

SRI AUROBINDO LIBRARY
PONDICHERRY, INDIA

.....

.....

.....

Fumigated OCT 1993

But thought nor word can seize eternal truth

INDEX TO VOL I.

	PAGE.
Chintāmaniprakaraṇasūchīpatram,	64
Gautama's Aphorisms, the thread of,	98,116
Goldstücker's Dictionary,	9
Hymns,	118
Kālidāsa and M. Fauche,	37
Kādambarīkathāsāra,	136,155,174
Kumārasambhava—Sarga VIII—XIX,	59,75,92,109,125
Kumārasambhavottarakhaṇḍavarṇana,	11
Kumārasambhava, Letter on,	65
" Revd. K. M. Banerjea's Edition of,	162
Kumārasambhavottarakhaṇḍopasañharana,	128,141
Kaṇāda and Akshapāda,	113
Manu's Bull,	56
Mānamandirābhīdhavedhālayavarṇana,	7
Nyāya System of Philosophy, on the,	22,38,50
Paribhāshenduśekharaṭippaṇīparīkshā,	62,81,95,139
Pandits, and their manner of Teaching,	146
Prāchinajyotiḥśāstrāchāryāśayavarṇana,	82
Prema Chandra Tarkabagīśa, Notice of,	184
Priests, Relations of the, to the other classes of Indian Society, in the Vedic age (from Journal R. A. S.)	150,164,185
Rāma, The Birth of, (from the Raghuvamśa,)	132
Rāmāyaṇa, translations from the,	119,149,163,178
Rām Jasan's Hitopadeśa,	40
Rijuvyākhyā, Notice of,	71
Letter on,	104
Śālikanāthīyaprakaraṇapañchikā,	41,57,73,89,105,121,133,153,169
" varṇanam,	1
Sāhitya Darpaṇa, translation of the,	53,66,84,102,130,142,181
Sāṅkhya, on the,	35
Sāyanavāda,	32
Sanskrit Classics, Proposed edition of,	25
" Remarks on Plan of,	72
Sound, the Eternity of,	68,86
Sushṇa and Cyenos,	118
Vidyāśilpayoraikihasukhotkarshānukūla utkarsha iha bharate varshe puraiva babhuvahoswid adyatwe' pyasti,	159
Viṭṭhala Śāstrī, Pandit, Notice of,	177
Yut or Put,	111

SUPPLEMENT TO THE PANDIT.

AIDS FOR CANDIDATES FOR UNIVERSITY EXAMINATIONS.

No. 9. A

Benares February 1st, 1867.

Vol. I.

BHAṬṬI KĀVYA.

(Calcutta University B. A. Examination 1868.)

INTRODUCTION.

The BHAṬṬI KĀVYA is an epic poem composed in the silver age of Sanskrit literature for the purpose of illustrating by numerous examples the rules of Grammar, Poesy, and its sister Rhetoric. Valuable as the work is to the Sanskrit student for its copious illustration of the grammatical treatises of PĀṆINI and VOPADEVA, (to whose *Sūtras* constant reference is made in the excellent commentaries on the poem), and curious as a portion of it is as an Art of Poetry teaching by example only, it has additional claims to consideration in its comparative antiquity of composition, and its classic purity and elegance of style; nor is the poem without passages of great descriptive power and general poetic merit. Notwithstanding the prosaic nature of its object, which is not once lost sight of, the BHAṬṬI KĀVYA describes the oft-told adventures of RĀMA, "the subject of all verse." His birth and life, his sufferings and triumphs, are celebrated at length, and in language and style not unworthy of the inspiring theme. The poem is divided into twenty-two Books, containing about fifteen hundred stanzas. Of its object there are two grand divisions, *Śabda-lakṣhaṇa* or the Illustration of Grammar, and *Kāvya-lakṣhaṇa* or the Illustration of Poesy and its Rhetoric. The Author tells us that he wrote his poem at VALABHĪ in the reign of ŚRĪDHARASENA (काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायां B: XXII 35) most probably ŚRĪDHARASENA I, who was king of Guzerat and reigned at BALLABHI from about A. D. 530 to 545. The Author's name was BHARTRIHARI son of ŚRĪDHARASWĀMIN, according to the Scholiasts VIDYĀVINODA, and BHARATA compiler of the MUGDHABODHINĪ; but the compiler of the commentary entitled *Jayamāṅgalā* more correctly calls him BHAṬṬI and his father ŚRĪSWĀMIN.

TRANSLATION.

BOOK I.

1. There was a prince, the friend of the Gods, a conqueror, versed in the Scriptures, named DAŚARATHA, whom, pre-eminent by his qualities, the Eternal, for the sake of the good of the worlds, sought as father of his own free will.

2. He read the Vedas, sacrificed to the Gods, gave oblations to the Manes, respected his kinsfolk, conquered the class of six *vices*, rejoiced in regal polity and slew his foes uprootingly.

3. He scattered riches as the cloud pours down water, he sat on one throne with the mountain-cleaver, he worshipped none other than the Three-eyed God, he eclipsed the glories of all archers.

4. Pure, waited on by the assembly of great Brāhmins, excellent gratifier of the Dwellers of the Sky, that King shone for the welfare of the worlds, as the consecrated fire in the sacrifice.

5. He of pure fame, like the Lord of the Hundred Sacrifices, dwelt in AYODHYĀ equal in prosperity to MAHENDRA'S City, happy in all the seasons, inhabited by Brāhmins of enlightened understanding.

6. Which *Ayodhyā* the limit, as it were, amid things that are desired, of the skill of Him who sits upon the Lotus, expert in creating, stood as if laughing the city of INDRA to scorn with her upward gleaming jewel-rays.

7. Whose houses were like the peaks of MERU, with divers minerals, and with groves possessing pearls and diamonds and fair jewels, filled with women as with troops of heavenly nymphs.

8. From whose houses flashes of flaming gems stored within, streaming, forth by the window-lattices, gleam like the fall of the waters of GAṅGĀ from the slope of the Mountain of Snow.

9. As a Sage *delights* in sciences, that king rejoiced in three excellent queens, virtuous, bringing love, gain, and fame, esteemed in the world, married in season.

10. By him desiring a son by the best of women, RISHYASRIṄGA was brought to his city, a Saint wise, experienced in sacrifices, with matured course of knowledge, intelligent, honourable.

11. The king, of self-subdued mind, wished to cause that chief of Saints to perform the sacrifice whose fruit is a son: then, knowing his intention, that experienced Saint arranged his sacrificial rite connected with offspring.

12. The Rákshasas around the altar he drove away. He offered the subordinate sacrifices on both sides of the chief sacrifice: he made the concluding fire-offerings, and the excellent saint sought a boon to obtain a son for the king.

13. The regular rite, in which the assembly of priests were satisfied with gifts, having reached completion, the three nobly-born wives of the King ate the residue of the burnt offering to produce four goodly sons.*

14. Of KAUSĀLYĀ RÁMA first was happily born. Then of KEKAYĪ was BHARATA born*; SUMITRĀ alone produced ŚATRUGHNA of noble deeds, together with LAKSHMAṆA.

15. The wise hermit VASISHTHA, best of ascetics, honoured the twice-born finders of the highest gain, prevented the terrifying bands of shades from *approaching*, and initiated those *princes* at the proper time.

16. The whole Veda, with its supplements, was studied by them, the victorious weapons were mastered: they dwelt with their good qualities simultaneously in the minds of the people though locally separated.

17. Then the son of GĀDHI, the performance of whose sacrifices was impeded by Rákshasas, came to the lord of the land to choose RÁMA for protection: the king paid him honour with a dish of honey in his hand.

18. The prince said: "Is that meditation of thine propitious which thou hast desired for victory over another birth, which has ceased from knowing form etc., by which thou hast understood the inscrutable truths?"

19. The saint declared the prosperity of his meditation, but said the Rakshasas impeded his sacrifices in the wood: then let RÁMA, subduing the power of his enemies, with LAKSHMAṆA, destroy.

20. When he heard that speech of the saint, the king unable to bear separation from his son fainted: then the prosperous prince was addressed in this speech by the proud chief of ascetics:

21. "By me thou hast been sought as a refuge in alarms; we have been sought by thee for the increase of thy religious merit: Kingship and Bráhmahood are for each other's sake: make no hesitation, send forth thy son.

22. By him will be slain the great enemy who will stand before him in battle: do not, O great of soul, disrespect me; one like me lays not a mighty burden on one unfit for it."

23. "The Bráhmaṇ, like a fire, if enraged, will burn up my family: my son about to go will consume me with grief:" thus the prince first reflected; then he assented to the going of his son.

24. The saint, having honoured the king with blessings, set forth, delighted, to his hermitage: the prince lowly, bearing weapons burning on the wicked went behind his back.

25. The bold three-mothered LAKSHMAṆA master of all weapons and arms, was his companion, rejoicing in the prosperity of RÁMA who was about to go to the sacred wood, victorious, radiant of mien.

26. As the lion of RAGHU'S race went on, the archer about to slay the fiends, holding, grasped in his fist, his bow not to be borne by his enemies, with his variegated finger-guard bound on, the damsels of the city with difficulty refrained, through their sore grief, from weeping, wishing him good luck.

27. Then Bráhmans loudly uttered blessings upon him; others beat the drum with loud melodious sound; his arm throbbed auspiciously betokening the wished result, and favouring birds sang loudly on the trees.

Thus ends the first Canto of the BHATṬI KÁVYA entitled the BIRTH OF RÁMA.

NOTES ON RIJUPATHA PART III.

C. U. Entrance Examination 1868; & First Arts. 1867.

अस्ति—3rd person, singular, present of अस् = to be; dual स्तः plural सन्ति.

2nd person असि-स्यः-स्य- and first person अस्मि-स्वः-स्मः । तीर—n. 1. A shore 2. An arrow (तीर = to finish + अच् aff.) तट. विशाल—Adj. Great, large—(वि particle and शालच् affix of विश = to enter + कालन्.) महत्.

तट—m. A tree (तृ = to proceed + उ = aff.) वृक्ष. The word 'tree' comes from the same root.

आगत्य—Having come (आ and गम् = to go.) त्वा is changed into त्य on account of उपसर्ग.

रात्रि—s. f. Night (रा = to give + त्रिप् aff.) निशा.

पक्षिण्—m. A bird (पक्ष = a wing + इन् aff.) विहग.

निवसन्ति—3rd person, pres: plural of वस = to dwell, dual वसतः, singular वसति.

अवसत्—Past Ptc. Ended. (अव + सद् = to end + क्त aff.) समाप्त.

अस्ताचल—The mountain which is supposed to be the place where sun and moon set (अस्त = Setting + अचल a mountain.)

चूड़ा s. f. Top, sumrait (चुल = to elevate, अङ्ग and टाप् aff. ल changed to ड and the vowel lengthened) शिखर.

अवलम्बन्—Resting, depending—(अव+लवि = to go+अच् aff+इन aff.) आश्रय.

भगवत्—The venerable (भग = fortune+मतुप् aff.) शेषवर्धवत्.

चन्द्रमस्—s. m. The moon—(चन्द = camphor+मा = to measure +असि aff.—rendering all objects white like camphor.) इन्दु.

वायस्—m. A crow (वय् = to go+असच् aff.) काक.

प्रबुद्ध—Past Ptc. Being awake (प्र+बुध = to know+क्त aff.) जागरित.

कृतांत—m. 1-Death personified. 2-Fate. 3-Sinful action. 4-Saturday—(कृत = act, (actum) done+अन्त = end) यम.

अटत्—Ptc. Pres. Roaming (अट् = to go+शतृ aff.) भ्रम्यत्.

व्याध—m. 1 A hunter 2—A wicked man (व्याध = to pierce+ण aff.) लुब्धक.

अपश्यत्—3rd person, sing, past präterite of दृश् = to see. It is thus conjugated :—

3rd person,	अपश्यत्	अपश्यतां	अपश्यन्.
2nd do.	अपश्यः	अपश्यतं	अपश्यत.
1st do.	अपश्ये	अपश्याव	अपश्याम.

अवलोक्य—Ger. Having seen (अव+लोक = to see.) दृष्ट्वा.

अचिंतयत्—1st präterite. It is conjugated like अपश्यत्.

अनिष्ट—Past Ptc. Unwished (अन्+इप् = to desire+क्त aff.) अनभिलषित.

दर्शन—n. Sight (दृश् = to see.) अवलोकन.

जात—Ptc. Past. Produced, (जन् = to be born.) उत्पन्न. S.

जाने—1st Sing. pres. of ज्ञा = to know मन्वे. It is thus conjugated :—

3rd person,	जानीते	जानाते	जानते
2nd "	जानीसे	जानाथे	जानीध्वे
1st "	जाने	जानीवहे	जानीमहे

अनभिमत—Past. Ptc. Disagreeable (अन्+अभि+मन = to know +क्त.) अप्रिय.

दर्शयिष्यति—3rd Sg. 2nd Fut. caus of दृश् = to see.

उक्त्वा—Ger. from वच् = to say. कथयित्वा.

अनुसरण—n. Following. (अनु+सृ = to go+अन् aff.) अनुगमन.

क्रम—m. Way. (क्रम = to go.) प्रकार.

व्याकुल—Adj. Perplexed. (वि+आ+कुल = to accumulate.) संतुब्ध.

चलित—Past Ptc. Moved. (चल = to go.) गत.

कण—m. s. Grain of corn. (कण = to contract+अच् aff.) लव

विकीर्य—Ger. (वि+कृ = to scatter.)

जाल—n. 1. A net. 2. Window. 3. Multitude. 4. Pride (जल = to encompass, to hide or to screen+आण् aff.) पाश.

विस्तीर्य—Ger. Having spread (वि+स्तृ = to cover.) प्रसार्य.

प्रच्छन्न—Past Ptc. Hidden (प्र+छद = to cover+क्त aff.) पिहित.

काल—m. Time (कल = to count+अच् aff.) समय.

कपोत—m. 1. A pigeon. 2. A bird in general (कव = to tinge +आतच् aff. व changed into प.)

राजन—m. 1. A king 2. The moon (राज् = to shine+कनिन् aff) Here राज् is अकरान्त on account of being compounded.

परिवार—m. 1. Retinue 2. Dependent 3. A sleath. (परि = round+वृ = to surround+चञ् aff.)

वियत्—n. s. Sky, heaven (वि+यम = to refrain+क्विप् aff+तुक् final.) आकाश.

विसर्पत्—Pr. Ptc. of वि+सृप = to go. Flying about. उड्डियमान लुब्ध—Past Ptc. of लुभ = to covet. Desiring. विमोहित.

आह—3rd sg. pres. of ब्रू = to speak. 'In the present tense the inflexions of आह in the three numbers of the third person, and singular and dual of the second, in the same sense, 'he speaks, &c, but with the terminations of the 2nd präterite, are considered to be optionally substituted for those of ब्रू' as आह—आहतुः—आहुः—आत्य—आह्युः—

सम्भव—m. 1. Production 2. Possibility (सम् implying perfection+भव = being.) शक्यता.

निरूपण—n. s. 1. Investigation 2. Sight (नि implying certainty, रूप = to have form+ल्युट् aff.) निरूप्यतां is 3. Sg. Imp. pass.

भद्र—Adj. 1. Fortunate. 2. Pious. 3. Gold. 4. Steel. 5. Siva. 6. A heap. (भदि = to be happy+रन् aff and the nasal rejected.) शुभ.

भवितव्य—Adj. Ptc. Fut. of भू = to be. To be fared.

मग्न—Past Ptc. Plunged [मज्ज = to plunge into water+क्त aff.]

पङ्क—Mn. 1. Mire 2. Sin. (पचि = to spread+चञ् aff.)

दुस्तर—m. Difficult to be crossed (दुस्+तृ = to cross.)

व्याघ्र—m. 1-A tiger 2-Pre-eminent (वि+आह् before, घ्रा = to smell+क aff.) शार्दूल.

संप्राप्त—Past Ptc. 1-Obtained 2-Effectuated (सं+प्र+आप् = to obtain+क्त aff.) आक्रान्त.

पथिक्—m. A traveller (पथिन् = a road+ठक् aff.) यात्रिक.

कुचुः—3rd pl. 2 præt of वच् = to say.

अब्रवीत् 3 sg. 1st præt of ब्रू = to say. It is thus conjugated :—

3rd person,	अब्रवीत्	अब्रूतां	अब्रुवन्
2nd "	अब्रवीः	अब्रूतं	अब्रूत
1st "	अब्रूवे	अब्रूव	अब्रूम

दक्षिण—mf. 1-South 2-Right (not left) 3. Candid. 4. Subject. 5. Clever. (दक्ष = to prosper+इनन् aff.) आवाच्य.

स्नात—Sg. Past Ptc. 1 Bathed 2 An initiated householder. (पण = to bathe+क्त aff.) अवगाहित.

कुशहस्तः—कुशो हस्ते यस्य स कुशहस्तः बहुब्रीहि. With kuśa (a grass) in his hand.

ब्रूते—3rd Sg. Pres. Átm—of ब्रू = to say. It is thus conjugated :—

3rd person,	ब्रूते	ब्रूवाते	ब्रूवते
2nd "	ब्रूये	ब्रूवाथे	ब्रूवध्वे
1st "	ब्रूवे	ब्रूवहे	ब्रूमहे

ग्रहतां—3. Sg. Imp. Pass of ग्रह = to take. Let be taken.

लोभाकृष्ट. लोभेन आकृष्टः लोभाकृष्टः कृतीया तत्पुरुष. Attracted by desire. [लोभ+आ+कृष = to draw+क्त aff.]

भाग्य—n. 1-Luck. [भज् = to divide + ग्यत् aff or भाग = a part + यत् added.] विधि.

आत्मसन्देह—आत्मनः सन्देहः आत्मसंदेहः पठौ तत्परम्. Risk of life. [अत् = to go + मनिन् aff + सम + दिह = to collect + चञ् aff]. आत्मविनाशशङ्कायुक्त विषय
(To be continued.)

VENÍ SAṆHÁRA.

CALCUTTA UNIVERSITY B. A. EXAMINATION 1869.

(From Professor Wilson's Specimens of the Hindu Theatre.)

CHARACTERS.

Yudhishthira.—The elder of the Pándava princes, and their king.

Bhíma.—The brother of Yudhishthira.

Arjuna.—The third Pándava prince.

Sahadeva. } The two younger Pándava princes, twin brothers.
Nakula. }

Krishna.—The friend and ally of the Pándavas.

Dhritarashtra.—The father of the Kaurava princes, and uncle of the preceding.

Duryodhana.—The elder of the Kaurava princes, the son of Dhritarashtra.

Kerna.—The friend and ally of Duryodhana.

Kripa.—An ally of Duryodhana.

Aswatthámá.—A martial Brahman and sage, the son of Drona and nephew of Kripa.

Sanjaya.—The charioteer of Dhritarashtra.

Sundaraka.—An attendant on Kerna.

Chárváka.—A Rákshasa, in the disguise of a holy ascetic.

A Rákshasa, or male goblin.

The Charioteer of Duryodhana.

Attendants, Soldiers, &c.

Draupadí.—The wife of the Pándavas.

Bhánumatí.—The wife of Duryodhana.

Gándhárí.—The mother of Dhritarashtra.

Attendant on Draupadí.

Attendant on Bhánumatí.

The mother of Jayadratha, king of Sindhu.

A Rákshasi, or female goblin.

Attendants.

The *Vení Samhára* is a drama founded on the Mahábhárat. The name alludes to an incident described in the latter part of the *Sabhá Parva* of that poem, Draupadí's being dragged by the *vení*, or braid of hair, into the public assembly by the hand of Duhsásana, one of the Kaurava princes, a disgrace that weighed most heavily upon the Pándavas, and was most bitterly revenged.

The introduction of this play presents a *nándí* or preliminary benediction of six stanzas : an extravagance unwarranted by the practice of the best writers, and prohibited by positive rule. Two of these, indeed, are omitted by the commentator, and the last is censured by the author of the *Kávyá Prakáśa*, as inconsistent with the reverence due to Hari and Lakshmí, whose amorous sports it describes in a style suitable to mere mortals alone.

The manager then informs the audience that the play is a novelty, the composition of the poet "Bhatta Náráyana ; also designated by the title *Mriga Rája* or *Sinha*, meaning the same thing, the lion. It is an odd grouping of names, however, and leaves the character and person of the bard rather doubtful, the termination *Sinha* being most correctly applicable to a man of the regal or military caste, whilst *Bhatta* is an adjunct belonging to a Brahman.

The occasion of the performance, which it is usual to mention, is not adverted to, and the manager and actor go off to prepare for an exhibition of song and dance in honour of Krishna's return to the Pándava camp from a visit to the Kaurava princes, as a mediator between the contending chiefs. The business of the play begins with a conversation between Bhíma and Sahadeva, in which the former expresses his refusal to have any share in the negotiations instituted by Krishna, and his determination to make no peace with the enemy until the insult offered to Draupadí is avenged. He expresses his resolution, in case the dispute be amicably adjusted, to disclaim all connexion with his own brothers, and throw off obedience to Yudhishthira.

Shall I not grind the Kauravas to dust,

Nor drink the blood of arrogant Duhsásana :

Shall not my mace upon the breast descend

Of proud Suyodhana, and crush the wretch,

Because your monarch seeks the price of peace ?

The price is the demand of five villages or towns, Indraprastha, Tilaprastra, Mausadam, Váranávatam, and another: the Mahábhárat gives different names, as Avisthalam, Vrihashtalam, and Mákandí ; the fourth is the same. Sahadeva attempts to calm the fury of Bhíma, but in vain ; and Draupadí, with her hair still dishevelled, and pining over her ignominious treatment, comes to inflame his resentment. She complains also of a recent affront offered by the queen of Duryodhana, in an injurious comment upon her former exposure, which serves to widen the breach. A messenger now arrives to announce that Krishna's embassy has been unsuccessful, and that he has effected his return only by employing his divine powers against the enemy. All the chiefs are summoned by the trumpet to prepare for battle.

Draup. Yet ere you go attend to my request ;

Let not my shame so far inflame your wrath,

That heedless of your lives, you headlong plunge

Into the conflict : the chieftains of the enemy

Are neither rash nor timorous.

Bhím. True, warrior dame,

The sons of *Pandu* are well skilled to ford

The ocean of the fight, amidst whose waves

Floats many a headless corse ; and howling monsters,

Gorged with the sanguine beverage, re-echo

The trumpet's sound. Foremost they lead the troops

O'er crashing cars and dying elephants,

The fierce encounter of whose ponderous brows

Has strewed the floating field with brains and gore.

(To be continued.)

SUPPLEMENT TO THE PANDIT.

AIDS FOR CANDIDATES FOR UNIVERSITY EXAMINATIONS.

No. 10. A

Benares March 1st, 1867.

Vol. I.

KUMARA SAMBHAVA.

CANTO I.

*(Reprinted from the Journal of the Asiatic Society
of Bengal—January, 1833.)*

1.

IN regions far North, clad in deiform might,
The Mountain King rises, HIMÁLAYA hight :
Whose giant form, stretching along in one sweep
From th' Eastern main forth to the Westernmost deep,
Might seem, as it join'd them, the measuring rod,
Laid o'er the broad earth by its architect God.

2.

Him once the gay hills, so they tell, all agreed
To make the prime Calf of their glorious high breed ;
And MERU himself, skill'd in milking of yore,
Stood milker for all of the genial Earth's Store :
Who heeding their wish, at great PRITHU's behest
Gave freely, cow-like, of her swelling dark breast : [er,
And sparkling bright gems, with all healing herbs' pow-
Gush'd out for this dear mountain-babe to devour.

3.

While gems thus unnumber'd of bountiful Earth
Encompass this favourite child from his birth,
Ev'n hoary dull frost, on his lofty brow seen,
Takes nought from his bliss or his glory, I ween :
One fault may well merge in a flood of such praise,
Unmark'd, as one spot in the gentle Moon's rays.

4.

For borne on his crags, lo what rivals the grace
Of fairy light steps that ethereal nymphs trace,
The glitt'ring bright rock, all in broken streaks seen
As belts of the shifting cloud gather between ;
And evermore wearing, from morn to still night,
The rich blended hues of the ev'ning twilight.

5.

His tow'ring peaks, glowing with nearer sun's heat,
Are climb'd by the holiest devotees' feet ; [thrown
Who worshipping first the huge shades, downward

From clouds thickly circling the high mountain-zone,
Thence higher advancing, are chill'd in its rain
Of drenching white mist, ere the summit they gain.

6.

His snows soon effacing the marks, gory red,
Where lions, fierce slayers of elephants, tread ;—
The mountaineers, skill'd in the dangerous chase,
Can still, though unseen, the destroyer's path trace ;
The frontal pearls, dropt from his claws on the way,
Point out where the monster has borne his huge prey.

7.

On him grow the birches, all rough with flak'd bark,
Which wanton wild elephants eagerly mark,
Their huge sweating fronts rubbing o'er it amain,
Till all its peel'd folds bear the ruddy deep stain :
That bark which hereafter, in paper's smooth leaves,
From min'ral red ink the trac'd letter receives ;
Impassion'd warm lines, haply, destin'd to bear,
By Love's god indited, to deified fair.

8.

He, filling the hollows of all his brave trees
Of rattling bamboo with a whistling wild breeze,
That sounds from the covert of every deep den,
And echoes through all, over forest and glen,—
Might seem to be piping and leading along
Heaven's quire of musicians, commencing their song.

9.

His beauteous tall pines, when the elephants heal
By friction on them, the sharp twitching they feel
Athwart their big foreheads,—a liquor distil
Of milky white hue o'er each fir-covered hill :
Whose well diffus'd fragrance makes every dark height
And table-land, pregnant with od'rous delight.

10.

All night on his herbs as innocuous fires blaze,
The caves' inmost chambers are pierc'd by their rays :
Not trimm'd with oil they,—yet to spirits that rove
In forests, enamour'd, the true lamps of love.

11.

His steep defiles climbing, with petrified snows [toes,—
Heap'd up, shooting aches through the strain'd heels and
The dames of Heaven's horse-headed quire, in array,
To high upper regions pursue their slow way :
With loins sorely wearied, and labouring breasts,
The zealous firm band yet desists not, nor rests.

12.

He, King of Hills, keeps from the Sun's killing gaze,
Close hid in his cavern's impervious deep maze,
The Genius of darkness :—who owl-like, below,
There broods unperturbed and safe from his foe,
When th' humble man truly such refuge can find,
The high-headed patrons must be passing kind.

13.

For him the large Yáks in his cold plains that bide
Whisk here and there, playful, their tails' busfly pride.
And evermore flapping those fans of long hair [fair,—
Which borrow'd moon-beams have made splendid and
Proclaim at each stroke, (what our flapping men sing)
His title of honour "The dread Mountain-King!"

14.

On him, when their conscious self-stripping ev'n shames
The frolicsome spirits of Heaven's piping dames,
To please them, the clouds have a thick curtain made
Which o'er the cave's mouth drops its shelt'ring broad
[shade.

15.

His wind,—whether bearing along the chill spray
Far scatter'd from where, on its snowy white way,
Down dizzy heights plunging, great Ganges' young river
Full darts its precipitous torrent for ever,—
Or shaking the fragrance of tall cedar trees,—
Or spreading the peacocks' tails out to the breeze,—
Is hail'd in its cold, sweet, or languid career,
By tir'd mountain-hunters that chase the swift deer.

16.

On his crowning lake, as the lotus-flowers grow,
The seven blessed RISHIS pluck some ere they blow,
To adorn the fifth heav'n : while the Sov'reign of day,
As circling beneath, he with upward strong ray
Peers o'er the calm waters, the rest ripens apace,
And opes to full bloom their enchanting soft grace.

17.

In him, then, the Father of Heav'n and of Earth
Beholding a nature which freely gave birth
To each sev'ral limb of the sacred oblation,
And adequate strength to the world's sustentation,—
Decreed of himself, when to all his great mind
Their portion of dues sacrificial assign'd,
That lordly HIMÁLAYA ever by right [height,
Should claim sov'reign power o'er each mountainous

18.

Hè therefore, high ME'RU's sole worthy compeer,
To keep his proud lineage untainted and clear,—
Did thence to himself, with divine nuptial rite
The noble nymph ME'NÁ most wisely unite;
Whom, sprung from the PITRIS' pure spirit alone,
Ev'n MUNIS might honour and take for their own.

19.

To this divine pair, as in fond embrace due
To conjugal union, the joyous time flew ;—
The mountain-king's bride, yet in lovely youth's bloom,
A new precious burthen conceiv'd in her womb.

20.

And soon she brought forth the hill-queen's darling
MAINÁCA, who since to old Ocean allied [pride,
In bands of strict friendship, alone scap'd the blow
Aim'd full at each mountain by VRITRA's stern foe.
Their wings were all clipt by the Thund'r'er's fierce ire,
But his, the fell bolt left unscath'd and entire.

21.

Next SIVA's late consort, pure SATÍ once nam'd,
Who, towards her lov'd Lord with devotion inflam'd,
Had giv'n her whole body a prey to the fire,
In wrath at affronts from old DAXA her sire,—
A new mother found for her birth to fresh life
In this beauteous ME'NÁ, the mountain-king's wife.

22.

Of her, then immers'd in devotion's thoughts deep,
Begot by the monarch of ev'ry high steep,—
Did SIVA's lost love once again upon earth
Derive from new parents a fortunate birth.
Ev'n thus, in the womb of *Morality* pure,
'Midst earth's turbid toil still unshaken and sure,
By strong *Perseverance's* virtue, I wot,
The infant *Prosperity's* ever begot.

(To be continued.)

VENÍ SAÑHÁRA.

CALCUTTA UNIVERSITY B. A. EXAMINATION 1869.

(From Professor Wilson's *Specimens of the Hindu Theatre*.)

(Concluded from page iv.)

The second act commences before day-break, and introduces Bhánumatí, the queen of Duryodhana, repeating to her friend and an attendant, a dream, in which she has beheld a *Nakula* or *Mungoose* destroy a hundred snakes. This is very ominous, *Nakula* being one of the *Pándavas*, and the sons of *Kuru* amounting to a hundred. Duryodhana overhears part of her story, and at first imagines the hostile prince is the hero of the vision. He is about to burst upon her full of rage, and when he catches the true import of the tale, he is at first disposed to be alarmed by it, but at last wisely determines to disregard it. For,

By Angiras 'tis sung ;
The aspect of the planets, dreams and signs,
Meteors and portents, are the sports of accident,
And do not move the wise.

Bhánumatí offers an *arghya* of sandal and flowers to the rising sun to avert the ill omen, and then the king appears and soothes her. Their dialogue is disturbed by a rising whirlwind, from which they take shelter in a neighbouring pavilion. The mother of Jayadratha, king of Sindhu, then appears, and apprises Duryodhana that Arjuna has vowed, if sunset finds Jayadratha alive, he will sacrifice himself in the flames. His wrath is especially excited by the death of his son Abhimanyu, in which that chieftain had borne a leading part. Duryodhana laughs at her fears and those of his wife, and despises the resentment of the Pándavas. He observes, that this was fully provoked by the treatment which Draupadí received by his command, when, in the presence of the court and of the Pándavas, she called out in vain for mercy. Duryodhana then orders his war-chariot and goes forth to battle.

The third act opens with a scene of power, but of bad taste, being full of revolting images. A Rákshasi enters, and expatiates on the stores she has provided for her cannibalism, and that of her partner; and when he makes his appearance, hungry, thirsty, and wearied, she gives him on the stage a feast of flesh and brains, and a refreshing beverage of blood in the skull of an elephant just slain. It appears from their dialogue, that up to the period of the contest the following chiefs have fallen: Bhagadatta, Sindhurája, Angádhipa, Drupada, Bhurisravas, Somadatta, and Báhlika. Ghatótkacha is also slain, and Bhíma is about to avenge his fall, on which account Hirimbá, the queen of the Rákshasas and mother of Ghatótkacha, has ordered these goblins to be ready to assist Bhímasena. Whilst engaged in conversation and feeding, this couple see Drona seized by Dhrishtadyumna and slain, and they finally retire before Aswatthámá, the son of Drona, who makes his appearance armed. He is overtaken by his father's charioteer, who tells him of the treachery by which Drona was slain, having been induced to throw away his arms by a false report that his son Aswatthámá had perished, and been then killed at a disadvantage. Aswatthámá's distress is assuaged by his maternal uncle, Kripa, who recommends him to solicit the command of the host from Duryodhana. In the mean time, Kerna is represented as filling the mind of the Kuru chief with impressions hostile to Drona and his son, persuading him that Drona only fought to secure Aswatthámá's elevation to imperial dignity, and that he threw away his life, not out of grief, but in despair at the disappointment of his ambitious schemes. Kripa and Aswatthámá now arrive, and Duryodhana professes to condole with Aswatthámá for his father's loss. Kerna sneeringly asks him what he purposes, to which he replies:

What is my purpose? Hear it, king of Anga :
Whoever confident in arms is ranked
Amongst the adverse host—whome'er the race
Of proud Panchála numbers, active youth,
Weak age, or babes unborn, whoe'er beheld
My father's murder, or whoever dares
To cross my path, shall fall before my vengeance.
Dark is my sight with rage, and death himself,
The world's destroyer, should not 'scape my fury.
Pupil of Jámadagnya, Kerna, mark me :
Amidst these very plains, the wrath of Ráma,
Roused by a father's death, filled mighty lakes
With Kshetriya blood. Such formidable arms,
Burning for hostile life, I bear, and such
My cause of rage, a father's fall ; nor less
Than Ráma's acts shall Drona's son achieve.

Kripa then requests Duryodhana to give the command of the army to Aswatthámá. The king excuses himself on the plea of having promised it to Kerna, to whom he transfers his ring accordingly. A violent quarrel ensues between Kerna and Aswatthámá, and Duryodhana and Kripa have some difficulty in preventing them from single combat. Aswatthámá at last reproaches Duryodhana with partiality, and refuses to fight for him more. They are disturbed by Bhíma's proclaiming without, that he has at last encountered Duhsásana, the insulter of Draupadí, and is about to sacrifice him to his vengeance. Kerna, instigated by Aswatthámá, foregoes his anger, and is about to resume his arms, when a voice from heaven prevents him. He is obliged, therefore, to remain an idle spectator of the fight, but desires Kripa to assist the king : they go off for that purpose.

The fourth act opens with Duryodhana's being brought in by his charioteer, wounded : Duhsásana has been killed and the army of the Kauravas put to the rout. On his recovery, the charioteer announces Duhsásana's death, and Duryodhana gives vent to his sorrows. He is joined by Sundaraka, a follower of Kerna, who gives in Prákrit a long and tedious account of the conflict between Arjuna and Vrishasena, the son of Kerna, the death of the young prince, and his father's distress ; he also brings a leaf on which Kerna has written to Duryodhana, with an arrow dipped in his own blood, a message for aid. Duryodhana orders his chariot, and prepares to seek the fight again, when he is prevented, by the arrival of his parents, Dhritarashtra and Gándhári, who with Sanjaya commence the fifth act.

The old couple and Sanjaya endeavour to prevail upon Duryodhana to sue for peace, but he refuses.

My fall has Partha vowed, when he has left
Me brotherless ; and all his brethren slain,
How shall Duryodhana endure to live ?
Nor will I hear of peace until my mace
Shall crush and scatter to the winds that foe,
Remorseless Bhíma, whose ferocious wrath
Drank my young brother's, brave Duhsásan's, blood.

A tumult behind, and the entrance of the king's charioteer, announce the death of Kerna. Duryodhana, after expressing his grief, determines to go and avenge him, and mounts the car of Sanjaya for that purpose, when Arjuna and Bhíma arrive in search of him. On finding the seniors there, Arjuna purposes to withdraw; but Bhíma insists on first addressing them, which they do, but in insulting terms.

Arj. Parents, the middle Pándava salutes you,
Who in the battle's front has, victor, slain
The son of Rádhá, he whose pride beheld
The world as grass, and by whose vaunted prowess
Your children hoped to triumph o'er their foes.

Bhíma. Bhíma in reverence bows his head to you :
He, who has overthrown the sons of Kuru,
He who inebriate, has like nectar quaffed
The blood of vile Duhsásana, and soon
Shall lay the proud Duryodhana in dust.

Dhritarashtra reproaching them for this language, is told they use it not in pride, but in requital of his having witnessed, without interfering to prevent, the oppression and barbarous treatment the Pándavas experienced from his sons. Duryodhana interferes and defies Bhíma, who is equally anxious for the combat; but Arjuna prevents it, and the brothers are called off by a summons from Yudhishtira, who orders the battle to cease for the day and the dead bodies of either party to be burnt. Aswatthámá then enters and is disposed to be reconciled to Duryodhana: but the prince receives his advances coldly, and he withdraws in disgust. Dhritarashtra sends Sanjaya after him to persuade him to overlook Duryodhana's conduct. Duryodhana mounts his car, and the aged couple seek the tent of Salya, king of Madrá.

In the sixth act Panchála brings to Yudishtira and Draupadí an account of Duryodhana's having been discovered concealed in a swamp, and compelled to fight with Bhimasena, by whom he will be slain. Yudishtira orders public rejoicings on the occasion. Chárváka, a Rákshasa disguised as a Muni, then enters, requiring rest and water. He tells them that he has seen Arjuna engaged with Duryodhana, Bhíma having been previously slain by the latter, and Krishna forcibly taken away by Ráma, and gives them to understand that Arjuna also has fallen. Draupadí determines to mount the funeral pile, and Yudishtira to put an end to himself, when the Rákshasa, satisfied with the success of his scheme, which was intended to prevail on this couple to perish, departs. The pile is prepared, and Yudhishtira and Draupadí are about to sacrifice themselves, when they are disturbed by a great clamour. Supposing it to precede the approach of Duryodhana, Yudishtira calls for his arms, when Bhíma, his club smeared with blood, rushes in. Draupadí runs away; he catches her by the hair, and is seized by Yudhishtira—on which the mistake is discovered. The episode is very absurd and impertinent.

The braid of Draupadí's hair is now again bound up.

Arjuna and Vásudeva arrive, and announce that they have heard of the fraud of the Chárváka, and Yudhishtira adds that the mendicant has been slain by Nakula, on which Krishna expresses great satisfaction. The author has introduced the Chárváka, apparently, merely to have a hit at the atheistical sect, possibly intending the Bauddhas.

There is much good writing in this piece, although the style is rather powerful than polished: there is also poetry in the thoughts, but it is the poetry rather of passion than fancy, and the pathos and horror in which it delights are relieved by no brilliancy of illustration: both too are overdone, and the pathos becomes tiresome and the horror disgusting. The chief merit of the drama is individuality of character; the ferocity of Bhíma, the pride of Kerna, the fiery but kindly temperament of Aswatthámá, and the selfish arrogance of Duryodhana, are well delineated. The chief defect of the play is its undramatic construction. The business is clumsily contrived; the situations are ineffective or ludicrous; the scenes are awkwardly put together, and much too considerable a portion of the piece is thrown into narrative for the interest to be successfully supported. With exception of the last defect, the *Veni Samhára* is calculated to remind us very forcibly of the early attempts of the French and English dramatists.

There is nothing in the play to furnish a clue to its date. It is frequently cited in the *Kavya Prakás*, the *Dasa Rúpaka*, and *Sáhitya Derpana*, to which works it is consequently anterior. According to tradition, the author, Bhatta Náráyana, was one of the Kanouj Brahmans invited into Bengal by Adi Sura, from whom the Brahmans of that province are descended: he was of the Sándilya family. Adi Sura is supposed to have reigned three centuries before our era: but if we may place any dependance on Abulfazl's list of Bengal kings, he was the twenty-second prince in ascent from Belál Sen, who it is well known reigned in the thirteenth century. Assigning then the moderate duration of about three hundred years to these intermediate princes, and admitting the tradition with respect to Bhatta Náráyana, the *Veni Samhára* might have been written about the eighth or ninth century: a period not at all incompatible with the comparative harshness of its style and the rudeness of its execution, particularly if we conclude, agreeably to the tradition, that it was amongst the early results of the introduction of Brahminical literature into Bengal. There are considerable varieties in the manuscripts of this drama, and the name is also differently given as the *Veni Samvarana* or *Veni Samhára*: the import is the same, "The Binding of the Braid." There is a commentary on the drama, by *Jagaddhara*, entitled *Mahopádhyá*, implying a teacher; and *Dharmádhyakárika*, which may be merely an honoric epithet, although it should signify a judge or administrator of the law.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. I.

Benares June 1, 1866.

Vol. I.

शालिकनाथीयप्रकरणपंचिकावर्णनम् ॥

एषु दिनेषु मीमांसासूत्रं जैमिनिकृतं शबरस्वामिकृतं तद्भाष्यं भट्टकुमारिलकृतं तद्वार्तिकं पार्थसारथिमिश्रकृतं तद्भाष्या शालिकदीपिका माधवाचार्यकृतो जैमिनीयन्यायमालाविस्तर आपदेवीयं लौगाक्षिभास्करो मीमांसापरिभाषेत्यादयो मीमांसाप्रक्रियाग्रन्थाः क्वचित् साकल्येन खंडशो वोपलभ्यन्ते परन्तु मीमांसकमतवादग्रन्था मीमांसासूचीयश्लोकवार्तिकयुक्तप्रथमपादस्य लुप्तप्रायतया तत्त्वविषयविवेचनपरा भाट्टमतस्य गुरुमतस्य प्रभाकरमतस्य चोपपादका भाट्टमीमांसाप्रभृतयो नामतएव श्रूयन्ते तत्रापि प्राभाकरमतस्य ग्रन्थोऽद्यावधि नास्माभिः कोऽपि दृष्ट इत्ययं शालिकनाथमिश्रकृतः प्रकरणपञ्चिकानामकः प्राभाकरमतग्रन्थो मया पंचदशवर्षेभ्यः पूर्वं संगृहीतोऽस्ति । सच ग्रन्थलेखदृष्ट्या उर्वाचीनचिन्तामणिप्रभृतिनैयायिकग्रन्थेभ्यः प्राचीन इत्यनुमीयते यच्च पुस्तकं मया संगृहीतं तदपि प्रायेणातीतवर्षशतकद्वयात् पूर्वं लिखितमस्तीति तस्य जरया लिप्याचानुमीयते । अस्मिंश्च ग्रन्थे प्रथमं सर्वमीमांसकग्रन्थरीत्यनुसारेण मीमांसाशास्त्रारंभसार्थक्यबोधकं शास्त्रमुखं नाम प्रकरणं । द्वितीयं शब्दस्य किमनुमानविधया प्रामाण्यमुत स्वातन्त्र्येति चिन्तनपरं नीतिपथो नाम । तृतीयं जातिर्द्रव्याद्भिन्ना प्रत्यक्षग्राह्येति व्यवस्थापनपरं जातिनिर्णयो नाम । चतुर्थं सर्वज्ञानानां यथार्थत्वव्यवस्थापनपरं नयवीथी नाम । पंचमं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्तिरूपप्रमाणपंचकानिरूपणपरैः पंचभिर्मी-

मांसकान्तराभ्युपगताभावाख्यप्रमाणखंडनपरैकेनेति षड्वि-
रवान्तरप्रकरणैर्घटितं प्रमाणपारायणं नाम । षष्ठं
पंचमप्रकरणस्यातिविस्तृतस्य समसनभूतममृतकला नाम ।
सप्तमं शब्दार्थसंबन्धस्यापौरुषेयत्वव्यवस्थापनपरं निर्मलांजनं
नाम । अष्टममात्मस्वरूपनिर्णयपरं तत्त्वालोको नाम ।
नवमं शब्दनित्यतास्थापनपरं न्यायशुद्धिर्नाम । एतानि
नव प्रकरणान्यखंडितानि (७८) पञ्चैरशुद्धिरहितैः (३२००)
श्लोकमितग्रन्थयुतैर्गतानि । दशमंतु मीमांसाजीवरक्षा नाम
क्षणिकतावादिवैदुनिराकरणपरं मम समीपे पंक्तिदशक-
मितमेव वर्तते ।

अथायं ग्रन्थः कियानवशिष्टः स्यादिति चिन्त्यते
तथाहि पुस्तकेऽस्मिन् क्वचित् प्रकरणपंचिकेति क्वचिच्च
प्रकरणपंचिकेति नाम लिखितमस्ति तच्च प्रथमनामानु-
सारेणात्र पंचभिरेव प्रकरणैर्भाव्यमुपलभ्यन्तेचात्रोक्तरीत्या
दश प्रकरणानि । यदि च प्रथमस्य द्वितीयं । तृतीयस्य
चतुर्थं । पंचमस्य षष्ठं सप्तमं च । अष्टमस्य नवमं चांगानि
कथंचिदर्थानुरोधात् कल्प्यन्ते तर्हि दशमप्रकरणं सांगं
दशवा पंचदशवा पञ्चाणि स्यादिति संभावयितुं शक्यते ।
द्वितीयनामानुसारेण तु प्रकरणसंख्या न निश्चीयते पंजि-
काशब्दस्य संग्रहमात्रार्थत्वात् । यदितु पंजिकाशब्दस्य
पंचानां संग्रहएवार्थोऽतएव तिथिवासरनक्षत्रयोगकरणानां
पंचानां संग्रहस्तिथिपंजीत्युच्यत इति तर्हि प्रकृतेऽपि पंचैव
प्रकरणान्यत्र सिद्ध्यन्तीति । एतत्पुस्तकारम्भपृष्ठे उर्वाचीनप-
श्चिमदेशीयलिप्या (शालीनाथप्रकरणपंचिका १०२६) इति-
लिखितमस्ति तेन प्राप्ता षड्विंशत्युत्तरसहस्ररूपा संख्या न

ग्रन्थश्लोकानां नवा ग्रन्थपत्राणां किन्तु पुस्तकवेष्टनस्य यतो ये महान्तं पुस्तकगणं दधति ते सौकर्येण पुस्तकानां प्राप्ये व्यवस्थायै च वेष्टनं तदन्तर्गतपुस्तकानि च समानेनैवाकिनांकयन्ति ।

सोऽयमतिप्राचीन उत्तमो ग्रन्थः केनचिदंशेनान्तिमेन रहितोऽपि लोके प्रकाशमर्हति सुविचारमयत्वात् साधुसंस्कृतनिबद्धत्वाच्चेति काशीविद्यासुधानिधिनामके पत्रे प्रकरणशो विद्यारसिकजनानां विचारगोचरः करिष्यत इति यम् ॥

काशीस्थराजकीयपाठालये सांख्यशास्त्राचार्यः विद्व-
लशास्त्री ॥

॥ शालिकनाथीयप्रकरणपञ्जिकायाम् ॥

जं ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीभट्टरामेश्वरचरणाभ्यां नमः ॥

श्रीसीताम्बायै नमः ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

स्वाध्यायविधिवाक्यार्थविचारे प्रयतामहे ।

प्रभाकरगुरुर्दृष्ट्वा मीमांसारंभसिद्धये ॥ १ ॥

अत्र केचिदाचक्षते न मीमांसाशास्त्रमारंभणीयमिति । तद्वि वेदवाक्यार्थविचारोपायभूतन्यायनिबन्धनं न च वेदवाक्यार्थो विचार्यो विचारस्य विषयभूतो ऽस्ति नाप्यसौ विचार्य निर्णीतः प्रयोजनमवकल्पते ऽपुरुषार्थत्वात् पुरुषार्थत्वेहि तस्य नोदनैव प्रमाणं स्यात् । नचाविवक्षितार्था सा प्रमाणं भवितुमर्हति । ननु शब्दानामौत्पत्तिकत्वादर्थपरत्वस्य नाविवक्षितार्थता युक्ता । सत्यमेवं वेदेनैवत्वन्यपरतामवगमयता ऽविवक्षितार्थतापाद्यमाना न शक्या वारयितुं । तथाहि । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति परंप्रेरणात्मकविध्यवरुद्धा भावना तत्प्रत्ययवाच्या प्रतीयते । सा च स्वभावतो भाव्यं करणमितिकर्तव्यतां चापेक्षते । तत्र न तावदध्ययनमेव समानपदोपात्तं भाव्यतया संबंधमर्हति अपुरुषार्थत्वात् तस्मिन्नि भाव्यतया स्त्रीक्रियमाणे पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेः परंप्रेरणात्मकविधिव्यापारभंगप्रसंगात् । नाप्येकवाक्यतया समभिव्याह्रियमाणस्य स्वाध्यायस्य भाव्यतया संबंधो ऽवकल्पते विधानार्थक्यप्रसंगात् । अंतरेणापिहि विधिं प्रतीयत एवाध्ययनेन स्वाध्यायोऽवाप्यतइति । न च ग्रीहीनवहंतीतिवत्नियमार्थो विधिरिति शक्यते वक्तुं अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य । न खल्वध्ययनस्य क्रत्वर्थत्वे किंचन प्रमाणमस्ति अक्रत्वर्थश्च न नियमस्य विषयः । अवघातादयोहि कृतावेव नियम्यन्ते न तदुलादिस्वरूपे । अवघातेनैव संपादितैस्तदुलैः

क्रतुफलभावनासिद्धिरिति । प्रमाणांतरस्याविषयत्वात्तेनैव सिद्धिरिति न किंचिद्विरुद्धं । स्वाध्यायस्वरूपग्रहणं त्वध्ययनेनैव सिद्धयतीति नियम्यमानं मानांतरविरुद्धं स्वयमनधीयानस्यापि परपुरुषाधीयमानस्वाध्यायग्रहणदर्शनात् । नचाध्ययनस्वीकृतेनैव स्वाध्यायेन क्रतुफलभावनासिद्धिरिति अक्रत्वर्थतया क्रतुसंस्पर्शाभावेन नियमानुपपत्तेरिति । एतेनैवार्थावबोधस्यापि भाव्यतया संबंधो निरस्तो वेदितव्यः । तथाहि । यद्यप्यधीता त्वाध्यायात्फलवत्कर्मभावबोधो दृश्यत इतितस्यैव भाव्यताऽवसीयते तथापि विनापि विधिनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामध्ययनस्यार्थावबोधसाधनत्वावगमाद्विधिरनर्थक्येव । नचाध्ययनेनैवार्थावबोधो भावयितव्यइति नियमविधेरर्थवत्ता । प्रकारांतरेणापि तत्संभवाच्चियमानुपपत्तेः । नचाध्ययनेनैवार्थमवबुद्धानुतिष्ठतां क्रतुफलभावनासिद्धिरिति नियमः संभवति अक्रत्वर्थत्वादध्ययनस्य । तस्माद्विश्वजिज्ञायेन स्वर्गएव भाव्यतया वक्ष्यितव्ये प्राप्ते फलमात्रे यो निर्दिष्टादित्यर्थेधादिकमधुघृतकुल्यादिवृत्तपित्रादिप्रसादलभ्यसर्वकामफलावाप्तिरेव भाव्यतया ऽवसीयते । नन्वाध्याध्ययने न किंचिदार्थवादिकं फलं श्रूयते तत्रैषामर्थवादानामश्रवणात् । धारणजपयज्ञविध्यर्थवादाह्येते तदाहुर्वार्त्तिककारमिश्राः । आद्योत्वध्ययनेनैव काचिदस्ति फलश्रुतिः । धारणे जपयज्ञे च या साप्येवं निवारितेति । सत्यमेवं । तथापि तेषामतिदेशतोऽपि लब्धेर्युक्तैव तदीयफलस्य भाव्यता तथाहि लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने अवगम्येते शब्दभावना ऽर्थभावनाचेति । तत्र शब्दभावना परंप्रेरणात्मिका तस्याः पुरुषप्रवृत्तिर्भाव्या । तथाच प्रेरणायासह यो लिङादीनां वाच्यवाचकभावः संबंधः स तत्र योग्यतया करणं । तदाहुर्वार्त्तिककारमिश्राः । लिङादयोहि प्रेरणां कुर्वन्त्यभिदधतिचेति । प्रवर्त्यरुच्युत्पादनयोग्यतया चार्थवादिकी स्तुतिरितिकर्तव्यता । तदेवमध्ययनविधौ साक्षादश्रुतार्थवादके शब्दभावनायामितिकर्तव्यताभूतार्थवादकांक्षिण्यां जपयज्ञाध्ययनातिदेशेनार्थवादाः स्वीक्रियन्ते । तदाहुर्वार्त्तिककारमिश्राः । अनुपगंगानुमानादौलभ्यन्ते न्येतिदेशतइति । तेचातिदिष्टा अर्थवादा अर्थभावनायां फलं समर्पयन्ति रात्रिः सत्रवत् एवमार्थवादिके फले भाव्यतयावसिते ऽध्ययनं समानपदोपात्तं करणाकांक्षापरिपूरकत्वेन समर्प्यते । एवं च यदैकस्मादपूर्वं तदेतरत्तदर्थमिति न्यायेन स्वाध्यायशब्दवाच्यां चरराशिरेष्यध्ययननिर्वृत्यर्थेवावसीयते । एवं चान्यपरत्वादतराणां तेभ्यो ऽर्थप्रतिपत्तिरेवानुपपन्ना व्युत्पत्तिविरहात् । वृद्धव्यवहारेह्यनन्यपराण्येवातराण्यर्थावबोधकतया व्युत्पत्तानि । व्युत्पत्त्यपेक्षश्च शब्दार्थावबोधकः । यः पुनरन्यपरेभ्यो ऽप्यतरेभ्यो र्थावगमः स सामान्यतोद्गृह्णनिबन्धनानन्यपरत्वधांत्या भ्रांतिः

रेवेति मंतृव्यं । अप्रतीयमानश्चाथो न विचारस्य विषयः । नापि प्रयोजनमिति विचारस्तावन्नारब्धव्यः । तदनारंभेच तदुपायभूतन्यायपरिज्ञानमप्यनुपयोगि तदनुपयोगेच तन्निबन्धनं मीमांसाशास्त्रमनारंभणीयमिति पूर्वः पक्षः ॥

राट्टान्तस्तु ॥ स्वाध्यायोध्येतव्य इति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात्स एव भाव्यतयावसीयते । यद्यपि नित्यत्वाच्चिर्वर्त्य-कर्मता नास्ति स्वाध्यायस्य विकार्यकर्मतावा । अध्ययनेन तस्य विकारानुपपत्तेः तथापि प्राप्यतया तस्य कर्मता नानुपपत्ता । अतएव प्राप्यकर्मोदाहरणं वृत्तिकारस्य वेदाध्ययनं यच्च कर्म तदर्थेव क्रिया युक्ता । सोऽयं श्रौतो विनियोगः । नच स्वाध्यायस्य सक्तुवहेषित्वमनुपपन्नं फलवदर्थवबोधोपयोगित्वात् । यद्यपि चाथविबोधोपयोगित्वमध्ययनात्प्राज्ञावगम्यते तथापि पश्चाद्वाच्यपि भवत्येव प्रयोजनं भाविनापिचोपयोगेन शेषित्वं नानुपपन्नं अग्नित्वं । उत्पन्नानां ह्यग्नीनां विनियोगावगमो नावगतविनियोगानामुत्पत्तिः आहवनीपादि शब्दानामलौकिकार्थतया प्राग्व्युत्पत्त्यनवगमादर्थानवगतेः होमादिषु विनियोगासंभवात् तथाचोक्तं । भूतभाव्युपयोगे हि द्वयं संस्कारमर्हतीति । ननु चार्थवबोधोपयोगितया संस्कारविधिरनर्थक एवेत्युक्तं । नानर्थकोनियमार्थतया ऽर्थवत्त्वात् ननुच नियमो न संभवति अक्रतुसंस्पर्शित्वादित्युक्तं । न । संभवति स्वाभाविकार्थपरत्वा-नुसारेण क्रतुनुप्रवेशेतुल्यताया एवोचितत्वात् यदिवत्त्वध्ययनविधेः क्रतुनुप्रवेशिता नाश्रीयते तदा शब्दानां वृद्धव्यवहारव्युत्पन्नानां स्वाभाविकार्थपरता हीयते । जहत्स्वार्थत्वं च न न्याय्यमिति क्रतुफलभावनानुप्रवेशेवाध्ययनसंस्कारो युक्तः । तत्र कर्मविधिष्वेव नियमवर्णना अध्ययनाविर्भावितैरेव कर्मविधिभिरर्थमवबुधानुतिष्ठतां क्रतुफलभावनासिद्धिरिति । अथैवादेष्टव्यमध्ययनाविर्भावितार्थवादप्ररोचिताः क्रियमाणाः क्रतवः फलभावनाया अलमिति । मंत्रेषु पुनरध्ययनपरिष्ठाहीतैरेव मंत्रैः क्रतुषु स्मरणीयपदार्थस्मरणं फलभावनानुगुणमिति । अध्ययननियमाश्रितश्च कालनियमो व्रतादि-नियमश्च आख्यानां प्रौढपदांवा उपाकृत्य यथाविधि । युक्त-शब्दांस्वधीयीतमासान्विप्रोऽर्धपंचमान् । भवत्पूर्वं चरेद्वैतमुपनीतो द्विजोत्तमः । भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरमिति । एवं चान्यपरत्वादत्तराणां फलवत्कर्मवबोधोपयोगित्वेन विचारस्य विषयप्रयोजनलाभाकृत्स्वरूपारंभणीयत्वं विषयप्रयोजनलाभेच विचारस्याध्ययनानंतरमुपनिषत्तत्वाद्गुरुकुलस्थितेः श्रवत्वात्तन्निवृत्तिमध्ययनानंतरप्राप्तां स्मरद्वेदमधीत्य स्वायादिति स्मृतिवचनमपन्यायमूलं दर्शयन्नर्थवबोधपरतया स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थतां मन्यमानः सूत्रकारो विचारस्य विषयं प्रयोजनं चाह अथातो धर्मजिज्ञासेति । एतच्च व्याख्यातं

अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतं । धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनमिति ।

•तदयुक्तं । नहि लिङादियुक्तवाक्येषु भावना भाव्यांतरमपेक्षते अपूर्वस्य भाव्यस्य स्वशब्देनाभिहितत्वात् लिङादयो हि भाव्यकोटिनिविष्टप्रधानभूतापूर्वापसर्जनतापचामेव भावनामभिदधतीति विषयकरणीयेनिपुणतरमुपपादितं । अतो न पूर्वपक्षे भाव्याकांक्षा यामार्थत्रादिकफलसंबंधः । नापि सिद्धांते स्वाध्यायस्य साध्यतयान्वयः कथं तर्हि विश्वजिदादिषु स्वर्गादिफलकल्पनं । यथातत्तथा निश्चयतां । यदपूर्वं कार्यभूतं प्रतीयते तद्विषयत्वेन संबंधकरणीभूतयागाद्यनुष्ठानाधीनात्मलाभं नच विना कर्त्ता तदनुष्ठानोपपत्तिः । नच्युधिकारं विना कर्तृत्वलाभः नच नियोज्यमंतरेणाधिकारसिद्धिः । नवाविशिष्टो नियोज्यो ऽवकल्पत इति विशेषणभावेन स्वर्गकामनापरिकल्पते । स्वर्गकामनाचेन्नियोज्यविशेषणं ततो ऽग्निहोत्रादिवत् स्वर्गस्यापि नियोगतः सिद्धिरिति । भवत्वेवं अत्रापि तर्हि नियोज्यविशेषणतयैवार्थवादिकं फलं रात्रिसत्रवत्संबध्यतां । न अन्यतो ऽनुष्ठानसिद्धेः । कुतो ऽन्यतः । आचार्यकरणविधिप्रयुक्तेः । कः पुनराचार्यकरणधिविः । उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षत इति स्मरणानुमितः शिष्यमुपनीय वेदाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदित्येवं रूपः । अलौकिकं चाहवनीयादिवदाचार्यकमिति तन्निष्पत्त्युपायविधानं युक्तमेव । तत्रार्थोदाचार्योऽबुभूषत एवाधिकारो धनार्जननियमवत् तत्र शिष्यं प्रति विहिततद्विज्ञातचरणदक्षिणादानदर्शनात्तल्लिप्सोरेवाचार्यभवेनेच्छा । यथा दीक्षणीयया दीक्षितत्वसिद्धिः तथा वेदाध्यापनेनाचार्यत्वसिद्धिः । उपनयनं च त्वाग्रंत्ययेनाध्यापनसमानकर्तृकमवगम्यमानमेकप्रयोगत्वात्तुपपत्तेराचार्यकभावनाकरणीभूतमध्यापनप्रत्यंगत्वेनावतिष्ठते । तदाश्रितश्चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतित्येवमादिनियमः । उपनयनं च स्वभावत उपनेयासत्तिप्रयोजनकमिति तद्द्वारेणैव तस्यांगत्वं । नचाध्यापनप्रत्यनुपयोगिन उपनेयस्यासत्तिरध्यायनोपयोगिनीत्युपनेयस्य कर्मापेक्षायामुपनयनं प्रक्रम्य स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति अध्ययनं विधीयमानमुपनेयस्य कर्मत्ववगम्यते । अध्ययनं चाध्यापनोपयोगीति सिद्धमेतत् । तेनायमध्येष्यमाणस्य माणवकस्यापनयनमध्यापनांगमित्यध्यायनविधिः स्वांगभूतमुपनयनं प्रयुजानस्तस्यान्यथानुपपत्त्या ऽध्ययनमपि प्रयुक्ते । तत्प्रयुक्ताध्ययननिष्पत्त्याच लब्धसिद्धिरध्ययननियोगो नाधिकारान्तरमपेक्षते अतो नायं विश्वजिन्यायस्य विषयः । नापि रात्रिसत्रन्यायस्य अनन्यप्रयुक्तविषयनियोगोचरत्वात्तयोः । अतएव प्रयाजादिनियोगेषु

तयोरवनसरः सिद्धांतितु कामश्रुतिप्रयुक्तमध्ययनमिति विद्या-
साध्येष्वपि कर्मसु शूद्रादीनामधिकारः स्यात् । अतो ऽध्याप-
नविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य येषामेवोपनयनं तेषामेव तत्प्र-
युक्तमंत्रलाभाङ्गूद्रादीनामधिकारः । एवंच विध्यंतरप्रयुक्ते
ध्ययने न रात्रिसत्रन्यायेन पूर्वपक्षाशंकोचिता । नचातत्प्र-
युक्त्या पूर्वः पक्षः तत्प्रयुक्त्याच राट्ठांत इति युक्तं । अतत्प्र-
युक्तत्वे कारणाभावात् । यच्चोक्तं नियमार्थो विधिरिति ।
तदयुक्तं स्वाध्यायाध्ययनस्य नियोगनिष्पत्त्यर्थतया विधानेन
वचनस्यार्थवत्त्वात् । स्वाध्यायो ध्येतव्यइति तव्यप्रत्ययेन वि-
धिरभिधीयते । नचावहत्यादिष्विव क्रतुविषयनियोगानुवादो
यमवकल्पते असंनिधानात्क्रतुनियोगानां । सन्निधानवशेनैव
प्रकृतनियोगप्रत्यभिज्ञानात्तत्र क्रतुनियोगानुवादोपगमः । न
चेहसंनिधानमस्ति । नापि पर्णमयीजुहूभवंतीतिवत् पदार्थ-
संबंधमुखेन क्रतुविनियोगप्रत्यभिज्ञानं स्वाध्यायस्य व्यभिचरि-
तक्रतुसंबंधत्वात् । हुमित्येवमादीनामनर्थकानां स्वाध्यायां-
तर्गतदर्शनात् । यतएवात्रनियोगः साध्यतया ऽवगम्यते ऽतएव
स्वाध्यायस्य नेप्सितकर्मतया संबंधो ऽवकल्पते एकस्मिन्वाक्ये
साध्यद्वयविरोधात् । नच स्वर्गादिवत् स्वाध्यायस्य नियोज्य-
विशेषणतया ऽन्वयादविरोधः अनियोगफलत्वात्स्वाध्यायग्रह-
णस्य । यदेवहि नैयोगिकं फलं तदेव साध्यतया नियोज्य-
विशेषणं नान्यदिति तृतीये दर्शिते अनभिज्ञो भवान्विषय-
नियोज्यानामित्यत्र । अतोऽध्ययनविषयनियोगप्रतिपादनेनैव
तस्यार्थवत्त्वाच्च क्रतुप्रवेशकल्पनया नियमार्थता विधेः ।

अन्येपुनरेवंपूर्वपक्षयति अध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनमध्याप-
नांगभूतं तन्निष्पत्त्यर्थतयाच स्वाध्यायस्यान्यपरत्वादविवक्षि-
तार्थतेति । तदयुक्तं । प्रयुक्तिमात्रेण तादर्थ्यानुपपत्तेः । स्या-
न्मतं यथा प्रजापतिव्रतेषु स्वतंत्रकत्रवगमात्तद्देतुभूताधिकार-
सिद्धये नियोज्यपरिकल्पनं तथा प्रयुक्तिदर्शनात्तादर्थ्यमिति
तत्र । प्रयुक्तेस्तादर्थ्यव्यभिचारात् । असत्यपि तादर्थ्यं केव-
लापकारकतामात्रेणाध्ययनस्य क्रतुविधिभिः प्रयुज्यमानत्वात् ।
कथं तर्हि पश्वेकत्वादीनामंगत्वम् । नतावद्विभक्तिरेव क्रतुसं-
बंधितयैकत्वमभिधत्ते । येनारुण्यवद्वाक्येन विनियोगः स्यात् ।
विभक्तयोहि प्रातिपदिकार्थगतमेव स्वार्थं श्रुत्याभिदधति ।
नापि करणीभूतस्यैकत्वमुच्यते संख्यान्वितस्यवा करणत्वं कर-
णत्वैकत्वयोयुगपदभिधानात् । अतो न वैनियोगिकं शेषत्वं
विभक्त्यभिहितायाः संख्यायाः । उच्यतेच शेषत्वं तच्च प्रयुक्ति-
कृतमेव । मैवं । न तत्रापिशेषत्वमौपादानिकं किंतु लौकिकमेक-
वस्तुसामर्थ्यमेव लिंगमुच्यते । संख्याच स्वभावतएव संख्येयाव-
च्छेदिकेति संख्येयार्थेव किंतु संख्येयभूतप्रातिपदिकार्थमात्र-
संबंधे याहकान्वयव्याघातापत्तेर्ग्राहकीयभूतपश्वादिसंबंध

औपादानिकः । सचिधिसमात्रायमात्रेणहि विभक्त्यर्थस्यापि
याहकंप्रत्यैदमर्थं नान्वितस्यैवाभिधानं । तदन्यथानुपपत्त्या च
केवलाभिधाननिबन्धनं स्वरूपसंबंधमतिलंघ्य साधनीभूतसंख्ये-
यसंबंधाध्यवसानमिति नौपादानिकं तत्रापि शेषत्वं । भवतु
तर्हि लिंगादेवाध्ययनस्यापि अध्यापने विनियोगः । नैवं
भवितुमर्हति सामान्यसंबंधसापेक्षत्वाङ्गिगविनियोगस्य नचास्य
सामान्यसंबंधापादकं किंचिदस्ति प्रमाणं । ननु णिच्छ्रुतिः
प्रकृत्यर्थभूतस्याध्ययनस्य शेषतामापादयतीति । तत्र । प्रयो-
जकव्यापारस्य प्रयोज्यव्यवहारोत्पत्तिहेतुत्वात् विपरीतशेष-
त्वापत्तेः । वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानित्वध्ययनस्याध्ययनं
प्रति विनियोजकतया नाशंक्रनीयान्येव । यथविरोधश्चांगत्ववा-
दिनां । यतएवमाह भगवान्प्रयोज्यत्वादनंगत्वाच्च भवति संश-
यः इति ।

तस्मादनंगतयैव पूर्वपक्षणीयं । कथंपुनरनंगतयापूर्वपक्षयितुं
शक्यते । उच्यते । सर्वोहिविधिरधिकारपर्यवसायी । न चाध्य-
यनविधौ कस्यचिदधिकारोऽस्तीत्युक्तमेव साक्षादश्रवणात् ।
अध्यापनविधिप्रयोज्यतया कल्पनानुपपत्तेः तत्र यएवासौ प्रयो-
जकविधावधिकारः सएव प्रयोजनमिति युक्तं प्रथमोपनिपा-
तित्वात् । यदपि यस्यानंगं तदपि तस्य प्रयोजनं भवत्येव
आधानस्येव होमादय इति । ननुचानंतरभाविक्कमविबोधफ-
लकतपाऽध्ययनस्याध्येतुरेवाधिकारोऽध्ययने प्रतीयते इति तत्प्र-
योजनतैव स्वाध्यायविधेयुक्ता अंतरंगत्वात् । न । तस्योत्तर-
कालभावित्वात् । तुल्यायांहि प्राप्तावंतरंगता बलीयसी ।
नचानयोरधिकारयोस्तुल्या प्राप्तिः प्रथमोपनिपातित्वात्प्रयो-
जकविध्यधिकारस्य उत्तरकालभावित्वाच्चार्थावबोधनिबन्धन-
स्याधिकारस्य । यदाचाध्यापनविध्यधिकारसिद्धिरध्ययनस्य
प्रयोजनमित्यध्ययनविधिना बोधितं तदा ऽध्ययननिष्पत्त्यर्थ-
त्वात्स्वाध्यायस्यान्यपरत्वादविवक्षितार्थत्वं । अविवक्षितश्र-
वार्थो न विचारणीय इति वेदाध्ययनमात्रेणैव गुरुकुलस्थितेः
कृतार्थत्वादध्ययनोत्तरकालं गुरुकुलनिवृत्तिरेव युक्तेति मत्वा
सृष्टं वेदमधीत्य स्नायादिति । अत्रच न स्नानमदृष्टार्थं विधी-
यते किंतु यो ब्रह्मचारिणो न स्नायादिति अस्नाननियमस्तस्य
पर्यवसानमेतदध्ययनांगतया नियमानां तन्निवृत्तौ प्राप्तमुच्य-
ते । अस्नाननियमतुल्यतयाच गुरुकुलवासादीनामपि निवृत्तिः
प्राप्तेवेति सकलब्रह्मचारिधर्मनिवृत्तिरेवाध्ययनानंतरमुच्यते ।
एवंचाध्ययनविधिना विचारस्यानातिष्ठत्वात्तदुपायभूतन्याय-
निबन्धनं मीमांसाशास्त्रं नारंभणीयमिति पूर्वः पक्षः ।

राट्ठान्तस्तु । यद्यपि प्रयोजकविध्यधिकारः प्रथमभावी
तथापि तन्निष्पत्तिः प्रयोजनमिति न युक्तं किंतु दृष्टार्थावबो-
धफलकतयाऽध्ययनोत्तरकालभाव्यप्यध्येतुरेवाधिकारः प्रयोज-

नतया युक्तं आश्रयितुं कर्तुमसमवापित्वात् । यत्कर्तुं कंहि यत्कर्म तस्यैव तत्रैश्वर्यमिति युक्तं । अंतरंगत्वात् । नच सहसैव विधि- दर्शनादत्राधिकारपर्यवसानकल्पनाकरणमस्ति । परप्रयुक्त्यैवा- नुष्ठानस्य सिद्धत्वात् । यत्र खल्वधिकारपर्यवसानकल्पनामं तरेण प्रागनुष्ठानं न लभ्यते तत्रानुष्ठानात्प्रागनवगतो ऽधिकारः तदनुप्रवेशात्साध्यः । इहत्वध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवाधिकारपर्यव- सानकल्पनामंतरेणानुष्ठानं लब्धमिति प्राथम्यमकिंचित्करं । अंतरंगत्वादध्येतुरेवाधिकारो युक्तइति । तदेवमध्ययनविधेर- न्यप्रयुक्त्यैवानुष्ठानसिद्धेर्नियोज्यो नास्ति । अधिकारीतु वि- द्यतएव । यदर्थहि यत्कर्म स तत्राधिकारी । अर्थावबोधोप- योगेनचाध्येतृताध्ययनस्येति स तत्राधिकारी । सचायमधि- कारः प्रागध्ययनाच्चावगम्यते अध्ययनोत्तरकालेचावगम्यते स्वाध्यायाध्ययनंत्वेवमभिनिर्वर्त्यते । आवण्यं प्रौढपद्यांवा उपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्चंद्रांस्पर्धीयत मासान्विमो ऽदुष्टं- चमान् । ततः परंतु छंदांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदांगा- नि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संयठेत्इति । इत्थंचाध्ययने क्रियमा- णंगाध्ययनसंस्कृतस्य वेदवाक्यादर्थोपगमो जायते । इदानी- मध्येता मन्यते मद्रूपयोगिकर्मवबोधकतया मद्रथमध्ययनमि- ति । सोऽयं वेदाध्ययनमीमांसाश्रवणयोर्मध्ये ऽधिकारः सो ऽयं तात्कालिकः शास्त्रार्थः । इममेव तावदधिकारमालोच्य पित्रा- दयो ऽर्थदानादिना कांश्चिद्दानमप्य पुत्रादीनुपनाययंति । प्रबुद्धाश्च केचन स्वयमेवात्मानं । अन्यथा ऽध्ययनासंभवात् । अनुपनीतस्याध्ययननिषेधात् । नाभिव्याहारेण ब्रह्म स्वधा- निनयनादृते । स शूद्रेण समस्तावदावद्वेदाचजायते इति । एवंतावदध्यापनविधिं स्मृत्यनुमितं कस्यचिदप्यस्वाध्यायभूत- माश्रित्य राहुंतवर्णना कृता ।

अन्येतु साक्षाच्छ्रुताध्यापनविध्यनुसारेणैवमाहुः यदध्या- पनविध्यधिकारप्रयोजनता स्वाध्यायाध्ययनविधेः स्यात् तदा- ध्यापनविधेरपि स्वाध्यायांतर्गतत्वादविवक्षितार्थत्वेन तत्प्र- युक्ततापि न संभवति । स्वशाखाहि स्वाध्यायशब्देनोच्यते साक्षादधीतश्चाध्यापनविधिर्न केवांचिच्छाखिनां स्वशाखां तर्गता भवेदिति स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वेन तस्याप्यविवक्षि- तार्थत्वाच्चप्रयोजकत्वमवकल्पते इति पश्चाद्वाव्यर्थवबोधोपयो- गितया ऽध्येतुरेवाधिकारो ऽध्ययनविधिः प्रयोजनमिति ।

ननु स्वाध्यायोध्येतव्यइति नियोगसिद्धेरवगमात्तच्चिष- त्यर्थत्वादध्ययनस्यान्यपरत्वादर्थविवक्षा दुर्भणैव । मैवं । यदि केवलं नियोगनिष्पत्त्यर्थेवाध्ययनस्य स्यात्स्यादेतदेवं । यदा- त्वर्थवबोधोपि प्रयोजनतया स्वीक्रियते तदार्थपरता ऽप्यस्ती- ति नाविवक्षितार्थता । कथंपुनरेकस्मिन्वाक्ये प्रयोजनद्वयं । उच्यते । शाब्दं नियोगनिष्पत्तिरेव प्रयोजनं आर्थत्वर्थवबो-

धनमिति न विरोधः । यच्च तदर्थवबोधाख्यं प्रयोजनं तच्च केवलाध्ययनसाध्यमिति अध्ययनविधिरेव स्वप्रयोजनसिद्धये विचारमाप्तिपति विचारस्यच न्यायनिबंधनत्वाच्चायानां मी- मांसाज्ञानगम्यत्वान्मीमांसाज्ञानस्य गुर्वायत्तत्वाच्च वेदाध्यय- नानंतरं गुरुकुलाच्चिर्वर्तितव्यमिति मन्यमानो भगवान्सूत्रकारः पूर्वपक्षनयमूलतां स्मृतेर्दर्शयितुं धर्मजिज्ञासोपदेशमुखेनाध्यय- नानंतरभाविनीं गुरुकुलनिवृत्तिं प्रतिषेधच्चिदमाह अथातो धर्मजिज्ञासेति । वेदवाक्यार्थविचारविरोधिनीच गुरुकुल- निवृत्तिरेव केवला निवार्यते । न सकलेतरभिन्नाचरणब्रह्म- चर्यादिधर्मनिवृत्तिः । असमाप्तसकलब्रह्मचारिनियमश्च न स्नातकइति न दाराधिगमे ऽधिक्रियते स्नातकस्य दाराधिगम- स्मरणात् । स्नातकः सदृशो भायो विंदेदिति । तस्माद्गुरुकुले स्थित्वा सकलेतरब्रह्मचारिधर्मान्परित्यज्य वेदार्थो विचारयि- तव्यः अविचारितस्यानिर्णीयमानत्वात् । अनिर्णीतवेदार्थश्चे- द्गुरुकुलाच्चिर्वर्तते ततः कृतदारसंयहः श्रौतायिहोत्रादिनित्य- नैमित्तिकधर्मधिकारापातात्तदनुष्ठानं कर्तुमसमर्थः प्रत्यवे- यात् । तस्मादध्ययनस्यानंतरमेव वेदार्थो विचारयितव्यइति विचारोपायभूतन्यायनिबंधनं मीमांसाशास्त्रमारब्धव्यमिति सि- द्धं १ ॥

शास्त्रमुखं नाम गुरोराविष्कृतं गभीरमपि भावं ॥

शालिकनाथेन कृतं प्रकरणमेतत्प्रसन्नतरं ॥

॥ इति शास्त्रमुखं नाम प्रकरणं ॥ १ ॥

अर्थासंस्पर्शिताशंका यथा शब्दस्य वार्यते ॥
प्रभाकरगुरोः शिष्यैस्तथा यत्नो विधीयते ॥ १ ॥
अथ लौकिकवाक्यानां व्यभिचाराभिमानतः ॥
अर्थासंस्पर्शितां केचिदाहुः शब्दस्य वादिनः ॥ २ ॥
निश्चयो ऽर्थस्य संस्पर्शः सचार्थाव्यभिचारिणः ॥
प्रत्यक्षादेरेव भवेच्छब्दस्तु व्यभिचारवान् ॥ ३ ॥
विनाप्यर्थं हि शब्देन प्रतीतिरुपजायते ॥
अंगुल्यये ऽस्ति करिणां यूथमित्येवमादिना ॥ ४ ॥
नचात्र शक्यते वक्तुं शुक्तौ रजतबोधवत् ॥
अग्रहाद् भ्रातिरपेति कारणस्याविशेषतः ॥ ५ ॥
दुष्टाहि हेतवः कार्यं संपूर्णं कर्तुमक्षमाः ॥
तेन भेदाग्रहे युक्तः शुक्तिकारजतादिषु ॥ ६ ॥
इह तु ज्ञानहेतुर्यः शब्दः स न विशिष्यते ॥
विशिष्यते यस्तु वक्ता स ज्ञानस्य न कारणं ॥ ७ ॥
वक्तापि यदि विज्ञानहेतुः स्यादिन्द्रियादिवत् ॥

ततस्तस्यापि दोषेण भवेदग्रहणं तदा ॥ ८ ॥
 वक्ता तु केवलं शब्दव्याक्तवैवोपयुज्यते ॥
 ज्ञानं तु शब्दमात्रेण निरपेक्षेण जन्यते ॥ ९ ॥
 नच तस्येह दुष्टत्वं किंचिदप्युपलभ्यते ॥
 दोषश्चाग्रहणे हेतुस्तदभावे स्फुटो ग्रहः ॥ १० ॥
 तेन शब्दोपजनितं ज्ञानमेवेदमीदृशं ॥
 अर्थं व्यतिक्रामतीति कुतस्तेनार्थनिश्चयः ॥ ११ ॥
 येनापि हि विना यस्य सद्भाव उपपद्यते ॥
 निश्चयस्तत्र तेनेति सुभाषितमिदं वचः ॥ १२ ॥
 नन्वेवमाप्रवाक्येभ्यः कथं व्यवहृतिर्भवेत् ॥
 व्यवहारो हि लोकस्य कथं स्यान्निश्चयं विना ॥ १३ ॥
 उच्यते व्यवहारो हि संदेहादपि लौकिकः ॥
 प्रायशो दृश्यते तेन न किंचिदिह दुष्यति ॥ १४ ॥
 अपिचाप्रवृत्तमालोच्य वक्तुस्तत्रार्थनिश्चयः ॥
 मानान्तरवशेनापि कथंचिदुपपद्यते ॥ १५ ॥
 वेदस्त्वलौकिकार्थत्वादभावाद्वक्तुरेव ॥
 अहो वत दशां कष्टमुपनीतो ऽतिपंडितैः ॥ १६ ॥
 अत्र प्रतिविधानाय यतंते मतिशालिनः ॥
 ज्ञानस्य व्यवहारित्वं नयवीथ्यां निवारितं ॥ १७ ॥
 श्रूयतामवधानेन गतिर्नरगिरामपि ॥
 अनुमानात्पृथग्भावं तासां नेहंति सूरयः ॥ १८ ॥
 वाक्यं हि पुरुषाधीनरचनं लौकिकं सदा ॥
 शक्यमानायथार्थत्वं नार्थनिश्चायकं स्वतः ॥ १९ ॥
 अन्योन्यानन्वितार्थानि पदान्यपि हि मानवाः ॥
 रचयंतो विलोक्यन्ते तेन नान्वयनिश्चयः ॥ २० ॥
 केचित्तावद्वृत्तेषु केचिदाशयदोषतः ॥
 प्रमादात्केऽप्यशक्तेश्च केप्यनन्वितवादिनः ॥ २१ ॥
 तदुक्तानां पदार्थानां यद्यप्यन्वययोग्यता ॥
 तथाप्यनन्वितस्यापि दृष्टेर्नान्वयनिश्चयः ॥ २२ ॥
 तत्र निश्चयशब्देन ज्ञानमेवाभिधीयते ॥
 अन्वयानिश्चये तेन ज्ञानमेवास्ति नान्वये ॥ २३ ॥
 शक्यमानायथार्थत्वचरचनं तेन पुंनचः ॥
 श्रुतमात्रकमेवार्थं न तावन्निश्चयावहं ॥ २४ ॥
 तावद्वक्तुरविज्ञातं पूर्वभाविप्रमांतरं ॥
 विवक्षितार्थविषयमिद्विषयार्थनिबन्धनं ॥ २५ ॥

तस्य ज्ञानं च वाक्येन लिंगभूतेन गम्यते ॥
 ज्ञात्वैवार्थं ब्रवीतीति य एवमवधारितः ॥ २६ ॥
 तस्य ज्ञानेन नियतं वाक्यं ज्ञानानुमापकं ॥
 ज्ञानंचार्थाविनाभावि तेनार्थेपि विनिश्चयः ॥ २७ ॥
 ततो ऽर्थे निश्चिते पश्चात्सोऽर्थो वाक्येन गम्यते ॥
 तस्यां दशायां वाक्यस्य तस्य स्यादनुवादता ॥ २८ ॥
 पूर्वच लिंगभूतत्वं वक्तुर्ज्ञानावधारणे ॥
 वक्तुर्ज्ञानप्रसूतं हि वाक्यं तत्कार्यमिष्यते ॥ २९ ॥
 कार्यात्कारणसिद्धिश्च सर्वेषामनुमानतः ॥
 पौरुषेयमतो वाक्यं न शास्त्रमभिधीयते ॥ ३० ॥
 एवंचसति लिंगस्य व्यभिचारो ऽयमीक्ष्यते ॥
 न शास्त्रस्येति तस्य स्यादर्थसंस्पर्शिता कुतः ॥ ३१ ॥
 लिंगस्यापि न चेवायं व्यभिचारो ऽस्ति किंतु यः ॥
 लिंगालिङ्गे न शक्नोति विवेक्तुं मूढचेतनः ॥ ३२ ॥
 तस्यालिङ्गे लिंगरूपसाधारण्यनिबन्धनः ॥
 लिंगसंव्यवहारोऽयं विपरीतः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥
 श्रुतिलिङ्गाधिकरणे विस्तरेणैवमीरितं ॥
 तेन न व्यभिचारो ऽस्ति द्वयोलैङ्गिकशास्त्रयोः ॥ ३४ ॥
 नन्वर्थेणैव प्रथमं पुंनवाक्येभ्योऽवगम्यते ॥
 अन्यथा हि कथं वक्तुर्धीर्विशिष्टा ऽनुमीयते ॥ ३५ ॥
 अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियां ॥
 नचाप्रतीतेनार्थेन विशेषश्चावकल्पते ॥ ३६ ॥
 अत्र ब्रूमो ऽयथार्थत्वशंकयाऽर्थो न निश्चितः ॥
 अनिश्चितश्च न ज्ञात इति तावद्भवस्त्विति ॥ ३७ ॥
 किंत्वज्ञातेपि शब्दार्थे पदजाते श्रुते सति ॥
 विमर्षो जायते श्रोतुरीदृशो मतिशालिनः ॥ ३८ ॥
 अन्योन्यानन्वययोग्यार्थं पदजातं ब्रवीत्ययं ॥
 आप्रस्तेनामुना नूनं ज्ञातस्तेषां समन्वयः ॥ ३९ ॥
 न कदाचिदसंबद्धानर्थानेष विवक्षति ॥
 नवा ऽप्रतीतसंबद्धानिति दोषो न कश्चन ॥ ४० ॥
 नन्वेवं तुरगादुदस्तुरंगं विस्मृता भवान् ॥
 वेदप्रामाण्यसिद्धयर्थमुत्थितस्तत्प्रहीणवान् ॥ ४१ ॥
 लोकावगतशक्तिर्हि वेदे शब्दो ऽवबोधकः ॥
 लोकेच लिंगभावेन प्रतीतिर्भवता श्रिता ॥ ४२ ॥
 स्वयंत्वह समाधानमाचार्येणैव दर्शितं ॥

शब्दस्यार्थेन संबन्ध इति दर्शयता सता ॥ ४३ ॥
 अन्वितार्थाभिधायित्वे पदानां हि स्थिते सति ॥
 विशिष्टा वक्तृधीज्ञातुं शक्यते नान्यथा यतः ॥ ४४ ॥
 ज्ञातेषु हि पदार्थेषु श्रोता वक्तुरि कल्पयेत् ॥
 अन्योन्यान्वयविज्ञानं नान्यथेत्युपदर्शितं ॥ ४५ ॥
 पदानां तत्पदार्थेषु शक्तिः स्वाभाविकी स्थिता ॥
 पुंवाक्येषु विसंवादशङ्कया सा तिरोहिता ॥ ४६ ॥
 वेदेषु त्वस्मर्यमाणकर्तृकेषु स्वरूपतः ॥
 प्रमाणांतरसंस्पर्शरहितार्थावबोधेषु ॥ ४७ ॥
 न कर्तुरनुमानं स्याद्वाक्यत्वादिति लिंगतः ॥
 न कर्ता शक्त्याद्वाक्यं कर्तुं कार्यौ ह्यलौकिके ॥ ४८ ॥
 तेन वेदे विसंवादशङ्का नास्ति कथंचन ॥
 अर्थानिश्चयहेतुत्वादर्थसंदर्शिता स्थिता ॥ ४९ ॥
 व्यपगतवाङ्मलपङ्कः प्रोद्भूतपरयुक्तिकण्टकप्रकरः ॥
 स्तृष्टः प्रगुणतरो ऽयं शालिकनाथेन नीतिपथः ॥ ५० ॥

इति शालिकनाथमिश्रकृता नीतिपथोनाम द्वितीयं

प्रकरणं ॥ २ ॥

॥ श्री ॥

यस्यैच्छयैव प्रकटत्वमाप्तं
 ब्रह्माण्डभाण्डोदरवर्ति विश्वम् ।
 अवर्गतो मूलमिवास्ति गूढं
 कस्मैचिदस्मै महसे नमोऽस्तु ॥ १ ॥

अथ मानमन्दिराभिधवेधालयवर्णनम् ॥

अस्ति श्रीवाराणस्यां भागीरथीतीरे मणिकर्णिकाघट्टा-
 चातिदूरे दक्षिणपश्चिमदिग्भागे राजपुतानाख्यप्रसिद्धदेशा-
 न्तर्वर्त्यामेरसंज्ञनगर्याः स्वामिना मानसिंहाभिधेयेन राज्ञा
 विनिर्मितं सदनमेकं मानमन्दिरसंज्ञकं नाम । तत्र तस्य नृपते-
 र्वश्येन प्रतापवता जयसिंहभूपेनेतः पूर्वं सार्धशतवर्षासत्त-
 काले यहनत्तत्रवेधार्थं रचितानि ज्योतिषयन्त्राणि तदुपयोग-
 जिज्ञासूनां सहृदयपुरुषाणां रञ्जनायेदानीमहं संतेपतो वर्ण-
 यामि ।

तत्र याम्योत्तरभित्तिसंज्ञं यन्त्रं दक्षिणोत्तररेखायां चूर्णे-
 ष्टकाप्रस्तैरैर्निर्मितं कुड्यरूपं सञ्चयसप्तहस्तोच्छ्रायं सच्चि-
 लवद्वयैकाङ्गुलाधिकषट्कस्तपरिणाहं सार्धषोडशाङ्गुलपिण्डं समी-
 चीनसुधालेपेन जिक्कणीकृतं तत्पुर्वपार्श्वं भूमेरङ्गुलद्वयाननग-
 करोच्छ्रितयोरन्योन्यं हस्तपञ्चकेन स्वचतुर्विंशांशाधिकेन विप्र-

कृष्टयोस्तत्पार्श्वार्धकोणद्वयासन्नदेशयो रोपितौ लोहकीलौ
 केन्द्रे कृत्वा कीलान्तरमितव्यासार्धेन लिखितार्थां मिथः सं-
 पातं कुर्वद्वां वृत्तचरणार्थां स्वस्वाधोभागे तत्केन्द्रकैरेव क्र-
 मेण पञ्चदशभिर्नवत्या नवशतेन च समं विभक्तैस्त्रिभिस्त्रि-
 भिवृत्तचतुर्थांशैः सहिताभ्यामङ्कितं मन्दिरान्तः प्रविशद्विर्य-
 न्नादिद्वत्तुभिः प्रथममेवोपलभ्यते ।

अस्मिंश्च यन्त्रेऽत्र दक्षिणोत्तरमण्डलं याति सहस्रकिरणे
 वृत्तचरणे पतितं तत्केन्द्रस्यकीलच्छायां यावदपरकीलमूलात्
 तिग्मरश्मेरुचतांशास्तलतश्च नतांशः प्रत्यहमहर्दलेऽवगम्य-
 न्ते । परमिह काश्यामत्तलवानां परमक्रान्तितोऽधिकत्वा-
 दुष्णगभस्तेः खस्यस्तिकादुदगभागे संचारासंभवादस्तीह त-
 स्योन्नतमतलवानामवगमाय याम्यकेन्द्रकस्यैव वृत्तचरणस्योप-
 योगः । यत् पुनरुदग्दक्षिणकेन्द्रकयोर्द्वयोर्वृत्तचरणयोरत्रोल्लेखनं
 तत्तु खमध्यादुत्तरे दक्षिणे च याम्योत्तरमण्डलं प्रविशतां सर्व-
 षामुद्गूनां वेधायेत्यतिरोहितमतिमतिप्रताम् ।

यन्त्राच्चास्माद्ववति तरणिपरमक्रान्तेरत्तांशानां चावगमः
 सुगमः । तथाहि । प्रतिदिनं दिनदलेऽर्कस्य नतलवेष्ण्वलो-
 कितेषु यावन्तः परमाधिका नतांशा यावन्तश्च परमाल्या
 अवगम्येरस्तद्विश्लेषदले परमापमांशा भवेयुः । तांश्च श्रीज-
 यसिंहमहीपतिरष्टाविंशतिकलाधिकचयोविंशतिमितान् निर-
 णयत् । एभिश्चेानीकृतेषु परमाधिकनतलवेष्ण्वधिकीकृतेषु पर-
 माल्पनतांशेषु वा संपद्यन्तेऽत्तांशाः ।

एवमवगतात्तांशेऽस्मिन् विषयेऽभीष्टदिने मध्याह्नेऽर्कस्य
 नतांशानवलोक्य तांश्चात्तांशैर्विश्लेष्यावशेषमितं तस्मिन् दि-
 ने दिनेशस्यापमं पलांशेभ्यो नतांशानामल्पत्वे सौम्यमधिकत्वे
 च याम्यमवगच्छेत् । ततश्चरस्याहर्निशोः प्रमाणस्यारुणभोग-
 स्य चावगमः सिद्धान्तविदोऽतिस्पष्टतरः ।

अस्ति चास्या दक्षिणोत्तरभित्तेः प्राग्भागे तत्सक्तैव तत्तुल्य-
 विस्तारा दैर्घ्यं सप्तकरा पूर्वं जलवत् समीकृतापीदानो किं
 चिदुच्चावचत्वं गता भूमिः । यस्यां तत्पूर्वदिक्कोणासन्न-
 देशयोर्भित्तिस्यकीलद्वयसंसाधितप्राग्दिशि निखातौ सरन्ध्रायौ
 लोहकीलौ द्वावास्ताम् । तयोरेक उत्तरदिक्क एवाधुनाव-
 शिष्यते ।

अस्याश्च भूमेः समीपदेश एव चूर्णेष्टकानिर्मितं साङ्घिनवा-
 ङ्गुलाधिकैकहस्तव्यासं समीकृतभूमिकमेकं मण्डलमन्यच्च प्र-
 स्तरमयं समभूमिकं सप्ताङ्गुलाधिकहस्तद्वयव्यासमस्ति । त-
 च्चिकट एव चैकं पाणघटितं सममहीकमेकादशाङ्गुलोत्तरै-
 कहस्तपरिमितबाहुकं वर्गाकारं चतुरस्रं वर्तते । एतन्मण्डल-
 द्वयं वर्गक्षेत्रं चेदानीं परिमृष्टविभागचिह्नं पूर्वं शङ्कुच्छायां
 दिग्गंशांश्चावगन्तुं निरमायीति प्रतिभाति ॥

अस्ति चास्य भित्ति यन्त्रस्योत्तरदिशः किञ्चित् पूर्वदिग्भागे स्वमध्यस्थया संसाधितदक्षिणोत्तरकाष्ठायां चूर्णैष्टकापापाणैर्निर्मितया हस्तत्रयविस्तारया दैर्घ्यं चतुर्विंशतिकरया प्रस्तरमयधुवाभिमुखतिरश्चीनोपरितनभागया दक्षिणदिशि मूलभागे साङ्घिवेदकरैरुत्तरतोऽयभागेचाहुलत्रितयोनपञ्चदशहस्तैरुच्छ्रितयान्तर्गतसोपानया शङ्कुसंज्ञिकया भित्त्या विशिष्टं पूर्वपश्चिमभागयोः प्रत्येकमेकैकेन वृत्तपरिधिचतुर्थंशाभ्यधिकदैर्घ्येण किञ्चिदूनकरचतुष्टयविस्तारेण सार्धतवाहुलपिण्डेन शङ्कुपालिस्थितकेन्द्रेण षट्पुस्तपरिमितान्तर्व्यासार्धेन पाषाणमयचापेन सहितं चान्यदेकं यन्त्रसम्राडाख्यं महद्यन्त्रम् । यत्र प्रतिचापमुभयतः पालौ वृत्तचतुर्थंशः समैः पञ्चदशभिर्घटीविभागैरङ्कितः । सोऽप्येकैको विभागस्तुल्यैः किञ्चिदूनाहुलत्रयायामैः षड्विंशतिभिर्घटिभिर्ह्रितोऽस्ति । शङ्कुपालौ च प्रतिचापपालिकेन्द्रस्यानमेकैकं लघु लोहमयवलयं वर्तते ।

अस्मिंश्च यन्त्रे दिवा चापपालौ शङ्कुमूलात् तत्पालिच्छायां यावद्वावन्तो घटीविभागास्तावत्या नतघटिकाः शङ्कोः पार्श्वात्यभागे ह्यायापाते मध्याह्नात् पूर्वं पौरस्त्ये च ततोऽनन्तरमवगम्याः । एतच्छायापातस्यानस्य समीपतः सम्यगवलो कनाय प्रतिचापमुभयतः प्रास्तरा आरोहणमार्गा निर्मिताः सन्ति । किन्त्वत्रेदानीमुक्तचापयोः स्वायभागे भारातिशयेन वास्तवस्यानादौपच्यमितत्वादत्रत्यच्छायातः कालज्ञानं किञ्चित् स्थूलं भवति ।

एवमत्रार्कात् पतिता शङ्कुपालिच्छाया यदुदृक्तमवलोक्ष्यते न तद्वृद्धिमांशः स्पष्टा भवति । भौमादियहनतत्रेभ्यस्तु ह्यायैव नात्यद्वय इत्यस्माद्यन्त्रात् कथं तेषां नतकालावगमः स्यादित्येतदर्थमुच्यते ।

अत्यन्तमृज्वीं धातुमयीं सूत्रां नलिकां निर्माय तस्या एकमयं चापपालावपरं च शङ्कुपालौ तथा न्यसेद्वया यस्य यहस्य नतत्रस्य वा नतकालो ज्ञातव्यः स चापाधरपालिगतया दृष्ट्या नलिकासुषिरे दृश्येत । तथा च नलिकासक्तचापपालिस्थानाच्चतकालावगमः स्फुटः स्याच्छङ्कुपालौ च यत्र नलिकासंगस्तस्मात् स्थानात् तच्चापपालिकेन्द्रं यावत् तस्य यहस्य नतत्रस्य वा क्रान्तेः स्पर्शरेखा स्यात् । एवमस्माद्यन्त्रात् सूर्यादियहाणां नतत्राणां च नतकाला अपमाश्च सम्यगवगन्तुं शक्यन्ते । नतत्रस्य विषुवकालोऽप्यस्मादवगम्यते । सचैवम् ।

अस्तं जिगमिषोर्भास्करस्य नतकालं विज्ञाय ततो यावता कालेनावगन्तव्यविषुवकालं नतत्रमाकाशे सम्यगवलोक्ष्येत तावान् घटीयन्त्रेणावगम्यः । तस्यार्कनतकालस्य च योगस्तात्कालिकोऽहर्घतेर्नतकालो भवति । स च भास्वतस्तात्कालिकेन विषुवकालेन युक्तो दशमलग्नस्य विषुवकालो ज्ञायते । सोऽपि

तस्य नतत्रस्य तत्कालोऽवगतेन नतकालेन प्रागपरकपालक्रमेण युतेनितस्तत्रतत्रविषुवकालो भवति ।

अस्मिन्नपि यन्त्रे शङ्कोः पूर्वपार्श्वेऽन्यदेकं भित्ति यन्त्रं पूर्वात्तवदेव विरचितमास्ते । किन्त्वत्र कीलस्योर्विप्रकर्षोऽहुलद्वयोनसप्रकरमितोऽस्ति ।

अस्माच्च यन्त्रात् पूर्वस्यां दिशि प्रास्तरमेकं नाडीमण्डलाभिधं यन्त्रं विषुवदृत्तत्वेन वर्तते । यस्योत्तरपार्श्वेऽहुलद्वयाधिककरत्रयव्यासमूर्ध्वाधरतिर्यगेखाभ्यां विहिततुल्यचतुर्विभागं प्रतिपदं नवत्या भागैरङ्कितं केन्द्रमध्यस्थधुवाभिमुखलोहकीलं वर्तते । तस्य च कीलस्य ह्यायया सौम्यगोले स्थितस्य रवेर्नतत्रस्य वा नतकालो ज्ञायते । एतद्यन्त्रदक्षिणपार्श्वमपि याम्यगोलस्यस्य भस्य भास्वतो वा नतकालावगमाय त्रयोदशाहुलाधिकैकहस्तव्यासेन पूर्ववदूर्ध्वाधरतिर्यगेखाभ्यां भांशैश्चाङ्कितेन मण्डलेन मण्डितं वर्तते ।

अस्य च प्राग्भागे यन्त्रसम्राडाकारमेवान्यल्लघु यन्त्रं दैर्घ्यं सप्तदशाहुलोत्तरषट्पुस्तमितेन विंशत्यहुलविस्तारेण याम्यभागे सत्र्यंशकराभ्यां सौम्ये च सार्धपञ्चहस्तैरुच्छ्रितेन शङ्कुना विशिष्टमहुलचतुष्टयाधिकैकहस्तविस्ताराभ्यां पञ्चाहुलपिण्डाभ्यां सत्र्यंशहस्तद्वयविष्कम्भाध्वजालपालिभ्यां चापाभ्यां सहितं च वर्तते ।

अस्ति चास्य यन्त्रस्य निकट एव भित्तिद्वयमध्यवर्ति लोहमयं चलमण्डलं बाह्यपालौ पित्तलपत्रेणावृतं धुवाभिमुखव्यासकमहुलत्रयविस्तारमर्धाहुलपिण्डं पार्श्वयोर्भांशैः प्रत्यंशं तुल्यैश्चतुर्भांशैर्विभागैश्चाङ्कितं केन्द्रस्यकीले प्रोतयाहुलत्रयविस्तारया मध्यचिह्नितसूत्रया पित्तलपट्या विशिष्टं चक्रयन्त्रं नाम ।

अस्माच्च यन्त्रात् खेटस्य भस्य वा क्रान्तेरवगमाय चक्रं तन्मध्यगतपट्टीं च तथा चालयेद्यथा यस्य क्रान्तिर्ज्ञातुमिष्यते तत् पट्ट्यधोगतया दृष्ट्या विलोकितां सत् पट्टीमध्यगतसूत्रे दृश्येत । तथा चास्य धुवाभिमुखव्यासे योऽन्यो लम्बरूपो व्यासः स्यात् तस्य पट्ट्याश्च मध्ये यावन्तः परिधावंशास्तावन्तस्तस्य खेटस्य नतत्रस्य वा क्रान्त्यंशा वेदितव्याः ।

अत्रैव यन्त्रे यहनतत्राणां नतकालावगमायाधारवृत्तादीन्यन्यान्यपि वलयान्यासन् । परमिदानो तानि नष्टानीति भाति । या चात्र पट्टी वर्तते तयेदानीं वक्रत्वं गतया प्रोक्तवत् क्रान्तिज्ञानं न भवति ।

अस्ति चास्माद्यन्त्रात् प्राच्यां दिशि विपुलं दिगंशयन्त्रम् । यन्मध्यगतो वृत्ताकारो दशाहुलोत्तरहस्तद्वयव्यासे पादोनहस्तत्रयोत्सेधः स्वकेन्द्रस्याननिखातसरन्ध्रायकीलः स्तम्भः स्वस्मात् चतुरहुलोनकरपञ्चकान्तरे वर्तमानया स्तम्भतुल्याह्यायया रूपहस्तमितविस्तारया भित्त्या वृत्तस्तद्विन्तरेपि किञ्चिदधि-

कहस्तद्वयान्तरे बहिर्भागे स्थितयोच्चाये पूर्वभित्तिर्द्विगुणया
सत्र्यशैकहस्तविस्तारयापरभित्त्या चावेष्टितोऽस्ति । अनयो-
श्च भित्तयोः प्रत्येकमुपरितनभागो दिग्भिर्भांशैश्चाङ्कितो वर्तते ।
तस्या बाह्यभित्तेश्चापरि चतुर्दिक्षु चत्वारो लोहकीला नि-
खाताः सन्ति ।

एवंविधमिदं महायन्त्रं दिगंशज्ञानार्थमुपयुज्यते । तथाहि ।
बाह्यभित्तेरपरि रोपितयोः पूर्वपश्चिमकीलयोर्बहुस्य सूत्रस्य
तथाविधयोर्दक्षिणोदकीलयोर्बहुनेन सूत्रेण सह संपातो मध्य-
स्तम्भकेन्द्रस्योपरितनदेश एव वर्तते । ततस्तृतीयस्य प्रगुणस्य
सूत्रस्यैकमयं स्तम्भकेन्द्रे दृढं बध्नान्यदयं बाह्यभित्तिपालौ
नीत्वा तथा चालयेद्यथा यस्य ग्रहस्य दिगंशा वेद्यास्तस्मिन्
मध्यभित्तिबाह्यपालिगतदृष्ट्या विलोक्यमाने स ग्रहः प्रोक्त-
सूत्रद्वयसंपातश्च तृतीयसूत्रगतौ स्याताम् । तथा च बाह्य-
भित्तिपालौ प्राक्चिन्हात् पश्चिमचिन्हाद्वा तृतीयसूत्रपर्यन्तं
यावन्तोऽंशास्तावन्तस्तस्य ग्रहस्य दिगंशा भवन्ति ।

एवमुक्तेषु यन्त्रेषु विभागचिन्हानि प्रायेः लोपमगमन् । क-
चिद्वन्ताण्यप्येकदेशे भग्नतां नतिं चाप्नुवन् ।

इत्थं संक्षेपतो मानमन्दिरान्तरवर्तिनाम् ।

यन्त्राणां वर्णितानीह स्वरूपाणि फलानि च ॥

॥ इति शिवम् ॥

एतस्य निर्माता

बापूदेवशास्त्री काशिकपाठालयीयज्योतिःशास्त्राध्यापकः ।

REMARKS ON PROF. GOLDSTÜCKER'S ENLARGED EDITION OF WILSON'S SANSKRIT DICTIONARY.

Although but six parts of this great Dictionary have yet
appeared, not finishing even the first letter, a cursory glance
over the pages is sufficient to strike the reader with the un-
common arduousness of the task which this eminent Sankrit-
ist has undertaken. There is scarcely a page in the work
that does not bear ample testimony to the vast erudition,
profound grammatical knowledge and extensive researches
of the author. But the work which the Professor has pro-
jected, is, I think, too vast to be accomplished by one man.
Instead of contenting himself with giving all the different
meanings of words, each illustrated, when necessary, by one
or two examples, the Professor often writes under them elab-
orate articles on subjects connected with history, philosophy,
grammar, rhetoric &c. &c., replete with a superabundance of
quotations drawn from an infinite variety of sources. The
consequence of this attempt to do too much is, that inaccura-
cies and errors have crept in, which are, not unfrequently,
serious and bewildering.

I shall point out a few errors committed in the interpre-
tation of some of the technical terms used in Rhetoric. The
Professor writes:—

“अभिधान—A word; e. g. the Tika on the Sāhityad: अन्वि-
ताभिधानवादिना (i. e. those who argue that the words of a
sentence are logically connected) मीमांसकगुरुवस्तु क्रियाकारकयोः
प्रथमत एवान्वयबोधो जायते ततः शक्तियहः—[इत्याहुः].

The term अभिधान is not used, as the Professor supposes,
in the sense of *word* in the compound अन्विताभिधानवादिनः
but in that of *expression*, or an act of expressing. अन्विता-
भिधानवादिनः (those who hold the expression of the logically
connected) is the designation of the Mīmāṃsakas, as contra-
distinguished from the old Naiyāyikas, the अभिहितान्वयवा-
दिनः (i. e. those who hold the logical connection of the ex-
pressed). The former reject the tenet of the latter that the
words of a sentence at first severally suggest *distinct* ideas,
the connection whereof is afterwards suggested by the sentence
as a whole, through that power belonging to it which is termed
Purport. For, according to them, all our notions of agent,
action, object, instrument, position and the like being neces-
sarily connected, the words cannot convey distinct notions to
be connected afterwards, but convey them *already* connected.

“अनुचितार्थ—Having an unknown or an unusual meaning
(as a word; in rhetoric considered as one of the पददोष q. v.;
e. g. if the word पशु animal, is used in the sense of sacrifici-
al animal in a poetical passage, while it has this sense only
in the ritual literature, or with the intention of implying
timidity which it does not imply.”

The above term means ‘Having an improper signification.’
The passage referred to by the Professor is:—

शूरा अमरतां युन्ति पशुभूता रणाध्वरे ।

पशु is not faulty here because it is used in the sense of
sacrificial animal, that meaning being by no means restricted
to the ritual literature, but because it *does* imply timidity or
wretchedness which was *not* intended to be implied, being
inconsistent with the character of a hero शूर.

“अपरोपित—Thrown off, shot off; e. g.

यत्र पतत्यवलानां दृष्टिर्निश्चिताः पतन्ति तत्र शराः ।

तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये ॥

The above stanza is no exemplification of the present
word, for the sandhi is तच्चापरोपितशरः is not to be separated
thus—तत् + च + अपरोपितशरः, but thus—तत् + चापरोपित-
शरः, as the former analysis brings in the unmeaning expletive
च. Besides, the etymology of the word अपरोपित can not
well warrant its use in the sense of *thrown off*, much less in
that of *shot off*. The following line of an exactly similar im-
port, occurring in the same book, viz., the Sāhitya-darpaṇa,
from which the above couplet is taken, seems to favour the
latter analysis:—

ईक्षसे यत् कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः ।

The Professor's rendering (p. 98, c. 2, l. 9), therefore,
should be altered thus: “Wherever falls the look of woman
there fall sharpened arrows; I think therefore that the God
of love runs before them *with his bow furnished with arrows*.”

“अभ्रवन्मतयोग—Not conveying accurately by a sentence
the intended sense, (a) by connecting syntactically words
which have no logical relation to each other, or (b) by discon-
necting syntactically words which are logically connected, or
(c) by erring in the mode of connection; e. g. (a) in the sen-
tence:—

येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि
लोलापानभुवश्च चन्दनतरुच्छायामु* येः कल्पिताः ।

येषां हुङ्कृत्यः कृतमरपतिजोभाः जपाचारिणां
किन्तुस्त्वत्यरितोपकारि विहितं किञ्चित्प्रवादोचितम् ॥

There is no logical relation between the words in the relative and those in the correlative sentence.—

The remark on the example is not correct, as will be evident from the following translation of the stanza :

'They, the flames of whose triumphant energy drank up those streams of juice flowing from the temples of the divine elephants, who made the shades of Indra's garden the places of their mirthful carousals, whose—the night-prowlers—roarings troubled the prince of the gods—what have they done to thy satisfaction and in accordance with the report of their prowess ?'

The blemish of the stanza consists in the use of the word जपाचारिन् (night-prowler) in one of the Protatic, or relative, clauses, when, as representing the subject of the sentence, it ought to have been employed in the Apodosis, or correlative clause. The example is exactly similar to the one cited by the Professor to illustrate his second division of the fault, marked 4.

"अमत्परार्थ—Having another sense (viz., one) what is at variance with (that of) the subject matter (as a sentence)—*Kāvya-prak.* * * यथा ॥ राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरे । गन्धवदुधिरचन्द्रनोदिता जीवितेश्वरसतिं जगाम सा; the erotic character of which sentence, as the *Kāvya-pra* observes, is at variance with the character of the poem where it occurs."

The above stanza occurs in the 11th canto of the *Raghuvansha*. It is scarcely necessary to add that its character is not erotic but disgusting. It is faulty not because its character is at variance with that of the poem in which it occurs (which is not the case, as the *Raghuvansha* is of a varied character and devotes more than one canto to erotic descriptions), but because its *second* sense is erotic and is incongruous with the principal meaning.

Such errors are not confined to the explanation of technical terms. Words of common occurrence are also sometimes found misinterpreted. For instance, the word अक्रोध्य, † instead of being rendered 'not to be wet,' is rendered 'not to be distressed.' This error however is Prof. Wilson's and is only retained by the editor. The word अभव्य, besides other interpretations, is explained to mean *deceitful*, and the following *śloka* of the *Mahābhārata* is cited to authorize this sense :—

एतस्मिन्नन्तरे रजो रावणः प्रत्यदृश्यत ।

अभव्यो भव्यरूपेण भस्मह्व इवानलः ॥

अभव्यो भव्यरूपेण is rendered 'deceitful on account of his future appearance,' when it evidently means—'evil, with a good appearance.'

* चन्दनतरुच्छायामु is a mistake of the printed *Kāvya-prakāśa* for चन्दनतरु—

† There is indeed a root क्लिज given in Wilson and Rādhākānta Deva and interpreted to *lament* or *bewail*. Even if it did mean to *distress*, that would be no ground for setting aside, in the present instance, the far more common meaning of to *wee*. Need I here remind the reader of that well known sublime couplet of the *Bhagavad gītā* ?—

अच्छेद्योऽयमदाहो यमक्लेदो शोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्यात्पुरुषोऽयं सनातनः ॥

Nowhere however in the pages of the Dictionary, I feel myself bound to observe, is the reader disgusted with any the faintest mark of that presumptuous and perverse pedantry which leads the author, while professing to write a *Sanskrit* Dictionary, outrageously to strip Sanskrit words of their native forms, and capriciously to force upon them foreign and uncouth shapes such as make it difficult even for those to recognize them who bear the most affectionate and natural relation to them—the Hindus. Great indeed would be the work—wondrous as the production of one man—though not entirely to be relied upon as an authority—even with errors such as have been pointed out, were there any chance of its ever being completed. As the case is, it is much to be wished that the Professor would circumscribe the sphere of his work within narrower limits, and secure the chance of soon finishing a comprehensive Sanskrit and English Dictionary, the want of which is daily felt with growing urgency.

PRAMADĀDĀSA MITTRA.

ASST. ANGLO-SANSKRIT PROFESSOR.

EXAMINATION IN SANSKRIT, CALCUTTA UNIVERSITY.

The following subjects in Sanskrit are appointed for the examination for Honours and M. A. degree in 1867.

KĀLIDĀSA, ... Śakuntalā and Meghadūta.

BHAVABHŪTI, Viracharita and Uttararāmacharita.

ŚŪDRĀKA, ... Mrichchhakatī.

VĀNA BHATTA, Kādambarī.

BHĀRAVI, ... Kirātārjunīya, I.-III, XI.-XIV.

MĀGHA, ... Śiśupālavadha, I.-VI., XII.-XVI.

ŚRĪHARSHA, ... Naishadhacharita, I.-V., IX.-XII, XVII.

MAMMAṬA BHATTA, Kāvya-prakāśa.

VIŚWANĀTHA PANCHĀNANA, Bhāshā parichcheda and Siddhānta Muktāvali.

VĀCHASPATI MĪŚRA, Tattva Kaumudī.

PĀṆINI, ... Kāraka, Samāsa, as in the Siddhānta Kaumudī of Bhaṭṭoji Dīkshita.

The Pandit.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, Medical Hall Press, Benares; or through MESSRS. TRÜBNER and Co. LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Indian and English, Rs. 12-0-0 per annum.

PRINTED and PUBLISHED by E. J. LAZARUS and Co., at the MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 2.

Benares July 2nd, 1866.

Vol. I.

॥ कुमारसम्भवोत्तरखण्डवर्णनम् ॥

श्रीमद्भारतवर्षीयकवीन्द्रः कालिदासो ऽनतिप्रौढे वयसि खण्डकाव्यं षडृतुसंहारं महाकाव्यं कुमारसम्भवं नाटकं मालविकाग्निमित्रमित्येतानि निबबन्ध । ततः प्रौढे बुद्धिप्रतिभाद्यतिशयवति वयसि खण्डकाव्यं मेघदूतं महाकाव्यं रघुवंशं नाटकं शाकुन्तलं जगतो भूषणभूतं प्रकाशयाम्बभूव । अथ परिणामोन्मुखवयाः स एव खण्डकाव्यं राक्षसकाव्यं महाकाव्यं नैलोदयं नाटकं विक्रमोर्वशीयं रसवन्त्यपि कष्टग्राह्यरसानि निर्ममे ।

तेषुच काव्येषु मध्ये कुमारसम्भवं सप्रमसर्गावध्येव व्याख्यानाध्ययनाध्यापनकर्मसु प्ररूढं न ततः परं । तत्र कारणं साहित्यशास्त्राचार्यैर्ममटादिभिः काव्ये दिव्यप्रकृतीनां सम्भोगवर्णनस्यानौचित्यात् प्रतिषेधकरणं ।

एवं स्थिते कालेन तद् विलोपं गन्तुं प्रवृत्तं तदाचैकं पुस्तकं कलिकातानगरे उपलब्धमपरंच वाराणस्यां तयोश्च वाराणसीस्थपुस्तकवर्तिनः पाठा यत्र शुद्धाः सन्ति तत्र तस्यैव परिपालनार्हाः कलिकातापुस्तकं तु तत्र संशयोऽशुद्धिर्वा तत्र दर्शनमर्हति । अथैते सप्रम सर्गाः कालिदासेन प्रणीता नेतरे दशेति ये वदन्ति तान्प्रति किञ्चिदुच्यते ॥

तथाहि । अष्टमसर्गस्थः षष्ठः श्लोकः सरस्वतीकण्ठाभरणव्याख्यायामुदाहृतोऽस्ति तद्यथा । यदि न वक्ष्यामि तदा गाम्यामथ वक्ष्यामि तदा धृष्टामाकलयिष्यतीति जनन्त्या द्वयमुत्तरमौचित्यापन्नं स्यात् । शिरःकम्प्य काचरंच । तचाद्यः कालिदासेन प्रयुक्तः । मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददाविति ।

अथाष्टमसर्गात् परो यो ग्रन्थः सोऽपि कालिदासेनैव प्रणीत इत्यत्रहेतुः प्रदर्श्यते तथाहि । प्रथमे वयस्यारब्धं कुमारसम्भवनामाङ्कितं काव्यं कुमारोत्पत्तिमवर्णयित्वैव प्रेषावतमोऽप्युन्मतइवोत्सृजेदिति न सम्भाव्यते यदातु कुमारोत्पत्तिं दशमे सर्गे वर्णयामास तदा तत्प्रयोजनतया सप्रमसर्गाभ्यन्तरएवोपन्यस्तं तारकासुरविजयं सप्रमिः सर्गेरूपन्यस्तवानिति ।

किञ्चकुमारसम्भवे ये श्लोकाः कालिदासेन सप्रमे सर्गे विवाहागतस्य हरस्य दर्शनायोत्सुकानांपौरवर्णितानामवस्थावर्णनाय विवाहक्रियावर्णनायच विरचितास्तएव रघुवंशे सप्रमे सर्गेऽजस्य तादृशे प्रसङ्गे तथैवानुपूर्व्या प्रकरणानुरोधविकारमात्रेण भिन्नयोपन्यस्ताः । तथा कुमारसम्भवे षोडशे सर्गे ऽनुष्टुप्छन्दसा निबद्धे ये येऽर्था देवासुरयुद्धवर्णनप्रसङ्ग उपन्यस्तास्तएवाजस्य युद्धप्रस्तावे रघुवंशे सप्रमे सर्गे उपजातिच्छन्दसा तच्छन्दोनिर्वहणमात्रोपयोगिना विकारेणोपदर्शिताः । एवं कुमारसम्भवस्य द्वितीयतृतीयषष्ठदशमसर्गेषु स्थितान्यन्यान्यपि पद्यानि प्रस्तावमात्रोपयोगिविकृतिमन्ति रघुवंशस्य दशमषोडशपञ्चदशसर्गेषु दृश्यन्त इति सम्भाव्यते सप्रदशसर्गमितस्य कुमारसम्भवस्यैकोनविंशतिसर्गपरिमाणेन रघुवंशेन समानकर्तृकत्वमित्यलं बहुनेति शम् ।

काशीस्थराजकीयपाठालये सांख्यशास्त्राचार्यौ

विट्ठलशास्त्री ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तरं
 शैलराजदुहितुर्हरं प्रति
 भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्
 कामदोहदसुखं मनोहरम् ॥ १ ॥
 व्याहृता प्रतिवचो नन्दधे
 गन्तुमेच्छदवलम्बितांशुका
 सेवतेस्म शयनं पराङ्मुखी
 सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥ २ ॥
 केतवेन शयिते कुतूहलात्
 पार्वती प्रतिमुखं निपातितम्
 चक्षुरुन्मिषति सस्मितं प्रिये
 विद्युदाहतमिव न्यमीलयत् ॥ ३ ॥
 नाभिदेशनिहितः सकम्पया
 शङ्करस्य रुरुधे तथा करः
 तन्नितम्बमभवत् तदा स्वयं
 दूरमुच्छसितनीविबन्धनम् ॥ ४ ॥
 श्वमालि निगृहीतसाध्वसं
 शङ्करो रहसि सेव्यतामिति
 सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला
 नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥
 अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये
 प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम्
 वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती
 मूर्द्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥
 शूलिनः करतलद्वयेन सा
 सन्निरुध्य नयने हृतांशुका
 तस्य पश्यति ललाटलोचने
 मोघयन्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥
 चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं
 सन्नहस्तमदयोपगूहने
 क्षिप्रमन्मथमपि प्रियं प्रमे-
 र्दल्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ८ ॥
 यन्मुखग्रहणमचताधरं

दूतमव्रणपदं नखं च यत्
 यद्रतं च सदयं हरस्य तत्
 पार्वती विषहतेस्म नेतरत् ॥ ९ ॥
 रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं
 सा विभातसमये सखीजनम्
 नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया
 शंसितुञ्ज हृदयेन तत्त्वरे ॥ १० ॥
 दर्पणेच परिभोगदर्शिनी
 पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः
 प्रेक्ष्य बिम्बमनु बिम्बमात्मनः
 कानिकान्यपि चकार लज्जया ॥ ११ ॥
 नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां
 तां विलोक्य जननी समाश्वसीत्
 भर्तृवल्लभतया हि मानसीं
 मातुरस्यति शुचं वधूजनः ॥ १२ ॥
 वासराणि कतिचित् कथञ्चन
 स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया
 ज्ञातमन्मथरसा शनैः शनैः
 सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥ १३ ॥
 सस्वजे प्रियमुरोनिपीडिता
 प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत्
 मेखलाप्रणयलोलातां गतं
 हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥ १४ ॥
 भावसूचितमदृष्टविप्रियं
 चाटु तत्त्वणवियोगकातरम्
 कैश्चिदेव दिवसेस्तदातयोः
 प्रेम हूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥
 तं यथात्मसदृशं वरं वधू-
 रन्वरज्यत वरस्तथैव ताम्
 सागरादनपगाहि जाह्नवी
 सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृतिः ॥ १६ ॥
 शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः
 शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया
 शिञ्चितं युवतिनैपुणं तथा
 तत् तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका
 वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।
 शीतलेन निरवापयत्क्षणां
 मौलिवन्द्यशकलेन शूलिनः ॥ १८ ॥
 चुम्बनादलकचूर्णदूषितं
 शङ्करोऽपि नयनं लालटजम् ।
 उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ
 पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥
 एवमिन्द्रियसुखस्यवर्त्मनः
 सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।
 शैलराजभवने सहोमया
 मासमात्रमवसदृषध्वजः ॥ २० ॥
 सोऽनुमग्न्य हिमवन्तमात्मभू-
 रात्मजाविरहदुःखपीडितम् ।
 तत्र तत्र विजहार सम्पत्-
 न्नप्रमेयगतिना ककुद्गता ॥ २१ ॥
 मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः
 पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।
 हेमपल्लवविभङ्गसंस्तुरा-
 नन्वभूत् सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥
 पद्मनाभचरणाङ्गिताश्मसु
 प्राप्रवत्स्वमृतविप्रुषो नवाः ।
 मान्दरेषु कटकेषु चावसत्
 पार्वतीवदनपद्मषट्पदः ॥ २३ ॥
 रावणध्वनितभीतया तथा
 कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनः ।
 एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरु-
 निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥
 तस्य जातु मलयस्थलीरते-
 र्धूतचन्दनवनः प्रियाक्रमम् ।
 आचचाम सलवङ्गकेशर-
 श्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥
 हेमतामरसताडितप्रिया
 तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।
 खे व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा

मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥
 तां पुलोमतनयाऽलकोचितैः
 पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।
 नन्दने चिरमयुगमलोचनः
 सस्पृहं सुरवधूभिरैक्ष्यत ॥ २७ ॥
 इत्यभौममनुभूय शङ्करः
 पार्थिवं च वनितासखः सुखम् ।
 लोहितायति कदाचिदातपे
 गन्धमादनवनं व्यगाहत ॥ २८ ॥
 तत्र काञ्चनशिलातलाश्रये
 नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।
 दक्षिणेतर्भुजव्यपाश्रयां
 व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥
 पद्मकान्तिमरुणविभागयोः
 सङ्गमय्य तत्र नेत्रयोरिव ।
 सङ्गये जगदिव प्रजेश्वरः
 संहरत्यहरसावहर्षतिः ॥ ३० ॥
 शीकरव्यतिकरं मुरीचिभि-
 र्दूनयत्यवनते विवस्वति ।
 इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां
 निर्भराः प्रसवितुर्नजन्ति ते ॥ ३१ ॥
 दष्टतामरसकेसरप्रजोः
 क्रन्दतोर्विपरिवृतकण्ठयोः ।
 निघ्नयोः सरसि चक्रवाकयो-
 रल्पमन्तरमनल्पताङ्गतम् ॥ ३२ ॥
 स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः
 शल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।
 आविभातचरणाय गृह्णते
 वारि वारिरुहबद्धषट्पदम् ॥ ३३ ॥
 पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना
 निर्मितं कथमिदं विवस्वता ।
 दीर्घया प्रतिमया सरोऽम्भसां
 तापनीयमिवसेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥
 उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्लवम्
 गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।

दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा
 दष्टभङ्गुविसाङ्गराहव ॥ ३५ ॥
 एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो
 जातरूपरसगौरमण्डलः ।
 हीयमानमहरत्ययातपम्
 पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥
 पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभि-
 र्यत्तपङ्कमिव जातमेकतः ।
 खं हृतातपजलं विवस्वता
 भानि किञ्चिदिव शेषवत् सरः ॥ ३७ ॥
 आविशद्विस्तृजङ्गणे मृगै-
 र्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।
 आश्रमाः प्रविशदग्निधेनवो
 विभ्रति श्रियमुदीरिताग्रयः ॥ ३८ ॥
 वदुकोषमपि तिष्ठति क्षणम्
 सावशेषविवरं कुशेशयम् ।
 षट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते
 प्रीतिपूर्वमिवदातुमुत्तरम् ॥ ३९ ॥
 दूरमग्रपरिमेयरश्मिना
 वारुणादिगरुणेन भानुना ।
 भाति केसरलतेव मण्डिता
 बन्धुजीवकुसुमेन कन्यका ॥ ४० ॥
 सामभिः सहचराः सहस्रशः
 स्यन्दनाश्वहृदयङ्गमस्वरैः ।
 भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं
 संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥ ४१ ॥
 सोऽयमानतशिरोरुहैर्हयैः
 कर्णचामरविद्युत्तेजणैः ।
 अस्तमेति युगभृगुकेसरैः
 सन्निधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥
 खं प्रसुप्तामिव संस्थिते रवौ
 तेजसो महत ईदृशी गतिः ।
 तत्प्रकाशयति यावदुद्वतं
 भीलनाय खलु तावता च्युतम् ॥ ४३ ॥
 सन्ध्ययाप्यनुगतं रवेः पदं

धर्ममस्तशिखरे समर्पितम् ।
 येन पूर्वमुदये पुरस्कृता
 नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥
 रक्तपीतकपिशः पयोमुचाभ
 कोटयः कुटिलकेशि भान्त्यमूः ।
 द्रव्यसि त्वमिति सन्धिवेलया
 वर्णिकाभिरिव साधु मण्डिताः ॥ ४५ ॥
 सिंहकेसरसटासु भूभृताम्
 पल्लवप्रसविषु दुमेषुच ।
 पश्य धातुशिखरेषु चात्मनः
 संविभक्तमिव सान्ध्यमातपम् ॥ ४६ ॥
 पाष्णिमुक्तवसुधास्तपस्विनः
 पावनाम्बुविहिताञ्जलिक्रियाः ।
 ब्रह्म गूढमभिसान्ध्यमादृताः
 सिद्धये विधिर्विदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥
 तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि
 प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।
 त्वां विनोदनिपुणः सखीञ्जो
 वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥
 निर्विभृज्य दशनच्छदं ततो
 वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।
 शैलराजतनया समीपगा-
 माललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥
 ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितम्
 मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान् विधिम् ।
 पार्वतीमवचनानामसूयया
 प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥
 मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने
 सन्ध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया ।
 किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं
 चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥
 निर्मितेषु पितृषु स्वयम्भुवा
 या तनुः सुतनु पूर्वमुब्धिता ।
 सेयमस्तमुदयञ्च सेव्यते
 तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

तामिमां तिमिरवृत्तिपीडिताम्
 भूमिलग्रमिव सम्प्रति स्थिताम् ।
 एकतस्तटतमालमालिनीम्
 पश्य धातुरसंनिभगामिव ॥ ५३ ॥
 सान्ध्यमस्तमितशेषमातपं
 रक्तलेखमपरा बिभर्ति दिक् ।
 सम्परायवसुधा सशोणितम्
 मण्डलाग्रमिव तिर्यगुज्झितम् ॥ ५४ ॥
 यामिनीदिवससन्धिसम्भवे
 तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
 एतदन्धतमसं निरङ्कुशं
 दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥
 मोर्ध्वमीक्षणगतिर्नचाप्यधो
 नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
 लोक एष तिमिरोल्बवेष्टितो
 गर्भवासइव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥
 शुद्धमाविलमवस्थितं चलम्
 वक्रमार्जवगुणान्वितञ्च यत् ।
 सर्वमेव तमसा सम्प्रीकृतं
 धिङ्महत्त्वमसतां हतान्तरम् ॥ ५७ ॥
 नूनमुन्नयति यज्वनाम्पतिः
 शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।
 पुण्डरीकमुखि पश्य दिङ्मुखं
 कैतकैरिव रजोभिरावृतम् ॥ ५८ ॥
 मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा
 लक्ष्यते शशभृता सतारका ।
 त्वं मया प्रियसखीसमागता
 श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥
 रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात्
 पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।
 एतदुद्गिरति रात्रिनोदिता
 दिग् रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥
 पश्य पक्वफलिनीफलत्विषा
 बिम्बलाञ्छितवियत्सरोऽम्भसा ।
 विप्रकृष्टविरहं हिमांशुना

चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥
 शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः
 कर्णपूररचनाकृते तव ।
 अग्रगल्भयवसूचिकोमलाः
 छेतुमग्नखसम्पुटैः कराः ॥ ६२ ॥
 अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं
 सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
 कुङ्गलीकृतसरोजलोचनं
 चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥
 पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभि-
 र्भग्नसान्द्रतिमिरं नभस्तलम् ।
 लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितम्
 सप्रसादमिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥
 रक्तभागमपहाय चन्द्रमा
 जात एष परिशुद्धमण्डलः ।
 विक्रिया न खलु कालदोषजा
 निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥
 उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता
 निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।
 नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता
 वेधसेह गुणदोषयोगतिः ॥ ६६ ॥
 चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभि-
 श्चन्द्रकान्तजलबिन्दुभिर्गिरिः ।
 मेखलातरुषु निद्रितानिमान्
 बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ॥
 कल्पवृक्षशिखरेषु सम्प्रति
 प्रस्फुरद्विरविकल्पसुन्दरि ।
 हारयष्टिगणनामिवांशुभिः
 कर्तुमुद्यतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥
 उन्नतावनतभागवतया
 चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।
 भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता
 भाति भूतिरिव मतदन्तिनः ॥ ६९ ॥
 एतदुच्छ्वसितपीतमैन्दवं
 वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।

मुक्तषट्पदविरावमञ्जसा
 भिद्यते कुमुदमानिबन्धनात् ॥ ९० ॥
 पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया
 ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।
 मारुते चलति चण्डिके चलम्
 व्यज्यते विपरिवृतमंशुकम् ॥ ९१ ॥
 शक्यमङ्गुलिभिरुद्धृतैरधः
 शाखिनां पतितपुष्पकोमलैः ।
 पञ्चभर्भरशशिप्रभालवै-
 रेभिस्तत्कचयितुं तवालकम् ॥ ९२ ॥
 एष चारुमुखि पश्य तारया
 युज्यते तरलबिम्बया शशी ।
 साध्वसादुपगतप्रकम्पया
 कन्ययेव नवदीच्या वरः ॥ ९३ ॥
 पाकपाण्डुशरकाण्डगौरयो-
 रलसत्प्रतिकृतिप्रसन्नयोः ।
 रोहतीव तव गण्डलेखयो-
 श्चन्द्रबिम्बनिहिताक्षि चन्द्रिका ॥ ९४ ॥
 लोहितार्कमणिभाजनापितम्
 कल्पवृक्षमधु बिभ्रती स्वयम् ।
 त्वामियं स्थितिमतीमुपस्थिता
 गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ९५ ॥
 आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखम्
 मतमेव नयनं स्वभावतः ।
 अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं
 किं विलासिनि मदः करिष्यति ॥ ९६ ॥
 मान्यभक्तिरथवा सखीजनः
 सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।
 इत्युदारमभिधाय शङ्करस्-
 तामपाययत पानमम्बिकां ॥ ९७ ॥
 पार्वती तदुपयोगसम्भवाम्
 विक्रियामपि सर्ता मनोहराम् ।
 अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता-
 माश्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ९८ ॥
 तत्त्वणे विपरिवर्तितह्रियो-

र्वाञ्छतोः शयनमिदुरागयोः ।
 सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः
 शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ९९ ॥
 घूर्णमाननयनं स्खलद्वचः
 स्वेदबिन्दुमदकारणस्मितम् ।
 आननेन नतु तावदीश्वर-
 श्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ १०० ॥
 तां विलम्बितपनीयमेखला-
 मुद्वहन् जघनभारदुर्वहाम् ।
 ध्यानसम्मृतिविभूतिगोचरम्-
 प्राविशन्मणिशिलागृहं हरः ॥ १०१ ॥
 तत्र हंसधवलोलतरच्छदं
 जाह्नवापुलिनचारुदर्शनम् ।
 अध्यशेत शयनं प्रियासखः
 शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ १०२ ॥
 क्लिष्टकेशमवलुप्रचन्दनं
 व्यत्ययार्पितनखं समत्सरम् ।
 तस्य तच्छिदुरमेखलागुणम्
 पार्वतीरतमभून्न तृप्रये ॥ १०३ ॥
 केवलं प्रियतमादयालुना
 ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।
 तेन तत्परिगृहीतवक्षसा
 नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ १०४ ॥
 स व्यबुध्यत तथा निशाक्षये
 शातकुम्भकमलाकरैः समम्
 मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः
 किन्नरैः समुपगीतमङ्गलः ॥ १०५ ॥
 तौ क्षणं प्रशियिलोपगूहनौ
 दम्पती रचितमानसोर्मयः ।
 पद्मभेदपिशुनाः सिषेविरे
 गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ १०६ ॥
 ऊरुमूलनखमार्गराजिभि-
 स्तत्त्वणं हृतविलोचनो हरः ।
 वाससः प्रशियिलस्य सञ्चयं
 कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ १०७ ॥

स प्रजागरकषायलोचनं
 गाढदन्तपदताडिताधरम् ।
 आकुलालकमरंस्त रागवान्
 प्रेक्ष्य भिन्नतिलैकं प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥
 तेन भिन्नविषमोत्तरच्छदम्
 मध्यपीडितविसूत्रमेखलम् ।
 निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये
 नोद्भूतं चरणरागलाञ्छितम् ॥ ८९ ॥
 स प्रियामुखरसं दिवानिशं
 हर्षवृद्धिजननं सिषेविषुः ।
 दर्शनप्रणयिनामदृश्यता-
 माजगाम विजयानिवेदितः ॥ ९० ॥
 समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्रशम्भोः
 शतमगमदृत्तानां सार्द्धमेकानिशेव ।
 नच सुरतसुखेभ्यश्च्छिन्नतृष्णा बभूव
 ज्वलनइव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलेषु ॥ ९१ ॥
 इतिश्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये क-
 वीन्द्रकालिदासकृतौ शिवयोः संभोग-
 वर्णनोनामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

बहुधा जातिविषये विवदन्ते विपश्चितः ।

प्रभाकरमतेनायं तेषां प्रत्यास उच्यते ॥ १ ॥

केचिदाचक्षते जातिरिति विकल्पविलसितमिति । एकेषु
 सतीमपि जातिमाश्रयेभ्यो ऽभिन्नामनुमन्यन्ते । अन्ये तु भिन्ना-
 मप्यनुमेयमाहुः । अपरे तु भिन्नाभिन्नामिच्छन्ति । तथाचा-
 जातावपि जातिव्यवहारो बहुलमुपलभ्यते केषाञ्चिदिति
 तन्निराकरणायेदमारभ्यते ।

जातिराश्रयतो भिन्ना प्रत्यक्षज्ञानगोचरः ।

पूर्वाकारावमर्शेन प्रभाकरगुरोर्मता ॥ २ ॥

नन्वाश्रयएव द्रव्यं जातेरसदिति सौगताः । तथाहि ।
 न परमाणुषु चतुर्विधेषु पार्थिववाय्वैजसवायवीयेषु जातिरा-
 श्रिताऽभिमतता । अनुवृत्ताकारप्रत्ययवियोगात् । भिन्नेषु
 यदभिन्ना जातिरुपेयते तत्रानुवृत्ताकारावभासिनी बुद्धिरेव
 निबन्धनम् । नच कस्यचन जन्तोः परमाणुषु करणपथविदूर-
 वर्त्तिषु निपुणमपि निरूपयतो ऽनुवृत्ताकारानुवर्त्तिनी मतिरा-
 विर्भवति । यापिचेयं परमाणुरिति मतिः सापि परिमाण-

लक्षणगुणकारणिका मीमांसकैरपि सङ्गीर्यते । पृथिवीत्वादि-
 कमपि तत्तदसाधारणगुणादिगुणसमवायमात्रलब्धात्मला-
 भायां पृथिव्यादिबुद्धौ निबन्धनम् । नच सूक्ष्मेषु द्रव्येषु जातिः
 समवेयात् तेषामेव दुरुपगमत्वात् । नखलु स्थूलद्रव्यसम्भवे
 घटते । तथाहि द्रव्यकादिप्रक्रमेण स्थूलद्रव्यान्तरारम्भ-
 कत्वानुपपत्तेः । नचैकैकद्रव्यव्यतिरिक्तमपरमारम्भकमस्ति ।
 संयोगोऽपिच तयोरनुपपन्नएव । सहि नैकैकद्रव्यसमवेतः
 नाप्येकद्रव्यसमवेतः । एकैकातिरेकेणानेकस्यानुपपत्तेः । अनेनैव
 मार्गेण च्युक्तस्य त्रिभिर्द्रव्यैरारम्भणीयस्य महिमगुण-
 शालिनः सम्भवे निरस्तः । तदेवं दूरीभूता स्थवीयसाम-
 वयविनामारम्भसङ्ख्या । अपिचावयविनः किमवयवेषु प्रत्येकं
 कात्स्न्येन वृत्तिर्व्यासङ्गेनवेतिचिन्तनीयम् । नतावत् कात्स्न्येन
 वृत्तिमुपलभामहे एकैकावयवगतस्य तस्याप्रतिपत्तेः । एकैका-
 वयवगतेच कम्पे रागेवा सकलस्यावयविनः कम्परागप्रतीति-
 प्रसङ्गात् । तथावयवान्तरेच कम्परागविरहे कम्परागविरह-
 समासक्तिः । अवयवीच कम्पेत नकम्पेत रज्येत नरज्येतचेति
 विषमां दशमाविशेत् । नापि व्यासङ्गेनावयविनो वृत्तिरव-
 यवान्तरविरहात् । अवयवशालिनोहि केनचिदवयवेन क्व-
 चन केनचित् क्वचनेति व्यासङ्गिनी वृत्तिरुपपत्तिमती । कि-
 ञ्चैकैकत्रावृत्तेरवृत्तिरेव एकैकातिरिक्तानेकाभावात् । किञ्च
 सकलावयवग्रहणेनैव नियमेनावयवी ज्ञायते । नच तथा स-
 मभवति । अवयवान्तरेणावयवान्तरतिरस्कारात् । नच प्रकारा-
 न्तरेण वृत्तिरिति वदितुं शक्यं अनुपपत्तेः प्रकारान्तरस्य ।
 अवयवेभ्यश्चावयवी व्यतिरिच्यमानो ऽव्यतिरिच्यमानोवा न
 प्रमाणेन सङ्गच्छते । व्यतिरिक्तोहि तदयहेऽपि ग्रहणं कदा-
 चिदनुभवेत् । नखलु भिन्नयोः सहोपलम्भनियमो घटयोरिव ।
 तद्वदवयव्यपि भिद्यमानो नावयवैरेव सहोपलभ्येत । कस्या-
 ञ्चिदपि दशायामननुभूयमानेष्ववयवेष्वनुभूयेत । नचावयवि-
 नमवयवानुभवमन्तरेण केचिदुपलभन्ते । अव्यतिरिच्यमानस्तु
 नास्त्येवेति वचनभङ्गिमात्रेणोक्तं भवति । तदेवमवयविद्रव्य-
 मुपपत्तिभिरनुसन्धीयमानमेकान्ततो लीयते । कथंताहि स्थूला-
 वभासिनी मनीषा समर्थनीया । इत्थं । उत्तराधरभावेन निरन्तर-
 मुत्पन्नाः परमाणवएव समधिगतैन्द्रियकज्ञानजननयोग्यदशा-
 विशेषाः प्रत्यक्षमद्विन्ते तांस्तु तथाभूताननुभवतस्तद्वलभावी
 मानस एष स्थूलविकल्पो विजृम्भते । दूरादिव तरुषु निरन्तरेषु
 समनुभूयमानेषु वनमिति मतिः । अतः स्थवीयसां द्रव्याणामा-
 श्रयाभिमतानामयोगाज्जातिरपि तदाश्रिता नाभ्युपगममर्हति ।
 अपिच जातिरपि नेन्द्रियज्ञानेन प्रतीयते । तस्या नित्यत्वेना-
 भ्युपगमात् । नहि नित्यं कस्मैचित् कार्याय पर्याप्तम् । तद्वि न
 शक्तस्वभावं नित्यं कार्यादयापत्तेः । अशक्तस्वभावंतु नित्यावि-

चिकित्सनायाशक्तिं न किञ्चित् कुर्यात् । नचाजनकमिन्द्रियज्ञानमनुभवति । योहि विषयः स्वस्यान्वयव्यतिरेकौ ज्ञानमनुकारयति स प्रत्यक्षः । किञ्च । समुन्मिषितचक्षुषश्चिराय विषयान्तरानुसन्धानव्यापृतस्य चित्तस्य पुरोवर्तिनीं स्वस्तिमतीं कामाक्षींवा साक्षात्कुर्वाणस्य न जातिरपरा ऽवभासते । अन्यच्च जातिरसौ पिण्डैः सहात्पद्यते विनश्यतिवा । तथोपगमे स्वरूपहानिप्रसङ्गात् । एकाहि जातिरनेकाधिष्ठाना प्रतिज्ञायते । उत्पत्तिमती विनाशिनीचान्या ऽन्या स्यात् । विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदापादकत्वात् । सेयं नित्या जातिरुदितवत्यां व्यक्ताप्रतीयमाना नान्यत आगता निष्क्रियत्वात् । नचतत्रैवासीत् प्रागप्रतीतिः । अथ स्थितिरपि युक्तिमती व्यक्तेरेवहि तस्यादेशो नाकाशादिः । अनुत्पन्नाच व्यक्तिरिति क्वावतिष्ठतामाकृतिः । नचोत्पाद्ये ऽप्यवतिष्ठते । तदेवा जातिरवतिष्ठते नावतिष्ठतेचेति सङ्कटमापतितम् । किञ्च व्यक्तेरभिन्ना भिन्नावोभयरूपावा जातिरास्येया । तत्र नाभिन्ना । तथाभावे व्यक्त्यासहात्पादे विनाशेवा स्वरूपापहारापत्तिरिति पुरस्तादुपन्यस्तं व्यक्तिमात्राङ्गीकारेच कोऽस्मत्पक्षस्य भेदइत्यपि चिन्तया ऽन्तःसीदन्तु बहवः । अतो व्यक्तिमात्रमेव तत्त्वमिति वदतां साहायकमेवाचरितमनतिरेकीणींजातिमुररीकुर्वाणैः । भिन्नत्वेऽपि पिण्डग्रहणमन्तरेण ग्रहणापत्तिरुभयप्रतीतौच सम्बन्धप्रतीतिसमासक्तिः । अस्त्येवेति चेत् । महदिदं वैयात्यं । कःखल्विह गवि गेत्वमिति मतिमभ्युपगच्छेदन्यत्र निरस्तत्रपायन्त्रणात् । भिन्नत्वेच वृत्तिप्रकारो दुर्निरूपणः । किं व्यासङ्गिनी वृत्तिरुत प्रत्येकपरिसमाप्तिमतीति । एकत्र परिसमाप्तावन्यत्र न वर्ततेति पुनरपि स्वरूपापहारः । अव्यासङ्गेऽपि कालत्रयवर्तिनीषु व्यक्तिष्वनुपपन्नएव । प्रत्येकं च गौरिति प्रत्ययो विकल्पमात्रमित्यङ्गीकृतं स्यात् । नचोभयरूपता विरोधात् । नचोपलम्बबलेन विरोधएव नास्तीति चतुरस्रं । तथाविधस्यापलम्बस्यैवासम्भावनीयत्वात् । अभिन्नाकारबुद्धिबोध्यंहि वस्त्वभिन्नमिति लौकिकाः । विलक्षणाकारबोधविषयश्च भिन्नं । तत्र यदि विलक्षणाकारप्रतीतिसमये द्वे वस्तुनी विलक्षणेनाकारेणावभासस्तदा ऽभेदप्रतीतिदशायामेक आकारो ऽनुभवनीयः । स जातिभागस्य पिण्डभागस्यवा तत्रैकद्विरवभासोऽयं स्यान्नतु जातिजातिमतोरभेदावभासः । अथ विलक्षणावप्याकारौ तादात्म्येनावसीयेते इतिमतं तत्रापि पर्यनुयोजनीयः किमिदं तादात्म्येनामिति । यद्येकाकारतेति ब्रूयात् तर्हि पूर्वाक्रमेवदूषणमात्मसात्कृतं । शब्दयोः सामानाधिकरण्यं तादात्म्यमिति चेत् । अयुक्तमेतत् गौर्वाहीकइत्यादावतादात्म्येऽपि दर्शनात् । उपचारस्तत्रेति चेत् । अत्रापि भिन्नजातिवादिन उपचारमेव मन्यन्ते वयंतु विवक्षा-

मात्रपरतन्त्राः शब्दा न वस्तुव्यवस्थापनायेशतइति सर्वत्र मन्यामहे । कथं तर्हि नानाभूतासु व्यक्तिषु बुद्धिरनुवृत्तगाकारमुल्लिखन्ती समुपजायते । तेनास्याएव बुद्धेर्द्रष्टृत्वः कारणमनुमास्यामहे अस्ति तद्विशेषणं यदुपग्रागवशेनेयमभिन्नाकारानुसन्धायिनी धीरुदीयतइति । तदपि न जातिसाधनसमर्थं । कार्यभूताहि बुद्धिरेवा कारणमाक्षिपन्ती यदनंतरमेवोपजायते तदेव कारणं कल्पयति न पुनरप्रतीतमपरमपि किञ्चिदुपस्थापयति । सा चेयं स्वलक्षणविषयदर्शनसमनन्तरभाविनीति ताएव व्यक्तयः स्विर्भासा बुद्धीरुपजनय्य तन्मुखेन तामेकाकारानुभासिनीं धियमाविर्भावयन्ति नितान्तभेदवतीनांच व्यक्तीनां कासाञ्चिदेष महिमा नं सर्वासामिति किमनुपपन्नं । यथाह्यभिन्नाअपि चतुरालोकमनस्काराएव सामयीसमनुपतिता एकविज्ञानोदयलक्षणं कार्यमारभन्ते तथाव्यक्तयोऽपि किं नारभन्तइति नेदं प्रतिपत्तिकठिनं । साचेयं स्वाकारेणाभेदेनात्यन्तिकभेदयोगिनीनामपि व्यक्तीनामभेदं सम्पृञ्चन्ती सम्प्रतिरित्यनुमीयते । एषाच मनीषा न स्वलक्षणं विषयीकरोति तस्य विशदावभासित्वात् । अस्याश्चाभिलापसंसर्गयोग्यार्थप्रतिभासत्वात् । अभिलापानांच विशदाकारमवभासितुमशक्तेः । अभिलापमात्रेण तथाविधप्रतिपत्त्यभावात् । तेनैवा न स्वच्छाकारावभासिनी । नन्वेतत् प्रतीतिपराहतमुदितं गौरयमितिबुद्धौ विशदावभासात् । उच्यते । न विशदावभासित्वमवजानीमहे तत् समानकालभाविनो निर्विकल्पकप्रत्ययस्य स्वलक्षणावलम्बिनः प्रसादात् । तदभावे तथात्वानुपलम्भात् । नचैतद्वाच्यमेकमेव वस्त्विन्द्रियैर्विशदाकारमनुभूयते शब्दैश्चाविशदावभासमिति भिद्यमानेऽपि बोधोपाये बोध्याभेदे बोधवैलक्षण्यानुपपत्तेः । नियताकारं च स्वलक्षणमनियतश्चाकारोऽस्यां बुद्धौ चकास्ति । तदेवं विशदाविशदतया नियतानियततयाच स्वलक्षणस्य विकल्पाकारस्यच भेदे सत्यपि विकल्पाः साक्षात्परम्परयावा स्वलक्षणविषयदर्शनप्रभवतया स्वलक्षणग्रहणाभिमानिनो जायन्ते ततएव तत्र प्रवर्तयन्तः पुरुषं व्यवहाराङ्गभावमनुभवन्ति पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिबन्धाद्वस्त्वपि प्रतिबद्धं भवति । मणिप्रभायां मणिबुद्धिवत् । यथाहिखलु मणिप्रभायां मणिधिषणायां मणिकिरणविषयिणी मणिबुद्धिरयथार्थतया भेदमनुपमाणापि मणिमनुप्रतिबद्धेति मणिसमधिगमनिमित्तं भवेत् । तथेयमपि वस्तुतः स्वलक्षणमगृह्यन्त्यपि स्वलक्षणादृशेन दर्शनतो विकल्पइति स्वलक्षणप्रतिबद्धासती तत्प्राप्तये प्रभवति । निर्विकल्पकप्रत्ययसमधिगतस्वलक्षणप्रापकतयाच सृष्टिरियमुच्यते । ततएवच गृहीतयाहित्वाद्प्रमाणमन्यथा वस्तुविषयतया वस्तुप्रतिलम्भकतयाचानुमानमिव प्रमाणमेव स्यात् । सचायं तस्याकारः प्रथमानो न ज्ञान-

स्यैव बहिर्गुणैर्नावभासात् । न चार्थगतवोक्तेन न्यायेन निरस्त-
त्वात् । किन्त्वयमसन्नेव ज्ञानमनुभासते शब्दमिव प्रतिशब्दः ।
एतत्तु शास्त्राचिन्तका विवेचयन्ति प्रतिपत्तारस्तु दृश्यविकल्पा-
वर्थाविक्रीडत्य ताभ्यामेवानुमन्यमाना व्यवहारेषु प्रवर्तन्ते प्रवृ-
त्ताश्चार्थप्रतिपत्तिरन्तेनाविसंवादं मन्यन्ते । कथं पुनरेकत्वाध्यव-
सायो दृश्यविकल्पयोः । अतद्व्यावृत्ततया सदृशत्वात् । यथा
दृश्यस्यातद्व्यावृत्तता तथा विकल्पस्यापि । तस्माज्जातिप्रत्ययो-
विकल्पमात्रं परमार्थतस्तु न जातिर्नाम किञ्चित् । अपिच
द्रव्यसमवायिनी जातिरभिमतता । न च गन्धादिव्यतिरिक्तं
द्रव्यमुपलभामहे । चक्षुरादीनां प्रत्येकं रूपादिष्वेव व्यापारा-
दिति पूर्वपक्षसङ्केपः ॥ ॥ अत्राच्यते ॥

संविदेवाहि भगवती विषयसत्त्वावगमे शरणं । गवादि-
पुच स्थूलाकारावलम्बिनी बुद्धिरुदीयत इति निर्विवादं नय-
वीथ्यां च निर्णयितं प्रमाणं स्मृतिश्च प्रत्यय इति ननु तदे-
वासदिति मन्यते । अवयव्यादीनामेकान्ततोऽनुपपन्नत्वात् ।
उच्यते । न दृष्टे काचिदनुपपत्तिः । न नूक्तावयविनोऽनुपपत्तिः ।
आरम्भकाभावात् । अनुपपन्नेयमनुपपत्तिः । कार्यं प्रतीतिं
कारणकल्पनायां प्रमाणं । न पुनः स्फुटावाधितं कार्यं कारणा-
निरूपणयापन्ध्वमर्हति । तेनावयवाएव समासादितसंयोग-
लक्षणसाधारणगुणा अवयविन उत्पादका भविष्यन्ति संयोग-
श्चैकएवानेकत्र वर्तते । एकैकत्र संयुक्तप्रत्ययानुदयात् । एका-
तिरिक्तानेकाभावेऽप्येकएव स द्वितीय आश्रयः संयोगस्येति न
दोषः । ननु द्रव्येव तयोत्पत्ते संयोगविकल्पमाविर्भावयतो
न तु तदतिरेकी संयोगोनाम कश्चिद्विशेषः । तत्र ।
प्रत्यभिज्ञायेतेहि द्रव्ये अनुवृत्ते । कादाचित्की च तयोपरपरेयं
दशा दृश्यत इति भवत्येव भेदसिद्धिः स्यापिता मीमांसाजी
वरत्तायां प्रत्यभिज्ञा । अतः संयोगलक्षणसाधारणगुणासम-
वायिकारणोपगृहीता अवयवाएव समवायिकारणमवयविन
उपपद्यन्ते यश्चायमवयविनो वृत्तिविकल्पे दोष उक्तः सोऽप्य-
वयविनः प्रतीतो स्थितायामनुपपन्नः । व्यासक्त एकावय-
वेष्ववयवी नैकत्र जातिवत् परिसमाप्तः अवयवांतरैरपि-
चविना स तस्य कोऽपि महिमा य एकएवानेकावयवनिस्सूत
इति किं न कल्प्यते । यद्यपिचावयविन एकैकत्रावृत्तिस्त-
थापि नावृत्तिदोषः संयोगसचिवाएवावयवाजनकाणव आ-
श्रयभूता यतः । जनकतयैवाश्रयत्वात् समवायिकारणानां ।
अतएव संयोगः सद्वितीयाश्रयइति न दोषः । न च सकला-
वयवोपलम्भसापेक्षा तदुपलब्धिरवयविनस्तेभ्यो भिन्नत्वात् ।
न चैतावता एकावयवग्रहणमात्रेऽपि ग्रहणपर्यनुयोगो युक्तः ।
कार्यानुगुणत्वात् कारणकल्पनायाः । कार्यसिद्ध्यर्थेहि कारणं
परिकल्प्यते न कार्यविनाशाय । तेन यावतामवयवानां ग्रहणे

तदुपलम्भस्तावतामेवावगमस्तदवगमनिबन्धनमिति दर्शनबले-
नाभ्युपेयते । भिन्नत्वेऽपि ततएव सहोपलम्भनियमः । उपयो-
पायभावात् । उपेयभूतोऽवयवी उपायपदवर्तिनश्चाव-
यवाः । प्रत्येकं तु तेषां शक्यतएव सहोपलम्भोऽपि वक्तुं ।
अवयवान्तरयोगिनोऽवयविनोऽपि परिग्रहे इतरावयवव्यतिरे-
कोऽपि सुदर्शणव । इयं च भेदमाधने युक्तिः । अन्यव्यतिरे-
काभ्यां हि वस्त्वन्तरत्वमवसीयते । अवगम्यमानोऽपिचावयवी
विलक्षणौ बुद्धिगोचरनामाचरत्येव । अवयवी हि स्थवीयानेको
हृदयमागच्छति । अवयवास्तु तदादीयां सो भूयांसश्च । सचा-
यमवयवी महत्त्वादूपवत्त्वाच्च चाक्षुषः स्पर्शनेवा । पार्थि-
वावाम्भसीयोवा तैजसोवा । वायवीयस्तु महत्त्वात् स्पर्शव-
त्त्वाच्च स्पर्शनएव । दृग्गुणस्तु चातुर्भौतिकोऽप्यमहत्त्वाद-
प्रत्यक्षेण । तस्य चामहत्त्वमवयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाणां
महिमगुणकारणानामभावात् । गगनादीनां तु महतामहि-
रूपस्पर्शविधुरतया न प्रत्यक्षगोचरतेत्यलमतिविस्तरेण ॥ ननु
सकलावयवसमाश्रितत्वादवयविनस्तिरोहितैरवयवैः सहैन्द्रिया-
संनिकर्षे कथमवयविना समागमः । नचासङ्गतमेव बहिर्-
द्रियमवबोधकमिति प्रतिज्ञा युज्यते अवयवानामप्यसन्निकृष्टे-
न्द्रियबोध्यत्वापत्तेरिति । उक्तोत्तरमेतत् । भिन्नत्वादवयविनो-
ऽवयवान्तरसंयोगेऽपि संयोगबुद्धेः पटादिपूपपन्नएवेन्द्रियसन्नि-
कर्षोऽवयविनः । तदनया दिशा तावदुपपन्नमाश्रयद्रव्यमाकृतेः
पृथुलम् । न नूक्तं रूपादिव्यतिरेकि द्रव्यं नेपलभ्यत इति ।
किमिदं पश्यतो हरत्वं प्रतीयते हि महानवयवी रूपादिव्यति-
रेकी । अतएव जपाकुसुमसन्निधानाभिभूतरूपमपि स्फटिक-
द्रव्यं प्रत्यभिज्ञायेत । कथं नामागृहीतं प्रत्यभिज्ञायेत । अपिच
दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाद्रूपस्पर्शव्यतिरेकि द्रव्यं स्फुटत-
रप्रतीतं नापन्हेतुमुचितं । वनादिषु बाधकप्रत्ययबलेन कल्पनेयं
प्रसरति दूरतयान्तरालाग्रहणनिबन्धनोऽयमभेदग्रहव्यवहारः
प्रवर्तत इति । अवयविनितु बाधकज्ञानं नास्तीति पुरस्ता-
दावेदितम् । तेनाश्रयद्रव्याभावाज्जातिरपलापः प्रलापमात्र-
मिति स्थितम् । यच्चैदमुदितं नित्यतया जातेरात्मविज्ञान-
जननेऽपि न शक्नोति । तदपि क्षणभङ्गनिराकरणपर्वणि विस्तरेण
नित्यानामप्यर्थक्रियाकारित्वसमर्थनेन प्रत्यूढं । मावा स्ववि-
ज्ञानमपिजातिर्जीजनत् तथापि कथङ्कारमसावप्रत्यक्षा । नख-
ल्वियमाज्ञा राज्ञः कारणभूतएवप्रत्यक्षेण प्रचरितव्यमिति । यत्तु
यतः प्रतीयते स तस्य विषयइति सार्वलौकिकम् । ननु प्रत्य-
क्षमप्यविसंवादादेव प्रमाणमविसंवादश्च तस्मादात्मलाभात् ।
अन्यतस्तु भवतो नित्यभूतस्यवाऽभावेऽपि भावसम्भवाच्चियमे-
न संवादायोगादिति बलादभ्युपेयं प्रत्यक्षस्य कारणमेव विषय-
इति । अतएवच प्रत्यक्षमनुमानं च द्वेएव प्रमाणे तयोरेवार्था-

विसंवादकत्वात् ॥ प्रत्यक्षं साक्षादर्थेन प्रतिबद्धमनुमानत्वर्थ-
प्रतिबद्धलिङ्गजन्मतया पारम्पर्येण प्रतिबद्धम् । यस्तु न
साक्षात्पारम्पर्याऽर्थप्रतिबन्धो न तस्य प्रामाण्यमुचितं
तस्य तदविसंवादनियमाभावात् । अर्थविसंवादित्वं प्रमाणं
व्यवहिर्हीर्षमाणा लौकिका आद्रियन्ते । सिद्धेदयं मनोरथो
यदि ज्ञानान्तरनिबन्धनो विसंवादः प्रार्थनीयः । यद्विषयमेव
रद् ज्ञानं तेनैव तस्मिन् विषये पर्युपस्थापिते नास्ति प्रत्यया-
न्तरनिबन्धनाविसंवादप्रार्थना । अर्थनाप्रतिबद्धमपि च ज्ञानं
स्वमहिमपर्युपस्थापितार्थमविसंवादकमेव संप्रवर्त्तते । तेनोत्पत्ति-
मात्रेण विज्ञानस्य परापेक्षा न प्रामाण्ये ऽर्थाविसंवादलक्षणे ।
अतः सिद्धं शास्त्रादीनामपि अर्थप्रतिबन्धविरहिणां प्रामा-
ण्यम् । एतदर्थमेव नयवीथ्यां सर्वं ज्ञानं विषयाव्यभिचा-
रीति प्रतिपादितम् । अतो नित्यायामपि जातौ भवत्येव
प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम् । यत् पुनरुक्तमेकभावेन मनसा समा-
कलयतः कालार्त्तो स्वस्तिमर्तोवा नास्ति जातिप्रतीतिरिति ।
तदसिद्धम् । आकारोहि सा । प्रतीयतेचाकारो यदिपरम-
र्थान्तरानुसन्धानविकलतया तस्यानुवृत्तिर्नावसीयते । अनु-
वृत्ताच्च जातिर्नानुवृत्तिः । अग्रहणेऽपि च धर्मस्य धर्मिणो ग्रहणं
नानुपपन्नम् । अतएवच पिण्डान्तरसमधिगमे पूर्वाकारपरा-
मर्शनी मनीषा प्रत्यभिज्ञासमाख्यातोदीयते । यच्चोक्तमना-
श्रयतया तत्रैव प्रागनवस्थिता निष्क्रियतयाचान्यस्मादनाग-
च्छन्ती स्वरूपहानिप्रसङ्गेन व्यक्त्यासहानुपजायमाना कथं सम्ब-
न्धमनुभवति जातिरिति । तदिदं मायामोहजननं यथाजा-
तजनोद्वेजनमात्रं । संयोगोद्युभयकर्मजो भवति मल्लयोरिव ।
अन्यतरकर्मजोवा स्याणुश्येनयोरिव । संयोगजोवा यथात-
न्तुतुरीसंयोगादुत्पन्नमात्रस्य पटस्य तुरीसंयोगः । सच कर्म
प्राक्सन्निधानवापेक्षते समवायस्तु संयोगाद्विभक्तो न कर्मवा
तत्रवा प्राक्सन्निधानपेक्षते । यतएवतु पिण्डस्योदयः समवा-
यिकारणात् ततएव जातिसमवायोऽपि तस्य सम्पद्यते । सम-
वायंच न वयं काश्यपीयाद्व नित्यमुपेयः । विनष्टायामपि
व्यक्तौ न जातिरन्यत्र याति नच तत्रावतिष्ठते नच विनश्यति
केवलं तद्व्यक्तिसमवायस्तस्या निवर्त्तते । तेन तस्या अनुपल-
म्भनं तथाहि । न याति निष्क्रियत्वाचावतिष्ठते व्यक्तिमात्रा-
श्रयत्वात् तदभावे ऽवस्थानासम्भवात् । न विनश्यति पिण्डा-
न्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । विनाशोहिनामात्यन्तिको-
ऽनुपलम्भइत्यमृतकलायामुक्तम् । अतो न सङ्कटं किञ्चित् ।
यच्च पिण्डेभ्यो जातेरभिन्नत्वमुभयरूपत्वंच दूषितं तदस्माकं
साहायकमेवाचरितं कोहिनाम सचेतनः पदार्थान्तरप्रतिज्ञा-
मभेदाश्रयणेन साधयेत् । कोवा परस्परविरोधिनी एकस्य द्वे
रूपे प्रतिजानीते । भेदवादः पुनरस्माकमपि सम्मतएव । नच

तत्रेहपत्न्यापत्तिदोषः । प्रतीत्यह्याधारमाधेयंच सम्बद्धंच
प्रतीयात् । सर्वंच रूपं रूपिग्रहणमन्तरेण न प्रतीयते ऽतो न
समानेन्द्रियग्राह्यतया जातिरपि व्यक्तिप्रत्ययानुप्रवेशिनीति
नेहप्रत्ययसम्भवः । कर्मणि त्वनुमेये भवत्येवेहप्रत्ययः । वृत्ति-
विकल्पे तु कृत्स्नसमाप्तिरेवाङ्गीकरणीया । नचान्यत्रावृत्तिदोषः
प्रत्यक्षावगमादृत्तेः प्रत्यभिज्ञायाः स्थापितत्वात् । पृथगग्रहणं
जातेरसिद्धमेव । व्यक्त्यन्तरेहि जातिः प्रतीयमाना प्राच्यापि-
ण्डपरिहारेण प्रकाशते । उदीच्यपरिहारस्तु प्राक्तनसमधिग-
मसमये सिद्धमेवेति परिहृतनिखिलानुपपत्तिकमुपपादितं गवा-
दिषु साधारणाकारानुभवसिद्धं जातितत्त्वमुपपन्नं । प्रत्यक्षे-
द्यत्वं जातेरिन्द्रियव्यापारानुविधानेन प्रतीतिः संयुक्तसमवाय-
लक्षणश्च सन्निकर्षोऽपि नानुपपन्नः गौरयमितिच मतिर्विशदत-
रार्थनिर्भासिनी न शक्यते ऽपवादितुम् । समसमयसम्भवति-
र्विकल्पकदर्शनबलेनेत्यमियं प्रथतइति तथाभावेप्रमाणाभा-
वात् । शब्दमात्रेण केवलाकारपरिग्रहीताकारिप्रतीतिं रूपा-
न्तरानवभासाच्चाविशदावभासः । ऐन्द्रियकेतु संवेदने प्रच-
रतरूपावभासाद्विशदावगमइति नावाह्यवियपत्त्वापत्तिः ।
नन्वेषा जातिप्रतीतिर्भिन्नामेव व्यक्तिमभेदेनावगमयन्ती जाय-
तइति भ्रान्तिरेषा न प्रत्यक्षं प्रमाणं । इयंतु भ्रान्तिर्निर्बीजा
न युज्यतइति बीजभावेन जातिरनुमीयते । तत्समवायश्च
दृष्टाहि सन्तापसञ्चारितदहनपरमाणुसंवलतायोगोलके दह-
नाकारानुकारिणी प्रतीतिरिति । तदिदमुक्तोत्तरमपि पुनःप-
र्यनुयेत्यमहे विस्मरणापराधादिति मन्यामहे । भिन्नाहि-
जातिरवगम्यते । न खल्वाकारमाकारिणंचैकमेव मन्यन्ते केवलं
शब्दप्रयोगे समाधिर्वक्तव्यः । तत्रच लौकिकः प्रयोगएव शरणं ।
प्रयोगश्च श्रुत्या लक्षणया गैण्या वा वृत्त्या नानुपपन्नः ।
समवायस्तु भवतु वस्त्वन्तरे सिद्धे ऽनुमेयः प्रत्यक्षेण तदनव-
गमात् । आकृतिस्तु नप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धा ऽनुमेया । नचा-
नुमानमपि शक्यं शाक्येषु प्रतिबद्धेष्वित्यलमतिविस्तरेण ।
अत्रकेचिद्वादितुल्यतया द्रव्यगुणकर्मस्वपि सत्ताजातिमङ्गी-
कुर्वन्ति भवतिहि सर्वेष्वेव सत्सदितिप्रत्ययानुवृत्तिरितिसंब-
दन्तः तदिदमपराशृष्टजातितत्त्वानामुपर्युपरिकल्पितं । पूर्व-
पानुकारिणी यदिधीरुदीयते ततो ऽभ्युपेयेतैव जातिः । नच
नानाजातीयेषु द्रव्येषु सर्षपमहीधरादिषु गुणेषु गन्धरसादिषु
समानाकारानुभवे भवति केवलंतु सत्सदिति शब्दमात्रमेव
प्रयुज्यते । भवतिच विनापि जात्या याचकमीमांसकादिश-
ब्दप्रवृत्तिः । नन्वेकशब्दप्रवृत्तिरपि नैकनिबन्धनमन्तरेणोप-
पद्यते । सत्यमस्त्येवोपाधिरेकः प्रमाणसम्बन्धयोग्यतानाम् ।
तत्रान्यः पिण्डतत्त्वमन्यो मन्यते । नन्विदमसमंजसमुच्यते ।
सर्वत्रक्षुपाधिभेदमवगम्यापाधिकशब्दानुविद्धः प्रत्ययो भवति

न पुनः प्रागेव सहवा । इहच प्रमाणमेवजायमानमस्तीत्येव जायते । प्रमाणोदयोत्तरकालं ह्यनया भवितव्यम् । किञ्च सत्यापि प्रमाणयोगे किञ्चिदस्तीति गम्यते किञ्चिच्चासीदिति तथान्यद्विष्यतीति । तत्र प्रमाणसम्बद्धस्य वर्तमानत्वात् सर्वत्र वर्तमानसत्ताप्रत्ययेन भवितव्यं । तदतिरेकिणितु सत्त्वे तस्य त्रेधा व्यवस्थानाद्युक्तस्त्रिधा ऽवभासः अपिच भूमितलनिखा-
तेषु चिरतरकालवर्तिषु प्रलीनजातपुरुषेषु लिङ्गादिरहितेषु सकलप्रमाणप्रत्यस्तमयेऽपि वर्तमानसत्तासन्देहः । सच प्रमा-
णसम्बन्धातिरेकिणीं सत्तामन्तरेणानुपपन्नइति । तदिदमना-
कलितपरवचनस्य केवलं गलगर्जितं । उक्तमस्माभिः प्रमाण-
सम्बन्धयोग्यतोपाधिः । यदिहि प्रमाणसम्बन्ध उपाधिरिति-
वदेम तत तत्प्रमुपालभ्येमह्यपि । योग्यतातु प्रमाणसम्बन्धा-
तिरिक्ता प्रमाणेनावसीयतइति युक्तेवास्तीति प्रमाणोदयः ।
तस्याश्च त्रैकाल्यात्त्रैकाल्यावगमोऽपि समर्थितएव । तस्या-
श्चसंशयिततापि युक्तैव । कापुनरियं प्रमाणसम्बन्धयोग्यता-
नाम । ननु नामान्तरेण महासामान्यमेवेदमुरीकृतं । नैत-
देवं योहि महासामान्यं सत्तां संगिरते योऽपि स्वरूपमात्रं
पदार्थानां मन्यतएव । अन्यथा शशविषाणादीनामनुत्पदा-
तिवृत्तानां च किमिति महासामान्येन सम्बन्धएव नस्यादिति
पर्यनुयोगे कः परिहारः । तेन स्वरूपवत्त्वेन प्रमाणसम्बन्धयो-
ग्यता । यस्यहि स्वरूपमस्ति तत् प्रमाणेन परिच्छिद्यते ।
त्रैकाल्यमपि स्वरूपस्यैव युक्तं । नच महासामान्यस्य नित्य-
त्वात् । तथा संशयिततापि तस्यैव नपुनरसंशयिते स्वरूपे
अपरः सत्तासन्देहो भवति । अथ नित्याया अपि सत्तायाः
सम्बन्धो यः स त्रिकालः । तस्यैव त्रैकाल्यं कुतः । नान्य-
दत्रोत्तरं स्वरूपत्रैकाल्यादित्यतः । तस्मात्स्वरूपसत्तोपाधि-
कएव सच्छब्दो नपुनरेक आकारः सत्तानाम् द्रव्यगुणकर्मणां ।
अपिच काश्यपीयानां जातिसमवायविशेषेषु स्वरूपसत्तोपाधि-
कएव सच्छब्द इत्यभ्युपगमः । तस्यच द्रव्यगुणकर्मस्वपि तथा-
भावो ऽस्तीति । तदेव मयाकृते पदार्थस्वरूपातिरेकिणि महा-
सावान्ये सत्ताख्ये यत्स्वमनीषानिर्मितकुतर्कबलेन सन्मात्रविषयं
प्रत्यक्षमितिसाधितं तदतिदूरोत्सारितं । एतेनैव न्यायेन शब्द-
त्वमपि निरस्तं वेदितव्यं नहि ककारगकारयोरेकमाकारमनु-
गतं परामृशन्ती मनीषा समुन्मिषति । योऽपिचायं शब्दशब्दः
सोऽपि श्रात्रग्रहणोपाधिबललब्धप्रवृत्तिरिति न जातु जातिक-
ल्पनायै विभवति । तत इदमपहस्तितं । यदाहुः शब्दत्वमेव
तत्तदभिव्यञ्जकध्वनिनिबन्धनया नानावर्णरूपया विषयीभ-
वत् तस्यतस्यार्थस्यावगमाय कल्पतइति । अनयैवच दिशा
ब्राह्मणत्वादिकातिरपि निवारिता नहि नानास्त्रीपुरुषव्य-
क्तिषु पुरुषत्वादर्थान्तरभूतमेकमाकारमात्मसात्कुर्वन्ती मति-

राविर्भवति । नहि तत्रिया दध्यो व्यावर्तमानं सकलब्राह्म-
णेष्वनुवर्तमानमेकमाकारमतिचिरमनुसंदधतोऽपि बुध्यन्ते । य-
दप्याहुः यदप्यापातसंजातयाधिया ब्राह्मण्यं नावसीयते तथा-
पि ब्राह्मणभूतमातापितृसम्बन्धानुसन्धानप्रभवायां बुद्धौ तच्च-
कास्तीति । तदपिच स्वमानसविसंवादि । अनुसन्दधानोऽपि
मातापितृसम्बन्धं को जात्वेकमाकारमवबोद्धुं प्रभवति । यच्चा-
पदर्शितं यथा विलीनमान्यं तैलादव्यतिरिच्यमानं गन्धग्रहण-
सहकारिणा चतुषैव भिन्नमवगम्यतइति । तदपि न सुंदरं
नहि तदानीं चाक्षपस्य संवेदनस्य विषयातिरेकः किन्त्वनुमान-
मेव तत्र सर्पिषो यस्तु निपुणदर्शी सूक्ष्ममपि रूपमीतितुं क्षमः
स चतुषैवाज्यजातिमपि प्रत्येति । न गन्धग्रहणमपेक्षते । न-
न्वेवं बहुवहीनं किंनिबन्धनोहि तदानीमाहवनीयादिसाध्य-
कर्मसु केषांचिदधिकारो नान्येषाम् । किंनिबन्धनाच ब्राह्म-
णशब्दस्य प्रवृत्तिव्यवस्था । अत्रोच्यते अनादौ संसारे जन्य-
जनकभावेन व्यवस्थितास्तावत् काश्चिदेव पुरुषसन्ततयः सन्ति
तासामन्यान्यव्यतिरेकजाताः स्त्रीपुंसव्यक्तयो ब्राह्मणशब्द-
वाच्याः । अनिदम्प्रथमतयाच सन्ततेः सर्वेषां तत्सन्ततिपति-
तत्वात् सिद्धा ब्राह्मणशब्दवाच्यता । तेन सन्ततिविशेषप्र-
भवत्वमेव ब्राह्मणशब्दप्रवृत्तावुपाधिः । तत्प्रभवानामेव कर्म-
स्वधिकारइति न किंचिदवहीनं केपुनस्तेसन्ततिविशेषाः ।
न ते परिगण्य निर्देष्टुं शक्यन्ते किन्तु लोकतएव प्रसिद्धाः
प्रत्येतव्याः । तथाच तज्जन्यत्वेऽवगते ब्राह्मणशब्दं प्रयुज्जते
लोकाः । कथंपुनस्तज्जन्यत्वमेव शक्यमवगन्तुं स्त्रीणामपरा-
धसम्भवात् । सम्भवन्तिहि पुंश्चल्योऽपि स्त्रियः परिणेतारं
व्यभिचरन्त्यः । उच्यते उक्तमेतद् दृश्यादर्शनमेवाभावइति ।
यत्र यावदुपलब्धिसामग्री तावत्यां सत्यामपि यासां व्यभि-
चारो न दृश्यते तासां नास्त्येव व्यभिचारइति लोकप्रमाणकमे-
तत् । अपिच अप्रमत्तेः स्त्रियो रत्नीयास्तासु नास्त्येव व्यभि-
चारसम्भावनावकाशो यासुत्वस्ति माभूत् तदपत्येषु तत्स-
न्ततिप्रभवत्वनिश्चयः । नचैतावता यत्रापि निश्चयः शक्य-
स्तत्राप्यनिश्चयइति युक्तमिति । यच्च बह्वीषु ज्वालास्वेकव-
र्तिवर्तिनीषु ज्वालात्वं सामान्यं प्रत्यभिज्ञागोचरः कैश्चिदि-
ष्यते तदपि गुरुरस्माकं न मृष्यति । सखत्वेवं निरीताज्वक्ते
अनन्यथासिद्धा बुद्धिः सामान्यकल्पनाबीजं । इयंतु भेदाय-
हणेन शुक्तिकारजतप्रत्ययवदुपपद्यतइति नालं सामान्यमुप-
स्यापयितुं । तेन भेदग्रहणपुरस्सरभेदज्ञानं भिदेषु जात्य-
भ्युपगमे शरणमिति निरवद्यम् ॥ * ॥

शालिकनाथेन कृतं कृतमतिना जातिनिर्णयाख्यमिदं ॥
बहुविधविवादहरणं प्रकरणमुरुणावधानेन ॥ ३ ॥

इति शालिकनाथमिश्रकृतौ जातिनिर्णयाख्यं प्रकरणं

तृतीयम् ॥ ३ ॥

ON THE NYAYA SYSTEM OF PHILOSOPHY,
AND THE CORRESPONDENCE OF ITS
DIVISIONS WITH THOSE OF
MODERN SCIENCE.*

PROBABLY no one of our readers requires to be told, that the three leading schools of Indian philosophy are the *Vedānta*, the *Sāṅkhya*, and the *Nyāya*. The first is an attempt to deduce a philosophical theory of the universe from the doctrines of the *Vedas*. Its conclusion is, the non-existence of anything besides God. The second is an attempt to account for the universe without the supposition of Deity at all. It keeps up for a long time a not very definite antithesis between Soul and Nature, and ends in a way which tasks all the ingenuity of its advocates to avoid the conclusion that the author of the system believed in the existence of neither the one nor the other. The third is not so mystical as the *Vedānta*, nor so fanciful as the *Sāṅkhya*; and, though mystical and fanciful enough, yet possesses a scientific character. This, we think, may be turned to useful account; and, with the view of showing how, we have proposed here to attempt to determine what correspondence may exist between its divisions and those of modern Science. Incidentally, we shall have occasion to vindicate the Hindú syllogism from some undeserved reproach, and also to decline for it some undeserved commendation.

One undeserved reproach that the whole system has met with, originated, we think, in the practice of calling the *Nyāya* the "Hindú logic," under which character it cannot but be regarded as meddling with a great variety of irrelevant matters. But, if we bear in mind that it is an attempt to account for the universe, we must be aware that nothing whatever can lie beyond the province of which it legitimately takes cognizance. The word *Nyāya*, signifying "propriety, fitness, good government," is derived from a verb signifying, "to go," combined with a preposition signifying "in." We are not prepared to decide how far this ("going in" a right way) may answer to the *μέθοδος* of the Greek; but we entertain no doubt that the proper way in which to regard the *Nyāya*, is in the light of what Harris calls, a "Philosophical Arrangement." It is an attempt to treat "de omnibus rebus," or "de omni scibili," in some such well-ordered fashion as Coleridge inculcates the value of in his dissertation on "Method," prefixed to the *Encyclopedia Metropolitana*, the compilation of which his suggestion led to.

For information respecting the writers on the *Nyāya*,

* From the pen of the lamented Dr. BALLANTYNE: reprinted from the extinct BENARES MAGAZINE, Vol. I. 1849.

and other particulars not bearing upon our present design, the reader can consult Mr. Colebrooke's celebrated discourse published in the Transactions of the Royal Asiatic Society, vol. i. p. 92—118, and re-published in the first volume of his "Miscellaneous Essays." The founder of the system, the inspired sage *Gautama*, left a collection of succinct aphorisms in five books. With the intention, apparently, rather of supplying what was incomplete in this exposition, than of disputing it, *Kaṇāda* put forth another collection of similar aphorisms:—It is with *Kaṇāda's* arrangement chiefly that we are at present concerned.—In Bengal, we believe the student usually makes his first acquaintance with *Kaṇāda's* views in the pages of the *Bhāṣhā-parichheda*, a work of *Viśvanāth Panchānana Bhatta*, which, along with its commentary, the *Sidhānta-muktāvali* of the same author, was published in Calcutta, under the authority of the Committee of Public Instruction, with the somewhat inappropriate English title of "An Elementary treatise on the terms of Logic."—A simpler compendium is the *Turku-sangraha* of *Annam Bhatt*, which contains nearly all that we shall have occasion to refer to at present.

Our author begins with an enumeration of the Categories, or most general heads, under one or other of which every name current in the world is capable of being classed. These are enumerated as follows:—"Substance (*dravya*), Quality (*guṇa*), Action (*karma*), Community (*sāmānya*), Difference (*viśeṣa*), Intimate or material Relation (*samāvāya*), and Non-existence (*abhāva*)." These seven our text-book designates by the term *padārtha*, which, in ordinary language, means "a thing." We shall not stay to enquire at present how far this popular application of the word may have served to give the system an appearance of being more decidedly Realistic than in fact it is. Neither shall we stay to enquire whether *Kaṇāda's* Categories exhaust the matter of nomenclature, or whether they sub-divide it in the most unexceptionable fashion. These are enquiries to which we may address ourselves some other time, but they are beside the business in hand. We ourselves, though we doubt whether the pandits will agree with us, to take the term *padārtha* to have been used by *Kaṇāda* in its etymological sense (*padasya artha*) to signify "that which is meant by a word;" and of course the meaning of every word that is a common term must be comprised under one or other of the categories which constitute a correct division of Names.

The first of the Categories, *viz.*, Substance, is sub-divided into the nine following; *viz.*, "Earth, Water, Light, Air, Ether, Time, Space, Soul, and Mind." Before sub-dividing these further, our text-book proceeds

to sub-divide the second category, *viz.*, Quality, of which there are reckoned twenty-four species; *viz.*, "Colour, savour, odour, feel, number, quantity, individuality, conjunction, disjunction, priority, posteriority, gravity, fluidity, visciduity, sound, intelligence, pleasure, pain, desire, aversion, volition, virtue, vice and faculty." The third category, *viz.*, Action, is sub-divided into "Casting upward, casting downward, contraction, dilatation, and going on." The fourth category, *viz.*, Community; is divided into "the higher and the lower." These bear to each other the relation of genus and species. The Differences, which make up the fifth category, are stated to be endless. The sixth category, or Intimate Relation, such as that between a jar and the clay of which it is formed, is of only one kind. The last category, Non-existence, is split into four kinds, *viz.*, antecedent non-existence, (or the state of anything before it began to be); emergent non-existence (or the state of anything after it has ceased to be); absolute non-existence; and mutual non-existence, or difference.

Having thus advanced a step in the sub-division of each category, our text-book reverts to the first of them, and proceeds to sub-divide Earth. This is stated to be of two kinds, "Eternal, and Transient—Eternal in the form of Atoms, Transient in the form of Products." The same sub-division is made of Water, Light, and Air. Taking these together, we arrive here at one of the points beyond which the Hindú mind has not satisfactorily advanced. The division of matter into Atom and Mass, provided nothing be assumed in regard to atoms that has not been fairly established, is a convenient one; and the division corresponds with the modern division of physical science into the Chemical and the non-Chemical. This, then, we note as the first point in the system at which we can distinctly and intelligibly acquaint the learned Hindú with one of our own marked scientific divisions. Matter, not in the form of atoms, is sub-divided into "organized body, organs of sense, and inorganic mass." As regards the fanciful notion that the organs of sense are formed of the matter of the supposed elements, the reader can consult Professor H. H. Wilson's edition of the *Sāṅkhya Kārikā*, p. 122. Of organized bodies we must necessarily ignore those which, to complete the system, the *Nyāya*, like Paracelsus, feigns the existence of—fire in the solar realms—aqueous in those of Neptune—and aerial in the shape of goblins. But we agree with the Hindús that animals and plants have organized bodies, the difference between the two being in general sufficiently well marked by their own criterion, the presence or absence of the power of locomotion. Here then, in the *Nyāya* arrangement, is the place for Zoology and Botany, descriptive, anatomical,

and physiological. Again, when the unorganized products of matter are spoken of, we come to the consideration of the globe itself, which may be considered superficially, substantially, or as a unit in a larger system. Here then we place Geography, Geology, and Astronomy.—Leaving Ether as we find it, and passing over Time and Space, which metaphysicians in general are puzzled whether to regard as mere fictitious non-entities, or as the only entities in their own right—seeing that this "*par nobile fratrum*" must necessarily remain even were all else to be annihilated, we come to Soul, which our text-book defines as "the receptacle of knowledge." This is divided into two—God, the Supreme Soul, unconnected with pain or pleasure; and the soul of living creatures, of which there is one to each body, distinct and eternal.—Here we may place Theology, and also Mental Philosophy, for the next topic that presents itself is the Mind, which our text-book regards as the "organ of the soul."—Into the pertinency of the definition we are not now going to enquire.

Our text-book, having disposed, for the present, of the category of Substance, now reverts to that of Quality. Of the qualities, those cognizable by the senses, and considered as phenomena existing only in as much as they are perceived, can be best disposed of when the senses themselves are under consideration. Considered objectively as the causes, in posse, of phenomena, they come under another division—that of Motion or Action, where we place Mechanics in its widest acceptance.

The citation of the Qualities of Number and Quantity, fixes, in the system, the place of the corresponding sciences, on which we need not dwell.

As the objective qualities (or causes of sensation), Colour &c., belong to the division of Motion, so the qualities of Intelligence, Memory and the like, must be remitted to the division in which we placed Mental Philosophy; and from that division would branch out the department of Ethics, private and public, occupying itself about the qualities "Volition, Virtue, Vice, &c."

Under the head of Intelligence our text-book treats of Cause and Effect, in terms directly answering to those of Aristotle, and of course readily resolvable into the simpler language of modern philosophy. Under the same head it treats largely of Inference, which as we have already remarked, appears to have been too generally regarded as the only province with which the *Nyāya* was legitimately concerned.

Deduction (*anumāna*) is defined as the efficient cause of an inference or conclusion (*aunmiti*). "An inference (*anumiti*)," our text-book goes on to say, "is knowledge produced from a logical datum (*parīmarśa*). The "logical datum consists of the knowledge of a general

‘principle combined with the knowledge that the case in question is one to which it is applicable (*vyāpti-visish-ta-pakshadharmatā-jnyāna*.) Foreexample, the know-ledge that ‘This hill is characterized by invariably fire-attended smoke’ is a logical datum, the knowledge pro-duced from which, viz. that ‘The hill is fiery,’ is an “inference.”

Now, in this form of the syllogism (which we do not find alluded to in Mr. Colebrooke’s essay,) there is nei-ther more nor less than there is in the Aristotelic syllo-gism. The wonder would have been if there had. The first formal difference observable, is the wrapping up of the premises in one logical datum. The reason for pre-fering to regard these as two inseparable members of a single statement appears to be this, that it is only when simultaneously present to the mind, that the premises suggest the inference; and this simultaneousness of cognizance is secured by combining the two assertions in a period, or sentence, of which the whole becomes in-terelligible only when the last word in it has been uttered. It might appear that such a form of statement is not the most convenient for enabling an objector to declare which part of it his objection applies to:—but this, were it granted, does not matter—for we shall find that the *Naiyāyikas* have another way of arranging their argu-ment, when it is to be brought under the consideration of another person. If we separate the two members of the logical datum in the example above-cited, we obtain the following:—

“Whatever smokes is fiery :

The hill smokes :

Therefore the hill is fiery.”

Another formal difference that requires to be noticed is the fact, that whilst the European logic employs a phraseology founded on classification, the *Naiyāya*, in testing the validity of an argument, operates by means of the terms on which a classification would be based. The former infers that “Kings are mortal,” because kings are men—a class of beings who are mortal. The latter arrives at the same inference by means of the consideration that mortality is inherent in humanity and humanity in kings. We shall not here enquire how far the habitual employment of abstract terms as the foundations of all truth, may help to foster Realistic notions. What we wish to impress in regard to this is, the necessity (if both parties wish to understand each other) of acquiring readiness and dexterity in transform- ing the one phraseology into the other,—for, a person habituated to the one form, finds the other at first both repulsive and perplexing, because the rules which he has previously been accustomed to trust to, do not apply directly to the form of expression propounded, and are of

no use to him till he has got the matter into the shape in which it might have been advantageously presented to him at the outset. The European logician will have no difficulty in bringing to the test of his own rules a statement presented to him in any intelligible shape by a pandit or any one else, but he will place a needless obstacle in the way of his own argument, if he leaves to a pandit the task of doing the same thing for himself.

Here then is the place, in the *Nyāya* system, to be allotted to Deductive Logic, and also to the process of Induction, which is indicated, in the above-quoted definition of the logical datum, by the term *vyāpti*, a term importing the invariable attendance of a given property on its ascertained sign.

In regard to the import of a proposition which the logic of Europe calls a Universal Affirmative, such as “All men are mortal,” the *Naiyāyika* would say that there is pervading inherence (*vyāpti*) of mortality in humanity—and he would state the proposition thus:—“Where there is humanity, there is mortality.” In elucidation of two other terms connected with the im- portant question of *vyāpti-nischaya*, (or the “ascertain- ment of pervading inherence” as we would propose to render the term Induction,) we may remark that, in a Universal Affirmative, the predicate, or major term, con- notes the “pervader” (*vyāpaka*) or invariable con- comitant of the characteristic connoted by the subject, or minor term, which is “pervaded” (*vyāpya*) by it. The term *paksha*, quoted a little way back, means the subject, or minor term, of the conclusion; and the com- pound word of which it forms a part, *paksha-dharmatā*, means “the possession of the character which entitles its possessor to the subject of the conclusion”—the con- dition of a mountain, for instance, in so far as the *vyā- pya*, or characteristic connoted by the subject of the major premiss, viz., the characteristic “smoke,” belongs to the mountain, which is thereby entitled to be the sub- ject of the conclusion. In the language of European logic, it is the agreement of the minor term of the syl- logism with the middle term.

The expression “*vyāptivishista-pakshadharmatā-jnyā- nam*” corresponds to the Aristotelic “*dictum de omni et nullo*,” for it tells us that the knowledge constituting an inference results from the knowledge that the subject of the proposition to be proved possesses a characteris- tic which is invariably accompanied by the property the presence of which in the subject we wish to establish. This is tantamount to saying, in terms of the classifica- tory view, that “what may be asserted of every individ- ual in a class, may be asserted of any individual which can be ascertained to belong to the class”—things being spoken of as belonging to a class for no other reason

than their possessing a common characteristic. The statement of the *Nyāya* includes the "dictum de nullo," because the absence (*abhāva*) of a characteristic is reckoned as itself a characteristic.

Of the process of Induction our text-book gives the following account. "Having repeatedly observed, in 'the case of culinary hearths and the like, that where 'there is smoke there is fire, *having assumed that the 'concomitancy is invariable,*' and so on:—but we may as well let our author finish his sentence—"having 'gone near a mountain, and being doubtful as to whether there is fire in it, having seen smoke on the 'mountain, one *recollects the invariable concomitancy 'of fire where there is smoke.*"—This *recollection* of a previously established general principle, belongs to the same place in the logical system as the Enthymeme. The un-expressed premiss is held by the Greek to be "in the mind," by the Hindú "in the memory."

The arrival at a conclusion in the manner above described is said to be a process of "Inference for one's (*swārthanumāna*)"—and this is all that belongs to European Logic, even when the term is taken in the extended sense preferred by Mr. J. S. Mill, so as to include the process of Induction.

Injustice has been done to the *Nyāya* system by treating as its Logic what is in reality its Rhetoric. This we shall proceed to explain, after having shown where *Gautama* and *Kanāda* stopped short in their analysis of the reasoning process, whilst Aristotle took the further step of separating the matter of the syllogism from the form of it, and showing that the latter can be made the subject of a science as abstract and as certain as Arithmetic. And what wonder is it that the Hindú mind did not take this magnificent stride, when the European mind (in the bulk of the individual minds that go to make up its aggregate) has positively slid back from the point that had been thus attained?

(To be continued.)

PROPOSED EDITION OF SANSKRIT CLASSICS.

The following letter has been addressed to the Director of Public Instruction (Bombay) by Professors Bühler and Kielhorn. We beg to invite the attention of scholars to the rules suggested by them for the editing of Sanskrit texts.

To Sir ALEXANDER GRANT, Bart.,

Director of Public Instruction, Bombay.

SIR,—Since the establishment of a regular course of Sanskrit studies in connection with the Indian Universities the urgent want of correct and cheap editions of the Sanskrit Classics, made in harmony with the princi-

ples of modern philology, has been felt both by the professors and by the students of the Indian High Schools and Colleges. Some attempts to supply this want have been made in Calcutta, at the suggestion and under the supervision of Professor Cowell. But, unfortunately, they have been interrupted by Professor Cowell's departure from India, and the editions published extend over a very small part of the field of Sanskrit classical literature.

2. Considering the great interests at stake, it seems to us highly desirable that a new attempt be made to produce a series of class-books for the study of the Sanskrit language. We beg, therefore to submit to you the annexed plan for the publication of a collection of Sanskrit Classics for the use of Indian High Schools and Colleges. The principles of our plan are partly in accordance with those followed by Professor Cowell, but we trust that we have succeeded in adapting it still more to the requirements of modern criticism, and in making the books more generally serviceable for Anglo-Indian education by the addition of English notes, introductions and collections of *variae lectiones*.

3. We beg to point out also that, besides its value for practical instruction, the publication of a series of critical editions of Sanskrit Classics may be made a palæstra for the young native Sanskritists, by inviting their co-operation, and thus may serve to realize the high aims of Indian University education.

4. In order to ensure a greater stability for the undertaking, and to remove the material difficulties which authors in India have to battle with, we humbly beg to suggest that the "collection" be made a departmental undertaking, under the conditions specified in our plan.

We trust that, though no doubt a considerable outlay will be required at the beginning, there will eventually be no actual loss of money, especially if you should see fit to invite the assistance of the Directors of Public Instruction in other parts of India.

We have the honour to be, &c.,

G. BÜHLER,
F. KIELHORN.

A PLAN FOR THE PUBLICATION OF A COLLECTION OF SANSKRIT CLASSICS FOR THE USE OF INDIAN HIGH SCHOOLS AND COLLEGES.

I.—Works to be included in the collection of Sanskrit Classics:—

1. Kālidāsa's Raghuvansa.
2. Kālidāsa's Vikramorvasī.
3. Kālidāsa's Kumārasambhava.

4. Kālidāsa's Ritusamhāra.
5. Kālidāsa's Malavikāgnimitra.
6. Kālidāsa's Nalodaya.
7. Bhartṛihari's Sentences.
8. Panchatantra.
9. Viśākhadatta's Mudrārākshasa.
10. Ratnāvali.
11. Bhavabhūti's Mālatīmādhava.
12. Veṇīsamhāra.
13. Kirātārjunīya.
14. Māgha's Śiśupālavadha.
15. Daṇḍin's Daśakumāracarita.
16. Bānabhaṭṭa's Kādambari.

Other works to be added if it seem advisable on further consideration.

II.—Rules for editing the texts:—

- (1.) Works for which commentaries are obtainable are to be edited with the commentaries, or with verbal extracts from the same.
- (2.) If more than one commentary exist, the oldest is to be chosen for edition, and, if possible, that redaction of it which is current in Western India.
- (3.) The texts of the works are to be printed in strict conformity with the readings given by the commentaries.
- (4.) The texts of works for which no commentary is procurable are to be based on manuscripts which give the same redaction. But, if it seems absolutely necessary, corrections from other redactions may be introduced.
- (5.) A description of the manuscripts on which the edition is based, the chief *variae lectiones* contained in them, and corrections of the text made by the editor, are to be given in a separate appendix at the end of each work.

III.—Orthography:—

- (1.) The strictest attention is to be paid to the rules of Sanskrit orthography as laid down by Pāṇini. In optional cases one principle is to be followed throughout the whole book.
- (2.) Special rules of Orthography:
 - (a.) It shall not be allowable to use the Anusvāra instead of the nasals in the interior of simple words, or of a final dental *n*; e.g., write अङ्ग not अंग; सिञ्चति, not सिंचति.
 - (b.) It shall not be allowable to use the Anusvāra instead of a final म् (*m*) at the end of a sentence or verse, or before vowels.
 - (c.) It shall not be allowable to use the Avagraha (*s*).

- (d) It shall not be allowable to use European stops.
- (e) The words of a sentence or hemistich shall be written continuously only so far as it is made indispensable by the laws of Sandhi; e.g. आसोद्राजा नलो नाम वीरसेनसुतो बलो.

IV.—Notes:—

Short notes in English shall be added at the end of each book or fascicle, elucidating difficult points of grammar or construction, incidental questions regarding geography, history, mythology, philosophy, &c., and containing explanations of the metres, together with references to sources of fuller information.

V.—Introduction:—

An introduction is to be prefixed to each work or its first fascicle, detailing briefly the life of the author of the work, its position in literature, and giving a short summary of its contents.

VI.—Form of the books:—

- (1.) Each work to be printed in octavo.
- (2.) Each work may be published in fascicles with reference to the regulations of the Bombay University.

VII.—Publication:—

- (1.) The expenses of printing to be borne by the Educational Department, and the copyright to vest in the Director of Public Instruction.
- (2.) The editors to be remunerated at the rate of Rs. 30 per sheet of sixteen pages octavo, from which sum the editors are to defray the expenses of buying, copying, or collecting manuscripts.
- (3.) The publication of the books to be placed under the supervision of the Professors of Sanskrit at the Elphinstone and Poona Colleges, who will invite Native Sanskrit scholars to join the undertaking.

G. BUHLER.

F. KIELHORN.

Bombay Educational Record Vol. II. No. 5., May 1866.

The Pandit.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, Medical Hall Press, Benares; or through MESSRS. TRÜBNER and Co. LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Indian and English, Rs. 12-0-0 per annum.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 3.

Benares August 1st, 1866.

Vol. I.

तथाविधे ऽनङ्गरसप्रसङ्गे
मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।
संभोगवेश्म प्रविशन्तमन्त-
र्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥
सुकान्तकान्तामणितानुकारं
कूजन्तमाधूर्णितरक्तनेत्रम् ।
प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं
मुहुर्मुहुर्नर्तितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥
विशङ्खलं पक्षितियुग्ममीष-
द्विधानमानन्दगतं मदेन ।
शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपाद-
मितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥
॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥
रतिद्वितीयेन मनोभवेन
हृदात् सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।
तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थ-
मिवाभ्यनन्दत् क्षणमिन्दुमौलिः ॥ ४ ॥
तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्या-
मन्तर्भवच्छद्विहङ्गमग्निम् ।
विचिन्तयन् संविविदे स देवो
भ्रूमङ्गभीमश्च रुषा बभूव ॥ ५ ॥
स्वरूपमास्थाय ततो हुताश-
स्तासस्खलत्कंप्रकृताञ्जलिः सन् ।
प्रवेपमानो ऽतितरां स्मरारि-
मिदं वचो व्यक्तमथाभ्युवाच ॥ ६ ॥

असि त्वमेको जगतामधीशः
स्वर्गौकसां त्वं विपदो निहंसि ।
अतः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो त्वा-
मुपासते दैत्यवरैर्विधूताः ॥ ७ ॥
त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन
शतं व्यतीये ऽवभवन्नूतनाम् ।
रहःस्थितेन त्वदनीक्षणेन
दैव्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥
त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षै-
रभ्यर्थितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।
उपागतो ऽन्वेष्टुमहं विहङ्ग-
रूपेण विद्वन् समयोचितेन ॥ ९ ॥
इति प्रभो चेतसि संप्रधार्य
तं नो ऽपराधं भगवन् क्षमस्व ।
पराभिभूता वद किं क्षमन्ते
कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥
प्रभो प्रसीदाथ सृजाशु पुत्रं
यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।
स्वर्गैकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य
जगत्त्रयं पाति तव प्रसादात् ॥ ११ ॥
स शङ्करस्तामिति जातवेदो-
विज्ञापनामर्थवर्ती निश्चयम् ।
अभूत् प्रसन्नः परितोषयन्ति
गीर्भिर्गिरीशा रुचिराभिरीशम् ॥ १२ ॥
प्रसन्नचेता मदनान्तकारः

स तारकारेर्जयिनो भवाय ।
 शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय
 व्यचिन्तयन्नेतसि भावि किञ्चित् ॥ १३ ॥
 युगान्तकालाग्निमिवाविषहं
 परिच्युतं मन्मथरङ्गभङ्गात् ।
 रतान्तरेतः स हिरण्यरेत-
 स्यथोर्द्ध्वरेतास्तदमोघमाधात् ॥ १४ ॥
 अथोष्णबाष्पानिलदूषितान्तं
 विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।
 वभार भूम्ना सहसा पुरारि-
 रेतैः परित्तेषविवर्णमग्निः ॥ १५ ॥
 त्वं सर्वभक्षो भव भीमकर्मा
 कुष्ठाभिभूतो ऽनल धूमगर्भः ।
 इत्थं शशापाद्रिसुता हुताशं
 तथारतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥
 दत्तस्य शापेन शशी क्षयीव
 प्रुषो हिमेनेव सरोजकोशः ।
 वहन् विरूपं वपुर्गुरेत-
 श्चयेन वह्निः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥
 स पावकालोकनतो विलक्षां
 स्मरचपास्मेरविनम्रवक्त्राम् ।
 विनोदयामास गिरीन्द्रपुर्वीं
 शङ्कारगर्भैर्मधुरैर्वचोभिः ॥ १८ ॥
 हरो विकीर्णं धनधर्मतोयै-
 नैवाञ्जनाङ्गं सदयं प्रियायाः ।
 द्वितीयकौपीनचलाञ्जलेन
 हरन्मुखेन्दोरकलङ्किनो ऽस्याः ॥ १९ ॥
 मन्देन खिन्नाङ्गुलिना करेण
 कम्पेण तस्या वदनारविन्दात् ।
 परामृशन् धर्मजलं जहार
 हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥
 ॥ युग्मम् ॥
 रतिश्लथं तत्कवरीकलाप-
 मंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।
 स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या

स्रजा बबन्धामृतमूर्तिमौलिः ॥ २१ ॥
 कपोलपाल्यां मृगनाभिचिच-
 पचावलीमिन्दुमुखः सुमुख्याः ।
 स्मरस्य सिद्धस्य जगद्विमोह-
 मन्वाक्षरश्रेणिमिवोल्लिलेख ॥ २२ ॥
 रथस्य कर्णोवभि तन्मुखस्य
 ताटङ्कचक्रद्वितयं न्यधात् सः ।
 जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष
 ध्रुवं यमारोहति पुष्यचापः ॥ २३ ॥
 तस्याः स कण्ठे ऽभिघनस्तनं यां
 न्यधत् मुक्ताफलहारवल्लीम् ।
 सा प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि
 स्थितस्य गङ्गाघयुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥
 नखव्रणश्रेणिधरे बबन्ध
 नितम्बबिम्बे रसनाकलापम् ।
 चलत्स्वचेतोमृगबन्धनाय
 मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥
 भालेक्षणाग्नौ स्वयमञ्जनं स
 न्यक्त्वा दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।
 नवोत्पलाद्याः पुलतोपगूढः
 कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्जघर्ष ॥ २६ ॥
 अलक्तकं पादसरोरुहाग्रे
 सरोरुहाद्याः किल संनिवेश्य ।
 स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्ता-
 रुणत्वमक्षालयदिन्दुमौलिः ॥ २७ ॥
 भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये
 सहेलमादर्शतलं विमृज्य ।
 नेपथ्यलक्ष्मीपरिभावनाथ-
 मदर्शयज्जीवितवल्लभां सः ॥ २८ ॥
 प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे च
 संयोगचिह्नं स्ववर्णवैभाव्य
 चपावती तत्र घनानुरागं
 रोमाञ्चदंभेन बहिर्बभार ॥ २९ ॥
 नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपकृप्रां
 सस्मेरमादर्शतले विलोक्य ।

अमस्त सौभाग्यवतीषु धुर्य-
 मत्मानमुद्रुतविलक्षता सा ॥ ३७ ॥
 अन्तः प्रविश्यावसरे ऽथ तत्र
 स्निग्धे वयस्ये विजया जयाच ॥
 उमां तदोपाचरतां कलाभां
 दूरेस्थितां तां शशिखण्डमौलेः ॥ ३९ ॥
 व्यधुर्वहिर्मङ्गलगानमुच्चै-
 र्वैतालिकाश्चिचित्चारुवेद्याम् ॥
 जगुश्च गन्धर्वगणाः सशंख-
 ध्वनिं प्रमोदाय पिनाकपाणेः ॥ ३२ ॥
 ततः स्वसेवावसरे सुराणां
 गणास्तदालोकनतत्पराणाम् ॥
 द्वारि प्रविश्य प्रणतो ऽथ नन्दी
 निवेदयामास कृताञ्जलिः सन् ॥ ३३ ॥
 महेश्वरो मानसराजहंसी
 करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः ॥
 सम्भोगलीलालयतः सहेलं
 हसन् बहिस्तानभि निर्जगाम ॥ ३४ ॥
 क्रमान्महेन्द्रप्रमुखाः प्रणेमुः
 शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम् ॥
 प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजां
 देवीञ्च लोकत्रयमातरं ते ॥ ३५ ॥
 यथागतं तान् विबुधान् विसृज्य
 प्रसादमानक्रियया प्रतस्थे ॥
 स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य
 वृषं वृषाङ्कः सह शैलपुत्र्या ॥ ३६ ॥
 मनोऽतिवेगेन ककुद्गता स
 प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनीनः ॥
 तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गे
 मरुत् सिषेवे गिरिजागिरीशौ ॥ ३७ ॥
 पिनाकिना ऽपि स्फटिकाचलेन्द्रः
 कैलासनामा कलितांबरांसः ॥
 धृतार्द्धसोमो भृतभोगिभोगो
 विभूतिधारी स्वह्व प्रपेदे ॥ ३८ ॥
 विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ

सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिबिम्बमारात् ॥
 भ्रांत्या परस्याभिमुखीभवन्ति
 प्रियेषु मानग्रहिला नमत्सु ॥ ३९ ॥
 सुबिंबितस्य स्फटिकांशुगुप्ते-
 श्चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ॥
 गौर्या ऽर्पितस्येव रसेन यत्र
 कस्तूरिकास्थासकुलस्य लीलाम् ॥ ४० ॥
 यदीयभित्तौ प्रतिबिंबिताङ्ग-
 मात्मानमालोक्य रुषा करीन्द्राः ॥
 मत्तान्यनागभ्रमतो ऽतिभीम-
 दन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४१ ॥
 निशासु यत्र प्रतिबिंबितानि
 ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ॥
 दृष्ट्वा रतान्तच्युततारहार-
 मुक्ताभ्रमं बिभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४२ ॥
 नभश्चरीमण्डनदर्पणश्रीः
 सुधानिधिर्मूर्द्धनि यस्य तिष्ठन् ॥
 अनर्घ्यचूडामणितामुपैति
 शैलाधिराजस्य शिवालयस्य ॥ ४३ ॥
 समीयिवांसे रहसि स्मरार्ता
 रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ॥
 शक्राकिनोऽपि प्रतिबिंबभाजो
 विभान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्वैः ॥ ४४ ॥
 दिष्टोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलि-
 र्यदृच्छया स्फटिकशैलशङ्के ॥
 शङ्गारचेष्टाभिरनारताभि-
 र्मनोहराभिव्यहरच्चिराय ॥ ४५ ॥
 देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य
 हस्तं समालम्ब्य सुविभ्रमश्रीः ॥
 सा नन्दिना वेचभृतोपदिष्ट-
 मार्गा पुरोगेन कलं चचाल ॥ ४६ ॥
 चलद्विषाणो विकटाङ्गभङ्गः
 सदन्तुरः शुष्कसुतीक्ष्णतुण्डः ॥
 भ्रुवोपदिष्टः स तु शङ्करेण
 तस्या विनोदाय ननर्त भृङ्गी ॥ ४७ ॥

कण्ठस्थलीलोलकपालमाला
 दंष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।
 प्रीतेन तेन प्रभुणा प्रणुना
 काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४८ ॥
 भयङ्करौ तौ विकटं नटंतौ
 विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।
 सरङ्गमुत्सङ्गमनङ्गशोचो-
 गाढं प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ४९ ॥
 उत्तुङ्गपीनस्तनपीडपीडं
 ससंभ्रमं तत्परिरम्भमीशः ।
 प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः
 स्मरेण रूढप्रमदो ममाद ॥ ५० ॥
 इति गिरिसुतया विलासलीला-
 विविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।
 अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे
 कृतवसतिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५१ ॥
 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालि-
 दासकृतौ कैलासगमनेनाम नवमः सर्गः ॥

॥ नयवीथी ॥

प्रकरणपञ्जिकायां चतुर्थे प्रकरणम् ॥ ४ ॥

यथार्थं सर्वमेवेह विज्ञानमिति सिद्धये ।
 प्रभाकरगुरोर्भावः समीचीनः प्रकाशयते ॥ १ ॥
 तत्रतावदिदं केचिदूचिरे चारुचेतसः ।
 भ्रमसन्देहविज्ञाने अयथार्थं उभे इति ॥ २ ॥
 इदं रजतमित्येषा या शुक्तिशकले मतिः ।
 साचेद्यथार्था भ्रान्तिवत्तदा तस्यास्तु कीदृशम् ॥ ३ ॥
 यथावस्थितवस्त्वाभ्रमपि ज्ञानं यदा भ्रमः ।
 प्रमाणेषु तदाऽऽपन्ना सर्वेषु भ्रमरूपता ॥ ४ ॥
 विवेकाग्रहणं भ्रान्तिरिति चेन्नैतदीदृशम् ।
 सुपुत्रेऽपि भ्रमापनेः सर्वभेदापरिग्रहात् ॥ ५ ॥
 भेदाग्रहे गृहीते च यदि स्याद् भ्रमरूपता ।
 दूरात् सामान्यमात्रस्य दर्शनं स्याद्ध्रमस्तदा ॥ ६ ॥
 यथार्थदर्शनत्वे च बाधकोऽपि न युज्यते ।
 अज्ञानभेदाग्रहणे न बाधकमिति भवेत् ॥ ७ ॥

यथार्थतापि चैतस्याः कथमित्यपि चिन्त्यताम् ।
 एषाऽपि रजतत्वेन शुक्तिकामध्यवस्यति ॥ ८ ॥
 रजतत्वं न शुक्तेश्च रजतस्य न शुक्तिता ।
 तयोरन्योन्यभिन्नत्वं प्रत्यक्षेणावधारितम् ॥ ९ ॥
 अथेयं रजतत्वेन न शुक्तिमवलम्ब्यते ।
 सामानाधिकरण्येन प्रतिपत्तिर्विरुध्यते ॥ १० ॥
 रूपायार्थिनः प्रवृत्तिश्च शुक्तौ स्यान्निर्विबन्धना ।
 अग्रहोऽपि न भेदस्य प्रवृत्तौ कारणं यतः ॥ ११ ॥
 रजतप्रतिपत्तिश्च नेयमन्यस्य जायते ।
 तेनेयमिन्द्रियाधीना संयुक्ते चेन्द्रियं धियम् ॥ १२ ॥
 समर्थमुत्पादयितुं शुक्तिसंयोगिचेन्द्रियम् ।
 तेन सैवेन्द्रियेणैव रजतत्वेन गृह्यते ॥ १३ ॥
 स्यान्मतं शुक्तिकामात्रमिन्द्रियेणावसीयते ।
 तदेव सदृशत्वेन रजतस्मृतिकारणम् ॥ १४ ॥
 सदृशप्रत्ययेणैव संस्कारोद्बोधहेतुना ।
 तदित्युल्लेखरहिता रजते भवति स्मृतिः ॥ १५ ॥
 स्मृतावस्यां मनोदोषात् तदित्यंशोऽवखण्डितः ।
 तेनेन्द्रियानुकारित्वमन्यथासिद्धमित्यसत् ॥ १६ ॥
 अनुभूतेऽपि विषये तत्परामर्शवर्जितम् ।
 न बोधं स्मृतिमिच्छन्ति धारावाहिकबोधवत् ॥ १७ ॥
 अपरोक्षपुरोवर्त्तिसामानाधिकरण्यतः ।
 नेयं स्मृतिः किन्तु शुक्तौ भ्रान्तोऽयं रजतग्रहः ॥ १८ ॥
 स्मृत्युद्बोधनिमित्तं च स्वप्ने किञ्चिन्न विद्यते ।
 पीतशङ्खावबोधे च द्विचन्द्रग्रहणे तथा ॥ १९ ॥
 दिङ्मोहालातचक्रादिभ्रान्तयश्च कथं पुनः ।
 स्मृतित्वाश्रयणेनैता वर्णनीया यथार्थतः ॥ २० ॥
 तेनेन्द्रियादिदोषेण जायन्ते भ्रान्तिबुद्ध्यः ।
 बुध्यमानावस्तुरूपमन्यथास्थितमन्यथा ॥ २१ ॥
 स्थाणुर्वा पुरुषोवेति सन्देहो योऽपि जायते ।
 अभावात् तादृशोऽर्थस्य स यथार्थः कथं भवेत् ॥ २२ ॥
 अत्र ब्रूमो यएवार्थो यस्यां संविदि भासते ।
 वेद्यः स एव नान्यद्वि वेद्यावेद्यस्य लक्षणम् ॥ २३ ॥
 इदं रजतमित्यत्र रजतं चावभासते ।
 तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात् ॥ २४ ॥
 तेनान्यस्यान्यथाभानं प्रतीत्यैव पराहतम् ।

परस्मिन् भासमानेहि न परं भासते यतः ॥ २५ ॥
 नचेवं रजताभासः कथमेष घटिष्यति ।
 उच्यते शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम् ॥ २६ ॥
 शुक्तिकाया विशेषा ये रजताद्भेदहेतवः ।
 ते न ज्ञाता अभिर्भावाद्ज्ञाता सामान्यरूपता ॥ २७ ॥
 अनन्तरं रजते स्मृतिर्जाता तयापिच ।
 मनेदोषात् अदित्यंशपरामर्शविवर्जितम् ॥ २८ ॥
 रजतं विषयीकृत्य नैव शुक्तिर्विवेचितम् ।
 स्मृत्याऽतो रजताभास उपपन्नो भविष्यति ॥ २९ ॥
 धारावाहिकवन्नेयं स्मृतिरित्युदितं यत् ।
 उच्यते ऽनन्यगतितः स्मृतिरचावगम्यते ॥ ३० ॥
 नह्यसन्निहितं तावत् प्रत्यक्षं रजतं भवेत् ।
 लिङ्गाद्यभावाच्चान्यस्य प्रमाणस्य न गोचरः ॥ ३१ ॥
 परिशेषात् स्मृतिरिति निश्चयो जायते पुनः ।
 तस्मात् कारणसद्भावाद्द्वारावाहिकधीषुतु ॥ ३२ ॥
 प्रत्युत्पन्नेन्द्रियग्रामसामग्री ग्रहकारणम् ।
 ग्रहणे स्मरणेचेमे विवेकानवभासिनी ॥ ३३ ॥
 सम्यग्रजतबोधात् भिन्ने यद्यपि तत्त्वतः ।
 तथापि भिन्ने नाभातो भेदाग्रहसमत्वतः ॥ ३४ ॥
 सम्यग्रजतबोधश्च समक्षैकार्थगोचरः ।
 ततो भिन्ने अब्रुध्वातु स्मरणग्रहणे इमे ॥ ३५ ॥
 समानेनैव रूपेण केवलं मन्यते जनः ।
 अपरोक्षार्थबोधेन समानार्थग्रहेण च ॥ ३६ ॥
 अवैलक्षण्यसंवित्तिरिति तावत् समर्थितम् ।
 व्यवहारोऽपि तत्तुल्यस्ततएव प्रवर्तते ॥ ३७ ॥
 समत्वेन च संवित्तेर्भेदस्याग्रहणेन च ।
 मिथ्याभावोऽपि तत्तुल्यव्यवहारप्रवर्तनात् ॥ ३८ ॥
 रजतव्यवहारांशे विसंवादयतो नरात् ।
 बाधकप्रत्ययस्यापि बाधकत्वमतो मतम् ॥ ३९ ॥
 प्रसज्यमानरजतव्यवहारनिवारणात् ॥ ४० ॥
 सन्निहितरजतशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या ।
 भेदानध्यवसायादियमपि तादृक् परिस्फुरति ॥ ४१ ॥
 साधारणं हि रूपं तस्या अस्याश्च विद्यते तेन ।
 तन्मात्रप्रतिभानात् समानतामेव मन्यन्ते ॥ ४२ ॥
 तत्तुल्यव्यवहारप्रसक्तिरपि युज्यते चातः ।

तद्विनिवारणकरणाद्बाधकता बाधकस्यापि ॥ ४३ ॥
 एवं स्वप्नेऽपि वस्तूनि स्मर्यमाणानि सन्त्यपि ।
 अनुभूतांशमेषेण भासन्ते गृह्यमाणवत् ॥ ४४ ॥
 ग्रहणस्य विशेषो हि गृहीतग्रहणं स्मृतिः ।
 सा गृहीतांशमेषेण गृहीतिरिति तिष्ठति ॥ ४५ ॥
 संस्कारोद्बोधहेतुश्च तत्रादृष्टं प्रकल्प्यते ।
 विपरीतख्यातिपक्षेऽप्येषा तुल्याहि कल्पना ॥ ४६ ॥
 अदृष्टस्य तु हेतुत्वाज्जाग्रतस्तादृशी न धीः ।
 अवस्थापिह्यदृष्टस्य सामग्री फलसम्भवे ॥ ४७ ॥
 पीतशङ्खावबोधे च पित्तस्येन्द्रियवर्तिनः ।
 पीतिमा गृह्यते द्रव्यरहितोऽश्विं व तिग्मतौ ॥ ४८ ॥
 शङ्खस्येन्द्रियदोषेण शुक्तिमात्रं न गृह्यते ।
 केवलं द्रव्यमात्रं प्रयते रूपवर्जितम् ॥ ४९ ॥
 गुणे द्रव्यव्यपेक्षे च द्रव्ये च गुणकाङ्क्षिणि ।
 भासमाने तयोर्बुद्धिरसम्बन्धं न बुध्यते ॥ ५० ॥
 सत्यपीतावभासेन समे भातो मती इमे ।
 व्यवहारोऽपि तत्तुल्य एवमत्रापि युज्यते ॥ ५१ ॥
 यत्तु नेत्रगतस्यापि कज्जलस्य न कालिमा ।
 गृह्यते कारणं तत्र तेनेन्द्रियनिरोधनम् ॥ ५२ ॥
 अतसीपुष्पसङ्काशं यत् तावन्नेत्रमण्डलम् ।
 तत्रस्थमञ्जनं यत्तत् तेजोवृत्तिनिरोधकम् ॥ ५३ ॥
 मण्डलान्तरसंस्थं यन्नाम नयनेऽञ्जनम् ।
 तस्यानार्जवदोषेण नीलिमा नावगम्यते ॥ ५४ ॥
 इन्द्रियोपरिभागेऽपि लिप्तेन स्वच्छभावतः ।
 पित्तेन नायनं तेजः काचेनेव न रुध्यते ॥ ५५ ॥
 प्रसरन्नायनं तेजो ग्राहकं नाश्रयस्थितम् ।
 पित्तस्याग्रहणं सौक्ष्म्यात् प्रभायामिव तेजसः ॥ ५६ ॥
 मधुरे तिक्तधीरेवं व्याख्याता पित्तवर्तिनः ।
 तैत्थस्य रसहीनस्य गुडस्य च परिग्रहात् ॥ ५७ ॥
 तथा द्विचन्द्रबोधेऽपि भिन्नमेवैन्द्रियं महः ।
 भिन्ने जनयति प्रख्ये एकस्मिन्नेव शीतगौ ॥ ५८ ॥
 संवित्ती ते न भिद्यते तद्द्वित्वे सति मन्यते ।
 भिन्नार्थबुद्धितुल्यत्वमत्रापि खलु पूर्ववत् ॥ ५९ ॥
 स्मरतोऽप्येकतां तेन भ्रमोऽयमुपपद्यते ।
 नहि स्मृतिप्रमोषेण सर्वत्रैव भ्रमो मतः ॥ ६० ॥

॥ श्रीः ॥

॥ सायनवादः ॥

यः सर्वशास्त्रैः सततं विमृश्यः

सदा भजन्ते खलु योगिनो यम् ।

यश्चास्ति पारे सकलागमानां

सोऽव्यादृयालुः परमेश्वरोऽस्मान् ॥ १ ॥

दिङ्मोहे दृष्टसामर्थ्यादिकस्वरूपानवग्रहात् ।
 दिगन्तरस्वरूपस्य स्मरणान्न भ्रमो मतः ॥ ६१ ॥
 अलातचक्रे ऽलातस्य भ्रमतः सर्वतो ऽद्भुतम् ।
 निरन्तरं धियो जाताश्चक्रबुद्धिसमा मताः ॥ ६२ ॥
 कालभेदस्तु शीघ्रत्वाद्वियां तासां न लक्ष्यते ।
 चक्रधीव्यवहारश्च तेनास्मिन्नपि युज्यते ॥ ६३ ॥
 एतेनैव प्रकारेण सर्वभ्रान्तिषु पण्डितैः ।
 जहनीया हेतुभेदा यथार्थज्ञानसिद्धये ॥ ६४ ॥
 स्याणुर्वा पुरुषोवेति सन्देहेऽपि यदा द्वयम् ।
 स्मर्यते ऽन्योन्यनिर्मुक्तं तदा ऽर्थविरहः कुतः ॥ ६५ ॥
 यदिचार्यं परित्यज्य काचिद्बुद्धिः प्रवर्तते ।
 व्यभिचारवती स्वार्थं कथं विश्वासकारणम् ॥ ६६ ॥
 नन्वाप्यरजतधीतुल्यताशङ्कया समः ।
 अविश्वासस्तत्र दोषविरहाच्चेद्विनिर्णयः ॥ ६७ ॥
 सममेतद्विपरीतख्यातिपक्षेऽपि दृश्यते ।
 अहो वत महानेप प्रमादो धीमतामपि ॥ ६८ ॥
 ज्ञानस्य व्यभिचारेहि विश्वासः किंनिबन्धनः ।
 ज्ञानस्य व्यभिचारेऽपि ज्ञानं यत् सत्यमेव तत् ॥ ६९ ॥
 अज्ञानमपि किन्त्वस्ति रूपभेदेनबन्धनम् ।
 जिज्ञासा ज्ञायते येयं साप्यन्येन निवर्तते ॥ ७० ॥
 यत्नेनान्विष्यमाणेऽपि रूपं तच्चेन्न दृश्यते ।
 तदा पूर्वैव संवित्तिर्नास्तित्वेनोपदिश्यते ॥ ७१ ॥
 अयथार्थत्वपक्षे च ज्ञानं साकारमापतेत् ।
 आकारो भासते योहि ज्ञानएवावतिष्ठते ॥ ७२ ॥
 अयथार्थस्य बोधस्य नात्पत्तावस्ति कारणम् ।
 दोषाच्चेन्नहि दोषाणां कार्यशक्तिविधातिता ॥ ७३ ॥
 भस्मकादिषु कार्यस्य विधातादेव दोषता ।
 अनेर्हि रसनिष्पत्तिः कार्यं जठरवर्त्तिनः ॥ ७४ ॥
 विद्यमानवस्तुरूपग्रहणे प्रतिबन्धता ।
 दोषाणामुपपन्नेति भ्रान्तिर्ग्रहनिबन्धना ॥ ७५ ॥
 विषयाव्यभिचारित्वं साधयितुं सर्वसंविदामेषा ।
 निरमयीत नीतिविदा शालिकनाथेन नयवीथी ॥ ७६ ॥
 मिश्रशालिकनाथेन नयवीथीतिसंज्ञितम् ।
 कृतं लोकाहितार्थाय प्रभाकरमतं यथा ॥ ७७ ॥
 इति श्रीमहामहोपाध्यायशालिकनाथमिश्रकृतिरियं
 नयवीथी समाप्ता ॥

अथ ज्योतिःशास्त्रातिगहनविचारचातुरीधुरीणानामनेक-
 गम्भीरविद्याकूपारपारदृश्वनामप्यस्पृष्टगर्वलेशानां परगुणश्रव-
 णानन्दितमानसानां तत्त्वजिज्ञासूनां मनोरञ्जनायातिचमत्क-
 रतिजनकं ज्योतिःशास्त्रविचारसारभूतमिमं सायनवादमेता-
 दृगहनविषयविचारान्तमोऽप्यहमासादितानेकप्रबलावष्टम्भको-
 ऽव्याकुलं संक्षेपतो निरूपयामि । प्राचीनातिप्राज्ञभारतवर्षीय-
 कार्त्तान्तिकप्रणीतग्रन्थानामवलोकनेनैवं स्पष्टमवगम्यते यदियं
 ज्योतिर्विद्याऽतिप्राचीनकालादस्मिन् भारते वर्षे प्रचरिताऽस्ती-
 र्ति । परमस्येतदखिलविद्वज्जनानां सुविदितं यदेतत्कालप्र-
 सिद्धेषु प्राचीनज्योतिःशास्त्रग्रन्थेषु महदन्तरमस्ति । तच्चान्तरं
 ज्योतिर्विद्यायाः केवलं वेधमूलकत्वादतिसूक्ष्मयन्त्रद्वारा सततं
 कृतैर्वेधैरवापाकर्तुं शक्यते । सुदीर्घकालश्चात्यगाच्च कोऽप्यस्मिन्
 भारतवर्षेऽनवरतकृतवेधद्वारा गृह्याणां गतोः सम्यगवलोक्यै-
 तच्छास्त्रग्रन्थेषु कालवशाद्विसंवाद्यस्तानर्थानपानैषीत् । अतो-
 ऽतिप्राचीनज्योतिःशास्त्रग्रन्थोक्तग्रहगणितप्रकारैः साधितानि
 ग्रहोदयारतग्रहणादीनि तत्तत्कालेषु न घटन्ते । पूर्वं ग्रन्थग्रथ-
 नावसर एवैतादृशो बहवो विद्वद्वार्ताः प्राचीनग्रन्थेषूपनिबद्धा
 यद्दानोऽसूक्ष्मयन्त्रद्वारा कृतैर्वेधैरुपपत्त्या च तथा नोपलभ्यन्ते ।
 ते यस्मिन्चण्डे सान्तरास्तद्वर्शयितुमत्र कतिपयनवीनप्राचीन-
 सिद्धान्तान् निदर्शयामि ।

प्राचीनसिद्धान्ताः

नवीनसिद्धान्ताः

- १ । भूरियं स्थिरा सूर्यादयो ग्रहाः १ । भूः स्वाक्षं परितो भ्रमन्ती सूर्यं
तामभितो भ्रमन्ति । परिक्रामति ।
- २ । भूव्यासे पदग्रन्थधिकसहस्रं १६०० २ । भूव्यासे ८७० सप्तत्यधिकाष्ट-
धोजनानि सन्ति । शतं धोजनानि सन्ति ।
- ३ । विधुबिम्बव्यासोऽ ४८० शीत्य- ३ । विधुबिम्बव्यासोऽ २३८ षट्त्रिं-
धिकचतुःशतं योजनानि । शदधिकद्विशतं योजनानि ।
- ४ । सूर्यबिम्बव्यासः ६५०० पञ्चश- ४ । सूर्यबिम्बव्यासः ६७००० सप्तन-
त्यधिकपदसहस्रं योजनानि । वतिसहस्रं योजनानि ।
- ५ । भूकेन्द्रात् ५१५६६ एतन्मित- ५ । भूकेन्द्रात् २६९३४ एतावति यो-
योजनान्तरे चन्द्रोऽस्ति । जनात्मकेऽन्तरे चन्द्रो वर्तते ।
- ६ । भूकेन्द्रादादित्य ६८६३७७ एता- ६ । भूकेन्द्रादादित्य १०४४२९५४
वयोजनान्तरेऽस्ति । एतावद्वयोजनान्तरे वर्तते ।
- ७ । कुजादिग्रहाणां बिम्बमानानि ७ । कुजादिग्रहाणां बिम्बमानानि

कलाः	विकलाः	विकलाः
कुजः ४०० ०० ०० ४५	कुजः ६ ० २६	
बुधः ६ ०० ०० ०० १५	बुधः ६ ० ४६	
गुरुः ७ ०० ०० ०० २०	गुरुः ३६ ० ७४	
शुक्रः ६ ०० ०० ०० ०	शुक्रः १६ ० ९	
शनिः ५ ०० ०० ०० २०	शनिः १६ ० २	

८ । भूकेन्द्राद्यावत्यन्तरे सूर्योऽस्ति तत्पट्टिगुणान्तरे सर्वाणि नक्षत्राणि त्राणि सन्ति । इदं च सम्यक्निवर्तन्ते तानि च सूर्यतेजसा प्रकाशन्ते ।

९ । सर्वेषां ग्रहाणां योजनात्मिका गतिस्तुल्यैव तेषां कक्षाश्च वृत्तरूपाः ।

१० । एकस्मिन् निरयणसौरवर्षे दिनाद्यमेतावत् ३६५ दिनानि १५ घटिकाः ३० पलानि इत्यादि ।

११ । चन्द्रस्य चक्रभोगकालः २७ दिनानि ७ होराः ४३ । १६०३ । १२ । सूर्यस्य परमा क्रान्तिः २४ अंशः

इत्यादि ।

इत्यादि ।

एवमादीनि बहून्यन्तराणि प्राचीनग्रन्थेषूपलभ्यन्ते । तत्र यद्यपि भूधर्मति स्वतेजसा च सर्वाणि नक्षत्राणि प्रकाशन्त इत्यादिविषयाणां वस्तुतो याथार्थ्यादवश्यं ते मन्तव्यास्तथापि यत् ते नाङ्गीक्रियन्ते तत्रैवमेव मुख्यं बीजं यत् ते ग्रामनङ्गीकारेऽपि गणित इतिकर्तव्यतायां न कोऽपि दोषः संभाव्यते । अतएवाचार्याः प्राचीनग्रन्थेषु भूः सूर्यं परितो भ्रमतीति नेचुः । परमहमिदं सम्यगुपपादयितुं शक्नोमि यत् प्राचीनाचार्या भूरेव सूर्यं परितो भ्रमतीति निश्चिन्वानाः शास्त्राणि प्राणेषुः । किन्त्वयं नैतादृशः सुगमो विषयो यत् तमहमस्मिन् संचिप्रे प्रघट्टके विस्तरतो वर्णयितुं पारयेयमिति । तत्र न किमपि नूवे । भूध्रमणानङ्गीकार एतच्छास्त्राध्यतृणां गोलस्थितेः सौकर्येणावगमात् सूर्यगतेरेवापाततः प्रतीयमानत्वाद्गणिते दोषादर्शनाच्च शास्त्रकाराः सूर्य एव भूमिं परितो भ्रमतीति ललितुः । अतएव स्वल्पस्यापि दोषस्य व्यवहारेऽदर्शनादेतादृशविषयाणामनङ्गीकारे न कापि क्षतिः । परन्तु सूर्यस्य परमा क्रान्तिस्तस्य चक्रभोगकालश्चेत्यादिपदार्थाः कालान्तरेऽवश्यं विकुर्वन्ति । यथाह भगवान् वसिष्ठः ।

इत्थं माण्डव्य संचेपादुक्तं शास्त्रं मयोदितम् ।

विष्वक्ती रविचन्द्रादौर्भविष्यति युगे युगे ॥

अतएवैतादृग्विषयान् ये च ग्रन्थग्रथनावसर एव पूर्वं विरुद्ध-

तयोक्ता विषयास्तांश्च तत्तत्काले सूक्ष्मवेधैरनुमानेन प्रत्यक्षतो वा याथातथ्येनावगम्य दृग्गणितैक्यं च कृत्वा प्राज्ञैरन्यरचनायां प्रवर्तितव्यम् ॥

तथाच श्रूयते ।

यस्मिन् पक्षे यत्र काले येन दृग्गणितैक्यकम् ।

दृश्यते तेन पक्षेण कुर्यात् तिथ्यादिनिर्णयम् ॥

इममेव सिद्धान्तमनुसृत्य सकलज्योतिर्विदामग्रणीर्महाप्राज्ञो गणेशदेवज्ञः सर्वान् ग्रहान् स्वकालोपलभ्यैर्यन्त्रैः सम्यग्विदुः यद्यदन्तरं ग्रहगतिष्वद्वाचीत् तत् तत् संशोध्याखिलकरणग्रन्थावतंसभूतं ग्रहलाघवं नामापूर्वं करणग्रन्थमकरोत् । ननु पूर्वाक्तानां प्राचीननवीनसिद्धान्तानामन्यतमस्याप्यत्रोपपत्तेरनुक्तत्वात् कथं नवीनसिद्धान्तानामेव वास्तविकत्वमवधेयम् । सत्यम् । संचेपतो वर्ण्यमानेऽस्मिन् सायनवादे पूर्वाक्तसकलसिद्धान्तोपपत्तीनां यौगपद्वेन वक्तुमशक्यत्वात् प्रकृते तेषां याथार्थ्योपपादनाय केवलमिदमेव कथयामि यद्येयैः सिद्धान्तैः साधिता ग्रहादयास्तकालास्तदीयस्यानानि च दिवि घटेरस्तएव सिद्धान्ता वस्तुभूताः । प्राचीनसिद्धान्तैः साधितानि ग्रहाणामुदयास्तग्रहादीनि तु प्रायो न घटन्त इति स्पष्टमेवैवामवास्तविकत्वम् । नवीनसिद्धान्तानुसारेण प्रतिवर्षं विरचिते नाविकपञ्चाङ्गे लिखितानां दैनंदिनग्रहादयास्तक्रान्तीनामाकाशे तत्तत्काले तथैव दर्शनाच्चिःसन्दिग्धमस्ति नवीनसिद्धान्तानां वास्तविकत्वम् । अत्र विषये सन्दिहानैरवश्यं तत्पञ्चाङ्गलिखितपदार्थानामाकाशेऽवलोकनेन प्रतातिरुप्याद्या । अथ पूर्वं यान्यन्तराण्यदर्शयं तेभ्योऽतिरिक्तमेकमन्तरमस्ति सकलग्रन्थेषु तदिदानीं दर्शयामि । यदेतदाकाशे राशिवक्त्रं क्रान्तिवृत्ताभिधं कल्पितं तस्य समा द्वादश मेघवृपादयो विभागा राशिसंज्ञकाः कल्पिताः । इमे च विभागाः शास्त्रे द्विधोपलभ्यन्ते । क्रान्तिवृत्ताभिधस्य राशिवक्त्रस्य कमपि प्रदेशं स्थिरं मूलं मत्वा ततः कल्पिता ये तद्वृत्तस्य समा द्वादश मेघवृपादयो राशिसंज्ञका विभागास्ते स्थिरराशयो निरयणराशयश्चोच्यन्ते । दिविषदां तत्तदतिक्रमणकालाश्च राशिसंक्रान्तयो निरयणसंक्रान्तयश्चाभिधीयन्ते । एवं क्रान्तिवृत्तं विषुवद्वृत्ते ययोर्द्वयोः स्थानयोः संपातं विदधाति तयोर्यस्मात् संपातात् क्रान्तिवृत्तं विषुवद्वृत्तादुत्तरतो याति ततः कल्पिता ये क्रान्तिवृत्तस्य समा मेघवृपादयो राशिसंज्ञका विभागास्ते तत्संपातस्य सततं प्रतीयमानाच्चलराशयः सायनराशयश्चाभिधीयन्ते । ग्रहाणां तत्तदतिक्रमणकालाश्च चलसंक्रान्तयः सायनसंक्रान्तयश्चोच्यन्ते । तत्र राशिसंक्रान्तेः केषांचिन्मतानुसारेण पुण्यदातृत्वेऽपि तस्याः क्रान्तिवृत्तस्थित्यननुसारित्वेनाजागलस्तनस्यैवाकिंचित्करत्वाच्चलसंक्रान्तेः पुण्योत्पादक-

त्वेन बहुसंमतत्वात् क्रान्तिवृत्तस्थित्यनुसारित्वाच्च राशिसंक्रान्तिगणनातश्चलसंक्रान्तिगणनैव शास्त्रे मुख्यत्वेनाभिहिता-
स्ति । यथाह भगवान् वसिष्ठः ।

चलसंस्कृततिग्रमांशोः संक्रमो यः स संक्रमः ।

अजागलस्तन इव राशिसंक्रान्तिरुच्यते ॥

पुण्यदां राशिसंक्रान्तिं केचिदाहुर्मनीषिणः ।

नैतन्मम मतं यस्मान्न स्पृशेत् क्रान्तिकक्षया ॥

भगवान् पुलस्त्योऽपि

अयनांशसंस्कृतो भानुगौले चरति सर्वदा ।

अमुक्या राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधिस्तयोः ॥

ज्ञानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मभिः ।

सुकृतं चलसंक्रान्तावक्ष्यं पुरुषोऽश्नुते ॥

रोमशसिद्धान्तेऽपि

दिनरात्रिप्रमाणानां निर्णयो न भसंक्रमात् ।

यतः सकलकर्माणि पुण्योऽतश्चलसंक्रमः ॥

एवं सूर्यसिद्धान्तस्य द्वादशाध्यायान्तर्गतपञ्चत्वारिंशच्छ्लोकात्तरकतिपयश्लोकाऽर्थे सम्यग्विचारिते स्पष्टमेतत् प्रतीयते यदयं ऋतवः संवत्सरश्च सायनएव क्रान्तिपातसंज्ञकाद्वा-
शिवृत्तविषुवद्वृत्तयोः संपातादेव च मेघवृषादिराशिगणना मुख्येति । यावत्कालमादित्य उत्तरगौले चरति तावद्दीर्घाण-
निलयभूतस्य वसुन्धरोत्तरकेन्द्रनिष्ठकनकाद्रेस्तत्किरणसंबन्धा-
द्वावच्च दक्षिणगौले स चरति तावत् तस्य तत्किरणसंबन्धाभा-
वाच्च तत्र निवसतां सुमनसां षण्मासं दिनं षण्मासं च रात्रिरिति मनुष्यसंवत्सरमितं सुराणामहोरात्रं शास्त्रकाराः
संज्ञगदुः परमसौ संवत्सरः सायनो न निरयणः । सकल-
दैर्घ्यदिनशुभकार्याणां निशीयादामध्याह्नं नैशकार्याणां च मध्याह्नादानिशीयमाचरणस्य शास्त्रे विहितत्वात् तत्तत्कर्मानु-
ष्ठातृणामामुष्मिकश्वोवसीयसेत्येव साहितिकाः सूर्यस्योत्त-
रायणं देवानां दिनं दक्षिणायनं च रात्रिरिति यत्संहिताग्रन्थेषु
ललितुस्तदेतद्वैनिशीयादामध्याह्नमुत्तरायणं तन्मध्याह्नादा-
निशीयं च दक्षिणायनमित्येते सूर्यस्योत्तरायणदक्षिणायने
सायनमानेनैवाप्युच्यते न निरयणमानेनातः सायनगणनैव
मुख्या न निरयणगणना । एवं यद्यपि बहुभिः प्रकारैः शा-
स्त्रतो युक्त्या च सायनगणनैव मुख्या निरयणगणना च गौ-
णीति सिद्धति । तथापि येयं गौण्येव निरयणगणनेदानौ
लोके प्रचरिता तत्रायं हेतुर्यत् पूर्वं कस्मिंश्चित् काले यदा क्रान्तिपात एव निरयणमेघादिरासीत् तदा द्वे अपि गणने एकरूपे

एवास्तां तत ऊर्ध्वं क्रान्तिपातचलने लोकानामननुसंधानाद्-
गौण्येव निरयणगणना लोके प्रचरिता । मन्ये इमां गौणी-
मपि निरयणगणनां स्वीकुर्वन्तु लोका यदि ते राशिचक्रमू-
लभूतं निरयणमेपादिं निश्चिनुयुः सति कुड्ये चित्रं कर्म इति
न्यायात् परमयं निरयणमेपादिः कथमपि न निर्णेतुं शक्यते ।
तथाहि । सूर्यसिद्धान्तादिग्रन्थेष्वेवं लिखितं यत् सूर्या ३६५
दिनानि १५ घटिकाः ३१ पलानि २४ विपलानि इत्येतावता सा-
वनकालेन द्वादश निरयणराशीन् भुङ्क्ते । परंतु सूक्ष्मयन्त्रद्वारा
कृतैर्वैधैः सुनिश्चिताच्चक्रभोगकालादयं प्रोक्तश्चक्रभोगकालः
किंचिदधिकाष्टौ पलान्यधिकस्ततो यदा प्रतिवर्षमेतावदन्तरं
चक्रभोगकाले तदा कल्पगतैरेवंविधचक्रभोगकालरूपैरवास्तवै-
रनिरयणवैधैः साधितं सूर्यस्य स्थानमवश्यमशुद्धमायात्यतएवैवं
साधितात्सूर्यस्थानान्निरयणमेपादिनिर्णयः । एवं सकलग्रहस्था-
नेभ्योऽपि राशिमूलस्थाननिर्णयएव । यदि ब्रूथ नक्षत्रताराध्रुव-
केभ्यस्तत्स्थानस्य निर्णयः सुशक इति तदपि न घटते यतः
प्राचीनसकलज्योतिर्ग्रन्थेषु ये नक्षत्रयोगताराध्रुवका ये च तेषां
क्षेपकाः पठितास्ते सांप्रतं सूक्ष्मवैधैरुपलब्धेभ्यस्तत्तत्तत्रध्रुवके-
भ्यो भिन्नाः सन्ति । तथाहि । अश्विनीनक्षत्रयोगतारेदानौ
ग्रन्थोक्तस्यानादये किंचिदधिकांशद्वयान्तरं दृश्यते । भरणीन-
क्षत्रयोगतारा सपादद्वयांशान्तरेऽप्येऽस्ति । आर्द्रानक्षत्रयोगता-
राऽनुमानतोऽंशत्रयान्तरेऽप्येऽवलोक्यते । चित्रानक्षत्रयोगता-
राऽंशत्रयान्तरेऽप्येऽस्ति । विशाखानक्षत्रयोगतारा उक्तस्थाना-
त्सादृष्टद्वयांशान्तरे पृष्ठत उपलभ्यते । एवमेवान्यनक्षत्रविषये-
ऽपि बोध्यम् । एवं नक्षत्राणां याम्योत्तरान्तरेष्वपि बहून्तरमु-
पलभ्यते । अतः सकलग्रहाणां निरयणस्थानगणनामूलभूतनि-
रयणमेपादेः पठितनक्षत्रध्रुवकेभ्योऽपि निर्णयो दुःशक एवे-
त्यस्त्येतन्महदन्तरं सकलप्राचीनग्रन्थेषु । अतो निरयणसंक्रा-
न्तीनां निःसंदिग्धतया ज्ञानाभावात् तासां क्रान्तिवृत्तस्थित्यनु-
सारित्वाच्छास्त्रे गौणत्वेनोक्तत्वाच्च तास्वाचरितैर्धर्मानुष्ठानैः
सुज्ञतोत्पत्तिस्तु दूरे प्रत्युत दोषशङ्का प्रसज्यतेऽतः सायनसं-
क्रान्तीनां याथातथ्येनावगमात् स्पृत्यादौ मुख्यत्वेनोक्तत्वाच्च
ता एव धर्मकार्येष्वौचित्यैकपक्षपातिभिराश्रयणीयाः । एवं सा-
यनसंक्रान्तीनामङ्गीकारे मासा अपि सायनमानेनैव याह्यास्ते-
षां संक्रान्त्युपलक्षितत्वात् । तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते ।

मेपादिस्थे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैवाद्यः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वेऽधिमासोऽन्त्यः ॥

ननु मेपादिस्थे सवितरि यो यो मासश्चान्द्रः प्रपूर्यते स
चैवाद्यो ज्ञेयोऽत्र मेपादिस्थे सवितरीत्यनेन सायनमेपादिस्थे

सवितरीति कथमवधार्यम् । सत्यमेतत्तु शास्त्रकारा व्याख्यापयन् यदुसन्तर्ता चैत्रो मासः पतति सायनमेपसंक्रान्तिरपि तत्रैव जायतेऽतः स चान्द्रो मासश्चैत्रो ज्ञेयो यः सायनमेपस्य पूर्णणि पूर्णते । एवं सर्वतूनां सायनत्वाच्चैत्र इव वैशाखादयोऽपि मासाः सायना एव बोध्यास्तेषां निरयणत्वाङ्गीकारे क्रान्तिपातस्य सततं प्रतीपगमनात् कालान्तरे माघपौषादिमासेषु वसन्तत्वापत्तेः । नच सूर्यसिद्धान्तादिग्रन्थेषु क्रान्तिपातस्य निरयणमेपादेः प्राक् परतश्चासप्तविंशशमेव भ्रमणस्योक्तत्वात् कथमुक्तदोषः प्रसज्यत इति वाच्यम् । यतो मुञ्जालादिग्रन्थेषु क्रान्तिपातस्य द्वादशराशिष्वपि भ्रमणस्योक्तत्वात् तदीयतादृग्भ्रमणस्यैव युक्तिसिद्धत्वाच्च निरयणगणनाङ्गीकारे माघपौषादिमासेषु वसन्तर्तुपतनापत्तिस्तदवस्थैव । तदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य तत्त्वमबुधैव लोकाः कलेरयं दुर्धरः प्रभावो यदन्यकालिकमन्यकाल एव घटत इति ब्रूयुः । ननु मुञ्जालादीनामनृपित्वेन कथं तन्मताश्रयणेनोक्तदोषः प्रसज्यत इति चेत् । मैवम् । मुञ्जालादीनां मतं यद्युपपत्तिमन्त्राभविष्यत् तर्हि तेषामृपित्वेऽपि तदीयमतावलम्बनमन्याय्यमेवाभविष्यत् अत्र गणितस्कन्ध उपपत्तिमत एवागमस्य प्रामाण्यात् परतन्मतस्यैव युक्तिसिद्धत्वात् तेषां पुरुषत्वेऽपि तन्मताश्रयणस्यैव न्यायतः प्राप्तयोक्तदोषतादवस्थ्यात् । किंचोपपत्तिमत एव मतस्याश्रयणं सर्वथा वरम् । यदि तत्र कश्चनातिराग्यनुपपन्नमप्यर्थं हठात् समाश्रयेत तर्हि स सुखेन तथाऽनुतिष्ठासतु न कोऽप्येनं बोधयितुं शक्नुयात् । इममेवार्थं योगवासिष्ठीयमुमुक्षुप्रकरणस्याष्टादशसर्गस्यैस्त्रिभिः पद्वैभगवान् वसिष्ठः स्वयं स्पष्टमेवावादीत् । तथाहि ।

अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तिबोधकम् ।

अन्यत्त्वार्पणमपि त्याज्यं भाव्यं न्याय्यैकसेविना ॥ १ ॥

युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।

अन्यत् तृणमिव त्याज्यमप्युक्तं पट्टजन्मना ॥ २ ॥

योऽस्मत्तातस्य कूपोऽयमिति कौपं पिवेत् पयः ।

त्यक्त्वा गाङ्गं पुरस्थं तं कोऽनुशास्त्यतिरागिणम् ॥ ३ ॥

अतस्तत्त्वज्ञान्यायपथैकावलम्बिनः सकलव्यवहारमूलभूतमेतच्छास्त्रं विसंवादशस्तांस्तदीयानर्थानपनुद्य शास्त्राणि व्याकुर्वन्तु येनायतौ लोकानां महानुपकारो जायेत तेन चेत्कुमाशसे यदेतादृशोपपत्तिजनककार्यं व्यापृतानां तेषामिमं यत्नं सकललोकानुकम्पी भगवाननुगृह्णाति ।

इत्थं मया तत्त्वविदां मुदे यद्विचारितं तद्विमृशन्तु सन्तः ।
खलाः सुखं ब्रूयुरिदं विरुद्धं यतस्तदर्थं मम नोद्यमोऽयम् ॥

॥ गोविन्ददेवशास्त्री ॥

यस्मिन् समादधत्तितं कैवल्याय प्रकल्पते ।

क्लेशाद्यैरपरामृष्टमीश्वरं तमुपास्महे ॥ १ ॥

इह खलु प्रामाणिकागमविधीयमानं परमेश्वरप्रणिधानं परमेश्वरपदव्यवहार्यज्ञानमन्तरा दुर्घटमिति परमेश्वरपदव्यवहार्यजिज्ञासायां स्वस्वमतानुसारेणोपन्यासि तान्निष्कैः । तथाहि । तार्किकास्तावत् चित्यङ्कुरादीनां कार्यत्वहेतुकेन सकर्तृकत्वस्यानुमानेनास्मदादिकर्तृकत्वसम्भवाभावसहकृतेनास्मदादिविलक्षणं चित्यादिकर्तारं नित्यज्ञानाद्याश्रयं सकलजगच्चिन्तारं परमेश्वरपदव्यवहार्यं साधयन्ति ।

पाञ्चरात्रीयास्तु भगवान् वासुदेवः सर्वकारणं परमेश्वरस्तस्मादुत्पद्यते सङ्कर्षणाख्यो जीवस्तस्मान्मनः प्रद्युम्नस्तस्मादतिरुद्धोऽहङ्कारः सर्वे चैते भगवतो वासुदेवस्यैवांशभूतास्तदभिन्ना एवेति भगवतो वासुदेवस्य मनोवाक्कायवृत्तिभिराराधनं कृत्वा कृतकृत्यो भवतीति वदन्तो जीवोत्पादकमंशिनं परमेश्वरं वर्णयन्ति ।

एवं पाशुपता अपि पशूनां कार्यरूपाणां जीवानां पतिः कारणमीश्वरस्तत्र चित्तस्य समाधानं योगस्तेन दुःखान्तसञ्जको मोक्षः सम्पद्यत इति कथयन्तो जीवस्य कारणमेव परमेश्वरं निरूपयन्ति ।

पातञ्जलास्तु क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टं पुरुषविशेषम् ।

साङ्ख्यस्तु जगतः कर्तारं परमेश्वरं प्रतिपिद्व्यादिविद्वांसमेव परमेश्वरपदव्यवहार्यत्वेनाभिप्रयन्ति । एवमन्येऽपि स्वस्वसिद्धान्तानुसारेण परमेश्वरपदव्यवहार्यं व्यवस्थापयन्ति । तत्र तार्किकप्रभृतयस्तावद्धटपटादिस्पष्टेस्तत्तुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षादिमत्कुलालकुविन्दादिकर्तृकत्वस्य दृष्टत्वेन दृष्टानुसारित्वाच्च कल्पनायाः चित्यङ्कुरप्रभृतीनामपि तादृशज्ञानादिमत्कर्तृकताया एव कृप्तत्वेन ज्ञानादिमान् परमेश्वरएव तत्कर्तृति सिद्धान्तयन्तः प्रकृतिकर्तृकत्वनिराकरणपुरस्सरं विशेषतः साङ्ख्यशास्त्राभ्युपगतं निरीश्वरवादं दूषयन्ति ।

तत्र यद्यपि साङ्ख्यशास्त्रस्य पुरुषार्थतत्साधनीभूतप्रकृतिपुरुषविवेकख्यात्योरेव प्रतिपादने मुख्यतात्पर्यस्य सत्त्वेनेश्वरासिद्धेरित्यादीश्वरप्रतिषेधप्रकरणस्य विवेकज्ञानप्रतिबन्धनिरासार्थमैश्वर्यवैराग्यायैवाभ्युपगमवादप्रौढिवादादिनैवेश्वरप्रतिषेधकतायाः साङ्ख्यभाष्येऽसङ्गतसुव्यक्तमुक्तत्वेन सूत्रस्यासिद्धिपदस्वारस्येन च यत्परः शब्द इतिन्यायेन तदंशे तस्याभ्युपगमवादत्वकल्पनेऽपि क्षत्यभावेन परमेश्वरसत्त्वोपगमोऽपि न

दुनोति साङ्ख्यतन्त्रानुयायिनस्तथापि यथाश्रुतार्थयाहिणाम-
वोगदृशां सन्तोषाय सङ्क्षेपतो निरीश्वरवाद उपपाद्यते ।

प्रथमं तावद् यदेभिर्ज्ञानादिमत ईश्वरस्य कर्तुः सिद्धौ
घटपटादिकर्तृज्ञानादिमतो दृष्टान्ततयोपादानङ्गतं तत्र
ज्ञानेच्छादिमत्या बुद्धेर्दृष्टान्तत्वं विवक्षितमाहोस्वित् पुरु-
षस्य । अन्ये जीववृत्तिवत्त्वेनाभिमतं ज्ञानादिकं नित्यमनित्यं
वा ऽभिप्रेतम् । न तावदाद्यसम्भवः । उत्पत्तेः प्रत्यक्सिद्धि-
त्वात् । सुषुप्त्यवस्थायां ज्ञानाद्यभावस्य पामरपर्यन्तं प्रसिद्धि-
त्वात् । किञ्च ज्ञानादेर्नित्यत्वे ऽनिर्मातृप्रसङ्गः । नित्यस्य
ज्ञानदुःखादेर्नोपायोगात् । दुःखाद्यत्यन्तनिवृत्तिर्मातृ इति हि
सर्वानुमतम् । ज्ञानादिकार्याणां शरीरव्यापारणादीनां सार्वका-
लिकत्वापत्तिश्च । यदिच कारणान्तरविरहप्रयुक्तस्तत्कार्यात्य-
न्तविरह उपपाद्यते तर्हि स्वप्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्र-
तियोगिनस्तस्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायिनः कारणत्वकल्पन-
योपपत्तौ ज्ञानादीनां तत्तत्त्रिरूपितकारणताया एवासिद्धापत्तिः ।

ज्ञानादीनामनित्यत्वोपपत्तेः तु पुरुषस्य परिणामित्वापत्तिः ।
उपादेयकार्यस्योपादानपरिणामरूपत्वात् । किञ्च पुरुषे
ज्ञानादिकं स्वाभाविकमभिप्रेतं नैमित्तिकं वा । आद्येऽनि-
र्मातृप्रसङ्गः । बहुैरण्यस्यैव स्वाभाविकस्यापायायोगात् ।
स्वाभाविकत्वं च स्वप्रतियोगिकाभावेतराभावप्रयोज्यत्वाभा-
ववत्त्वस्वप्रतियोगिकाभावप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्वविशि-
ष्टाभावप्रतियोगित्वम् । भवति चोण्यं वद्भवावेतराभावा-
प्रयोज्यस्य वद्भवावप्रयोज्यस्याभावस्य प्रतियोगीतिसङ्गतिः ।
संयोगादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमसम्बन्धस्योपादानम् । गग-
नादावतिप्रसङ्गभङ्गाय द्वितीयस्य । तथाच स्वाभाविकाभावस्य
स्वाभावेतराप्रयोज्यत्वेन स्वस्मिन् सति तदभावस्य वक्तुमशक्य-
त्वात् । नान्यः । कालादिप्रसिद्धपदार्थानां निमित्तताया दुर्व-
चत्वात् । तथाहि । पुरुषे ज्ञानादिकस्य कालसम्बन्धनिमित्त-
कत्वे नित्यस्य व्यापकस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा सर्व-
पुरुषेषु सम्बन्धस्य सम्भवात् सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां ज्ञानादि-
प्रसङ्गः । इदमेव देशादिसम्बन्धनिमित्तकत्वेऽपि बाधकं युज्यत-
एव । किञ्चिदनित्यमनआदिसंयोगस्य कारणत्वकल्पने तु
आत्ममनस्तत्संयोगानां त्रयाणां कारणत्वकल्पने कल्पनागौर-
वेण लाघवादान्तःकरणेष्वेव तत्त्वोकारस्योचित्यात् । प्रलयादौ
ज्ञानादेरनुपलब्धेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां सुखदुःखमोहात्मकान्तः-
करणस्यैव वृत्तिपदवाच्यपरिणामविशेषरूपज्ञानादेः सिद्धेश्च ।

नन्वहं ज्ञानामि करोमीच्छामि सुख्यहं दुःख्यहमित्यादि-
प्रत्ययैरात्मनि ज्ञानादिकं सिद्धतीति चेत्-मैवम्-एवं सत्यहं
गौरः स्यूलागच्छामि कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययैर्गौरत्वादेरप्यात्मनि

सिद्धापत्तेः । तथाच तेषां प्रत्ययानां शरीरधर्मिकत्ववज्ज्ञाना-
मीत्यादिप्रत्ययानामन्तःकरणधर्मिकत्वेनैवोपपत्तौ नात्मनि
ज्ञानादिसाधकत्वसम्भवः ।

अतो बुद्धेरेव ज्ञानेच्छादिमत्या दृष्टान्ते कर्तृत्वं पर्यवस-
न्नम् । ततश्च कर्तृत्वादेश्चेतनवृत्तित्वस्य दृष्टान्तएवासिद्धा
कथं दार्ष्टान्तिके तत्सिद्धिरिति दृष्टान्तानुरोधेन बुद्धेरेव
चित्यादिकर्तृत्वसिद्धा सोऽयं भवतां प्रयत्नो ज्ञानादिमत्परमे-
श्वरसाधनेच्छया जनित उपजीव्यं विरुन्धानस्तत्रभवत आ-
दिविदुषः कपिलाचार्यस्यैव बुद्धिसाधने पर्यवसन्नो विनायकं
प्रकुर्वाण इत्याभाणकप्रनुकुर्वाणोऽसमीक्ष्यः प्रेतावद्विरिति ।

किञ्च ईश्वरस्वीकारेऽपि तदिच्छायाः कार्यमात्रं प्रति
कारणत्वमुपेयते तद्विशेषं प्रति वा । नाद्यः । अवश्यकृप्राभि-
रन्वयव्यतिरेकानुविधायिनीभिः कुलालादीच्छाभिरैवोपपत्तौ
घटादिकं प्रति तस्या अन्यथा सिद्धत्वेन कारणत्वकल्पनासम्भ-
वात् । नान्यः । तादृशेच्छावतः कर्तृपर्यवस्तुनिर्मातुरीश्वर-
त्वासम्भवात् । तथाविधस्य साङ्ख्यशास्त्रे प्रतिषेधाभावाच्च ।
लोके चेच्छायाः प्रयत्नद्वारैव कार्यनिष्पादकत्वस्य दृष्टत्वेन भग-
वत्प्रयत्नस्य च नित्यत्वस्वीकारेण तस्याः कारणत्वस्य वक्तुमश-
क्यत्वाच्च ।

किञ्च समदर्शनस्तत्रभवतो भगवतो द्वेषाद्यभावेन सुखि-
दुःखादिविविधसर्गानुपपत्त्याऽदृष्टकारणत्वकल्पनाया अप्या-
वश्यकत्वेन तेनैवोपपत्तौ भगवदिच्छादेः कारणत्वे प्रमाणा-
भावः । एतदेवेश्वरकृष्णेनाभ्यधायि । वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षी-
रस्य यथा प्रवृत्तिरजस्येतिप्रभृतियन्येन ।

किञ्च कर्तृत्वेन भवदनुमत ईश्वरो बद्धो मुक्तो वा । नाद्यः ।
असर्वज्ञत्वेनेश्वरत्वानुपपत्तेः । नान्यः । रागाद्यभावेन कर्तृ-
त्वानुपपत्तेः ।

तस्मात् परमेश्वरपदव्यवहार्य आदिविद्वानेव न तार्कि-
काद्यनुमत इति सिद्धम् ।

ये च पाञ्चरात्रीयादयो वासुदेवादेरंशिनो जगत्कारणस्य
परमेश्वरपदप्रतिपाद्यत्वं तत्कार्यस्य सङ्कर्षणत्वं जीवत्वं च
वदन्ति तेऽपि जगदुपादानस्य प्रकृतेरेव शब्दान्तरैरीश्वरत्वं
तत्प्रथमकार्यस्य महत्तत्त्वस्यैव सङ्कर्षणत्वं जीवत्वं च ब्रुवत
इति न ते साङ्ख्यचार्यणामत्यन्तं प्रतिपत्ताः । एवं पातञ्जला
अपि तार्किकप्रदर्शितानुमानादिभिर्नेश्वरं साधयन्ति अपितु
प्रणिधानादिविध्यन्यानुपपत्त्यादिभिरिति तेऽपि न साङ्ख्यप-
रिपन्थिनः प्रत्युताभिप्रेतार्थसाधकाएवेत्यलं विस्तरणेति शम् ।
साङ्ख्यशास्त्राभ्युपगतनिरीश्वरवादीपपादनम् ॥

॥ बालशास्त्री ॥

KALIDASA AND M. HIPPOLYTE FAUCHE.

In a note appended to his translation of the Kumāra-Sambhava M. Hippolyte Fauche expresses a hope that the missing cantos of the poem may yet be discovered in some unexplored library or in some hitherto unknown place in India, Thibet, Persia or China. He tells us also that there is in Paris "au Dépôt des Manuscrits," a copy in Bengalee characters of the Kumāra-Sambhava containing an eighth canto, which he promises, if God lends him life, to translate into Latin and French.

We really think Kālidāsa has suffered enough at the hands of M. Fauche, and we hope that the cantos of which we publish the second instalment in the present Number of the Pandit may be translated for the first time by some one who knows something of Sanskrit and of India. We cannot understand how M. Fauche could, after having gone through, even in a cursory way, translations of the Rāmāyana, the Raghuvansa, the Kumāra-Sambhava, Sakuntalā and Vikramorvasī, be guilty of blunders so numerous and so unpardonable. So numerous are they, that we cannot attempt to point out more than a very few in a few cantos of one poem. They are unpardonable, because ignorance and conceit have led him to despise the guidance of former translators and the assistance of an elementary dictionary. The only excuse we can imagine for M. Fauche is that he is no better acquainted with Latin than he is with Sanskrit, and that he has sneered at Stenzler chiefly because he misunderstood him.

We proceed to give from the Raghuvansa a few specimens of the way in which M. Fauche improves upon Stenzler, whose Latin version, in such cases, he frequently quotes.

CANTO I. Śl. 32. कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥

"And, though his love was shared by girls besides,
She and dear Fortune were his only brides."

This śloka M. Fauche thus translates: "ce monarque de la terre n'avait que cette vertueuse épouse avec Lakshmī; et cependant il s'estimait posséder en elles seules les épouses d'un nombreux gynécée." To this translation is appended the following note: "Rex, etsi frequenti gynæceo gaudebat," dit la traduction latine, hanc feminam prudentem atque Lakshmim præcipuas suas uxores estimabat." Elle se trompe, si je ne me trompe moi-même. La version du texte sanscrit me semble être, mot à mot, et dans l'ordre, celle qui vient ci-dessous: *semet uxores in gynæceo magno habere putabat, illā quidem sapienti conjuge Lakhmydque (sic) totius orbis dominator.* M. Fauche's Latin ver-

sion is more wonderful than the French: his ablative *Lakhmyd*, is perfect.

Śl. 50.

नीवारभागधेयोचितेर्मंगीः

This M. Fauche renders: "Gazelles, *dignes de leur étoile et nourries largement de riz naturel.*"

CANTO II. Śl. 36.

असुं पुरः पश्यसि देवदारं

पुत्रीकृतोऽसौ वयमध्वजेन ।

यो हेमकुम्भस्तननिःस्ततानां

स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥

Look yonder King! Before thee stands a Pine

Loved like a daughter by my Lord divine.

In its first youth 'twas gentle UMA's joy

To nurse it even as she nursed her boy.

M. Fauche's version is as follows: "Tu vois devant tes yeux ce *pin* dévadârou: il fut adopté pour fils par celui, sur les drapeaux duquel est peint le taureau, ce Dieu à qui la mère de Skanda fit connaître la saveur du lait distillé de ses mamelles, semblables à des jarres d'or".

By this mistranslation, which it is painful to transcribe, this scholar who has given to the world a French version of the Kumāra-Sambhava, represents Umā, the heroine of that poem, as nourishing, with the treasures of her own bosom, her divine husband Mahādeva.

In the 42nd Śloka *Tryambaka* is said in a note to be "Le Dieu aux trois yeux, un des noms de Śiva par allusion à sa faculté de voir sous le même regard le passé, le présent et l'avenir."

Śl. 57.

एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां

पिण्डेष्वनास्या खलु भोक्तिषु ।

M. Fauche is not satisfied with giving the following mysterious rendering: "car ceux de ma sorte, qui ne s'inquiètent pas d'ensevelir avec eux les offrandes aux mânes de leurs aïeux, sont mis, on ne peut en douter, au nombre des mauvais Génies;" his evil Genius leads him to add in a foot note: "Nous ne saurions adopter le sens de M. Stenzler; qu'on juge le sien et le nôtre sur le texte de l'original: "Mei similes, dit il, haud sane solliciti sunt de libis istis, quæ, ex elementis facta, certæ morti obnoxia sunt."

But perhaps the most wonderful mistranslation is that in the 25th Śloka of the 4th Canto: वाजिनोराजनाविधौ he translates thus: "au moment où le roi, dans une oblation parfaite, lui sacrifie une cavale suivant les rites;" converting the well known martial ceremony of the Lustration of the Chargers into the hitherto unheard of Sacrifice of a mare! May the discovery of her nest reward and encourage this profound and accurate scholar!

ON THE NYAYA SYSTEM OF PHILOSOPHY.

(Continued from page 25.)

Hampered by the currency of a nomenclature founded on the correct analysis which they did not correctly apprehend, Locke and Stewart and their followers ended by being inferior logicians to the Bráhmans, whose logic offers a correct analysis so far as it goes, though they hold that to be one (as, in their physics they still do air or water) which a more searching analysis has discovered to be of two constituent parts. We take leave, in passing, to offer our thanks to Mr. Knighton for the very neat way in which he has shown that Bacon is not chargeable with holding the inaccurate opinions on this subject which have been imputed to him by those who, holding an inaccurate opinion themselves, thought that they were doing a service to Bacon in attributing it to him also. Mr. Knighton (in his lecture delivered to the students of the Hindú College, Calcutta, on "The utility of the Aristotelian Logic,") allots to Bacon the precise amount of blame due to his neglect in not guarding against the misapplication of so weighty an authority as his own, by directing his censures (at the commencement of the *Organum*) explicitly, instead of implicitly, against the abuse of a science, of the legitimate use of which he subsequently indicates his thoroughly correct appreciation. It would not be difficult to anticipate Bacon's reply to this residuary censure. Some other time we may throw it into the shape of a dialogue among the parties concerned.

With regard to the difference of opinion existing among thinking men in Europe as to the proper province of Logic, the title of Professor De Morgan's work, from which we gave extracts in an earlier Number, supplies the means of getting rid of all that is of any moment in the controversy. "Formal Logic" is an abstract Science, just as Arithmetic or Algebra is. Whatever therefore is not, as in Algebra, expressible by symbols, the meaning of which, provided it do not change without notice being given, does not require to be known, lies beyond the province of that distinctly bounded science to which exclusively Whately restricts the name of Logic—a name which, in order to accommodate the world in general and put an end to misconception, may advantageously, we think, retain the badge put upon it by De Morgan, though, to Whately's eye, it must always suggest a tautology, and, to his mind if not his lips, a protest against the inveterate abuse of language which rendered the tautology expedient. To state the case in homely language, the term had been so long ill-handled, that it indispensably required patching; and Professor De Morgan has patched it so neatly, that though *not* as good as

new, it is, as patched, better than anything that could be substituted for it.

Before quitting the subject of Formal Logic, for which ("like an ass for a thistle," as a practical man might illustratively suggest,) we own a liking, let us advert to the question how it comes that, by the wise—that is to say, by the people who make money,—formal logic is scouted as an abstraction; whilst Arithmetic—equally abstract—is admitted as Gospel, "according to Cocker," by men who admit no Gospel of any other description. The answer "lies in a nutshell"—in the difference between the tangible, reddish-brown, marketable solidity of a half-penny; and the intangible, unmarketable, unprofitable nature of truth.

To return to our text-book—the author tells us that a man after having, to the satisfaction of his own mind, inferred the presence of fire from the perception of smoke, may wish to impart his conviction to another. In other words—having ascertained the truth as a logician, he may wish, as a rhetorician, to establish it to the satisfaction of somebody else. Here we step distinctly out of the province of Logic, and enter that of Rhetoric. In order to show that, in saying so, there is not here a case of "holding a candle to the sun," or a case where "there needs no ghost" to tell us what is told, we proceed to quote from Mr. Colebrooke's essay, of which he promised a continuation. The non-fulfilment of the promise (*Miscellaneous Essays*, vol i. p. 267) we lament.

Mr. Colebrooke says (p. 292 *ibid*) :—

"A regular argument, or complete syllogism (*nyāya*), consists of five members (*avayava*) or component parts. 1st, the proposition (*pratijñā*); 2nd, the reason (*hetu* or *apadesa*); 3rd, the instance (*udāharaṇa* or *nidarsaṇa*); 4th, the application (*upanaya*); 5th, the conclusion (*nigamaṇa*). Example :—

- 1.—This hill is fiery :
- 2.—For it smokes.
- 3.—What smokes, is fiery : as a culinary hearth.
- 4.—Accordingly, the hill is smoking :
- 5.—Therefore it is fiery."

"Some," Mr. Colebrooke adds, (alluding, in a note, to the followers of the *Mīmāṃsā* school,) "confine the syllogism (*nyāya*) to three members; either the first, or the "three last. In this latter form it is quite regular." Dr. Heinrich Ritter (*"History of Ancient Philosophy,"* vol. 4, p. 365 of Morrison's translation) does not grant even thus much. Amidst all the perplexity that he is left in by the scantiness of the information at his command, "One point alone," to him "appears certain," in regard to the *Naiyāyikas*, and that is, "that they can lay but slight claims to accuracy of exposition. This," he conceives, "is proved clearly enough by the form of "their syllogism, which is made to consist of five instead of three parts." Into this disparaging opinion Ritter may have been led by supposing that the example in Mr. Colebrooke's essay represented what answers

to the European syllogism; whereas we have seen that what really answers thereto consists not of five parts, but only of two.* But, whilst Mr. Colebrooke is ready to admit that the syllogism of *Gautama* is "quite regular," provided two of the members be lopped off, Ritter holds that not only are two of the members "manifestly superfluous," but that "by the introduction of an example in the third, the universality of the conclusion is vitiated." This is an injustice from which we have undertaken to vindicate the *Nyāya*,—an injustice not chargeable upon Ritter, but upon the scantiness of his information. Those to whom he owed his information did not perhaps calculate upon the necessity under which so speculative a mind as his lies of drawing provisional conclusions—and they had better have been, under all the circumstances, stated as provisional—not merely from what is adduced, but from the absence of what is not adduced. Our own conclusions, we beg it may be understood, are provisional only; and very much obliged shall we be to any one who can and will set us right in regard to any point which we may have misconceived.

Not only, owing to the confounding of the Rhetorical with the Logical section of the *Nyāya* philosophy, has undeserved censure been directed against its Rhetoric, but equally undeserved praise has been bestowed upon it, under the notion that its Rhetoric is a better kind of Logic than that of Aristotle. Sir Graves Haughton (in his "*Prodromus*," p. 214, note,) after referring the reader who may take an interest in the subject of Hindú logic, to the essay of Mr. Colebrooke from which we have recently been quoting, says:—

"In the *Asiatic Journal* for February 1837, Colonel Vans Kennedy has given an exposition of Hindú logic; in which he differs, apparently with reason, from Mr. Colebrooke, and I think the following passage deserving of quotation:—'But it seems, at the same time, evident, that the argument of Gautama, and the syllogism of Aristotle, are too essentially different, in both form and substance, to admit of its being supposed that the one was derived from the other. For the validity of the syllogism depends on this axiom, that if two terms agree with one and the same third, they agree with each other; but the nature and properties of the term which should be employed as the middle term have not been explained by Aristotle. Gautama, on the contrary, founds the conclusiveness of his argument, on such a property being assigned, as a reason for affirming the proposition, as will prove the predicate; and, on the applicability of the reason being shown, by adducing, in its support, the instance of some object which possesses the property specified in the reason and predicate. In this case, therefore, it is not sufficient to lay it down as a rule, that if A can be attributed to every B, and B to every C, then A is attributable to every C, and to frame syllogisms with the letters of the Alphabet: for the argument of Gautama cannot be formed, unless a distinct notion of the properties of the subjects by which the question is to be proved has been first conceived. When, however, this argument is duly considered, it will, perhaps, be admitted, that it exhibits a more natural mode of reasoning than is compatible with the compressed limits of the syllogism, and that its conclusion is as convincing as that of the syllogism, p. 146.'"

To every reader who has derived his notions of logic, as Colonel Kennedy would seem to have done, from Lock, Stewart, Reid, Brown, or Campbell, the foregoing remarks will appear to decide the matter. That Sir Graves Haughton should be among the number, we marvel. To any one who has read and understood Whately, it will be obvious that Colonel Kennedy's mistake turns on his preference of Rhetoric to Logic, as if the one were the preferable of two articles of the same kind. We must therefore repudiate Colonel Kennedy's irrelevant compliment to the Oration at the expense of the Syllogism; which compliment our *Naiyāyika*, after having decided that the syllogism ought to have even more "compressed limits" than those assigned to it by Aristotle, would assuredly have begged leave to decline. We have sought in vain (sending to Calcutta, Bombay, Agra, and elsewhere,) for the Number of the *Asiatic Journal* containing Colonel Kennedy's essay.—We are sure that we should learn much from the remarks of so eminent a Sanskrit scholar, though the passage which we have been obliged to quote at secondhand, satisfies us that we should learn nothing from Colonel Kennedy in regard to the analysis of the reasoning process.

The five-membered expression, so far as the arrangement of its parts is concerned, is a summary of the *Naiyāyika's* views in regard to Rhetoric, "an offshoot from Logic," (see Whately's *Elements of Rhetoric*, p 6,) and one to which, after "the ascertainment of the truth by investigation," belongs "the establishment of it to the satisfaction of another." Disregarding what is called rhetorical artifice, *Kanāda* directs his rhetorician to commence, as Euclid does, by laying down the proposition to be proved. The reason is next to be alleged; and then the general principle, or major premiss, is to be brought forward along with an example in *confirmation*. This is what Ritter objects to;—and if Logic, not Rhetoric, had been in question, the objection would have been relevant. But, remember that we are now concerned about Rhetoric, and read the following from Whately (*Rhetoric*, p. 124): "Aristotle accordingly has remarked "on the expediency of not placing Examples in the "foremost rank of Arguments: in which case, he says, "a considerable number would be requisite; whereas, "in confirmation, even one will have much weight." With this view the *Naiyāyika* cites his one Example, confirmatory, and also suggestive. The auditor is then to be reminded that there is no dispute that the case in question possesses the character which brings it within the rule; and the Oration winds up with the re-introduction of the original proposition in the new character of an established conclusion; just as Euclid's argument winds up by re-introducing the now triumphant proposi-

tion with a flourish of trumpets in the shape of a "Quod erat demonstrandum." Thus, rhetorically considered, the five-membered expression is a very suitable framework for a straight-forward argumentative speech, making no appeal to the passions, and not hesitating to table, without exordium, the proposition which it undertakes to establish. Logically considered, the five-membered expression, with its suggestive Example, is a combination of the Inductive with the Deductive Syllogism.—It aims at laying before the auditor, for his conviction, an exposition, conjointly, of the two processes which are described as having previously led to the conviction of the speaker himself.

Here then we would fix, in the *Nyāya* system, the place of Rhetoric, of which the *Alankāra-śāstra*, literally "the Institutes of Decoration," may be regarded as an appendage, if we concur in Cicero's decision, that an orator, having first found something to say, and in the next place disposed it judiciously, ought in the third place "vestire et ornare oratione."—The Hindús have themselves associated Poetry with their Institutes of Decoration, and there is no occasion to disturb the arrangement. (To be continued.)

PANDIT RAM JASAN'S HITOPADEŚA.

We notice with pleasure a new edition of the *Hitopadeśa*,* with a Hindi Translation, by Pandit. Rāmajasan of Queen's College, Benares. The book is well printed and neatly got up, and the translation possesses the merit of being easy and idiomatic, yet closely literal. On opening the book, however, we are somewhat astonished to miss the beautiful benediction (मङ्गलाचरण). Has the editor purposely omitted it? if so, what reason has he for thus tampering with the text? Were it not that the editor is a Hindu and Brahman, one might indeed fancy that the omission savoured of the bitter intolerance of a Muhamitadan. While glancing over the pages of the book, we chanced to light upon some instances in which the translator not having understood the text and having had recourse to the mere words has given a rendering which, no doubt, must be as unintelligible to himself as to his readers. As

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।

परिवर्त्तिनं संसारे मृतः को वा न जायते ॥ p. 3.

The second line is rendered, घूमनेवाले संसार में मरा अथवा कौन नहीं जनमता. The Pandit, evidently solicitous to make the sentence somewhat more significant, substitutes, in the errata, the word अनित्य for घूमनेवाले. But the unhappy correction, instead of rendering the passage clear serves only to prove that the translator has

not comprehended the sense of the sloka. परिवर्त्तिनं the epithet of संसार was better, though blindly rendered घूमनेवाला: it has nothing to do with the perishableness (अनित्यता) of the world, but refers to the doctrine of the transmigration of souls. Again, the particle वा does not here imply, as the Pandit supposes, an alternative, but an interrogation. The line, therefore, properly rendered would stand thus;—घूमतेहुये (better परिवर्त्तनशील) संसार में कौन भला सरकार नहीं जनमता.

This is another instance;—

अरावपुचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।

हेतुः पार्श्वगतां छायां नापसंहरते दुमः ॥ p. 31.

The second line of this couplet is rendered वृक्ष काटनेवाले की पार्श्ववर्ती छाया का संहार नहीं करता instead of वृक्ष काटनेवाले से (अपनी) पार्श्ववर्ती छाया को नहीं खींच लेता. We should prefer Prof. Max Müller's reading of the verse with the ablative पार्श्वगतात् instead of the accusative पार्श्वगताम्, as it not only renders the construction free from ambiguity, but makes the epithet more pertinent by applying it to हेतुः and making it correspond to the qualification गृहमागते added to श्री in the foregoing line.

The following is an instance partaking of the ludicrous;—

निर्मित्रस्य पदं करोति हृदये तस्य स्वतन्त्रस्युहा (sl. 128, p. 131) rendered विगड़े का पांव उसके हृदय में स्वतन्त्रता की इच्छा करता है i. e. The foot of a corrupted man (having somehow got?) into his heart wishes for independence! In pity to his readers, the Pandit should have added a commentary serving to unriddle this mysterious enigma.

But while we point out these errors, let us not be supposed to imply that the book abounds in misinterpretations. On the contrary, we believe the blemishes of the work are far outweighed by its merits, and can therefore confidently recommend it not only to all beginners of Sanskrit in this part of India, but also to those candidates for the Civil Service who may wish to acquire a knowledge of that widely spoken vernacular, the Hindí, founded upon an acquaintance with Sanskrit. In this respect, we may add, it will serve as a useful companion to Prof. Max Müller's Handbooks for the Study of Sanskrit. In conclusion we would express our pleasure at finding that this fair Mother of fables is gradually being welcomed into all the tongues of the world, ancient and modern. The only thing that now remains to be done for the Salutary Advice is, for an erudite Sanskritist to prepare an edition tracing its verses, as far as possible to their sources and thus possessing an enhanced interest for the Sanskrit Scholar.

* Published by Messrs. E. J. Lazarus & Co., Medical Hall Press, Benares.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

THE PANDIT.

A. Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 4.

Benares September 1st, 1866.

Vol. I.

॥ प्रमाणपारायणं नाम ॥

प्रकरणपञ्चिकायां पञ्चमं प्रकरणम् ॥ ५ ॥

स्वरूपसङ्ग्राहार्थफलेषु वादिभि-
र्यतो विवादा बहुधा वितेनिरे ।
ततो वयं तत्प्रतिबोधसिद्धये
प्रमाणपारायणमारभामहे ॥ १ ॥

किं पुनरिदं प्रमाणं नाम न तावदविसंवादिज्ञानं प्रमाणं ।
स्मृतेरपि तथाभावप्रसङ्गे । अथ स्मृतिर्विकल्परूपतया परमा-
र्थसत् स्वरूपमशङ्कती सम्प्रतिसन्तमाकारमवस्तुभूतमुल्लि-
खन्ती द्विचन्द्रादिबोधवत्ताविसंवादिनीति मत्तं । एवमपि
नानुमानं प्रमाणं स्यात् । तस्यापि विकल्परूपत्वात् । अथ
विकल्परूपमप्यनुमानमवस्तुविषयमपि वस्तुविषयमिवाध्यव-
सीयतइत्यध्यवसीयमानवस्तुभूतस्वरूपलक्षणाविसंवादितया तत्
प्रमाणं । स्मृतिरपि तथा स्यात् । सापिहि स्वरूपलक्षणाध्यवसा-
यिन्येव जायते । अपिचावस्तुभूतं स्वविषयं वस्तुतयाध्यव-
स्यच्छुक्तिकारजतबोधवत् कथमनुमानमविसंवादि । किञ्च यद-
नुमानं विकल्परूपतया स्वरूपलक्षणं न शङ्काति कथं तदध्यवस्य-
त्यपि । नहि यद्व्याख्यादव्याख्यावसायो नाम । योऽह्यकारो न
यह्यते स, कथमध्यवसीयेतापि । प्रतीतिविरुद्धेदमुच्यते ।
स्मृतिरनुमानवद् बाह्यं वस्तु न विषयीकुरुत इति । विकल्प-
भूतयोरपि तयोः प्रत्यक्षप्रतीतवस्तुयाहकत्वप्रतीतिः । अथोच्यते ।
न वयं यथावस्थितार्थग्राहकमविसंवादकमभिदध्महे किन्त्वर्थ-
क्रियासमर्थवस्तुपरिप्रापकं । यथाभूतं हि येन वस्तुपदार्शितं
प्रवृत्तोऽपि यदि तथाभूतमेव प्रतिलभते तदा तदविसंवादि
ज्ञानं प्रमाणमुच्यते । तथाचोक्तं प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थ-
क्रियास्थितिः । अविस्वादनमिति । तथा नह्यभ्यामर्थं परि-
च्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां विसंवाद्यतइतिच । एवमपि

स्मृतेः प्रामाण्यापत्तिः । अथ मत्तं स्मृत्यर्थं प्रवर्तमानो निय-
मेनार्थं न प्रतिलभतइति । एवमपि भूतार्थविषयमनुमानमप्र-
माणं स्यात् । नहि तदुपदर्शितार्थस्य प्रतिलम्बोऽस्ति । अथ
यदप्यनुमानप्रतीतस्य भूतस्य वस्तुनः प्राप्तिर्नास्ति तथापि
तत्प्रतिबद्धलिङ्गजन्मतया तस्य प्राप्तिरयोग्यता तावदस्त्येव ।
तावताच तस्य प्रामाण्यमिति । एवमपि स्मृतिः प्रमाणमापद्येत ।
स्मृतिरपिह्यनुमानवदर्थं पारम्पर्येण प्रतिबद्धेव । यथाहि बहि-
स्वरूपलक्षणाद्रूमस्वरूपलक्षणं । ततश्च धूमदर्शनं ततश्च धूमविक-
ल्पः । तस्माच्चानुमानमित्यनुमानमर्थं पारम्पर्येण प्रतिबद्धत्वा-
दर्थप्रापणसमर्थं । तथा स्मृतिरप्यर्थादनुभवः । ततः संस्कारः
संस्काराच्च स्मृतिरित्यर्थप्रतिबद्धेवेति तत्प्राप्तिरयोग्यतया प्रमा-
णमापद्येत । यदि मन्वीत सत्यामपि प्राप्तिरयोग्यतायां स्मृतेर्यत्
तया प्रापयितव्यं स्वरूपलक्षणं तदनुभवेनैव प्रापितमिति न प्रमाणं
स्मृतिः । अनुमानं त्वप्राप्तिस्वरूपलक्षणप्रापकतया प्रमाणमिति । एवम-
प्यर्थक्रियासमर्थवस्तुपरिप्रापकतामात्रं न प्रमाणलक्षणं किन्तु वि-
शेषणमुपादेयं । अप्राप्तप्रापकमविसंवादि ज्ञानं प्रमाणमिति ।
अथोच्यते । प्राप्तं प्रति प्रापकत्वमेवापरस्य नास्तीति । तदसत् ।
अर्थप्रतिबद्धताहि प्रापकता साच ज्ञानान्तरस्यापि नानुपपन्ना ।
यद्युच्येत । न प्रापकतामात्रेण प्रामाण्यमपितु प्रवर्तकतयापि ।
यत् प्रापयतिच प्रवर्तयतिच तत् प्रमाणमिति । एतदपि न
किञ्चित् । प्रवर्तकतापि ज्ञानान्तरस्यापि घटतएव । प्रवृत्तियो-
ग्यार्थापदर्शकत्वमेव प्रवर्तकत्वं तच्च भूतार्थविषयानुमानस्येव
स्मरणस्याप्यस्ति । प्रवर्तकत्वेच प्रमाणलक्षणानुवेशिनि निर्वि-
कल्पज्ञानानामप्रमाणता स्यात् । स्वयं व्यवहारप्रवर्तकत्वाभा-
वात् । तदुत्थास्तु विकल्पाएव प्रापकतया प्रवर्तकतयाच प्र-
माणभूताः स्युः । धारावाहिकज्ञानेषुच पूर्वज्ञानार्थविषयत्वा-
दुत्तरेषां प्रमितित्वं न स्यात् । अथोच्यते । इष्यतएव तेषाम-
प्रमाणतेति । तदयुक्तं । लोके तेषां पूर्वस्मादविशिष्टत्वात्

प्रमाणभावस्य । लौकिकं च प्रमाणं परीक्षकैरप्यनुसरणीयं ।
अथ भिन्नत्वादर्थक्षणां सर्वेषामप्यप्राप्तप्रापकत्वमस्तीति ।
तदसत् । क्षणभेदस्यापरामर्शो च तदपेक्षा प्रमाणतोचितेति ।
क्षणिकतां च मीमांसजीवरक्षायां प्रतिविष्टेति ह्यतमतिविस्तर-
रेण ।

नापि दृढमविसंवादादहीतार्थयाहकं प्रमाणमिति प्रमाण-
लक्षणमुपपद्यते । धारावाहिकज्ञानानामुत्तरेषां पुरस्तात्तनप्रती-
तार्थविषयतया प्रामाण्यापाकरणात् । न च कालभेदावसायि-
तया प्रामाण्योपपत्तिः । सतोऽपि कालभेदस्यातिसौख्यदायक-
व्यवहात् । अपि च दृढमिति किं निवर्त्ये । संशयज्ञानमिति-
चेत् । कः पुनरयं संशयः । साधारणधर्मदर्शनादेकैकशो विरुद्ध-
धर्मान्वितस्यानेकस्य च धर्मस्यावगमाद्वादिनामध्यवसीयमान-
विशेषाणां विप्रतिपत्तेश्चाध्यवसितविशेषे वस्तुन्यनियत-
विशेषणविषयं ज्ञानमिति तार्किकाः । यथा सन्तमसतिरहित-
विशेषवस्तुनि दूरवर्तिन्यूर्ध्वतामात्रदर्शनेन किमयं स्थाणुरस्य
पुरुषोवेति । तथा प्रत्यक्षो वायुः स्पर्शवत्त्वात् पृथिवीवत् ।
अप्रत्यक्षो वायुरूपद्रव्यत्वाद् गगनवदिति । केचिचित् श-
ब्दमाहुः । केचिदनित्यं । भवति वादिनां विवादात् तत्त्वजिज्ञा-
सास्तत्र संशयः । तदसत् । यौहि धर्मो संशय्यते ययोरेक-
मिदं विज्ञानं नादयते किन्तु द्वे एते विशेषणस्मरणे । तयोश्च
विशेषयोरेकस्यापि तस्मिन् धर्मिणि निश्चयो नास्तीत्येकान्त-
व्यवहारं प्रतिपत्ता प्रवर्तयितुमशक्नुवन् संशेत इवेति संशयव्य-
वहारः । ये च ते स्मरणे तयोर्गृहीतयाहकतयैव प्रामाण्यं निर-
स्तमिति किं दृढग्रहणेन । अविशंवादि ग्रहणमपि सर्वज्ञाना-
नामर्थव्यभिचारादविशेषकं । ननु शुक्तिकायां रजतमिदमिति
ज्ञानं प्रतिविम्बज्ञानं च व्यभिचारि दृश्यते । नैतदेवं यदि
रजतज्ञानं रजतविषयं न स्यात् ततो व्यभिचरेदर्थः । रजत-
विषयेतु को व्यभिचारः । ननु नेदं रजतविषयं किन्तु शुक्ति-
काविषयमेव । उच्यते । शुक्तिकाविषयमिति कोऽर्थः । किं या-
ऽसौ शुक्तिका व्यक्तिस्तामेव विषयीकरोत्यथ शुक्तिकात्वमेवेति ।
न तावद्व्यक्तिरनेन विषयीकर्तुं शक्या । भिन्नत्वादाकारस्या-
कारिणश्च । समीचीनरजतव्यक्तिरपि न रजतत्वबुद्ध्या गोच-
रीभवति । शुक्तिकात्वं पुनरभासमानमेव विषयइति नापपद्य-
ते । अगोच्यते । व्यवहारयोग्यतापत्तिर्विषयत्वमिति तथापि
शुक्तिकात्वमविषयएव । नहि तद् व्यवहारयोग्यतामापद्यते ।
अवभासमानतैश्च विषयत्वं । तेन रजतत्वमेव विषयः । त-
च्च पुरोवर्तिनि न सम्भवतीति तद्विषयिणी स्मृतिरेवेयं कुतोऽ-
स्या व्यभिचारः । प्रतिविम्बज्ञानं तु मुखादवभासं मुखादिवि-
षयमेव । भासुरेहि दर्पणादौ नयनरश्मिर्नैपतितः प्रतिहतः
परावृत्तो मुखादिना सम्प्रयुक्तस्तदेव मुखादि ग्राहयति । नन्वे-

वमपि सव्यदक्षिणविपर्ययो देशविशेषपरिमाणात्पत्वमहत्त्व-
प्रतिभासश्च किंनित्यनः । अत्राभिधीयते । मुखादेर्देशो न
गृह्यते दर्पणादीनां च ग्रहणमिति मुखादयस्तद्देशादव भान्ति ।
अभिमुखेन मुखादिना नयनरश्मिः संयुक्तइति तथैव तदवग-
मात् सव्यदक्षिणविपर्ययोऽपि युक्तः । अल्पत्वमहत्त्वे च दर्प-
णादे रश्मिप्रतिघातहेतोरल्पतया महत्तया च दोषभूतया मुखा-
दिपरिमाणाग्रहाद्वर्पणादिपरिमाणग्रहणाच्च मुखादिविव भ-
सते । तेनात्रापि नास्ति व्यभिचारः । एवमादि च नयवीथ्यां
निपुणतरमुपपादितमिति तथैव दिशा सर्वत्राव्यभिचारो व-
र्णनीय इति नेदमपि प्रमाणलक्षणं ।

तत्राह । प्रमाणमनुभूतिः । न च स्मृतेः प्रामाण्यापत्तिरिति
दर्शयति । सा स्मृतेरन्या । अथ का स्मृतिः । स्मृतिः पुनः पूर्व-
विज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते । नचैवं धारावाहिकोत्तर-
ज्ञानानां स्मृतित्वं । इन्द्रियार्थसचिकर्षजत्वात् । पूर्ववत् ।
मात्रग्रहणाच्च प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य न स्मृतित्वं । इन्द्रियार्थ-
सचिकर्षसचिवसंस्कारजत्वात् । अथ कथं स्मृतिर्न प्रमाणं ।
अत्राह । न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रतिपत्तिव्यपेक्षणात् । स्मृतिर्हि
तदित्युपजायमाना प्राचीं प्रतीतिमनुबुद्धमाना न स्वातन्त्र्ये-
णार्थं परिच्छिनत्तीति न प्रमाणं । स्मृतिप्रमोपस्थाहिं प्रमाणं ।
न । सोऽपि पूर्वप्रतीतिसापेक्षएव । तन्नान्यसंस्कारमात्राधीन-
जन्मत्वात् । धारावाहिकेषु तर्ह्युत्तरविज्ञानानि स्मृतिप्रमोपाद-
विशिष्टानि कथं प्रमाणानि । तत्राह । अन्योन्यनिरपेक्षास्तु
धारावाहिकबुद्ध्यः व्याप्रियमाणेहि गुर्वविज्ञानकारणकलाप
उत्तरेषामप्युत्पत्तिरिति न प्रतीतित उत्पत्तितो वा धारावाहि-
कविज्ञानानि परस्परस्यातिशेरतइति युक्ता सर्वेषामपि प्रमाण-
ता । यद्वानुभूतिमात्रं प्रमाणं ततो रजतमिदमिति भ्रान्तं यदि
ज्ञानं तदपि प्रमाणं स्यात् । अत्रोच्यते । रजतमिदमिति
नैकं ज्ञानं किन्तु द्वे एते विज्ञाने । तत्र रजतमिति स्मरणं ।
तस्याननुभवरूपत्वान्न प्रामाण्यप्रसङ्गः । इदमित्यपि विज्ञानमनु-
भवरूपं प्रामाण्यमिष्यतएव । भ्रान्तिरूपताचात्र रजतज्ञानस्य
स्मरणरूपस्यैव ग्रहणव्यवहारप्रवर्तकतया व्यवहारकाले विसं-
वादकत्वात् । येऽपिचैकमिदं विज्ञानं मिथ्याभूतमित्यास्थिपत
तेऽपि बाधकप्रत्ययाधीनं मिथ्यात्वमभ्युपगच्छन्तो नेदमंशस्य
मिथ्याभावं वदितुमीशते तत्र बाधकाभावात् । बाधकप्रत्यय-
दशायामपीदमंशस्यानुवृत्तेः । एकमपि च विज्ञानमर्थवच्छेदमा-
श्रितभेदं प्रमाणमप्रमाणं च युक्तमेव । पीतशङ्खादिज्ञानं तर्हि
प्रमाणं प्रसक्तं । तत्रहि पीतिमशङ्खस्वरूपं च दृयमप्यनुभूयतएव ।
नयनगतपित्तवर्तीहि पीतिमानुभूयतएवेति नयवीथ्यां निपुण-
तरमुपपादितं । शङ्खस्वरूपेचानुभूतिर्निर्विवादैव । नायं दोषः ।
कोनाम पीतशङ्खज्ञानमप्रमाणमाह प्रमाणमेवहि तद् यथार्थवि-

प्रयत्नात् । विज्ञानद्वयचैतदेकसाधारणरूपं । तत्रैकविज्ञान-
साधारणरूपत्वमशोदेकमिव ज्ञानं सदृशव्यवहारप्रवर्तकतया
व्यवहारदशायां विसंवादमावहत् प्रमाणमपि सद्धान्तमित्यु-
च्यते । यत्रतु व्यवहारविसंवादो नास्ति तत्र भ्रान्तिरपि न
व्यपदिश्यते । यथोष्णजलज्ञाने । तत्रापिहि न जलगतमौष्ण्य-
मनुभूयते किन्तु बह्वयवगतमेव । जलगतस्यौष्ण्यस्य बह्विसंयो-
गेनोत्पादनानभ्युपगमात् । पाकजोहि गुणः पाकान्तरेणैव
निवर्तते । जलगतस्यचौष्ण्यस्यानपेक्षितपाकस्यैवाग्निसंयोगवि-
च्छेदेनैव निवृत्तिः । गत्वरहि तेजोऽवयवाः सञ्चारितास्तेष्व-
न्यत्र गतेष्वपरतेजोऽवयवसञ्चरणविच्छेदे युक्तैवौष्ण्यस्य निवृ-
त्तिरिति पीतशङ्खादिज्ञानतुल्यत्वमुष्णजलज्ञानस्य । तस्मात् पी-
तशङ्खादिज्ञानं प्रमाणमेव भ्रान्तचेत्यनवद्यं । यस्तु विपरीत-
ख्यातिवाद्युष्णजलज्ञानमप्रमाणं भ्रान्तमाह तस्य सर्वलोक-
विरोधः ।

कतिविधं पुनः प्रमाणमित्यत्राह । तत्र पञ्चविधं मानं ।
अनेनैकादिसङ्ख्या पडादिसङ्ख्याच व्यावर्तिता । काः पुनस्ता-
विधा इत्यत्राह । प्रत्यक्षमनुमा तथा । शास्त्रं तथोपमाना-
योपपत्ती इति गुरोर्मतं । किंपुनः प्रत्यक्षस्य लक्षणं ।

केचिदाहुः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्य-
भिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियस्यार्थेन सन्निक-
र्षाद्यदुत्पद्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षं सच सन्निकर्षः षोढा भिद्य-
ते । संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः
समवेतसमवायः संयुक्तविशेषणताचेति । तत्र संयोगात् पा-
र्थिवाप्यतैजसानां द्रव्याणां चक्षुःस्पर्शनाभ्यां ग्रहणं । प्राप्य
कारि चक्षुर्नहिरिन्द्रियत्वात् । तैजसंच तद् रूपप्रतीतिहेतु-
त्वाद् दीपवत् । तस्य रश्मयः प्रसरन्तो द्रव्येण संयुज्यन्ते । तेच
पृथ्वया इति पृथून्यपि द्रव्याणि व्यश्नुवते । नन्वेवं सान्तर-
ग्रहणं न स्यात् प्राप्य कारित्वात् स्पर्शनवत् । किञ्च संयोगस्य
गतिनिबन्धनत्वाद् गतिमतांच क्रमेणासन्नदूरगमनात् समकाल-
मासेदुषां दवीयसांच पदार्थानां दर्शनं नोपपद्यते । उच्यते ।
श्रोगायतनापेक्षिततया सान्तरग्रहणं तावदुपपन्नं । समसमय-
संवेदनेतु केचित् परिहारमेवं वर्णयन्ति । सकलानर्थान् व्याप्य
युगपदवस्थितेन बाह्येन तेजसा सहैकीभूतास्ते चक्षुषा रश्मयो
युगपद्वहणहेतव इति । तत्रापरे दूषयन्ति । इत्थं प्राप्तावभ्युप-
गम्यमानायामतिदूरव्यवहितानामप्यर्थानां ग्रहणं दुर्निवारमि-
ति । अन्येत्वाहुः क्षेपीयस्तया तेषां रश्मीनां कालभेदानवगहा-
द्योगपदाभिमानइति । तदप्यन्ये नानुमन्यन्ते । अतिसन्निकृष्टेषु
वस्तुषु गतिकालभेदः पद्वपन्नशतव्यतिभेदवन्मा नामावसायि ।
अनेकयोजनसहस्रान्तरितेषु भूमिष्ठेष्वर्थेषु ध्रुवेच कालभेदान-
भवसायो न बुद्धिमनुरज्जयतीति । वयंतु वदामः । अदृष्ट-

सापेक्षत्वाददोषः । नयनरश्मिभिरैकीभूतेऽपि बाह्ये तेजसि
यावानेव तस्य भागोऽदृष्टवशेनोपलब्धिहेतुतयोपात्तस्तावा-
नेवोपलब्ध्ये प्रभवति न सर्व इति न सर्वोपलम्भो युगपच्च
भौमध्रुवादिदर्शनसिद्धिः । ननु प्राप्य कारिणं नयनतेजसि का-
चाभ्रपटलान्तरितेषु कथमुपलब्धिः । तैर्नयनरश्मीनामप्रतिधा-
तात् । ये पुनप्राप्य कारि चक्षुराहुः तेषां व्यवहितविप्रकृष्टार्थ-
ग्रहणं दुर्निवारं । सन्निधानइव विप्रकृष्टेऽपि स्फुटतरमणीयां-
सोऽप्यर्था ग्रह्येरन् । प्राप्य ग्रह्येतु तेजसोऽवयवानामप्रचुरतर-
तया युक्तमस्फुटदर्शनं दवीयसां क्षोदिष्ठानांचादर्शनं । अथ
कस्मादणु पार्थिवादिद्रव्यमाकाशकालदिगात्मानश्च प्रत्यक्षेण
न ग्रह्यन्ते । उच्यते । महत्त्वमेकद्रव्यत्वं रूपविशेषश्च सन्निक-
र्षइव प्रत्यक्षत्वे हेतुः । अनेकद्रव्यानाश्रितत्वात् परमाणोरद-
र्शनं । अमहत्त्वादणुकस्य । आकाशादीनां त्वरूपत्वादद्रव्य-
द्रव्यत्वांचेति वेदितव्यं । अत्रेदं त्रिविधं द्रव्यं संयोगाद् दर्शनस्यर्श-
नाभ्यां ग्रह्यते । संयुक्तसमवायाच्च तद्गतानां रूपादीनां गुणानां
कर्मणांच ग्रहणं । संयुक्तसमवेतसमवायाच्च गुणत्वकर्मत्वरू-
पत्वादीनां । समवायाच्च शब्दग्रहणं । कर्णशक्नुलीपरिच्छि-
च्छंहि गगनमेव श्रोत्रं । तद्गुणश्च शब्दइति तत्त्वालोके निपुण-
मुक्तं । समवेतसमवायाच्च शब्दत्वप्रतीतिः । संयुक्तविशेषण-
तयाचाभावग्रहणं । अफलवती शाखेति ।

तदेतदयुक्तं । यदि महत्त्वानेकद्रव्यत्वरूपवत्त्वानि प्रत्यक्ष-
त्वे निमित्तानि तदा वायोरप्रत्यक्षता स्यात् । नच वाच्यमि-
ष्यतएवेति । स्पर्शनेन तदुपलम्भात् । स्पर्शमात्रं तेनोपलभ्यते
न द्रव्यमिति चेत् । न । शीतोष्णानुष्णाशीतेषु स्पर्शोपलभ्य-
मानेषु प्रत्यभिज्ञायमानत्वादद्रव्यस्य । यदाहि तैजसमुष्णत्वं
जलगतंच शीतत्वं वायोश्चानुष्णाशीतत्वं स्पर्शनेन वायौ वाति
प्रतीयते तदा प्रत्यभिज्ञायते द्रव्यं तदेवेदमिति । तेन न स्पर्श-
मात्रस्य प्रतीतिः । तस्माद्रूपवत्त्वमिव स्पर्शवत्तापि प्रत्यक्षे हेतु-
रित्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यं । यत्तु संयुक्तसमवेतत्वात् कर्मणः प्रत्यक्ष-
मुक्तं । तदयुक्तं । तस्य संयोगविभागलक्षणफलानुमेयत्वात् ।
एतच्च पञ्चिकाद्वये प्रपञ्चितं । अत्रापिचानुमानपरिच्छेदे
वक्ष्यामः । यत्तु संयुक्तसमवेतसमवायादुणत्वादिवग्रहणमिष्टं ।
तदपि तेषामभावादेवायुक्तं । समवेतसमवायाच्च शब्दत्वग्रह-
णमप्येवमेवानुपपन्नं । संयुक्तविशेषणतयाचाभावग्रहणमत्रैव
निराकरिष्यते । अन्यच्च समवेतविशेषणतापि सन्निकर्षान्तरं
किमिति नेष्यते यथाहि गोरश्वस्य चान्योन्याभावप्रतीतये
संयुक्तविशेषणतानाम सन्निकर्षान्तरमास्थीयते तथा ककारख-
कारयोरपीतरेतराभावावगमाय समवेतविशेषणतालक्षणं सन्निक-
र्षान्तरमुपगन्तुमुचितं । तस्मात् त्रिविधेव सन्निकर्षः प्रत्य-
क्षत्वे हेतुः । संयोगः संयुक्तसमवायः समवायश्चेति । अन्यम-

gony," etc., p. 1, pt. 1.) In vi. 47, 16, Indra is said to be the enemy of the prosperous man (*edhamánadvit*), probably an Arya who rendered him no service.¹

In two other passages we are even told that doubts were entertained by some in regard to Indra's existence; ii. 12, 5: "Have faith in that terrible being of whom men ask 'where is he?' and declare that he is not. He destroys the possession of the foe, etc. . . . 15. Thou art true, who being irresistible, continually providest food for him who pours out libations and cooks oblations."

viii. 89, 3. "Seeking food, present a hymn to Indra, a true hymn, if he truly exists. 'Indra does not exist,' says some one; 'who has seen him? whom shall we praise?' 'This is I, O worshipper (exclaims Indra), behold me here, I surpass all beings in greatness.'"

It seems evident from the preceding texts that the *pareus deorum cultor et infrequens* was by no means a rare character among the Aryas of the Vedic age, and that the priests found no little difficulty in drawing forth the liberality of their lay contemporaries towards themselves, and in enforcing a due regard to the ceremonies of devotion. It would even appear that the ministers of religion had to encounter a considerable amount of contempt and hostility from the ungodly, for such words as *brahmaḍvish*,² "hater of devotion," and *piyāru*, "despiser," which seem to be sometimes applied to irreligious Aryas, express something more than passive opposition. It may perhaps be further gathered from a few passages, which I shall now cite, that the recognized Aryan worship of the national gods, Agni, Indra, Varuṇa, etc., was not kept free from a certain admixture of demonolatry borrowed most probably from the aboriginal tribes; and it is indeed easy to conceive, or even a thing to be assumed as natural and necessary, that the religion as well as the language, manners, and customs of the Aryans should, in process of time, have undergone some modification from the close contact into which they must have been brought with these barbarous neighbours.³

¹ As however it is said in the same verse that Indra subdues the terrible, and brings forward others, it is possible that these expressions may be meant merely to declare Indra's absolute control over the destinies of men, and to describe the Nemesis that overtakes pride, with an indication of the Herodotean idea τὸ θεῖον φθονερόν. (Herod iii. 40; vii. 10, and 46.)

² This word *brahmaḍvish* might mean either "hater of priests," or "hater of devotion," but in the R.V. it seems to have the latter sense. Sāyana, on ii. 23, renders it *mantrāṇām brāhmaṇānam vā dveshtuḥ*, "hater of mantras (hymns), or of Brāhmaṇas;" and similarly, on v. 42, 9, *brāhmaṇa-dveshtṛin mantrā-dveshtṛin vā*, "hater of Brāhmaṇas or of mantras;" whilst on iii. 30, 17, he explains it by *brāhmaṇa-dvesha-kārine*, "hater of Brāhmaṇas," and the same on vi. 22, 8; vi. 52, 3, vii. 104, viii. 45, 23; and viii. 53, 1. The context of ii. 23, 4; v. 42, 9; vi. 52, 2, 3; x. 160, 4, seems to be in favour of the sense "haters of devotion," and the other passages contain nothing inconsistent with this interpretation. No use can therefore be made of this word to prove the importance of priests in the Vedic age.

³ The demons mentioned in the Rig veda are called by various names, such as *Rakshas*, *Yātu*, *Yātudhāna*, of which the feminine *Yātudhāni* is also found, and apparently also *Dasyu* and *Dāsa*. The word *piśāchi* (masculine) also occurs in R.V. i. 133, 5, and *piśācha* frequently in the

From the first text which I shall quote, and which is ascribed by tradition to the rishi Vasishṭha, it seems that that distinguished personage himself had been accused, whether truly or falsely, of worshipping false gods, of familiarity with evil spirits, and the practice of devilish arts. A charge of this kind could scarcely have been made with any chance of being credited, unless such demonolatry was commonly known to have been practised either by him, or by other members of the same community. The passage referred to (R.V. vii. 104, 12 ff.) is as follows: "The intelligent man can easily discern, (when) true and false words contend together, which of them is true, and which of them is correct. Soma protects the former, and destroys untruth. 13. Soma does not prosper the sinner, nor the man who wields royal power deceitfully. He slays the Rakshas, he slays the liar, they both sleep in the fetters of Indra. 14. If I am either one whose gods are false, or if I have conceived of the gods untruly;—why art thou angry with us, O Jātavedas; let slanderers fall into thy destruction. 15. May I die to-day if I am a Yātudhāna, or if I have injured any man's life. Then let him be separated from his ten sons, who falsely addresses to me (the words) 'O Yātudhāna.' 16. He who addresses to me who am no Yātu (the words), 'O Yātudhāna,' or who (being) himself a Rakshas says, 'I am pure';³ let Indra slay him with his mighty bolt; let him sink down the lowest of all creatures." Sāyana in his note on v. 12 refers to a legend according to which a Rākshasa had taken the form of Vasishṭha and killed a hundred sons of that rishi, and that these verses were uttered by Vasishṭha to repel the charge of his having been possessed by the demon. This legend, however, which was no doubt manufactured to explain the verses, does not in reality answer this purpose. And it would seem, as I have above assumed, that Vasishṭha, or the speaker in these verses, whoever he may have been, had been charged with worshipping false gods, and with being under the influence of demons; and that while re-

A.V. The *Yātus* are conceived as of different kinds, *śva-yātu*, *ulūka-yātu*, *susulūka-yātu*, *koka-yātu*, *suparna-yātu*, *grdhra-yātu*, the dog, owl, vulture, etc. etc. formed *Yātus* (vii. 104, 22); and *śapharuj yātus* perhaps, such as wound with their hoofs (x. 87, 12). Indra and Agni are the destroyers of the *Yātus* who seek to disturb and vitiate the sacrifices and to slay these deities (vii. 104, 18 f.; x. 87, 9 ff.). The *Yātus* are described as devouring, insatiable, eaters of raw flesh, of the flesh of men and cattle, drinkers of milk, haters of devotion, maleficent, glaring-eyed, furious, the offspring of darkness (vii. 104 and x. 87 passim).

¹ *Anyta-devah*: i.e. *asatya-bhūta devā yasya*, "one whose gods are untrue, or unreal" (Sāyana). Prof. Goldstücker s.v. interprets the word as meaning, "one to whom the gods are untrue." Prof. Max Müller renders the phrase, "If I had worshipped false gods." Prof. Roth who had originally s.v. taken the word to mean "a false prayer" withdraws this sense, and adheres to that given by Sāyana, at the close of his article on *deva*.

² Roth s.v. explains the word *ayātu* as meaning, "not demoniacal, free from demoniacal (magic)." Goldstücker s.v. defines the word, "a no-demon, a being different from, or the reverse of a fiend."

³ See Prof. Goldstücker's Dict. s.v. *ayātu*.

ज्ञानं उपरतेत्वनंतरक्षणप्रभवं मानसमिति । तदयुक्तं । इन्द्रियव्यापारोपमस्यापरोक्षार्थप्रतीतिफलसम्भवे सत्यसिद्धत्वात् । यच्चातीतार्थविषयं मानसमित्युक्तं । तदयुक्तं । वर्तमानस्याकारस्य प्रतीतिः । नचायमाकारो वित्तेरेव । वेद्यतया वित्तेः पृथगवभासनत् । वित्तिर्हि वित्तितया वेद्यश्चाकारो वेद्यतयावभाति । अतो न तयोस्तादात्म्यमुपपद्यते । यच्चात्तं भेदावभासो भ्रमइति । तदपि कारणाभावादयुक्तं । नचार्थवित्तिव्यवस्थैव भेदेहेतुः । निराकाराणां वित्तीनां स्वभावतएव विशिष्टार्थसम्बन्धितया स्फुरणात् । सारूप्यं च यद्यवस्थाकरणमुक्तं तदसिद्धं । स्थूलावभासित्वाज्ज्ञानानामगुरुपत्वाच्चार्यस्य । किंच यदि तत्सारूप्यं तत्समुत्पत्तिसंवेद्यतालक्षणं । ततः समानाकारस्य समनन्तरप्रत्ययस्यापि वेद्यता स्यात् । स्वप्नादिष्वपि च बाह्यस्यैवार्थस्याकारः स्मृतौ प्रथत इति नयवीथ्यां साधितं । यच्च जडस्य प्रकाशयोगादित्यभेदकरणमुक्तं । तदयुक्तं । जडस्यैव प्रकाशसम्बन्धो घटते । तादात्म्येतु नेष्यतएव । अपिच यदि ज्ञानानतिरिक्तस्यैव प्रकाशस्तर्हि यादृयाहकसंवितीनां भेदस्य कथं प्रकाशः । तस्यालीकस्य ज्ञानरूपाननुप्रविष्टत्वात् । यच्च सहेपलम्भनियमादभिन्नत्वमाकारस्य वित्तिश्चेत्तं तदप्यसारं । भेदेऽप्यस्यार्थस्य नियमोपपत्तेः । यैवहि संवित्तिः सैव तस्यार्थस्योपलब्धिरिति कथमसौ तां विना प्रकाशेत । यच्च स्वसंवेदनं सर्वसंवितीनां प्रत्यक्षमुक्तं । तदनुमन्यामहे । सुखादीनां यत् तदभिन्नहेतुतया तदभेदात् स्वसंवेदनमिष्टं । तदनुपपन्नं । हेत्वभेदस्यासिद्धेः । अर्थस्य ज्ञानहेतुत्वात् । ज्ञानस्य च सुखादिनिमित्तत्वात् । असंविहितेऽप्यर्थे तज्ज्ञानमात्रात् स्वप्नादिषु सुखाद्युपपत्तेः । यच्च योगिज्ञानं प्रत्यक्षमुक्तं । तदसत् । प्रमाणविशेषोहि प्रत्यक्षं न च भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजस्य योगिज्ञानस्य प्रमाणात्तैव सम्भवति । स्मृतिरूपत्वात् । प्रमाणेनहि भूतार्थ परिच्छिद्य या भावना सा स्मृतिसन्ततिरेव । तत्प्रकर्षजमपि ज्ञानं स्मृतिविशेषएवेति न प्रमाणं न च प्रत्यक्षमित्यलमतिविस्तरेण ।

यदपि मन्यन्ते । सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्मतत् प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणं तदप्यव्यापकत्वादलक्षणं । आत्मनिहि लिङ्गजापि प्रतीतिः प्रत्यक्षत्वेनेष्यते । सकलप्रतीतीनां च स्वरूपं प्रति प्रत्यक्षताभिप्रतेति । किंतर्हि इदं सत्सम्प्रयोगइति । उच्यते । शुक्तिकारजतज्ञानादिष्वपि प्रत्यक्षतामाहुस्ते निराक्रियन्ते । प्रमेयेषुहि तदेव प्रत्यक्षत्वेनोच्यते यद्विषयं ज्ञानं तेनैवेन्द्रियाणां सम्प्रयोगे यत् पुरुषस्य ज्ञानं जायते । न च शुक्तिसंयुक्ते चक्षुषि यद् रजतज्ञानं जायते तदेवंविधं । तस्माच्च तत् प्रत्यक्षं । रजतज्ञानं हि रजतविषयं । न च रजतेने-

न्द्रियं संयुक्तं । रजतस्य तत्रासन्निहितत्वात् । तस्मान् रजतज्ञानं प्रत्यक्षं किं तर्हि स्मरणमेतदिति दर्शयितुं सूत्रमिवर्णनीयम् ।

॥ एतत्प्रकरणशेष उत्तराङ्के भविष्यति ॥

आससाद शुनासीरं सदसि चिदशैः सह ।
गत्वा चैयं वक्तुं तीव्रं वहन् वह्निर्महन्महः ॥ १ ॥
सहस्रेण दृशामीशो द्युसदां सोऽतिसादरम् ।
दुर्दर्शनं ददर्शाग्निं धूमधूमितमण्डलम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा तथाविधं वह्निमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।
व्यचिन्तयन्निरं किंचित् कन्दर्पद्वेपिरोषजीम् ॥ ३ ॥
स्रवज्जलमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणक्षणम् ।
उपाविशत् सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥
हव्यवाह त्वयासादि सुमहादुर्दशा कुतः ।
इति पृष्ठः सुरेन्द्रेण स निश्वस्य वचोऽवदत् ॥ ५ ॥
अनतिक्रमणीयात् ते शासनात् सुरनायक ।
अतिगौरीरतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ॥ ६ ॥
पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ।
कालस्येव स्मरारातेरुपान्तमहमासदम् ॥ ७ ॥
दृष्ट्वा हृद्विहङ्गं मां सुज्ञो विज्ञाय ज्ञानभृत् ।
ज्वलद्गालानले होतुं कोपतोऽयमभ्यन्यत ॥ ८ ॥
वचोभिर्मधुरैः सार्थैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।
प्रीतिमानभवद्वेवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥
शरण्यः सकलचाता मामचायत शङ्करः ।
क्रोधाग्नेर्ज्वलतो यासचासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥
परिहृत्य परीरंभरभसं दुहितुर्गिरेः ।
कामकेलिरसोत्सेकाद्रीडया विरराम सः ॥ ११ ॥
रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदमोघं सुदुर्धरम् ।
चिजगद्गाहकं सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधात् ॥ १२ ॥
तेनाहं दुर्विषह्येण तेजसा दहनात्मना ।
निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं वोढुमक्षमः ॥ १३ ॥
रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।
मम प्राणपरिचाणप्रगुणो भव वासव ॥ १४ ॥
इति श्रुत्वा वचो बहूः परितापोपशान्तये ।
हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥

तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशन् ।
 किञ्चित् कृपीटयोनिं तं दिवस्पतिरभाषत ॥ १६ ॥
 प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।
 देवान् पितृन् मनुष्यांस्त्वमेकस्तेषां मुखं यतः ॥ १७ ॥
 त्वयि जुह्वति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषाः ।
 भुञ्जते स्वर्गमेकस्त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥
 हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश त्वयि जुह्वतः ।
 तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तपसां प्रभुः ॥ १९ ॥
 नयसे हुतमर्क्षाय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।
 ततोऽन्नानि प्रजायन्ते तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥
 अन्तश्चरोऽसि भूतानां तानि त्वद्वलवन्ति च ।
 त्वतो जीवितभूयस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि तत् ॥ २१ ॥
 अमीषां सुरसैन्यानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।
 विषदोऽपि पदं श्लाघ्योऽपकारयति नो हि सः ॥ २२ ॥
 देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्माभिः प्रतोषिता ।
 निमज्जतस्तत्रोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २३ ॥
 गङ्गां तद्गच्छ माकाशीर्विषादं हव्यवाहन ।
 अथैष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २४ ॥
 शंभोरंभेमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।
 त्वतः स्मरद्विषो बीजं दुर्द्धरं धारयिष्यति ॥ २५ ॥
 इत्युदीर्य सुनासीरो विरराम सचानलः ।
 तद्विस्तृप्तमामन्त्य प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ॥ २६ ॥
 हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरङ्गिणी ।
 तीर्णाध्वना प्रपेदे सा निःशेषाधविनाशिनी ॥ २७ ॥
 स्वर्गारोहणनिःश्रेणिः स्वर्गमार्गाधिदेवता ।
 उदारदुरितोद्गारहारिणी दुर्गतारिणी ॥ २८ ॥
 महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।
 सागरान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मधारिणी ॥ २९ ॥
 विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।
 त्रिभिः स्रोतोभिरश्रान्तं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ३० ॥
 ॥ कुलकम् ॥
 जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तः समुच्छ्रितैः ।
 आजुहावास्य संसिद्धौ सुप्रसादादरेव सा ॥ ३१ ॥
 संमिलद्विर्मरालैः सा कलं कूजद्विरुन्मदैः ।
 हृद्रे श्रेयांसि दुःखानि निहन्मीति तमभ्यधात् ॥ ३२ ॥

कल्लोलैरुद्गतैरर्वाचीनं तटमभिद्रुतैः ।
 प्रीत्येव तमभीयाय स्वर्धुनीं जातवेदसम् ॥ ३३ ॥
 अथाभ्युपेत्य तापातो निममज्जानलः किल ।
 विपदा परिभूताः किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ॥ ३४ ॥
 गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि अमहारिणि ।
 स मग्ने निर्वृतिं प्राप पुण्यकारिणि तारिणि ॥ ३५ ॥
 तत्र माहेश्वरं धाम संचक्राम हविर्भुजः ।
 गङ्गायामिद्रुभङ्गायामन्तस्तापविपद्रुतः ॥ ३६ ॥
 कृशानुरेतसो रेतस्याहृते सरिता तया ।
 निश्चक्राम ततः सौख्यं हव्यवाहो घहन बहु ॥ ३७ ॥
 सुधासारैरिवांभेभिः परिषिक्तो हुताशनः ।
 यथागतं जगामाथ परं निर्वृतिमादधत् ॥ ३८ ॥
 सा सुदुर्विषहं कामं धाम कामजितो महत् ।
 आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ३९ ॥
 बहिरार्ता युगान्ताग्नेस्तप्रावीव शिखाशतैः ।
 हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तवः ॥ ४० ॥
 तेजसा तेन रौद्रेण तपानि सलिलान्यपि ।
 समुदञ्चति चण्डानि दुर्भराणि बभार सा ॥ ४१ ॥
 जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे ।
 जग्मुः षट् कृत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥ ४२ ॥
 शुभ्रैरभङ्गपैरुर्मिशतैः स्वर्गमनं सताम् ।
 कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिना ॥ ४३ ॥
 सुस्नातानां मुनीन्द्राणां बलिकर्मोचितैरलम् ।
 बहिः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाक्षतान्वितैः ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मध्यानपरैर्योगपरैः पद्मासनस्थितैः ।
 योगनिद्रां गतैर्भोगभोगबद्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४५ ॥
 पादाङ्गुष्ठायभूमिष्ठैः सूर्यसंविष्टदृष्टिभिः ।
 ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्विरुपसेविताम् ॥ ४६ ॥
 ॥ कुलकम् ॥
 अथ देवीं धुनीं देवीमभ्यनन्दन् विलोक्य ताः ।
 कं नाभिनन्दयत्येषा देवी पीयूषवाहिनी ॥ ४७ ॥
 चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्रहति मूर्धनि ।
 तस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्धधुस्ता मुदा हृदि ॥ ४८ ॥
 दिष्ट्या विष्णुपदां देवीं निर्वाणपददेशिनीम् ।
 निर्दूतकल्मषां मूर्धा सुप्रह्लास्तां ववन्दिरे ॥ ४९ ॥

स्वभाग्यैः खलु संप्राप्तां मोक्षप्रतिभुवं सताम् ।
 भक्त्याच तुष्टुवुस्तास्तां श्रद्धाधनाः सिधेविरे ॥ ५० ॥
 मुक्तिस्त्रीसङ्गदौत्यज्ञैस्तत्र ता विमलैर्जलैः ।
 प्रक्षालितमलाः सत्तुः सुस्नातास्तपसान्विताः ॥ ५१ ॥
 स्नात्वा तत्र सुरम्यायां भाग्यैः परिष्वेलिमैः ।
 चरितार्थमिवात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५२ ॥
 कृशानुरेतसो रेतस्तासामभि कलेवरम् ।
 अमोघं सञ्चाराय सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५३ ॥
 रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।
 परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधौ ॥ ५४ ॥
 अक्षमा दुर्वहं वोढुमम्बुनो बहिरातुराः ।
 अग्निं ज्वलन्तमन्तस्थं दधाना इव निर्ययुः ॥ ५५ ॥
 अमोघं शाम्भवं बीजं सद्यो नद्यां स्थितं महत् ।
 तासामभ्युदरं तीव्रं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५६ ॥
 सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भभूतं तद्वोढुमक्षमाः ।
 विषादमदधुः सद्यो गाढं भर्तृभयाद्रिया ॥ ५७ ॥
 अकाममरणं जातमकाण्डं भाविनोऽर्थतः ।
 संभूयान्योन्यमात्मानं शुशुचुस्तास्तदाविलम् ॥ ५८ ॥
 ततः शरवणे शापभयेन व्रीडया सह ।
 तद्गर्भजातमुत्सृज्य तत्र गृहानभितो ययुः ॥ ५९ ॥
 तामिस्तत्रामृतकरकलकोमलं भासमानं
 तन्निक्षिप्तं क्षणमभि नमो गर्भमभ्युज्जिहानैः ।
 स्वैस्तेजोभिर्दिनकरशतस्यर्द्धमानैरमानै-
 र्वक्त्रैः षड्भिः स्मरहरशिरःस्यर्द्धयेव प्रपेदे ॥ ६० ॥
 इति कुमारसम्भवे दशमः सर्गः ॥

अभ्यर्थ्यमाना विबुधैः समगैः
 प्रह्वैः सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।
 तं पाययामास सुधाभिपूर्णं
 सुरापगा स्वस्तनमाशु धात्री ॥ १ ॥
 पिवन् स तस्याः स्तनयोः सुधौघं
 क्षणक्षणं साधु समेधमानः ।
 प्रापाकृतिं कामपि षड्विरेष
 निषेव्यमाणः खलु कृतिकाभिः ॥ २ ॥
 भागीरथीपावककृतिकाना-

मानन्दवाध्याकुललोचनानाम् ।
 तं नन्दनं दिव्यमुपातुमासीत्
 परस्परं प्रौढतरो विवादः ॥ ३ ॥
 अचान्तरे पर्वतराजपुत्र्या
 समं शिवः स्वैरविहारहेतोः ।
 नमो विमानेन विगाहमानो
 मनोऽतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥
 निसर्गवात्सल्यविवृद्धचेतः-
 पृथुप्रमोदो गलदश्रुनेत्रौ ।
 अपश्यतां तौ गिरिजागिरीशौ
 षडाननं तद्विनजातमाक्षम् ॥ ५ ॥
 अथाह देवी शशिखण्डमौलिं
 कोऽसौ शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।
 कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसो
 माताच का भाग्यवतीषु धुर्या ॥ ६ ॥
 स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः
 षट् कृतिकाः किं कलहायमानाः ।
 पुत्रो ममायं न तवायमित्थं
 मिथोऽतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥
 एतेषु कस्येदमपत्यमीशा-
 खिलचिलोकीतिलकायमानम् ।
 अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्य-
 गन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥
 अत्वेति वाचं हृदयप्रियायाः
 कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।
 सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतु-
 भूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ॥ ९ ॥
 जगत्त्रयीनन्दन एष वीरः
 प्रवीरमातस्तव नन्दनोऽयम् ।
 कल्याणि कल्याणकरः सुराणां
 त्वत्तोऽपरस्याः कथमेष सर्गः ॥ १० ॥
 देवि त्वमेवास्य निदानमार्यं
 स्वर्गं जगन्मङ्गलगानहेतोः ।
 सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व
 रत्नाकरे युज्यतएव रत्नम् ॥ ११ ॥

अतः शृणुष्वहतेन वृत्तं
 बीजं यदग्नौ निहितं मया तत्
 सङ्क्रान्तमन्तस्त्रिदशपगायां
 ततो विगाहे सति कृतिकासु ॥ १२ ॥
 गर्भत्वमाप्तं यदमोघमेतत्
 ताभिः शरस्तम्बमधि न्यधायि
 बभूव तत्रायमभूतपूर्वा
 महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥
 अशेषविश्वप्रियदर्शनेन
 धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम्
 अलं विलम्ब्याचलराजपुत्रि
 सुपूर्णमुत्सङ्गतलं विधेहि ॥ १४ ॥
 अथेतिवादिन्यमृतांशुमैलौ
 शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः
 सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री
 धात्री समग्रस्य चराचरस्य ॥ १५ ॥
 किरीटवद्भाजलिभिर्नभःस्थै-
 र्नेमस्कृता सत्वरनाकलोकैः
 विमानतोऽवातरदात्मजं तं
 गृहीतुमुत्कण्ठितमानसाभूत् ॥ १६ ॥
 स्वर्गापगापावककृतिकादीन्
 कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूम्ना
 हित्वा सुक्रान्तं सुतमाससाद
 पुत्रोत्सवे माद्यति को न हर्षात् ॥ १७ ॥
 प्रमोदवाप्याकुललोचना सा
 न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि
 परिस्पृशन्ती करकुङ्गलाभ्यां
 सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥
 सविस्मयानन्दविकस्वरायाः
 शिशुर्गलद्वाप्यतरङ्गितायाः
 विवृद्धवात्सल्यरसोत्तराया
 देव्या दृशो गोचरतां जगाम ॥ १९ ॥
 तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणानां
 सहस्रमाप्तुं विनिमेषमैच्छत्
 सुनन्दनालोकनकौतुकेन

क्षणक्षणं 'तृप्यति कस्य' चेतः ॥ २० ॥
 विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्या-
 मादाय तं पाणिसरोरुहाभ्याम्
 महोदयात् पार्वणचन्द्रचारुं
 गौरी स्वमुत्सङ्गतलं निनाय ॥ २१ ॥
 स्वमङ्गमारोप्य सुधानिधान-
 मिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा
 तमेकदेवं जगदेकदेवी
 बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥
 निसर्गवात्सल्यरसौघसिक्ता
 सान्द्रप्रमोदामृतपूरपूर्णा
 तमेकपुत्रं जगदेकमाता
 मुत्सङ्गिनं प्रसविणी बभूव ॥ २३ ॥
 अशेषलोकत्रयमातुरस्याः
 षाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत्
 सुरस्रवन्त्याऽनलकृतिकाभि-
 र्मुहुर्मुहुः ससृहमीक्ष्यमाणः ॥ २४ ॥
 सुखाम्रपूर्णं मृगाङ्गमैलैः
 कलत्रमेकेन मुखाम्बुजेन
 तस्यैकनालोद्गमपञ्चपद्म-
 लक्ष्मीं क्रमात् षड्वदनीं चुचुम्ब ॥ २५ ॥
 हैमं फलं हेमगिरेर्लतेव
 विकस्वरं नाकनदीव पद्मम्
 पूर्वैव दिङ्मूतनमिन्दुमाभात्
 तं पार्वती नन्दनमादधाना ॥ २६ ॥
 प्रीतात्मना सुप्रयतेन दत्त-
 हस्तावलम्बा शशिशेखरेण
 कुमारमुत्सङ्गतले दधाना
 विमानमभ्रलिहमारुरोह ॥ २७ ॥
 महेश्वरोऽपि प्रमदप्रहृष्ट-
 रोमोद्गमे भूधरनन्दनायाः
 अकाण्डमादत्त तमङ्गतः स
 तस्यास्तु सौम्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥
 दत्त्वाऽनया नेत्रसुधैकपात्रं
 पुत्रं पवित्रं सुतया तथाद्रेः

संश्लिष्यमाणः शशिखण्डवाही
 विमानवेगेन गृहं जगाम ॥ २८ ॥
 अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे
 तुङ्गे निजे धामनि कालरम्ये ।
 महोत्सवाय प्रमथान् स नाथः
 पृथून् महिम्ना स्वमुदादिदेश ॥ ३० ॥
 पृथुप्रमोदः प्रगुणे गणानां
 गणः समगो वृषवाहनस्य ।
 गिरीन्द्रपुच्यास्तनयस्य जन्म-
 न्यथोत्सवं संववृते विधातुम् ॥ ३१ ॥
 स्फुरन्मरीचिच्छुरिताम्बराणि
 सन्तानशाखिप्रसवाञ्जितानि ।
 उच्चिच्छिपुः काञ्चनतोरणानि
 गणाश्चलानि स्फाटिकालयेषु ॥ ३२ ॥
 महोत्सवे तच्च समागतानां
 गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।
 सम्भावितानां गिरिराजपुच्या
 गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ॥ ३३ ॥
 सुमङ्गलोपायनपूर्णहस्ता-
 स्तं मातरो मातृवदभ्युपेत्य ।
 निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि
 निन्युः स्वमङ्गं गिरिजातनूजम् ॥ ३४ ॥
 ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्दमङ्गा-
 लिङ्गोर्ध्वकोष्वप्सरसो रसेन ।
 सुसन्धिबन्धं ननृतुः सुतन्त्रि
 गीतानुगं भावरसानुविद्रुम् ॥ ३५ ॥
 वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदु-
 राशा विधूमो हुतभुग्दिदीपे ।
 जलान्यभूवन् विमलानि तत्रो-
 त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥ ३६ ॥
 गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चै-
 र्दिवि ध्रुवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।
 दिवौकसां व्योम्नि विमानसङ्घा
 विमुञ्चतां पुष्यचयान् प्रसप्तः ॥ ३७ ॥
 इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य

जन्मोत्सवः संमदयाञ्चकार ।
 चराचरं विश्वमशेषमेतत् ।
 परं चक्रम्ये किल तारकश्रीः ॥ ३८ ॥
 ततः कुमारः स मुदो निदानैः
 स्वबाललीलालितैर्विचित्रैः ।
 गिरीशगौर्यैर्हृदयं जहार
 मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ॥ ३९ ॥
 महेश्वरः शैलसुतापि हर्षात्
 सहर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।
 अजातदन्तानि मुखानि सूनो-
 र्मनोहराणि क्रमशश्चुचुम्ब ॥ ४० ॥
 क्वचित् स्वलद्भिः क्वचिदस्वलद्भिः
 क्वचित् प्रकम्पैः क्वचिदप्रकम्पैः ।
 बालः सलीलं चलनप्रयोगै-
 स्तयोर्मुदं कन्दलयाञ्चकार ॥ ४१ ॥
 अहेतुहासच्छुरितानेन्दु-
 र्गैहाङ्गणक्रीडनधूलिधूमः ।
 मुहुर्वदन् किञ्चिदलक्षितार्थं
 मुदं तयोरङ्गतस्ततान ॥ ४२ ॥
 गृह्णन् विषाणे हरवाहनस्य
 स्पृशन्नुमाकेसरिणः सटालीः ।
 स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखायं
 कर्षन् बभूव प्रमदाय पित्रोः ॥ ४३ ॥
 एको नव द्वौ दश पञ्च सप्ते-
 त्यजीगणान्मञ्चु मुखं प्रसार्य ।
 महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं
 तदङ्गः शैशवमुग्धमैशिः ॥ ४४ ॥
 कपर्दिकण्ठान्तकपालदान्त्रो-
 ऽङ्गुलिं प्रवेश्याननकोटरेषु ।
 दन्तानुपातुं रभसीबभूव
 मुक्ताफलभ्रान्तिकरान् कुमारः ॥ ४५ ॥
 शंभोः शिरोऽन्तः सरितस्तरङ्गान्
 विगाह्य गाढं शिशिरान् रसेन ।
 सञ्जातजाड्यो निजपाणिपद्म-
 मतापयद्मालविलोचनाम्नौ ॥ ४६ ॥

किञ्चित्कलं भङ्गुरकण्ठरम्य-
 नमज्जटाजूटधरस्य शम्भोः ।
 प्रलंबमानं किल कौतुकेन
 चिरं चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४७ ॥
 इत्थं शिशोः शैशवकेलिवृत्तै-
 र्मनोभिरामैर्गिरिजागिरीशैः ।
 मुदा विनोदैकरसप्रसक्तौ
 दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४८ ॥
 इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितं
 ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।
 अलभत परां वृद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनं
 स किल सकलं शास्त्रं शस्त्रं विवेद विभोरपि ॥ ४९ ॥
 इति कुमारसम्भवे कुमार-
 कौमारवर्णनं नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

ON THE NYĀYA SYSTEM OF PHILOSOPHY.

(Continued from page 40.)

Whilst *Kaṇāda*, in his rhetorical section, gives the framework for a set harangue, to be delivered without interruption, *Gautama* supposes an opponent, and a chairman, or Speaker of the House. In his first aphorism, (see the "Logical Aphorisms of Gotama," published in Calcutta, p. 2; Colebrooke's Essay, p. 265; or Ward's "View, &c. of the Hindoos," v. 4, p. 239,) he sketches, by an enumeration of the sixteen topics following, what may be regarded as "the natural history of a debate." What is to be admitted as proof (*pramāṇa*) having been pre-determined, and the subject of discussion (*prameya*) having been mooted, the impartial chairman, not having yet heard the arguments, is in a state of doubt (*saṁśaya*), both as to what is the fact of the matter, and also as to there being any sufficient motive (*prayojana*) for entertaining the question. The asserter of the proposition explains the importance of the question, which furnishes the motive for entertaining it; and he supports his own opinion on the matter by citing examples (*dṛṣṭānta*) sufficient, he conceives, to make out an established case (*siddhānta*). An opponent rises, and takes the reasoning to pieces (*avayava*), putting it, that is to say, into the form of the five-membered discourse, and trying to show its insufficiency. The first speaker makes a refutation (*tarka*) of these objections, and thus furnishes confirmation (*nirṇaya*) of his own position. The objector, who, being, by hypo-

thesis, in the wrong, is of course obstinate, begs that a fair discussion (*vāda*) may be allowed; and he proceeds to offer a wrangling rejoinder (*jalpa*); and, in default of better arguments, he brings forward cavils (*vitaṇḍa*), fallacies (*hetwābhāsa*), ambiguous expressions, and such-like disingenuous artifices (*chhala*). By these unworthy proceedings he lays himself open to the confutation (*jāti*) to which a reasoner is liable who evidently contradicts himself, and the assembly being no longer disposed to listen to him, he is voted a nuisance, and finds himself in the predicament of being rebuked (*nigraha-sthāna*) by the president, who puts him down, and declares that "the Ayes have it."

Kaṇāda's six categories belong, in the foregoing enumeration of topics, to the head of *prameya*—things, the existence of which is to be proved.

After the rhetorical section of our text-book, we come to the chapter on Fallacy, or "the mere appearance of a reason" (*hetwābhāsa*). The examples, as might have been expected, are all regarded as being "extra dictionem," and the refutation is made to turn on the citation of instances in which there is avowedly present or avowedly absent that property, the existence of which in the subject (*pakṣa*) is in question.—"That which certainly possesses the property in question," says our text-book, "is called an instance on the same side (*sa-pakṣa*); as the culinary hearth, in our example. "That which is certainly devoid of the property in question is called an instance on the opposite side (*vi-pakṣa*); as the great deep lake, in the same example."

The *sa-pakṣa* corresponds to Bacon's *instantiæ convenientes* "quæ in eadem naturâ conveniunt, per materias licet dissimillimas." The *vi-pakṣa* answers to the *instantiæ* "quæ naturâ datâ privantur"—(*Organum*. Lib. 2. Aph. xi. and xii.)

The five kinds of allegation that present merely the semblance of a reason (*hetwābhāsa*), are specified as follows:—(1) that which would prove too much (*savya-bhichāra*); (2) that which would prove the contradictory (*viruddha*); (3) that than which there is a stronger argument on the other side (*satpratipakṣa*); (4) the inconclusive (*asiddha*); and (5) the self-refuted (*bādhita*). "The alleged reason which would prove too much," (*sa-vyabhachāra*,—i. e. which wanders away to cases where the property is absent, instead of being exclusively predicable in cases where the property is present,) is described as "that which has several conclusions" (besides the one wanted.) "As, for instance, if "one should say, 'The mountain is fiery, because the "existence of the mountain is capable of proof," (the reason assigned would be liable to this objection,) "be-

"cause the capability of having its existence proved, be-
"longs (equally) to a lake, which is characterized by the
absence of fire."

The result of this, translated into the language of European logic is this, that in such a case an opponent would deny the suppressed premiss, essential to the validity as an argument—viz. that "All that is demonstrable is fiery"—the truth of which is a question not of formal logic but of fact—a question to be determined by inductive investigation. If the suppressed premiss be merely that "Some things demonstrable are fiery," then of course the middle term is not distributed.

It is obvious (see Whately's Logic, Book 3, § 1.) that it is impossible, in the case of a fallacy propounded as an Enthymeme, to tell whether the fallacy is in the form or in the matter; but there is no doubt that our text-book views it as residing in the matter, seeing that what is brought forward, in refutation, is an instance designed to disprove the universality of the suppressed major.

Under the same division of fallacies our text-book places two other varieties—that in which the reason alleged is "not common" (*asādhāraṇa*), being a property of the subject under consideration and of nothing besides;—and that which is "non-exclusive" (*anupasaṅhāri*). Of the former the example given is, "Sound is eternal, because it has the nature of sound"; on which our text-book remarks that "the nature of sound resides in sound alone, and in nothing else, whether eternal or non-eternal." This fallacy corresponds to what has been ungallantly termed "Ladies' logic"—the proving of a proposition by re-asserting it—"It is so."—"Why?"—"because it is so." Of the other variety, the example given is, "Everything is non-eternal, because the existence of everything is capable of proof." To this our text-book objects, that "since *everything* is taken as the subject of the "proposition, nothing is left to furnish examples," by means of which the truth of the assertion might be tested. This view of the matter is taken under the impression that truth can be ascertained only by an induction of examples; the *Naiyāyikas* agreeing rather with Mr. Mill than with Mr. Whewell on this point.

Of the second class of fallacies we find the following example—"Sound is eternal, because it is created"—an argument to be rejected, according to our text-book, "because the fact of its having been created implies, not eternity, but the negation thereof." In this case the denial of the major, viz., that "Everything created is eternal," rests on the ground that the very reverse is the fact. Whether sound be created or uncreated, is a disputed point among Indian philosophers,—the Grammarians, of course, taking the side in the dispute which

tends most to exalt the subject-matter of their own science.

As an example of the third class of fallacies, we are told that if one should argue that "Sound is eternal, because it is audible, as the nature of sound (*śabdātva*) "is (by both parties admitted to be)," it might be argued with equal force, on the other side, that "Sound is non-eternal, because it is a product—as a jar is."

Wherever there appears to be an equiponderance of arguments, the case is of course one for further enquiry into facts. As for the example just quoted, a Buddhist would dispose of it by denying that anything exists in reality answering to the term *śabdātva*, "the abstract nature of sound." Granting that there were such a thing, and that it were eternal as here assumed, there is a fallacy of equivocation in the attribution to it at once of the terms "audibleness" and "eternity." The term *śabdātva* is audible, like other words, only in the sense of what is called in the Logic of the schools its *suppositio materialis* (the *anukarṇa* of the Sanskrit Grammarians)—in so far as it is a pronounceable collection of vowels and consonants; but it is held to be eternal in quite a different sense—in the sense of its being an abstract entity—in which sense it is no more audible than is the abstract nature of a jar, or any other kindred pseudo-Platonic Universal.

The fourth class of fallacies, that of the inconclusive *asiddha* is sub-divided into three kinds, (1) "where there is not established the existence of any such locality as that where the property is alleged to reside" (*āśrayā-siddha*); (2) "where the inconclusiveness is apparent from the form of the expression" (*swarūpāsiddha*); and (3) "where invariableness of concomitancy is not established," (*vyāpyatwāsiddha*). As an example of the first kind, our text-book supposes one to argue that "The sky-lotus is fragrant, because the nature of a lotus resides in it, as in the lotuses of the lake." And it is remarked that "the sky-lotus which is here (alleged as) the locality (of the nature of a lotus) does not exist."—Mr. Mill (Logic, vol. 1, p. 200,) treating of the nature of Definition, has the following remarks, which noticeably illustrate the case in hand.

He says:—

"Let this, for instance, be our definition; A dragon is a serpent breathing flame. This proposition, considered only as a definition, is indisputably correct. A dragon is a serpent breathing flame: the word means that. The tacit assumption, indeed, (if there were any such understood assertion,) of the existence of an object with properties corresponding to the definition, would, in the present instance be false. Out of this definition we may carve the premisses of the following syllogism:—

"A dragon is a thing which breathes flame.

But a dragon is a serpent!

From which the conclusion is

Therefore some serpent or serpents breathe flame:—"

"An unexceptionable syllogism, in the first mode of the third figure, in which both premisses are true, and yet the conclusion false; which every logician knows to be an absurdity. The conclusion being false, and the syllogism correct, the premisses cannot be true. But the premisses, considered as parts of a definition, are true: there is no possibility of controverting them. Therefore, the premisses considered as parts of a definition cannot be the real ones. The real premisses must be:

"A dragon is a really existing thing which breathes flame:—

"A dragon is a really existing serpent:

"Which implied premisses being false, the falsity of the conclusion presents no absurdity."

The example given of an argument "the inconclusiveness of which is apparent on the face of it," is the following: "Sound is a quality, because it is visible, as colour is;"—in the case of which argument, we are told, every one would perceive at once that "visibility does not reside in sound, for sound is recognized by the hearing" (not by vision). This is the case of notorious falsehood in the minor premiss.

The third case in this class, viz., the case "where invariableness of concomitancy is not established," exhibits an approach to a recognition of the formal necessity of the distribution of the middle term;—but, as treated, it falls under the head of the procedure "a dicto secundum quid, ad dictum simpliciter." The example given is the following:—"The mountain must be smoky, because it is fiery;" whereupon our text-book remarks justly, that things may be ignited, like a red-hot iron ball, without being smoky; and, less justly, that smoke can be looked for only where "wet fuel" is in the way. The term *upādhi* ("a special cause for a general effect"—Wilson's Dict.) answers to the "quid" in the "dictum secundum quid."

Of the last kind of fallacy treated of, the futile or self-contradictory, the following is given as an example:—"Fire is devoid of heat, because it is a substance, as a jar is." In this case, says our text-book, the alleged proof is defeated by the opposition of a thoroughly ascertained one—for we know, by the evidence of our senses, that "fire is hot."—If we did not the argument is not the less a non sequitur.

Having thus pursued Fallacy down to its lowest hiding-place in sheer nonsense, our text-book goes on to cite Comparison as a separate kind of proof. We agree with the *Sāṅkhya* in declining to recognise this as a special kind of proof:—so we pass it over, and proceed to "Testimony" (*śabda*), which is defined as "the word of one worthy" (to be received as an authority). Here is the starting point for an enquiry into the truth of history—a question of the greatest moment in our dealings with Hindú thinkers, and a question in regard to which we fear their notions are at present of the crudest.

Our text-book next proceeds to some considerations

about the nature of language, indicating the place in the system for the Philosophy of grammar:—and then come some of the Qualities which we have already remitted to the province of Psychological and Ethical science; our text-book itself here remarking that "the eight qualities in the list, beginning with "Intellect, belong to soul only."

The last of the qualities, viz. Faculty (*sanskāra*) is said to be of three kinds, viz. (1) Momentum (*vega*); (2) Imagination (*bhāvanā*); and (3) Elasticity (*sthiti-sthāpaka*). It seems strange to class together things so seemingly different as these three. Our own view of the classification, (which those pandits that we have got to understand us seem to concur in,) is this—that for the production of such an effect, or the establishment of such a product, as a jar, two causes at least must co-operate; viz. the maker and the material:—for the clay may be said to make the jar, as reasonably as the potter can be said to make it. So again, in order that there may be Perception, both the *Minā* and an external Object must co-operate. But equally in the case of the Mind's exerting the faculty of Memory, a bent bow's righting itself on the removal of the strain, and of a body's continuing its course after disjunction from that which originated the motion, an agent is recognized as operating *by itself*. Looking at the etymology of the word *sanskāra*—(*sa* "with," and *kṛi* "do")—one might imagine the word to be better fitted to express what is done, by the mind, &c. in co-operation with something else, than what is done without such co-operation: but occasionally, in a compound verb, the separate force of the constituent elements is nearly as little obvious as the character of the acid or the alkali in a neutral salt.

Our text-book, having finally disposed of the two first categories—Substance and Quality,—reverts to the third—that of Action, which is defined as "consisting in motion."—Here, as we stated before, we find the place, in the *Nyāya* system, for all the physical sciences dependent on the laws of motion. On the remaining four categories, (Community, Difference, Intimate Relation, and Non-existence,) it would be needless here to add to what has been already said.

Now, reviewing the ground that we have gone over with the view of finding out its available points, we think we have shown that the *Nyāya* system furnishes starting points, from which the learned mind of India may be invited to advance into the scientific paths of Chemistry, Zoology, Botany, Geography, Geology, Astronomy, Psychology, Ethics, Mathematics, Formal Logic, the Philosophy of Induction, Rhetoric, and Mechanical Philosophy.

Why we think the determination of these points a matter of some importance, and how we think they might be turned to practical account, we propose to set forth in a paper "On the Prospects of India, Religious and Intellectual."—K.

THE SĀHĪTYA-DARPAṆA, OR MIRROR OF COMPOSITION.

CHAPTER X.

The Declaration of Ornaments.

He now declares the Ornaments, the occasion for treating of them having arrived, after the discourse on Faults, Excellences and Styles*, the other accompaniments of Poetry.

TEXT.

No. 631. Those non-permanent attributes of a word and its sense, that add to their beauty and aid the flavour† or the like,‡ are styled Ornaments, being like bracelets and the like that adorn the human form.

COMMENTARY.

a. As bracelets and the like, by promoting the beauty of the person, advantage the man, so Alliteration, Simile and other figures, which, by adding to the beauty of word and sense, serve to aid the flavour or the like, are termed Ornaments.

b. 'Non-permanent'—i. e. their (the ornaments') presence is not necessary like that of the excellencies, or the merits of Sweetness, Energy, and Perspicuity (see Chapter VIII).

c. Since of a word and its sense, the word becomes first the object of apprehension and then the sense, it is proper to speak first of the ornaments of word; and the semblance of Tautology, though an ornament of word and sense, being by the ancients defined among ornaments of word, he declares first.

TEXT.

No. 632. What at first sight appears to be the repetition of a sense, is called the Semblance of Tautology, § and this consists in the use of different words of the same apparent import.

* These are respectively treated of in the 7th, 8th and 9th chapters of the Sāhitya-Darpaṇa.

† This is Dr. Ballantyne's rendering of the term रस (rasa), or Poetical Relish. Of this there are generally reckoned nine varieties, viz., the Erotic, the Comic, the Pathetic, the Furious, the Heroic, the Terrible, the Disgustful, the Marvellous, and the Quietistic.

‡ This expression sums up all those sentiments that excite poetical delight, though they are not fully developed, from the want of some of its requisites, into Relish properly so called. See the Mirror of Composition (Bib. Ind), pp. 39 and 132.

§ Or Paronomasia of Synonyms.

COMMENTARY.

a. This is an example:—

भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिगुभांशुगीतगुः ।

जगन्त्यपि सदाऽपायादव्याच्छेतोहरः शिवः ॥

"Bhujanga-kundalī vyakta-śaśi-śubhrāṇsu-śītaguḥ
Jagantyaṇyapi sadāpāyādayāch chetoharah Śivah."

(He who has a serpent for his earring, on whose head is manifest the moon with the camphor-white rays, may the heart-ravishing Śiva ever preserve the worlds!)

Here, the compounded words भुजङ्गकुण्डली (bhujanga-kundalī), for example, seeming at first sight both to mean a serpent, bear the appearance of being tautological, but afterwards they come to convey a distinct sense, viz., 'one who wears a serpent for an earring.' In पायादव्यात् (pāyādayāt) the ornament consists in the seeming tautology of an action, for the seeming verb पायात् (pāyāt) terminates in being recognized as अपायात् (apāyāt), the अ (a) having coalesced in sandhi, or combination, with the आ (ā) of सदा (sadā). Of the words भुजङ्गकुण्डली (bhujanga-kundalī), the former only admits of being exchanged for a synonym; of हरः शिवः (harah Śivah) the latter only, and both of शशि-गुभांशु. (śaśi-śubhrāṇsu).

b. In the sentence भाति सदा ऽनत्या ऽगः* "Bhāti sadā 'natyā 'gah," '(A mountain shines by never bowing),' neither of the seeming words दान (dāna) and त्यागः (tyāgah) can be exchanged. Thus the figure in question is an ornament both of word and sense, inasmuch as it can partially endure an exchange of words.

TEXT.

No. 633. A similarity of sounds, notwithstanding a difference in the vowels is what is called Anuprāsa, or Alliteration.

COMMENTARY.

a. A similarity in mere vowels, not being striking, is not counted an embellishment.

b. Anuprāsa (anu+pra+āsa from as to throw) means etymologically, a throwing or setting together of words in an excellent manner, favourably to flavour.

TEXT.

No. 634. The Chheka is a similarity occurring once and in more than one way among a collection of consonants.

COMMENTARY.

a. The Chheka—i. e. the Chhekānuprāsa.

b. 'In more than one way'—i. e. both in the nature of the sound and in the order of their succession. The similarity, for instance, in रसः सरः with a difference of order is not the subject of this ornament.

c. This is an example of my revered father's:—

आदाय वकुलगन्धानन्धोर्कुर्वन् पदे पदे भमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥

* Wrongly divided in Roer's edition—भाति सदा न त्यागः

"Ádāya Vakula-gandhānandhīkurvan pade pade bhramarān
Ayameti mandamandam Kāverī-vāri-pāvanah pavanah."

(Wafting the perfumes of the Vakula,* intoxicating
the bees at every step, here blows softly and slowly the
purifying breeze from the holy waters of the Kāverī.)

There is here the recurrence of two combined conso-
nants in गन्धानन्दी (gandhānandhī); of two separate, in
कावेरीवारि (Kāverī-vāri); and of many, in पावनः पवनः
(pāvanah pavanah).

d. 'Chheka' means skilful, and as being used by
them, this figure is called the Chhekānuprāsa, or the
'Alliteration of the skilful.'

TEXT.

No. 635. Similarity among a number of consonants
in one way, or that occurring more than once (which
distinguishes it from the above ornament) and in more
than one way, or the same single consonant recurring even
once is termed Vṛittyānuprāsa, or Harmonious Allitera-
tion.

COMMENTARY.

a. 'In one way'—i. e. in nature only and not in or-
der too. 'In more than one way'—i. e. in order as well
as in nature. In the expression 'even once' by the
word 'even' is implied 'also more than once if possible.'

b. The following is an example:—

उन्मीलनमधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूलाङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकालीकलकलैरुद्गोर्णकण्ठज्वराः ।
नीयन्ते पथिकैः कथंकथमपि ध्यानावधानक्षण-
प्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥

"Unmīlan-madhu-gandha-mugdha-madhupa-vyādhūta-chū-
tānkura—

Kṛīdat-kokila-kākalī-kalakalairudgīrṇa-karṇa-jwarrāh
Nīyante pathikāih kathankathamapi dhyanāvadhāna-kṣhaṇa-
Prāpta-prāṇa-samā-samāgama-rasollāsairamī vāsaráh."

(Hardly and with difficulty are passed these days by
the wandering lovers, enjoying the fancied bliss of the
company of their sweethearts obtained but in the tran-
sient moments of meditative vision—these vernal days
when the ear is tormented with the sweet confusion of
the warbles of kokilas sporting on the mango sprays,
which are shaken by bees allured by the scent of the
overflowing honey.)

In this example the two r's (र) and s's (स) are similar
in one way only, their order not being the same. In the
second line of the stanza the consonants क (k) and ल (l)
recur more once and in the same order; in the first line
the letter त (t) recurs once and ध (dh) more than once.

c. An arrangement of letters ministering to the
heightening of flavour is termed 'vṛitti' (i. e. style adapted
to the sentiment) and the present ornament is called
'Vṛittyānuprāsa' since it consists in an excellent dispo-
sition of words in conformity with that arrangement.

* Mimusops Elongi. Wilson.

TEXT.

No. 636. When there is a similarity among consonants
alone, as being pronounced by the same organ of speech,
such as the palate, the teeth or the like, this is styled
Śrutyānuprāsa, or Melodious Alliteration.

COMMENTARY.

a. For example:—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशेव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनी स्ताःस्तुमो वामलोचनाः ॥

'Dṛśā dagdham Manasijam jīvayanti dṛśaiva yāh
Virūpākshasya jayinī tāh stumo vāma-lochanāh."

(Them who with a look recall to life the mind-born god
who was burnt by a look—we glorify the fair-eyed wo-
men the conquerors of the fierce-eyed divinity [Śiva])

Here, in the words जीवयन्ति (jīvayanti) याः (yāh) and
जयिनीः (jayinīh) the consonants ज (j) and य (y) being utter-
red from the same part of the mouth, viz., the palate, are
similar. Similarly might it be exemplified of the gutturals,
dentals &c. And this is named Śrutyānuprāsa because
of its being extremely delightful to the ear (śruti) of the
man of taste.

TEXT.

No. 637. If a consonant, its predicament unaltered,
together with the foregoing vowel, is repeated at the end
of words or lines, it is termed Antyānuprāsa, or Final
Alliteration.

COMMENTARY.

a. 'Its predicament unaltered'—i. e. joined, as the
case may be, with an anuswāra, visarga, vowel or another
consonant.

b. And this figure is generally to be used at the
end of verses or of words. Coming at the end of verses,
this is illustrated in the following stanza of mine:—

केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः ।

चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम् ॥

"Keśah kāśa-stavaka-vikāśah,

Kāyah prakṛṭita-karabha-vilāśah,

Chakshur dagdha-varāṭakakalpam,

Tyajati na chetah kāmamanalpm."

(The hair bears the appearance of a bunch of the Kāśa
grass*: the body bent down and hunch-backed displays
the beauty of a young camel's frame: the eyes are fac-
similes of a burnt cowrie: yet the heart quits not its exor-
bitant desires.)

c. Coming at the end of words, this figure is instanced
in मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि. "Mandam hasantah,
pulakam vahantah &c."

(Sweetly smiling, with their hairs erect with joy &c.)

TEXT.

No. 638. A repetition of sound and sense when there
is a difference in the mere purport, is spoken of as the
Lātānuprāsa.

* Saccharum Spontaneum. Wilson.

COMMENTARY.

a. For example :—

“स्मेराजीवनयने नयने किं निमीलिते ।

पश्य निर्वर्जितकन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियं ॥

“Smera-rájiva-nayane kim nimilite,

Paśya nirjita-kandarpam kandarpa-vaśagam-priyam.”

(Why hast thou closed thine eyes, fair lady with eyes like the smiling lotus? behold thy love who surpasses Cupid, by Cupid brought to subjection.)

Here though the meanings of the cases endings of the repeated words are different, yet the more important ideas of the concrete objects, conveyed by their crude portions are the same, hence there is here a case of the *Látánuprása*.

b. In the example—“His eyes are eyes indeed in whose presence will be this fair-faced one,” the second ‘eyes’ differs in meaning simply in being designed to imply a possession of such attributes as good fortune or the like. This, then, is also an instance of the same ornament though assuming here the character of what, in Greek Rhetoric, is designated *PLOKE*, *πλόκη*.

c. Or to take another example :—

यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितस्तस्य ॥

“Yasya na savidhe dayitá dava-dahanas Tuhina-dídhitistasya, Yasya cha savidhe dayitá dava-dahanas Tuhina-dídhitistasya.”

(To him who has not his love by him, the cool-beamed moon is a conflagration, and to him who has his love by him a conflagration is the cool-beamed moon.)

In this example we have a repetition of many words.

d. This figure is termed *Látánuprása* from its being generally liked by the people of the country *Láta*.*

TEXT.

No. 639. Anuprása (Alliteration) then is fivefold.

COMMENTARY.

a. The text is clear.

TEXT.

No. 640. The repetition, in the same order, of a collection of vowels and consonants, the sense, where there is one, being different is styled *Yamaka*, or *Rhyme*.

COMMENTARY.

a. In this ornament both the sounds repeated are sometimes significant and sometimes meaningless; sometimes one of them has a meaning and the other, none: hence is the clause ‘where there is one’ inserted in the text. ‘In the same order’—this implies that such repetitions as *दमो मोद* (*damo moda*) have no connection with the present figure.

b. And this figure, consisting of the repetition of a word, a line, a half stanza and a stanza is abundantly divisible, because of the numerous ways in which the repetition of a word &c., may be made.

c. A. part only is exemplified as follows :—

नवपलाशप्रलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजं ।

मदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरिः ॥

“Nava-paláśa-paláśa-vanam purah

“Sphuṭa-parága-parágata-pankajam,

Mṛidula-tánta-latántamalakayat,

Sa surabhim surabhim sumanobharaih.”

(He saw before him the spring, fragrant with an exuberance of flowers, under whose influence the *Paláśa** forest had assumed a fresh foliage, the lotus was filled with manifest pollen and the tender ends of plants were fading.)

Here we have the repetition of words. In *पलाश पलाश* (*paláśa paláśa*) as also in *सुरभिं सुरभिं* (*surabhim surabhim*) both the sounds repeated are significant, in *लतान्त लतान्त* (*latánta latánta*), the former is meaningless; in *पराग पराग* (*parága parága*), the latter bears no sense. Similarly might the other cases be exemplified.

d. According to the rule, viz., “ड (*d*) and ल (*l*), व (*v*) and ब (*b*), ल (*l*) and र (*r*) are to be held the same letter in the Rhyme or the like,” there is no violation of this figure in this verse of *Kálidása* भुजलतां जड़तामवलज्जनः (*Bhujalatám jaḍatámabalá-janah*).

TEXT.

No. 641. When one construes a speech of another in a sense different from what is intended, by a *Paronomasia* or a change of voice, it is termed *Vakrokti* or crooked speech, and is twofold according as it is founded on the one or the other.

COMMENTARY.

a. ‘Twofold’ as being *Paronomastic Crooked Speech* and *Accentual Crooked Speech*.

b. For examples of these two kinds in their order :—

‘के यूयं’—‘स्थल एव सम्प्रतिवयं’—‘प्रश्नो विशेषाश्रयः’

‘किं ब्रूते विद्वान् सवा फणिपति र्यत्रास्ति सुप्तो हरिः’ ।

‘वामा यूय’ ‘महोविदम्बरसिक्कः कीदृक् स्मरो वर्तते

येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्त्वेव योपिद्वयम्’ ॥

“‘Ke yúyam?’—‘Sthala eva samprati vayam’—‘Praśno viśeśhásrayah.’

‘Kim brúte vihaḡah sa vá phaṇipatir yatrásti supto harih?’—

‘Vámá yúyam’—‘Aho viḡamba-rasikah-kídrík smaro vartate

Yenásmásu viveka-śúnnya-manasah pumsweva yoshidbbraham!’”

“Who (*ke*) are you ?”—playing upon the word *क्* which means water also, the addressees reply—‘Forsooth, we are on the ground just now.’ ‘Nay my question is touching the particularity (*viśeśha*) of your caste or country.’ ‘What says the bird (*vi*) or the lord of the serpents (*śeśha*) on whom Vishnu is sleeping?’—‘You are perverse (*vámá*)’—‘Aha, how fond is cupid of deluding people—this man, robbed of all discrimination, mistakes us men for women (*vámá*)!’”

* The upper part of the Dekhin, *Lár* or *Laricc*. Wilson.

* *Butea Frondosa*. Wilson.

Here in the word *viśeṣha* there is a 'Paronomasia with division', as *viśeṣha*, divided into *vi* and *śeṣha* comes to be connected with the two meanings of 'bird' and 'serpent.' In the other instances there is that 'without division.'

"In the season noisy with the Kokila's warbles and delightful with the blooming mango plants, her heart grieves not (*na dūyate*) to have abandoned her offending lover."

Here the negative (*na*) used in the sense of denial by one of the fair friends of the lady, is by another construed into an affirmative signification through an *interrogative* change of voice, thus—'Grieves not her heart?—it DOES.'

P. D. M.

(To be continued.)

MANU'S BULL.

In the Journal of the German Oriental Society, Vol. VI., Fasciculus III., Dr. Weber observes, in a foot-note in page 303 of his translation of the 1st Book of the Śatapatha Brāhmaṇa, that Dr. A. Kuhn compares the Bull of Manu with the Grecian Minotaurus; and adds, truly enough, that the resemblance is obvious, but that the detailed comparison is attended with considerable difficulties.

It appears to me that points of resemblance will multiply and difficulties decrease if we compare the Bull of Manu not with the Minotaurus, but with his father the Bull of Minos. In the Śatapatha Brāhmaṇa (Book I., Adhyāya I., Brāhmaṇa IV.), it is written: "Manu had a bull. Into him had entered a voice that slew Asuras and Fiends. With his snorting and bellowing the Asuras and Rakshasas were ever trodden under foot. Then the Asuras said among themselves, Alas! this bull worketh us woe: how may we now prevail over him? Now Kilāta and Ākuli were the chief priests of the Asuras: and they said, Surely Manu is faithful: now shall we know it. They went to him, therefore, and said, O Manu, we will sacrifice for thee. And he said, Wherewithal *will ye sacrifice*? And they answered, Even with this *thy* bull. And he said, Be it so. And the voice of the bull that was sacrificed went away and entered into Manāvī, the wife of Manu."

The Grecian legend tells us that Minos was the son of Zeus, in his Bull-avatār, and Europa. He was a great law-giver while he lived upon earth, and after death a righteous Judge among the shades. Once, as he was sacrificing to the God of the Sea, he prayed that a bull might come forth from the sea and promised to sacrifice the animal to the God. The bull appeared,*

but Minos, struck with his beauty, spared him, and sacrificed another in his place. The God of the Sea in his anger made the bull mad, and caused Pasiphaë, the wife of Minos, to fall in love with the animal, by whom she became the mother of the Minotaurus, a man-eating monster with a human body and a bull's head.

There are several striking points of resemblance in these two stories, quite sufficient to indicate a common origin for both. Manu, the Indian law-giver, is, of course, the prototype of his Cretan namesake, the law-giver and king, whose name and fame were once in Greece almost what Manu's are now in India. In the words of the Brāhmaṇa quoted above in translation, Manu had a bull (*Manorha vā 'rishabha āsa*): Minos, himself begotten by a God in the form of a bull, prayed for and obtained a miraculous bull. Manu gave his bull to be sacrificed: Minos vowed to sacrifice his, but failed, to keep his vow. The voice of the sacrificed bull entered into the wife of Manu, and tormented the Asuras and Fiends more grievously than before: the love of the bull that was spared from the slaughter inflamed the wife of Minos, and she became the parent of a monster that lived upon the flesh of foreign youths and maidens.

So much for the points of resemblance in the two legends. It should be remembered that the Bull, the possession of which is attributed to both the Indian and the Cretan law-giver, was in India the symbol of justice. As such, he is the favourite animal of Mahādeva, and in this form Justice or Righteousness (Dharma) is represented in the Śrī-Bhāgavat Purāṇa (Book I. Ch. 17.), the four legs* that support him being Mortification, Purity, Charity, and Truth.

VII. 55. But in this passage the bull is the Sun, according to Sāyana; the Moon, according to Professor Aufrecht, whose interpretation is the more probable one, as a night-scene is described (Indische Studien. Vierter Band. Drittes Heft, p. 343.). In either case the thousand horns are the light-beams, and the rising up from the sea is obvious. Is there any connection between light, as represented by horns, and the Minotaurus the bull-headed son of Pasiphaë the daughter of the Sun?

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be charged for according to the space occupied.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS TRÜBNER and Co., LONDON.

Subscription, in advance, including postage, Rs. 12-0-0 per annum.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

* Cf. *Sahasraśringo viśhabho yah samudrād udācharat.* Rig-veda

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 5.

Benares October 1st, 1866.

Vol. I.

॥ प्रकरणपञ्जिकायाः पञ्चमप्रकरणस्य ॥

प्रमाणपारायणस्य प्रक्रान्तपूर्वं प्रथ-

मपरिच्छेदेऽवशिष्टांशः ।

स्वाभिमतमिदानीं प्रत्यक्षलक्षणमाह । साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षम् । ननु भावनाप्रकर्षजापि स्मृतिः साक्षात्कारवती प्रत्यक्षं प्रसज्यते । न । प्रमाणाधिकारात् । अनुभूतिश्च प्रमाणम् । तद्विशेषश्च प्रत्यक्षमिति न स्मृतौ प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

प्रत्यक्षस्य विशेषमाह । मेयमातृप्रमासु सा । तत्र विभागमाह । मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था । द्रव्यजातिगुणेष्विन्द्रियसंयोगोत्था सा प्रत्यक्षा प्रतीतिः । मेयेष्विन्द्रियसंयोगेन तत्संयुक्तसमवायेन तत्समवायेनच जायते । कानि पुनरिन्द्रियाणि । घ्राणनयनरसनत्वक्श्रवणानि बाह्यानि आन्तरं च मनः । किंपुनरेषामस्ति त्वे भेदे च प्रमाणम् । उच्यते । विषयावबोधस्तावत् कादाचित्को दृश्यते । तस्य चात्मा समवायिकारणमसमवायिकारणेनच विना कार्यं न जायत इति । तच्च समवायिकारणप्रत्यासत्तं भवति । प्रत्यासत्तिश्च द्विधा दृष्टा । तत्समवायस्तत्कारण-समवायश्च । अग्निसंयोगाहि पाक्यद्रव्यसमवेतोऽसमवायिकारणभूतस्तत्रैव गन्धादिकमारभते । तन्तुरुपाणि च पटकारणभूतेषु तन्तुषु समवेतानि पटस्य रूपारम्भेऽसमवायिकारणभूतानि । तत्र तावदात्मनो नित्यत्वात् तत्कारणसमवेतमसमवायिकारणं न भवतीत्यात्मसमवेतमेव गुणान्तरमसमवायिकारणमाश्रयणीयम् । तत्रच नित्यद्रव्यसमवायिनो वैशेषिकगुणस्य द्रव्यान्तरसंयोगएवासमवायिकारणत्वेनावधारितः । पार्थिवपरमाणुषु हि रूपादयोऽग्निसंयोगमेवासमवायिकारणमाश्रित्योत्पद्यमानाः प्रतीता इत्यात्मनोऽपि बोधाख्यो धर्मा द्रव्यान्तरसंयोगमेवासमवायिकारणमाश्रयति । तस्यच द्रव्यस्याश्रयभूतद्रव्यान्तरसद्भावे प्रमाणाभावादद्रव्यद्रव्यत्वं निश्चीयते ।

द्विविधं चाद्रव्यद्रव्यम् । परममहदाकाशादिकं परमाणुरूपं च । तत्रास्य द्रव्यान्तरस्य परममहत्त्वोपगमे संयोगवानुपपन्नः । संयोगकारणाभावात् । योहि संयोगः साक्षात् प्रतीयते सोऽन्यतरकर्मजो बोधकर्मजो वा संयोगजो वा तेन नियतकारणत्वेन संयोगस्यावगतत्वात् तदभावे संयोगएव नास्तीति निश्चीयते । नच परममहतोः साक्षात्संयोगो भवति न चाप्यनुमातुं शक्यत इति पारिशेष्यादणुत्वमेव तस्य द्रव्यान्तरस्याश्रीयते । अणुत्वे तत्कर्मवशादेव संयोगोदयोऽनुपपन्नो न भवति । तत्कर्मोत्पत्तौ प्रयत्नवदात्मसंयोगएव कारणम् । शरीरकर्मवत् । प्रयत्नेचासत्यदृष्टवदात्मसंयोगस्य कारणता वायुतिर्यक्पवनवत् । तदुक्तम् । अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मैतदृष्टकारितान्येतानीति । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानुभवे च तद् द्रव्यान्तरं मनःशब्दाभिधेयं निरपेक्षं कारणम् । सर्वार्थस्मृतौ च पूर्वजनितसंस्कारोद्बोधसहकार्यनुगृहीतमिति वेदितव्यम् । एतेन यदाहुः प्रणामनन्तरातीतं विज्ञानं यत् तन्मन इति । तदपि निराकृतम् । द्रव्यान्तरसंयोगस्यैव नित्यद्रव्यगत-वैशेषिकगुणारम्भेऽसमवायिकारणत्वेन दृष्टत्वात् । रूपग्रहणे रूपवदालोकस्य निमित्तत्वदर्शनाद्रूपवदेवेन्द्रियं रूपग्रहणनिमित्तमिति परिकल्पनीयम् । तथा गन्धवदेव गन्धग्रहणे स्पर्शवत् स्पर्शग्रहणे । रसवच्च रसबोधे । शब्दवदेव शब्दग्रहणे इति । तेन गन्धवत्त्वात् पार्थिवं घ्राणं गन्धग्रहणकारणम् । रसवत्त्वाच्चाभसं रसनं रसानुभवनिमित्तम् । रूपवत्त्वाच्च तैजसं चक्षु रूपालोकहेतुः । त्वगिन्द्रियं स्पर्शवत्त्वाद्वायवीयम् । शब्दगुणत्वाच्चाकाशं श्रोत्रेन्द्रियम् । इन्द्रियसम्बन्धापचस्यापि चार्थस्य विषयान्तरासत्त्वित्तेनाप्रतिपत्तेर्मनःसंयोगापेक्षेन्द्रियाणामाश्रीयते । तेनाभ्यन्तराणां सुखादीनां ग्रहणे सचिकर्षद्वयं कारणम् । आत्ममनःसचिकर्षः संयोगाख्यः सुखादिमनःसचिकर्षश्च संयुक्तसमवायलक्षणः । बाह्यरूपादिग्रहे च सचि-

कर्षचतुष्टयं कारणम् । आत्ममनःसचिकर्षो मनइन्द्रियसचिकर्षो
द्रव्येन्द्रियसचिकर्षो रूपादीन्द्रियसचिकर्षश्चेति ।

प्रमेयविभागमाह । द्रव्यजातिगुणेषु सा । सेन्द्रियसंयो-
गात्था प्रतीतिः । स्पर्शवन्महत्त्वयुक्तं च द्रव्यं पार्थिवमाप्यं तैजसं
वायवीयं चतुर्विधमैन्द्रियकम् । तथाविधद्रव्यादयकारणं च प्रमा-
णमिति निर्णयनिर्णीतम् । जातिसद्भावोऽपि जातिनिर्णयएवो-
क्तः । गुणास्तु रूपरसगन्धस्पर्शाः सद्भूया परिमाणानि पृथक्त्वं संयो-
गविभागौ परत्वापरत्वे सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च प्रत्यक्षया-
ह्याः क्वचिच्च द्रव्याग्रहणेऽपि रूपादीनां ग्रहणं रूपादयग्रहणे-
पिच द्रव्यस्येति नास्ति द्रव्यगुणयोरग्रहणं प्रति नियमः । द्विधाचेयं
द्रव्यजातिगुणेषु । सविकल्पाऽविकल्पाच्च प्रत्यक्षा बुद्धिरिष्यते ।
विभजते । आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेतरा । प्रथमं हि
स्वरूपमात्रज्ञानं द्रव्यजातिगुणेषूपपद्यते । तच्च स्वानुभवसिद्धम् ।
समाहितमनस्को विषयान्तरानुसन्धानशून्य इन्द्रियसंयुक्तं वस्तु
साक्षादुपलभतइति स्वसंविदेवात्र प्रमाणम् । तस्यच न स्वलक्षण-
मात्रं विषयः । जात्याकारावशाहित्वस्य स्पष्टत्वात् । नापि
सामान्यमात्रविषयत्वं भेदग्रहणस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । लब्धरूपे
क्वचित्किञ्चिदित्यादिच यदुच्यते तदितरेतराभावविषयम् । नतु
वस्तुविषयम् । वस्तुभेदप्रतीत्यनन्तरकालं परस्परभावोऽवसीय-
ते । घटं च घटाकारतया विदित्वा पटं च पटाकारतयायं स न
भवतीतीतरेतराभावं प्रतिपद्यते । पटाकारविधानं च वस्त्वन्तर-
ग्रहणानपेक्षमित्यप्रतिपद्यते । वस्त्वन्तरं तद्वद्दो नानुपपन्नः ।
तस्मात् सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी प्रतिपद्यमानं प्रत्यक्षं प्रथम-
मुत्पद्यते किन्तु वस्त्वन्तरानुसन्धानशून्यतया सामान्यविशेष-
रूपता न प्रतीयते । अनुगतं हि सामान्यमुच्यते व्यावृत्तश्च
विशेषः । नच वस्त्वन्तरानुसन्धानमन्तरेणानुगतव्यावृत्ती प्रत्येतुं
शक्येते । अप्रतिपद्यमानोऽपि ते शक्तौत्येव स्वरूपं तयोः प्रति-
पत्तुमिति निर्विकल्पकमसामान्यविशेषविषयम् । सविकल्पकं
तु तत्पृष्ठभावि ते एव वस्तुनी सामान्यविशेषात्मना प्रति-
पद्यते । ननुच वस्त्वन्तरानुसन्धाने नेन्द्रियं समर्थम् । इन्द्रिय-
सामर्थ्यसमुत्पन्नं प्रत्यक्षमिति कथं सामान्यविशेषात्मता प्रत्य-
क्षस्य विषयः । उच्यते । भवेदेतदेवं यदीन्द्रियाण्येव चेतनानि
स्युः । ज्ञानानिवा । आत्मात्वेकः सर्वानुभवितव्यानुभविता
संस्कारवशेन वस्त्वन्तरमनुसन्दधदिन्द्रियसंयोगि सामान्य-
विशेषात्मना वस्तु शक्नोति प्रत्येतुम् । तथाहि । निर्विकल्पकेन
सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी प्रतिपद्यमानेनापि तयोर्भेदो
ग्रहीतुं न शक्यते । नहि वस्तुभेदमात्रेण भेदसिद्धिः किन्तु
धर्मान्तरग्रहेऽपि भेदबुद्धौ सहकारी । तेनानुगतव्यावृत्ती धर्मा-
न्तरभूते अग्रहृतः सत्यपि सामान्यविशेषयोर्भेदो भेदबुद्धिर्नासी-
दुत्तरकालेच वस्त्वन्तरानुसन्धानेन ते प्रतीत्य भिन्नत्वमवसी-

यते । भेदेच सति विशेषणविशेष्यभावावसायइति न निर्वि-
कल्पकदशायां विशिष्टबुद्धिः । सविकल्पकं तु विशेषणविशेष्य-
भावमनुगच्छति । गुणप्रतीतावपि निर्विकल्पकं न विशिष्टतया
द्रव्यमवच्छिनत्ति । द्रव्यगुणयोर्भेदानवगमात् । अन्यव्यतिरे-
काभ्यां गुणजात्योर्द्रव्याद्वेदोऽवगम्यते । नच निर्विकल्पके-
ऽन्वयव्यतिरेकानुसन्धानमस्तीति न तेन भेदग्रहणम् । अग्रहीत-
भेदस्तु न विशिष्टतां ग्रहीतुमीष्टइति सविकल्पकएव विशिष्ट-
प्रत्ययः । नामकल्पनायामपि शब्दवाच्यतायाः स्मर्यमाणाया-
एव विषयत्वं कर्मकल्पनाप्येवमेव व्याख्येया । प्रत्ययान्तरोप-
स्थितेचापि विशेषणे विशिष्टप्रत्ययो भवत्येव । आत्मनः
प्रमावृत्तानिर्विकल्पकपृष्ठभाविनश्च सविकल्पकस्य ग्रहीत-
याहित्वेऽपि धारावाहिकज्ञानन्यायेन प्रमाण्यं वेदितव्यं विशेष-
णविशेष्यभावातिरेकेणाग्रहीतयाहितापि सम्भवत्येव सविकल्प-
कस्याबाह्यवस्तुविषयत्वं च जातिनिर्णये निर्णीतम् । नचेदमनि-
न्द्रियज्ञं ज्ञानम् । इन्द्रियाधीनवृत्तित्वात् । अपरोक्षादभासोऽह्यं
सविकल्पकप्रत्ययः । तादृशो नेन्द्रियव्यापारमन्तरेणास्ति ।

सम्प्रति मातरि मितौच प्रत्यक्षं व्याख्यातुमाह । सर्ववि-
ज्ञानहेतुत्वा मितौ मातरिच प्रमा । साक्षात्कर्तृत्वसामा-
न्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्प्रता । यावती काचिद्ग्रहणस्मरणरूपा
प्रतीतिस्तत्र साक्षादात्मा प्रतिभाति । न ह्यात्मन्यनवभास-
माने विषया भासन्ते । सर्वाहि प्रतीतिरेवमुपजायतेऽहं
जानामीति । नपुनर्जानामीति काचिद्बुद्धिरस्ति । तथाहि
स्वपरवेदयोर्नृतिशयः स्यात् । नच प्रमान्तरविषयत्वेन निय-
मः सम्भवति । एकप्रतीतिविषयत्वेतु युक्तएव सहोपलम्भनि-
यमः । तस्मात् सर्वैरेव ज्ञानहेतुभिरात्मनि साक्षात्कारवती
धीरुपजन्यते । नवेवंतर्हि सर्वं प्रत्यक्षं प्रसक्तम् । यदि मात्रभि-
प्रायम् । इष्टमेव । प्रमेयाभिप्रायमित्तिचेत् । न । सर्वत्र प्रमेय-
स्यापरोक्षत्वनियमाभावात् । स्मृतिष्वनुमानान्तरेषुच न प्रमेय-
मपरोक्षम् । तेन प्रमेयापेक्षया प्रमाणान्तरव्यपदेशइति मन्तव्यम् ।
सर्वाश्च प्रतीतयः स्वयं प्रत्यक्षाः प्रकाशन्ते तासांच युक्तमेव
स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वं मानत्वं च । मेयमात्रप्रमाणानां त्वेष प्रती-
तिविशेषः । मेये मातरिच व्यतिरिक्ता प्रतीतिः साक्षात्कार-
वती मितौत्वव्यतिरिक्ता । इदमहं स्मरामि गृह्णामीति च
त्रितयमेवावभासते । मेयमात्रभयरूपा संविदेका । न तस्याः
संविदन्तरं चकास्ति । नच सा नावभाति । तदनवभासे
सर्वानवभासप्रसङ्गात् । किञ्चाप्रकाशस्वभावानि मेयानि
माताच प्रकाशमपेक्षन्ताम् । प्रकाशस्तु प्रकाशात्मकत्वाच्चान्य-
मपेक्षते । जाग्रतोहि मेयानि माताच प्रकाशन्ते । सुषुप्तस्यच
न द्वयमपि प्रकाशते । नच तदानीं तच्चास्त्येव । प्रबोधे सति
प्रत्यभिज्ञानात् । तत्र प्रकाशात्मकत्वे सुषुप्तिदशायामपि द्वयं

प्रकाशेत । तस्मादप्रकाशात्मकमेतद् द्रव्यमित्यङ्गीक्रियते ।
प्रकाशस्यत्वप्रकाशमानस्य सत्तैव नाभ्युपेयते । तस्मादप्रकाश-
कएव भेयमातृप्रकाशः । किञ्च । स्वतएव यदुपपद्यते न तत्र
परापेक्षा युक्ता । भेयानां मातृश्च स्वतः प्रकाशो नोपपद्यत-
इति युक्ता तयोः परापेक्षा । मितौच काचिदनुपपत्तिर्नास्तीति
स्वयंप्रकाशैव मितिः ।

॥ शेष उत्तराङ्के ॥

अथ प्रपेदे चिदशैरशेषैः

क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा ।
पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारिं
तृषातुरश्चातकवत् पयोदम् ॥ १ ॥
दृष्टासुरचासखिलीकृतात् स
कथञ्चिदम्भोदविहारमार्गात् ।
अवातताराभि गिरिं गिरिश-
गौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥
सङ्गन्दनः स्यन्दनतोऽवतीर्य
मेघात्मनो मातलिदतहस्तः ।
पिनाकिरम्यालयमुच्चाल
शुचौ पिपासाकुलवज्जलौघम् ॥ ३ ॥
इतस्ततोऽपि प्रतिबिम्बभाजं
विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ
आत्मानमप्येकमनेकथा स
व्रजन् विभोरास्पदमाससाद ॥ ४ ॥
विचित्रचञ्चुन्मणिभङ्गिसङ्गि
सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।
स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत्
सौधाङ्गणद्वारमनङ्गशचोः ॥ ५ ॥
ततः स कदाहितहेमदण्डो
नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।
प्रतोषयामास सुगौरवेण
गत्वा सदोमण्डलमीश्वरस्य ॥ ६ ॥
भूसंज्ञया तेन कृताभ्यनुज्ञः
सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।
प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः
समं स नन्दी सदनं हरस्य ॥ ७ ॥

स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गिरि-
गणैरनेकैर्विविधस्वरूपैः ।
अधिष्ठितं संसदि रत्नवत्यां
सहस्रलोकः शिवमाललोके ॥ ८ ॥
कन्दर्पमूर्द्धस्थमहाहिमूर्द्ध-
रत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।
दधानमुच्चैस्तरसिद्धधातोः
सुमेरुशङ्खस्य समत्वमाग्रम् ॥ ९ ॥
विभ्राणमुत्तङ्गकपालमालां
गङ्गां जटाजूटतलं भजन्तीम् ।
गौरीं तदुत्सङ्गजुषं हसन्ती-
मिव स्वफेनैः शरदभ्रशुभ्रैः ॥ १० ॥
गङ्गातरङ्गैः प्रतिबिम्बितैस्तै-
र्वभूभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।
चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारै-
र्गौरैर्दिगुद्योतिनमुद्रहन्तम् ॥ ११ ॥
भालस्थले लोचनमेधमानं
धामाधरीभूतरवीन्दुनेचम् ।
युगान्तकालोचितहव्यबाहं
मीनध्वजप्राणमादधानम् ॥ १२ ॥
सुबद्धया कण्ठकयेव नील-
माणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्या
नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या
कान्त्या महत्याच विराजमानम् ॥ १३ ॥
महार्हरत्नाञ्जितयोरुदार-
स्फुटप्रभाण्डलयोः समन्तात्
कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्या-
मुपासितं कुण्डलयोश्चलेन ॥ १४ ॥
कालार्दितानां चिदशासुराणां
चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।
महन्महेभाजिनमुन्नताभ-
प्रालेयशैलश्रियमुद्रहन्तम् ॥ १५ ॥
पाणिस्थितब्रम्हकपालपात्रं
वैकुण्ठकङ्कालकरालकायम् ।
सुरास्थिकण्ठाभरणं रणान्त-

मूलं चिशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥
 पुरातनीं ब्रम्हकपालमालां
 कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम्
 उद्गीर्णवेदां मुकुटेन्दुवर्ष-
 त्सुधौघसंग्रावनलब्धसंज्ञाम् ॥ १७ ॥
 सलीलमङ्गस्थितया गिरीन्द्र-
 पुच्या नवाष्टापदतुल्यभासा
 विराजमानं शरदभ्रखण्डं
 परिस्फुरन्त्याऽचिररोचिषेव ॥ १८ ॥
 दृष्ट्वा पान्थकप्राणहरं पिनाकं
 गजासुरस्त्रीविधवात्वहेतुम्
 करेण गृह्णन्तमसह्यशूलं
 पुरासुरप्रोषणकेलिकारम् ॥ १९ ॥
 भद्रासनं काञ्चनपादपीठं
 महार्हमाणिक्यविभङ्गिचिचम्
 अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरै-
 रुद्गीज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥
 शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनैकसक्तैः
 सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टम्
 संवीज्यमानेऽम्बिकयाञ्जलेन
 सानन्दनिर्दिष्टदृशं कुमारे ॥ २१ ॥
 ॥ कुलकम् ॥
 तथाविधं शैलसुताधिनाथं
 पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य
 आसीत् क्षणं चोभपरोऽन्तकस्य
 मनो नहि क्षुभ्यति धामधाम्नि ॥ २२ ॥
 विकस्वराम्भोजवनप्रिया तं
 दृशां सहस्रेण निरीक्षमाणः
 सर्वाङ्गनेत्रो द्युपतिर्बभासे
 पुष्पोत्कराकीर्णैश्चाग्रशाखी ॥ २३ ॥
 दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेश-
 मभूत् कृतार्थः खलु तेन शक्तः
 सर्वाङ्गजानेचदलं विपूरं
 पुरा प्रियालोकपरं विवेद ॥ २४ ॥
 ततः कुमारं कनकाद्रिसारं

पुरन्दरः प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम्
 महेश्वरोपान्तिकवर्तमानं
 शचोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥
 श्रीनीलकण्ठ द्युपतिः पुरोऽस्ति
 त्वयि प्रणामावसरं च पृच्छन्
 सहस्रनेत्रोऽत्र भव त्रिनेत्र
 दृष्ट्वा प्रसादप्रवणो महेश ॥ २६ ॥
 इति प्रबद्धाञ्जलिरेत्य नन्दी
 निधाय कक्षाभिमि हेमदण्डम्
 प्रसादपात्रं पुरतो भविष्यु-
 मध्यन्धकारातिमुवाच वाचम् ॥ २७ ॥
 ॥ युग्मम् ॥
 मुदाऽसुरारिं सुरसङ्घसेव्यं
 चैलोक्यसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः
 ग्रीत्या सुधासारविसारिणेव
 ततोऽनुजयाह विलोकनेन ॥ २८ ॥
 किरीटकोटिच्युतपारिजात-
 पुष्पेण भक्त्यानमितेन मूर्ध्ना
 स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकदेवं
 ननाम देवः स सहस्रनेत्रः ॥ २९ ॥
 अनेकलोकैकनमस्क्रियाहं
 महेश्वरं तं त्रिदिवेश्वरः सः
 भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः
 पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥ ३० ॥
 सुभक्तिभाजामधिपादपीठं
 ग्रीताचिभिर्नम्रतरैः शिरोभिः
 ततः प्रणमुः पुरतः सुराणां
 गणाः सशक्ताः क्रमतः स्मरारिम् ॥ ३१ ॥
 गणोपनीते प्रभुणोपदिष्टे
 नृपासने हेममये पुरस्तात्
 प्रापोपविश्य प्रमदं सुरेन्द्रः
 प्रभुप्रसादोहि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥
 क्रमेणचान्येऽपि विलोकनेन
 सम्भाविताः सस्मितमीश्वरेण
 उपाविशुस्तोषविशेषमाप्ता

दृग्गोचरे तस्य पुरः समेताः ॥ ३३ ॥
 अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्
 गीर्वाणमुख्यान् करुणार्द्रचेताः ।
 कृताञ्जलीकानसुरैर्विधूतान्
 ध्वस्तप्रियान् शीर्णमुखानवेक्ष्य ॥ ३४ ॥
 अहो बतानन्तपराक्रमाणां
 दिवौकसां वीरवरायुधानाम् ।
 हिमोदविन्दुग्लपितस्य किं वः
 पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥ ३५ ॥
 स्वर्गौकसः स्वर्गपरिच्युताः किं
 सुपुण्यराशौ सुमहत्तरेऽपि ।
 चिह्नं चिरोढं बत यूयमेते
 त्रिजाधिपत्वस्य परित्यजध्वम् ॥ ३६ ॥
 दिवौकसो देवगृहं विहाय
 मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।
 यूयं कुतः कारणतश्चरध्वे
 महीभृतो मानधना महान्तः ॥ ३७ ॥
 अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैः
 सुदैवतं धाम निकामकामम् ।
 कस्मादकस्मान्निरगाद्यमाद्यै-
 श्विरार्जितं पुण्यमिवापवादात् ॥ ३८ ॥
 सुराः पुरारातिपुरः सुवर्णं
 समीयुषां सामसमातुराणाम् ।
 तदूतलोकाचयजित्वरात् किं
 महासुरात् तारकतो विरुद्धम् ॥ ३९ ॥
 पराभवं तस्य महासुरस्य
 निषेदुकामोऽहमलंभविष्णुः ।
 दावानलप्राणविपत्तिमन्यो-
 ऽरण्यस्य हर्तुं जलदात् प्रभुः किम् ॥ ४० ॥
 इतीरिते मन्मथमर्दनेन
 सुराः सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।
 सान्द्रप्रमोदाः सुचिरस्मितेषु
 दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ॥ ४१ ॥
 ततो गिरीशस्य गिरां विताने
 जगाद लब्धेऽवसरे सुरेशः ।

भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता
 ध्रुवं प्रविश्यष्टफलोदयाय ॥ ४२ ॥
 ज्ञानप्रदीपेन तमोऽपहेना-
 विनश्वरेणास्खलितप्रभेण ।
 भूतं भवद्वाविच यच्च किञ्चित्
 सर्वत्र सर्वं तव गोचरस्तत् ॥ ४३ ॥
 दुर्वारदोर्दुर्मददुःसहेन
 यत् तारकेणामरघस्मरेण ।
 तदीश नन्वात्मपदान्निरस्ता
 वयं दिवोऽमी बत किं न वेत्सि ॥ ४४ ॥
 त्रिधेरमोघं सुवरप्रसाद-
 मासाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषुः ।
 सुरान् स जम्भारिमुखान् प्रचण्ड-
 दोर्दण्डदण्डो मनुते तृणाय ॥ ४५ ॥
 स्तुत्या पुरास्माभिरुपासितेन
 पितामहेनेति निरूपितं नः ।
 सेनापतिः संयति दैत्यमेनं
 पुरा स्मरारातिसुतो निहन्ति ॥ ४६ ॥
 अत्रासतोऽनन्तरमद्यावत्
 सुरा अदान्तस्य पराभवार्तिम् ।
 विषेहिरे तस्य हृदन्तशल्य-
 माञ्चानियोगं चिदिवौकसोऽमी ॥ ४७ ॥
 चैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यं
 समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।
 अस्माकमेषां पुरतो भविष्णु-
 दुःखापहारं युधि यो विधत्ते ॥ ४८ ॥
 महाहवे नाथ तवास्य सूनोः
 शस्त्रैः शितैः कृतशिरोधराणाम् ।
 महासुराणां रमणीविलापै-
 र्दिशो दशैता मुखरीभवन्तु ॥ ४९ ॥
 महारणचोणिपशूपहारे
 कृतेऽसुरे तच्च तवात्मजेन ।
 बन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु
 वेणिप्रमोक्तं सुरलोक एषः ॥ ५० ॥
 इत्थं सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः

सुरारिदुश्चेष्टितजातरोषः ।

कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु

भूयः स भूताधिपतिर्वभाषे ॥ ५१ ॥

अहो अहो देवगणाः सुरेन्द्र-

मुखाः शृणुध्वं वचनं ममैते ।

विचेष्टते शङ्कर एष देव-

कार्याय सज्जः सकलं शुभाय ॥ ५२ ॥

पुरा मयाकारि गिरीशपुत्र्याः

प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।

तच्चैकहेतुः खलु तद्वत्वेन

वीरेण यद्वन्यत एष शत्रुः ॥ ५३ ॥

अथोपपन्नं तदितो नियुज्य

कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।

निहन्तु शत्रुं सुरलोकमेष

पुनातु भूयोऽपि सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ५४ ॥

॥ कुलकम् ॥

इत्युदीर्य भगवान् स्वमात्मजं

घोरसङ्गरमहोत्सवोत्सुकम् ।

नन्दनेहि जय देवविद्विषः

संयतीति निजगाद शङ्करः ॥ ५५ ॥

शासनं पशुपतेस्तु कुमारः

स्वीचकार शिरसा विनतेन ।

सर्वथैव पितृभक्तिरताना-

मेषण परमः खलु धर्मः ॥ ५६ ॥

असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे

पशुपतौ वदति प्रियमाचक्रम् ।

गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे

न किमु नन्दति संयति वीरसूः ॥ ५७ ॥

सुरपरिवृद्धः प्रौढं वीरं कुमारमुमापते-

र्वलवदमरारातिस्त्रीणां दृगञ्जनगञ्जनम् ।

जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभवद्

ध्रुवमभिमते कोवा पूर्णं मुदा नहि माद्यति ॥ ५८ ॥

इति कुमारसम्भवे कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

परिभाषेन्दुशेखरटिप्पणीपरीक्षायाः

भूमिका

अथ तत्रभवता भगवता पाणिनिना स्वीयशास्त्रेऽनुपत्तिव-
द्वान्यपि तच्छास्त्रीयप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकतया भगवतोऽनुमत-
त्वेनानुमितानि भगवता महाभाष्यकारेण स्थानेस्थाने कण्ठत-
उट्टङ्कितानि कतिपयवचनानि तान्निष्कैः परिभाषापदेन व्यव-
ह्रियन्ते । अथच सर्वेषां तेषां तत्त्वतो ज्ञानसंपादनस्य प्रकृत-
दर्शने व्युत्पत्तिसूनां परमावश्यकतया तस्य च सकलमहाभाष्य-
कैयटपर्यालोचनमन्तरा दुर्घटत्वेन तदालोचनस्यातिदुष्करो-
पायत्वेनायासासहिष्णूनां न घटेत तज्ज्ञानसंपादने प्रवृत्तिरतः
प्रतिपत्तिसूनां प्रतिपत्तिसौकर्याय तदेतत् परिभाषाजातं भाष्यत-
उट्टृत्यादाहरणप्रत्युदाहरणाद्युपन्यासपुरःसरं श्रीमत नागेशेन
परिभाषेन्दुशेखरनामकग्रन्थेनापन्यबन्धि । सचायं ग्रन्थः सङ्घि-
तोऽपि सारभूतार्थप्रतिपादकः कृत्स्नपरिभाषार्थतात्त्विकज्ञान-
संपादक इति परमादरपुरःसरं पण्डितानां पठनपाठनप्रभृति-
व्यवहारविषयो बभूव । ततश्च साम्प्रतिकानां दौर्भाग्यवशाद्
वहवो विबुधाः स्वस्ववाग्वैभवमविभावयन्तो विविधा व्याख्या-
व्यरचयन् । तथाहि । प्रथमतः पायगुण्डोपनामकवैद्यनाथो
गदास् । १ । भीमाचार्यः परिभाषार्थमञ्जरीम् । २ । शङ्करः
शाङ्करीम् । ३ । मन्यदेवोऽप्येकाम् । ४ । सदाशिवभट्टश्चै-
काम् । ५ । विष्णुभट्टश्चैकाम् । ६ । भैरवमिश्रश्चैकाम् । ७ ।
राघवेन्द्राचार्यस्त्रिपथगाभिधाम् । ८ । कश्चिद् गौडदण्डी
प्रदर्शितव्याख्याभ्यएव कतिपयपङ्क्तिरुद्धृत्यैकाम् । ९ । अन्यः
कश्चन सङ्गहाभिधाम् । १० । कश्चन मैथिलोऽप्राप्तसमी-
चीनव्युत्पत्तिरध्ययनकालएव गुरुबोधितार्थाभिज्ञानाय कथञ्चि-
दुद्धृत्यनययितामम्बाकर्त्रीति प्रसिद्धाम् । ११ । उमापतिरिन्दि-
रापतिम् । १२ । स्वोदयं कर्तुंकामेनादयङ्कुरेणापि प्रकृतं नि-
बन्धमसमीचीनमभिमन्वानेनाध्यायत्रयात्मकः परिभाषाप्रदी-
पार्चिरभिधोऽभिनवो ग्रन्थः प्राणायि । १३ ।

एतैश्च व्याख्यातृभिर्व्याख्येयपदे मुनिव्रतैर्हितशत्रुभिरिव
निःस्मारबहुलैर्व्याख्यानैः परिभाषेन्दुशेखरोऽनीयतानुव्रतितम् ।
यस्त्वासु कुत्रचित् सारभूतेषांऽशुपलभ्यते स प्रायः स्थलान्तरे
नागेशकैयटोपाध्यायप्रभृतिप्राचीननिबन्धकृतदुपनिबद्धैवोपल-
भ्यते । गतानुगतिकन्यायेन च तद्भाषासङ्गशालिनामसारव्याख्या-
पारव्याप्तमनस्कानां मुधैवायुःक्षयमन्तरा न कापि समी-
हितफलसिद्धिरनुभूयते । एतेषां च लेखनदर्शनादिभिरेव
सकलकालक्षयेण परमव्युत्पादकमहाभाष्यकैयटादिप्राचीन-
ग्रन्थानामनभ्यासेन दिनेदिने दुर्बोधएव वर्द्धते । ततोऽधुना
ऽस्माभिर्दोषप्रज्ञतोपपोषायाध्येतृणामनायासतो बोधाय समस्त-

व्याख्यानां सारासारविवेकपूर्वकं गुणदोषप्रकाशनाय च यथा-
शक्ति पराक्रम्यते । आशास्महे चात्रातः सूक्तिमौक्तिकयाहिणां
बुद्धिमतां समादरम् । तत्रच सारासारविवेकपाठवप्रदानेन
भगवता परमेश्वरेण वयमनुग्रहामहदिति बट्टाञ्जलिपुटाः
सन्तः प्रार्थयमानाः सर्वज्ञं सर्वशक्तिमन्तं सर्वाभीष्टप्रदं श्रीमन्तं
परमेश्वरमुपास्महे इति ॥

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

परिभाषेन्दुशेखरटिप्पणीसारासारविवेकः ॥

॥ प० ॥ नत्वा साम्बाशिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ।

बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥ १ ॥

मङ्गलादीनीत्यादिवृद्धिसूत्रादिस्थभाष्येण प्रथनादिफलोद्दे-
शेनानुष्ठेयतया बोधितं मङ्गलमाचरन् प्रेक्षावत्प्रवृत्त्युपयोग्यनु-
बन्धचतुष्टयमपि बोधयन्नुपश्लोकेति । नत्वेति । जगज्जननक-
र्तृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेन प्रकृते धर्मपरेणाम्बापदेन बहुव्रीहौ
साम्बपदस्य जगदुत्पादकत्वविशिष्टोऽर्थः । शेतेऽस्मिन् सर्वं
जगदिति व्युत्पत्त्या शिवपदस्य जगल्लयाधिकरणं जगदव्यक्त-
मर्थः । अन्तर्भावितव्यर्थोद्बुद्धेर्मनिना व्युत्पन्नस्य ब्रह्मशब्दस्य
जगत्यालकोऽर्थः । तथाच साम्बेत्यादिपदत्रयेण जगदुत्पत्ति-
स्थितिलयकारणस्य परमेश्वरस्य नतिकर्मत्वं बोधितम् ।
नागेशइति । आत्मनामेत्यादिनिषेधात् स्वनामोक्तेर्विज्ञेयोऽत्रायुक्त-
इति तु न शङ्क्यम् । तन्निषेधउच्चारणार्थस्य ग्रहेरुपादानेन तस्यो-
च्चारणविषयकत्वेऽपि लेखने दोषप्रतिपादकत्वाभावात् । अत-
एव गौनर्दीय आह भट्टाजिदीक्षितकृतिरित्यादि तत्रतत्र ग्रन्थ-
कृतां लेखनं शैलीपरिशीलितं लक्ष्यते । कुरुतइति । बालसम-
वेतसुखबोधजन्यापूर्वस्यैव प्रकृतक्रियाफलत्वेनाभिप्रेततया तस्य
कर्तृगामित्वादात्मनेपदम् । सुधीरिति । अनेन स्वस्य ग्रन्थ-
कर्तृत्वसामर्थ्यं सूच्यते । बालानां भाष्यकैयटाद्याकरग्रन्थतः
परिभाषार्थनिर्णयसमर्थानां भाष्यादितः परिभाषार्थनिर्णया-
यासासहिष्णुत्वे सति परिभाषार्थग्रहणशक्तिमत्त्वं तत्त्वमिति
पर्यवसितम् । सुखबोधाय स्तोकायासेनैव निखिलपरिभाषार्थ-
तत्त्वबोधाय परिभाषेन्दुशेखरं ग्रन्थम् । अत्र बालानामित्युक्त्या
निरुक्तपरिष्कृतबालत्वविशिष्टानामधिकारित्वं सुखबोधयेत्यु-
क्त्या च तादृशसुखबोधस्य प्रयोजनत्वं परिभाषेन्दुशेखरमित्यु-
क्त्या परिभाषार्थनिर्णयस्य विषयत्वं चेत्यनुबन्धनितयं सूचित-
म् । सम्बन्धरूपानुबन्धश्च स्फुटत्वाच्चाक्तः । अनुबन्धत्वं च
प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वम् । अधिकारिणः प्रवृत्तिप्रयोजक-
ज्ञातिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानविषयतया प्रयोजनविषययोश्च तादृ-
शेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयीभूततया च लक्षणसमन्वयः ।
यत्त्वत्र मन्युदेवेन ।

स्वनामग्रहणस्य स्वकीर्त्यनुवृत्तिफलकतया शिष्टाचारानु-
ग्रहीतत्वात् तद्विधकानुमितस्मृतिवाक्येन विशेषेण सामान्यस्या-
स्य निषेधवाक्यस्य सङ्कोचादस्य स्वकीर्त्यनुवृत्तिप्रयोजकत्व-
नामग्रहणातिरिक्तविषयकत्वं कल्प्यतइति नात्र दोषइत्युक्तम् ।

तत्र सुन्दरम् ।

विषयभेदेन बाध्यबाधकभावासम्भवात् । तथाहि । आ-
त्मनाम न ग्रहीयादितिनिषेधेन हि स्वनामग्रहणस्य दुःखसाध-
नत्वं बोध्यते नतु स्वकीर्त्यनुवृत्त्यप्रयोजकत्वमपि निरुक्तशि-
ष्टाचारानुमितस्वकीर्त्यनुवृत्तिकामः स्वनाम ग्रहीयादितिवाक्ये-
नतु स्वनामग्रहणस्य स्वकीर्त्यनुवृत्तिसाधनत्वमुच्येत नतु दुः-
खाजनकत्वमपि । नहि स्वकीर्त्यनुवृत्तिप्रयोजकत्वदुःखजनक-
त्वयोरस्ति कश्चिद् विरोधः न चासति विरोधे बाध्यते केन
कोऽपि । दृष्टान्तेऽपि क्रतूपकारकत्वदुःखजनकत्वयोर्विरोधा-
भावेन भूतहिंसानिषेधकवाक्ये प्रकरणान्तरस्येनाग्नीषोमीयप-
श्वालम्भनबोधकवाक्येन सङ्कोचाभावएव वक्तुमर्हः । रोगविशे-
षमपचिकीर्षाः सुरापानादिविधायकेन चिकित्साशास्त्रीयवा-
क्येन धर्मप्रवर्तकमन्वादिसुरापाननिषेधकवाक्यार्थबाधाभाव-
वत् । अतएव यागीयपशुवधजन्यदुरितदूरीकरणाय प्रायश्चि-
त्ताचरणमपि शिष्टव्यवहारविषयो दृश्यते ।

वस्तुतस्तु स्वकीर्त्यनुवृत्त्युद्देशेन स्वनामोच्चारणस्य शिष्टा-
चारविषयत्वमेवाप्रामाणिकमिति ध्येयम् ।

यदपि तेनैवाक्तम् ।

निषेधोऽयं पारिभाषिकनामविषयको न यौगिकनामविषय-
कः । नागेशइति हि यौगिकं नामेति न दोषइति ।

तदपि न ।

पारिभाषिकनामान्तरानुपलम्भात् । अनेनैव सर्वत्र व्यवहा-
रात् सङ्कोचे प्रमाणाभावाच्च ।

यदपि राघवेन्द्राचार्याः कूपखानकन्यायेन समाहितवन्त-
स्तदपि न मनोहरम् ।

मङ्गलस्य शिष्टाचारविषयत्वहेतुकानुमानप्रमितवचनेन ग्रन्थ-
समाप्त्यादिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तकत्वस्य क्लृप्तत्वेऽपि स्वनाम-
ग्रहणादिजन्यदुरितनिवर्तकत्वे मानाभावात् । अतएव यागी-
यपशुहिंसादिजन्यदुरितदूरीकरणाय यागान्ते प्रायश्चित्तान्त-
राचरणं शिष्टानां सङ्गच्छते । अन्यथा यागजन्यापूर्वस्यैव तदू-
रीकरणसम्भवे तदाचरणं निष्फलमेव स्यात् ।

यदप्यत्र मन्युदेवभीमाचार्याः ।

आत्मानमात्मना हन्तीत्यादावन्तःकरणशरीराद्युपाधिकृत-
भेदपरिकल्पनवदहं करोमीत्यनुक्ता नागेशः कुरुतइत्युक्त्या-
वाक्यप्रयोक्तृत्वग्रन्थकर्तृत्वरूपोपाधिकृतभेदपरिकल्पनाच्च निषे-
धविध्युल्लङ्घनमित्याहुतुः ।

तदप्यसन्तोषकरम् ।

एवंविधोपाधिभेदपरिकल्पनेन विधिनिषेधाप्रवृत्तिकल्पने देवदत्तेन हतेऽपि गवां सहस्रे नाहं हन्ता किन्तु देवदत्त इति ब्रुवाणस्य दुरितसंसर्गित्वानापत्तेः । निषेधविधिप्रायश्चित्तविधीनां निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च ।

यदपि च भीमाचार्यः ।

घोषवदादीत्यादिविधिबोधितनामग्रहण एव स निषेधः । अतएव निषेधे श्रेयस्काम इति विशेषणं सङ्गच्छते । इत्याद्यवादीत् ।

तदप्यसत् ।

निषेधशास्त्रघटनमपदार्थं विधिबोधितनामभिवातिरित्वेन सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । निषेधस्य सामान्यतो नामग्रहणविषयकत्वेऽपि श्रेयस्काम इति विशेषणवैयर्थ्योपपादनस्य दुर्निरूपत्वाच्च ।

यदपि च स एव ।

आपत्कालादिष्वित्यादिपदेन ग्रन्थारम्भसन्ध्यावन्दनप्राप्तिताभिवादनानि गृह्यन्त इत्याह ।

तदपि न चारुतरम् ।

सन्ध्यावन्दनाभिवादनयोर्मन्वादिवाक्यान्तरैकवाक्यतयादिपदजन्यबोधीयतापर्यवर्षयत्वकल्पनेऽपि ग्रन्थारम्भस्य तत्त्वे मानाभावात् । गौनदीर्घ आहत्यादिषु तटस्थोक्तित्वस्यापि सम्भवात् ।

यदपि ।

भाष्यकारस्यापि मुनिविविशेषेण तदुक्त्या षोडशियहणाग्रहणयोरिव पर्यायपरिकल्पनमित्यपि स एव समादधौ ।

तदप्यकिञ्चित्करम् ।

तदुक्तेः शब्दसाधुत्वानुशासनप्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगित्वेऽपि धर्मशास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् । मन्वादीनामेव तत्र प्रामाण्यात् । अन्यथा सीतायाः पतये नमः क्लीबे च पतिते पतावित्यादिमुनिवाक्यानुमितवाक्येन घिसंज्ञाविधायकशास्त्रस्यापि पर्यायत्वापत्त्या लोकेऽपि तादृशशब्दानां साधुत्वापत्तिः । अतएवाशुद्रशब्दोच्चारणेऽपि तपोमाहात्म्येन मुनीनां न दोष इत्येवोक्तं शेखरे । एवमत्र महाभाष्यकारस्य स्वनामग्रहणे दोषाभावकल्पनेऽपि तत्प्रयोगस्यात्मनामग्रहणे दोषाभाव इत्येतदर्थकवचनानुमापकत्वस्य दुर्वचत्वादिति दिक् ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायां

धर्मशास्त्राध्यापको राजारामशास्त्री ।

सांख्यशास्त्राध्यापकसहकारी बालशास्त्री

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गौतमेन महर्षिणा प्रणीतस्य न्यायशास्त्रस्य सुपरिष्कृतविचारेण व्यवस्थापितानां सिद्धान्तनिर्मलरत्नानां प्राप्तिस्थानभूततयाकरग्रन्थमूर्धन्यो न्यायचिन्तामणिर्नाम गङ्गेशोपाध्यायेन मिथिलादेशालंकरणभूतेन प्रणीतः प्रथमं चक्रवर्तिप्रगल्भपत्तधरमिश्रसार्वभौममथुरानाथप्रभृतिभिर्वर्द्धमैथिलपण्डितैर्विस्तृतं व्याख्यातः पश्चाद् रघुनाथशिरोमणिना नैयायिकप्रवरेण भवानन्दजगदीशगदाधरादिमहानैयायिकव्याख्यातयामणिदीधितिनामिकया व्याख्यया विशदीकृत इदानीन्तननैयायिकपण्डितैः पुस्तकाभावात् कात्स्न्येन न परिशीलितः क्वचिदेव देशे कस्यचिदेव पण्डितस्य पुस्तकालय उपलभ्यत इत्युत्तमतमोऽप्यत्यन्तविरलप्रचारः संजातः ।

सोऽयं निबन्धराजो दशसहस्रश्लोकमितोऽप्यल्पेनैवांशेन बाधान्तानुमानखण्डात्मकेन कलिकातानगरे प्रकाशं प्राप्य तत्रत्यानामनुमानभक्तार्किकाणां महान्तमुपयोगप्रसाधयत् ।

अतोऽहं काशीविद्यासुधानिधिचकोरान् प्रार्थये तैरस्य ग्रन्थस्य मुद्राद्वारेण प्रकाशने प्रयतितव्यमिति । अस्मिंश्च पत्रे तस्य प्रकरणशोऽपि निवेशो दुःशकोऽतिविततत्वात् । परन्तु यदि केऽपि भारतीयविद्यारसिका एतद्ग्रन्थसुत्रसंस्करणे बहुपरिकराः स्युस्तर्हि पुस्तकशोधनटिप्पणादिनाध्ययनाध्यापनादिनाच विद्वदिष्टेन कर्मणा काशीस्थजनोऽपि तेषां सहायतां कर्तुमुत्सुको वर्तत इति शम् ।

विठ्ठलशास्त्री

न्यायचिन्तामणौ ये विषया विवेचितास्ते श्रोतृजनबोधाय प्रकाश्यन्ते ।

चिन्तामणिप्रकरणसूचीपत्रम् ।

प्रत्यक्षखण्डे

१ मङ्गलवादः ।

१ प्रामाण्यवादः ।

प्रामाण्यं स्वतो याह्यमिति पूर्वपक्षः ।

प्रामाण्यं परतो याह्यमिति सिद्धान्तः ।

प्रामाण्यं परतउत्पद्यते ।

{ प्रामाण्यं स्वतएवाप्यद्यते ज्ञायतेवेति
प्रामाण्यस्त्वनिरासः । }

प्रामाण्यस्वरूपविचारः ।

अन्यथाख्यातिर्नास्तीति पूर्वपक्षः ।

अस्तीति सिद्धान्तः ।

प्रत्यक्षलक्षणम् ।

- १ प्रत्यक्षविशेषे सन्निकर्षविशेषस्य कारणतास्यापनम्
- २ विषयालोकासंयोगस्यालोकोद्भूतरूपस्य चक्षुरूपस्य वि-
प्रयोद्भूतरूपस्य महत्त्वस्य प्रत्यक्षकारणत्ववर्णनम्
- ३ वायुर्न प्रत्यक्षः
- ४ सुवर्णं प्रत्यक्षं तैजसंच
- ५ मन इन्द्रियमणुच
- ६ वर्तमानं ज्ञानं मानसम्
- ७ प्रत्यक्षं द्विविधम्
- ८ प्रकारो द्विविधः
- ९ तत्तात्त्विकं स्मृतिप्रमात्वयाथार्थयोर्विचारः

अनुमानखण्डे

व्याप्तिः

व्याप्तिरहोपायः

उपाधेर्लक्षणं भेदो दूषकतावीजमाभासाश्च

पक्षतालक्षणम्

विशिष्टज्ञानं हेतुर्न तु ज्ञानद्वयम्

परामर्शः कारणं न तु लिङ्गम्

केवलान्वय्यनुमानम्

केवलव्यतिरेक्यनुमानम्

अर्थापत्तिर्न मानान्तरम्

न्यायतदवयवलक्षणम्

हेत्वाभासानां लक्षणं भेदाः

ईश्वरानुमानम्

शक्तिर्न कारणत्वादधिका

मोक्षलक्षणम्

ज्ञानान्धोक्तः

उपमानखण्डे

सादृश्यमतिरिक्तमिति पूर्वपक्षः

नातिरिक्तमिति सिद्धान्तः

उपमानं न प्रमाणान्तरमिति पूर्वपक्षः

तत् प्रमाणान्तरमिति सिद्धान्तः

उपमानलक्षणम्

शब्दखण्डे

शब्दलक्षणम्

शब्दप्रामाण्ये

सौगतमतम्

वैशेषिकमतम्

स्वमतम्

जरन्मीमांसकमतम्

प्राभाकरमतम्

आकाङ्क्षा

योग्यता

आसक्तिः

तात्पर्याधीनं शब्दप्रामाण्यम्

वेदस्य पौरुषेयत्वम्

वेदलक्षणम्

पौरुषेयत्वलक्षणम्

शब्दानित्यत्वम्

वेदानां प्रवाहाविच्छेदो नोच्छेददर्शनात्

उच्छिन्नत्वेनाभिमतो वेदो नित्यानुमेयः

प्रलयस्यापनम्

प्रवर्तकज्ञाननिरूपणम्

शक्तिवादे

कार्यान्विते

अन्विते

जातौ

जातिविशिष्टव्यक्तौ

योगरूढविचारः

साधुत्वविचारः

लक्षणा

समासविचारः

आख्यातविचारः

उपसर्गद्व्योतकताविचारः

॥ श्रीः ॥

कुमारसंभवोत्तरखण्डवर्णयितुं पण्डितान् प्रति लेखोऽयम् ॥

यावत्पर्यन्तं कुमारस्य संभवस्तावत्पर्यन्तमेव कुमारसंभवाख्यं काव्यं ज्ञेयम् । सप्तमसर्गान्तं न तु महादेवक्रीडाकुमारोत्पत्तिस्तारकासुरविजयान्तं सप्तदशसर्गान्तम् । अष्टमसर्गोऽधिकं यत् तत् सर्वं केनचिद्वाक्षिणात्येन कल्पितम् । साहित्यग्रन्थेषु कुत्रापि प्रकाशादिषु तदुदाहरणं नेति क्व कालिदासालङ्कारादिच्छाया क्व चाष्टमसर्गादिरचना बहुधा दिग्विजय-कारकमाधवाचार्येत्यभिनवकालिदासेति स्वसंज्ञामभिकथयत एव बहुधा ह्यायास्ति । यदि तारकासुरविजयान्तं तत् काव्यं भवेत् तदा तारकविजये-त्याख्यां तारकवधाख्यां वा शिशुपालवधवल्लभेत वृत्तान्तनाम्ना काव्यं कविनाम्ना चेति अव्यकाव्यलक्षणे सम्युक्तं साहित्यदर्पणादेः । तारकव-धान्तं यदि तत् काव्यं स्यात् तदावश्यमेव तारकवधाख्यां लभेत कुमार-संभवमात्रं तु यावता तदुत्पत्तिसंभव इति हरविवाहान्तं सप्तमसर्गान्तमेव कुमारसंभवेत्याख्यां लब्धुमर्हतीति यावत्पर्यन्तं कुमारस्य संभवस्तावतैव तादृशी संज्ञा घटते हरविवाहेनैव च तत्संभव इति सप्तमसर्गान्तमेव कुमारसंभवकाव्याख्या जातेति । सप्तमसर्गोऽधिके च तादृशे हरसंभो-गतारकवधादिवर्णनपर्यन्तं यदि तत् काव्यं स्यात् तदा च तारकवधेत्या-ख्यां शिशुपालवधवल्लभेत । संभवश्च कुमारस्य तावतैव हरविवाहेनेति तदन्तस्य कुमारसंभवेत्याख्या युक्ता घटत इति । तथैव मल्लिनाथेन तावत्पर्यन्तमेव विवृतमस्ति । मल्लिनाथात् परचाच्च केनाप्याधुनिकेनाष्ट

मसर्गतोऽधिकरचना या सा कर्तेति स्पष्टमेव । तादृशव्याकरणव्युत्पन्नसप्त-
मसर्गान्तरचना क्व तादृशान्वितवाक्यरचना च क्व सप्तमान्ततादृशवर्णय-
योचितसंघटना चेति सद्दयसंवेद्यमेतत् । अत एव चाष्टमसर्गतोऽधिकसर्ग-
पद्यानि कुत्रापि साहित्यग्रन्थे नैवोदाहृतानि प्राचीनेः । सरस्वतीकण्ठे । एषा-
भिनवव्याख्यायामेकं यत् पद्यं तत्त्वन्वयन्यीयत्वेनापि तादृशपद्यस्य तत्रोदाह-
रणं स्यात् । यावत् कालिदासकाव्यव्याख्यातृमल्लिनाथेन सप्तमसर्गान्तमेव
व्याख्यातं नैव ततोऽधिकस्य कापि चर्चा शङ्का वा तेन धर्तेति । यदि का-
लिदासकृतं सप्तमसर्गतोऽधिकं स्यात् तदा व्याख्यायेत ध्रुवं तेनेति । तत्समये
च सप्तमसर्गतोऽधिकचर्चैव न स्थिता । मल्लिनाथपञ्चादेतावती रचनाधु-
निककृतेति । तदिदं काव्यत्रयं विक्रमादित्यनवरत्नमध्यस्थकालिदासेन
ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे लिखितमस्तीति । विक्रमशकवर्षे चैतावति गते २४
सतीति लिखितं ज्योतिर्विदाभरणे । नाटकादिनलोदयादिऋतुसंहारादि-
ग्रन्थास्तु कृता भोजराजनवरत्नस्यकालिदासेनेति । नवरत्नपरिडितसंग्रहो
विक्रमादित्यस्यापि भोजस्यापि तथाऽक्रवरस्यापीति । एवं वाराहादिभेदा-
पि वर्तते । संहितायां ह्ययनांशाङ्गभेदादिति । एवं कालिदासत्रयं तत्तन्म-
हाराजत्रयनवरत्नत्रयपरिडितजनसंकलनादिति । अक्रवरकालिदासकृतार्था-
दण्डकचण्डवृष्टिप्रयातेति काव्यप्रकाशविशेषरचनाविशेषश्चेति । एकेन
कालिदासेन रचितं दृश्यं अथ रघुवंशदिकमपीति यल्लिखितं तदपि न
सत्यम् । दृश्यकाव्यनाटकादिऋतुसंहारनलोदयादिभोजकालिदा-
सकृतिरिति ज्योतिर्विदाभरणे काव्यत्रयेतिलेखेन विक्रमनवरत्नस्यकालि-
दासीयं काव्यत्रयं ज्योतिर्विदाभरणं चेति । भोजनवरत्नस्यकालिदासस्य
दृश्यकाव्यनाटकादिऋतुसंहारनलोदयादिऋतुसंहारान्तानि काव्यानि चे-
ति । अक्रवरीयनवरत्नस्यकालिदासेन त्वार्थाचण्डवृष्टिप्रयातदण्डकस्तव-
काव्यप्रकाशविशेषभङ्गिरचनादि चेति कालिदासत्रयम् ॥ शि० ॥

THE SÁHITYA-DARPAṆA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 56.)

TEXT.

No. 642. When a sentence is formed of words which are the same in a variety of tongues, it is named Bháshá-sama, or Linguistic Sameness.

COMMENTARY.

a. For instance *this stanza* of mine :—

मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगम्भीरे विहारसरसीतीरे ।

विरासि केलिकीरे किमालि धीरे च गन्धसारसमीरे ॥

“Manjula-maṇi-manjīre kala-gambhīre vihāra-sarasī-tīre
Virasāsi kelikīre kimālī dhīre cha gandhasāra-samīre !”

(Dost thou, fair friend, take no delight *now* in the charming anklet of gems sounding with deep melody, in the border of the pleasure-lake, in thy fondled parrot, or in the gentle breeze wafting the perfume of sandal ?)

This stanza is the same in the Sanskrit, Prākṛit, Śau-
rasenī, Prācī, Avantī, Nāgara, and Apabhraṁśa tongues.

b. In such a sentence however as “Sarasam kaina kavvam” (Sweet is the poem of the poet), though the word *sarasam* is the same in Sanskrit and Prākṛit, it is no

ornament, for the sameness does not pervade the whole sentence and is therefore not striking.

TEXT.

No. 643. When more than one sense is conveyed by *distinct* words coalescing into *identity*, it is termed Paronomasia or Coalescence (Śleṣha). And this is eight-fold according to the coalescence of Letters, Affixes, Genders, Verbal Bases, Inflected Words, Inflections, Numbers and Tongues.

COMMENTARY.

a. For examples in their order :—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधा विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूच पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

“Pratikūlatāmupagate hi vidhau
Viphalatwameti bahusādhanatā
Avalambanāya Dina-bharturabhūch
Na patishyatah kara-sahasramapi.”

(When Fate (or the moon) stands in opposition, an abundance of resources becomes fruitless: the Lord of day while falling, could not be held up by a thousand rays.)

Here in *vidhau* there is a coalescence of the LETTERS *ṛ* and *u* of the words *vidhi* (fate) and *vidhu* (moon), these letters being changed into *au* in the locative.

b. किरणा हरिणाङ्गस्य दक्षिणश्च समीरणः ।

कान्तोत्सङ्गजुषां नूनं सर्व एव सुधाकिरः ॥

“Kiraṇā Hariṇāṅkasya dakṣiṇāścha samīraṇaḥ,
Kāntotsanga-jushāṃ nūnam sarva eva sudhākiraḥ.”

(The beams of the moon, the breeze of the Southern quarter—all shed ambrosia to those who are seated in the lap of their beloved.)

We have here the coalescence of the *kwip* and *ka* AFFIXES* in *sudhākiraḥ* (ambrosia-shedding), *kiraḥ* as plural being formed by the addition of the former to the verbal root *kṛi*, and, as singular, by that of the latter. Besides, there is also here a coalescence of NUMBERS from the singular and plural numbers assuming the same form in *sarva* † and *sudhākiraḥ*.

c. विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथा तन्याः स्तनद्वयी ।

तव दत्तां सदा मोदं लसत्तरलहारिणी ॥

“Vikasan-netra-nīlābje tathā tanvyāḥ stanadvayī
Tava dattāṃ sadā modam lasat-tarala-hāriṇī.”

(Those charmingly bright and tremulous eyes of the slender-bodied lady that shine like blue lotuses, and those breasts with the bright and tremulous necklace—may they ever be a source of delight to thee !)

Here we have a coalescence of the neuter and feminine genders in the epithet *lasat-tarala-hāriṇī* which, as neuter dual, applies to *vikasan-netra-nīlābje* (eyes shining like blue lotuses); and, as feminine singular, to *stanadvayī* (couple of breasts). There is also a coalescence

* Both of these form participial adjectives.

† *Sarve* (plural) and *sarvaḥ* (singular) coalesce into *sarva* before *ca*, according to the rules of ‘Sandhi’.

of numbers in the said word and *dattām*, which latter in the "*Parasmai-pada*" is the dual imperative of *dā* (to give,) and, in the "*Atmane-pada*" the singular imperative of the same verb.

d. अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेयं च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः ॥

"Ayam sarvāṇi śāstrāṇi hṛdi jñeshu cha vakshyati,
Sāmarthyakṛidamitrāṇām mitrāṇāṇcha nṛpātmajah."

(This prince will carry all scriptures in his heart and expound them to the wise, will give strength to his friends and destroy the power of his foes.)

Here we have a coalescence of the BASES *vah* (to cut) and *vach* (to tell or expound) in *vakshyati*, and of *kṛit* (to cut) and *kri* (to do) in *sāmarthyakṛit* (creator, or destroyer of strength.)

e. पृथुकार्तस्वरपात्रं भूयितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्स्वरेणुगहनं सख्यति सममावयोः सदनम् ॥

"Prithukārtaswarapātrām,
Bhūshitaniḥśeshaparijanam deva,
Vilasatkareṇugahanam,
Samprati samamāvayoh sadanam."

(Our houses, O king, are now literally alike—mine filled with the distressful cries of children, thine with vessels of massive gold: mine with the whole family lying on the ground, thine with unnumbered attendants decorated; mine with holes filled with heaps of dust, thine thronged with majestic elephants.)

Here there is a coalescence of INFLECTED WORDS (*pada*), not of mere bases, for when the compounds are analysed in relation to either of the two meanings, the inflections and composition (*samāsa*) in each compound are, in the case of one sense, different from those in the case of the other: that is to say not only do different bases coalesce into identity but different case-endings and different varieties of Composition.*

f. And so—

नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।

सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदीक्षणम् ॥

"Nītanāmākulībhāvaṁ lubdhair bhūri-śilīmukhaih
Sadṛśe vana-vṛddhānām kamalānām tadīkṣaṇe."

[Her eyes are like lotuses full grown in water, agitated by greedy swarms of bees; or (as the same words import) they are like the eyes of wild deer, overwhelmed with a multitude of arrows shot by the eager hunters.]

—Here, although there is a coalescence in the words *lubdha* (greedy or hunter) and *śilīmukha* (bee or arrow), there is admitted the coalescence of BASES only, because of the sameness of the inflections in either of the coalescent words. Otherwise, i. e. if we do not recognize a coalescence of bases in such cases as this,

* For instance, the Bahuvrīhi and Tatpuruṣa in *prithukārtaswarapātrām*.

we should have to hold a coalescence of inflected words in every case.

g. सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपाकारसामुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥

"Sarvasvam Hara sarvasya tvam bhavachhedatātparaḥ
Nayopakārasāmukhyamāyāsi tanuvartanam."

[O Hara (Śiva) thou art my all, and busy art thou in liberating all creatures from this miserable mundane existence; and thou manifestest thyself in a corporeal form, the very presence of virtue and beneficence.*]

Here in the case of one sense '*Hara*' is an address of Śiva and the inflection is nominal; in the other case it is formed from the root *hri* (to plunder) by a verbal inflection. So there is here a coalescence of INFLECTIONS; similarly in *bhava* &c. And this sort, though included under the coalescence of AFFIXES, is separately mentioned from its peculiar strikingness, arising from the circumstance of its belonging to inflected forms of nouns and verbs which cannot be obtained by the addition of other affixes than those that take the name of inflection.

h. महदे सुरसन्धमे तमव संमासङ्गमागमाहरणे ।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा ॥

"Mahade surasandhamme
Tamava samāsangamāgamāharāṇe,
Hara bahu-saraṇam tam
Chitta-mohamavasara Ume sahasā."

(O thou light bestowing Umā, foster in me that fondness for the acquirement of knowledge, wished for even by the gods, and destroy that mental delusion that, on every occasion, creeps through many an object.)

As *Mahārāshtrī* this is turned into Sanskrit thus:—

मह्यं देहि रसं धर्मं तमेवशमाशां संसाराद्धर नः ।

हरवधु सरणं त्वं चित्तमोहापसरतु मे सहसा ॥

(Give me, O consort of Śiva, a love of virtue and destroy our fondness for the world that is born of ignorance. Thou art my refuge, O Goddess! May my mental darkness be at once removed!)

Here there is a coalescence of the two distinct tongues, Sanskrit and *Mahārāshtrī*.

TEXT.

No. 644. This (Paronomasia), again, is threefold viz, (1) that 'with division,' (2) 'without division' and (3) consisting of both these sorts combined.

COMMENTARY.

a. These three divisions are to be recognized, according to propriety, under the said eight varieties. Or

* For men are thus enabled to purify themselves by contemplating thee, who in thy true spiritual nature art beyond human conception. The following amiable advice of a demon to his son is the other import of the stanza:—

"Plunder thou the whole property of all, let murder be thy chief business, drive off benevolence from thy presence and carry on a trade of perpetual persecution."

we may exemplify the first two sorts in the following stanza :—

येन ध्वस्तमनोभवेन वलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्धृतभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात् स स्वयमन्यकन्यकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥

“Yena dhvastamanobhavena Balijitkáyah purástrikrīto
Yāśchodvṛttabhujangahāra-valayo Gaṅgāṇcha yo 'dhārayat
Yasyāhuḥ śāsimachchihro Hara iti stutyancha nāmāmarāḥ
Páyāt sa swayamandhakakshayakaras twám sarvadomādha-
vah.”

(May the Lord of Umā ever preserve thee!—He who destroyed the demon Andhaka and the deity of love, who of old made a weapon of Vishnu's body, who wears huge serpents for his necklace and bracelets, who bore on his head Gangā descending from the heavens, whose head the deities declare ornamented with the moon and whose adorable name they celebrated as 'Hara.')

Here there is a 'coalescence with division' in *yena dhvastamanobhavena* (which, in the case of the other sense, is to be differently divided thus—*yena dhvastamanah abhavena*); and one 'without division' in *Andhaka-kshaya-karah*. The third variety consisting of those 'with division' and 'without division'—for these may be combined in the same instance—is not separately exemplified, for fear of swelling the work.

b. Here some say—the only case of the Paronomasia of words is the 'Paronomasia with division' wherein two words that are distinct, as being pronounced by distinct efforts through a difference of accent in the shape of the acute or the like, coalesce in analogy to the lac and wood. Whilst that 'without division' is no other than a Paronomasia of Sense. In this the meanings coalesce, or are bound together, analogously to a couple of fruits supported by the same footstalk; for the word, in relation to both the senses, is one and the same, as being pronounced by one and the same effort, from the identity of the accent. And our opinion that these two kinds, with and without division, are Paronomasiae respectively of word and sense is reasonable indeed, for an ornament is the ornament of what it is set or founded on: the ornamented and the ornament being recognized, as in every day life, as the place and what is placed.”

c. This others do not admit. For here, in the province of poetical criticism, the division of Suggestion, Subordinate Suggestion (see Chap. IV), Faults, Excellences and Ornaments as belonging to a word or sense is regulated by their conformity with the word or sense in their presence and absence, or, in other words, by the circumstance of their appearing and disappearing with the word or sense. Nor is the word *Andhaka*, for in-

* A similar representation of Vishnu is the other import, which need not be rendered here.

stance, in *Andhaka-kshaya-karah** identical in conveying the two meanings of the demon so called and the Yādava family, for it is a maxim that a word differs from a difference of sense. Besides, since in the case of a 'Paronomasia without division' it is the word that is suggested by the poet's genius as the principal means of producing a striking effect, it is no other than an ornament of word. And this strikingness is wanting in a composition of two dissimilar words, and it is the strikingness that is reckoned as an embellishment. If the figure in question be held an ornament of sense because of its having an eye to the sense, then even such ornaments as Alliteration and the like would have to be ranked as ornaments of sense, for they too, as being intended for the heightening of the flavour, look to the sense. If you count it an ornament of sense, from the word's being pronounced by one and the same effort, then in such a case as '*Pratikūlatāmupagate hi Vidhau*' (see § 643. a) you would be forced to admit an ornament of sense notwithstanding the difference of words. Hence both the cases of *Paronomasia*, with and without division, must be classed as ornaments of word.

d. Where however the Paronomasia is not destroyed even by an exchange of words, there it is a case of Paronomasia of sense; as—

“From a slight cause they rise and from a slight cause they fall: O how exactly similar are the conditions of the wicked and the extremity of a balance.”

P. D. M.

(To be Continued.)

THE ETERNITY OF SOUND; A DOGMA OF THE MIMANSA.

BY DR. BALLANTYNE.

[From the Benares Magazine, August, 1852.]

AT page 305, vol. 1, of Mr. Colebrooke's *Collected Essays*, where he is treating of Jaimini's system of philosophy, the *Mīmāṃsā*, we read as follows:—"In the first chapter of the lecture occurs the noted disquisition of the *Mīmāṃsā* on the original and perpetual association of articulate sound with sense." What this dogma means, and why the question forced itself upon Jaimini at the opening of his work, we here propose to consider.

"The object of the *Mīmāṃsā*"—to employ the words of Mr. Colebrooke,—“is the interpretation of the *Vedas*.” As he adds,—“Its whole scope is the ascertainment of duty.” This is declared in the opening aphorism, which, interspersing an explanatory comment, we may render as follows:—"Well, then, [O student, since thou hast read the *Vedas* while residing in the family of thy preceptor,] therefore a desire to know *Duty* [which know-

* See the foregoing example.

ledge, without further aid, thou wilt scarcely gather from the texts with which thy memory is stored, ought now to be entertained by thee].”* But what do you mean by “Duty?”—enquires the student. To expound the entire import of the term would be difficult, if not impossible, at the outset; so Jaimini, following the recognised method of laying down a “characteristic” (*lakṣhaṇa*), by which the thing, though not fully described, may be securely recognised, declares as follows:—“A duty is a matter which may be recognised [as a duty] by the instigatory character [of the passage of Scripture in which it is mentioned].”† As Mr. Colebrooke observes—“Here *duty* intends sacrifices and other acts of religion ordained by the *Vedas*. The same term (*dharma*) likewise signifies *virtue*, or moral merit; and grammarians have distinguished its import according to the gender of the noun. In one (the masculine), it implies virtue; in the other (neuter), it means an act of devotion. It is in the last-mentioned sense that the term is here employed.” We may add, in explanation of this, that the discussion of the gender of the word was provoked by Jaimini’s choosing to employ the masculine form (as may be observed in the original aphorism given in the note), instead of the neuter. To the query, why Jaimini was guilty of this grammatical solecism, one of his commentators coolly replies,—“take [and be content with] as the reason thereof, the fact that he [Jaimini] is a great sanctified sage,—[and therefore entitled to give the word what gender he pleases].” Arguments of this lofty Pope Hildebrand order, which were doubtless rolled out with unction *et ore rotundo*, in the palmy days of Hinduism, the Brāhmins now-a-days are most amusingly ashamed of;—those of them, at least, who are not prepared to join cordially in a broad grin over the “bumptiousness” of the pretension.

Whilst Jaimini contents himself with giving, in the first instance, a ‘characteristic’ by which *duty* may be recognised, his commentator supplies an account of its *nature*,—i. e. what constitutes that a Duty to which the characteristic in question belongs. According to him, what constitutes anything a Duty is “the fact of its not producing more pain than pleasure—[or, in other words, its being calculated to produce more pleasure than pain].” The agreement of this with the Benthamite definition of the Useful is noticeable. Another thing which we wish here to take an opportunity of noticing, is a correspondence, in point of terminology, between the systems of the East and of the West. That which constitutes anything what it is, was called by Plato its *Idea*. Aristotle disliked the term; and he sought to convey the same meaning by a term which the School-

men rendered *Form*. Bacon adopted the word *Form* in this sense, and the exactly corresponding Sanskrit word—viz. *swarūpa*—is the one here employed, and generally employed, to convey the notion of what is the abiding cause of a thing’s being what it is. When a Hindu writer, at the opening of a treatise on anything, says “I shall declare the *lakṣhaṇa* and the *swarūpa* of the thing in question,” he means to say, that he will tell first how we are to recognise the thing as *the* thing that we are talking about, and that he will tell next—*all about it*. The *lakṣhaṇa* is the mark on the sealed package, by which we recognise it among other packages;—the *swarūpa* is the contents of the package. The reason why we think it worth while to advert to the import of the phraseology in question is this, that we ourselves once took a good deal of pains unprofitably to reconcile these two terms with the “genus” and the “specific difference” which together make up the “definition” according to European logic. The one set of terms and the other, however, belong to different aspects of thought.

To return to Jaimini:—having intimated that the cause of our knowing anything to be a duty was simply an instigation, in the shape of a passage of Scripture holding out the promise of a reward for the performance of a given act, he next thinks proper to show how nothing else *could* be the evidence for it. “An examination,” he says, “of the cause of [our recognising] it [—viz. a duty,—is to be made];”*—and he explains, as follows, how our organs of Sense cannot supply the evidence of it. “When a man’s organs of sense are rightly applied to something *extant*, that birth of knowledge [which then takes place] is Perception,—[and this Perception is] *not* the cause [of our recognising a duty], because the apprehension [by the senses] is of what is [then and there] existent, [—which an act of Duty is *not*].”† Since Perception is not the evidence of a thing’s being a duty, it follows, according to the commentator, that Inference, or Analogy, or anything else, “which has its *root* in Perception,” cannot be the evidence; and, consequently, precept—express or implied—is the only evidence of a thing’s being a duty.

But here the doubt presents itself, whether the evidence in favour of a thing’s being a duty may not be as fallacious as is the evidence of the senses. According to the objector,—“after words and meanings have presented themselves, since the connection between the two is one devised by *man*,—consisting, as it does, of the conventions which man has devised,—therefore, as sense-knowledge wanders away from truth when it mistakes

* तस्य निमित्तपरीटिः ॥३॥

† सत्त्वमायोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं तत्त्वत्वमनिमित्तं वर्तमानोपलभ्यात् ॥४॥

* अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

† वेदान्ततत्त्वो धर्मः ॥ २ ॥

mother-o'-pearl for silver, so language is liable to part company with veracity in matters of assertion, and consequently the instigatory nature of a passage which, being couched in words, is liable to be misunderstood, cannot be the instrument of certain knowledge in respect of duty." Jaimini, in reply, denies that this doubt affects the evidence of Scripture. "But the natural [—i. e. the *eternal* and not conventional—] connection of a word with its sense, *is* [the instrument of] the knowledge thereof, and the intimation [of Scripture which is] infallible though given in respect of something imperceptible. This [according to our opinion as well as that] of Bādarāyana [the author of the *Vedānta* aphorisms] is the evidence [by means of which we recognise a duty,] for it has no respect [to any other evidence—such as that of sense]."* Assertions in regard to ordinary things, such as the assertion that there is fire in this or that place, meet with credit, because people have opportunities of verifying such assertions by ocular inspection. This is not the case with regard to the assertion that this or that act is a duty; and therefore Jaimini,—in the absence of the possibility of verification,—rests the evidence of testimony, in the case of Scripture, on its *infallibility*. The mention of the name of Bādarāyana (who is the same as Vyāsa,) in this fifth aphorism goes to prove that Jaimini's work, the *pūrva-mīmāṃsā*, was not antecedent in time to Vyāsa's *uttara-mīmāṃsā*. Mr. Colebrooke's rendering of the terms *pūrva* and *uttara* by "prior" and "later" (—see *Essays*, vol. i. pp. 227 and 295—) would seem to have led Dr. Ritter to suppose that Jaimini's system was the earlier in order of publication. Dr. Ritter says (at p. 376. vol. iv. of his *History of Philosophy*,—Morrison's version—) that "according to Colebrooke, the adherents of this school may be divided into the earlier and the later",—and then he goes on to speak of "the older and genuine *Vedānta*:"—but in fact the terms "prior" and "later" refer not to time but to the divisions of the *Veda* which Jaimini and Vyāsa respectively expound,—the latter directing his attention to the *Upanishads*, or theological sections, which stand last in order. The word *mīmāṃsā* means "a seeking to understand"—and the *pūrva mīmāṃsā* is "a seeking to understand the prior (or ritual portion of the *Vedas*)", while the *uttara-mīmāṃsā* is "a seeking to understand the latter (or theological portion of the *Vedas*)." These two compounds, in short, to speak grammatically, are not *Karmadhāraya*, but *Shashītatpuruṣa*.

Jaimini, we have just seen, denies that the connection of a word with its sense is dependent on human conven-

tion. This he was obliged to do in order to remove the *Vedas* beyond the imputation of that fallibility which attaches to all that is devised by man. The *eternal* connection between a word and its sense, the commentator here remarks, "is dependent on the eternity of *Sound*,"—seeing that if *Sound* were not eternal, then words which consist of sound could not be eternal, nor consequently could the relation of such to their significations be eternal. Being compelled, therefore, to demonstrate that sound *is* eternal, Jaimini, in pursuance of the established method of procedure, first grapples with the arguments which, *prima facie*, might seem to countenance an opposite view of the matter. The first objection to the eternity of *Sound* is its being made by effort. Thus, according to Jaimini, "Some [—viz., the followers of the *Nyāya*—] say that it is a product, for, in the case of it, we see [the effort made for its production]"* Jaimini is far too secure in the strength of his own position, to be under any temptation to stop the mouths of objectors before they have said their say. Half a dozen objections he allows to be tabled against the eternity of *Sound*, the second of them being "Because of its transitoriness,"†—because "beyond a moment, it is no longer perceived." Moreover, the *Naiyāyikas* contend, in the third place, that sound is not eternal, because it is stamped as factitious by the usage of language,—“Because of [our employing, when we speak of sound,] the expression ‘making.’”‡ When you talk of *making* something, as a jar for instance, you talk of something that has a commencement, else where were the need of its being *made*? Fourthly, according to the *Naiyāyikas*, the alleged eternity of *Sound* is incompatible with its undeniable *multeity*;—and the fact that *multeity* *does* belong to it is inferred "From its being simultaneously in another person [occupying a different place from some first person whom it also affects]."§ According to the explanation of the scholiast, "The scope of the present objection is this, that an argument which establishes the *eternity* of sound will equally establish its *unity*; and thus we should have to admit that a numerically single and eternal entity is simultaneously present to the senses, both of those near and those far off;—which is an inconsistency." And the *Naiyāyikas* infer that *Sound* is not eternal, because, "Also, of the original and altered forms"|| of words,—a condition incompatible with the changelessness of eternity;—and, finally, because, "Also, by a multitude of makers there is an augmentation of it,"¶ A thousand lamps, rendering a jar manifest, do not make the jar seem larger than a

* श्रौतान्तरिकानु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चायं नुपलब्धे तत्प्रमाणं बादारयणस्यानपेक्षत्वात् ॥५॥

* कर्मके तत्र दर्शनात् ॥६॥

† अस्यानात् ॥७॥

‡ श्रौतान्तरिकानु ॥८॥

§ सत्त्वान्तरे योग्यत्वात् ॥९॥

|| प्रकृतिविकृतयोश्च १० ॥

¶ बुद्धिश्च कर्तृभूत्वात् ॥११॥

single lamp does ; yet a thousand persons uttering a sound in concert, make a proportionately greater sound than one person does ; so this must be a case not of manifesting a previously existent sound, but of *making* one.

Before stating the arguments in support of his own view, Jaimini addresses himself to the refutation of the foregoing objections ; and antecedently to this also he judiciously seeks to narrow the ground of contention by determining how far both parties agree. "But alike," he says, "is the *perception* thereof,"*—according to both views,—both agreeing that the *perception* of Sound is only for a moment, whatever difference of opinion there may be as to sound itself being momentary. But though acquiescent so far as *this* point is concerned, Jaimini cannot allow that the sound which we perceive for the moment was *produced* at the moment. He explains :—"Of this [Sound], while it really exists, the non-perception at another time [than that when the sound is perceived] is due to the non-application [of a manifestor] to the object [—the then unheard sound]."† In like manner a jar, seen by a flash of lightning, is not then *produced*, nor does it cease to exist on its ceasing to be perceived. The same jar may be manifested for another moment by a subsequent flash. According to the commentator—"Sound is eternal, [as we are constrained to admit] by force of the recognition that "This is that same letter K" [—viz., the same‡ sound that I heard yesterday, or fifty years ago—], and in virtue of the *law of parsimony*,"—one of the fundamental laws of philosophizing acknowledged by philosophers both of the East and of the West, and implying that we must never assume more causes of a given effect than are sufficient to account for it. Europeans hold that sound is due to vibration. Jaimini's commentator admits that it is not perceived when there is *no* vibration ; but with perverse ingenuity, he argues that the absence of vibration, or the stillness of the air, is what prevents us from perceiving the sound, which never ceases to *exist*, whether perceived or not. "The conjunctions and disjunctions [—or undulations]—of the air issuing from the mouth, remove the *still* air which was the obstacle to the perception of sound, and thence it becomes perceptible."

Replying to the objection conveyed in Aph. 8, Jaimini says "This [expression 'making'] means *employ-*

ing;"*—we talk of *making* a sound when we only make *use* of it. Then, as for the objection that sound cannot be *one*, because its perception is present to many at a time, he replies, "The simultaneousness is as in the case of the sun;"†—which is explained to mean, that, "As the Sun, which is but one, is seen simultaneously by those stationed in different places, so, like the sun, Sound is a great object, not a minute one"—such as cannot come at once under the cognizance of persons at any distance from one another. Then, as for the objection that sound cannot be eternal since it undergoes changes in the hands of the grammarian, he says—"This [—e. g. the letter *y* coming in the room of *i*—] is another letter, not a modification"‡—of that whose place it takes. As the commentator adds—"The *y* is not a modification of the *i* as a mat is a modification of the straw. If it were so, then, as the maker of a mat is under the necessity of providing himself with straw to make it of, the man that employs the letter *y* would be under the necessity of taking the letter *i* to make it of." Finally, to the objection that Sound must be a product, because there is the more of it the more numerous are those employed in making it, he replies—"It is the increase of *noise* that becomes great,"*—and not of *Sound*.

(To be continued.)

THE RIJU VYA'KHYA'

BY

PANDIT RÁMAGATI NYÁYARATNA,
OF THE BERNAMPUR COLLEGE.

We gladly acknowledge the receipt of a copy of the "Rijn Vyákyá," a key to Pandit Íśvarachandra Vidyásagara's "Rijupáṭha," Part III, which is the Sanskrit course for the first examination in arts of the Calcutta University. We need not enter into any minute criticism on the literary merit of this little key, which is the production of a Sanskrit Professor and is executed in a scholar-like manner.

It is written in the usual style of commentators, on the model of Mallinátha and others. Its object, as the author tells us in his preface, is to help students who are going up for the Little-go examination. Although candidates for the Little-go, whose knowledge of Sanskrit does not extend beyond Vidyásagara's Upakramaṇikā, will find this key almost as difficult as the text of the Rijupáṭha itself, still we think, with the aid of the teacher, it will prove of much service to them in learning Sanskrit parsing, as also in acquiring and retaining a clear comprehension of the sense of the more difficult passages.

The next point that calls for remark is that the book is printed in the Bengali character, and will consequently be of local use only, not for all the university students. As it is

* समन्तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥

† सतः परमदर्शनं विषयानाममात् ॥ १३ ॥

‡ In opposition to the Mīmāṃsakas the Naiyáyikas contend that the form of expression "This is that same letter K" is grounded merely on the fact that the things referred to are of the same *kind*,—just as is the case with the expression "He has taken the same medicine, that I did." See the *Siddhānta Muktaṭvāṭi*, p. 103; and compare the remarks of Whately (in the Appendix to his *Logic*) on the ambiguity of the word "Same."

* प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥ † आदित्यवद्विगपदम् ॥ १५ ॥

‡ वर्णान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

printed in the Bengali character it should have been written in the vernacular tongue too, so that at least every Bengali student might have been able to read and understand it.

We have already said that the book is written in the usual style of Sanskrit commentators.

But we wish the author had not travelled entirely on the beaten path of his predecessors. He might have improved a little upon the old mode of commentary writing. To the meanings, derivations, and grammatical construction, which he has given, he should have added biographical, historical and geographical notes.

For instance, while commenting on the history of Ya-yāti, he should have given a short account of the king, how he came to be cursed by Śukra, what relation he bore to Śukra, and similar matters. Instead of merely substituting the word Śukra, for Uśanas, he should have given a short account of that great Guru of the Daityas. The author should have borne in mind that a biographical and mythological Dictionary is not within the reach of every student.

Again (in page 42) he puts Hastinapura for Gaja-Sahwaya, both words of the same age and of the same meaning, the one receiving little light from the other. This is of as little use to the student as the literal translation of the same word into English, "the city named after the elephant."

In spite of these drawbacks the author of this commentary deserves much credit for his work; and his brother Pandits would do well to imitate him and give the fruits of their labours to the public rather than to confine their erudition to controversial discussion in their literary assemblies.

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

SIR,—Allow me to make a few remarks on the "Plan" published in your July number, for the publication of Sanscrit classics as proposed by Messrs. G. Bühler and F. Kielhorn.

I. The gentlemen appear to ignore what has been done in this respect by native scholars in Calcutta. Excellent editions of most of the works in their list have already issued from the Calcutta Press. If any of them be out of print, let the publishers by all means be encouraged to reprint them. But it appears somewhat strange to attempt, under the name of a new collection, what would simply amount to a *pirating* of Calcutta editions, unless indeed the intention be to add a *great deal more* in the way of *original* notes or translations than I believe is intended by the projectors.

II. It is proposed to give preference to the "oldest commentary" of a work merely *as such*, and to give the reading according to the commentary adopted—i. e. the *oldest commentary* available. Now sir, I am a great reverer of antiquity, and I dare say the oldest will in many cases be the best. But to tie a person to the dicta of a long by-gone age, and to exclude all *Sanscrit criticism* of a comparatively modern date, is not acting in the spirit of improvement.

III. The gentlemen desire the strictest attention to be paid to the rules of Orthography as laid down by Pāṇini. The principle is very good, but who will decide in difficult cases

what was Pāṇini's rule? I do not agree with the great Oxford professor who believes that writing was unknown in Pāṇini's days, but we have no right to call anything by that name which does not appear from his own Sūtras.

The gentlemen add that in "optional cases one principle is to be followed throughout the whole book." I simply ask, *why* curtail a liberty given by Pāṇini and all his successors? If the principle be carried out to any length, it may require a poet never to write *रेजे* in case he has once committed himself to *र्राजे*; never to countenance *वाचा* if he has once patronized *वाक्*; in fact to repeal all *विभाषा* by stereotyping one of the alternatives. An editor may restrict *himself* if he prefers a restriction, but why should he trespass on the liberty of others?

Considering that there is hardly one work unpublished, and that most of the works in the list have had very excellent editions, the stress laid on the "expenses of buying, copying, or collecting manuscripts" appears somewhat unintelligible.

But the projectors say nothing on one important point. Should the revoltingly indecent passages in *Kumāra-sambhava*, *Kirātārjunīya*, *Śiśupālavadha*, the last Canto of the *Raghuvansha* &c., be published under the authority of a Government Department, or should they be expurgated?

CALCUTTENSIS.

Now ready.—Price Rs. 16.

A TRILINGUAL DICTIONARY; being a comprehensive Lexicon in ENGLISH, URDÚ, and HINDÍ, exhibiting the syllabication, pronunciation, and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman character, by Mathurá Prasáda Mísra, Second Master Queen's College, Benares.

"Concentrates in itself the utility of the dictionaries of Webster, Richardson, Smart, Worcester, D'Rozario, Shakspear, Forbes and Monier Williams."

This work, containing nearly 1350 demy 8vo. pages of closely printed matter, in Brevier type, is too heavy to be sent by book post. It may be procured direct from us, by Bangy Dák; from any bookseller in Calcutta, Madras or Bombay; or from Trübner & Co., London.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be charged for according to the space occupied.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 6.

Benares November 1st, 1866.

Vol. I.

तत्राहुः । स्वयम्प्रकाशाचेन्मितिभ्युपेयते तदा निराका-
रस्य प्रकाशायोगादवश्यमाकारो ऽभ्युपगमनीयइति कश्चाय-
माकारो ऽवसीयते । तेन प्रकाशएव तदाकारइति युक्तं ।
किञ्च निराकारत्वे प्रकाशस्य प्रतिकर्म व्यवस्था नोपपद्यते ।
नहि तस्य सर्वार्थेषु कश्चिद्विशेषः । अर्थाकारत्वेच यदाकारो
ऽसौ तस्येति घटते प्रतिविषयं व्यवस्था । तदाहुः । नहि
वित्तिसत्तैव तद्वेदना युक्ता । तस्याः सर्वत्राविशेषात् । तांतु
सारूप्यमाविशत्स्वरूपतां घटयेत् । अतएवच सारूप्यमेव
प्रमाणमिति युक्तं । व्यवस्थापकतयाहि प्रमाणत्वं । सारूप्यं
व्यवस्थाहेतुः । न चतुरादिकं । तस्यानेकार्थसाधारणत्वात् ।
किञ्चवित्तिवेद्ययोः सहोपलम्भोर्नियतमुपलभ्यतेन कदाचिदपि
वित्तिमन्तरेण वेद्यस्योपलब्धिः नापि वित्तैर्वैयर्थ्यरहितायाः ।
येच परस्परव्यतिभिन्ना भावास्तेषां न सहोपलम्भोर्नियतः ।
नहि पटस्य घटस्यवा नियमेन सहोपलम्भस्तेन भेदादि-
यमव्याप्त्यनियमो व्यावर्त्तमानो ऽभेदएवावतिष्ठमानो ऽभेदं
साधयति । तदुक्तं । सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विद्यो-
रिति । एतेनैव न्यायेनाहङ्कारास्पदीभूतस्याप्यंशस्य वित्ते-
र्भेदो युक्तः । कथं तर्हि शास्त्रग्राहकगृहीतयः परस्परविभिन्नाः
प्रतिभासन्तइति । अत्राहुर्भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्यतेन्दोरिव
द्वयं । तथाचापरमुक्तं । परिच्छेदो ऽन्तरा ऽन्यो ऽयं भागो
बहिरवस्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासो ह्युपप्लवश्च ।
भेदभ्रान्तौचानादिभेदवासनैव निमित्तं । एतच्च विचारणीयं ।
सेयमाकारविशेषयोगिनी प्रतीतिः किं बाह्यादर्थदुपजायते किं-
वा समनन्तरप्रत्ययादिति । तदुक्तं । अथ बुद्धिस्तथाकारा
यार्थाकारविशेषणा । सा बाह्यादन्यतोवेति विचारमिदम-
र्हति । अत्र मन्यन्ते । समनन्तरप्रत्ययमात्रादाकारविशेषो न
घटते देशकालप्रतिनियमायोगात् । घटज्ञानानन्तरमपिहि
पटज्ञानं जायते ।

यदि घटज्ञानमात्रमेव पटज्ञानोत्पत्तौ हेतुस्तर्हि यदा
यत्र पटो नास्ति तत्र तदापि पटज्ञानं स्यात् । नचैवं । अ-
तोस्ति समनन्तरप्रत्ययादप्यधिको ऽर्थो ज्ञानाकारोत्पत्तिहेतुः ।
किञ्च यथा वीचिकाजलज्ञाने जलार्थिनः प्रवृत्तस्यार्थक्रिया
न सम्भवति तथा सम्यज्जलज्ञानादपि स्यात् । नक्षर्यशून्य-
त्वाविशेषे सम्यज्जलज्ञानमिदमिदंनेति विभागः परिकल्पते
तस्माद् बाह्योप्यर्थास्तीति स्वीकर्तुमुचितं । तदप्यपरे आका-
शभ्रान्तमिदमिति मन्यन्ते तथाहि । नतावत्कचिदर्थस्याकार-
विशेषोपधायकत्वं साक्षादवगतं । कल्पनीयंतु तत् । तच्च
दृष्टे समनन्तरप्रत्ययएव वरं कल्पनीयं । कार्यभूतनान्तरवै-
लक्षण्ये समनन्तरप्रत्ययस्यैव वैलक्षण्यं हेतुरस्तु । तेन किञ्चि-
देव ज्ञानं कस्यचिदेव कुत्रचिदेव कदाचिदेव हेतुरिति प्रति-
नियमसिद्धिरिति । बाह्यार्थशून्यविज्ञानवादीचार्थक्रियामपि
ज्ञानरूपामेव मन्यते । तेन किञ्चिदेव ज्ञानमर्थक्रियाकारिज्ञा-
नमर्थं किञ्चिच्च नेत्ययमपि नियमः सिद्धः । अवश्यंचार्थ-
मन्तरेणापि विशेष्याकारज्ञानोत्पत्तौ समनन्तरप्रत्ययस्य सा-
मर्थ्यमास्येयं । अन्यथा स्वप्नादिष्वकारप्रतिभासप्रतिनियमो
न स्यात् । नच देशान्तरकालान्तरवर्त्तिनामेव तत्र सामर्थ्यं ।
अविद्यमानस्य सामर्थ्यायोगात् । अनुभवजनितात्संस्कारात्त-
त्राकारप्रतिनियमइति । अस्तुतावदेवं । योपित्वसावनुभवः
सोपि तर्ह्यनुभवान्तरजनितात्संस्कारादेवास्त्वित्यनया दि-
शा किमर्थोभ्युपगमेन । संस्कारोपिच पूर्वकज्ञानविज्ञानपर-
म्पराहि कार्यकारणभावेन प्रवर्त्तते । तेनार्थभवाकाराद्यन्तर-
मुत्पद्यते तद्विशिष्टस्वभावं ततोपि यदपरं तदापि विशिष्टस्व-
भावमिति विज्ञानस्वभावविशेषएव वासनेत्यादिभिः शब्दै-
र्व्यपदिश्यते । अर्थक्रियाकारविज्ञानाविसंवादयोग्यंच ज्ञानं प्रमा-
णमितरच्च नेति प्रमाणाप्रमाणभेदोप्युपपन्नः । तस्माद्विज्ञा-
नान्येवाकारविशेषयोगीनि हेतुफलभावेनानादिसन्तानवाही-

नि सन्ति । तदतिरेकी नतु कश्चिदर्थानामिति ।

अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं ज्ञानस्य साकारत्वसिद्धये नार्थ-
सारूप्यमन्तरेण प्रतिकर्मव्यवस्थसिद्धिरिति । तदयुक्तं ।
नहि कस्यचिदप्यर्थस्य स्वरूपमनुभूतं साकारविज्ञानवादिना ।
ज्ञानाकारपर्यवसितत्वात्सर्वविज्ञानानां । यस्यच स्वरूपमेव
नावसितं न तेनेह कस्यचित्सारूप्यकल्पनं । नचापि ज्ञाना-
कारोदयवशेनार्थो व्यवस्थाप्यमानः सारूपतया परिकल्पयितुं
शक्यते । असरूपादपि कार्यभूताकारोदयोपपत्तेः । तथाहि
लाक्षाक्षरबीजाङ्कुरावस्थायां विशेषानवगमेपि रक्तकार्यस्योत्प-
त्तिर्भवति । नहि यदाकारं ज्ञानमुत्पद्यते तदाकारोऽर्थस्त-
स्योत्पत्तौ निमित्तमिति किञ्चित्प्रमाणं प्रकथ्यते । अपिच
स्यूलाकारं ज्ञानमुत्पद्यते परमाण्वात्मकश्चार्थः । साधा-
रणाकाराच्च बुद्धिरसाधारणश्च विषयइति सारूप्यं न
भवति । किञ्च सारूप्यमात्रेण वेद्यत्वे वेद्यवेदकव्यवस्था
नोपपद्यते । एकार्थविषयाणां सन्तत्यन्तरज्ञानानां वेद्यत्वा-
पत्तेः अथोत्पादकं सारूप्यं वेद्यं तथापि धारावाहिकज्ञानेषु
पूर्वपूर्वमुत्तरस्य वेद्यं स्यात् । अथाकारविशेषाधायकं वेद्यं
एवमपि पूर्वपूर्वविज्ञानमात्रं वेद्यमापद्यते । पूर्वकमेवहि ज्ञान-
माकारविशेषोदयेपि कारणमुक्तं । अपिच निराकारत्वे संवि-
दां प्रतिकर्मव्यवस्था नानुपपन्ना । अर्थप्रतिबद्धव्यवहारविशेष-
प्रवृत्त्यनुगुणोहि पुरुषस्य धर्मविशेषः संवेदनं । तच्च स्वयम्प्र-
काशं यदर्थप्रतिबद्धव्यवहारानुगुणतया प्रकाशते तत्तदर्थसं-
वेदनमिति व्यवस्थाप्यते । सहोपलम्भनियमश्च भेदेषुपपद्य-
ते । यैव सा नीलधीः सैवहि नीलस्योपलम्भः । कथञ्च नीलं
नीलमन्तरेणोपलभ्यते । किञ्चेदमनिष्टमापद्यते । उपलम्भ-
मन्तरेणाप्युपलभ्येति । सर्वस्यैवहि वस्तुन उपलम्भमन्तरे-
णैवोपलम्भ इष्यते । नह्युपलम्भनैवोपलम्भः । किञ्चोपलम्भो-
पलभ्ययोर्भेदोऽसहोपलम्भनियमव्याप्तइति नियमस्ततो नि-
वर्त्तमानोऽभेदएवानिष्टमानस्तेन व्याप्तस्तं गमयेत् । उपल-
म्भोपलभ्योस्तु भेदेषु नियम उपपद्यते । उपलभ्यमन्तरेणो-
पलम्भासम्भवात् । तेनच तयोर्भेदेषु सहोपलम्भनियमो दृ-
ष्टो नाभेदं साधयितुं क्षमः । किञ्च वित्तिवेद्ययोर्भेदेषु सहो-
पलम्भनियमोस्तीति तस्यापि वित्तिरूपतापत्तेरेकत्वं वित्तेर्ही-
यते ततश्च भेदएव सहोपलम्भनियम इत्यापद्यते । किञ्च
यो वित्तेर्वेद्यस्याभेदमाह सोपितावद्वेदप्रतिभासं नापजानीति
तथाच कथमनुमानमुत्पत्स्यते । नहि प्रतीतिविपर्ययेणानुमा-
नस्यात्मलाभोस्ति । यदपि ज्वालादिष्वभेदानुमानं तदपि न
प्रतीतिं स्वार्थोच्चावयति किन्तु सैवेयं ज्वालति स्मरणग्रहण-
रूपे द्वे प्रतीतीं व्यवस्थितविषये दर्शयति । इह तु भेदप्रती-
तिः प्रत्येतद्यादेव व्यावर्त्तनीयेति न तद्विरोधेनानुमानमुत्पद्यते ।

भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्यतेन्द्राविवादुयेइतिचानुपपन्नं नहि
तत्राभेदो दृश्यते किन्त्वैकस्मिन्नेव चन्द्रमसि नेत्रवृत्तिभेदेन
द्वे प्रतीती जायते । तथेन्द्रियवृत्तिभेदादभिचेपि चन्द्रमस्य-
र्थद्वयविषयप्रतिपत्तिद्वयं व्यवहारविमूढाः प्रवर्त्तयन्तीति तत्र-
तत्रोक्तं । यच्चैदमुक्तं । स्वयम्प्रकाशायाः संविदोऽभ्युपगताया
नीलाद्याकारोस्त्विति । तदप्ययुक्तम् । संविद्विचस्यार्थस्य
भासमानस्याकारस्य संविद्रूपाश्रयणानुपपत्तेः । निराकारा
संवित्वाक्यं प्रकाशेतिचेत् । निराकारेति किमुक्तं । निः स्वभा-
वेतिचेत् । तत्रास्ति संवित्स्वभावाभ्युपगमात् । अथ न नीला-
द्याकारेति । नेयं राज्ञ आज्ञा नीलाद्याकारेणैव प्रकाशितव्यं
नात्येनेति । प्रकाशेतु सति यद्यथाभूतं प्रकाशते तत्तथाभूतमि-
त्यभ्युपगमो युक्तः । यच्चोक्तं स्वप्ने ज्ञानस्यैवाकारोऽवभासत-
इति । तदप्ययुक्तं । तत्रापिहि बहिरवभासत्वात्संविदः । नच
सा बहिर्विषया न सम्भवति । पूर्वानुभवाहितभावेनाद्वैधवशेन
पूर्वानुभूतवस्तुविषयत्वात् । कथं तर्हि पूर्वानुभूतत्वं नानुसन्धी-
यते । कथं वाऽनुभूयमानत्वाध्यवसानमिति । उच्यते । संस्का-
रोद्बोधनिमित्तं स्मृतिरिष्यते । संस्कारोद्बोधश्चादृष्टनिवन्ध-
नः । तस्य सुखदुःखहेतुत्वात् । स्वप्नेपिच सुखदुःखानुभवात् ।
तेन तावत्येवांशे तददृष्टं संस्कारमुद्बोधयति यावत्येव सुखं
दुःखंचोपपद्यते । नचानुभूतांशस्मरणे सुखदुःखोदयइति न
तत्र संस्कारोद्बोधो नापि स्मृतिः । अतएव एहीतिसाधार-
णरूपावभासमात्रमवशिष्यतइत्यनुभवाध्यवसायोपि समर्थितः ।
यत्पुनराहुः । जडस्य प्रकाशयोगात्प्रकाशात्मकएवाकारइति ।
तदपि न चतुरस्रं । जडइति किमुक्तं । अप्रकाशात्मकइति ।
अप्रकाशात्मकस्यैव प्रकाशव्यतिरिक्तस्य प्रकाशइति प्रकाशा-
देव सिद्धं । किञ्च चित्रपटज्ञाने नानाभूतानामाकाराणामेक-
प्रकाशात्मकत्वविरोधादसद्वस्तुत्वमेवाभ्युपगतं । चित्रावभासे-
ष्वर्थेषु यद्वैकत्वं न युज्यते । सैव तावत्कथं बुद्धिरेका चित्रा-
वभासिनीति चोदयित्वा । इदं वस्तुबलायातं यद्वदन्ति
विपश्चितः । यथायथाऽर्थोऽश्विन्यन्ते विविच्यन्ते तथातथा ।
यथायथाऽऽकारा विचार्यन्ते तथातथाऽघटमाना विविच्यन्ते
शून्या भवन्ति असद्वन्तीत्यर्थः । एवञ्च ते तावदाकारा अस-
द्वताः प्रकाशात्मानो न भवन्ति कथं प्रकाशन्ते तथा शास्त्र-
ग्राहकसंवित्तीनां भेदोऽत्यन्तासद्रूपः प्रकाशाननुप्रवेशी कथं
प्रकाशते । प्रमेयविमर्शोत्थास्तु बाह्यार्थापन्हवप्रकारा जाति-
निर्णयएव प्रायशो निराकृताइति नेह प्रस्तूयन्ते येषुनर्जायद्व-
टादिप्रत्ययानां स्वप्नादिप्रत्ययदृष्टान्तेन प्रत्ययत्वादित्यनेन
हेतुना बाह्यार्थशून्यत्वं प्रतिपादयन्ति तेषां बाह्यविषयसक-
लप्रतीतिविरुद्धः पक्षः । दृष्टान्तीकृतस्यापि स्वप्नादिप्रत्ययस्य
बाह्ययाह्यसमर्थनेन हेतोर्विरुद्धत्वं दोषो दृष्टान्तस्यच साथ-

विकलत्वमुद्गावनीयं । तस्मात्स्वयम्प्रकाशत्वे संविदो न बाह्य-
 शास्त्रापह्नव इति स्थितं । यत्त्वाहुः । अङ्गुल्यं यथात्मानं नात्मना
 स्पृष्टुमर्हति । स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति । तत्र
 यदि कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरुच्यते ततो न किञ्चिदवहीयते ।
 नहि वयं कर्मकर्तृभावमभ्युपेयः । अथान्यप्रकाशरूपतया
 स्वयम्प्रकाशता निवार्यते ततः प्रतीतिविरोधः । किञ्च
 प्रतीतिबलेनैव यैरेकस्यात्मनः कर्तृकर्मभावो ऽभ्युपगम्यते ते
 कथमिव संविदो ऽपह्नवीरन् । अपिच ज्ञानमनुमेयमिष्यते ।
 तदनुमानेनैव नार्थसत्तामात्रं लिङ्गं तस्य तदविनाभावनियमा-
 भावात् । अथार्थज्ञानमित्युच्यते । तदपि नात्पत्तिमात्रेण
 लिङ्गं । अनवभासमाने उत्पन्नानुत्पन्नयोरविशेषात् । नह्यन-
 वभासमानमेव लिङ्गं लिङ्गिनमनुमापयति । नचार्थज्ञानस्य
 ज्ञानान्तराधीनमवभासनं । ज्ञानान्तरानवगमात् । तस्मादर्थ-
 ज्ञानं स्वयम्प्रकाशमेवाभ्युपगन्तव्यं । एतेन ये सुखादिवन्मान-
 सप्रत्यक्षं ज्ञानान्तरमेव ज्ञानसद्भावे प्रमाणमाहुस्ते निराकृताः ।
 स्वयम्प्रकाशत्वेनाभ्युपपत्तौ पराधीनकल्पना ऽनुपपत्तेत्युक्तमेव ।
 किंतर्हनुमीयते ज्ञानं । ननु न तत्संविदः स्वयम्प्रकाशाया
 भिन्नमुपलभ्यते । सत्यमतएवानुमीयते । ननु किं तदिति । न
 तद्विद्वः । संविदुत्पत्तिकारणमात्ममनःसन्निकर्षाख्यं तदित्य-
 वगम्य परित्यज्यतामायुष्यता ।

प्रमाणफलभावं विविनक्ति । मानत्वे संविदो बाह्यं
 हानादानादिकं फलं । ज्ञानस्य तु फलं सैव व्यवहारोपयोगि-
 नी । यदि प्रमितिः प्रमाणमिति भावसाधनं मानमाश्रीयते
 तदा संविदेव मानं स्वं । तस्याश्च व्यवहारानुगुणस्वभाव-
 त्वाद्दानोपादानोपेक्षाः फलं । प्रमीयते ऽनेनेति करणसाधने
 प्रमाणशब्दे आत्ममनः सन्निकर्षात्मनो ज्ञानस्य प्रमाणत्वे तद्व-
 लभाविनी फलसंविदेव बाह्यव्यवहारोपयोगिनी सती ।
 आपेक्षिकं करणं मन इन्द्रियमेव वा । तदर्थसन्निकर्षोवा
 मानंचेत्यपूर्वकं फलं । यदाच साधकतमस्य करणत्वादतिशय-
 स्य च बाह्यापेक्षत्वादालोकादपेक्षमिन्द्रियमेव प्रमाणं तस्य
 वा विषयसन्निकर्षः तस्य वा मनःसन्निकर्षः प्रमाणं तदापि
 संविदेव फलं । तदर्थप्रवृत्तत्वात्साधनानां । येषुनः प्रमाणा-
 दभिन्नं फलमाहुस्ते च कार्यकारणयोरैक्याभावादेवोपेक्षणीयाः ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीशालिकनार्थविरचिते

प्रमाणपारायणे प्रथमः परिच्छेदः समाप्तः ॥

प्रस्थानकालोचितचारुवेषः

स स्वर्गवर्गैरनुगम्यमानः

ततः कुमारः शिरसा नतेन

त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ

॥ १ ॥

जहीन्द्रशत्रुं समरे ऽमरेश-
 पदं स्थिरत्वं नय वीर वत्स
 इत्याशिषा तं प्रणमन्तमीशो
 मूर्धन्युपाधाय मुदा ऽभ्यनन्दत् ॥ २ ॥
 प्रह्वीभवन् नम्रतरेण मूर्ध्ना
 नमश्चकाराङ्घ्रियुगं स मातुः
 तस्याः प्रमोदाश्रुपयःप्रपूर-
 स्तस्याभवद्वीरवराभिषेकः ॥ ३ ॥
 तमङ्गमारोप्य सुता महाद्वे-
 राश्लिष्टगात्रं सुतवत्सला सा
 शिरस्युपाधाय जगाद शत्रुं
 जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसूं माम् ॥ ४ ॥
 उट्टामदैतेयविपत्तिहेतुः
 श्रद्धालुचेताः समरोद्धुरः सः
 अपृच्छ भक्त्या गिरिजागिरीशौ
 ततः प्रतस्थे ऽभिदिवं कुमारः ॥ ५ ॥
 देवं महेशं गिरिजांच देवीं
 ततः प्रणम्य चिदिवौकसोपि
 प्रदक्षिणीकृत्य सुरेशमुख्याः
 सुराः समस्तास्तमथानुजग्मुः ॥ ६ ॥
 अथ व्रजद्विस्त्रिदशैः सरोषैः
 स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्तैः
 ततो बभासे परितो ऽवकाशो
 दिवापि नक्षत्रगणैरिवोद्यैः ॥ ७ ॥
 रराज तेषां व्रजतां सुराणां
 मध्ये कुमारो ऽधिककान्तिकान्तः
 नक्षत्रतारायहमण्डलाना-
 मिव चियामादयितो नभोन्ते ॥ ८ ॥
 गिरीशगौरीतनयेन सार्द्धं
 पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते
 उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्ते
 प्रपेदिरे लोकमथो मुनीनाम् ॥ ९ ॥
 तं स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टुं
 महासुरासवशंवदत्वात्
 सद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्

क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समस्ताः ॥ १० ॥
 पुरो ऽत तत् त्वं न पुरो भवामि
 न वः पुरोगो ऽस्मि पुरः सर त्वम् ।
 इत्थं द्विषा तेन कृते स्ववश्ये
 स्वर्गे प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥ ११ ॥
 सुरात्वरालोकनकौतुकेन
 मुदा सुविस्मेरविलोचनस्य ।
 दधुः कुमारस्य मुखारविन्दे
 दृष्टिं द्विषत्साध्वसकातरास्ते ॥ १२ ॥
 सहेलहासोदुरिताननेन्दु-
 स्ततः कुमारः पुरतो निविष्टः ।
 स तारकापातमवेचमाणो
 रणप्रवीरो ऽभि सुरानवोचत् ॥ १३ ॥
 भीत्या ऽलमद्य त्रिदिवौकसोऽमी
 स्वर्गे भवन्तः प्रविशन्तु सद्यः ।
 अत्रैव मे दृक्पथमेतु शुचु-
 र्महासुरो यः खलु कालदृष्टः ॥ १४ ॥
 स्वर्लोकाकल्मीकचकर्षणाय
 दोर्मण्डलं यस्य बलातिचण्डम् ।
 इहैव तच्छोणितपानकेलि-
 महाय कुर्वन्तु शरा ममैते ॥ १५ ॥
 शक्तिर्ममासावहतप्रचारा
 प्रभावसारा सुमहःप्रसारा ।
 स्वर्लोकाकल्मसा विपदा सहारेः
 शिरो हरन्ती दिशतां सुखं वः ॥ १६ ॥
 इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्य-
 वधाय बद्धोत्सवमानसस्य ।
 सर्वं सुविस्मेरमुखारविन्दं
 गीर्वाणवृन्दं वचसा ननन्द ॥ १७ ॥
 सान्द्रप्रमोदः पुलकोपगूढः
 सर्वाङ्गसंलग्नसहस्रनेत्रः ।
 तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण
 निरुज्झनं चारु चकार शक्रः ॥ १८ ॥
 घनप्रमोदाश्रुपरिप्रुताचे-
 मुखैश्चतुर्भिः प्रचुरप्रमोदः ।

क्रमाच्चुसुम्बे विधिरादिवृद्धः
 षडाननं षट्पु शिरःसु हर्षात् ॥ १९ ॥
 दिव्यर्षयस्तस्य वचो वरार्थं
 तदभ्यनन्दन् किल नारदाद्याः ॥ २० ॥
 ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्या-
 वष्टम्भतः साध्वसमुत्थजन्तः ।
 आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
 गन्धर्व्वविद्याधरसिद्धसङ्घाः ॥ २१ ॥
 सुसाधुसाध्वत्यभितः प्रशस्य
 मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारेः ।
 निरुज्झनं चक्रुरद्योत्तरीये-
 श्चामीकरीयैर्नजवल्कलैश्च ॥ २२ ॥
 अथाभिपृष्टे गिरिजासुतस्य
 पुरन्दरारातिजयं चिकीर्षाः ।
 सुरा निरीयुस्त्रिपुरं दिधचो-
 रिव स्मरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥
 सुराङ्गनानां जलकेलिभाजां
 प्रचालितैः सन्ततमङ्गरागैः ।
 प्रपेदिरे पिञ्जुरवारिपूरां
 स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥
 दिग्दन्तिनां वारिविहारलीलां
 कराहतैर्भीमवराहयूथैः ।
 अशंसयन् सादरमद्रिपुत्री-
 महेशपुत्राय पुरःपुरोगाः ॥ २५ ॥
 स कार्तिकेयः पुरतः परीतो
 वियच्चरैर्लोलतरैस्तरङ्गैः ।
 आप्लावयन्तीं मुहुरालवाल-
 श्रेणीस्तरूणां गुस्तीरजानाम् ॥ २६ ॥
 लोलालसाभिः सुरकन्यकाभि-
 र्हीरग्यहंसाभिरुताभिरुच्चैः ।
 माणिक्यगर्भाभिरुपाहिताभिः
 प्रकीर्णतीरां वरवेदिकाभिः ॥ २७ ॥
 सौरभ्यलुब्धभ्रमरावकीर्णै-
 र्हीरग्यहंसावलिकेलिलोलैः
 चामीकरीयैः कमलैर्विनिन्दै-

श्च्युतेः परागैः परिपिञ्जितोयाम् ॥ २८ ॥
 कुतूहलाद्गुमुपागताभि-
 स्तीरे स्थिताभिः सुरकन्यकाभिः ।
 अभ्यूर्मिराजीः प्रतिविम्बिताभि-
 र्मुदं दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् ॥ २९ ॥
 ननन्द शक्रश्चिरकालदृष्टां
 विलोक्य सद्यः सुरदीर्घिकां ताम् ।
 अपूर्वदृष्टामिव लोकमानः
 स विस्मयस्मेरविलोचनो ऽभूत् ॥ ३० ॥
 उपेत्य तां तच्च किरीटकोटि-
 न्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपरः कुमारः ।
 गीर्वाणवृन्दैः प्रणुतां प्रणुत्य
 नन्वेण मूर्द्धा नमितो ववन्दे ॥ ३१ ॥
 प्रपाटितस्मेरसरोजराजिः
 पुरः परीरम्भमिलन्महोर्मिः ।
 कपोलपालिश्रमवारिहारी
 भेजे गुहं स्वःसरितः समीरः ॥ ३२ ॥
 ततो जवान्नन्दननामधेयं
 लीलावनं जम्भाजितः पुरस्तात् ।
 विभिन्नभग्नोन्नतशाखिसङ्घं
 प्रेक्षाञ्चकार स्मरशुसूनुः ॥ ३३ ॥
 सुरद्विषोपपुत्रमेवमेव
 वनं बलस्य द्विषतो गतश्चि ।
 इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभू-
 द्बभङ्गदुःखमुखः स कोपात् ॥ ३४ ॥
 निर्लूनलीलोपवनामपश्य-
 दसञ्चरीभूतविमानमार्गाम् ।
 विध्वस्तसौख्यप्रचयां प्रमृष्ट-
 विश्वौकसाराममरावतीं सः ॥ ३५ ॥
 गर्भश्रियं वैरिवराभिभूतां
 दशां सुदीनामभितोदधानाम् ।
 नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य
 सबाढमन्तः कुरुणापरो ऽभूत् ॥ ३६ ॥
 दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोष-
 स्तस्यां विषण्णः समरायचोत्कः ।

तथाविधां तांच विवेश पश्यन्
 सुरैः सुराधीश्वरराजधानीं ॥ ३७ ॥
 दैत्येन्द्रदन्तावलदन्तघातैः
 क्षुण्णान्तरस्फाटिकहर्म्यपङ्कीः ।
 महाहिनिर्मोकपिन्दुजालाः
 संवीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः ॥ ३८ ॥
 उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां
 दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।
 हिरण्यहंसव्रजवर्जितानां
 तदीर्णवैडूर्यमहाशिलानाम् ॥ ३९ ॥
 आविर्भवद्बालतृणाञ्जितानां
 तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।
 सुदुर्दशां वीक्ष्य विरोधिजां तां
 विषादवैलक्ष्यभरं बभार ॥ ४० ॥

युग्मम्

तद्दन्तिदन्तक्षतहेमभित्ति-
 सुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।
 निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन
 स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥
 निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण
 सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।
 स प्राविशत् तद्विविधात्मरश्मि-
 च्छन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥ ४२ ॥
 निसर्गकल्पदुमतोरणाङ्गं
 स पारिजातप्रसवस्रजाद्यम् ।
 दिव्यैः कृतस्वस्त्ययनो मुनीन्द्रे-
 रन्तः कुमारः प्रमदं प्रपेदे ॥ ४३ ॥
 पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य
 कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।
 प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः स
 षड्भिः शिरोभिर्विनतैर्ववन्दे ॥ ४४ ॥
 स देवमातुर्जगदेकवन्द्यो
 पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।
 मुनेः कलचस्यच तस्य भक्त्या
 प्रह्वीभवन् शैलसुतातनूजः ॥ ४५ ॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां
 तमेधयामासतुराशिषा द्वे ।
 यथा ऽनयाऽनेकजगज्जिगीषुं
 जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ॥ ४६ ॥
 तदृशेनार्थं समुपेयुषीणां
 स देवतानामदितिश्रितानाम् ।
 पादौ बबन्धे विनयेन तास्त-
 माशीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन् ॥ ४७ ॥
 पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तु-
 स्ततः शर्चीनाम कलत्रमच ।
 नमश्चकार स्मरशुचसूनु-
 स्तमाशिषा सा समुपाचरच्च ॥ ४८ ॥
 अथादितीन्द्रप्रमुखाः समेताः
 स मातरः सप्त घनप्रमोदाः ।
 उपेत्य भक्त्या नमतिस्म शर्व-
 पुत्राय तस्मै ददुराशिषस्ताः ॥ ४९ ॥
 समेत्य सर्वे मुदमादधाना
 महेन्द्रमुख्यास्त्रिदिवौकसोऽच ।
 आनन्दकल्लोलितमानसास्ते
 तमभ्यषिञ्चन् पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥
 सकलविबुधलोकः स्रस्तनिःशेषशोकः
 कृतरिपुविजयाशः प्राप्रबुद्धावकाशः ।
 अकृत हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-
 खिलविबुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥
 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालि-
 दासकृतौ कुमारसैनापत्याभिषेकोनाम त्रयोदशः सर्गः ॥

रणोत्सुकेनान्धकशुचसूनुना
 स्वयं प्रयुक्तैस्त्रिदशैर्जयेषुणा ।
 महासुरं तारकसज्जितं द्विषं
 प्रसह्य हन्तुं समनह्यत दुतम् ॥ १ ॥
 स दुर्निवारं मनसो ऽतिवेगिनं
 जयश्रियः सङ्गमनं सुदुःसहम् ।
 विजिरत्वरं नाम तदा महारथं
 धनुर्धरः शक्तिधरो ऽध्यरोहत ॥ २ ॥

सुरालयश्रीविपदां निवारणं
 सुरारिसम्पत्परितापकारणम् ।
 केनापि दध्रे ऽस्य विरागदारणं
 सुचारु चामीकरधर्मवारणम् ॥ ३ ॥
 शरद्वलच्चन्द्रमरीचिरोचिभिः
 स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।
 पुरःसरैः किन्नरसिद्धचारणै
 रणोत्सुको ऽस्तूयत वाग्भिरुच्चैः ॥ ४ ॥
 प्रयाणकालोचितचारुवेषभृद्-
 वज्रं वहन्पर्वतपन्नदारणम् ।
 शेरवणं स्फाटिकशैलसोदरं
 ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमभ्यगात् ॥ ५ ॥
 तमन्वगच्छद् गिरिशृङ्गसोदरं
 मदोदुरं मेषमधिष्ठितः शिखी ।
 विरोधिविद्वेषरूपा ऽधिकं ज्वल-
 न्महा महौजस्तरसा युधे दधे ॥ ६ ॥
 नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहे
 विषाणविध्वस्तमहाशिलोच्चये ।
 स्थितो ऽतिमते महिषे ऽसुभीषणो
 रणोत्सुको दण्डधरस्तमभ्यगात् ॥ ७ ॥
 मदोदुतः प्रेतवराधिरूढ-
 स्तमन्धकद्वेषितनूजमभ्यगात् ।
 महासुरद्वेषविशेषभीषणः
 सुरोषणश्चण्डरणाय नैर्ऋतः ॥ ८ ॥
 नवोदयास्तोरणघोरदर्शनं
 युधे ऽधिरूढो मकरं महत्तरम् ।
 दुर्वारपाशो वरुणो रणोल्बणं
 तमन्वियाय त्रिपुरान्तकात्मजम् ॥ ९ ॥
 दिगम्बराद्रिक्रमणोल्बणं क्षणा-
 न्मृगं महीयांसमरुदुविक्रमम् ।
 अधिष्ठितः सङ्गरकोलिलालसं
 मरुन्महेशात्मजमभ्यगादुवम् ॥ १० ॥
 विरोधिनां शोणितपारणैषिणीं
 गदामनूनां नरवाहनो वहन्
 महाहवाम्भोधिबिगाहनोदुतं

धियासुमभ्यागमदीशनन्दनम् ॥ ११ ॥
 महाहिनिर्व्वदुजटाकलापिनो
 ज्वलत्विशूलप्रवरायुधा युधि ।
 रूपा तुषाराद्रिसङ्गं महावृषं
 ततो ऽधिहृडास्तमयुः पिनाकिनः ॥ १२ ॥
 अन्येपि सन्नह्य महामहोत्सव-
 श्रद्धालवः स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।
 स्ववाहनानि प्रवराण्यधिष्ठिताः
 प्रमोदविस्मेरमुखाम्बुजश्रियः ॥ १३ ॥
 उदृण्डहेमध्वजदण्डसङ्कुला-
 श्चञ्चद्विचिचातपवारणोल्बणाः ।
 घनाघनाः स्यन्दनघोषभ्रीषणाः
 करीन्द्रघण्टारवचण्डचीत्कृताः ॥ १४ ॥
 स्फुरद्विचिचायुधकान्तिकन्दले-
 रुद्योतिताशावलयाम्बरान्तराः ।
 दिवौकसां सो ऽनुवहन् महाचमूः
 पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ ॥ १५ ॥
 युग्मम् ।
 कोलाहलेनोच्छलता दिवौकसां
 महाचमूनां गुरुभिर्द्विजायैः ।
 घनैर्निरुच्छासमभूदलन्तरां
 दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् ॥ १६ ॥
 सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो
 दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।
 नभोन्तकुक्षिम्भरयो घनस्वना
 निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे ॥ १७ ॥
 प्रमथ्यमानार्णवगर्जितस्वनै-
 र्वरारिनारीगणगर्भपातनैः ।
 नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुले-
 ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥
 क्षिप्रं रथैर्वीजिभिराहतं खुरैः
 करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।
 धृतं घनैः काञ्चनशैलजं रजो
 वातैर्हतं व्योम ससार तत्क्रमात् ॥ १९ ॥
 खातं खरै रथ्यतुरङ्गपुङ्गवै-

रूपत्यक्तानां कनकस्थलीरजः ।
 गतं दिगन्तान् प्रखरैः समीरणै-
 र्दृढभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥
 अधस्तथोर्ध्वं पुरतो ऽथ पृष्ठतो
 ऽभितोपि चामीकररेणुरुच्चकैः ।
 चमूषु सर्पन् मरुदाहतो ऽहरत्
 तत्कालबालातपवेभवं बहु ॥ २१ ॥
 बलोद्गतं काञ्चनभूमिजं रजो
 बभौ दिगन्तेषु नभस्तले स्थितम् ।
 अकालसन्ध्याघनरागपिङ्गितं
 घनं घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥
 हेमावनीषु प्रतिविम्बमात्मनो
 मुहुर्विलोक्याभिमुखं महागजाः ।
 रसातलोत्तीर्णगजभ्रमेण
 दण्डप्रकाण्डप्रकृतानि तेनिरे ॥ २३ ॥
 सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः
 कलं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः
 शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु
 व्यदृश्यत स्वं प्रतिविम्बमग्रतः ॥ २४ ॥
 इतिक्रमेणामरराजवाहिनी
 महाहवारम्भविलासलालसा
 अवातरत् काञ्चनशैलतो द्रुतं
 कोलाहलाकृतविधूतकन्दराः ॥ २५ ॥
 महाचमूनां करिचण्डचीत्कृतै-
 र्विलोलघण्टाक्वणितोपवृंहितैः
 सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः
 सिंहा महास्वप्नसुखं न तत्यजुः ॥ २६ ॥
 गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयङ्करै-
 र्महागुहान्तःप्रतिनादमेदुरैः ।
 महारथानां गुरुनादनिःस्वनै-
 रनाकुलेस्तेर्मृगराजता ऽऽपि ॥ २७ ॥
 समुच्छ्रितेन चिदिवौकसां चमू-
 रवेण तेनाद्रितटान्तदारिणा
 प्रपेदिरे केसरिणो ऽधिकं मदं
 स्ववीरलक्ष्मीमृगराजतावशात् ॥ २८ ॥

भिया सुरानीकविमर्दजन्मना
 विदुदुवूर्तरं द्रुतं मृगाः ।
 गुहागृहान्तानभिस्त्य हेलया
 तस्थुर्विनिःशङ्कतरा मृगाधिपाः ॥ २६ ॥
 विलोकिताः कौतुकिना ऽमरावती-
 जनेन दुष्टं प्रमदेन दूरतः ।
 सुराचलप्रान्तभुवि प्रपेदिरे
 सुविस्तृतायां प्रसरं न सैनिकाः ॥ ३० ॥
 भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः
 क्वचिन्न मान्ती दिवमभ्यगात् ततः ।
 अखर्वगन्धर्वपुरोदयभ्रमं
 बभार भूम्ना सुतरामितस्ततः ॥ ३१ ॥
 महास्वनः सैन्यविमर्दसम्भवः
 कर्णान्तमूलङ्कषतामुपेयिवान् ।
 पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य मन्थनो
 बभूव भूम्ना भुवनोदरम्भरिः ॥ ३२ ॥
 महागजानां गुरुवृंहितैः स तैः
 सुहेषितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।
 घनैरथानां चलचण्डचीकृतै-
 स्तिरोहितो ऽभूत् पटहस्य निःस्वनः ॥ ३३ ॥
 महासुराणामवरोधयोषितां
 कचाक्षिपद्मस्तनमण्डलेषु ।
 ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु
 क्षणेन तस्थौ सुरसैन्यजं रजः ॥ ३४ ॥
 चलैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलै
 श्चमूरजोभिर्निचितं नभस्तलम् ।
 अवापि हंसैरभिमानसं घन-
 भ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः ॥ ३५ ॥
 सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे
 नवाम्बुदानीकविलासिभिः श्रिते ।
 चक्रासिरे स्वर्णमयध्वजव्रजाः
 परिस्फुरन्तस्तडितां गणाश्च ॥ ३६ ॥
 विलोक्य धूलीपटलैर्भृशं भृतं
 द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।
 किमूर्ध्वतो ऽधः किमधस्तदूर्ध्वतो

रजो ऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ॥ ३७ ॥
 नोर्ध्वं नचाधो न पुरो न पृष्ठतो
 न पार्श्वतो ऽभूत् खलु चक्षुषो गतिः ।
 सूच्यग्रभिन्नैः पृतनारजोभरैः
 सुनिर्भरं प्राणिगणस्य सर्वतः ॥ ३८ ॥
 दिगन्तदन्तावलदानहारिभि-
 र्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।
 अनेकवाहध्वनितैरनारतै-
 र्जगर्जं गाढं गुरुभिर्नभस्थलम् ॥ ३९ ॥
 उद्गमदानद्विपवृंहितैस्तै-
 र्निनान्तमुतुङ्गतुरङ्गहेषितैः ।
 चलद्वजस्यन्दननेमिनिःस्वने-
 रभून्निरुद्धासमथाकुलं तत् ॥ ४० ॥
 महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितै-
 र्विलोलघण्टारणितैरणोज्ज्वलैः ।
 वीरप्रभेदैः प्रमदप्रमेदुरै-
 र्वाचलतामादधिरतरां दिशः ॥ ४१ ॥
 दन्तीन्द्रदानाम्बुधिवारिवीचिभिः
 सद्योपि नद्यो बहु ताः पुष्परिरे ।
 धारारजोभिस्तुरगैः क्षितिर्भृता
 या पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृता ॥ ४२ ॥
 निम्नप्रदेशाः स्थलतामुपागमन्
 निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतः स्थलम् ।
 तुरङ्गमानां व्रजतां खुरैः क्षिती-
 रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृता ॥ ४३ ॥
 नभोदिगन्तप्रतिघोषभीषणै-
 र्महामहीभृतटदारणोत्वणैः ।
 पयोधिनिर्धूतककेलिभिर्जग-
 द्बभूव भेरीस्वनितैः समाकुलम् ॥ ४४ ॥
 इतस्ततो वातविधूतचञ्चलै-
 रारोधिताशागंगैर्ध्वजांशुकैः ।
 लक्ष्मणत्काञ्चनकिङ्किणीकुलै-
 रमज्जि धूलीजलधौ नभोगतैः ॥ ४५ ॥
 घण्टारवैरौदतारैर्नरन्तरै-
 र्विस्तृत्वैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।

मदद्विपानां प्रथयाम्बभूविरे
न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥ ४६ ॥
करालवाचालरवैश्चमूरवैः

स्रस्ताम्बरा वीक्ष्य रजस्वला दिशः ।
तिरोबभूवे गहने दिनेश्वरो
रजोन्धकारे परितः कुतोप्यसौ ॥ ४७ ॥

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकै-
र्दिगङ्गना व्योमरजोभिदूषिता ।
भेरीवाणां प्रतिशब्दितैर्धनै-

र्जगर्ज गाढं गुरुमत्सरादिव ॥ ४८ ॥
गुरुसमीरसमीरितभूधरा
इव गजा गगनं विजगाहिरे ।

गुरुतरा इव वारिधरा धरो-
भुवमतीहविर्मन्तइवाभवत् ॥ ४९ ॥
वरतरसुरलोकानल्पसंहारकाले

निरवधयइवाम्भोराशयो घोरघोषाः ।
गुरुतरपरिमज्जद्भृतो देवसेना
वधुषुरपि सुपूर्णव्योमभूम्यन्तरालाः ॥ ५० ॥

इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालिदास-
कृतौ सेनाप्रयाणनाम चतुर्दशः सर्गः ॥

॥ परिभाषेन्दुशेखरटिप्पणीसारासारविवेकः ॥
॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ ५० ॥ प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकानि अत्र पाणि-
नीये तन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानि
यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ॥ ५० ॥

श्लोकघटकतुरीयचरणसूचितं विषयरूपमनुबन्धमध्येतृणा-
मवधानाय स्पष्टं प्रतिपादयति । प्राचीनेत्यादिना । अत्रेत्यस्य
व्याख्यायन्तइत्यनेनान्वयः । व्याख्यानं च प्रकृतशास्त्रप्रवृत्तिनि-
वृत्त्युपयोगित्वेन प्रतिज्ञाविशिष्टमत्र विवक्षितम् । तेनाहृत-
व्यूहाइत्याद्युपन्यासेऽपि न प्रतिज्ञाविरोधः ।

अत्र व्याख्येयपरिभाषारूपाणां ज्ञापकन्यायसिद्धत्वेन विशे-
षणाद् वाचनिकानामयहणेन न्यूनतामुद्भाव्य ज्ञापकन्यायसि-
द्धानीत्यस्य प्रायेणेति शेषं कल्पयित्वा न्यूनतां परिहरन्ति वैद्य-
नाथभट्टाः । तदेवानुवदन्ति भैरवमिश्रत्रिपथगाकारसङ्ग्रह-
काराः ।

सदाशिवभट्टास्तु वाचनिकसङ्ग्रहायाह “भाष्येति” सामा-
नाधिकरण्ये तु ग्रन्थतेत्यादिव्याख्यानं विरुद्धेति सङ्ग्रहश्च न
स्यादिति बोध्यमिति ग्रन्थेन भाष्यवार्तिकेत्यादेः पृथक्काटित्वा-
पवर्णनेन समादधते । एतदनुसारैव राघवेन्द्राचार्यैरपि भाष्य-
वार्तिकयोरुपनिबद्धानीति पृथक्काटिः अनेन परिभाषासूत्रव्यु-
दासइति प्रकारान्तरेण समाधीयते ।

भीमाचार्यास्तु ज्ञापकन्यायशब्दावर्षाद्व्यजन्तौ सिद्धश-
ब्दश्चोच्चारणक्रियानिष्पन्नार्थोवाचनिकपरः तेन वाचनिकानां
सङ्ग्रहः । यद्वा । वाचनिकानीत्यस्यावृत्त्या प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे
इत्यत्र पाणिनीये तन्त्रे इत्यत्र च योजना कार्या । गामश्वं
पुरुषमित्यादौ विनापि चं समुच्चयदर्शनाद् वाचनिकानि
ज्ञापकन्यायसिद्धानिचेत्यादिरर्थइत्यतोवाचनिकानां भासङ्ग्रह-
इति प्रकारद्वयेन समादधुः ।

केचित्तु प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यपि पाणिनीय-
तन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धान्यपि यानि भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानि
तान्येव व्याख्यायन्तइत्यादि व्याचक्षुः ।

वयन्तु ज्ञापकन्यायासिद्धानि व्याख्येयपरिभाषारूपाणि न
सन्त्येवेति प्राचीनेत्यादेर्यथाश्रुतार्थेण समीचीनः । यस्मिन्वि-
धिरित्यादौ वाचनिक्येतेत्यादियन्त्यस्य ज्ञापकसिद्धा नेयमिति
नाशयः किन्तु भाष्ये एतस्याज्ञापकं नोपन्यस्तं स्वरूपमात्रमु-
क्तीर्तितमितीति ब्रूमः । ज्ञापकानि तु तत्रतत्र प्रदर्शयिष्यन्ते-
ऽस्माभिः ।

परिभाषात्वं च सङ्केतयाहकभिन्नत्वे सति गुणशास्त्रत्वम् ।
तत्त्वं च शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारकशास्त्रजन्याप्रामाण्य-
ज्ञानानास्कन्दितबोधे सहकारित्वेन मुन्यभिप्रेतत्वम् ।

व्याख्येयपरिभाषागतमनुगतत्वं च पाणिन्युच्चरितभिन्नत्वे
सति गुणशास्त्रत्वम् । गुणशास्त्रत्वं तु निरुक्तमेव । एतदेव
रूपं परितोव्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षतइति श्लोकार्हु-
नाभियुक्तैः ग्राह्यते । तथा हि । प्ररितइत्यस्य स्वलिङ्गलिङ्गि-
तशास्त्रजन्यबोधेऽस्त्वित्यर्थः । व्यापृतामित्यस्य च व्यापारविशि-
ष्टामित्यर्थः । व्यापारश्च लिङ्गितप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरपर्यवसायी
विषयसङ्केचादिलक्षणः । भाषापदेन च शाब्दबोधजनकपरेण
स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थधीप्रयोजकत्वरूपमधिकारादिव्यापृतां रूपं
सूचितमिति ध्येयम् ।

यसूदयङ्कुरेण ।

लिङ्गवत्त्वे सति सन्दिग्धार्थनियामकत्वं परिभाषात्वमुक्तत्वा
पदवृत्त्यं प्रादर्शि । दीधीवेवीटामित्यादौ नधातुलोपइत्यादौ
च निषेधः किमिक्परिभाषायाउत गुणवृद्धोरिति सन्दिग्धार्थस्य
नियामकत्वात् परिभाषात्वं स्यादतः सत्यन्तम् । सज्ज्ञासूत्राणां
विधिप्रदेशीयसज्ज्ञाबोधकपदरूपलिङ्गवत्त्वे सत्यर्थनियामकत्वे-

नातिव्याप्तेः सन्दिग्धेति । तथा सति क्वचिद्विरे घोःकिरित्यादौ विशेषरूपेण लोकप्रसिद्धार्थाप्रत्यायकत्वात् क्वचित् पुनः सिचि-
वृद्धिरित्यादावसन्दिग्धार्थकत्वाददोषः । परिभाषाणां तु सू-
त्रोपात्तानां षष्ठीस्यानेयोगेत्यादीनां विधिप्रदेशगतपठ्यपदा-
दिश्रवणरूपलिङ्गवत्त्वेन व्याख्यानतद्व्यादीनां च ज्ञापकन्याय-
सिद्धानां सन्दिग्धपदादिश्रवणरूपलिङ्गवत्त्वेन सन्दिग्धार्थनि-
यामकत्वादशोक्तव्यवहारः सिद्ध्यति । वर्णोऽथे नास्ति प्रत्य-
यलक्षणमेकदेशविकृतमनन्यवदित्यादीनां निषेधातिदेशरूपा-
णां प्राचीनस्तथा व्यवहारः पारार्थसाधर्म्यादित्यादि ।

तत्र विचारसहम् ।

षष्ठीस्यानेयोगेत्यादीनामिकोऽयणचीत्यादाविक्यदोत्तरपष्ठ्याः
कीदृक्सम्बन्धबोधतात्पर्यकत्वमिति सन्देहे स्थानपदार्था-
नुयोगिकसम्बन्धबोधकत्वमेवास्यादिति तात्पर्यनिर्णायकत्वस्ये-
व दीधीवेवीटामित्यादीनां तथात्वस्याभावात् । गुणवृद्धोर्नि-
बेधउत्तेकरिभाषायादिति सन्देहस्य च व्याख्याननिवर्त्यतया
दीधीवेवीटामित्यादीनां प्रदर्शितपरिभाषायादिव सन्देहनिव-
र्तकत्वाभावात् सत्यन्तफलप्रदर्शनस्यासमीचीनत्वात् । किञ्च ।
सन्दिग्धार्थनिर्णायकत्वस्य बह्वीषु परिभाषास्वसम्भवः । यथा
तस्मिन्नितीत्यादेः । यत्तु पूर्वस्य परस्य वेत्यादिसन्देहनिव-
र्तकत्वं कौश्चिदुच्यते । तदसत् । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन
विधेयान्वये शास्त्रतात्पर्यस्य निर्णीतत्वेनैकोऽयणचीत्यादेः
पूर्वपरव्यवहिताव्यवहितेङ्गात्रे प्रवृत्तेरेवनिश्चयस्य परिभाषा-
भावे सम्भावितत्वेन पूर्वस्य परस्य वेत्यादिसन्देहस्य कथमपि
सम्भावयितुमशक्यत्वेन तन्निवर्तकत्वस्य सुतरामभावात् ।
किञ्च । संज्ञाशास्त्राणामपि लिङ्गवत्त्वमभ्युपगच्छतउपस्य-
तिप्रयोजकतावच्छेदकस्यैव लिङ्गपदार्थत्वमभिप्रेतमित्यनुमी-
यते । तस्य चात्रापि सत्त्वेन सत्यपि सत्यन्ते तत्रातिव्याप्तिस्त-
दवस्थैव ।

वस्तुनोलिङ्गपदार्थश्च शास्त्रीयत्वेन या परिभाषाप्रवृत्ति-
प्रयोजकतावच्छेदकता तदाश्रयः शब्दार्थान्यतरः । सार्वधातु-
कार्थधातुक्योरित्यादौ विधेयताप्रयोजकगुणपदौपश्लेषिका-
धिकरणबोधकसप्तम्याविकोऽगुणवृद्धीतस्मिन्नितीत्यनयोः प्रवृ-
त्तिप्रयोजकतावच्छेदके भवतइति तयोस्तत्परिभाषालिङ्ग-
त्वव्यवहारः । नहि विधिशास्त्रीयत्वेन रूपेण विधिशास्त्रीयं
शब्दमर्थं वेद्वेश्यतावच्छेदकीकृत्य संज्ञाशास्त्राणि प्रवर्तन्ते येन
तेषामपि लिङ्गवत्त्वं शक्येतोपपादयितुमिति सन्दिग्धपदकृत्य-
प्रदर्शनमपि तथैव ।

किं च सूत्ररूपाणामित्यर्थबोधतात्पर्येण सूत्रोपात्तानामि-
तिलेखनं प्रामादिकम् । सूत्ररूपेणोपात्तानामित्यादिक्लिष्टकल्प-
नया योजने तूपात्तपदमधिकं योजनान्नेति शब्दः ।

एवं व्याख्यानतद्व्यादीनामपि सन्दिग्धार्थकशास्त्रीयाणि-
णादिपदादिकमेव लिङ्गमिति तासां सन्दिग्धपदादिश्रवणरूप-
लिङ्गवत्त्वकथनमपि तथैव । यतः पदांशे जायमानस्य सन्देहस्य
करणापाठवादिप्रयोज्यतया तस्य प्रमाणान्तरेण निवारणीयं
तथा तन्निवृत्तौ व्याख्यानस्य नास्त्यपेक्षा । योपि कुत्र चिदा-
नुनासिक्यादिसन्देहः सोपि पाठयितापठितृप्रमादप्रयुक्तइति
सोपि न परिभाषाघटकसन्देहपदेन धर्तुं शक्यइति सन्दिग्ध-
पदश्रवणस्य तल्लिङ्गत्वं न सम्भवति । सन्दिग्धपदेत्यस्य
सन्दिग्धार्थकपदेत्येवं व्याख्यानेन योजनं तु क्लिष्टमिति वि-
चारणीयं सुधीभिरिति शम् ॥

काशीस्थराजकीयपाठशालायाम् ।

धर्मशास्त्राचार्यैराजाराजशस्त्री

साङ्ख्यशास्त्राध्यापकसहकारी बालशास्त्री

॥ श्रीः ॥

जयति स जगदीशो यस्य नानाविधाना-

मचरचरचयानां निर्मितौ क्वापि नाभूत् ।

कथमपि लघुसाध्यं कर्हिचिद्वैरवेण

विरचितमिह नूनं चेतनं वा जडं वा ॥

॥ अथ प्राचीनज्योतिःशास्त्राचार्याशयवर्णनम् ॥

इह खलु ग्रहभ्रमणविषये द्वे मते तावत् सुप्रसिद्धे । एकं
भूः स्थितः तामभितश्च सूर्यादयो ग्रहा भ्रमन्तीति । अन्यच्च
रविरचलस्तं परितः सभूमयः सर्वे ग्रहाः पर्ययं कुर्वन्तीति ।

तत्राद्यमतवादिनः प्रत्येकं ग्रहः पूर्वदिशं चरन् यावता
कालेन भुवमभित एकं भगणं पूरयेत् तस्मात् कालादनुपातेन
ग्रहस्यैकदिनसंबन्धिनीं समानां गतिं निश्चित्य तां मध्यमा-
मभिदधानास्तस्याः सकाशादभीष्टकाले खेटस्य भ्रमणवगतं
स्थानं मध्यमग्रहशब्देन व्यवहरन्ति । एतन्मते रविजगत्प्राणां
वसुमत्याः समन्तादेकेनैव हायनेनैकं भ्रमणं भवतीति तेषां
मध्यमा गतिस्तुल्यैव जायते । तथैव मध्यमं स्थानमपि ।

अन्यमतवादिनस्तु प्रत्येकं खेटस्य सूर्यमभितः परिभ्रमण-
कालमवगम्य । अत्र मते बुधशुक्रयोर्मध्यमे गतीं स्थाने चाद्य-
मतीयाभ्यां गतिभ्यां स्थानाभ्यामन्योन्यं च भिद्यते । सूर्यमभितो
भ्रमणपूर्तिकालस्य भेदात् । सूर्यभूम्योरन्तरे कदाचिदप्यसंचरतां
कुजजीवरविजानां तु मध्यमगतयः स्थानानि चाद्यमतीयाभ्यां
गतिभ्यः स्थानेभ्यश्च न भिद्यन्ते । यतस्ते प्रत्येकं तरणिं
धरणिं च तुल्येनैव कालेन परिभ्रमन्ति ।

तत्र भारतवर्षीयाः सकलमूलग्रन्थकाराः सर्वे ग्रहास्तरणिं

परितो भ्रमन्तीत्यभिप्रेत्य यहपातभगणान् निरणायिषतेत्ये-
तदुपपादनार्थमुच्यते ।

द्वयोरपि मतयोर्वादिभिर्विज्ञेपकेन्द्रार्थं मन्दस्पष्टे यह
पातस्य योजनमङ्गीक्रियते । यहाणां विज्ञेपकेन्द्रमप्युभयत्र
समानम् । तत्र ये मध्यमा यहा उभयमतेऽपि समाना अत
एव स्वस्वमन्दफलसंस्कृता अपि साम्यं न जहति तेषां पाता
प्रतद्वये तुल्या एव स्युः । विज्ञेपकेन्द्रस्योभयत्र तुल्यत्वात् ।
यथा कुजगुरुशनीनाम् । अतएव तेषां पठिताः पातभगणा
अप्युभयत्र समानाः । मध्यमौ बुधशुक्रौ त्वाद्वयमते मध्यम-
सूर्यतुल्या । अन्त्यमते च मूलग्रन्थोक्तशीघ्रोच्चसमानौ । यत
एतन्मते बुधस्य किञ्चिद्दूनाष्टाशीतिसावनदिनैरेकं भगणं पूरयतः
प्रत्यहं स्वकक्षायां द्वात्रिंशद्विकलाधिकपञ्चचत्वारिंशदुत्तरशत-
द्वयमितकलारूपा गतिः शुक्रस्य चेपञ्चनैः पादोनतत्त्वदसैः
कुदिनैरेकं पर्ययं कुर्वतोऽनुदिनं निजमार्गे विकलाष्टकाधिक-
पणवतिकलात्मिका मूलग्रन्थेषु तत्तच्छीघ्रोच्चगतित्वेनोपन्य-
स्तेति तयोः पातौ नोभयमते तुल्या । विज्ञेपकेन्द्रस्य तुल्यत्वेऽपि
मध्यमस्य भेदात् । अतएव तयोः पातभगणाभ्यामपि नोभयत्र
तुल्याभ्यां भाव्यम् । तावेतौ पातावस्मन्मूलग्रन्थकारैर्मन्द-
स्पष्टयोर्बुधशुक्रयोर्न प्रतिष्येते । अपितु मन्दफलसंस्कृते तत्तच्छी-
घ्रोच्च इत्यतः स्फुटमेतदवगम्यते यत् पठितेभ्यः सूर्यकेन्द्रक-
भ्रमणभगणाविरुद्धेभ्यो भगणेभ्य उत्पन्नेषु मध्यमेषु कुजजीवरवि-
ज्ञेषु प्रक्षेपयोग्यं तद्विरुद्धेभ्य उत्पन्नयोश्च बुधभार्गवयोः
प्रक्षेपायोग्यं तत्तच्छीघ्रोच्चे च प्रक्षेपयोग्यं पातं साधयन्तः
पठिता यहपातभगणा मूलोक्तबुधशुक्रशीघ्रोच्चरूपमध्यमबुध-
शुक्रसंपादकतरणिकेन्द्रकभ्रमणवादिमतीया इति । कथमन्यथा
मध्यमबुधशुक्रप्रक्षेपयोग्यपातसंपादकाः शीघ्रकेन्द्रभगणाधिकाः
पातभगणा न पठेरन् ।

अतएव भौमादीनां पञ्चानामपि यहाणां सूर्यकेन्द्रकं
भ्रमणं मूलकाराणामभिमतमित्यवसीयते । अन्यथा तन्मतीय-
पातभगणपठनानौचित्यात् ।

ननु ज्ञशुक्रयोः सूर्यकेन्द्रकं भ्रमणमस्तु मूलकाराणामभि-
मतम् । आद्यमतविरुद्धानां तयोः पातभगणानां पठनात् । कुज-
जीवरविज्ञानां तु भूमिकेन्द्रकमेव स्याच्च सूर्यकेन्द्रकम् । तत्पात-
भगणानामाद्यमतविरुद्धत्वादिति चेत् । रविकेन्द्रकभ्रमण-
स्वीकारे सूर्यस्य भौमादिशीघ्रोच्चत्वानुपपत्त्या रविकेन्द्रकभ्रमण-
स्यैव मूलकाराभिप्रेतत्वात् । तथाहि । भूमेरतिदूरो यहकक्षायाः
प्रदेशो यहस्य शीघ्रोच्चम् ।

उच्चस्थितो व्यामचरः सुदूरं

नीचस्थितः स्यान्निकटे धरित्र्याः ।

इत्युक्तत्वात् । कक्षान्तर्गताया भूमेर्निर्गतया केन्द्रं स्पृशन्त्या

रेखया स्पृष्टः कक्षाप्रदेश एव च भूमेर्दूरतरः । सच रवेः
केन्द्रगतत्वाभावे रविंसंमुख एव किमिति स्यात् । केन्द्राति-
रिक्तस्थलस्यस्य रवेः केन्द्रसमानगतिंकस्य मूलकदभिप्रेत-
त्वकल्पनमपेक्ष्य तु रवेरेव केन्द्रत्वकल्पनाया लघीयस्या मूल-
कदभिप्रेतत्वकल्पनमुचितम् ।

नच सूर्यमभितो यहभ्रमणमभिप्रयतामाद्याचार्याणां भूमिं
परितो भ्रमणप्रदर्शनमसंगतमिति वाच्यम् । लोकप्रतीत्यनुसृतये
लाघवेन गोलस्थित्यवगतये च सूर्यधर्माणां धरण्यामारोपणस्य
तैरङ्गीकरणात् ।

तदेवमारोपरसिका आचार्या बोधलाघवं लोकप्रतीतिं
चानुसरन्त एव कल्पनालाघवेन सिद्धे अपि तरणिसहितस्य
भपञ्जरस्य धरण्याश्चाचलत्वचलत्वे अन्योन्यस्मिन्नारोप्यैव
तरणिं भक्षकं च चलं धरणिं चाचलां वर्णयांचक्रुरित्यपि
प्रतीयते । भवति हि लाघवमयं रविः प्रातस्तत्रस्य इदानी-
मत्रास्तीति बोधयितुं जानन्ति चैवमेव लोकाः । एवं रवे
राश्यन्तरसंचारमपि । कल्पनायां तु भवत्येव तरणैर्धरणिं परितो
भ्रमणस्याङ्गीकरणे तरणिं परिभ्रमतां व्यामचारिणामपि भुव-
मभि भ्रमणमनायत्या स्वीकृतमिति गौरवम् । मतान्तरे च
धरणेरैकस्या एवेति लाघवम् ।

तदेवं भूमेर्मूलोक्तस्य भचक्रभ्रमस्य सजातीयं स्वात्तं परितो
भ्रमणं रविभ्रमस्य सजातीयं क्रान्तिवृत्ते भ्रमणं च मूलकाराणा-
मभिप्रेतमिति सिद्धम् ।

स एष विषयोऽर्वाचीनैर्यन्यकारैर्न व्यज्ञायि । यतस्तेषु
केचन कुजगुरुविज्ञेषु पातं संयोज्य साधिताद्विज्ञेपकेन्द्राच्छ-
रस्यानयनमुपलब्ध्यतिरिक्तोपपत्तिसहितं मन्यमाना बुधशुक्रयोः
शीघ्रोच्चे पातप्रक्षेपेण शरानयनमुपलब्ध्यतिरिक्तोपपत्तिरहित-
मवगम्य बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान् विज्ञेपस्तावानेव
यत्रकुत्रस्थितयोरपि तयोर्भवतीत्यत्रोपलब्धिरेव वासनेत्याहुः ।
अन्येच बुधशुक्रयोर्मूलग्रन्थेषु पठितान् वास्तवानपि पातभ-
गणानवस्तुभूतान् स्वल्पतया सुखमात्रार्थकांश्चाहुः । दैवग-
त्यार्यभटस्य बुद्धिपयमारूढम्

अनुलोमगतिर्नैस्यः पश्यत्यचलं विलोमगं यद्वत् ।

अचलानि भानि तद्वत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम् ॥

इत्यादिना प्रकाशितमपि भचक्रस्याचलत्वं ज्ञायाश्च स्वात्तं
परितो भ्रमणं ब्रह्मगुप्तः

आवर्तनमुर्व्याश्चैव पतन्ति समुच्छ्रयाः कस्मात् ।

इत्यनेन भ्रमणप्रारम्भोत्तरकाले संयुक्तानां पृथ्वाङ्गणानां वस्तूनां
पतनाभाषमजानन् प्रारम्भकालिकभ्रमणस्वभावमेवावगच्छ-
पालपत् । लल्लश्च

यदि च भ्रमति क्षमा तदा

स्वकुलायं कथमाप्नुयुः खगाः ।

इषवोऽभि नभः समुज्जिता

निपतन्तः स्युरपांतेर्दिशि ॥

पूर्वाभिमुखे भ्रमे भुवो

वरुणाशाभिमुखो ब्रजेद्वनः ।

अथ मन्दगमात् तथा भवेत्

कथमेकेन दिवा परिभ्रमः ॥

इत्यनेन भूवायुसहितायाः चित्तेर्भ्रमणमजानन् । श्रीपतिश्च

यद्येवमम्बरचरा विहगाः स्वनीड-

मासादयन्ति न खलु भ्रमणे धरित्र्याः ।

किंचाम्बुदा अपि न भूरिपयोमुचः स्यु-

र्देशस्य पूर्वगमनेन चिराय हन्त ॥

भूगोलवेगजनितेन समीरणेन

केत्वादयोऽप्यपरदिगतयः सदा स्युः ।

प्रासादभूधरशिरांस्यपि संपतन्ति

तस्माद्भ्रमत्युडुगणस्त्वचलाऽचलैव ॥

इत्यनेनोभयमप्यजानन् ।

ननु तरणिमभिर्ता धरणेः क्लान्तिवृत्ते भ्रमणे स्वीकृते स्वेरिव
नक्षत्राणामपि स्थिराणामुदयक्षिणायनं ध्रुवतारोन्नतिभेदश्चो-
पलभ्येत । नचापरिमेयां भ्रमकदूरतामपेक्ष्य धरणिभ्रमणमार्ग-
स्यात्यन्तमणुतया न तथोपलब्धिरिति वाच्यम् । भ्रमक-
दूरतायाः षष्ठिगुणरविकक्षादूरत्वतुल्याया एव

भवेद्भ्रमकता तीक्ष्णांशेर्भ्रमणं प्रष्टितादितम् ।

इत्याद्यागमाभिहितत्वादिति चेन्न । हेदके कक्षावृत्ते प्रतिवृत्ते
चैकस्यामेव दिशि मेघादिस्यतिं प्रदर्शयतामाद्याचार्याणाम-
परिमेयस्यैव भ्रमकदूरत्वस्याभिमततया तद्विरुद्धमुपपत्तिशून्यं
दूरत्वं बोधयतस्तस्य वचनस्यानभिज्ञप्रतिपत्तायाः स्फुटमेव
प्रतीयमानत्वादिति शम् ।

प्राचीनज्यौतिषाचार्यवर्याणामेवमाशयः ।

वापूदेवाभिधानेन यथाबुद्धिं प्रदर्शितः ॥

THE ŚAHITYA-DARPAṆĀ,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 68.)

e. It is the opinion of some that since this Figure (Paronomasia) cannot have a subject distinct from that of other ornaments, and since the ornaments coexisting with it, mentioned as they are by the sage afterwards frustrate or nullify it, it is to be recognized as the means of the perception of those ornaments. The point is thus

discussed by them: In such an ornament as the Modal Metaphor (see § 703) or Indirect Description (see § 706), the second sense not being intended to be expressed *but to be suggested*, there is not even a shadow of Paronomasia. Even in such a Paronomastic Metaphor as that in the expression "Vidwan-mánasa-haṁsa" (Thou swan of that Mánasa lake—the mind of the learned) though the word *mánasa* bears the meanings both of mind and the lake so named, the Paronomasia is nullified by the Metaphor, for the sense of the lake being what the word *mánasa* ultimately terminates in is the principal *signification*: and in Paronomasia both the meanings have an equal prominence. In such a Semblance of Contradiction as that in "Sannihita-bálándhakará bháswan-múrtih" (She of the radiant form accompanied with the darkness of the hair; or, she of the solar form accompanied with new-born darkness) there is no Paronomasia, for the incongruous sense which is just perceived is not fully developed. So in the Semblance of Tautology (§ 632). Now the above ornaments being dismissed as not properly coexistent with Paronomasia we arrive at certain others which do coexist with it. For example: The figure Equal Pairing* (see § 695) does exist in "Yena dharavastamanobrahena" &c. (§ 644. a) and "Nítánám," &c. (§ 643. f.), as with the same facts (*viz.* 'preserving thee' and 'resembling the eyes,' respectively) are associated two distinct representations both connected with the subject-matter in the one case and both unconnected with the subject-matter in the other.

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं

देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखं ।

मेघात् समुत्तिपति जीवनमप्यकारुडे

कण्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरल्पबुद्धिः ॥

"Swechhopajāta-vishayo'pi na yāti vaktum

Dehīti mārgaṇa-śataiśch dadāti dukham

Mohāt samutkshipati jīvanamapyakāṇḍe

Kaṣṭam Prasūna-viśikhah prabhuralpabuddhih."

[The God of the flowery shafts and the master with a little mind are *equally* troublesome. The one while he himself has made a person the object of desire goes not to him to speak in behalf of the party inflamed by him, nay torments him with hundreds of arrows *perhaps* in envy of his body—*himself having none, nor stops here* but distracts him and untimely wrests his life. The other, while his will can command all wealth, is never disposed to say 'give,' and gives only pain on a hundred importunities, and under a mental delusion or groundless suspicion violently deprives men of their lives.]

* This and some other renderings of names of Indian figures of speech, I have adopted from Mr. Griffith's paper on "the Figures of Indian Poetical Rhetoric as illustrated in the Bhaṭṭi Kāvya" appended to his 'Specimens of old Indian Poetry.'

† The scholiast explains the first half thus. While at his will he can make any one his subject, he obtains not the epithet *corporeal*, yet he can torment with hundreds of shafts.

Here we have the ornament called Illuminator (see § 696), since two persons, one (Kāma) not connected with the subject-matter, the other (a little-minded master) connected with it, are associated with attributes verbally the same. In such an example as "*Sakalakulam purametujjātam samprati Sudhānśu-vimbam*" (The city with its tumultuous noise,—or as the same words import—full in all its digits, has now become the lunar orb) there exists the ornament of Simile. Now as Paronomasia cannot possibly exist apart from one of these figures and as these may exist apart from Paronomasia, and since the latter, *coexisting as it does with some of these figures*, is felt to have a stronger strikingness, such cases properly go under the designation of Paronomasia, otherwise the designation would be altogether abolished.

f. To this we say: It is not true that Paronomasia has not a province distinct from that of other ornaments. For in "*Yena dhavasta*" &c. (§ 644 a.) it has a distinct subject, the figure of Equal Pairing (§ 695) in which BOTH the senses are not, as a rule, intended to be expressed having no place in it. Now, *for the sake of including the Equal Pairing in the present example*, if it be determined that of the two deities represented, Mādhava and Umādhava, only one is intended to be actually mentioned, the other would needs have to be *held as* hinted at, *and thus it would no longer be a case of Paronomasia*.^{*} Moreover in the Equal Pairing a single attribute only is apprehended as connected with more than one subject, whilst here more than one subject is apprehended as associated with distinct attributes. Nor in such a case as "*Sakala &c.*" (§ e.) is the Paronomasia the source of the apprehension of the simile, for on this supposition the Complete Simile (§ 648) would be without a subject. Should you say there is such a subject of the Complete Simile as 'this face is charming like the lotus,' I would reply—no, for if in '*Sakala &c.*' there is no *real* simile because there is a Paronomasia of words, what fault has the Paronomasia of sense committed in such an expression as 'charming'† *so as not to preclude, in this case too, a recognition of the simile*. The truth is that a verbal resemblance as well as one of quality or action may be made the basis of a Simile according to the direction of Rudraṭa: 'The Simile and the Conjunction (see § 739) are both clearly ornaments of sense but they may also be founded on a mere verbal resemblance.'

^{*} An equal prominence of the two meanings being its condition.

† The reader must note a nice distinction here, before he can understand the passage. The charmingness of the face and that of the lotus are not one, nor even exactly similar, but are identified, by a Paronomasia of sense, into a point of resemblance, in the comparison of the two objects.

g. 'But then,' our opponent might further object, 'a sameness of quality or action alone is the proper basis of a simile, the resemblance in such a case being real; whilst a verbal sameness is not a reasonable support for the ornament, the resemblance here being unreal. Consequently the sameness of quality or action alone, not a verbal resemblance as in "*Sakala &c.*," is the proper subject of the Complete Simile, the Paronomasia of sense being set aside from such cases and *virtually from all cases*, seeing that otherwise there would be no room for the Complete Simile.'

h. I would again reply: No; for the unqualified definition of a Similitude that it is a community of attribute or circumstance is not exclusive of verbal sameness. And if in a case of verbal sameness the community, not being real, does not produce a Simile, then how in such an expression, as "*Vidwanmānasa*" (§ e.), does the attribution of the nature of a lake to the mind (figured as a place) *founded merely on the verbal identity of "mānasa" (mind) and "mānasa" (the lake Mānasa)*, become the occasion for the metaphor in the shape of ascribing the nature of a swan to the king. Moreover if the simile is to be admitted only in the case of a real resemblance, then why do you too recognize a frustrated simile in such a case as '*Sakala &c.*' (§ e.). Further it is the Paronomasia that sustains the similitude, not that the similitude sustains the Paronomasia, for the similitude is impossible prior to the Paronomastic composition. So it is proper that the ornament recognized or marked out in such cases be the simile, which is the principal,—according to the maxim that designations are made after what is chief.

i. 'But,' it might be further objected, 'in the province of the ornaments of word there is not admitted the Commixture (see § 757) of figures as principal and sub-ordinate, how then is it here maintained in respect of the Paronomasia and Simile? I would reply—no, that non-admission respects only such figures as the Alliteration or the like, where a reference to the sense is wanting. Similarly is it to be understood of such ornaments as the Illuminator (§ 696) and the like, *when founded upon a verbal similitude, that it is these that are the principal, the Paronomasia being sub-servient thereto*.

j. To anticipate an error:

सत्यज्ञा मधुरगिरः प्रसाधिताया मदोद्धतारम्भाः ।
निपतन्ति धर्तारशत्रूः कालवशान्नेदिनीप्रिये ॥

"Sat-pakṣhā madhura-girah prasādhitāśāmadoddhātārambhāh Nipatanti dhārtarāśhtrūh kāla-vaśānmedinī-prīṣṭhe."

(Prologue to the drama *Veṇī-saṅhāra*).

("The well-winged, sweet-voiced swans (*haṇsa*), under the influence of the season, are now descending upon the plains, ornamenting the quarters and uttering

loud cries of joy." Or "The sons of Dhṛitarāshṭra, of agreeable discourse and of proudly valiant undertakings, who are assisted by noble partisans, who have won all the quarters of the earth, now by fate's command fall dead upon the ground."

Here the words 'dhṛitarāshṭrāh &c.' being restricted to the signification of 'swan' &c. by the description of the Autumn which is in hand, the sense of 'Duryodhana' &c. is a suggestion of matter, originating in the power of the words (see chap. IV §257). And here since the second representation resulting from the present composition is meant only to be hinted as the subject matter of the drama, a comparison is not intended, and so there is neither the suggestion of a simile nor a Paronomasia. Thus our present subject is all clear now.

(To be continued.)

THE ETERNITY OF SOUND;

A DOGMA OF THE MĪMĀNSĀ.

BY DR. BALLANTYNE.

[From the Benares Magazine, August, 1852.]

(Concluded from page 71.)

Here we begin to perceive that this notable dispute is somewhat of a verbal one, and that Jaimini does not mean by Sound what his opponents mean by it. Sound, according to Jaimini, like the music spoken of in Othello, is of a kind "that may not be heard,"*—a "silent thunder" in its way. But let us hear Jaimini, who, having disposed of the offered objections, proceeds to defend his own theory. "But it must be eternal [—this Sound —], because its exhibition is for the sake of another";†—and the commentator adds, in explanation,—“If it were not eternal, then, as it would not continue till the hearer had understood our meaning [—the perceived sound ceasing on the instant that it reaches the ear—] the understanding [of what was uttered] would not take place because of the absence of the cause;—for, to explain further, the understanding of what is uttered must follow—at however short an interval—the perception of the sound uttered; and if the sound perish on the hearing, as the noise does, then being no longer in existence, it cannot be the cause of anything. If, on the other hand, it continue to exist, for any period however short, after ceasing to be perceived,—it is impossi-

* *Clown.* If you have any music that may not be heard, then to't again: but, as they say, to hear music, the general doth not greatly care.

Musician. We have none such, sir.

Clown. Then put up your pipes.

Othello. Act iii, sc. 1.

† नित्यम् स्यादर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

ble to assign any other instant at which there is any evidence of the discontinuance of its existence,—whence its eternity is inferred. Moreover, as it is prospectively eternal, so was it antecedently, which he considers to be proved, "By there being everywhere simultaneousness" in the recognition of it by ever so many hearers, who could not recognise it if it were a new production. For example, when the word *cow* is uttered, a hundred persons recognise the word alike; and, the commentator adds, "a hundred persons do not simultaneously fall into an error,"—this being as unlikely as it is that a hundred arrows discharged simultaneously by a hundred archers should all by mistake hit the same object. Then, again, Sound is proved to be eternal. "By the absence of number;”—for, e. g., "When the word *cow* has been uttered ten times, we say 'The word *cow* has been uttered ten times,' but not 'Ten words of the form *cow* have been uttered.'" Further, Sound, as being indestructible, is proved to be eternal. "By there being no ground for anticipation"‡ of its destruction. "As, on the mere inspection of a web, one feels certain that 'This web was produced by the conjunction of threads, and it will be destroyed by the destruction of the conjunction of the threads,'—so, from the absence of the knowledge of any cause that should lead to the destruction of Sound, we conclude that it is eternal."

But some one may contend that Sound is a mere modification of the Air, and he may cite the *Sikshā*—that appendage of the Vedas which treats of pronunciation, which tells us that "Air arrives at the state of being Sound" after undergoing such and such treatment;—so Jaimini anticipates and repels this, "Because [if it were so], there would be no perception [by the organ of Hearing [of any object appropriate to it.]]§ He means to say that "modifications of the Air are not what the organ of Hearing takes cognizance of, Sound not being something tangible," as the Air is held by the Naiyāyikas to be, which Sound, they admit, has an altogether different substratum, viz., the Ether. Here Jaimini, though he does not himself hold Sound to be a quality of Ether, does not however disdain to avail himself of the *argumentum ad hominem*.

Finally, to put the seal upon the evidence of Sound's eternity, he refers to the Hindu scriptures;—"And [Sound is proved to be eternal] by our seeing a proof"|| of this, in the text which the commentator supplies, viz.,

* सर्वत्र योगपद्यात् ॥ १६ ॥

† संख्याभावात् ॥ २० ॥ ‡ अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

§ प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

|| लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

"By language, that alters not, eternal," &c. Here ends the topic of Sound; and assuredly Jaimini does not make it very clear what he means by the term. Let us therefore turn to a fuller exposition of the dogma in question, and this may be found in the *Mahābhāṣya*, and its commentaries.

Patanjali commences the *Mahābhāṣya*, or "Great * Commentary" on the Grammatical Aphorisms of Pāṇini, by saying "Now, the teaching of Sounds:"—"Of what Sounds?" he asks,—and he replies, "Of those secular and those sacred." Kaiyata remarks on this as follows:—"Since the word 'Sound' signifies sound in general, having reflected that—since, but for the question in hand, &c., there would have been nothing to determine the species,—the teaching also of the sounds of fiddle-strings, and of the cries of crows, &c., might have suggested itself, he asks "Of what," &c." Then, "having further reflected, that since Grammar is an appendage of the Veda, from the sense of the terms the species [of sounds with which Grammar is concerned] may be inferred, he says [—in order to give a useful reply to his own question—] 'Of secular' &c." After several pages of such disquisition, which provoke twice as many more from Nāgésa Bhaṭṭa, Patanjali is allowed to go on again. "Of these, the secular, in the first place, are such as *cow, horse, man, elephant, bird, deer, brāhman*. The scriptural are verily indeed such as *sauno devīrabhishtaye* ('may the goddess be propitious to my prayers,')" &c. He goes on to say—"Well—'cow,'—here which is the word? That which is in the shape of a thing with dewlap, tail, hump, hoofs and horns,—pray, is that the word? Nay, replies he,—that is verily a thing. Then, the hints, gestures, and winking,—is that the word? Nay, he replies, that verily is action. Then the white, the blue, the tawny, the spotted,—is that the word? Nay, he replies, that verily is quality. Then, that which in [many] different is [one and] not different, —and which is not destroyed in things which [by disintegration] are destroyed,—that which is the common nature,—is that the word? Nay, he replies, that verily is the form [—implying the genus, or Platonic 'idea'—the ἐν ἐπὶ πολλῶν.]—What then is the word?† The word ['cow'] is that through which, when uttered, there, is the cognition of things with dewlap, tail, hump, hoofs and horns." We must not at present indulge ourselves in a *réchauffement* of all the drolly sagacious things that

Kaiyata and Nāgésa take occasion to propound with reference to these remarks of His Snakeship * Patanjali. We must confine ourselves to the question of what is *eternal*, or held to be eternal, in the matter of sound.

Everybody allows that the constituent letters of a word are non-significant; because, says Kaiyata, "if letters severally were significant, the pronunciation of the second, or of any subsequent [letter in any word] would be purposeless;—but, assuming that they are severally non-significant, then, on the theory that they arise, since they cannot arise *simultaneously*; and [then again] on the theory that they are *manifested*, since, from their being manifested *successively*, there is no [stable] aggregate,—if those that are impressed on a single [page of] memory were what express [the meaning connected with these letters so recorded], then we should find no difference between the sense gathered in the case of *sara* 'an arrow' and *rasa* 'a taste' [—the letters of which are the same.] In the *Vākyapadiya* [of Bhartṛihari] it is diffusely established, that what denotes [the thing denoted] is [—so to speak—] a 'disclosure' (*sphoṭa*,) other than these [letters, and, at the same time] revealed by utterance." What is here called *sphoṭa*—a 'disclosure'—is what Jaimini meant by the term sound (*śabda*,) though he chose, for prudential reasons of his own, not to point out to his opponents—what they ought to have had perspicacity enough to discern for themselves—that he was "paltering with them in a double sense." Possibly, again, the case may have been an exemplification of the Hudibrastic principle, that.

Sure the pleasure is as great

Of being cheated, as to cheat.

The Naiyāyikas had no interest in really clearing up a confusion of ideas which allowed Jaimini to settle the eternity of the *Veda*, on which all the six schools repose, while at the same time it left a world of cloud-land available for endless and luxurious logomachy. The Naiyāyikas were *humbugs* when they did not come down upon Jaimini with the sledge-hammer of Gautama's 52nd Aphorism. They *knew* that he was "paltering in a double sense,"—but then their philosophical virtue was not of the termagant order, but rather of the kind that coyly resists with sheathed claws. Paying no further attention to the Naiyāyikas, let us attend to the conception which the Grammarians, in accordance with the Mīmāṃsakas, denominate *sphoṭa*.

At page 305 of the first volume of his *Essays*, Mr. Colebrooke says—"Grammarians assume a special category, denominated *sp'hōta*, for the object of mental perception, which ensues upon the hearing of an articulate

* Its 'greatness'—though the commentator Kaiyata, with allusion to its bulk, styles it an 'ocean of a commentary'—is explained by his commentator, again, Nāgésa Bhaṭṭa, to consist in its being, unlike ordinary commentaries, a subsequent authority, and not a mere exegesis.

† The enquirer is supposed to ask this after having run through all the categories, which the grammarians reckon to be four,—the four above-mentioned.

* Whilst the author of the *Mahābhāṣya* (and of the *Yoga Aphorisms*) honoured the world with his presence, he is understood to have been a serpent.

sound, and which they consider to be distinct from the elements or component letters of the word. Logicians disallow that as a needless assumption." Of this *sphoṭa*, which the Grammarians—as Vedāntins—assume to be the only real entity in the universe, Nágesa Bhaṭṭa speaks as follows: "The cognition 'This is one word,' 'This is one sentence,' is proof of there being such a thing as *sphoṭa*, and of its unity [—it being held to be one with knowledge, or one with God—]; because too there is no solid evidence of the fact that memory is exactly according to the order of apprehension [—so that *sava* and *rasa* might come to suggest each the same idea—] since we see things that were apprehended in one order recollected even in the inverse order. But, in my opinion, as there becomes gradually, in a web, a tincture of various hues deposited by various dye-stuffs, so in that [*sphoṭa*] which is perfectly single, by the course of utterance does there take place a quite gradual tincture in the shape of each letter; and this is permanent, and it is this that the mind apprehends." He adds, that this *sphoṭa*—this substratum of unqualified but diversely qualifiable knowledge—is one thing, though "common to the denomination of jars, webs, &c;" and he mentions, that, in another work of his, the *Manjūśā*, he has shown how "the apprehension of the difference is reflectional,"—as when the pellucid crystal* assumes successively the hue of the red, blue, or yellow flower beside it.

This illustration of the web, to which a succession of tints may be communicated, reminds us of the contrivance of an editor in the backwoods of America, where printing materials were scarce. Each of his subscribers was provided with a towel, on which the current number of the journal was stamped, not with ink but with the black mud from the neighbouring swamp. When this had been duly perused by the family, the towel was washed and sent back to receive the next day's impression. The towel of the subscriber, like the *sphoṭa* of the Grammarian, remained one and the same towel throughout, whether serving as the substratum of a democratic harangue, a defence of repudiation, or an advertisement of wooden nutmegs.

We observed, that, by the Vedāntin grammarians the *sphoṭa* is regarded as the sole entity:—with them the 'word, (*śabda*) is 'God' (*Brahma*.) This remarkable expression would require to be carefully considered when the question has reference whether to the adoption or the avoidance of such and such terms in conveying

* Cf. Sāṅkhya Aphorisms, §19. c. The word *sphoṭa* is derived from *sphut* 'to open as a bud or flower,' being that by means of which each particular meaning is opened out and revealed. It means meaning in general, the foundation of all particular meaning.

the doctrines of Christianity. The pandits furnish a striking exemplification of Bacon's remark, that, by men in general, "those things which are new in themselves will still be understood according to the analogy of the old." Employ a term that holds a definite place in any of the current systems, and the whole of the pandit's thoughts will immediately run in the mould of that system, to which he will strive to accommodate what he hears,—rejecting whatever refuses to be so accommodated. A pandit remarked to us one day, for example, that the very first verse of the Bible contained a palpable contradiction. "It is stated here," said he pointing to the first verse in the Sanskrit version of Genesis by the Baptist Missionaries, "that God, in the beginning, created Earth (*prithivī*) and Ether (*ākāśa*); and then it is added that the Spirit of God moved upon the face of the Water—an element the creation of which is nowhere mentioned in the chapter, the next verse going on to speak of the creation of Light. If Water and Air did not require to be created, why did the other three?" Here the unfortunate employment of the terms *prithivī* and *ākāśa* had marshalled his thoughts at once under the categories of the Nyāya. Our explanation, that the one term was intended to denote all the matter of this globe, and the other term all that is material, external to this globe, satisfied him that the contradiction did not exist which he had supposed; but he felt sure that the words would raise precisely the same notions in the mind of every Naiyāyika that they had raised in his own. The terms *bhūmi* and *diva*, not being technically appropriated, would be free from the objection. K

Now ready.—Price Rs. 16.

A TRILINGUAL DICTIONARY; being a comprehensive Lexicon in ENGLISH, URDÚ and HINDÍ, exhibiting the syllabication, pronunciation, and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman character, by Mathurá Prasáda Mísra, Second Master Queen's College, Benares.

May be procured direct from us, by Bangy Dák; from any bookseller in Calcutta, Madras or Bombay; or from Trübner & Co., London.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. F. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be charged for according to the space occupied.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE

MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 7.

Benares December 1st, 1866.

Vol. I.

॥ प्रकरणपञ्चिकायां ॥

॥ प्रमाणपारायणे ॥

॥ अनुमानपरिच्छेदः ॥

श्रीरघुनाथभट्टेभ्योनमः ।

ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् ।

एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमबाधिते ॥ १ ॥

ज्ञातः सम्बन्धनियमो यस्य तस्यैकदेशस्य दर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धिः सा अनुमानमित्यर्थः । कः पुनरयं सम्बन्धः ।

अविनाभावस्तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनइति केचित् । द्विविधोऽयं । स्वविषयबोधजनकश्चातज्जनकश्च । तत्राद्ये प्रत्यक्षमेव प्रमाणं इतरस्य तु सत्तानिश्चयो दुर्लभ एव । यज्जनितं हि यज्जानं तत्तेन विना सत्तामलभमानं तस्य सत्तां निश्चाययितुमलं । यस्य तु न स्वजनितं ज्ञानमस्ति तस्य सत्ता कुतो निश्चीयते । न चार्थान्तरजनितं ज्ञानं तत्सत्तां निश्चाययितुमलमविसंवादनियमे कारणाभावात् । तस्य तु तदविनाभावित्वे युक्तो ऽविसंवादनियमः । पारम्पर्येणापि हि यद्यत्यतिबहुं तत्तदविसंवादकं भवत्येव । धूमादिजन्यं हि पावकादिज्ञानं धूमादविनाभावि । धूमादिकमपि पावकादविनाभावीति तदविसंवादनियमोपपत्तिः । अविनाभावनियमश्च नाप्रतिबद्धस्योपपद्यते । प्रतिबद्धश्च तादात्म्येन तत्कार्यतया वा सम्भवेचान्यथा । तदुक्तं । कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो ऽदर्शनाच्च न दर्शनात् । सपक्षे दर्शनमात्राच्चाविनाभावनियमो नापि विपक्षे ऽदर्शनमात्रादित्यर्थः । कार्यं हि कारणात्तात्पर्यलाभं न कारणेन विना भवितुमलमित्यविनाभावनियमकारणम् । यदात्मा च यो भावस्ताविना स कथं भवेदिति तादात्म्येपि युक्तावाविनाभावनियमः कार्यकारणभावावगमस्तु प्रत्यक्षानुपलब्धदर्शने

सम्भवति । सत्यनौ धूम उपलभ्यते ऽसत्यनौ सत्स्वपि तदितरेषु कारणेषु नोपलभ्यतइत्येतावदेव कार्यस्य कार्यत्वं यत्तस्मिन्सत्येव भावो ऽसति च तस्मिन्भावइति । तन्मात्रानुबन्धसिद्ध्या च तादात्म्यसिद्धिः । तन्मात्रानुबन्धसिद्धिरपि विपक्षे बाधकप्रमाणप्रवृत्त्यायत्ता । बाधकं च प्रमाणमनुपलब्धिरूपमेव । सर्वप्रतिषेधानामनुपलब्धिनिबन्धनत्वात् । तदाह । यावान्कश्चित्प्रतिषेधः स सर्वा ऽनुपलब्धितइति ।

तदिदमनुपपन्नं । तथाहि । अग्नौ सति धूमइतितावत्प्रत्यक्षेणावगम्यतां असतित्वग्नौ धूमो नास्तीति किं प्रमाणं । नन्वनुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमेवेति । अनुपलब्ध्यावपितर्ह्यभावः पर्यपितव्यः । सतावच तादात्म्येन तन्मात्रानुबन्धेन हि तादात्म्यं सिध्यति । तन्मात्रानुबन्धसिद्धिरपि विपर्यये बाधकप्रमाणप्रवृत्तेः । अनुपलब्धिरेव च बाधकं प्रमाणं । सर्वनिषेधानामनुपलब्धिसाधनत्वात् । बाधकप्रमाणभूतानुपलब्ध्यावपि चोक्तेन न्यायेनानुपलब्ध्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । नापि तदुत्पत्त्या ऽविनाभावसिद्धिः । कार्यकारणभावविपक्षानुपलब्धिसापेक्षत्वेनानवस्थाप्रसङ्गादेव । तदेवं तदुत्पत्तेरविनाभावसायो दुर्लभः । तादात्म्येनापि तादात्म्यस्यानुपलब्धिनिबन्धनतन्मात्रानुबन्धसिद्ध्याधीनत्वादनवस्थाप्रसङ्गादेवाविनाभावो दुरवसेयः । किञ्च यद्यपि यस्य कार्यं तदपि तेन विना किमिति न भवति । कारणाभावादिति चेत् । कारणाभावे कार्यं न भवतीत्येतदेव कुतः । अकारणस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यादिति कादाचित्कत्वात् कारणेन विना कार्यं न भवतीति निश्चीयते । तदुक्तं । नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षतो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवइति । अतएव च कारणान्तरादपि कार्यस्य सम्भवो निरस्तः । कारणान्तरजन्यनो हि कार्यस्य द्रव्यमपि कारणं न स्यात् । एकत्र भवतो ऽन्याभावेपि भावात् । ततश्चाकारणत्वापत्तेः कादाचित्कत्व-

विरोधइति चेत् । न । अनपेक्षस्य नित्यं सत्वप्रसत्त्वमित्यस्यैव निश्चयस्य प्रमाणाभावेनानवकृपेः । कादाचित्कत्वस्य सापेक्षत्वं व्यापकमुपलब्धं । व्यापकाभावे च व्याप्यं न भवतीत्यनपेक्षस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तेस्तस्य नित्यं सत्वप्रसत्त्वं वा स्यादिति निश्चीयतइति चेत् । न । व्यापकाभावे व्याप्यं नास्तीत्यस्यैव निश्चयस्यानवकल्पनात् । किञ्चातदात्मनो ऽतत्कार्यभूताच्च रसाद्रूपानुमानं न स्यात् । यदि तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेवाविनाभावनियमः । अथोच्यते । रसस्तावत्कार्यतया रसहेतुमनुमापयति प्रवृत्तसामर्थ्यरूपोपादानकारणसहकारी च स रसहेतुरसं जनयतीति तादृशस्वहेत्वनुमानेन रसाद्रूपहेतोः प्रवृत्तसामर्थ्यस्यानुमानं । प्रवृत्तसामर्थ्याच्च कारणात्कार्यभूतस्य रूपस्यानुमानमिति । तत्र । लोकस्येत्यमप्रतीतिः । रूपमेव रसात्लोकः प्रतिपद्यते । लौकिकी च प्रतीतिः परीक्षकैरप्यनुसरणीया । यत्र तु कारणात्कार्यानुमानं न तत्र हेतोः कार्यत्वं नापि तादात्म्यमिति नाविनाभावः स्यात् । अपि च चन्द्रोदयात्समुद्रवृद्धानुमाने कृत्तिकोदयाच्च रोहिण्यासत्पनुमाने नैपपि कल्पना सम्भवति । तादात्म्ये च यदनुमानं तदपि न साधीयः । सिद्धं हि लिङ्गं साध्यं लैङ्गिकं । न सिद्धस्य साध्यस्य च तादात्म्यमुपपद्यते । परमार्थतो वृत्तत्वशिंशपात्वयोर्भेदो नास्तीति चेत् । न । वस्तुभूतसामान्यवादिनां भेदाभ्युपगमात् । काल्पनिकवादिनां त्वभेदो नास्ति भेदाभेदयोर्वस्तुविषयत्वात् । अपि च काल्पनिकमेव धर्मधर्मि विभागमाश्रित्यानुमानानुमेयव्यवहारः तत्र कल्पनावशाद्देव वृत्तशिंशपात्वयोः । अथ भेदोपि शिंशपामात्रानुबन्धित्वाद्वृत्तत्वस्य शिंशपात्वं वृत्तत्वाविनाभावि । एवं तर्हि साधनधर्ममात्रानुबन्धित्वेनैवाविनाभावित्वं । तच्चाकार्यस्यातदात्मनोपि यदि सम्भवति तदा तस्यापि गमकत्वमुपपन्नं । सम्भवति चान्यस्यापि तद्वितीहैव वक्ष्यामः । एतेनैव न्यायेन येपि कार्यकारणभावसंयोगसमवायैकार्यसमवायिविरोधाख्यान् पठ्य सखन्धानस्येदं कारणं कार्यं सखन्धेकार्यसमवायि विरोधिचेति लौकिकमित्यनुमानकारणमाहुस्तेपि निराकृताः । समुद्रवृद्धादौ यथोदितसखन्धाभावेप्यनुमानदर्शात् । संयोगसमवायैकार्यसमवायास्तु नानुमानोत्पत्तौ कारणं । नहि कमण्डलुना ह्यज्ञानुमानं । नापि रूपादेः पृथिव्यादनुमानं । नापि रूपाद्रसानुमानमिति । यच्च विहृदुस्यानुमानत्वादोहरणं । भूतं वर्षणकर्मभूतस्य वाय्वधसंयोगस्यानुमापकं । तथा ऽभूतं वर्षणकर्म भूतस्य वाय्वधसंयोगस्यानुमापकमिति । तदनुपपन्नं । भावाभावयोर्द्वयं गम्यगमकता । न च तयोर्विरोधोऽस्ति । नियमानुगमव्याप्तिरूपास्तु सखन्धाभावानुपपत्ताः । क्रियागर्भत्वात्सखन्धस्य । अन्यादीनां च धूमादीनां प्रति अनुगमननियमनव्यापनक्रियाऽसम्भवात् ।

तस्मात्कार्यकारणभावादय एव सम्बन्धा यस्य येन नियता अव्यभिचारिणः स हेतु रिति दर्शयितुं ज्ञातसखन्धनियमस्येत्युच्यते । धूमस्य हि कार्यकारणसम्बन्धो नियतो ऽनेस्त्वनियतः । तथा रसस्य रूपेण सहैकार्यसमवायलक्षणः सम्बन्धो नियतो न रूपस्य रसेन । गन्धस्य पृथिव्यासह समवायलक्षणः सम्बन्धो नियतो न रसादीनामिति । अनया दिशा सर्वहेतुषु सम्बन्धे नियमो ऽनुसरणीयः ।

किंपुनः सखन्धनियमावगमे प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं । सन्निहितदेशवर्तमानकालवस्तुविषयनियमात् । येन हि प्रमाणेन सर्वदेशेषु सर्वकालेषु च धूमादीनामन्यादिसखन्धो ऽवगम्यते तेन तेषां सखन्धनियमो ऽवगम्यते । न च प्रत्यक्षं तत्र समर्थं । कतिपयदेशकालगतसखन्धावगममात्रेण च नियमो ऽनावगम्यते । अग्नौरपि सखन्धनियमप्रसङ्गात् । नाप्यनुमानेन सखन्धनियमावसायो ऽनवस्थाप्रसङ्गात् । शास्त्रान्त्यपूर्वकार्यार्थविषयनियतप्रामाण्यमत्र शङ्कापि नायाति । तथोपमानमपि सादृश्यमात्रविषयं नात्र प्रमाणं । अर्थापत्तिरपि सखन्धनियमसापेक्षा ऽनवस्थाप्रसङ्गादेव नानुमानवत्प्रमाणं । सखन्धनियमकल्पनयाचविना कस्यानुपपत्तिः । धूमादीनामन्यादिकार्यत्वस्येति चेत् । न । बन्धिकाव्यस्यापि धूमस्यान्यकार्यत्वसम्भवात् । न दृश्यते तावदन्यकार्यतेति चेत् । सत्यं । तथापि शङ्कानिराकरणमशक्यं । कारणभेदे कार्यभेदादेकस्यानेकस्माद्भवे नोपपद्यतेइति चेत् । न । यद्यपि क्वचित्कारणभेदे कार्यभेदो दृश्यते तथापि न सर्वत्रैव तथेति शक्यमवधारयितुं । अतो ऽनिकार्यस्यापि धूमस्य देशान्तरे कालान्तरे वा कारणान्तरादपि सम्भवाशङ्कया न सखन्धनियमाध्यवसानं युक्तं । शतशो ऽनौ धूमदर्शनं शतशश्चाननौ धूमादर्शनं सखन्धनियमप्रसङ्गरेण नोपपद्यतेइति यदुच्यते । तत्र । यत्र यदा च दर्शनमदर्शनं वा तत्र तदाचैव सखन्धभावाभावाभ्यां तदुपपत्तेर्देशान्तरे कालान्तरे च भावाभावनिश्चयायोगादिति नार्थापत्त्या सखन्धनियमसिद्धिः ।

कश्चित्तु मानसं प्रत्यक्षमत्र प्रमाणमित्याह तदनुपपन्नं । मनश्चेद्विहिविषये कारणान्तरनिरपेक्षं प्रवर्तते तदा सर्वैः सर्वदर्शां स्यादविशेषात् । अथ भूयोदर्शनसंस्कारसचिवं बहिरपि प्रवर्तते इत्युच्यते । तत्र । संस्कारस्य स्मृतिमात्रहेतुत्वादि कार्यपरिच्छेदासम्भवात् । किञ्च यद्यपि सर्वप्रमाणसाधारणं मनस्तथापि न सर्वं मानसं प्रत्यक्षं किन्त्वसाधारणकारणानुपवेशेन प्रमाणान्तरव्यवहारः । एवं चेदसाधारणभूयोदर्शनसंस्कारानुपवेशात्प्रमाणान्तरमापद्येत । अपि च भूयोदर्शनापेक्षाविशेषादग्नावपि सखन्धनियमज्ञानं किं न स्यात् । तथाभूतमपि तद्व्यभिचारिणं ततो नानुमानमिति चेत् । धूमोपि तर्हि न व्यभिचारिण्यतीति किं प्रमाणं । अपि चासत्यां गतौ मानसं प्रत्यक्षं

मित्याश्रीयते अस्तिचान्या गतिरिति वक्ष्यामः ।

अत्रोच्यते । बन्धूमादीनां तावत्संयोगादिसम्बन्धः प्रत्यक्षादिभिरवसीयते । तत्रापि संयोगो विशेषणत्वेन गुणादीनां द्रव्यपरतन्त्रस्वभावत्वात् । विशेष्यतया च स्वतन्त्रभूतं द्रव्यं प्रकाशते । देशकालावपि विशेषणत्वेनैवावभासतः । सन्निहितदेशवर्तमानकालताहीदन्ता । सा च विशेषणमेव । एवञ्च देशकालाभ्यां संयोगादिसम्बन्धेन च विशिष्टौ द्रव्यभूतौ बन्धूमावगम्येते न पुनर्देशकालाभ्यां सम्बन्धस्य विशिष्टस्यावगतिः । तथाहि । संयुक्ताविभाविति प्रतीयन्ति न पुनरयमनयोः संयोग इति देशकालानवच्छिन्नः प्रथममग्निधूमयोः संयोगलक्षणः सम्बन्धो द्वयोरप्यवगम्यते । तत्रापि कदाचिदग्नेर्धूमासंयुक्तस्याप्यवगमात् संयोगासंयोगयोश्च परस्परविरोधात्कालभेदमाश्रित्याविरोधः कल्प्यते । तेनान्नेर्धूमसम्बन्धस्य कालावच्छेदो ऽनुपवेश्यते । धूमस्य तु कदाचिदग्निर्धूमसंयोगरहितस्यावगमो नास्ति । यद्यपि च घटादिवर्त्तौ धूमो विनाप्यग्निसंयोगं वर्त्तते तथापि यादृशस्यानवच्छिन्नोदयस्य गगनतलवर्त्तिनो लिङ्गत्वमिष्यते तादृशस्य नास्त्येवाग्निसंयोगविरहिणो दर्शनमिति तस्याग्निसंयोगो देशकालानवच्छिन्नो धूममात्रानुबन्धीनित्यत इति निश्चीयते । तथा च सति धूमसत्तैव देशान्तरे कालान्तरे वा प्रमाणमपेक्षते न तु तस्यां सत्याग्निर्धूमसंयोगः । तस्य धूममात्रानुबन्धित्वेनावगमात् । नन्वगनावसंयुक्तस्यापि दर्शनाददृष्टोप्यन्यसंयोगो धूममपि प्रत्याशङ्कामर्हति । उच्यते । बह्वेराद्र्ध्वनौपाधिको धूमसम्बन्धयोगस्तदभावे भवत्येव बह्वेर्धूमसंयोगाभावः । धूमस्य तु बह्विसंयोगो नौपाधिकः । कथमसौ न भविष्यतीत्याशङ्कते । कथमनौपाधिकावगमः । प्रयत्नेनाप्यन्विष्यमाणे नौपाधिकत्वानवगमात् । तच्चैतद्व्योदर्शनायत्तमिति मन्वाना आचार्या भूयोदर्शनमदृष्टवन्तः । नन्वेवं सम्बन्धनियमावसायसमयएव यावद्भूमादिभावितया बह्वादि-सम्बन्धस्यावगतत्वाद् धूमादिसत्ता निश्चयादधिकं निश्चेतव्यं नावशिष्यते इत्यनुमानमप्रमाणं स्यात् । सत्यं । स्याद्वदनधिगतायैगन्तु प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं स्यात् । अनुभूतिस्तु प्रमाणमित्युक्तं । धूमाच्चाग्निज्ञानमनुभवाकारप्रवृत्तं धारावाहिकवत् । नचात्र स्मृतिप्रमोपकल्पना प्रत्युत्पन्नकारणसम्भवात् । अनुभवकारणासम्भवेन शुक्तिकारजतादिषु स्मृतिप्रमोपः प्रतीत्यनाकूटोप्याश्रितः । इहतु सम्बन्धनियमस्मरणमेकदेशदर्शनं वा ऽनुभवकारणमस्तीति यथाप्रतीत्यनुभूतिरूपतैवाश्रयितुमुचितेति युक्तमेवानुमानस्य प्रामाण्यं । केचित्तु देशकालातिरेकेण प्रत्यभिज्ञानरूपमनुमानमाहुः । तदयुक्तं । लिङ्गस्य हि देशकालावतिरिच्यते । अग्रे प्रदेशकालवर्त्तिनस्तु लिङ्गस्य लौकिकसम्बन्धः सम्बन्धनियमावधारणसमयएवावधृते

ऽन्यथा सम्बन्धनियमएवानवगतः स्यात् । एतेन विशेषे ऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यतेति प्रत्युक्तं । धूमवताह्युपलक्षितानां देशकालविशेषाणां सम्बन्धनियमावधारणात् । यो यो धूमवान्सो ऽग्निमानिति । यः कश्चिद्वेन यस्येह सम्बन्धो निरुपाधिकः । प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मत इति सङ्ग्रहश्लोकः । ज्ञातसम्बन्धनियमत्वंचैकदेशस्य स्मरणेनोपकारकं । लौकिकैकदेशविषयं सम्बन्धनियमं स्मरतः पुरुषस्य नियतसम्बन्धैकदेशदर्शनाद्या बुद्धिस्तदनुमानं । एकदेशश्चाश्रित उच्यते । एकदेशान्तरइत्येकदेशशब्द आश्रितवचनएव । नचाश्रितस्याश्रयमन्तरेण सम्भवास्तीति आश्रयाक्षेपे नैकदेशाभ्यां भिन्नस्याश्रयस्याक्षेपः । एकाक्षेपेणैवोपपत्तेः । अपिचान्तरशब्दोपि समानाश्रयएव समर्थितो भवति । अतश्चैकाश्रयाश्रितयोरेव गम्यगमकतोक्ता । उदाहरणं तु महानसादौ ज्ञाताग्निसंयोगनियमस्य धूमस्य पर्वतोपरिवर्त्तिनो दर्शनात्पर्वतनितम्बगत्येनौ ज्ञानं । ननु नितम्बोपरिदेशयोर्भेदाच्चैकाश्रयाश्रितत्वमग्निधूमयोरिति कथमनुमानं । तस्माद्भूमाश्रितो ऽग्निसंयोगः साध्यते । तदाश्रितं च धूमत्वं हेतुरिति युक्तं । उच्यते । नतावदेवं सर्वत्र लोकस्य प्रतीतिः किन्तु पर्वतादिगतमप्यग्निं लोको ऽनुमिनाति । नचाश्रयभेद एकत्वात्पर्वतावयविनस्तदाश्रितत्वादग्निधूमयोः । नितम्बोपरिभागौ तु तस्यैवावयवाविति न कश्चिद्व्योपः । अत्र च ज्ञातसम्बन्धनियमस्येति न ज्ञातशब्देनासाधारणस्याहेतुत्वमुक्तं । यथा रसवती गन्धवत्त्वादिति । अस्त्येव हि गन्धाख्यस्यैकदेशस्य रसाख्येनैकदेशेनैकार्थसमवायलक्षणः सम्बन्धो नियतः । स तु सम्बन्धनियमो न प्रतीतपूर्वः । पृथिवीव्यतिरेकेणान्यत्र गन्धस्यावर्त्तमानत्वात् । पृथिव्याश्च जिज्ञासितधर्मत्वात् । सचायमसाधारणः संशयहेतुरिति चेत् । तदयुक्तं । यो हि येन सम्बद्धो दृष्टः स तमुपकल्पयितुमलं यश्चोभयधर्मसम्बन्धी प्रतीतः स उभयोः स्मृतिं जनयचेकस्योभयात्मकत्वविरोधात्सन्देहमापादयति । यस्य तु केनचिदपि सह सम्बन्धो नावधारितः स क्वचिदपि स्मृतिं जनयितुमक्षम इति कथं संशयं प्रसूयति तस्माद्भूमिस्वरूपवदसाधारणोपि धर्मो न संशयहेतुः । सम्बन्धग्रहणेन च बाधकस्य हेत्वाभासत्वमुक्तं । यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । कृतकत्वस्य हि नित्यत्वेन सह सम्बन्धएव नास्ति किन्त्वनित्यत्वेनैव सहायं प्रतीतसम्बन्धनियमः स्वसामर्थ्येनानित्यत्वमुपस्थापयन्नित्यत्वं बाधत इति सिद्धाधियमितधर्मबाधाद्बाधको हेत्वाभासः । नियमग्रहणेन च साधारणस्य निरासः । यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति प्रमेयत्वस्य नित्यत्वेन सम्बन्धोस्ति ज्ञातश्च किंत्वनियतो नित्येष्वपि प्रमेयत्वदर्शनात् । संशयहेतुश्चायं नित्यत्वानित्यत्वाभयसम्बन्धा-

वगमात् । उभयत्र स्मृतिजनकत्वादिकस्यच धर्मिणो नित्या-
नित्यत्वविरोधात् । सचायमनैकान्तिकइति गीयते । तथै-
कदेशदर्शनादित्यनेकदेशभूतस्य हेत्वाभासत्वमुक्तं । यथा व्याम
प्रत्यक्षं रूपवत्त्वादिति । रूपवत्त्वं व्यामैकदेशत्वेनासिद्धं ।
उन्मीलितेहि चक्षुषि गृहोपदारादिषु यद्रूपमुपलभ्यते तत्तैज-
समौदकंवेत्युक्तं तत्त्वलोके । तथा यस्य पक्षप्रत्येकदेशत्वमने-
कदेशत्वंच तस्याप्यतएव निरासः । यथा वेदः कृतक उपा-
ख्यानात्मकत्वादिति । विधिभागंतदुपाख्यानात्मकता न
व्याप्नोति । ननु धूमोपि न हेतुः स्यात् । कृत्स्नपर्वतव्यापक-
त्वाभावात् । मैवं । तत्रावयवी पर्वत एकस्तस्यैकदेशएव
धूमः । इहतु न वेदावयव्येकइति युक्तं भागासिद्धत्वं । दर्श-
नग्रहणेन स्वरूपासिद्धं हेत्वाभासं दर्शयति । यथा बुद्धो ध-
र्माधर्मौ प्रत्यक्षमीक्षते सर्वज्ञत्वादिति नहि बुद्धस्य सर्वज्ञत्वं
केनचिदपि प्रमाणेनावगन्तुं शक्यतइत्युक्तं । तथा विद्यमान-
स्याप्येकदेशस्य यावद् दर्शनं नास्ति तावदहेतुत्वमुक्तं । यथा-
न्यकारे धूमस्य । एकदेशान्तरइति स्वतन्त्रस्यान्यादेर्गम्यत्वं
निराकरोति । अन्तरग्रहणेनच भिन्नाधारयोर्गम्यगमकभावो
निराकृतः । ननु चन्द्रोदयात्समुद्रवृद्ध्यानुमाने कृत्तिकोदयाच्च
रोहिणीसन्निधानकल्पने कथं समाश्रयत्वं । अत्रोच्यते । एक-
कालवर्तित्वं चन्द्रोदयसमुद्रवृद्धयोः सम्बन्धस्तत्र कालएवैक
आश्रयइति । तथा कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्त्योरप्येकाहोरात्रव-
र्तित्वेन सम्बन्धः । तेन कृत्तिकोदयादहोरात्रजएवासचरोहिण्यु-
दयो ऽनुमीयते । एतेन मध्यगतनक्षत्रदर्शनादष्टमनक्षत्रास्तमयो
दयानुमानमुक्तं । अथो नदीपूराच्चोपरिवर्षणानुमानमप्येवमेव
वर्णयितव्यं एकाहि नदी तत्राप्याश्रयइति । पित्रोस्तु ब्राह्मणत-
या यत्पुत्रस्य ब्राह्मण्यनुमानं केचिदिच्छन्ति तत्प्राभाकरा ना-
नुमन्यन्ते । ब्राह्मणभूताभ्यांहि पितृभ्यामुत्पत्तिरेव ब्राह्मणता
नान्या । तेन ब्राह्मणशब्दवाच्यस्त्रीपुंसप्रसूतत्वादित्यद्वाह्मण्यं
नास्तीति नास्त्यनुमानानुमेयभावः । अबाधितइत्यनेन प्रमा-
णान्तरबाधिते विषये नानुमानमुत्पद्यतइति दर्शयति । यथा
वह्निर्गुणो द्रव्यत्वादिति । ननु द्रव्यत्वस्यानुष्णत्वेनसह सम्ब-
न्धएव नास्ति वह्निर्वेवासत्यनुष्णत्वे द्रव्यत्वस्य दर्शनात् । तेन
सम्बन्धनियमाभावादेवानुमानानुदयो नपुनर्बाधितत्वादिति ।
उच्यते । यदि बाधितविषयेऽप्यनुमानमुत्पद्यते तदा द्रव्यत्वस्य
सम्बन्धनियमाभावएव न भवेत् । वह्निरेऽप्यनुमानेनैवानुष्णत्वस्य
सिद्धत्वात् । सर्वत्रानुमाने ऽनुमितिसतविषयनिरपेक्षमेव सम्ब-
न्धावधारणमुपयोगि । द्रव्यत्वस्यच वह्निर्निरपेक्षं सर्वत्रानुष्ण-
त्वेनसह सम्बन्धनियमावधारणं जातमिति तद्वलेनानुमानो-
दये पाश्चात्यापि सम्बन्धनियमभङ्गो नात्मानं लभते । तस्माद्वा-
धितविषयत्वादेवानुमानानुदयात्सम्बन्धनियमोपि भज्यतइ-

त्यबाधितविषयत्वमनुमानस्य कारणं । अतो द्रव्यत्वं वह्नि-
प्रत्यक्षबाधितविषयं नानुमानमुत्पादयति । अनुमानबाधोदा-
हरणं । शब्दः श्रोत्रयाहो न भवति गुणित्वादित्यनुमानस्य
विषयो ऽनुमानेन बाधितः । यद्विषयाहि यत्प्रतीतिर्यत्कार-
णिका तदिन्द्रियं तस्य ग्राहकमुच्यते । शब्दविषयायाश्च प्रती-
तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रोत्रकारणत्वमवगम्यते । अनुपहतेहि
श्रोत्रे शब्दप्रतीतिरुपजायते उपहतेच नोपजायतइति श्रोत्रा-
न्वयव्यतिरेकानुकारिणी शब्दप्रतीतिः श्रोत्रकारणिका तदन्व-
यव्यतिरेकानुविधायित्वांहि तत्कारणत्वे नियतसम्बन्धं । अतः
शब्दप्रतीतिः श्रोत्रकारणिका श्रोत्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वा-
दित्यनेनानुमानेन श्रोत्रयाह्यत्वमवधृतंसद् यो वादी नास्ती-
त्याह तस्यानुमानमनुमानेन बाध्यते । ननु सम्बन्धनियमग्रहण-
तस्मरणैकदेशदर्शनसापेक्षस्यानुमानस्यार्थान्तरावगमनिरपेक्षो-
त्पत्तिकं प्रत्यक्षं शीघ्रजन्मतया ऽवश्यंभावितयाच विषयहाना-
दुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति अनुमानेनत्वनुमानस्य कथमुत्पत्तिप्रति-
बन्धइति वक्तव्यं । उच्यते । येननाम श्रोत्रयाह्यत्वं शब्दस्य
निराकर्तव्यं तेनावश्यं ग्राह्यग्राहकसम्बन्धः प्रथममवगन्तव्यः ।
अन्यथा निषेधानवकल्पनात् । अवगतमेव वस्तु विषयान्तरे
प्रतिषिध्यते ननु सर्वथानवगतमेव । तेनान्यत्रयाह्यग्राहक-
सम्बन्धमभ्युपगच्छताङ्गीकृतातावदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वा-
लिङ्गकस्यानुमानस्य प्रवृत्तिरिति शीघ्रभाव्यनुमानमनुमानान्त-
नुरस्य विषयमपहरद्वाधकतां प्रतिपद्यते । यथानुमानपूर्वका-
नुमानात्प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं प्रथमभावि तथा प्रसिद्धाङ्गकममा-
नं प्रसाध्याङ्गकादनुमानादाशुतरभावीति वेदितव्यं । शास्त्रेण-
चानुमानस्य विषयापहारः । यथा नास्ति कर्मफलसम्बन्धइति ।
अवश्यम्भाविताच प्रत्यक्षवदागमस्याप्यनुसरणीया । उपमान-
बाधस्तु न गौर्गवयसदृशइति । अर्थापत्त्याचानुमानविषयाप-
हारो यथाजीवन्देवदत्तो वेश्मन्यविद्यमानो बहिरपि नास्तीति ।

शेष उतराङ्के ।

सेनापतिं नन्दनमन्थकद्विषो

युद्धे पुरस्कृत्य बलस्य शात्रवः ।

सैन्यैरुपैतीति सुरद्विषां पुरो

ऽभूत् किंवदन्ती हृदयस्य कम्पिनी ॥ १ ॥

चमूपतिं मन्मथमर्दनात्मजं

विजित्वराभिर्विजयश्रिया जितम् ।

श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिरागतं

चित्तैश्चिरं चुक्षुभिरे महासुराः ॥ २ ॥

समेत्य दैत्याधिपतेः पुरःस्थिताः

किरीटबद्धाञ्जलयः प्रणम्य ते ।
 न्यवेदयन् मन्मथशत्रुसूनुना
 युयुत्सना जम्भजितं समागतम् ॥ ३ ॥
 दासीकृतशेषजगत्त्रयंतु मां
 जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः ।
 गिरीशपुत्रस्य बलेन साम्प्रतं
 ध्रुवं विजेतेव सकाकु सो ऽहसत् ॥ ४ ॥
 ततः क्रुधा विस्फुरिताधराधरः
 स तारको दर्पितदोर्बलो बलात् ।
 युद्धे चिलोकीजयकेलिलालसः
 सेनापतीन् सन्नहनार्थमादिशत् ॥ ५ ॥
 महाचमूनामधिपाः समन्ततः
 सन्नह्य सद्यः सुतरामुदायुधाः ।
 तस्थुर्विनम्रचितिपालसङ्कुले
 तदङ्गद्वारि बहिःप्रकोष्ठके ॥ ६ ॥
 स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्
 कृतानतीन् बाहुवरानधिष्ठितान् ।
 महाहवाम्मोधिविधूननोद्धतान्
 ननन्द पश्यन् पृतनाधिपान् बहून् ॥ ७ ॥
 ततोवलारातिबलातिशातनं
 दिग्दन्तिदानद्रवतानर्निःस्वनम् ।
 महीधराम्मोधिनिवारितक्रमं
 ययौ रथं घोरमथाधिरुह्य सः ॥ ८ ॥
 युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्वना-
 श्चलत्पताकाकुलवारितातपाः ।
 धरारजोयस्तदिगन्तभास्कराः
 प्रतिप्रयातं पृतनास्तमन्वयुः ॥ ९ ॥
 चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनां
 महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पतः ।
 दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रतां
 कुम्भेषु दानाम्बुधनेषु पङ्कताम् ॥ १० ॥
 महीभृतां कन्दरदारणोल्बणै
 स्तद्वाहिनीनां षट्ह्रस्वनैर्धनैः ।
 उद्वेजिताश्चक्षुभिरे महार्णवा
 नभःस्रवन्ती सहस्रा ऽभ्यवर्द्धत ॥ ११ ॥

सुरारिनाथस्य महाचमूस्वने
 विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।
 अभ्युच्छितैरूर्मिशतैरवारितै-
 रक्षालयन्नाकनिकेतनावलीः ॥ १२ ॥
 अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां
 द्विषः पुरस्तादशुभौघदायिनी ।
 मुहुर्महारिष्टपरम्परा परा
 परापतन्मृत्युमहापताकिनी ॥ १३ ॥
 भविष्यदैत्याशनकेलिकामिनी
 द्युपक्षिणां घोरतरा परम्परा ।
 दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनी
 रूपर्युपर्यैत्यनिवारितातपा ॥ १४ ॥
 मुहुर्विभिन्नातपवारणध्वज-
 श्चलद्गराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।
 जनाश्वमातङ्गमहारथव्रजा-
 नवेद्यमाणः प्रसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥
 सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जसन्निभा
 मुखैर्विषाग्निं विकरन्त उच्चकैः ।
 पुरःपथोत्पातमहाभुजङ्गमा
 भयङ्कराकारभृतो भृशं ययुः ॥ १६ ॥
 मिलन्महाभीमभुजङ्गभीषणं
 प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।
 महासुरस्य द्विषतो नमत्सरा-
 दिवातमास्वप्रयतुर्भयङ्कराः ॥ १७ ॥
 त्विषामधीशस्य पुरोभिमण्डलं
 शिवाः समेताः परुषं ववाशिरे ।
 सुराधिराजस्य रणान्तशोणितं
 प्रसह्य पातुं द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥
 दिवापि तारास्तरलास्तदानां
 परापतन्तीः परितोभिवाहिनीम् ।
 विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्
 प्राणात्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः ॥ १९ ॥
 चलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरै
 रुद्रासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।
 रवेण रौद्रेण दिगन्तदारणं

पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥ २० ॥
 ज्वलद्विरङ्गारचयैर्नभस्तलं
 वर्षं गाढं सहशोणितास्थिभिः ।
 धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन् मुखरजो
 दधुर्दिशो रासभक्कण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥
 निर्घातघोषो गिरिशङ्कघातनो
 धराम्बराशकुहरोदरम्भरिः ।
 बभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः
 प्रकोपिकालोर्जितगर्जितस्वनः ॥ २२ ॥
 चलन्महेभं प्रपततुरङ्गमं
 परस्पराश्लिष्टजनं समन्तात् ।
 संतुभ्यदम्भोधि विभिन्नभूधरं
 पुरो द्विषोभूदवनिप्रकम्पनः ॥ २३ ॥
 ऊर्द्धीकृतास्या रविदत्तदृष्टयः
 समेत्य सर्वे ऽसुरविद्विषः पुरः ।
 श्वानः स्वरेण श्रवणान्तशातिना
 मिथोरुदन्तः कर्णेन निर्ययुः ॥ २४ ॥
 इति प्रपश्यन् परिणामदारुणां
 महतरां गाढमरिष्टसन्ततिम् ।
 दुर्दैवदृष्टो न खलो निवर्तते
 क्रुधा प्रयाणव्यवसायतो सुरः ॥ २५ ॥
 अरिष्टमाशंक्य विपाकदारुणं
 निवार्यमाणो विबुधैर्महासुरैः ।
 पुरः प्रतस्थे महतां वृथाभवे-
 दसद्गहान्धस्य हितोपदेशिता ॥ २६ ॥
 चितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना
 तदीयचामीकरधर्मवारणम् ।
 रराज मृत्योरिव पारणाविधौ
 प्रकल्पितं राजतपानभाजनम् ॥ २७ ॥
 विजानता भावि शिरोविकर्तनं
 स्रस्तेन शोकादिव तस्य मौलिना
 मुहुर्गलद्विस्तरलैरलन्तरा
 मरोदिमुक्ताफलवाष्पविन्दुभिः ॥ २८ ॥
 निवार्यमाणैरभितोनुयायिभि
 र्गहीतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।

अपाति गृध्रैरभिमौलिचाकुलै
 स्तस्याननूत्यानविनाशदर्शिभिः ॥ २९ ॥
 सद्योनि कृताञ्जनसोदरं क्वचित्
 फणामणिप्रज्वलदं शुमण्डलम् ।
 निर्यद्विषोत्काततगर्भफूत्कृतं
 ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ॥ ३० ॥
 रथ्यस्य केशावलिकर्णचामरान्
 ददाह बाणासनबालबालधीन् ।
 अखण्डनश्चण्डितरो हुताशन-
 स्तस्यातनुस्यन्दनधूर्युगोद्गतः ॥ ३१ ॥
 इत्याद्यनिष्ठैरशुभोपदेशिभि
 विहन्यमानोप्यसुरः पुनः पुनः ।
 यदा मदान्धो न च विन्यवर्तता-
 म्वरे तदा ऽभून्मरुतां सरस्वती ॥ ३२ ॥
 मदान्ध मागा भुजदण्डचण्डिमा-
 वलेपतो मन्मथशत्रुसूनुना ।
 सुरैः सनाथैस्त्रिदिवेश्वरादिभि-
 स्समं समन्तात्समरे विजित्वरैः ॥ ३३ ॥
 महासुरैः षड्दिनजातमाचको
 निद्राघधामेव निशातमोभरैः ।
 विमुह्यते सो ऽभिमुखं न सङ्गरे
 कुतस्त्वयं तेनसमं विरोधिता ॥ ३४ ॥
 अभ्रंलिहैः शङ्कशतैः समन्ततो
 दिक्चक्रवालस्थगितस्य भूभृतः ।
 क्रौञ्चस्य रन्धं धिसरे विनिर्ममे
 येनाहवे तेन कुतः सहो भवान् ॥ ३५ ॥
 लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विष-
 स्त्रिस्सप्रकृत्वः समरे महीभुजाम् ।
 कृताभिषेको रुधिराम्बुभिर्धनैः
 स्वक्रोधर्वाहं शमयाम्बभूव यः ॥ ३६ ॥
 न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत
 स क्षत्रियाणां समराय वल्गति ।
 येन चिलोक्तीतिलकेन तेन
 कुतोवकाशी सह विग्रहग्रहः ॥ ३७ ॥
 ॥ युग्मम् ॥

श्रुत्वेति वाचं वियतो वरीयसीं
 क्रोधादहङ्कारपरो महासुरः ।
 प्रकम्पिताशेषजगत्त्रयोपि
 प्राकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यगात्ततः ॥ ३८ ॥
 त्यजाशु दर्पं मटमूढ मास्मगाः
 स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।
 तमेव नूनं शरणं ब्रजाधुना
 जगत्प्रवीरं सुचिराय जीव तत् ॥ ३९ ॥
 किं ब्रूथ हेव्योमचरा महासुरा
 मखारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।
 मदीयबाणव्रणवेदनामहो-
 धुनैवविस्मृत्य गताः स्वपृष्ठतः ॥ ४० ॥
 कटुस्वरैरीरयथाम्बरास्थिताः
 शिशोर्बलात् षड्दिनजातकस्य किम् ।
 श्वानः प्रवृत्ता इव कार्तिकीनिशि
 स्वैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव ॥ ४१ ॥
 सङ्गेन वो भर्गतपस्विनः शिशु-
 र्वराक शेषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।
 अतस्वरं तस्करसङ्गतो यथा
 तद्वो निहन्मि प्रथमं ततस्त्वमुम् ॥ ४२ ॥
 इतीरयत्युग्रतरं महासुरे
 महाकृपाणं कलयत्यलं ध्रुवम् ।
 परस्परोत्पीडितजानवो भया-
 न्नभश्चरा दूरतरं विदुदुवः ॥ ४३ ॥
 ततोवलेपाद्विकटं विहस्य सो-
 भिकोशमाधादसिमंशुभासुरम् ।
 रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकं
 बतेत्यवोचत्प्रतिसारार्थं द्रुतम् ॥ ४४ ॥
 मनोतिवेगेन रथेन सारथि-
 प्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।
 ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं
 भयङ्कराकारमपारमग्रहः ॥ ४५ ॥
 पुरः सुराणां पृतनां प्रथीयसीं
 विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।
 बभार भूम्ना बहु बाहुदण्डयोः

प्रचण्डयोः सङ्गरकेलिकौतुकी ॥ ४६ ॥
 ततोऽसुरेन्द्रानुचराश्चमूचरा
 रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।
 पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिना
 युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ॥ ४७ ॥
 पुरःसरा देवरिपोश्चमूचराः
 सुरद्विषः सैन्यसमुद्रमभ्यगुः ।
 भुजं समुत्क्षिप्य सहेलमात्मनो
 अभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ॥ ४८ ॥
 पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं
 दृष्ट्वाऽभितश्चक्षुभिरेऽखिलाः सुराः ।
 स्मरारिसूनोर्नयनैककोणके
 ममौ पुरोभाविरोहि हेलया ॥ ४९ ॥
 द्विषद्वलत्रासविसङ्कुलां चमूं
 दिवौकसामन्धकशचुनन्दनः ।
 अपश्यदुदृश्य महाहवे बलं
 प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥ ५० ॥
 उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शना-
 न्मृधे महेन्द्रप्रमुखाःसुधाशिनः ।
 अहङ्गुषो जेतुमरीनरीरम-
 न्न कस्य वीर्याय वरस्य सङ्गतिः ॥ ५१ ॥
 परस्परं वज्रधरस्य सैनिका
 द्विषोपि योद्धुं प्रवरोद्धतायुधाः ।
 वैमानिकैः श्रावितमानसत्क्रमा-
 भिधानमीयुर्विजयेषिणो रणे ॥ ५२ ॥
 सङ्ग्रामप्रलयाय सन्निपततो वेलामतिक्रामतो
 वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्यारोहदिग्व्यापिनः ।
 कालातिथ्यपृथुप्रदानबहलःकोलाहलःक्रोधि-
 नःशैलोत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिम्भरिः ॥ ५३ ॥
 इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये सुरासुरसैन्य-
 सङ्ग्रहोनाम पञ्चदशः सर्गः ॥

परिभाषेन्दुशेखरटिप्पणीसारासारविवेकः

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ ५० ॥ (१) ननु लण्डिउणसूचयोर्यकारस्यैवोपादाने-

नाणिग्यहणेषु (२) सन्देहादनिर्णयोऽत आह ॥ व्याख्या-
नतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् ॥ विशेषस्या-
न्यतराद्यर्थरूपस्य (३) व्याख्यानात् शिष्टकृतात् प्रतिप-
त्तिर्निश्चयः (४) हि यतः सन्देहाच्छास्त्रमलक्षण (५)
मननुष्ठापकं लक्षणमलक्षणं तथा न शास्त्रस्य निर्णयजन-
कत्वाच्चित्यादित्यर्थः । (६) असन्दिग्धानुष्ठानसिद्धयर्थेऽच
शास्त्रे (७) सन्दिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण सन्देहनि-
वृत्ते (८) व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यतइति
यावत् । तेनाणुदित्सर्वणस्येत्येतत्परिहाय पूर्वणाग्यहणं
परेणोपहणमिति लक्षणे भाष्ये स्पष्टम् ॥ प० ॥

अथेमाः परिभाषाः सन्दर्भविशुद्धये प्रकरणशुपनिबद्ध
व्याख्यातव्यास्तासां चात्र त्रीणि प्रकरणानि सम्भवन्ति ।
लक्षणत्वसम्पादनेद्वेशः बाधबीजनिरूपणम् शास्त्रशेषश्चेति ।

तत्र प्रथमं व्याख्यानतद्व्याख्यायैकदेशविकृतमनन्यवदि-
त्यन्तं प्रकरणं तत्रतत्र पदमथे वा परिपूर्णं सन्देहं वा निरा-
कृत्य कुत्र चित् कं चिदुभे वारोप्य शास्त्रस्य पारमार्थिक-
बोधजनकत्वं सम्पादयन्तीभिः परिभाषाभिर्लक्षितं भव-
तीति लक्षणत्वसम्पादनेद्वेशनामव्यवहार्यत्वमर्हति ।

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गानामित्यारभ्योभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्दे-
शबलीयानित्यन्ते च द्वितीये प्रकरणे विरुद्धानां शास्त्राणां
बाधबाधकभावे बीजानामुपन्यासात्तद् बाधबीजनिरूपणा-
ख्यामर्हति ।

तृतीयं च प्रकरणं प्रातिपदिकग्रहणद्व्यारभ्यानिबन्धसमा-
प्तेस्तत्र च प्रकरणद्वयशेषभूतानां परिभाषाणामुपन्यासात्
पराभिमतानां संज्ञापूर्वकइत्यादीनां च परिभाषाणां खण्डनात्
तच्छास्त्रशेषपदेन व्यवहारमर्हति ।

यथा साङ्ख्यसूत्रपठ्यायस्य पूर्वसिद्धान्तितार्थशेषोपन्या-
सात् नास्तिकादिमतावां निराकरणात् शास्त्रशेषाध्यायइति
व्यवहारः ।

तत्र तृतीयं प्रकरणं शेषत्वादेवान्ते व्याख्येयम् । आद्य-
योस्तु प्रकरणयोर्मध्ये बाधबीजनिरूपणप्रकरणे लक्षणयोर्विशो-
धज्ञानस्य मूर्द्धाभिप्रेतबीजत्वात्तस्य च वाक्यार्थज्ञानपरिपू-
र्तिपूर्वकत्वात्तस्याश्च लक्षणत्वसम्पादनेद्वेशप्रकरणाधीनत्वा-
दुपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्या तदेव प्रकरणं प्रथमं निबन्ध-
नीयम् तत्र च तात्पर्यनिर्णायकप्रमाणनिरूपणात् सर्वशास्त्रो-
पकारकत्वेन वर्णसमान्वायस्यमहेश्वरीयकारानुबन्धनज्ञापि-
तत्वेन चाभ्यर्हितत्वात् प्रथमोपन्यासमर्हन्ती परिभाषां
व्याचिख्यासुवतारयति । (१) नन्विति ।

(२) सन्देहादनिर्णयइति । तात्पर्यसन्देहाच्छाब्दबोधानु-

दयइत्यर्थः । नन्वादिरन्त्येनेतिशास्त्रेणाद्यन्ताक्षिप्तसमुदाय-
घटकबोध्यस्यैवाजादिपदप्रतिपाद्यतायाबोधितत्वेनाकारादि-
णकारान्तसमुदायान्तःपातिवर्णबोध्यतावच्छेदकरूपप्रकृताण-
दशक्यतावच्छेदककुत्तावकारादिणकारान्तत्वेनानुगतरूपेणैव
समुदायप्रवेशात्सङ्केतभेदाभावेन द्वयोरपि समुदाययोर्घटकबो-
ध्यस्याणपदजन्यबोधतात्पर्यकत्वनिश्चयस्य सम्भवात्सन्देहस्य
नावकाशः । यथा पशुपदशक्यतावच्छेदके लोन्वामनुगतरूपेणैव
प्रवेशात्तत्पशुपदधर्मिकः शुक्लोमवल्लाङ्गलावच्छिन्नबोधता-
त्पर्यकं वा नीललोमवल्लाङ्गलावच्छिन्नबोधतात्पर्यकं वेति
सन्देहोनावतरतीति चेत् । उच्यते । एवं सति वर्णसमाना-
यीयपूर्वणकारवैयर्थ्यापत्त्या प्रदर्शितधर्मस्याणपदशक्यतावच्छे-
दकतायाअनभ्युपगमेन त्रिकवृत्तिचतुर्दशवृत्त्याव्याप्यव्यापक-
योरन्यतमत्वयोरेव तदवच्छेदकत्वस्य कल्पनेन नानार्थत्वात्
सन्देहस्य निष्प्रत्यहत्वात् ।

(३) व्याख्यानादिति । व्याख्यानंचेत्यमभियुक्तैः सङ्गृह्यते ।
पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विषयोवाक्ययोजना । आत्तेपोऽर्थ समा-
धानं व्याख्यानं प्रविधं स्मृतमिति ।

(४) हि यतइति । हिशब्दस्त्वर्थइति तु परे ।

(५) अननुष्ठापकं लक्षणमिति । लक्षणत्वं च बोधजनकत्वं ।
अनुष्ठापकत्वं च प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् । अनुष्ठानं हि प्रवृत्तिः ।
सा च प्रत्यासत्त्योच्चारणानुकूलैव विवक्ष्यते तदनुकूलश्वेष्ट-
साधनत्वप्रकारकज्ञानविधया साधुत्वनिश्चयः । तज्जनकत्वा-
त् शास्त्रस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् । एवं चानुष्ठापकत्वं शब्द-
विशेषधर्मिकसाधुत्वप्रकारकनिश्चयजनकत्वरूपं प्रकृतेपर्यवसि-
तम् । इत्थं च तात्पर्यसन्देहे शाब्दबोधो नात्यद्यतइति मते
प्रकृते लक्षणत्वमेव न भवितुमर्हति शाब्दसंशयवादिमते
त्वनुष्ठापकता नेति योजनीयम् ।

(६) असन्दिग्धेति । भावेक्तः असन्दिग्धपूर्वकं लक्षणमिति
मध्यमपदलोपी समासः ।

(७) सन्दिग्धेति । अर्थआद्यजन्तं सन्देहजनकमित्यर्थकम् ।

(८) व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यतइति । अ-
यं भावः । तात्पर्यसन्देहे सति प्रकरणादिभिस्तन्निश्चयकरणस्य
लोके परमप्रसिद्धत्वेन विज्ञेय परिभाषासम्बोद्धारोव्याख्यानेन
सन्दिग्धार्थकाणिणादिपदस्यले भगवतस्तात्पर्यं निश्चिनुयु-
तीयं व्यथा सती व्याख्यानस्येतरतात्पर्यनिश्चायकापेक्षया
प्राबल्यं बोधयति । तथा च यत्र व्याख्यातृवाक्यप्रयोज्यता-
त्पर्यनिश्चयापेक्षया प्रमाणान्तरस्यान्यादृशतात्पर्यनिश्चयजन-
कत्वं सम्भाव्यते तत्र व्याख्यानेनैव तात्पर्यं निश्चेतव्यमिति
पर्यवस्यति । तेन हृदयस्य हृस्वेख्यदण्डलासेष्वित्यत्र भगवता-
ऽणपदस्योपादानेन लिङ्गेन ज्ञायमानस्य लेखित्यस्य घञन्तबो-

धृतात्यर्थकत्वनिश्चयस्य न लक्ष्यसंस्कारोपयोगिवाक्यार्थबोध-
प्रयोजकत्वं किं तूत्तरपदाधिकारइतिपरिभाषाज्ञापकपरभाष्य-
प्रयोज्यस्याणान्तर्धर्मिकलेखपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगव-
त्तात्पर्यनिश्चयस्यैवेति सिद्धम् । तदेतद् बोधयितुमेव व्याख्या-
नापेक्षत्वं बोध्यतइति सरलमपहाय तदतिरिक्तनिमित्तानपे-
क्षत्वं बोध्यतइति वक्तोक्तिः । इत्थं च व्याख्यातृवचसां ता-
त्पर्यसाहचर्यमुत्पत्त्यस्यैवेयं बोधिका भगवता महेश्वरेण सन्दि-
ग्धार्थकरणकारोच्चारणेन बोधितेति तदेतदर्थतः सिद्धं यथा-
त्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति । अस्य चोत्तरोत्तरमुनिबोधितेऽर्थ-
एव पूर्वपूर्वमुनीनां तात्पर्यमित्येवार्थानं तूत्तरमुनिवचनविरुद्ध-
पूर्वमुनिवचनस्याप्रामाण्यमित्यर्थः । मुनिवाक्यानामप्रामाणि-
कत्वस्य मुनीनामज्ञानस्य च कल्पनायाः अयुक्तत्वादिति दिक् ।

अत्राणुदित्सूत्रे परेणाण्यहणमित्यंशे ज्ञापकं लक्ष्यसूत्रस्य-
भाष्यप्रदर्शितमुच्चेदितिसूत्रस्यं तपरकरणमणुदित्सूत्रस्यशब्द-
रत्ने प्रपञ्चितम् । तद्वि चुरादिण्यन्तात् कृतधातोर्लुङ्यचीकृत-
दित्यत्र चकारस्य स्थाने ह्रस्वएव यथा स्यादित्येतदर्थम् ।
पूर्वणाण्यहणे तूद्रेष्येन विधेयेन च चकारेणानणत्वाद्विच-
कालायहणेन न तस्य स्थानित्वं न वादेशत्वं प्रसक्तमिति
व्यर्थं तस्यात् । न च तपरसूत्रेण लकारयहणार्थं तत् ।
स्थानेन्तरतमपरिभाषया चकारस्थाने तस्य वारणेन तद्वहणे
फलभावादितिप्रभृतियन्येन ।

अत्रोदयङ्कः । यत्चित्यादिना प्रदर्शितं शब्दरत्नयन्य-
मनूद्य तत्र शङ्केव तावच्च संगच्छते । सूत्रकारमते चकार-
लकारयोः सावर्ण्याभावेन तद्वहणस्य दूरापास्तत्वात् । वार्ति-
ककृन्मते तत्सम्भवेऽपि अणुदित्सूत्रेऽण्यहणस्य तेन प्रत्याख्या-
तत्वात् सन्देहाभावादित्यन्येन दूषयामास ।

तदेतद्रूपणमुद्दिष्टीपुणा मन्युदेवेन उरण्परइतिसूत्रे रप्र-
त्याहारस्य तव मते सत्त्वेन तस्य च तयोः सावर्ण्यसत्त्वएव
सफलत्वेन सूत्रमतेऽपि तयोः सावर्ण्यानुमानात् । सिद्धान्ते
रप्रत्याहारासम्भवेन तस्यानुमापकत्वासम्भवेऽप्यकोकिदीर्घ-
त्येव वाच्ये होतृलकारइत्येतदर्थं कृतेनाकःसवर्णइतिसवर्ण-
यहणेन प्रथमयोः पूर्वइत्येव वक्तव्यं गमूनित्येतदर्थं कृतेन
सवर्णयहणेन च सूत्रमते तयोः सावर्ण्यानुमानाच्चेत्यभ्यधायि ।

तथैव भीमाचार्येणाप्यकःसवर्णइत्यत्रत्यसवर्णयहणस्य
चकारलकारयोः सावर्ण्यं ज्ञापकत्वमुपापादि ।

तदेतदुभयमप्यसमीचीनमभिमन्यमानेनेन्दिरापतिकारेण
तथान्यासस्य व्यक्तिपक्षे तदानन्त्यादियत्ताज्ञानाभावेन यथा-
सङ्ख्यानासिद्धौ सवर्णयहणस्य कृतार्थत्वादवक्तव्यत्वमेव । जा-
तिपक्षे तु लवर्णश्चदिति न्यासेन तु सावर्ण्यम् । प्रथमयोः
पूर्वसवर्णइत्यत्र पूर्वइति न्यासे पूर्वस्य दीर्घत्वाभावेन साम-

र्थ्यात्तत्सजातीयइत्यर्थकल्पनवद्दीर्घइत्यस्य निवृत्तेः कल्पनस्या-
पि सम्भवइति न सावर्ण्यानुमाने बीजमित्यन्येन खण्डनम-
कारि ।

तदिदमस्मभ्यं न रोचते । यथासङ्ख्यसूत्रस्यैकोयणवीत्य-
त्रत्यशब्दरत्नोक्तदिशा धर्मसाम्येऽपि प्रवृत्तेः स्वीकारेण व्य-
क्तिपक्षेऽप्यकोकीति न्यासस्योद्भावितां शक्यत्वात् । एवं प्रथ-
मयोरित्यत्र दीर्घइत्यस्य निवृत्तेः कल्पनं न शोभनम् । दीर्घ-
पदनिवृत्तेः कल्पनेऽपि पूर्वसजातीयइत्यर्थस्यावश्यकल्पनीय-
त्वात् । परविभक्त्यवयवनिवृत्तिमात्रकल्पने शब्दानित्यत्व-
प्रसङ्गात् किं च परसजातीयइत्यर्थकल्पने दीर्घपदनिवृत्ति-
मात्रकल्पनेऽपिपूर्वइति सूत्रस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः । किं च पूर्वस्य
दीर्घत्वे एव तत्प्रवृत्तौ नादिचीति सूत्रस्य दीर्घाज्जसिचेति-
सूत्रस्यदीर्घयहणस्य च वैयर्थ्यापत्त्या तत्सामर्थ्यादिति लेख-
नीये पूर्वस्य दीर्घत्वाभावेन सामर्थ्यादिति लेखोऽप्यसमञ्जस-
इति विभावनीयं सूरिभिः ।

वस्तुतस्तूदयङ्करोमन्युदेवश्च द्वावपि स्थूलदृश्वानौ । त-
थाहि । अनुपदं दर्शितदिशा वार्तिककाराद्युक्तवचनेषु सूत्र-
कारानुमतत्वस्य निश्चयेन वार्तिककाराद्युक्तार्थज्ञानपूर्वकस्य
कुलटायावा कतन्तेभ्यस्तिरस्यस्तिरलोपइत्यादिप्रयोगस्य च
दर्शनेन प्रकृतचलवर्णयोः सावर्ण्यवचनस्यापि सूत्रकारेण
ज्ञातत्वस्य निश्चयात् सूत्रकारस्य सावर्ण्यवचनाज्ञानं वदन्
वार्तिककारेण जातिपक्षे तत्प्रत्याख्यानेऽपि व्यक्तिपक्षे तत्प्र-
त्याख्यानाभावेन चकारलकारयोः साजात्यमनुक्तत्वा सावर्ण्य-
विधानस्वारस्येन वार्तिककृतेऽपि व्यक्तिपक्षाभ्युपगमस्य कल्प-
नेन तत्पक्षे वार्तिककृन्मतेऽप्यण्यहणस्य सत्त्वात्सन्देहसम्भवे-
न वार्तिककृन्मते सन्देहाभावमुपपादयंश्चोदयङ्कः स्थूलदृ-
श्वा । तदेतदज्ञात्वा वक्तव्यमन्युदेवोऽपि स्थूलदृश्वा । परमार्थतस्तु तदुप-
पादितज्ञापकान्यप्यसमीचीनान्येव । तथाहि । प्रथमं तावद्
रप्रत्याहारस्य चलवर्णयोः सावर्ण्यसत्त्वएव साफल्येन तत्सा-
वर्ण्यानुमानं यदुक्तं तत्र समीचीनम् रप्रत्याहाराश्रयणसाम-
र्थ्येन मनोरौवा वाद्रुहेत्यादिवत् स्थानेन्तरतमपरिभाषाबाध-
कल्पनेन चकारस्थानेनैवोभयोर्विधानापत्तेः । एवमकः सवर्ण-
प्रथमयोरित्यत्रत्यसवर्णपदयोरपि ज्ञापकत्वोपवर्णनमसमीची-
नमेव । सावर्ण्यज्ञापनेऽपि वैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यात् । अकोकी-
तिन्यासेऽप्यणुदित्सूत्रबोधिताकारसवर्णत्वादिवर्णसमाख्यायघ-
टकारादिप्रतिपाद्यतावच्छेदकधर्मसाम्यमादाय यथासङ्ख्य-
सूत्रप्रवृत्तेः कल्पनेन होतृलकारइत्यादावपि दीर्घसिद्धेर्निर्वा-
धत्वात् । गङ्गादेरनभिधानेन सवर्णयहणस्य गमूनित्येतदर्थ-
कत्वकल्पनाया अनुचितत्वादिति शम् ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायाम् ।
धर्मशास्त्राचार्योराजारामशास्त्री
साङ्ख्यशास्त्रोक्तशास्त्री

THE THREAD OF GAUTAMA'S APHORISMS.*

BY THE LATE DR. BALLANTYNE.

(From the Benares Magazine February 1852.)

It is curious that the Sanskrit word which is most conveniently rendered 'Aphorism'—i. e. a sentence with marked limits—"totus, teres, atque rotundus"—should mean literally a 'thread.' The Aphorisms of Hindu Philosophy offer at first sight much more the appearance of distinct beads, placed in rows indeed, but with no very obvious thread of connection. That there is a thread of connection we propose to show in the case of the first Book of GAUTAMA'S Aphorisms, the groundwork of the Nyāya Philosophy. The Aphorisms, it will be seen, form a well-arranged and well connected string of texts; but this cannot be the reason why the name of 'thread' was given to each one of them separately. The name would, on that view, have belonged, more properly, in the singular, to the entire aggregate. Possibly the Aphorisms were called threads because with these the teacher wove the rich web of his philosophical exposition. If the name was an after-thought, it may have been given when commentators began to string comment after comment on each text of the master; but the relation of the threads to the web is more probably the one contemplated.

Of the five books into which the Aphorisms of GAUTAMA are divided, the first is a complete work in itself,—embracing, as it does, the whole range of topics which furnish matter for discussion in the remaining Books. Of this we propose now to give our version,—with a sprinkling of gloss within brackets. The 'general reader,' if he has not been repelled by the title of the article, had better skip the translation, and refer back to it in order to verify the estimate of GAUTAMA'S method which we append to it.

SECTION I.

The end of the proposed Enquiry.

Aph. 1.—Proof—[i. e. the instrument of right notion];—that which—[as having a proof]—is the object of right notion; doubt; motive; instance; demonstrated truth; confutation; ascertainment; disquisition; controversy; objection; semblance of a reason; perversion; futility; and occasion for putting down; from knowing the truth in regard to these [sixteen things], there is the attainment of Beatitude (*nirāreya*.)

Aph. 2.—Pain (*duhkha*), birth (*janman*), activity (*pravritti*), fault (*dosha*), false notions (*mithyā-jñāna*),—since, on the successive annihilation of these in turn, there is the annihilation of the one next it, there is Beatitude (*apavarga*).

The remembering of the order of the steps towards Beatitude, in Aph. 2, may be facilitated, to some readers, by availing one's self of the distributively cumulative form of exposition employed in the nursery tale of "The House that Jack built." Thus—

DUHKHA.

This is the 'pain' that the man had.

JANMAN.

This is the 'birth'—again renewed—

That gave room for the 'pain' that the man had.

PRAVRITTI.

This is 'activity'—requiring reward—

That led to the 'birth' (again renewed)

That gave room for the 'pain' that the man had.

DOSHA.

This is the 'fault'—of 'desire, or 'dislike'—

Alike to be shunned—or 'stupidity'—which,

In the man who, if wise, had done nothing at all,

Begot the 'activity' (requiring reward)

That led to the 'birth' (again renewed)

That gave room for the 'pain' that the man had.

MITHYĀ-JÑĀNA.

This means the 'wrong-notions' (of that man, unversed

In the truth-teaching Nyāya Philosophy) which,

Since the man knew no better, gave rise to the 'fault'

Of 'desire' or 'dislike' or 'stupidity,' which,

In the man who, if wise, had done nothing at all,

Begot the 'activity' (requiring reward)

That led to the 'birth' (again renewed)

That gave room for the 'pain' that the man had.

APAVARGA.

This last is 'beatitude'—promised as fruit

Of the truth-teaching Nyāya Philosophy, which

Gives us right ones instead of the 'wrong notions,' which

Gave rise to what GAUTAMA styles a 'fault'

Inasmuch as it mischievously begot

The 'activity' carefully shunned by the wise;—

For 'activity'—shaping itself in acts

That are good or bad, and require reward

Of a like description, occasions a man

To be born again,—and 'twas this same fault

That gave room for the 'pain' that the man had.]*

* Mr. Colebrook, in his celebrated Essay on the Nyāya, (see Essays, vol. I) stating concisely the Nyāya view of the attainment of beatitude, describes (at p. 290) soul as "not earning fresh merit or demerit by deeds done with desire." Here he makes, as GAUTAMA does, the 'desire' (which is one of the three meant by the technical word *dosha* 'fault'—see the Essay, p. 290, I. 1.) to be the producer of acts, from which acts, in turn, arises merit or demerit. But, at p. 289, when he says "From acts proceed faults (*dosha*); "including under the designation, passion or extreme desire; aversion or "loathing; and error or delusion (*mōha*)," he adopts an order the reverse of that enjoined in GAUTAMA'S 18th Aphorism. If the passage in the Essay be correctly edited, it would seem as if Mr. Colebrooke, when giving to his Essay a final revision after having laid it aside for a time, had been struck with the oddness of the expression that "from faults proceed acts," and had reversed it without adverting to the technical definition of 'faults,' in the same sentence, as the passions which give rise to action. GAUTAMA, the votary of Quietism, gives to the passions the name of 'faults,' with a significance akin to that which the word bore in the remark of Talleyrand on the murder of the Duc D'Enghien—"ce n'était pas une crime—c'était une faute;"—it was an absolute blunder. The wise man, according to GAUTAMA, is he who avoids the three mistakes of having a liking for a thing, and acting accordingly; or of having a dislike for a thing, and acting accordingly; or of being stupidly indifferent, and thereupon acting; instead of being intelligently indifferent, and not acting at all.

SECTION. II.

The Instruments available in prosecuting the Enquiry.

Aph. 3.—Proofs—[i. e. see § 1—instruments of right notion]—are (1) the deliverances of sense; (2) the recognition of signs; (3) the recognition of likeness; and (4) words.

Aph. 4.—By a deliverance of sense is meant knowledge which has arisen from the contact of a sense with its object—[and this knowledge may be] indeterminate [as when one in consequence perceives 'this is something'—we know not, or think not, what; but] not erroneous—[for, if erroneous, it would be no 'instrument of right notion':—or it may be] determinate—[such a degree of attention having been exerted as to determine that 'this is so and so—and not any thing else.]

Aph. 5.—Now the recognition of a sign, which is preceded thereby—[i. e. is preceded by a deliverance of sense—else the recognition of the sign were impossible]—is of three kinds—(1) having [as the sign] the *prior*, or (2) having [as the sign] the *posterior*, or else (3) [consisting in] the *perception of homogeneousness*.

[By 'prior'—the author means a 'cause,'—from which, when recognised, its effect may be inferred as about to follow. So again, by 'posterior' he means an 'effect'—from which, when recognised, one can infer that such and such a cause has been at work. By the 'perception of homogeneousness' he means the recognition of the subject as being referable to some class, and as being thence liable to have predicated of it whatever may be predicable of the class. The three 'signs' belong to the three arguments 'à priori,' 'à posteriori,' and 'from analogy.']

Aph. 6.—The 'recognition of likeness' is the instrument [in the ascertaining] of that which is to be ascertained through its similarity to something [previously] well known.

Aph. 7.—A 'word' [kar' ξξοχην] is the precept [or instructive assertion] of one worthy [to have his words implicitly accepted as an authority.]

Aph. 8.—It [i. e. a 'word'] is of two kinds, in respect that it may be that 'whereof the matter is seen,' or that 'whereof the matter is unseen'—[i. e. it may be susceptible of verification or not susceptible of verification.]

SECTION III.

The Objects about which the Enquiry is concerned.

Aph. 9.—But soul, body, sense, sense-object, knowledge, the mind, activity, fault, transmigration, fruit, pain, and beatitude, are what we ought to get right notions regarding.

Aph. 10.—Desire, Aversion, Volition (*prayatna*), Pleasure Pain, and Knowledge, are the signs [i. e. the characteristics] of the Soul.

Aph. 11.—The body is the site of [muscular] action (*chesh-tá*), of the organs of sensation (*indriya*), and of the sentiments [of pain or pleasure experienced by the soul].

Aph. 12.—The organs of sensation [originating, or not differing], from the Elements, are Smell, Taste, Sight, Touch, and Hearing.

Aph. 13.—Earth, Water, Light (*tejas*), Air, Ether,—these are the Elements (*bhúta*).

Aph. 14.—Their 'objects' (*artha*) are the qualities of Earth, &c. viz., odour, savour, colour, tangibility, and sound.

Aph. 15.—Understanding (*buddhi*), apprehension (*upalab-dhi*) knowledge (*jñána*)—these are not different in meaning.

Aph. 16.—The sign [i. e. the characteristic] of the Mind (*manas*) is [that habit in virtue of which] it does not give rise simultaneously to notions [more than one].

Aph. 17.—Activity is that which originates the [utterances of the] voice (*vák*), the [cognitions of the] understanding, and the [gestures of the] body.

Aph. 18.—Faults [or failings] have the characteristic that they cause Activity.*

Aph. 19.—'Transmigration' [or mortal life] means the being produced again [and again].†

Aph. 20.—'Fruit' is that thing which is produced by Activity and by [the originator of Activity—viz., our constitutional faults or] Failings.—[see § 18.]

Aph. 21.—'Pain' is that which is in the shape of Vexation. [The word 'pain,' (according to the commentator) in a secondary sense‡ of the term, is employed to denote the body, the senses and their objects, since these are the instruments of pain, and to denote *pleasure*; because of its being ever closely connected with pain. And only therefore (i. e. since the one term 'pain' implies the *whole* of these) is 'pain' referred to, in the aphorism following, by the term 'that.']

Aph. 22.—Absolute deliverance from that [i. e. from pain as understood in its widest acceptance] is 'Emancipation.'

SECTION IV.

Completing the Topic of the Pre-requisites of Reasoning.

Aph. 23.—Doubt is a conflicting judgment [in regard to one and the same object] respecting its distinction [or precise character;—this conflicting judgment arising] from unsteadiness in the recognition [of some mark which, if we could make sure of it, would determine the object to be so and so], or [from unsteadiness] in the non-recognition [of some mark which, were we sure of its absence, would determine the object to be *not* so and so;—this state of things, moreover, resulting] from the recognition [in the object] of [only such] properties [as are] common [to a variety of things, and therefore not distinctive,] or of several properties [such as cannot really belong to one and the same thing] or from conflicting testimony.

* Mr. Colebrooke appears to have viewed these 'producers of Activity' as 'the products of Activity,'—for, with reference to this, GAUTAMA's definition of 'fault' (*doshā*), he says—(see Essays, vol. I, p. 289).—"From acts proceed faults (*doshā*): including under this designation, passion," &c. See further in our note on Aph. 2.

† Mr. Colebrooke's definition of *pretyabhāva* as the "condition of the soul after death"—(see Essays, vol. I, p. 290)—while it is literally correct, may mislead the reader if he does not bear it in mind that this, according to Hindu notions, is the condition of every man *now alive*—for, as we are all supposed to have lived and died no one knows how often, we are each of us always in the condition "after death."

‡ This is what is to be understood by the varieties of evil which Mr. Colebrooke (Essays vol. I, p. 290) mentions as "primary or secondary." It is not *degrees* of evil that are to be understood as thus referred to; but, the author, we are told, chooses to employ the word 'pain' *technically*—in a 'transferred sense'—to denote the *causes* of pain also, as well as pain itself.

SECTION V.

Of Positions, not familiar, that may be employed in reasoning without requiring to be each time demonstrated.

Aph. 26.—A 'Tenet' [*siddhānta*] is that, the steadfastness of the acceptance of which rests on a treatise [of weight and authority].

Aph. 27.—['Tenets' are divided into the species that are described in the succeeding aphorisms] through the difference between a 'Dogma of all the schools,' a 'Dogma peculiar to some school,' a 'Hypothetical Dogma,' and an 'Implied Dogmā.'

Aph. 28.—That [position or tenet] which is not in opposition to any of the schools, and which is claimed [as a tenet] by [at least] some one school, is [what we mean by] a 'Dogma of all the schools.'

Aph. 29.—That [position] which is [held] established, in the same school, and which in another school [is regarded as] not established, is [what we mean by] a 'Dogma peculiar to some school.'

Aph. 30.—That, if which be [held] established, there is the establishing of another point, is [what we mean by] a 'Hypothetical Dogma.'

Aph. 31.—An 'Implied Dogma' is determined by the mention of a particular fact in regard to any thing, not expressly declared in an aphorism, [our knowledge of the fact coming so immediately] from what is recognised, [by the maker of the aphorisms, as to render a demonstration superfluous—the act being thus entitled to rank not as a deduction but as a dogma].

SECTION VI.

The Method of Argumentative Exposition.

Aph. 32.—The members [of a demonstration] are (1) the Proposition, (2) the Reason, (3) the Example, (4) the Application, and (5) the Conclusion.

Aph. 33.—The 'Proposition' is the declaration of what is to be established.

Aph. 34.—The 'Reason' is the means for the establishing of what is to be established; [and this force it may derive either] from the Example's having a character which involves another, or through the Example's wanting a character the want of which involves the absence of another.

Aph. 35.—The 'Example' is some [undisputed] 'familiar case of a fact' [see *Aph. 25*], which, through its having a character which is invariably attended by what is to be established, establishes [in conjunction with the Reason] the existence of that character which is to be established.

Aph. 36.—Or the 'Example', on the other hand, wanting some character the want of which involves the absence of some given character, [may co-operate in establishing what is to be established] by a process the converse of that [declared in the preceding aphorism].

[As when we argue that the vapour seen rising from a lake is *not* smoke, because a lake is invariably devoid of fire.]

Aph. 37.—The 'Application' is the re-statement of that in respect of which something is to be established,—this re-statement declaring it to be *so* or *not so* as regards the Example.'

Aph. 38.—The 'Conclusion' is the re-statement of the Proposition [as being now authorized] by the mention of the 'Reason.'

SECTION VII.

Concluding the Topic of Demonstration.

Aph. 39.—'Confutation' [which is intended] for the ascertaining of the truth in regard to a question, the truth in regard to which is not accurately apprehended—is reasoning from the supposition of [the cessation of] the cause [to the cessation of the effect—for, on the admitted cessation of the cause, the observed resulting phenomenon ought of course to cease also].

Aph. 40.—'Ascertainment' is the determination of a question by [hearing] both what is to be said for and against it, after having been in doubt.

SECTION VIII.

The Topic of Controversy.

Aph. 41.—'Discussion' is the undertaking—[by two parties respectively—of the one side and the other in regard to what [conclusion] has been arrived at by means of the five-membered [process of the demonstration already explained—see §32;—this procedure] consisting in the defending [of the proposition] by proofs [on the part of the one disputant] and the assailing it by objections [on the part of the other,—the discussion being conducted on both sides] without discordance in respect of the tenets [or principles on which the conclusion is to depend].

Aph. 42.—'Wrangling,' consisting in the defence or attack [of a proposition] by means of frauds [see §50], futilities [see §58], and what procedure deserves [nothing but] an indignant rebuke [see §59], is what takes place after the procedure aforesaid—[that is to say, after a fair course of argumentation,—supposing this to have failed to bring the disputants to an agreement].

Aph. 43.—That—[viz. Wrangling, §42,]—when devoid of [any attempt made for] the establishing of the opposite side, of the question, is Cavilling.

SECTION IX.

Of Fallacies, or what only look like reasons, by means of which a man may deceive himself or another.

Aph. 44.—The Semblances of a reason are (1) the Erratic, (2) the Contradictory, (3) the Equally available on both sides, (4) that which is in the same case with what is to be proved, and (5) the Mistimed.

Aph. 45.—That [semblance of a reason] is Erratic which arrives at more ends than the one [required].

Aph. 46.—That [semblance of a reason] is the Contradictory which is repugnant to what is proposed as that which is to be established.

Aph. 47.—That from which a question may arise as to whether the case stands this way or the other way, if employed with the view of determining the state of the case, is [a mere semblance of a reason—being] equally available for both sides [of the dispute].

Aph. 48.—And it [the alleged reason] is in the same case with what is to be proved, if, standing itself in need of proof, it does not differ from that which is to be proved.

Aph. 49.—That [semblance of a reason] is Mistimed which is adduced when the time is not [that when it might have availed].

SECTION X.

Of the Tricks employed by the dishonest disputant to thwart the other party.

Aph. 50.—‘Unfairness’ [in disputation] is the opposing of what is propounded by means of assuming a different sense [from that which the objector well knows the propounder intended his terms to convey].

Aph. 51.—It is of three kinds, (1) Fraud in respect of a term, (2) Fraud in respect of a genus, and (3) Fraud in respect of a trope.

Aph. 52.—‘Fraud in respect of a term’ is the assuming a meaning other than [the objector well knows] was intended by the speaker when he named the thing by a term that happened to be ambiguous.

Aph. 53.—‘Fraud in respect of a genus’ is the assuming that something is spoken of in respect whereof the thing asserted is impossible, because [forsooth] this happens to be the same in kind with that of which the thing asserted is possible.

Aph. 54.—‘Fraud in respect of a trope’ is the denial of the truth of the matter, when the assertion was made in one or other of the modes, [viz literal or metaphorical,—which it suits the purpose of the objector to invert].

Aph. 55.—Fraud in respect of a trope [§54—some one may fancy at first sight]—is just, Fraud in respect of a term [§52], for it does not differ therefrom.

Aph. 56.—It is not so—[as supposed in §55]—because they do differ [although, it may be, agreeing in the respect just mentioned].

Aph. 57.—Or if there were no distinction where there is any similarity of character, we should have but one kind of Fraud.

SECTION XI.

Of futile Objections and hopeless Stupidity.

Aph. 58.—‘Futility’ consists in the offering of objections founded on [some mere] similarity or difference of character [without regard to the question whether the fact asserted bears any invariable relation to that character].

Aph. 59.—‘Unfitness to be argued with’ consists in one’s stupidly misunderstanding or not understanding at all.

[The term here rendered ‘Unfitness’ to be argued with signifies literally the place, i. e. the suggester, of censure or rebuke;—for if a man stupidly misunderstands you, or does not understand you at all, and yet still persists in trying to make a show of opposition, then the matter has come to that point where there is nothing left for it but to rebuke him as a blockhead, and to turn him out or quit his company.]

Aph. 60. Since there are various kinds, there are many sorts of ‘Futility’ and of ‘Unfitness to be reasoned with’—[but, as other questions are more pressing, their subdivision is not made here].

Let us bestow a retrospective glance on this Lecture in which GAUTAMA lays down the plan of the whole Nyāya system; and let us enquire whether GAUTAMA’S exposition is obnoxious to such a charge as is brought against it, for example, by Dr. Ritter, who says, (at p. 366, Vol. iv. of the English version of his History of Philosophy,) “In its ‘exposition the Nyāya is tedious, ‘loose, and unmethodical. Indeed the whole form of ‘this Philosophy is a proof of the incapacity of its expositors to enter into the intrinsic development of ideas, ‘whatever knowledge they may have possessed of the ‘external laws of composition.” Setting aside the latter of these sentences, which has possibly been mistranslated; we venture to say that the Nyāya—up to the point that we have here reached in GAUTAMA’S exposition of it—can be tedious only to him who does not understand it or who has no taste for philosophical enquiries; that it can appear loose to any one only as the chain-cable heaped upon the deck of a man-of-war appears loose in the eyes of the landsman who never saw it stretched; and that it can appear unmethodical only to him who has failed to discern its method. We blame no one for having failed to discern its method, but we do blame those, including Dr. Ritter, who, having failed to discern it, take upon them to deny its existence. The method in GAUTAMA’S exposition is, one might think, sufficiently clear. Let us try to make it if possible clearer. Aiming at this, we shall now give our Synopsis of GAUTAMA’S method, noting, in each instance, as we go along, the Aphorism to which our statements have reference.

GAUTAMA starts with the grand question of all questions—the enquiry as to how we shall attain the *summum bonum*,—the ‘chief end of man,’ as the Westminster Catechism literally represents the Sanskrit *paramapurushārtha*. The general answer to this he states in his first aphorism—where he lays down further the position that deliverance from evil can be reached only through knowledge of the truth. [see §1.]

Few are likely to dispute this first position—[those few being such as are to be remitted to the category noticed under §59,]—and the next question is,—have we *instruments* adapted to the acquisition of a knowledge of the truth? According to GAUTAMA we are furnished with four instruments adapted to this purpose. [These he enumerates in §3, and describes severally in §4—8.]

But, if we have instruments, let us know what are the *objects*, in regard to which it is worth while obtaining a correct knowledge by means of the appropriate instruments. [These he enumerates in §9, and he defines them severally in §10—22.]

But the bare enunciation and definition of these Objects does not ensure a correct and believing knowledge of them. [The state intermediate between hearing and believing, viz. Doubt, he defines in §23.]

But how is a man to get out of doubt? He will be content to remain in doubt if there be no *motive* for enquiring further. [Here—§24—he takes occasion to explain what constitutes a Motive.]

But, in every enquiry, to reach the unknown we must start from the *known*;—there must be *data*. The knowledge which, in any enquiry, we may treat as requiring no demonstration, is either popular—being that on which the unlearned and the learned are at one—the only ground available in dealing with the unlearned [see §25]; or it is scientific—belonging to the schools [see §26]. This latter, again, is divisible into four—viz., tenets received in every school [§27]; tenets peculiar to particular schools, and furnishing the grounds of *argumenta ad hominem* only [§20]; tenets postulated, and available only where the hypothesis is conceded [§30]; and tenets which, though not expressly laid down by the founders of the schools, are yet so clearly implied as to require no special demonstration, being inevitable Corollaries [§31].

The data being determined, it is proper to determine the order of procedure in demonstrating thereby something not granted. [This order of procedure is intimated in §32 and explicated in §33—38.]

(To be continued.)

THE SĀHITYA-DARPAṆA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 86.)

TEXT.

No. 645. When the letters, under a particular disposition, induce the shape of the lotus &c., it is termed the Fancy Ornament (Chitra).

COMMENTARY.

a. By the ' &c.' are implied a sword, a drum, a wheel, the *Gomātrikā** and others.

b. The letters, though striking through that particular disposition of them in writing, being tropically identified with the *vocal* letters striking by means of that particular *succession in which they come in* contact with the ether of the ear, it is reckoned an ornament of word.

c. Among its *many* varieties, the composition of the Lotus is instanced in *this couplet of mine* :—

मरमासुषमा चारुचा मरवधूतमा ।

मातृधूतमावासा सा वामा मेस्तु मा रमा ॥

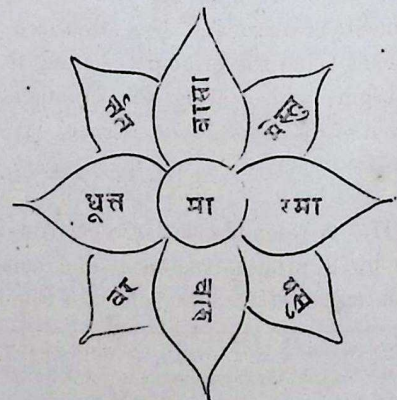
"Māra-mā-sushamā chāru-ruchā Māra-vadhūttamā
Māttā-dhūrttatamāvāsā sā vāmā me 'stu mā Ramā."

(May that lovely lady be mine, who equals Kāma's mother—*Lakṣmī*, in beauty, who, in fair radiance, excels his consort—I care not for Fortune, no I never care for that goddess, who takes her dwelling with the vilest rogues.)

This Composition of an Octopetalous Lotus has its letters, or rather *syllables*, in the primary quarters coalescent by exit and entrance, but not so in the secondary quarters, the syllable of the pericarp, *which is repeated eight times*, being of course coalescent.† Similarly may the composition of the sword &c. be inferred.

* According to the *Sarasvatī-kānthābharana* (another Rhetorical work) the uneven flow of a cow's urine is what is meant here.

† This requires explanation. First draw a lotus of eight petals pointing respectively to the eight quarters. Begin with reading and writing the first syllable *मा* (*mā*) in the seed-vessel, go out into the eastern petal with the next two syllables *रमा* (*ra-mā*), then enter, at its point, the south-eastern petal, with the next two syllables *सुष* (*su-sha*), then come back to *मा* (*mā*) in the seed-vessel, make your exit by the southern petal, with *चारु* (*chā-ru*), return the same way, with *रुचा* (*ru-chā*), to *मा* (*mā*), and so on reading two syllables in each petal, but repeating them inversely in the four primary ones, till you make your final entrance into the seed-vessel through the same petal (the eastern) that you first started by.

TEXT.

No. 646.—The Enigma (*Prabelikā*), which, being opposed to flavour, is no ornament and is *as useless and ugly* in poetry as a hump *in the human body*, is not dwelt upon here. It consists merely in a turn of words, in the shape of the want and addition of a syllable, &c.

COMMENTARY.

a. The expression 'in the shape of the want and addition of a syllable' implies three varieties of the enigma, viz. (1) one with a syllable wanting, (2) with a syllable added, and (3) with a syllable wanting and a syllable added. For example:—

कूजन्ति कौकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजं ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥

"Kūjanti kokilāḥ sāle, yauvane phullamambujam,
Kiñ karotu kuraṅgākshī vadanena nipīḍitā."

(The kokils warble on the mango tree, the lotus blooms in the water: what may the fawn-eyed lady do, oppressed as she is by love?*)

Here 'sāle' being said for 'rasāle,' the syllable 'ra' is wanting; 'yau' is added in 'yauvane' which is read instead of 'vane,' 'mā' is omitted and 'va' added in 'vadanena' used in place of 'madanena.'

b. By the '&c.' (in the text) is meant the concealment of a verb, a case or the like. Of these the concealment of a verb, as:—

पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वान्यभरणानिच ॥

"Pāṇḍavānān sabhā-madhye Duryodhana upāgataḥ,
Tasmai gāñcha hiraṇyañcha sarvānyābharāṇāniḥa."

(In the midst of the assembly of the Pāṇḍavas, came Duryodhana: to him land and gold and all ornaments.)

Here the verb 'aduh' (they gave) is concealed in 'duryodhanah' which is to be analysed into 'aduh yah adhanah;' the enigma being explained—Any pauper that entered the assembly of the Pāṇḍavas, they gave him land &c. So in the other varieties.

c. Now the occasion having arrived for treating of the ornaments of sense, and those that are founded on similitude, as being the principal, having to be defined first, he begins with stating the ornament of simile, which, even of these, forms the essence.

TEXT.

No. 647. A resemblance between two things, EXPRESSED by a SINGLE sentence, and unaccompanied with a contrast or difference, is termed Simile.

* Rendered according to the riddle it would read thus: "The kokils warble on the Sāl tree, the lotus blooms in youth: what may the fawn-eyed lady do, distressed as she is by the face."

COMMENTARY.

a. In the Metaphor (*rūpaka*—§ 669) and the like the resemblance is suggested; in the Dissimilitude or Contrast (§ 700) the difference too is expressed; in the Reciprocal Simile (see § 667) there are employed two sentences; and in the Comparison Absolute (§ 666) there is only one object compared, i. e. compared to itself. Thus we see the difference of the present Ornament.

TEXT.

No. 648. This is Complete, when the common attribute, the words implying comparison, the object compared and that compared to, are all expressed.

COMMENTARY.

a. 'This'—i. e. the Simile. The 'common attribute' i. e. the quality or action of two objects which occasions their similitude, such as charmingness or the like.—'Words implying comparison' such as 'iva' (as) or the like.—'The object compared' i. e. a face, for instance. 'The object compared to'—for example, the moon.

TEXT.

No. 649. This again is Direct (śrautī) when the comparison is expressed by such words as 'yathā,' 'iva,' 'vā' (all answering to the English *as*) or by the affix '-vat' as equivalent to 'iva;' Indirect (ārthī) when such words as 'tulya' (equal) 'samāna' (like) &c., are employed, or the affix '-vat' in the sense of 'equal.'

COMMENTARY.

a. Though the particles 'yathā,' 'iva,' 'vā' &c., or the English 'as,' are equivalent to the terms 'tulya' (like) &c., used in the other sort of Simile, yet since they at the very hearing convey the notion of the relation of similarity between the objects compared together, their employment makes a Simile direct. So in the employment of '-vat,' when affixed *locatively* or *possessively* in the sense of 'iva' (as) according to Pāṇini's rule "Tatra Tasyeva" (V., 1, 116)."

The terms 'like' &c., on the other hand, rest with the object compared, as in 'The face is like the lotus;' or with the object to which the comparison is made, as in 'The lotus is the like of the face;' or with both, as in 'The lotus and the face are alike;' so it is through our looking after their implied sense that these words come to express a comparison and consequently their use makes a Simile indirect, or virtual (ārthī).* So in the case of the employment of '-vat' in the sense of 'like' according to the rule "Tena tulya" &c., (Pāṇini V.1,115)

* The particles 'iva' &c., implying, as they do, nothing else but resemblance in the abstract, directly express a comparison. While the words 'like,' 'equal' &c. being concrete terms do not directly convey the abstract notion of resemblance, but through calling up the idea of something resembling, which has to be apprehended in identity with what they are put in apposition to (viz., any one of the objects compared together or both), before the comparison can be perceived.

TEXT.

No. 649.* The two *kinds* are possible in a nominal affix (taddhita), a compound, and in a sentence or phrase.

- a. 'The two kinds'—i. e. the Direct and the Indirect
b. For example :

सौरभमम्भोरुहवनमुखस्य कुम्भाविषस्तनो पीनो ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले ॥

'Saurabhamambhoruhavanmukhasya kumbhāviva stanau pī-
nau

Hṛdayaṁ madayati vadanaṁ tava śaradinduryathā bāle."

(The fragrance of thy mouth is as-the-odour-of-the lotus, thy breasts are plump as-jars, and thy countenance, O girl, gladdens the heart as the autumnal moon.)

Here, 'ambhoruha-vat,' 'kumbhāviva,' and 'śara-dinduryathā' are respective instances of the three varieties of the direct *Simile*.

मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्यो त्रिपेलवः पाणिः ।

चकितमगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः ॥

"Madhuraḥ sudhāvadadharah pallava-tulyo'tipelavaḥ pāṇiḥ
Chakita-mṛiga-lochanābhyāṁ sadṛśī chapale cha lochane
tasyāḥ."

(Sweet like-ambrosia is her under-lip, soft like-the-tender-leaf is her hand, and her eyes are tremulous like those of the frightened deer.)

Here the Indirect Simile, in its three kinds, is respectively exemplified in 'sudhā-vat,' 'pallava-tulyaḥ' and 'chakita-mṛigalochanābhyāṁ sadṛśī.'

TEXT.

No. 650. Thus the complete Simile is sixfold.

COMMENTARY.

- a. The text is clear.

TEXT.

No. 651. It is Elliptical when one, two, or three of the four beginning with the 'common attribute' (see § 648) are omitted, and this also, like the former (the complete simile) is direct or indirect.

COMMENTARY.

- a. 'This'—the Elliptical.—He states its varieties.

TEXT.

No. 652. This, in the omission of the attribute, is like the complete, save that the Direct is not possible in a nominal affix.

COMMENTARY.

- a. 'This'—the Elliptical Simile,—'in the omission of the attribute'—i. e. of the common quality or action, 'is like the complete,' that is to say, it is sixfold in the aforesaid manner, but the direct not being possible in a nominal affix, it is *in fact*, fivefold.

* This number is, by mistake, repeated in Dr. Roer's edition of the original.

- b. For example :

सुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ।

वाचः सुधावोष्ठस्ते विम्वतुल्यो मनोऽश्मवत् ॥

"Mukhaminduryathā pāṇiḥ pallavena samah priye,
Vāchah sudhāvoshṭhaste vimba-tulyo mano 'śma-vat,
(Thy face, my love, is as the moon, thy hand is equal to the tender-leaf, thy words are as-nectar, thy lips are like-the Vimba-fruit, but stone-like is thy heart.)
(To be continued.)

THE RIJU VYA'KHYA'.

TO THE EDITOR OF THE PANDIT, BENARES.

Sir, I see from your notice of this work in your October number, that Pandit Rāmgati Nyāyaratna has published a key to Pandit Ishwarchandra Vidyāsāgar's Rijupāṭha Part III. But I regret to observe that such a work should have been printed in the Bengali character, as it entirely restricts the use which otherwise would have been made of it.

All publishers of Sanskrit Literature must bear in mind that if the publications they issue are to do any practical service they must publish them in the *Devanāgarī* character, which is the one channel of rendering them accessible to students of Sanskrit in all parts of India: remembering that Sanskrit is the common inheritance of all India.

I trouble you with these remarks, simply because I should like to have gone through the work to see how a modern Bengali Sanskrit scholar performs the work of commenting in Sanskrit. But the fact of its having been published in the Bengali character prevents my curiosity from being satisfied.

In case the author publishes a second edition of his work (which I doubt not he may soon have an opportunity of doing, judging from your favourable remark thereon), I hope, he will be induced to publish it in the *Devanāgarī* character.

Yours faithfully
A BOMBAYITE.

Bombay, 12th November, 1866.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR : all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be charged for according to the space occupied.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE
MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 8.

Benares January 1st, 1867.

Vol. I.

केचित्तु बाधितविषयत्वमिवासाधितविषयत्वमप्यनुमान-
कारणमाहुः । प्रमाणान्तरसिद्धेऽपि विषये नानुमानं वर्तते
यथा प्रत्यक्षावगते वज्रैरौष्ण्ये । तत्प्रभाकरमतानुसारिणो नानु-
मान्यन्ते । सिद्धविषयमेवमनुमानमित्युक्तं । तद्वथा सम्बन्ध-
नियमावधारणसिद्धविषयं तथा प्रत्यक्षादिसिद्धविषयमपि कि-
मिति नोपपद्यते । प्रमातारस्तु निवृत्तप्रमित्सास्तत्र सम्बन्ध-
नियमानुसन्धानं प्रति नाद्वयन्तइति नानुमानमुदेति यदिचा-
नुसंहितसम्बन्धनियमैकदेशदर्शनेऽपि विषयसिद्धौ नानुमानमु-
त्पद्यते ततो भवेदेवासाधितविषयत्वमप्यनुमानकारणं । नैव-
मस्ति । तस्मात्पूर्वमिदमनुमानकारणपरिगणनं । नियतसम्ब-
न्धैकदेशदर्शनं सम्बन्धनियमस्मरणं चाबाधकं चाबाधितविषय-
त्वं चेति । यद्यबाधितविषयत्वमप्यनुमानकारणं कथं तर्हि ज्वा-
लाभेदस्याहिणोऽनुमानस्योदयः । प्रत्यक्षेणाहिं सैवेयं ज्वालित्य-
भेदे प्रतीतेऽपि एहोदरादिवर्तिप्रभामण्डलदर्शनाद्भेदोऽनुमी-
यते । प्रभाविततिर्हि तेजोवयवविसरणमन्तरेण नोपपद्यते ।
अवयवविसरणेचावयविनो नियतो विनाशः । दृष्टोहि तन्तुवि-
भागात्पटविनाशः । तेन विनष्टायां ज्वालायां दृश्यमाना ज्वाला
ततो भिन्नाऽनुमीयते । यथा पटे विनष्टे दृश्यमानस्तन्तु-
स्ततो भिद्यते । पूर्वज्वाला विनष्टा विशीर्णावयवत्वात्पटवत् ।
दृश्यमाना ज्वाला विनष्टाया भिन्ना तस्यां विनष्टायामुपल-
भ्यमानत्वात्पटविनाशे पटान्तरवदिति । उच्यते । बाधितवि-
षयत्वं यत्र निश्चितं तत्रानुमानं नात्यज्यते यत्रतु विषयबाधा
सन्दिग्धा तत्रानुमानमुत्पद्यतएव । इहतु सैवेयं ज्वालितप्र-
तीतौ जातायामपि शङ्काऽवतरत्येव । सादृश्येन शुक्तिकार-
जतयोर्भेदानवसायादेवविधा प्रतीतिर्भेदेऽपि दृष्टा । तेन किं

भेदेऽपि सादृश्यवशेन भेदादहणादेवविधा प्रतीतिरुताभेदेनैवेति
शङ्कादयाद्बाधितविषयत्वं सन्दिग्धमिति नानुमानोत्पत्तिप्र-
तिबन्धः । अतएव समानवर्तिकावर्तिनीषु वहीषु ज्वालासु
ज्वालात्वं सामान्यं नाश्रीयते । भेदादहणेनापि प्रतीतिरुपपत्त्वा-
त् । वज्रैस्तूष्णत्वप्रतीतिरन्यथा सम्भावयितुमशक्येति निश्चितं
बाधितविषयत्वमतस्तत्र युक्तवानुमानविरोधः ।

अन्येषु न सत्यमिति पक्षत्वमप्यनुमानकारणमाहुः । यथोदितल-
क्षणोऽपि हेतुर्यथोदितहेत्वन्तरमतिबद्धो नानुमानं जनयति किन्तु
संशयः । तथाऽप्रत्यक्षो वायुर्द्रव्यत्वे सत्यरूपत्वादित्यनेन प्रति-
पक्षेण हेत्वन्तरेण प्रतिबद्धः प्रत्यक्षो वायुर्महत्त्वे सति स्पर्शव-
त्त्वादित्ययं हेतुर्वैयौ प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वसंशयमापादयति नत्व-
नुमानं जनयितुमलमिति । तदनुपपन्नं । यथोदितलक्षणयो-
र्हेत्वोरेकत्र समवायाभावात् । भावेवा वस्तुनो नित्यसंशयित-
धर्मत्वापत्तेः । तथाहि । अरूपवत्त्वादित्ययं हेतुः स्पर्शेन्द्रिया-
न्वयव्यतिरेकानुविधायितया वायुप्रतीतेरनुमानबाधितविषयः ।
इदंचानुमानं यथा शीघ्रभावि तथोदितमेव प्राक् । प्रत्यक्षं हि
निषेधता क्वचिदवश्यं प्रत्यक्षत्वमङ्गीकरणीयं । इन्द्रियोन्वय-
व्यतिरेकानुविधायी प्रत्ययः प्रत्यक्षमित्यभ्युपेयं । ननु न स्पर्श-
नेन वायुः प्रतीयते किन्तु स्पर्शमात्रमेव । नेत्युच्यते । स्पर्शो-
न्तरप्रत्ययेऽपि द्रव्यप्रत्यभिज्ञानात् । यदि स्पर्शमात्रमेव स्पर्शनं
भवेत्तदा स्पर्शभेदेऽपि किं प्रत्यभिज्ञायेत । ननु वायोः स्पर्शभेदो
न सम्भवति । अनुष्णाशीतैकस्पर्शेव वायुः । तस्यतु तोय-
सम्यक्तात्कृतः शीतस्पर्शः प्रतिभाति । एवं तेजःसंयोगादुष्ण-
स्पर्शवदिति । उच्यते । सत्यं वायोरनुष्णाशीतएव स्पर्शः । तो-
यतेजोगतौ च शीतोष्णस्पर्शौ तथापि ताभ्यामभिभूते स्पर्शे शी-

तेषां स्पर्शावपि प्रति यतोऽन्वयिनी प्रतिपत्तिः । सा च स्पर्शमात्र-
प्रत्यये नोपपद्यतइति वदामः । तस्मादनुमानबाधितविषयत्वा-
दरूपत्वादित्यप्रत्यक्षत्वं नोपस्थापयति । स्पर्शवत्त्वादित्येतदेव
निःप्रतिपत्तमनुमानं जनयति । तस्माद्वयोदितलक्षणः सर्वैव
सम्प्रतिपत्तइति नेदं पृथग्लक्षणं ।

प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टस्वलक्षणं ।

प्रत्यक्षवच्च कर्त्तव्या प्रमाणफलवर्णना ॥

द्विविधमनुमानस्य प्रमेयं । किञ्चिद् दृष्टस्वलक्षणं । यथा
वह्नादिकं । किञ्चिच्चादृष्टस्वलक्षणं । यथा कर्मादिकं ।
कथंपुनर्यस्य स्वलक्षणं न प्रतीतं तदनुमानं शक्यते । येन हि सह
हेतोः सम्बन्धः प्रतिपत्तः स तस्माद्भूतोरनुमातुं शक्यते । न-
चादृष्टस्वलक्षणेन सह सम्बन्धनियमावधारणं कस्यचित्सम्भव-
तीति नादृष्टस्वलक्षणमनुमातुं शक्यते । उच्यते । सामान्यतो-
पि सम्बन्धनियमावगमो भवत्येवानुमानोत्पत्तौ निमित्तं । यथा
यत् कादाचित्कं तदागन्तुकाज्जायमानं यथा तन्तुसंयोगेभ्यः
पटः । कादाचित्कौ च द्रव्यस्य संयोगविभागाविति ताभ्यामा-
गन्तुकं वस्तु प्रतीयते । न च द्रव्यमेवागन्तुकं तस्य प्रत्यभिज्ञा-
नेन स्थिरत्वावगमात् । न च शक्यते वक्तुं भिन्नान्येव द्रव्याण्य-
त्यन्तसादृश्येनाप्रतीयमानभेदानि तत्प्रत्ययविषयाणीव भासन्ते
ज्वालादिवदिति । द्रव्यभेदे प्रमाणाभावात् । ज्वालादिप्रमा-
णमुपन्यस्तमेव विभागसंयोगादिकार्योत्पत्तिस्तु यथाप्रतीति
द्रव्यस्यैव सत्यप्यागन्तुककर्माभ्युपगमेनाप्युपपद्यतइति न द्रव्य-
भेदे प्रमाणमस्ति ।

अत्र कश्चिदाह । न कर्मादृष्टस्वलक्षणं प्रत्यक्षत्वात्क-
र्मणः । तदाह भगवान्काश्यपः । सद्ध्याः परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्मच रूपिद्रव्यसमवायाच्चातु-
षाणीति । तथाहि । गच्छत्ययमिति प्रतीतिरिन्द्रियान्वयव्य-
तिरेकानुकारिणी । तदेव च प्रत्यक्षत्वे कारणं । न च वाच्यं
कर्मफलभूतविभागसंयोगविशेषबलेनैवेयं प्रतीतिरिति । तच्चि-
बन्धनत्वे स्थाणावप्येकशयेन वियुक्ते श्येनान्तरसंयुक्तेचापत्तेः ।
चलित्वा स्थितेपि च चलतीति वर्त्तमानावभासप्रसक्तेः विभा-
गसंयोगयोर्वर्त्तमानत्वात् । अतीन्द्रियेण च व्याप्ता संयोगवि-
भागयोरप्यतीन्द्रियत्वात् पतति पतत्रिणि चलतीति प्रत्यया-
नुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चानुमातुमपि कर्म शक्यते । तद्वि न
नित्यं । विभागसंयोगयोः सदादयप्रसक्तेः । अनित्यत्वे तस्या-
प्यसमवायिकारणमवश्यमाश्रयणीयं । तद्वरं विभागसंयोगयो-
रेवास्त्विति न कर्मानुमाने किञ्चिदपि लिङ्गं समर्थं । तदुक्तं ।

नित्यत्वे च सदा जन्म स्यात्संयोगविभागयोः ।

अनित्यत्वे ऽस्य यो हेतुस्तयोरेवास्तु तेन किं ॥

तदिदमसारं । प्रत्यक्षेणाहि गच्छति द्रव्ये विभागसंयोगा-
तिरिक्तविशेषानुपलब्धेः । यस्त्वयं गच्छतीति प्रत्ययः स विभा-
गसंयोगानुमितक्रियालम्बनः । सा च क्रिया न स्थाणावनुमी-
यते । उत्पत्ततेः श्येनस्य यो देशान्तरसंयोगस्तस्य ततो निष्प-
त्त्यनवकल्पनात् । तद्वत्कर्मान्तरानुमानप्रसङ्गात् । निपततरश्च
श्येनान्तरस्य प्रादेशविभागोत्पत्तये कर्मान्तराश्रयणापत्तेश्च ।
श्येनयोस्तु कर्मणोरनुमितयोरुपपद्यते तयोर्देशान्तरसंयोगवि-
भागौ । तस्मात् स्थाणौ चलतीति न युज्यते । चलित्वा सि-
तस्यापि च देशान्तरसंयोगेन क्रियाविनाशात् वर्त्तमानक्रियाप-
त्ययानुत्पादः । अतीन्द्रियत्वेपि च व्याप्ता वियति विततालो-
कावयवसंयोगविभागनिबन्धना पतति पतत्रिणि विशिष्टबु-
द्धिस्तद्वलेन च क्रियानुमानमपि सुकरमेव । न च कर्मान्तरकल्पनम-
पि दोषः । कर्महेतोः संयोगविभागोत्पत्त्यसम्भवात् । तथाहि ।
शरीरेतावत्प्रयत्नापेक्षादात्मसंयोगात्कर्मात्पद्यते । न च ततः
शरीरेदेशविभागसंयोगयोरुत्पत्तिरवकल्पते । संयोगोहि स्वा-
श्रये स्वाश्रयसमवेतेवा द्रव्यान्तरे कार्यमारभतइति नियतं । यथा
तन्तुसंयोगास्तन्तुषु पटमारभन्ते प्रचयाख्यश्च संयोगो ऽवयवेषु
समवेतः स्वाश्रयसमवेते ऽवयविनि महत्त्वं जनयति । योपि
संयोगः संयोगं जनयति सोपि तस्य स्वाश्रयस्वाश्रयसमवेत-
योजनकः । तन्तुतुरीसंयोगोहि पटतुरीसंयोगस्य जनयितेष्यते ।
तस्य तुरीतावदाश्रय एव । पटोपि तन्त्वाश्रितत्वात्स्वाश्रयस-
मवेतः । आत्मशरीरसंयोगश्चात्मनि शरीरे च समवेतः स कथं
देशे कार्यमारभेत । तत्रासमवायात्तेन सहैकार्यसमवायाभा-
वाच्च । कर्म तु स्वाश्रये शरीरे जनयितुं शक्नुयादेवेति कर्महे-
तोर्विभागसंयोगावनुत्पद्यमानौ ततो न्यत्कारणं कल्पयन्तौ क-
र्मानुमापयतः । एतेन नोदनाभिधातात्मकौ कर्महेतू संयोगौ
व्याख्यातौ । नोदनाख्योहि शरज्यासंयोगस्तयोस्तत्समवेतेवा
कार्यमार्वाभावयितुमलमिति न ततः शरीराकाशगतौ संयोग-
विभागानुत्पत्तिं लभेयातां । तथा ऽभिधातात्मकोपि वेगवन्मुस-
लोलूपलसमवेतः कथमुत्पत्तत ऊर्ध्वं मुसलस्य चाकाशस्य च
संयोगविभागावारभेत । यश्च वेगाख्यः संस्कारः कर्महेतुरिष्यते
ततोपि संयोगविभागानुपपत्तौ । संस्कारस्य स्वाश्रय एव
कार्यारम्भनियमात् । भावनाख्योहि संस्कार आत्मसमवेत
आत्मन्येव स्मरणलक्षणं कार्यं जनयन् दृष्टइति कथं वेगात्मा
संस्कारः शरवर्त्याकाशेन तेजोवयवैः स्तिमितैश्च वायुभिः
सह संयोगविभागावारभतइति न शक्यमाश्रयितुं कर्महेत्व-
भिमतदेव विभागसंयोगानुत्पद्यतेइति युक्तमेव कर्मानुमानं ।
न च कर्मणः प्रत्यासन्नद्रव्यवर्त्तिकार्यारम्भनियमो ऽवधारितः
तस्य कार्यवगम्यत्वात् । यादृशेनहि कार्येण यदनुमीयते
तादृशमेव तस्य कार्यं । यदिच तस्याप्ययं नियमः स्यात्तदा

कार्यमेव नोपपद्येत । तच्च कर्म सर्वमेव विभागपूर्वकं संयोगमारभते । किञ्चित्तु वेगाख्यं संस्कारमपि । संयोगाच्च तस्योपरतिमूर्तद्वयाणिच तस्याश्रयभूतानीत्यादि प्रमेयपारायणे प्रपञ्चितं ।

सर्वभावानां च शक्तिरदृष्टस्वलक्षणापि कार्येणानुमीयते । अग्निर्गन्धभूतादेव दाहो दृष्टस्तथाभूतादेव मन्त्रौषधिप्रणिधाने कार्यं न दृश्यते न तत्र दृष्टमेव रूपं कारणं । तस्याजनकावस्थातो विलक्षणत्वाभावात्कार्यानुदयप्रसङ्गात् । यच्च खलु अजनकदशातो निरतिशयं ततः कार्यं नोत्पद्यते कुण्ठादिव कुठारात् । यदा तु ततएव कार्यं दृश्यते तदा तदवस्थातोऽस्त्येव वैनक्षणं तीक्ष्णत्वमिव । अग्नौ च कार्यानुदयदशातो विलक्षणं न कार्यादयसमये प्रत्यक्षदृश्यं रूपमुपलभ्यते । भवितव्यं च वैलक्षण्येनान्यथाकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति कार्यादयेऽतीन्द्रियं किञ्चिद्रूपं बहिरनुमीयते । तस्य मन्त्रौषधिप्रयोगेण विनाशात् कार्यं नोत्पद्यते । नच वाच्यं मन्त्रौषधादिभिरतीन्द्रियं रूपं न किञ्चिद्विनाश्यते किन्तु मन्त्रौषधादिसन्निधाने नैव कार्यान्वयइति । कारणवैगुण्ये कार्यादयविधातासम्भवात् । अथोच्यते मन्त्राद्यप्रयोगोपि कार्यानुत्पत्तिनिमित्तं सन्प्रयोगेचाप्रयोगो निवर्ततइत्यस्ति कारणवैगुण्यमिति । तच्च । अप्रयोगस्य प्रयोगाभावरूपत्वात् सर्वभावानां च भावकारणनियतत्वदर्शनात् । अभावस्य क्वचिदपि कार्यं जनकत्वाश्रयणानुपपत्तेः । यच्च तदतीन्द्रियमग्रेरूपं तच्छक्तिसामर्थ्यादिशब्दवाच्यतया लोके प्रतीतं तस्यच कार्यानुत्पत्तौ द्वयो गतिरभिभवोवा विनाशोवा । यत्र कदाचिदपि पुनः कार्यं न दृश्यते तत्र विनाशएव वस्तुनः । यत्रपुनः प्रतीकारवशेनकार्यादयस्तत्राभिभवमात्रं । तस्यचैवं ब्रह्मादिप्रसिद्धस्य सर्वभावेषु कार्यादयानुकूल्यं कार्यात्पादकानुमानेन परिकल्पनीयं । तस्यच नित्याश्रयाश्रितस्य नित्यत्वमनित्याश्रयाश्रितस्य तदुत्पत्तिकारणादेवोत्पत्तिः । संस्काराच्चास्यायमेव विशेषः । संस्कारोहिनाम नित्यत्वनित्योऽनित्येषु च कारणान्तरायत्तइति ।

प्रत्यक्षवच्चास्यापि प्रमाणफलवर्णना कर्तव्या । यदानुमितिरनुमानमिति प्रमितिः प्रमाणमितिचावसीयते तदान्यादिविप्रया लिङ्गदर्शनसापेक्षादात्ममनःसचिकर्षादुत्पत्त्याऽधिगतिरेवानुमानं प्रमाणं । फलचोपादानादिक्रिया । यदाचानुमीयतेऽनेनेत्यनुमानं प्रमीयतेचानेनेति प्रमाणमिति करणाश्रयणं तदात्ममनःसचिकर्षोऽनुमानं । सम्बन्धनियमस्मरणमेकदेशदर्शनचेतिकर्तव्यता । फलं च लौकिकविषयानुमितिः । साधकतमस्यवा करणाश्रयत्वात्तमवर्णस्यचातिशयरूपत्वाद्गुह्यतापेक्षयाच सन्निहितस्यातिशययोगाल्लिङ्गदर्शनादीनां प्रमाणत्वं ।

परप्रत्यायनेच्छूनामनुमोदयसाधनं ।

वचनं दूषणैः सार्धमर्थादेतेन वर्णितं ।

द्वेधाऽनुमानमुत्पद्यते । स्वयमनुसंहितयावाऽनुमानोत्पादसामर्थ्या परप्रयुक्तवाक्योद्बोधितयावा । तत्रानुमानोत्पत्तिसामर्थ्यप्रतिपादनैव तत्प्रतिपादकवाक्यस्वरूपमपि सूचितमेव । तत्राबाधितइति प्रतिज्ञा । ज्ञातसम्बन्धनियमस्येत्यनेन दृष्टान्तवचनं । एकदेशदर्शनादिति हेत्वभिधानं । तदेवं अवयवसाधनं । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा यथा शब्दो नित्यइति । अनेनचानुमानस्य विषयो निर्दिश्यते निर्दिष्टेच विषये तस्याबाधितत्वं शक्यतेवगन्तुमिति । तथा एकदेशान्तरइत्यनेनापि एकदेशान्तरभूतस्यानुमानमित्युक्तं । तदपि प्रतिज्ञावचनेन गम्यते । तेन साधनप्रयोगे प्रथमं साध्यनिर्देशाय प्रतिज्ञा कर्तव्या एतेनैव प्रत्यक्षादिबाधितपक्षादिनिर्देशः प्रतिज्ञाभासइत्युक्तं भवति । दर्शितानि प्रत्यक्षादिबाधोदाहरणानि एकदेशभूतस्यच साध्यत्वं दर्शयितुं सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यविधिदर्शयितव्यइत्यप्रसिद्धविशेषः पक्षाभासः । सर्वज्ञो वीतरागइति । प्रतिज्ञाभासस्तु माता मे वन्द्येति उद्दिश्यहि मातरं न वन्द्यात्वं विधातुं शक्यते । तस्या अन्यवायोग्यत्वेनान्विताभिधानस्यासम्भवात् । यावज्जीवमहं मौनीत्यत्रानुमानबाधएव न स्ववचनबाधः । शब्दश्रवणाद्वि कार्याच्छब्दोच्चारयितृत्वमनुमीयते । शब्दानुच्चारकत्वंच मौनित्वमित्यनुमानबाधएव । स्ववचनंतु मौनितामाह नपुनरमौनितामिति न तेन बाधः । गम्यैकदेशान्तरसम्बन्धनियमश्च गमकैकदेशस्य दर्शनीयः परस्येति तदर्थं दृष्टान्तवचनं प्रयोक्तव्यं । यावद्वि कस्मिंश्चिद्भिर्मणि एकदेशस्यैकदेशान्तरेण प्रमाणसिद्धः सम्बन्धनियमो न प्रदर्श्यते तावदनुमानमेवात्पादयितुं न शक्यते । यत्र धर्मिणि सम्बन्धनियमो दृश्यते स दृष्टान्तो महानसादिः । सचेत्यं दर्शयितव्यः । पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिज्ञाय योयोधूप्रवाप्तसोऽग्निमानिति यथा महानसादिरिति । यस्तु साध्यविकलः साधनविकलस्तदुभयविकलः सम्बन्धनियमविकलश्च स दृष्टान्ताभासः यथा शब्दः प्रयत्नोत्पत्तदनन्तरमुपलब्धेर्मनोमोदकादिवदिति । मनोमोदकादिषु प्रयत्नोत्पत्तत्वं नास्तीति तत्सम्बन्धनियमो हेतोस्तत्र दर्शयितुमशक्यः । शब्दोऽनित्यो मूर्तत्वादुदवदिति घटस्यामूर्तत्वं नास्तीति तस्यानित्यत्वेन सम्बन्धनियमो दर्शयितुं न शक्यते । तथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात्गणवदिति गगनेऽनित्यत्वं कृतकत्वंच नास्तीति न तत्र सम्बन्धनियमः शक्यो दर्शयितुं । यथा शब्दोऽनित्यः प्रमेयत्वाद् द्रव्यवदिति किञ्चिद् द्रव्यं नित्यं परमाण्वाकाशात्ममनोदिक्कालादिरूपं । किञ्चिच्चानित्यं द्रव्यकादि । तत्र प्रमेयत्वस्यानित्यत्वेनसह सम्बन्धनियमो नास्तीत्यशक्यमेव दर्शयितुं । येनच वचनेन

सचपि साध्यसाधनधर्मयोः सम्बन्धनियमो नाभिधीयते तद-
प्याभासमेव । तद्विविधमप्रदर्शितसम्बन्धनियमं विपरीतसम्ब-
न्धनियमं च । यथा पर्वतो ऽग्निमान्धूमवत्त्वान्महानसवादिति ।
यद्यपि महानसे ऽग्निधूमौ स्तस्तथापि यावद्दुमस्याग्निनासह स-
म्बन्धो नोच्यते तावदगमकएव । तथास्मिन्नेव प्रयोगे यदैव-
मुच्यते । योयोग्निमान्स धूमवानिति तदापि गमकाभिमतस्य
धूमस्य गम्याभिमतान्नाग्निनासह सम्बन्धनियमस्यादर्शितत्वादु-
मस्य न समर्थितं गमकत्वमिति साधनाभासत्वं । सम्बन्धनि-
यमं स्मरत एकदेशदर्शनादनुमानमुत्पद्यते इत्येकदेशत्वं हेतु-
वचनं प्रयोक्तव्यं । यथाग्निमत्वे साध्ये धूमवांश्चायमिति तेन
यस्यैकदेशत्वं नास्ति तस्याभासत्वमुक्तमेव । येन वचनेन सदपि
दर्शयितुं न शक्यते तदप्याभासभूतमेव । यथा ऽवाचकशब्द-
प्रयोगादयः । असाधारणादयश्च हेत्वाभासाः सर्वेवात्रापि
योजयितव्याः । दृष्टान्तहेतुवचनयोश्च प्रयोगे क्रमनियमो
नादरणीय एकदेशदर्शनपूर्वकादपि सम्बन्धनियमस्मरणान्न-
न्तरं शब्दसाध्यज्ञानं जायते । तथा सम्बन्धनियमस्मरणपूर्व-
क्रमयेकदेशदर्शनमनुमानमुत्पादयत्येव । तत्रैकदेशदर्शनपूर्वक-
सम्बन्धनियमस्मरणं कुर्वता प्रतिज्ञानन्तरं हेतुवचनं प्रयोक्तव्यं ।
पर्वतो ऽग्निमान्धूमवत्त्वादिति । दृष्टान्तश्च योयो धूमवान्सो-
ग्निमानिति पश्चादुपादातव्यः । दृष्टान्तपुरःसरं प्रयोगे प्रतिज्ञा-
मुपादाय योयो धूमवान्सोग्निमान्महानसादिवदिति चाभिधाय
धूमवांश्चायमिति हेतुवचनं वक्तव्यं अन्येतु प्रतिज्ञानन्तरं धू-
मवत्त्वादिति हेतुमभिधाय दृष्टान्तवचनं ततोप्यनन्तरमुपनयनं
प्रयुज्जते धूमवांश्चायमिति । तत्र हेतूपनयनयोरन्यतरप्रयोगेणा-
पि साध्यसिद्धेरुभयोपादानमनर्थकमिति श्रीमांसकाः । तस्मादु-
मवत्त्वादयमग्निमानिति निगमनमप्यनर्थकमेव । यथोदितहेतु-
वक्तिसिद्धत्वादर्थस्य ।

वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानं च केचित्साधनवाक्ये कुर्वन्ति । यथा
ऽग्निर्नास्ति यत्र तत्र धूमोपि नास्ति यथा जलहृदइति । तदनुप-
पन्नं । साध्यधर्मसम्बन्धबलेन हेतोरगमकत्वं । तच्च साध्यदृष्ट-
ान्तेनैव समर्थितं । अथोच्यते साध्यदृष्टान्तमात्रेण साध्य-
धर्मवति हेतोर्वृत्तिरवगम्यते न तद्विरहिणो निवृत्तिः । नच
तथाविना हेतोः साध्यसम्बन्धनियमो ऽवकल्पते अतस्तदर्थं
वैधर्म्यदृष्टान्तोऽप्युपादेयइति । तत्र । नहि साध्यधर्मवति
हेतोर्वृत्तिमात्रं साध्यदृष्टान्तेनोच्यते किन्तु नियतएव साध्य-
धर्मसम्बन्धो दृश्यते । तथाहि । साधनधर्मोद्देशेन साध्यधर्म-
विधिः साध्यदृष्टान्तेन क्रियते । तत्र धूमवत्तयोपलक्षणं
सर्वधूमवतामुद्दिष्टत्वात् । प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तेः सर्वेषां
धूमवतामग्निमत्ता विहितेति नास्ति सम्भावना विनाप्यग्निना

धूमो भवेदिति । उद्देश्यताच प्रथमप्रयोगेणावगम्यते धूमवा-
नयमग्निमानिति । क्वचिच्च यच्छब्दप्रयोगेण । साग्निमान्यो
धूमवानिति । प्रत्युद्देश्यविधानबलेनैव सिद्धां व्याप्तिमन्यतो
निवृत्तिं च स्पष्टीकर्तुं वीप्सावधारणवचनयोः प्रयोगः क्रियते
योयो धूमवान्सोऽग्निमानेवेति तस्मात्सम्बन्धसाध्यदृष्टान्त-
प्रयोगेणैव सम्बन्धनियमावगतेरनर्थकं वैधर्म्यदृष्टान्तोपादानं ।
अथोच्यते माभूदृष्टान्तद्वयोपादानं किन्तु विकल्पो ऽस्तु ।
वैधर्म्यदृष्टान्तेनापिहि साध्यधर्मविरहिणमुद्दिश्य साधनधर्म-
विरहविधौ कृते सर्वसाध्यविरहिणां साधनधर्मविरहव्याप्-
वगमादन्यत्र साधनधर्मो ऽवकाशमलभमानः साध्यधर्मवत्येव
वर्ततइति साध्यधर्मसम्बन्धनियमावगतेरवैधर्म्यदृष्टान्तेनापि हे-
तुत्वं समर्थितमेव भवतीति तुल्यकार्यतया साध्यवैधर्म्यदृ-
ष्टान्तयोर्विकल्पो न्याय्यइति । तदयुक्तं । अनुमार्गणार्थसिद्धौ
न वक्रमार्गमाश्रयते यतः । साध्यदृष्टान्तश्च साध्यसम्बन्धा-
व्यभिवारावगतौ अनुमार्गः । वैधर्म्यदृष्टान्तो वक्रइति न
विकल्पो युक्तः अतुल्यत्वादुपायभावस्य । स्यान्मतं यथा सा-
ध्यसम्बन्धाविनाभावोऽनुमानमार्गः तथा तदभावद्वारावृत्तत्वम-
पि । तच्च वैधर्म्यदृष्टान्तेनोच्यतइति विकल्पाश्रयणमिति । तत्र ।
व्यावृत्तेरभावरूपायाः क्वचिदपि कारणत्वासम्भवात् । सर्वका-
र्याणि भावसाधनानीत्युक्तं । नच विपक्षव्यावृत्तिः शक्यते ऽव-
गन्तुं । विपक्षाणामनन्तत्वात् । साध्यधर्मसम्बन्धाव्यभिवार-
रूपस्तु सम्बन्धनियमो यथा ऽवगन्तुं सुकरस्तथादितमेव ।
तस्मात्सर्वत्र साध्यदृष्टान्तएव केवलः प्रयोक्तव्यइति स्थितं ।

यत एवविधं समानमतो दूषणमपि पक्षस्य प्रत्यक्षादिबा-
धितत्वमप्रसिद्धविशेष्यताच । हेतोः स्वरूपासिद्धत्वमेकदेश-
सिद्धत्वमसाधारणत्वं साधारणत्वं बाधकत्वंचेति । दृष्टान्त-
स्यच साध्यविकलता साधनविकलता सम्बन्धनियमविकल-
ताच नियमशून्यता विपरीतनियमता । प्रतिज्ञादीनामवाच-
कता ऽप्रयोगश्चेति । प्रतिज्ञासामान्याच्च प्रतिज्ञाहानिरभि-
क्षेव । संन्यासोपि दूषणान्तरपूर्वकत्वाददूषणमेव । दूषितप-
क्षोहि वादी प्रतिज्ञानमपह्नुते । अतएवच प्रतिज्ञान्तरमपि
पृथग् दोषो न भवति । दूषितपूर्वप्रतिज्ञस्यैव प्रतिज्ञान्तरा-
लम्बनात् । हेतुप्रतिज्ञाविरोधेपि न दूषणान्तरं । अप्रसिद्धत्वं
हेतोरसिद्धत्वेव दोषः सिद्धत्वेन तद्वाहकप्रमाणबाधात्य-
क्तस्य दोषः । अप्रसिद्धविशेषणतात्त्वदृष्टस्वलक्षणस्याप्यनुमा-
नाचदोषः ॥ :: :: ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथकृतौ प्रमाणपारा-
यणे द्वितीयः परिच्छेदः ॥ :: ॥ :: ॥

अथान्योन्यं विमुक्तास्त्र-

शस्त्रजालैर्भयङ्करम् ।

युद्धमासीत् सुनासीर-

सुरारिवलयोर्द्वयोः ॥ १ ॥

पतिः पतिमभीयाय

रणाय रथिनं रथी ।

तुरङ्गस्थं तुरङ्गस्थो

दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥

पठिता बन्दिवृन्देन

प्रवीरविरुदावलीः ।

क्षणं विलम्ब्य चिन्तानि

ददुर्युद्धोत्सुका अपि ॥ ३ ॥

सङ्ग्रामानन्दवर्द्धिणौ

विग्रहे पुलकाङ्किते ।

आसीत् कवचविच्छेदो

वीराणां मिलतां मिथः ॥ ४ ॥

निर्द्वयं खड्गभिन्नेभ्यः

कवचेभ्यः समुच्छ्रितैः ।

आसन् व्योमदिशस्तूलैः

पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ५ ॥

खड्गा रुधिरसंलिप्ता-

श्चण्डांशुकरभासुराः ।

इतस्ततोऽपि वीराणां

वेद्युतं वैभवं दधुः ॥ ६ ॥

विस्फुरन्तो मुखैर्ज्वाला

भीमा इव भुजङ्गमाः ।

विस्फुराः सुभटैस्तुष्टै-

र्व्योम व्यानशिरे शराः ॥ ७ ॥

गाढं वपूंषि निर्भिद्य

धन्विनां निघ्नतां मिथः ।

अशोणितमुखा भूमिं

प्राविशन् दूरमाशुगाः ॥ ८ ॥

निर्भिद्य दन्तिनः पूर्वं

पातयामासुराशुगाः ।

प्रेतुः प्रवरयोधानां

प्रीतानामाहवोत्सवे ॥ ९ ॥

ज्वलदग्निमुखैर्बाणै-

र्नोरन्ध्रैरितरेतरम् ।

उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि

कीर्णैर्दूरमपासरन् ॥ १० ॥

विभिन्नं धन्विनां बाणै-

र्वेशया इव विह्वलम् ।

ररास विरसं व्योम

सेनापतिरवच्छलात् ॥ ११ ॥

चापैराकर्णमाकृष्टै-

र्विमुक्ता दूरमाशुगाः ।

अधाघन् रुधिरास्वाद-

लुब्ध्या इव रणैषिणाम् ॥ १२ ॥

गृहीताः पाणिभिर्वीरै-

र्विकोशाः खड्गराजयः ।

कान्त्या ऽऽननच्छलादाजे-

र्व्यहसन् समदा इव ॥ १३ ॥

खड्गाः शोणितसन्दिग्धा

नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।

रजोधनरणे ऽनन्ते

विद्युतां विभ्रमं दधुः ॥ १४ ॥

कुन्ताश्चक्रासिरे चण्ड-

मुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।

जिह्वाभोगा यमस्येव

लेलिहाना रणक्षये ॥ १५ ॥

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि

चक्राणि वरचक्रिणाम् ।

चण्डांशुमण्डलश्रीणि

रणव्योमनि बभ्रुः ॥ १६ ॥

केचिद् धीरैः प्रणादेस्तु

वीराणामभ्युपेयुषाम् ।

निपेतुः क्षोभतो बाहा-

दपरे सुमुहुर्मदात् ॥ १७ ॥

कश्चिदभ्यागते वीरे

जिघांसौ मुदमादधौ ।

परावृत्य गते वृद्धे
 विषसादाहवप्रियः ॥ १८ ॥
 बहुभिः सहयुद्धानः
 परिभ्रम्य रणोल्बणाः
 नामयाहमुपेयः केऽ-
 प्यये पूर्ववृत्ता वयं ॥ १९ ॥
 अभितोऽप्यागतान् वीरान्
 योधी रणमदोल्बणान्
 प्रत्यहन् तदुजादण्डे
 रोमोद्गमभृतो मदात् ॥ २० ॥
 शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो
 मौक्तिकानि च्युतान्यधुः
 आहवक्षेचमभ्युप्र-
 कीर्तिवीजोत्करप्रियम् ॥ २१ ॥
 वीराणां विषमैर्घोषै-
 र्विद्रुता वारणा रणे
 शास्यमाना अपि चासा-
 द्वेजुर्धूताङ्कुशा दिशः ॥ २२ ॥
 रणे बाणगणैर्भिन्ना
 भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः
 निममज्जुर्गलद्रक्त-
 निमग्नाः सुमहागजाः ॥ २३ ॥
 अपरे ऽस्रसरित्पूरे
 रथेष्वैस्तरेष्वपि
 रथिनोऽभिक्रुधा क्रुद्ध-
 हूङ्कृतैर्व्यसृजन् शरान् ॥ २४ ॥
 खड्गनिर्लूनमूर्धानो
 निपतन्तोऽपि वाजिनः
 प्रथमं पातयामासु-
 रसिना दारितानरीन् ॥ २५ ॥
 वीराणां शस्त्रभिन्नानां
 शिरांसि निपतन्त्यपि
 अधावन् दन्तदंष्ट्रा-
 भीषणान्यरिषु क्रुधा ॥ २६ ॥
 शिरांसि वरयोधाना-

मर्द्धचन्द्रहृतान्यपि
 आददाना भृशं पादैः
 श्येना व्यानशिरै दिशः ॥ २७ ॥
 शस्त्रच्छिन्नगजारोहा
 विभ्रमन्त इतस्ततः
 युगान्तवातचलिताः
 शैलाइव गजा वभुः ॥ २८ ॥
 क्रोधादभ्यापतदन्ति-
 दन्तारूढा नृवाजिषु
 अश्वारूढा गजारोह-
 प्राणान् प्रासैरुपाहरन् ॥ २९ ॥
 गजारूढान् मिलदन्ति-
 दन्तसङ्घर्षजोऽनलः
 योधान् शस्त्रहृतप्राणा-
 नदहत् सहसा ऽरिभिः ॥ ३० ॥
 उत्क्षिप्रा अपि हस्तीन्द्रेः
 कोपनैः पतयः करैः
 तद्रिपूनहरन् खड्ग-
 पातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३१ ॥
 उत्क्षिप्य करिभिर्दूरं
 मुक्तानां योधिनां दिवः
 प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या-
 ङ्गनाकण्ठपरिग्रहः ॥ ३२ ॥
 खड्गैर्द्वलधारालै-
 र्निहत्य करिणां करान्
 यैर्मुवापि समं वृद्धः
 शस्त्या तां पतयो ऽहरन् ॥ ३३ ॥
 उत्क्षिप्याभिर्दिवं नीताः
 पतयः करिभिः करैः
 दिव्याङ्गनाभिरादातुं
 रक्ताभिर्वृतमम्बरम् ॥ ३४ ॥
 मिलितेषु मिथो योद्धुं
 दन्तिषु प्रसभं भटाः
 अगृह्णन् सहयुध्वानः
 शस्त्रैः प्राणान् परस्परम् ॥ ३५ ॥

धन्विनस्तुरगारूढा
 गजारोहान् शरैः क्षतान् ॥ ३६ ॥
 प्रत्येक्षन् मूर्च्छितान् भूयो
 योद्धुमाश्वसतश्चिरम्
 क्रुद्धस्य दन्तिनः पति-
 र्जिघृक्षोरसिना करम्
 निर्भिद्य दन्तमुसला-
 नारोह जिघृक्षया ॥ ३७ ॥
 खड्गेनामूलतो हत्वा
 दन्तिनोऽङ्घ्रिचतुष्टयम्
 प्रपतिष्णोः प्रविष्टोऽपि
 यदातिर्निर्गताद्भुतम् ॥ ३८ ॥
 करेण करिणा वीरः
 सुगृहीतोऽपि कोपिना
 असिनाऽसून् जहाराशु
 तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ३९ ॥
 तुरङ्गी तुरगारूढं
 प्राप्तेनाहत्य वक्षसि
 पततस्तस्य नाक्षासीत्
 प्रासघातं स्वके हृदि ॥ ४० ॥
 तुरङ्गसादिनं शस्त्र-
 हृतप्राणं गतं भुवि
 अंचाद्योऽपि महावाजी
 नाचस्तनयनोऽत्यजत् ॥ ४१ ॥
 द्विषा प्रासहृतप्राणो
 वाजिपृष्ठदृढासनः
 हस्तोद्धृतमहाप्रासो
 भटो जीवन्निवाभ्रम् ॥ ४२ ॥
 खड्गेन शितधारेण
 भिन्नेऽपि रिपुणाऽश्वगः
 नामूर्च्छत् कोपतो हन्तु-
 मियेषच पतन्नपि ॥ ४३ ॥
 मिथःप्रहारतो वाजि-
 च्युतो भूमिगतो रुषा
 शस्त्या युयुधतुः कौचित्

केशकेशि भुजाभुजि ॥ ४४ ॥
 रथिनो रथिभिर्बाणै-
 र्हुतप्राणा दृढासनाः
 कृतकार्मुकसन्धानाः
 सप्राणाश्च मेनिरे ॥ ४५ ॥
 न रथी रथिनं भूयः
 प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम्
 प्रत्याश्वसन्तं मत्वेनं
 नागमद्युद्धलोभतः ॥ ४६ ॥
 अन्योन्यं रथिनौ कौचि-
 द्भृतप्राणौ दिवं गतौ
 एकामप्सरसं प्राप्य
 युयुधाते वरायुधौ ॥ ४७ ॥
 मिथोऽर्द्धचन्द्रनिर्लून-
 मूर्द्धनौ रुषितौ रुषा
 खचरैर्भुवि नृत्यन्तौ
 स्वकबन्धावपश्यत्सं ॥ ४८ ॥
 रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छले
 कथंकथञ्चिन्ननुर्धृतायुधाः
 नदत्सु तूयेषु परेतयोषितां
 गणेषु गायत्सु कबन्धराजयः ॥ ४९ ॥
 इति सुररिपुर्वृते युद्धे सुरासुरसैन्ययो-
 रुधिरसरितां मज्जद्वन्तिव्रजेषु तटेष्वलम्
 अरुणन्तयनः क्रोधासीनभ्रमद्भुकुटीमुखः
 सपदि ककुभामोशानभ्यागमत् स युयुत्सया ॥ ५० ॥
 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रश्रीकालि-
 दासकृतौ द्वन्द्वप्रधाननाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

यो भक्तानामुपरि कृपयेवातनेकावतारो
 भूमेर्भारानुदधरदतिप्रौढदेत्यादिघातेः ।
 यं वै नित्यं श्रुतिरनुपदं स्तोति नाप्नोति पारं
 तं सर्वेषामधिपतिमजं भावयेऽभीष्टसिद्धये ॥ १ ॥

इह खलु व्याकरणशास्त्रेऽव्ययप्रकरणे चादिगणे सिद्धान्त-
 कौमुद्यादिषु पुंदित्यव्ययं पठ्यते तदिदमव्ययमन्तस्यादि चै-
 श्यादि वेति संशयमापन्नेन मया बहूनि पुस्तकान्यनुसृत्य लेख-
 कप्रमादवशात् केषुचिदन्तस्यादि केषुचिच्चैश्यादिकमवलोक्य

निरण्यमलभमानेन पुनः सातिशयं व्याख्यायन्यानालोडयता
पुष्कलप्रमाणानुपलभ्य तावदेवावष्टभ्य च शाकटायनमपहाय
सर्ववैयाकरणमते पुदित्यव्ययमोष्ठादि तकारान्तमिति शाक-
टायनमते चोष्ठादि लकारान्तमिति न तु कस्यापि* मते-
ऽन्तस्यादीति निरणायि । अत्र प्रमाणान्यधो लेखिष्यमाणानि
गणरत्नमहोदध्यादयः पङ्क्त्या अवसेयाः । तत्र तावत् प्रथमं
प्रमाणं गणरत्नमहोदधिः । तद्वथा सत्फट्क्लिच्चिररात्रायविभा-
षेतिनचेत्पुत इति । सत् फट् कित् चिररात्राय विभाषा इति
न चेत् पुत् इत्येतान्यव्ययानि भवन्तीति पदार्थः । यदि पु-
दित्यव्ययमन्तस्यादि स्यात् तर्ह्यवश्यमत्र पदो चेदिति तका-
रस्य युति परे जश्त्वेन चेदुत इति स्यात् । चेत्पुत इति चत्वं-
घटितं रूपं कदापि न ब्रूयाद्गणरत्नमहोदधिकारः । उच्यते
च गणरत्नमहोदधिपुस्तकमात्रे चेत्पुत इत्येव पाठ इति ।
द्वितीयं गणरत्नमहोदधिकारैरेव कृता तद्व्याख्या । तथाहि
चेदित्यन्तं व्याख्याय गणरत्नमहोदधिकारः स्वकृतटीकायामु-
दाजहार पुत् कुत्सायां पुत् कुत्सितं कसति गच्छति पुत्कस
इति पुलिति लान्तमिति शाकटायन इति च जगाद । अनेन
व्याख्यानेन पुत्पुलोर्मतभेदेन तान्तलान्तत्वविषये विकल्पः
स्फुटतरं प्रतीयते न त्वन्तस्यादित्वं पुत्कसपुत्कसशब्दयोरो-
ष्ठाद्योरमरादिकोशेष्वत्यन्तं प्रसिद्धत्वात् । तृतीयमव्ययप्रकरणे
चादिगणविवरणे शब्दकौस्तुभो भट्टोजिदीक्षितकृतः । पुत्
कुत्सायां कुत्सितमवयवं द्वादयतीति पुच्छः । डः । पुलिति
लान्तमव्ययमिति शाकटायनः । तदुदाहरणं तु कुत्सितं कसति
गच्छति पुत्कस इति । अनेनापि शब्दकौस्तुभोदितव्याख्यानेन
पुत्पुलोरेवोष्ठाद्योर्मतभेदात् प्रतिभाति विकल्पो न पुनरन्त-
स्यादित्वं पुत्कसपुत्कसशब्दयोः पुच्छशब्दस्य चोष्ठादित्वस्य
कोशादिषु सुप्रसिद्धत्वात् । रामाश्रमाचार्यस्तु पुच्छ प्रमाद इति
पवर्गीयादिं धातुमभ्युपगम्य तस्मादच्प्रत्ययं विधाय पुच्छश-
ब्दस्य साधुत्वं वदन् बभ्राम बोपदेवकृतकाव्यकामधेनुसंज्ञकधा-
तुपाठविरोधात् । तत्र हि ह्यन्तवर्गे आदि आयाम इत्यारभ्य
मुह्यं मोहसमुद्भाययोरित्यन्तमकारादिक्रमेण मकारादिधा-
त्वन्तमभिधाय यरलवान्यतमादिधातुवर्णनप्रसङ्गे पुच्छ प्रमाद
इति रेफादिच्छान्तधातोरभावादये लच्छ लच्छीत्यादि चाभि-
हितम् । चौरस्वामिना चात एवोष्ठादिं पुच्छधातुमङ्गीकुर्वता
रामाश्रमपरिशिलितं ग्रन्थान् परिवर्ज्य पुत्पूर्वकाच्छादेडप्रत्यय-
मानीय पुच्छशब्दस्य साधुत्वमभ्यधायि । अत एव च च्छोः

* किंतु श्रीपुतकोलपुस्तकाहेवयरेण श्रीलकैरीसाहेबोत्तमेन स्वकृतव्या-
करणे श्रीमन्महामहिममहामहात्मविलसन्नामधेयसाहेबयेष्टेन
च स्वर्चितमहाकोशेऽन्तस्यादि पुदित्यव्ययमिति निरूपितमिति
वेदितव्यम् ।

शूडनुनासिके चेति सूत्रस्यभाष्ये पुत्तं गुदं द्वादयतीति पुच्छ
कर्मण्यण् पृषोदरादित्वात् पूर्वोत्तरपदयोः ष्टिलोप इति पुच्छ-
शब्दसाधुत्वाय रामाश्रमातिरिक्तामेव विधामङ्गीकुर्वतः केषु-
स्योक्तिः संगच्छते । अतो निःसंशयं पुच्छ प्रमाद इत्यन्तस्यादि-
धातुरस्ति नौष्ठादिरिति स्थितम् । अनयैव च दिशा पुच्छ प्रमादे
धातुरोष्ठादिरिति वदन्तोऽन्येऽपि मुकुटभानुदीक्षितादयो नि-
राकृता वेदितव्याः । चतुर्थममरकोशीयं चौरस्वामिकृतं व्याख्या-
नम् । तथाहि द्वितीयकाण्डगतसिंहादिवर्गस्यपुत्तिकाशब्दमनु-
ष्यवर्गस्यपुत्रशब्दयोर्व्याख्याने पुत् कुत्सितं तनोति पुत्तिकेतिपुत्र-
रकात् त्रायते पुत्र इति च चौरस्वामी निरुवाच । अत्र यदि चौर-
स्वामिमते पुदित्यव्ययं न स्यात् तर्हि पुत्तं कुत्सितं तनोति
पुतो नरकादिति च वदेत् । अन्यव्ययत्वेन सलिङ्गवचनत्वाद्वि-
त्रियमाणस्य विवरणस्य चात्र समानविभक्तिकत्वाच्चित्येन तत्-
द्विभक्तावागतायां लोपाप्रसङ्गे । ननु पुत् कुत्सितमिति तु
चौरस्वामिन्योऽनव्ययत्वेऽपि नानुपपन्नो भवितुमर्हति नरकं
पुदिति ख्यातमिति हरिवंशप्रामाण्येन पुतो नपुंसकलिङ्गत्वा-
दिति चेन्न नरकार्थकपुदित्यव्ययेनैव हरिवंशप्रयोगस्योपपत्तेर-
पुंसकत्वे मानाभावात् । पञ्चमममरकोशव्याख्या रामाश्रमकृता ।
सा यथा द्वितीयकाण्डे सिंहादिवर्गं पतङ्गिका पुत्तिका स्याद्व-
शस्तु वनमन्त्रिकेति पदस्यपुत्तिकाशब्दविवृतौ पुत् कुत्सितं
तायते तायृ संतानपालनयोर्बहुलकात् को यलोपः केऽण इति
ह्रस्वः प्रत्ययस्यादितोत्वम् । यद्वा पुत् कुत्सितं शब्दं तनोती-
त्यन्येभ्योऽपीति डः । स्वार्थे कन् । अत्रापि पुत्तिकाशब्दोपरि पुत्
कुत्सितं तायतं इति व्याख्यानात् पुत् कुत्सितं शब्दमिति वि-
वरणाच्चोष्ठादि पुदित्यव्ययं प्रतीयतेऽन्यथा यद्वेति पक्षे पुत्तमि-
ति रामाश्रमो ब्रूयात् । अनेनापि व्याख्यानेन नौष्ठादित्वेऽव्यय-
त्वे च संदेहः । पुत्तिकाशब्दस्योपायसहस्रेणापि कथमप्यन्तस्या-
दित्वस्यासंभवात् । तथा तस्मिन्नेव काण्डे मनुष्यवर्गं आत्मज-
स्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी इति पदव्याख्यावसरे पुत्र-
शब्दविवृतौ रामाश्रमाचार्यः । पुनाति पूयते वा पूज् पवने पुवो
ह्रस्वश्चेति कः । यद्वा पुत्रकात् त्रायते सुपीति कः । पुत्रादौ
नरकादस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् पुत्र इति
ख्यातः स्वयमेव स्वयंभुवेति । अत्र यद्वेत्यारभ्य पुत्रशब्दस्य
द्वितीये निर्वचनेऽविद्यमानविभक्तिकपुच्छशब्दस्य नरकादिति
विवरणं कुर्वतो रामाश्रमाचार्यस्य पुदित्यव्ययमोष्ठाद्विभक्तं भ-
वतीत्यवगम्यते । तथैव द्वितीयकाण्डे शूद्रवर्गं निषादश्चपचाव-
न्तेवासिचाण्डालपुत्कसा इति श्लोकार्थवर्णनसमये पुत्कसशब्द-
विवरणे पुत् कुत्सितं पुण्यं पुमांसं वा कसति कस गतावच् ।
मूलविभुजादिको वा । अत्रापि पुदित्यस्याविद्यमानविभक्तिकस्य
पुमांसमित्यर्थे वदन् पुतोऽव्ययत्वमोष्ठादित्वं चाभ्युपगच्छति

रामाश्रमाचार्य इत्यसंदिग्धत्वमोष्ठादित्वस्याव्ययत्वस्य च पुनः ।
 पुत्कसशब्दस्योष्ठादिकस्य लोके बहुलं प्रसिद्धे च । तृतीय-
 काण्डे च पुलिङ्गसंग्रहवर्गे पूरत्तुरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गुलपुद्गला
 इति पदव्याख्याने पुद्गलशब्दनिर्वचने स्पष्टमाह रामाश्रमः ।
 पुदिति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गलति गीर्यते वा गृ निगरणे
 पचाद्यच् । ऋदोरव्या । अचि विभाषेति वा लः । पुद्गलति
 वा गल अदने स्रावे वा अच् । पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु
 पुंस्यात्मदेहयोः । इति । अनेन पुद्गलशब्दव्याख्यानेन स्पष्टमेवो-
 ष्ठादित्वमव्ययत्वं च पुच्छब्दस्य शक्यते निर्णेतुमिति । पुद्ग-
 लशब्दस्याऽऽदेर्जनयन्येषु बहुषु स्याद्वादमञ्जर्यादिष्वन्यत्र चा-
 धिग्व्येन प्रसिद्धत्वात् । जैनयन्येष्वप्येवमेव व्युत्पत्तिस्वीकाराच्च ।
 पठं भानुदीक्षितकृतताम्रव्याख्या । सा यथा पतङ्गिका पुत्तिका
 स्यादित्यस्य व्याख्यायां पुत् कुत्सितं तायते तायु संतानपा-
 लनयोर्बाहुलकात् को यलोपः केऽण इति ह्रस्व इति । सुतः
 पुत्रः स्त्रियां त्वमी इति पदव्याख्यायां पुनाति पूयते वा
 पूज् पवने पुवो ह्रस्वश्चेति कः । यद्वा पुचरकात् त्रायते सुपीति
 कः । पुचान्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मात्
 पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयंभुवेति । तथा निपादश्वपचा-
 वन्तवासिचाण्डालपुत्कसा इति पदव्याख्यायां पुत् कुत्सितं
 पुण्यं वा पुमांसं वा कसति गच्छति कस गतावच् । मूलवि-
 भुजादिको वा । तथा गोलहिङ्गुलपुद्गला इति पदव्याख्यायां
 पुदिति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गलति गीर्यते वा गृ निगरणे
 पचाद्यच् । ऋदोरव्या । अचि विभाषेति वा लः । पुद्गलति वा
 गल अदने स्रावे वा अच् इति । इयं च सर्व व्याख्या रामाश्रमकृत-
 व्याख्यानुपूर्वोक्त्यैवेति वक्तव्यांशस्य तत्रैवोक्तत्वाच्च किंचिदिहो-
 च्यते विस्तरभयादिति । तस्मान्नास्ति कस्यापि मतेऽन्तस्यादिकं
 युदित्यव्ययमित्यध्यवसीयत एवेति । अथ पुदस्त्राणात् ततः पु-
 त्रमिहेच्छन्ति परत्र चेति हरिवंशप्रामाण्यादमरटीकायां पुतौ
 छादयति पुच्छ इति क्षीरस्वाम्युक्त्यनुरोधाच्च दान्तस्तान्तो वा
 पुच्छशब्दसाधनावसरे पूर्वपदटिलोपप्रतिपादकप्रोक्तचरकैयट-
 प्रामाण्याददन्तो वाव्ययभिन्नोऽपि पुच्छब्दः पुतशब्दश्चास्ती-
 त्यन्यदेतत् । चादिगणपठितस्यैवोष्ठादित्वस्याव्ययत्वस्य च म-
 या सप्रमाणमभिहितत्वात् । तदेवं निराकृतेऽपि कश्चिदुद्गदेशी-
 यमहात्मा सिद्धा न्तकौमुद्याः स्वकृतसरलानामकटीकायां चा-
 दिगणगताव्ययविवरणे युत् कुत्सायामिति व्याजहार स यदि
 लेखकप्रमादपरंपरया मुद्रकाणां दोषमङ्गीकुर्यात् स्वाभिमतं
 चोष्ठादित्वं तस्याव्ययस्यारोपकुर्यात् तर्हि न तं प्रति किमपि
 ब्रूमः । यदि तु तदव्ययमन्तस्यादि नोष्ठादौति मतं तर्हि
 प्रतिपादितपूर्वतत्तद्व्यतिरोधः सिद्धान्तकौमुदीरचयितुरेव भ-
 ट्टाजिदीक्षितस्य ग्रन्थेन शब्दकौस्तुभेन विरोधश्च दुर्वारः ।

शब्दकौस्तुभे हि पुच्छशब्दः पुत्कसशब्दः शाकटायनमजी-
 पुत्कसशब्दश्चानेनैव पुदित्यव्ययेन पुलित्यव्ययेन च
 साधितः । राधाकान्तदेवोऽपि स्वकृतशब्दकल्पद्रुमाख्यमहा-
 कोशे युदिति नपुंसकलिङ्गमन्तस्यादि पदं प्रातिपदिकवर्गोऽवो-
 चन पुनरव्ययमिति । इदं तु मिश्रणामिश्रणार्थक्युधातोः
 क्षिपि तुकि सिध्यत्येव नैतावता मम कापि क्षतिरिति स्वा-
 भिप्रायस्य वर्णितपूर्वत्वात् । अन्येषामपि चादिगणेऽन्तस्यादि
 युदित्यव्ययमिति मन्यमानानां निराकृत्यर्थमयमेव मयोदितः
 पन्थाः सुगमः प्रतिभातीति । तदित्यमव्ययप्रकरणे चादिगणे
 पुदित्याऽऽद्याव्ययं सप्रमाणं सिद्धमेवेत्यलं बहुविलेखनेन
 विस्तरभयादुपरम्यत इति शम् ॥

सन्तः सर्वे यद्गुरुत्वं मयास्मिन्
 यच्चापल्याद्यापि नोक्तं कथंचित् ।
 तत् चन्तव्यं सारभागात्तद्विना
 बद्धा युष्मानञ्जलिं प्रार्थयेऽहम् ॥ १ ॥
 ॥ पण्डितवेचनरामत्रिपाठी ॥

॥ कणादाक्षपादौ ॥

इहावदति लौकिका अपि जना न विमतिं दधति यज्
 ज्ञानं सर्वपुरुषार्थानां तत्साधनानामपि च साधनमिति
 सर्ववस्तुभ्यो ऽधिकस्फुहणीयं । नतेन विना, दायकमाद्वा,
 कस्यचिदधिकारिविवेचननिपुणताविनाकृतस्य महाराजाधिरा-
 जस्यानुग्रहाद्वा, लब्धं निधिपतित्वं भूपतित्वं वा, सुखस्य
 लेशमपि जनयितुं जनस्यालं । प्रबुद्धाश्च पार्थिवा अपि राष्ट्र-
 नियमनादिव्यापारेषु, निर्ज्ञानं न विनियुज्जति, नापि कंचिद-
 त्युपकारक्रमपि तादृशमनुग्रहन्ति, अनुग्रहन्तोऽपि वा तस्मा-
 ज्जनादन्यहानुरूपं प्रत्यभिनन्दनमलभमाना, अस्यानानु-
 ग्रहिणमात्मानं मन्यमाना, न विपीदन्ति । तदेवं लौकिके
 ऽतिनिष्ठेऽपि विषये सर्वपुरुषार्थतत्साधनमूलत्वं सर्वसुखभो-
 गानुकूलत्वं प्रबुद्धव्यवहाराधिपतिजनानुग्रहेतुत्वं च बोधवि-
 वेकचित्तप्रकाशाद्यपरपर्यायस्य ज्ञानस्य नैर्साग्व्यैव लोकमत्या-
 सिद्धमिति पारमार्थिकेऽपि परमोत्कृष्टविषये, ज्ञानं विना,
 सुखस्य वा भगवदनुग्रहस्य वा नास्त्येवाशा । भगवदनुग्रहो हि
 प्रपत्याराधनेपासनभक्त्यादिनामकं भगवच्छरणोपसादनं विना
 दुर्लभः, शरणोपसादनं च, भगवतः षड्गुणैश्वर्यस्य दृढनिश्च-
 येन, स्वस्य धनदारशरीरबुद्ध्यादभिमानपरिहारपूर्वकपरमदै-
 न्यनिर्णयेन च विना, न शक्यं । तावच्च तादृङ् निर्णयेऽपि
 दुर्लभ एव न यावद् भगवद्भक्तसमागमः, खलजनसंगपरिहारः,
 परमेण चित्तेकाग्र्येण दीर्घकालादपरिशीलनं च भवति ।
 लौकिकेपि विद्याभ्यासे, तद्विद्यजनसहवासं, क्रीडाविनोदशी-

लसंगपरिहारं; चिरादरनिरन्तरप्रयोगचान्तरेण, समीचीन-
बोधफललाभो बुद्धिमतामप्यमभाष्यत्वम् । तस्माद्, व्यवहारे,
परमार्थवा, ऽभीक्षितफललाभस्तत्फलसाधकतत्तदुपायपू-
रणपरिचयविना, न, कस्यप्यनुग्रहेण, सिद्ध्यति । इदंनु संभ-
वेद् यद् यथा सम्प्रत्यज्ञानसागरनिमग्नमिमं भारतवर्षीयं जन-
मुत्ततपददानादिना ऽनुजिघृक्षुर्देवी विजयिनी, ज्ञानप्रकर्षं
विना तत्पददानासम्भवाद् दत्तस्यापि तस्य दातृस्वीकर्तृस-
न्तोषानाधायकत्वाज्, ज्ञानप्रकर्षसिद्ध्यनुकूलशिक्षासाधनभूतपा-
ठालयमुद्रायन्त्रादिभिस्तं जनं ज्ञानिनं कर्तुं प्रयतते, तथा
परमेश्वरो ऽपि जनानां स्वस्वकर्मकृतां दीनतामवलोक्य, तादृ-
क्कर्मनिवृत्त्यनुकूलज्ञानातिरेकसाधकानुपायान् संनिहितान्
करोतीति । पश्यत यदितावत् कृतानुग्रहाणामपि गुरुराज्ञ-
पित्रमात्रादिनिरभिसंधिर्हिताचिन्तकजनैः सह व्यवहरणं मह-
ता ऽवधानेन साध्यं तर्हि कल्पयत सर्वज्ञस्य सर्वकर्तुर्न्याय-
दयार्जवनिर्दोषतानिधानस्य प्रबोधनवर्द्धनरक्षणद्वयनेकविधभ-
क्तसुखद्वयापारप्रवर्तकस्य भगवतः शरणगमने क्रियच्चित्तै-
काग्र्यं तदर्थं च क्रियज्ज्ञानमपेक्षितं । यदिहि भगवाननुग्रहापि
सर्वपुरुषार्थमौलिमयवर्गं प्राणिनां करतलामलकं कृत्वापि
बोधातिशयेन नैनं जीवं युक्तं कुर्यात् तर्हि सो ऽनुग्रहो
ऽनर्थः सचापवर्गोऽपि व्यर्थ एव भवेत् । यदि पुनरतिदुर्गति-
गतेऽपि जन्तुरीश्वरेण ज्ञानदानपात्रीक्रियेत, तर्हि स स्वयमेव
तां दुर्गतिमतीत्य, भगवद्विष्टप्रकारेण भगवत्सन्धिं ब्रजेत् ।
तथाच, यदि पूर्वमेव देवयोगादीश्वरानुग्रह, स्तर्हि पश्चादा-
त्मपरमात्मनोरशेषविशेषपरिचयपूर्वकं भगवत्साक्षिण्यं; यदिच
पूर्वमेव कयापि सामर्थ्या तादृक् परिचय, स्तर्हि पश्चाद्
भगवदनुग्रहपूर्वकं तत्साक्षिण्यं; सर्वथापि ज्ञानविना भगव-
त्साक्षिण्यं न भवेत्, भवदपिवा, पापाणादीनां महाराजाधि-
राजकेलिवनसंसर्गद्वय, नोचितस्वतुष्ट्यै भवेत्, किन्तु यथा
श्रीमतां ग्रहेषु ग्रहकाणां शुकादीनां तत्रत्यानद्रुतान्
रूपरसगंधस्पर्शशब्दानुभुंजतामपि, क्रीडनकृत्वादधिकां का-
मपि योग्यतामनर्हतां, निन्द्या दशा, सुबोधविरहेण पारत-
ल्यत्वात्, तथा भगवतो मंदिरं स्वर्गं निवसतां, तत्रत्यमतुल्यं
सुखं भुंजतामपि मुक्तानां तद्गृहमंडनीभूतकाष्ठपाषाणादिम-
पेक्ष्यानतिप्रशस्यैवात्कर्षो भवेत् । यदिहि स्वर्गवासिनो मुक्ता
अनेकानद्रुताचित्यनवान् पदार्थाननुभवन्तापि तत्तत्त्वजिज्ञा-
सवो न भवेयुस्तर्हि चेतनधर्माद् बहिर्भवेयुर्नहि चेतनस्यापूर्व-
पश्यतो न तज्जिज्ञासोदिति । साचेयं देवानुग्रहीतानां जिज्ञासा
ज्ञानेनैव निवर्त्या इच्छाया विषयलाभनिवर्त्यतायाः स्वाभावि-
कत्वात् एवंच क्रमेण तेषां स्वात्मपरात्मनोरशेषविशेषबोधः
स्यात् जातेचाशेषविशेषबोधे भगवदनुग्रहवशादेव तेषां भगवत्तु-

ल्यं जगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यमपि न दूरे तथाच क्रियतापि कालेनेश्वरा-
नुग्रहलब्धसर्वज्ञानक्रियाशक्तयः सम्यक् पाठिताश्चक्षात्राः स्वप्न-
ज्ञादीप्रिवशादाचार्यादिव मुक्ता अपि भगवतो ऽतिरिच्येत्
तथाचसति भगवतः परममैश्वर्यं नाममात्रमवशिष्येत
यदित्वस्मादेव भयादीश्वरो मुक्तानात्मनि विषये नम्रतरान्
कर्तुं तेषां जिज्ञासां नैव निवारयेत् तर्हि वृथा तेषां भगवद-
नुग्रहसंपादनायासइति दुष्पुत्रादपुत्रद्वय जिज्ञासातोत्रप्रहा-
रदूषितात् ज्ञानात् ज्ञानसामान्याभाव एव वरमिति प्राप्नुयात् ।
यदिचेष्ट्वरो ज्ञानातिशयवंचनेन मुक्तानां नम्रतां रतेत् तर्हि
भारतवर्षे एतेषु दिनेषु प्रचरत् न स्त्रियो लिपिव्याकरणधर्म-
शास्त्रगणितादिज्ञानं लंभनीया यतस्तास्तथासति ज्ञानकृतिवि-
शेषाभावात् पत्यादीन् मान्यानादृत्य वर्तरेचिन्ति मौल्यं
स्वर्गमपि गतमिति स्वीकृतं स्यात् । तस्मात् किमपि ज्ञान-
मीश्वरानुग्रहेण न लभ्यं नास्तीति पूर्वोक्तो ऽतिप्रसंगः सुदृढ-
एव । तदेतत् प्रसक्तानुप्रसक्तमित्यलमिदानीमेतेन प्रसंगोद्भाव-
नीयेन विवेचितेन ।

एवंच भगवदनुग्रहलभ्येप्यपवर्गं तत्संबद्धस्वात्मपरमात्म-
ताशेषविशेषविज्ञानमत्यावश्यकं तदन्तरेण पूर्णस्य परमेश-
वरोत्कर्षस्वात्मगतापकर्षविषयकसंशयविपर्ययानध्यवसायादिभ-
मकलंकविरहितनिश्चयस्यानुत्पत्तेः तंचविना कायवाङ्मनो-
भिर्भगवच्छरणगमनस्यासंभवात् तच्चान्तरेण भगवदनुग्रहस्य
दुःसंपादनत्वात् । असंपादितेच भगवदनुग्रहे क्वानाम मोक्ष-
वार्तापीति ।

एतद्विच विज्ञानमात्मानात्मविवेकइत्युच्यते । यश्च पाम-
राणामपि देहेन्द्रियादिभ्योऽनात्मभ्यं आत्मनो भेदाधिगमः स न
विवेकः । अशेषविशेषसाक्षात्कारकृते भेदसाक्षात्कारो हि
सः । तथाहि न परस्य धनमपहरणीयमिति लोकात् शिवप-
न्तो ऽपि यत् परधनमपहरन्ति तत् तेषां तादृशधर्मशास्त्र-
शाब्दबोधमात्रं न विवेक इत्यनुमापयति शाब्दबोधमात्रं तु
परधनविषयकरागातिशयेन तस्य तिरोधीयते तथैव योग्यं
देहादिभ्य आत्मनो भेदावगमः स लोकस्यानुमानिकः शाब्दो-
वा सर्वथाप्यतिचिरन्तनाविवेकवासनाधीनरागातिशयप्रतिव-
ध्यइति युक्तं तादृशधर्मनिश्चयवतामिवोक्तप्रकारकात्मानात्म-
भेदज्ञानां पुनःपुनरधर्मदेव देहाद्यात्मीकरणे ऽत्याग्रहपूर्वं प्रव-
र्तनं । अतो यदा भगवत्कृपया जातेन सर्वविशेषसाक्षात्कारमूल-
कभेदसाक्षात्कारेण दिक्प्रत्यक्षेणैव दिग्भ्रमस्य देहाद्विभ्रा-
नस्य निवृत्तिः स्यात् तदैव सर्वसंसारसंतापोपशमस्य मोक्षस्य
सिद्धिः स्यादिति ।

अथ यदि ज्ञानं मोक्षे ऽप्यावश्यकमुक्तरीत्या प्राप्तं कथं
तर्हि नैयायिकैर्वैशेषिकैश्चैकविंशतिदुःखमध्ये ज्ञानं परिण-

यद्विज्ञानस्यापि निवृत्तिमुक्तिकाले ऽभ्युपगता न विरुद्धा । मैवम् । तात्पर्याज्ञानात् । यतो ऽनादिप्रवाहप्रचलितानि यादृशानि ज्ञानेन्द्रियशरीराणि तानि सर्वथा ऽद्यावधि दुःखमेवाजनयन्ति तानि सर्वपुरुषार्थश्रेष्ठे मोक्षे सर्वथा वर्जनीयानीति विचार्य न्यायवैशेषिकाचार्यैस्तथा ऽभिहितमिति ।

मोक्षदशायां किं किमावश्यकं किंचानावश्यकं तदखिलं 'क्षैमिनिवादरायणौ ।' नामके प्रकरणे विविच्य दर्शयिष्यामः ।

सर्वविचारकानुभवसिद्धं ह्येतद् यत् सांसारिकात्यल्पतुच्छ-
नश्वरपरतंत्रज्ञानेन्द्रियशरीरैरवश्यं वियोगो ऽपेक्ष्यते ।

॥ २ ॥

अनन्ता जीवाः परमाण्व आकाशः कालो देशश्च परमेश्वरदेवानाद्यविनाशिनाऽङ्गीक्रियन्ते नच तावता भगवतः परमं स्वातंत्र्यं लेशेनापि हीयते तेषां सत्तायाः कार्यापयोगितायाश्च भगवच्छेकनियम्यत्वात् भगवत इव तेषामुत्पत्तिविरहे ऽपि नियामकान्तराधिष्ठानानपेक्षसर्ववस्तुसत्तापरिपालनसामर्थ्यलक्षणस्वातन्त्र्याभावात् नहि स्वातिरिक्तवस्तुनः सत्ताया अनादितामात्रेण चिकीर्षितोपयोगमात्रेणच कर्तुः स्वातन्त्र्यं बाध्यते जगत्सृष्टेः पूर्वं परमाणूनां जीवानां चानभ्युपगमेपि कालदेशयोः सत्त्वावश्यकत्वेन स्वातन्त्र्यभंगस्याप्रतीकारात् कालदेशयोश्चानभ्युपगमे भगवतएवानाद्यनन्तव्यापकत्वानां विलयप्रसंगात् यथाहि कालदेशयोरनादिरपि सत्ता भगवद्विच्छेकमूलिकैवेति न तत्स्वातन्त्र्यव्यतिरिक्तरीत्या तथा परमाण्वादीनामपि । यदिह्यनादिजीवादिसत्तया भगवतः स्वातन्त्र्यहानिः शङ्क्यते तर्ह्यनन्तयाऽपि जीवादिसत्तया तद्वानिशंकाप्युचितैव भगवद्विच्छानुसारित्वाद् यद्यनन्ता न बाधिका तर्हि ततएवानादिरपि सत्ता न तथेति । यदि भगवान् परमाण्वादिसत्तां नेच्छेत् तदापि सा निवृत्तियोग्या नेति स्वातन्त्र्यव्यतिशङ्कात् यदि परमेश्वरो ऽपूर्वात्पादितानामपि जीवानां सत्तां नेच्छेत् तदापि सा निवृत्तियोग्या नेति स्वातन्त्र्यव्यतिशङ्कया समानसमाधाना । यतो याननन्तस्यायित्वेन भगवानिच्छति तेषां निवृत्तिं कथमिच्छेदेतदपि यैः स्वेच्छापरिपालितसत्ताकैः परमाण्वादिविभिः कार्याण्यपाराणि दुरवगाहानि देवः सृष्ट्वांस्तानादिस्वानुग्रहविषयान् निवर्तयितुं कथमिच्छेदित्यनेन तुल्यं ।

अथ परमाण्वादिसत्ताया अनादित्वे भगवतः स्वातन्त्र्यव्यतिरिक्तबाधिका तथापि तत्रन किमपि प्रमाणमस्ति भगवतो ऽचिन्त्यशक्त्यैवोपादानोपादेययोः सत्तिसंभवादिति मन्यते तदा विभाव्यतां परमेश्वरस्यापि तदानीमेवाचिन्त्यशक्त्यैवोत्पत्तिसंभवात् तस्याप्यनादित्वं न स्यात् । यदिच लोके ऽस्तितुच्छस्याऽत्यल्पनियमापेक्षस्यापि कार्यस्यात्यन्तः सर्वस्या उपादान-

गोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्पूर्वकत्वदर्शनादस्य विश्वस्यासंख्यातगूढनियमसंततस्यात्पत्तिर्विना कर्तारमनुपपत्तेरिति जगदुत्पत्तेः पूर्ववर्ती कर्ता सिद्धतीति मन्यते तर्हि भगवता ऽस्मदादिभिश्च सृष्टानां सर्वेषां कार्यद्रव्याणां सूर्यचंद्रतारकक्षितिसमुद्रप्रभृतीनां ग्रामनगरोपवनायतनदुर्गशस्त्रादीनां चावयवपूर्वकत्वं दृष्टमिति निरवयवकार्यद्रव्यासंभवात् कार्यद्रव्याणां च निरवयवचरमावयवकत्वस्यावश्यकत्वात् स चरमावयवो नित्य इत्येव परिशिष्यते यथाच नित्येनापि तेन न भगवत्स्वातन्त्र्यव्यतिस्तथोपपादितमधस्तात् । दृष्टमुल्लंघ्याचिन्त्यशक्तिमात्रोपपत्तेन सर्वकारणान्यथाकरणे परमेश्वरस्याप्युत्पत्तिः प्रसज्यते धर्माधर्माचरणनिबन्धनत्वंच स्वर्गनरकयोः शरणगमननिबन्धनत्वंच भगवदनुग्रहस्य न स्वीकर्तव्यमेव अचिन्त्यशक्त्यैव तस्य सर्वस्योपपत्तेः । आप्तोक्तत्वात् तत् सर्वं तथैव स्वीक्रियतइति यदि तर्हि परमाणूनामनादितापि हेतुतः स्वीकर्तव्यैव कोहि सङ्गिणाप्रवचनयोरपूर्वज्ञापकत्वे विशेषइति । यदिचोपादानापेक्षित्वाद् भगवतः कुलालकुविंदादिसाम्यं प्रसज्यते इति शङ्क्यते तर्हि सप्रयोजनप्रवृत्तिमत्त्वविवेकत्वादिविभिः कुलालादिसाम्यं प्रसज्यतइत्युपादानापेक्षित्वमिव निष्प्रयोजनप्रवृत्तिमत्त्वाविवेकत्वादिकमपि भगवतः स्वीकर्तव्यमापेक्षेत् तस्मादुपादानापेक्षितौल्येषुपादानानां 'परमसूक्ष्मत्वादृश्यत्वापरिगणनीयत्वादिभिरत्यन्तवैधर्म्येणोत्कृष्टत्वात्तेषामधिष्ठानाभगवतः कुलालादीनपेक्ष्यात्यधिकमैश्वर्यं स्फुटमेव । एवंसति कथमीश्वरस्याचिन्त्या शक्तिर्दृष्टसदृशत्वादितितु न शक्तितुं युक्तं अचिन्त्यत्वस्य जन्यज्ञानाविषयाशेषविशेषत्वरूपस्यापरिगणितप्रभेदापूर्वकार्यकारणप्रबंधविषयकत्वरूपस्यवा केनचिदेकेन धर्मेण दृष्टसादृश्यवत्यामपि भगवच्छक्ताविविदृष्टत्वात् ।

॥ ३ ॥

ईश्वरस्तावदपारदयासागरो न्यायिनां मूर्धन्यः सर्वस्वेष्टकार्यसमर्थः प्रेक्षावांश्च भूत्वा गुणदोषसंपर्कशून्यानसतोऽपि जीवानुत्पाद्य स्वयमेवच पापपुण्ययोस्तान् स्वतंत्रान् विधाय तान् सर्वात्मना पापान्निवारयितुं दयां न्यायं शक्तिं च दधदपि न निवारयति प्रत्युत तेषां पापमोचने स्वयं समर्थोऽपि ये तस्योपदेशमतिलंघ्य वर्तन्ते तान् किलापारे नरकज्वलने पातयिष्यतीति न कदाप्युचितविचारकाणां मनः स्पृशति । किं कश्चिद् राजा पिता गुरुर्वा स्वयमेव योऽपराधानुष्ठाने स्वतंत्रीकृतोऽपराधा च निवारितश्च तं दीनं जनं पुत्रं शिष्यं वा तमेवापराधमुद्भाव्योद्भाव्य यावज्जीवं दंडयेदेव नतु कदापि स्वेच्छैकमूलकं तदीयं तीव्रदुःखवेगं पश्यन्नपि दया-

प्रेरितः संस्तं पुनरुद्वरेत् । नचाप्येतादृशेन कर्मणा सर्वलोकग-
र्हणीयचरितः स्यात् । कथं किलोत्पत्तिरिति बलतो धनतः परि-
जनतो ज्ञानतश्चेश्वरैकाधीनो जनः सर्वनियन्त्रा ऽचिन्त्यशक्ति-
मता स्वतन्त्रेण न्यायिना चेश्वरैव कुपयाद् व्यावर्तयितुं न
शक्यइति बुद्धिमन्तः प्रत्येक्षन्ति । तथात्वे तस्य सर्वसाम-
र्थ्यव्याघातात् । दयावैयर्थ्यात् । न्यायनैष्कल्यात् । सुफलोद्दे-
शेन हतस्य कर्मणो दुष्टफलपर्यवसानेन विसंवादिप्रवृत्ति-
कतया परमैश्वर्यविलयाच्च । किंच तेषां मुक्तानां स्वर्वासिनां,
सदैव नरके ऽतितीव्रतापं साक्षात्कुर्वतः पुनरुद्वाराशाशून्यान्
जनान् पश्यतां, मुक्तिसुखं दुर्लभमेव । दीनोद्वारेण स्वतः सा-
मर्थ्याभावात् । अचिन्त्यशक्तिमताचेश्वरेण स्वां शक्तिं दयांचा-
ननुसंधानेनापुनरावृत्तये स्वतोनिर्दोषाणामेव जीवानां स्वक-
ल्पितैरेव दोषैर्नरके पातितत्वेन स्वकृतमेतत्कर्मानुचितत्वेन दृ-
ष्टमपि नान्यथाकर्तव्यमिति प्रतिज्ञायहवशादन्यथाकर्तुम-
निच्छत ईश्वरस्य तज्जनोद्वारेणविषयकप्रार्थनाया नैष्कल्यनि-
श्चयाच्च । यदिच जीवेभ्यः पापफलं दददीश्वरस्तानुद्वर्तुं न
शक्तस्तर्ह्यस्मिन् विषये तस्य न्यायितया दयया परमस्वातन्त्र्ये-
णाचिन्त्ययाच शक्त्या क्व पलायितं । यदिचानन्तमेव फलं
पापेन जन्यतइति तेन स्यापितमतस्तद्विरुद्धं कथं तानुद्वरे-
दिति मन्यते तर्हि तेन स्वीयापारदयाविरुद्धं कथं तथा
स्यापितं कथं सृष्टिकाले यानिमात्रिपराधान् दुःखानर्हान्
स्वमाहात्म्याभिनन्दनायोत्पादयामि तेषां शरीरबुद्धीन्द्रियप्रा-
णांश्च परमेण वैचित्र्येण भूषयामि तदेतत् सर्वं यथा व्यर्थं
परमानर्थफलकं च न भवेत् तथा यतिष्य इति सावधानं न
प्रवृत्तं । कथंवा सर्वज्ञस्येदृशः प्रमादोपि शक्यते यस्य प्रेरण-
या विना ऽनन्तेष्वपि भौवनेषु पिंडेषु तृणमपि चलितुमपि न-
प्रभवति । एवंचापूर्वाननपराधानसमर्थान् स्वतःपापपुण्यपरि-
चयहीनान् सुखदुःखविषयकस्वाभाविकरागद्वेषवतः परतंत्रान्
जीवान् सृष्ट्वा समस्तदुःखपापविपरीतसुखैकमयपरमपवित्रस्व-
भावोपि तेषु पूर्वपूर्वपुरुषक्रमेण पापं तन्मूलकदुःखं च संचार्या-
सर्वसाधारणेनोपायेन कांश्चिदेवोद्वारिष्यति न सर्वानित्येतद्
बुद्धिमतां दयान्यायपवित्रतासर्वैश्वर्ययोग्यं न भाति । जीवा-
नामनादिमिथ्याज्ञानवासनावशतया सुखदुःखाभावोद्देशेन स्व-
स्वमतिपरिणामानुसारेण कुशलमकुशलंवा कर्म कुर्वतां तद-
नुसारेण न्यायिना नियामकेन भगवता दत्तं सुखं दुःखं वोप-
भुञ्जानानां मध्ये यः सद्गुरुसमागमैकहेतुकसद्विद्यामूलकसदस-
द्विवेकेन पापहेतून् वर्जयन् भगवन्तं शरणं व्रजेत् स दयालुना
तेन ज्ञानोत्कर्षप्रदानादिक्रमेण वितीर्णमपवर्गसुखमनन्तमनु-
भवेदितितु विचारकाणां बुद्धिमतां स्फुटं प्रतिभातीति ।

॥ ४ ॥

यदि तावद् यस्य ग्रन्थस्यैतिहासिकैः प्रमाणैश्चि-
न्तनत्वमविकृतत्वं बहुभिर्विचारकैरपक्षपातिभिः परिग्रहीत-
त्वं सिद्धति तस्यार्थं स्वकपोलकल्पनाविजृम्भिते सहस्रशोऽनु-
पपत्तियस्ते साधकवर्जिते विश्वासं कृत्वा स्वाभाविक्या उप-
पत्तिजिज्ञासायाः शान्तये परमेश्वरस्तदुपपत्तिं जानातीति क-
ल्पयित्वा वर्तनमुचितं तर्हि स्वतः सिद्धस्य विपरीतबाधक्य-
माणवतो ऽनेकोपपत्तिसिद्धस्यान्यथानुपपत्त्यनुग्रहीतस्यार्थस्य प्र-
तिपादके शब्दे विश्वासं कृत्वा स्वाभाविक्या ऐतिहासिकप्र-
माणजिज्ञासायाः शान्तये परमेश्वरस्तस्यैतिहासिकप्रमाणं जा-
नातीति मत्वापि वर्तनमुचितमेव ।

यदि चोपपत्तेऽप्यर्थं ऐतिहासिकप्रमाणविरोधेन बाधः शं-
क्यते तर्ह्यैतिहासिकप्रमाणवत्यप्यर्थं उपपत्तिविरोधेन बाधः
सम्भवत्येव ।

प्रत्युत स्वतः संभविनोऽर्थस्य प्रतिपादकानामितिहासवि-
लोपेपि प्रामाण्यमर्थबलात् स्वतएव सिद्धमितीतिहासादिकं
नापेक्षते नहि द्वौ द्वौ मिलितौ चत्वारइत्यादेरर्थस्य तत्प्रतिपा-
दकशब्दीयेतिहासविलोपेप्यविश्वासयोग्यता ।

अनुपपत्तस्यचार्थस्य प्रतिपादकानां शब्दानां सत्त्वयैति-
हासिकप्रमाणेषु विचारकाणां नेचितो विश्वासः । नचैना-
वता खट्टीयधर्मग्रन्थानामप्रामाण्यमस्माकमभिप्रेतमिति शक्यं
तस्यापि मीमांसातर्कपरिशोधिते निर्वाधे खट्टधर्मप्रचारोपजी-
विजनैरग्राह्यएवार्थं प्रामाण्यस्य व्यवस्थापनीयत्वात् ।

॥ विट्टलशास्त्री ॥

THE THREAD OF GAUTAMA'S APHORISMS.

BY THE LATE DR. BALLANTYNE.

(From the Benares Magazine February 1852)

(Concluded from page 102.)

But, thus far, we have been shown an arrangement for hearing only one side of the question,* and how can we be sure that the opposite side is not the right one? [Before making up our minds we must hear both sides—\$39—40.]

But an honest enquirer may have heard both sides and still be in perplexity. Is he to be turned adrift? Not at all. Honest discussion, with one who holds the same first principles, is open to him [\$41].

There are yet others, besides honest enquirers, that are not utterly to be rejected. A person, not hopelessly irreclaimable, may shabbily wrangle for the sake of a seeming victory. [Here, therefore, he defines wrangling, \$42.]

A person, not perhaps hopelessly irreclaimable, may descend to even a lower depth of shabbiness than the wrangler, and may carp at others without undertaking to settle any thing himself. [Here, therefore, he defines cavilling, §43.]

Wranglers and cavillers, in default of good reasons, must take up with bad ones—with what *look* like reasons; and even an honest enquirer may mislead himself by taking the semblance of a reason for a real one. [The various possible semblances of a reason he, therefore, defines and divides, §44—49.]

But, whilst there are fallacies by which a man may deceive himself as well as others, there are other frauds which are employed only dishonestly for the deception of others. [These frauds he defines and divides, §50—57.]

Descending a stage lower, an opponent may employ arguments so futile as to be capable of deceiving no one. It is well to know in what consists the futility of such objections. [This he shows, §58.]

Finally, an opponent, sinking even below the former one, who *knew* what he was opposing though he could make none but a futile opposition, may be unable to understand the proposition [§59—60]. Here GAUTAMA's patience is exhausted, *but not before*. Against every thing but that invincible combination of the spirit of contradiction with stupidity he seeks to arm himself at all points. An objection the most frivolous—or even futile—provided it be tendered by one who understands the proposition—he does not refuse to deal with. The objection might perplex some honest enquirer, and therefore GAUTAMA, or the follower who has imbibed his spirit, does not consider himself entitled to consult his own ease by scouting it, though he himself may see its futility plainly enough. It is fair to remember this when we meet with ludicrously frivolous objections gravely treated in a Nyāya work. The author is not to be supposed to have *invented* the objection. It was offered to him—offered very possibly for the purpose of vexatiously puzzling and perplexing—and the Naiyāyika will not allow himself to be puzzled and perplexed. The most cavilling opponent is not to be allowed the semblance of a victory; he shall not be allowed to boast even of having put the philosopher out of temper. This single triumph—such as it is—is reserved for the absolute blockhead.

Now, we should like to learn from the undervaluers of the *method* of the Nyāya, how could that method be much improved? You are not to imagine that you have answered this question when you have shown that there are some important matters not here noticed by GAUTAMA. You must be able to show either that there are important matters for which his system provides no place, or that he misarranges the order of procedure. We have explain-

ed his order of procedure, according to our own view of it. The question whether there is any thing within the range of conception, for which his system does not furnish its appropriate place, we have already discussed, after a fashion, in an article in a former number “on the Nyāya system of philosophy, and the correspondence of its divisions with those of modern science.” On some of the points considered in that and in some subsequent papers we have seen reason to modify our opinion, and with a hasty notice of one of these points we shall conclude the present paper. Our corrections belong chiefly to the section of Inference, which the strictures of an anonymous critic constrained us to look into with more attention than we had done at the time of penning our first article on the subject.

At page 280, Vol. I. of the Magazine we remarked that we did not find in Mr. Colebrooke's Essay any reference to the condensed form of the syllogism exhibited in our text-book. It is not referred to by Mr. Colebrooke; and the reason is sufficiently obvious—viz., that Mr. Colebrooke was engaged in giving a summary of the fundamental Aphorisms of GAUTAMA—of those Aphorisms that we have just presented to the reader,—and the consideration of the condensed syllogism did not fall in his way. It is in the works of the commentators that the condensed syllogism makes its appearance; and, when treating of these works, we may have occasion to say something more about it. From the Halls of Oxford, of Edinburgh, and of Germany, queries have reached us that have been elicited by our papers—all too crude as we admit our papers to have been. To these queries we shall strive to give, in due time, satisfactory replies. Meantime we shall not encroach upon the space of the present number of the Magazine further than to revoke our explanation of the terms concerned in Inference—wherever we may have spoken of the term *anumāna* as signifying the act of inferring. It signifies—we now find—no such thing. It signifies, not the process but, the instrument employed in the process. This instrument, as explained by our authorities, is ‘the consideration of a Sign’:—it is, in other words, such knowledge as, when expressed in words, constitutes a *Universal Proposition* embodying the result of a process of Induction. The truths which embody themselves in such propositions may be looked upon as deposited in the memory, like the instruments of a man's trade in his workshop; and as looms produce webs, so do these (Major Premises *in posse*) produce inferences, only when they are brought into *operation*. The operation is, by the Naiyāyikas, technically named *parāmarśu*—which signifies the application of a general principle to a particular case, or the recognition of a particular case as falling under some general principle

—in short, syllogizing. If the *anumāna* had signified the process, instead of the instrument, the additional step of the *parāmarśa* would have been an absurdity; and we apologize to the Naiyāyikas for having been so far misled by the familiar—and familiarly unobjectionable—use of the term *anumāna* as to fall, for the time, into the error of supposing them open to the charge of holding any absurdity of the kind.

VAIDIK ECHOES.

ŚUSHŅA AND CYCNOS.

Among the most ancient fragments attributed to HESIOD is a piece of 480 verses in which is related the combat between HERCULES and CYCNOS. This CYCNOS is not a Swan, as the name might lead one to suppose: he is a personage whose name is not Greek, and who is often mentioned in the Veda. The hymns of the Indian collection relate the same combat in numerous passages with poesy several features of which re-occur in the fragment of HESIOD. Every one knows that the Greek HERCULES is a solar personification identical with, or closely analogous to the INDRA of the Orientals; as regards CYCNOS, he is ŚUSHŅA (the dry) or the power which retains the rain within the clouds, and causes drought and sterility. The strife of HERCULES and this demon is, consequently, the struggle of the sun against that power, whose defeat will cause the rain to fall. CYCNOS, son of ARES, mounted upon a chariot with his father, raised the dust and infested the sacred groves. APOLLO sends against him HERCULES and his trusty squire IOLAOS. The chariot is drawn by the immortal horse ARION* (in Sanskrit ARWAN). HERCULES is armed with a celestial shield which is to make him invincible. The combat of the two champions takes place in the height of summer. "When the shrill cicala, with dark wings, perched upon a branch, begins to sing summer to men, the cicala whose food and drink is the freshening dew, and who pours forth his song at morning and all day long in the fiercest heat, when the Dog-star scorches

* The whole history of this mythological horse, the name of which is in the Veda only the general term for a horse, has been localized by the primitive Greeks in the middle of Arcadia. There are the great Aroanian mountains, and the river of the same name which falls into the Ladon, an affluent of the Alpheus; on the bank of the Ladon, from the love of Neptune and Déméter sprang Arion, the primordial horse, who under the Greek name of Chrysosor has been regarded as the symbol of all aquatic animals. In a grotto on the banks of the Alpheus was an ancient wooden statue of Déméter with a horse's head, and bearing on the body the figures of a great number of animals. By discovering the Aryan origin of the name Arion comparative Philology gives us the key of all this legend.

the skin; then the son of ZEUS, IOLAOS, shouted terribly to his horses, and at his voice they whirl the chariot on and raise up the dust of the plain: earth groaned beneath them. The foes too advanced like fire and storm."

The enemies challenge, alight, and hurl themselves upon each other like rocks that roll down from the mountains. The spear of CYCNOS cannot pierce the brazen shield: but the lance of Hercules wounds CYCNOS in the throat and casts him lifeless to the ground. Here are some passages of a hymn of the Veda taken from among many:

"INDRA has taken his quiver and his arrows. Thou hast smitten with thine arm the robber laden with prey. ŚUSHŅA dared to strive against the Gods, INDRA, from the height of the air, in the sight of heaven and earth, mounted upon thy car, firm and terrible, thou hast breathed upon this wretched one. He has touched with his thunder-bolt those clouds which descended not from heaven to earth, and which with their magic wings seemed to envelope that robber laden with his spoils. He has caused the milk of the celestial cows to gush forth. The waters poured down as we desired. INDRA during several days has destroyed the hope of the robber: he has burst the gate of his cavern where he held the waters shut up; he has broken down his airy fortresses. He has torn ŚUSHŅA in pieces, and at sight of his foe overthrown he has given up his soul to joy."

From the French of M. Emile Burnouf. *Revue des deux Mondes* 1st October 1866.

VAIDIK ECHOES.

HYMNS.

When the Aryan peoples quitted their common home in Asia they bore with them the ancient customs which were common to all their race; one of them is found at the bottom of all their traditions, that of sacrificing with fire and of singing while sacrificing. This measured and rhythmical chant is the *hymn*, a word which in Greek has no etymological signification, but which under its Vaidik form (*Sumna*) signifies good and beautiful thought, that is to say the expression of thought *par excellence*. The presence of this word in the most ancient Greek language proves that the Aryans of the Oxus composed hymns before the departure of the Hellenic and Indian migrations. These chants then were composed in the common tongue before they were written in more recent dialects. Time has caused to disappear all the hymns brought or produced by the Grecian migrations, although the sanctuaries of Greece may have preserved several of them till the time of her decay.

India alone has preserved hers, and the Veda is found to be the Aryan record which connects us most closely with our origin: its hymns may be considered as types of the sacred songs of all the peoples of our race and as the real Sacred Scripture of the East and of the West.

(From the same.)

RÁVAN DOOMED. *

Rámáyana, Book I. Bombay Edition.

Thus to the Lord by whom the worlds were made
The Gods of Heaven in full assembly prayed :
"O BRAHMÁ, mighty by thy tendered grace
Fierce RÁVAN, leader of the Giant race,
Torments the Gods, too feeble to withstand
The ceaseless fury of his heavy hand.
From thee well pleased, he gained, in days of old,
That saving gift by which he waxes bold;
And we, obedient to that high behest,
Bear all his outrage, patient and oppressed.
He scourges—impious fiend—earth, hell, and sky;
And INDRA, lord of Gods, would fain defy.
Mad with thy boon, he vexes in his rage
Fiend, Angel, Seraph, Bráhma, Saint, and Sage.
From him the Sun restrains his wonted glow,
Nor dares the Wind upon his face to blow;
And Ocean, necklaced with the wandering wave,
Stills the wild waters till they cease to rave.
O Father lend us thine avenging aid,
And slay this fiend, for we are sore afraid."

They ceased. Then, pondering in his secret mind,
One way," He said, "to stay this scourge, I find.
Once, at his prayer, I swore his life to guard
From God and Angel, Fiend, and Heavenly Bard:
But the proud Giant, in o'erweening scorn,
Recked not of mortal foe, of woman born.
Man, only man, this hideous pest may slay:
None else can take his charmed life away."

When BRAHMÁ's speech the Gods and Sages heard,
Their fainting souls with hope reviving stirred.
Then, crowned with glory like a mighty flame,
Lord VISHNU timely to the council came:
Shell, mace, and discus in his hands he bore;
And royal raiment, tinged with gold, he wore.
Hailed by the Gods, most glorious to behold,
With shining armlets, forged of burnished gold,
He rode his eagle through the reverent crowd,
Like the sun borne upon a darksome cloud.
Lost in deep thought he stood by BRAHMÁ's side,
While all the Immortals praised his name, and cried:
"O VISHNU, Lord divine, thine aid we crave,

* The following lines are at present rough-hewn only: the translator will be thankful for criticisms and suggestions.

Friend of the world, the ruined Worlds to save.
Divide thy godhead, Lord, and for the sake
Of Gods and men man's nature on thee take.*
Shrined in the bodies of four children, spring
From the three wives of fair AYODHYÁ's king:
High rank with saints that godly prince may claim,
And those sweet queens, with BEAUTY, GRACE, and FAME.
Assume man's nature thus, and slay in fight
This common scourge, who laughs at heavenly might:
This giant RÁVAN who, in senseless pride,
Has, trusting to his own right arm, defied
The hosts of Heaven, and ever plagues with woe
Seraphs and Gods above and Saints below.
Crushed are the Blest, who roam through NANDAN's shade,
The Saint, the Seraph, and the Heavenly Maid.
We, with the Sages, Lord, to thee draw nigh,
And crave thy succour that the Fiend may die.
Angel and Bard before thee humbly bow:
Our surest hope, O conquering Lord, art thou.
Arise, O Lord, regard the world below,
And slay in fight the Gods' tremendous foe."
Thus prayed the Children of the Sky; the lord
Supreme of Gods, by all the worlds adored,
Thus to the suppliants in answer spake:
"Fear not, ye sons of Heaven, but comfort take;
RÁVAN, your terror, by this hand shall fall,
With son and grandson, lord and captain; all
His friends and counsellors, his kith and kin,
Shall share his ruin as they share his sin.
Thus will I triumph o'er the foe, and then
Dwelling on earth among the sons of men,
The while ten thousand seasons roll away,
Will guard her with mine own imperial sway."

Then Nymph and angel, and the Minstrel throng,
With heavenly voices, raised their choral song:†
And all the region, filled with music, rang
With lauds to MADHU's victor, while they sang:
'Go forth and fight, and strike the monster dead,
The scourge of Saints, immortal INDRA's dread;
The fell fiend RÁVAN, ravener‡ abhorred;
Slay him, and all his race, avenging Lord!
Then turn triumphant to thine home on high,
And reign for ever in the ransomed sky."

* Cf. Paradise Lost. Book III. 281.
"Their nature also to thy nature join,
And be thyself man among men on earth."

† Cf. Paradise Lost. Book III. 344.
"No sooner had the Almighty ceased, but all
The multitude of angels, with a shout
Loud as from numbers without number, sweet
As from blest voices, uttering joy, Heaven rung
With jubilee, and loud Hosannas filled
The eternal regions."

‡ *virávanam rávanam*. Literally RÁVAN who causes weeping: both words being formed from the root *ru* (Lat. *raucus rumor*): from which too comes the English word raven.

For a similar play upon the word cf. Paradise Regained.

"And saw the ravens with their horned beaks
Food to Elijah bringing, even and morn,
Though ravenous, taught to abstain from what they brought."

ADVERTISEMENT.

Dr. Ballantyne's publications, procurable from the English Librarian, *Queen's College Benares*.

	Rs.	As.	P.
Aphorisms of the Sāṅkhya, Books II. III. IV. Sanskt. } and English, }	0	12	0
" " Books V and VI. do. }	0	12	0
" " Yoga, Sanskrit and English, Part II. }	0	8	0
Bhasha-Paricheheda and Siddhanta Muktaṭvali Sanskt. } and English Part I. }	0	7	0
Bacon's Novum Organum, Sanskrit and English Part I. }	0	12	0
" " with Commentary Fasciculus II., }	0	14	0
" " " " III., }	0	8	0
" " Sanskrit Version Book I., }	0	12	10
" " Fasciculus II., }	1	8	0
" " " III., }	0	7	6
" " " IV., }	0	6	0
Elements of English Grammar, Sanskrit and English, ... }	0	6	0
Synopsis of Science, Sanskrit and English Vol. I., ... }	1	0	0
" " " II., }	0	14	0
" " " III., }	1	0	0
" " Sanskrit } (both included) " " English }	3	8	0
Discourse on Translation, }			
Heliographic Rules and Reasons, }	0	4	0
Lectures on the Chemistry of the five Hindu Elements, ... }	1	4	0
Lectures on the Subdivisions of Knowledge Part I, ... }	0	4	0
" " " II., }	0	4	0
" " " III., }	0	4	0
Macbeth with Paraphrase, }	1	8	0
"Does the Moon rotate?" }			
Reprints for the Pandits No. I. }			
Harris's Dialogue on Art, }	0	4	0
" " No. II. Physical Science, }	0	8	0
" " Part II. Hydrostatics and Pneucs, }	1	1	0
" " No. III. Method of Induction (J. S. Mill), }	0	12	0
Reprints for the Pandits No. IV. Metaphysics and Mental } Philosophy Vol. I (from Berkeley), }	0	8	0
" " " Vol. II. (from Stewart), }	2	0	0
" " " V. Bacon's Novum Organum, }	0	12	0
" " Tracts on Metaphysics, Logic and Mental } Philosophy (from "An Outline of Metaphysical En- } quiries,")... .. }	0	12	0
" " VI. Elements of Logic (from Whately), }	1	2	0
" " VIII. Political Economy Vol. I. (from } Whately and De Quincey), }	0	12	0
" " VIII. Elements of Rhetoric (from Whately) }	1	4	0
" " IX. Chemistry Vol. I. (from Griffith and } Faraday), }	1	8	0
" " X. Physical Geography, (Mrs. Somerville), }	1	12	0

DR. BALLANTYNE'S "BIBLE FOR THE PANDITS."

Consisting of the first three chapters of Genesis, diffusely and unreservedly commented in Sanskrit and English, with a lengthy introduction in English. Rs. 3-0-0.

LAGHU KAUMUDĪ VYĀKARAN in Sanskrit. The text is taken from Dr. BALLANTYNE's last Edition. Rs. 1-2-0.

MĀNAVA DHARMASĀR, or the Ordinances of Manu, comprising the Indian system of duties, abridged and translated from the original Sanskrit by BĀBŪ ŚIVA PRASĀD. 2nd Edition. As. 8-0.

BODH CHATUSPATH CHANDRIKĀ, a Hindī and Sanskrit Primer. As. 4-0.

MAP of the CITY and SUBURBS of BENARES, defining the Mohullas and subdivisions of the General Police jurisdiction; including also the CIVIL STATION and CANTONMENT OF SEOROLE. SCALE 220 yards to the inch, Colored Rs. 5-0. Mounted on cloth and bound, book-shape 8 Rs.

ANNOUNCEMENT.

In the Press, and shortly to be published, in one Vol. 8va price 8 Rupees. A new Edition, corrected and enlarged, of

THE LAGHU KAUMUDĪ.

A SANSKRIT GRAMMAR.

With an English version, commentary and references by Dr. Ballantyne, late Principal of the Sanskrit College, Benares, re-edited by Ralph Griffith Esq., M. A. Principal of the Sanskrit College, Benares.

"The Translation of the Laghu Kaumudī made by the late Dr. Ballantyne has enabled even beginners to find their way through the Cabyrinth of Native Grammar." Prof. Max Müller.

May be procured from Messrs. Trübner & Co., London, the English Publishers.

Now ready.—Price Rs. 16.

A TRILINGUAL DICTIONARY; being a comprehensive Lexicon in ENGLISH, URDŪ and HINDĪ, exhibiting the syllabication, pronunciation, and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdū and Hindī in the Roman character, by Mathurā Prasāda Mīśra, Second Master Queen's College, Benares.

"Concentrates in itself the utility of the dictionaries of Webster, Richardson, Smart, Worcester, D' Rozario, Shakespeare, Forbes and Monier Williams."

This work, containing nearly 1350 demy Svo. pages of closely printed matter, in Brevier type is too heavy to be sent by book post. It may be procured direct from us, by Bangy Dāk; from any bookseller in Calcutta, Madras or Bombay; or from Messrs. Trübner & Co., London.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, Messrs. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be charged for according to the space occupied.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 9.

Benares February 1st, 1867.

Vol. I.

॥ प्रकरणपञ्चिकायां प्रमाणपारायणे ॥

॥ शब्दपरिच्छेदः ॥

॥ तृतीयः ॥

शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टे ऽर्थे बुद्धिः । शब्दविज्ञाना-
पेक्षादात्ममनः सन्निकर्षादसन्निकृष्टार्थविषयं ज्ञानं तच्छास्त्रं-
नाम प्रमाणं । कः शब्दो ऽभिमतः । वर्णः । तेषामेव श्रौत्र-
याह्यत्वात् । श्रौत्रयाह्येहि वस्तुनि शब्दपदं वर्तते । नच
सत्त्वशब्दत्वयोरतिप्रसङ्गः । सत्तादिसामान्याभावात् । अनुवृ-
त्ताकारावभासिनीहि बुद्धिः सामान्यसिद्धौ निबन्धनं । नच
द्रव्यगुणादिष्वनुवृत्ताकारं परामृशन्ती बुद्धिरुदेति । यतो महा-
सामान्यं सत्ताख्यं सिद्धेत् नापि ककाराखकारादिष्वेक आकारो
ऽवभासते यतः शब्दत्वमभ्युपगम्येत । सदादिशब्दप्रतीतिस्त्वौ-
पाधिकी । प्रमाणयहणयोग्यतौपाधिकः सच्छब्दः । श्रौत्रया-
ह्यतौपाधिकश्च शब्दशब्दः ।

ननु वर्णातिरिक्तं पदमपि श्रौत्रमेव । तथाहि । नदीदी-
नेत्यादिषु वर्णाभेदेपि पदान्यत्वं प्रतीयते । नच वाच्यं वर्णा-
एव पदं । नदीदीनेत्यादितु क्रमभेदेन पदभेदबुद्धिरिति ।
वर्णानामक्रमिकत्वात् । देशनिबन्धनोवा क्रमो भवेत्कालनिब-
न्धनोवा । उभयविधोपि न वर्णेष्वस्पर्शं लभते । तेषां सर्व-
गत्वाच्चित्तत्वाच्च । बुद्धिस्तु तेषां क्रमवती । तदनुरोधेन
वर्णापि क्रमवन्तइति प्रत्येकं श्रवणेष्ववभासन्ते । एकक्षण-
वर्तिन्यांतु पदबुद्धावेकस्यां बुद्धिनिबन्धनोपि क्रमो नोपपद्य-
इति कुतस्तद्वेदेनापि भेदप्रतिभासोपपत्तिः । किञ्च वर्णा
बहव एकविषयाच पदबुद्धिरिति वर्णभ्यो भिन्नं पदं । यदिच

वर्णभ्यो भिन्नं पदं नावभासते ततस्तेभ्यो ऽर्थप्रत्ययएव नोपप-
द्यते । एकैकवर्णप्रतीतितावदर्थस्य नावगमः । नच सकलव-
र्णोपलम्भो युगपत्सम्भवति वर्णानां क्रमोच्चारणात् । उच्चार-
णानुसारित्वाच्चापलब्धेः । वर्णानां च वाचकत्वे क्रमभेदे व-
क्तृभेदेचार्थप्रत्ययः स्यात् । तस्माद्वर्णभ्यो ऽसम्भवन्नर्थप्रत्यय-
स्तदतिरेकिस्त्वनिमित्तपदप्रतीतिं प्रसाधयति ।

उच्यते । नदीदीनेत्यत्रापि वर्णातिरिक्तवस्त्वन्तरावभासो
नास्ति । नकारादयएवहि प्रतीयन्ते । बुद्धिभेदस्तु क्रमभेद-
निबन्धनः । नचेयमेका बुद्धिर्यतो वर्णानां बुद्धिनिबन्धनोपि
क्रमो न स्यात् । भिन्नवर्णविषया भिन्नाएवहि बुद्धयो निरन्त-
रतयैकतामिवापद्यन्ते । तथाहि । श्रवणेन्द्रियनिबन्धनास्ता-
वद्वर्णोच्चारणानुबन्धिन्यो बुद्धय उच्चारणभेदेनोत्पद्यन्ते । एवं
स्मृतिरपि प्रत्येकवर्णोपलम्भप्रतिभासितभावनावशेन भवन्ती
न सर्वविषयैका ऽवकल्पते । भावनानां भेदात् । एकपद
बुद्धिस्त्वेकार्थप्रतिपत्त्युपायत्वनिबन्धना । अर्थप्रतिपत्तिश्चाप्रत्य-
क्षतावचिमित्तं न शक्नोति कल्पयितुं । तस्य निमित्तत्वानुपपत्तेः ।
न तस्य सत्तामात्रेण निमित्तता । सर्वदार्थप्रत्ययापत्तेः । प्रत्यक्षं
भिन्नपदावभासि न भवतीत्युक्तमेव । तेन वर्णेष्वेव प्रत्यक्षे-
ष्वर्थप्रतिपत्त्युपपत्तये कश्चिद्विशेष आश्रयितुं युक्तः । सर्वपूर्व-
पूर्वोपलम्भापेक्षत्वादन्त्यवर्णस्य । उपलम्भस्यच क्षणिकतया
स्वतो विशेषमशक्यत्वात्पूर्ववर्णोपलम्भजन्यः संस्कारएवाश्री-
यते । सच स्मृतिहेतोः संस्काराद्विचित्रः । स्मृतिहेतुर्हि सं-
स्कारो यदुलम्भप्रभावितस्तत्रैवोपलम्भान्तरं जनयितुमलं ना-
र्थान्तर इत्यर्थविषया ततः प्रतीतिरनुपपन्नति तदतिरेकिणः
संस्कारस्याश्रयणं । तस्यच कार्यकल्पत्वाद्यथाभावे प्रतीतिद

शने तथाभाववोत्पत्तिरनुमीयते । तेन क्रमविपर्यये व्यक्तीभेदे व्यवधानेच कार्यादर्शनात्तत्रसंस्कारस्यानुदयादर्थप्रत्ययाभावः । यस्यस्यचार्थस्य प्रतीतौ यस्यस्य वर्णस्य निमित्तभावस्तस्य तस्य तदर्थप्रतीत्यनुगुणसंस्कारार्पकत्वं स्वाभाविकं । 'सहाय' विरहात् कार्यानुदयः सहायाप्रेषच कार्यात्पत्तिरिति तेभ्यश्चार्थप्रत्ययः । तस्मान्न प्रत्यक्षतोऽनुमानतोवा वर्णव्यतिरिक्तपदोपपत्तिरिति वर्णात्मकमेव पदं ।

कः पुनरर्थः । अभिधेयः । अभिधेयएव कः । येनसह शब्दस्यापौरुषेयः सम्बन्धः । अथ कः सम्बन्धः । प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । नतर्ह्यपौरुषेयः सम्बन्धः । स्वभावतः शब्दस्याप्रत्यायकत्वात् । यदिहि स्वभावतएव शब्दार्थं प्रत्याययेत्ततः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययेत्ततोवगच्छामोऽपेक्षते किञ्चिच्छब्दइति । देवदत्तादिपदेषु पुरुषसङ्केतायत्ताऽर्थप्रतीतिर्दृष्टेति गवादिष्वपि तदपेक्षैवाश्रीयते । तदपेक्षा चेदर्थवगतिर्न तर्ह्यपौरुषेयं शब्दस्य प्रत्यायकत्वं ।

उच्यते । यद्यपि प्रथमश्रुताच्छब्दार्थं नावबुध्यन्ते तथापि स्वाभाविकमेव शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वं पुनः सङ्केतापेक्षं । तथाहि । वृद्धयोर्व्यवहारतरेकस्य वाक्यं श्रुत्वा परस्य प्रवर्तमानस्य प्रवृत्त्या बुद्धिमनुमापयति । तस्याश्च शब्दश्रवणानन्तरभावित्वाच्छब्दस्य हेतुतां तावदवधारयति । किन्तु तेषां पार्श्ववर्तिनां व्युत्पत्सूनां ततः शब्दात् स्वयमर्थमप्रतियतां पुनरेषा विचिकित्सोदयते यदि प्रत्यायकः शब्दस्ततोऽस्मानपि किमिति नार्थं प्रतिपादयति अथाप्रत्यायकएव ततो वृद्धमपि कथमवबोधयति । तेषामेवं विचिकित्सतां पुनरेषाकल्पना प्रसरति । नूनमस्ति कश्चिदस्य वृद्धस्य विशेषो यतोऽर्थमवबुध्यते । कोसौ विशेषइति निर्णीयतां । पुनः शब्दश्रवणे वृद्धव्यवहारावगतार्थप्रत्यायकत्वमात्रेण स्वयमर्थवगमदर्शनादर्थप्रत्यायकत्वावगमएव विशेषइति निर्धारणा जायते । न पुनःसङ्केतप्रतीतिर्वृद्धस्य विशेषइति कल्पना शक्या सङ्केतस्यैव तदानीमप्रतीतिः । व्युत्पन्नतरशब्दार्थाहि सङ्केतवाक्यादर्थमवबुध्यमानः सङ्केतं प्रतिपद्यते । नान्यथा । ननूत्तरकालं सङ्केतदर्शनात्किमिति सङ्केतभूतमेव प्रत्यायकत्वं नाश्रीयते । न । शब्दस्वभावतएवार्थप्रतीतिरूपकार्यसिद्धेः । यदिहि शब्दमात्रादर्थप्रतीतिर्न सम्पद्यते ततः सङ्केतोपि तत्कालमिति कल्प्यते नान्यथा उपपद्यतेतु शब्दमात्रादेवार्थावगतिः प्राच्येन मार्गेण । नवेवंसति देवदत्तादिष्वपि कथं सङ्केतस्य कारणत्वं । उच्यते । प्रत्यक्षपरिदृष्टस्तत्रसङ्केतो ननु कल्पयितव्यः । तेन देवदत्तादिषु तस्यैवार्थप्रतीतिकरणत्वं । गवादिषु केवलकार्यदर्शनकल्पनीयो नावकाशं लभतइत्यपौरुषेय एतेषामर्थेन प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणः सम्बन्धइति सिद्धं ।

असच्चिदुच्यते किमिदं । प्रमाणान्तरेणाप्रतीतइति । यद्येवं कथमसौ शब्दैरवबोधयते । उक्तं वृद्धव्यवहारावगतसम्बन्धः शब्दोऽवबोधकइति । यश्चार्थो न प्रमाणान्तरेणावगम्यते कथं तद्विषयो वृद्धव्यवहारोऽवसीयते । कथंतरांच तद्विषयो प्रतीतिरनुमीयते । कथंतरांच वाचकशक्तिः शब्दस्य कल्प्यतइति वाक्यार्थमावृत्तायामभ्यासो विधीयतामित्यत्रोत्तरं ।

सपुनरसच्चिदुच्यते ऽर्थो नियोगार्थएव । नियोगोहि प्रमाणात्तरानवगतमपूर्वमर्थमवबोधयतीति वाक्यार्थमावृत्तायामुक्तं । नच नियोगएवैकस्तस्यावबोधकः । विषयव्यतिरेकेण तदप्रतीतिः । पदान्तराणामपि तदन्वयिस्वार्थपरतयैव व्युत्पत्तस्तेन वाक्येनैव नियोगार्थः प्रतीयते । तत्र लिङादिप्रत्ययो नियोगार्थशरीरमेवाभिदधाति । प्रकृतिस्तद्विषयं । पदान्तराणिच विषयविशेषणं नामधेयं नियोज्यंचाभिदधाति नियोगार्थप्रतीतौ व्याप्रियन्ते । सन्निप्रत्योपकारकाङ्गवाक्यानिच यद्यपि नियोगान्तरशून्यानि तथापि प्रधाननियोगान्वितस्वार्थाभिधायकतया तन्नियोगप्रतिपत्तावेव पदान्तरवद्वर्तन्ते । विनियुक्तमन्त्रसमानायेपि द्रव्यभूतं नियोगजातं नियोगाङ्गतया समर्पयंस्तद्विशिष्टनियोगावगतावेवोपक्षीयते । नियोगाङ्गतात्तु योग्यतया प्रयोगकाले नैयोगिककर्मतत्साधनस्मारणेन मन्त्रजातस्य । अनुवादापि विधेयस्तुतिमुत्पादयन्तः स्तुतिविषयनियोगप्रतिपत्तिपराएवेति कृत्स्नएव वेदोऽवबोधेऽपूर्वं कार्यात्मनि प्रमाणं । अतएव को वेदार्थइति जिज्ञासमानेभ्यश्चोदनासूत्रेण कार्यात्मा वेदार्थइत्युक्तं ।

ननु सिद्धोपि ब्रह्मात्मको वेदान्तानामर्थः प्रतीयते । उच्यते । व्युत्पत्त्यपेक्षः शब्दार्थमवबोधयति । व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारे व्यवहारश्च कार्यप्रतीतिनिबन्धनः कार्यप्रतिपादकतयैव शब्दव्युत्पत्तिः । तत्रापि कश्चिच्छब्दः साक्षादेव कार्यप्रतिपादकतया व्युत्पद्यते कश्चिच्च कार्यान्वितस्वार्थपरतया

ननु विनापिव्यवहारं सिद्धार्थप्रतिपत्तिपरादपि लौकिकवचनात्सम्भवत्येव व्युत्पत्तिः । यथा पुत्रस्ते जातइति । अत्रहि मुखप्रसादादिभिल्लिङ्गलौकिकैः श्रोतुर्हर्षात्पत्तिरनुमीयते । हर्षात्पत्तिश्च हर्षहेतुमन्तरेण न सम्भवति प्रियार्थप्रतीतिश्च हर्षहेतुरिति स्वात्मनि प्रतीतं तेन पुत्रस्ते जातइति वाक्येन प्रियार्थो बोधितइति कल्प्यते । पुत्रजन्मैवास्य प्रियमुत्पन्नमिति प्रमाणान्तरावगतमिति तदभिधायकत्वमेव कल्प्यते । प्रतिपदमावापोद्वाराभ्यां व्यवहारइव स्वार्थविशेषसम्बन्धाध्यवसायः । तथा व्युत्पन्नतरपदविभक्त्यर्थाः काष्ठैः पचतीति वर्तमानोपदेशेपि यत्पाके कारणं तत्काष्ठशब्देन प्रतिपाद्यतइत्यवगम्य प्रत्यक्षेण काष्ठानां करणभावमवगच्छन्तः काष्ठशब्दे व्युत्पद्यन्ते । किञ्चास्य शब्दस्यायमर्थइत्यपि व्युत्पत्तिर्दृश्यते

न तत्र शक्यते वक्तुं कार्यान्वयेव शब्दस्यार्थइति । अपिच येननामाकार्यान्विताभिधायित्वं तावताच कार्यान्विताभिधानमप्युपपत्तेर्न शक्यते विशेषान्विताभिधानशक्तिः कल्पयितुं । लोकेच सिद्धार्यान्वेव प्रायशो वाक्यानि प्रश्नोत्तराणि दृश्यन्ते । कुशलं ते कुशलं ममेत्यादीनि ।

अत्रोच्यते । सर्वपुरुषाणां तावद्व्यवहारएव प्रथमं व्युत्पत्तिरङ्गीकरणीया । नखलु व्यवहारमन्तरेण सिद्धान्वाख्याने व्युत्पत्तिरवकल्पते । यद्यपि मुखप्रसादादिभिर्हर्षात्युत्तिरनुमीयते । हर्षात्युत्त्याच हर्षहेत्ववगमस्तन्निमित्तताच शब्दस्य तथापि पुत्रस्ते जातइति वाक्यस्य पुत्रजन्माख्यहर्षहेतुप्रतिपादकता हर्षहेतूनामानन्त्याद् दुरनुमाना । नच पारिशेष्येण तत्प्रतिपादकत्वाध्यवसायः । भूतभविष्यदुत्तमानानां सन्निहितव्यवहितानां पारिशेष्यावधारणाया अत्यन्तदुःकरत्वात् । व्यवहारः पुनः प्रत्यक्षविशिष्टार्थविषय उपलब्धमानस्तदुद्बुत्तसारेण तद्वृत्तामेव शब्दस्य वाचकतामनायासेनापादयन् व्युत्पत्तावुपायतां गन्तुमलं । व्यवहारश्चेद्व्युत्पत्त्युपायः कः कार्यान्विताभिधानं शब्दानाभपहरेत् । नाह कार्यावगमंविना व्यवहारो ऽवकल्पतइत्युक्तं वाक्यार्थमात्रकायां । एवं लोके यः सिद्धार्यपरतया पदानां प्रयोगः स लाक्षणिको भविष्यति । कार्यान्वयोहि परस्परपदार्थान्वयव्यभिचारीत्यविवक्षित्वा कार्यान्वयं परस्परपदार्थान्वयविवक्षयापि लोकाः शब्दं प्रयुज्जते । विवक्षावलेनच लक्षणया तत्परतापि तत्र निर्वहति । वेदेतु लक्षणानिबन्धनं किञ्चिन्नास्तीति स्वाभाविककार्यपरत्वं नापहर्तुं शक्यते । एवं सिद्धपरिपि वाक्ये या व्युत्पत्तिः सापि कार्यपरतां न विहन्ति । सर्वपदानामेवहि स्वाभाविकी वृद्ध्यवहारसिद्धा कार्यपरता । लाक्षणिकीच सिद्धपरतेति । सर्वव्यवहारेषु कार्यान्वयाव्यभिचारात् तदन्विताभिधायिता न शक्यते हातुमिति न सामान्यनार्थान्तरमात्रान्विताभिधानं शक्याश्रयणं अतश्च वेदान्तानामप्यात्मा ज्ञातव्यइत्युपनरावृत्त्ये समाप्तातेन विधिनैकवाक्यतामाश्रित्य कार्यपरत्वमेव वर्णनीयं । अथ सिद्धार्यप्रतिपत्तिपरत्वेन व्युत्पत्तेरभावाद्वृद्ध्यवहारावगतायाः पदानामन्विताभिधायितायाएवानुपपत्तेः कार्यपरत्वेच प्रमाणान्तरावगतात्मस्वरूपानुवादकत्वेनैव वर्णनं कर्तव्यं । अपिच सिद्धार्यपरत्वेपि शब्दस्य न वेदान्तानां परमानन्दादिरूपत्वे ब्रह्मणः प्रामाण्यमवकल्पते । तत्रहि ब्रह्मस्वरूपानुवादेनानन्दादिरूपविधिरास्येयः । ब्रह्मस्वरूपंच प्रमाणान्तरसिद्धमेवाश्रयणीयं । ब्रह्मशब्दस्यच लोकेप्रमाणान्तरसिद्धात्मवाचित्वेन सिद्धैर्वेदेषु सएवार्थः । तथाचसति नित्यप्रकाशपरमानन्दरूपविधिः सकलप्रतिपत्तिविरुद्धः । सर्वप्रतिपत्तिपुहि प्रमाणस्मृतिभूतास्वात्मा प्रकाशते । नच तत्र

परमानन्दः संवेद्यते । नच सांसारिकदुःखाभिभूतत्वात्तस्याप्रकाशः । अभिभवानुपपत्तेः । अवच्छिन्नं हि दुःखमनवच्छिन्नश्चा-नन्दइति नाल्पीयसा महतो ऽभिभवः सम्भवति । स्वप्रकाशस्यचाभिभवावरणानभिव्यक्तीनामसम्भवएव । अभिचात्मतत्त्वप्रतिपादनमपि प्रमाणान्तरविरुद्धमेवेत्युक्तं तत्त्वलोके । सकलविकारशून्यतापि विज्ञानादिविकारोत्पत्तेः प्रमाणान्तरविरुद्धेवेति परस्परान्वयायोग्यतया नानन्दादिप्रतिपत्तिपरत्वं । अजरामरत्वयोस्तु प्रमाणान्तरप्रसिद्धैरेवानुवादत्वादप्रामाण्यमिति ।

नन्वशास्त्रमपि शाब्दमस्ति लौकिकं । तत्किमिति न लक्षितं ।

उच्यते । न शास्त्रव्यतिरिक्तं शाब्दमस्ति शब्दाद्विद्विज्ञानमसन्निष्ठं तच्छास्त्रं स्यात् । नच वेदव्यतिरेकेण तत्सम्भवति लौकिकं हि वाक्यं नार्थं स्वयं निश्चयमापादयति लौकिकवचसामनृतभूयिष्ठत्वादर्थव्यभिचारस्य शङ्कितत्वात् ।

नन्वेवमपि वैदिकमपि वचो नार्थनिश्चायकं स्यात् शब्देत्यापितस्यार्थज्ञानस्य लोके ऽर्थव्यभिचारित्वात् । अथोच्येत वैदिकाद्वचनात् स्वतस्तावन्निश्चयो जायते । पश्चात्तनस्तु संशयस्तद्विरोधादात्मानं न लभते । यथा स्याणो समीपवर्तिनि स्याणुरूपतया निश्चितं नपुनरूर्ध्वता स्याणुपुरुषसंशयं प्रसूते । उपलब्धौह्यव्यवस्थितायां सन्देहो जायते । यदाच निश्चितो ऽर्थस्तदोपलब्धिव्यवस्थितेति संशयो न युक्तः नचाव्यभिचारनिश्चयपूर्वकं शब्दस्य निश्चायकत्वं येन व्यभिचारे निश्चयो न स्यात् किन्तु स्वभावत इन्द्रियवच्छब्दे निश्चयहेतुरिति । तत्र । शब्दजनितं निश्चयमेवोभयथा दृष्ट्वा यः संशयः स निश्चयेनैव न शक्यते निरोद्धुं । वाक्यहेत्वन्तरोत्याहि संशयो निश्चयेन निरुद्धते । यः पुनस्तत्प्रभवएव नासौ तेन निरुध्यते ।

उच्यते । युक्तस्तावन्नौकिके वचसि सन्देहः । पुरुषाहि प्रायेणानन्वितान्वेव पदान्याशयदोषेणवा भ्रमेणवा प्रमादेनवा ऽशक्त्यावा प्रयुज्जाना दृश्यन्ते । ततश्च यद्यपि तदुक्तानां पदानामन्विताभिधानसामर्थ्यमस्ति तथाप्यनन्वितार्थत्वशङ्कया नान्वयो निश्चीयते । कथं तर्हि लौकिकवाक्येभ्यो व्यवहारप्रवृत्तिः । उच्यते । अर्थसंशयेनापि लोको व्यवहरति । सन्दिधायामपि वृष्टौ वृष्ट्यायत्तफले कर्मणि प्रवर्तन्ते । अथवास्त्येव निश्चयोपायः । योहि पुरुष एवमवधारितो नायमशक्तो न प्रमादो सम्भवदेतदर्थविषयप्रमाणः सकलाशयदोषरहितश्च नायमविज्ञायार्थमन्वितार्थानि प्रयुङ्गति तद्व्यावयगस्यान्वयज्ञानपूर्वकत्वादन्वयज्ञानं तावदनुमीयते । अन्वयज्ञानाच्चाव्यवस्थानुमीयते । ज्ञानं हि ज्ञेयाविनाभावि ज्ञे-

यानुमाने भवत्येव लिङ्गं । तदेवं लौकिकाद्वचसो लिङ्गभूता-
द्वृत्तज्ञानमनुमीयते । ततो ऽयं निश्चित्य व्यवहारः प्रवर्तते ।
एवञ्च निश्चिते ऽन्वये निवृत्तानन्वयाशङ्काद्व्याख्यादप्यर्थनि-
श्चयो जायते । किन्तु तस्यां दशायामनुवादकतैव । अतएव
लौकिके वचने न शाब्दं प्रमाणं । अभिप्राये शब्दो लिङ्गं अ-
भिप्रायोप्यर्थे लिङ्गं । शब्दस्त्वर्थे पश्चान्निश्चयं जनयन्नप्यनु-
वादकत्वाच्च प्रमाणं । नन्वशक्तप्रमादिभ्रान्तदुष्टाशयप्रयुक्ता-
नां पदानामनन्वितार्थत्वदर्शनाद्या पुरुषान्तरवचनेष्वनन्विता-
र्थत्वाशङ्का जायते तन्निवृत्तिमात्रेण पुरुषस्य वक्तुः शक्तत्वाप्रमा-
दित्वाभ्रान्तत्वशुद्धाशयत्वज्ञानं व्याप्रियतां अर्थनिश्चयस्तु
वाक्यादेवापास्तसन्देहादस्तु । माभूद्वृत्तज्ञानादनुमितादर्थनि-
श्चये जाते वाक्यस्यानुवादकत्वमिति । उच्यते । अभ्रान्त-
त्वंनाम पुरुषस्य यथार्थज्ञानयोगित्वं । आशयदोषविरहश्च
यथाविदितार्थविवक्षायोगः । शक्तत्वंच यथाविवक्षितपदप्रयो-
गसमर्थत्वं । शक्तस्यापि यथाविवक्षितावित्तेपश्चात्प्रमादो य-
स्यैतच्चतुष्टयमस्ति स प्रत्ययितः । तस्यैतदवगतं । सम्यग्ज्ञा-
ननियतो ऽस्य वाक्यप्रयोगइति । तेन तदीयवाक्यश्रवणे
तद्गतसम्यग्ज्ञाननिश्चयो जायतएव । समीचीनचेदं ज्ञानमुत्प-
द्यते यदर्थाविसंवादि यस्य यथाप्रतीयमानो ऽर्थोऽस्ति ।
तेन समीचीनज्ञाननिश्चयोऽन्तर्भावितार्थनिश्चयएवेति न संश-
यनिवारणमात्रे पुरुषविशेषविज्ञानं व्याप्रियते किन्त्वर्थनिश्च-
यएवेति निश्चिते ऽयं निवृत्ते संशये वाक्यमर्थनिश्चयं कुर्व-
दप्यनुवादकत्वाच्च प्रमाणं । ननुतर्हि वक्तृज्ञानस्यान्यतो नवग-
तस्यावगमकं पौरुषेयं वाक्यं तत्रैव शाब्दं प्रमाणमस्तु । न ।
तत्रानुमानत्वात् । वक्तृज्ञानेहि निश्चितसम्बन्धं प्रत्ययितवचनं ।
वक्तुः धर्मा । ज्ञानविशेषयोगिवाक्यप्रयोगिति तस्यैकदेशा-
विति । अतएवच भगवान्काश्यपो वेदान्यौरुषेयान्मन्यमानः
शब्दमनुमानेन्तर्भूतमुवाच । तस्येदं कारणं कार्यमिति लैङ्गि-
कमुत्त्वा एतेनैव शाब्दमप्युक्तमिति । वक्तृज्ञानेहि कारणं
वाक्यं कार्यं । अतएवान्येनाप्युक्तं । वक्तुरभिप्रायंतु सूचयेयु-
रिति । सएव तथा प्रतिपाद्यमानतया आश्रयइति । ननु यदि
वाक्याद्वृत्तज्ञानानुमानं वक्तृज्ञानाच्चार्थानुमानं तर्ह्यनवगतैर्यं
कथं ज्ञानविशेषो ऽनुमातुं शक्यः । अर्थेनैव निराकारस्य ज्ञा-
नस्य विशेषो नचानिर्ज्ञातार्थो ज्ञाने विशेषमापादयति । उच्यते ।
अनवगतेष्वर्थे ज्ञानविशेषो ऽनुमातुं शक्यतएव । यादृशार्थप्र-
तिपादनयोग्यानि पदानि प्रयुक्तानि तादृशार्थविषयं ज्ञानमनु-
मीयते । नन्वेवं वेदस्य प्रामाण्यमपास्तं । व्युत्पत्त्यपेक्षोहि वेदे
शब्दादर्थोवगमो वृद्धव्यवहारेच व्युत्पत्तिः । वृद्धवाक्यानिचेल्लिङ्ग-
भूतानि न तर्हि स्वार्थं प्रमाणतया व्युत्पन्नानि । उच्यते । यावद्वि-
पदानामर्थविशेषवाचकत्वं नाश्रीयते तावद्वृत्तज्ञानविशेषोपि

नानुमीयते । विशिष्टाद्वि वाक्याद्विशिष्टं ज्ञानमनुमातव्यं । न-
चार्थविशेषप्रतिपादकत्वादस्य वाक्यस्य विशेषोऽस्तीत्याश्रयणी-
यमर्थविशेषप्रतिपादनसामर्थ्यमेतेषां । अर्थप्रतिपादनसामर्थ्याव-
धारणमेवच व्युत्पत्तिस्तावतैवार्थप्रतीतिः । अनुवादकत्वेपिच
शब्दानामस्त्येव प्रतिपादकत्वं । तेदेच व्युत्पत्तिवशेनार्थप्रति-
पत्तौ जातायां प्रामाण्यमुपपद्यतएव । ननु वेदेपि शङ्का
भवितव्यमित्युक्तं । सत्यमुक्तमयुक्तं तत् । नतावदन्यनिश्च-
यानुपपत्तिर्वेदे सम्भवति । अशक्त्यादिकर्तृदोषवशेनज्ञाननि-
तार्थपदप्रयोगो लोके दृष्टः । नच वेदे कर्तो पुरुषोऽस्ति । तेन
तदाश्रितास्तावद्वेषा अनन्वितार्थपदवचने हेतवो वेदे शङ्का-
मपि नावतारयन्तीत्यर्थनिश्चयस्तावज्जायते । नच पौरुषेय-
वाक्यजन्यनिश्चयस्य व्यभिचाराद्वैदिकेपि निश्चये व्यभिचा-
शङ्काचिता । शङ्काया दर्शनमूलत्वात् । यथाभूतेहि यद्वृत्तं तत्
तथाभूतएव पुनः शङ्कामवतारयति । अपिच लौकिकस्यापि
तत्र व्यभिचारो नास्ति । प्रत्ययितवचनाद्व्यप्रत्ययितवचनमपि
भेदेन न प्रतिपद्यमानः प्रत्ययितवचने दृष्टज्ञानपूर्वकत्वं स्मरत्
तच्च स्मरणं ग्रहणाद्विवेकेनानवबुध्यमानो ग्रहणव्यवहारं प्र-
वर्तयति । तत्र न कश्चिद्विचारः ।

ननुच पदसङ्घातात्मकतया वेदाऽपि पौरुषेयाएव । पद-
सङ्घाताहि पौरुषेयाएव दृश्यन्ते भारतादिवत् । तथाच का-
ठकादिसमाख्यापि वेदे प्रवर्तते । नचेयं प्रवचननिमित्ता स-
माख्येति कल्पयितुं युक्तं । साधारणत्वात्प्रवचनस्य । बहवोहि
प्रब्रूयुः । कर्त्तापुनरसाधारणो भवति । कृतस्य करणयोगात् ।
असाधारण्येन व्यपदेशो भवन्ति । यथा वैयासिकी भारत-
संहितेति । अतः पौरुषेयत्वेन वेदानां तदर्थस्य प्रमाणान्तर-
विषयत्वात्तद्विषये वक्तुः प्रमाणाभावादनन्वितार्थत्वाशङ्का
तत्पदेषु भवन्ती केन वार्यते ।

उच्यते । पुरुषकृतत्वंतावद्वेदानां साक्षाद्भारतादिवच्च स्म-
र्यते समाख्यातु पौरुषेयी प्रमाणान्तरानुसारिणी न शक्नोति
स्वयमर्थव्यवस्थां कर्तुं । यदि विचारयन्तः कृतकतामेव निर्ण-
यामस्ततः करणनिबन्धना समाख्या भविष्यति । अथतु यत्नेना-
न्विष्यन्तोपि पौरुषेयतां नोपलप्स्यामहे ततः प्रवचननिबन्ध-
नेति व्रत्यामः । तदपिद्व्यसाधारणं स्यात् । प्रकष्टं हि वचनं
कस्यचिदेव कुत्रचिदेव तावत्सङ्घातात्मकत्वं न पौरुषेयताम्
नुमापयितुमलं । वेदार्थविषयवाक्यविरचनासामर्थ्यानुपपत्तेः ।
परस्परसंहतार्थतयातावद्वेदा उन्मत्तप्रणीताइति न शक्यते
वक्तुं । उन्मत्तप्रणीतस्यचेयतो गन्धराशेः प्रथममध्ययनं कथं
प्रवर्तते । केहि सचेतस उन्मत्ताक्तमेतावन्तं गन्धराशिं महता
क्लेशेनाधीयीरन् धारयेयु रध्यापयेयुश्च । नच बुद्धादियन्त-
बुद्धिपूर्वकारिणा प्रोत्साहिता महत्यप्यायासे प्रवर्तन्तते

बुद्धिपूर्वकारिणीता वेदा इति वाच्यं । नहि बुद्धिपूर्वकारी वेदान् रचयितुमलं । तदर्थस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वात् । प्रमाणान्तराविषयोह्यपूर्वात्मा वेदार्थः स प्राग्वेदवचनेभ्यो बुद्धिस्यतामापादयितुमशक्यः । ननु बुद्धादिवचनान्यथेवमेवापौरुषेयाणि स्युः । न । तेषां साध्यसाधनभावमात्रपरत्वात् । साध्यसाधनभावस्य कल्पयित्वापि बुद्धावारोपयितुं शक्यत्वात् । न्यातिष्ठोमादिषु दृष्टं स्वर्गसाधनत्वं चैत्यवन्दनादावारोपयितुं शक्यते । अपूर्वत्वपूर्वत्वादेवारोपणापि नावतरति । अथ कथं तुल्येपि लिङादिप्रयोगे बुद्धादिवचनानि साध्यसाधनभावमात्रपराणि न वेदवाक्यानि । उच्यते । बुद्धादिवचनानि तावत्साक्षाद्दृष्टकर्तृपुरुषाणि । तेन यदेव पुरुषाः प्रमाणान्तरेण बुद्धिस्योक्तुमीशते तद्विवक्षाप्रयुक्तान्येवेति निश्चीयते । पुरुषाश्च नापूर्वं बुद्धौ निवेशयितुमलं । साध्यसाधनभावंत्वन्त्यत्र दृष्टं बुद्धिस्योक्त्य विरचयितुं क्षमन्ते । वेदेषु साक्षात्कर्ता नोपलब्धः । तेन स्वमहिमानुसारेणतावदर्थो बोद्धव्यः । सचापूर्वात्मकः प्रतीयते । प्रतीतेच तस्मिन् शक्तता तद्विषयवाक्यरचने बुद्धिपूर्वकारिणामिति पौरुषेयत्वं नानुमीयते । यएवहि पदसङ्घाताः पौरुषेयैर्विरचयितुं शक्यन्ते तत्रैव पौरुषेयत्वं दृष्टमित्यशक्यविरचनेषु पौरुषेयत्वानुमानं न क्रमते । नच पौरुषेयत्वंविना पदसङ्घातात्मकतैव नोपपद्यते । उच्चारणवशेनहि पदानि संहततामापद्यन्ते । तच्चोच्चारणान्तरपूर्वकंवा स्यात्स्वबुद्धिप्रभवंवा । दृश्यतेह्यनेनापि प्रयुक्तमन्येनाधीयमानं भारतादिवत् । यथाद्वितनाः पुरुषा भारतादिकमुच्चारणान्तरमधीयते तथा वेदानपि सर्वपुरुषाएवेति किमनुपपन्नं । अतः सिद्धमपौरुषेयादिति । अपौरुषेयाश्चेत्वास्ति प्रमाणान्तरापेक्षा प्रत्यक्षवत् । अतः प्रमाणमनपेक्षत्वादित्युक्तं ।

दृष्ट्वा ऽभ्युपेतमथ तंच पतिं पुरस्तात्
सङ्गामकेलिकुतुकेन घनप्रसादम् ।
योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभामधीशा
बाणान्धकारितदिगम्बरगर्भमेत्य ॥ १ ॥
देवद्विषां परिवृढो विकटं विहस्य
बाणावलीभिरभितः कुपितो ववर्ष ।
शैलानिव प्रबलवारिधरो गरिष्ठा-
नम्भस्ततीभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥
जम्भद्विषत्प्रभृतिदिक्पतिचापमुक्ता
बाणाः शिता असुरराजकबाणसङ्घान् ।
अह्नाय तार्क्ष्यनिवहाइव नागपूगान्
सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥

तैः प्रज्वलत्फलमुखैर्विशिखैः सुरारिं
नामाङ्कितैः पिहितदिग्गनान्तरालैः ।
प्राच्छादयंस्तृणचयैरिव हव्यवाहं
चिच्छेद सपि सुरसैन्यशरान् शरौघैः ॥ ४ ॥
दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीमः
सद्यो मुमोच युधि यान् विशिखान् सहेलम् ।
ते प्रापुरुद्वटभुजङ्गमभीमभावं
बाढं वबन्धुरपि तास्तिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥
ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धाः
श्वासाकुलाकुलमुखा विमुखा रणान्तात् ।
दिङ्गायक्ता बलरिपुप्रमुखाः स्मरारि-
सूनैः समीपगमन् विपदन्तहेतोः ॥ ६ ॥
दृष्टिप्रपातवशतोपि पुरारिसूनो-
स्ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।
इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः
सेवां व्यधुश्च पुनरेत्य महाजिगीषोः ॥ ७ ॥
उद्यत्प्रकोपदहनो ऽथ सुरेन्द्रशु-
रहाय सारथिमवोचत चण्डबाहुः ।
बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रसह्य
बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥
मुक्ता बभूवुरधुना तदिमान् विहाय
कर्तास्म्यहं समरभूमिपशूपहारम् ।
तत् स्यन्दनं सपदि वाहय शम्भूसूनुं
द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥

॥ युग्मम् ॥

तत्स्यन्दनः सपदि सारथिसम्प्रणुन्नः
प्रारब्धवारिधरुधीरगभीरघोषः ।
चण्डं चचाल दलिताखिलशुसैन्य-
मांसास्थिशोणितसुपङ्कविलुप्रवेगः ॥ १० ॥
दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्गिरीन्द्र-
कल्पं दलद्वलविरामविशेषरौद्रम् ।
अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं
क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥
प्रक्षुब्धमानमवलोक्य दिगीशसैन्यं
शम्भोः सुतं समरकेलिकुतूहलोत्कम् ।

उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डः
 प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्तिकेयम् ॥ १२ ॥
 रे शम्भुतान्तव शिशो बत मुञ्च मुञ्च
 दौर्हृदयमत्र विरम चिदिवेशकार्यात् ।
 शश्वत् किमत्र भवतो ऽनुचितैश्चरिचै-
 र्वालाङ्गकोमलभुजाक्रम भीरुभूतैः ॥ १३ ॥
 एकस्त्वमेकतनयो ऽसि गिरीशगौर्योः
 किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मै ।
 तत् त्रासतो ऽपसर जीव पितुर्जनन्याः
 पूर्णं प्रविश्य वरमङ्गलं विधेहि ॥ १४ ॥
 सम्यक् स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र
 जम्भद्विषो ऽस्य जहहि प्रतिपन्नमार्शु ।
 एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाहे
 पाषाणनैरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥
 इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
 कम्प्राधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।
 कोपात् त्रिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः
 प्रोवाच वाचमुचितां परिमृज्य शक्तिम् ॥ १६ ॥
 दैत्याधिराज भवता यदवादि गर्वात्
 तत् सर्वमप्युचित मेव तवैव किन्तु ।
 द्रष्टास्मि ते प्रवरवाहुबलं वरिष्ठं
 शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥
 इत्युक्तवन्तमवदत् त्रिपुरारिपुत्रं
 दैत्यः क्रुधैष्ठमधरं किल निर्विभुज्य ।
 युद्धार्थमुद्रुतभुजावलिदर्पितोसि
 बाणान् सहस्व मम शोणितरक्तपृष्ठान् ॥ १८ ॥
 दुःप्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यं
 सद्योविधाय विषमान् विशिखान् न्यधत् ।
 सक्तोऽधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचापं
 चण्डप्रभं यशसि जैत्रशरं कुमारः ॥ १९ ॥
 कर्णान्तमेत्य दितिजेन विकृष्यमाणं
 कोदण्डदण्डमभितः सुपुत्रे शरौघान् ।
 व्योमाङ्गणे लिपिकरान् स्वकरप्रहासा-
 न्द्वैरशेषककुभांपतितवत् करिष्यत् ॥ २० ॥
 बाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-

निर्घोषभीषितभटैर्लसदंशुजालैः
 अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्यको ऽसौ
 रुद्राकृतिः प्रविषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥
 देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-
 माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।
 बाणानसूत विविधान् युधि यान् विजैचै-
 स्तैः सायका विविदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥
 रंजे सुरारिशरदुर्दिनके तिनस्ते
 सद्यः स्वयं निखिलखेचरखिन्नदेहे ।
 देवप्रभोः प्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः
 प्रद्योतनः सुघनदुर्द्धरधामधाम ॥ २३ ॥
 तत्राय दुःसहतरं तरसा तरस्वी
 धामादधावधिकधोरतरः कुमारे ।
 मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
 मायाप्रपञ्चचतुरो रचयाञ्चकार ॥ २४ ॥
 अह्नाय कोपकलुषो विकटं विहस्य
 व्यर्था समर्थं वरशस्त्रयुधं कुमारे ।
 जिष्णौ जगद्विजयदुर्ललितः सहेलं
 वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत् ॥ २५ ॥
 सन्धानमात्रसमस्य युगान्तकाल-
 भूतभ्रमं परुषभीषणघोषघोषः ।
 उद्भूतधूलिपटलीपिहिताम्बराङ्गः
 प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यवहत् समीरः ॥ २६ ॥
 कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि
 धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।
 उड्डीयमानवरहंसकुलोपमानि
 सङ्ग्रामधूलिमलिने नभसि प्रसप्तः ॥ २७ ॥
 विध्वंस्य तेन सुरसैन्यमहापताका
 नीता नभस्तलमलं नवमल्लिकाभाः ।
 स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीलां
 व्यातेनिरे दिविचरं चिरविभ्रमेण ॥ २८ ॥
 भ्रष्टाः खरेण मरुता रथराजयोषि
 दोधूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमध्ये ।
 विचस्तसारथिवरप्रकराः समन्ता-
 द्वावृत्तिमापुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ २९ ॥

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां
 सद्यः कुलानि विधुराणि दलत्कुथानि ।
 पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
 पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ ३० ॥
 हित्वा ऽऽयुधानि सुरसैन्यतुरङ्गधारा-
 वेगेन तेन विधुता विधुरा रणान्ते ।
 शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुस्त्र्यां
 स्वीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥
 तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोपि
 म्रस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।
 बायोर्द्विवृन्तदलवृन्दमिवेत्य दूरं
 निःपेतुरम्बरतलाद्वसुधातलेपि ॥ ३२ ॥
 इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमशेषमेव
 दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।
 स्वर्लोकनाथकमलाकुशलेकहेतुं
 दिव्यं प्रभावमतनोदतनुं स देवः ॥ ३३ ॥
 तेनोद्गतं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं
 स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधे प्रवृत्तम् ।
 दृष्ट्वा ऽसृजदहनदैवतमस्त्रमिदु-
 मुच्चैः प्रकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥
 तत्कालजातजलदद्युतयो नभोन्ते
 तचान्धकारितदिशो घनधूमसंघाः ।
 सद्यः प्रसमुरसितोत्पलदामभासो
 दृग्गोचरत्वमखिलं द्युसदां हरन्तः ॥ ३५ ॥
 दिक्चक्रवालमिलितैर्मलिनैस्तमोभि-
 र्लिपं नभस्तलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।
 धूमैर्विलोक्य पिहिताः खलु राजहंसा
 गन्तुं सरः सपदि मानसमीषु रुच्चैः ॥ ३६ ॥
 जज्वाल वह्निरतुलः सुरसैनिकेषु
 कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।
 आशामुखान्यपिदधन्निखिलानि कीला-
 जालैरलं कपिलयन् सकलं नभोपि ॥ ३७ ॥
 उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य
 ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।
 कौण्डे पयोदनिवहैरिव धूमसंघे-

व्योमाभ्यलङ्घ्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥
 तत्प्रान्ततो वियतिचाद्रुतसञ्चरेण
 दीर्घेण तेन दहनेन सुदुःसहेन ।
 दन्दह्यमानमनिशं सुरराजसैन्य-
 मत्याकुलं शिवसुतस्य समीपमायात् ॥ ३९ ॥
 इत्यग्निना घनतरेण ततो ऽभिभूतं
 तद्वैवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।
 सस्मेरवक्रकमलो ऽन्धकशुसूनु-
 र्बाणासनेऽथ समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥
 घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
 कालानलप्रबलधूमनिभो नभोऽन्ते ।
 गर्ज्जरवैर्विधमयन्नवनीधराणां
 शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥
 विद्युल्लता वियति वारिदवृन्दवर्गे
 गम्भीरभीषणरवे कपिशिकृताशा ।
 घोरा युगान्तचलितस्य भयङ्करस्य
 कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥
 कादम्बिनी विरुरुचे विसकण्ठिकाभि-
 रुत्तालकालरजनीव रदावलीभिः ।
 व्योमन्युच्चकैरचिररोचिररोचताये
 दृष्टिच्छलाद्विषमकोपविभीषणेव ॥ ४३ ॥
 व्योम्नस्तलं पिदधतां ककुभां मुखानि
 गर्जारवैरविरतैस्तुदतां मनांसि ।
 अम्मोभृतामतितरामनणीयसीभि
 र्धारावलीभिरभितो ववृषे समूहैः ॥ ४४ ॥
 बह्वीयसा ऽधिकतराः सहसा रसेन
 घ्रन्त्यस्तटे निजकुलेष्वसुरप्ररूढे ।
 मेघान्धकारपटलीपिहिते नभोऽन्ते
 नद्यः प्रचेलुरभितः प्रमदाहवाय ॥ ४५ ॥
 आप्रावितो बहुभवो ऽपिहिताम्बराणां
 गम्भीरगर्जनिपतद्विधुरासुराणाम् ।
 वृष्ट्या तया जलमुचां वरुणास्त्रजानां
 विश्वोदरं भरिरथ प्रशशाम वह्निः ॥ ४६ ॥
 दैत्योपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रै-
 राकर्णकृष्टधनुस्त्यतितैः स भीमैः ।

तद्वीतिविदुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यै-
 गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४७ ॥
 देवोपि दैत्यविशिखप्रकरं सचापं
 बाणैश्चकर्त कणशो रणकेलिकारः ।
 यौगीव योगविनिषक्तमना यमाद्यैः
 सांसारिकं विषयवर्गममोघवीर्यैः ॥ ४८ ॥
 भूभङ्गभीषणमुखो ऽसुरचक्रवर्ती
 सन्दीप्रकोपदहनो ऽथ रथं विहाय ।
 क्रीडत्करालकरवालकरो दधान-
 श्चर्माभ्यधावदभितस्त्रिपुरारिपुत्रम् ॥ ४९ ॥
 अभ्यापतन्तमसुरेश्वरमीशपुत्रो
 दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैस्तैः ।
 दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां मुमोच
 शक्तिं प्रमोदविकसद्वदनारविन्दः ॥ ५० ॥
 उद्द्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
 शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।
 हर्षाश्रुभिः सह समस्तदिगीश्वराणां
 शोकोत्थवाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५१ ॥
 शक्त्या ऽथ तारमसुरेश्वरमापतन्तं
 कल्पान्तवातहतिभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।
 दृष्ट्वा प्रकूटपुलकाङ्कितचारुदेहा
 देवाः प्रमोदमगमंस्त्रिदिवेशमुख्याः ॥ ५२ ॥
 यचापतत् स दनुजाधिपतिः परासुः
 संवर्तवातनिपतच्छिखरीन्द्रकल्पः ।
 तचादधत् फणिपतिर्धरणीं फणाभि-
 स्तदूरिभारविधुराभिरघोव्रजन्तीम् ॥ ५३ ॥
 स्वर्गापगासलिलसीकरिणी समन्तात्
 सौरभ्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।
 कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्तः
 शम्भोः सुतस्य शिरसि चिदशारिशचोः ॥ ५४ ॥
 पुलकभरविभिन्नचारुदेहा
 भुजविभवं बहु तारकस्य शचोः ।
 ससुरवरगणा महेन्द्रमुख्याः
 प्रमदमुखद्युतिसम्पदो ऽभ्यनन्दन् ॥ ५५ ॥
 इति विषमशरारैः सूनना जिघ्राना ऽऽजौ

चिभुवनखलशल्ये प्रेरिते दानवेन्द्रे
 बलरिपुराणि नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य
 व्यजयत सुरचूडारत्नघृष्टाग्रपादः ॥ ५६ ॥
 इति श्रीकुमारसम्भवे महाकाव्ये कवीन्द्रमुकुटमाणिक्य-
 श्रीकालिदासकृतौ तारकासुरवधोनाम सप्तदशः सर्गः ॥ ५७ ॥
 ॥ समाप्तचेदं कुमारसम्भवम् ॥

॥ कुमारसम्भवोत्तरखण्डोपसंहरणम् ॥

तदित्यं द्वितीयेऽङ्के प्रकान्तं कुमारसम्भवं काव्यं काशी-
 विद्यासुधानिधेनैवमेऽङ्के पर्याप्तं गतं तत्रच प्रतिसर्गं द्वित्राणि
 पद्यानि यद्यप्यलग्नकानि सन्ति तथापि यन्मूलपुस्तकमादा-
 यैतन्मुद्रितं तस्यातिजीर्णतया तन्मूलभूतस्य तन्मूलकस्य तत्स-
 जातीयपाठवतोवा पुस्तकान्तरस्यालब्धत्वाल्लब्धानामपि भिन्न
 पाठानां पुस्तकानां सन्दिग्धस्थलनिर्णये साहाय्यमगतवतां
 पाठान्तरवैचित्र्यमात्रप्रदर्शनेनोपयोगित्वात् तानि पद्यानि तादृ-
 शवर्णानुपूर्वोन्त्येवोपन्यस्तानि येन नवीननिबन्धदर्शनरसि-
 कास्तेषु ससंशयता जिज्ञासवो भूत्वा तदर्थप्रकाशनप्रयत्नफल-
 प्राप्या विचारकमण्डलीं तोषयेयुः ।

पुस्तकान्तरलब्धपाठान्तराणां मुद्राप्रमादशोधकानवधान-
 मूलकाशुद्धानां च परिगणनाय प्रकरणान्तरं नेह विरचितं
 विचारकजनानां पुरतः प्रकाशनीयस्य विषयवैचित्र्यस्याभावात्
 तद्वर्णने कालक्षेपातिरिक्तफललाभस्यासम्भावितत्वात् ।

यत्पुनः पञ्चमेऽङ्के केनापि कुमारसम्भवरघुवंशयोः शिशु-
 प्राठदशापन्नैककविविरचितत्वसम्भावनाहेतून् विचारयितुमस-
 मर्थेन गौडेनोपन्यस्तम्

(१) यावत्पर्यन्तं कुमारस्य सम्भवस्तावत्पर्यन्तमेव कुमार-
 सम्भवाख्यं काव्यं ज्ञेयं सप्तमसर्गान्तं । नतु महादेवक्रीडाकुमा-
 रोत्पत्तितारकासुरविजयान्तं सप्तदशसर्गान्तं ।

(२) साहित्यग्रन्थेष्वपि कुत्रापि प्रकाशादिषु तदुदाहरणं
 न ।

(३) क कालिदासालङ्कारादिच्छाया कक्षाष्टमसर्गादि-
 चना ।

(४) यदि तारकासुरविजयान्तं तत् काव्यं भवेत् तदा
 शिशुपालवधवत् तारकवधाख्यां लभेत ।

(५) तथा मल्लिनाथेनापि सप्तमसर्गान्तमेव व्याख्यातम-
 स्तीति ततः परस्यार्वाचीनरचितत्वं स्पष्टम् ।

(६) सप्तमसर्गान्तरचना व्याकरणव्युत्पन्ना ऽन्वितवाक्यवती
 यथोचितवर्णसंघटनावतीचेति सहृदयसंवेद्यमेतत् ।

तत्रोच्यते ।

(१) उपक्रमस्तावदध्याससहितस्तस्यार्थस्योपसंहारे बीजं यदि तावद् वारंवारमुपक्रान्तोऽर्थो नोपसंह्रियेत कथंकारं तद् वचनं प्रेतावन्तः शृणुयुः कथंवा निरुपसंहारादुपक्रमविरुद्धोपसंहाराद्वा वचसो निराकृतप्रतिपत्तेराशापि । द्वितीयोहि सर्गः कुमारसम्भवस्योपक्रमयन्त्यः । तथाहि देवानां चतुर्मुखेन सह संवादमुखेन कविनोपक्रान्तं ।

तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।

तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥ १ ॥

एवं यदात्य भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।

प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥ ३१ ॥

त्वया दत्तवरोदीर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।

उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३३ ॥

तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ॥ ५२ ॥

गोप्रां सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।

प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५३ ॥

सम्पत्स्यते वः कामोऽयं कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम् ।

नत्वस्य सिद्धौ यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ ५५ ॥

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ।

अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५८ ॥

तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैन्यापत्यमुपेत्य वः ।

मोक्ष्यते सुरबन्दीनां वेणीं वीर्यविभूतिभिः ॥ ६२ ॥

उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।

शम्भोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ६३ ॥

अनेन श्लोकनवकेन चरमप्रयोजनतया तारकवधस्तदुपायतया गोत्रभित्पुस्करणीयसुरविजयश्रीप्रत्यानयनक्षमदेवसैन्यगोत्रकसेनान्युत्पत्तिस्तस्याअप्युपायतया हिमाचलसुताकरणकसमाधिस्थशम्भुमनोवशीकरणमुपक्रान्तमिति स्पष्टतरं प्रतीयते एवंस्थिते यादृशेन साध्यसाधनभावेन ये पदार्था उपक्रान्तास्तेषां तेन क्रमेणोपसंहारो न्याय्यवचनशीलानामुत्तमजनव्यावृत्तो विशेषः । तदनु रूपमेव कालिदासेनाप्रीठेनापि सताऽष्टमसर्गसमाप्तिं यावदुमासाधनकशम्भुमनोवशीकरणं ततः सर्गत्रयेण समहोत्सवकुमारसम्भूतिं ततः परेण सर्गद्वयेन कुमारस्य सैन्यापत्यप्राप्तिं मुपसंहृत्य चरमेण सर्गचतुष्टयेन तारकवध उपसंहृत इति न्याय्यवचोदरचनाविदग्धेन विदग्धतानुसार्योचरितम् । अतः पूर्वोक्तार्थावधानिनां सहृदयानां कथं सप्तमसर्ग एव य उपक्रान्तार्थत्रयमध्ये कस्याप्येकस्योपसंहारस्यानन्तानुभवति स समयकाव्यस्योपसंहारस्यानं भवतीत्येवोऽर्थो हृदयं स्पष्टमर्हतीति ।

(२) काव्यप्रकाशेतावत् प्रदर्शितरीत्या सप्तदशसर्गात्मकतया सिद्धात् कुमारसम्भवाद् बहूनि पद्यान्युदाहृतानि दृश्यन्ते यदिचाष्टमसर्गप्रभृतेरन्यादुद्धृतं किमपि प्रकाशे न दृश्यते ऽतस्तस्य कालिदासप्रणीतत्वे संशय इति तर्हि किं द्वितीयसर्गस्य पद्यं कस्मिंश्चित् साहित्यग्रन्थे दृष्टं येन तस्य कालिदासकृतत्वाश्वासः अपि च काव्यप्रकाशग्रन्थस्याप्रमादया निरायहया दृशा निरीक्षणे स्फुटमेतत् प्रतीयते यदष्टमसर्गादिरन्यः कुमारसम्भवघटकतया मम्मटाचार्यस्याभिमत इति । तथाहि । काव्यप्रकाशे सप्तमोल्लासशेषे मम्मटः । “ तत्र रतिहासशोकादुत्तान्यदिव्योत्तमप्रकृतिवद्विष्येष्वपि किन्तु रतिः सम्भोगशृङ्गाररूपोत्तमदेवताविषया न वर्णनीया । तद्वर्णनं हि पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितं ।

क्लार्थं प्रभो संहरं संहरेति

यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।

तावत् स वह्निः शिवनेत्रजन्मा

भस्मावशेषं मदनं चकार ॥

इत्युक्तवद्वकुल्यादिविकारवर्जितः सद्यःफलदः क्लार्थः स्वर्गपातालगमनगगनसमुद्रोल्लङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव ” ॥ अत्र कुमारसम्भवस्याष्टमनवमसर्गौ बुद्धिस्थीकृत्य सम्भोगवर्णनप्रतिषेधः । तृतीयपञ्चमौ बुद्धिविषयीकृत्य विप्रलम्भस्य चतुर्थमभिप्रेत्य शोकस्य सप्तमनवमसर्गान्तौ हासस्य सप्तमस्य त्रिंशत्प्रभृतिश्लोकानुद्धृतस्य स्वर्गगमनस्य त्रयोदशं गगनोल्लङ्घनस्यचाष्टमं बुद्धिस्थीकृत्य वर्णनाभ्यनुज्ञानमाचार्येण कृतमन्यथा कान्यत्रोत्तमप्रकृतीनां सम्भोगवर्णनोदाहरणं निरुदाहरणश्च कथं प्रतिषेधोपि ।

(३) कालिदासः खलु शब्दालङ्कारेष्वनुप्रासमर्थालङ्कारेष्वुपापमार्थान्तरन्यासौ प्रायेण प्रयुङ्क्ते तेषांच प्रतिश्लोकं सत्त्वं काव्यस्योत्कर्षं न प्रयोजकमपितु वृत्तस्य चमत्कारहेतुषु प्रदेशेषु तेनहि समस्तस्य काव्यस्य शोभा सम्भवति तेचोक्ता अलंकाराऽष्टमसर्गप्रभृतावुत्तरग्रन्थेऽपि प्रतिसर्गे वृत्तप्रदेशेषु पूर्वग्रन्थादविशेषेणैवोपलभ्यन्ते तदेतदपि तस्य ग्रन्थस्यापेक्षाबुद्धिपूर्वकदर्शनं विना दुर्ज्ञेयं यतोऽलंकाराः श्रमद्वेषिणो जना विरलप्रचारतया सम्भवल्लेखकप्रमादकीटोपघाततैलजलसम्पर्कजराभिभवाद्विज्ञताशुद्धबाहुल्यसंवलितानि पुस्तकान्यवलोचनमात्रेण तिरस्कुर्वन्तस्तान्येवाशुद्वानि ग्रन्थकारदूषणानि मत्वा ग्रन्थकारानेवोपलभन्ते न यदि ते प्रसिद्धनामानः स्युः । तेषां प्रसिद्धत्वेच स ग्रन्थो ग्रन्थांशोवा तेन कविना न कृत इति वदन्तो या जातिर्योवा व्यक्तिः स्वस्य निष्कटवैनाभिमता स्यात् तज्जातीयेन केनापि तयावा व्यक्त्या विरचितोऽयं ग्रन्थ उद्येताम

हेतीति प्रसिद्धिं कृत्वा तस्य ग्रन्थस्य प्रचारविरलतायाः साहाय्यं कुर्वन्तः सन्तुष्यन्ति ।

(४) अस्य काव्यस्य तारकवधमिति नाम कविना न कृतं कुमारसम्भव इतितु कृतमिति नामकरणविरोधादुत्तरग्रन्थो न कालिदासप्रणीत इति शङ्का न विचारसहा । सप्तमसर्गान्तेपि कुमारोत्पत्तेरवर्णितत्वेन नामकरणविरोधस्य स्पष्टदृश्यत्वात् । वृत्तानाम्ना काव्यमिति पक्षे सर्वेषां वृत्तानां न काव्यनामकरत्वमतिप्रसङ्गात् किन्तु यद् वृत्तं कवेः प्राधान्येनाभिमतं काव्यस्य व्यापकं तदेव काव्यनामकरमित्यं च कुमारोत्पत्तेरेवात्रत्यैकादशसर्गरूपमहाप्रदेशव्यापितया तेनैव काव्यव्यपदेशः प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् तन्मूलकत्वादेव वृत्तानाम्ना काव्यमित्युक्तेः ।

(५) मल्लिनाथेन सप्तमसर्गान्तस्य व्याख्यानात् ततोऽधिकं न कालिदासकृतमिति वचनंतूपाहासास्पदं मल्लिनाथो हि मम्मटाचार्यादवाचीनइति तेन कृतमुत्तरग्रन्थस्य निन्दां श्रद्धाघातः श्रद्धापरवशानां लोकानां निन्दातो बिभ्यन्न तं व्याख्यातवान् नहि तेनास्य काव्यस्य सप्तमसर्गान्तत्वं कण्ठरवेणोक्तम् । उक्तत्वेवा पूर्वाक्ते सप्तमसर्गान्तत्वबाधके तस्यापि निरुत्तरत्वप्रसङ्गेऽस्त्येव किं मल्लिनाथेन शिशुपालवधं व्याख्यातवता चरमौ द्वौ श्लोकौ कविवंशवर्णेनपञ्चश्लोकीच न व्याख्याता न दृष्टा येन तदीयव्याख्यानपरिसमाप्तिर्यन्यसमाप्तिसाधकतया मता स्यात् । अमङ्गलोक्तोक्तिनात् स्पष्टार्थत्वाच्च न व्याख्यातं तदिति चेदश्लीलार्थत्वस्य साहित्याचार्यैः प्रदर्शितत्वेन स्फुटार्थत्वेनचाव्याख्यानं प्रकृतेपि सम्भवत्येव ।

(६) अष्टमप्रभृतिग्रन्थेपि रसानुसारिणी वर्णघटना दृश्यतएव वाक्यान्वयनन्वितार्थानि क्वापि न दृष्टानीति क्वचिद् व्याकरणविरुद्धानि कतिपयानि पदान्यवशिष्यन्ते तत्राधुनिकानां व्याकरणाननुसन्धानमपि मूलं यथाऽत्र देववाची वृन्दारशब्दः प्रयुक्तो व्याकरणे पुनर्वृन्दशब्दादारकप्रत्ययेन व्युत्पादितः कोशेचापि तथैव पठित इति परन्तु यद् व्याकरणं वृन्दशब्दादारकप्रत्ययं विदधाति तदेव शृङ्गशब्दादपि तमेव प्रत्ययं शास्ति एवं स्थितेऽपि कयाचिद् व्युत्पत्त्या रसविशेषवाची शृङ्गारशब्दोऽपि साधुः साहित्यशास्त्रे प्रकृष्टो यथा तथैव वृन्दारशब्दोऽपीति न तावता कालिदासकृतत्वव्यतिरेकोऽस्य शक्यशङ्कः अपिच यदि भारविप्रभृतीनां भट्टिमाद्यादीनां चापशब्दप्रयोगः स्पष्टदृष्टो वैयाकरणैर्निरंकुशः कवय इत्यभिधायोपेक्षितो नतु तस्य कवरेषा कृतिरेव न भवतीत्यपलपितस्तदाऽनतिप्रौढकालिदासविरचितेपि यदि क्वचित् किमप्यशुद्धं दृश्यते तर्हि तावतैव कालिदासकृतमेतच्च भवतीत्यपलापोऽपक्षपातिनां विदुषामनुचितएव । विट्ठलशास्त्री ।

THE SĀHITYA-DARPAṆA, OR MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 104.)

TEXT.

No. 653. This again may be five-fold, being possible in the two sorts of the affix 'kyach' respectively applied in the sense of position and object, in the affix kyañ,* and in the adverbial affix 'namul' added in an active or passive sense.

COMMENTARY.

a. 'The elliptical Simile, in the omission of the common attribute'—these words are to be supplied in the present text from the foregoing one.

b. The kyach, kyañ and namul are named yin, nāyji and nam in the technicality of the grammar Kalāpa.

c. For examples in their order :—

अन्तःपुरोयसि रणेषु, सुतोयसि त्वं
पेरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः ।
दृष्टः प्रियाभिरमतद्युतिदर्शमिन्द्र-
सञ्चारमत्र भुवि सञ्चरसि क्षितौश ॥

"Antahpurīyasi (kyach 1)† raneshu, sutīyasi (kyach 2) twan

Paurāñ janāñ, tava sadā ramañiyate (kyañ) Śrīh :
Dṛishtaḥ priyābhiramṛita-dyuti-darśam (namul)
Indra-

Saṅchāram (namul 2) atra bhuvi sañcharasi kshitiśa."
(In the battle-field thou actest as if thou wert in thy Zenana and thou treatest the people of thy city as if they were thy sons; Fortune behaves, as a wife, towards thee, and looked upon by thy beloved ladies as the Nectar-beamed moon, thou walkest upon the earth, O monarch, like the Royal God (Indra) himself.

Here the points of resemblance are omitted, viz. the circumstance of being a place for pleasant sports, in the phrase 'antahpurīyasi,' and (the king's) being full of loving-kindness. Similarly in the other expression of comparison.

And in these varieties, because of the absence of the words yathā &c., and tulya &c., we have not to consider such specialities as that of being of the Direct sort or the like.

Some instance these as cases of the omission of the affix '-vat' expressive of comparison. This is not right,

* These two affixes are for forming verbs from nouns, to imply comparison. The words thus formed answer to such expressions in English as 'out-heroding,' 'hectoring' &c.

† Milton's beautiful figure 'Imparadised in one another's arms' is an instance answering to the 'Kyach' of the first kind.

for the affixes *kyañ* &c., also, being added in the sense of *vat* imply comparison. Nor should it be said that the affixes *kyañ* &c., cannot well imply comparison because, as being affixes, they are not independently expressive, and such words of comparison as 'iva' &c., are not employed in these cases. For the same might be said of the affix 'kalpap' and others which are allowed to be expressive of comparison. Nor will it avail to argue that the 'kalpap' &c., as being equivalent to 'iva' &c., are expressive of comparison and that the 'Kyañ' &c. are only suggestive of it, for it is not certain that even 'iva' &c., are expressive. Or granting that the 'kalpap' &c., are expressive, there can be no difference between the affixes of the '-vat' class and those of the 'Kyañ' class, according to either of the two opinions touching affixes, viz. (1) 'The inflected word in its integrity is expressive' and (2). 'The base and the affix have each its own signification.' As to the assertion of some that the affixes of the class of '-vat' are directed by *Pāṇini* to be employed in the sense of 'iva' and the like, whilst 'kyañ' &c. are, in the meaning of 'behaviour'—this too is wrong, for 'kyañ' &c., do not simply imply 'behaviour,' but 'similar behaviour.' So the Elliptical is thus tenfold, when the attribute is omitted.

TEXT.

No. 654. It is twofold, in the omission of the object compared to,—being possible in a phrase and a compound.

COMMENTARY.

a. For example :

"Naught exists equal to her face in charmingness, or like-to-her-eyes."

Here, objects answering to the face and eyes being hinted at, but, of course, as inferior to them in charmingness, we have an instance of the object compared to being omitted.

b. And in this very stanza, on our reading *mukhañ yathedum* instead of '*mukhena sadṛiṣam*', and '*drigiva*' instead of '*nayana-tulyam*', we should have the direct sort: thus though, the two divisions of the present variety being subdivisible into the direct and the indirect, we obtain four sorts, yet after the manner of the ancients we have spoken of it as of two sorts only.

TEXT.

No. 655. In the omission of the word or affix expressive of comparison, it is twofold, being possible in a compound or the '*kwip*' affix.*

COMMENTARY.

a. For examples in their order :—

* The difference between this and the affix '*kyañ*' (§653), which also is added to an object of comparison in the nominative case lies, in the circumstance of the former leaving no sign of itself in the verb formed by its addition; as *gardabhati* 'he asses.' This still more corresponds to the English 'hectoring.'

"He acts the ass (*gardabhati*), loudly and hoarsely screaming before the great."

Here '*kwip*' expressive of comparison is omitted in *gardabhati*. It should not however be supposed that the object of comparison too is omitted here, inasmuch as it is indicated by the expression 'screaming.'

"The face of the fawn-eyed one is Moon-enchanting."

TEXT.

No. 656. It is twofold, in the omission of the common attribute and the object compared to,—being possible in a compound and a phrase.

COMMENTARY.

a. We shall have examples of these two varieties by our reading 'in the world' in place of 'in charmingness' in the sentence beginning 'Naught exists' (see §654. a).

TEXT.

No. 657. In the omission of the attribute and the word of comparison, it is twofold, according as it occurs in the '*kwip*' affix or a compound.

COMMENTARY.

a. For example:—"Her lotus-faceshines like the moon (*vidhavati*)."

Here in '*vidhavati*' there is the grammatical rejection of the '*kwip*' affix signifying comparison and of the point of resemblance, viz. 'charmingness.' But some, recognizing a distinct division of the Elliptical Simile arising from the omission of an affix, instance the present example as an illustration of the same. 'Lotus-face' is an example of the present variety residing in a compound.

TEXT.

No. 658. In the omission of what is compared, it is single, occurring in the '*kyach*' affix.

COMMENTARY.

a. For example :—

"With eyes flashing at the sight of the foeman's valour, and with his rod-like hand bristling with the sword, he behaves (*sahasráyudhíyati*) in the battlefield as if he wielded a thousand weapons."

Here the object compared, viz. 'himself,' is omitted, for the expression '*sahasráyudhíyati*' is to be interpreted 'behaves HIMSELF like one with a thousand arms.' For the reasons already stated (§653 e) there is no omission here of the term of comparison. Here some say, the word '*sahasráyudhíyati*' being derived from '*sahasráyudha*,' or one associated with a thousand arms, and interpreted 'he acts like such a one,' we have here the omission of the object compared, not in the shape of 'himself,' but of the particular action of the hero which is not literally mentioned, but simply figured by the expression '*sahasráyudhíyati*.' This view of the case cannot endure a discussion, since the employment of '*kyach*' in an active sense is opposed to the rule of *Pāṇini*.
(To be continued.)

THE BIRTH OF RÁMA.

(Raghuvansa Canto X.)

With costly sacrifice, with praise, and prayer,
 AYODHYÁ's king had claimed from Heaven an heir;
 When from the shrine, where burnt the holy flame,
 Scaring the priests, a glorious angel came,
 With arms that trembled as they scarce could hold
 A flood of nectar in a vase of gold :
 A weight too vast for even him to bear,
 For VISHNÚ's self, the first of Gods, was there,
 With reverent awe the Lord of KOŚAL's land
 Received the nectar from the angel's hand,
 As erst Lord INDRA from the milky wave
 Took the sweet drink that troubled ocean gave.
 Soon as the queens had shared that mystic bowl,
 Hope, sure and stedfast, filled each lady's soul.
 They saw, in dreams, a glorions host who kept
 Their watch around them, as they sweetly slept.
 They mounted skyward on the feathered king,
 Who spread a glory with each golden wing,
 And as he shot through plains of ether drew
 The cloudy rack to follow where he flew.
 Now LAKSHMÍ, with her consort's mystic gem
 Sparkling upon her breast, for love of them
 Came from the skies, and her own radiant hand
 Their slumbering eyelids with a lotus fanned.
 Then from their homes on high—their holy hair
 Damp from the lucid stream that wanders there—
 Came, in a glorious dream, the star-throned Seven,
 Whispering softly of the Lord of Heaven.
 Proud waxed the Monarch, as each happy queen
 Told the bright visions that her eyes had seen :
 No king, he deemed, with him in bliss could vie ;
 No, nor the Father of the earth and sky.
 As many a river lends its silver breast
 Where the calm image of the moon may rest,
 So in the bosom of each lady lay
 That God, divided, who is one for aye.
 Soon, like the luminous herb, which, ere 'tis night,
 Wins from the setting sun a ray of light,
 KAUSÁLYÁ gained a sop, a lovely star,
 To chase the shadow of the night afar :
 A babe so bright, that every torch grew dim
 In the queen's chamber, when it shone near him.
 They named him RÁMA, for the child shall bring
 Eternal joy to all who hail him king.
 Then the young mother, languid, pale, and worn,
 Looked, as she nursed her babe, her newly born,
 Like GANGÁ by the autumn heat oppressed,
 With one sweet lotus on her island-breast.
 And queen KAKEYÍ bare a noble child,
 Named BHARAT, beautiful, and meek, and mild :
 By fond affection and obedience, sent
 To be his mother's pride and ornament :

Like gentle modesty that lends new grace
 To each dear winning charm of Beauty's face,
 Thén queen SUMITRÁ, fairest of the fair,
 Twin children, LAKSHMAN and SATRUGHNA, bare :
 Thus self-control and knowledge spring to light
 When fruitful Learning is employed aright.
 The babes were born : then sin and sorrow fled,
 And joy and virtue reigned supreme instead :
 For VISHNÚ's self disdained not mortal birth,
 And heaven came with him as he came to earth.
 Once more the regions, where each guardian lord
 Had quailed before the giant he abhorred,
 Were cheered with breezes pure from dust and stain,
 And freed from terror hailed a gentler reign.
 The fire was dimmed by cloudy smoke no more,
 And the sun shone untroubled as before,
 But RÁVAN's Glory poured her sorrows down
 In jewels dropping from the giant's crown ;
 While drums of triumph beaten in the sky
 Woke the King's music to a glad reply ;
 And the first rite to bless the joyful hour
 Was the rich down-pour of a fragrant shower
 Of blossoms falling, from the heavenly trees,
 On the proud monarch's gilded galleries.
 Graced with the holy rites, and nursed with care,
 As the babes strengthened, fairer and more fair,
 So with their growth increased their father's joy—
 An elder brother to each darling boy.
 Modest by nature, gentle nurture's aid
 More modest still the youthful princes made ;
 Thus, when the sacred oil its influence lends,
 In brighter spires the hallowed flame ascends.
 With virtues blent in sweet accord to grace
 The ancient line of RAGHU's sinless race—
 As all the seasons of the year combine
 To deck the garden where the Gods recline—
 They loved as brothers in their royal home,
 But still in pairs they ever loved to roam.
 RÁMA and LAKSHMAN closer ties allied,
 And BHARAT wandered by SATRUGHNA's side,
 Linked in eternal love, like wind and flame,
 Or the dear moon and Ocean, whence he came,
 As when, at summer's close, dark clouds arise,
 Bringing sweet comfort to men's longing eyes,
 So the fair children won the people's hearts
 By gentle graces and attractive arts :
 Men deemed that DUTY, PROFIT, LOVE, and BLISS,
 Had come incarnate from their world to this.
 And with more pride the father's bosom glowed
 For the rare virtues and the love they showed,
 Than for the pearls, in countless tribute poured
 By the four oceans, to delight their lord.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिभीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 10.

Benares March 1st, 1867.

Vol. I.

ननु चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादिवोदनाः पश्वादिफलानुवदुस्वार्थं बोधयन्ति नच कर्मोन्तरं फलमुपलभ्यते नच कालान्तरे फलं भविष्यतीति शक्यं । कर्माभावात् । अतः प्रमाणान्तरबाधादप्रमाणं शास्त्रं ।

उच्यते । नतावच्छास्त्रेणानन्तरभावितया फलं श्राव्यते येनानन्तरफलादर्शनेन बाधः स्यात् । नच कालान्तरे कर्माभावात्फलोत्पादासम्भवः । कालान्तरावस्थायिनोऽपूर्वादेव फलोत्पत्त्यवगमात् । नच कालान्तरे प्रतिग्रहादिकारणान्तरदर्शनमपूर्वस्य फलसाधनतां बाधते । कामं प्रमाणद्वयसमर्पितमुभयं फलसाधनमस्तु । शास्त्रेणापूर्वं फलसाधनमवबोधितं । प्रत्यक्षादिभिः प्रतिग्रहादिकमिति । नच कालान्तरभाविनि फले कर्तुर्भोक्तृत्वमनुपपन्नं । नित्यत्वात् । बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्योहि भिन्नः पुरुषः कर्मणां कर्ता सच नित्यतया कालान्तरभावीत्यपि फलानि भोक्तुमलमिति न प्रमाणान्तरबाधादपि शास्त्रस्य प्रामाण्यमाप्तेषु शक्यं ।

अत्रापि शिष्टिः शास्त्रमिति ज्ञानं शास्त्रं । शिष्यतेनेनैतितु शब्दः । सचद्विविधः प्रत्यक्षोऽनुमेयश्च । किंपुनः शब्दानुमाने लिङ्गं । अष्टकाः कर्तव्या इति वचनं । कथं । इयंतावत्स्मृतिस्त्रैविर्णिकैरेवाविगानेन परिगृहीता । नच निर्मूलायाः परिगृह उपपद्यते । मूलं न प्रत्यक्षादि सम्भवति । तस्य कार्यत्वविपयत्वाभावात् स्मृतौचापूर्वकार्यावगमात् शास्त्रं सम्भवति मूलं । ननुच तदपि मूलं नावकल्पते । प्रयत्नेनाप्यालोच्यमानस्यानुपलम्भात् । नचानुपलब्धः शब्दोऽर्थमवबोधयति । नचार्थमवगमयन्मूलं भवितुमर्हति । उच्यते । सत्यम् । वयमिव मन्वादयोपि तच्छास्त्रं प्रत्यक्षं नोपलभन्ते अनुमानंतु तेषाम-

प्यस्माकमिव सम्भवति । स्मृत्यन्तरं हि महाजनपरिगृहीतं दृष्ट्वा तेषां तत्कर्तुः स्मृत्यन्तरानुमितं शास्त्रं मूलभूतमनुमातुं शक्नुवन्त्येवमनादित्वात्स्मृतिपरम्पराया लिङ्गभूतायाः सम्भवाच्चानुमानविधातः । शब्दार्थसम्बन्धवत् । यथाहि वृद्धव्यवहारदर्शनेन प्रयोज्यवृद्धस्यार्थप्रतिपत्तिं प्रकल्प्य तस्याश्च शब्दश्रवणान्तरभावित्वेन शब्दस्य तत्कारणतां प्रतीत्य कथंपुनर्ममाप्रतिपादकः शब्दोऽस्यार्थप्रतिपादक इति च वितर्क्य पुनः स्वयं ततः शब्दादर्थमवगम्य प्रतिपादकत्वेनावगतः शब्दोऽर्थमवबोधयतीति निश्चित्य वृद्धस्यार्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं कल्पयित्वा स कथमनेन वृद्धेनार्थप्रतिपादकतया शब्दोऽवधारित इति विचिन्त्य नूनमस्यापि वृद्धव्यवहारान्तरदर्शनमेव व्युत्पत्त्युपायभूतं ममेव वृद्धान्तरस्याप्यपरवृद्धव्यवहारान्तरदर्शनमेवेत्यनादिवृद्धव्यवहाररूपलिङ्गपरम्परां परिकल्प्य लोको व्युत्पद्यते । तथा स्मृतिपरम्परामनादिमेव कल्पयित्वा शास्त्रानुमानमपि कुर्वन्ति । नचानुमितस्य शास्त्रस्यार्थप्रतिपादकत्वमनुपपन्नं । लिप्यनुमितवत् । सर्वदाच तस्याश्रवणमनान्वातत्वात् । अनाम्नानमेव कस्मादिति चेत् । आचार्यैरेनान्वातत्वात् । तदपि कथमिति चेत् । आचार्यान्तरैरेनान्वातनादिति न दोषः । नच तस्याशब्दत्वं । वर्णात्मकत्वात् । प्रत्येकं वर्णानां श्रेत्रेन्द्रियग्राह्यत्वात् । वेदत्वं च तस्याप्यपौरुषेयवाक्यरूपत्वात् तन्मात्रवर्तित्वाच्च वेदशब्दस्य । तस्मादनुमेयमपि शास्त्रमस्ति ।

प्रत्यक्षमपि शास्त्रं किञ्चिदध्याहारापेक्षं पिण्डपितृयज्ञादिशास्त्रं वैदिकशास्त्रं च । पिण्डपितृयज्ञादौहि नियोज्यपदाश्रवादादपरिपूर्णं वाक्यं । ननु पदानामन्विताभिधायित्वेन व्युत्पत्तेर्भवत्वेकपदप्रयोगेऽन्वितार्थान्तरापेक्षत्वादन्विताभिधानस्य

तदसिद्धावपरिपूर्णता । अनेकपदप्रयोगेत्वन्विताभिधानस्य सिद्धत्वात्किंनबन्धनमपरिपूर्णत्वं । उच्यते । अत्राप्यभिहितार्थस्यानुपपत्त्या भवत्येवापरिपूर्णता । अत्रापि लिङादिभिरपूर्वकार्यरूपमभिधीयते । नचानुष्ठानमन्तरेण कार्यरूपता निर्वहति । नच कर्त्तारमन्तरेणानुष्ठानोपपत्तिः । नचाधिकारमप्रतीत्य कर्मणि कर्तृतां प्रतिपद्यते । कर्मणिचाधिकारो नियोगे नियोज्यस्यावकल्पते । योहि ममेदं कार्यमिति प्रतिपद्यते स स्वकीयकार्यसाधनं कर्म स्वार्थतया प्रतिपद्यमानोऽधिकारी स्यादिति नियोज्याश्रयेणैव कार्यत्वानिर्वाहादुपपन्नमपरिपूर्णत्वं । अतो लोके ऽपरिपूर्णवाक्यपरिपूरकतया ऽवधारितोऽध्याहारो वेदेष्यार्थीयते । कः पुनरयमध्याहारो नाम । अधिकत्वस्य बुद्धौ निवेशनं । बुद्धौ सन्निहिते श्रूयमाणः शब्दः स्वार्थमन्वितमभिधत्ते । तस्यतु विशेषावगतौ योग्यत्वं लाघवं च कारणां । तथाहि । यद्यपि जीवनमंतरङ्गं नित्यं तथापि तस्मिन्नियोज्यविशेषणे समाश्रीयमाणे विधेरपरमनुष्ठानाक्षेपकत्वं कल्पयितव्यं काम्येत्वधिकारिविशेषणे तदर्थितयैव प्रधाने प्रवृत्तेर्विधेरनुष्ठानक्षेपकत्वकल्पना न कर्त्तव्या । यद्यपिचोपात्तदुरितक्षयोपि पुरुषैरिष्यते तथापि तस्योपात्तदुरितसत्तासापेक्षत्वाद्भारवं तस्मात्सकलपुरुषाभिलषणीयं सकलदुःखसम्भेदरहितं सुखं स्वर्गपदाभिधेयं नियोज्यविशेषणं कल्प्यते । कथंपुनस्तादृशसुखवाचकता स्वर्गशब्दस्यावसीयते । उच्यते । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिसमाम्नायं सकलदुःखसम्भेदरहिताभिलाषोपनीतदीर्घतरसुखसाधनत्वेनार्थवादैः स्तूयमानं कर्म दृश्यते । स्वर्गशब्दोऽपि लोके कस्मिंश्चिदर्थे श्रौत्या वृत्त्या प्रयुज्यमानो दृश्यते । योष्यस्य चन्दनादौ प्रयोगः सोऽपि प्रीत्यपगमे तत्रैवाप्रयोगात्प्रीतिसाधनवाचकत्वकल्पनेऽपि प्रीतिरपि वाच्यत्वाश्रयणात्प्रीतिमात्रवाचकस्य तत्साधने लक्षणयापि प्रयोगोपपत्तेर्लक्षणिकएव । तत्र यदि विध्युद्देशगतः स्वर्गशब्दस्तथासुखे वर्त्तते ततो ऽर्थवादानां मुख्यैव वृत्तिः स्तुतावपि स्यादिति तादृशसुखवाचकता स्वर्गपदस्याश्रीयते । चन्दनादिष्वपि यो लाक्षणिकः प्रयोगः सोऽपि प्रशंसार्थः सुतरां तादृशसुखसाधनत्वापादनेनैवोपपद्यते । तथाच यावत्तावत्सुखसाधने स्वर्गशब्दं न प्रयुज्यते किन्तु सातिशयप्रीतिजनके । स्वर्गपदाभिधेयसुखसम्भवेऽप्येव न्यायेनाम्नायएव प्रमाणं । तदन्यथानुपपत्त्याच तदुपभोगयोग्यदेहदेशसद्भावोऽपि नानुपपन्नः । सामान्यतोऽनुष्ठानानुमानंतु न नियोज्यकल्पनायां प्रमाणं । अध्ययनादौ व्यभिचारदर्शनात् । विध्यन्तरप्रयुक्त्याचानुष्ठानलाभादपरिपूर्णतापि नास्ति विज्ञातिषु करणोपकारजनकपदार्थवर्गाणामनाम्नानात्तद्व्यतिरेकेणोपकारासम्भवात्तदभावे करणस्य कार्यसाधनासमर्थत्वात्कार्यस्य का-

र्यत्वानिर्वाहादपरिपूर्णत्वेऽसि परिपूरणार्थमध्याहारः कर्त्तव्यः तत्रतावत्स्वतन्त्रपदार्थाध्याहारो नापपद्यते विशेषावगमे कारणाभावात् । करणोपकाराध्याहारोऽपि प्रकृतिवदपरिपूर्णाध्याहारो पुनरपि पदार्थानामभावे निर्वाहासम्भवात्प्रकृतोपकाराध्याहारः कर्त्तव्यः । तत्रापि प्रकृतीनां बहुत्वाच्चेदना लिङ्गसामान्याद्या बुद्धौ सन्निधीयते तदीयोपकाराध्याहारो युक्तः । तदध्याहारो तथैवापरिपूर्तः पदार्थाकांक्षायां तदुपकारोपस्थापितैः पदार्थैरन्विताभिधानं । यद्यपिचासावुपकाराः प्रकृतौ तत्पदार्थजन्यतया निर्जातः तथाप्यपूर्वप्रयुक्तत्वात्पदार्थानां प्राकृतापूर्वसम्बद्धस्यैवसतस्तस्योपकारस्य ते पदार्थाजनका नापूर्वांतरसम्बद्धस्येति सन्प्रति वैकृतापूर्वसम्बन्धमुपागतः करणोपकारो न तत्पदार्थजन्यतया ऽवसीयतइत्यस्ति तज्जनकपदार्थोपेक्षेति पूर्वप्रतीतसम्बन्धेनोपकारेणोपस्थापितैः पदार्थैरन्विता विध्यर्थः स्वशब्देनाभिधीयते । उपमानंतु प्राकृतोपकारपदार्थसम्बन्धे न प्रमाणं । सादृश्यमात्रविषयत्वात् । अतोऽध्याहारापेक्षमपि प्रत्यक्षं शास्त्रं ।

तथा प्रत्यक्षमपि शास्त्रं वचनव्यक्त्यवधारणाय लोकप्रसिद्धन्यायापेक्षं । यावद्बुद्धि लोकप्रसिद्धन्यायानुसारेण वचनव्यक्त्यवधारणं न क्रियते न तावत्समीचीनार्थबोधोत्पादनमपि शास्त्रं । तथाहि । उद्भिदा यजेत पशुकामइति किं गुणविधिरुत नामधेयमिति सन्देहे न्यायाभासापादितगुणविधिराकरणं सम्यङ्न्यायानुसारेण कृत्वा नामधेयाध्यवसानेन व्यक्तिनिर्धारणं यावच्च क्रियते तावत्समीचीनवाक्यार्थबोधो नास्तीत्यनेन मार्गेण न्यायापेक्षं शास्त्रं । अतएवेतिकर्त्तव्यताभूता वेदस्य स्वार्थमवबोधयतो मीमांसा । तथाचाहुः ।

धर्मं प्रमीयमाणेहि वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यतीति ॥

कियत्पुनः पदजातमेकं शास्त्रं । नच शक्यं वक्तुं यावतां पदानामेकार्थत्वं तावदेकं शास्त्रं । अर्थभेदेऽपि शास्त्रभेदो मन्त्रवत् । यथा मन्त्रेषु यावता पदजातेनैकोऽर्थः प्रतीयते तावदेकं वाक्यमित्यवगम्यते तथा शास्त्रमपीति । युक्तं मन्त्रेषु प्रमाणान्तरप्रमितार्थेषु तत्राहि तत्त्वमन्यथात्वंवा ऽर्थस्यावधारयितुं शक्यते । शास्त्रंतु प्रमाणान्तराप्रतीतार्थवबोधकं । तदर्थस्य तत्त्वमन्यथात्वंवा शक्यते नान्यतोऽवसातुं । उच्यते । शब्दानामर्थवच्छेदेनैव सर्वत्रैकतोपपत्तेः । पदतापि वर्णानामर्थवच्छेदेनैव । सत्त्वर्थोऽवच्छेदकः शास्त्रस्य शास्त्रादेवावगम्यते । कः पुनरसौ । विषयः । साध्यं च । कः पुनर्विषयो नाम । उच्यते । कार्यमेवहि विध्यर्थः कार्यं च कृतिसाध्यं । कृतिश्च प्रयत्नः । सच्च सर्वेव भावार्थसम्बद्धः । तेन कार्यं प्रतीयमानं कृतिविशिष्टं प्रतीयते । नान्यथा । कृतिरपि

भावार्थेन विशिष्यते । तेन भावार्थः कृतिं विशिष्यन्
कार्यं विशिनष्टीति विषय उच्यते । योहि येन विशिष्यते
स तस्य विषयः । अतश्च यावति पदसङ्घ एको विषयस्ता-
वत्येको नियोगार्थः तदैक्याच्चैकं शास्त्रं । तत्रनियोगाभेदस्यापि
विषयाभेदोच्चेयत्वाद्विषयाभेदादेव शास्त्रमेकं व्यवस्थाप्यते ।
तद्वेदाच्च भिन्नं । पञ्चधाच विषयभेदो ऽवसीयते । तत्र
यजति कुहोति ददातीत्यभिधानभेदाद्यागादीनां भेदो ऽव-
गम्यते । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । कापुनर्देवता ।
कश्चोद्देशः । कश्चत्यागः । उच्यते । स्तोत्रं शस्त्रं यदुणवचनं
यदुद्देशेनच हविषां त्यागश्चोद्द्यते सा देवता । तत्रैव याज्ञि-
कश्रुतानां देवताशब्दप्रयोगात् । यज्ञस्याग्नेयादिदेशनार्थानुष्ठाने
प्रवृत्तौ ऽग्निमुद्दिश्य हविस्त्यजति तत्रैवमाहुरग्निरत्र देवतेति ।
उद्देशश्च चतुर्थ्यन्ततद्वाचकशब्दप्रयोगः । त्यागश्च सम्बन्धिनि
स्वे त्रौदासीन्यसङ्कल्पः । सचानभिसंहितपरस्वत्वापत्तिफलो-
यागः । देशविशेषगतद्रव्यप्रतेपोपाधिकश्च स एव होमः । अभि-
संहितपरस्वत्वापत्तिफलं च दानमिति । अभिधानभेदाद्व्यजत्या-
द्यनुबन्धभेदावगमः । तथा विध्युच्चारणादसत्यप्यभिधानभेदे
भावार्थभेदो ऽवगम्यते । असन्निष्ठाष्टार्थवबोधनस्वरसंहि स-
र्वमेव विध्याम्नानं । तदर्थबोधेनैवमवसीयते नूनं भिन्ना इमे
धात्वर्था इति । तद्वेदे विषयभेदाद्विषयिणो भेदोपपत्तेरसन्नि-
ष्ठाष्टवबोधस्वभावता विध्याम्नानस्य निर्वहति । नन्वेवंतर्हि
पुरुषः स्वेच्छया पुनर्विधिमाप्नोति तदापि तर्हि विषयभेदः
स्यात् । न । स्वतन्त्रत्वादुच्चारणस्य । यद्वि न पूर्वोच्चारण-
दर्शनपूर्वकमुच्चारणं तदपौरुषेयं स्वातन्त्र्येण परिच्छेदकं । य-
त्पुनरस्वतन्त्रं तत्पौरुषेयं प्रमाणान्तरोपात्तार्थावबोधकं । नच
तत्र भेदे प्रमाणमस्तीति न भेदो विषयस्य । शाखान्तरगत-
स्तर्हि विध्याम्नानाभ्यासो भेदकः स्यात् । नेत्युच्यते । अभ्या-
साभावात् । यत्रत्येकएव वक्ता पुनःपुनस्तमेवार्थमुच्चरायति
तत्राभ्यासो व्यपदिश्यते । शाखान्तरगतं विधिं पुरुषांतरं पठ-
तीति नाभ्यासः शक्यते वक्तुं । एवमपि पुरुषान्तराद्भानमेव
कस्माद्विचमर्थं न प्रतिपादयति । उच्यते । एकार्थप्रतिपादक-
त्वेपि तदाभ्यासस्यासन्निष्ठाष्टार्थत्वापपत्तेः । तस्यहि पुरुषस्य
सोप्यर्थो ऽसन्निष्ठाष्टएव यद्यपि पुरुषान्तरेण प्रतीतः । एक-
त्वंतु कथं । विषयैक्यात् । तदैक्यं चाभिधानैक्यात् । तथा
साध्यमपि तत्रैकमेव । यद्वेवंतर्हि य एवंविद्वान्नैर्णमासीं
यजतेइत्यत्रापि तद्वेदः स्यात् । न । अभ्यासकल्पस्य भेदस्या-
निर्वाहात् । रूपभेदेनहि भेदो निर्वहति । यागस्यहि द्रव्य-
देवते रूपं । ताभ्यांहि स रूप्यते । नर्तैहि ताभ्यां स भवतीति ।
यद्यप्यत्र द्रव्यमविहितमपि यत्किञ्चिदुपादाय क्रिया सिध्य-
ति यद्यपिचावाचनिकमपिधौवमाज्यं द्रव्यं गम्यते तथापि

देवता नाविहिता भवतीति विधानमन्तरेण तदलाभः । नच
यजिरेव तदन्वितस्वार्थमाचक्ष्णाणो देवतां विधातुमलं । विशे-
षावगमे कारणाभावात् । नापि वाचंघ्रीममावास्यायामनूच्ये-
तेइति मन्त्रविधानान्मन्त्रवर्णिक्देवताश्रयणं सम्भवति । मन्त्र-
विधेरभावात् । आज्यभागयोह्ययं विधिद्विवचनानुरोधादिति
स्थितं । तस्मादनुवादमन्तरेण रूपालाभादनुवादोयमिति ना-
भ्यासात्कर्मभेदः । नन्वेवंतर्हि प्रकृतसर्वरूपवद्व्यागानुवादः
किमिति न स्यात् । ततश्चानूदितानां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे-
तेत्यधिकारसम्बन्धाद्राजसूयवत्सर्वयजनीनां प्राधान्यं स्यादङ्ग-
त्वमाधारादीनां न सिद्ध्येत् । उच्यते । सर्वानुवादाश्रयणे द-
र्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं नोपपद्यते । सर्वसमुदायानुवा-
दद्वयेन सर्वेषामेव दर्शशब्दवाच्यता पूर्णमासशब्दवाच्यताचा-
वगम्यते । ततश्च दर्शाश्च पूर्णमासाश्चाति कर्मधारयो ऽयं
समासः । तत्र यजनीनां विशेष्याणां बहुत्वादुहुवचनं स्यात्
द्विवचनं । अतस्तदनुरोधेन केषाञ्चिदेव तावद्य एवं विद्वान-
नैर्णमासीं यजतइत्यनुवादो न सर्वेषां । तथा य एवं विद्वान-
नमावास्यां यजतइति केषाञ्चिदेवानुवादः । तेनानुवादद्वयेन
समुदायद्वयापत्तेर्द्विवचनान्तोपपदवशेन तेषामेवाधिकारसम्ब-
न्धः । तत्र केषां पूर्णमासीयुक्तो ऽनुवादः केषांचामावास्यायु-
क्तइत्यपेक्षायां कालनिमित्तापपदानुसारेणोत्पत्तिकालयोगिना-
मेवानुवादइति निश्चयो जायते । अन्यथा विशेषायहणा-
दिति न सर्वानुवादो न सर्वेषां प्राधान्यमिति । तथा गुणा-
न्तरयोगादप्यनुबन्धभेदो ऽवगम्यते । उत्पत्तौ यत्कालानुबद्धं
यत्कर्म प्रतीयते ततो ऽन्येन कारकेणानुबद्धं तत्र शक्यते ऽव-
गन्तुमित्यनुबन्धभेदावगमः । तथा सज्जान्तरादप्यनुबन्धभेदो
ऽवगम्यते । अन्याय्यं ह्येकस्यार्थस्यानेकशब्दत्वमिति भेदस्ताव-
दौत्सर्गिकः । यत्रतु वलीयसा प्रमाणेनानेकशब्दत्वमपि गम्यते
भवति तत्रैक्यं । तथा विधानान्तरादपि कर्मान्यत्वावगमः ।
विधानान्तरं च सन्निहिते कर्मण्यनेकगुणसंयुक्तकर्मयहणात् ।
तत्रहि गुणविधिस्तावन्न सम्भवत्यनेकगुणश्रवणादनेकगुणवि-
धाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । गुणविशिष्टकर्मविधौ तस्यैकस्य
विधानादेकवाक्यत्वनिर्वाहात् कर्मैव विधेयं । विधीयतेचेत्ततः
प्रकृतादन्यत्व । तथा ऽसन्निधानादप्यप्रत्यभिज्ञानात्कर्मविधा-
नावगमाद्वेदावगमः । प्रकरणान्तरमपि कर्मणः प्रक्रियान्तरं वि-
धानान्तरमेव । सङ्ख्यातु भावार्थमात्रभेदे प्रभवति न विषयभेदे ।
यथा सप्तदश प्राजापत्यानि प्राजापत्यप्रातिपदिकोपात्तानां
द्रव्यदेवतासम्बन्धानां नियोगविषयत्वं । तेच सङ्गदेवाभिहिताः
सङ्गदेव सम्बन्धन्ते दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेतिव-
दिति न भेदेन विषयभावं भजन्ते । साध्यभेदादपि शास्त्र-
भेदो ऽवसीयते । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत

यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति च । नहि यावज्जीववो-
दना कामाधिकारे कालविधानार्था । लक्षणाप्रसङ्गात् । याव-
ज्जीवनलक्षितोहि कालो विधेयः किञ्च जीवनकाल एव नि-
योगस्य प्राप्तत्वाद्वावदर्थसम्बन्धेन विधेयत्वं । तावांश्च
कालो नानभ्यस्तेन प्रयोगेण शक्यते व्याप्तिमित्यनेत्यपि
यागमभ्यसेदिति वर्णयितव्यं । ततश्चाभ्यासलक्षणाप्यपरेति
जीवतोधिकारान्तरमेतदाश्रयणीयं । जीवनेह्यधिकारिविशेषणे-
सति जीवतो ऽवश्यं यागेन भवितव्यमिति सिद्धा यागेन
जीवनव्याप्तिरभिधीयते यावज्जीवमिति । ततश्च नियोज्य-
भेदाच्चियोगस्यापि भेदो ऽवश्यं भावी । तद्वेदाच्च शास्त्रभेद-
एव । नियोज्याहि स्वसम्बन्धितया ममेदंकार्यमिति नियोगम-
वबुध्यते तेन स्वकृतिसाध्यमपूर्वं प्रतिपद्यते । कृतिभेदेन च
कार्यस्यापि भेदः । तेन नियोज्यः कृतिं भिन्दु कार्यमपि
भिनन्ति । अतो नियोगभेदस्यापि शास्त्रभेदहेतोरनियोज्यभेदा-
न्नेयत्वात्तद्वेदेनैव शास्त्रभेदो व्ययदिश्यते । नियोज्यभेदेना-
वश्यं साध्यभूतस्यैश्वर्यलक्षणस्याधिकारस्य भेदइति साध्यभे-
दोपलक्षणीयो ऽयं शास्त्रभेदः । साध्यभेदेन चानुबन्धभेदभिचा-
नामप्यङ्गप्रधानेनात्पत्तिशास्त्राणामधिकारशास्त्रावस्थायामभेदः ।
एकस्याधिकारिनियोगस्य तावतां प्रतिपाद्यत्वादिति ।

एतच्च शास्त्राख्यं प्रमाणमनुमानतः स्पष्टभेदमेव । नह्यत्र
गम्येनार्थेन गमकशब्दस्य सम्बन्धनियमो ऽवगतो नापि
गम्यस्यार्थस्य किञ्चित्प्रत्येकदेशत्वं नापि च गमकस्येति साम-
ग्रीभेदादनुमानाशङ्कापि नास्ति । किंपुनरत्र निर्वर्तितं ।
उच्यते । अर्थग्रहणेनाभिधेयवचनेन लौकिकवस्तुभिप्रायज्ञान-
मशास्त्रं । असन्निकृष्टग्रहणेन पौरुषेयवाक्याभिधेयस्यार्थस्य
वक्तृभिप्रायनिश्चयपुरःसरं यद्विज्ञानं तत्र शास्त्रमिति दर्शितं ।
तथा वेदेष्वर्थवादानां न स्वतन्त्राणां शास्त्रत्वं किन्त्वर्थवादतया
विध्यर्थवादतया विध्यन्तरानुप्रवेशेनेति । शब्दग्रहणेनैवार्थस्या
शास्त्रत्वमुक्तं । यथा प्रकृतौ वाससि मिनेति वाससाचोपाव-
हरतीति यस्मिन्नेव वाससि सोमो मीयते तेनैव तेनैव वास-
साचोपावह्रियतइति । एकत्वात्कर्मणो ऽचोदितमपि तदर्थत्स-
म्यत्वं । अहर्गणे तु पृथक्कात्सोमस्यैकस्मिन्नपि वाससि नानाभू-
तस्यापि प्रमातुं शक्यत्वात् । उपावहरणं तु पुटीकृत्य वाससा
नयनं तदेकेन न शक्यमिति मानवाससो ऽन्यत्तदर्थमुपादी-
यते । एकत्वं तु वाससः प्रकृतावार्थं न शास्त्रार्थइति न चोद-
केन व्याप्यतइति तत्र वासस एकत्वज्ञानं न शास्त्रमिति ।
विज्ञानादिति न्यायाभासाद्वाक्यस्य वचनव्यक्तिप्रवधार्य यत्त-
दर्थज्ञानं तत्र शास्त्रमिति प्रकटितं । नहि तच्छब्दविज्ञाना-
द्यादृशं तत्सम्यङ्न्यायावधार्यवचनव्यक्तिकं शास्त्रं तादृशमवि-
ज्ञाय तदज्ञानमिति न शास्त्रम् ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथकृतौ
प्रमाणपारायणे तृतीयः परिच्छेदः

॥ समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ कादम्बरीकथासारः ॥

श्रियं दिशन्तुवः शौरेर्द्वये तुल्यप्रमाः क्रमाः ।
येचादौ गोष्पदं पश्चात् चैलोक्यं क्रामतश्च ये ॥ १ ॥
सरसाः सदलङ्काराः प्रसादमधुरा गिरः ।
कान्तास्तातजयन्तस्य जयन्ति जगतां गुरोः ॥ २ ॥
गुणोद्द्योतनदीपानां सतां न परमुज्ज्वलं ।
यावन्मलिनमप्येषां कर्म दृष्टेः प्रसाधनं ॥ ३ ॥
गुणः कृशोपि प्रथते पृथुरप्यपचीयते ।
प्राप्य साधुखलौ चन्द्रः पद्माविव सितासितौ ॥ ४ ॥
शक्तिर्नामाभवद्गौडो भरद्वाजकुले द्विजः ।
दीर्घाभिसारमासाद्य कृतदारपरिग्रहः ॥ ५ ॥
तस्य मित्राभिधानो ऽभूदात्मजस्तेजसां निधिः ।
जनेन दोषोपरमप्रबुद्धेनार्चितोदयः ॥ ६ ॥
स शक्तिस्वामिनं पुत्रमवाप श्रुतिशालिनं ।
राज्ञः कर्कोटवंशस्य मुक्तापीडस्य मन्त्रिणं ॥ ७ ॥
कल्याणस्वामिनामाऽस्य याज्ञवल्क्यइवाभवत् ।
तनयः शुद्धयोगार्द्धिर्निर्दूतभवकल्मषः ॥ ८ ॥
अगाधहृदयात् तस्मात् परमेश्वरमण्डनं ।
अजायत सुतः कान्तश्चन्द्रो दुग्धोदधेरिव ॥ ९ ॥
पुत्रं कृतजनानन्दं सजयन्तमजीजनत् ।
व्यक्ता कवित्ववक्तृत्वफला यत्र सरस्वती ॥ १० ॥
वृत्तिकारइति व्यक्तं द्वितीयं नाम बिभ्रतः ।
वेदवेदाङ्गविदुषः सर्वशास्त्रार्थवादिनः ॥ ११ ॥
जयन्तनाम्नः सुधियः साधुसाहित्यतत्त्ववित् ।
सूनुः समभवत् तस्मादभिनन्दइति श्रुतः ॥ १२ ॥
काव्यविस्तरसन्धानखेदालसधियंप्रति ।
तेन कादम्बरीसिन्धोः कथामात्रं समुद्धृतं ॥ १३ ॥
बभूव विदिशानाम पुरी वेचवतीतटे ।
या पुण्यकर्मणां तेजः शालिनां द्यौरिवास्पदं ॥ १४ ॥
रेजे रत्नगृहज्योतिर्जालैरिन्द्रायुधप्रभैः ।
तस्यां निजभुजोद्योगविजितारातिमण्डलः ॥ १५ ॥

आखंडलव श्रीमान् राजा शूद्रकइत्यभूत् ।
 अष्टानां लोकपालानां रूपं विभ्रदपि प्रजाः ॥ १६ ॥
 शश्वदानन्दयंस्ताभिश्चंद्रमाइत्यवेदि यः ।
 स मेदिनीं विनिर्जित्य चतुरम्भोधिमेखलाम् ॥ १७ ॥
 सचिवार्पिततद्गारस्तस्यामास्ते यथासुखं ।
 तेनानुद्वेजितजनैरन्योन्यमविरोधिभिः ॥ १८ ॥
 विनोदैरत्यनीयन्त नवे वयसि वासराः ।
 तस्यचानन्यलभ्यानां सुखानां पारदृश्वनः ॥ १९ ॥
 यूनेपि सुरतक्रीडापराङ्मुखमभून्मनः ।
 प्रयत्नेनापि नाऽवापि सा योषिद्विषमेषुणा ॥ २० ॥
 हर्तुं शशाक या तस्य हृदयं चक्षुरेववा ।
 अथ बाह्याङ्गस्थानवर्तिनं तं कदाचन ॥ २१ ॥
 प्रसृत्य प्रश्रयपट्टा प्रतीहारी व्यजिज्ञपत् ।
 दूरादुपायनीकृत्य शुक्रमाश्चर्य्यचेष्टितं ॥ २२ ॥
 चण्डालदारिका काचिदागता दर्शनार्थिनी ।
 श्रुत्वा क्षणं परामृश्य मुखमालोक्य मन्त्रिणः ॥ २३ ॥
 समादिदेश तां राजा को दोषः प्रविशत्विति ।
 निजेन लक्ष्मणा लोकस्पर्शं परिहरंत्यथ ॥ २४ ॥
 मातङ्गकन्यका काचिदनुज्ञाता नृपाङ्गणम् ।
 तयावसह हस्तस्थसशुक्रस्वर्णपञ्चुरः ॥ २५ ॥
 बहर्नाहिंस्रमाकारं चंडालः स्थविरो ऽविशत् ।
 प्रविशन्तोतु तां दृष्ट्वा कन्यामद्भुतदर्शनाम् ॥ २६ ॥
 परं व्यस्मयत क्षमापः क्षणं चेतस्यचिन्तयत् ।
 इदं रूपमियं कान्तिरिमे लावण्यशीकराः ॥ २७ ॥
 मर्त्यतामपि न प्राहुर्मतांगत्वेतु का कथा ।
 मेनकामिव पश्यामि नूनं मातङ्गमायया ॥ २८ ॥
 कृत्रेयं देवता काचिन्मर्त्यलोकमुपागमत् ।
 इत्यादि चिन्तयंतं सा प्रगल्भवनितेव तं ॥ २९ ॥
 प्रणनाम महीपालमनाकुलविलोकिनी ।
 ततः चितितलन्यस्तजानुः प्रणतकन्धरः ॥ ३० ॥
 गाढोभयकरासक्तपञ्चुरः स्थविरो ऽब्रवीत् ।
 वैशंपायननामा ऽयं रत्नमत्यद्भुतं शुक्रः ॥ ३१ ॥
 रत्नानां चास्पदं देवो दुग्धोदधिरिवापरः ।
 इत्यादरेण नः स्वामि दुहित्रा ऽयमुपाहृतः ॥ ३२ ॥
 प्रसादः क्रियतामस्याः पतगः परिगृह्यतां ॥ ३३ ॥

इत्युक्त्वा सो ऽयतोरारुहः पञ्चुरं मणिकुट्टिमं ।
 विनिधाय प्रणम्यैनं सप्रश्रयमपासरत् ॥ ३४ ॥
 इङ्गितज्ञा प्रतीहारी विवृतद्वारसम्पुटम् ।
 अकरोत्पञ्चुरं तस्मान्निर्व्रियौ स विहंगमः ॥ ३५ ॥
 उत्तिष्ठ्य दक्षिणं पादं जयशब्दमुदीर्य सः ।
 प्रयुक्तवेदमन्त्राशीरिमामार्यामथाऽपठत् ॥ ३६ ॥

स्तनयुगमश्रुत्वातं

समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं

व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणां ॥ ३७ ॥

तामाकर्ण्य महीपालो विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 कुमारपालनामानं प्रधानामात्यमब्रवीत् ॥ ३८ ॥
 दृष्टं भवद्विराश्चर्य्यमीदृशं श्रुतमेववा ।
 तिर्य्यक्ते ऽतिशयः सोऽयं यो मनुष्येषु दुर्लभः ॥ ३९ ॥
 श्रुताध्ययनसंस्कारो मातङ्गजनसङ्गतिः ।
 मातङ्गस्यच कन्येयमिति चित्रपरम्परा ॥ ४० ॥
 अमात्यस्त्वभ्यधादेनं पूर्वसंस्कारकारिताः ।
 भवंत्यतिशयाः प्रायः प्राणिनां कोच विस्मयः ॥ ४१ ॥
 एतानि तानि लिङ्गानि परलोकानुमां प्रति ।
 तार्क्ष्णिकैः प्रतिपाद्यन्ते लोकायतनिराकृतैः ॥ ४२ ॥
 विचित्रा वेधसः सृष्टिर्विचित्राः कर्मवासनाः ।
 विचित्रास्तद्विपाकाश्च विचित्रः कालपर्य्ययः ॥ ४३ ॥
 इत्यादिशुक्रसंबन्धकथाविच्छेदकारणं ।
 उदभूतारगंभीरो मथ्याहूपटहध्वनिः ॥ ४४ ॥
 बहिः प्रकल्प्यतामस्याः सुखमावसथादिकम् ।
 अयंचाभ्यन्तरं पचरथभूपः प्रवेश्यतां ॥ ४५ ॥
 इत्यादिश्य प्रतीहारीं सभामौज्ज्वलमहीपतिः ।
 विससर्ज्जच राजन्यचक्रं सेवार्थमागतं ॥ ४६ ॥
 ततः कृताल्पव्यायामः स्नातः पूजितदैवतः ।
 हुताग्निः श्रुतविप्राशीर्भुक्त्वा शय्यागृहं ययौ ॥ ४७ ॥
 तत्र पर्येकमाहृत्य ध्यात्वा वै किमपि क्षणं ।
 तमंतःपुरविश्रान्तं शुक्रमानाययत्युनः ॥ ४८ ॥
 तंच कंचुकिनानीतमादौ पृष्ट्वा सुखादिकं ।
 पप्रच्छ कौतुकाचिप्रस्तद्वृत्तांतमनंतरम् ॥ ४९ ॥

वैशंपायन कोनु त्वं क्व जातः क्लोषितश्चिरं ।
 कुतस्त्यमिदमीदृक्ते कलाशास्त्रादिकौशलं ॥ ५० ॥
 अपि जातिस्मरः कोपि भवान् भूमिमिमां गतः ।
 नह्यस्त्यतिशयप्राप्तिरियती पक्षिजातिषु ॥ ५१ ॥
 केनवा भवतो नाम कृतं विप्रजनोचितं ।
 ईदृशान्यभिधानानि कुतो ऽन्यजनवेश्मसु ॥ ५२ ॥
 कथं चांडालसंपर्क इहवा कथमागमः ।
 इति कात्स्न्येन वृत्तांतमात्मनो वक्तुमर्हसि ॥ ५३ ॥
 इति पृष्ठः क्षितीशेन बहुमानपुरस्सरं ।
 क्षणं बुद्ध्या ऽनुसंधाय शुको वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ५४ ॥
 देव विंध्याटवीतावतव श्रुतिपथं गता ।
 पूर्वाऽपरपयोराशिविलासस्यर्शशालिनी ॥ ५५ ॥
 यदेकदेशे कंडूलगंडेभदलितद्रुमे ।
 उषितौ दंडकारण्ये ससीतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५६ ॥
 यत्रामस्त्यमुनेरासीदाश्रमः शमिनां मतः ।
 लोपासुद्राकराक्षिप्रजलसंवाद्भितद्रुमः ॥ ५७ ॥
 तस्योपकंठे पंपाख्यमस्ति पुण्यजलं सरः ।
 सीताकरतलोल्लूखनश्रवणाभरणोत्पलं ॥ ५८ ॥
 तस्याऽस्ति पश्चिमे तीरे जीर्णः शाल्मलिपादपः ।
 आरोहपरिणाहाभ्यां व्याप्रव्योमदिगंतरः ॥ ५९ ॥
 तस्मिन्कृतकुलायानि वीतभीतिनि दुर्गमे ।
 विहङ्गमसहस्राणि निवसन्ति निरंतरं ॥ ६० ॥
 दिवा तान्यभिनिर्गत्य प्राणयाचामितस्ततः ।
 कृत्वागत्य स्वनीडेषु सुखं रात्रिषु शेरते ॥ ६१ ॥
 तत्रैव वदुवसती अभूतां पितरौ मम ।
 जातो ऽहमेकस्तनयो ययोर्वयसि पश्चिमे ॥ ६२ ॥
 उद्वेगदुःखममर्था सा तीव्रां प्रसववेदनां ।
 तथैव पंचतां नीता जननी मे दुरात्मनः ॥ ६३ ॥
 जायाविरहदग्धोपि पिता पुत्रैषणातुरः ।
 शोकमुत्सृज्य मत्प्राणपोषणे यत्नमग्रहीत् ॥ ६४ ॥
 न शशाक क्वचिद्रंतुमात्मनः प्राणवृत्तये ।
 मां वक्षसि निधायास्ते नीडेव दिवानिशं ॥ ६५ ॥
 अन्यपत्रथानीतभुक्तोज्झितफलांबुना ।
 मदाप्यायनशिष्टेन सो ऽकरोद्वृत्तिमात्मनः ॥ ६६ ॥
 अतिक्रामति काले ऽथ किंचिद्विप्रपक्षतौ ।
 तातवक्ष्यलस्येपि मय्युडुयनलालसे ॥ ६७ ॥

अकस्मादेवसंभ्रांतमृगपक्षि कुलश्रुतः ।
 अभूत्कलकलस्तस्मिन्नरण्ये यमदुंदुभिः ॥ ६८ ॥
 ततस्तातोसरः किंचिदुन्नमय्य शिरोधरां ।
 कुतूहलवशाच्चक्षुर्द्विचक्षु विक्षिप्रवानहं ॥ ६९ ॥
 अथाऽपश्यमसंख्यातकिरातपरिवारिते ।
 वने शबरसेनान्यमायातं मृगयारसात् ॥ ७० ॥
 ततः पीतमिवात्मानमुत्स्वातमिव शाल्मलिं ।
 परिवृतमिवारण्यं भयेनाऽहमतर्कयं ॥ ७१ ॥
 हतप्राणिसहस्रैश्चैः स्रवदुधिरचक्षितैः ।
 मुहूर्तादिव तद्वाधैस्तदरण्यमपूर्यत ॥ ७२ ॥
 सेनापतिस्सनिस्तिंशो मृगयाजनितश्रमः ।
 निषसाद ततः पंपासरसस्तोरशाङ्गले ॥ ७३ ॥
 क्षणं विश्रम्य पीत्वापः प्राश्य बालमृणालिकाः ।
 पुलिंदैः सह सेनानीस्स जगाम यथागतं ॥ ७४ ॥
 एको जरत्पुलिंदस्तु पापस्तत्र विलंबितः ।
 प्रांशुर्भयंकराकारः कृतांतस्येव किंकरः ॥ ७५ ॥
 अजातपिशितप्राप्तिरनुभूतवृथाश्रमः ।
 यमदूतीमिव दृशं स ददौ तत्र शाल्मलौ ॥ ७६ ॥
 स दुरारोहतां तस्य जानन्नपि महातरोः ।
 जाताऽनध्यवसायोपि यत्नमारोहणे ऽकरोत् ॥ ७७ ॥
 ततो ऽहमसमचासविपर्यासितमानसः ।
 अविशं पितुरुत्संगं तत्पक्षावृतविग्रहः ॥ ७८ ॥
 सतु पापस्तमारुह्य तं नीडनिवासिनः ।
 हत्वाहत्वा यथाशक्ति शुकान्भूमावपातयत् ॥ ७९ ॥
 क्रमेण स दुराचारस्तातस्यापि शिरोधरां ।
 बभञ्ज तंच चिक्षेप क्षितौ विगतजीवितं ॥ ८० ॥
 तदा मम न तच्छोको नान्यत्किंचन चेतसि ।
 केवलं सहजातेन भयेनैवाऽस्मि विप्रुतः ॥ ८१ ॥
 ततो ऽहं पितुरुत्संगाद्विनिर्गत्य ससाध्वसं ।
 अंतरं तरुशीर्णानां पर्यानां तूर्यमाविशं ॥ ८२ ॥
 पापः सोप्यवरुह्याऽधः शाल्मलेर्मूलवर्तिनः ।
 शुकाङ्गतासूनादाय व्याधाननुसरन्नगात् ॥ ८३ ॥
 अहं विधिनियोगात् तेन दुःकृतकारिणा ।
 जीर्णपर्णसवर्णत्वानदानां नावधारितः ॥ ८४ ॥
 ततो दूरमतिक्रान्ते तस्मिन्दाहणकर्मणि ।
 संजातजीविताशं मां पिपासा पर्यबाधयत् ॥ ८५ ॥

अनुद्वयनसामर्थ्यात्पद्ममेव यथातथा ।
 पंपापुलिनपर्यंतं गंतुमैच्छं पिपासितः ॥ ८६ ॥
 तथा पथि निरुत्साहः पतन्मुकुलितेक्ष्णः ।
 तमेव पापकर्मणां शंकमानः पदेपदे ॥ ८७ ॥
 चिरं हा ताततातेतिशोचन्कंठांतवर्तिभिः ।
 प्राणैरायास्यमानोऽहमतिष्ठमतिनिष्ठुरः ॥ ८८ ॥
 तस्मादनतिदूरे ऽथ सरसस्तपसांनिधेः ।
 निर्दुतक्लेशजालस्य जाबालेराश्रमो मुनेः ॥ ८९ ॥
 ततस्तस्य सुतस्तस्मिन्सरसि स्नातुमागतः ।
 हारीतनामा मां तत्र तदवस्थं व्यलोकयत् ॥ ९० ॥
 कष्टं केनापि पापेन पातितः शुक्बालकः ।
 कुलायात् क्लाम्यतीत्येव कृपया मां करेऽग्रहीत् ॥ ९१ ॥
 अपाययत् पयोबिंदून्मरुताश्वासयन्मुहुः ।
 कृतान्हिकश्च कारुण्यादनयत्पितुराश्रमं ॥ ९२ ॥
 समाश्वस्तस्य हारीततातं दृष्ट्वैव पश्यतः ।
 पदं स्थिरमिव न्यस्तं हृदि मे जीविताशया ॥ ९३ ॥
 नीडच्युतो ऽयमानीतो मया विहगपोतकः ।
 इति पित्रे प्रणम्याऽसौपाणिस्थं मामदर्शयत् ॥ ९४ ॥
 अथ जाबालिमद्राचं साक्षादिव पितामहं ।
 महात्मभिः परिवृतं सानुकंपैस्तपोधनैः ॥ ९५ ॥
 जटाधवलमूर्द्धनं धाम्ना प्रसरता बहिः ।
 अनतिस्फुटसंलक्ष्यशरीरावयवाकृतिं ॥ ९६ ॥
 सतु मां क्षणमुद्रीक्ष्य स्मयमान इवाऽवदत् ।
 इदं हि भुज्यते ऽनेन फलं स्वस्यैव कर्मणः ॥ ९७ ॥
 चिकालदर्शी भगवान्सहि दिव्येन चक्षुषा ।
 विश्वं पश्यति पाणिस्थं करस्थामलकं यथा ॥ ९८ ॥
 वचस्तदाकर्ण्य कुतूहलाकुलाः ।
 समेत्य सर्वे मुनयस्तमब्रुवन् ।
 बभूव कोयं भगवन् भवांतरे ।
 किमस्य वा दुश्चरितं तदुच्यतां ॥ ९९ ॥
 अभ्यार्च्यतो मुनिभिरित्यनुबध्यमान-
 स्तानब्रवीत् कुरुतावदहः क्रियाः स्वाः ।
 सांध्यं विधाय विधिमस्वलतावधान-
 माकर्णयिष्यथ कथां पृथुमेतदीयां ॥ १०० ॥

उक्तास्तथा भगवता मुनयो निजेन
 कर्मक्रमेण दिवसं गमयांबभूवुः ।
 ह्यारीतहस्तनिहितेन मनोविनोदै-
 स्तैस्तैरनीयत मयापि दिनावशेषः ॥ १०१ ॥
 इति श्रीभट्टजयंतस्य सूनोरभिनंदस्य कृतौ
 कादंबरीकथासारे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

यथोद्देशकार्यकालपक्षोपपादकपरिभाषेन्दु

शेखरटिप्पणम्

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

यथा व्याख्यानतद्वति परिभाषा सकलशास्त्रोपकारिका
 तथा यथोद्देशमित्यादिपरिभाषाद्वयमपि सर्वपरिभाषाविषय-
 कमितीतरपरिभाषानिरूपणतः पूर्वं यथोद्देशमित्यादिपरिभा-
 षाद्वयं व्याख्यातुमुपक्रमते । तत्रेति । शास्त्रे इत्यर्थः । एतेन
 प्रत्येकं सञ्ज्ञादिषु पक्षद्वयमिति भ्रममपाकरोति । एहीतश-
 त्त्येति । सञ्ज्ञाविषयमेतत् । अनेन सञ्ज्ञाशास्त्रजन्यवाक्यार्थ-
 बोधरूपशक्त्यनुभवाहितसंस्कारेणैव तत्तत्साङ्केतिकविधिशास्त्र-
 घटकपदानुभवोद्बुद्धेनोपस्थितिशाब्दबोधयोनैर्वाहे विधिदेशे
 सञ्ज्ञाशास्त्रप्रतिसंन्धानस्य नोपयोगइति सूचयति । अथैवं
 सञ्ज्ञाविषये कार्यकालपक्षानुत्थितिः प्रदर्शितदिशैवोपस्थित्या-
 देरूपपत्त्या विधिप्रदेशे सञ्ज्ञाशास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधस्यानुप-
 योगादिति चेन्न । अनुभवेनोपस्थित्यौपयिकसंस्कारे जननीये
 ऽपेक्षाधियोऽपि सहकारितया यस्य श्रोतुर्यत्सञ्ज्ञाशास्त्रजनि-
 तबोधोत्तरमुपेक्षाबुद्धिर्जायेत तत्सञ्ज्ञाशास्त्रग्राह्यसङ्केतकपारि-
 भाषिकपदस्य तदर्थानुभावकतायास्तत्र विधिप्रदेशेऽसम्भवेन
 पुनस्तत्र सञ्ज्ञाशास्त्रजन्यबोधस्यावश्यकत्वात् । एवञ्चापेक्षा-
 धीसहकृते तत्तद्वाक्यार्थबोधे सति दृढतरसंस्कारस्य जननाद्
 वारंवारं तत्तद्बोधस्यानपेक्षितत्वेनापेक्षाधियैव यथोद्देशपक्ष-
 बीजतोपेक्षायां कार्यकालबीजता च पर्यवस्यति । स्वमतमाह ।
 केचित्त्विति । सकलतत्तदिति । पर्यालोचनायां यस्य यस्यो-
 पस्थितिसामग्रीतत्सकलेत्यर्थस्तद्विषयैव च यथोद्देशपक्षइति
 भावः । गुणभेदम् । गुणशास्त्रविधेयभेदम् । एकवाक्यतयैवेति ।
 पदैकवाक्यतयेत्यर्थः । इदमुपलक्षणमेकवाक्यार्थताया अपि ।
 तथा च पदोपस्थापकपरिभाषाविषये पदैकवाक्यतया ऽर्थो-
 पस्थापकपरिभाषाविषये ऽर्थैकवाक्यार्थतयेत्यर्थः । तत्र
 पदैकवाक्यता च गुणशास्त्रविधेयेन पदेन सह विधिशास्त्री-
 यपदानां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताप्रयोजकत्वरू-
 पत्वा । अर्थैकवाक्यार्थता च गुणशास्त्रविधेयेनार्थेन सह
 विधिशास्त्रीयपदार्थानां परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविष-

यथाश्रयत्वरूपेति बोध्यम् । त्रिपाद्यामपीति । शास्त्रत्वावच्छि-
न्नोद्देश्यकासिद्धिर्बहिरङ्गमित्यादिपरिभाषाणां पक्षद्वयेऽपि त्रि-
पाद्यां नोपस्थितिः । शास्त्रत्वसम्पादिकानां तु पक्षद्वयेऽप्युपस्थि-
तिरिति बोध्यम् । एतद्विज्ञानपदमेव स्फुटीकरिष्यामः । अ-
धिकारशब्देनेति । अधिकारत्वं च स्वदेशे लक्ष्यसंस्कारोपयो-
गिविधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधोपकारकवाक्यार्थाननुभावक-
त्वेति विधिशास्त्रीयलक्ष्यसंस्कारोपयोगिवाक्यार्थबोधप्रयो-
जकत्वम् । सञ्ज्ञादिप्रतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । शेष-
त्वादेर्विधिसूत्रत्वस्यापि सत्वात्स्वदेशे वाक्यार्थाननुभावकत्वे-
ऽपि तद्विधयः लक्ष्यसंस्कारोपयोगिविधिशास्त्रीयवाक्यार्थबो-
धोपकारकत्वाभावाच्चाप्यपि । विधिशास्त्रस्यापि स्वदेशे
विध्यन्तरीयवाक्यार्थबोधोपकारकवाक्यार्थाननुभावकत्वाद-
तिव्याप्तिवारणायविशेष्यदलम् । परिभाषात्वन्तु पूर्वाङ्गे परि-
ष्कृतमेव । तैरेकवाक्यतेति । क्षियतइति शेषः । तेन समान-
कर्तृकत्वात् त्कउपपत्तिः । पर्युदासन्यायेनेति । नञोभेदपर-
तया कृतिनेत्यस्य विधावुपस्थितौ कृद्विचसर्वधातुकार्दधा-
तुकयोः रित्यादिक्रमेणार्थं स्वप्रयोज्यविषयतानिरूपितविषय-
ताप्रयोजकत्वरूपपदैकवाक्यतेत्यर्थः । ननु घटो न भूतलइत्यतो-
भूतलभेदवद्वृत्तित्वस्य घटादावप्रतीत्या प्रथमान्तान्यसमभिव्या-
हृतासमस्तनञेन भेदबोधकत्वमतयाह । प्रसज्येति । एकवा-
क्यताव्यवहारइति । उपजीव्योपजीवकभावापन्नविषयताप्रयो-
जकत्वरूपवाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः । निषेधशास्त्रस्य निषेधशा-
स्त्रीयपदधर्मैककार्थविशेषविषयकबोधजनकत्वप्रकारकतात्यर्थ-
याहकत्वाद्विषयतानामुपजीव्योपजीवकभावोबोध्यः । सञ्ज्ञा-
शास्त्रस्यत्विति । तुरप्यर्थः । न पृथग्वाक्यार्थबोधइति । ल-
क्ष्यसंस्कारोपयोगी नेत्यर्थः । यथोद्देशपक्षएवेति । एषग्रन्थोय-
थैकदेशविज्ञतन्यायस्यग्रन्थेन न विरुणद्धि तथा तत्रैवोपपादयि-
ष्यते । आहुरिति ।

परंतु सञ्ज्ञापरिभाषाशास्त्राणां प्रत्येकं पक्षद्वयस्वीकारे न
फलम् । किन्तु सञ्ज्ञाविषये यथोद्देशपक्षएवाभ्युपगन्तव्यः ।
परिभाषाविषये तु कार्यकालएव । अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसं-
ज्ञेतिभाष्यस्यपरशब्दउत्क्रष्टवचनोऽपवादत्वपरएव । तत्त्वं च
गुणशास्त्राणां विधितुल्यत्वातिदेशात् । अनुदात्तपदमित्येतद्वि-
षयेऽपि कार्यकालपक्षएव । त्रिपाद्यामप्रवृत्तिस्त्वन्तरङ्गपरिभा-
षावदित्याहुः ।

अष्टाध्यायीपाठकतेति । अत्रेदं तत्त्वम् । यत्र लक्ष्यसंस्का-
रोपयोगिबोधाधिकारणीभूतदेशवृत्तित्वमादाय व्यवस्था संभ-
वति तत्र तद्देशकतत्त्वमेव तत्प्रवृत्तौ बीजम् । तेनायादिभ्यः
परैव प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्यमुपपन्नम् । यत्र च व्यवस्था न संभ-
वति तत्र पाठकतमेव । तेनाभ्यनिर्देशइत्यस्य सङ्गतिः । यथो-

द्देशपक्षे सुपिचेत्यतः परत्वाद् बहुवचनेकलीत्येत्वमित्यस्य
चेति ।

उच्छृङ्खलास्तु यथोद्देशकार्यकालपक्षयोर्निरुक्तबीजकत्वे
विधिशास्त्रादावपि तत्सम्भवेन सञ्ज्ञापरिभाषामात्रविषयक-
त्वमशक्यं वक्तुम् । किञ्च । यथोद्देशमित्यादेः परिभाषात्व-
व्यवहारप्रयोजकविषयसङ्केतकत्वादेरभावेन परिभाषात्वमप-
शक्यं वक्तुम् । अतएव वाक्यसंस्कारपदसंस्कारपक्षादीनां
परिभाषात्वादिना व्यवहारः शास्त्रकृच्छ्रलीपरीशीलितः क्वचि-
दपि नोपलभ्यते । भाष्ये तत्रतत्र यथोद्देशकार्यकालमित्याद्यु-
ल्लेखस्तु प्रकारद्वयस्यैव सम्भवाद्दुस्तुस्वरूपपरिकीर्तनपरः ।
किञ्च । प्रदर्शितमूलकैतत्पक्षद्वयोपन्यासस्य विशिष्य फलमप-
शक्यं वक्तुम् । तथाहि । न तावत्तस्मिन्नितीत्यादेस्त्रिपाद्यां
प्रवृत्तिः कार्यकालपक्षफलम् । शास्त्रत्वसम्पादकपरिभाषाणां
त्रिपाद्यां प्रवृत्तेः पक्षद्वयेऽपि सूत्रपादत्वात् तद्वृष्ट्या त्रिपाद्या
असिद्धत्वन्तु न । त्रैपादिकविधिशास्त्राणां शास्त्रत्वसम्पादक-
गुणशास्त्रप्रवृत्तितः प्रागप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबोधजनकत्व-
रूपशास्त्रत्वस्यैवासम्भवाच्छास्त्रत्वमुपजीव्यासिद्धत्वबोधकेन
पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्वबोधनस्याशक्यत्वात् । पूर्वत्रासिद्ध-
मित्यनेन च शास्त्रत्वेन रूपेणैवासिद्धत्वबोधनमावश्यकम् ।
अतएव रोरित्यादावुत्वादिघटितनिर्देशसङ्गतिः । शास्त्रत्वाव-
च्छिन्नोद्देश्यताकासिद्धिर्बहिरङ्गमन्तरङ्गेऽनुदात्तपदमेकवर्कविष-
तिषेधेपरकार्यमित्यादयस्तु त्रिपाद्यां न प्रवर्तन्ते । एतत्प्रवृत्तितः
पूर्वमेव शास्त्रत्वस्य सिद्धतया पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनासिद्धत्व-
बोधनस्य दुर्निवारत्वात् । एवं यथोद्देशपक्षस्यागच्छतमनी ३
इत्यत्र प्रगृह्यत्वसिद्धिः फलमित्यपि न । विरामोऽवसानमित्य-
वसानसञ्ज्ञायावैयर्थ्यापत्या संस्कारकशास्त्रदृष्ट्या संस्कार्यशा-
स्त्रस्य नासिद्धत्वमिति कल्पनात् । तेन प्रगृह्यसञ्ज्ञाशास्त्रदृष्ट्या
भूतस्यासिद्धत्वात्स्वसंस्कारानुनांसिकविधेश्च सिद्धत्वादानी ३
इत्यादावनुनांसिकत्वप्रतिबन्धः सिद्धः । विप्रतिषेधेपरं पूर्व-
त्रासिद्धमित्यत्र परत्वपूर्वत्वे अष्टाध्यायीपाठकते एव । एवं स्थितौ
योऽत्र बहुशः प्राचीननवीनमतविवेकपरिश्रमः पदैकवाक्य-
तावाक्यैकवाक्यतेत्यादिविचारः ससर्वाऽपि काकदन्तपरीक्षा-
वदुपेक्षणीयएवेतिवदन्ति ।

अत्रत्यमूलस्यैव फलगतया तद्विषयिणीनामतिफलगतया
विचारानर्हत्वेऽपि विद्वज्जनमनःकुतूहलाय तत्सारासारउत्त-
राङ्गे विवेचयिष्यते इति शम् ।

काशीस्थराजकीयपाठशालायाम् धर्मशास्त्राचार्ये
राजारामशास्त्री साङ्ख्यशास्त्राध्यापकसहकारी
बालशास्त्री

कुमारसम्भवोत्तरखण्डोपसंहरणस्य

शेषांशः ॥

एवं तावत् पूर्वोपन्यस्ता अष्टमसर्गादिकुमारसम्भवान्यस्य कालिदासकृतत्वव्यतिरेकशङ्काहेतवो निराकृता अतो विद्या-
सिकाः पण्डितजनाश्चिराभ्यस्तां केवललोकप्रवादागतां
तद्वन्यपुरोभागितां परित्यज्य काशीविद्यासुधानिधेर्द्वितीया-
द्यङ्काष्टकेन प्रकाशितं कुमारसम्भवोत्तरखण्डं परिशीलयन्तु
प्रकाशयन्तु च तत्रत्यानि लेखकशोधकमुद्राक्षरयोः कादिजनान-
नवधानमूलान्यशुद्धानि मूलपुस्तकान्तरान्वेषणप्राप्तानि तत्स्या-
नीयशुद्धानि च लिखित्वा श्रीमतो वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृत-
तपाठालयाध्यक्षस्य समीपे प्रेषयन्तु येन शुद्धाशुद्धप्रकाशनद्वारा
स ग्रन्थः सतां श्रवणयोग्यः स्यात् । परित्याज्याच्चेष्टा सद्भिर्दो-
षैकदृष्टिः ।

॥ तदुक्तम् ॥

नचाचातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।

दोषोह्यविद्यमानोऽपि तदृष्टीनां प्रकाशते ॥ १ ॥

तदेवं तस्य ग्रन्थस्य कालिदासकृतत्वव्यतिरेकनिश्चये कार-
णाभावाद् रघुवंशरचनया सह तुलने तेनैव कविना नाति-
प्रौढदशापन्नेन विरचितत्वस्य सम्भावनायां भूयो धर्मदर्शनरूप-
कारणसत्त्वात् तयोः समानकर्तृकत्वं सम्भाव्यत इति सम्यगुक्तम्
तथाहि । कुमारसम्भवे द्वितीयसर्गे देवकृतब्रह्मस्तुति

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।

गुणत्रयविभागाय पश्चाद् भेदमुपेयुषे ॥ ४ ॥

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।

प्रलयस्य तिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ॥ ६ ॥

ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि ।

रुद्रत्वे संहर्त्येवं तिस्रोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥ ७ ॥

जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तोऽप्यनन्तकः ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशोऽप्यनीश्वरः ॥ ८ ॥

इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्थहृदयंगमाः ।

प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ १७ ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।

प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १८ ॥

रघुवंशे तु दशमे सर्गे या देवकृता विष्णोः स्तुतिः सा सम-
ग्रैव कुमारसम्भवप्रणेतुर्बालभावं स्वप्रणेतुश्चातिप्रौढभावं स्फुट-
मेव दर्शयति परन्तु ये श्लोका उभयत्रार्थतः शब्दतश्च तुल्यास्त-
त्रातिस्पष्टं वैलक्षण्यं दृश्यत इति रघुवंशस्या उक्तश्लोकतुल्याः
श्लोका उपन्यस्यन्ते ।

नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभ्रते ।

अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधास्थितात्मने ॥ १६ ॥

सर्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनस्त्वमात्मभूः ।

सर्वप्रभुरनीशस्त्वमेकस्त्वं सर्वरूपभाक् ॥ २० ॥

इति प्रसादयामासुस्ते सुरास्तमधोक्षजम् ।

भूतार्थव्याहृतिः साहि न स्तुतिः परमेष्ठिनः ॥ ३३ ॥

पुराणस्य कवेस्तस्य वर्णस्थानसमीरिता ।

बभूव कृतसंस्कारा चरितार्थं भारती ॥ ३६ ॥

अस्मिन् प्रकरणे यावदन्तरमुभयोः काव्ययोस्तावदेव युद्-
वर्णनप्रसङ्गे तथाहि कुमारसम्भवे षोडशे सर्गे देवासुरद्वन्द्वप्र-
धनवर्णने ।

पत्तिः पत्तिप्रभीयाय रणाय रथिनं रथी ।

तुरंगस्यं तुरंगस्यो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ॥ २ ॥

न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।

प्रत्याश्वसन्तं मत्वेन नागाद् युद्धप्रलोभतः ॥ ४५ ॥

अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्रुतप्राणौ दिवं गतौ ।

एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४६ ॥

मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्ध्नौ रूपितौ रूपा ।

खचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ॥ ४७ ॥

रघुवंशे तु सप्तमे सर्गे जनस्य परेषां च द्वन्द्वयुद्धवर्णने ।

पत्तिः पदातिं रथिनं रथेश-

स्तुरंगसादी तुरगाधिरूढम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतद् गजस्यं

तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ ३७ ॥

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः

प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरंगमस्कन्धनिपक्तदेहं

प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचक्रांत ॥ ४७ ॥

परस्परेण क्षतयोः प्रहर्त्रो-

क्तक्रान्तवाय्वोः समकालमेव ।

अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासी-

देकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः ॥ ५३ ॥

कश्चिद् द्विषत्वङ्गहृतात्तमाङ्गः

सद्यो विमानप्रभुतामुपेत्य ।

वामाङ्गसंस्तुसुराङ्गनः स्वं

नृत्यत् कबन्धं समरे ददर्श ॥ ५१ ॥

इत्यादिरीत्याऽन्येष्वपि बहुषु स्थलेषु श्लोकानां तुलापरी-
क्षया कुमारसम्भवस्य सप्तदशसर्गमितस्य रघुवंशस्य चैकानविंश-
तिसर्गैः प्रसिद्धस्यापि सन्नति धारानगरनिवासिकालिदासवं-
श्यानां समीपे षड्विंशतिसर्गैर्युक्तया श्रूयमाणस्य न कर्तृभेदः

किन्तु कर्तुर्वस्याभेदएव बाहुल्येन सम्भाव्यत इत्यलं स्वतः
सर्वविचनदक्षाणां सरलमतीनामपक्षपातिनां सहृदयानां
विचारकाणां पुरतो वाग्विस्तरणेति ।

॥ विट्ठलशास्त्री ॥

नतिपुरःसरमेतावद्विज्ञापनमस्माकम् ।

काशीविद्यासुधानिधौ यद्यदिङ्गलण्डीयभाषया लिख्यते न तत् केवल-
संस्कृतभाषाध्यायिनां बोधगम्यतित्यवगम्यतएव श्रीमद्विभः ।

यदि कश्चिदभ्यर्हिततमो विषयस्तथैव लिखितोऽस्तीति लिख्यतइत्यं-
भिप्रायस्तिर्हि संस्कृतभाषामात्राध्यायिनामुपकाराय सोऽप्यनूद्य संस्कृतभा-
षयैव लिख्यताम् । अधुना हि इङ्गलण्डीयभाषाध्यायिन एव बहुलमुपलभ्य-
न्ते लोकास्ते चावलोक्य तदभाषया लिखितानि पुस्तकान्यवगच्छन्ति तं
तमभ्यर्हितमपि विषयं । न शक्नुवन्ति तु संस्कृतभाषामात्रविदस्तेभ्यस्तम-
वगन्तुमित्यनूद्यैव लेखनं साम्प्रतमिति प्रतिभाति । प्रचरन्ति हि बहूनि
संवादपत्राणि सामयिकपत्राणि चेङ्गलण्डीयभाषाध्यायिनामुपकाराय का-
शीविद्यासुधानिधये तु केवलमवलम्बनमितरेषाम् । तदत्रानवकाश एव
युज्यते भाषान्तरस्येति ।

किञ्चान्यत् । इदंशसंस्कररचनाबोद्धारो हि प्रायेण भाषान्तरानभिज्ञा
एवास्माभिरुपलभ्यन्ते येषि तदभिज्ञास्तेषामपि न तदनुशीलनोपायदर्लभ्यं
दर्लभ्यं पुनरन्येषामित्यावेदितमेवाधस्तात् ।

अनुमीयतेचैवं सति ग्राहकसङ्ख्यापि वृद्धिमेव्यतीति । कतिपयेहि संस्क-
तभाषामात्रविदो भाषान्तरमपि लिख्यत इत्यनयेवारुच्या जिघृक्षवोऽपि
काशीविद्यासुधानिधिं न गृह्णन्तीत्यलमनल्पजल्पितेन ।

एषापि प्रार्थना यदन्ततः प्रत्युत्तरप्रेषयापि कृतार्थीकर्तव्योऽयं जनः
सोऽद्यच्च वङ्गाक्षरलेखनमिति ।

१७८८ शकाब्दे }
माघस्य ५ } वशंवदग्राहकश्रीचन्द्रकान्तशर्मणाम्
दिने }

पत्रलेखकं श्रीमच्चन्द्रकान्तशर्माणं प्रति सम्पादकस्योत्तरमिदम् ।

काशीविद्यासुधानिधिपत्रमेतद्वेशीयानां विदेशीयानाञ्च संस्कृतविद्या-
रसिकानाम्याथार्थं तत्रचाङ्गल्या भाषया लिखितो भागः संस्कृतशास्त्रार्थ-
जिज्ञासूनामप्यसम्यक्परिचितगीर्वाणभाषाणां प्रायेण यूरोपीयाणामेवाध्य-
नाय तत्रापि केचनार्थाः संस्कृतादेवाविकलमवतारिताः साहित्यदर्पणा-
दयः केचनच भारतीयशास्त्रसम्पत्किंणो विचाराः । एतेषाञ्च द्विविधानां
विषयाणामेकेषीतरसामयिकपत्राभ्यान्तरेऽवकाशं न लभेरन् साधारणपाठ-
कानुरज्जनासमर्थत्वात् । अनेन हेतुनाङ्गलभाग आवश्यकः पत्रिकायाह-
कसंख्यापोषकत्वात् । आङ्गलभाषासम्पर्कमात्रेणोपादेये संस्कृतार्थेष्वरुचिं
कुर्वानामाचार्यं हृदयगमं न भवति । स्वीक्रियते तावदाङ्गलभाषाया
हेयता तथापि किमिदध्यातुसंसर्गमात्रेण महार्घं काञ्चनं बुद्धिमता ही-
यत इत्यलम् ।

मि० फा० व० २ सु०

THE SĀHITYA-DARPAṆA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 131.)

TEXT.

No. 659. We have another sort in the omission of the
attribute and the object compared.

COMMENTARY.

a. For example:—

“As thy fame is diffused, all the seas act the ocean of
milk (kshīrodīyanti).”

Here the nominal verb ‘kshīrodīyanti’ being ex-
plained ‘they behave themselves like the milky ocean’,
we have the omission of ‘themselves’ the thing com-
pared, and of ‘whiteness’ the common attribute.

TEXT.

No. 660. When three of the four essentials of com-
parison (§648) are omitted, it (the Elliptical) is possi-
ble in a compound.

COMMENTARY.

a. As—“The stag-eyed one shines.” Here the
compound ‘stag-eyed’ being explained—‘She whose eyes
are tremulous like those of a stag,’ there is an omission
of the word expressive of comparison, the common at-
tribute, and the object compared to.

TEXT.

No. 661. Thus the divisions of the Simile amount
to twenty seven.

COMMENTARY.

a. The sixfold Complete and the twenty-one sorts
of the Elliptical, combined, make up twenty seven kinds
of the Simile.

b. Among these divisions of the Simile, he now ex-
plains a peculiarity of those in which the common attri-
bute is not omitted.

TEXT.

No. 662. The common attribute, or point of resem-
blance, is sometimes (generically) one and the same in
both the objects of comparison and sometimes distinct.
When the points of resemblance are distinct, they corres-
pond to each other as the type and the antitype, or they
may be merely verbally different.

COMMENTARY.

a. Among these cases, that where the point of re-
semblance is the same, has already been illustrated in
the stanza beginning “Sweet like ambrosia is her under-
lip (§649 b).”

b. The case of the Type and the Antitype is instanced
in the following stanza of the *Raghu-vaṁśa*:—

“He covered the earth with their (the Persians)
bearded heads, severed by the lance, as with honey-
combs teeming with bees.”

Here the epithet ‘bearded’ is represented by ‘teem-
ing with bees,’ analogously to the ornament of Exempli-
fication (Drishtānta §698).

c. When the difference lies merely in words, we
have the following example:—

“The slender-bodied lady, as her eyes expanded upon
me like a full-blown blue lotus, told me the whole of
the secret purpose that lay in her heart.”

Here the 'expansion' and the 'full blowing' though identical, are expressed by a difference of words, as is the case in the Typical Comparison (Prativastúpamá—§ 697).

TEXT.

No. 663. Partial Simile (*ekadeśa-vivartini upamā*) is when the resemblance is expressed and implied.

COMMENTARY.

a. As—

"Lake-beauties, at every step, shine with blue lotuses as with eyes, with water-lilies as with faces, and with Brahmany ducks as with breasts."

Here the resemblance of the eyes &c., to the blue lotus &c., are expressed, and that of Lake-beauties, or beautiful lakes, to fair women is implied.

TEXT.

No. 664. If an object of comparison is turned, further and further, into what is compared to, it is termed the Girdle of Similes.

COMMENTARY.

a. As in the following description of Autumn:—

"The swan, in its white lustre, resembles the moon; lovely women, in their charming gait, resemble the swan; the waters, in their delightful touch, resemble lovely women; and the heavens, in their clearness, resemble the waters."

TEXT.

No. 665. The Garland, or String of Similes is, when we have several comparisons of the same object.

COMMENTARY.

a. For example:—

"As a lake with the lotus is pleasant; as night is delightful with the moon; as a fair woman, ornamented with youth, is charming; so Fortune attended with Virtue ravishes the heart."

b. In the present figure, we sometimes find both the objects of comparison connected with the subject-matter as in the succeeding stanza:

"On the arrival of Autumn, the swan shines bright like the Moon, the waters are as clear as the heavens, and the stars glitter pure like the water-lilies."

c. "Princely treasures, by princes presented, shine in the house of this monarch, as (those) born of the Celestial Tree, in Indra's palace."

Here we have a case of the Simile of Intimation (*ākṣhepopamā*), since by the 'treasures,' which are the object of comparison, are intimated the treasures compared to,—through the expression 'as (those) born of the Celestial Tree.' In this very example, since the sense of 'in the house' is repeated by 'in (Indra's) palace,' we have also the Simile of Repetition. These and such others have not been regularly defined here, for a thousand such varieties might be made out.

TEXT.

No. 666. When the same object is in the predicament of what is compared and what is compared to, that is to say when a thing is compared to itself, it is Comparison Absolute.

COMMENTARY.

a. The comparison, as we gather from the context, is to be expressed by a single sentence.

For example:—

"When Autumn had begun to manifest itself, the lotus blushed like the lotus, the waters shone like themselves, and now resembling none but herself, beamed forth the unslumbering Moon."

Here the self-comparison of the lotus &c., is figuratively intended to intimate that they have not their like. The province of this ornament is distinct from the *Lātānuprāsa* (§638), since, without repeating the word expressive of the object of self-comparison, we might read the above stanza—'*rājīvamiva pāthojam*' &c. (the lotus is like the water-born). The employment, however, of the same word is better, as being suitable for letting one readily understand the identity of the object. As has been said:

'In the Comparison Absolute, a sameness of terms used from its expediency, is only accidental, whilst in the *Lātānuprāsa* it is essentially necessary.'

TEXT.

No. 667. This when alternated between two things is held Reciprocal Comparison.*

COMMENTARY.

a. 'This' i. e. 'the' predicament of what is compared and what is compared to,—supplied from the foregoing text.

b. This interchange of comparisons must of course be expressed by a couple of sentences.

c. This is an example:—

"Ever, O king, shines thy intellect like thy fortune and thy fortune like thy intellect, thy beauty like thy frame and thy frame like thy beauty, thy firmness like the earth thou rulest, and this again like thy firmness itself."

Here what is purported is that there is nothing ELSE equal to the prosperity &c., of the king.

TEXT.

No. 668. A recollection of an object, arising from the perception of something like to it, is termed Reminiscence.

* The commentator adds, as a condition, the sameness of the point of resemblance in each of the two comparisons involved in this figure. The following, for instance, is no example of it:—

पल्लवमिवारुणं करतलं करतलमिव पल्लवम् ।

COMMENTARY.

a. As:—

"Seeing this lotus beautiful with the sporting wag-tail, I recollect that fair face of her with the tremulous eyes."

b. This is not the ornament in the stanza beginning 'O how well I recollect that ever-smiling face of the lotus-eyed one' (§190. a.) the recollection, here, being raised without the cognizance of resemblance.

c. Rāghavānanda, the great minister, however, would have the figure of Reminiscence, even where the recollection arises from dissimilarity or contrast. Here follows his own example of the same:—

"Whenever Sītā, tender like the śirīsha flower, on the mountains experienced hundreds of hardships, Rāma shedding tears, called to mind the unnumbered felicities she enjoyed at home."

TEXT.

No. 669. The Metaphor consists in the superimposition of a fancied character upon an object unconcealed or uncovered by negation.

COMMENTARY.

a. By the qualification 'fancied,' the present ornament is distinguished from the figure of Commutation (see §679). This point we will discuss when we come to speak of that ornament.—"Unconcealed" this is for distinguishing it from the ornament of Concealment (see §683 and 684).

TEXT.

No. 670. This is threefold, according as it is Consequential, Entire, or Deficient.

COMMENTARY.

a. 'This' i. e. the Metaphor.

b. Of these divisions.

TEXT.

No. 671.—The Consequential is when a superimposition, undetermined by a resemblance, is the cause of another, and (1) rests or (2) does not rest upon a Paronomasia. It is fourfold as each of the two cases occurs singly or serially.

COMMENTARY.

a. Of these the Single Consequential resting upon a Paronomasia, as:—

"Blessing to thy arm, great monarch Nṛsiṅha, mighty controller of the world—arm that, in war, is the Monster of Darkness (Rāhu*) to that full moon—the entire assemblage of princes hostile to thee (Rāja†-maṇḍala)."

Here the superimposition, viz. that of the nature of the lunar orb upon the assemblage of princes, by the paronomastic expression *rāja †-maṇḍala*, is the occasion

* The demon of the ascending node that, by endeavouring to devour the sun and moon, causes their eclipse.

† This word means both a king and the moon.

of ascribing the character of Rāhu to the arm of the king.

b. The Serial Consequential resting upon a Paronomasia, as:—

"Unique thou art, O king, upon the earth—the Lord of day in causing the expansion of the lotus (with which by means of the pun* is identified 'the acquirement of fortune')—the God of wind in constantly stirring (in being the resort of the good)—the thunder-bolt of Indra in cleaving the mountains (the hostile princes)."

Here the acquirement of fortune is intended to be understood in identity with the blooming of the lotus, the attendance of the good with perpetual stirring, the princes with the mountains. Thus this series of fancied superimpositions or attributions of characters are the occasion of the ascribing of the nature of the sun &c., to the king.

c. The Single Consequential not resting upon a Paronomasia; as:—

"May the four cloud-dark hands of Hari, rough by the stroke of the string of his horny bow, preserve you,—hands that are the pillars to the Dome of the Triple World!"

Here the attribution of the character of a dome to the triple universe is the occasion of ascribing the nature of a pillar to the hands of Viṣṇu.

d. The Serial; as:—

"That white umbrella of the royal Deity of Love, or the ornamental mark of sandal in fair Firmament's forehead, or the white lotus of the Celestial lake,—the orb of the Moon—shines bright like a large lump of camphor."

Here the ascribing of royalty &c., to Cupid &c., is the occasion of superimposing the character or nature of an umbrella &c., upon the lunar orb.

e. With respect to these four examples of the Consequential Metaphor, it is the opinion of some (—the reverse of mine—) that the speaking of the arm of the king, &c., under the character of Rāhu, &c., is the occasion of investing the assemblage of princes, &c., with the nature of the lunar orb, &c.

TEXT.

No. 672. If a principal object is metaphorically figured or represented, together with those subordinate, it is Entire Metaphor (see §670), and either (1) dwells in all of the objects or (2) resides in a part.

COMMENTARY.

a. Of these two sorts:—

* 'Padmodaya' being separable both into *padma-udaya* and *padma-udaya* and *padma* meaning 'lotus' and *padmā*, fortune.' So for the other puns.

TEXT.

No. 673 The First is held to be when all the *constituent metaphors** are expressed.

COMMENTARY.

a. 'The First'—i. e. what dwells in all of the objects. For example:—

"That *benign* dark cloud—Krishna disappeared, having thus rained the nectarine water of his words upon the deities—the corn withered by the drought of Ravana's *destructive tyranny*."

Here the nature of a cloud being attributed to Krishna, his words &c., are represented under the metaphor of nectarine water &c.

TEXT.

No. 674. It (see §672) is said to 'reside in a part' when any is understood.

COMMENTARY.

a. 'Any'—i. e. any of the *constituent metaphors*.—The following is an example:—

"What clusters of bees—eyes of people—would not drink of that blooming face of her richly filled with beauty's honey."

Here the attribution of the *nature of honey* &c. to beauty &c. is expressed and that of the nature of a lotus to the face is implied. The present is no case of the Partial Simile† (see § 663), as the attribute of bloomingness chiefly or literally resides in a lotus the nature of which is superimposed upon the face, whilst to the latter it belongs only metaphorically.

TEXT.

No. 675. If a *principal object* (see §672) is ALONE figured it is Deficient Metaphor, which too is twofold, being (1) Serial or (2) Single.

COMMENTARY.

a. Of these *two species*, the Deficient Metaphor Serial is instanced thus:—

"She of the lotus eyes is the very skill of the Divine Maker in creating, the Moon-shine to the world's eyes, the pleasure-house of the incorporeal one (Kāma)!"

b. The Single, as:—

"When a servant commits offence, the master's kicking him is but proper, so it is not for that I grieve, my fair lady, but that thy tender foot is pricked by the points of those thorns, the hard shoots of my hairs that stand erect at the *thrilling touch*, this is my *sore distress*."

TEXT.

No. 676. Thus of the Metaphor there are eight kinds.

* In the original 'āropya' (what is to be superimposed.)

† 'Lāvanya-madhu' (beauty-honey) and the other compound might be interpreted as instances of the Elliptical Simile as 'mukhābja' (lotus-face) under §657, but the epithet 'blooming' decides the character of the present stanza as an example of metaphor.

COMMENTARY.

a. Conclude the text by the words—'spoken of by the ancients.'

b. Sometimes the Consequential Metaphor (§671) too dwells in a part; as:—

"That Guard (*suravidalla*) of Earth—the sword of that Indra of men, triumphs in war."

Here the implied attribution of the nature of a queen to the earth is the occasion of ascribing the nature of a guard to the sword. An instance of this sort occurring serially also like the former sorts is to be searched out by the reader for himself.

TEXT.

No. 677. We sometimes see even in the Entire Metaphor that the images are founded upon a Paronomasia.

COMMENTARY.

a. Of the new sorts thus obtained I shall exemplify that dwelling in a part (§674) resting on a Paronomasia, by the following stanza of mine:—

"Lo the Nectar-beamed moon having laid his hands (or rays—*kara*) on the breast of the Eastern Mountain from which the vesture of thick darkness has fallen off, kisses the face (*mukha*) of Indra's Quarter with sparkling lily-eyes."

b. 'That dwelling in all the objects' (§673) would be exemplified by reading in this very stanza '*chuchumbe haridabald-mukhamindu-ndyakena*' instead of '*vi-chumbati*, &c., or by our adding in the English the words 'the lover' and 'that lady' before 'the Nectar-beamed Moon' and 'Indra's Quarter' respectively.

c. The present is not a case of the Paronomastic Consequential (§671), for in that figure e. g. '*Bhūbhṛidavalī-dambholī*' (the thunder-bolt to the mountains—the princes) without speaking of the princes under the punning figure of mountains, the representation of the monarch in question under the character of the thunder-bolt would be, from the absence of resemblance, altogether absurd. 'How then would you admit the Consequential in such an expression as *Padmodaya-dinādhiśa* when a comparison between the king and the sun is possible, founded upon the common attribute of glory?—Say not so, for the resemblance of the king to the sun as arising from glory is indeed manifest but not intended in the example, *padmodaya* (or the Paronomastic identity of the acquirement of fortune and the blooming of the lotus,) being what is meant as the common attribute of the two. Whilst here in the example under the text the proportionate similarity of the mountain, for instance, to the female breast, in bulkiness and height, being clearly evident, it is no case of the Paronomastic Consequential.

d. Sometimes the Metaphor is found WITHOUT A COMPOUND. For instance "Thy face, O deer-eyed, is lotus, not otherwise."

e. Sometimes it is used WITHOUT AN APPPOSITION; as, "The Creator formed here a line of bees under (the shape of) the eye-brow (bhrú-latayá)."

f. Sometimes, UNDER A NEGATION OF THE ATTRIBUTE FIGURED; as:—

"They who *inspired* with foolish hopes, have served the princes of this Iron Age—the sandy desert for the water of goodness, the aerial-wall for the *ornamental* pictures of noble deeds, the fourteenth night of the dark fortnight for the moon-shine of merit, the very elegance of the dog's tail in respect of rectitude,—for these *hard but vain toilers*, how much ability would there be required to serve the God of the trident (Śiva) who is to be obtained by faith alone?"

g. The stanza is mine.—Among the metaphors exemplified under the foregoing texts, though some are founded upon a Paronomasia of words, they are counted, as ornaments of sense, as being species of the Metaphor. Thus is it to be understood with respect to ornaments to be spoken of.

(To be continued.)

THE PANDITS AND THEIR MANNER OF TEACHING. BY DR. BALLANTYNE.

[From the Benares Magazine, October, 1849.]

It would not be easy to imagine a prospect more probably pregnant with plague, perplexity, and disappointment,—in a small way—than that of a person of mature years, who, having some leisure at his disposal, and being commendably inclined to employ it not unworthily, shall resolve to commence studying Sanskrit with a Pandit. Let the parties be supposed qualified to converse together with facility on ordinary topics:—the Englishman has had his share of education, and the pandit is a first-rate grammarian. Why should there be any special difficulty in the way of the pandit's communicating the knowledge required? This is the question which it is here proposed—not exactly to answer, but—to investigate. That difficulties stand in the way, those know to their cost who have read with pandits. Those who have not done so may take the fact on credit till they try the experiment; and possibly the present disquisition may satisfy them that the *a priori* probability of the fact's being as here alleged renders an experiment—with a view merely to the determination of that one point—superfluous.

The difficulty in the way of intercommunication on grammatical matters—to begin with the beginning—originates in the difference of the training which the two parties have respectively undergone. To give a com-

plete exposition of that in which the difference consists would involve an account of English as well as Hindú education—but, presuming that the reader knows as much as could be told him, or at all events as much as he would care to be told, in regard to the former, the latter only will at present require to be adverted to.

The young Bráhmaṇ commences his study of the Sanskrit by committing to memory an arrangement of the alphabet ingeniously contrived so as to enable whole classes of letters to be spoken of when requisite, by means of the citation of a single syllable. For example—the whole alphabet is denoted by the syllable *al*—the vowels and diphthongs by the syllable *ach*—the consonants by the syllable *hal*—and so on. The ingenuity was not inconsiderable which was required in arranging the letters of the alphabet in such an order that in taking up any portion containing consecutively all the letters concerned in any particular case whatsoever throughout the whole grammar, no letter required should be omitted, and none should be found there that ought to have been excluded. The ingenious author of the arrangement—which the Hindús attribute to their deity *Siva*—overcame, with unimpeachable neatness, almost every difficulty except one—it having been found unavoidable to give the letter *h* in two separate places in the scheme. It might be objected that the recurrence of the letter *n*, as an accessory, in two places, leads to ambiguity—but the pandits ingeniously trace in this the divine wisdom as indicating the necessity for *commentaries*, to clear up whatever may be designedly left ambiguous in the original revelation.

The pupil, having become as familiarly at home as an arithmetician in the multiplication table, with this arrangement of the alphabet, proceeds to commit to memory some twenty pages of the grammar—written in Sanskrit—without understanding one word of it. As he is about nine years old, an age at which the memory is strong and the reflective faculties comparatively inactive, this toil of sheer learning by rote—which, to a mature mind, would be a drudgery simply insupportable—appears neither to fatigue nor to distress him. He commits to memory every thing as he goes along; and, in anticipation of this, whatever occurs in the course of the grammar pre-supposes the most complete recollection of all that went before. Any previous matter is therefore referred to, when reference is not tacit, with such shorthand brevity of allusion as is of no earthly use to any one whose recollection is much less perfect than that pre-supposed. This principle—of the pre-supposition of perfect recollection of all that went before—runs through the whole grammatical literature of the Sanskrit; and no native student dreams of entering upon the reading of a gram-

mathematical work for the study of which he has not been prepared by going through the various other works to which it happens to be notorious that these short-hand references or allusions will occur in it.

Now, suppose that the English student, believing that he understands, as well as any Hindú treatise can teach him, the force of the tenses of the verb or the cases of the noun, or any other point of general grammar, or that he is sufficiently well acquainted with some of the declensions or conjugations, shall choose to skip the chapters in which the matter in question is treated—he will be pretty sure to light very soon after on something which presumed him to have skipped over nothing; and, when he applies to his pandit for help, the pandit, though aware that such and such a portion of the ground has been gone over cursorily, cannot for the life of him accommodate his explanations to that state of things, but can mould his instructions only in accordance with the usual supposition that the learner has gone ploddingly onward from the very first. Hence, when he finds you puzzled about a matter which a European instructor would make clear in six words, the pandit—not being able to avoid imagining that you are ignorant of all the matters the accidental forgetting of which makes an ordinary Hindú boy boggle at the same point—sets to, with the greatest seriousness, to explain things that had not for a moment puzzled you—the real cause of puzzle scarcely ever by any chance occurring to him from its not lying strictly in the line of routine. In a case of this kind, one scarcely knows which to admire most—the pandit's thinking that you require the information which, in ignorance of your wants, he offers—or the imperturbable patience and temper with which—supposing, as he does, that you really require the information which he offers—he still continues to regard yourself.

One reason why the pandit is generally not more surprised at your apparent ignorance of an important and very simple point than at your having probably forgotten a comparatively trifling one, seems to be this, that, between important and unimportant matters the Sanskrit grammar makes no express distinction—an exception of the most trifling description being put forward as prominently as a rule of the most extensive application. The Hindú grammarian apparently does not choose to consider anything in his science as a trifle; and what we should regard as an irregularity, he prefers regarding as a matter entitled to a rule of its own. This defect of literary perspective and proportion in the grammar—making every thing equally prominent and equally important—if it have the effect of delaying the student's thorough acquaintance with essentials until he is equally well acquainted with non-

essentials, has at all events this converse result, that the student who has thoroughly mastered the essentials is likely to be found perfectly conversant with every, even the least important, particular.

Before reverting to the review of the progress of the young Bráhma student through the school compendium of the grammar, it will be worth while to extract, for the sake of those readers who have not access to Mr. Colebrooke's Essays, the account which Mr. Colebrooke gives of the groundwork of the grammatical literature of the Sanskrit. This groundwork is comprised in the *Ashtādhyāyī*, the set of Eight Lectures, of the sage *Pāṇini*. Each of the lectures is divided into four sections, and each section into a number of succinct aphorisms termed *sūtras*. On these Mr. Colebrooke thus remarks:—

“The studied brevity of the *Pāṇiniya sūtras* renders them “in the highest degree obscure; even with the knowledge “of the key to their interpretation, the student finds them “ambiguous. In the application of them when understood, “he discovers many seeming contradictions; and with every “exertion of practised memory, he must experience the utmost “difficulty in combining rules dispersed in apparent confusion “fusion through different portions of *Pāṇini's* eight Lectures.”

The studied brevity which, as Mr. Colebrooke observes, renders the *sūtras* sufficiently obscure, was adopted—we have not the shadow of a doubt—with the most unaffected desire to simplify to the utmost the acquisition of the grammar. This, we believe, is not the general opinion, and the assertion may sound paradoxical. We shall return to the question. Meantime we continue to quote from Mr. Colebrooke:—

“The outline of *Pāṇini's* arrangement is simple; but “numerous exceptions, and frequent digressions, have involved “it in much seeming confusion. The first two lectures (the “first section especially, which is in a manner the key of the “whole grammar) contains definitions; in the three next are “collected the affixes, by which verbs and nouns are inflected. Those which appertain to verbs, occupy the third lecture:—the fourth and fifth contain such as are affixed “to nouns. The remaining three lectures treat of the “changes which roots and affixes undergo in special cases “or by general rules of orthography, and which are all “affected by the addition, or by the substitution of one or “more elements. The apparent simplicity of the design “vanishes in the perplexity of the structure. The endless “pursuit of exceptions and limitations so disjoins the general “precepts, that the reader cannot keep in view their intended “connection, and mutual relation. He wanders in an intricate maze, and the clew of the labyrinth is continually “slipping from his hands.”

A more graphically accurate picture of the perplexity to which every one exposes himself who ventures into the *Pāṇiniyan* labyrinth, could not be given, yet *Pāṇini* did not intend his work to be a labyrinth; and he may

safely defy the wit of man to compress within limits so narrow as those of the *Ashtādhyāyī* the same extent of information in such a shape as shall prove otherwise than labyrinthine. Ask an engineer to lay down some thousand leagues of road within the area of a few square miles, and what can you expect but a labyrinth? Let Brahmah's patent press be employed to squeeze some thousand webs into a compact small parcel, and the convolutions will rival those in the labyrinth of Crete. The parcel, however, will be found portable:—and this is what Pānini aimed at. Before the invention of printing, writers were much less diffuse than they have since become. The further the stream of literary operations is retraced, the less will be found the reliance on pen and paper, and the more on memory. When the claims on memory were necessarily large, then the precautions taken for its benefit were the more thoughtfully considerate. One has a more tender concern about one's horse in the desert than in a land of railways. Thus it will be found that all early teachers were cautious not to break the back of the Memory on which alone their wisdom could have a chance of riding down to posterity. Their labour was "brevis esse;"—the "obscurus fio" was a consequence as little desired by them as it was desirable. To think otherwise is an injustice to the grand spirits of antiquity, which serves, among other bad consequences, to prevent a correct apprehension of the world's history. That the foolish followers of a great man of old often rejoiced in the sententious obscurity which enabled them to assume an air of preposterous profundity, it would be needless to dispute:—the race of such is not extinct. But the characteristic of a great mind is simple directness of purpose, and this is exemplified by Pānini throughout the most involved complexities into which he was constrained by the almost unimaginable condensation which he aimed at and attained. When the half sarcastic remark (cited in the "great commentary") first gained the proverbial currency which it yet maintains, that "a grammarian rejoices in the economising of half a short vowel as much as he rejoices in the birth of a son," the writings of Pānini, rather than those of some of his successors, must have been in the mind's eye. In illustration of this rigid economy, the concluding aphorism of Pānini may be instanced. It had been necessary to direct that the short vowel *a* should be regarded as if its pronunciation were in some measure different from what it is, otherwise the operation of certain euphonic rules would have been debarred. In order to restore the short *a* to its natural rights, thus infringed throughout the *Ashtādhyāyī*, Pānini with oracular brevity in his closing aphorism gives the injunction "A. A.," which is interpreted to signify. "Let short *a* be held to have its utterance from an organ 'contracted'—

now that we have reached the end of the work in which it was necessary to regard it in a different point of view." But that the word here employed is the term "contracted" instead of its opposite, the dismissal of this unlucky vowel from its durance vile by the great Indian master of "Grammartye" might have seemed to foreshadow Prospero's release of Ariel:—

"Then to the elements,

"Be free, and fare thou well."

As Grammar took the rank of "Grammartye" in the dark ages of Europe, so it still holds a rank not much less mysterious in the vulgar opinion of India. Query—was it the grammatical division of "Orthography" that gave rise to the wizard's "spell"? As a spell to scare the fiend, or a beginner in Sanskrit, we would back the following Pāniniyan *sūtra* as rattled out from the mouth of a pandit, viz.—"*Aptṛin-trich-swasri-naptri-neshdtri-twashttri-kshattri-hotri-potri-prasāstrīndm.*"

The reader perhaps may ask—what could a boy nine years old make of such a book as that of Pānini? Not much certainly. Such a work being obviously unsuited for a beginner, a different arrangement of Pānini's *sūtras* was attempted by several grammarians, "for the sake" of bringing into one view, the rules which must be "remembered in the inflections of one word, and those" which must be combined even for a single variation of "a single term." This arrangement, Mr. Colebrooke adds, "is certainly preferable; but the *sūtras* of Pānini, thus "detached from their context, are wholly unintelligible; without the commentator's exposition, they are indeed, "what Sir William Jones has somewhere termed them, "dark as the darkest oracle."

Such an arrangement as that here referred to, is adopted in the *Siddhānta Kaumudī* of Bhuttoji Dikshita and in its abridgement, the *Laghu Siddhānta Kaumudī* of Varadarāja. This abridgement is the work in which most grammar students (out of Bengal) begin their studies. Its order is sufficiently different from that of the elementary grammars of Europe. After the technical arrangement of the alphabet already adverted to, the next division of the subject to which the learner is introduced is that which treats of every possible euphonic change among the vowels and the consonants. This might seem like teaching how to polish the statue before explaining how to hew it out; but the retention of Pānini's rules with a change in their order, scarcely left an alternative but to dispose of the whole question of euphonic modification at the outset.

After the chapter on euphony, the student proceeds to the declensions, which are presented to him in a very different shape from that in which a declension is exhibited in a European grammar. Here every new form, instead of being simply exhibited, is elaborated by

means of the various Pāniniyan rules which bear upon it; and thus the declension of a single word is frequently diffused over many pages. The student is not called upon to recollect, nor even to make himself acquainted with the sense of each new modification of the word as the declension proceeds—the consideration of the force of the various cases being remitted to a chapter in the grammar subsequent to those that contain the whole array of Sanskrit conjugation. This seemingly anomalous arrangement is not adopted in the large grammar of which the school compendium is an abstract; but the exposition of the sense of the cases as given in the concise language of Pānini, is, even with the aid of a gloss, so difficult to understand, that the alteration of the arrangement in this instance was perhaps judicious. The rules about the sense of the cases are of no use unless they be thoroughly comprehended—whereas the rules for the formation of all the tenses of all the verbs are serviceable, provided they only remain in the memory; and they may be perhaps just as well consigned to that repository before the doors thereof begin to turn less readily on their hinges than they do in early youth. Everything in this arrangement, however, it will have been seen, in proportion as it is suited to the period of life at which the memory is willing and the judgment weak is just in the same proportion displeasing to the mature mind of the European student, whom we suppose sitting down with an accomplished pandit to commence the study of the Sanskrit grammar.

The best of the joke—if jocularity be not out of place in reference to so serious a situation—is this—that the pandit does not conceive the possibility of your being acquainted with any one fact which he is prepared to inform you of. If he finds that you know anything at all, his surprise and satisfaction are quite unfeigned—for, how you could contrive to attain to any right knowledge of grammatical matters except through the Sanskrit grammar, revealed by gods and demi-gods, he does not pretend to understand. We remember once starting an objection to some generally received grammatical opinion in a meeting of pandits. Much surprise was expressed, considering that it was but a few years since we had commenced the study of Pānini, that we should be competent to conduct something like an independent argument, not utterly futile, on such high themes. One of the party whom we had before remarked as a simple-hearted student who from time to time blurted out remarks which occasionally puzzled and more frequently amused his fellows, suggested that perhaps our previous training in Europe had exercised some influence on the development of our faculties before we met with the real Simon Pure in the shape of Pānini. The idea appeared to strike the others as something

quite original—and yet as having possibly, however strangely, a colour of probability.

RĀMA AND SĪTĀ

From Vālmiki and Kālidāsa

III.

But best and noblest of the noble four,
Good as the God whom all the worlds adore,
Lord of all virtues, by no stain defiled;
The king's chief glory was his eldest child.
For he was gallant beautiful and strong,
Most free from envy and the thought of wrong.
For ever ready with a pleasant word,
From him the churl no angry answer heard.
He paid due honour to the good and sage
Renowned for virtue and revered for age;
And when at eve his warlike task was o'er
He sat and listened to their peaceful lore.
Just, pure, and prudent, full of tender ruth,
The foe of falsehood and the friend of truth;
Kind, slow to anger, prompt at misery's call,
He loved the people and was loved of all.
Proud of the duties of his Warrior race,
His thoughts were worthy of his princely place,
Resolved to win, by many a glorious deed,
Throned with the Gods in heaven, a priceless meed.
What though BRIHASPATI might hardly vie
With him in eloquence and quick reply,
None e'er had heard his glorious accents flow
In idle wrangling or for empty show.
He shunned no toils that student's life befitted,
But learned the Vedas and all Holy Writ,
And e'en eclipsed his father's archer fame,
So swift his arrow and so sure his aim.
Then rose a longing in the monarch's breast:
"Oh! that the gods would take me to their rest;
Might I but see, ere get my course be run,
The hallowed waters poured upon my son—
See in mine age, a worthy heir, mine own
Beloved RĀMA seated on the throne."
Then with his friends he counselled that his heir
Should ease his burthen and divide the care.
For, old and worn, he felt that death was nigh,
And dark signs threatened both in earth and sky.
But still he quailed not, for he knew how dear
All held Prince RĀMA, and this banished fear.
Forthwith he summoned, for the solemn day,
People and princes near and far away.
They came: and splendid in his king's attire
He looked upon them, as the Eternal Sire,
In all the glory of a God arrayed,
Gazes upon the creatures he has made.
Like heavenly music, very sweet and loud,
Thus spake the monarch to the gathered crowd:
"Needs not for me, ye noble lords, to tell
How like fond fathers, as ye know full well,

The ancient monarchs of our famous line
 Have ruled this mighty realm which now is mine.
 Their glorious steps forbade my feet to stray,
 And I have laboured, with a loving sway,
 Beneath the white umbrella's regal shade,
 Till strength is vanished and my health decayed,
 To bless my people, if they have been blest.
 And now my weary spirit longs for rest :
 For many thousand years have o'er me flown,
 And many generations round me grown
 And passed away. No longer can I bear
 The ruler's labour and the judge's care,
 The royal power and dignity, a weight
 Too vast but for the young and temperate.
 I long to rest, mine anxious labour done,
 And on the throne to set my darling son.
 For all the virtues lent to me adorn
 RÁMA my dearest and my eldest born—
 Not INDRA's self more mighty to lay low
 The tower and rampart of the stubborn foe.
 Ye have the plan which I have pondered long :
 Approve it, Lords, or, if ye deem it wrong,
 Show, after due consult, a wiser way,
 Which I will strive to follow, if I may."
 He ceased. A murmur of so loud acclaim
 From kings and commons in glad answer came—
 Thus the wild peacocks at the rain rejoice,
 And hail the big cloud with their jubilant voice—
 The general shout from all the people round
 Shook the high palace with a storm of sound.
 And when the crowd, assembled there, had learned
 The will of him who right and gain discerned,
 Bráhma and lord and captain of renown,
 And common host from country and from town,
 After a brief debate, with one accord,
 Thus spake in answer to their sovereign lord :
 "Rest, aged king, and let Prince RÁMA share
 The toil too sore for thee, as Regent Heir—
 Our own dear prince so gallant and so strong,
 All tongues will bless him as he rides along,
 All hearts rejoice above his brow to see
 The white umbrella that has shaded thee.
 Amid the noblest of the world not one
 Can match the virtues of thy godlike son.
 In him alone all peerless graces blend—
 The fearless foeman and the faithful friend ;
 Versed in the statutes, kind to all in need,
 Quick to encourage every noble deed ;
 True to his promise, resolute of soul,
 Keeping his passions in his firm control,
 Kind to the Bráhmans skilled in Scripture's page,
 The friend of learning and the prop of age.
 Matchless on earth with spear and sword and shield,
 Lord of the arms which heavenly warriors wield,
 Thine order bids him tame some foeman's pride,

He comes a victor, LAKSHMAN at his side.
 Then from his elephant or car he bends
 To greet each townsman as he greets his friends :
 Asks how each man and child and servant thrives,
 How fare our young disciples, babes, and wives,
 And like a loving father bids us tell
 That Heaven accepts our rites, and all is well.
 Long has each matron and each tender maid
 At morn and eve for RÁMA's welfare prayed :
 And RÁMA's glories every hour are sung
 In town and village by the old and young.
 Then grant the prayer, by us this day renewed,
 And consecrate our Prince, Lord RÁMA, lotus-hued."
Rámáyana Book II. ch. I, II.

ON

THE RELATIONS OF THE PRIESTS TO THE OTHER CLASSES OF INDIAN SOCIETY IN THE VEDIC AGE. ¹

By J. MUIR Esq. *

In a former paper on "Manu, the progenitor of the Aryan Indians," published in the Society's Journal,² I have attempted to shew that in general the authors of the hymns of the Rigveda regarded the whole of the Aryan people, embracing not only the priests and the chiefs, but the middle classes also of the population, as descended from one common father, or ancestor, whom they designate by the name of Manu. This reference to a common progenitor excludes, of course, the supposition that the writers by whom it is made could have had any belief in the myth which became afterwards current among their countrymen, that their nation consisted of four castes, differing naturally in dignity, and separately created by Brahmā.

That essay, however, leaves out of consideration any notices which the Rig-veda may contain regarding the different classes of which the society contemporary with its composition was made up. As this great collection of hymns embodies numerous references, both to the authors themselves and to the other agents in the celebration of divine worship, it may be expected to supply, incidentally or indirectly, at least, some information res-

¹ This subject has been already treated in Professor Roth's book, *Zur Litt. u. Geschichte des Weda*; in his essay "Brahma und die Brahmanen," in the 1st vol. of the *Journal of the Germ. Or. Society*; in Dr. Haug's Tract on "the Origin of Brahmanism," and in the 1st vol. of my "Sanskrit Texts."

* Reprinted from the *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*.

² Vol. xx, p. 406 ff.

pecting the opinion which these ministers of religion entertained of themselves, and of the relation in which they stood to the other sections of the community. I shall now endeavour to shew how far this expectation is justified by an examination of the Rig-veda.

I have elsewhere¹ enquired into the views which the authors of the hymns appear to have held on the subject of their own authorship. The conclusion I arrived at was, that they did not in general look upon their compositions as divinely inspired, since they frequently speak of them as the productions of their own minds (*ibid.* pp. 128-140). But though this is most commonly the case (and especially, as we may conjecture, in regard to the older hymns), there is no doubt that they also attached a high value to these productions, which they describe as being acceptable to the gods (R. V. v. 45, 4; v. 85, 1; vii. 26, 1, 2; x. 23, 6; x. 54, 6; x. 105, 8), whose activity they stimulated (iii. 34, 1; vii. 19, 11), and whose blessing they drew down. In some of the hymns a supernatural character or insight is claimed for the Rishis (i. 179, 2; vii. 76, 4; iii. 53, 9; vii. 33, 11 ff.; vii. 87, 4; vii. 88, 3 ff.; x. 14, 15; x. 62, 4, 5), and a mysterious efficacy is ascribed to their compositions (Sanskrit Texts, vol. iii. pp. 173 f.) The Rishis called their hymns by various names, as *arka*, *uktha*, *reh*, *gir*, *dhî*, *nîtha*, *nivîd*, *mantra*, *mati*, *sûkta*, *stoma*, *vâch*, *vachas*, etc. etc.; and they also frequently applied to them the appellation of *brahma*, as, for instance, in the whole, or most, of the following passages:—i. 31, 18; i. 37, 4; i. 61, 16; i. 62, 13; i. 80, 16; i. 117, 25; i. 152, 5, 7; i. 165, 14; ii. 18, 7; ii. 23, 1, 2; ii. 34, 6; ii. 39, 8; iii. 18, 3; iii. 29, 15; iii. 51, 6; iii. 53, 12; iv. 6, 11; iv. 16, 20, 21; iv. 22, 1; iv. 36, 7; v. 29, 15; v. 40, 6; v. 73, 10; v. 85, 1; vi. 17, 13; vi. 23, 1, 5; vi. 38, 3, 4; vi. 47, 14; vi. 50, 6; vi. 52, 2, 3; vi. 69, 4, 7; vi. 75, 19; vii. 22, 3, 9; vii. 28, 1, 2, 5; vii. 31, 11; vii. 33, 3, 4; vii. 35, 7, 14; vii. 37, 4; vii. 61, 2, 6; vii. 70, 6; vii. 72, 3, 4; vii. 83, 4; vii. 97, 3, 9; vii. 103, 8; viii. 4, 2; viii. 32, 27; viii. 51, 4; viii. 52, 2; viii. 55, 11; viii. 78, 3; viii. 87, 8; x. 13, 1; x. 54, 6; x. 61, 1, 7; x. 80, 7; x. 89, 3; x. 114, 8. That in these passages *brahma* has generally the sense of hymn or prayer is clear from the context of some of them (as in i. 37, 4; viii. 32, 27, where *brahma* is joined with the verb *gâyata* "sing," and in vi. 69, 7, where the gods are supplicated to hear it), as well as from the fact that the poets are said (in i. 62, 13; v. 73, 10; vii. 22, 9; vii. 31, 11; x. 80, 7) to have fashioned or generated it, in the same way as they are said to have fashioned or generated hymns in other texts (as i. 109, 1; v. 2, 11; vii. 15, 4; viii. 77, 4; x. 23, 6; x. 39, 14), where the sense is indisputable; while in other places (iv. 16, 21; v. 29, 15;

vi. 17, 13; vi. 50, 6; vii. 61, 6; x. 89, 3) new productions of the poets are spoken of under the appellation of *brahma*.

That *brahma* has the sense of hymn or prayer is also shown by the two following passages. In vii. 26, 1, it is said: "Soma not poured out does not exhilarate Indra; nor do libations without hymns (*abrahmāṇah* = *stotra-hīnāh*, Sâyana). I generate for him a hymn (*uktha*) which he will love, so that like a man he may hear our new (production). 2. At each hymn (*uktha*) the soma exhilarates Indra, at each psalm (*nîtha*) the libations (exhilarate) Maghavat, when the worshippers united with one effort invoke him for help, as sons do a father." Again in x. 105, 8: "Drive away our calamities. With a hymn (*rehā*) may we slay the men who are hymnless (*anrehah*). A sacrifice without prayer (*abrahmā*) does not please thee well."

I have said that great virtue is occasionally attributed by the poets to their hymns and prayers; and this is true of those sacred texts when called by the name of *brahma*, as well as when they receive other appellations, such as *mantra*.

Thus it is said, iii. 53, 12, "This prayer (*brahma*) of Visvâmitra protects the tribe of Bharata;" v. 40, 6, "Atri with the fourth prayer (*brahmaṇā*) discovered the sun concealed by unholy darkness;" vi. 75, 19, "Prayer (*brahma*) is my protecting armour;" vii. 33, 3, "Indra preserved Sudâs in the battle of the ten kings through your prayer, O Vasishthas." In ii. 23, 1, Brahmanâspati is said to be the "great king of prayers," and in v. 2 to be the "generator of prayers" (*janitâ brahmaṇām*); whilst in x. 61, 7, prayer is declared to have been generated by the gods.

Brâhmân in the masculine is no doubt derived from the same root as brâhmân neuter, and though differing from it in accent as well as gender, must be presumed to be closely connected with it in signification, just as the English "prayer" in the sense of a petition would be with "prayer," a petitioner, if the word were used in the latter sense. As, then, brâhmân neuter means a hymn or prayer, *brahman* in the masculine must naturally be taken to denote the person who composes or repeats a hymn or prayer. We do not, however, find that the composers of the hymns are in general designated by the word *brahman*, the name most commonly

¹ It is clear from the context of this passage that *abrahmāṇah* means "unattended by hymns," and not "without a priest." After saying that soma libations without hymns are unacceptable to Indra, the poet does not add that he is himself a priest, or that he is attended by one, but that he generates a hymn; and the same sense is required by what follows in the second verse. Accordingly we find that Sâyana explains *abrahmāṇah* by *stotra-hīnāh*, "destitute of hymns." The same sense is equally appropriate in the next passage cited, x. 105, 8. On iv. 16, 9, where *abrahmā* is an epithet of *dasyu*, "demon," "Sâyana" understands it to mean "without a priest," but it may mean equally well or better, "without devotion."

applied to them being *rshi*, though they are also called *vipra*, *vedhas*, *kavi*, etc. (see "Sanskrit Texts," vol. iii. pp. 116 ff.). There are however, a few texts, such as i. 80, 1; i. 164, 35; ii. 12, 6; ii. 39, 1; v. 31, 4; v. 40, 8; ix. 113, 6, etc., in which the priest (*brahmā*) may perhaps be understood as referred to in the capacity of the author of the hymn he utters. So, too, in ii. 20, 4 and vi. 21, 8, a new composer (or, perhaps, merely a new reciter) of hymns is spoken of under the appellation of *nūtanasya brahmanyatah*; in ii. 19, 8, Gr̥tsamadas are spoken of both as the fabricators of a new hymn (*man-ma navīyah*) and as (*brahmanyantah*) performing devotion; while in another place (x. 96, 5) Indra is said to have been lauded by former worshippers, *pārvebhīr yajvabhīh*, a term usually confined (as *brāhmān* was frequently applied) in after times to the offerers of sacrifice. In three passages, vii. 28, 2; vii. 70 3; and x. 89, 16, the *brahma* and *brahmāni* "prayer" and "prayers" of the *rshis* are spoken of; and in vii. 22, 9, *rshis* are said to have generated prayers (*brahmāni*). In i. 177, 5, we find *brahmāni károḥ*, "the prayers of the poet." The fact that in various hymns the authors speak of themselves as having received valuable gifts from the princes their patrons, and that they do not speak of any class of officiating priests as separate from themselves, would also seem to indicate an identity of the poet and priest at that early period. The term *brahman* must therefore, as we may conclude, have been originally applied (1) to the same persons who are spoken of elsewhere in the hymns as *rshi*, *kavi*, etc., and have denoted devout worshippers and contemplative sages who composed prayers and hymns which they themselves recited in praise of the gods. Afterwards, when the ceremonial gradually became more complicated, and a division of sacred functions took place, the word was more ordinarily employed (2) for a minister of public worship, and at length came to signify (3) one particular kind of priest with special duties. I subjoin a translation of the different passages in which the word occurs in the Rig-veda; and I have attempted to classify them according as it seems to bear, in each case, the first, second, or third of the senses just indicated. This, however, is not always an easy task, as in many of these texts there is nothing to fix the meaning of the term with precision, and one signification easily runs into another, as the same person may be at once the author and the reciter of the hymn.

I. Passages in which *brahman* may signify "contemplator, sage, or poet."

(In order to save the repetition of the word *brāhmān* in parenthesis after *priest*, I have put the latter word in italics whenever it stands for *brahman*).

i. 80, 1. "Thus in his exhilaration from soma juice the priest (*brahmā*) has made (or uttered) a magnifying² (hymn)."

i. 164, 34. "I ask thee (what is) the remotest end of the earth; I ask where is the central point of the world; I ask thee (what is) the seed of the vigorous horse; I ask (what is) the highest heaven³ of speech. 35. This altar is the remotest end of the earth; this sacrifice is the central point of the world; this soma is the seed of the vigorous horse; this priest is the highest heaven of speech."⁴

ii. 12, 6. "He (Indra) who is the quickener of the sluggish, of the emaciated, of the suppliant priest who praises him," etc.

vi. 45, 7. "With hymns I call Indra, the priest,—the carrier of prayers (*brahma-vāhasam*),⁵ the friend who is worthy of praise,—as men do a cow which is to be milked."

viii. 16, 7. "Indra is a priest, Indra is a rishi,⁶ Indra is much and often invoked, great through his mighty powers."

x. 71, 11. (See the translation of the entire hymn below. The sense of *brahmā* in v. 11 will depend on the meaning assigned to *jātu-vidyā*).

x. 71, 1. (In this passage, the sense of which is not very clear, the word *priest* appears to be an epithet of the host of Maruts).

x. 85, 3. "A man thinks he has drunk soma when the plant (so called) has been crushed. But no one tastes of that which the priests know to be soma (the moon). 16. The priests rightly know, Sūrya, that thou hast two wheels; but it is sages (*addhātayah*) alone who know the one wheel which is hidden. 34. The priest who knows Sūrya deserves the bride's garment."⁷

¹ I have to acknowledge my obligations to Professor Aufrecht for the assistance which he has freely rendered to me in the preparation of this paper, and especially in the translation of the more difficult texts which occur in the course of it.

² *Varddhanam* = *vrddhi-karam stotram* (Sāyaṇa).

³ Compare R. V. iii. 32, 10; x. 109, 4, below, and the words, "the highest heaven of invention."

⁴ Compare B. V. x. 71 and x. 125.

⁵ Compare v. 19 and stoma-vāhasah, iv. 32, 12.

⁶ Different deities are called *rshi*, *kavi*, etc., in the following texts, v. 29, 1; vi. 14, 2; viii. 6, 41; ix. 96, 18; ix. 107, 7; x. 27, 22; x. 112, 9.

⁷ See Dr. Haug's Ait. Br., vol. i., Introduction, p. 20.

(To be continued.)

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be charged for according to the space occupied.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः .

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीचवाक्यव्यापारपञ्चद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 11. .

Benares April 1st, 1867.

Vol. I.

॥ प्रमाणपारायणे ॥

॥ उपमानपरिच्छेदः ॥

—॥०॥—

सादृश्यदर्शनेत्यं ज्ञानं सादृश्यविषयकमुपमानं । दृष्टगोः पुरुषस्य गवयं तत्सादृश्यं पश्यतो यद्गोविषयकं गवयसादृश्यज्ञानं तदुपमानं । किंपुनरिदं सादृश्यं । नेदं द्रव्यगुणकर्मसामान्य-समवायविशेषाणामन्यतमं । एष्वपाठात् । उच्यते विषयोऽस्य वित्तिसिद्धेऽप्युक्त्या द्रव्यादिभावेभ्यः । सर्ववस्तूनि संविदेकशरणानि । अस्तिचेयं सदृशइति संवित् । साच सर्वैव विषया-व्यभिचारिणीति दर्शितं नयवीथ्यां । अतः संवित्स्वभावसिद्धं सादृश्यं न पाठाभावादपह्वमर्हति । तच्च न द्रव्यं गुणकर्म-णोरप्याश्रितत्वात् । गंधादयोऽपिहि सदृशबोधगोचरीभवन्ति भवन्तिच कर्माण्यपि कर्मान्तरसादृशबुद्धिबोधानि । अतएव न गुणत्वं नापि कर्मत्वं । अनुवृत्तप्रत्ययनिमित्तत्वाभावाच्च न सामान्यं । समवायस्तु सम्बन्धरूपइति न तत्र सादृश्या-न्तर्भावः । विशेषाख्यंतु पदार्थं प्रमाणविदो नानुमन्यन्ते । सहि पृथक्त्वादतिरिक्तो नानुमातुं शक्यते । पृथक्त्वाहि परमाणूनां द्रव्यारम्भणलक्षणकार्योच्चैयं । तदतिरिक्तिणितु विशेषे न किञ्चिदनुमानं । नच परमाणुपृथक्त्वमेव लिङ्गं । नित्यत्वात् । कार्यहि स्यात्कारणस्य लिङ्गं । नच परमाण्वाश्रितं पृथक्त्वं कार्यमिति प्रमेयपारायणे निर्णीतं । अतः पदार्थान्तरमेवेदं शक्तिवत्संख्यावच्चैति प्रमेयपारायणत्वोक्तं । तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षद्रव्यवर्ति प्रत्यक्षग्रहणावयवगुणकर्मसामान्यग्रहणनिब-न्धनं प्रत्यक्षं अन्यत्र सामान्यान्तबाहुल्यानुमेयं ।

तदिदमुपमानं न प्रत्यक्षं तिरोहिते गवि चतुः सन्निकर्षा-तिवर्तिनि जायमानत्वात् । नच स्मृतिः । गोदर्शनसमये ऽप्र-तीतगवयस्य तत्सादृश्यानुभावाभावात् । नानुमानं । लिङ्गा-भावात् । एकदेशोहि लिङ्गं । नचगोर्गवयस्तद्गत्वा गोसादृ-श्यमेकदेशः । ज्ञातसम्बन्धनियमश्च हेतुः । न गोगतेन सादृ-श्येनसह कश्चिदपि गवयवर्तिनः सादृश्यस्य सम्बन्धो ऽस्तीति कुतस्तरां तस्य नियमावगमः । नचापि परस्परसादृशवस्त्व-न्तरदर्शनसापेक्षेयं प्रतीतिर्यतः सम्बन्धनियमज्ञानबलभाविनी-त्युच्यते । प्रथममप्येकं वस्त्वौदृशमीदमाणास्य परस्मिन्वस्तुनि सादृश्यमतिराविर्भवति । नन्ववयवसामान्यबाहुल्यादनुमानं सम्भवत्येव । गवयंहि गवावयवसामान्यबाहुल्यभाजं प्रतीत्यै-वावधारणा जायते । यो यदवयवसामान्यबाहुल्यवान्स तत्सा-दृशइति । तेन गां गवावयवसामान्यबाहुल्ययोगिनं स्मर-तो गवयसादृश्यविषयमनुमानमुपपन्नमेव । तथाहि गवयव-र्तिना गोसादृश्येनसहावयववर्तिनां सामान्यानामेकार्थसमवे-तसमवायलक्षणः सम्बन्धोऽस्ति । गवयेहि सादृश्यं समवेतं तस्मिन्नेवावयवास्तदीयाः समवेतास्तेषु तत्सामान्यानि सम-वेतानीत्युपपन्न एकार्थसमवेतसमवायलक्षणः सम्बन्धः । तच्चि-यमोपिचास्त्येव सामान्यबाहुल्यस्य । गोधर्मतापि तस्योपपन्ना । समवेतसमवायलक्षणसम्बन्धयोगित्वात् । अतो घटतएवानु-मानसामर्थीत्युपमानमनुमानाच्च भिद्यते । उच्यते । सम्बन्ध-नियमस्मरणमनुमानोदयकारणं । नपुनः सम्बन्धनियमावधा-रणमेव । अत्रचावयवसामान्यभाजो गवयस्य सदृशताप्रतीय-मानस्यैवोपमानहेतुत्वमिति कारणभेदादुपमानमनुमानाद्वि-चं । प्रत्यक्षवत् ।

अत्रच सादृश्यदर्शनेत्यमित्यनेनैन्द्रियकस्य सदृशज्ञानस्योपमानता निराकृता । सादृश्यविषयकं ज्ञानमिति किं निराकृतं । उच्यते । गोसादृशो गवयइति पुरुषवचनाद्गोसादृश्यं गवयस्य प्रतीत्य यत्तदवयवसामान्यबाहुल्यज्ञानं गवयं जायते नचोपमानमित्युक्तं । यत्तु सदृशदर्शनमात्रेण कस्मिंश्चिदर्थे तत्सदृशस्वरूपमात्रे स्मरणं तस्योपमानत्वमेव न प्रसक्तं । प्रमाणलक्षणधिकारात् । स्वरूपस्मरणं हि न प्रमाणं । प्रमाणविशेषस्यचेदं लक्षणमाख्यायते । तेन तत्रिवृत्त्यर्थं सादृश्यविषयग्रहणमयुक्तं । एतेनैवासदृशाद्यत्सदृशभ्रान्तिविषयात्तत्सदृशविषयज्ञानं तदप्युपमानं नाशङ्कनीयमेवाप्रमाणत्वादित्युक्तं ।

यत्तु प्रसिद्धार्थस्य साधर्म्यादप्रसिद्धार्थसाधर्म्यमुपमानमित्युक्तं तदयुक्तं । तथाहि । यादृशो गोस्तादृशो गवयइति श्रुतातिदेशवाक्यस्य वने गवयमुपलभमानस्यायं गवयइति प्रतीतिरुपमानफलमुच्यते । तत्रतावद्गोसादृशो गवयइति प्रथमावगतिः पुरुषवाक्यमात्रप्रभवा नोपमानं भवति । यदपि वनगतस्य गवये तद्गतेच गोसादृश्ये ज्ञानं तदपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं । यात्वेतस्य गवयशब्दवाच्यतावगतिः सापि गवयशब्दप्रयोगादानुमानिकी । यस्य शब्दस्य यत्र प्रयोगस्तस्य तद्वाच्यतया सम्बन्धनियमो ऽवगतः । वनेच सज्जिनमुपलभ्यैतस्यैव सा मया सज्जावगतेति तज्ज्ञानं स्मरणमेवेति नोपमानस्यावकाशः । तस्माद्यथोक्तलक्षणमेवोपमानमिति स्थितं ॥ :: ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनारयणकृतौ प्रमाणपारायणे चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ॥ :: ॥ :: ॥

॥ प्रमाणपारायणे ॥

॥ अर्थोपपत्तिपरिच्छेदः ॥

विनाकल्पनया ऽर्थेन दृष्टेनानुपपन्नताम् ।

नयता दृष्टमर्थं या सा ऽर्थापत्तिस्तु कल्पना ॥ १ ॥

दृष्टेनार्थेन दृष्टस्यार्थस्यार्थान्तरकल्पनायामसत्यामनुपपत्तिमापादयता या ऽर्थान्तरकल्पना सा ऽर्थापत्तिः । यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहादर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना ।

नन्वेतद्गृहाभावदर्शनाज्जीवतो बहिर्भावकल्पनमनुमानमेव । तथाहि । यो जीवचेकत्र नास्ति सो ऽन्यत्रास्तीति स्वात्मन्येव प्रतीतं तेन प्रतीतसम्बन्धनियमादेकत्राविद्यमानत्वादन्यत्रविद्यमानत्वावगमो ऽनुमानमेव युक्तं । तथाहि । जीवत एकत्राभावान्यत्राभावावेककालत्वलक्षणसम्बन्धयोगिनौ समुद्रद्विचन्द्रोदयवदेकदेशभूतौच कालस्येति । यदा जीव-

चेव देवदत्तो गृहे नास्ति तदा बहिरस्तीत्यनुमानं भवति । तथैकत्राभावेसति विद्यमानत्वाद्योयो गृहाभावेसति विद्यमानः सस ततो ऽन्यत्रास्ति यथाहमेवेति प्रमातुरनुमानमुत्पद्यते ।

अत्रोच्यते । नतावद्विद्यमानत्वं लिङ्गं सम्भवति । स्वयं सन्देहास्पदीभूतत्वात् । विद्यमानताहि देवदत्तस्य गृहाधिकरणैव येननाम प्रतीता तस्य बहिर्देशसम्बन्धे ऽप्रत्याकलिते गृहाभावदर्शनेन देवदत्तस्य विद्यमानता प्रमाणात्तरप्रतीतापि सन्देहमावहति । गृहे देवदत्तोऽविद्यमानः कथं विद्यमानइति । प्रतीतेरपिहि वस्तुनि पूर्वाप्रतीतरूपान्तरावगमः संशयमापादयितुमलमेव । देवदत्तस्यच विद्यमानता गृहसम्बद्धैवावगतेति तदभावप्रतीतौ बहिर्देशसम्बन्धेचानवगते सन्दिह्यते । तेन सा सन्देहयस्तासती न लिङ्गतां गन्तुमलं । बहिर्देशसंयोगावगमादपगतसन्देहा भविष्यति लिङ्गमितिचेत् । न । अनुमेयाभावात् । बहिर्देशसम्बन्धएवहि देवदत्तादेरनुमितिसतः सचेत्प्रतिपक्षो न मेयमवशिष्यते ।

तदाहुर्वार्तिककारमिश्राः ।

तेन मेयानपेक्षस्य सन्दिग्धत्वादहेतुता ।

हेतुत्वं यावदित्वस्ति ततो नान्यत्प्रमीयते ॥

तेन सन्देहास्पदीभूता विद्यमानतातावदवगत्यन्तरप्रसवसमर्था न भवति । नच गृहाभावो बहिर्देशसम्बन्धावगमे लिङ्गमित्युपपन्नं । तस्यहि न केवलस्य लिङ्गत्वमभ्युपगमनीयं किन्तु जीवनविशिष्टस्य । शुद्धस्य गृहाभावमात्रस्य मृतेषु जनिष्यमाणेषुच विनापिबहिर्भावमुपपत्तेः तदुक्तं ।

गेहाभावस्तु यः शुद्धो विद्यमानत्ववर्जितः ।

स मृतेष्वपि दृष्टत्वाद्विहितेनै साधकइति ॥

जीवनंच विशेषणभूतं सन्दिग्धमिति न तद्विशिष्टस्य लिङ्गत्वं । तस्मात्केवलस्याभावस्यैव स्वयंनिः सन्दिग्धस्य गमकत्वं युक्तं । नच तस्य सन्देहापत्तौ किञ्चन प्रमाणमस्ति । ननु तस्य केवलस्य गमकत्वे मृतस्य जनिष्यमाणस्यच बहिर्देशसम्बन्धावगतिः प्रसज्येत । उच्यते । अर्थान्तरकल्पनायामनुत्पन्नायाः यः संशयं कञ्चिदनुमापयितुमलं तस्य गमकत्वं । तथाहि बहिर्देशकल्पनायामजातायां गृहाभावो देवदत्तस्य विद्यमानतां संशयमापादयन्बहिर्देशसम्बन्धस्य गमकः । मृतजनिष्यमाणयोश्चाभावो न कञ्चिदपि संशयमापादयतीति न गमकः । अतो नातिप्रसङ्गः । तदेवचात्र गम्यं यत्कल्पनायामसत्यां सन्देहापत्तिः कल्पनायांच तद्विगमः । माचैवंसत्यप्यभावस्य गमकत्वेनानुमानत्वं । ज्ञानोदयप्रकारभेदात् । सम्बन्धनियमस्मरणोपपत्तादेकदेशदर्शनाज्ज्ञानमनुमानं । गृहाभावस्तु बहिर्देशसम्बन्धकल्पनायामनुत्पन्नायां सत्यां विद्यमानतायां संशयमापादय संशयसंशमाय बहिर्देशसम्बन्धं कल्पयतीति ना-

नुमानत्वसम्भवः । धूमादिकं तु लिङ्गं न कस्यचित्संशयमापा-
द्यामि गमयतीति नार्थापत्तिसम्भवः ।

श्लोकौच भवतः ।

तत्सन्देहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्तते ।

सन्देहापादकादर्थोदार्थापत्तिरसौ स्मृता ॥

यत्कल्पनां विना योर्थः प्रतीतोप्येति संशयः ।

तेन तत्कल्पनामेकैवार्थापत्तिं प्रवर्तते ॥

यस्मिन्नकल्पिते योर्थः प्रमितोपि दृष्टरूपान्तराभावेन
संशयरूपामनुपपत्तिं भजते सौर्थः स्वगतसन्देहव्युदासाय तस्या-
र्थान्तरस्य कल्पनां प्रसूते साचार्यापत्तिः । प्रमाणप्रतीतश्वार्थो
दृष्टरूपार्थान्तराभावेन संशयमापन्नैवार्थापत्तिर्जनक इति दर्श-
नवलादाश्रीयते यथाह्यनुमानस्य निश्चितं लिङ्गं जनकं तथा
ऽर्थापत्तेः सन्देहयस्तमिति नास्ति विरोधः । अतएवचानुमा-
नादपि भेदः । निश्चिततएव धूमोद्ग्रेगमको न तस्य किञ्चिद-
र्थान्तरमनुपपत्त्यापादकमस्ति गृहाभावस्तु विद्यमानताया
अनुपपत्तिमातनोति । तेन गृहाभावेन विद्यमानतैव बहिर्देश-
सम्बन्धकल्पनायामभूतायामनुपपत्तिमापादिता स्वात्मनो बहि-
र्देशसम्बन्धं कल्पयतीति भिन्ना ऽनुमानादर्थोपत्तिः । तदेवं गृ-
हाभावो बहिर्भावकल्पनया विद्यमानताया अनुपपत्तिमापा-
दयन्बहिर्भावं कल्पयति । अथवा विद्यमानतैव गृहाभावेना-
नुपपत्तिमापादिता स्वोपपत्तये बहिर्देशसम्बन्धमुपकल्पयतीति ।
यस्तु मन्यते । गृहाभावएवान्यथानुपपद्यमानो गमक इति ।

तदयुक्तं । तथाहि का गृहाभावस्यान्यथानुपपद्यमानता ।
यदितावद्बहिर्देशसम्बन्धेनविना नास्तिता । जीवतो गृहाभावो
बहिर्देशसम्बन्धेनविना नास्तीति । यद्येवं साध्याभावेन हेतु-
भावव्यतिरेकलक्षणो ऽयं । सच हेतुभावस्य साध्यभावनियत-
सम्बन्धित्वेन सम्पद्यते नान्यथा । नह्यनन्तेषु साध्याभाववत्सु
विपक्षेषु हेत्वभावनियमो ऽन्यथा ऽवधारयितुं शक्यते याव-
द्हेतुभावस्य साध्यभावेन सम्बन्धनियमो नावधार्यते । अवधा-
रितेहि तस्मिन्नर्थोपपत्त्या साध्याभावे हेत्वभावनियमो ऽवसी-
यते । द्वेहि कोटी । हेतुभावो हेत्वभावश्चेति । तत्र हेतुभाव-
कोटौ साध्यभावेन सम्बन्धनियमो सिद्धे साध्याभावस्तत्रावकाशं
न लभते । स यदि हेत्वभावकोटावपि न स्यात्तदा नोपपद्येतैव ।
तेन हेतुभावकोटौ साध्यभावेन सम्बन्धनियमो ऽवगतो हेत्वभा-
वकोट्यनुप्रवेशकल्पनायामनुपपत्तायां साध्याभावस्यानुपपत्ति-
मापादयन्हेत्वभावकोटिनिवेशं कल्पयति । तथासति हेत्वभा-
वेन साध्याभावो नियतसम्बन्धः सम्पद्यते । तस्मात्साध्याभावे
ऽयं नास्त्येवेत्यवगम्य या प्रतीतिः सा सम्बन्धनियमावगमपू-
र्विकेत्यनुमानाच्च भिद्येत । अथ गृहाभावस्य बहिर्देशकल्पना-
यामनुपपत्तिः संशयमानता न सा सम्भवति । नहि गृहाभा-

वस्य संशयापत्तौ किञ्चित्कारणं मस्ति । विद्यमानतायास्तु
गृहसम्बन्धितयैव दर्शनाद्गृहाभावेन संशयमापादयत इत्युच्यते ।

अत्रकेचित् पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्कति वाक्येन दिवा-
सम्बन्धितया ऽवगतस्य भोजनस्य दिवा निषिद्धस्य पीनत्वा-
नुमितस्यानुपपत्त्या रात्रौ भुङ्कति वाक्यमेव कल्पयत इति
वदन्ति । तदयुक्तं । अत्राप्यर्थस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात् ।
यस्मिन्नकल्पिते ऽनुपपत्तिस्तदर्थोपपत्त्या प्रतीयते । रात्रिसम्ब-
न्धेनवनगते भोजनस्यानुपपत्तिः । कालान्तरसम्बन्धाभावेन-
ह्येपा ऽनुपपत्तिः सा कालान्तरसम्बन्धमेव कल्पयितुमलं ।
अथोच्यते । अर्थसद्भावमेव कल्पयितुमर्थापत्तिः प्रवर्तमाना
स्वार्थस्य सविकल्पकज्ञानवेदात्वात् सविकल्पकज्ञानानां च
शब्दपुरःसरत्वात् पुरोवर्तिनि शब्दएवार्थापत्तिः पर्यवस्यति -
सच शब्दः स्वार्थमुपस्थापयति । नचेदमाशङ्कनीयं । लौकिक-
मैन्द्रियकंच सर्वं सविकल्पकं शब्दएवानेन न्यायेन पर्यवस्ये
दिति । यतो निर्विकल्पकदशायामिन्द्रियस्य लिङ्गस्य चार्थेव
सामर्थ्यं दृश्यते तेन सविकल्पकावस्थायामप्यर्थेव तयोर्व्या-
पारः परिकल्प्यते । श्रुतार्थापत्तिबोधस्तु निर्विकल्पको न सम्भ-
वति । शब्दव्युत्पत्तिपूर्वकत्वात् । व्युत्पन्नशब्दएवहि पूर्व वा-
क्यस्यार्थमवबुध्य तदन्यथानुपपत्त्या ऽर्थान्तरमवबुभुत्सते ।
अथोच्यते । दृष्टार्थापत्तावर्थेवार्थापत्तेः प्रमाणत्वं दृष्टमिति
श्रुतार्थापत्तेरपि तत्रैवं प्रमाण्यं स्यादिति । तत्र । यस्मिन्-
त्ववगते ऽनुपपत्तिः शाम्यति तत्रार्थापत्तेः प्रमाण्यं । शब्दे-
पिचावगते शाम्यत्येवानुपपत्तिरतस्तत्रापि प्रमाण्यं नायुक्त-
मिति । अत्रोच्यते । रात्रिसम्बन्धेहि भोजनस्यानवनगते ऽनुप-
पत्तिरापत्तिः । सातावच्छब्दस्वरूपमात्रे ऽवगतेपि न शाम्यति
यावत्ततः शब्दाद्रात्रिसम्बन्धो भोजनस्य नावगम्यते । नहि
पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्कति प्रयुज्य यदापुनरेवमुच्यते
यामिन्द्रियमतीति तदा यामिनीशब्दे ऽन्तोचाव्युत्पन्नस्य पूर्ववा-
क्यार्थविषयानुपपत्तिरूपमिति । अतोर्थस्यैवसाक्षादुपपादकत्वं
न शब्दस्य । उपपादकविषयाचार्यापत्तिर्दृष्टार्थापत्तौ प्रतीतिरिति
न क्वचिदुपपादकावबोधे शब्दे प्रमाणतामर्हति । किञ्चान्य-
त्रतावत्सविकल्पके शब्दस्य स्मृतिविषयताङ्गीकरणीया । एवं-
चेदत्रापि स्मृतिविषयएव शब्देस्तु माभूत्तस्य प्रमाणविषयता ।
अतः श्रुतार्थापत्तिरपि शब्दशाहिणी न भवति किन्तुपपाद-
कार्थशाहिण्येवेति स्थितं ॥ :: ॥ :: ॥

इति श्रीशालिकनाथकृतौ प्रमाणपारायणे

पञ्चमः परिच्छेदः ॥ :: ॥

अथ सांख्यास्वमादुपान्तास्समाप्य मुनयः क्रियाः ।

शुश्रूषवस्समागम्य यथास्थानमुपाविशन् ॥ १ ॥

अहमप्यात्मवृत्तान्तविस्तारश्रवणोत्सुकः ।
 संहृत्य चापलं सर्वमासं स्थिरमनास्तदा ॥ २ ॥
 दुग्धाब्धिजलकल्लोलधवलैरमृताञ्जितैः ।
 सिञ्चन्निव करैरिन्दुरुदगादाश्रमस्थलीः ॥ ३ ॥
 भगवानथ जाबालिः सुखासीनः स्वविष्टरे ।
 वल्कलाहितपर्यङ्कबन्धो वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ४ ॥
 सर्वे दत्तावधानाः स्त शृणुतेमां तपोधनाः ।
 अमुष्य पूर्ववृत्तान्तप्रस्तावोपचितां कथां ॥ ५ ॥
 अस्त्यवन्तिषु संसारलक्ष्याः प्रसवभूरिव ।
 निधिरुज्जयिनीनाम नगरी गुणसंपदां ॥ ६ ॥
 लङ्काऽलकाऽमरावत्यो येषां वसतयः प्रियाः ।
 तेपि यामभिपश्यन्तः सुखं तासु न शेरते ॥ ७ ॥
 यस्यां किमन्यत्कैलासनिवासरसमुष्कता ।
 महाकालाभिधानेन रुद्रेण स्वयमास्यत ॥ ८ ॥
 तस्यां भरतमांधातृभगीरथपृथूपमः ।
 तारापीडइति श्रीमान् बभूव पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥
 परस्परविरोधेन विप्रकीर्णैरितस्ततः ।
 विप्रव्यमोस्यते यत्र संभूय कुशलैर्गुणैः ॥ १० ॥
 विहसन् बुद्धिविभवैर्भृगुद्वहस्पतीन् ।
 अमात्यः शुकनासाख्यो ब्राह्मणस्तस्यचाभवत् ॥ ११ ॥
 चिविक्रमवदाक्रम्य स राजा पृथिवीमिमाम् ।
 तस्मिन्मंचिणि तद्वारं निश्चिन्नेष भरक्षमे ॥ १२ ॥
 तथाच पालयामास स मंची सकलाः प्रजाः ।
 यथा चिविधमप्येता न दुःखं किंचिदस्पृशत् ॥ १३ ॥
 यथायथाच लोकोऽस्मिन्पितरीवानुरज्यते ।
 राजा तथातथात्मानं कृतकृत्यम मन्यत ॥ १४ ॥
 अक्लेशमर्पितं तेन स्वभुजे जगदजैनं ।
 संभोगविघ्नकारीति पालनं मंचिसाकृतं ॥ १५ ॥
 कृतकृत्यतयाचासौ कार्यशेषमचिन्तयन् ।
 विषयेष्वाहितप्रीतिरासांचक्रे यथासुखम् ॥ १६ ॥
 शोभाहि कृतकृत्यस्य राज्ञो भोगविभूतयः ।
 असमाप्रजिगीषस्य तावतु विडंबनाः ॥ १७ ॥
 स युवा मधुराकारतरुणीनयनोत्सवः ।
 कलासु कुशलः कामी बुभुजे भोगसंपदः ॥ १८ ॥

न ते भावा न ताः क्रीडा न ता गोष्ठ्यो न ते रसाः ।
 न ते विलासा यचास्य पारंगं नाऽभवन्मनः ॥ १९ ॥
 समग्रसुखसंभोगभूमिञ्चोपि स भूपतिः ।
 सुखमेकंतु नाऽज्ञासीदपत्यालोकनोद्भवं ॥ २० ॥
 यथायथाच कालेन व्यतीयाय नवं वयः ।
 अनपत्यतया शेको वर्द्धतेस्म तथातथा ॥ २१ ॥
 मुख्यभूताच सर्वस्मिन्नंतः पुरकदंबके ।
 राज्ञी विलासवत्याख्या यास्य प्राणसमाऽभवत् ॥ २२ ॥
 सा राजमहिषी गौरीमभ्यर्थयितुमेकदा ।
 देवतायतनं बाह्यं ययौ भर्तुरनुज्ञया ॥ २३ ॥
 पुराणे वाच्यमाने तु प्रसंगात्पतितां श्रुतिं ।
 अपुत्रस्य कुतो लोकईति शुश्राव तत्र सा ॥ २४ ॥
 प्रतप्रलोहसूचीव सा श्रुतिः श्रवणांतरं ।
 विवेश दधती तस्याः परां कामपि वेदनां ॥ २५ ॥
 ततः प्रतिनिवृत्ताच प्रविश्य भवनं निजम् ।
 वस्त्रावृतमुखी भूमावुपविश्य रुरोद सा ॥ २६ ॥
 सखीभिः प्रार्थ्यमाना सा न स्वामिभजत स्थितिं ।
 नोदस्थात्कर्तुमाहारं विरराम न रोदनात् ॥ २७ ॥
 अथोपलभ्य तत्पीडावार्तां परिजनानृपः ।
 प्रविश्यान्तः पुरं प्राह स्वैरमेनां प्रसादयन् ॥ २८ ॥
 प्रिये किमिदमारब्धं रुदते किमकारणं ।
 न त्वया मत्कृतो मन्युरनुभूतः कदाचन ॥ २९ ॥
 अन्योपि मत्सुखापेक्षी मदधीनात्मजीवितः ।
 कस्तवोत्पादयेन्मन्युं यस्मै कुप्यसि सुंदरि ॥ ३० ॥
 इति प्रसादयमाना सा यदा नोवाच किंचन ।
 तदावेदितवृत्तांतस्तत्सख्या नृपतिः कृतः ॥ ३१ ॥
 तेन व्यतिकरेणाऽथ सोपि दुःखपरायणः ।
 रुरोद वक्षसि न्यस्तसवाष्पदयितामुखः ॥ ३२ ॥
 चिरं रुदित्वा निःशब्दं स्वयमुन्मृज्य लोचने ।
 जगाद गद्गदं राजा महिषीमुपसांतवयन् ॥ ३३ ॥
 ममापि नन्वियं देवि चिरात्प्रभृति दुस्सहा ।
 दुनोति हृदयं चिन्ता निःप्रतीकाररोगवत् ॥ ३४ ॥
 विफलं वत मे राज्यं विफला मम संपदः ।
 विफला मम संभोगा विफलं मम जीवितं ॥ ३५ ॥

कुतो ऽस्माकमभाग्यानामियंत्यो भाग्यसंपदः ।
 यद् द्रव्यामस्तवोत्संगं बालकापत्यमंडितं ॥ ३६ ॥
 वांछन्क्रीडनकं किंचित्किमप्यव्यक्तमालपन् ।
 आकृष्यति सुतः कूर्चं कदा मे पापकर्मणः ॥ ३७ ॥
 इत्यादि विलपत्यस्मिन् बाष्पाकुलितलोचने ।
 शुकनास इमां वार्तां ज्ञात्वा सत्वरमाययौ ॥ ३८ ॥
 निरपत्यः कृतः सोपि राजेव हतवेधसा ।
 तस्याप्यनेन शोकेन गृहे रोदिति गेहिनी ॥ ३९ ॥
 सतु स्वामिगतं दुःखं दुःखमित्यवधारयन् ।
 तट्टुः खापनयोपायप्रवणो धीरमब्रवीत् ॥ ४० ॥
 क्व धीरप्रकृतिर्देवः क्लेयं विक्रवदितता ।
 शोको ऽवकाशं लभते हृदये न भवादृशां ॥ ४१ ॥
 यदीह स्त्रीस्वभावेन देवी विक्रवतां गता ।
 तत्किं प्रलंबकूर्चस्य युक्तं देवस्य रोदनं ॥ ४२ ॥
 कोयं हिताहितप्राप्तिपरिहारक्रियाक्रमः ।
 यत्कपोलतलन्यस्तहस्तं निश्चस्यते चिरं ॥ ४३ ॥
 यदि दुःखस्थितिः सत्यमनपत्यतया तव ।
 बुद्धिराधीयतां धर्मे धर्मात्सर्वमवाप्यते ॥ ४४ ॥
 दीयतां वसु विप्रेभ्यः पूज्यतां सर्वदेवताः ।
 प्रवर्त्यतां प्रपारामाः खन्यतां सलिलाशयाः ॥ ४५ ॥
 नास्तिनाम जगत्यस्मिन्पुरुषार्थस्य कश्चन ।
 यो धर्मनिरतैर्द्वारैस्त्वादृशैर्नाधिगम्यते ॥ ४६ ॥
 इत्यादि शुक्रनासोक्तमाकर्ण्य विगतज्वरौ ।
 उत्थाय स्वस्थवत्सर्वा दंपती चक्रतुः क्रियाः ॥ ४७ ॥
 ततः प्रभृति दानानि यागहोमतपांसि तौ ।
 चित्राण्यकुरुतां सर्वा व्यस्मयंत ततः प्रजाः ॥ ४८ ॥
 कदाचिदथ भूपालः स्वप्ने ऽपश्यन्निशाकरम् ।
 विलासवत्या वदनं प्रविशंतमखंडितं ॥ ४९ ॥
 तथा मनोरमानाम शुकनासस्य गेहिनी ।
 स्वप्ने सपुंडरीकांका सापि तेन व्यलोक्यत ॥ ५० ॥
 अन्येद्युस्तदये भानोर्मंगलाचारपूर्वकम् ।
 तं स्वप्नं कथयामास शुकनासाय भूपतिः ॥ ५१ ॥
 सानंदं सोभ्यधादेनं संपूर्णास्ते मनोरथाः ।
 अचिरात्सोप्यते देवी पुत्रं पूर्णन्दुसुंदरं ॥ ५२ ॥

दिनेष्वथ व्यतीतेषु केषुचिद् गर्भमग्रहीत् ।
 महिषी तत्सखीभ्यश्च तमज्ञासीन्नरेश्वरः ॥ ५३ ॥
 ताभ्यः प्रादात्स वासांसि चित्राण्याभरणानिच ।
 क्रमेण गर्भलिंगेषु व्यक्तेषु मुमुदेतराम् ॥ ५४ ॥
 शुकनासायचोवाच प्रहर्षात्फुल्ललोचनः ।
 चक्रांच चातको मेघानिव प्रसववासरान् ॥ ५५ ॥
 प्राप्ते ऽथ दशमे मासे देवी पुत्रमसूत सा ।
 हर्षेणच जगत्सर्वं परिवृतमिवाऽभवत् ॥ ५६ ॥
 राजा महोत्सवानंदपूर्णपात्रं मुदा हृतं ।
 दृष्ट्वा लोकेषु मातिस्म न चिविक्रमवर्तिषु ॥ ५७ ॥
 शुकनासस्तु राजानं कंठे जग्राह निर्भरं ।
 औत्सुक्यात्सूतिकावासां तावुभावपि जग्मतुः ॥ ५८ ॥
 ततो ददृशतुर्व्यक्तसकलांगं कुमारकं ।
 इंदोरुदयरागाद्रं नवं विंबमिवोदितं ॥ ५९ ॥
 शुकनासो निरूप्यांगमेकैकं निपुणं शिशोः ।
 हस्ते भूपालमालंब्य हर्षगर्भमभाषत ॥ ६० ॥
 अयं शंख इदं चक्रमिदं चाखंडमम्बुजं ।
 पश्य बालस्य चिन्हानि दृश्यन्ते चक्रवर्तिनां ॥ ६१ ॥
 योऽसौ स्वप्ने त्वया दृष्टश्चंद्रो देवामुखे ऽविशत् ।
 स एवाऽयमिहोत्पन्नइति मा संशयं कृथाः ॥ ६२ ॥
 इति तद्वर्णनानंदमुधाप्लावितयोस्तयोः ।
 शुकनासगृहादृष्ट्वा तत्पुत्रोत्पत्तिमभ्यधात् ॥ ६३ ॥
 शुकनासमथोदारमालिलिंगं महीपतिः ।
 उत्तरीयं जहाराऽस्य पूर्णपात्रमिति स्वयं ॥ ६४ ॥
 उवाचचैनं पश्येदं सुखस्योपरि नः सुखम् ।
 इमे ते पतिताः सत्यं तुहिने सोमरश्मयः ॥ ६५ ॥
 साध्विदं वेधसारब्धं चिन्तानुगुणमावयोः ।
 सहैव पात्रतां नीतो यदावां सुखदुःखयोः ॥ ६६ ॥
 ततस्तूर्यरवैर्न्नित्यं चर्चरीतालनिस्वनैः ।
 सिंदूरघनसारादिचोदैः कुंकुमकर्दमैः ॥ ६७ ॥
 अनपेक्षितनीचोच्चव्यवहारनिरर्गला ।
 केलिः प्रवृत्ते तत्र राजगेहमहोत्सवे ॥ ६८ ॥
 राजातु स्वगृहे केलिविमर्दं वीक्ष्य तादृशं ।
 शुकनासगृहं गत्वा द्विगुणं तमकारयत् ॥ ६९ ॥

कृते ऽथ जातकर्मादौ वृत्ते षष्ठीप्रजागरे ।
 विलासवत्यां स्नातायां शुचौ काल उपस्थिते ॥ ७० ॥
 प्रशस्ते ऽहनि दैवचैरनुज्ञातो महीपतिः ।
 स्नातः सुवर्णं स ददौ पूजयित्वा द्विजातमान् ॥ ७१ ॥
 स भूषणानि वासांसि वर्षन् परिजने शिशोः ।
 चंद्रापीडइति स्वप्नसदृशं नाम निर्म्ममे ॥ ७२ ॥
 शुक्रनासोपि संपूज्य विप्रान्विप्रजनोचितं ।
 वैशंपायनइत्यात्मसूनोर्नाम प्रणीतवान् ॥ ७३ ॥
 क्रमेण वर्द्धमानो ऽथ कृतचूडादिमंगलः ।
 चंद्रापीडो ऽभवत्पिचोः परमुत्संगमंडनं ॥ ७४ ॥
 आकारणंदुतुल्येन मधुरैर्वालवलिगैः ।
 अज्यक्तवर्णैरालापैरहरत्स तयोर्मनः ॥ ७५ ॥
 प्राप्ते ऽथ सप्रमे वर्षे विद्यागृहमकारयत् ।
 चंद्रापीडस्य नगराद्वहिर्बहुगुणं नृपः ॥ ७६ ॥
 कृतोपनयनंचैनं काले क्षत्रजोचिते ।
 तत्र न्यवेशयद्राजा विद्याधिगमसिद्धये ॥ ७७ ॥
 तर्कव्याकरणभिज्ञानं धनुर्वेदविशारदान् ।
 दंडनीत्यादिनिपुणानाचार्यान् पर्यंकल्पयत् ॥ ७८ ॥
 शुक्रनासोपि तं पुत्रमुपनीय यथाविधि ।
 राजपुत्रानुगं चक्रे विद्यागृहनिवासिनम् ॥ ७९ ॥
 नृपतिस्त्वगमद् द्रष्टुं पुत्रं गुरुगृहे स्थितं ।
 प्रार्थितोपि स तन्मात्रा नैनमानाययद् गृहं ॥ ८० ॥
 पूर्णषोडशवर्षस्तु राजपुत्रः कुशाग्रधीः ।
 सकृदध्यापितो विद्याः पूर्वाभ्यस्ताइवाग्रहीत् ॥ ८१ ॥
 सर्ववादेषु वक्ता ऽभूत्सर्वशास्त्रेषु कोविदः ।
 प्रौढः कलासु सर्वसु दक्षस्सर्वेषु कर्मसु ॥ ८२ ॥
 सर्वसंव्यवहारेषु सो ऽभूदस्खलितक्रमः ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः सर्वभाषासु सत्कविः ॥ ८३ ॥
 क्रमेण वर्द्धमानश्च स व्यायाममसेवत ।
 शुशुभेच तदभ्यासात्प्राप्तसर्वांगसौष्ठवः ॥ ८४ ॥
 प्रलंबबाहुः पीनांसः पृथुवक्त्रास्तनूदरः ।
 गंभीरनाभिर्वृत्तोरुतोरणः करिणीगतिः ॥ ८५ ॥
 शुक्रनाससुतस्तस्य प्रतिबिंबइवाभवत् ।
 गुणैरशेषैरन्यत्र शरीरप्राणगौरवात् ॥ ८६ ॥

अथ राजा सुतं बुद्ध्वा कृतार्थं गुरुवेश्मनः ।
 शुक्रनासगिरा गेहमानेतुमुपचक्रमे ॥ ८७ ॥
 स बलाहकनामानमाहूय ध्वजिनीपतिं ।
 पुण्ये ऽहिं प्राहिणोत्पुत्रमानेतुं कृतमंगलः ॥ ८८ ॥
 तथेद्रायुधनामानं प्रेषयामास वाजिनं ।
 जितोच्चैःश्रवसं तैस्तेरनन्यसुलभैर्गुणैः ॥ ८९ ॥
 सहस्रं राजपुत्राणां विनीतं बाहुशालिनाम् ।
 व्यसर्जयच्च तेनैवसह पुत्रानुवर्तिनां ॥ ९० ॥
 बलाहकस्ततो गत्वा विद्यागृहकृतास्पदं ।
 अद्राक्षीद्राजपुत्रं तं प्रणनामच सादरं ॥ ९१ ॥
 आचचचे स राजाज्ञां गृहमागम्यतामिति ।
 सनामग्रहणंचासौ राजपुत्रान् न्यवेदयत् ॥ ९२ ॥
 ततो बलाहकाख्यातशौर्यादिगुणगौरवाः ।
 राजपुत्राः प्रणमुत्तं पुरुहूतमिवाऽमराः ॥ ९३ ॥
 पर्याणरत्नज्योतिर्भिर्जनितेन्द्रायुधप्रभं ।
 इन्द्रायुधं प्रवेश्याथ पुनराह बलाहकः ॥ ९४ ॥
 इममारोह सिंधूत्थमश्वरत्नमयोनिजं ।
 पारसीकाधिपतिना देवस्योपायनीकृतं ॥ ९५ ॥
 चंद्रापीडस्तु तं वीक्ष्य तुरंगममनुत्तमं ।
 परं विस्मयमापेदे चिरंचैवं व्यंचितयत् ॥ ९६ ॥
 हृदयं मे ब्रवीतीति नैष सत्यं तुरंगमः ।
 कोपि केनापि पापेन नूनं तुरगतां गतः ॥ ९७ ॥
 अयोनिजत्ववार्तयमेतदुक्ता च साक्षिणी ।
 रंभाकिलाप्सरः कन्या शापेन वडवाऽभवत् ॥ ९८ ॥
 गरुत्मतीदमुच्चत्वमुच्चैःश्रवसिवा भवेत् ।
 तेजसामाकृतिर्वापि न सामान्येषु वाजिषु ॥ ९९ ॥
 इति बुद्ध्वा विकल्प्याथ बलाहकसमर्पितैः ।
 कुसुमस्रगलंकारदुकूलैः कृतमंगलः ॥ १०० ॥
 गुरुनामंच्य दत्ताशीर्वाह्यैर्बेदिभिः स्तुतः ।
 वैशंपायनमारुढमालोक्य तुरगांतरम् ॥ १ ॥
 योसि सोसि नमस्तुभ्यमारोहातिक्रमस्त्वया ।
 मर्षणीयो ऽयमस्माकमारोहेति तं वदन् ॥ २ ॥
 स इन्द्रायुधमारुह्य वैनतेयमिवाऽच्युतः ।
 अपिञ्जिगतीं कृत्स्नां मेने हस्तगतामिव ॥ ३ ॥

सवेशपायनस्यो ऽथ निर्गत्य भवनात् ततः ।
 राजपुत्रैः परिवृतो विवेश नगरीं ततः ॥ ४ ॥
 तमथ पुरतरुण्यो राजमार्गेण यातं
 ददृशुरतुलकांतिं सौधवातायनस्याः ॥
 व्यपगतगुरुलज्जासंभ्रमोत्कंपितांग्यः
 स्मरजनितविकारैर्लोचनैरर्च्यंत्यः ॥ १०५ ॥
 इति कादंबरीकथासारे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

विद्याशिल्पयोरैहिकसुखोत्कर्षानुकूलउत्कर्षइह
 भारते वर्षे पुरैव भूवाहोस्विदद्यत्वेऽप्यस्ति ।

हे सभ्यायूयं भगवता जगत्कर्त्रा बाह्याभ्यन्तरिपुण-
 क्रमणविपत्रलयजलाधिनिमग्नानामेतद्वेशीयजनानां भयाभा-
 वाय प्रेरितेन निजकृपाकटाक्षेण युरोपीयजनानवतार्य विनि-
 वारितबाह्यविपदोविद्याशिल्पयोरभावनिबन्धनाभ्यन्तरविप-
 चित्तये बटुपरिकराः केचिद् युरोपीयमहाजनपरिगृहीतं
 परेऽवपारसीकजनाङ्गीकृतं बहवोवेदोपदिष्टं चैहिकामुष्मि-
 क्यवहारमार्गं सुविचारवशात् पितृपितामहप्रचरणवशाच्चाश्रि-
 ताश्रिचारिकलहैकरसिकदोषैकदिदृक्षुर्धर्माधर्मचिन्तनैक्यव-
 सायदम्भोपजीविजनोत्प्रेत्यमाणान्यान्यविरोधाप्रामाण्यादिक-
 लंकेनापि तत्त्वतोविचारे लेशतोऽपि स्वप्नेऽपि स्वल्पयापि
 दोषवार्तयाऽप्यस्पृष्टेन स्वस्वमार्गेण पूतशान्तदान्तमृदुनिरी-
 र्यहृदया जनानामैकमत्यं हितबोधं सदाचरणमैहिकामुष्मि-
 कसुखं चेच्छन्तस्तदुपायमन्विष्यमाणा एतद्वेशीयजनानां पुरा-
 द्यतनकालयोर्विद्वानां शिल्पानां चोत्कर्षमपकर्षं च यथावस्तु
 जिज्ञासथ ।

सेयं युष्मदीया जिज्ञासा भारतवर्षीयप्राचीनव्यवहारनिय-
 मदर्शकाणां स्मृतिपुराणेतिहासयन्यानां तथैतद्वेशीयप्राचीन-
 व्यवहारस्थितिदर्शकाणां कोशव्याकरणकाव्यनाटककथाख्या-
 यिकायन्यानां तथा विद्याशिल्पोत्कर्षप्रमाणभूतानां गजशा-
 स्त्राश्वशास्त्रवैद्यशास्त्रगीतशास्त्रनाट्यशास्त्रवास्तुशास्त्रगणि-
 तशास्त्रादीनां विक्रमार्कशालिवाहनराज्यकाले परःसहस्रैर्वि-
 चारकवर्षैरहरहर्महता यत्नेन लोकमिमं स्थावरजंगमात्मकं
 परीत्यपरीत्य वृद्धिमापादितानां प्राचीनव्यवहारप्रतिबिम्बा-
 धारनिर्मलवाङ्मयखण्डदर्पणभूतानां विलोकनेन तथेदानीन्तन-
 जनानुस्रियमाणव्यवहारानुसन्धानद्वाराऽन्तर्बहिश्चैतद्वेशदशा-
 परीक्षया च निवृत्ता भविष्यतीति मत्वा प्रोक्तयन्यानां यावद्
 दर्शनं यावच्च विमर्शनं मच्छक्तिसाध्यं तावदनुसृत्य तं विषयं
 भवतां पुरतोवक्तुमुत्सहे । एवंप्रकारे च अन्यदर्शनाद्वेशव्यव-

हारनिर्णयने ऽत्रत्यविदुषां प्रवर्तनेन तथा तन्निर्णयद्वारा
 स्वदेशीयव्यवहारपरिशोधने ऽत्रत्यचित्रियभूपतीनां प्रवर्तनेन
 स्वतएव सर्वलोकानुकम्पी भगवानेतं मम प्रयत्नमनुगृह्णात्विति-
 चाशासे ।

तथाहि यथेदानीं यः कोपि यथायथेऽंग्लीयभाषायामव-
 देशभाषायां वा व्युत्पन्नो भवेत् स तथातथा तद्भाषानिवद्धानां
 तद्वेशीयविद्याशिल्पयन्यानां सम्यगर्थतात्पर्यमवगच्छेदिति दृष्टं
 तथैव यथायथा संस्कृतभाषायां व्युत्पत्तिरधिका तथातथा
 तद्भाषानिवद्धानां गजतुरगौपधस्वराभिनयगृहसंख्यानशिष्टाशि-
 पृथ्ववृत्तिधर्माधर्मलोकवृत्तसुभाषितादितत्त्वप्रतिपादकयन्या-
 नामर्थस्यावगमस्तदुपदेशसामर्थ्यं च भवेदिति स्पष्टमतोयुष्मा-
 भिर्विचार्यतां यद् भारते वर्षे यथायथा कालस्य प्राचीनता
 तथातथा संस्कृतभाषाप्रचाराधिक्यमिति संस्कृतं सर्वविद्या-
 शिल्पानामाधारोऽत्रदेशे जनपदभाषा चेति ज्ञानिवर्यैः परिगृ-
 हीतमित्यस्य सुनिश्चितत्वात् संप्रति यावती संस्कृतभाषा-
 व्युत्पत्तिर्यावच्च तन्मूलकं शास्त्रविद्याशिल्पपरिज्ञानं यावन्तश्च
 तन्मूलकाश्चित्तशुद्धिः शरीरशुद्धिर्वाक्शुद्धिः स्वतन्त्रता भगवद्भ-
 क्तिर्भूतदया चेत्यादयोगुणाद्विजने दृश्यन्ते ततः सहस्रगुणा-
 धिका व्युत्पत्त्यर्थज्ञानमहद्गुणा विक्रमार्कस्य शालिवाहनस्य च
 राज्यकाले प्रजानामासन्नेवेति विद्यातारतम्येन ज्ञानगुणतार-
 तम्यस्य सर्वदेशसर्वकालसाधारणतया निश्चीयते ।

अपिच क्रियाशक्तिर्ज्ञानशक्तेरधीनेति कृत्वा यस्मिन् काले
 ज्ञानशक्त्याधिक्यं तत्र प्रजानां क्रियाशक्त्याधिक्यमपि । अत-
 एव द्विसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं मृच्छकटिकशकुन्तलविक्रमोर्वशी-
 प्रभृतिनाटकीयवस्तुप्रदर्शने सूत्रधाराणां परमं शिल्पमासीत्
 विमानादिव्यवहारश्चैतद्वेशे भूयान् भूभूव तादृशस्य च शिल्प-
 स्पेदानीं कस्यापि मनसि कल्पनैव नोदेति प्रत्युत संस्कृतय-
 न्यस्य सर्वे कल्पनामात्रमित्येव पामरामन्यन्ते यथा यः
 प्रस्तरस्तम्भोऽधुना काशीस्यसंस्कृतपाठालयोदीच्यद्वाराभिमु-
 खोजनपदान्तरादानीयैःग्लडीययादृशशिल्पयन्त्रोपयोगेन संस्था-
 पितः सएव त्रिशतवर्षेभ्यः पूर्वं देशान्तरीयविद्याशिल्पयोः
 सहकारमन्तरैव पाठालयोत्तरांगणदृश्यमानायां सुमहत्यां शि-
 लायां गाधिजपुरनिकटे तादृशशिल्पयन्त्रोपयोगेन श्रीमता की-
 र्तिपालदेवेन संस्थापितोऽनु तादृशशिल्पकल्पना कस्याप्या-
 धुनिकस्य मनस्युदेति एतेन विजयनगरादावष्टशतवत्सरेभ्यः
 पूर्वमनुत्प्रेत्यशिल्पोपयोगेनोत्तमोत्तमपरममहाप्रस्तरमयदेवाल-
 यादिनिर्माणं तथा जयपुरात् पूर्वोत्तरदिशि द्विसहस्रवर्षेभ्यः
 पूर्वं चित्रवाटाल्यदुर्गनिर्माणं च व्याख्यातं । भगवानेतान्
 प्रजापालनकुशलान् युरोपदेशवासिनोविद्याव्यसिनोजनान्
 सततवर्धमानविद्यालक्ष्मीकान् करोतु परन्तु यद्येतएव विद्या

शिल्पोत्कर्षावाप्तसमृद्धीनां प्राचीनार्यजनानां सन्ततिप्रभवाभारतीयसंप्रतजनादिव भोगविलासालस्यैश्वर्यमदपारवश्यबुद्धिशरीरमाद्यादिदोषयस्ता भूत्वा व्याकरणाद्यनवधानात् कृतकृत्यताभिमानाच्च स्वदेशभाषां विस्मरेयुस्ततश्च तद्भाषानिवृत्तानां विद्याशिल्पयन्यानां सिद्धान्तानितिकर्तव्यताश्च न जानीयुरतश्च ते सर्वे यन्मालोपं प्राप्नुयुः क्रमेण च मुद्रायन्तं विद्युद्गूरलेखयन्तं बाष्पनैर्बाष्पगन्त्री कालमानयन्तं वायुगुरुत्वमानयन्तं वृष्टिज्ञानयन्तं त्रेत्रकर्षणयन्तं प्रालेयोत्पादनयन्तं कार्पासवयनयन्तं सूक्ष्मदर्शकयन्तं दूरदर्शकयन्तं रविकिरणकूचिकाचित्रलेखयन्तं तथा ज्योतिषवैद्यकगणितगतिरसायनौषधिविनिर्जनभूगर्भभूषणजलवायुविद्युदादिविद्या इत्येवमादीन्यात्यन्तिकावश्यकोपयोगानि युरोपदेशीयजनानां वस्तुतत्त्वान्वेषणे परमोत्साहपरमफलावाप्तिस्ततः प्रवृत्त्यादिसद्गुणपताकाभूतानि व्यवहारसाधनानि विशीर्णान्युच्छिन्नानि च स्युस्तदा यदि कश्चित् कतिपयतणैरेव कोट्यादिक्रीशान्तरे वृत्तज्ञापने कतिपयमुहूर्तैः सहस्रावधिक्रीशान्तरे स्थलजलवर्त्मना देशान्तरीयवस्तुप्रापणे युगपदेकपुरुषव्यापारमात्रेणानेकशतसहस्रप्रस्यभारोत्तोलने तथैवानेकग्रन्थीयसहस्रावधिपुस्तकानां कठितिमुद्रणे चेत्याद्वद्वतकार्येषु सामर्थ्यं युरोपीयजनानामासीदिति वदेत् तर्हि तत्कालोत्पन्ना जना उक्तकार्योपायेतिकर्तव्यतानभिज्ञतया तत् तस्य वचनं सर्वथा विश्वासानहं पक्षपातमूलकमुपहासाहं च मन्येरन् यथा सम्प्रति भारतवर्षीयाणां विद्याशिल्पसामर्थ्यात्कर्षकथां परदेशीयास्तत्संसर्गादिहत्याग्रपि बहवो मन्यन्ते प्राचीनैतिहासाच्चेत्यजनानां पुराकाले प्रकृष्टनीतिनैपुण्यं शिल्पप्राबल्यं परदेशीयजनमान्यत्वं चानुमीयते ऽतो यथा वेकनेन वस्तुस्वभावविशेषज्ञानात्पूर्वं लोकास्तत्कल्पनामुपहसन्तीत्युक्तं तथावस्तुस्वभावविशेषस्य पूर्वपरिचितस्य केनचित् कारणेन विस्मरणेपि तत्कल्पनां लोका उपहसन्तीति मया मन्यते ।

अपिच यदा वयं द्यूतकन्दुकचौर्यपाकगंडूपलेखाद्यतिसुद्रविषयेष्वपि सत्फलपर्यवसानं यथा भवेत् तथा नियमदर्शकान् शिल्पयन्यान् प्राचीनसंस्कृतग्रन्थदर्शनादवगच्छामस्तदा यदा च द्विसहस्रवर्षेभ्योपि पूर्वं भारतीयविद्याशिल्पोत्कर्षः सर्वदेशान्तरीयविद्याशिल्पोत्कर्षमतिशिश्ये परन्तु भारतीयातिप्राचीनविद्याशिल्पोत्कर्षसदाचरणपावित्र्ययोर्द्वांसकालेव सोऽभवादिति च प्रमाणैः पश्यामस्तदापि भारतीयविद्याशिल्पयोर्त्कर्षः पुरा साम्प्रतकालापेक्षयाऽत्यधिक आसीदिति सविस्मयं निश्चिनुमः । एतावन्मया प्राचीनैतद्देशीयस्थितिविषये युष्मासु निवेदितम् ।

अथेदानीन्तनैतद्देशस्थितिविषये किञ्चित् संक्षिप्तं दद्यामि तथाह्येतेषु दिवसेषु भारतवर्षीयाः प्रायेण जन्मनशाय्य स्वगृहे लोकव्यवहारे चार्चपारसीकयुरोपीयजनानां वेषस्य भाषाणां लिपीनां च व्यवहारवशात् क्रियमाणं परिग्रहं तत्परिग्रहमूलिकामेव च स्वजनानामन्नाच्छादनभोगविलासादिप्राप्तिं स्वदेशीयविद्याधर्मव्यवहारांश्च शब्दतः श्रूयमाणानप्येतोऽननुष्ठीयमानान् दृष्ट्वा स्वदेशे क्वचित्क्वचिदुपलभ्यमानानपि सर्वात्कृष्टानि शिल्पानि केवलं परदेशीयशिल्पमूलकानीति विवेकविरहान्मत्वा भव्यपेयगम्यकार्याद्वैतस्वयः सन्तः स्वस्यैकव्यक्तिपर्यवसितमुखसिद्धयएवान्धा इव यं कमपि पंथानमाद्रियन्ते न तु स्वदेशीयजनानां हितं केनोपायेन स्यादिति स्वप्रेषि पश्यन्ति प्रत्युत स्वमृत्युरेव जगत्प्रलय इति प्रलपन्तःसंसर्गिणो जनानपि परकार्याद् व्यावर्तयन्ति । एते तावद् युरोपीयजना एतद्देशीयजनोपकाराय विद्याप्रचारणे बहुपरिकराः प्रयतमाना अपि यदिष्टं फलं न लभन्ते लभमाना अपि वा पर्वतविदारणान्मूपकलाभवत् परमेण प्रयत्नेनात्यल्पमेव लभन्ते तत् परदेशीयभाषाद्वारेण देशान्तरे विद्याप्रचारणे विलम्बस्य तत्तद्देशीयजनपदभाषाणां चापरिष्कृततया गंभीरविचारैकगम्यविषयव्याख्यानसामर्थ्याभावस्य स्वभावसिद्धस्य फलं । यदि त्विहत्याधिनिकाः प्रत्यहं भोगार्थं धर्मार्थं वा क्रियमाणस्य व्ययस्य शतांशमपि निष्कृष्यादौ यत् किमपि युरोपीयजनैरितिहासे ततो विद्यासु ततः शिल्पेऽवगतं स्वभाषया निबद्धं च तस्य सर्वस्य संस्कृतभाषयाऽवतारणे तन्मुद्रणे तदध्यापने तथा लुण्मानसंस्कृतयन्यानां जीर्णोद्धारणपूर्वकतत्त्वपरीक्षया सदसद्विभागपूर्वकस्वदेशीयव्यवहारपरिशोधनानुकूलभिनंवनीतिग्रन्थनिर्माणे प्रोक्तकार्यनिर्वहणसमर्थानां विदुषां स्वस्वोचितकर्मनियोजनद्वारा वृत्तिकल्पने च विनियोजयेयुस्तर्हि संस्कृतभाषायाः सर्वार्थानां सौकर्येण प्रतिपादने समर्थत्वादेतद्देशीयजनस्वभावपरिचितत्वादस्मिन्नपि काले सुप्रचरितव्याकरणकृत्वाच्चाविलंबेनैव सर्वेष्टसिद्धिः स्वपरदेशीयविद्याजीजानामेकैकत्रेत्रवापादपूर्वविद्यावृत्तसिद्ध्या चतुर्वर्गफलप्राप्तिः स्यादिति भवन्तः स्वतएवोचितसर्वव्यवहाररुचिमन्तो विदांकुर्वन्तु ।

स्यादेतत् यदिदमुपन्यस्तं परदेशीयभाषाद्वारेणैतद्देशे विद्याशिल्पवृद्धेरविलम्बेन सर्वसाधारण्येन चाशा नास्ति परदेशीयभाषातत्त्वज्ञानमात्रेणैवैकपुरुषायुषपर्यवसानात् तादृशतत्त्वज्ञानस्य विद्यावर्द्धनकालोपयोगासम्भवात् नापीह्यप्राकृतभाषाद्वारेण तासां सूक्ष्मविषयप्रकाशनानुकूलशब्दकोशराहित्येन सर्वविधज्ञानप्रचारणसामर्थ्याभावात् भारतवर्षीयसर्वप्रदेशसाधारण्याभावाच्च केवलं त्वेतद्देशीयसर्वभाषामूलभूतसाधुतमव्याकरणपरिशोधितसुप्रसन्नप्रसिद्धसंस्कृतभाषाद्वारेण सर्वेष्टवि-

द्व्याशा वर्तत इति । तत् सर्वं ब्राह्मणानामेव संस्कृतज्ञत्वात्
संस्कृतस्य वर्द्धने तद्वारा परदेशीयविद्याशिल्पेतिहाससंग्रहे च
ब्राह्मणानां जीवनोपायवृद्धिः स्यादिति स्वार्थलोभभूलकमिति
कृत्वा न प्रामाण्येन याच्यमिति । मैवम् । विना भाषां तावज्ज्ञा-
नवृद्धेराशा नास्त्येवेति यस्याऽपि भाषाया अनुसरणं तदर्थं क्रियेत
तद्वारा विदां जीवनोपायः सिद्धेदेव भाषान्तराणां चैतत्फल-
साधनविनियोगयोग्यत्वाभावः प्रतिपादितदिशा स्पष्टः संस्कृ-
तभाषायाः पूर्वाक्तहेतुना तद्व्याप्यत्वं च स्फुटमिति यदि संप्रति
संस्कृतविद्याब्राह्मणा एव सन्तीति हेतोस्तेषां कृशवृत्तीनां
बुद्धिमतां स्वदेशोत्कर्षसिद्धांगतया जीवनोपायलाभः स्यात्
तर्हि ब्राह्मणद्वेषिणो जनान् विहायान्येषां किमप्यनिष्टं न स्यात्
नहि संस्कृतभाषाज्ञानं ब्राह्मणैरेव संपादनीयमिति शास्त्रेषु
निर्द्धारितं प्रत्युत तस्या एतद्वेशभाषारूपाया इदानीन्तनैः पशु-
प्रायैरलसैरुपेक्षितत्वाद् ब्राह्मणजातिमात्ररुद्धत्वं नहि देशभाषा-
भावात् प्रच्यवितायाऽस्याः पुनरपि तत्पदरोपणं ब्राह्मणानां
द्विष्टं । तं हि दिवसं धन्यं मन्ये यस्मिन्नेतद् भारतं वर्षं संस्कृ-
तभाषासर्वजनेपेतं तद्व्यापानिबद्धसर्वस्वपरदेशीयविद्याशिल्पे-
तिहासपरिशीलनतदनुसारिव्यवहरणजनितबाह्याभ्यन्तरशुद्धि-
परदेशीयैः सविस्मयमीक्ष्यमाणं परस्परसहायताप्रवृत्तैकमतसर्व-
लोकं च भूत्वा चिरातीतकालभवं निजं भूमंडलमुकुटभावनमासा-
द्य युरोपीयजनानामात्मप्रबोधप्रयत्नसाफल्यं विदधत् कृतज्ञतां
विज्ञतां सरलतां साधुतां शुचितां रसिकतां भगवत्परायणतां
पराक्रमशीलतां स्वतन्त्रतां तपस्वितामैहिकामुष्मककल्याण-
पात्रतां चात्मनः स्वाभाविकीं पूर्वसिद्धां लभेत् ।

विद्यावृद्धानुकूलप्रयत्नकारिणां दक्षिणालाभाभावादपि वि-
द्यावृद्धेः प्रतिबन्धो भवतीत्येतच्च मयैवैकेनात्प्रेक्षितं किन्तु
परीचैकमूलकसिद्धान्तपरिग्राहिणाऽत्यन्तविदुषा त्रिशतवर्षेभ्यः
पूर्वमिङ्गलीयमंत्रिचर्यपदव्यां वर्तितवतां सर्वं युरोपदेशं मि-
थ्याकल्पनाजालैर्दिङ्मिवेति ततो भ्रममाणं स्वप्रयत्नेनाभिनव-
तत्त्वज्ञानोपायप्रदर्शनानुकूलेन सुमार्गं प्रापितवता बेकनाख्ये-
नापि विद्यावृद्धिप्रतिबन्धकहेतुनिरूपणप्रस्तावे निर्द्धारि-
तमिति ।

नन्विदानीमपि लक्षशेलोका इङ्गलीयभाषानिबद्धानाम-
वैपारसीकादिभाषानिबद्धानां च विद्याशिल्पः नामभ्यासशीला-
स्तद्वाराऽभिबद्धधनपदवीका विलोक्यन्ते तत् कथमुच्यते स्व-
ल्पोऽधुना विद्याशिल्पयोरिहात्कर्ष इति । सत्यं । परन्तु स
सर्वोऽप्युत्कर्षो निजनिजतत्तद्वाक्किमात्रपर्यवसितविषयोपभोगो-
द्देश्यकत्वादेतद्वेशप्राचीनजनपेक्षया साम्प्रतकालिशिलोका-
नामुत्कर्षोपकर्षविचारोऽत्यन्ततुच्छ एव सद्युत्कर्षः साम्प्रतिकै-

तद्वेशीयजनान्तरापेक्षया केषां चित्सांप्रतिकजनानामेव न त्वे-
तद्वेशीयप्राचीनजनपेक्षया सांप्रतिकजनानां । यदि तु सर्वेति-
हासग्रन्थापरिचितप्राचीनकालमारभ्याद्यावदविकृतया संस्कृ-
तभाषया सर्वविधस्वपरदेशीयविद्याशिल्पनामुपनिबन्धनं त-
थेतिहासग्रन्थानामवतारणं च स्यात् तर्हि भटित्येव सर्वव-
र्णेषु विद्याशिल्पेतिहासज्ञानप्रचारणेन देशान्तरीयेभ्य एतद्वे-
शीयप्राचीनजनेभ्यश्च साम्प्रतैतद्वेशीयजनानां विद्याशिल्पा-
दि विषयक उत्कर्षः सम्भवेत् ।

यदा यस्मिन् देशे तद्वेशीयभाषया तत्रत्यपंडितैस्तद्वेशी-
यजनप्रार्थनया नीतिविद्याशिल्पग्रन्थाविरच्यन्ते तदा तस्मिन्
देशे नीतिविद्याशिल्पानां सत्त्वं वृद्धिश्च भवति नान्यथा ।
सैषास्थितिः पुरैव नाद्यत्वे यतस्तदेव शुक्रबृहस्पतिनारदक-
मंदकचाणक्यादिभिर्विस्तृतानि नीतिशास्त्राणि चरकसुश्रुतवा-
ग्भटप्रभृतिभिश्चिकित्साग्रन्था भास्करगणेशादिभिर्गणितग्रन्था-
तिपयग्रन्था मंदपालसहदेवशालिहोत्रप्रभृतिभिर्गजतुरगशास्त्रा-
णि च लोकोपयोगाय विरचितानि लोकैः परिगृहीतानि च
इदानीन्तु नोक्तप्रकारग्रन्थानां निर्माणमस्मद्वेशीयोजन इ-
च्छति यतोये कतिपये नीतिचिकित्साग्रन्था अवशिष्टाः
सन्ति ते तावद् व्यवहारेणात्यन्तासम्बद्धा इति नवीनानां प्र-
चारस्य कथैव नेदिति । येचैङ्गलीयादिभाषानिबद्धा विद्या-
शिल्पग्रन्थाः सार्वलौकिकव्यवहारानुपयुक्ता अपि वृत्तिमात्रेण
निर्मितेनेह्यैः परिशील्यन्ते तेषु तज्जैः पुरुषैर्विचार्यैह्यव्य-
वहारोपयोगिनोऽन क्रियन्ते । अविज्ञास्त्वविज्ञा एवेति सर्वथा
हतप्रायैवेतद्वेशोत्कर्षवृद्धीच्छा । येचेदानीं वङ्गमगधमध्यदेशेषु
कलिंगकर्नाटकमद्रमहाराष्ट्रसुराष्ट्रगुर्जरापांचालदेशेषु च तत्तद्वे-
शीयभाषयाऽवतारिता इङ्गलीयविद्याशिल्पग्रन्था दृश्यन्ते ते
सर्वे संख्यया बहवोऽप्यर्थतोऽतिदिरिद्राः पुनःपुनरुद्धसमा-
नस्वल्पसिद्धान्तगभा अतएव व्यवहारोऽत्यल्पफला विद्याप्रचार-
रसिकयुरोपीयजनकर्मकरैस्तद्व्यनुसारेण स्वदेशीयजनबोधप्र-
कारव्यवहारप्रकारानननुसंधायैव निर्मितास्तत्तत्चिर्माणप्रवर्तक-
युरोपीयजनानामितोदेशादपगमे सत्युपेक्षिता अतश्च यदि यु-
रोपीयजनैरेतद्वेशीयजनेषु विद्याप्रचारोत्साहः परित्यज्येत तर्हि
सम्भावितात्यन्तविलया इति स्वतोऽस्माकं स्वदेशीयसर्वभा-
षामूलभूतसंस्कृतविद्याया वर्द्धने तथा क्षीयमाणस्वदेशीयवि-
द्यानां जीर्णोद्धारणे तथा तथैव वर्द्धमानपरदेशीयविद्यानां
प्राचीनेतिहासानां च संग्रहे धनिकानां विदुषां च परस्परसाहा-
य्येन प्रवृत्तैव भारतवर्षस्योत्कर्षोपस्थायाः पुनः प्राप्तिः सम्भा-
व्यत इति शम् ।

बोद्धारो मत्सरयस्ताः

प्रभवः समयदूषिताः ।

अबोधोपहताश्चान्ये

जीर्णमंगे सुभाषितम् ॥ १ ॥

अपिच पश्यतैतत् परमादुतं यदिह्येभ्य इदानीन्तनजनेभ्यो युरोपीयानां व्यवहारप्रकारः केवलं स्वदेशीयप्राचीनव्यवहार परित्यागायैव रोचते न तु युरोपीयजनानामुत्तमोत्तमसम्प्रदायपरिग्रहाय तथाहि युरोपीयाः परमेण विश्वासेन परमेण च प्रेम्णा स्वदेशभाषां स्वपूर्वजानुसृतं व्यवहारपरमार्थयोरोति स्वदेशीयजनप्रकाशितविद्याशिल्पयन्यान् दृढमभ्यस्य परदेशीयभाषाव्यवहारविद्याशिल्पविषये यत् किमपि स्वदेशीयप्राचीनजनैर्विचार्य व्यवस्थापितं तद् विज्ञायाधिकं विज्ञातुं स्वयं परदेशीयभाषादीनां परिचयं कृत्वा यत् किमपि सदसद् वा जानन्ति तत् सर्वं वर्तमानोत्पत्त्यमानस्वदेशीयजनोपकाराय स्वदेशभाषया निबध्नन्ति तमेतमुत्तमं युरोपीयजनसम्प्रदायं दूरतएवात्सल्येदानीन्तनाइहत्याः केवलं तदीयान् बाह्यान् निरनुरोधत्वभक्ष्यपेयाद्यद्वैतरुचित्वस्ववृष्टितसर्वशरीरत्वदशाविशेषीयनिरुणीषकचक्रधारित्वसर्वप्रदेशोपानद्धारित्वादीन् व्यवहाराननुकुलोणास्तेनचात्मानं वस्तुतस्तेन कारणेन तैरुपहस्यमानमपि तेषामनुगृहीतं मन्यमाना वर्धमानेन गर्वेण दुर्ग्रहीतस्वल्पयुरोपीयभाषाविद्याशिल्पैः कृतार्थतामात्मनोऽभिमत्य स्वदेशीयान् निर्दोषप्राचीनव्यवहारानुसारिणो जनान् युरोपीयजनप्रदर्शितदेशविशेषारोपेण तिरस्कृत्य वयं भारतवर्षीयप्राचीनजनेभ्योऽपि विद्याशिल्पादिभिरुत्कृष्टाः स्म इति चतुर्षीनिमील्य सुखमवतिष्ठन्ते न पुनरयं सर्वाऽप्यस्मद्देशीयः सीदन् जनः परदेशीयजनानां श्रममनपेक्ष्य कीदृशेन साधारणेन सर्वदेशसर्वकालमुलभेन निर्दोषेण चोपायेन विपज्जलधेरुदृतः स्यादिति विचारयितुं श्रममनुभवन्ति ।

तच्चेदमस्मद्वचनं तात्पर्यतोऽन विचार्यमाणं कदाचिदस्मात्सूक्तविधेह्यजनद्वेषसम्भावनामुत्पाद्य तच्चिन्दापरत्वेन गृहीतं स्यात् परन्तु ते सर्वे जनाः समानदेशसंबन्धात् समानभाषासंबन्धात् समानपूर्वजपुरुषसंबन्धात् समानकालसंबन्धाच्च धातरो मित्राणि च तेन विमार्गानुसरणे परस्परहितोपदेशो हिताचरणं च तेषामस्माकं च स्वाभाविकं संबंधिजनकृत्यमिति तैरस्मद्वचनं न निर्भर्त्सनमपि तु प्रबोधनमित्येव भारतवर्षीयजनानामुदयानुकूलस्येश्वरस्य कृपया मन्येतैत्यस्माकमतिमहत्याशा तस्यैव कर्णया सफला भविष्यतीति शम् ।

KUMĀRA-SAMBHAVA,

WITH NOTES IN ENGLISH.

BY

REV. K. M. BANERJEA.

Calcutta: Thacker Spink & Co., London :

Williams and Norgate, 1867.

It is with real pleasure that we notice another edition

of Kālidāsa's Kumāra-Sambhava, one of the most charming narrative or descriptive poems in Sanskrit, and perhaps in any language. Besides the intrinsic attractiveness of the book before us, as containing on good paper and in large neat type, a poem which combines tenderness of feeling with the most exquisite delicacy of fancy, it has the additional interest, published as it is under the auspices of the Calcutta University, of being a tangible mark of the impetus already given to Sanskrit study in India by the recent regulation of that Institution which substitutes the classical language of the Hindoos in place of their vernaculars in the Arts Examinations.

In the Preface, the Editor has drawn an interesting comparison between Sanskrit and Greek Prosody, which, though limited within the range of the metres used in the poem, reflects no small credit upon him as a Greek Scholar. The notes on the text itself, consisting of literal interpretations in English, word for word and phrase for phrase, and indicating with sufficient clearness the construction of the sentences, will not only be a help to candidates for the Calcutta University Examination (for whom the work is specially designed) but to all Sanskrit students, whether European or native, who can understand English. We have to remark, however, with reference to the notes, that they would have been still more useful, had they been accompanied with regular explanations of the compounds which are so essential an element of the Sanskrit language, especially of that of the Classical Poems.

Here and there in the renderings we meet with slight slips, but in justice to Kālidāsa we have to say, in particular, that the Reverend Editor has been incautious in charging the poet's imagination with being 'rather too exuberant' in the following description of unmarried Umā's nourishing the trees—

अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्

घटस्तनप्रसवणैर्व्यवर्द्धयत् । V. 14.

the sense of which is, without a doubt, as Stenzler interprets it, that is to say the jars of Umā are represented as her breasts, not that her breasts are likened to jars. The Commentary of Mallinātha is quite explicit on this point. Stenzler was indeed wrong, along with the Pandits of the Fort William College, in his rendering of a similar stanza in Canto II of the Raghuvansha. The denoting of the 'exemplar', as the Editor calls the object compared to, by the second word of a compound, is not only not 'opposed to Sanskrit idiom' but is precisely the idiom,* the reverse being true only in the Bahuvrīhi compound, when a simile is implied† as in

* Pāṇini II, 1, 56, S. K. (Tārānātha's) I, 359.

† When a metaphor is intended, the 'exemplar' must follow in the Bahuvrīhi too, as in III, 39.

चटस्त्री, the epithet of a woman. This very poem furnishes numerous instances of the same. We would particularly call the Editor's attention to III, 39, 27, 30, and VII, 74, the first of which stanzas has four consecutive instances. There is another stanza in Raghuvāṣa, XIV, 78, similar to the verses of the Kṣmāra-Sambhava in question, which dropping, as it does, the comparison to the breast, unmistakably conveys the meaning of Kālidāsa, with whom the figure, like many others, was a favourite one.

We notice a few slips in the Editor's English, such as *Konches* for *conchs* (p. 8.) &c., which we hope to see corrected in a second edition of this very meritorious School-book. Such expressions as 'young lady' and 'jolly woman' offend us in a translation of Kālidāsa, and we could point out other renderings nearly as objectionable. We hope that in a future edition too the Editor will be able to "pass over the reference to the 'Serpent-damsel' without making the following extract from (his) own Introduction to the *Mārkaṇḍeya Purāṇa*:.....The word *nāgas* is evidently the same as the *nāchas* of Genesis, and we feel no difficulty in recognizing, in the Brahmanical theology, a confirmation of the Biblical account of the serpent....." We need hardly say that there cannot, by any possibility, be the slightest connection between the Aryan and the Semitic word; *nāga* coming from *naga* which comes from *na* and *gam*, *no* and *go*, and *nāchash* (not *nāchas*) חִנֵּחַ being an onomatopoeic word, signifying the "hisser;" the *sh* in the Hebrew word being its most important radical, the *s* in the Sanskrit word being merely a case-ending.

In spite of a few drawbacks we can strongly recommend this book to the young student.

LETTER TO THE EDITOR.

My dear Sir,

Can you kindly procure for me the following information? When I was at College, I made a note of a Hindu legend of the human race having been destroyed by the growth of a thick forest all over the world. Certain sages escaped by sheltering themselves in the sea for a time, and when they returned to the land the trees gave way before them. I cannot find any reference to this story in Wilson's Index to the *Vishnu Purāṇa*. Can you tell me where it is to be found?

Yours truly,

8th March, 1867.

WILLIAM WATERFIELD, C. S.
Allahabad.

* * Our correspondent will find the legend in the *Bhāgavata Purāṇa*. Book iv. Ch. xxx. Sl. 44.

RĀMA AND SĪTĀ.

IV.

High on the palace roof KAIKEYĪ's maid,
The crook-back MANTHARĀ, the town surveyed.
She saw the water sprinkled o'er the street,
And flowery heaps and garlands fresh and sweet :
Saw pennons playing in the scented air,
And busy Brahmans bustling here and there.
From every corner, as she gazed around,
She heard a concert of glad music sound ;
While every temple shone with purest white,
That the maid marvelled at the festive sight.
She turned to RĀMA's nurse, who, standing by,
Gazed on the scene with rapture-rolling eye,
And cried, "I pray thee, aged matron, say
Does RĀMA's mother scatter gifts to-day?
Have the gods listened to KAUSALYĀ's vow,
And made the frugal queen so lavish now?"
The white-robed nurse, with transport uncontrolled,
All the glad story to the damsel told :
"To-morrow's happy light will see," she cried,
"Prince RĀMA regent by his father's side."
Down from the roof, high as KAILĀSA's head,
In furious haste the crook-back maiden sped :
Planning accursed guile, her soul aflame,
Where queen KAIKEYĪ lay asleep, she came.
"Up, queen!", she cried, "unclose thy heedless eyes,
Huge peril threatens thee, awake! arise!
Art thou still sleeping, still too blind to see
The load of misery that crushes thee?
Boast of thy husband's love, and find too late
His vaunted favour but disguises hate.
Ruin to thee and thine, thy lord has planned
To make Prince RĀMA Regent o'er the land.
In fear and grief and rage thy faithful slave
Has hither fled to warn thee and to save.
Are not my fortunes closely knit with thine?
Thy gain and peril, both, are also mine.
And thou, the scion of a royal race,
Shouldst know the frauds which royal hearts disgrace.
Poor queen, he loves thee not: thy treacherous lord
Can smile upon thee while he bares the sword :
And thy sweet soul, pure from all thought of sin,
Sees not the cruel snares that hem thee in.
Kind flattering words he makes thine empty dower,
But queen KAUSALYĀ has the wealth and power.
Far from thy side thine own dear son he sends
To live an exile with his mother's friends,
And, every rival thus removed away,
He gives to RĀMA all the royal sway.
Alas! deluded lady, thou hast pressed
A deadly serpent to thy foolish breast,
Lavishing love on him who works thee woe,
No loving husband but a mortal foe.
Nay, worse than all by snake or foeman done,

His plot against thee, lady, and thy son.
 Come, rouse thee, mistress, while there yet is time,
 Ensure thy safety and prevent the crime.
 Up from thy careless ease, awake, and be
 'The saviour of thy son, thyself, and me.'
 Up rose KAIKEYÍ radiant with delight,
 Like the calm moon upon the autumn night,
 And spoke these words in answer, as she gave,
 For the glad news, a necklace to the slave:
 "Take this, dear damsel, thou hast earned it well:
 No happier news thy pleasant tongue could tell.
 I joy that RÁMA shares his father's throne:
 I love KAUSÁLYÁ's son e'en as I love mine own."
 The handmaid's soul with grief and fury burned;
 She cried in anger, as the gift she spurned:
 "What! on the sea of whelming ruin tossed,
 Caust thou rejoice when all but hope is lost?
 Heart-sick I am, yet smile to see thy joy
 When peril threatens and will soon destroy.
 If thou wert wise thou scarce wouldst hail, I ween,
 For king, the offspring of a rival queen.
 Soon wilt thou stand in menial habit dressed,
 And move obedient to her high behest.
 Yea, thou wilt serve with us who serve thee now,
 And see thy child before his brother bow.
 Then RÁMA's wife will triumph, queen of all,
 And thy poor daughter be a helpless thrall."
 "The virtuous RÁMA," thus the dame replied,
 "From virtue's path will never turn aside.
 Obedient, grateful, pure from stain, and true,
 As eldest born he only gains his due.
 His lords and brethren many a year will share,
 Blest in his rule, his kind paternal care:
 And when a hundred years have passed away,
 My son, dear BHARAT, will enjoy the sway.
 I love Prince RÁMA as mine own dear son;
 I see no fault to stain him, no not one.
 Not to his mother could his worship be
 More kind and tender than it is to me.
 What though he rule, there is no cause of fear,
 To him his brethren as his soul are dear:
 And though in name his father's place he fill
 BHARAT will share the royal sceptre still."
 KAIKEYÍ ceased: the impatient maiden sighed,
 And thus with tears of grief and spite replied:
 "Ah queen, what frenzy has assailed thy mind,
 And made thee thus to instant danger blind?
 Too blind to mark the seas of grief and woe,
 That o'er thy head with whelming fury flow,
 For after RÁMA RÁMA's son will reign,
 Nor hope of kingship for thy son remain.
 One heir is monarch when a monarch dies,
 Else wild confusion in the realm would rise:
 And be he good or bad, the power will fall
 To him, the eldest born, and lord of all,

Know, tender mother, that thy son must roam,
 A poor sad outcast, from his royal home.
 RÁMA, when king, thy darling son will drive
 An exile hence, if haply left alive.
 Come take the counsel that is wise and good,
 And banish RÁMA to the distant wood.
 Then we who serve thee well, a faithful train,
 Will hail with joy Prince BHARAT's happier reign.
 How shall he, worthy of a nobler fate,
 From birth the object of his brother's hate,
 Poor and despised, his weathy tyrant's scorn,
 Obey the mandates of the elder born?
 Arise, sweet queen, to save thy child, arise!
 Prostrate beneath his brother's feet he lies.
 Like some young elephant, who, proud to lead
 His trooping consorts through the woods to feed,
 Meets with a hungry lion in the way,
 And sinks in death, his ruthless victor's prey."

Rámáyana II. 7-8.

ON
 THE RELATIONS OF THE PRIESTS
 TO THE OTHER
 CLASSES OF INDIAN SOCIETY
 IN THE VEDIC AGE.

By J. MUIR Esq.

(Continued from page 152.)

x. 107, 6. "They call him a rishi, him a *priest*, reverend, a chanter of Sâma verses (*sâma-gâm*), and reciter of *ukthas*,—he knows the three forms of the brilliant (Agni)—the man who first worshipped with a largess."

x. 117, 7. "A *priest*¹ who speaks is more acceptable than one who does not speak."

(See Dr. Haug's remark on this verse, Ait. Br. Introd. p. 20; also the contexts of the two last passages in my article "Miscellaneous Hymns from the R. and A. Vedas," pp. 32 f.)

x. 125, 5. "I (says Vâch) make him whom I love formidable (*ugram*), him a *priest*, him a rishi, him a sage (*sumedhâm*)."

II. In the passages which follow the word *brahman* does not seem to signify so much a "sage or poet," as a "worshipper or priest."

i. 10, 1. "The singers (*gâyatriṇah*) sing thee, the hymnners (*arkināh*) recite a hymn, the *priests* (*brahmanāh*), O Śatakratu, have raised thee up like a pole."

(Compare i. 5, 8; i. 7, 1; viii. 16, 9. See Dr. Haug's remark on this verse, Ait. Br. Introd. p. 20).

¹ The word here seems to indicate an order or profession, as the silent priest is still a priest.

i. 33, 9. "Thou, Indra, with the believers, didst blow against the unbelievers, with the *priests* thou didst blow away the Dasyu."

i. 101, 5. "Indra, who is lord of all that moves and breathes, who first found the cows for the *priest*, who hurled down the Dasyu."

i. 108, 7. "When, O adorable Indra and Agni, ye are exhilarated in your own abode, or with a *priest* or prince (*brahmaṇi rājāṇi vā*),¹ come thence, ye vigorous (deities), and then drink of the poured out soma."

i. 158, 6. "Dīrghatamas, son of Mamatā, being decrepit in his tenth lustre, (though) a *priest*, becomes the charioteer of (or is borne upon) the waters which are hastening to their goal."

(Prof. Aufrecht understands this to mean that Dīrghatamas is verging towards his end, and thinks there is a play on the word "charioteer" as an employment not befitting a priest.)

ii. 39, 1. "Ye (Aśvins) are like two vultures on a tree; like two *priests* singing a hymn at a sacrifice."

iv. 50, 7 ff. "That king overcomes all hostile powers in force and valour who maintains Brihaspati in abundance, who praises and magnifies him as (a deity) enjoying the first distinction. 8. He dwells prosperous in his own palace, to him the earth always yields her increase,² to him the people bow down of themselves,—that king in whose house a *priest* walks first³ (*yaśmin brahmā rājāni pūrva eti*). 9. Unrivalled, he conquers the riches both of his enemies and his kinsmen—the gods preserve the king who bestows wealth on the *priest* who asks his assistance."⁴

(The benefits resulting from the employment of a domestic priest (*purohita*) are also set forth in A. V. iii. 19, translated in my former article, "Miscellaneous Hymns from the R. and A. Vedas," in the volume of this Journal, p. 33).

iv. 58, 2. "Let us proclaim the name of butter (*ghṛta*), let us at this sacrifice hold it (in mind) with prostrations. May the *priest* (Agni?) hear the praise which is chanted. The four-horned bright-coloured (god) has sent this forth."

¹ A distinction of orders or professions appears to be here recognized. In the following verse (v. 54, 7) a *rishi* and a prince are distinguished much in the same way as a *priest* and king are in i. 108, 7: "That man, whether *rishi* or prince, whom ye, O Maruts, support, is neither conquered nor killed, he neither decays nor is distressed, nor is injured; his riches do not decline, nor his support." Compare v. 14, where it is said, "Ye, O Maruts, give riches with desirable men, ye protect a *rishi* who is skilled in hymns (*sāma-vipra*); ye give a horse and food to Bharata, ye make a king prosperous." In iii. 43, 5, reference is found to Viśvāmitra, or the author, being made by Indra both a prince and a *rishi*.

² Compare R. V. v. 37, 4 f.

³ Compare viii. 69, 4; x. 39, 11; x. 107, 5; and the word *purohita*, used of a ministering priest as one placed in front. Prof. Aufrecht, however, would translate the last words, "under whose rule the *priest* receives the first or principal portion."

⁴ See on this passage Roth's Art. on Brahma and the Brāhmanas, Journ. Germ. Or Soc., i. 77 ff. See also Aitareya Brāhmaṇa viii. 26.

v. 29, 3. "And, ye Maruts, *priests*, may Indra drink of this my soma which has been poured out," etc.

v. 31, 4. "The men¹ have fashioned a car for thy (Indra's) horse, and Tvashtṛ a gleaming thunderbolt, O god greatly-invoked. The *priests*, magnifying Indra, have strengthened him for the slaughter of Ahi."

v. 32, 12. "I hear of thee thus rightly prospering and bestowing wealth on, the sages (*viprebhyah*). What do the *priests*, thy friends, obtain who have reposed their wishes on thee, O Indra?"

v. 40, 8. "Applying the stones (for pressing soma), performing worship, honouring the gods with praise and obeisance, the *priest* Atri placed the eye of the sun in the sky, and swept away the magical arts of Svarbhānu."

vii. 7, 5. "The chosen bearer (of oblations), Agni, the *priest*, having arrived, has sat down in a mortal's abode, the upholder."

vii. 33, 11. "And thou, O Vasishṭha, art a son of Mitra and Varuṇa (or a Maitravaruṇa-priest), born, O *priest*, from the soul of Urvaśī. All the gods placed in the vessel thee, the drop which had fallen through divine contemplation."

vii. 42, 1. "The *priests*, the Angirases, have arrived," etc.

viii. 7, 20. "Where now, bountiful (Maruts), are ye exhilarated, with the sacrificial grass spread beneath you? What *priest* is serving you?"

viii. 17, 2 f. "Thy tawny steeds with flowing manes, yoked by prayer (*brahma-yujā*),² bring thee hither, Indra; listen to our prayers. 3. We *priests*, offerers of soma, bringing oblations, continually invoke the drinker of soma."

viii. 31, 1. "That *priest* is beloved of Indra who worships, sacrifices, pours out libations, and cooks offerings."

viii. 32, 16. "There is not now any debt due by the active *priests* who pour out libations. Soma has not been drunk without an equivalent."

viii. 33, 10. "Look downward, not upward; keep thy feet close together; let them not see those parts which should be covered; thou, a *priest*, hast become a woman."

"viii. 45, 39. "I seize these thy tawny steeds, yoked by our hymn (*vacho-yujā*) to a splendid chariot, since thou didst give (wealth) to the *priests*."

viii. 53, 7. "Where is that vigorous, youthful, large-necked, unconquered (Indra?) What *priest* serves him?"

viii. 66, 5. "Indra clove the Gandharva in the bottomless mists, for the prosperity of the *priests*."

¹ Rbhus!

² Compare viii. 45, 39, below.

viii. 81, 30. "Be not, O lord of riches (Indra), sluggish like a *priest*.¹ Be exhilarated by the libation mixed with milk."

viii. 85, 5. "When, Indra, thou seizest in thine arms the thunderbolt which brings down pride, in order to slay Ahi, the (aerial) hills and the cows utter their voice, and the *priests* draw near to thee."

ix. 96, 6. "Soma, resounding, overflows the filter, he who is *priest* among the gods, leader among poets, rishi among the wise, buffalo among wild beasts, falcon among kites, an axe among the woods."

ix. 112, 1. "Various are the thoughts and endeavours of us different men. The carpenter seeks something broken, the doctor a patient, the *priest* some one to offer libations."²

ix. 113, 6. "O pure Soma, in the place where the priest, uttering a metrical hymn, is exalted at the soma sacrifice through (the sound of) the crushing-stone, producing pleasure with soma, O Indu (soma) flow for Indra."

x. 28, 11. (The word *brahmanah* occurs in this verse, but the sense is not clear).

x. 71, 11. (See translation of this verse below, where the entire hymn is given).

x. 85, 29. "Put away that which requires expiation (?) Distribute money to the *priests*. 35. Behold the forms of Súrýa. But the *priest* purifies them."

x. 141, 3. "With hymns we invoke to our aid king Soma, Agni, the Adityas, Vishṇu, Súrýa, and Bṛhaspati, the *priest*."

III. In the following passages the word *brahman* appears to designate the special class of priest so called, in contradistinction to *hotri*, *udgátri*, and *adhvaryu*.

ii. 1, 2 (=x. 91, 10). "Thine, Agni, is the office of *hotri*, thine the regulated office of *potri*, thine the office of *neshtri*, though art the *agnidh* of the pious man, thine is the office of *pragástri*, thou actest as *adhvaryu*, thou art the *brahman*, and the lord of the house in our abode. 2. Thou, Agni, art Indra, the chief of the virtuous, thou art Vishṇu, the wide-stepping, the adorable, thou, O Brahmanaspati, art the *priest* (*brahmá*), the possessor of wealth, thou, O sustainer, art associated with the ceremonial."

iv. 9, 3. "He (Agni) is led round the house, a joyous *hotri* at the ceremonies, and sits a *potri*. 4. And Agni is a wife (i. e. a mistress of the house) at the sacrifice, and a master of the house in our abode, and he sits a *bráhmān*."

¹ Dr. Haug (Introd. to Ait. Br. p. 26) refers to Ait. Br. v. 34, as illustrating this reproach. See p. 376 of his translation. This verse clearly shows that the priests formed a professional body.

² This verse also distinctly proves that the priesthood already formed a profession. Verse 3 of the same hymn is as follows: "I am a poet, my father a physician, my mother a grinder of corn." Unfortunately there is nothing further said which could throw light on the relations in which the different professions and classes of society stood to each other.

x. 52, 2. "I have sat down an adorable *hotri*; all the gods, the Maruts, stimulate me. Day by day ye *Asvins*, I have acted as your *adhvaryu*; the *brahman* is he who kindles the fire: this is your invocation."

I shall now bring forward the whole of the texts in which the word *Bráhmāna*, meaning a son, or descendant, of a *bráhmān*, occurs in the 'Rig-veda.' They are the following:

i. 164, 45. "Speech consists of four defined grades. These are known by those *Bráhmans* who are wise. They do not reveal the three which are esoteric. Men speak the fourth grade of speech."

This text is quoted and commented upon in Nirukta xiii. 9.

vi. 75, 10. "May the *Bráhmans* fathers, drinkers of soma, may the auspicious, the sinless, heaven and earth, may Púshan preserve us," etc. etc.

vii. 103, 1 (=Nirukta 9, 6). "After lying quiet for a year, those rite-fulfilling *Bráhmans* the frogs have (now) uttered their voice, which has been inspired by Parjanya...7. Like *Bráhmans* at the Atiráttra soma rite, like (those *Bráhmans*) speaking round about the full pond (or soma-bowl³) you frogs surround (the pond) on this day of the year, which is that of the autumnal rains. 8. These soma-offering *Bráhmans* (the frogs) have uttered their voice, performing their annual devotion (*brahma*); these *adhvaryu* priests sweating with their boiled oblations (or in the hot season) come forth from their retreats like persons who have been concealed."

x. 16, 6. "Whatever part of thee any black bird, or ant, or serpent, or wild beast has mutilated, may Agni cure thee of all that, and Soma who has entered into the *Bráhmans*."⁴

x. 71, 1.⁵ "When, O Bṛhaspati, men first sent forth

¹ There are two more texts in which the word *bráhmaṇa* is found, viz. i. 15, 5, and ii. 36, 5, on which see the following note. The word *bráhmaṇa*, son of a *brahman*, is found in ii. 43, 2: "Thou O bird, singest a *sáma* verse like an *udgátri*; thou singest praises like the son of a *brahman* at the libations."

² In the Nighantus, iii. 13, these words *brahmaná vrata-chárinah* are referred to as conveying the sense of a simile, though they are unaccompanied by a particle of similitude. In his Illustrations of the Nirukta, p. 126, Roth thus remarks on this passage: "This is the only place in the first nine mandalas of the R. V. in which the word *Bráhmāna* is found with its later sense, whilst the tenth mandala offers a number of instances. This is one of the proofs that many of the hymns in this book were composed considerably later (than the rest of the R. V.). The word *bráhmaṇa* has another signification in i. 15, 5; ii. 36, 5; and vi. 75, 10. (In the first of these texts, Roth assigns to the word the sense of the *Bráhmān*'s soma-vessel. See his Lexicon, s. v. It does not appear what meaning he would give to the word in vi. 75, 10. He has in this passage overlooked R. V. i. 164, 45, which, however, is duly adduced in his Lexicon.) See Wilson's translation of the hymn; as also Müller's, in his Anc. Sansk. Lit. p. 494 f.

³ *Saras*. See R. V. viii. 66, 4, quoted in Nirukta v. 11, where Yaska says, "The ritualists inform us that at the mid-day oblation there are thirty *uktha* platters destined for one deity, which are then drunk at one draught. These are here called *saras*." (Compare Roth's Illustrations on the passage.) See also R. V. vi. 17, 11, and viii. 7, 10, with Sáyana's explanations of all three passages.

⁴ Compare A. V. vii. 115, 1 ff.—xii. 5, 6.

⁵ I cannot pretend that I am satisfied with the translation I have attempted of this very difficult hymn. Verses 4 and 5 are explained in Sáyana's Introduction to the Rig-veda, pp. 30 f., of Müller's edition.

the earliest utterance of speech, giving a name (to things), then all that was treasured within them, most excellent and pure, was disclosed through love.

2. (=Nirukta iv. 10). "Wherever the wise,—as if cleansing meal with a sieve,—have uttered speech with intelligence, there friends recognize acts of friendliness; good fortune³ dwells in their speech."

3. "Through sacrifice they came upon the track of speech, and found her entered into the rishis. Taking, they divided her into many parts:² the seven poets celebrate her in concert."

4. (=Nir. i. 19.) "And one man, seeing, sees not speech, and another, hearing, hears her not³ while to a third she discloses her form, as a loving well-dressed wife does to her husband."

5. (=Nir. i. 20.) "They say that one man has a sure defence in (her) friendship; he is not overcome even in the conflict (of discussion). But that person consorts with a vain delusion who has listened to speech without fruit or flower."

6. "He who abandons a friend who understands friendship, has no portion whatever in speech. All that he hears, he hears in vain, for he knows not the path of righteousness."

7. "Friends gifted both with eyes and ears have proved unequal in mental efforts. Some have been (as waters) reaching to the face or armpit, while others have been seen like ponds in which one might bathe."

8. (=Nir. xiii. 13). "When Brāhman³ who are friends strive (?) together in efforts of the mind produced by the heart,⁵ they leave one man behind through their acquirements, whilst others walk about boasting to be priests." (This is the sense Prof. Aufrecht suggests for the word *ohabrahmāṇah*. Prof. Roth s. v. thinks it may mean "real priests." The author of Nirukta xiii 13, explains it as meaning "reasoning priests," or "those of whom reasoning is the sacred science.")

9. "The men who range neither near nor far, who are neither (reflecting) Brāhman nor yet pious worshippers at libations,—these, having acquired speech, weave their web imperfectly, (like) a female weaver,⁶ being destitute of skill."

¹ I quote here as somewhat akin to this hymn another from the A. V. vi. 108, being a prayer for wisdom or intelligence. 1. "Come to us, wisdom, the first, with cows and horses: (come) thou with the rays of the sun; thou art to us an object of worship. 2. To (obtain) the succour of the gods, I invoke wisdom the first, full of prayer, inspired by prayer, praised by rishis, imbibed by Brahmachārins. 3. We introduce within me that wisdom which Rbhus know, that wisdom which divine beings (*asurāḥ*) know, that excellent wisdom which the wise rishis know. 4. Make me, O Agni, wise to-day with that wisdom which the wise rishis know. 5. We introduce wisdom in the morning, wisdom in the evening, wisdom in the noon, wisdom with the rays of the sun, and with speech" (*rachasā*).

² Compare x. 125, 3; i. 164, 45; (x. 90, 11); and A. V. xii. 1, 45.

³ Compare Isaiah vi. 9, 10; and Matthew xiii. 14, 15.

⁴ *Yak-sakhye*, Yāska.

⁵ Compare i. 171, 2; ii. 35, 2; vi. 16, 47.

⁶ Such is the sense which Prof. Aufrecht thinks may, with probability, be assigned to *siris*, a word which occurs only here.

10. "All friends rejoice at the arrival of a renowned friend who rules the assembly; for such a one, repelling evil, and bestowing nourishment upon them, is thoroughly prepared for the conflict (of discussion)."

11. (Nir. i. 8.) "One man possesses a store of verses (*ṛchām*); a second sings a hymn (*gāyatra*) during (the chanting of) the *śakvaris*; one who is a priest (*brahman*) declares the science of being (*jāta-vidyām*), whilst another prescribes the order of the ceremonial."

R. V. x. 88, 19 (=Nir. vii. 31). "As long as the fair-winged Dawns do not array themselves in light, O Mātariṣvan, so long the Brāhman coming to the sacrifice, keeps (the fire), sitting below the hotri-priest."

(See Prof. Roth's translation of this verse in his Illustrations of the Nirukta, p. 113).

x. 90, 11 (=A. V. xix. 5, 6; Vāj. S. xxxi.). "When they divided Purusha, into how many parts did they distribute him? What was his mouth? what were his arms? what were called his thighs and feet? 12. The Brāhman was his mouth, the Rājanya was made his arms, that which was the Vaiśya was his thighs, the Śūdra sprang from his feet."

(See the translation of this entire hymn in Sanskrit Texts, i. 6 ff.; and in my paper on "The Progress of the Vedic Religion," in Journal Roy. As. Soc. vol. i. new series, pp. 353 ff.).

x. 97, 22. "The plants converse with king Soma,² (and say), "for whomsoever a Brāhman acts (*kṛṇoti*, officiates), him, O king, we deliver."

x. 109, 1. "These (deities), the boundless, liquid Mātariṣvan (Air), the fiercely-flaming, ardently-burning, beneficent (Fire), and the divine primeval Waters, first exclaimed against the outrage on a priest (*brahma-kilbishe*). 2. King Soma,³ unenvious, first gave back the priest's wife; Varuṇa and Mitra were the inviters; Agni, the invoker, brought her, taking her hand. 3. When restored, she had to be received back by the hand, and they then proclaimed aloud, 'This is the priest's wife; she was not committed to a messenger to be sent:—in this way it is that the kingdom of a ruler (or Kshattriya) remains secured to him.' 4. Those ancient deities, the Rishis, who sat down to perform austerities, spoke thus of her, 'Terrible is the wife of the Brāhman; when approached, she plants confusion in the highest heaven.' 5. The Brahmachārin⁴ (religious student) con-

¹ According to Yāska (Nir. i. 8), these four persons are respectively the hotri, udgatri, brahman and athvāryu priests. The brahman, he says, being possessed of all science, ought to know everything; and gives utterance to his knowledge as occasion arises for it (*jāte jāte*). See Dr. Haug's remarks on this verse. Ait. Br. Introd. p. 20.

² Compare *oshadhīḥ Soma-rājñih*, "the plants whose king is Soma," in rr. 18 and 19 of this hymn.

³ Compare R. V. x. 85, 8 f., 40 f.; and my contributions to Vedic Mythology, No. ii., p. 2 f.

⁴ I am indebted to Prof. Aufrecht for this explanation of the verse.

⁵ See R. V. i. 164, 34, 35, above.

⁶ See my paper on the Progress of the Vedic religion, pp. 374 ff.

tinues to perform observances. He becomes one member¹ of the gods. Through him Brhaspati obtained his wife, as the gods obtained the ladle which was brought by Soma. 6. The gods gave her back, and men gave her back; kings, performing righteousness, gave back the priest's wife. 7. Giving back the priest's wife, freeing themselves from sin against the gods, (these kings) enjoy the abundance of the earth, and possess a free range of movement."

This hymn is repeated in the Atharva-veda, with the addition of ten more verses, which I subjoin.

Atharva-veda, v. 17.

(vv. 1-3=vv. 1-3 of R. V. x. 109).

4. "That calamity which falls upon the village, of which they say, 'this is a star with dishevelled hair,' is in truth the priest's wife, who ruins the kingdom which is visited by a hare attended with meteors."

(vv. 5-6=vv. 5-4 of R. V. x. 109).

7. "Whenever any miscarriages take place, or any moving things are destroyed, whenever men slay each other, it is the priest's wife who kills them. 8. And when a woman has had ten former husbands not Bráhmans, if a priest (*brahmá*) take her hand (*i.e.* marry her), it is he alone who is her husband. 9. It is a Bráhma-man only that is a husband, and not a Rájanya, or a Vaiśya. That (truth) the Sun goes forward proclaiming to the five classes of men (*pañcābhyaś mánane-bhṛgah*."

(vv. 10-11=vv. 6-7 of R. V. x. 109).

12. "His (the king's) wife does not repose opulent (*śataváhi*) and handsome upon her bed, in that kingdom where a priest's wife is foolishly shut up. 13. A son with large ears (*vikarṇah*) and broad head is not born in the house in that kingdom, etc. 14. A charioteer with golden neckchain does not march before the king's hosts (?) in that kingdom, etc. 15. A white horse with black ears does not make a show, yoked to his (the king's) chariot in that kingdom, etc. 16. There is no pond with blossoming lotuses in his (the king's) grounds in that kingdom where, etc. 17. His (the king's) brindled cow is not milked by his milkmen in that kingdom, etc. 18. His (the king's) milch cow does not thrive, nor does his ox endure the yoke, in that country where a Bráhma-man passes the night wretchedly without his wife."

I will now refer to a number of texts in which liberality to the authors of the hymns is mentioned with approbation.

Of these passages i. 125; i. 126; v. 27; v. 30, 12 ff.; v. 33, 8 ff.; v. 61, 10; vi. 27, 8; and vi. 47, 22 ff., may

¹ See A. V. x. 7, 1 ff., 9, 26.

² The word here in the original is *súnánám*, with which it is difficult to make any sense. Should we read *senánám*?

be consulted in Prof. Wilson's translation; and a version of R. V. x. 107 will be found in my article, "Miscellaneous Hymns from the Rig and Atharva Vedas," p. 32 f. The following are further instances:—

vii. 18, 22 ff. "Earning two hundred cows and two cars with mares, the gift of Sudás the grandson of Devavat and son of Pijavana, I walk about, as a priest does round a house, offering praises. 23. The four robust richly caparisoned brown² horses of Sudás, the son of Pijavana, standing on the earth, carry me, son to son,³ onward to renown in perpetuity." (See the translation of these verses in Roth's Litt. u. Geschichte des Weda, p. 100.) In i. 126, 3, and vi. 27, 8, also, the word *vadhūmantah* is used as here, and is probably to be taken in the first of these passages of mares, and in latter of cows, *viṇśatim gá vadhūmanto*, being "twenty bulls with their cows." The same sense of cows or mares is probably to be understood in viii. 19, 36. That the preceding passages refer to the females of bulls or horses is made likely by comparing viii. 57, 17, which will be quoted below. In viii. 46, 37, however, reference is distinctly made to the gift of a woman (*yoshanā*)

viii. 3, 21. "(The horse?) which Indra, the Maruts, and Pákastháman, the son of Kurayána, gave to me, the most brilliant of all, like (the sun) careering in the sky. 22. Pákastháman gave me a tawny (horse) well broken in, and filling his traces, an indication of riches. 23. Like to which other ten swift steeds also bear the yoke, like those which carried the son of Tugra to his home. 24. Soul, food, body, raiment, the giver of vigour, and ornament—(all this Pákastháman is). I celebrate him as the fourth liberal bestower of a tawny horse."

¹ The fourth volume of Professor Wilson's Rig-veda, edited by Mr. Cowell, having been published since this paper was written, the reader may compare his version of such of the following passages as are included in it with mine.

² The word here rendered is *smaddishṭayah*. In his explanation of this passage Sáyana considers it to mean *praśastátisarijanasradhādīdānāngayutkáh*, *i.e.* "possessing the approved constituents of a gift, viz. generosity, faith," etc. It occurs in three other texts, viz. in iii. 45, 5, as an epithet of Indra, where Sáyana takes it to signify *bhadravākya*, "speaking auspicious words;" in vi. 63, 9, where he takes it as *praśasta-darsanán*, "of approved look;" and in x. 62, 9, Prof. Aufrecht considers the word to mean "strong," "robust" a sense which suits the context of iii. 45, 5 (where it cannot possibly bear the interpretation assigned by Sáyana on vii. 18, 23), and apparently also that of x. 62, 9. From the etymology (apparently *smat* for *sumat*, "good" or "well," and *dishṭi*, "pleasure" or "good luck,") one would suppose it ought to mean "blessed" or "fortunate," a sense which might also suit the context of iii. 45, 5.

³ *Tokam tokáya*. The sense is obscure.

(To be continued.)

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, Messrs. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be charged for according to the space occupied.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through Messrs. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरशिमः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 12.

Benares May 1st, 1867.

Vol. I.

॥ प्रकरणपञ्चिकायां प्रमाणपारायणे ॥

॥ अभावसंभवेतिह्यप्रामाण्यनिराकरणं नाम ॥

॥ पष्ठः परिच्छेदः ॥

ये पुनरभावाख्यं पष्ठं प्रमाणमिच्छन्ति तत्प्रतिबोधनाय सम्प्रति यत्न आरभ्यते । तथाहि । सर्वं प्रमाणं प्रमेयाविना-
भावि । नचाभावाख्यस्य प्रमाणस्य प्रमेयं किञ्चित् प्रतीति-
बलसिद्धम् । एवमभावाख्यमपि प्रमाणं न शक्नोति स्वसामर्थ्येनैव
प्रमेयमुपकल्पयितुं । तथाहि । इह भूतले घटो नास्तीति
तावदस्ति प्रतीतिः सा तावद्भूतलमात्रविषया न भवति स-
त्यपि घटे प्रसङ्गात् । अथ केवलभूतलविषयेत्युच्यते । तत्रापि
चिन्तनीयं । किमिदं कैवल्यं । यदि तावद्भूतलस्वरूपमेव तदा
सत्यपि घटे तस्यानपायाच्चास्तीति धीः स्यात् । अथ भूत-
लधर्मः कैवल्यम् । अस्ति तर्हि प्रमेयं कैवल्यं । तत्रेदं विचा-
रणीयं । किं तत् प्रत्यक्षादिबोध्यमुत प्रमाणान्तरप्रमेयमिति ।
तत्र प्रत्यक्षप्रमेयं तावच्च भवति । इन्द्रियव्यापारमन्तरेण प्र-
तीतिः । नन्विदमयुक्तं । व्यापृतेन्द्रिय एव हीह भूतले घटो नास्ती-
त्यवबुध्यते नान्धादिः । अत्रोच्यते । क्वचित् कस्यचिदभावः
प्रतीयते तेन यत्राभावः प्रत्येतव्यस्तद्वहणायैन्द्रियव्यापारापेक्षा
नाभावग्रहणाय । कथं पुनरयं विभागोऽवसीयते । उच्यते । भाव-
ग्रहणमात्रोपरतेन्द्रियव्यापारस्याप्यभावप्रतीतिदर्शनाद्भावमात्र
एवेन्द्रियव्यापारापेक्षेति विज्ञायते । तथाहि । स्वरूपमात्रेण
ग्रहादिकं प्रतिपन्नवतो देशान्तरगतस्यापि तत्र भावान्तरसत्तां
विज्ञासमानस्याभावावगमो जायते नच शक्यते वक्तुं एहीत

एव तत्रापि प्रागेवाभाव इति । भावान्तरस्यैव तदानीं बुद्धा-
वनारोहात् । तेनेन्द्रियव्यापारानपेक्षाऽभावप्रतीतिर्नेन्द्रियकी-
ति न प्रत्यक्षमेयं कैवल्यं । नच वाच्यं प्रवृत्तिनिवृत्ती द्वे गती
सर्वप्रमाणानां तत्र प्रवर्तमानं प्रमाणं भावसाधकं निवर्त-
मानं त्वभावसिद्धिनिबन्धनमिति । या निवृत्तिः प्रमाणस्य
स्वतस्तावदवगतिरूपं न भवति सा कथमभावसिद्धिमावि-
र्भावयति । प्रवृत्तिस्तु प्रमाणानामवगमात्मिका तावद्व्यवस्था-
पयितुमलम् । अथ प्रमाणनिवृत्तिरप्यगत्यन्तरं जनयित्वाऽभावं
व्यवस्थापयति । आयातं तर्हि प्रमाणान्तरं । भवतु प्रत्यक्षात्
प्रमाणान्तरम् । अनुमानात् तु भेदो नास्ति । दृश्यस्य हि सत्ता
दर्शनेन व्याप्ता । दर्शनं निवर्तमानं दृश्यमपि निवर्तयति ।
व्यापकनिवृत्तिर्हि व्याप्यनिवृत्त्या व्याप्ता । व्याप्याच्च व्या-
पकावगतिरनुमानमेव भवति । तदिदमयुक्तं । सर्वत्र हि व्याप्यं
व्यापकं चावगम्य व्याप्तिरवसीयते । इह च व्याप्या च व्यापि-
का च निवृत्तिरेव । सा चाभावात्मिका न भावशाहकप्रमा-
णावसेयेति न व्याप्यवधारणं संभवतीति कथमनुमानता ।
लिङ्गभूतप्रमाणनिवृत्त्यनवच्छेदश्चानुमानत्वासंभवः । तस्मा-
द्भावशाहकप्रमाणाननुवृत्तिरेवाभावावगमं प्रसूते । तच्चाभावा-
ख्यं प्रमाणं । यद्वावग्रहणयोग्यं तन्निवृत्तिरेवाभावमवबोधय-
तीति नातिप्रसङ्गदोषोऽत्र जायते । अतोऽभावाख्यमपि प्रमाणं
स्वमहिम्नैव विषयमुपकल्पयति भावशाहकप्रत्यक्षादिप्रमाण-
पञ्चकवत् । अपिच कण्टकादिविरहिणि भूतलादौ यो निःशङ्कः
पादन्यासादिव्यवहारः प्रवर्तते स तावद्भूतलमात्रपरिच्छेदन-
बन्धनो नाभ्युपगमनीयः । कण्टकादिसंयोगिन्यपि प्रसङ्गात् ।
अथ केवलभूतलादिपरिच्छेदनबन्धन इत्युच्यते । तत्रापि

विकल्पनीयं । किं केवलस्य भूतलादेः परिच्छेदाद्व्यवहारप्रवृत्तिः । अथ केवलादुत्तलपरिच्छेदादिति । तत्रायमपत्तपरिग्रहे भूतलादिस्वरूपातिरिक्तकैवल्यपरिच्छेदाभ्युपगमादङ्गीकृतमभावस्य प्रमेयत्वं । पश्चिमपक्षावलम्बने तु भूतलमात्रपरिच्छेदे जाते श्लक्ष्णेषु कण्टकादिष्वनवगतेषु व्यवहारो यदि प्रवर्तते तदा सूक्ष्मकण्टकजिज्ञासा निष्फला भवेत् । प्रयत्नपूर्विकयापि हि जिज्ञासया केवलभूतलपरिच्छेद एव लब्धव्यः । स चेद्विनापि प्रयत्नं लब्धो निष्फलं प्रयत्नपूर्वकं सूक्ष्मकण्टकाद्यन्वेषणं । कैवल्यपरिच्छेदपूर्वके तु व्यवहारो कैवल्यपरिच्छेदस्य प्रयत्नमन्तरेणाशङ्क्यत्वाद्युक्त एव प्रयत्नः । दृश्यादर्शनं ह्यभावावगमकारणं । नच सूक्ष्माः कण्टकादयः प्रयत्नमन्तरेण दृश्यतामापाद्यन्त इति दृश्यत्वापत्तये युक्तैव प्रयत्नपूर्विका जिज्ञासा । अपिच शशादीनां शृङ्गाद्यनुमानं स्यादभावस्यापरिच्छेद्यत्वात् । अभावस्य तु प्रमेयत्वे बाधितविषयत्वेनानुमाननिरोधो युक्त इति । उच्यते । द्वयोः भूतलादिभावानामवगतिः । एका तावद्भावान्तरसंस्पृष्टविषया । अपरा च तदेकविषया । यापि च सा तदेकविषया बुद्धिः । सा च द्वेधा । तदन्येषु भावान्तरेषु तत्सङ्गिषु दृश्येष्वदृश्येषु च । तत्र येयं दृश्येषु प्रतियोगिषु बुद्धिः सैव तेषां प्रतियोगिनामभाव इत्युच्यते । योऽपि हि प्रमेयमभावमाह सोऽपि प्रतियोगिषु दृश्येषु तदेकविषयां बुद्धिं तावदवश्यमभ्युपैति न हि संस्पृष्टविषयबुद्ध्युदयेनाप्यदृश्ये प्रतियोगिन्यभावेऽवगम्यते । किंच दृश्यादर्शनमभावावगमे प्रमाणं । नच प्रमाणमन्तरेण प्रमेयसिद्धिरस्तीति यत्राभावोऽभ्युपगमनीयस्तत्रावश्यं दृश्यादर्शनमाश्रयणीयं । तुल्योपलम्भयोग्यस्य चार्थान्तरदर्शनेन दृश्यानुपलम्भोऽवधार्यते । अतो दृश्यप्रतियोगिविषया तदेकापलब्धिरेव वरमभावोऽस्तु । ननु यद्वभावे नास्ति कथं तर्हि यत्र प्राक्संस्पृष्टबुद्धिरासीत् तत्र तदेकविषया बुद्धिराविर्भवति प्रध्वंसाभावाभ्युपगमे तु सा स्यात् । अपिच विनापि तदेकविषयां बुद्धिमभावावगतिरस्ति । अनुमानाद्वैकविषयाणां भावानामनुमानाद्वभावेऽभावे दृश्यते । तत्र तुल्योपलम्भयोग्यभावान्तरैकविषया बुद्धिर्नास्त्यथ चाभावोऽवगम्यत इति तदेकविषयबुद्धिव्यतिरेकेणाप्यभावोऽवगम्यते । अत्राभिधीयते । यस्यापि मते प्रध्वंसाभावः स्वीक्रियते तमपि प्रति पर्यनुयोगोऽयं शक्यते यस्य यत्र भाव आसीत् कथं तस्य तत्राभाव इति । स चेत् पर्यनुयोक्तो ब्रूते यत् कारणोपनिषातवशेन तस्मिन्नेवाभावो जायते ततो वयमपि वदितुं शक्ताः । कारणोपनिषातादेव तदेकविषया बुद्धिराविर्भवतीति । यथैव स वादी प्रध्वंसाभावस्य कारणमाह तथैव तदेकविषयाया बुद्धेरपि वयं वदितुं क्षमाः । अयोच्यते । बुद्धराभिधातादिः क्षणिकोऽभावस्य कारणं स कथं काला-

न्तरे तदेकविषयां बुद्धिं जनयति । हन्त तर्हि कपालाद्युत्पत्तिस्तदेकविषयबुद्धिकारणमस्तु । एतेन देशान्तरनीति वस्तुनि तदेकविषया बुद्धिव्याख्याता । अत्रापि देशान्तरं नीतस्य तत्र स्थितिरेव तदेकविषयबुद्धिनिमित्तमित्याश्रयणीयं ननु च भवतु स्वकारणोपनिषातात् तदेकविषया बुद्धिः संस्पृष्टविषयापि तु किमिति न स्यात् । तस्याः कारणविनाशात् सान स्यादिति चेत् । अङ्गीकृतस्तर्हि नाशापरपर्यायोऽभावः । उच्यते । न वयमपि संस्पृष्टबुद्धेः कारणविनाशमभावं ब्रूमः किंतु भावान्तरादय एव कारणविनाश इति ब्रूमः । ननु निरन्वयविनाशानां बुद्ध्यादीनां कस्य भावान्तरस्योदयो विनाशः । उच्यते । धर्मिणः स्वरूपमात्रेणावसानं तत्र भावान्तरं । ननु किमिदं स्वरूपमात्रं । न तावत् स्वरूपमेव तस्य धर्मादयकालेऽप्यविनाशात् । तस्मादुर्माभाव एव धर्मिणः स्वरूपमात्रमित्यङ्गीकरणीयम् । उच्यते । न भावातिरिक्तोऽभावोऽङ्गीक्रियते भाव एव स्वेकाकी सद्वितीयश्चेति द्वयीमवस्थामनुभवति । तत्रैकाकी भावः स्वरूपमात्रमुच्यते । योऽपि चाभावाख्यं तत्त्वान्तरमभ्युपैति तेनापि तावदेकाकिभावोपलम्भनमाश्रित्याभावप्रमितिरङ्गीकरणीया । न ह्यप्रतीते भावेऽभावः प्रतीयते । तत्र कीदृशस्य तावद्भावस्य प्रतीतिरभाववगतौ निमित्तमिति चिन्तनीयं किं सद्वितीयस्याथ भावविशिष्टस्याथवा भावाभावानपेक्षस्यैकाकिन इति । तत्र न तावत् सद्वितीयस्य भावपुरःसरमभावज्ञानं संभवति विद्यमानस्यैवाभावावगमप्रसङ्गात् । नाप्यभावविशिष्टभावावसायनिमित्ताभावावगतिः । आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात् । अभावं हि प्रतीत्य तद्विशिष्टं भावमवसायाभावप्रतिपत्तव्य इत्यभावावगतिरेवाभावोद्घोदये कारणमिति व्यक्तमात्माश्रयत्वं । किंचाभावप्रतीत्यनुप्रवेशिन्यां भावावगतौ नाभावाख्यं प्रमाणान्तरं स्यात् ।

स्वरूपमात्रदृष्टं हि वेश्मादर्थं स्मरन् पुनः ।

तत्रान्येनास्तितां पृष्ठस्तदेव प्रतिपद्यते ॥

इत्यभावस्य प्रमाणान्तरत्वे युक्तिः । प्राक्तनस्वरूपावगतविवेचेदभावोऽपि प्रतीतो न प्रमेयमवशिष्यते । प्रमेयानवशेषे न प्रमाणान्तरमवकल्पते । तस्मादेकाकिभावप्रतीतिरेकाकिन्येवाभावप्रतीतिर्निमित्तमित्यास्येयम् । अतोऽप्रतीतेऽप्यभावे स्वरूपमात्रं प्रतीयत इतीतरेतराभावो मात्रशब्देन प्रतिपद्यत इति । अतो भावान्तरोदयादेव तदेकविषयबुद्ध्यादयः । संस्पृष्टबुद्ध्यानुदयोऽपि स एवेति न किंचिद्दूषणं । यच्च तदेकविषयबुद्धिव्यतिरेकेणाप्यभावोऽवगम्यत इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । न प्रत्यक्षरूपैव तदेकविषयबुद्धिरभावरूपेण्यते किंत्वनुमानाद्यात्मिकापि तदेकविषया बुद्धिरुच्यते । सैवाभावो व्यपदिश्यते । ननु च तदेकविषया यदि बुद्धिरभावः कथं तर्हि घटाभावादिव्यवहारः । न हि तस्याः

कश्चिदपि घटादिभिः सह संबन्धोऽस्ति । उच्यते । न तदेकविषयबुद्धिमात्रमभावोऽभिधीयते किंतु दृश्ये प्रतियोगिनि या तदेकविषया बुद्धिः सा तदभावे व्यपदिश्यते । तेन यस्मिन् प्रतियोगिनि दृश्ये या तदेकविषया बुद्धिः सा तदभाव इति विशेषव्यपदेशः प्रवर्तते । तेनैह भूतले घटो नास्तीति किमुक्तं भवति दृश्येऽपि घटे भूतलमात्रमुपलभ्यत इति । तदेकविषया च संवित्तिः स्वप्रकाशतया न प्रमाणान्तरमपेक्षते । किंच प्रमाणान्तरवादिनापि प्रमाणान्तरभावः सत्त्वमात्रेणाभावबुद्धिजनको नाभ्युपगमनीयः किंतु विदितत्वेन । तथाहि । कस्यचिद्वस्तुनः क्वचिददृष्टस्य पुनस्तस्मिन्नेव दृश्यमानस्य दर्शनकालभाविनमभावं प्रतिपद्यते नासीदयमिहेति । तदा च तत्र दर्शनाभावो निवृत्तः कथमभाववगमं जनयेत् । यदि सत्तयाऽभावबोधस्ततो भवेत् । बुद्ध्युपाख्यस्य हि जनकत्वेऽतीतस्यापि सम्प्रत्यनुसंधीयमानस्य घटत एवाभावबोधोपपादकत्वं । तथा चतुरादिकं सत्तामात्रेण स्वकार्यकारि नचातिवृत्तं स्वकार्यं जनयति तिङ्गं च बुद्धिविषयापचं लैङ्गिकावबोधे जनकमतीतमपि स्मर्यमाणं स्वकालवृत्तिलैङ्गिकमनुमापयति तथेदं द्रष्टव्यम् । एवं चातिपतितस्यापि प्रमाणाभावस्याभावावगमकत्वाद्बुद्ध्युपाख्यस्य जनकत्वमङ्गीकरणीयं । तत्र यदि प्रमाणाभावस्तु यः सोऽभावरूपस्तदा तस्याप्यवगतिर्विदितादेव कारणादङ्गीकरणीयेत्यनवस्था । यदि तु भावान्तरसंवित्तिरेव प्रमाणाभावोऽभ्युपगम्यते ततस्तस्याः स्वयंप्रकाशतया नानवस्थापद्यते । तथा च सति भावान्तरसंवित्तिरेव स्वयंप्रकाशा प्रमाणाभावरूपा प्रमेयाभावोऽस्तु किमपरेण प्रमेयाभावेन नास्तीत्यादिशब्दप्रयोगोऽपि तस्मात्मेव स्वयंप्रकाशायां भावान्तरोपलब्धौ युज्येत न पुनर्नास्तीत्यादिबुद्धिराविर्भवति । बोध्यान्तरानवभासात् । योऽपि पदव्यासादिव्यवहारः सोऽपि दृश्ये प्रतियोगिनि तदेकविषयबुद्धिनिबन्धन इति दृश्यत्वापत्तये युक्तैव सूक्ष्मजिज्ञासा । तथाविधप्रतिपत्त्युदय एव चाभाव इति ज्ञाते तस्मिन्नुमानं भावसाधकं न प्रवर्तते । ननु यथा प्रमाणाभाव एवावश्यंभावितया प्रमेयाभावोऽङ्गीक्रियते तथा प्रमाणसद्भाव एव तर्हि प्रमेयसद्भावः स्यात् । प्रमेयसद्भाववादिनापि हि प्रमाणसद्भावोऽवश्याश्रयणीय इति प्राप्नो वाह्यार्थपलापः । नैतदेवं । प्रमेयस्य हि बहिरर्थस्य स्वरूपान्तरप्रतिभासात् । प्रमितिर्हि प्रमित्येकरूपतयैवावभासते । प्रमेयं नीलाद्याकारतया । अभावस्य तु स्वरूपावगतिर्नास्तीति न प्रमाणाभावादन्यः प्रमेयाभावः । प्रमाणाभावोऽपि च स्वरूपान्तरानवगमादेव न भावान्तरप्रमितिर्भेदयते । भावान्तरप्रमितिश्च स्वयंप्रकाशरूपा न प्रमेयतामनुभवतीति प्रमेयमभावाख्यस्य प्रमाणस्य नोपपद्यते । प्रमेयासद्भावाच्च न प्रमाणान्तरमवकल्पत इति स्थितं ।

यत् पुनः संभवाख्यं प्रमाणमिच्छन्ति । शतादिसंख्यापरिच्छिन्नेषु वस्तुष्वन्तरगतानां विंशत्यादिसंख्यायाहकं तदनुमानाच्च भिद्यते । तथाहि । ये महासंख्यायोगिनस्तेषामवयवेष्ववान्तरसंख्यायोगो दृश्यते तेनावयवानामवान्तरसंख्यायोगनियतसंबन्धा महासंख्या अवयववर्तिनीमवान्तरसंख्यामनुमापयतीति व्यक्तमनुमानत्वं ।

ऐतिह्यमप्यप्रतीयमानमूलभूतप्रमाणान्तरपरंपरावचनमात्रं न प्रमाणतां प्रतिपद्यते । लोकेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यतिरिक्तः कश्चिन्नोपलब्ध्यते प्रतिभावितार्थनिश्चयसमर्थ इति न प्रमाणतां प्रतिपत्तुमर्हतीति पञ्चैव प्रमाणातीति । ननु यदिन्द्रियपथातिवर्तिनि ह्रस्वज्ञानं तत् प्रमाणान्तरं भवितुमर्हति । तथाहि । तत् तावच्च प्रत्यक्षं । केवलह्रस्वदर्शने ह्रस्वबुद्ध्यभावात् । दीर्घदर्शनह्रस्वदर्शनपूर्वकं भवतु प्रत्यक्षं । तत्प्रतीतिः पुनरजातायां यदिन्द्रियातिपतिते स्वरूपमात्रेणावसिते ह्रस्वज्ञानं तच्च प्रत्यक्षं । नापि तदनुमानं । ह्रस्वदीर्घयोः परस्परसंबन्धनियमाभावात् । न शास्त्रम् । अपूर्वार्थत्वाभावात् । नोपमानम् । असादृश्यविषयत्वात् । नचार्थोपपत्तिः । ह्रस्वकल्पनायामसत्यां कस्यचिद्विधैवानुपपत्त्यापादकस्याभावात् । उच्यते । परिमाणविशेषा एते यदणुत्वं महत्त्वं दीर्घत्वमिति । परिमाणं च प्रत्यक्षद्रव्यवर्ति प्रत्यक्षमिष्यते । तदाह भगवान् काश्यपः । संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे च रूपिद्रव्यसमवायाच्चातुषाणीति । तेन दीर्घमप्रतिपत्तः परिमाणविशेषज्ञानं ह्रस्वे वस्तुनि जातमेव किंतु ह्रस्वशब्दस्त्र न प्रवृत्तः । तत्प्रवृत्तेर्दीर्घप्रतीतिसापेक्षत्वात् । अल्पदेशव्यापि हि ह्रस्वमुच्यतेऽधिकदेशव्यापि च दीर्घं । हस्तादिसंख्याल्पत्वमहत्त्वाभ्यां च देशस्याल्पत्वं महत्त्वं च । पूर्वापरभावनियमेन च संख्याल्पत्वमहत्त्वे अवधार्यते । तेन पूर्वसंख्यापरिच्छिन्नहस्तादिसंख्याव्यापि ह्रस्वशब्देनोच्यते । परसंख्यापरिच्छिन्नहस्तादिप्रमेयदेशव्यापिदीर्घशब्दवाच्यवस्तुप्रतीतिसापेक्षा ह्रस्वशब्दप्रवृत्तिः । तथा च ययोरल्पान्तरत्वेन साक्षादूनाधिकदेशव्यापिता न प्रतीयते तत्र दीर्घह्रस्वशब्दौ न प्रवर्तते । हस्तादिना तु परिच्छिद्य तत्संख्याल्पत्वमहत्त्वे अवधार्य तौ प्रयुज्येते । संख्यानां च परस्परं पूर्वापरभावः प्रत्यक्षसिद्ध एवेति न प्रमाणान्तरं व्याप्रियत इति ।

तस्मादयोदितलक्षणविषयफलानि पञ्चैव प्रमाणातीति सिद्धम् ॥ :: :: :: :: ::

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनारायणतौ प्रमाणपारायणे षष्ठः परिच्छेदः ॥

समाप्तं चेदं प्रमाणपारायणं नाम पञ्चमं प्रकरणम् :: ॥

* तत्प्रतीते- इति क्वचित् पाठः

॥ अमृतकला नाम ॥

॥ प्रकरणपञ्चिकायां षष्ठं प्रकरणम् ॥

स्वरूपसंख्यार्थफलेषु वादिभि-
र्यतो विवादा बहुधा वितेनिरे ।

अतो वयं तत्प्रतिबोधसिद्धये

प्रमाणपारायणमारभामहे १ ॥ १ ॥

अनुभूतिः प्रमाणं सा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः ।

पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ॥ २ ॥

न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रतिपत्तेरपेक्षणात् ।

अन्योन्यनिरपेक्षास्तु धारावाहिकबुद्ध्यः ॥ ३ ॥

तत्र पञ्चविधं मानं प्रत्यक्षमनुमा तथा ।

शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ती इति गुरोर्मतं ॥ ४ ॥

साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षं मेयमातृप्रमासु सा ।

मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था द्रव्यजातिगुणेषु सा ॥ ५ ॥

सविकल्पाऽविकल्पा च प्रत्यक्षा बुद्धिरिष्यते ।

आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेतरा ॥ ६ ॥

सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा ।

साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥ ७ ॥

मानत्वे संविदां बाह्यं हानादानादिकं फलं ।

ज्ञानस्य तु फलं सैव व्यवहारोपयोगिनी ॥ ८ ॥

आपेक्षिकं च करणं मन इन्द्रियमेव वा ।

तदर्थसंनिकर्षो वा मनश्चेत् पूर्वकं फलं ॥ ९ ॥

ज्ञातसंबन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् ।

एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमबाधिते ॥ १० ॥

यः कश्चिद्येन यस्येह संबन्धो निरुपाधिकः ।

प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मतः ॥ ११ ॥

प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टस्वलक्षणं ।

प्रत्यक्षवच्च कर्तव्या प्रमाणफलवर्णना ॥ १२ ॥

शास्त्रं शब्दविदा यदसंनिकृष्टार्थविज्ञानं

१ प्रमाणपारायणनामकप्रकरणस्य समासभूतमिदं प्रकरण-
मित्यस्यापि प्रमाणपारायणमिति नामान्तरं पुनः प्रथ-
मपदोपन्यासादवसीयत इति ।

२ शब्दविज्ञानापेक्षादात्ममनःसंनिकर्षोदयदसंनिकृष्टार्थ-
विषयं ज्ञानं तच्छास्त्रं नाम प्रमाणम् ।

सादृश्यदर्शनेनात्थं ज्ञानं सादृश्यविषयमुपमानम् ॥ १३ ॥

सादृश्याद्दृश्यमानाद्यत् प्रतियोगिनि जायते ।

सादृश्यविषयं ज्ञानमुपमानं तदुच्यते ॥ १४ ॥

विना कल्पनयार्थेन दृष्टेनानुपपन्नतां

नयता दृष्टमर्थं या सार्थापत्तिस्तु कल्पना ॥ १५ ॥

अभावेन गृहे भावो बहिष्कल्पनया विना

नयतानुपपन्नत्वं कल्प्यमानो बहिर्यथा ॥ १६ ॥

गम्यस्यानुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना

मानान्तरविरोधेन संदेहापत्तिलक्षणं ॥ १७ ॥

देशेन हि विनाभावो न कदाचन दृश्यते

विनाभावेन सिद्धोऽपि तेन संदेहमार्च्छति ॥ १८ ॥

तत्संदेहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्तते

संदेहापादकादर्थार्थापत्तिरसौ स्मृता ॥ १९ ॥

गमकस्यानुमाने तु विपक्षासत्त्वलक्षणं

गम्यतेऽनुपपन्नत्वं विना गम्येन वस्तुना ॥ २० ॥

तत्सामर्थ्याविभेदेन भिन्ने एते परस्परम्

अर्थापत्त्यनुमानाख्ये प्रमाणे इति निश्चितम् ॥ २१ ॥

अभावाख्यं प्रमाणं ये षष्ठमाहुर्मनीषिणः

तेषां प्राभाकरैरेवं प्रत्यादेशोऽयमुच्यते ॥ २२ ॥

प्रमाणं खलु कस्यापि प्रमेयस्यावबोधकं

तस्याभावस्य किं तावत् प्रमेयमिति चिन्त्यतां ॥ २३ ॥

ननु नास्तीति बुद्धौ तु बोध्यं यदुपकल्पितम् ।

अभावस्य प्रमाणस्य तत् प्रमेयं भविष्यति ॥ २४ ॥

भूतलेऽच घटो नास्तीत्येषा या जायते मतिः ।

सा न भूतलमात्रे स्यात् प्रसक्तेर्घटवत्यपि ॥ २५ ॥

केवले भूतले चेत् स्यात् कैवल्यं तत्र कीदृशं ।

स्वरूपमात्रं नो तावदुर्मान्तरमथोच्यते ॥ २६ ॥

प्रमेयान्तरमेवात्र तावताङ्गीकृतं भवेत्

तच्च नेन्द्रियविज्ञानं तद्व्यापारानपेक्षणात् ॥ २७ ॥

स्वरूपमात्रदृष्टे हि भावे दूरगतोऽपि सन्

कथंचिज्जातजिज्ञासो नास्तित्वं प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥

तेन यत्रापि नास्तित्वं बुध्यते व्यापृतेन्द्रियः ।

भावांशमात्रे तत्रापि प्रत्यक्षस्य प्रमाणाता ॥ २९ ॥

१ दृष्टगोः पुरुषस्य गवयं तत्सदृशं पश्यतो यद्वैविषयं
गवयसादृश्यज्ञानं तदुपमानं नाम प्रमाणम् ।

नास्तित्वं च प्रमाणानामनुत्पत्त्यैव गम्यते ।
 नास्तित्वप्रतिपत्तिर्हि तां विना नास्ति कुचचित् ॥ ३० ॥
 योग्यप्रमाणानुत्पत्तेः कारणत्वपरिग्रहात् ।
 अतिप्रसङ्गदोषोऽपि नावकाशमुपाश्रुते ॥ ३१ ॥
 अनुत्पत्तिश्च न ज्ञाता सती कारणमक्षवत् ।
 तेन लिङ्गत्वशङ्कापि दूरादेव निराकृता ॥ ३२ ॥
 अनुत्पत्तिश्च विज्ञानहेतुश्चेल्लिङ्गवद्भवेत् ।
 अनवस्था प्रसज्येत नास्तित्वं नापि सिध्यति ॥ ३३ ॥
 किंच पादविहारादिव्यवहारश्च भूतले ।
 न भूतलपरिच्छेदमात्रेणैव प्रवर्तते ॥ ३४ ॥
 प्रसङ्गस्तत्र दुर्वारः कण्टकाद्यन्वितेऽपि हि ।
 अथ केवलभूभागपरिच्छेदात् प्रवर्तते ॥ ३५ ॥
 विकल्पं तत्र कैवल्यं ग्राह्यस्य ग्रहणस्य वा ।
 ग्राह्यस्य चेत् पुरैवाक्तो दोषस्तर्हि प्रसज्यते ॥ ३६ ॥
 ग्रहस्य चेत् तदा सूक्ष्मजिज्ञासा निष्फला भवेत् ।
 जाता हि केवला संविद्वस्तुनो भूतलादिनः ॥ ३७ ॥
 एका संसृष्टविषया तन्मात्रविषया परा ।
 तन्मात्रविषया या च द्विधा सापि प्रभज्यते ॥ ३८ ॥
 प्रतियोगिन्यदृश्ये च दृश्ये च प्रतियोगिनि ।
 तत्र तन्मात्रधीर्येयं दृश्ये च प्रतियोगिनि ॥ ३९ ॥
 नास्तित्वं सैव भूभागे घटादिप्रतियोगिनः ।
 ननु संसृष्टबुद्ध्या यः पुरस्तादवधारितः ॥ ४० ॥
 कथं तन्मात्रधीस्तत्र जाता भावेन तस्य चेत् ।
 शक्यते तदभावेऽपि वक्तुं यो यत्र सन्नभूत् ॥ ४१ ॥
 तस्याभावः कथं तत्र ब्रूयाच्चेत् तत्र कारणं ।
 तन्मात्रधिय एवास्तु वरं तत्कारणं ततः ॥ ४२ ॥
 तस्याः सम्प्रतिपन्नत्वाद्वादिनोरुभयोरपि ।
 चक्षुर्वदपरामृष्टं न कारणमदर्शनं ॥ ४३ ॥
 स्वाभावस्यागतस्यापि कारणत्वप्रसङ्गतः ।
 विशेषापादिका तस्य न निषेधस्य दृश्यता ॥ ४४ ॥
 भावरूपविशेषो हि नाभावस्योपपद्यते ।
 अदर्शने निवृत्तेऽपि पुनर्भावस्य कस्यचित् ॥ ४५ ॥
 प्राङ्नास्तित्वं व्यपदिशन्त्यदृष्टस्य पुरा क्वचित् ।
 दृश्यस्यादर्शनं तेन ज्ञातं सदवबोधकं ॥ ४६ ॥
 दृश्यादर्शनतस्तस्य ज्ञानं चेदव्यवस्थितं ।

यदि तन्मात्रसंविदिरूपं तु स्याददर्शनं ॥ ४७ ॥
 तदा तस्याः स्वसंविदेरनवस्था निवर्तते ।
 तेनावश्याभ्युपेतव्यो विमर्शो दृश्यगोचरः ॥ ४८ ॥
 अदर्शनमभावो हि तन्मात्रानुभवात्मकः ।
 तन्मात्रानुभवश्चायं यददर्शनरूपतः ॥ ४९ ॥
 विमृश्यते भूतलादौ तदभावः प्रपद्यते ।
 तन्मात्रानुभवश्चायं न मेयः फलभावतः ॥ ५० ॥
 किंच स्वयंप्रकाशोऽसाविति न्यायविदो विदुः ।
 नास्तीति शब्दस्तत्रैव स्वयंवेद्ये प्रवर्तते ॥ ५१ ॥
 तेन नास्तीति विज्ञानन्यायेन न समागतं ।
 मेयाभावे ततो मानमभावाख्यं कथं भवेत् ॥ ५२ ॥
 घटसत्ता न लभ्या हि नासत्ता चेदितकृमात् ।
 अभावव्यवहारोऽपि निःशङ्कगमनादिकः ॥ ५३ ॥
 तन्मात्रानुभवेनैव यथोक्तेन प्रवर्तते ।
 यदा यत्र च दृश्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनं ॥ ५४ ॥
 तदभावव्यवहृतिस्तदानीं संप्रवर्तते ।
 सूक्ष्मसंभवजिज्ञासाप्यतः सार्थकतां गता ॥ ५५ ॥
 तां विना न हि दृश्यत्वं सूक्ष्मसत्ताधिरोहति ।
 व्यवहारप्रवृत्तिश्च दृश्या दृष्टिनिबन्धना ॥ ५६ ॥
 तेन दृश्यत्वसिद्ध्यर्थं सार्थकं सूक्ष्मवीक्षणं ।
 नन्वेवं लक्षणग्रन्थस्यार्थस्तर्ह्यस्य कीदृशः ॥ ५७ ॥
 मीमांसार्णवसंभूतं पीयतां समयामृतं ।
 प्रत्यक्षाद्यपरिच्छेदमभावाख्यं चतुर्विधं ॥ ५८ ॥
 प्रमेयं साधयन् मानमभावाख्यं वदन्ति ये ।
 तन्निराकरणार्थोऽयं यत्नो भाष्यकृता कृतः ॥ ५९ ॥
 अभावोऽसंनिकृष्टस्य नास्तीत्यस्यावबोधकः ।
 प्रमाणान्न भवतीति प्रमाणाभावतोच्यते ॥ ६० ॥
 किं निराकरणस्येह फलमित्यथ चेन्मतं ।
 उच्यते लक्षणग्रन्थः प्रत्यक्षादेः समर्थ्यते ॥ ६१ ॥
 प्रमाणं कार्यगम्यं हि सर्वचेति विनिश्चितं ।
 निश्चयश्च प्रमाणस्य कार्यमित्यपि संमतं ॥ ६२ ॥
 निश्चयश्चेदमेवेति संवितिः सर्ववस्तुषु ।
 सच वस्त्वन्तराभावसंवित्वानुगमे सति ॥ ६३ ॥
 प्रमाणानुदयात् तत्र यद्यभावोऽवसीयते ।
 तदा तेन सहैव स्यात् प्रत्यक्षादेः प्रमाणात्ता ॥ ६४ ॥

लक्षणं क्रियमाणं हि तथाभूतस्य युज्यते ।
 न कृतं च तथा तेन न कृतं साधु लक्षणम् ॥ ६१ ॥
 इमां शङ्कां निराकर्तुं निराकरणमुच्यते ।
 कथं पुनरियं शङ्का भवत्यत्र निराकृता ॥ ६२ ॥
 अभावाख्यो नाम योऽस्ति यदयं प्रार्थ्यते पुनः ।
 प्रामाणानामनुत्पादः साधु तल्लक्षणं कृतं ॥ ६३ ॥
 इति पूर्वप्रमाणानां लक्षणानि समादधत् ।
 भाष्यकार इमं ग्रन्थं चक्रे नाभावलक्षणं ॥ ६४ ॥
 नन्वेवमपि पञ्चाह शब्दं हित्वा कथं पुनः ।
 भाष्यकारः प्रमाणानि चिचाक्षेपं न संदधत् ॥ ६५ ॥
 उच्यते व्यवहारस्य हेतुभूतप्रसिद्धये ।
 एवमाहोभयात्मापि व्यवहारः प्रतिष्ठितः ॥ ६६ ॥
 तत्र भावव्यवहृतिः पञ्चस्वेवोपलभ्यते ।
 अभावव्यवहारस्तु दृश्यादृष्टिविमर्शतः ॥ ६७ ॥
 सा हि भूभागसद्भावमात्रावच्छेदबन्धना ।
 यदा भावव्यवहृतिरिति प्रागेव दर्शितम् ॥ ६८ ॥
 मौमांसाजलराशे-
 रशेषनयरत्ननिकषनिजधान्नः ।
 इति शालिकनाथ इमा-
 ममृतस्य कलामुदाहरद्वारः ॥ ६९ ॥
 इति प्रकरणपञ्चिकायाममृतकला
 नाम षष्ठं प्रकरणं समाप्तम् ॥

स प्राप्य नृपतिद्वारमवतीर्य तुरंगमात् ।
 राजधानीं ससेनानीः सर्वशम्पायनोऽविशत् ॥ १ ॥
 प्रविश्य च सभामध्ये हर्षबाष्पाद्रचक्षुषः ।
 न्यस्तजानुः क्षितौ मूर्ध्ना ववन्दे चरणौ पितुः ॥ २ ॥
 आलिलिङ्गं सुतं राजा चुचुम्ब शिरसि क्षणं ।
 ग्रहीतुमेच्छदुत्सङ्गे स तु भूमावुपाविशत् ॥ ३ ॥
 द्रष्टुं पुनः पुनः प्रष्टुमनुप्रेनापि भूभुजा ।
 विसृष्टोऽयं मुहुः स्थित्वा मातरं वन्दितुं ययौ ॥ ४ ॥
 तां सुतालोकनानन्दचरत्क्षीरपयोधरां ।
 प्रणम्य जननीः सर्वा नन्दयामास वन्दनैः ॥ ५ ॥
 अभिनन्द्य कृतं ताभिरवतारणमङ्गलं ।
 शुक्नासमथ द्रष्टुमायासीत् तस्य मन्दिरं ॥ ६ ॥

द्वारि वाजिनमुत्सृज्य प्रविश्य प्रश्रयेण तं ।
 पितृवत् प्रणनामासौ मौलिना मेदिनीं स्पृशन् ॥ ७ ॥
 नमन्तमेनमुत्थाप्य स्वयमुत्थाप्य सादरं ।
 शुक्नासस्तु जग्राह कण्ठे पुलकिताननः ॥ ८ ॥
 कृतयत्नोऽपि नाध्यास्त चारुचामीकरासनं ।
 चन्द्रापीडः क्षितावेव तस्य न्यविशताग्रतः ॥ ९ ॥
 शुक्नासं च मुञ्चन्तमासनं स्वं न्यवारयत् ।
 तत्र क्षणमिव स्थित्वा द्रष्टुं प्रागान्मनोरमां ॥ १० ॥
 सप्रश्रयं प्रणम्याथ तां विलासवतीमिव ।
 ततोऽवाप्रविचित्राशीर्मङ्गलो निरियाय सः ॥ ११ ॥
 चन्द्रापीडस्य यादृक्षो दर्शनलिङ्गनक्रमः ।
 स वैशम्पायनस्यापि तादृगेव गृहद्वये ॥ १२ ॥
 न कश्चन सुतस्नेहविशेषश्च तयोरभूत् ।
 मन्त्रिणो राजपुत्रे वा मन्त्रिपुत्रे नृपस्य च ॥ १३ ॥
 सर्वोपकरणोपेतं पित्रा पूर्वं प्रकल्पितं ।
 जगाम चन्द्रापीडोऽयं कुमारभवनं महत् ॥ १४ ॥
 सुसंनिवेशमालोक्य तत्र रेमे चिराय सः ।
 स्थितिमिन्द्रायुधस्यापि स्वावासे पर्यकल्पयत् ॥ १५ ॥
 ततः स्नातानुलिप्राङ्गं कृताहारं सुखस्थितं ।
 मात्रा विसृष्ट आगत्य कञ्चुकी तमभाषत ॥ १६ ॥
 इयं हि पचलेखाख्या काम्बोजेश्वरकन्यका* ।
 केनापि दैवयोगेन परिभ्रष्टा पितुर्गृहात् ॥ १७ ॥
 बालैव-वर्धिता देव्या स्वयमन्तःपुरे निजे ।
 योग्या सकलविघ्नभूभूमिस्ते पार्श्ववर्तिनी ॥ १८ ॥
 मत्वेति देव्या प्रहिता कुमार प्रतिगृह्यतां ।
 इत्युक्तोपाहरत् कन्यां विनीतां प्रियदर्शनां ॥ १९ ॥
 सा तु तेनार्पिता कन्या ततः प्रभृति तं तथा ।
 असेवत यथा चास्य निजं चित्तमिवाभवत् ॥ २० ॥
 चकार तां च ताम्बूलकरङ्कस्याधिकारिणीं ।
 तुतोष च गुणैरस्याः शीलाचारनयादिभिः ॥ २१ ॥
 कियत्स्वपि व्यतीतेषु दिवसेष्वथ पार्थिवः ।
 यौवराज्यविधौ सूनोः संविधानमशिष्ययत् ॥ २२ ॥
 संमन्त्य शुक्नासेन सह विघ्नभूमिर्भरं

* कुन्तलेश्वर- इति पाठान्तरम् ।

† बाल्येऽपि इति पाठान्तरम् ।

संभारसंग्रहार्थमभिकरोत् कृतमङ्गलः ॥ २३ ॥
 संनिकृष्टाभिषेकं च दर्शनार्थमुपागतं ।
 चन्द्रापीडमथोवाच शुक्रनासः सविस्तरं ॥ २४ ॥
 तात विज्ञातशास्त्रस्य विनयाचारशीलिनः* ।
 नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्तिस्थिरमतेस्तव ॥ २५ ॥
 किंतु लोकांतरा लक्ष्मीरभिराममिदं वपुः ।
 नवं वयः परा शक्तिरिति दुर्विषहो भरः ॥ २६ ॥
 लक्ष्मीर्नाम परं पुंसामन्यथाभावकारणं ।
 विरलास्ते विकाराय न येषां तत्परिग्रहः ॥ २७ ॥
 पुष्पाति तीक्ष्णमूष्माणं हिनस्ति व्यक्तवादितां ।
 करोति भक्तविद्वेषमसमः श्रीकृतो ज्वरः ॥ २८ ॥
 न पश्यन्ति न शृण्वन्ति नापेक्षन्ते† हिताहितं ।
 न विदुः किं विचेष्टन्ते कष्टं श्रीविप्लुता नराः ॥ २९ ॥
 क्रमागतो नच‡ तस्यामाश्वासः कोऽपि विद्यते ।
 ह्योऽपि यचोषिता लक्ष्मीस्तच्चाद्यैव न दृश्यते ॥ ३० ॥
 वातरक्ताभिभूतेव भिन्नपादेव कण्टकैः ।
 लक्ष्मीर्निधातुं शक्नोति न क्वचिन्निर्भरं§ पदं ॥ ३१ ॥
 श्रीः सपत्नीमिव द्वेष्टि दृष्टिं सत्पथवर्तिनीं ।
 तां विना यच्च तच्चैव पतन्त्यन्धा इवेश्वराः ॥ ३२ ॥
 सत्पथस्योपदेष्टारस्तेषां प्रविरला नराः ।
 धूर्तैरेते हि भुज्यन्ते हृदयानुप्रवेशिभिः ॥ ३३ ॥
 आपातरमणीयेषु विषयेषु निरर्गलं ।
 तैरेव हि प्रवर्त्यन्ते मुखमाधुर्यपण्डितैः ॥ ३४ ॥
 धूर्तप्रतारिताश्चैव विषयासक्तचेतसः ।
 अकस्मात् प्रलयं यान्ति गीतिरक्ता मृगा इव ॥ ३५ ॥
 विषयेष्वतिकृष्टोऽयं विषयः स्त्रीति नाम यः ।
 जीवत्यन्यैः किलाकृष्टस्तेनाकृष्टो न जीवति ॥ ३६ ॥
 खलेष्वकृतविश्रम्भो विषयेष्वनिमग्नधीः ।
 साधुष्वभिमतो॥नित्यं महतीं श्रियमश्नुते ॥ ३७ ॥
 स त्वं न वञ्च्यसे धूर्तैर्न साधुभिरुपेक्ष्यसे ।

* -शालिनः इति पाठान्तरम् ।

† न विदन्ति इति पाठान्तरम् ।

‡ -तेतिनै- इति पाठान्तरम् ।

§ -निर्भयं- पाठान्तरम् ।

॥ -मुखो- इति पाठान्तरम् ।

यथा न बाध्यसे*कामैः प्रयतेथास्तथा सदा ॥ ३८ ॥
 कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः पित्रा च संस्कृतः ।
 त्वद्गुणेष्वतिसंतीषो मुखरीकुरुते स्म मां ॥ ३९ ॥
 युवराजधुरं पित्रा कल्पितामुद्रहन् स्थिरां ।
 विजितामपि चानेन पुनर्जय वसुंधरां ॥ ४० ॥
 इत्युक्त्वा विररामासौ तत्कल्याणपरायणः ।
 चन्द्रापीडस्तु तद्वाग्भिरलंकृत इवाभवत् ॥ ४१ ॥
 अथ पुण्येऽहनि स्नातं विधिवत् कृतमङ्गलं ।
 यौवराज्ये प्रियं पुत्रमभ्यषिञ्चन्महीपतिः ॥ ४२ ॥
 अभिषेकोत्सवस्तस्य जन्मलाभोत्सवादपि ।
 अधिकः सर्वलोकस्य बभूवानन्दवर्धनः ॥ ४३ ॥
 सर्वाभ्यो दिग्भ्य आजगमुर्गृहीतोपायना नृपाः ।
 द्विजाश्च तुतुषुः प्राग्गोभूकनकदक्षिणाः ॥ ४४ ॥
 अन्यचाहनि दैवज्ञः श्लाघ्ययोगगुणान्विते ।
 ददौ दिग्विजये यात्रां युवराजो नृपाज्ञया ॥ ४५ ॥
 कृतप्रस्थानहोमोऽसौ विधिज्ञेन पुरोधसा ।
 शस्तास्त्रचक्रमभ्यर्च्य शास्त्रोक्तैर्मन्त्रविस्तरैः ॥ ४६ ॥
 गीतस्वस्त्ययनो विप्रैः प्रचुरस्वर्गोतोषितैः ।
 यन्नरुद्रासया माचा कृतप्रस्थानमङ्गलः ॥ ४७ ॥
 शंखदुन्दुभिनिर्घोषमुखरीकृतदिङ्मुखः ।
 स्तुतस्तारं पतद्भिश्च सूतमागधवन्दिभिः ॥ ४८ ॥
 स्रग्विलेपनधूपादिसंभारांचितदैवतः ।
 पितरौ शुक्रनासं च प्रणम्य निरगाद्गृहात् ॥ ४९ ॥
 इन्द्रायुधमथारुह्य पौरजानपदाशिषः ।
 शृण्वन्नगर्याः पूर्वेण द्वारेण निरियाय सः ॥ ५० ॥
 ततोऽनुगम्यमानोऽसौ बलाहकनिवेदितैः ।
 सहस्रसंख्यैः क्षितिपैरुल्लसच्छचामरैः ॥ ५१ ॥
 वैशम्पायनमेकच पार्श्वे श्वेताश्ववर्तिनं ।
 अन्यच्च पचलेखां च पश्यन्नश्वतरीस्थितां ॥ ५२ ॥
 तस्मिन्नहनि स स्तोत्रं प्रस्थाप्योच्छ्रिततोरणं ।
 चित्रं निवासमध्यास्त शिप्राकूले प्रकल्पितम् ॥ ५३ ॥
 अथापरेद्युस्तथायाशेषाभरणभूषितः ।
 प्रावर्तत प्रबन्धेन प्रस्थातुमतुलोद्यमः ॥ ५४ ॥

* नाक्रम्यसे इति पाठान्तरम् ।

† -राजे इति क्वचित् सुपाठः ।

पीडयन्निव सैन्येन पातालतलवासिनः ।
 रजसा च तदुत्थेन स्थगयन् गगनस्थितान् ॥ ५५ ॥
 नमयन्ननतान्*भूपानानतान् परिपालयन् ।
 अवश्यानुत्खनन् कांश्चिदुत्खातान् प्रतिरोपयन् ॥ ५६ ॥
 विश्वासयन्नविश्वस्तान् संरक्षन् शरणागतान् ।
 दस्युनुत्सादयन् दण्डैः साधून् संमानयन् धनैः ॥ ५७ ॥
 ब्राह्मणेभ्यो ददद् ग्रामान् कुर्वन् देवकुलावलीः ।
 नवानि निजचिह्नानि तत्र तत्र प्रवर्तयन् ॥ ५८ ॥
 वर्षचितयमात्रेण समग्रामर्णवावधिं ।
 स बभ्राम प्रबन्धेन मान्धातेन वसुंधरां ॥ ५९ ॥
 जिगाय प्रथमं प्राचीं दिशं तदनु दक्षिणां ।
 ततः प्रतीचीं पश्चाच्च प्रतापनिधिस्ताराम् ॥ ६० ॥
 अथ हेमजटाख्यानां किरातानां निकेतनं ।
 स सुवर्णपुरं नाम जित्वा जग्राह हेलया ॥ ६१ ॥
 या च कैलाससीमान्तभूर्नितान्तमनोरमा ।
 तस्यां दिग्विजयश्रान्तः कियतोऽध्यास्त वासरान् ॥ ६२ ॥
 एकदा तु स तत्स्थानादारुह्येन्द्रायुधं वने ।
 मृगयानिर्गतोऽपश्यत् किंनर्या सह किंनरम् ॥ ६३ ॥
 आलोक्य कौतुकाकृष्टदृष्टिरश्वमुखौ च तौ ।
 आदित्सुः प्रेरयामास तावेव प्रति वाजिनम् ॥ ६४ ॥
 अपूर्वपुरुषालोकचासात् कैलासकन्दरं ।
 प्रवेष्टुं कामौ सहस्रावेगेनानुससार तौ ॥ ६५ ॥
 पाष्णिप्रहरणाभ्यासशालितोदयरंहसा ।
 पञ्चयोजनमाना भूस्तेनाश्वेन व्यलङ्घत ॥ ६६ ॥
 तौ च पर्वतमारूढावगतस्तस्य किंनरौ ।
 ततस्तद्गृहणे काङ्क्षां हृदयादुत्सर्ज सः ॥ ६७ ॥
 अशक्नोदनुसर्तुं च कश्चित् परिजने न तं ।
 तादृशेणाप्यनुगम्येत धावन्निन्द्रायुधः कुतः ॥ ६८ ॥
 अथ वल्गां समाकृष्य श्रमस्वेदार्द्रविग्रहं ।
 दृष्ट्वाकाकिनमात्मानं श्वसन्तं च तुरंगमम् ॥ ६९ ॥
 निर्वर्णयंस्तमुद्वेगं मानुषाणामगोचरं ।
 विहस्यैवात्मनात्मानं सानुतापमचिन्तयत् ॥ ७० ॥
 अहो किमपि मे मौर्ख्यमस्यानाभिनिवेशिनः ।

* -चुन्नतान् इति पुस्तकान्तरपाठः ।

† महता इति पाठान्तरम् ।

यदात्मा बालकेनेव व्यर्थमायासितो मया ॥ ७१ ॥
 अगृहीतेन को वार्थः कोऽर्थः प्राप्तेन वासुना ।
 किंनरद्वितयेनेति मया मूढेन नेक्षितं ॥ ७२ ॥
 पन्था निरूपितो नायमाविष्टेनैव धावता ।
 नचात्र लभ्यते मर्त्या मम मार्गस्य देशकः ॥ ७३ ॥
 श्रूयते किल वर्षस्य भारतस्यावसानभूः ।
 कैलाससंनिकृष्टेयमिह मर्त्यस्य का कथा ॥ ७४ ॥
 वने पर्णतृणाकीर्णं पादमुद्राश्च वाजिनः ।
 न स्युर्यदनुसारेण यास्यामि शिविरं शनैः ॥ ७५ ॥
 केवलं दक्षिणामाशां पुरस्कृत्य यथा तथा ।
 गन्तव्यं किंतु मध्याह्नसमयोऽयमुपस्थितः ॥ ७६ ॥
 अनुभूतोऽतिमात्रं च खेदस्तादिह साम्प्रतं ।
 लब्ध्वा कुतोऽप्यपस्ताभिर्यास्यामि विगतश्रमः ॥ ७७ ॥
 इत्थं विचिन्त्य पानीयमन्वेषितुमितस्ततः ।
 परिभ्रमन् घनस्निग्धं शाखिनां खण्डमैक्षत ॥ ७८ ॥
 ततस्तदनुकूलेन पथा गच्छन् समीरणैः ।
 आह्लाद्यत नवोत्फुल्लकमलामोदवाहिभिः ॥ ७९ ॥
 मत्तद्विषमदासिक्तमृणालदलदन्तुरं ।
 स पन्थानमथापश्यदम्भसामनुमापकम् ॥ ८० ॥
 तेन गत्वागखण्डस्य मध्ये जलधिसंनिभं ।
 अदृष्टपारपर्यन्तमालुलोके महत् सरः ॥ ८१ ॥
 तदालोकनमात्रेण दूरादपगतश्रमः ।
 प्राप्य तत्पुलिनोपान्तं वाजिनोऽवततार सः ॥ ८२ ॥
 कृत्वापनीतपर्याणं तं स्थलीलुठितौत्थितं ।
 गृहीतशङ्खलगासमाप्नुताधूतकेसरम् ॥ ८३ ॥
 उत्तार्य सरसस्तीरतरौ संयम्य वाजिनं ।
 क्षिप्वासिधेनुलूनानि तृणान्येतस्य चाग्रतः ॥ ८४ ॥
 स्वयं सस्रौ पपौ वारि बुभुजे विसकन्दलीम् ।
 उत्तरीयशिरोधानो निषसाद शिलातले ॥ ८५ ॥
 ततो मुहूर्तविश्रान्त उत्तरस्मिन् सरस्तटे ।
 समुच्चरन्तं शुश्राव गीतध्वनिममानुषं ॥ ८६ ॥
 तस्यां दिशि दृढासक्तचक्षुस्तत्प्रकन्धरः ।
 तमादौ निविडश्रोत्रशुक्तिरिन्द्रायुधोऽश्मणोत् ॥ ८७ ॥
 कुतोऽत्र विजने गीतमित्याविष्कृतकौतुकः ।

१ असिधेश्वरिका ।

उत्थाय चन्द्रापीडोऽथ तामेव दिशमभ्यगात् ॥ ८८ ॥
 गीतश्रवणलुब्धेन सलीलमभिधावता ।
 अष्ट्रेणापि मार्गोऽस्य मार्गेणैव न्यवेद्यत ॥ ८९ ॥
 गत्वा प्रासादमैचिष्टु स्फाटिकं नातिदूरतः ।
 हसन्तमिव कैलासलक्ष्मीविभवमंशुभिः ॥ ९० ॥
 देवं चतुर्मुखं तत्र रत्नपीठप्रतिष्ठितं ।
 भगवन्तमुमाक्रान्तं ददर्श प्रणनाम च ॥ ९१ ॥
 तस्याथ दक्षिणं मूर्तिमाश्रित्य विहितासना ।
 उत्सङ्गनिहितां वीणां वादयन्ती कलस्वनां ॥ ९२ ॥
 देहप्रभावितानेन कुन्दगौरेण सर्पता ।
 साक्षाल्लक्ष्मीरिव क्षीरजलधेर्मध्यवर्तिनी ॥ ९३ ॥
 कोपाग्निशमितानङ्गप्रत्युज्जीवनवाञ्छया ।
 रतिः प्रसादयन्तीव तपसा पार्वतीप्रियं ॥ ९४ ॥
 नवेऽपि वयसि प्राप्रवैराग्याभ्यासवासना ।
 व्यलोकि कन्यका तेन धृतपाशुपतव्रता ॥ ९५ ॥
 चन्द्रापीडश्च तां दृष्ट्वा विस्मयाविष्टमानसः ।
 केयं स्यात् कन्यका नास्या दिव्यतां प्रति संशयः ॥ ९६ ॥
 नान्तर्धानमियं गच्छेन्न वा गगनमुत्पतेत् ।
 न मौनमवलम्बेत मर्त्यसंदर्शनेन वा ॥ ९७ ॥
 इत्यादि चिन्तयन्नास्त स्तम्भावासितविग्रहः ।
 गीतावसानसमयप्रतीक्षणपरायणः ॥ ९८ ॥
 साथ गीतं समाप्य विनिधाय च वल्लर्का ।
 प्रणम्य चन्द्रचूडाय चन्द्रापीडमभाषत ॥ ९९ ॥
 अतिथे स्वागतं तुभ्यं सौम्य विश्रम्यतामिह ।
 प्राप्नोऽसि स्वामिमां भूमिमित आगम्यतामिति ॥ १०० ॥
 चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य बह्वात्मानममन्यत ।
 व्रजन्तीमनुवव्राज देवतावत् प्रणम्य तां ॥ १ ॥
 विवेश नातिदूरेऽथ निजासनगुहा*मसौ ।
 स्थिताजिनकुशालाबुपाचदण्डकमण्डलुं ॥ २ ॥
 तत्र दर्भासनासीनमुपविष्टा मृगाजिने ।
 पप्रच्छ चन्द्रापीडं सा स्वरूपागमनादिकं ॥ ३ ॥
 स तु सर्वं यथावृत्तमाचक्षे सविस्तरं ।
 सा च विज्ञाय वृत्तान्तं निर्जगाम बहिर्मुहुः ॥ ४ ॥

* -श्रमगुहा- इति पाठान्तरम् ।

गृहीतभिन्नापात्रा च क्षणमास्त तरोरथः ।
 आपूर्यत स्वयं शीर्णैः फलेस्तदमृतोपमैः ॥ ५ ॥
 ततस्तदुपभोगाय चन्द्रापीडं न्ययुङ्क्त सा ।
 अन्वतिष्ठच्चस्तस्याः स च विस्मयमानधीः ॥ ६ ॥
 तस्मिन्नथ कृताहारे गिरिप्रस्रवणान्तिके ।
 गत्वा सापि फलाहारप्रक्रियामाचमाचरत् ॥ ७ ॥
 आगत्य च पुनस्तस्मिन्नुपविश्य मृगाजिने ।
 तारापीडोज्जयिन्यादिकथया क्षणमास्त सा ॥ ८ ॥
 अपि नाम स्ववृत्तान्तं मद्वेषापि वर्णयेत् ।
 पृष्ट्वेत्येवं क्षणं दध्यौ चन्द्रापीडः सकौतुकः ॥ ९ ॥
 दृष्ट्वा चास्याः प्रकृतिमधुरामाकृतं भावशुद्धिं ।
 दाक्षिण्यं च प्रकृतिसरलं लब्धवाक्यावकाशः ।
 आत्मेदन्तं नियतमखिलं वक्ष्यति प्रार्थितेयं
 चन्द्रापीडः क्षणमतिकृतप्रश्नसंप्रत्ययोऽभूत् ॥ १० ॥
 इति कादम्बरीकथासारे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

श्रीः

अप्येतद्विश्वमालोक्य जलबुद्बुदवच्चलम् ।
 यन्मायामोहितप्रज्ञा रागवन्तः पुनर्वयम् ॥ १ ॥
 भवामस्तत्र तन्मायां जेतुं विश्वविमोहिनीम् ।
 शरण्यं भवभीतानामीश्वरं तमुपास्महे ॥ २ ॥

॥ अथ विट्टलशास्त्रिणो जीवनवृत्तान्तः ॥

आसीत् कोङ्कणेषु कल्याणग्रामनिवासी जोसीत्युपनामको
 महाराष्ट्रब्राह्मणो बालकृष्णो नाम विट्टलशास्त्रिणः पिता ।
 सोऽस्मिन् विट्टलशास्त्रिण्यष्टवर्षदेशीय एव सदारपुत्रः काशी-
 माजगाम । अवात्सीचचात्र स कथमप्युपार्जितस्वल्पधनो वर्ष-
 द्वयं सुखेन । ततो दैवोपहतस्य तस्य भार्यायां प्रसूतिमारुतेन
 मुक्तजीवितायां सोऽपत्यप्रेम्णा सुतसंवर्धनपरोऽपि प्रत्यशभा-
 र्यामरणजनितशोकातिशयः स्वयमपि वर्षद्वयाभ्यन्तर एव पर-
 लोकमगात् । एवमुपरते ताते मातरि चोपशान्तायामयं विट्ट-
 लशास्त्री तदानीं द्वादशवर्षवयस्को निराश्रयः परमबुद्धिमत्त-
 याभ्यासशालितया चाल्पेनैव कालेनाधीतवर्षदसंहिताब्राह्म-
 णस्ततः समुद्रतकाव्यरसास्वादरुचिः काव्यकोपकौमुद्यादिव्यु-
 त्पत्तिजनकान् ग्रन्थानधीत्य पर्वतीयभवानीशंकरशास्त्रिणः स-
 मीपे वासवदत्ताकादम्बर्यादिगद्यग्रन्थान् काव्यप्रकाशादिसा-
 हित्यशास्त्रीयग्रन्थान्श्चाध्यैष्ट । ततो न्यायशास्त्रं पिपठिषुस्त-
 च्छास्त्रेऽतिप्रवीणस्यान्धदेशीयभाऊशास्त्रिणः समीपे तच्छास्त्रं
 सम्यगधीतवान् । एवं संस्कृतेऽधीत्ययमिहण्ड्रीयभाषोपनिब-

द्वयन्यार्थजिज्ञासुर्नगर एव द्विजांस्तद्वापायन्यानितस्ततोऽ-
धीत्य तत्र सम्यग्व्युत्पत्तिमुपलिप्सुस्तदानीं पाठशालाध्यक्षस्य
प्रभोर्ब्यालण्टेनाख्यस्याभ्यनुज्ञया संस्कृतेङ्गुडीयवर्गं प्रविवेश ।
तत्र प्रविष्टः स दशवर्षाणीङ्गुडीयभाषामधीयानस्तद्वापास्थानं
कतिपयबेकनाचार्यप्रणीतनोवमार्गनन्संज्ञकादिशास्त्रीययन्यान्
संस्कृतभाषायां व्यतनोत् । एवं यान् शास्त्रसंग्रहादिनूतनय-
न्यान् प्रभुर्ब्यालण्टेनाख्यः संस्कृते प्राणेषीत् तेषु सर्वेष्वयं विद्व-
लशास्त्री बलवत् तत्साहाय्यमकरोत् । तेनास्मिन्नतिप्रीणानः
स प्रभुस्त्रिपञ्चाशदुत्तराष्टादशशततमे ख्रीष्टशकेऽमुं न्यायशा-
स्त्राध्यापकसहकारपदे न्ययुङ्क्त । ततस्त्रीणि वर्षाणि तत्कार्यं
सम्यक् कुर्वन्नेऽस्मिन् परमप्रीतः स एव प्रभुः षट्पञ्चाशदुत्त-
राष्टादशशततमे ख्रीष्टशकेऽमुं प्रधानसांख्यशास्त्राध्यापकपदे
न्ययौचीत् । ततश्चात्यैरेव वर्षः प्रभौ ब्यालण्टेनाख्ये स्वदेशं
गतवति पाठशालाध्यक्षमार्थयिक्यसाहिबाख्यमप्ययं तैस्तैः
पाठनादिभिः स्वकर्मभिरत्यन्तं समतोषयत् । एवं सांख्यशा-
स्त्राध्यापकपदवीमारूढ उपचीयमानकीर्तिर्मध्यमे वयसि वर्त-
मानः सर्ववस्तूनामानुकूल्येनात्मानं सुखिनं मन्यमानो देवोप-
हतो गतसंवत्सरारम्भे सहसैवातितीव्रज्वरेण व्याप्तनुश्विकि-
त्सकैरलं चिकित्सितोऽपि महतीं पीडामन्वभूवत् । ततो महता
क्लेशेन कथमपि प्रशमिततीव्रज्वरोऽतिदुर्बलतया स्वकार्यकर-
णेऽक्षमोऽपि पाठशालायां प्रत्यहमाजगाम । ततश्च पुनरने-
कविधैः ग्रीहादिभी रोगैर्मृत्योः पाशैरतितरां बद्धोऽयमेकोन-
चत्वारिंशदुर्षवयस्कोऽनपत्यः सप्तषष्ठ्युत्तराष्टादशशततमे ख्री-
ष्टशके मार्चसंज्ञकमासस्य षड्विंशे दिने सूर्यास्तानन्तरमल्पे-
नैव कालेन स्वमित्राण्यत्यन्तं खेदयन् परलोकमगात् ।

एवं परलोकं गतवत्यस्मिन्नतितरां खित्रोऽयमहमस्य सुहृदो
जीवनवृत्तमीदृग्विलक्षणपुरुषवृत्तजिज्ञासूनां विदेशीयानां भा-
रतवर्षीयाणां च जनानां कर्णपथं निरनं पुस्तत् संक्षेपतोऽवलिखम् ।
गोविन्ददेवशास्त्री

RÁMA AND SÍTÁ.

V.

Then flashed the fury from KAIKEYI's eyes,
As thus she spake with long and burning sighs :
"Yea, I will set upon the throne my son,
And banish RÁMA ere the day be done.
But aid me, damsel, and some plan declare
That never RÁMA, but my son, be heir."
"Hast thou forgotten?" thus the maid replied,
"Or dost thou love thy secret thoughts to hide?
Or dost thou wish, gay queen, to hear me tell
An ancient story which thou knowest well?
Then I will speak : Lady, be thine to hear,
And mark my story with attentive ear.
In days of yore the Gods thy husband chose

To aid their arms against their demon foes.
Thou, of thy love, didst follow where he led,
And thou wast near him when he fought and bled.
Thy care preserved him, when in desperate strife
He sank exhausted, and restored his life.
Grateful for this, thy loving husband sware
To grant two boons, thy first and second prayer.
Then come, remind him of the promised vow,
And let thy double suit be granted now.
For thine own son, thy well-loved BHARAT, claim
The right of heirship and the Regent's name,
And pray that RÁMA in the woods may roam,
Twice seven long years an exile from his home.
Once more attend : the gloomy chamber seek,
Rage in thine eye and tears upon thy cheek ;
With robes disordered and dishevelled hair,
Fall on the cold ground and lie prostrate there.
When the king comes, still sad and speechless lie,
Give him no answer, lift not up thine eye.
Well do I know that thou hast ever been,
And more than ever art, his favourite queen.
For thy dear sake he'd dare, O well-loved dame,
To cast his body to the burning flame :
Such death were welcome, but he ne'er will brook
To anger thee or bear thine angry look.
Fain will he offer gems and pearls and gold :
Turn from his gifts, be silent, stern and cold.
Then to his mind those promised boons recall,
And claim them boldly : he will grant thee all.
When he has raised his darling from the floor,
And sworn again to grant as first he swore,
Then for thy son demand the royal sway,
And drive Prince RÁMA to the woods away.
For twice seven years if absent he remain,
The people's love may stablish BHARAT's reign.
Cast shame away : the king is well inclined,
And this the hour to move his easy mind."
Then queen KAIKEYI, full of joy and pride,
Thus to her maid in gladsome tone replied :
"Good is the plan thy ready wits devise,
Sagest of crook-backed damsels, deep and wise !
Without thy constant care, thy faithful aid,
Unknown to me the king his plot had laid.
The crook-backed race are hideous to the sight,
Deformed, malicious, born for guile and spite :
Far other thou, with features formed to please,
A lovely lotus bending to the breeze.
Thy hump, dear damsel, too, becomes thee well,
For there the arts of noble warriors dwell ;
And when KAUSALYA's son makes way for mine,
Around that hump a chain of gold shall shine.
Yes, I will deck thee on that happy day
When RÁMA banished takes my fears away :
With finest gold these hands thy hump shall deck,
And fling rich pearls around thy graceful neck.

A precious frontlet, wrought with utmost care,
Bound on thy brow, shall make thy face more fair,
And thou shalt move along in bright attire,
Each woman's envy and each man's desire :
Fair as a lovely Goddess shalt thou be,
And challenge the sweet moon to rival thee."
Her lady's praise with joy the damsel heard,
And thus again with wiles her spirit stirred,
As the queen lay upon her sumptuous bed
Like sacred fire upon the altar fed :
"Mistress, arise, the glorious plot complete :
Let the king find thee in thy sad retreat.
No prudent builder will the bridge delay
Till the wild waters shall have rolled away."
She ceased. The lady of the glorious eyes
Rose from her couch as MANTHARA bade her rise,
And sought the mourner's cell, in beauty's pride
Sure of his love who gave and ne'er denied.
There on the ground, obedient to the girl,
She threw her necklace and each matchless pearl,
And all the lustre to her beauty lent
By sparkling chain and golden ornament.
Like a fair nymph upon the ground she fell ;
And, "Soon," she cried, "thy task will be to tell
That BHARAT rules as heir in RÁMA's stead,
Or that the monarch's darling queen is dead."
Slow and majestic, as the Lord of Night,
When his full glory fears the Dragon's might,
Glides through the calm fields of the autumn sky,
Where clouds with fleecy skirts are floating by,
So to KAIKEYI's palace, rich and vast,
King DASARATHA in his glory passed.
There stalked flamingoes mixt with swans and cranes,
And gorgeous peacocks spread their jewelled trains ;
There screamed the parrot in his home of wire,
There breathed the music of the flute and lyre.
There many a damsel waited in the shade,
Here sat a dwarf, and there a crook-back maid
Lay in the shadow of the woven bower
Where glowed the champac and asoca flower.
There many a porch, above the waving wood,
On ivory columns wrought with silver, stood.
There trees that aye with fruit and blossom glowed
O'er limpid waters hung their tempting load.
Here seats of silver and of gold were placed,
Here cates and viands lured the dainty taste.
Not e'en the Gods who dwell at ease, I ween,
Could boast a brighter home than that fair queen.
With longing eyes the monarch looked around,
But no KAIKEYI in her bower he found ;
Yet 'twas the time at which the royal dame
Was ever there to greet him as he came.
Then, moved by love and racked with anxious thought,
News of his darling from her maids he sought.
"My lord," a trembling damsel thus replied,

"The queen in anger to the cell has hied."
Then sick at heart, his senses all astray,
The monarch hastened where the lady lay
Upon the cold bare ground, in mean attire,
While grief consumed her as a burning fire.
There the old king beheld his youthful wife,
Most fair, most wicked, dearer than his life,
Prostrate and speechless, lovely and forlorn,
Like a sweet creeper by the roots upturn,
Or a frail nymph of heaven, or Goddess, hurled
From glorious Swarga to this nether world.
As bends an elephant to heal the smart
Of his mate wounded by a venomed dart,
Soothes her with tender touch, and tries in vain
To check the flowing blood and stay her pain ;
So the sad husband tried each kind caress
To still the fury of the queen's distress :
"I know not, darling", thus he spake, with sighs,
To the fair lady of the lotus eyes,
"The sudden cause of all this wrath and woe,
Why thou art angry, why thine eyes o'erflow.
Who has offended thee, or dared to slight
My love, my lady and my sole delight ?
Tell me, my dearest, art thou faint or ill ?
I have physicians of unrivalled skill,
One for each varied malady and pain,
Come, speak, KAIKEYI, and be well again.
Wouldst thou for foe or friend have dole or meed ?
The guiltless punished or the guilty freed ?
The low exalted or the proud disgraced ?
The poor made wealthy or the rich abased ?
Tell but thy secret wish, dear love, I pray ;
My lords and I thy slightest word obey.
By all the merit that my life has won
I swear, my darling ; speak, and it is done.
The whole broad earth whereon the sunbeams shine,
And all her flocks and oorn and gold are mine ;
Choose what thou wilt : no bounds shall bar thy choice,
But let me hear again thine own dear voice,
And all thy grief and pain shall pass away
Like hoar frost shrinking from the God of Day."
The queen replied : "No insult has distressed,
No fault of others has enraged my breast.
One earnest wish I have, if thou wilt swear,
Bound by a mighty oath, to grant my prayer."
She ceased. The king, by his great love betrayed,
Leapt, like a roedeer, to the snare she laid.
With a fond smile beneath his darling's head
He placed his hand, and raised her up, and said :
"Hast thou not learnt, my foolish love, till now,
That on this earth there is none dear as thou
To me, save only Ráma ? By his life
I swear to grant thee what thou wilt, dear wife ;
I swear by him most worthy long to live,
Blest with all blessings that the Gods can give,

My peerless boy, pride of mine aged eye,
 Whom but one hour to see not, is to die."
 "Now hear," she cried, "ye thirty Gods and three,
 Witness the oath that he has sworn to me!
 Hear it, ye Sun and Moon, thou Ether, hear,
 O Night and Day, O World and Space, give ear!
 Listen thou Heaven, do thou attend O earth,
 With visitants of more than mortal birth!
 Angel, and Demon, and night-wandering shade,
 And Household Deities, our present aid;
 Each Power and high Intelligence, with all
 That think and know, to hear his oath, I call.
 And now, I pray thee, O my lord and king,
 A time long past to thy remembrance bring,
 When Gods and Demons met in furious fray,
 And I preserved thee on that awful day.
 Call to thy mind the guerdon promised then,
 And grant my double prayer, O king of men.
 If thou refuse to do as thou hast sworn,
 Despised by thee I will not live till morn.
 This solemn pomp in RÁMA's name begun,
 Grace BHARAT with it: consecrate my son.
 And forth to DANDAK's distant forest drive
 Thy RÁMA, banished for nine years and five:
 There let him lead a hermit's life, and wear
 The deerskin mantle and the matted hair."
 Was it a dream? or did I swoon away?
 Did sudden frenzy turn my mind astray?
 This for a moment was the monarch's thought,
 The while his breast with sorest anguish wrought.
 He looked for comfort and for rest in vain,
 But found no solace, none, but bitter pain,
 Like a poor doe who sees the tigress near,
 Lost and amazed and stupefied with fear.
 He spoke no word, but, sinking on the ground,
 Sighed like a serpent by the charmer bound.
 At length, when slowly voice and sense returned,
 He bent upon the queen fierce eyes that burned
 With flashes of intolerable fire,
 Eager to scorch her with their furious fire:
 "What wrong," he cried, "have I or RÁMA done,
 Scourge of my house, thou fell and wicked one?
 Hast thou the heart to ruin my sweet boy,
 And him who loves thee as a son, destroy?
 Ah! woe is me that e'er I made thee mine,
 And brought thee here, the ruin of my line,
 In name the daughter of a king, in truth
 A deadly serpent with a venomous tooth.
 Tell me, what fault can I pretend to find
 In virtuous RÁMA, praised by all mankind?
 How can I then my darling son forsake?
 No, take my life, my royal honours take,
 Be either queen from my embraces torn,
 But not my RÁMA, not mine eldest born.
 Gazing on him mine aged eyes are glad,

And when I see him not my soul is sad.
 The world may live without the sun, the grain
 Spring from the earth without the genial rain,
 But I without my son should be no more;
 Take RÁMA from me, and my life is o'er.
 Banish the thought! thine impious plan forego;
 How couldst thou scheme a plot so full of woe?
 Canst thou no mercy find, no sorrow feel?
 See with thy feet upon my head, I kneel.
 Thou dost not mean it, 'tis a cruel jest
 To try the love that warms a father's breast.
 Hast thou not oft, when in thy lap he smiled,
 Sworn he was dear to thee as thine own child?
 Has he not since, to youth and manhood grown,
 Most sonlike love and sweet obedience shown?
 Never from man or woman have I heard
 Against my RÁMA one accusing word.
 His gentle-manners ever soft and kind
 All hearts to him in firm affection bind.
 Truthful and just, that noble prince of men
 Is loved and honoured by each citizen.
 A docile pupil, prompt to succour woe,
 Feared by the foeman for his matchless bow,
 Faithful and pious, reverent, sincere,
 Holy and wise, to all most justly dear.
 Canst thou for him thy wicked plot devise,
 Good as the Gods, and, as the Sages, wise?
 No angry word, no harsh reproof, e'er slips
 From the fair portal of his gentle lips.
 And at thy bidding how can I consent
 To curse him with the doom of banishment?
 Mercy, KAIKEYI, hear my bitter cry,
 A poor old weeping man whose death is nigh.
 This sea-girt land has treasures rich and rare,
 Take all, KAIKEYI, but my RÁMA spare.
 Once more, O queen, my suppliant hands entreat,
 Once more my lips are on thy lovely feet:
 O save my RÁMA, save my dearest child,
 Nor let me die a wretch dishonoured and defiled."
 No thrill of pity through her bosom ran,
 As thus again the cruel queen began:
 "If thou hast promised and art now forsworn,
 How wilt thou keep thine ancient name from scorn!
 When gathered kings thy truth and honour praise,
 How wilt thou bear thine abject eyes to raise
 And answer thus: 'Ah! kings, ye little know,
 My queen to whose fond care my life I owe,
 Saved by whose sweet love I am living now,—
 To her I promised and I broke my vow.'
 Then will they scorn the king once counted just,
 And tread his vaunted honour in the dust.
 His flesh and blood the truthful Saivya gave,
 And fed the hawk, a suppliant dove to save:
 True to his word ALARKA gave his eyes,
 And gained rich guerdon in the blissful skies.

The furious sea himself his promise keeps,
 And ne'er beyond his stated limit sweeps.
 Remember all I did for thy dear sake,
 And tremble now thy promised word to break.
 Thou hopest RÁMA to the throne to raise,
 And with KAUSALYA live voluptuous days.
 But be it truth or falsehood, right or wrong,
 I claim thy promise unredeemed so long.
 Make RÁMA Regent, and before thine eyes
 This day KAIKEYI drinks the bowl, and dies.
 Far better die, than live one day, to see
 Obsequious subjects, with no glance on me,
 Before my rival, RÁMA's mother, stand,
 And hail her lady with the suppliant hand.
 Now by my son and by myself I swear,
 No tears shall soften me, no gift or prayer,
 This, only this, shall now my soul content,
 I claim thine oath and RÁMA's banishment.

Rámáyana Book II, Cantos IX, X, XI.

THE SÁHITYA-DARPAṆA, OR MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 146.)

No. 678. A Metaphor in which the excellence rises to an excessive or inordinate degree is termed even so.

COMMENTARY.

a. This is what is named Metaphor of Inordinate Excellence. For example, the following stanza of mine.

"This face is the moon herself without the spot; the under-lip is a *vimbu* fruit ripened in a long time, the receptacle of nectar; these eyes are lotuses blooming day and night with a superior beauty; and the body is a sea of charms exceedingly delightful to one who immerses himself into it."

Here the excellence is inordinate from the circumstances of being devoid of spot, &c.

TEXT.

No. 679. When what is superimposed is identified with the subject of *superimposition* and serves the purpose in hand, it is Commutation (*parināma*) and is twofold as being Appositional or Non-appositional.

COMMENTARY.

a. This figure is termed Commutation, as the object superimposed is commuted into the nature of the subject of superimposition.—For example:—

"Of a smile she made a present to me who had arrived from a distance, and an embrace with the pressure of the breast was the wager laid by her in gaming."

In other, or ordinary, cases, a present and a wager are in the shape of clothes, ornaments or the like,

whilst in the present case of entertaining a lover and gaming with him, they take the shapes of a smile and an embrace. Here in the first half of the stanza the figure is used without an apposition, and in the second with an apposition.

b. In the Metaphor, as for instance in the sentence 'I see the moon-face,' the superimposed moon serves only to embellish the expression, but has no subserviency to the act of seeing which is in question. Whilst here in the above stanza, the present, for instance, is identical with the subject of *superimposition* viz. the lady's smile, and is subservient to her showing regard to her lover which forms the theme of the first half. Hence it is that in the Metaphor what is superimposed is to be construed as merely characterizing, or distinguishing the subject, and in the present figure, as being identical with it.

c. In the stanza beginning "When a servant commits offence" (§675 b.) the ornament is Metaphor not Commutation, as the act of piercing the foot, done by the thorn, is not in question, for such an act could never be intended towards the consummation of a proposed object or effect.

d. This ornament too, like the Metaphor, is found with the excellence risen to an inordinate degree (see § 678); as:—

"Where (in the Himálaya) the herbs luminous at night, shooting their rays into the interior of cavern-houses, become (or act as) hymenean lamps, unfed by oil, to the foresters enjoying the company of their consorts."

Here the lamps in the shape of the herbs are subservient to the removal of darkness, which removal is favourable to enjoyment and is the principal matter in hand. Because of their being unfed by oil, they have an excellence risen to an inordinate degree.

TEXT.

No. 680. Doubt is when an object under description is poetically suspected to be something else. This is threefold, as being (1) Pure or (2) Containing a certainty, or (3) Ending in a certainty.

COMMENTARY.

a. It is Pure when it terminates in doubt; as:—

"Is this a new Sprout, that from an exuberance of juice, has burst forth from the tree of youthfulness, or is this a Wave of the Sea of charms overflowing its banks, or is this the Disciplinary Rod of the Deity of love, eager to expound his doctrines to men agitated by fancy?"

b. The sort 'containing certainty' is when there is doubt in the beginning and the end, but certainty in the middle; as:—

"Is this the God of day?—he rises in a chariot with

seven horses. Is this Fire? Certainly, it does not traverse in all directions *at once*. Is this Yama himself? He again rides on a buffalo.' thus do thy foemen entertain doubts, seeing thee, *O monarch*, in battle."

Here in the middle there is the certainty of its not being the sun &c., *that are exerting their destructive power*. Were there the certainty of the royal hero, there would not arise a second or third suspicion.

c. When there is doubt in the beginning but certainty in the end, it is the sort 'ending in a certainty. For example:—

"Is this a lotus *shining* near in the lake?—or the face of a youthful lady?—thus did somebody, after doubting for a moment, attain certainty, by means of those gestures of loving indifference unknown to the companions of the crane (*i. e. lotuses which are produced in a lake the border of which is frequented by the bird.*)

d. In such a doubt, not raised by poetical fancy, as 'Is it a post or a man?' we have not the present ornament.

e. "To whose mind does not the doubt suggest itself—does it exist or does it not?"—with respect to that waist of thine, lady of the lotus-eyes, oppressed with the weight of thy breasts?"

The ornament here is the Hyperbole (*atishayokti*), the proper subject of the present ornament being a suspecting of an object of comparison to be what it is intended to be compared to.

TEXT.

No. 681. The Mistaker is the thinking, from resemblance, of an object to be what it is not—suggested by poetical fancy.

COMMENTARY.

a. For example:—

"The simple cowherd, under an illusion of milk, places his jars beneath the cows; fair ones put the blue lotus to their ear, *for ornament*, mistaking it for the white water-lily; the mountain girl plucks the jujube fruit, fancying it to be a custard apple: who is there in whose mind the profuse beams of the moon do not cause a delusion?"

b. An illusion caused by the nature of things is not the subject of the present ornament, such as the illusion of silver in the mother o'pearl, nor an illusion not arising from resemblance, as in the following example:—

"In a choice between her association and separation, her separation is to be preferred to her association. In union there is but she alone, but in separation the triple word is full of her."

TEXT.

No. 682. The description of one, under a variety of

characters, arising (1) from a difference of perceivers or (2) from a difference of peculiarities, is termed Representation.

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

"The Deity was apprehended as their beloved by the cowherdesses, as a child by the old, as their lord by the gods, as Naráyana (the Universal Soul) by the devotees, as the Absolute by those who practised abstract devotion."

Here the taste &c. of the cowherdesses and others are the respective occasions of the manifold representation of the same Deity as associated with the several attributes. As they have said: 'The cognizance of one and the same object, determined, as it is, by a consideration of any of its particular attributes, differs according to the taste, the purpose or the habit of thinking of the perceiver.'

b. In the present example, the state or nature of being beloved &c., ascribed to the Deity (Krishna), being real, and the perceivers being different, the ornament is not that of the Garland of Metaphors (§ 675 a), nor the Mistaker (§ 681) nor a Hyperbole consisting in making a distinction where there is none (§ 694 e). In the last ornament, as in the example beginning "Other indeed is the beauty of her body" (§ 694 e), the objects of description viz., beauty, &c., are *falsely* represented as distinct, but here the state of being beloved &c., are not falsely ascribed to the Deity by the cowherdesses &c., inasmuch as the character of being beloved, for instance, did belong to him at the time.

c. Some say that this figure invariably derives its strikingness from another ornament, and that in the said example there is a Hyperbole, inasmuch as Krishna, though really one and the same, is represented as distinct, with respect to the several beholders, under the character of one beloved or the like which is intended to be exclusive of those of a child &c. But notwithstanding the presence of this ornament (*Hyperbole*), the peculiar strikingness consisting in a distinction of perception, from a difference of the perceivers, constitutes the distinct figure named Representation.

d. The passage in the description of the country called Śrīkanṭha—"It was fancied an adamant frame by those that had gone for refuge, the etherial void by the *chātakas*" is an instance of the present ornament, distinct from Hyperbole, it being here associated with the figure of Metaphor. Strictly, however, in the clause beginning 'Etherial void' they would have the ornament Mistaker not Metaphor, for the superimposition of a character, only when preceded by an apprehension of its distinction from what it is superimposed upon,

constitutes the Metaphor or the like, founded, as it is, upon the Qualitative Indication (see § 18). As the venerable Vāchaspathi Mīśra, in his gloss on the commentary of the Śāricaka Mīmāṃsā, says—"A word *implying something to be compared to* is used to signify or describe something else (*i. e. the object of comparison*) with reference to some implied attribute common to the significations of both the words. When, in such an employment of a word, the speaker and hearer have the right apprehension *i. e. the understanding of resemblance*, it is qualitative, or founded upon a common quality and is preceded by a conception of the distinction of the two objects." Now here in the description of the country Śrīkanṭha, the superimposition upon it of the nature of the ethereal void on the part of the *chātakas* is occasioned by mistake. In the same passage, further on—"a sacred grove by the ascetics, a place of amours by the courtisans" we have an instance of the association of the figure of Commutation (§ 679).

e. "In thy deep solemnity (*gāmbhīrya*) thou art the ocean, in thy gravity a mountain"—in such an example as this, the distinction of the OBJECTS *viz.* the qualities of solemnity &c., is the occasion of the manifold representation of the same man, the former sort resting upon a SUBJECTIVE distinction, the distinction of the cognising persons not of attributes cognised.

f. "He is grave (or Brihaspati—*guru*) in speech, broad (*prithu*) of breast and white (or *Arjuna*) in fame"—this is a case of this sort distinct from the Metaphor, Hyperbole founded upon a Paronomasia being the ornament connected here.

TEXT.

No. 683. The denial of the real nature of a thing and the ascribing of an alien, or *imaginary*, character constitute the figure of Concealment.

COMMENTARY.

a. This is twofold, the superimposition, or the attribution of a fancied character, being sometimes preceded by the denial of the real nature and sometimes the denial being preceded by the superimposition. For examples of these two sorts in their order:—

"This is not the sphere of ether but the ocean; these are not stars but fragments of fresh foam; this is not the moon, but the Royal Serpent (*Śeśha*) coiled; and that is not a black spot but the Foe of Mura (*Vishṇu*) reclining."

"Lo! the orb of the cool-rayed luminary shining like a lump of foam, kisses the crest of the Western Mountain, bearing the smoke, under the disguise of the manifest black spot, of the fire of love kindled during the night."

b. This stanza is mine.—Similarly a negation of the

real character is to be understood under such a form as the following:—

"The ocean shines in the shape of the heavens, and the stars are the foam thereof."

TEXT.

No. 684. If having somehow given expression to some secret object, one should construe his words differently, either by a Paronomasia or otherwise, it too is Concealment.

COMMENTARY.

a. By a Paronomasia, as:—

"In the season of clouds it is really impossible to remain without a husband (or without falling—*apatitayā*)."
"Art thou troubled, fickle woman?"—"No, no, dear lady, the way is slippery."

Here the woman, having at first said 'without a husband' in the expression *apatitayā*, construes it otherwise than was her real meaning into 'without falling.'

b. Without a Paronomasia; as:—

"What creeper is there here before me that clings not close to the tree, with its body agitated by the wind?"
'Dost thou, fair friend, call to mind thy festive dalliance with thy lover?' 'No, no, I just described a feature of the rainy season.'"

c. In the Crooked Speech (§ 641), a different construction is given to another's speech, and here to one's own; so it is distinct from that ornament. It is distinct too from the Dissembler (see § 749), for the secrecy is first expressed by the person who afterwards conceals it.

TEXT.

No. 685. Certainty, again, is the establishing of the real, having denied the foreign, or fancied, character.

COMMENTARY.

a. 'Certainty' is the name of the present ornament.—'The foreign' *i. e.* what is superimposed.—For example, my own couplet:

"It is a face, not the lake-born flower (red lotus), these are eyes, not blue lotuses; rove not, honey-maker, fruitlessly here by the side of the fair-eyed lady."

b. Or, for example:—

"It is a garland of lotus-stalks on my breast not the Chief of serpents; it is a string of blue lotus-leaves round my neck not that sheen of poison; it is not ashes but the cooling dust of sandal that besmears my body, separated as I am from my love. Strike me not, Bodiless Deity (*Kāma*) mistaking me for Śiva thy foe—wherefore rushest thou to me with anger?"

c. This is not 'Doubt ending in certainty' (§ 680 c) since in that figure, the suspicion and the certainty successively reside in the same subject. Here the suspicion belongs to the black bee, for instance, and the certainty to the lover. Nay the black bee has no suspicion,

inasmuch as the bee's approaching so near would be possible, only when its cognition has not more than one alternative, *that is, when it does not waver between two thoughts but is single and certain.* 'Well then let it be the Mistaker (§ 681).' Granting that the bee &c., was under a mistake, it is felt by the man of taste that it is not the mistake that causes surprise *in the present examples*, but the peculiar manner in which the lover &c., express themselves. Besides even if it be not really meant that the bee or the like did fly towards the face, of the fair woman or was under any mistake, such a sort of speech would be quite possible, simply as a compliment to one beloved &c. Nor is the figure *in our present examples* a metaphor implied, inasmuch as the face *for instance*, is not cognised under the character of a lotus, *that character being expressly denied.* Nor is it Concealment (§ 683), *the real nature of the thing* under description not being denied. Thus, in reality, this ornament is distinct from those spoken of by the ancients. This figure does not belong to such a speech as 'This is mother o'pearl not silver' addressed to somebody bending towards a pearl oyster under a notion, of silver, *such a speech being wanting in strikingness, the essence of an embellishment.*

(To be continued.)

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

SIR,

As any thing connected with Sanskrit literature can claim insertion in your celebrated journal, the death of one who was in the foremost rank of the Hindu literary world, whose name is familiar to Sanskrit scholars, European and Indian, and who has left behind him his works which are valuable to Sanskrit students, should be prominently noticed in it.

Pandit Prema Chandra Tarkabagis, late Professor of Rhetoric in the Sanskrit College, Calcutta, is dead. This event took place here on the 25th day of last month.

The Hindu Republic of letters has thus lost one of its illustrious constituents. His death has made a gap in it not easy to be filled.

For want of detailed information relating to the career of the learned Pandit, we give in a few words a few general facts of his life. He was a kulin Bráhmaṇ of Bengal, an inhabitant of a village in the district of Burdwan. He received the rudiments of his education under private teachers, but he learned the higher branches of literature in the Sanskrit College, Calcutta, in the days of Professor Wilson. He was a favourite scholar with the Professor, as he used to tell us, and won his esteem by his proficiency in Grammar, and by translating Bengali passages into Sanskrit verse when the Professor only expected a version in prose. An anecdote is preserved of

his College days, which shows that he was very quick in College Examinations. It was a rule with him to give in his papers before all other Examinees. It happened in one examination that while Professor Wilson was expecting to receive his papers, another pupil gave him his own. Without glancing even on this paper the learned Professor immediately went to Prema Chandra to ask the cause of his unusual delay. He had been some years in College when the Professorship of Rhetoric became vacant. There were many candidates for the much coveted post, and Prema Chandra was one of them. Professor Wilson rejected all other candidates and appointed his favourite scholar, Prema Chandra, to the post. He honourably occupied the Professorial chair for 30 years. After this period he retired from active life and for the last 2 or 3 years he passed his days here with a view to close his life in this sacred spot. This object he obtained.

The literary merits of modern Pandits in general become known to the public by their controversies in assemblies, or by their lectures to their pupils. They seldom devote their time to literary writing. The best opportunity of showing their literary talents in writing would be when they are to present some verses to some great men as Rajas or princes, or when they are to give their Judgments (vyavasthá) in writing. Thus the fame of a Pandit often does not travel beyond his neighbourhood and dies away with him; or if it, in some particular case, does not vanish so soon, being preserved through local tradition, friends or pupils, it lasts only a generation or two after him. Besides, the want of literary productions of the Pandits prevents the public from forming any judgment on their merits after death. But such is not the case with the illustrious subject of our writing. The public has not to form any judgment from the reports of his friends or pupils, for he has transmitted to us his works to prove his merits. He used his tongue when in his professorial chair, but he used his pen when in his closet; and hence we enjoy the fruits of those labours.

He has not left for us any poetical compositions, for we have enough of that species of writing. Neither has he left for us theological or polemical controversies, for in these days they are thought too useless to be read. He has left us a useful kind of writing. He has left us commentaries on difficult poems and dramas. His first essay in this branch of writing, after his academical career, we learn, was "A commentary on the first 11 chapters of Naishadha." He did not finish the remaining chapters. His other principal works are commentaries on the "Kávyádarsa," on the "Rághava Pandaviya," on the "Murari Nataka" and on the "Uttara Rama Charita." His minor works are his commentaries on a few chapters

of the Raghuvansa, on the eighth chapter of the Kumara, and his notes on Sacoontala &c., &c. Besides these he edited numerous works for the public in the Bibliotheca Indica.

In none of these works is he guilty of the charge laid down in the following two lines :

"Commentators each dark passage shun,

And hold a farthing rush-light to the sun ;"

A charge of which even Mallinath is guilty in some places of his works.

This is a hurried account of the life and writings of Pandit Premā Chandra Tarkabagis. A little time and proper investigation would bring much interesting matter to light. The friends and relatives of the Pandit should furnish the public with a more detailed account.

The day has not come when Indian Boswells will write lives of Indian Johnsons, but the time has certainly arrived when notices of eminent persons should be handled in newspapers and journals.

It is a sacred duty to embalm the memories of the illustrious dead, and it was a sense of this sacred duty that urged the writer of this, a dutiful pupil of the deceased, to bring before the public this short account of one who as a commentator, the first of this age, falls not behind the much celebrated Mallināth.

A. B.

Benares, April 1st, 1867.

ON

THE RELATIONS OF THE PRIESTS

TO THE OTHER

CLASSES OF INDIAN SOCIETY IN THE VEDIC AGE.

By J. MUIR Esq.

(Continued from page 168.)

viii. 4, 19. "We have celebrated among the Turvaṣus the profuse riches, consisting of hundreds of horses (bestowed) at the festivals of Kuranga, at the distributions made by this powerful and fortunate king. 20. After sixty thousand pure cows,¹ I, a rishi, have driven away herds of cattle obtained by the Priyamedhas with faces upturned to heaven, through the prayers of the sacrificing son of Kaṇva. 21. Even the trees² rejoiced at my arrival, (exclaiming), 'they have obtained cows in abundance, they have obtained horses in abundance.'"³

viii. 5, 37. "May ye, Aṣvins, take notice of my new gifts, how Kaṣu, of the race of Chedi, has bestowed on

me a hundred camels and ten thousand kine. 38. The people are prostrate beneath the feet of the descendant of Chedi, and the men about him are but leather-workers (before him), who presented to me ten kings brilliant as gold. 39. Let no one try to walk in the path which these Chedis tread. No sage is regarded as a more bountiful man (than this prince.)"

viii. 6, 46. "I have received a hundred from Tirindara, a thousand from Parṣu, the riches of the Yādvas. 47. They gave three hundred horses, ten thousand cows, to Sāman the Pajra. 48. The exalted prince overpassed the sky, giving a yoke of four camels; he (overpassed) the Yādva tribe by his renown."

viii. 19, 36. "Trasadasyu, son of Purukutsa, the bountiful lord, the patron of the virtuous, gave me fifty females (cows or mares).⁴ 37. And while I was travelling..... at the ford of the Suvāstu, Syāva, the wealthy lord of the Diyas (or of gifts) brought three seventies."

viii. 21, 17. "Was it Indra who gave to me, the worshipper, all this wealth? or was it the blessed Sarasvatī who gave this riches, or was it thou, Chitra? 18. King Chitra and other kings who (dwell) along the Sarasvatī, diffused himself (over us) like Parjanya, in a shower, bestowing a thousand and tens of thousands."

viii. 24, 29. "May the gift of Nārya reach the Vyaṣnas, offerers of Soma-libations, together with abundant wealth, in hundreds and thousands. 30. If any one, sacrificing, enquire of thee (O Ushas), wheresoever thou art engaged, where (he is), reply, 'This Vala dwells remote on the banks of the Gomati.'"⁵

viii. 46, 21. "Let the ungodly man come forward¹ who has received as large a present as this which Vasa, the son of Aṣva, has received at the break of to-day's dawn from the Pṛthuṣravas, the son of Kanīta. 22. I have received the sixty thousand and ten thousand (appropriated to) the son of Aṣva, two thousand camels, ten hundreds of brown (mares), ten of (mares) with three ruddy spots, and ten thousand cows. 23, 24. Ten brown, impetuous, irresistible, swift, overbearing steeds of the bountiful Pṛthuṣravas, son of Kanīta, cause the circumference of the chariot wheel to whirl round. Bestowing a golden chariot, he has shewn himself a most bountiful sage, and acquired the most extended renown..... 30. As oxen approach the herd, so they draw near to me. 31. Then when he had called for a hundred camels from amongst the grazing herd, and two thousand among the white cattle. 32. I, the sage,

¹ Or, "No one, (as) the sage expects, will (prove to be) a more munificent person."

² See in note above the remarks on vii. 18, 22.

³ Compare the similar expressions in R. V. v. 61, 19.

⁴ This challenge seems to mean that no ungodly man had received such gifts.

¹ Sāyana explains *nirmajām* as *nihṣheṣheṇa suddhānam gavām*. Roth leaves the word unexplained; and Prof. Aufrecht suggests *nirmajām*, "garments," as perhaps the true reading.

² Compare Psalm xcvi. 12.

³ This verse is translated in Benfey's Glossary in the *Sāma-veda*, s.v. *meha*.

received a hundred from the Dása¹ Balbútha, the deliverer. These men of thine, O Váyu, protected by Indra, rejoice; protected by the gods, they rejoice. 33. Then that large woman is led away, covered with jewels, towards Vaṣa, son of Aṣva."

viii. 54, 10. "May the opulent prince, who bestows on me speckled cows with golden housings, never perish, O gods. 12. Over and above the thousand speckled cows, I received a bright, large, broad, shining piece of gold. 13. Men have exalted to the gods the renown of the grandson of Durgaha,² who was bountiful to me in (bestowing) a thousand (cows)."

viii. 57, 14. "Near me stand six men in pairs, in the exhilaration of the Soma juice, bestowing delightful gifts. 15. Of Indrota I received two brown horses, from the son of Rksha two tawny, and from the son of Aṣvamedha two ruddy horses. 16. From the son of Atithigva (I received) horses with a beautiful car, from the son of Rksha horses with beautiful reins, and from the son of Aṣvamedha horses of beautiful form. 17. Along with Pútakratu, I obtained six horses with mares³ from Indrota, the son of Atithigva. 18. Among these brown horses was perceived a bay mare with a stallion, and with beautiful reins and a whip. 19. May no mortal, however desirous, of reviling, fasten any fault upon you, O ye possessors of food."

x. 33, 4. "I, a rishi, have solicited king Kuruṣra-vaṇa, descendant of Trasadusyu, the most bountiful of sages. 5. Let me celebrate, at the (sacrifice), attended with a thousand gifts, (that prince) whose three tawny mares convey me excellently in a car. 6. Of which father of Upamaśravas, the agreeable words were like a pleasant field to him who uttered them. 7. Attend, O Upamaśravas, son (of Kuruṣra-vaṇa), and grandson of Mitrátithi—I am the encomiast of thy father. 8. If I had power over the immortals, or over mortals, my magnificent (patron) should still be alive. 9. The man even of a hundred years lives not beyond the period ordained by the gods;⁴ so hath (everything) continually revolved."

x. 62, 6. "The Virúpas, who sprang from Agni, from the sky, Navagva, and Daṣagva, who perfectly possesses the character of an Angiras, is elevated to the gods. 7. The sages (princes) in concert with Indra lavished a herd of cows and of horses. Men have exalted to the gods⁵ the renown of me, Aṣṭakarní, who,

bestowed a thousand. 8. Let this man¹ now multiply; may he shoot up like a sprout, he who at once lavishes a thousand hundred horses for a gift. 9. No one equals him, as no one succeeds in grasping the summit of the sky.² The largesses of the son of Savarna have been diffused as widely as the sea. 10. Yadu and Turva gave two robust bondmen to serve (me) with abundance of kine. 11. Let not this man, the leader of the people who lavishes thousands, suffer calamity. Let his largesses go on vying with the sun. May the gods prolong the life of the son of Savarna, from whom we, without fatiguing labour [or without cessation], have received food."

x. 93, 14. "I have spoken this (in praise) of Duh-síma, Prthavána, Vena, and Ráma,—a god among the magnificent,—who, having yoked five hundred (horses) for our benefit,—their (liberality) became renowned by (this) course. 15. Over and above this, Tánva straightway assigned, Párthya straightway assigned, Máyva straightway assigned (to us) here seventy-seven."

If we consider that the various texts which have just been quoted are the productions of the class whose pretensions they represent and whose dignity they exalt, and further, if we take into account the indications, supplied by various other passages which I shall cite below, of indifference to the gods and to their ministers manifested by the other sections of the community, we may think it necessary to make some deduction from the impression which we had at first received of the estimation in which the priestly order was held at the time when the hymns of the Rigveda were composed. But after every such allowance has been made, it will remain certain that the *brahman*, whether we look upon him as a sage and poet, or as an officiating priest, or in both capacities, was regarded with respect and reverence, and even that his presence was considered an important condition of the efficacy of the ceremonial. Thus, in i. 164, 35, the priest is described as "the highest heaven of speech;" in x. 107, 6, a liberal patron is called a rishi and a priest, as epithets expressive of the greatest eulogy; in x. 125, 5, the goddess Vách is said to make the man who is the object of her special affection a priest and a rishi; in vi. 45, 7; vii. 7, 5; viii. 16, 7; and ix. 96, 6, the term "priest" is applied honorifically to the gods Indra, Agni, and Soma; in iv. 50, 8, 9, great prosperity is declared to attend the prince by whom a priest is employed, honoured, and succoured; and in iii. 53, 9, 12; v. 2, 6; vii. 33, 2, 3, 5; and vii. 83, 4,

¹ Roth, s. v. *dása*, conjectures that instead of *dáse*, the proper reading is here *dásán*, which would alter the sense to, "I received a hundred slaves from Balbútha."

² Langlois *in loco* refers for illustration of this to R. V. iv. 42, 8.

³ Sáyana here understands *vadhūmatah*, of mares, *vaḍavābhis tadvatah*.

⁴ Compare R. V. viii. 23, 4: "As the gods desire so it comes to pass; no one—no mortal, however hostile—can hinder that (will) of theirs."

⁵ Compare viii. 54, 12, above.

¹ In my article on "Manu, the progenitor of the Aryan Indians," Jour. R. A. S., xx, p. 416, note, I translated this word *manu* as a proper name, perhaps wrongly.

² Comp. S. P. Br. xiii. 5, 4, 14: "Neither former nor later men of the five races have reached this great work of Bharata (performed) today, as no mortal has reached the sky with his arms."

the highest efficacy is ascribed to the intervention and intercession of priests.

Again, although the commendations which are passed in the hymns to priests have been composed by interested parties, and though the value of the presents bestowed has no doubt been enormously exaggerated, there is no reason to doubt that the ministers of public worship, who possessed the gift of expression and of poetry, who were the depositaries of all sacred science, and who were regarded as the channels of access to the gods, would be largely rewarded and honoured.¹

It is further clear, from some of the texts quoted above (ii. 1, 2; iv. 9, 3; x. 52, 2), as well as i. 162, 5, and from the contents of hymns ii. 36; ii. 37; ii. 43; and x. 124, 1,² that in the later part of the Vedic era, to which these productions are probably to be assigned, the ceremonial of worship had become highly developed and complicated, and that different classes of priests were required for its proper celebration.³ It is manifest that considerable skill must have been required for the due performance of these several functions; and as such skill could only be acquired by early instruction and by practice, there can be little doubt that the priesthood must at that period have become a regular profession. The distinction of king or noble and priest appears to be recognized in i. 108, 7, as well as in iv. 50, 8, 9; whilst in v. 47, 7, 14, a similar distinction is made between king and rishi; and it is noticeable that the verse, in other respects nearly identical, with which the 36th and 37th hymns of the eighth mandala respectively conclude, ends in the one hymn with the words, "Thou alone, Indra, didst deliver Trasadaśyu in the conflict of men, magnifying prayers" (*brahmāṇi vardhayan*); whilst in the other the last words are, "magnifying (royal) powers" (*kṣatratrāṇi vardhayan*), as if the former contained a reference to the functions of the priest, and the latter to those of the prince.

¹ It is to be observed that, in these eulogies of liberality, mention is nowhere made of Brāhmanas, as the recipients of the gifts. In two places, viii. 4, 20, and x. 83, 4, a rishi is mentioned as the receiver. In later works, such as the Śatapatha Brāhmaṇa, on the contrary, the presents are distinctly connected with Brāhmanas. Thus it is said in that work, ii. 2, 2, 6: "Two kinds of gods are gods, viz., the gods (proper), whilst those Brāhmanas who have the Vedic tradition, and are learned, are the human gods. The worship (*yajna*) of these is divided into two kinds. Oblations constitute the worship offered to the gods, and presents (*dakṣiṇā*) that offered to the human gods, the Brāhmanas, and presents (*dakṣiṇā*) that offered to the human gods, the Brāhmanas, who possess the Vedic tradition and are learned. It is with oblation that a man gratifies the gods, and with presents that he gratifies the human gods, the Brāhmanas, who possess the Vedic tradition and are learned. Both these two kinds of gods, when gratified, place him in a state of happiness" (*sudhāyām*); or "convey him to the heavenly world," as the expression is varied in the parallel passage of the same work, iv. 3, 4, 4.)

² See also i. 94, 6, where it is said: "Thou (Agni) art an *adhvaryu*, and the earliest *hotri*, a *praśāstri*, a *potri*, and by nature a *purohita*. Knowing all the priestly functions (*ārtvijyā*) wise, thou nourishest us," etc.

³ See Prof. Müller's remarks on this subject, *Anc. Sansk. Lit.*, pp. 485 ff.; and Dr. Haug's somewhat different view of the same matter in his *Introd.* to *Āit. Br.*, pp. 11 ff.

⁴ In regard to the great importance and influence of the priests, see Müller's *Anc. Sansk. Lit.*, pp. 485 ff.

While, however, there thus appears to be every reason for supposing that towards the close of the Vedic period the priesthood had become a profession, the texts which have been quoted, with the exception of one (x. 90, 12) which will be further adverted to below, do not contain anything which necessarily implies that the priests formed an exclusive caste, or, at least, a caste separated from all other by insurmountable barriers, as in later times.¹ There is a wide difference between a profession or even a hereditary order, and a caste in the fully developed Brahmanical sense. Even in countries where the dignity and exclusive prerogatives of the priesthood are most fully recognized (as in Roman Catholic Europe), the clergy form only a profession, and their ranks may be recruited from all sections of the community. So, too, is it in most countries, even with a hereditary nobility. Plebeians may be ennobled at the will of the sovereign. There is, therefore, no difficulty in supposing that in the Vedic era the Indian priesthood—even if we suppose its members to have been for the most part sprung from priestly families—may have often admitted aspirants to the sacerdotal character from other classes of their countrymen. Even the employment of the words *brāhmaṇa* and *rājanya* in the Rig-veda does not disprove this. The former word, derived from *brahman*, "priest," signifies, as already intimated, nothing further than the son or descendant of a priest (the word *brahma-putra*, "son of a priest," is, as we have seen, actually used in one text),—just as the latter (*rājanya*) means nothing more than the descendant of a king or chief (*rājan*).

The paucity of the texts (and those, too, probably of a date comparatively recent) in which the word *brāhmaṇa* occurs, when contrasted with the large number of those in which *brāhmān* is found, seems to prove conclusively that the former word was but little used in the earlier part of the Vedic era, and only came into common use towards its close. In some of these passages (as in vii. 103, 1, 7, 8; x. 88, 19) the Brāhman is merely alluded to as a priest, and in vii. 103, the comparison of

¹ Dr. Haug, in his tract on the "Origin of Brāhmanism," p. 5, thus states his views on this question: "It has been of late asserted that the original parts of the Vedas do not know the system of caste. But this conclusion was prematurely arrived at without sufficiently weighing the evidence. It is true the caste system is not to be found in a developed state, the duties enjoined to the several castes are not so clearly defined as in the Law Books and Purāṇas. But nevertheless the system is already known in the earlier parts of the Vedas, or rather presupposed. The barriers only were not quite so insurmountable as in later times." This view he supports by a reference to the Zend Avesta, from which he deduces the conclusion that the people had been divided into three classes even before the separation of the Indian from the Iranian Aryans, and adds: "From all we know, the real origin of the caste appears to go back to a time anterior to the composition of the Vedic hymns, though its development into a regular system with insurmountable barriers can be referred only to the latest period of the Vedic times." As thus stated, the difference between Dr. Haug and other European scholars is one of degree and age, not of principle, for none of them assert any distinction of race, or congenital difference, between the castes or classes.

frogs to Bráhmans may seem even to imply a want of respect for the latter and their office.¹ In other places (i. 164, 45, and x. 71, 8, 9) a distinction appears to be drawn between intelligent and unintelligent Bráhmans, between such as were thoughtful and others who were mere mechanical instruments in carrying on the ceremonial of worship,² which, however, certainly points to the existence of a sacerdotal class. In another passage (x. 97, 22) the importance of a Bráhman to the proper performance of religious rites appears to be clearly expressed. In x. 109, where the words *bráhmān* (*passim*) and *bráhmaṇa* (in v. 4) seem to be used interchangeably—the inviolability of Bráhmans' wives, the peril of interfering with them, and the blessing attendant on reparation for any outrage committed against them, are referred to in such a way as to shew at once the loftiness of the claims set up by the Bráhmans on their own behalf, and to prove that these pretensions were frequently disregarded by the nobles. In x. 16, 6, the Bráhmans are spoken of as inspired by Soma, and in vi. 75, 10, the manes of earlier Bráhmans are reckoned among those divine beings who have power to protect the suppliant. But in none of these texts is any reference made to the Bráhmans constituting an exclusive caste or race, descended from an ancestor distinct from those of the other classes of their countrymen. In fact, it is proved by one of the additions (cited above) which have been made in the Atharva-veda (v. 17, 8 f.) to one of the hymns just referred to (x. 10, 9), that, even at that later period when that addition was made, Bráhmans had but little regard to the purity of the sacerdotal blood, as they did not intermarry with women of their own order only, or even with women who had previously lived single, but were in the habit of forming unions with the widows of Rájanyas or Vasyas, if they did not even take possession of the wives of such men while they were alive.⁴

¹ See Müller's remarks on this hymn in his *Anc. Sansk. Lit.*, p. 494.

² In R. V. viii. 50, 9, it is said: "Whether an unwise or a wise man, O Indra, has offered to thee a hymn, he has gladdened (thee) through his devotion to thee."

³ That the remarriage of women was customary among the Hindus of those days is also shewn by A. V., ix. 5, 27 f., quoted in my former paper on Yama, p. 299.

⁴ This latter supposition derives a certain support from the emphasis with which the two verses in question (A. V. v. 17, 8, 9) assert that the Bráhman was the only true husband. Whence, it may be asked, the necessity for this strong and repeated asseveration, if the Rájanya and Vaisya husbands were not still alive, and prepared to claim the restoration of their wives? The verses are, however, explicable without this supposition.

It is to be observed, however, that no mention is here made of Súdras as a class with which Bráhmans intermarried. Súdras were not Aryas, like three upper classes. This distinction is not recognised in the following verse of the A. V. xix. 62, 1: Make me dear to gods, dear to princes, dear to every one who beholds me, both to Súdra and to Arya." (Unless we are to suppose that both here and in xix. 32, 8, *árya* = a Vaisya, and not *árya*, is the word.) In Satapatha Bráhmaṇa, Káya Sákhi (Adhvarya Kāṇḍa, i. 6), the same thing is clearly stated in these words, for a copy of which I am indebted to Professor Müller: --*Tan na sarva eva prapadyeta na hi devāḥ sarveṇaiva sangachhante | árya eva bráhmaṇo vā kshattriyo vā vaiśyo vā te hi yajñiyāḥ | no eva sarveṇaiva samvadeta na hi devāḥ sarveṇaiva samvadante áryeṇaiva bráhmaṇena vā kshattriyeṇa vā vaiśyena vā te hi yajñiyāḥ | yady enam súdeṇa*

Even if we suppose these women to have belonged to priestly families, this would only show that it was no uncommon thing for females of that class to be married to Rájanyas or Vaisyas—a fact which would, of course, imply that the caste system was either quite unknown, or only beginning to be introduced among the Indians of the earlier Vedic age. That, agreeably to ancient tradition, Bráhmans intermarried with Rájanya women at the period in question, is also distinctly shewn by the story of the Rishi Chyavana and Sukanyá, daughter of king Saryáta, narrated in the Śatapatha Bráhmaṇa, and quoted in my former paper, "Contributions to a Knowledge of Vedic Mythology," No. ii., pp. 11 ff. See also the stories of the Rishi Syávāśva, who married the daughter of king Rathaviti, as told by the commentator on Rig-veda, v. 61, and given in Prof. Wilson's translation vol. iii. p. 344.

We have, however, still to consider the single text of the Rig-veda, x. 90, 11, 12, which seems at first sight to prove the existence of a belief in the separate creation of the four castes at the time when it was composed. A careful examination of the context in which these verses are found,¹ or even of the verses themselves, will, however, I think, lead to the conclusion that the representation is allegorical, and implies no opinion regarding the literal origination of the four classes. It is not even said that the Bráhman was produced from the mouth, the Rájanya from the arms, or the Vaisya from the thighs of Purusha; but that these classes formed respectively those members of his body. It is the Súdra alone who is asserted to have sprung from the part of the body with which he is associated—the feet.

sāmvedo vindet "ittham enam nichakshva" ity anyam bráyád esha dik-shitasopuchárah. "Every one cannot obtain this (for the gods do not associate with every man), but only an Arya, a Bráhman, or a Kshattriya, or a Vaisya, for these can sacrifice. Nor should one talk with every body (for the gods do not talk with every body), but only with an Arya, a Bráhman, or a Kshattriya, or a Vaisya, for these can sacrifice. If any one have occasion to speak a Súdra, let him say to another person, 'Tell this man so and so.' This is the rule for an initiated man."

In the corresponding passage of the Mādhyandina Sákhi (p. 224 of Weber's Edition) this passage is differently recorded.

From Manu (ix. 149-157; x. 7 ff.) it is clear that Bráhmans intermarried with Súdra-women, though the offspring of these marriages were degraded.

¹ The entire hymn is translated in my paper on the Progress of the Vedic Religion, pp. 353 ff., and also in "Sanskrit Texts," vol. i. pp. 6 ff., where some remarks are made on it.

(To be continued.)

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the PROPRIETORS, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be charged for according to the space occupied.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

INDEX TO VOL. II.

	PAGE.
<i>Barbara</i> , letter on the Sanskrit name	250
<i>Hari-vilāsa</i>	79,101
preface to	78
<i>Hirānanda Chaube</i> , Pandit, notice of	70
Hindu Philosophy, letter on the Translation of	116
<i>Indirāpati-parīkshā</i>	37,110
Idolatry, letter on	88
<i>Iśvara-pratyabhijñā-sūtra-vimarśinī</i>	236,255
<i>Iśvara-pratyabhijñā-vimarśinī bhūmikā</i>	235
Jayadeva, A Lyric of	47
<i>Kādambarī-kathā-sāra</i>	3,29,52
Leprosy, notice of Dr. Bhāu Dājī's cure for	271
My Duty towards my Neighbour (from the Church Chatechism and the Mahābhārata &c.)	160
Marriage	162
Messenger Cloud	184,204,253,272
<i>Nareśvara-parīkshā</i>	72,93,119,141,145,165,169,187,211
preface to	71
<i>Nareśvara-parīkshopasāhārah</i>	248
<i>Nyāya-svarūpa-nirūpaṇam</i>	109,155
Notice of Books &c.	116
<i>Prakarāṇa-panchikā</i>	1,23,49,71
<i>Prakarāṇa-panchikopasāhārah</i>	71
Priests, Relations of the, to the other classes of Indian Society, in the Vedic Age (from Journal R. A. S.)	18,42
Publications received, notice of	69,70,274
<i>Prasanna-rāghava Nāṭaka</i>	127,150,174,197,221,242,262
<i>Prasanna-rāghava-nāṭaka-prastāvanā</i>	126
Pandits, and their manner of Teaching	207,250
<i>Rāmāyaṇa</i> , translations from the	12,38,65,87,134,161
<i>Rājā</i> of Penares, and the Dove	139
<i>Sāṅkhya</i> system of philosophy, on the	11
<i>Sāhitya-Darpaṇa</i> , translation of the	14,61,111,156,181,228,248
letter on the	118
<i>Siddhānta-tattva-vivēka-parīkshā</i>	32,201
True Glory	115
<i>Vedānta</i> , The Gist of the, as a Philosophy	47,67
on the Ontology of the	91,136,162
<i>Vedānta-paribhāṣā</i> , letter on the translation of the	140

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 13.

Benares June 1st, 1867.

Vol. II.

॥ निर्मलाञ्जनं नाम ॥

॥ प्रकरणपञ्चिकायां सप्तमं प्रकरणम् ॥

अपौरुषेयं संबन्धे सिद्धे शब्दार्थयोर्द्वयोः ।

प्रामाण्यं वेदवाक्यानामिति स प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

यदि पौरुषेय एव शब्दानामर्थः सह संबन्धो भवेत् तदा प्रमाणान्तरगोचरेष्वेवार्थेषु पुरुषाणां संकेतकरणशक्तेरपूर्वात्मनि च वेदार्थं प्रमाणानामवकाशाभावात् तत्र संकेताभावादसंकेतिते च वाचकत्वाभ्युपगमे दुर्लभमेव वेदवाक्यानां प्रामाण्यमापद्यत इत्यर्थवानेवायमपौरुषेयशब्दार्थसंबन्धप्रतिपादनयत्नः ।

तत्र शब्दार्थसंबन्धं पौरुषेयं प्रचक्षते ।

जगदीश्वरनिर्माणं वदन्तो वेदवादिनः ॥

अनादौ हि वृद्धव्यवहारपरम्परायां सत्यां वृद्धव्यवहारप्रसिद्धो वाच्यवाचकभावः शब्दार्थयोरेकपौरुषेयः प्रसिध्येत् । तथाहि । वृद्धानां स्वार्थेन व्यवहारप्रमाणमुपशृण्वन्तो बालाः शब्दश्रवणसमनन्तरभाविना चेष्टाविशेषेण विशिष्टार्थविषयां मनीषां कल्पयन्तो वाच्यवाचकतां शब्दस्याध्यवस्यन्ति । तेऽपि वृद्धा यदा बाला आसंस्तदा तेऽप्यनयैव दिशा व्युत्पद्यन्ते स्म । येभ्यश्च वृद्धेभ्यस्ते व्युत्पत्तिमलभन्त तेऽप्यन्येभ्यस्तेऽप्यन्येभ्य इति विनापि संकेतयितारं पुरुषमुपपद्यत एव शब्दार्थयोरेनादिवृद्धपरम्पराव्यवहारदर्शनसिद्धः संबन्धः । नो खल्वनादितैव वृद्धव्यवहारपरम्पराया उपपत्तिमती । तथाहि विदां कुर्वन्तु भवन्तः । तरुभुवनादिकं सर्वं सावयवमवसीयते । यच्च नाम सावयवं तदवयवव्यतिषङ्गबलसमासादितात्मलाभं । पश्यामो हि वयं तन्तुव्यतिषङ्गाधीनात्मलाभं पटं । कटं च

वीरणसंयोगसंपादितसत्ताकं सावयवम् । एषा च दिक् क्रमादन्त्यावयविभ्योऽवतरन्त्याद्युक्तमवतिष्ठते । अर्थश्च नियतसंयोगो नियतोऽन्यतरकर्मज उभयकर्मजो वाभ्युपगमनीयः । कर्म च परमाणुष्वदृष्टवत् क्षेत्रज्ञसंयोगादन्यस्य कारणस्याभावात् । नचादृष्टमलब्धप्रवृत्तिं कार्याय पर्याप्तमचेतनत्वाद्वासीवत् । नचानधिष्ठितं प्रवृत्तिमुपलभते । न खल्वनधिष्ठिता वर्धकिना वासी वर्धनाय प्रवर्तते । तदेवमदृष्टमपि क्षेत्रज्ञसमवायि चेतनाधिष्ठितं कार्याय प्रवर्तते इति दर्शनबलेनावश्यमभ्युपेतव्यं । नचेदमिह चिन्तनीयं य एव क्षेत्रज्ञास्त एव तेषामदृष्टानामधिष्ठातारो भवेयुरिति । तेषामज्ञत्वात् । न हि ते स्वसमवायिनी अपि धर्माधर्मलक्षणे अदृष्टे स्वरूपतः कार्यतो वा वेदितुमीशते । य एव यत् स्वरूपतः कार्यतो वा वेद स एव तस्याधिष्ठाता यथा तत्ता वास्याः । तस्मादन्यः क्षेत्रज्ञेभ्यः सकलक्षेत्रसमवायिधर्माधर्मलक्षणादृष्टसाक्षात्करणगोचरचिन्तनीयशक्तिविभवः कोऽपि चेतनातिशयोऽधिष्ठाता दिव्यप्रतिष्ठः स्वतन्त्रोऽभ्युपगमनीयः । नचेदं वाच्यं केन प्रमाणेन तस्य क्षेत्रज्ञेष्वसंभाविनी धर्माधर्मसाक्षात्करणशक्तिरवगम्यते इति । यतो यत एव प्रमाणात् तस्य सद्भावोऽवगम्यते तत एव तस्य ज्ञानशक्तिरपि गम्यते । अन्तर्भावितज्ञानशक्तिरेवासौ सामान्यतोऽदृष्टानुमानगोचरः । अत एव कथमसावधिष्ठास्यतीत्यपि पर्यनुयोगस्यानवकाशः । किं तस्याधिष्ठाने प्रयोजनमित्यपि पर्यनुयोगश्चेतनातिशयानुमानाङ्गीकरणपराकृतः । क्षेत्रज्ञो हि प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तते स च क्षेत्रज्ञविलक्षणे नापेक्षितप्रयोजन एव स्वतन्त्रः प्रवर्तते । अत एव स्वातन्त्र्यात् कादाचित्की तस्य प्रवृत्तिरुपपत्तिमती । स्वात-

न्यमपि तस्य सत्तानुमानसमधिगम्यमेवेति न पृथग्लक्षणस-
व्यपेक्षम् । अतः सिद्धं भुवनस्यादिमत्वमुत्पत्तिमत्त्वं च । तथा
भावितया च विनाशित्वं । इतका हि भावा ध्रुवभाविविना-
शास्तथा दृष्टचरा घटादय इति वृद्धव्यवहारपरम्परया ना-
नादित्वं । तेन बलात् पुरुषसंकेतवशादेव शब्दस्यार्थं प्रति
बोधकत्वमास्थेयम् । अपिच देवदत्तादिशब्देष्वविवादा तावत्
पुरुषसंकेतनिबन्धना वाचकता । तद्वर्शनाद्गवादिशब्दानामपि
तथाविधत्वमेवमेवानुमातुमुचितम् । अयमेव हि सामान्यतो
दृष्टस्य विषयो यदन्यत्र दृष्टमन्यत्रावगम्यत इति । देवदत्ता-
दिषु स्वाभाविकं सर्वार्थविषयबोधकत्वमित्यपि न समीचीनं ।
प्रमाणाभावात् । संकेतानपेक्षत्वप्रसङ्गाच्च । न हि नियमे सं-
केतस्य व्यापारः प्राक्संकेतादनित्यतार्थप्रत्ययोदयप्रसङ्गेऽपि ह्ये-
शमात्रफलमिदमुच्यते गवादिष्वपि नियतार्थप्रतिपत्तिः पुरुष-
संकेतायत्तैव । स्वाभाविकी तु सर्वार्थप्रतिपादनशक्तिरूपयो-
गिन्येव विशिष्टार्थप्रतिपत्तावित्यलमनुना प्रतिपत्तार्थविधा-
तिना निर्वन्धेन । किंच यथोदितप्रमाणबलसिद्धे भगवति
सकलजगच्चिर्माणप्रवीणे धर्माधर्मयोः साक्षात्कारिणि तत्कर्तृक-
त्वेनापि सिध्यति वेदानामपूर्वैर्गुणैः प्रामाण्यमिति मीमांसकानां
विद्वेषमात्रनिबन्धनोऽयं पौरुषेयत्वपक्षप्रतिपक्षः । मन्त्रार्थवादा-
नां च यममसुमर्यमञ्जसा वदतामन्यथा वर्णनमिति ।

अतस्तत्सु संबन्धः शब्दस्यार्थेन संभवः ।

वृद्धव्यवहारस्य प्रवाहानादिता यतः ॥

वेदार्थविदामग्रस्य भगवतः सकलनयनिधेर्जैमिनेरपौरुषेयः
शब्दस्यार्थेन संबन्धोऽभिमतः । स हि मेने । यद्यपि देव-
दत्तादीनां पुरुषसंकेतनिबन्धनं वाचकत्वं तथापि गवादिष्व-
नुमानं न शक्यते कर्तुम् । अर्थप्रतिपत्तिलक्षणस्य कार्यस्यान्यथा-
प्युपपत्तेरनैकान्तिकत्वादिति वृद्धव्यवहारनिबन्धनवाचकशक्ति-
ज्ञानादपि बालानां शब्दार्थप्रतिपत्तिर्दृश्यते । तेनैकान्ततः सं-
केत एव कल्पयितुं न शक्यते । अपिच शक्तिज्ञाननिबन्धनार्थ-
प्रतिपत्तिरिति प्रत्यक्षमेतत् । नच प्रत्यक्षे सति कारणे का-
रणान्तरमनुमातुं शक्यते । देवदत्तादिषु तु यस्य संकेतनिबन्ध-
नार्थप्रतिपत्तिर्भवति तस्य संकेत एव कारणं । तेष्वपि व्यव-
हारदर्शनादेव वाचा ताम्रवगम्यार्थं प्रतिपद्यन्ते ये तेषामपि
व्यवहारदर्शनप्रसूतं शक्तिज्ञानमेवार्थप्रतिपत्तिकारणं न संकेतः ।
किंतु तत्र संकेतपूर्वक एव व्यवहारोऽर्थप्रतिपत्तिश्च । तथा
च तत्पूर्वमपि वाचकत्वज्ञानं । गवादिपदेषु तु सर्वेषां शक्ति-
ज्ञानादेव व्यवहारसंभवादर्थवगतिरिति वैषम्यं । ननु देवद-
त्तादिपदेषु दर्शनात् किमिति गवादिपदेष्वपि पूर्वभावी संकेत
एव न कल्प्यते । प्रत्यनुमानयस्तत्वात् । शक्यते हि तत्रैवमनु-
मानं संभावयितुं । पूर्वैऽपि पुमांसो गवादिषु शब्दात् साक्षा-

दिमत्यर्थं वृद्धव्यवहारसिद्धशक्तिज्ञानादर्थप्रतिपत्तियोगिनः ।
गवादिशब्देभ्यः साक्षादिमदर्थप्रतिपत्तियोगित्वादधुनातनश-
ब्दवदिति । तदेवं प्रत्यनुमानयस्तेऽनुमाने निरस्ते सकल-
प्रमाणविरहादपौरुषेयत्वमेव सिध्यति शब्दार्थावगतेः । अत
इदमपहस्तितं । यदाहुर्बाह्याः ।

यज्जातीयो यतः सिद्धः स तस्मादग्निकाष्ठवत् ।

अदृष्टहेतुरपि नो विशिष्टः संप्रतीयते ॥

इति । ननु च सिध्येदयं मनोरथो यदि तु वृद्धव्यवहारपरम्प-

राया अनादिता सा तु प्राचीननयनिवारिता । अत्र वदामः ।
भवतु सावयवं सर्वमवयवसंयोगारब्धसत्ताकमवयवसंयोगापाये
च विनश्वरमिति तथाप्येकदैव सकलजनस्य समुत्पादो विलय-
श्चेति नास्ति नः प्रमाणं । प्रत्युत यथादर्शनमेतावदवसा-
तुमुचितं क्रमेण चोदयः क्रमेण च विलय इति । किंच यथा-
द्यतना जना मातापितृसंयोगनिबन्धनात्मलाभास्तथा पूर्वैऽपि
जना जनत्वादिति शक्यमेवानुमातुं । नच योनिज्ञानं केवलेन
धर्माधिपत्येन संस्वेदजानामिव संभवो घटते । जरायुजाण्ड-
जानां तथा दर्शनासंभवात् । दृष्टानुसारि हि सर्वत्रानुमानं । तेन
संस्वेदजेषु नियमेन दृष्टं न जरायुजाण्डजयोरप्ययोनित्वं
शक्यतेऽनुमातुं । नहि पाण्डिममात्रेण बाह्यादपि बन्धेननुमानं
किंतु यादृशमेव पाण्डुरद्रव्ये नियमेन बन्धिनियतं प्रतिपत्तं
तादृशमेव तस्यानुमापकमुचितम् । यच्चेदमुक्तं धर्माधर्मौ चेत-
नातिशयाधिष्ठानाविति तदप्यसिद्धमेव । यस्यैव तौ क्षेत्रज्ञस्य
स एवाधिष्ठातास्तु । अथाज्ञत्वात् तस्याधिष्ठानं नोपपद्यते
तर्ह्यन्यस्यापि कथमुपपद्यते । न हि तस्यापि परपुरुषवर्तिधर्मा-
धर्मज्ञानमुपपद्यते कारणाभावात् । न हि तस्येन्द्रियाणि कार-
णम् । इन्द्रियाणां तत्रासामर्थ्यात् । नच केवलं मनः केवलस्य
भ्रमसो बाह्येष्वप्रवृत्तेः । न हि धर्माधर्मरहितस्येन्द्रियमनः-
संबन्धोऽस्ति धर्माधर्मनिबन्धनत्वात् तत्संबन्धस्य । अथ कारण-
मन्यदेवेश्वरबुद्धेः । तदयुक्तं । प्रसिद्धकारणत्वादुद्धेः । प्रसिद्धानि
हि कारणानि बुद्धेः । यत् कारणं च यत्कार्यं दृष्टं तत्कारणमेव
तदिति युक्तम् । अन्यथा चेतनाधिष्ठाना वासी दृष्टेति कथं
धर्माधर्मयोरपि तदधिष्ठितत्वं भविष्यति । अथाकारणां
नित्यैवेश्वरबुद्धिरिति । तदप्यसुन्दरं । बुद्धितत्त्वस्य नित्यत्वा-
भावात् । नित्या सती बुद्धिरेव न स्यात् । बुद्धिमता चाधि-
ष्ठानं दृष्टं न पुनरन्येन । अथादृष्टमपि बुद्धेर्नित्यत्वमङ्गीक्रि-
यते । तदा न चेतनाधिष्ठितत्वमेव किमिति नाङ्गीक्रियते ।
अथ सिद्धेऽधिष्ठानत्वे ज्ञानमपि कल्प्यत इति । ज्ञानाननुबुद्ध-
स्याधिष्ठानत्वस्य कारणाभावात् प्रतिक्षिप्ते ज्ञाने प्रत्यनुमातुम-
शक्तेः । तेन शक्यज्ञानमेवाचेतनं चेतनाधिष्ठितमिति व्याप्ति-
राश्रयणीया । तथा दर्शनात् । तत्तादयो हि शक्यज्ञानान्येव

वास्यादीन्यधितिष्ठन्तो दृश्यते नान्यानि । अपिचाधिष्ठाना-
 र्थाऽपि चिन्तनीयः । न तावत् संयोगो धर्माधर्मयोगुणत्वेन
 संयोगाभावात् । समवायोऽपि परपुरुषसमवायिनोर्धर्माधर्म-
 योगीश्वरं प्रत्यनुपपन्नः । वास्यादिषु तत्त्वादीनां करसंयोगादि-
 र्वाधिष्ठानं । तथा प्रवृत्तिरपि कीदृशी । न तावत् क्रिया
 गुणभूतयोर्धर्माधर्मयोः क्रियाभावात् । उत्पत्तिश्चेत् तर्हि सा
 त्वेवज्ञादेव समवायिकारणादात्ममनःसंयोगाच्चासमवायि-
 कारणादभिसंध्यादिनिमित्तकारणोपगृहीतत्वात् फलदानमि-
 ति चेत् । न । देशकालावस्थादिसहकारिसहिताभ्यामेव फलं
 न चेतनव्यापारापेक्षं । यदपि केचिदाहुः परमाणव एवेश्वरे-
 ष्वया प्रवर्तन्ते इति । तदपि न युक्तं । क्वचित् तथाविधस्या-
 धिष्ठानस्यादर्शनात् । शरीरे तथा दर्शनादिति चेत् । न ।
 तस्य धर्माधर्मोपसंयुक्तात् । नच परमाणव एवेश्वरस्य
 धर्माधर्मोपगृहीताः । नच तस्येच्छामात्रेण प्रवृत्तिः किंतु प्रय-
 व्वशात् । नृचेच्छायामपि हेतुरस्ति । नच नित्यैवेच्छा नित्य-
 त्वप्रसङ्गात् । यथाऽचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठितत्वमनुमीयते
 तथा प्रयोजनाभावादप्यनधिष्ठानमिति ज्ञायते । कतरदज्ञा-
 नुमानं बलीय इति न विद्वः । तेन यत्रैव प्रयोजनं तदेव चेत-
 नाधिष्ठितमिति व्याप्तिरभ्युपगमनीया । तथा दर्शनात् ।
 अपिच व्याप्तिरहणपुरःसरमनुमानम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां च
 व्याप्तिरवगम्यते । यथा च चेतनोऽधिष्ठानेति प्रतीयते तथा
 विग्रहादिमानपि । तेनानुमानं तथाविधमेवानुमापयेत् । नच
 तस्य धर्माधर्मो परमाणून् वा प्रत्यधिष्ठानावृत्तौपपन्न इत्यनधि-
 ष्ठानमेव । तेन विग्रहादिमदधिष्ठानमेवाचेतनं चेतनाधिष्ठि-
 तमिति व्याप्तिराश्रयणीया । नन्वेवं सति प्रसिद्धस्याप्यनुमान-
 स्योच्छेदः प्राप्नोति । यथाभूतेन हि महानसादिवर्तिना व्या-
 प्तिरवगता न तथाविधस्यानुमानं । यथाविधस्यानुमानं न तथा-
 विधस्य व्याप्तिधीसमयेऽवधारणमिति । तदयुक्तं देशकाला-
 द्युपाधिपरित्यागेन सामान्येन हि संबन्धग्रहणं । तेनेहापि
 भवत्येतद्वास्यादिषु दृष्टं धर्माधर्मयोरपीति यादृशस्वरूपं व्या-
 पकमुपलभ्यते तदेवानुमातुं शक्यते नान्यत् । इह तु विग्रह-
 वत्त्वाद्यापि व्याप्यनुप्रवेशीति तदनुमातव्यं न तदनुमातुं शक्यत
 इति वरं चेतनानुमानबाध एव तदनुबद्धस्य तस्यानुमानस्य
 स्यात् । नचेश्वरस्य सर्वज्ञानमपि सिध्यति ज्ञानहेत्वभाविन
 ज्ञानाभाविनश्चयात् । तेनानादिरेव वृद्धपरम्पराशब्दार्थावगमे
 हेतुर्न सृष्ट्यादावीश्वरकृतः संकेतः । तस्यैव कर्तुमशक्तेः । न
 खल्वाद्या जनाः संकेतस्यार्थमनवबुध्यमानाः संकेतं प्रतिपद्यन्ते ।
 तस्मादनादिरेव वृद्धपरम्पराभ्युपगमनीया । एवं पुरुषस्य धर्म-
 प्रतीतिं प्रति शब्दमन्तरेणापायाभावाच्च पौरुषेयत्वे वेदस्यापू-
 र्वात्मके वेदार्थे प्रामाण्यापपत्तिरित्यपौरुषेयत्वाश्रयणं ।

कथं पुनरपौरुषेयत्वं वेदानां । पुरुषस्य कर्तुरस्मरणात् । नचानु-
 मानमपि कर्तुरुपपद्यते । प्रमाणान्तरेणाप्रतीतिं पुरुषाणां वाक्यस्य
 रचनायामशक्तेः । काठकादिसमाख्यापि न कर्तृसद्भावमुपकल्प-
 यितुमलम् । प्रवचनेनापि तदुपपत्तेः । मन्त्रार्थवादाश्च न
 स्वातन्त्र्येणार्थमवगमयितुमीशते किंतु विध्युद्देशानुसारेण तद-
 नुगुणमर्थमिति न सिद्ध्यतिप्रतिपादनेनैषां प्रामाण्यमिति सिद्ध-
 मपौरुषेयत्वं शब्दार्थसंबन्धस्येति ॥ :: ॥ :: ॥

दुस्तर्कतिमिरं भेत्तुं शिष्याणां दृष्टिरोधकम् ।

इदं शालिकनाथेन विहितं निर्मलाञ्जनम् ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथकृतौ प्रकरणपञ्चि-
 कायां निर्मलाञ्जनं नाम सप्तमं प्रकरणम् ॥ :: ॥ :: ॥

॥ अथ कादम्बरीकथासारः ॥

स तद्गुणप्रभावाद्धिवर्धमानकुतूहलः ।
 तामवोचत माधुर्यविनयोदारया गिरा ॥ १ ॥
 त्वत्प्रसादकृतेनैव प्रागल्भ्येन ममामुना ।
 मनो भगवति प्रश्नचापले विनियुज्यते ॥ २ ॥
 न मादृशदृशां भूमिरियमाश्चर्यसंततिः ।
 तदाख्यानप्रसादेन जनोऽयमनुगृह्यतां ॥ ३ ॥
 कतमो मुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरादिषु ।
 पुण्येन जन्मना वंशो भगवत्या विभूषितः ॥ ४ ॥
 पञ्चभूतात्मकं चेदं धत्ते धवलतां वपुः ।
 कथं कामपि दिग्दन्तिदन्तकान्त्यतिशायिनी* ॥ ५ ॥
 नवे वयसि किंचाति-तीव्रवैराग्यकारणं ।
 येनारण्यनिवासादि दुःखमौदृग्विपश्यते ॥ ६ ॥
 इति तस्मिन् वदत्येव स्थूलाश्रुक्लृणवर्षिणी ।
 सरोद वल्कलच्छन्नवदना दिव्यकन्यका ॥ ७ ॥
 अकम्पित मनश्चैनां चन्द्रापीडस्य पश्यतः ।
 इयमप्याकृतिर्नाम द्वन्द्वैर्दमिभूयते ॥ ८ ॥
 असौ चिरं रुदित्वा च वल्कलोन्मृष्टलोचना ।
 दीर्घमुष्णं च निश्वस्य व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ९ ॥
 राजपुत्र किमेतेन शोकैकवसतेर्मम ।
 पापाया मन्दभाग्याया वृत्तान्तेन श्रुतेन ते ॥ १० ॥
 तथापि यदि ते चित्तं कुतूहलवशीकृतं ।

* - न्यभिभाविनीम् इति पाठान्तरम् ।

† चेदं पुस्तकान्तरपाठः ।

तदिदं वर्ण्यते सर्वमाकर्ण्य यथाक्रमं ॥ ११ ॥
 सुप्रसिद्धमिदं तावद् गतं श्रुतिपथं तव ।
 यत् सन्त्यप्सरसो नाम सुरद्वन्द्वनि कन्यकाः ॥ १२ ॥
 चतुर्दश च तद्वंशः पृथक्पृथगवस्थिताः ।
 सोमामृतसमीराकदचकन्यादिसंभवाः ॥ १३ ॥
 दक्षकन्योद्वयं तेषु गन्धर्वाणां कुलद्वयं ।
 कन्ये मुनिरिष्टेति द्वे दक्षस्य बभूवतुः ॥ १४ ॥
 तत्र चित्रयो नाम गन्धर्वाणामधीश्वरः ।
 मुनेः श्रुतयशः पुत्रश्चित्रसेनादिपूर्वजः ॥ १५ ॥
 तुम्बुरुप्रभृतीनां तु ज्येष्ठोऽरिष्टासुतः कृती ।
 हंसाभिधानो गन्धर्वराजः प्रथितपौरुषः ॥ १६ ॥
 अकृचिमनुत्पन्नमन्युकालुष्यदूषणं ।
 गाढं परस्परं प्रेम तयोर्गन्धर्वराजयोः ॥ १७ ॥
 इतश्च नातिदूरेऽस्ति नानारत्नोज्ज्वलो गिरिः ।
 हेमकूट इति ख्यातः स निवासस्तयोर्द्वयोः ॥ १८ ॥
 तस्मिन् वसन्त्यसंख्यातास्तद्भुजस्तम्भसंश्रिताः † ।
 गन्धर्वस्तौ च विश्रम्भभूमिर्जम्भद्विषः परा ॥ १९ ॥
 अथ यत् सोमसंभूतमेकमप्सरसां कुलं ।
 गौरी नामोदभूत् कन्या तस्मिन् प्रतिकृतिः श्रियः ‡ ॥ २० ॥
 हंसा गन्धर्वराजस्तामुदवाह हिमप्रभां ।
 ततो यथार्थतामाप सर्वथा हंसगामिनी ॥ २१ ॥
 चिरसंभृतविश्रम्भनिर्भरं गृहवासिनोः ।
 तयोर्दभवत् सूनुरेकोऽपि न महात्मनोः ॥ २२ ॥
 अहं तु मन्दभाग्यैका कन्या दुष्कृतकारिणी ।
 उदभूवं तयोरस्य दुःखभारस्य भाजनम् ॥ २३ ॥
 अनपत्यतया तातो मज्जन्म सुतजन्मवत् ।
 अभ्यनन्दत् कृतानन्दः कृतोदारमहोत्सवः ॥ २४ ॥
 देहच्छायामिमां वीक्ष्य तातः सोमक्रमागतां ।
 चक्रे वर्णानुरूपं स महाश्वेतेति नाम मे ॥ २५ ॥
 साहं पितृगृहे वाला वल्लकीव कलस्वना ।
 संवरन्ती स्वबन्धूनामङ्गादङ्गमहर्निशम् ॥ २६ ॥
 अनवाप्ररसास्वादत्नेहादिद्वन्द्वसंतति ।

* रुढं पाठान्तरमेतत् ।

†-संभृताः इति क्वचित् पाठः ।

‡-तिर्विधोः क्वचिदेष पाठः ।

अत्यवाहयमक्लेशपेशलस्थिति शैशवं ॥ २७ ॥
 अथ बाल्यात् परं प्रापं मया नानारसोचितं ।
 मनोभवविकाराणामेकमायतनं वयः ॥ २८ ॥
 कदाचिदथ रम्येषु मधुमासदिनेष्वहं ।
 अच्छोदसरसि स्नातुमागताऽहं सहाम्बया ॥ २९ ॥
 अदृष्टपूर्वामन्यत्र विभूतिमहमार्तवीं * ।
 सखीभिः सह पश्यन्ती कानने व्यचरं चिरं ॥ ३० ॥
 कस्मिंश्चिदपि देशेऽन्यपुष्यगन्धाभिभाविनां ।
 अभ्यजिघ्रमनाघ्रातपूर्वमामोदमद्भुतं ॥ ३१ ॥
 तस्य प्रभवजिज्ञासारसेन विहितत्वर ।
 नातिदूरं ततो गत्वाऽपश्यं मुनिकुमारकम् ॥ ३२ ॥
 असृष्टमिव कन्दर्पमीशाननयनार्चिषा ।
 कलङ्कविप्रुषा बिम्बमदूषितमिवैन्दवं ॥ ३३ ॥
 विरुद्धैरपि रूपस्य मेखलाजिनवल्कलैः ।
 कृताधिकमनोहारिरूपातिशयविभ्रमं ॥ ३४ ॥
 तेन कर्णे कृता काचिदपूर्वा तरुमञ्जरी ।
 ततः प्रवृत्तमामोदं समर्थितवती मुहुः ॥ ३५ ॥
 तं कुतोऽप्यागतं कान्तं लावण्यामृतनिर्भरं ।
 चक्षुषैव पिबन्तीव कौतुकोत्तिप्रपञ्चमणा ॥ ३६ ॥
 रूपैकपक्षपातेन गुणदोषानपेक्षिणा ।
 ततः कुसुमबाणेन नीतास्मि वशमात्मनः ॥ ३७ ॥
 ततोऽपसर्तुकामाहमप्रगल्भतया मुहुः ।
 केनापि प्रेर्यमाणेव तदन्तिकमुपागमम् ॥ ३८ ॥
 वन्द्यो मुनिजनश्चेति प्रचलन्मणिकुण्डलम् ।
 अक्षापे वन्दनं तस्मै तन्मुखन्यस्तलोचना ॥ ३९ ॥
 ततः कृतप्रणामायां मयि सोऽपि मनोभुवः ।
 पतितो गौचरे चित्रमवन्ध्या भवितव्यता ॥ ४० ॥
 स्मरोपदिष्टयैवाथ बुद्ध्वा तद्विकृतिं धिया ।
 लब्धावकाशा रूपादिप्रश्ने प्रागल्भ्यमागमम् ॥ ४१ ॥
 अथ पार्श्वस्थमद्राक्षमन्यं मुनिकुमारकं ।
 तुल्यतेजस्तपोवेषं † तस्य सन्नद्धचारिणं ॥ ४२ ॥
 भगवन् कथ्यतां कोऽयं किमाख्यः किमिहागतः ।

*-मिह माधवीम् इति पाठान्तरम् ।

† एकस्मिंस्तु प्रदेशेऽस्य सर्वपुष्पाभिः - इति पाठान्तरम् ।

‡-तेजोवयो - इति क्वचित् पाठः ।

कर्णे च निहितानेन कस्येयं मञ्जरी तरोः ॥ ४३ ॥
 सोऽब्रवीत् सुरलोकेऽस्ति सुरासुरशिरोऽर्चितः ।
 श्वेतकेतुरिति ख्यातो रूपेणाप्रतिमो मुनिः ॥ ४४ ॥
 पुण्डरीकसरः स्नातुमयासीत् स कदाचन ।
 नित्यं संनिहिता तत्र लक्ष्मीरेनं व्यलोकत ॥ ४५ ॥
 सा तदालिङ्गनेनैव दर्शनेनैव केवलं ।
 पुण्डरीके कृतार्थत्वमवाप स्वासनीकृते ॥ ४६ ॥
 उदपादि तदैवाथ कुमारः स तया * श्रिया ।
 तव पुत्रोऽयमित्युक्त्वा न्यवेदि श्वेतकेतवे ॥ ४७ ॥
 सोऽपि योगदृशा दृष्ट्वा यथावत् सुतमगृहीत् ।
 नाम जन्मानुगं चास्य पुण्डरीक इति व्यधात् ॥ ४८ ॥
 योजयामास संस्कारैरेनं मुनिजनेचितैः ।
 अतीतबालभावं तु न्ययुङ्क्त तपसे पिता † ॥ ४९ ॥
 अयं स पुण्डरीकस्ते वर्णितः शृणु मञ्जरीम् ।
 चतुर्दशीति कृत्वाद्य ‡ प्रस्थितोऽयं शिवालये ॥ ५० ॥
 व्रजतो नन्दने चास्य व्रनदेवतया स्वयं ।
 त्वदाकृतेरलंकारस्तुल्योऽयमिति सादरं ॥ ५१ ॥
 पारिजातदुमादेशा दुग्धोदधिसमुद्रवात् ।
 आदाय मञ्जरी कर्णेऽनिच्छतोऽपि निवेशिता ॥ ५२ ॥
 इति तस्मिन् वदत्येव चपले गृह्यतामियम् ।
 किमनेन तव प्रश्नखेदेनेत्यभिधाय माम् ॥ ५३ ॥
 अनायि मुनिना तेन सा सुरदुममञ्जरी ।
 अपनीय निजात् कर्णान्मम कर्णावतंसतां ॥ ५४ ॥
 मत्कपोलतलस्पर्शप्रक्रम्यतरलाङ्गुलेः ।
 भ्रश्यन्ती तेन नाञ्जायि स्वाक्षमाला निजात् करात् ॥ ५५ ॥
 अप्रापैव च सा भूमिमयाहि सहसा मया ।
 तस्मिन्नवसरे कृत्रयाहिणी मामवोचत ॥ ५६ ॥
 स्नाता देवी चिरं भर्तृदारिके † गम्यतामिति ।
 तस्मात् प्रतिनिवृत्तायां मयि तस्य सखाऽवदत् ॥ ५७ ॥
 वयस्य किमिदं चेतस्तव विप्रुतमीदृशं ।
 हृतमप्यनयाऽञ्जासीरक्षमालां न कन्यया ॥ ५८ ॥

* सत्यया इति पाठान्तरम् ।

† वने क्वचिदयं पाठः ।

‡ मत्वाद्य इति क्वचित् पाठः ।

१ राजपुत्रि ।

हृता नामेयमनया हृदयं ननु रक्ष्यतां ।
 ततोऽसौ पुनरागत्य कृतकोपमिवाब्रवीत् ॥ ५९ ॥
 अपहृत्याक्षमालां मे क्व चौरि ननु गम्यते ।
 अथ मन्दं विहस्येव मयास्य निहिता करे ॥ ६० ॥
 अवमुच्याक्षमालेति कण्ठान्मुक्तावली निजात् ।
 साप्यलक्ष्यत नानेन मन्मुखासक्तदृष्टिना ॥ ६१ ॥
 सखीभिरपि मे दृष्टमिदं चापलमुच्चकैः ।
 किञ्चित्संजातलज्जेव सरस्तटमुपागमम् ॥ ६२ ॥
 तत्राहमस्वतन्त्रैव मुहुः स्नात्वा यथा यथा ।
 क्व गतास्मि किमायाता दृष्टः कोऽसावहं च का ॥ ६३ ॥
 किमिदं कः प्रकारोऽयमिति नाञ्जासिषं तदा ॥ ६४ ॥
 मुहूर्तादिव ताम्बूलकरङ्कुषाहिणी मम ।
 प्रिया तरलिका नाम संप्रविश्येदमब्रवीत् ॥ ६५ ॥
 कर्णे मुनिकुमारेण कृता ते येन मञ्जरी ।
 त्वय्यागतायां पृष्ठास्मि स्वरूपं तेन तावकं ॥ ६६ ॥
 तच्छ्रुत्वा मदिद्यं तेन लिखित्वा वस्त्रपट्टिका * २ ।
 श्लाकिन्यै त्वया तस्यै देयेत्युक्त्वा समर्पिता ॥ ६७ ॥
 ततस्तरलिकायास्तां हस्तादादाय पट्टिकां ।
 तस्यां तल्लिखितामार्यामिमामहमवाचयं ॥ ६८ ॥
 दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलभ्यमानो † मे ।
 हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥ ६९ ॥
 सा तु तैमिरिकस्येव बभूव बहुलक्षणा ।
 मोहायार्याप्यनार्येव सुतरां मनसो मम ॥ ७० ॥
 वद तेन किमुक्तासि स किमुक्तस्त्वयापि वा ।
 तदन्तिके च विश्रब्धमुप्रितासि कियच्चिरं ॥ ७१ ॥
 एवं तरलिकां तत्र चालपन्ती पुनः पुनः ।
 कांचिदहस्ततो माचामुन्मतेवात्यवाहयम् ॥ ७२ ॥
 अथ प्रलम्बमानेऽर्के प्रतीहारी प्रविश्य मे ।
 भर्तृदारिकया दृष्ट्वा यौ तौ मुनिकुमारौ ॥ ७३ ॥
 तयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठतीति न्यवेदयत् ।
 शीघ्रं प्रवेशयेत्युक्त्वा मया तदभिगङ्गया ॥ ७४ ॥
 सा च प्रवेशयामास तस्य तं सहचारिणं ।

* पत्रपट्टिका इति पाठान्तरम् ।

१ नारिकेलफलास्थिसदृशं भाजनं करङ्कुः ।

२ परिधृतवत्कलखण्डम् ।

† विप्रलोभ्य-इति पाठान्तरम् ।

सत्कारेणोचितेनाहं भक्त्या चैनमपूजयं ॥ ७५ ॥
 मुहूर्तमिव विग्रम्य पर्यङ्गे मदुदाहृते ।
 मदुत्तरीयसंभृष्टमाधैतचरणद्वयं ॥ ७६ ॥
 दृष्टिं तरलिकायां च वक्तुकामः क्षणं व्यधात् ।
 मया सोऽज्ञायि पृष्ठस्तु* लज्जमान इवाभ्यधात् ॥ ७७ ॥
 अहं कपिञ्जलो नाम तस्य बालसुहृन्मुनेः ।
 न वाक् प्रवर्तते चास्मिन्ननभ्यस्त इवाध्वनि ॥ ७८ ॥
 क्वायं मुनिजनः शान्तः क्व चामी रागविभ्रमाः ।
 तथापि व्यवसायो मे सुहृत्स्नेहहृगाश्रितः ॥ ७९ ॥
 तदुद्यसे प्रयातायां राजपुत्रि तदा त्वयि ।
 हस्ते मुक्तावलीं विभ्रत् स ममान्तिकमागतः ॥ ८० ॥
 अहो रम्याक्षमालेयं त्वया नीतेति तत्क्षणं ।
 विहस्य स मया किं किं नोक्तश्चितोपशान्तये ॥ ८१ ॥
 नोपदेशप्रकारोऽसौ न स दृष्टान्तविस्तरः ।
 न सोऽस्त्युपायो मन्त्रो वा यो मया नाभ्यधीयत ॥ ८२ ॥
 वचोभिः खिद्यमानो मे वचनतशिरोधरः ।
 क्षणमन्तर्हन्तो मत्तः सुतरां मामपीडयत् ॥ ८३ ॥
 कृच्छ्रादिव मया लब्धो विविच्य सकलं वनम् ।
 अन्य एव स संवृतो वचसां यो न गोचरः ॥ ८४ ॥
 तदवस्थं तमालोक्य विरताशः प्रबोधने ।
 अहं तत्प्राणरक्षार्थमेवं यत्नपरोऽभवम् ॥ ८५ ॥
 आस्तौर्यं नलिनीपत्रशयनं चन्दनोच्चितं ।
 तत्रस्थस्यास्य कर्पूरपांशूनङ्गेष्ववाकिरं ॥ ८६ ॥
 वपया तदवस्थोऽपि स किञ्चिद्वक्तुमक्षमः ।
 सवाप्यमलिनां दीनां मयि दृष्टिमपातयत् ॥ ८७ ॥
 ततोऽहमिदमेवात्र प्राप्रकालमचिन्तयं ।
 राजपुत्रि सुहृत्प्राणरक्षणार्थमुपागतः ॥ ८८ ॥
 अतः परं तु सामर्थ्यगतार्था मम या गिरः ।
 कण्ठे विपरिवर्तन्ते काश्चित् त्वमपि वेत्सि ताः ॥ ८९ ॥
 इति तस्मिन् वदत्येव प्रविश्य ग्राह कञ्जुकी ।
 त्वमस्वस्थशरीरेति ज्ञात्वा देवी समागता ॥ ९० ॥
 तच्छ्रुत्वा जनसंमर्दभीरुर्यातः कपिञ्जलः ।
 न स प्रतिवचः किञ्चिन्मामकीनमपैक्षत ॥ ९१ ॥

* संज्ञाविनिर्दिष्टो इति पाठान्तरम् ।

† क्वचित् पाठान्तरमेतत् ।

तदुक्तां तु दशां तस्य जनस्यावेद्य तादृशीम् ।
 आगतां वा गतां वापि नाहमम्बामलक्षयं ॥ ९२ ॥
 ततः कमलिनीं त्यक्त्वा रात्रौ* क्वापि गते रवे ।
 उदिते सर्वथा वामे विधौ वैधुर्यदायिनि† ॥ ९३ ॥
 उन्मूलितेव कामेन दग्धेव विरहाग्निना ।
 पुनस्तरलिकामेव साश्रुकण्ठमवादिषम् ॥ ९४ ॥
 अहं यथा तथा वापि भवेयं स तु मत्कृते ।
 कथं भविष्यतीत्येषा चिन्ता दोलायतीव‡ माम् ॥ ९५ ॥
 इतः शास्त्रं कुलाचारो लज्जा गुरुजनाद्वयम् ।
 इतः कामो वसन्तेन्दू विरहो मरणाद्वयम् ॥ ९६ ॥
 वद किं करवाण्यत्र मुह्यतीव मनो मम ।
 माभून्मे दुस्तरे विप्रवधैर्नस निमज्जनम् ॥ ९७ ॥
 इत्यादि विलपन्त्या मे तत्कालसुलभोदया ।
 जहार चेतनां मूर्च्छां निद्रेव नयनद्युतिम् ॥ ९८ ॥
 अथ मां ग्राहयित्वासौ संज्ञां शीतजलानिलैः ।
 निपत्य पादयोः साश्रुनेत्रा तरलिकाऽवदत् ॥ ९९ ॥
 गन्धर्वाणां विवाहोऽयमिच्छयान्धोऽन्यसंगमः ।
 शास्त्रेषु पठितस्तस्मात् तूर्णमुत्तिष्ठ गम्यतां ॥ १०० ॥
 किं शास्त्रं गुरवः के वा का लज्जा का कुलस्थितिः ।
 रक्ष्यन्तामात्मनः प्राणा यूनस्तस्य च सर्वथा ॥ १०१ ॥
 तयैवमुक्ता तत्कालयोग्यवेषगृहात् ।
 तामेकामगतः कृत्वा निर्गताहमलक्षिता ॥ १०२ ॥
 अभ्यागममिमां भूमिमौत्सुक्यचटुलैः पदैः ।
 तदा मे दक्षिणं चक्षुरस्पन्दत मुहुर्मुहुः ॥ १०३ ॥
 अव्यक्तमिव चाश्रौषं § कानने रुदितध्वनिं ।
 तेनैवोत्पन्नशङ्काहमगच्छमधिकत्वरा ॥ १०४ ॥
 पदानि कतिचिद्वत्त्वा हा वयस्य तपोनिधे ।
 पुण्डरीकं क्व यातोऽसि शून्यं कृत्वा जगन्नयं ॥ १०५ ॥
 हा हतोऽस्मि विलीनोऽस्मि दग्धोऽस्मि करवाणि किं ।
 गत्वा तातस्य वक्ष्यामि श्वेतकेतोः किमगतः ॥ १०६ ॥
 अयि पापे महाश्वेते न तुष्टास्यक्षमालया ।

* रक्तां क्वचिदयं पाठः ।

† वै धैर्यनाशिनि इति क्वचित् पाठः ।

‡ दारयतीव इति क्वचित् पाठः ।

§ अथाव्यक्तमिवाश्रौषं क्वचित् पाठोऽयम् ।

हृता मे सुहृदोऽमुष्य प्राणवृत्तिरपि त्वया ॥ ७ ॥
 वयस्य देहि मे वाचं न जीवामि त्वया विना ।
 तचाऽश्वावमित्यादि विलपन्तं कपिञ्जलम् ॥ ८ ॥
 अथ प्रकम्पमानाङ्गी विसंगुलपदक्रमा १ ।
 केनाप्युत्तिष्ठ्य नीतेव तं प्रदेशमयासिषं ॥ ९ ॥
 गत्वा तमहमद्राचं तत्क्षणोत्क्रान्तजीवितं ।
 किं चिरिणागतासीति रुषित्वेव तथा स्थितम् ॥ १० ॥
 एतावदुक्ता मूर्खान्था स्ववृत्तान्तमनन्तरं ।
 विवक्षन्तीव सा कन्या निपपात शिलातले ॥ ११ ॥
 प्रनष्टचेतनां चैनां चन्द्रापीडो विलोकयन् ।
 प्रश्नकारिणमात्मानं कृतागसममन्यत ॥ १२ ॥
 संसंभ्रमं समुत्थाय कदलीदलमासृतैः ।
 तोयैश्च शिशिरैः स्वच्छैः संक्षामेनामजिग्रहत् ॥ १३ ॥
 अवाप्रचेतना चासौ स्मृत्वा तद्वासनं निजं ।
 तदेवानुभवन्तीव रुरोद विललाप च ॥ १४ ॥
 तरुणामप्यभ्यज्यन्त हृदयानि तदा शुचा ।
 प्रतिशब्देन चैवोच्चैर्दिशोऽपि रुरुदुश्चिरं ॥ १५ ॥
 चन्द्रापीडोऽपि तामाह वाष्परुद्विलोचनः ।
 आस्तां न शक्यते वक्तुं श्रोतुं वान्यदतः परं ॥ १६ ॥
 कथमप्युपसंहृत्य शोकावेगं तु साऽवदत् ।
 किमतः परमस्त्यन्यद्वाच्यं श्रोतव्यमेव च ॥ १७ ॥
 किंतु क्षेणाय येनाशाबन्धेन हतजीवितं ।
 राजपुत्र विभर्मीदं तदाश्चर्यं ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥
 तदा तस्यातितीव्रस्य दुःखभारस्य* तादृशः ।
 न काचिन्मरणादन्या मयाग्राहि प्रतिक्रिया ॥ १९ ॥
 मरणव्यवसायनिश्चयं
 कृतवत्यस्मि च संविधानकं ।
 निरियाय च चन्द्रमण्डलात्
 पुरुषः कोऽपि हिमोपमद्युतिः ॥ २० ॥
 सोऽवतीर्य गगनान्महीतले
 तं निधाय भुजपङ्कुरान्तरे ।
 उत्पतन् दिवमुदात्तया गिरा
 मामवोचत पितेव सान्त्वयन् ॥ २१ ॥

१ स्तनशूलचरणविन्यासा ।

*-दादस्य इति पाठान्तरम् ।

विरम मरणोपायादस्मात् प्रियेण तवामुना
 पुनरपि महाश्वेते वत्से भविष्यति संगमः ।
 इति गिरमिमां श्रुत्वा तस्मात् संसंभ्रमविस्मया
 किमिदमिति तं तचापृच्छं प्रष्टुत्य कपिञ्जलं ॥ २२ ॥
 प्रियसखमपहृत्य क्वाथुना गच्छसीति
 स्फुरितविकटकोपाटोपमुक्ताद्रदृष्टिः ।
 मम वचनमदत्वा किंचिदेवातिवेगात्
 कृतपरिकरबन्धः सोऽप्यगादन्तरिक्षं ॥ २३ ॥
 प्रत्यक्षं मम* ते च्योऽपि विविशुः शीतत्वेषो मण्डलं
 तत्संप्रत्ययसंहृतोचितविधिः † सास्मि श्रितेदं व्रतं ।
 तातेनापि ततः प्रभृत्यहमिहासीनैव नेतुं गृहं
 यत्नेनापि न पारितेति सचिरं स्थित्वागतः स्वान् गृहान् ॥ २४ ॥
 ॥ इति कादम्बरीकथासारे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥
 इत्यावेदितनिर्व्याजवृत्तान्तबहुविस्तरा ।
 विरराम महाश्वेता निश्वासग्लपितदुमा ‡ ॥ १ ॥
 चन्द्रापीडस्त तदुग्रायन् मनोभवविजृम्भितं ।
 सकम्पविस्मयोऽप्यन्तस्तामथोवाच सान्त्वयन् ॥ २ ॥
 मया ते चिरवृत्तोऽपि परिणाममपश्यता ।
 शोकः प्रत्ययतां नीतः कौतुकाविष्टचेतसा ॥ ३ ॥
 सा त्वमर्हसि कल्याणि न शोकं कर्तुमीदृशम् ।
 आश्वासितासि देवेन नूनं चन्द्रमसा स्वयं ॥ ४ ॥
 कोऽन्यस्तथाविधाकारस्तच्छक्तिर्मण्डलात् ततः ।
 निर्गत्य तत्रैव विशन् निशि संभाव्यते नरः ॥ ५ ॥
 श्रूयन्ते गतयश्चिवा देवतानामनेकशः ।
 वरशापतपःशक्तियोगवैचित्र्यनिर्मिताः ॥ ६ ॥
 श्वेतकेतुश्च तस्यास्ते § प्रजापतिसमः पिता ।
 नास्त्येव तस्य तपसामवश्यं ॥ नाम किंचन ॥ ७ ॥
 इत्यादियुक्त्युपन्यासैरितिहासैर्निदर्शनैः ¶ ।
 महाश्वेतां समाश्वास्य पुनः पप्रच्छ तामसौ ॥ ८ ॥
 सा ते तरलिका नाम विश्रम्भनिभृता सखी ।

* पश्यन्त्यां मयि इति पाठान्तरम् ।

†-संचितोचितविधिः इति पाठान्तरम् ।

‡-ग्लपिताधरा इति क्वाचित्कः सुपाठः ।

§ तस्यासौ इति क्वचित् पाठः ।

॥-मसाध्यं क्वचिदयं पाठः ।

¶-हासनिदर्शनैः इति पाठान्तरम् ।

गता भगवति क्वाद्य न हि सा त्वां विमुञ्चति ॥ ६ ॥
 पृष्ठोवाच महाश्वेता क्वासौ याति तपस्विनी ।
 श्ववचापि निमित्तं मे यथासौ प्रहिता मया ॥ १० ॥
 यश्च चिचरथो नाम गन्धर्वाधिपतिर्मया ।
 वर्णितो येन देवोऽयं प्रत्यग्रापि महेश्वरः ॥ ११ ॥
 येन खानितमत्यच्छमच्छोदाख्यमिदं सरः ।
 येन चैचरथं नाम कृतमेतच्च काननं ॥ १२ ॥
 तस्यामृतसमुत्पन्ने प्रसूताप्सरसां कुले ।
 महिषी मदिरा नाम जीवितादपि वल्लभा ॥ १३ ॥
 तयोः कादम्बरी नाम कन्यास्ति नवयौवना ।
 लक्ष्मीमुपहसन्तीव रूपलावण्यविभ्रमेः ॥ १४ ॥
 तया सह महाप्रेम बाल्यात् प्रभृति मे तथा ।
 यथैकमेव जानाति जनो जीवितमावयोः ॥ १५ ॥
 विदित्वा दग्धवृत्तान्तमिमं सपदि मामकं ।
 साग्रहीन्नियमं बाला वार्यमाणापि बन्धुभिः ॥ १६ ॥
 महाश्वेतास्य* दुःखस्य यावन्न लभतेऽर्वाधं ।
 तावन्मया न सोढव्यं पाणिरहणमात्मनः ॥ १७ ॥
 यतो† यथा यथा तस्या यौवनश्रीर्विजृम्भते ।
 तत‡स्तथा तथा खेदं धत्ते चिचरथः परं ॥ १८ ॥
 संदिष्टं तेन मे पुत्रि यतस्वावहिता तथा ।
 यथेमं दुर्ग्रहयन्त्रिं विमुञ्चति तव स्वसा ॥ १९ ॥
 ततस्तरलिका तव मया प्रकरणोचितं ।
 प्रहिता बहु संदिश्य श्वश्चागन्तेव सा ततः§ ॥ २० ॥
 इतीत्यं कथया नीत्वा महाश्वेताश्रमे दिनं ।
 चन्द्रापीडः प्रयातेऽस्तमर्के सन्ध्याविधिं व्यधात्॥ २१ ॥
 तच्चन्द्रायुधमानीय संयम्य निचुले क्वचित् ।
 महाश्वेतादिते देशे पर्णशय्यामकल्पयत् ॥ २२ ॥
 तस्य शय्यानिषण्णस्य श्रान्तस्यापि यथा तथा॥ ।
 कथामाश्चर्यबहुलां तामेव ध्यायतश्चिरं ॥ २३ ॥

* स्व- इति पाठान्तरम् ।

† ततो इति पाठान्तरम् ।

‡ तात- इति पाठान्तरम् ।

§ पुनः इति पाठान्तरम् ।

१ स्थलवेतसे

॥ यथा श्रुताम् इति पाठान्तरम् ।

पुनः पुनर्महाश्वेतां* वैशम्पायनमेव च ।
 पचलेखां च सा राचिर्गता प्रायेण जायतः ॥ २४ ॥
 इन्द्रायुधश्च बाहाय्यो† महाश्वेतामुखे भृशं ।
 सप्रत्यभिज्ञमश्वोऽपि दृष्टिं मानुषवद्ददौ ॥ २५ ॥
 प्रयातायां तु शर्वयां कृतप्राभातिकक्रिये ।
 समाधेरुत्थितां बुद्ध्वा महाश्वेतां तदन्तिकम् ॥ २६ ॥
 चन्द्रापीडे प्रविष्टेऽथ नातिदूरं गते‡ रवौ ।
 सगन्धर्वकुमारसौ ततस्तरलिकाऽऽययौ ॥ २७ ॥
 सा प्रविष्टा§ महाश्वेतां प्रणियत्योषविश्य च ।
 सिद्धार्थासीति तत्पृष्ट्वा चलितयौवमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 त्वत्संदेशं निशम्योक्तं यत् तया भर्तृदारिके ।
 तच्च तच्छाशनाकारि॥ केयूरकमुखाच्छृणु ॥ २९ ॥
 अथ केयूरकः प्राह नानभिज्ञासि चेतसः ।
 स्वस्य स्वमेव चेतस्ते मन्मनः किं परीक्षसे ॥ ३० ॥
 भूमिर्वै तादृशस्याहमुपालम्भस्य भूयसः ।
 तथा॥ वननिवासिन्यां त्वय्यहं गृहवासिनी** ॥ ३१ ॥
 आकर्ण्य तव संदेशवचस्तरलिकामुखात् ।
 एष ते प्रतिसंदेशः प्रियसख्या निवेदितः ॥ ३२ ॥
 इति श्रुत्वा महाश्वेता चिरं निश्चललोचना ।
 चिन्तयित्वा किमप्यन्तश्चन्द्रापीडमवोचत ॥ ३३ ॥
 राजपुत्र तवोदारः†† समाचारश्च पेशलः ।
 तनोति सर्वभावेषु निस्पृहाणामपि स्पृहां ॥ ३४ ॥
 कादम्बरीवचश्चेदं श्रुतं केयूरकात् त्वया ।
 तव को वा प्रतीकारः स्वयं मद्गमनादृते ॥ ३५ ॥
 इतो न दूरे गन्धर्वराजधानी तदद्य तां ।
 पश्यास्मदनुरोधेन श्वो गन्तासि स्ववाहिनीम् ॥ ३६ ॥
 उदातमधुरामेनां दृश्यन्त्या त्वदाकृतिं ।

* पुनश्चिन्तयतः सेनां इति पाठान्तरम् ।

† बाष्पाद्रां क्वचिदिति पाठान्तरम् ।

‡-दूरोद्गते इति पाठान्तरम् ।

§ प्रविश्य इति पाठान्तरम् ।

॥-ऽऽयात- इति पाठान्तरम् ।

॥ तपोवन- इति पाठान्तरम् ।

** -शायिनी इति पाठान्तरम् ।

††-वाकारः इति पाठान्तरम् ।

बहु गन्धर्वलोकस्य मयाप्युपकृतं भवेत् ॥ ३७ ॥
 चन्द्रापीडस्तु तामाह बहूक्का भगवत्यलम् ।
 अनतिक्रमणीयं ते मुनीनामपि शासनं ॥ ३८ ॥
 प्रावर्तत ततो गन्तुं स महाश्वेतया सह ।
 पद्भ्यामेव नियुज्याश्वं प्रति केयूरकं दृशा ॥ ३९ ॥
 केयूरकोऽप्यतो गत्वा कादम्बर्यं न्यवेदयत् ।
 तस्यागमनमाकारं गुणांश्चाहितविस्मयान् ॥ ४० ॥
 गत्वा कथंचिदध्वानं चन्द्रापीडः समासदत् ।
 गन्धर्वराजनगरीमपराममरावतीम् ॥ ४१ ॥
 आसाद्य राजधानीं च तुङ्गस्फाटिकतोराणां* ।
 सप्र कक्षा अतिक्रम्य कन्यान्तःपुरमभ्यगात् ॥ ४२ ॥
 केयूरकोपदिष्टेन वर्त्मनाथ प्रविश्य सः ।
 भास्वन्मरकतस्तम्भं श्रीमण्डपमलोकयत् ॥ ४३ ॥
 तन्मध्ये मणिपर्यङ्कमध्यासीनां महीयसा ।
 रत्नाभरणचित्रेण स्त्रेणेन परिवारितां ॥ ४४ ॥
 देहप्रभावितानेन रत्नकान्त्यभिभाविना ।
 उतप्रकनकद्योतयौता विदधतीं दिशः ॥ ४५ ॥
 तटस्थमप्यार्द्रयतः स्वमाधारमसिञ्चतः ।
 स्थितां नवस्य लावण्यसिन्धो रत्नतरङ्गिणीं ॥ ४६ ॥
 सर्वोपमेयभावानामुपमानत्वमागतां ।
 कादम्बरीं ददर्शासौ दूरविस्फारितेक्षणः ॥ ४७ ॥
 परातिशयकोटिस्थां रूपलावण्यसंपदं ।
 तस्या निरूपयन्नन्तश्चिन्तयामास स क्षणं ॥ ४८ ॥
 सत्यं न कश्चिदाश्चर्यनिर्माणेष्ववधिर्विधेः ।
 ईदृशाण्यपि रत्नानि स्रष्टुं प्रभवति स्म यः ॥ ४९ ॥
 मोघं याति हरेः कालो लक्ष्मीं वक्षसि बिभ्रतः ।
 देहार्धेन दधद् गौरीं वज्रितश्चन्द्रशेखरः ॥ ५० ॥
 कृतमक्षां सहस्रेण निर्निमेषेण वज्रिणः ।
 अनन्यकर्मणा येन नित्यमेषा न दृश्यते ॥ ५१ ॥
 इत्यादि चिन्तयत्यस्मिन्नथ चित्रयात्मजा ।
 प्रत्युद्ययो महाश्वेतामभ्युत्थाय ससंभ्रमं ॥ ५२ ॥
 महाश्वेता तु निःसङ्गमालिङ्ग्य स्नेहनिर्भरं ।
 तां चन्द्रापीडनिर्देशपुरःसरमभाषत ॥ ५३ ॥

अयं हि भारते वर्षे सार्वभौमस्य भूपतेः ।
 तारापीडस्य तनयश्चन्द्रापीड इहागतः ॥ ५४ ॥
 अनेनेह प्रविष्टेन दृष्टेर्विषयवर्तिना ।
 भवत्वखिलगन्धर्वकुटुम्बकमहोत्सवः ॥ ५५ ॥
 अथ कादम्बरी तस्मिन् पद्मोत्क्षेपविकासिनी ।
 आकर्णप्रसृतापाङ्गं चिरं दृष्टिमपातयत् ॥ ५६ ॥
 द्वारेण विवृतेनाथ तेनैव निजमायया ।
 मदनोऽन्तः प्रविश्यास्या बबन्ध हृदये पदं ॥ ५७ ॥
 रत्नपीठोपविष्टे तु चन्द्रापीडे तदन्तिके ।
 अध्यासिषातामेकच हंसचित्रयात्मजे ॥ ५८ ॥
 लज्जास्तिमितमासीनामथ कादम्बरीं बलात् ।
 महाश्वेता गृहाचारं चन्द्रापीडे व्यधापयत् ॥ ५९ ॥
 शरीरनिर्विशेषाथ कादम्बर्याः प्रिया सखी ।
 मदलेखाभिधानास्य चरणचालनं व्यधात् ॥ ६० ॥
 कादम्बरी तु सखेदप्रकम्पकरपल्लवा ।
 ताम्बूलच्छद्मनात्मानं स्वयमस्मै न्यवेदयत् ॥ ६१ ॥
 तदङ्गुलितलस्पर्शमाधुर्यहृतमानसा ।
 नालक्षयत सा रत्नवलयं प्रच्युतं करात् ॥ ६२ ॥
 चन्द्रापीडोऽपि तत्पाणितलसंस्पर्शमाचया ।
 तया चिभुवनाधीशमिवात्मानममन्यत ॥ ६३ ॥
 तूष्णीमथ तदासीने सर्वस्मिन् कन्यकाजने ।
 शुक्रसारिकयोरासीत् कलहः केलिकारणं ॥ ६४ ॥
 तत्प्रसङ्गेन सोत्प्रासं तयोः कलहवृद्धये ।
 चन्द्रापीडोऽब्रवीद्येन सर्वास्तुतुषुरङ्गनाः ॥ ६५ ॥
 ताश्च दन्तप्रभाद्योतादिङ्गुला मधुरस्वराः ।
 चन्द्रापीडगिरो जहस्तदा कादम्बरीमनः ॥ ६६ ॥
 क्षणं प्रविश्य तत् स्थानं मधुरं प्राह *कञ्जुकी ।
 राजपुत्र्यौ युवां द्रष्टुं देवीं निर्विघ्नमिच्छति ॥ ६७ ॥
 क्रीडापर्वतके कृत्वा सुतारमणिमन्दिरं ।
 चन्द्रापीडं सुखावासमयातां मातुरन्तिके ॥ ६८ ॥
 तत्राध्यासितपर्यङ्कं केयूरकपुरःसराः ।
 मुख्याः कादम्बरीसख्यश्चन्द्रापीडं सिर्षवरे ॥ ६९ ॥
 स्नानानुलेपनाहारक्रियाः स तदुपाहूतैः ।

*—स्फाटिक— इति पाठान्तरम् ।

* चणमाने व्यतीतिष्य प्रविश्य प्राह इति पाठान्तरम् ।

चक्रे शक्रपुरं प्राप्य विभवैरुपपादिताः ॥ ७० ॥
 अथ मन्दप्रभे भानौ भजे कादम्बरी निजं ।
 मदलेखाद्वितीयैव महाप्रासादमस्तकं ॥ ७१ ॥
 चन्द्रापीडं च तत्रस्था क्रीडापर्वतवर्तिनं ।
 निरवर्णयदाकर्णप्रसृतापाङ्गुया दृशा ॥ ७२ ॥
 चन्द्रापीडे तदा तस्याः कटाक्षास्तीक्ष्णकोटयः ।
 समं निपेतुरस्यां च कुसुमायुधसायकाः ॥ ७३ ॥
 कटाक्षैरुपनीतं च तीव्रं कृतसमागमेः ।
 तल्लावण्यं पीबन्तीव मदलेखामुवाच सा ॥ ७४ ॥
 न मया मदनो नाम कथास्वपि सखि श्रुतः ।
 अद्य प्रत्यक्षतो दृष्टः स चन्द्रापीडविग्रहः ॥ ७५ ॥
 न महाश्वेतया किञ्चिदुक्तं प्रकृतवस्तुनि ।
 अथवेहानयन्त्यामुं सर्वमुक्तमनसरम् ॥ ७६ ॥
 अपि नाम विकारो मे तदानीं लक्षितस्तथा ।
 किंवा न लक्ष्यत्येषाऽदृष्टमन्मथविभ्रमा ॥ ७७ ॥
 अद्यापि निजसंकल्पविरुद्धां विक्रियामिमां ।
 मनसः संहाराम्येव स्थूलामपि यथा तथा ॥ ७८ ॥
 किंत्वसौ शेषहारोऽस्यास्तत्त्वं मण्डनमाकृतेः ।
 उरस्यनिच्छतोऽप्यस्य तूर्णमामुच्यतां त्वया ॥ ७९ ॥
 मदलेखा गृहीत्वा तं हारं गत्वा तदन्तिकं ।
 तथोवाच यथानेन प्रत्युक्ता सा न किञ्चन ॥ ८० ॥
 आमुच्यत ततः कण्ठे हारोऽस्य मदलेखया ।
 शरदिन्दुकरोदारप्रभाप्लवितदिङ्मुखः ॥ ८१ ॥
 चन्द्रापीडश्च हारेण रराज कृतमण्डनः ।
 पूर्णैन्दुरिव नक्षत्रकलापरिवारितः ॥ ८२ ॥
 कादम्बरी चिरं त्वेनमवलोक्य निशागमे ।
 प्रासादशिखरात् तस्मान्मन्दं मन्दमवातरत् ॥ ८३ ॥
 उत्थाय चन्द्रापीडोऽथ कृतसन्ध्याविधिस्ततः ।
 अवालम्ब्यत देहेन शय्यां चिन्तां च चेतसा ॥ ८४ ॥
 किं स्युर्गन्धर्वकन्याया विलासाः सहजा इमे ।
 अथेमं जनमुद्दिश्य बालां नर्तयति स्मरः ॥ ८५ ॥
 दृष्टिर्निपुणदूतीव यथा त्वस्या विचेष्टते ।
 तथा संभावना हीयं मम चेतसि वर्तते ॥ ८६ ॥
 दृश्यते पुण्यितस्तावत् किमनङ्ग इति दुःखः* ।

* किंनरानुसृतिद्रुमः इति पाठान्तरम् ।

स्वकालपरिणामेन न जाने किं फलिष्यति ॥ ८७ ॥
 अथवा यौवनेन्मादकृत एव मम भ्रमः ।
 क्व मनुष्याः क्व गन्धर्वा बत किं केन संगतम् ॥ ८८ ॥
 आत्मसंभावना चेयमास्तामसदृशक्रमा ।
 कालेन व्यज्यते सर्वं कथं नु मम सैनिकाः ॥ ८९ ॥
 इति चिन्तयतस्तस्य निद्रा सुचिरसंभृता ।
 चकार मुकुलाकारे अचिणी आ निशात्ययात् ॥ ९० ॥
 अपरेदुरथोत्थाय कृतसन्ध्याविधिक्रमः ।
 कादम्बरीमहाश्वेते दृष्ट्वा लब्धे चिरादिव ॥ ९१ ॥
 तदनुज्ञासमादिष्टगन्धर्वपरिवारितः ।
 स इन्द्रायुधमारुह्य* प्रतस्थे पृतनां प्रति ॥ ९२ ॥
 अथ केनाप्युद्येन लब्ध्वा मार्गमसौ निजं ।
 संनिविष्टं सरस्तीरे स्कन्धावारं व्यलोकयत् ॥ ९३ ॥
 तदा दृष्ट्वा नृपान् सर्वान् मन्त्रिपुत्रं रहस्यसौ ।
 स्ववृत्तान्तविदं चक्रे पञ्चलेखां विशेषतः ॥ ९४ ॥
 निशि तस्यामतीतायामन्येदुर्दिते रवौ ।
 केयूरकः समागत्य हेमकूटादथाब्रवीत् ॥ ९५ ॥
 कादम्बरी नरपते त्वामभीक्ष्णं दिदृक्षते ।
 विस्मृतं शयनीये च शेषहारमुपाहरम् ॥ ९६ ॥
 केयूरकवचः श्रुत्वा संगतः पञ्चलेखया ।
 चन्द्रापीडः पुनस्तूर्णं हेमकूटमथागमत् ॥ ९७ ॥
 अभिवन्द्य महाश्वेतां श्लाघितागमनस्तथा ।
 कादम्बरीमथापश्यत् पञ्चलेखापुरःसरः ॥ ९८ ॥
 उद्याननलिनीपार्श्वकल्पिते हिममन्दिरे ।
 कदलीदलशय्यायां निषण्णां स्नानविग्रहां ॥ ९९ ॥
 तदालोकनमात्रेण मुहुराश्वासितेव सा ।
 तत उत्थातुमिच्छन्ती शयनैवास्त तद्गिरा ॥ १०० ॥
 ततः कुशलसंप्रश्नसुखमाचपविचिताः ।
 नानानर्मविलासार्द्राः प्रावर्तन्त तयोर्गिरः ॥ १०१ ॥
 तथा तच्च चिरं स्थित्वा तदिच्छावशवर्तिनं ।
 भङ्गीभणितिभिर्व्यक्तमावेद्य निजमाशयं ॥ १०२ ॥
 तदभ्यर्थनयादिश्य पञ्चलेखां तदन्तिके ।
 केयूरकद्वितीयोऽसौ जगाम कटकं पुनः ॥ १०३ ॥

* इन्द्रायुधं समारुह्य इति पाठान्तरम् ।

१ सेनाम् ।

†-तीर- इति पाठान्तरम् ।

तत्रोज्जयिन्याः संप्राप्तमन्येदुर्लभहारकम् ।
 अवलोक्य तदानीं तं लेखं स्वयमवाचयत् ॥ ४ ॥
 पितुराज्ञां ततो ज्ञात्वा शीघ्रागमनशंसिनम् ।
 केयूरककरे न्यस्य तं लेखं कूणितेक्षणाः १ ॥ ५ ॥
 तदर्थमथ संमन्त्र्य सह मन्त्रिमुतेन सः ।
 एवमेतदिति ध्यायन् प्रस्थाने स्थैर्यमग्रहीत् ॥ ६ ॥
 सत्यं वच्मि भवत्प्रसादसिकं चेतो ममैतत् परं
 गन्तुं नेच्छति किंतु शासनमिदं नोऽल्लङ्घनीयं गुरोः ।
 मन्युः सम्प्रति सहायतां पुनरिहागन्तास्मि कादम्बरीं
 संदिश्येति सवाष्पगद्गदमसौ केयूरकं प्राहिणोत् ॥ ७ ॥
 वेश्मयायनमप्यभाषत भवान् संवाहयन् वाहिनीं
 पश्चादेष्यति यामि सत्वरमहं स्वल्पैरितो वाजिभिः ।
 निश्चिद्येति तथा प्रयाणपटहे दत्ते प्रतस्थे पुरो गत्वा
 किञ्चन चण्डिकाश्रममहोमध्यास्त तस्मिन् दिने ॥ ८ ॥
 तत्रोद्भूतद्रविडधार्मिकरूपवेष-
 भाषातपश्चरणसिद्धिकथाविनेदः ।
 नीत्वा निशां सततमखलितप्रयाणैः
 स्वल्पैर्दिनैस्त्वरितमुज्जयिनीमवाप ॥ १०६ ॥
 इति कादम्बरीकथासारे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

॥ श्रीः ॥

यत्संयोगात् प्रकृतिरनिशं चेतनाभाक् सतोऽपि
 कार्यव्रातान् प्रकटयति सा सम्यगालोच्य पूर्वम् ।
 यश्चास्नातः श्रुतिषु विमलः पूरुषो निर्विकारः
 सांख्या ज्ञात्वा यमजमगुणं मुक्तिमापुस्तमीडे ॥ १ ॥
 इह खलु सांख्यशास्त्रं प्रायेण बौद्धमीमांसकनैयायिकवैशे-
 षिकलोककृतवाक्कलहश्रवणव्याकुलितश्रोत्रैर्व्यचिन्तितैर्विचारफलं
 तत्त्वनिर्णयमलभमानैः शमदमादिशिष्यधर्मापपन्नैस्तत्त्वजिज्ञा-
 सुभिः प्रार्थितेनादिपुरुषेण प्रणीतम् । तस्य च लोकेऽतिचिरंतन-
 प्रवृत्तिकस्य विचारशास्त्रस्य बहुभिराचार्यैर्बहुलीकृतस्य केनचित्
 कारणेनोच्छेदस्तथा जातो यथा तदीया उत्तमग्रन्याः साचार्या
 नाम्नापि नाश्रूयन्त । अथ कपिलरूपेणावतीर्णं न तेनैव पर-

* शंसिनीम् इति पाठान्तरम् ।

१ संकोचितनयनः ।

†-सदृश- इति पाठान्तरम् ।

२ तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे । पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः
 कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरस्ये सांख्यं तत्त्वप्रामाण्यनिर्णयमिति । तथा तृती-
 यस्कन्धे देवदूतं प्रति कपिलवाक्यम् । तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं
 पुराणवे । श्रेयोणां श्रेतुकामानामित्यादि ।

मदयालुना भगवता लोकोपकारार्थं यावत्स्मृति तस्य क्षीय-
 माणस्य जीर्णोद्धारः प्राचीनाचार्यमतोपन्यासपूर्वकं सूत्रपड-
 ध्याया कृतः । तदा प्राचीनः सांख्यशास्त्रग्रन्थः सांख्यतत्त्व-
 समासाख्यः १ स्थितस्तस्य व्याख्यानान्यपि कपिलसूत्रानुसारेण
 पश्चात् प्रवृत्तानि । तदिदं कपिलकृतं शास्त्रमस्मिन् देशे
 विपुलां प्रसिद्धिमासाद्य वर्धमानबुद्धधर्मापद्रववशादुच्छिन्न-
 प्रच्छन्नं भूत्वा विशीर्यमाणाभिर्व्याख्याभिर्विधृतं यावच्चान्तं
 गच्छति तावत् तत्सारांशोद्धारकारिकाभिरीश्वरकृष्णेन प्रोद्भूतं
 वाचस्पतिना तासां कारिकाणां व्याख्यानेन प्रचयं नीतमपि
 पडध्यायीरूपेण विरलप्रचारमासीत् । अथ त्वेतत् पुनर्विज्ञा-
 नभित्तुणा भाष्यप्रबन्धरचनया प्रसिद्धिं प्रापितं परिकरभूतप्र-
 करणग्रन्थावलम्ब्यरहितं वितततयाऽव्युत्पन्नजनबुद्धेरगम्यं सां-
 ख्यतत्त्वकौमुदीतिऽत्युत्तरप्रचारं विलोक्यते । तथा च सांख्य-
 शास्त्रं प्रथमे विनिपाते कपिलेन २ द्वितीये विनिपाते ईश्वर-
 कृष्णेन तृतीये च विज्ञानभित्तुणावष्टब्धं व्याख्याय प्रचारितं
 च । तस्य च प्रसिद्धिः प्रकरणग्रन्थान् विनाऽशक्यैव । अस्मा-
 धिर्विषयवशेन भवितव्यं विचारपरैर्भाव्यमितीच्छायास्तारत-
 म्यादस्य शास्त्रस्य लोके प्रचारारम्भात् तादृशेच्छाया लोक-
 चित्तेषूत्तेजकाभावेन मान्दस्य जातत्वात् तन्मूलकशास्त्रस्यापि
 प्रचारमान्दं कारणानुसारित्वादवर्जनीयमेव ।

तदिदानीं सांख्यशास्त्रे पडध्यायीभाष्यं राजवार्तिकं महादेव-
 कृतवृत्तिरनिशद्वृत्तिश्चेत्याकरग्रन्था आकरग्रन्थनाम्नोऽनर्हा
 अपि तस्मिन् पदे वर्तन्ते । सांख्यचन्द्रिका सांख्यतत्त्वकौमुदी
 सांख्यसारः सांख्यतत्त्वसमास इति च प्रकरणान्येतच्छास्त्रपाठ-
 कजनसंप्रदायप्रसिद्धानि सन्ति ।

शास्त्रे चैतस्मिन् प्रसिद्धपुरुषाः कपिल आसुरिः पञ्चशिखः
 सनन्दन ईश्वरकृष्णो विज्ञानभित्तुर्महादेवोऽनिरुद्धो वाचस्प-
 तिरिति नवैव । तत्र सप्तानां ग्रन्था उपलभ्यन्ते ।

आधुनिकास्तु जनाः काव्यकोशव्याकरणन्यायगणितज्यौ-
 तिसषैद्यकविद्या एव विशेषेणोपासमाना इतराणि सर्वाण्येव
 शास्त्राण्यवज्ञाय व्यवहरन्ति विशेषेण च सांख्यं तेषां दृष्ट्या-
 तिनोरसं दृश्यत इति । बुद्धिमद्विस्तु परमादरपुरःसरं तत्त्व-
 ज्ञानोपदेशपरं शास्त्रमेतदध्यस्यत एवेत्यलमतिविस्तरेणेति
 शिवम् ॥

पौनःपुन्येन नत्वाहं, यावे सर्वान् विपश्चितः ।

यद्वानुचितं किञ्चित् तत् वन्तव्यं दयाधिया ॥ १ ॥

१ अयं कपिलकृत इति भाष्यानुसारिणः ।

२ यथा भागवते । एष आत्मप्रयोष्यन्तो नष्टः कालेन भूयसा । तं
 प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया धृतमिति ।

॥ सांख्यशास्त्राध्यापको वैचनरायणशर्मा ॥

RÁMA AND SÍTÁ.

VI.

Weighed down by woe, with wild despairing mien,
 There sate the monarch with the cruel queen.
 Then RÁMA bowed, his royal sire to greet,
 And did obeisance at KAIKEYI's feet.
 The King with downcast eyes still brimming o'er,
 Just murmured, RÁMA ; and could do no more.
 Then sudden fear made even RÁMA shake,
 As though his heedless foot had touched a snake.
 How could he look upon that awful change,
 And bear, unmoved, a sight so sad and strange !
 A mighty monarch but an hour ago,
 Now a poor mourner, weak and wan with woe :
 Weeping and groaning, mad with wildering thought,
 Like the deep wave-crowned sea to frenzy wrought :
 Like the bright sun-god labouring in eclipse,
 Or like a holy sage whose heedless lips
 Have spoken falsely. RÁMA's filial breast
 Knew for a while the moon-drawn sea's unrest ;
 And, pierced with sorrow for his father's sake,
 To queen KAIKEYI, reverent, he spake :
 "Tell me my fault, or plead for me and win
 His pardon, angered by my careless sin.
 Why is my father, whom I ever find
 Most full of love, so silent and unkind ?
 To what sharp anguish or what care a prey
 Weeps he and sighs and turns his face away ?
 Say, has some grievous woe, some deadly ill,
 Stricken his sons, or consorts dearer still ?
 Better to die than grieve a loving sire :
 Death has no terror like a father's ire.
 Surely the source to which he owes his birth
 Must to a son be as a god on earth.
 Then speak, O lady, speak, that I may know
 What sudden grief has changed my father so."
 Thus RÁMA questioned ; and the greedy dame
 Gave her bold answer, lost to ruth and shame :
 "No fault of thine thy father's soul offends ;
 No deadly stroke upon his house descends.
 One wish he fosters, to his heart most dear ;
 And he would tell thee, but he shrinks in fear.
 Thou art so fondly loved, no voice has he
 To utter aught but pleasant words to thee.
 Then hear his wish, and, as a duteous son,
 Look that thy father's will be quickly done.
 He, though a King, with most unkingly mind
 Like a mean caitiff of the lowest kind,
 Would stint the honour and the boon deny
 He sware to grant me in the days gone by.
 Faith, holy faith, whence all our duties spring,
 Should ne'er be slighted by our lord the king.
 Not e'en in anger, not for thy dear sake,
 May he his oath and plighted promise break.
 He will not say what promised boon I seek ;

Before thy face he will not, dare not, speak.
 Do thou but swear his promise shall not fall
 Lost to the ground, and I will tell thee all."
 She ceased. Then RÁMA, with a troubled breast,
 These words in answer to the queen addressed :
 "Thou needst not utter words like these to me ;
 To do his will my highest joy must be.
 To feed the flames my body I will throw ;
 Drink deadly poison, if his will be so ;
 Plunge in the tide if he would have it done,
 My sire, my master, and my King in one.
 Then speak, O lady ; with no doubting heart
 The secret longing of my sire impart.
 I swear obedience : let my word suffice,
 For 'tis not Rama's wont to promise twice."
 Then spoke KAIKEYI to the noble youth,
 That generous champion of the rights of truth :
 "When the Gods, aided by thy father's might,
 Waged with the Fiends, of yore, their furious fight,
 Wounded by many a dart the monarch fell,
 And I preserved the life I loved so well.
 Restored by me to health and strength, he sware
 To grant two boons, the guerdon of my care,
 And these, at length, I crave this day may be
 The throne for BHARAT and the woods for thee.
 Now if his honour in thine eyes be dear,
 Keep his fair fame from stain of falsehood clear.
 Go to the distant wilderness, and wear
 The hermit's mantle and the matted hair ;
 Nine years and five in the wild forest stay,
 That BHARAT may be lord, ordained to-day ;
 And then this land, rich in each precious thing,
 Steed, car and elephant, shall hail him King.
 Moved with great pity for thy mournful case,
 Thy father cannot look upon thy face ;
 Come, noble prince, his darling honour save,
 And, firm in faith, observe the oath he gave."
 The hero answered, tranquil and sedate,
 That cruel speech, fell as the doom of fate :
 "Fear not, O lady, but thy wish obtain :
 My father's faith shall ne'er be pledged in vain.
 With hermit's mantle and with matted hair
 Forth to the woods, an exile, will I fare.
 One thing alone, O queen, I fain would learn,
 Why is my lord the King to-day so stern ?
 Why is he now so silent and so cold,
 Without one smile to greet me, as of old ?
 My greatest joy is ever to fulfil
 My King's, my master's, and my father's will ;
 One only care torments my anxious breast,
 Why his own lips have not his will expressed ;
 Why did he not himself to me make known
 His choice of BHARAT for the royal throne.
 To BHARAT's hand I gladly would resign
 SÍTÁ, my life, my gold and all that's mine."

Unasked, most freely would I give him all :
 How much more gladly at my father's call !
 How much more gladly, when the gift may be
 His pledge's ransom and a boon to thee !
 Comfort my father with these words, O dame,
 And free his spirit from the load of shame.
 But tell, I pray thee, why the monarch keeps
 His sad eyes fixed upon the ground, and weeps.
 Let swiftest heralds, ordered by the king,
 Home from thy brother's house thy BHARAT bring.
 To judge my father's words I will not stay,
 But seek the forest ere the close of day ;
 There live, a banished man, four years and ten,
 Keeping the promise of the king of men.
 "Tis well," she answered. "Let the herald speed,
 Carried by coursers of the fleetest breed,
 And bring my BHARAT home. Methinks that thou
 Wilt brook no tarrying, nor linger now.
 And if the king, o'erwhelmed with shame, could find
 No tongue to tell thee, bear not this in mind.
 But, best of youths, until thou hence art fled,
 Thy sire will neither bathe nor call for bread."
 "Woe ! woe !" the monarch murmured, with a groan,
 Deep neath the waves of whelming anguish thrown,
 Then in exceeding grief he swooned away,
 And on the gold-wrought couch all senseless lay.
 Then RĀMA raised him, while KAIKEYI's tongue
 Still urged him, like a horse by lashes stung.
 Unmoved he answered : "Queen, I strive to do
 My duty only, like the sages, true ;
 Nor would I, with a soul athirst for gain,
 Against my promise, in the world remain.
 All I can do to please my father, think
 Already done : from death I would not shrink :
 One duty, paramount of duties still,
 Is that a son should do his father's will.
 By him unbidden, if the word thou give,
 Will I an exile in the forest live.
 Couldst thou no virtue in my nature see
 That thou must crave of him, not ask of me ?
 This day I go in DANDAK's wilds to dwell ;
 First to my mother I must bid farewell,
 And comfort SITA. Thine the charge must rest
 That BHARAT listen to his sire's behest,
 And keep the kingdom happy and secure :
 This is the law of old that ever shall endure."
 In speechless woe the hapless father heard,
 Wept with a bitter cry but spoke no word.
 Then bowing at the senseless monarch's feet,
 And stern KAIKEYI's, for such love unmeet,
 Once round the pair his circling steps he bent,
 Then from the bower the glorious exile went.
 Him followed LAKSHMAN, sweet SUMITRA's child,
 With angry weeping eyes so sad and wild.
 And RĀMA saw, nor turned his eyes away.

The sacred vessels ranged for that great day,
 And golden chalices, whose waters poured
 Upon his head would have ordained him lord.
 He saw, and round them in due honour paced,
 His eye no anguish showed, his foot no haste.
 Still on his brow, with lofty hope o'erthrown,
 Shone the great glory which was all his own ;
 So doth the moon, through the world's love, retain
 Delicious splendour in the days of wane.
 The banished hero, with untroubled mind,
 The white umbrella and rich fans declined,
 Dismissed the crowd that followed from afar,
 And all his people with the steeds and car.
 He came with LAKSHMAN to KAUSALYA's gate,
 Thronged by her servants with high joy elate,
 And moved with tender pity spared to show
 One hint or token of the coming woe.
 On to his mother's splendid bower he went,
 And found the queen on holy rites intent :
 There oil and rice and brimming vases stood,
 With wreaths of flowers and curds and cates and wood.
 She with her thin cheek pale with many a fast,
 And many a night in painful vigil past,
 In linen robes of purest white arrayed,
 To LAKSHMI, Queen of Heaven, her offerings made.
 Soon as she saw the darling of her soul,
 As a fond mare who springs to meet her foal,
 To greet her son, unseen so long, she flew,
 And round his neck her tender arms she threw :
 "May all the glories of thy royal line,"
 She cried, with kisses on his brow, "be thine.
 Be wise and mighty like thy sires of old,
 Be good and noble, pious, lofty souled.
 This day thy father's faithful love is shown,
 This day he sets thee on his ancient throne."
 Then answered RĀMA, "Dearest lady, know
 That danger threatens, fraught with mighty woe.
 My father's choice this day makes BHARAT heir,
 And I must hence to DANDAK's wood, and there
 Living on fruit and honey, hermit's food,
 Pass twice seven dreary years in solitude."
 Swift as a Sal branch, by the woodman lopped
 In some primeval grove, the lady dropped
 And lay upon the ground : so falls a mare
 Beneath the load she strives in vain to bear.
 And RĀMA raised her up, and brushed away
 The dust that on her arms and shoulders lay.
 Then, sad with grief—Ah ! far more worthy she
 For ever joyful, ever blest, to be—!
 While LAKSHMAN listened, to her son she cried,
 That noblest hero, standing by her side :
 "A grief more sore than this I ne'er could mourn
 If thou hadst never, O my son, been born ;
 Yet, well I know, their childless fate, to those
 Who pine for offspring, is the crown of woes.

I, eldest queen, to those I scorn, must bend,
 And let my rivals' taunt my bosom rend.
 What woman's lot can be so hard as mine,
 In endless woe and mourning doomed to pine?
 Have they not scorned me when my son was near?
 And death will follow when thou art not here.
 'Twas ne'er my lot my husband's love to gain,
 And now I'm mocked by proud KAIKEYI's train;
 And those who served me once, a faithless band,
 Now far aloof in gloomy silence stand.
 How shall I brook her scolding tongue to hear,
 And, better far than she, her anger fear?
 Since thou wast born ('tis seventeen years ago),
 I've looked to thee one day to end my woe.
 Now what remains but shame and grief, a share
 Of trouble heavier than my soul can bear!
 How will my gloomy days go darkly by,
 Without thy moon-bright face to cheer mine eye?
 Alas! my cares thy tender years to train,
 And all my vows and fasts and prayers were vain!
 Hard is my heart, or surely it had burst
 When the wild rush of sorrow reached it first:
 As in the Rains no river bank can hold
 The headlong torrent from the mountains rolled.
 Ah no! my death is not allowed by fate,
 Nor open for me the Gloomy King his gate:
 He would not take me to his home away,
 A lion, pitying his weeping prey.
 Death will not listen to a wretch's cry,
 Nor take his soul ere fate would have him die,
 Or I, bereaved of my son, had fled
 To YAMA's home, and been among the dead.
 Why should I live without thee? I will go
 After thee, RAMA, though my steps be slow,
 As a poor cow in her great love will run,
 Watching the wanderings of her little one."

Ramayana. Book II. 18, 19, 20.

THE SĀHITYA-DARPAṆA, OR MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 184.)

TEXT.

No. 686. The Poetical Fancy is the imagining of an object under the character of another. As being Expressed or understood, this is first held twofold. The Expressed is when the particle 'iva' (as) &c. are employed, the other, when they are not used. Since in each of these sorts, a Genus, a Quality, an Action or a Substance may be fancied, the figure becomes eightfold. In each of these eight sorts again, the fancy being (1) Positive or (2) Negative and the occasion of the fancy being in the shape of (3) a Quality or (4) an Action they attain to being thirty-two fold.

COMMENTARY.

a. Of these, the Expressed Poetical Fancy is partially exemplified as follows:—

"The thigh of the fawn-eyed one with the skirt of her raiment fluttering upon it, shines as if it were Cupid's triumphal column of gold, bearing his banner."

As the term 'triumphal column' denotes many objects, or is a generic appellation, we have here the Poetical Fancy of a Genus.

b. Knowledge attended with sober silence, or with an abstinence from pedantic speech, power accompanied with forgiveness, and liberality associated with the reverse of vaunting—his virtues, occasioning, as they did, other virtues, were, as it were, generative."

c. Here we have a Quality, viz. generativeness, fancied.

d. "The sound of thy march, O Sultan, * bathes, as it were, in Ganga's water,—guilty of causing the abortion of thy foemen's wives."

Here we have an Action—'bathes.'

e. The face of the deer-eyed one shines as if it were another full moon."

The word 'moon,' signifying, as it does, an individual, is denotative of a substance, or a concrete object. So here we have the Poetical Fancy of a Substance.

f. These examples are when the Fancy is Positive (see Text). We have the following example when it is Negative:—

Alas, the cheeks of this lady, so fair, have attained to this thinness, as if not seeing each other."

Here in 'not seeing' we have the negation of an action. So in other cases.

g. The Occasion, as being in the shape of a quality or an action (see Text,) is exemplified in 'The sound of thy march &c.' where the quality of being guilty is the occasion of the Fancy, or in 'Alas, the cheeks of this lady, &c.' where the occasion is an action viz. attaining to thinness. So in other cases.

h. The Implied Poetical Fancy, as:—

"The breasts of the slender-bodied lady show not their faces (or nipples, which are of a dark colour and therefore as it were concealed) from shame that they gave no room (so plump and so close they are) to the excellent (or stringed—*gunī*†) pearl necklace."

Here we have Poetical Fancy implied, from the absence of 'as' or the like in connection with 'shame,' thus 'as if from shame &c.' Similarly in other cases.

i. 'But then,' somebody might object, 'on the occasion of discussing Suggestion, you declared the capability of all the Figures being suggested, why again do you assert particularly here of Poetical Fancy that

* In the original *suratrāṇa*, which the scholiast so interprets.

† *Guṇa* means both a string and a good quality.

it may be implied. I answer,—in such a case of Suggested Poetical Fancy as the following:—

“O fortunate youth, she, not obtaining a place in thy heart filled with a thousand fair women, emaciates, day by day, her frame, making that her only business.” The sentence is logically complete even apart from the Fancy*; whilst here *in the present example* the sentence is complete as to its sense only under a Fancy, that is, when ‘as if’ is understood, thus ‘as if from the shame,’ inasmuch as the breasts could not be *really* ashamed. Thus the Suggested, and the Implied Poetical Fancy are distinct.

i. Among these *kinds of the Poetical Fancy*, he mentions some peculiarities among the sixteen sorts of the Expressed Poetical Fancy:

TEXT.

No. 687. Of these the Expressed sorts again are with the exception of that of Substance (§ 686), each threefold, as pertaining to (1) a Nature, (2) an Effect, and (3) Cause.

COMMENTARY.

a. ‘Of these’ *i. e.* among the said divisions of the Expressed, and Implied Poetical Fancy. Of the sixteen sorts of the Expressed Poetical Fancy, the twelve belonging to the three *subjects*—*Genus, Quality, Action* (§ 686), being each threefold as respecting a Nature, a Fruit, or a Purpose, and a Cause, we have thirty-six sub-divisions. These combined with the four kinds pertaining to a Substance which can be fancied only in itself † make up forty sub-divisions.

b. Of these the Poetical Fancy of a Nature; e. g. those of the nature of a genus and a quality are respectively instanced in ‘—as if it were Cupid’s triumphal column’ (§ 686 a) and ‘—as it were generative’ (§ 686 b) in the foregoing examples.

c. The Poetical Fancy of a Fruit, or Purpose, as:—
“The swift-going arrow shot by Rāma, having pierced the heart of Rāvaṇa, entered the earth as if to tell the agreeable tidings to the Serpents dwelling in the infernal regions.”

Here by the expression ‘to tell’ a fruit in the shape of an action has been figured, of the arrow’s entering the earth.

d. The Poetical Fancy of a Cause, as:

“This is that place where, searching for thee, I saw an anklet fallen on the ground, holding deep silence, as if from the sorrow of separation from thy lotus-foot.”

Here the quality, or attribute, of sorrow is fancied as a cause. So in other cases.

* Which is, that the lady grows thin as if to get room in the heart of the youth.

† For, says the scholiast, a substance, or rather an object denoted by a proper name, does not give rise to poetical surprise, if fancied as the fruit or cause of a certain event.

TEXT.

No. 688. Of these, the sorts pertaining to a Nature are *again* twofold, according as the Occasion of the fancy is mentioned or not mentioned.

COMMENTARY.

a. Among these forty sorts, the sixteen pertaining to a nature are sub-divided into thirty-two, according to the mentioning or not mentioning of the occasion of the Fancy. So there are altogether fifty-six sorts of expressed Poetical Fancy. Of these we have the sort MENTIONING the occasion in the foregoing example ‘—bathes as it were’ (§ 686 c.) where the occasion of the Fancy—the being guilty, is mentioned. When it is NOT MENTIONED we have the example ‘as if it were another moon’ (§ 686 d.) where the excess of the peculiar beauty or the like is not mentioned.

b. In the Fancy of a Cause or of a Fruit, the Occasion must, as a matter of course, be mentioned.* For if the Occasion *viz.* ‘holding silence’ of the fancy—‘as if from the sorrow of separation’, and ‘entering the earth’ of ‘as if to tell &c.’ be not mentioned, the sentences would be unconnected or absurd.

a. He states the peculiarities of the sixteen sorts of the Implied.

TEXT.

No. 689 The divisions of the Implied Poetical Fancy may each pertain to a fruit or a cause.

COMMENTARY.

a. As, in the preceding example “The breasts of the slender-bodied lady” &c. (§ 686 g.) we have a cause fancied in ‘as if from the shame.’

b. In this (Implied Poetical Fancy) too it is impossible that the occasion should not be mentioned, since if the particle ‘as’ &c. *implying a fancy* be not employed and the occasion not mentioned, it would be impossible for the reader to recognize the Fancy.

c. Nor is the fancy of a Nature (*i. e.* irrespective Nature § 687) possible in the present variety. For in the fancy of a nature which consists in the identification of another concrete object *with the subject of description*, if ‘as’ &c. be not used and an epithet be added to the character fancied, we should call it a Hyperbole; as “This king is another Indra”. And if no epithet be added, we should have a Metaphor as ‘The king is Indra.’ So the Implied Poetical Fancy is thus thirtytwo-fold.

TEXT.

No. 690. These, again, are each twofold according as the subject of the fancy is mentioned or not.

COMMENTARY.

a. ‘These’ *i. e.* the said varieties of Poetical Fancy.

* In the Fancy of a Cause, observes the commentator, the Occasion is the fruit or consequence of what is fancied, and in the Fancy of a Fruit the Occasion is the cause or reason of what is fancied.

When the subject is mentioned take the example "The thigh of the fawn-eyed one &c." (§ 686 a). When it is not mentioned, take the following words of Pradyumna in my drama *Prabhāvatī*:

"Now the thick darkness, covering over every region of space, has sunk the world, as it were, in a sea of black collyrium,* has filled it, as it were, with particles of musk, has over-spread it, as it were, with *Tamāla* trees, has invested it, as it were, with black wrappers."

Here the subject *viz.* the being pervaded, of the Fancy of being sunk in collyrium is not mentioned. Or, for example, "Darkness besmears, as it were, our bodies; the heavens, as it were, rain collyrium". Here the subject, pervasion, of the fancy of darkness besmearing *our bodies* is not mentioned, as also the falling of darkness, the subject of the raining of collyrium.

The Occasions of the two cases of Poetical Fancy in the present example, are respectively The excess and the pouring down of darkness.† Some, however, say The subject is darkness itself which is not an agent of the act of besmearing; the fancy is its being such an agent; and the occasion is the pervasion. Similarly are the heavens, as the agent of the act of raining, the subject of the Fancy."

TEXT.

No. 691. This (Poetical Fancy) when arising from another ornament, is more striking.

COMMENTARY.

a. Among such cases, Poetical Fancy founded upon Concealment is exemplified in the following stanza of mine:—

"The flood of beauty of the fair-eyed one, incapable of being contained in her body, falls overflowing, under the disguise of tears, as her eyes are pained by the smoke of the fire kindled by the oblation of ghee."

b. Poetical Fancy based upon a Paronomastic (6643) Occasion; as—

"The pearls, we believe, that issued from the narrow womb of the oyster, have attained this their fair quality (or string—*guṇa*) from dwelling on the charming conch-like neck of this lotus-eyed damsel."

Here the Paronomasia in the word *guṇa* (which means both a string and good quality) is the occasion of the Fancy of a Cause (§ 687 d.) contained in the clause '(as if) from dwelling on the conch-like neck.' Here 'we believe' is the expression denotative of the Fancy. Similarly—

TEXT.

No. 692. 'Methinks,' 'I suspect,' 'of a certainty,'

* Literally has associated the world, as it were, with large quantities of collyrium.

† This explanation, say the annotator, is according to those who hold that darkness is a substance.

'perhaps,' 'surely' and such other expressions are used.
a. Sometimes we have a Poetical Fancy beginning with a Simile, as:—

"The Foe of Mura (Vishṇu) saw, on the other side of the sea, series of woods abounding with dark-green *Palāśa* trees, that looked like *confervæ*, every moment thrown up the shore by the thousands of surges."

Here, since the word *abhlā** implies a comparison, there is a simile in the beginning, but in the end there is Poetical Fancy, inasmuch as the existence of *confervæ* on the sea-shore is imagined as probable, notwithstanding its impossibility. Similarly is it to be understood in the description of the emaciation of certain love-lorn ladies 'Their bracelets were turned into armlets;' as also in such an instance as 'The side-glance of her with eyes large like those of a deer acts the part of a blooming blue lotus in her ear.' (In these two examples the ornament begins with seeming to be a Simile, but terminates with being recognized as a Poetical Fancy, inasmuch as the bracelet and the side-glance are not compared to an armlet and a blue lotus respectively, but are fancied as if they were actually so.

b. In the figure of the Mistaker as in "The simple cowherds &c." (§ 681 a.) the deluded cowherds have no consciousness of the moon-light the subject of their mistaken † notion of milk, for it is this supposed fact that the poet founds his description upon. But in the present ornament, the person who entertains the fancy has a cognition of the subject of his fancy i. e., of the distinctive nature of what he invests with an imaginary character. This is what makes their difference. In the Doubt (§ 680), both the alternatives are cognized as equally prominent, whilst here one of the alternatives is more powerful and is in the shape of a (fancied) probability, or an undetermined cognition. In the Hyperbole (§ 693) the unreality of the character fancied is apprehended AFTER the sense of the sentence is understood, and here, at the very time of the sense being understood.

c. "Has darkness coloured black the various trees and hills, or has it brought down the heavens, or has it screened them over? Has it levelled the earth in its uneven portions, or has it fastened together ‡ all the regions of space?"

Some recognize here the ornament of Doubt, inasmuch as the trees pervaded by darkness are suspected to be coloured, and so on. This opinion is not right,

* The word means 'appearance' but it is used in comparative compounds to denote 'like appearance.'

† The Figures termed Doubt and Mistaker respectively are sufficiently explained by their designations. It will help the reader in understanding the distinctive nature of the present figure (Poetical Fancy) to say that it similarly answers to probability. The name might, indeed, be rendered Probability, or Poetical Probability.

‡ The commentator reads here *saphritāh* 'destroyed' instead of *saṅhatāh*.

for the Doubt consists in the cognizance of the same object under more than one alternative equally prominent; whilst here the pervasion of the trees, *hills &c.*, is not one and the same pervasion, *but is conceived as distinct and various pervasions as distinguished and individualized by the several objects with each of which it comes, as it were, in separate contact*; and besides, the 'pervasion' or the like is swallowed up by the idea of 'colouring' which alone is prominent. Others say that the present is a distinct kind of the ornament of Doubt, though having one of the alternatives more prominent, because it has the strikingness, or beauty, of uncertainty. This too is not right. Since the apprehension of a thing, (the real nature of which is, as it were, swallowed up,) under an identity with something else is *what is styled* Fancy; and as this evidently exists in the present case, being implied by the particle *nu* as well as by *iva*, the ornament ought to be the Poetical Fancy. Enough of inventing distinct species of the Doubt that are no where to be found.

d. "This that in the midst of the moon bears the semblance of a flake of cloud—people call a hare: to me it *appears* not so. I believe the moon to be marked by the black scars of the wound caused by the darting meteor-glances of the young women distressed by the separation from thy foemen, *their lords*."

Here, since notwithstanding the use of the expression 'Methinks' (*'manye' implying a fancy*) (§ 692), we do not recognize a fancy as defined before, we have a mere conjecture, not a Poetical Fancy attended with Concealment (§ 683).

TEXT.

No. 693. When the Introsusception is complete, it is styled Hyperbole.

COMMENTARY.

a. When a subjective *fancy*, having swallowed up, or altogether taken in, the object, is apprehended as identical with it, it is Introsusception. This *introsusception* is incomplete* in the Poetical Fancy, where the subjective *notion* is expressed with uncertainty. Whilst in the present ornament it being conceived with certainty, the *introsusception* is complete.

b. In the Poetical Fancy, the swallowing up of the object (*vishaya*)† is by simply reducing it to a subordinate condition, and so is it also here, as in—"The face is a second moon." As has been said, "Be the object mentioned or not, if it is simply reduced to a subordinate condition, the learned declare it to be swallowed."

* *Sādhyā*—'to be completed.'

† This word was rendered 'subject' or 'subject of the fancy,' under the foregoing text, but it seems better here to adhere to its strict philosophical signification of 'object' as contradistinguished from '*vishayin*' (subject). See the beginning of Sāṅkara's commentary on the Vedānta Sūtras.

TEXT.

No. 694. This is five-fold, as there is a denial of distinction where there is a distinction *in reality*, a negation of connection where there is a connection; and *vice versā*; and as the sequence in a causation is inverted.

COMMENTARY.

a. *Vice versā i. e. implying* a distinction where there is identity and a connection where there is none.—'This' *i. e.* the Hyperbole.

b. Of these *Divisions*, an Identification where there is a Distinction is exemplified in the following stanza of mine:—

"How is it that the peacock's tail shines above and beneath it the lunar digit of the eighth night, next to it a tremulous couple of blue lotuses, below it the *Tila* flower and still lower a tender leaf?"

Here we have the introsusception of the tresses of a beloved woman in the peacock's tail with which they are identified.

c. Or, for instance, "Holding deep silence as if from the sorrow of separation"— (§ 687 d.) The silence belonging to a sentient creature is one thing and the stillness pertaining to an object unthinking is another. The two states though distinct are identified here.

d. Similarly in the line "In her youth, her lover is flushed (—with love, *rāga-bhāṅk*), together with the soft petal of her under-lip"—the *rāga* of the under-lip is its redness and the *rāga* of the lover is his love: these two conditions are identified.

e. A Distinction where there is an Identity; as—

"Strange* indeed is the beauty of her body, strange are the riches of the fragrance *breathed by* her: the charmingness of her with eyes like the lotus-petal is altogether extraordinary."

f. A Denial of connection where there is a connection, as—

"Was it the Moon, the source of lovely radiance, that was the Creator in forming her; or was it Kāma himself ever devoted to love; or was it the Season that abounds in flowers (Spring)? How indeed could the Ancient Saint, cold by studying the Veda, with his mind turned away from objects of sense, create this heart-ravishing form?"

Here, although the Creator, the Ancient of days, is connected with the formation of the lady, there is a denial of His connection.

g. A Connection implied where there is really none; as—

"If on the orb of the moon were fixed a couple of blue lotuses, then indeed might her face with the fair eyes be compared."

* Literally—'other.'

Here a connection, unreal, is fancied by means of a supposition brought in by the force of the word 'if.'

h. And the inversion of the sequence in a causation (§ 694) is two-fold, as the effect may be supposed to precede the cause or to co-exist with it. For examples in their order:—

"The hearts of the deer-eyed ladies were agitated by fancy, even before the beauty of the blooming Vakula and blossoming Mangoe manifested itself."

"Simultaneously did he of the elephant's majestic gait tread both the paternal throne and the dominions of other rulers."

i. With reference to the present figure some say "The ordinary, or only mundane, excellence belonging to the lady's tresses (§ 694 b.) for instance, is fancied as being super-mundane, and it is such a fancy that constitutes the introsusception in the present ornament. If, on the contrary, the introsusception of the tresses be held to consist in their being fancied under the character of the peacock's tail, the definition of the figure (§ 693) would not include, as it ought to do, such instances as 'Strange is the beauty of her body &c. (§ 694 e).'" This is not right. For here too, the lady's beauty which is NOT generically different from that of other women, is fancied as different. To make the case still more clear, if we substitute 'anyadiva' for 'anyadeva' and read in the translation 'Her beauty is, as it were, quite apart from that of other women, &c.' we should indisputably have an incomplete introsusception, and so a Poetical Fancy (§ 686) would be admitted.* In the example beginning 'The hearts of the deer-eyed ladies' (§ 694 h), the beauty of the Vakula &c., though coming first, is fancied as coming afterwards, and so here too, on the employment of the particle 'iva' (as if), we should have the Poetical Fancy. Similarly is it to be understood of the other examples.

* Supply the following omission in Roer's edition of the text, p. 298, line 1, after अथ्यवसाये; and leave out अन्या;—अन्यदेवाङ्गलावययमित्यादिप्रकारेण्यप्यपिर्लङ्गावययति । तच्च । अत्रापि ह्यनन्यदङ्गलावययमन्यत्वेनाध्यवसायते । तथाह्यन्यदेवतिस्यान्येतिर्देवति पादेऽध्यवसायस्य साध्यत्वमित्युपेक्षा ।

(To be continued.)

ON THE RELATIONS OF THE PRIESTS TO THE OTHER CLASSES OF INDIAN SOCIETY IN THE VEDIC AGE.

By J. MUIR Esq.

(Continued from page 188.)

It is further to be noticed that as this hymn probably

belongs to the close of the Vedic age, no conclusion can, on any interpretation of its meaning, be drawn from it in regard to the opinion regarding the different classes which prevailed in the earlier portion of that era. Dr. Haug, it is true, denies that the hymn is comparatively modern. He thinks that there is no sufficient evidence to prove this, but that, "on the contrary, reasons might be alleged to shew that it is even old." He is of opinion that the hymn had been used at human sacrifices, which he considers to have been customary in the earliest Vedic period, though they were afterwards abandoned as revolting to human feelings ("Origin of Bráhmaism" p. 5). Notwithstanding what is here urged by Dr. Haug, I cannot help agreeing with the opinion stated by other scholars, such as Colebrooke (Essays, i. 309, note; or p. 197 of Williams and Norgate's edition) and Max Müller (Ancient Sansk. Lit., p. 570 f.), that this hymn is of a later date than the great bulk of the collection in which it is found. As compared with by far the larger part of the hymns, it has every character of modernness both in its diction and ideas.

It is not denied that the hymns which we find in the Rigveda collection are of very different periods. They themselves speak of newer and older hymns. So many as a thousand compositions of this sort could scarcely have been produced within a very short space of time, and there is no reason to imagine that the literary activity of the ancient Hindus was confined to the age immediately preceding the collection of the hymns. But if we are to recognize any difference of age, what hymns can we more reasonably suppose to be the oldest than those which are at once archaic in language and style, and naive and simple in the character of their conceptions; and on the other hand, what compositions can more properly be set down as the most recent than those which manifest an advance in speculative ideas, while their language approaches to the modern Sanskrit? These latter conditions seem to be fulfilled in the Purusha Sūkta, as well as in hymns x. 71; x. 72; x. 81; x. 121; and x. 129. The pantheistic character of the opening parts of the Purusha Sūkta alone would suffice to demonstrate its comparatively recent date.

That even the legendary genealogies of the Purāṇas frequently assign to members of the four so-called castes a common origin, has been shown in my Sanskrit Texts, vol. i. chap. ii.; and for the evidence discoverable, both in the Rigveda itself and in the epic poems and Purāṇas, that hymns were composed, and sacerdotal functions exercised, by persons who in later ages were called Rājanyas or Kshattriyas, as well as by Bráhmans, I may refer to the same volume, pp. 86-151 where the stories of Viṣvámitra and Devápi are told.

In later times, when none but Bráhmaṇ priests were known, it seemed to be an unaccountable, and—as contradicting the exclusive sacerdotal pretensions of the Bráhmaṇs—an inconvenient circumstance, that priestly functions should have been recorded as exercised by Rájanyas; and it therefore became necessary to explain away the historical facts, by inventing miraculous legends to make it appear that these men of the royal order had been in reality transformed into Bráhmaṇs, as the reward of their superhuman merits and austerities (see Sanskrit Texts, vol. i., pp. 95 ff.). The every existence, however, of such a word as *rájarshi*, or “royal rishi,” proves that Indian tradition recognized as rishis or authors of Vedic hymns persons who had belonged to Rájanya families. A number of such are named (though without the epithet of *rájarshi*) in the Anukramaniká or index to the Rig-veda; but Sáyana, who quotes that old document, gives them this title. Thus, in the introduction to hymn i. 100, he says: “Rjráṣva and others, sons of Vṛshágir, in all five rájarshis, saw this hymn in a bodily form (*sadeham súktam dadṛṣuh*). Hence they are its rishis (or seers).” The 17th verse of this hymn is as follows: “This hymn the Várshágiras, Rjráṣva, with his attendants Ambarísha, Sahadeva, Bhayamána, and Surádhas, utter to thee, the vigorous, O Indra, as their homage;” on which Sáyana repeats the remark that these persons were rájarshis. Ambarísha is also said to be the rishi of ix. 98. Again, Trasadasyu, son of Purukutsa, a Rájarsi,” is said by Sáyana on R. V. iv. 42, to be the rishi of that hymn. In the 9th verse Trasadasyu is thus mentioned: “Purukutsáni worshipped you, O Indra and Varuṇa, with salutations and obeisances; then ye gave her king Trasadasyu, a slayer of enemies, a demi-god.” Similarly Sáyana says on v. 27: “Tryaruná son of Trivṛshṇa, Trasadasyu son of Purukutsa, and Aṣvamedha son of Bharata, these three kings conjoined, are the rishis of this hymn; or Atri is the rishi.” As the hymn is spoken by a fourth person, in praise of the liberality of these kings, it is clear they cannot well be its authors. However, the Hindu tradition of their being so, is good proof that kings could, in conformity with ancient opinion, be rishis. Trasadasyu and Tryaruná are also mentioned as the rishis of ix. 110.¹ The rishis of iv. 43 and iv. 44 are declared by Sáyana, and by the Anukramaniká, to be Purumílha and Ajamílha, sons or descendants of Suhotra. Though these persons are not said by either of these authorities to be kings, yet in the Vishṇu Puráṇa they are mentioned as being of royal race, and as grandsons of Suho-

tra, and according to the Bhágavata P. a tribe of Bráhmaṇs is said to have been descended from the son of Ajamílha. In the sixth verse of iv. 44, the descendants of Ajamílha are said to have come to the worship of the Aṣvins. The following hymns are said by tradition to have had the following kings for their rishis, viz.: x. 9. Sindhudwípa, son of Ambarísha (or Triṣiras, son of Tvashṭṛ); x. 75, Sindhukshit, son of Priyamedha; x. 133, Sudás, son of Pijavana; x. 134, Mándhātṛ, son of Yuvanáṣva; x. 179, Sibi, son of Uśínara, Pratardana, son of Divodása and king of Káśí, and Vasumanas, son of Rohidaṣva; and x. 148 is declared to have had Pṛthí Vainya as its rishi. In the fifth verse of that hymn it is said: “Hear, O heroic Indra, the invocation of Pṛthí; and thou art praised by the hymns of Venya.” In viii. 9. 10, also, Pṛthí Vainya is mentioned among rishis: “Whatever invocation Kakshívat has made to you, or the rishi Vyaṣva or Díghatamas, or Pṛthí, son of Vena, in the places of sacrifice, take notice of that, O Aṣvins.” Here Sáyana refers to Pṛthí as the “royal rishi of that name.”

I have observed above that the contents of R. V. x. 109 not only display the high pretensions of the priestly order, but also indicate clearly that those pretensions were often disregarded by the ruling class. In fact, the hymns of the Rigveda contain numerous references to persons, apparently of different descriptions, who were either hostile or indifferent to the system of religious worship which the rishis professed and inculcated. We find there a long list of condemnatory epithets applied to these persons, such as *adeva*, *adevayu*, *anindra abrahman*, *ayajyu*, *ayajvan*, *anyavrata*, *apavrata avrata*, *devanid*, *brahmadvish*, etc., etc.; i.e., “godless,” “destitute of Indra,” “without devotion,” “unsacrificing,” “following other rites,” “averse to religious rites, or to law,” “without rites, or lawless,” “revilers of the gods,” “haters of devotion,” etc. (i. 33, 3, 4; i. 51. 8, 9; i. 101, 2, 4; i. 121, 13; i. 131, 4; i. 132, 4; i. 147. 2; i. 150, 2; i. 174, 8; i. 175, 3; ii. 12, 10; ii. 23, 4, 8, 12; ii. 26, 1; iii. 30, 17; iii. 31, 9; iii. 34, 9; iv. 16, 9; v. 2, 9, 10; v. 20, 2; v. 42, 9, 10; vi. 14, 3; vi. 49, 15; vi. 52, 2, 3; vi. 61, 3; vi. 67, 9; vii. 6, 3; vii. 61, 4; vii. 83, 7; vii. 93, 5; viii. 31, 15 ff.; viii. 45, 23; viii. 51, 12; viii. 53, 1; viii. 59, 7, 10, 11; ix. 41, 2; ix. 63, 24; ix. 73, 5, 8; x. 22, 7 ff.; x. 27, 1 ff.; x. 36, 9; x. 38, 3; x. 42, 4; x. 49, 1; x. 160, 4; x. 182, 3.) In most of these passages, no doubt, the epithets in question are connected with the words *Dása* or *Dasyu*, which—whether we understand them of barbarous aboriginal races, then partially occupying the Punjab, or of the evil spirits

¹ In the Vishṇu Puráṇa, Tryayiruná, Pushkarin, and Kapi are said to have been sons of Urukshaya, and the last of them to have become a Bráhmaṇ. In the Matsya P., Tryayaruná, Pushkararuná, and Kapi are said to have all become Bráhmaṇs. (Wilson, V. P., p. 451, and note.)

² Even females are said to be authors of hymns or parts of hymns as Romasá, “daughter of Brhaspati, an utterer of hymns” (i. 126), Lopamudrá (i. 179, 1), and Visyavará, of the family of Atri (v. 28).

with which the darkness was peopled by the lively imagination of the early Indians—certainly did not ordinarily designate tribes of Aryan descent. But there are other texts containing denunciations of religious hostility or indifference, where no express reference is made to Dasyus, which may with more or less probability be understood of members of the Aryan community. Such are the following:—

i. 84, 7. "Indra, who alone distributes riches to the sacrificing mortal, is lord and irresistible. 7. When will Indra crush illiberal (*arādhasam*) man like a bush with his foot? when will he hear our hymns?"

i. 122, 4. "Indra, who is the slayer of him, however strong, who offers no libations."

i. 122, 9. "The hostile man, the malicious enemy, who pours out no libations to you, O Mitra and Varuṇa, plants fever in his own heart, when the pious man has by his offerings obtained (your blessing)."

i. 124, 10. "Wake, O magnificent Dawn (Ushas,) the men who present offerings; let the thoughtless niggards (*paṇayah*)¹ sleep." (Comp. iv. 51, 3.)

i. 125, 7. "Let not the liberal suffer evil or calamity; let not devout sages decay; let them have some further term; let griefs befall the illiberal (*apṛnantam*)."

i. 147, 2. "One man contemns (*piyati*), whilst another praises thee. Reverent, I adore thy manifestation, O Agni."

i. 176, 4. "Slay every one who offers no oblations—though difficult to destroy²—who is displeasing to thee. Give us his wealth; the sage expects it."

i. 182, 3. "What do ye here, O powerful (Aśvins)? Why do ye sit in the house of any man who offers no sacrifice, and yet is honoured? Assail, wear away the breath of the niggard (*paṇer asum*), and create light for the sage who desires to praise you."

i. 190, 5. "These persons who flourishing, but wicked, regarding thee, O god, as a feeble being, depend upon thee who art gracious—thou bestowest nothing desirable upon the malignant, thou, O Bṛhaspati, avengest thyself on the scorner (*piyādrum*)."

ii. 23, 4. "By thy wise leadings thou guidest and protectest the man who worships thee: no calamity can assail him who hates devotion (*brahma-dvishah*), and the queller of his wrath: this, O Bṛhaspati, is thy great glory."

ii. 26, 1. "The upright worshipper shall slay those who seek to slay (him); the godly shall overcome the ungodly; the religious shall slay in battle even him who is hard to conquer; the sacrificer shall divide the spoils of the unsacrificing."

¹ This sense of the word is confirmed by i. 33, 3, where the rishi says to Indra, "mā paṇir bhīr asmad adhi," "Be not niggardly towards us."

² Roth s. v. understands *dāpāsam* to mean "continually."

iv. 24, 2. "In battle Indra bestows riches upon the man who offers prayers (*brahmanyate*) and libations... 5. Then some men worship the mighty (Indra); then the cooker of oblations will present his offering of meal; then Soma will abandon those who offer no libations; then (the impious) will be fain to worship the vigorous (god)."

iv. 25, 5. "Dear is the righteous man, dear to Indra is the man who reveres him, dear is the worshipper, dear to him is the offer of soma. 6. This impetuous and heroic Indra regards as peculiarly his own the cooked oblation of the devout soma-offerer; he is not the relation, or friend, or kinsman, of the man who offers no libations; he destroys the prostrate irreligious man. 7. Indra, the soma-drinker, approves not friendship with the wealthy niggard (*revatā paṇindā*) who offers no libations. He deprives him of his riches, and destroys him when stripped bare, whilst he is the exclusive favourer of the man who offers libations and cooks offerings."

iv. 51, 3. "The magnificent dawns, appearing, have to-day aroused the liberal to the bestowal of wealth. Let the niggards (*paṇayah*) sleep in gloom and the regardless in the midst of darkness." (Compare i. 124, 10.)

v. 34, 3 (=Nirukta vi. 19). "Whoever offers soma-libations to Indra, either in sunshine or darkness, becomes glorious. The mighty god drives away the ostentatious; the opulent god (drives away) the man who decks out his person, and is the friend of the degraded. (Yāska adds to these epithets of the objects of Indra's enmity that of *ayajvānam*, 'one who does not worship.') 5. Indra desires no support from five or from ten (alies); he consorts not with the man who offers no libation, however flourishing; but overwhelms, and at once destroys such a person, whilst he gives the godly man a herd of kine as his portion. 6. The enemy of him who makes no libations, the promoter of him who offers libations, Indra, the terrible subduer of all, the lord, brings the Dāsa into subjection. 7. He gathers together the goods of the niggard (*paṇeh*) to be spoiled; he allots to the sacrificer wealth beneficial for men. Every one who provokes his fury is deeply involved in difficulty."

v. 42, 7. "Praise the first depositary of gems, Brihaspati, the bestower of riches, who is most propitious to the man that hymns and lauds him, who comes with abundant wealth to the man that invokes him. 8. Those who are attended by thy succours, Brihaspati, are unharmed, affluent, rich in men. The possessions of those who bestow horses, cows, and raiment, are blest. 9. Make unblest the wealth of those who enjoy themselves while they do not gratify (thee) with our hymns.¹ Drive

¹ Or, according to Sāyaṇa, "who do not satisfy us who are possessed of laudatory hymns."

away from the sunlight those haters of devotion (*brahma-dvishah*) who are averse to religious rites, while they increase in progeny. 10. Hasten, O Maruts, without wheels' against the man who attends at the sacrifice of a Rakshas (or sinner).² He who reviles the man who celebrates your service secures but contemptible pleasures, however much he may sweat."

vi. 13, 3. "That lord of the virtuous by his power destroys Vrittra (or the enemy); O wise Agni, offspring of the ceremonial, that sage whom thou in concert with the son of the waters prosperest with wealth, divides the spoil of the niggard (*paneḥ*)."

vi. 44, 11. "Abandon us not, O vigorous god, to the destroyer; let us not suffer injury whilst we live in the friendship of thee who art opulent. Thy former bounties to men (are known); slay those who offer no libations; root out the illiberal (*apṛnataḥ*)."

¹ *Achakrebhīh*, easily, swiftly, noiselessly, suddenly. Compare the phrase *achakrayā svadhya varttāmānam* in x. 27, 19, and *nichakraya*, viii. 7, 29.

² This latter rendering of the words *ya ohate rakshaso devavitau*, is suggested by Professor Aufrecht. Compare the words *mā no marṭāya rīpate rakshasine*, etc., viii. 49, 8, and *yo nah kashid virikshati rakshatrena martyaḥ*, etc., viii. 18, 13. Śāyana renders the words under consideration by "who brings Rakshases to the sacrifice,—by irregular observances etc., makes it demoniacal (*āsura*)."

(To be continued.)

PROSPECTUS.

THE

SACRED HYMNS OF THE BRAHMANS

AS PRESERVED TO US IN THE

OLDEST COLLECTION OF RELIGIOUS POETRY, THE RIG-VEDA-SANHITA, TRANSLATED AND EXPLAINED

BY

MAX MÜLLER, M. A.,

TAYLORIAN PROFESSOR OF MODERN EUROPEAN LANGUAGES IN THE
UNIVERSITY OF OXFORD; FELLOW OF ALL SOULS COLLEGE.

AFTER twenty years spent in collecting and publishing the text of the Rig-Veda with the voluminous Commentary of Śāyana, I intend to lay before the public my translation of some of the hymns contained in that collection of primeval poetry. I cannot promise a translation of all the hymns, for the simple reason that, notwithstanding Śāyana's traditional explanations of every word, and in spite of every effort to decipher the original text, either by an intercomparison of all passages in which the same word occurs, or by etymological analysis, or by consulting the vocabulary and grammar of

cognate languages, there remain large portions of the Rig-Veda which, as yet, yield no intelligible sense. It is very easy, no doubt, to translate these obscurer portions according to Śāyana's traditional interpretation, but the impossibility of adopting this alternative may be judged by the fact that even the late Professor Wilson, who undertook to give a literal rendering of Śāyana's interpretation of the Rig-Veda, found himself obliged, by the rules of common sense and by the exigencies of the English language, to desert, not unfrequently, that venerable guide. I need hardly repeat what I have so often said, that it would be reckless to translate a single line of the Rig-Veda without having carefully examined Śāyana's invaluable commentary and other native authorities, such as the Brāhmaṇas, the Āraṇyakas, the Prātisākhya, Yāska's Nirukta, Saunaka's Bṛhaddevatā, the Sūtras, the Anukramaṇis, and many other works on grammar, metre, nay, even on law and philosophy, from which we may gather how the most learned among the Brahmans understood their own sacred writings. But it would be equally reckless not to look beyond.

A long controversy has been carried on, during the last twenty years, whether we, the scholars of Europe, have a right to criticise the traditional interpretation of the sacred writings of the Brahmans. I think we have not only the right to do so, but that it is the duty of every scholar never to allow himself to be guided by tradition, unless that tradition has first been submitted to the same critical tests which are applied to the suggestions of his own private judgment. A translator must before all things, be a "sceptic," a man who looks about, and who chooses that for which he is able to make himself honestly responsible, whether it be suggested to him, in the first instance, by the most authoritative tradition or by the merest random guess.

I offer my translation of such hymns as I can, to a certain extent, understand and explain, as a humble contribution towards a future translation of the whole of the Rig-Veda. There are many scholars in England, Germany, France, and India who now devote their energies to the deciphering of Vedic words and Vedic thoughts; in fact, there are few Sanskrit scholars at present who have not made the Veda the principal subject of their studies. With every year, with every month, new advances are made, and words and thoughts, which but lately seemed utterly unintelligible, receive an unexpected light from the ingenuity of European students. Fifty years hence I hope that my own translation may be an-

¹ This subject and the principles by which I shall be guided in my translation of the Rig-Veda have been discussed in an article lately published in the Journal of the Royal Asiatic Society, New Series, vol. ii. part 2, "The Hymns of the Gaupāyanas and the Legend of King Asanditi." The same volume contains two valuable articles on the same subject by Mr. J. Muir, D.C.L.

tiquated and forgotten. No one can be more conscious of its shortcomings than I am. All I hope is that it may serve as a step leading upwards to a higher, clearer, truer point of view, from which those who come after us may gain a real insight into the thoughts, the fears, the hopes, the doubts, the faith of the true ancestors of our race;—of those whose language still lives in our own language, and whose earliest poetical compositions have been preserved to us for more than three thousand years, in the most surprising, and, to my mind, the most significant manner.

MAX MÜLLER.

OXFORD, January, 1867.

The present publication is intended to form eight volumes, of about twenty-five sheets each, containing an English translation, notes, and explanatory essays. A transliterated text (in the original Pada form) will be added in order to obviate the necessity of quoting a whole passage again and again in the various notes on the same verse. The first volume will be published as soon as a sufficient number of subscribers has been obtained. Not more than two volumes to be published in each year.

Terms of Subscription before publication, 10s. 6d. per volume—the price to Non-subscribers after publication will be 12s. 6d. per volume.

TRÜBNER & Co., 60, Paternoster Row, London.

[SPECIMEN.]

RIG-VEDA SANHITÁ.

Hymn to the Maruts (the Storm-gods), ascribed to Kanva, the son of Ghora.

1. Sing forth, O Kanvas, to the sportive host of your Maruts, brilliant on their chariots, and unscathed.
2. They who were born self-luminous, together with the spotted deer (the clouds), with the spears, the daggers, the glittering ornaments.
3. I hear their whips, almost close by, as they crack them in their hands; they gain splendour on their way.

MAṆḌALA I, SÚKTA 37.

ASHTAKA I, ADHYÁYA 3, VARGA 12-14.

Kṛlám vah śárdhah márutam anarvánam ratheśúbham | kápváh abhí prá gáyata. 1.

Yé prishatíbhíh rishṭí-bhíh sákám vásíbhí anjibhíh | ájáyanta svá-bhánava. 2.

Ihá-iva śrīṇve éshám kásáh hásteshu yát vádán | ní yáman chitrám řinjate. 3.

NOTES.

VERSE 1. Wilson translated *anarvánam* by without horses, though the commentator distinctly explains the word by without an enemy. Wilson considers it doubtful whether *arvan* can ever mean enemy. The fact is that in

the Rig-veda *anarván* never means without horses, but always without hurt or free from enemies; and the commentator is perfectly right, as far as the sense is concerned, in rendering the word by without an enemy, or unopposed (*apraty-řita*). *Anarván* is not formed from *árvat*, horse.

The Publishers of the *Pandit* will receive the names of Indian subscribers, and forward them to Messrs. Trübner & Co.

Just Published. A new Edition, corrected and enlarged, of the LAGHU KAUMUDÍ, a Sanskrit Grammar, with an English version, commentary and references by Dr. BALLANTYNE, late Principal of the, Sanskrit College, Benares, re-edited by RALPH GRIFFITH M. A., Principal of the Sanskrit College, Benares.—Price Rs. 8.

“The Translation of the Laghu Kaumudí made by the late Dr. Ballantyne has enabled even beginners to find their way through the labyrinth of Native Grammar.” Prof. Max Müller.

May be procured from Messrs. Trübner & Co., London, the English Publishers.

The SIDDHANTA ŚÍROMANI a TREATISE ON ASTRONOMY. By Bháskaráchárya; with his own exposition the Vásanábháshya edited by Paṇḍita Bápú Deva Sástri, Honorary member of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Professor of Mathematics and Astronomy in the Sanskrit College, Benares.—Price Rs. 4-4.

Now ready.

A TRILINGUAL DICTIONARY; being a comprehensive Lexicon in ENGLISH, URDU and HINDÍ, exhibiting the syllabication, pronunciation, and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdu and Hindí in the Roman character, by Mathurá Praśada Miśra, Second Master Queen's College, Benares.

May be procured direct from us, by Book post; from any bookseller in Calcutta, Madras, or Bombay; or from Trübner & Co., London.—Price Rs. 16.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be charged for according to the space occupied.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 14.

Benares July 1st, 1867.

Vol. II.

॥ तत्त्वलोको नाम ॥

॥ प्रकरणपञ्चकायामष्टमं प्रकरणम् ॥ ८ ॥

आत्मतत्त्वे च बहुधा विवादाः सन्ति वादिनाम् ।

वयं प्राभाकरास्तत्र निर्णयय यतामहे ॥

केचिद्विद्वद्भिर्वात्मानमिच्छन्ति । अन्ये बहिरिन्द्रियाण्येव ।
देहमेवापरं । तथैके बुद्धीन्द्रियशरीरव्यतिरेकणमनुमेयमाहुः ।
केचित् तु मानसप्रत्यक्षगम्यं । स्वयंप्रकाशं केचित् । चित्
सकलप्रतिपत्तिसिद्धं त्वन्ये मन्यन्ते । त्रिणिकं च केचिदाच-
क्षते । कूटस्थनित्यमपरं । परमाणुपरिमाणः शरीरपरिमाणः
सर्वगत इत्यादि वादिनो विवदन्ते । सर्वज्ञेन्द्रियभिन्न इत्येके ।
प्रति क्षेत्रं च नानाभूत इत्यपरं । तत्र तत्त्वनिर्णयार्थमिदमा-
रभ्यते ।

बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्न आत्मा विभुर्ध्रुवः ।

नानाभूतः प्रति क्षेत्रमर्थवित्तिषु भासते ॥

ननु न बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदमुपलभामहे । यतो घटमहमव-
बुध्य इति बुद्धेर्बोद्धारमभिव्यक्तिं प्रतिपद्यते । सत्यम् । द्विचन्द्रा-
दिवद्विम्बप्रतिबिम्बवच्चार्थं भ्रम इति प्रामाणिकाः । सहोप-
लम्भनियमेन बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदो निराक्रियते । भेदस्यानियम-
व्याप्तत्वात् । व्यापकविशुद्धनियमोपलम्भेन बाध्यमानत्वात् ।
तदाहुः ।

अविभागे हि बुद्ध्यात्मा विपर्ययसितदर्शनैः ।

यावदाहकसंविद्धिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । येषुपि बुद्धेरन्यं बोद्धारमिच्छन्ति तेषुपि सत्यामेव

बुद्धौ बोद्धतामाहुः । एवं च सैव परं बोद्धी भवतु कृतमन्येन
बोद्धा । बोद्धा चात्मा भवतीति बुद्धिरेवात्मा । सा च स्वयं-
प्रकाशा कार्यकारणभावेनानादिसंतानवाहिनी स्वापमदमूर्क्षा-
दिव्यभिभूततया पुनरनुसंधानपथं न याति । वहति त्वसौ
तास्वपि दशास्वन्यथा जागरादिषु बुद्धदयासंभवापत्तेः । स
चायमनादिवुद्धिसंतानोऽनादिवासनानिबन्धनसंतानदर्शना-
ध्यासितभेदः समुदायवशवर्ती संसरति मार्गः साक्षात्कारो-
न्मूलितनिखिलसत्त्वदृष्टिवासनानुबद्धस्तूच्छिन्नः समुदायः प्र-
तिमुच्यते तदा अहंतासंतानो भेदः । तदाहुः ।

प्रदीपस्येव निर्माणं विमोक्षस्तस्य जायते ।

इति । देशिकानामनेकजन्माभ्यासस्वात्मीभूतब्रह्मादिस्तम्ब-
पर्यन्तजगद्वापिमहाकरणानां विशुद्धचित्तसंतानोऽनन्त इति ।
तदिदमसारम् । प्रतीतिसिद्धस्य बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदस्य निराक-
रणसंभवात् । सहोपलम्भनियमस्तु यथा विभेदेऽप्युपपद्यते
तथात्रैव वक्ष्यामः । निराकृतश्चायं बाह्यार्थसिद्धावृजुविम-
लायां । बुद्धिरेव वरमस्त्वलं बोद्धेति यदुक्तं तदपि काल्प-
निके बोद्धुरि युक्तं वक्तुं साक्षात्प्रतीतिसिद्धे तु नावकाशोऽ-
स्यासत्प्रलापस्य । स्वापादिषु च बुद्धिरनुवर्तत इति यत् तदपि
प्रमाणाभावादसारम् । जागरादिषु बुद्धेरत्रैव कारणं वक्ष्यामः ।

एवं तर्हि भवन्तिन्द्रियाणि सचेतनानि बुद्धेर्बोद्धुश्च भेदा-
वभासो न घटिष्यते । भवेदेतदेवं यदि दर्शनस्पर्शनाभ्यामे-
कार्थानुसंधानं न स्यात् । यदहमब्राह्मं तदहं स्पृशामीत्यनु-
संधातैकः प्रतीयते । स्मरणं चेन्द्रियार्थानां तत्तदिन्द्रियापा-
येऽपि यदुपलभ्यते तदिन्द्रियचैतन्ये नोपपद्यते ।

अस्तु देह एवात्मा न तत्रैवो दोषो प्रसज्यते । मैवम् ।
 ज्ञाता ह्यात्मा न च देहस्य ज्ञातृता संभवति । नेति ब्रूमः ।
 भूतान्तरसहितस्य भूतान्तरस्य कार्यारम्भकतेति वदामः । न
 पुनर्मिथोऽपि भूतानि न संयुज्यन्त इत्याचक्ष्महे । अतः संयु-
 क्तभूतानां गुणान्तरापलम्भो नानुपपन्नः । कथं पुनरारम्भक-
 त्वसंभवः । न तावत् पञ्चानां चतुर्णां वा संभूयारम्भकत्वं
 संभवति । चातुपाचातुपद्रव्यारब्धस्य तत्समवायिनोऽचातुप-
 त्वापत्तेः । यत् खलु चातुपाचातुपद्रव्यारब्धतत्समवेतं तत्र
 चातुपं वायुवनस्पतिसंयोगवत् । चातुपश्च देहः । अतो न
 पञ्चभिश्चतुर्भिः समारब्धः । आकाशानिलयोरचातुपत्वात् ।
 कथं पुनरचातुपं नभः । अचातुपस्य सत्तापि किंप्रमाणिक्ये-
 तदपि चिन्त्यम् । उच्यते । न चातुपं व्योम द्रव्यत्वे सत्यरूप-
 त्वात् । ननु नारूपं गगनं । तद्वि धवलमुत्पलपलाशश्यामलं
 चोपलभ्यते । उच्यते । धवलिमा हि प्रायेण तैजस एव नी-
 हारं तौहिनोऽपि वा तदपगमे तदनुपलम्भात् । यः पुनर्निशि
 नीलिमेवावलोक्यते नासौ नभसः । कस्य तर्हि न कस्य चित् ।
 कथं पुनर्गुणो न कस्य चित् । सत्यं । गुण एवायमप्रसिद्धः ।
 ननु प्रतीतिबलेन सिद्ध एव । सिध्येदादि प्रसिद्धिरेव सिध्येत् ।
 सा तु कारणाभावाच्च सिद्धा । ननु चतुरेव कारणं । न ।
 आलोक्योपकारानपेक्षस्य चतुषोऽप्रकाशकत्वात् । तेनाप्रतीता-
 वेवायं प्रतीतिभ्रमो मन्दानाम् । अत एव दिवानुपलम्भः ।
 अन्यथा सौरीभिर्भानुनुरहीतं चतुः स्फुटतरं व्योम नीलि-
 मानं प्रकाशयेत् । रूपं च स्पर्शसहचरितमिति स्पर्शवत्त्वं
 नभसः स्यात् । ततश्च सर्वमूर्तद्रव्यप्रतिधातप्रसङ्गः ।

केचित् तु तमसो नीलिमा गगनस्यैवोपलभ्यत इत्याहुः ।
 तदसदित्येके । तमसो निष्पत्त्यनवकृप्रेः । रूपवत्त्वेन हि तमो
 द्रव्यं स्यात् तच्चानेकद्रव्यारब्धं सच्चातुपं भवेत् । न च तानि
 द्रव्याणि सन्ति सन्ति चेद्विवाप्यारभेरन् । अन्धानामिव नीलि-
 माभिमानो नभस एवेत्युक्तं ।

यच्चेदमुच्यते द्वायैव तमः सा चलत्वाचलत्वमहत्त्वमहत्त्व-
 दूरत्वासन्नत्वाद्विगुणयोगिनी वस्तुभूतेति । तदिदमप्यसारम् ।
 अनवकृप्रेरेव । यच्चलत्वाचलत्वादिकमुपपन्नं तदपि स्थूलदर्शि-
 तया । तथाहि । आलोक्योपवारिते द्वायाप्यपेयते । ततोऽपवा-
 रितालोकभूभागादिभावव्यतिरेकिणी न रूपान्तरवच्छाया दृ-
 श्यते । तेन मन्यामहे व्यपवारितालोकभूभागादिकमेव द्वायेति ।
 एतेन महत्त्वमहत्त्वदूरत्वासन्नत्वादीनि समर्थयितानि । यत्तु
 तेजःप्रतिरोधि द्रव्यं तद्वथा यथा संचरति तथा तथालोकः
 प्रतिमुच्यते प्रतिरुध्यते चेति चलतीव द्वाया प्रतिभाति ।
 अन्यथा शरीरेऽपि चलति किमिति द्वायापि चलेत् । हेत्वभा-
 वात् । एतेन चलति शरीरे चलत्वं व्याख्यातं । संख्यापरिमा-

णप्रचययोनि हि महत्त्वं तदभावे कथमिव द्वायायामुपपत्त्यत
 इत्यलमनया स्थूलदर्शनकथया नवबद्धया । ननु भूभागादेरेव
 द्वायात्वे कथं द्रव्यान्तराण्यपदेशः । अस्येयं द्वायेति । अपवारि-
 तालोकभूभागादिरेव द्वायेत्युक्तं । तत्र येनापवारणं तदपेक्षत्वा-
 द्युज्यते व्यपदेशः । एवं च स्मृतिकाराणामपि नाक्रामेत् क्राम-
 तश्चायामित्येवमादिव्यवहार उपपन्नः । योऽपि च शास्त्रकारा-
 णां व्यवहारश्चित्ररुहादीनां तुल्यं द्वायालक्षणं कार्यमिति
 सोऽप्यालोकापवाराणाभिप्रायेण वर्णनीयः । न त्वालोक्योपवारेण
 भूभागादेरेव दर्शनप्रसङ्गः । मैवम् । प्रचुरतरालोकावयवसंयोग-
 स्तत्र वार्यतेऽल्पशस्तु तेजोऽवयवाः समन्ततः संचरन्तः सं-
 युज्यन्त एव । यत्र तु सर्वथा तेषामसंयोगः स महानन्धकार
 इति निरवद्यं । यश्च विस्फारितास्ते रूपादिषु विवरमध्यत-
 मीक्षत इत्युच्यते तत्रापि तेजोऽवयवास्ते रूपनेमिलव्यावच्छे-
 दास्तथा प्रतीयन्त इत्युक्तम् । नचैवं सत्याकाशस्यासिद्धिरेव ।
 शब्दलक्षणगुणानुमानसिद्धत्वात् । ननु गुणतैव शब्दस्यासिद्धा
 द्रव्यत्वेन वादिभिरभ्युपेतत्वात् । यदाहुः ।

वर्णात्मकाश्च ये नित्याः शब्दाः सर्वगतास्तथा ।

पृथग्द्रव्यतया ते न तु गुणाः कस्य चिन्मताः ॥

इति । तदिदमसारम् । एकेन्द्रियप्रत्यक्षतया रूपादिवद्गुण-
 त्वसिद्धेः । न च वायुनाऽनैकान्तिकता । तस्य वायोरतीन्द्रिय-
 तयाभ्युपेतत्वात् । येऽपि चैन्द्रियकं वा वायुमिच्छन्ति तेषामपि
 स्पर्शविरहे सतीति विशेषणोपादानादपेक्षः । एवं सिद्धगुण-
 भावः शब्दो गुणिनमनुभाषयति तत्र भूजलादिभावावगमकार-
 णाभावाद् द्रव्यान्तरमेव तदवतिष्ठते । अप्रतीतसामानाधि-
 कारण्यगुणभेदेन भेदानवगमात् । ननु मुखादिगतः शब्द उप-
 लभ्यते । नेत्युच्यते । प्राप्यकारि श्रोत्रं । बहिरिन्द्रियत्वात् ।
 कार्येन्द्रियवत् । तत्र न तावच्छ्रोत्रं मुखादिदेशं गच्छति प्र-
 त्यक्षा हि कर्णशङ्कुली स्वदेशस्या दृश्यते । नापि मुखं श्रोत्र-
 देशमुपसर्पति तस्यापि स्वदेश एवोपलम्भात् । अतः श्रोत्रगत
 एव शब्दो दृश्यते । भ्रान्तिस्त्वेपा मुखे शब्द इति । न च
 गुणभूतस्य शब्दस्य संयोगलक्षणप्राप्तिरुपपद्यत इति समवाय
 एव तस्य प्राप्तिः । एवं शब्दगुणत्वाच्छ्रोत्रस्य । यत्तु शब्दगुणकं
 द्रव्यमाकाशपदावेदनीयं तदेव श्रोत्रमिति सिद्धं । ननु पार्थिवी
 कर्णशङ्कुली श्रोत्रमस्तु । संयुक्तसमवायेन चाकाशगतं शब्द-
 मुपलभतां । नैतदेवं । न हि साक्षात् प्रतीतिसंभवे प्रणालीसं-
 श्रयणमुपपन्नं । नापि द्रव्यात्मकशरीरं गुणान्तरप्रादुर्भावापत्तेः ।
 भूजलतेजांसि हि यथाक्रममनुष्णाशीतशीतोष्णस्पर्शानि ।
 तैरारब्धं द्रव्यमेतत्तयविलक्षणस्यशमापद्येत चित्रपटवत् । यथा
 सितासितादितन्तुसमारब्धः पटस्तन्तुरूपविलक्षणरूपस्तथा
 शरीरमप्यारम्भकद्रव्यस्पर्शविलक्षणस्पर्श भवेत् । अनुष्णाशीतः

स्पर्शं चैतदुपलभ्यते । एतेनाध्यात्मिकतापि निषिद्धा । किंच ।
गन्धस्य पार्थिवद्रव्यसमवेतस्यैकाकिनो गन्धान्तरारम्भकत्वानु-
पपत्तेरगन्धं शरीरं स्यात् । भूतेजसोऽग्नेजसोरारम्भकत्वेऽसत्त्व-
मगन्धत्वमेवं वेदितव्यम् । अतो रूपस्पर्शगन्धयोगि शरीरं
पार्थिवमेव । ज्ञानं च विशेषगुणः कार्यद्रव्ये च विशेषगुणः का-
रणगुणपूर्वक एव रूपादिवत् । नच कारणभूतेषु पार्थिवेषु ज्ञानम-
स्ति । तदारब्धे द्रव्यान्तरे घटादावदर्शनात् । स्यादेतत् । मद्दश-
क्तिवचैतन्यमपीति । यथा मद्दशक्तिः पार्थिवेष्वणुष्वसत्यपि
तदारब्धे द्रव्ये सुराख्ये निष्पद्यते तथा चैतन्यमपि निष्पत्स्यत
इति । तच्च । शक्तेरविशेषगुणत्वात् । शक्त्याख्या हि गुणः
सर्वत्र द्रव्येषु तत्तत्कार्यविषयः कार्यसमधिगम्योऽभ्युपगम्यते ।
चैतन्यं तु न देहादन्यस्य विद्यत इति विशेषगुणोऽसौ । अपि-
च द्रव्यान्तरसंयोगादकार्यभूतेषु पार्थिवाणुष्वकारणपूर्वाऽपि
मद्दशक्त्याख्या गुणो नानुपपन्नः । तदारब्धे सुराख्ये कार्यद्रव्ये
कारणगुणपूर्वं एव । चैतन्यं तु न प्रत्येकं परमाणुष्वभ्युपगम्यते ।
तस्माच्छरीरादन्यस्य गुणो ज्ञानमिति देहव्यतिरिक्तपुरुषानु-
मानं । स्यान्मतं । गुणत्वमेव ज्ञानस्याप्रसिद्धमिति । तच्च ।
द्रव्याश्रयत्वेन द्रव्याश्रयसंयोगविभागौ प्रति निरपेक्षकारणत्वा-
भावेन च गुणत्वसिद्धेः । नच वाच्यं द्रव्याश्रयत्वमेवासिद्धि-
मिति । कार्यत्वात् । न हि कार्यं किंचिद्द्रव्यानाश्रितमात्मानं
लभते । एवं सुखादिभ्योऽपि देहातिरिक्तपुरुषानुमानं वेदितव्यं ।

नैतदेवम् । घटमहं जानामीत्यहंकारास्पदस्य दृष्टत्वादहं
गच्छाम्यहं स्थूल इत्यादौ चाहंकारस्य शरीर एव प्रवृत्त्यविवा-
दाच्छरीरमेव प्रत्यक्षं ज्ञातृ प्रतीयते । प्रत्यक्षविरोधे चानुमान-
मात्मानं न लभत इति वैशेषिको गुणो ज्ञानं न कारणगुणपू-
र्वकमिति पार्थिवपरमाणुष्वविद्यमानमपि शरीरे संभविष्यतीति
न शरीरादन्यस्यानुमानं । ननु शरीरचैतन्ये मृतशरीरेऽपि तत्
स्यात् । न । तस्य वायुगुणत्वात् । मरणेन शरीरं विगुणमि-
त्यविवादं । ननु ममेदं शरीरमिति देहातिरिक्तमहंकारो जि-
विशते । न । अभेदेऽपि भेदावगमोऽयं शिलापुत्रशरीरवत् ।
अन्यथा ममात्मेत्यपि व्यपदेशादात्मानन्तरप्रमाश्रीयेत । येऽपि
च सुखादयस्ते चाहं सुखीत्यहंकारविषयसंविद्धिप्रयतयावग-
म्यमानाः शरीरसमवायिन एव । अतो न तदतिरेकिणमात्मा-
नमनुमापयितुमीशते । शरीरविकारहेतुत्वाच्च तेषां सुतरां
शरीरगुणत्वं । न ह्यन्यगुणो गुणिनं विकर्तुमुत्सहते । विक्रियते
हि शरीरं नयनविकारमुखप्रसादरोमहर्षादिभिः । सुखादिपूत्य-
नेषु शरीरे विकारं प्रति समवायिकारणभूते तत्तत्प्राप्त्येनैवा-
समवायिकारणेनापि भवितुं युक्तं । नच शक्यते वक्तुं सुखा-
दिमदात्मसंयोग एव शरीरसमवेतविकारेण समवायिकारणम-
स्त्विति । प्रमाणाभावात् । सिद्धे ह्यात्मनि स्यादेषा कल्पना ।

साध्ये त्वव्यवहितानामेव कारणतोचितेति न देहातिरिक्तानु-
माने सुखादीनां हेतुत्वम् ।

अत्रोच्यते । स्यादेतदेवं यदि देहातिरिक्तो नोपलभ्यते
ज्ञातां । घटमहमुपलभ इति घटस्यानुभविता शरीरातिरिक्तः
प्रतिभासते । शरीरं हि करचरणाद्यनेकावयवयोगि । नच
घटाद्यनुभवसमये तस्यावभासोऽन्वयी । अवश्यं ज्ञातुरवभा-
सो मेषानुभवेष्वनुवर्तत इत्याख्येयम् । अन्यथा स्वपरसंवेद्य-
योरनतिशयः । अहं गच्छामीति प्रतिपत्तिसमयेऽपि प्रत्येता
शरीरातिरिक्तः प्रपत्तमातृस्वभावो गन्ता देहं प्रतिपद्यमानः
प्रतीयत एव । लाक्षाणकोऽहंशब्दानुविद्वस्तु शरीरे प्रत्ययः ।
ममात्मेत्यत्रापि लाक्षाणिकः शरीर एव ममकारः । यस्तु चेत-
नस्तत्रास्मच्छब्दो मुख्यः । नच शरीरं चेतनं । चेतनासमवा-
याभावात् । शरीरातिरिक्तवस्त्वन्तरसमवायिनी हि चेतना
चकास्ति । नन्वात्मधर्मभूता चेच्चित्तिस्तिर्हि विषयासंस्पर्शिनी
कथं प्रति विषयं विभज्यते । उच्यते । प्रतिभाससिद्धा ताव-
च्चेतनसमवायिनी चित्तिरनागतातीतसमवेदने व्यक्तमविषया-
श्रितत्वं प्रतिकर्मप्रविभागस्तुन्यव्यवहारानुगुणत्वाच्चित्तेः । य-
द्व्यवहारानुगुणा या चित्तिस्तदीयासौ व्यपदिश्यत इति न
किंचिद्वीनं । नन्वेवं प्रथमदर्शनेऽपि देहव्यतिरेके सिद्धेऽन्येद्यु-
दृष्टे परेदुरहमिदमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञोपन्यासोऽनर्थक एव ।
उच्यते । व्यतिरेकसिद्धावपि स्थिरतया क्रियावत्त्वसिद्धये प्र-
त्यभिज्ञोपन्यस्ता । अस्थिरत्वे हि तत एव कादाचित्त्वकार्यसि-
द्धेस्तत्सिद्धये न क्रियानुमानं क्रमते । अक्रियस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं
चानुपपन्नं । कर्ता भोक्ता च यज्जायुधवाक्येनैवाक्षिप्तः समर्थयि-
तव्य इत्युपयुक्तः प्रत्यभिज्ञोपन्यासः । यदा चायमात्मा प्रत्य-
भिज्ञायते तदासौ चिदात्मा तस्य धर्मः । नासौ तन्मात्रप्रभवः
कदाचिदुदियात् । सदा संनिहितकारणं हि कार्यमकादा-
चित्त्वं भवेत् । कारणासंनिधाननिबन्धो हि कार्योदयप्रति-
क्षेपः । तस्मादयमात्मा समवायिकारणभूतः किंचिदसमवा-
यिकारणभूतमपेक्षते । तच्च केचित्मननलक्षणं व्यापारान्तरं
तत्समवेतमेवासमवायिकारणमाहुः । तदनुपपन्नमिति मन्या-
महे । यतस्तस्यैव किंचिदसमवायिकारणमनुसरणीयं । तच्च
वरं चित्तेरेवास्तु । तच्चचात्मनःसंनिकर्षाख्यं । तस्य चासम-
वायिकारणं मानस एव परिस्पन्दः । तस्याप्यात्मनःसंनिकर्षा-
न्तरमात्मसमवेतं प्रयत्नमदृष्टं चापेक्षमाणमसमवायिकारणं ।
प्रयत्नादृष्टयोश्चात्मानःसंनिकर्षान्तरमेवेत्यनादिरेषा कार्यका-
रणपरंपरा वीजाङ्कुरवदिति वेदितव्यं । मनसोऽभ्युपगमे च
सकलात्मगुणोदय एव प्रमाणं । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना-
दृष्टसंस्काराणां नवानामपि वैशेषिकगुणानां मनःसंयोगेनैवा-
त्पत्तेः । तच्च बुद्धिः स्वसंवेदनसिद्धा प्रमितिस्मृतिरूपा । सुख-

दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नास्तु मानसप्रत्यक्षवेदानि। नच दुःखाभावमात्रं
सुखं। दुःखाभावस्य दुःखानुपलम्भरूपत्वात्। तद्वियुक्तात्मन
उपलब्धेरैव दुःखानुपलम्भरूपत्वात्। आत्मोपलम्भातिरिक्तसु-
खोपलम्भानुभवाच्च। संस्कारस्य तु स्मृतिलक्षणमेव कार्यमव-
गमकमनुभूतविषय एव स्मृतिर्भवतीत्यनुभवाधेयं कंचिदात्म-
नोऽतिशयमुपकल्पयति। अदृष्टं तु धर्माधर्मलक्षणमागमगम्य-
मेव। नच केवलादात्मनःसंनिकर्षादेव रूपाद्यवगमः। अ-
न्यादीनामभावादिति चक्षुरादिवहिरिन्द्रियाण्यङ्गीक्रियन्ते।
पञ्चधा च बाह्यरूपाद्युपलम्भलक्षणकार्यव्यवस्थानात् पञ्च
चक्षुरादीनि कल्पन्ते। एवं प्रभृतीनि षडिन्द्रियाणि यस्मिन्चा-
यतन्ते तदिन्द्रियायतनं शरीरं जरायुजाण्डजसंस्वेदजभेदभिन्नं
त्रिविधं। उद्विज्जं शरीरं न भवत्येव। इन्द्रियायतनत्वे प्रमा-
णाभावात्। यदि श्मशने जायते वृक्षः कङ्कणधोपसेवित
इति निषिद्धफलत्वस्मरणोद्विज्जं शरीरमवतिष्ठते तदप्यनु-
पपन्नम्। अस्मिन्नेव प्रमाणाभावात्। स्मृतेर्विमूलतया मुख्या-
र्थत्वानुपपत्तेः। नच वेद एव मूलमवकल्पतेऽकार्यार्थत्वात्।
नचात्र विधिनिषिध्यमानानुष्ठानात् प्रत्यवाय इत्यवगमकः।
यद्यपि शंखधिरण्यसिद्धान्तालोचनया निषिद्धादपि कुतश्चि-
त् प्रत्यवायोदयस्तथापि वृक्षादिरूपशरीरफलतावसातुं न शक्य-
ते। फलतयान्वयायोग्यत्वात्। यस्य ह्यन्वययोग्यत्वमवधारितं
तस्य वाक्यार्थानुप्रवेशित्वं यस्य त्वन्वययोग्यत्वाभावस्तस्य वा-
क्यार्थानुप्रवेशित्वमपि नास्ति। वज्रिना सिञ्चेदिति वत्। यो वेदे
तथाभूतार्थप्रयोगः स गौणेनार्थेन लाक्षणिकेन वा वर्णनीय इत्य-
त्रापि गौण्या लाक्षणिकया वा वर्णनीयमिति त्रिविधमेव शरीरं।
यत् पुनरपार्थिवमयोनिजं शरीरं केवलधर्माधिपत्यनिबन्धनं
कैश्चिदभ्युपगम्यते तत् सर्वशरीराणां पार्थिवत्वाव्यभिचाराच्चा-
नुमातुं शक्यते। सर्वशरीरेषु मनस्त्वक्वाविशिष्टमिन्द्रियद्वयं।
मनश्चान्तःशरीरं परमाणुपरिमाणं। तत् खलु द्रव्यभूतं संयोगगु-
णभागितयेष्यते। द्रव्यं च द्विविधम्। अनेकद्रव्यमद्रव्यद्रव्यं चेति।
तत्र मनसोऽनेकद्रव्यत्वे कल्पनागौरवम्। आरभ्यारम्भकद्रव्या-
भ्युपगमप्रसक्तेः। अद्रव्यद्रव्यत्वाभ्युपगम आत्मना सह संयो-
गापह्नवः। न हि परममहत्तोरनवयवयोश्च संयोगोपपत्तिः।
त्रिविध एव संयोगः। अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगज-
श्चेति। तस्मात् परमाणुपरिमाणं मनः। तच्च सदकारण-
त्वावित्यमाशुतरसंचारि च तत्। आशुतरेन्द्रियाधिष्ठानदर्श-
नात्। न हि तदधिष्ठितमिन्द्रियं स्वविषयमवसाययितुमशक्यम्।
अन्यत्रासक्तचित्तस्य विषयान्तराप्रतीतिः। तस्य च मनसोऽना-
दिधर्माधर्मापेक्षः क्षेत्रज्ञेन सह संयोगः। देहान्तरसंयोगश्च
तस्यादृष्टापेक्षादात्मनःसंनिकर्षादुत्पन्नस्य कर्मणः प्रसादेन।
सोऽयमात्मा भोक्ता भोगायतनं शरीरं भोगसाधनानीन्द्रियाणि

भोग्याः सुखादय आन्तरा बाह्याश्च पृथिव्यादयश्च भुक्तिश्च
वेदनेति पञ्चसु विधासु तत्त्वं परिसमाप्यते। केन पुनरस्य
प्रमाणेनात्मनः प्रमितिः। अप्रमीयमाणस्य सत्तोपगमो निर्नि-
बन्धनः। तत्र केचिदाहुः। मानसं प्रत्यक्षं सुखादिष्विवात्मनि
प्रमाणमिति। तदयुक्तमिति प्राभाकरवराः। न ह्येकस्य कर्तृत्वं
कर्मत्वं च स्वापेक्षमुपपद्यते। स्वात्मनि क्रियावृत्तिविरोधात्।
नचाहंसंविद्विशेनाविरोधः। स्वयंप्रकाशत्वेन विषयप्रतीतिगो-
चरत्वेनापि तदुपपत्तेः। विषयैः सहोपलम्भनियमश्चेवं सत्युप-
पन्नः। अन्ये मन्यन्ते। प्रकाशाय हि प्रमाणमप्रकाशस्वभावेण
विषयेष्वपेक्ष्यते। प्रकाशस्वरसे त्वात्मनि प्रकाशापेक्षा मुधैव
संवित्तिवत्। प्रमाणफलभूता संवित्तिरवश्यं स्वयंप्रकाशाभ्यु-
पगमनीया। अन्यथेत्यत्रायामपि तस्यां विषयाणां विदित-
त्ववेदने विदितत्वव्यवहारो न स्यात्। नच वाच्यं व्यव-
हारयोग्यतैव विषयेषु पुरुषस्य संवित् सा व्यवहार उत्पत्ते
फलानुमीयत इति। यतो व्यवहारप्रवृत्तेरपि पुरस्ताद्विदित-
त्वं विषयाणामनुसंधीयत इति सर्वजनसमवेक्षमेतत्। नापि
मानसप्रत्यक्षसमधिगमनीया संवित्। स्वयंप्रकाशेनाप्युपपत्तौ स-
त्यां तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात्। विषयेषु स्यायिषु स्वयं-
प्रकाशेष्वभ्युपगम्यमानेषु स्वापादिदशाः पुरुषाणामनुपपन्नाः
स्युः। संविदि तु स्वयंप्रकाशायां नैव दोष आपद्यते। स्वा-
पादिषु तस्या एवासत्त्वात्। विषयास्तु प्रत्यभिज्ञाबललभ्य-
स्येमानः पुरुषाणां स्वापादिदशास्त्वापि न सन्तीति न शक्यम-
भिधातुं। ततस्ते परायत्तप्रकाशाः। संवित्तिस्तु स्वप्रकाशेति
सिद्धो दृष्टान्तः। प्रकाशायत्तोऽस्य सत्तोपगमो न प्रमाणाप-
त्तः। एवं च तुरीयेऽपि प्रकाशो नोपरमते। अत एव च मो-
क्षस्य पुरुषार्थता। अन्यथा विच्छिन्नसकलोपलम्भनात् स्वापाद-
विशिष्टः पुरुषैर्नश्येत्। एतदपि प्रामाणिका न साधित्याहुः।
स्वरसप्रकाशत्वे पुरुषस्य जायत्स्वप्रतुरीयेष्विव सुषुप्तेऽपि प्रका-
शापत्तेः सुखापस्ताभ्यो न भिद्येत्। न हि स्वारसिकस्यो-
च्छेद आवरणं संभवति। यत् त्विदं केन चित् प्रलप्यते
पार्थिवानामणूनां श्यामत्वं पाकपदावेदनीयेनाग्निसंयोगेन
निवर्तत इति। तदसत्। अकृतकं सर्वमविनाशि दिगादि-
वत्। अकृतकश्च श्यामिमा पार्थिवानामित्यनुमानयस्तत्वाच्चा-
दरणीयम्। स्वारसिकता च पार्थिवानामणूनां श्यामतया न
सिद्धा। लौहित्यस्येव तस्यापि पाकजत्वापगमात्। सदका-
रणत्वमेव नित्यत्वम्। अकारणमपि चेदनित्यं न नित्यलक्षणं
क्वचिदवशिष्यते। तत्त्वविदस्त्वाचक्षते। नात्मा विषयाननु-
विद्वेऽवभासते नच विषया बोध्यन्वभासमाने भासन्त इति
तावत् सिद्धं। तत्र यदेतद्विषयेषु प्रमाणं तज्जनितैव या
संवित् सा पुरुषं विषयांश्च विषयीकुर्वन्ती समुदीयते।

तत्संवित्तिफलभागित्वेऽपि पुरुषस्य न कर्मता किंतु कर्तृत्व
गन्तव्यत् । यथा गमनफलसंयोगिनो गन्तुर्न कर्मता किंतु कर्तृ-
त्वे तथा बोद्धुरपि वेदितव्यं । परसमवायिक्रियाफलयोगि
कर्मति कर्मज्ञाः । अत एव कर्मत्वकर्तृत्वे नात्मनः संभवतः ।
अत एव च सहोपलम्भनियमोऽपि विषयविषयवित्तीनामुपपन्नः ।
एवं च विषयवित्तिगोचरत्वादात्मनो विषयवेदनेपायोपरमे
स्वापादिष्वप्रकाशो युक्त एव पुरुषस्य । तुरीयेऽपि संभूतसकलो-
पलम्भोपाय आत्मा सन्मात्रतयैवावतिष्ठते । न च मोक्षस्या-
पुरुषार्थता । सांसारिकविविधदुःखोपरमरूपत्वान्मोक्षस्य । दुः-
खोपरमो हि पुरुषैरर्थ्यते । न चेदं युक्तं । यथा निखिलदुःखोपर-
मरूपत्वात् पुरुषार्थत्वं तथा सकलसुखोच्छेदहेतुरुपत्वादपुरु-
षार्थतापीति । यतः सांसारिकं सुखं विवेकिनः साधनपारत-
न्यलक्षणा क्षयितालक्षणा च दुःखतया कवलितं दुःखमेवे-
ति मन्यमाना नान्यं तमाद्रियन्ते विवेकिनः । एवं मोक्षायोत्ति-
ष्ठते । एवं च परमानन्दताभ्युपगमोऽपि मन्दफल एव । न च
प्रमाणमपि तत्रैवावकल्पते । श्रुतीनां सिद्धवस्तुबोधकत्वाभा-
वात् । प्रत्यक्षविरोधश्च । न च संसरन्तस्तथाविधमानन्दमनु-
भवन्ति । नचाभिभूततयाननुभवः । स्वारसिकस्य स्वप्रकाश-
स्यानन्दस्याभिभवायोगात् । न च प्रेमास्पदतया आत्मन
आनन्दतासिद्धिः । आत्मनि प्रेमासिद्धेः । शरीरोपघाते हि
दुःखोदयात् तदुपघातपरिहारं सर्वं प्रार्थयन्त इत्यात्मनि
प्रेमाभिमानः । किंच संसारिणां स्वारसिकः परमपरमानन्दो
नानुभूतपूर्व इति कथं निर्वन्धनमात्मनि प्रेम । अतो विषय-
विशेषसंभोग एवानन्द इति सुन्दरं । मोक्षस्तु सांसारिकदुः-
खोपशमात् पुरुषार्थ इति पुष्कलं ।

कः पुनरेव मोक्षः । अविद्यास्तमय इति केचित् । एवमेवा-
द्वितीयमसंस्पृष्टं सकलोपाधिपरिशुद्धं ब्रह्म तदनाद्यं विद्याव-
शेन शरीरादिसद्वितीयमिवोपाधिकलुषितावभासमानं लब्ध-
जीवव्यपदेशं सद्बुद्धमिव कल्प्यते । अतोऽनाद्यविद्यैव संसारो
निखिलविकल्पातीतपरिशुद्धविद्योदयात् तदस्तमय एव मोक्षः ।
तदिदं श्रुताविजृम्भितमिति प्रमाणपरतन्त्राः । न खल्वद्वैतं
कस्य चित् प्रमाणस्य गोचरः । स्यान्मतं । प्रत्यक्षमेव विधिमात्रो-
पवीणव्यापारमपरिस्पृष्टान्योन्यभेदं तदेकमेव तत्त्वं साक्षात्करो-
तीति । तदसत् । सत्यं विधायकमेव प्रत्यक्षं । तत्तु विदधदपि
स्वरूपं रूपतया रसं च रसतया विदधाति न पुनः सर्वमेक-
रूपमेव । यथा रूपे तद्गुरावाहिनी बुद्धिस्तथाभूतैव यदि
रसेऽपि स्यात् तदा भवेदेव प्रत्यक्षेण साक्षात्कृतमद्वैतं । न
त्वेवमेतदिति सर्वप्रतिपत्तृस्वसंविदितं । यच्च प्रमेयविकल्पेन
सामान्यमेव वक्षित्वति स्थापयित्वा सत्तया महासामान्यरूप-
त्वात् तावन्मात्रमेव तत्त्वमिति साधितं तदपि गगनयासकल्पं ।

सत्यं न विशेषमात्रमेव वस्तु सत्यं च सामान्यविशेषात्मकं वस्तु
नास्ति किंतु सामान्यविशेषावन्योन्यसंबद्धौ द्वे वस्तुनी । यथा
च तत्राभावोपविह प्रत्ययो नास्तीति तथा जातिप्रकरणे निर्णीतं ।
अथागमादेवाद्वैतं सिध्यति । तत्र । आगमस्य कार्यैकविषय-
तया सिद्धे तत्त्वे प्रामाण्यानुपपत्तेः । अपिच वाक्यार्थे आगमः
प्रमाणमिष्यते । तच्चानेकपदार्थात्मनि वाक्यार्थे धियमुपजन-
यत् कथमद्वैतमवभासयेत् । अथेदमुच्यते स एष नेति नेतीति
सकलोपाधिनिषेधेन नानाभूतवस्त्वन्तरापाकरणादद्वैतमागमेन
साध्यत इति । तदप्यसारं । यः खल्वेष इति सद्रूपतया
प्रत्यवमृष्टः पदार्थः सोऽसत्त्वापादकेन नजयेन सह संबद्धु-
योग्यः । अस्ति नास्तीतिवत् । अन्ययायोग्ययोश्च पदार्थयोर-
न्ययाभावाच्च वाक्यार्थोभवनम् । तर्हि निराकृतात्येव सर्वाणि
निषेधवाक्यानि । मन्द मैवं परिभाषय । नहि निषेधवाक्येषु
कस्य चिदात्यन्तिको निषेधः किंतु क्वचिन्निषेधते । अद्वैता-
भिमानो तु भवानात्यन्तिकमेव निषेधमभिलष्यति । सोऽय-
मात्मीय एव बाणो भवन्तं प्रहरति ।

लभ्यरूपे क्वचित् किंचित् तादृगेव निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य संभवः ॥

इति ।

प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थत्वादद्वैतावबोधक आम्नायो न यथाव-
स्थितो वर्णयितुं न्याय्यः । यत् त्विदं प्रपञ्चेन साधितं प्रत्यक्षा-
दिविरोधेऽप्याम्नायस्य बलीयस्त्वं तद्वशेन प्रत्यक्षादीनामेव
भ्रान्तता कल्पनीयेति । तदपि मनोरथमात्रं । प्रत्यक्षादिविरोधे
पदार्थानामन्वययोग्यताविरहादाम्नायस्यैव तद्विरोधेऽनुदयात् ।
अतः प्रत्यक्षादिविरोधादाम्नाये गौणी लाक्षणिकी वा वृत्तिरा-
स्येया । तत्रानन्दश्रुतयः स्वाभाविकदुःखाभावपरतया वर्णनी-
याः । लौकिकानन्दस्य चाल्पतया दुःखानुपपन्नतया च व्याख्ये-
याः । एकत्वश्रुतयश्चैकस्मिन्नायतन एकस्यैव स्वामित्वमित्येवं-
पराः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति देहात्माभिमानेन
जन्मनि जन्मनि भिन्न इव भातीत्यर्थः । अनेकदेहपरिग्रहेऽप्येक
एवात्मेति नानात्वनिषेधस्यार्थः । एष नेति च शरीरादीनामा-
त्मत्वनिषेधस्तद्व्यतिरिक्तप्रतिपत्तिपरः । विज्ञानश्रुतयश्च चिच्छ-
क्तियोगित्वाश्रयाद्व्योमादिभ्यो विशेषापादनफलाः । सर्वात्मश्रु-
तयश्च सर्वस्यात्मार्थत्वात् तादर्थ्यनिमित्तोपचारात् । आत्मनि
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातमिदं विज्ञातमिति यदुच्यते तदात्म-
ज्ञानस्य परमपुरुषार्थमोक्षफलत्वादस्मिन् विज्ञाते सर्वमेव ज्ञानं
निष्फलमिति दर्शयितुमित्येषा दिक् । अथोच्येत । वित्तेभिन्न-
स्याप्रकाशात्मनः प्रकाश एवानुपपन्न इति यद्यत् प्रकाशते तत्
तत् प्रकाशादभिन्नं । प्रकाशात्मकं हि ब्रह्म । अतो ब्रह्मात्मकं
जगदिति सिद्धमद्वैतमिति । तदिदं स्वपक्षविरुद्धं । कथमेवं

बुद्धिमन्तोऽभिदधति । एवं हि नानाभूतानामाकाराणां प्रकाशाभेदे प्रकाशस्यापि नानाभावापत्तेरद्वैतं दूरापास्तम् । अशोच्येत । विविधोऽयमाकारप्रपञ्चोऽविद्याध्यासवशादवभासत इत्येतदपि स्ववचनविरुद्धं । सदात्मा प्रकाशस्तेन सह सदात्मान आकारास्तावदभिचा इति न घटते । तथाच सत्यप्रकाशात्मानस्ते कथमिव प्रकाशेरन् । अपिच । अप्रकाशात्मान एव प्रकाशः संभवतीति बाह्यार्थसिद्धावुक्तम् । अत एषोऽपि माह्यानि कपत्तानुप्रवेशिनां ब्रह्मवादिनां मोह एव । अपिच । आत्यन्तमसन्तं प्रपञ्चं कथमिवाविद्या प्रकाशयितुमलं । न खल्वसत्ख्यातिरसिद्धा किं त्वग्रहणरूपैवेति नयवीथ्यां साधितम् । अतो नाविद्यास्तमयो मोक्षः । आत्यन्तिकस्तु देहोच्छेदे निःशेषधर्माधर्मपरित्ययनिबन्धनो मोक्ष इति सिद्धं । धर्माधर्मवशीकृतो जीवस्तासु तासु योनिषु संसरति । तयोरेकान्तोच्छेदेऽप्यपगतदेहेन्द्रियसंबन्धः समुत्पत्तानिखिलसांसारिकदुःखबन्धनो मुक्त इत्युच्यते । कथं पुनरशेषधर्माधर्मपरित्ययः । न तावदुपभोगेनैव । अनादिशरीरसंततिसंचितानां भोगसमये संचयीमानानां कर्माशयानामनन्तानां क्षेप्तुमशक्तेः । उच्यते । यः खलु सांसारिकेभ्यो दुःखेभ्य उद्विग्नस्तदनुपङ्गुशबलेभ्यश्च सुखेभ्योऽपि गतस्पृहो मोक्षायोत्तिष्ठते स तावद्वन्धहेतुभूतेभ्यो निषिद्धेभ्यः प्रत्यवायहेतुभूतेभ्योऽभ्युदयसाधनेभ्यश्च निवर्तमानः सत्तुत्यन्तपूर्वो धर्माधर्मो भोगेन कृतावपि त्वयं नयन् शमदमब्रह्मचर्यादिकाङ्क्षोपहृतिनात्मज्ञानेन नच पुनरावर्तत इत्यपुनरावृत्तये चोदितेन निःशेषकर्माशयं नाशयन् मुच्यते । नचापुनरावृत्तेर्यथादतया वर्णनमात्मज्ञानस्यापारार्थत्वात् । पारार्थत्वे हि पूर्णमयीन्यायेन फलश्रुतिर्यथादतया वर्ण्यते । अपारार्थं तु सैवाधिकारिविशेषणं रात्रिसत्रवत् । नच कर्मविधिशेषभूतमात्मज्ञानं तस्यापारार्थत्वात् । पारार्थत्वे प्रमाणाभावात् । उपकारलक्षणशेषत्वनिराकरणादित्यलमतिविस्तरेण ।

ननु मुक्तस्यात्मनः सकलोपलम्भातीतस्य सन्मात्रावस्थितौ किं प्रमाणम् । उच्यते । सदकारणं च यत् तदविनाशि गगनवत् । सदकारणं चायमात्मेत्यविनाशित्वाभावः सिद्धः । परममहत्त्वं चात्मनः परिमाणं गगनवत् । यत्र यत्रात्मनो गुण उपलभ्यते तत्र तत्र तावदात्मा वर्तत इति प्रमाणसिद्धं । गुणिमन्तरेण गुणस्यावृत्तेः । तत्र ह्येष संशयः किमयं गत्या संनिधीयते उत गतिनिरपेक्ष एवेति । तत्र गतिसव्यपेक्षत्वाश्रये गतेरेव तावत् कल्पना । तस्याश्वासमवायिकारणं कल्पनीयं । नच तत्र किंचन प्रमाणमस्ति । अगच्छतोऽपि संनिधानोपपत्तेः । गगनवत् । अशोच्येत यत्रापि देहो न वर्तते तत्रापि चेदात्मा संनिधीयते तदा शरीर इव तत्रापि तद्गुणानामुपलब्धिः स्यादिति । तत्र । यतः सर्वात्मगुणानामात्ममनः-

संनिकर्षोऽसमवायिकारणं । स च संयोग आत्ममनोविरहेणान्यत्र न वर्तते । मनश्च शरीरान्तरवतिष्ठत इत्युक्तं । यत्रैवासासमवायिकारणं तत्रैव कार्यमिति न बहिर्देहमात्मनो गुणोपलम्भः । नन्वेवं शरीरस्यापि गतिकल्पनमप्रमाणकमेव । न । तस्यैकत्र सतोऽन्यत्र दर्शनप्रसङ्गात् । आत्मनस्तु सतोऽपि सकलकरणपथातीतस्य दर्शनप्रसक्तिरापादयितुमशक्येत्यगत्या सर्वसंयोगिभिरात्मा संयुज्यते । तत्तु परममहत्त्वमन्तरेण न संभवतीति नाणुपरिमाणः शरीरपरिमाणो वात्मा । शरीरपरिमाणत्वं च विना सावयवत्वमनुपपन्नं । तादृशमपि महत्त्वमवयवबहुत्वमहत्त्वप्रचयविशेषाणामन्यतरस्मिन्नायत्तं । नचावयवकल्पना प्रमाणवती । ननु सर्वगत्वे पुरुषस्य शरीरान्तरेऽपि भोगप्रसङ्गः । मैवं । यस्य तच्छरीरं यस्य तद्भोगायतनं यानि च यस्येन्द्रियाणि तानि तस्य भोगसाधनानीति नायतनान्तरे भोगप्रसङ्गः । ननु शरीरेन्द्रियसंबन्धव्यवस्थापि किं निबन्धना । उच्यते । धर्माधर्मसमवायनिबन्धनेति भवानवबुध्यतां । यदीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां यानि शरीरेन्द्रियाण्युपात्तानि तानि तस्यैव । धर्माधर्मव्यवस्थैव किमायत्तेति चेत् । तदुपायभूतकर्मसंबन्धाद्व्यवस्था तत्समवायिकारणभूतशरीरेन्द्रियसंबन्धनिबन्धनेत्यनादितया शरीरेन्द्रियधर्माधर्मसंततेः सर्वमुपपन्नम् । आह विभुत्वं चेदात्मनस्तदा सर्वशरीरेष्वेक एवास्तु गगनवत् । यथा गगनमेकमेव घटमणिकादितत्तदनेकसंबन्धि तद्गदात्मापि किं नाभ्युपेयते किं प्रत्यायतनं भेदाभ्युपगमेन । उच्यते । यस्तावत् प्रतिपत्ता परायतनस्वामिनं स्वप्रयत्नपूर्वकात्मीयशरीरसमवेतसमानचेष्टादर्शनादनुमानतः प्रत्येति प्रयत्नवत्तया नासौ तद्वाहकैकरसस्वात्मभूततया । किंतु याहकोटिनिविष्टमनात्मभूतमेव । तेन प्रतीतिविरुद्धत्वाद्देदस्य किं भेदाभ्युपगमेनेति वचनमकिंचित्कारं । न हि परायतनं स्वमित्येवमनुमानमुदेतुमलं । यथा मम शरीरे मदीयप्रयत्नपूर्वो चेष्टा तथा परशरीरे मत्प्रयत्ननिबन्धनैवेति प्रत्यक्षविरोधात् । प्रत्यक्षेण हि स्वात्मनि समवयत्प्रयत्न उपलभ्यते । नच परशरीरचेष्टानुगुणः प्रयत्नः स्वात्मनि पुरुषाणां प्रत्यङ्गीभवतीति पर एव प्रयतिता परशरीरेऽनुमीयते । नचैवमनुमानेन परात्मप्रतीतौ कथमिदमुच्यतेऽयाहो न शृणुत इति । परेण न शृणुत इत्येतदभिप्रायमेतद्वर्ततीति । उच्यते । याहकैकरसतया परेण न शृणुत इति तस्यार्थः । तस्माच्च विरोधः । किंच नानाव्यवस्थाना नानाभूताः प्रति क्षेत्रं पुरुषाः । धर्माधर्मसुखादिव्यवस्थादर्शनात् । अन्यथा ह्येकस्य धर्माधर्मादयः सर्वस्य भवेयुः । तत्र केचित् पण्डितमानिन आहुः । काल्पनिकी सुखादिव्यवस्था भविष्यति । यद्यैकस्मिन्नेव शरीरे पादादिवेदनाव्यवस्था न व्यतिकीर्यते तथा नानाशरीरेषु न

व्यतिकरिष्यत इति । न हि पादगता वेदना शिरसि शिरोगता वा पादे । नच वेदना पादादिष्वेव समवेति शक्यते वक्तुं । तेषामज्ञत्वात् । ज्ञाता हि वेदनाभिः सह संबध्यते दुःखविशेषरूपत्वात् तासामिति । तदिदं भन्दं बालजनमोहनमिति वृद्धाः । तथाहि पादे मे वेदना शिरसि मे वेदनेति सर्ववेदनास्वेको दुःखी प्रकाशते । पादादिषु तु संतापादिकं समवेति । तत्र संतापस्तेजसा सह संयोगः । शूलस्तु वायुना सहेति वातपित्तश्लेष्मणां चोभजेषु सर्वेषु वेदितव्यम् । अचेतनानामपि पादादीनां पित्तादिसंयोगो न विरुध्यते । तदर्थं दुःखमात्मन्येव समवेति । अथोच्येत । यथा प्रतिबिम्बभाव एकस्यैव मणिरूपपाण्डुपिपाधिवशेन व्यवस्थितानि श्यामत्वादीनि तथैकस्याप्यात्मनो नानाशरीरोपाधिवशेन सुखादयो व्यवतिष्ठन्त इति । तदयुक्तं । श्यामत्वादीनामौपाधिकानामुपपत्तिमत्त्वाद्विम्बसंबन्धाभावात् । तेनैषा संभवति व्यवस्था । सुखादयस्तु नौपाधिकाः । किं त्वात्मसमवायिन एवेत्येकात्मवर्तित्वे व्यवस्थानुपपत्तिः । किंच सिद्धे व्यक्तमेकत्वे स्यादप्येषा कल्पना ।

नानाविवादसंभूततमःसंघातभेदिनाम् ।

एष शालिकनाथेन तत्त्वालोकः प्रवर्तितः ॥

इति महामहोपाध्यामिश्रशालिकनाथकृतौ प्रकरणपञ्चिकायां तत्त्वालोको नामाष्टमः परिच्छेदः ॥ ८ ॥

॥ अथ कादम्बरीकथासारः ॥

अथ प्रविश्य नगरीमुपास्य पितरौ चिरं ।
शुकनासं च सोऽध्यास्त कुमारभवनं ततः ॥ १ ॥
तत्र कादम्बरीध्याननिरतैकाग्रचेतसः ।
बभूव रतये * किंचिन्नास्य स्थाणु चरिष्णु च ॥ २ ॥
नाकरोत् प्रियमाहारं नाबोधि मधुरं रसं † ।
नचाद्रियत वासांसि न पस्पर्थ विलेपनं ॥ ३ ॥
सार्थच्युत इवाध्वन्यो यूथभ्रष्ट इव द्विपः ।
वागुरापाशसंबद्ध इव सारङ्गशावकः ॥ ४ ॥
दिवा विभावरौ ध्यायन् निशि वाञ्छन् दिवागमम् ।
उदीचीमेव साम्राज्ञौ वीक्षमाणोऽनिशं दिशं ॥ ५ ॥
केयूरकोदितं ‡ मां च ज्ञात्वा किं चिन्तयेदसौ ।

* हृदये इति पाठान्तरम् ।

† स्वरम् इति पाठान्तरम् ।

‡ कादम्बरी इति पाठान्तरमेतत् ।

किं वदेत् पचलेखां वा सा किमुच्येत वानया ॥ ६ ॥
इति नक्तं दिवं ध्यायन्नलब्धधृतिबन्धनः ।
कालं कथं * तमप्येव चन्द्रापीडोऽत्यवाहयत् ॥ ७ ॥
आकारसंवृतिस्तादृगस्य † गूढात्मनोऽभवत् ।
यथा तां शून्यतामस्य पितरौ नाधिजग्मतुः ॥ ८ ॥
दिनेष्वथ व्यतीतिषु पचलेखा तदन्तिकं ।
प्रापद्वलाहकाश्वीयनिर्वृतपथिसौष्ठवा ॥ ९ ॥
चन्द्रापीडोऽथ तां दृष्ट्वा समुल्लासितमानसः ।
कादम्बरीमिवामंस्त पस्पर्थं च मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥
ततो विप्रव्यमप्राचीद्वद कादम्बरीकथां ।
क्रियन्मम स्मरत्येषा रुषिता गमनात् क्रियत् ॥ ११ ॥
साभ्यसूयमिवालोच्य चन्द्रापीडमुवाच सा ।
किं तया चिन्तया ‡ देव गुरुनाराधय स्थिरम् ॥ १२ ॥
असौ किं सुप्रसन्नेन स्वयं मकरकेतुना ।
त्वय्यर्पितानुरूपेति श्रीपते श्रीरिवाव्यिना ॥ १३ ॥
तां चाभिनवभावाद्रौ बालां तनुलतामिव ।
तीव्रे विरहदावाग्नौ क्षिप्रवानसि किंकृते ॥ १४ ॥
केयूरकमुखादुद्धा गमनं देव तावकं ।
वज्रसंनिहता सालवल्लरीव व्यकम्पत ॥ १५ ॥
लब्धस्थैर्यावदन्मां च पचलेखे किमीदृशं ।
युक्तमेतस्य यन्मन्ये रक्षांस्यपि न कुर्वते ॥ १६ ॥
ततः प्रभृति निःश्वासैर्वर्धमानैर्दिनैरिव ।
क्लान्ता ग्रीष्मनिशेवासावदीयत शनैः शनैः ॥ १७ ॥
अलब्धकुसुमामोदाः प्रागभ्यासक्रमगताः ।
दूरात् परिहरन्त्यस्याः कवरीमद्य पटपदाः ॥ १८ ॥
रोदनारुणितापाङ्गे चिरविस्मृतकज्जले ।
नेत्रे विस्फुटमाधुर्ये § गते तस्याः कषायतां ॥ १९ ॥
चित्रपचलतालेख्यं विहाय क्रियते नवं ।
मण्डनं गण्डयोरश्रुकणमुक्तावली तथा ॥ २० ॥
मृदुः स्वभावरक्तश्च प्रवृद्धैरसमोष्मभिः ।
स्नानिमान्नीयते तस्या निश्वासैरधरः खलैः ॥ २१ ॥

* क्रियन्त- इति पाठान्तरम् ।

†-स्त्वीदृग- इति पाठान्तरम् ।

‡ किं ते तच्चिन्तया इति पाठान्तरम् ।

§ विस्फुट्य माधुर्यं पाठान्तरमेतत् ।

स्तनौ तु विरहेऽप्यस्याः शोकाद्बहिष्कृतौ ।
 दाहप्रतिक्रियान्यस्तैर्हृत्कर्पूरचन्दनैः* ॥ २२ ॥
 विरहज्वलनस्तस्या लावण्यजलनिर्भरैः ।
 वाडवश्चाब्धिना नैति शममित्यद्भुतं द्वयं ॥ २३ ॥
 मुहुः सरसि हंसीव मृगीवोपवने मुहुः ।
 पुलिने चक्रवाकीव मुहुर्लुठति विह्वला ॥ २४ ॥
 मुहुर्भवन्तमालिङ्ग्य संकल्पविहितं पुरः ।
 शून्ये भुजलते वीक्ष्य विलक्षा पतति क्षितौ ॥ २५ ॥
 मागादयमुपालब्धः संकल्पादपि दूरतः ।
 इत्युपालभते न त्वां भीतेव मनसापि सा ॥ २६ ॥
 त्वदाकारमयं चित्तं त्वन्नामस्मरणा गिरः ।
 त्वन्मार्गकलिता दृष्टिस्तस्याः सम्प्रति वर्तते ॥ २७ ॥
 कियद्वा वर्यते तस्याः परेण विरहव्यथा ।
 स्वयंवेदनगम्या हि सा त्वयैवानुभूयते ॥ २८ ॥
 किमप्याख्यातुकामा सा बहुशः स्फुरिताधरा ।
 हृदयस्थेन केनापि गुण्येव निषिध्यते ॥ २९ ॥
 भूमौ विचेष्टमानाङ्गी भुजंगीवैकदा पुनः ।
 दिशो वीक्ष्य मदुत्सङ्गे निधाय मुखमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 उत्तिष्ठ यदि जीवन्तीं मामिच्छसि तमानय ।
 अहं नेतुमशक्या हि सुदूरमिदमन्तरं ॥ ३१ ॥
 स्थितायां त्वयि जीवामि त्वत्स्पर्शेन यथा तथा ।
 गतायां तु चिरं कालं क्षमन्ते मम नासवः ॥ ३२ ॥
 इति श्रुत्वा च तद्दृष्ट्वा समायातास्म्यतः परम् ।
 देवः प्रमाणमित्युक्त्वा रुदती विरराम सा ॥ ३३ ॥
 चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जातस्पृतिरिवाभवत् ।
 लब्धस्थितिश्चिरं दध्यौ गमने हेतुमात्मनः ॥ ३४ ॥
 दिनेष्वन्येषु जातेषु वक्तुं कादम्बरीदशाम् ।
 आगात् केयूरकोऽप्याशु दीर्घाध्वश्रान्तवाहनः ॥ ३५ ॥
 स चोज्जयिन्या विभवं प्रविशन् वीक्ष्य सस्मितः ।
 स्थाने ननु मनो लग्नं स्वामिन्या इत्यमन्यत ॥ ३६ ॥
 प्रविश्य ददृशे तेन चन्द्रापीडो यथाक्रमं ।
 चक्रवाक इवैकाकी प्रियाविरहविह्वलः ॥ ३७ ॥
 दधत्या पार्श्ववर्तिन्या चामरं पचलेखया* ।
 संवीज्यमानः पर्यङ्के निषण्णः चामविग्रहः ॥ ३८ ॥

* - स्तैः कर्पूरहरिचन्दनैः इति पाठान्तरम् ।

प्रणिपत्योपविष्टोऽसौ गाढं शिरसि पस्पृशे ।
 कुर्वता कुशलप्रश्नं चन्द्रापीडेन सादरम् ॥ ३९ ॥
 ततः कादम्बरीवार्तां पृष्ठः केयूरकोऽमुना ।
 पचलेखामुखं वीक्ष्य संक्षिप्रमिदमब्रवीत् ॥ ४० ॥
 उक्तोऽसि नानया किञ्चिदुक्तश्चेत् किमिह स्थितः ।
 उक्तश्चेह स्थितश्चासि कृतमागमनेन मे ॥ ४१ ॥
 तथापि वद संदेशमिति तेन तु नोदितः ।
 पुनः केयूरकोऽप्याह* न हि विज्ञाप्यसे मृषा ॥ ४२ ॥
 कथं जीवत्सु युष्मासु विरहो हन्ति मामिति ।
 तस्याः साकूतया दृष्ट्या विस्त्रष्टोऽस्मि न तद्गिरा ॥ ४३ ॥
 किमत्र बहुनोक्तेन तथाऽस्या विरहव्यथा ।
 अद्यापि जीवतीत्येवं† यथा दोलायते मनः ॥ ४४ ॥
 तत्कथाभिस्तथा स्थित्वा तस्मिन्नथ दिने चिरं ।
 चन्द्रापीडः सुखावासं केयूरकमकारयत् ॥ ४५ ॥
 न राक्षसो न मातङ्गो न किरातश्च यद्यहम् ।
 अच्छेदसरसस्तीरं प्रापं मां वेत्थ सर्वथा ॥ ४६ ॥
 अन्येद्युरिति संदिश्य सहितं पचलेखया ।
 केयूरकमसावये‡ प्राहिणोत् कृतमण्डनम् ॥ ४७ ॥
 तयोस्तु गतयोरास्त सुतरां खिन्नमानसः ।
 तांस्तानभिलषन् बुद्ध्या हेतून् गमनसाधकान् ॥ ४८ ॥
 शुश्रावाथ नियुक्तेभ्यः स्कन्धावारमुपागतं ।
 योजनद्वयमात्रेण पुरःकृतनिवेशनं ॥ ४९ ॥
 वैशम्पायनतो लप्स्ये किञ्चित् कारणमित्यसौ ।
 प्रत्युद्गन्तुमगादेन कटकं पितुराक्षया ॥ ५० ॥
 तत्र राजकमालोक्य वलाहकनिवेदितं ।
 क्व वैशम्पायनावास इति सेनान्यमभ्यधात् ॥ ५१ ॥
 वलाहकस्त्वंधोदृष्टिरुल्लिखन् मेदिनीं मुहुः ।
 न वैशम्पायनोऽचेति सन्नकण्ठमभाषत ॥ ५२ ॥
 ततोऽवतीर्थ तुरगादुपविश्य तरोरधः ।
 हा वयस्येति विलपन् प्रावर्तत स रोदितुम् ॥ ५३ ॥
 वलाहको निपत्याथ चन्द्रापीडस्य पादयोः ।

* - कः प्राह इति पाठान्तरम् ।

† - त्यत्र इति पाठान्तरम् ।

‡ - सौ रत्नैः इति पाठान्तरम् ।

देव मैवं तथा शोच्यं * जीवन्नस्तीत्यवोचत ॥ ५४ ॥
 चन्द्रापीडस्तं तं प्राह नेदं श्रद्धीयते मया ।
 स वैशम्पायनो जीवं त्यक्त्वा लम्बत मामिति ॥ ५५ ॥
 इत्युपप्लुतचित्तं तं पुनराह बलाहकः ।
 श्रूयतां देव यद्वृत्तं तच्च प्रचलिते त्वयि ॥ ५६ ॥
 अस्मानेवं समादिश्य प्रस्थितं त्वामनुव्रजन् ।
 ततः प्रतिनिवृत्तोऽसावास्त तच्च यथास्थिति ॥ ५७ ॥
 अपरेदुरथोत्थाय विधाय प्रकृताः क्रियाः ।
 विनोदयितुमात्मानं व्यचरत् स वनस्थलीम् ॥ ५८ ॥
 तच्च सप्रत्यभिज्ञः सन् स स्थानान्यनुरूपयन् † ।
 किञ्चिन्नष्टमिवान्वेषुमैच्छद्विचस्तलोचनः ॥ ५९ ॥
 ततोऽस्ताभिमुखे भानावस्माभिः सोऽभ्यधीयत ।
 स्थीयतः प्रवशिष्टास्तु श्वो द्रव्यमो वनस्थलीः ॥ ६० ॥
 तदाऽसौ नाग्रहीद्वाक्यं विचरन्नेव सोऽब्रवीत् ।
 यात यूयं न गन्तव्यं यावज्जीवमितो मया ॥ ६१ ॥
 स बहूनि दिनान्यास्त तथैव विचरन् वने ।
 न सोऽस्त्युपायो येनासौ शक्यश्चालयितुं ततः ॥ ६२ ॥
 कृतप्रायोपवेशेन पादयोः पतताऽनिशम् ।
 इयता राजचक्रेण नाबुद्ध प्रार्थितोऽपि सः ॥ ६३ ॥
 ततस्तच्च चिरं स्थित्वा कार्यशेषमपश्यता ।
 आयातमिह सैन्येन त्वं प्रमाणं ततः परम् ॥ ६४ ॥
 इति श्रुत्वा निपतितः शोकविस्मयसंकटे ।
 चन्द्रापीडस्तथैवास्त तरुमूले कृतासनः ॥ ६५ ॥
 अथ वार्तां विदित्वेनां तमेवोद्वेगमागमत् ।
 अनपेक्षितविस्तारः सामात्यान्तःपुरो नृपः ॥ ६६ ॥
 तच्च क्षणमिव स्थित्वा स्वयं पृष्ठा बलाहकम् ।
 अधिचिपन्निव प्राह चन्द्रापीडं क्षितीश्वरः ॥ ६७ ॥
 नूनमुत्पादितो मन्युस्त्वया कोऽप्यस्य तादृशः ।
 येनान्तः स्फुरता सोऽद्य त्वां विहाय वनं गतः ॥ ६८ ॥
 वियुक्तो न पुरा दृष्टौ युवां क्षणमपि क्वचित् ।
 किं जातमधुना येन त्वं गृहे स तपोवने ॥ ६९ ॥
 विना नहि निमित्तेन शक्या खेटुं गरीयसी ।
 मातापितृसुहृद्वन्धुदेशविविधयोगिता ॥ ७० ॥

* कथाः शोकं पाठान्तरमेतत् ।

† जीवन् नास्ति मां न विमुञ्चति इति पाठान्तरम् ।

‡-ज्ञः स स्थानं स्थानं निरु- इति पाठान्तरम् ।

इत्युक्तवति भूपाले शुकनासस्त्वनन्तरं ।
 अन्तःस्फुरितशोकोऽपि गृहीतचोभमभ्यधात् ॥ ७१ ॥
 किमेतदविचार्यैव वस्तुतत्त्वं वितर्कयन् ।
 शङ्कानुमानमात्रेण हृतधीरिव भाषसे ॥ ७२ ॥
 अलातवृष्टिरिन्दोर्वा क्षीराद्वा कण्टकोद्गमः ।
 तस्य मन्युः कुमाराद्वा तव* संभावंनास्पदं ॥ ७३ ॥
 पापः स एव दुर्जातः सुचिरं पाठितः शुकः ।
 यथा तरुः सुधासिक्तः फलितः कालकूटवत् ॥ ७४ ॥
 स त्वं कुमार सर्वस्याः पृथिव्या एव जीवितं ।
 दुरात्मनो न तस्यार्थं शोकमुद्वेगमहंसि ॥ ७५ ॥
 तस्मिन् विरतवाक्ये तु पतितः पादयोः पितुः ।
 साश्रुकण्ठमथोवाच चन्द्रापीडः कृताञ्जलिः ॥ ७६ ॥
 दोषप्रायश्चित्तमिदं मम† साधनमेव तत् ।
 गत्वा तमानयामीति तदनुज्ञातुमहंसि ॥ ७७ ॥
 तस्मागतमिहालोक्य पृष्ठा शिरसि चुम्बितं ।
 ततो गुणं वा दोषं वा मम तातोऽवभोत्स्यते ॥ ७८ ॥
 तच्चस्यं च तमानीय व्युपेत्य स्वं गृहं ‡ पुनः ।
 संप्रवेष्टुमिदमेव गृह्यतामिति § निश्चयः ॥ ७९ ॥
 तथोक्तवति तस्मिंश्च राजा बाष्पाकुलेक्षणः ।
 सोऽपश्यन्मन्त्रिणो वक्तुं स च तच्च बहूक्तवान् ॥ ८० ॥
 सर्वोपायप्रयोगेण पित्रा तेन च मन्त्रिणा ।
 चन्द्रापीडो निरुद्वेगोऽपि नाचलन्निश्चयात् ततः ॥ ८१ ॥
 सिञ्चन्ती बाष्पधाराभिर्मौलिमस्य मनोरमा ।
 करुणं विलपन्तीव चिरमेनमवोधयत् ॥ ८२ ॥
 त्वयि स्थिते निजोत्सङ्गे स्थितिं पश्यामि पुत्रक ।
 नूनमन्यीभवाम्येव वत्स त्वयि गते पुनः ॥ ८३ ॥
 इत्थं विलासवत्या च तथा च करुणोक्तिभिः ।
 चिरमार्द्रोऽकृतोऽप्येष न जहाति स्म निश्चयं ॥ ८४ ॥
 ततोऽश्रुभरसंरुद्धदुर्गहाक्षरया गिरा ।
 यथा जानासि पुत्रेति कथमप्यब्रवीन्नृपः ॥ ८५ ॥

* कस्य इति पाठान्तरम् ।

† तात शङ्कितदोषस्य प्रायश्चित्तमिदं मम इति पाठान्तरम् ।

‡ तमानीय मयैतत् स्व- इति पाठान्तरम् ।

§ न प्रवेष्टुमिदमेव गृह्यतां मम इति पाठान्तरम् ।

॥ वाचमेनमवोचत इति पाठान्तरम् ।

दत्तानुज्ञस्तथा पिचा प्रणम्य सकलान् गुरुन् ।
 श्रुत्वा प्रयत्नसंरुद्धबाष्पधारास्तदाशिषः ॥ ८६ ॥
 चन्द्रापीडः परिश्रान्तान् संस्थाप्य च यथातथं* ।
 पार्थिवान् परिवारेण प्रातिष्ठत लघीयसा ॥ ८७ ॥
 किं तन्मया व्यधायीति† दूयमानमनाः शुचा ।
 शुष्यन् कृच्छ्रेण राजा तु विवेश नगरीं पुनः ॥ ८८ ॥
 बलाहकस्तु सेनानीर्वार्यमाणोऽपि यत्नतः ।
 स्वगृहान्प्रविश्यैव स चन्द्रापीडमन्वगात् ॥ ८९ ॥
 चन्द्रापीडस्ततो गच्छन् दयितालोकनोत्सुकः ।
 अमन्यतोऽल्लङ्घितवन्मध्यं‡ कैलासविन्ध्ययोः ॥ ९० ॥
 नाजीगणद्वुमानद्रीन् न नदीर्न वनस्थलीः ।
 न रात्रिं न दिनं वापि धावन्निन्द्रायुधेन सः ॥ ९१ ॥
 ततः प्रावर्तत प्रावृट् पीनोन्नतपयोधरा ।
 कान्ता नवरसाद्रैव प्रत्युगन्तुमिवागता ॥ ९२ ॥
 तामप्यगणयित्वासौ बहून् कतिपर्यैर्दिनैः ।
 अच्छेदसरसस्तीरमापतदूषिताम्भसः ॥ ९३ ॥
 अपनीतसमायोगः परिवर्त्य च वाससी ।
 महाश्वेतामथ द्रष्टुं स जगाम तदाश्रमं ॥ ९४ ॥
 तत्रापश्यन्महाश्वेतां तदालोकनलज्जितां ।
 रुदन्तीं निजदौरात्म्यात् प्रलापकरुणस्वनं ॥ ९५ ॥
 तत्कारणापरिज्ञानमोहनिस्पन्दपद्मणा ।
 निरीक्ष्य चक्षुषा पृष्ठा चन्द्रापीडेन साब्रवीत् ॥ ९६ ॥
 केयूरकमुखादुद्धु गतं त्वां पितुराज्ञया ।
 दिनानि कतिचित् स्थित्वा कादम्बर्यनुरोधतः ॥ ९७ ॥
 तत एत्य यथान्यायऽमासीनास्मि तपोवने ।
 विप्रं युवानमद्रावं विचिन्वन्तं वनस्थलीः ॥ ९८ ॥
 सप्रत्यभिज्ञमालोक्य मामसौ मन्मथोन्मुखः ।
 तीव्रमुद्वेजयामास नर्मवक्रोक्तिचापलैः ॥ ९९ ॥
 ततो निर्भर्त्स्यमानोऽपि वार्यमाणोऽपि यत्नतः ।
 स बहून् दिवसानास्त तथा मामुपपीडयन् ॥ १०० ॥
 एकदा तु शयानां मामागत्य निशि निस्त्रपः ।

* प्रस्थाप्य च यथा तथा इति पाठान्तरम् ।

†-व्यधायीति इति पाठान्तरम् ।

‡-त वृणायैव मध्यं पाठान्तरमेतत् ।

§-भ्यास - इति पाठान्तरम् ।

कृताञ्जलिरनङ्गार्तो ययाचे रतिदक्षिणां ॥ १ ॥
 ततो धिगिति सक्रोधमभिधाय कमण्डलोः ।
 जलमुद्धृत्य शप्नोऽसौ मयानुध्याय देवताः ॥ २ ॥
 शुकवन्मुखरागेण वक्तुमेवासि शिचितः ।
 गच्छ दूरं दुराचार शुक एव भविष्यसि ॥ ३ ॥
 शापेन तेन महता मदनाग्निना वा
 जन्मान्तरोपचितदुष्कृतकर्मणा वा
 चित्तेण वा भगवतश्चरितेन धातुः
 प्राणानसावुदसृजन्निपपात चोर्व्याम् ॥ ४ ॥
 आक्रन्दतः परिजनादथ सोऽपरेद्यु-
 ज्ञातो मयार्यशुकनाससुतः सखा ते
 तत् पश्य मां प्रियवयस्यवियोगहेतु-
 मस्तत्रपामकरुणां प्रखलामभव्याम् ॥ ५ ॥
 इति श्रुत्वा भिन्नः प्रसभमिव शूलाग्रशिखया
 कदा त्वां पश्येयं कमलमुखि कादम्बरि पुनः ।
 क्लृण्वेवं शोकस्फुटितहृदयस्तात्क्षणमसून्
 जहच्चन्द्रापीडस्तरुव पपात चित्तितले ॥ ६ ॥
 ततो भ्रुमयीवं मुकुलितसितापाङ्गनयनं
 प्रभां तन्वीं दीनामिव निदधतं दिक्षु शनकैः ।
 चितौ विम्रस्ताङ्गं पतितममुमालोक्य विवशा
 महाश्वेता सद्यः कथमपि न याति स्म दलशः ॥ ७ ॥
 द्रष्टुं दीनामिव वसुमतीमक्षमस्तेन शून्यां
 कुर्वन्नुद्यद्विरहकरुणाक्रन्दिनश्चक्रवाकान् ।
 अब्रह्मण्यध्वनिमिव करैरुर्ध्वशाखैर्विमुञ्च-
 न्नास्तं तिग्मद्युतिरपि ततः क्षामधाम्ना जगाम ॥ १०८ ॥
 ॥ इति कादम्बरिकथासारे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

॥ श्रीः ॥

जयत्युष्णरश्मिः स्वयं द्योतमानो
 दिवि ज्योतिषाधारभूतश्च यस्य ।
 प्रसादाद्यथाबुद्धि सिद्धान्ततत्त्व-
 विवेकस्य सम्यक् परीक्षां करोमि ॥

॥ अथ सिद्धान्ततत्त्वविवेकपरीक्षा ॥

तत्र श्रीमता सांवत्सराचार्येण कमलाकरेण प्रथमं तावत्
 केचित् प्रत्यक्षसूर्याच्च भिन्नेऽयमिति यदुल्लात् ।
 वदन्ति मूढवादस्याप्रामाण्यात् तदसद्बुद्धम् ॥

इत्यनेन भगवतः सूर्यस्यैव सूर्यसिद्धान्तकर्तृत्वं प्रदर्शितम् ।
तत्र समीचीनम् ।

इष्टेऽहि मध्ये प्राक् पश्चादृते बाहुत्रयान्तरे ।
मत्स्यद्वयान्तरयुतेस्त्रिस्तूत्रेण भाभ्रमः ॥

इत्यनेन तदीयश्लोकेन वृत्तरखायां शङ्कुच्छायाभ्रमणं
योजनानि शतान्यष्टौ भूकणौ द्विगुणानि तु ।
तद्वर्गतो दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत् ॥

इत्यनेन तदीयश्लोकेन व्यासात् परिधानयनं चेत्यादी-
नामनेकेषामसतां प्रकाराणां कथनस्य सर्वज्ञे भगवत्संभवि-
त्वात् ।

एषामसत्त्वमये विस्तरेण प्रतिपादयिष्ये । अतः सूर्यसिद्धान्तस्य
भगवत्कर्तृत्वकल्पनं गणितगोलविदां सूक्ष्मधियामये
श्रीसूर्यस्यासर्वज्ञत्वद्व्योतकं कमलाकरज्योतिर्विदोऽनुचितमिति ।
एवं

रवेश्चक्रैकभोगोऽत्र रविवर्षं तदेव हि ।
देवानामसुराणां च द्युरात्रं तु विपर्ययात् ॥
दिनरात्र्योरिति ।

अनेन रवी रेवत्यन्तात् पूर्वतो गच्छन् यावतानेहसा पुनः
रेवत्यन्तमायाति स निरयणसौरवर्षात्मकः काल एव देवाना-
महोरात्रमिति प्रदर्शितम् । तत्र सम्यक्

रविर्विषुवत्क्रान्तिवृत्तसंपातरूपान्मेपादितश्चलन् यावता
कालेन पुनस्तं संपातमियात् तावतः सायनवर्षात्मकस्य काल-
स्यैव मेरुवासिनाममराणामहोरात्रत्वाच्चिरयणवर्षस्य चैतत्क्रा-
न्ततोऽधिकत्वात् ।

यच्च सूर्यसिद्धान्ते

ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ।
मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहहच्यते ॥

इत्यनेन निरयणवर्षसमानमेव देवदिनमुक्तं तत्तु सूर्यसि-
द्धान्तनिर्मितिसमये प्रायोऽयनांशानामनुपलब्धेस्तदकथनाच्चि-
रणवर्षतुल्यमेव सायनवर्षं बुद्धेव ।

नच तत्र

त्रिंशत्क्रान्त्या युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते ।
तदुणाद्विदिनैर्भक्ताद् द्युगणाद्वदवाप्यते ॥

तद्दोस्त्रिघ्ना दशाष्टांशा विज्ञेया अयनाभिधाः ।
तत्संस्कृताद्वाहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम् ॥

स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्वये ।
प्राक् चक्रं चलितं हीने छायाकात् करणागते ॥

अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके ।

इत्यनेनायनचलनस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्चिरयणसायनवर्षयोः

समानत्वबोधोऽसंभवीति वाच्यम् ।

उक्तश्लोकेभ्यः पूर्वस्य

शङ्कुच्छायाकृतियुतेर्मूलं कर्णोऽस्य वर्गतः ।

मेघस्य शङ्कुकृतं मूलं छाया शङ्कुर्विपर्ययात् ॥

इत्यस्य श्लोकस्य तेभ्यः परेण

एवं विषुवती छाया स्वदेशे या दिनाधेना ।

दक्षिणोत्तररेखायां सा तत्र विषुवत्प्रभा ॥

इत्यनेन श्लोकेन संगतेः स्फुटं प्रतीयमानतयोक्तश्लोकानां
चानेन कथमपि संगतेरभावादुक्तश्लोकातिरिक्तस्थले क्वाप्ययन-
चलनस्यानभिहितत्वाच्चोक्तसार्धत्रयश्लोकानां प्रक्षिप्तत्वस्य
स्फुटं प्रतीयमानत्वात् ।

देवासुरा विषुवति क्षितिजस्य दिवाकरम् ।

पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे ॥

मेपादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम् ।

संचरन् प्रागहर्म्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम् ॥

कर्कादीन् संचरंस्तद्वदहः पश्चाधमेव सः ।

तुलादींस्त्रीन् मृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम् ॥

अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् ।

अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् ॥

इत्येभिः सूर्यसिद्धान्तोत्तरखण्डस्यश्लोकैस्त्रिर्मितिसमयेऽय-
नांशानामनुपलब्धेरिति स्पष्टत्वात् । तस्मात् तदानींतनानां
रविचक्रभोगस्य देवाहोरात्रत्वकथनं युक्तम् । कमलाकरदैवज्ञ-
स्य तु तत्समयेऽयनांशानां प्रत्यक्षेणोपलब्धेर्देवाहोरात्रस्य निर-
यणवर्षतुल्यत्वकथनमसम्यगेव ।

एवं

यच्छिरोमणिहता निजतन्त्रे

ब्रह्मणो दिनमुखं गृहसृष्टेः ।

वक्रमुक्तमिदमार्षविरोधात्

तत्तु तुच्छतरमूह्यमतिज्ञैः ॥

इत्यादिभिरनेकैः श्लोकैश्चतुर्मुखदिनादौ सर्वे गृहाः सो-
च्चपाता मेपादावश्विनीमुखे नासन् किंतु ततोऽनन्तरं खाभ-
खाब्धिरसखाद्विशशाङ्क १७०६४००० मितैः सौरवर्षैस्ते तत्राग-
मचित्यागमभ्युपगत्य विधिदिनादावेव सर्वेषां गृहोच्चपा-
तानां मेपादौ स्थितिं कल्पयतां जिष्णुजभास्कराद्याचार्याणां
मुधा तिरस्करणाय बहुलं प्रलपितं तदयुक्तम् । सिद्धान्ते यै-
र्भगणैः साधिता गृहाः संप्रति तत्तत्स्थानेषूपलब्धेरंस्तेषां कथ-
नस्यैवात्रैवित्यात् सृष्टिकाले विधिदिनादिराशीचवेत्येतद्वि-
चारस्याकिंचित्कारत्वात् ।

एवं

अहर्गणो मध्यमसावनेन
 कृतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य ।
 तदुत्पत्तेः उदयान्तराख्य-
 कर्माद्वेनेनयुताः फलेन ॥
 लङ्कोदये स्युर्न कृतास्तथाद्यै-
 र्यतोऽन्तरं तच्चलमल्पकं च ।
 मध्यार्कभुक्ता असवो निरत्ने
 ये ये च मध्यार्ककलासमानाः ॥

तदन्तरं यत् स्फुटमध्ययोस्तद्-
 व्युपिण्डयोः स्याद्विवरं गतिघ्नम् ।
 कृतं द्युरात्रासुभिराग्लिप्ता-
 हीना यद्वाहृचदसवोऽल्पकाः स्युः ॥

तदन्यथाद्यास्तु निजोदयैश्चे-
 द्रुक्तासुपूर्वं विहितं तदानीम् ।
 कृतं तथा स्याच्चरकर्ममिश्रं
 कर्म यद्वाहामुदयान्तराख्यम् ॥

इत्थं शिरोमणौ प्रौढा यदुक्तमुदयान्तरम् ।
 तद्वासनां निराकर्तुमुद्यतोऽस्मि विदां वर ॥

सृष्ट्यादौ क्रान्तिनाडीवृत्तसंपातरूपस्थिरमेपादिः स्थिरा-
 श्विनीनक्षत्रादिर्मध्यार्कयुक्तश्चास्ति । अनन्तरं तस्य प्रवहप-
 श्चिमभ्रमणेन विपुवाख्यस्वाहोरात्रवृत्तैकभ्रमाद्भ्रमः स्यात् ।
 तदैव सर्वक्रान्तिवृत्तप्रदेशानां भसंज्ञकानामपि स्वस्वाहोरात्र-
 वृत्तैकभ्रमात् स एवैको भ्रमः स्वस्वाहोरात्रवृत्तचक्रकलारूप-
 तुल्यासुभिरस्ति ।

अथ यदैको भस्य भ्रमस्तदा मध्यमार्कचिह्नं चलक्रान्तिवृत्ते
 स्वमेपादेः प्राक् चलितं किंचिच्चूनमध्यार्कगतिकलाभिर्निरत्न-
 विततिजे न तल्लग्नं तदधः किंचिच्चूनगतिकलोत्पन्नकालेनान्त-
 रितमस्ति । यदा तु तच्चिह्नं संपूर्णगतिकलाभिश्चलितं तदा
 तदुत्पन्नकालेन तच्चिरतोदयमानेनेर्ध्वं स्थिरमेपादिः स्वाहो-
 रात्रवृत्ते गच्छति तन्मध्यार्कचिह्नं च निरत्नविततिजस्यं स्यादेव ।
 उदयाद्वृत्तिकलाचलनेनैव पुनस्तदुदयकालस्य सावनदिवसत्वे-
 नाङ्गीकारात् ।

व्यतोदयाद्यैरसुभिर्भ्रवृत्ते-
 ऽर्को मध्यगत्या चलितस्तदैव ।
 तैरेव नूनं प्रवहानिलेन
 स नीयते व्यक्तकुजे क्लान्तः ॥

तेन तच्चिह्नस्योदयादुदयपर्यन्तमेकः सावनो दिवसस्त-
 न्मध्ये वास्तवं नाक्षत्रमिदम् । मध्यार्कगतिकलोत्पन्नासवो
 भ्रमश्चैक इति । अत्रेदमप्यवधेयम् । यदा मध्यार्कचिह्नं च

लक्रान्तिवृत्ते चलितं तदा चलक्रान्तिवृत्तमप्ययनांशगत्या चलि-
 तमिति तच्चिह्नमेकदिनजायनांशगत्यूनयुक्तगतिकलातुल्यं संपा-
 ततश्चलितमिति । अत्यल्पामनिर्वाच्यां तामयनांशगतिं
 त्यक्त्वा केवलगत्युत्पन्नासुयुक्ताश्चक्रकलातुल्यासवः सावनस्वा-
 होरात्रासवोऽत एव भगवता श्रीसूर्येणोक्ताः स्वसिद्धान्ते * ।

कुदिनाद्यन्तसंपातार्कतो विपुवलिप्तिकाः ।
 तदन्तरं यदल्पं ते रविगत्यसवो मताः ॥

अतो यदनुपातादेकसावनान्तर्गतं नाक्षत्रं तत्तु केवलगतिक-
 लाधिकचक्रकलातुल्यासुरूपमवास्तवम् । एवं प्रतिसावनमेको भ-
 भ्रमः संपातार्कगतगत्युत्पन्नः कालश्चेति मध्यार्कचिह्नं यदा प्रति-
 दिनजगत्यचलनेन संपाते स्यात् तदैकः संपातभ्रमस्तत्राक्ष-
 त्रकाल एकभ्रम एवेति स्वेष्टकाले यावन्तः सावना मध्य-
 गतिचलनादुत्पन्नास्तावन्तो भ्रमास्तात्संपातागतभ्रमसंख्या-
 कभ्रमाश्च । अथ तत्र संपातागता मध्यार्कोऽपि यदीष्टकाले
 स्यात् तर्हि तदुत्पन्नकालश्चेति त्रयाणां योगे वास्तवं नाक्षत्रं
 सावनाहर्गणे । अवास्तवं तु अहर्गणतुल्या भ्रममाः केवलम-
 ध्यार्कभ्रमसंख्याकभ्रमाः केवलमध्यार्ककलातुल्यासवश्चेति
 त्रयाणां योगरूपम् । यो हि सावनो मध्यमहर्गणो वास्तव-
 नाक्षत्रैर्विलक्ष्यैः सिद्धः स तु निरत्नमध्यार्कोदयकालिको वास्तव-
 इत्युच्यते । अवास्तवैरेकरूपैर्नाक्षत्रैर्मध्यमसावनमानाख्यैः सिद्धः
 स तु तदुदयकाले नेत्यवास्तव इत्युच्यते । अथात्रानुपातस्य
 नियतैकविषयत्वात् प्रकृतेऽनुपातसिद्धाहर्गणो मध्यमसावन-
 मानैः सिद्ध इत्यवास्तव एव ज्ञेयः । वास्तवार्थं तूदयान्तर-
 दानमार्पविरोधेऽप्यावश्यकमिति चेत्

अत्रोच्यते । त्वदभिमतावास्तववास्तवान्तररूपोदयान्तर-
 दानेन तद्विज्ञेन वा नहि कथंचिदपि वास्तवत्वसिद्धिः । तथाहि
 पूर्वोक्तं वास्तवं नाक्षत्रं खण्डत्रयात्मकम् । अहर्गणः १ संपाता-
 र्कभ्रमणाः १ संपातमध्यार्ककलोत्पन्नासवः १ । अवास्तवं तु
 अहर्गणः १ केवलार्कभ्रमणाः १ केवलमध्यार्ककलाः १ । अत्र
 वास्तवस्यावास्तवेन साकमन्तरे संप्राविशत्ययनांशकाले तिथ्या-
 दिषु घटीचतुष्टयं किंचिच्चूनमधिकं वान्तरं स्यात् । मुञ्जाल-
 मतानुयायिनां मते त्वनिर्वाच्यमन्तरं स्यादिति महद्वैषम्यम् ।
 निरयणवर्षादौ केवलगत्यधिकचक्रकलासुरूपस्वेत्तमध्यमाने-
 नैव सावनाहर्गणसंख्या भ्रमतो निरेकेति स्पष्टं वदद्भिः साय-
 नार्ककलातुल्यासुवशात् स्वोक्तिदुष्टमुदयान्तरमुक्तं तदप्य-
 सत् । वास्तवावास्तवयोर्वास्तवभिन्नं यत्किंचिदुदयान्तरं कल्प्यते
 न तदुदयेन कथंचिदपि वास्तवाहर्गणसिद्धिः स्वार्पविरुद्धपक्षे ।

* सूर्यसिद्धान्ते

यहोदयप्राणक्षता खखाट्टेकोद्धृता गतिः ।

चक्रासवो लब्धयुताः स्वाहोरात्रासवः स्युताः ॥

वस्तुतस्तु ये सौरा ये चान्द्रा ये च सावनास्ते तु चन्द्रा-
कयोः क्रान्तिवृत्ते स्वस्वगत्या चलनादेवोपपन्नाः । यथाशभोगात्
सौरम् । गतिकलाभोगात् सावनम् । चान्द्रं तयोर्द्वादशभागा-
न्तरणेति परस्परं तेषामनुपातेनानयनं वास्तवमेवेष्टकाले ज्ञेयम् ।
परं न तथा नाक्षत्रम् । तस्याहोरात्रवृत्तगत्या चलनादिष्टकाले
तदनुपातानर्हत्वाच्च तद्वास्तवम् । गोलवास्तवरीत्या तदसि-
द्धेश्च । सौरादधिमसाद्वारा तिथ्यन्ते चान्द्रास्ततोऽवमद्वारा
सावनास्तिथ्यन्ते ततोऽवमशेषसंबन्धाच्च निरक्षरितिजे म-
ध्यार्कादयः कालिकाः सावनाः कृतास्ते तु वास्तवा एव स्थूल-
त्वाप्रसक्तेः । तत्काले तदनुपातागतं नाक्षत्रं त्ववास्तवमप्यनु-
पातेन सौरचान्द्रसावनसंख्यानयनार्थं तूपयुक्तम् । परं नहि
स्वान्तर्गताशुद्रनाक्षत्रसंबन्धादयमप्यवास्तवः सावनाहर्गणः ।
अन्यथैककालिकयोः सदसचाक्षत्रयोर्भेदेऽपि तत्संबन्धाभ्यां तदे-
कस्य विरुद्धसदसद्वेदकथनानौचित्यप्रसङ्गः । तथा चान्द्राः सौरा
अपि । अत्रेदमप्यवधेयम् । मध्यममानासुतुल्या यत्र वास्तवा-
सवस्तत्र तदनुपातेन सावनाद्यमवास्तवमुदयासचकाले । अतो
यः सृष्टिसौरचान्द्रैरधिमसावमैश्च निरक्षरमध्यार्कादयः कालिकः
साधितोऽहर्गणः स तु तद्वृत्तिजनिरक्षकालोपलक्षितनिरक्षमध्या-
र्कादयः कालसंबन्धेनापि सिद्धो वास्तव एव । नहि सोऽस्त्य-
वास्तवमध्यममानेन । अत्र यः साधितोऽहर्गणः स तूदयकाले
निरवयवो दृश्यते । कथं तस्यावास्तवत्वम् । मध्यार्कभुक्ता असव
इत्यादितदन्तरमित्यन्तश्चान्यानीतोदयान्तरदानादयं स्फुटाह-
र्गणस्तद्वीत्या सावयवः सिध्यति । कथं तस्य वास्तवत्वम् ।
अहो निरवयवो हि तदहर्गणः स कथं मूढैरुदयासचकाले
स्वीक्रियते । यस्तैर्मध्यम उच्यते स तूदयासचस्तन्मते तद्वृत्ति-
दुदये कथं वारगणनया वारप्रवृत्तिः स्यात् । किंच सौरवर्षादौ
रविः शून्यं नोदयान्तरदानादयं संगच्छते । किंच कक्षायां
मध्यगतिजमध्यमात् फलान्तरे स्पष्टः फलवासनयास्ति संस्कृ-
तात् ततः । स तु कथंचिदपि न तन्मते । प्रतिमण्डलस्यनिय
तचलितबिम्बात् कर्णसूत्रसंबन्धिस्फुटयुक्तेरनिवारितत्वात् ।
अथ यो ह्यवास्तवैकमानादुच्यते न तत्प्रमाणतस्तदुदयान्तरमपि ।

सत्यासत्यासुमानाभ्यामुद्गमासचकालजौ ।

भिन्नप्रमाणसिद्धौ तौ विजातीयौ गणौ तव ॥

अस्वन्तरं तु तत्रस्थं नहि मूढ गणान्तरम् ।

विजातीययहान्तर्नाप्येवमस्वन्तरोद्भवम् ॥

किंच । अद्यतनश्वस्तनयोर्मध्यमार्कयोः संस्कृतयोरन्तरं ग-
तिकलाः संस्कृतयोर्नैति महान् विरोधस्तदुदयान्तरदानात् ।

मान्दं तु नीचोच्चकवृत्तकेन्द्रं

मध्यो रविस्तच्चलनाद्वृत्ते ।

भागो दिनं वर्षमिनस्य भांशै-
र्मध्यैकगत्या कुदिनं वदन्ति ॥

यावत्यो गतयः कल्पे तावन्तः सूर्यसावनाः ।

उक्तयुक्त्यैव तद्योगे भगणा भभमा अपि ॥

यैवास्तवैककुदिनान्तरगः स्वसृष्टे-

र्भैकभ्रमः सवितृमध्यगतेस्तु कालः ।

बुद्धोऽस्ति सद्गणितवासनयाथ तैस्तु

ज्ञातो हि मध्यमरविः स्वगतेः समानः ॥

कालो गतेर्गतिसमं चलनं विना नो

गत्यैव मेषवदनाच्चलनादहान्तः ।

मध्यार्कैरेवलगतेश्चलनं सदैक-

सद्बुद्धिनेऽस्ति हि रवेरुदयान्तराच्च ॥

अस्वात्मकं यत्त्वसदस्त्यहो त-

द्वृशादयं सिद्ध इति प्रकल्प्य ।

मिथ्यैव खेटोऽन्तरमामनन्ति

प्रायोऽत्र गोलं न विदन्ति तेऽज्ञाः ॥

अतः कृताहर्गणो मध्यमसावनाच्चेत्युदयान्तरसंस्करणमयु-
क्तमिति प्रतिभाति । आर्षानुक्तेश्च । अत्रेदं गोलतत्त्वार्थज्ञै-
र्मध्यस्थबुद्ध्या निपुणं विभावनीयम् ।

एतेन वस्तुस्थितेरनवबोधादहर्गणेऽवास्तवत्वधन्या
स्वज्ञानोत्कर्षकुगवप्रौढ्या मन्दप्रतारणद्वारान्यथा कर्तुं प्रवृत्तैर्भा-
स्कराचार्यैरेव बलात् सर्वदेवार्पमतविरुद्धः सद्गोलवासनावि-
चारबहिर्भूतः स्वकल्पितोऽसदुदयान्तरवासनाविचारः प्रवर्ति-
तस्ततस्तद्विश्वासतोऽन्यैर्नाममात्राभिमानिभिर्बहुभिः स्वीकृ-
तोऽप्ययं शिष्टैरिदानींतनैः शुद्धमार्गप्रवृत्तैः कथंचिदपि नादर-
णीय इति कृतं जगद्गिरोधेन ।

इत्येतत् कमलाकरेण श्रीमद्भास्कराचार्योक्तोदयान्तरकर्म-
णः खण्डनार्थमभिहितं तदपार्थक्यम् । उदयान्तरस्य गोलयुक्ति-
सिद्धत्वात् । तथाहि ।

यदा किल विषुवत्क्रान्तिवृत्तसंपातरूपमेषादौ स्थितं मध्या-
र्कचिह्नं लङ्काक्षितिजे स्यात् तस्मात् कालादनन्तरमेकेन मध्य-
मसावनदिनेन तच्चिह्नं क्रान्तिवृत्ते मध्यगतितुल्याः कलाः
पूर्वतो गच्छेदेव । यतो यावता कालेन मध्यार्कचिह्नं क्रान्ति-
वृत्ते स्वगतितुल्याः कला अतिक्रामति स एव मध्यगतितुल्या-
सुयुताभिः पञ्चा मध्यमनाक्षत्रघटिकाभिः परिमितमेकं मध्य-
मसावनदिनम् । परमेतावता कालेन तच्चिह्नं पुनस्तत्क्षिति-
जस्यमेव भवति नवेति विचार्यमाणे यदि तच्चिह्नं स्वगत्या
विषुवद्वृत्ते चलेत् तर्हि तद्वृत्तस्य तुल्यावयवानां तुल्यकालैरेवोद्ग-
मनादेकेन मध्यमसावनेन तच्चिह्नं पुनस्तत्क्षितिजस्यमेव स्यात् ।

परंतच्चिह्नस्य क्रान्तिवृत्ते चलनात् तद्वृत्तस्य तिरश्चीनतया समा-
नावयवानां समानकालैरुद्गमनाभावात् तावता कालेन तच्चिह्नं
तत्त्वितिजे नैव भवेत् किंतु तदूर्ध्वमेवेत्यतिरोहितमल्पजस्या-
पि । तथा यावद्रविः प्रथमपदे वर्तते तावत् प्रतिमध्यमसा-
वनान्तं तच्चिह्नं तत्त्वितिजादूर्ध्वमेव भवेत् । यावद् द्वितीयपदे
तावदधरेव । तृतीये पुनरूर्ध्वमेव । चतुर्थे चाधरेवेति ।

तथा च कल्पादावैकं मध्यार्कचिह्नं विषुवत्क्रान्तिमण्डल-
संपातरूपमेषादितः क्रान्तिवृत्ते गन्तुं प्रवृत्तमन्यच्च विषुवद्वृत्त-
इति कल्पिते प्रतिमध्यमसावनान्ते विषुवद्वृत्तगममध्यार्कचिह्नमेव
लङ्काचित्तिजे स्यात् क्रान्तिवृत्तं तु नैवेति रविमध्यमसावना-
हर्गणान्ते सिद्धो मध्यमयज्ञो विषुवद्वृत्तगमस्य मध्यवेरुदये भवति
न क्रान्तिवृत्तगमस्यातस्तयोर्मध्यमव्योऋदयान्तरकालेन चा-
लितोऽहर्गणोत्थः खेटः क्रान्तिवृत्तगमधरव्युदयकालिकः
स्यादित्यवश्यमेवायमुदयान्तराभिधः संस्कारः सर्वयज्ञेषु वि-
धातव्यः । तत्र प्रतिमध्यमसावनवर्षान्तं विषुवत्क्रान्तिवृत्तगमो-
र्मध्यमतरण्योरेकत्र वर्तमानत्वादष्टदिने या अहर्गणोत्थचसूर्य-
स्य सायनस्य कला याश्च तस्य विषुवकलास्तासामन्तरकला-
सुमित एव तथैस्तरण्योर्लङ्कादयान्तरे काल इति तेन कालेन
चालिताः खेटाः सम्यगलङ्कायां मध्यार्कादयकालिकाः स्युरतः
श्रीमता भास्कराचार्येण अहर्गणो मध्यमसावनेनेत्यादि कर्म-
यहाणामुदयान्तराख्यमित्यन्तं सुष्टुक्तम् ।

इदमुदयान्तरसंस्करणं प्रत्यक्षमिव कयापि युक्त्या निरा-
कर्तुमशक्यमपि को नाम धीमतात् कमलाकरादन्योऽवमन्येत ।
एवं गोलयुक्तिसिद्धस्याप्येतत्संस्कारस्य निराकरणाय यत् स
व्यलिखत् तदिदानीं विचार्यते ।

सृष्ट्यादावित्यादितुल्यासुभिरस्तीत्यन्तेन निरर्त्तं विषुवद-
होरात्रवृत्तानां यावता कालेनैको भ्रमस्तावतैव सर्वेषां क्रान्ति-
वृत्तप्रदेशानामप्येक एव भ्रमो भवतीत्युक्तं तत्र सत् । भवक्र-
स्यायनांशगत्या प्राक् चलनादुक्तकालेन सकलक्रान्तिवृत्तप्रदे-
शानामुदयासंभवात् ।

एवं यदैको भस्येत्यादिदिवसत्वेनाङ्गीकारादित्यन्तेन म-
ध्यार्कचिह्नं निरर्त्तचित्तिजं त्यक्त्वा यावता कालेन स्वमध्यगति-
तुल्याः कलाः क्रान्तिवृत्तेऽतिक्रामति तावतैव तत् पुनस्त-
त्त्वितिजं प्राप्नोतीत्युक्तं तदप्यसत् । क्रान्तिवृत्तस्य तिरश्ची-
नतया तस्य समानदेशानां समानकालैरुदयाभावादुक्तकालेन
पुनरवर्त्तनचित्तिजस्यत्वासंभवात् ।

यश्च रवेरुदयात् पुनस्तदुदयपर्यन्तं कालो मध्यमसाव-
नदिवसत्वेन व्यवह्रियते स मध्यगत्या विषुवद्वृत्ते गच्छतो
रवेरेव । क्रान्तिवृत्ते गच्छतस्तु स्फुटसावन इति गोलतरव-
विदः स्फुटमेव । अतो व्योहोदयाद्यौरित्यादितदुक्तपद्ये कदा-

न्तरित्यत्र कृद्गणशब्देन स्पष्टसावनदिवसोऽवसेयः । एवं तेन
तच्चिह्नस्येत्यादि भ्रमभ्रश्चैक इतीत्यन्तयन्त्ये प्राक्तः सावनदिव-
सोऽपि स्फुट एव ।

एवं यदा मध्यार्क्यादिरविगत्यसर्वो मता इत्यन्तेन सावन-
दिवसाद्यन्तकालिकयोः सायनसूर्ययोर्विषुवकलानामन्तरसूत्र-
रविगत्यसर्वो भवन्तीति प्रदर्शितं तदसत् । एकस्मिन् दिनेऽपि
संपातस्य किंचित् पश्चाच्चलनादुक्तविषुवकलान्तरस्यैकदिन-
जायनगत्युत्पन्नविषुवकालेनोनस्यैव सूत्ररविगत्यसुत्वात् ।

अत एवैकस्मिन् दिवसे तदाद्यन्तकालिकसूर्यविषुवकला-
विश्लेषमितैरसुभिः सहितो भ्रमो यद्येकदिनजायनगत्युत्प-
न्नविषुवकालेनोनितः क्रियते तदा शेषं स्फुटं नाक्षत्रमानं भव-
ति । यदि चैकदिनजायनगतितुल्यासुभिर्भुनीक्रियते तदा-
वशेषं मध्यमं नाक्षत्रमानं भवेत् । अनयैव युक्त्या कल्पादित
इष्टकालपर्यन्तं ये सावनदिवसा व्यतीतास्तत्संख्याका भ्रममा
इष्टकालिकसायनरवेर्भगणतुल्यैर्भ्रमैस्तदुक्तासुभिश्चाधिका
इष्टकालिकक्रान्तिपातस्य गतपर्ययसमानैर्भ्रमैस्तत्कलामितै-
रसुभिश्चेनीकृता वास्तवं मध्यमनाक्षत्रमानं भवतीष्टकाले ।
तथा चाभीष्टाहर्गणे वास्तवं मध्यमनाक्षत्रमिदम् । अहर्गणतुल्या
भ्रममाः १ सायनरविभगणसंख्याकभ्रममाः १ सायनार्कभुक्ता
असवः १ क्रान्तिपातस्य गतभगणसंख्याका भ्रममा अणम् १
तत्कलामिता असवश्चरणम् १ । तथा कल्पकुदिनानि कल्प-
सायनार्कभगणा अणगतकल्पक्रान्तिपातभगणाश्चेति कल्पभ-
भमाणां खण्डत्रयं प्रकल्प्याहर्गणादनुपातेनानीतं मध्यमनाक्ष-
त्रमानमिदम् । अहर्गणः १ सायनरविभगणाः १ सायनार्कक-
लामिता असवः १ क्रान्तिपातस्य गतभगणा अणम् १ तत्क-
लामिता असवश्चरणम् १ । एतन्नाक्षत्रमानं विषुवद्वृत्तगमस्य
मध्यमसूर्यस्योदयं यावद्वर्तते न क्रान्तिवृत्तगमस्येत्येतदवास्तव-
मित्युच्यते । अस्य पूर्वसाधितेन वास्तवमानेन सहान्तरे हते
सायनार्कस्य भुक्तासूनां तत्कलामितासूनां चान्तरमुत्पद्यते ।
तदिदमन्तरमस्मिन् जगति प्रथमं श्रीभास्कराचार्येणैवावसाय
तत् स्फुटमध्यमाहर्गणयोरन्तरत्वेन व्यवहृत्य चैतदुत्पन्नसं-
स्कारः सर्वयज्ञेषु विधेय इत्युक्तम् । युक्ततरं तत् । तत्र
कमलाकरेणोक्तकालेऽहर्गणतुल्या भ्रममाः संपातार्कभगणसं-
ख्याकभ्रममाः संपातमध्यार्ककलोत्पन्नासवश्चेति त्रयाणां योगे
वास्तवं नाक्षत्रमित्यसदेव मानं वास्तवं मत्वा महद्वैषम्यं प्र-
दर्शितम् । तत्तु वास्तवनाक्षत्रनिर्णयात्तमस्य तस्यैव शोभते ।

तदेतेन वास्तवावास्तवनाक्षत्राध्यवसायेनातो यदनुपाता-
दित्यादि स्वार्पविरुद्धपक्ष इत्यन्तं तदुक्तं नितरां निरस्तम् ।

तस्मात् सौराहर्गणादधिमासद्वारा निश्च्यन्ते ये चान्द्राः
स्युस्तेभ्योऽवमद्वारा साधिता निरवयवाः सावना निरर्त्तवि-

तिजे विषुवदृत्तगस्यैव मध्यार्कस्योदये भवन्ति न क्लान्तिवृत्तग-
स्य । तस्य तूदयासन्नकाल एव ।

एवमुदयान्तरतस्तत्त्वतोऽवगते लङ्कामध्यार्कौदयकाले वार-
प्रवृत्तौ यद्वाधकं येन च सौरवर्षादौ रविः शून्यं न स्या-
न्मध्यगतिजमध्याच्च फलान्तरे स्पष्टो न वर्तते तत् सर्वं
कमलाकर एव जानीते ।

एवमद्यतनश्वस्तनयोर्मध्यार्कयोरसंस्कृतयोरन्तरं गतिक-
लाः संस्कृतयोर्नैति महान् विरोधस्तदुदयान्तरदानादित्युक्तं तत्
किमर्थं तेन स्वदेशे तादृशं महान्तं विरोधं प्रदर्श्य चरसंस्का-
रोऽपि न खण्डितः ।

किंच यदि लङ्कायां प्रतिमध्यमसावनान्तं मध्यार्कः क्षितिजे
स्यात् तर्हि सर्वेषां मध्यमसावनदिनकालानां समानत्वात् क्लान्तिवृत्तस्य
समानदेशानां समानकालैरेवोद्गमः स्यात् । तत्
किमिति स राशीनां लङ्कादयानपि न तिरश्चकार ।

तस्माद्वोलंतस्वविदा कुशाग्रबुद्धिना श्रीमद्भास्कराचार्येण
स्वयं प्रचारितस्य कमलाकरगुह्या श्रीदिवाकरदैवज्ञेन तत्पि-
तृषितामहाद्वैतैश्च बहुभिर्गोलविद्विरादृतस्योदयान्तरस्य
निरासाय यदभिहितं तत् सर्वमसदेवेति राट्टान्तयति

बापूदेवशास्त्री ।

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ इन्दिरापतिपरीक्षा ॥

। यथोद्देशकार्यकालपक्षविषये ।

इह खल्विन्दिरापतेः खण्डद्वयं परिभाषेन्दुशेखरव्याख्यान-
मलमर्थनिरूपणव्याजेन तत्खण्डनं च । तदेतत् फलान्तरांशबहु-
लमनवधानपूर्वकप्रवृत्त्युपनिबद्धं चेति तत्परिशीलनशालिनां
व्यक्तं प्रतिपत्तये स्थालीपुलाकन्यायेनास्माभिः परीक्ष्यते ।

तत्र प्रथमखण्डे तावत् संज्ञापरिभाषाविषय इति प्रती-
कमुपादाय “अत्रेतरैतरद्वन्द्वः । ननु जातिरप्राणिनामिति निय-
मात् कथमितरेतरयोग इति चेन्न जातिप्राधान्य एव तत्प्रवृत्तेः ।
इह तु व्यक्तिप्राधान्याच्चार्य इत्यनेनोभयं भवतीति ध्वनितम्”
इति लिखितम् ।

तदन्त्यन्तोपहासास्पदम् । संज्ञापरिभाषापदयोर्जातिवाचक-
त्वाभावेन जातिरप्राणिनामित्यस्य विषयाभावात् । संज्ञा-
त्वस्य शक्त्याहकशास्त्रत्वरूपतया परिभाषात्वस्य च सङ्केतया-
हकभेदविशिष्टगुणशास्त्रत्वरूपतया जातित्वस्य कथमप्युपपा-
दयितुमशक्यत्वात् ।

एवं देशश्चात्रोच्चारणकाल इति प्रतीकमुपादाय “यद्यपि
शब्दस्याकाशगुणत्वात् साक्षात् तदुच्चारणाधिकरणमाकाशं
तथापि पूर्वपरत्वसिद्धये तन्निष्ठाधिकरणत्वस्य व्यावहारिक-

काल आरोपात् तस्यापि तत्त्वं बोध्यमिति, लिखितम् ।

तत्रेदं चिन्त्यते । उद्देशपदेनोद्दिश्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्यो-
च्चारणाधिकरणरूपार्थलाभे तत्राधिकरणविशेषजिज्ञासायां प्र-
वृत्तौ शून्यो देशश्चात्रोच्चारणकाल इतीति वस्तुस्थितिः । न ह्येवं
स्थिते साक्षादेवात्राधिकरणं विवक्षितमिति दुराशयोत्प्रेक्षाया
अस्त्यवकाशो यत्र बहुमुष्टिवानरन्यायेन साक्षादधिकरणगगन-
यहणस्याभिप्रेतार्थासाधकत्वात् तद्वर्तिन्याः समवायेनाधिकर-
णतायाः काल आरोपः स्वीक्रियते । किंच साक्षादधिकरणमि-
त्यस्य परंपरासंबन्धेनानधिकरणमित्यत्राधिकरणानधिकरण-
मित्यत्र वा तात्पर्यं सम्भाव्यते तदुभयमपि कालिकविशेषण-
तासंबन्धेनोच्चारणाधिकरणं कालं कथमपि न व्यावर्तयितु-
मलम् । नच घञन्तेन समवायेनैवाधिकरणं प्रत्याप्यते इति
नियमो येन कालस्य तादृशाधिकरणत्वाभावप्रयुक्त आरोपस्यो-
क्तिसम्भवे युक्तत्वमावहेत् । प्रत्युताकाश एव न साक्षादुच्चार-
णाधिकरणं किंतु स्वाभिव्यङ्ग्यशब्दघटितपरम्पर्यैव । उच्चा-
रणं हि तात्त्वाद्यवच्छेदेन वाय्वाघातरूपं तद्वैतुवायुक्रियारूपं
तज्जनकपुरुषप्रयत्नरूपं वा । आद्ये संयोगविशेषस्य तस्य सम-
वायेनाधिकरणं वायुतात्त्वादिकमेव मध्यमे पवन एव चरमे
पुरुष एवेति कथमपि नाकाशस्य समवायेन तदधिकरणत्वस्य
सम्भवः ।

एवं स्थिते गगनस्य साक्षादुच्चारणाधिकरणत्वप्रतिपाद-
नाय शब्दस्याकाशगुणत्वादित्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासोऽतीव
विस्मयं जनयति । वस्तुतो वैयाकरणनये शब्दस्य द्रव्यत्वादा-
काशगुणत्वकथनमनर्हमेव । किञ्च दिक्कालयोराकाशविक्रान्ति-
त्ववादिनये कालसमवेतत्वमपि शब्दस्य सम्भवत्येव । अपिच
कालस्य व्यावहारिकत्वेन विशेषणं किमाशयमिति तेनैव
महाशयेन स्वाशयः प्रकाशनीय इति ।

इतोऽवशिष्ट एतत्खण्डशेषः सुपरीक्ष्यः परीक्षकैरित्युपेक्ष्यते ।

अथ खण्डान्तरं परीक्षणीयं तत्र प्रथमं तावत् तदीयं
क्रियन्तं चिदंशं संक्षेपतोऽनूद्य प्रत्युच्यते ।

१ नहि स्वेच्छामन्तरा सेवकसद्वृत्तिं सम्राजामागमनं
भवति । यथा वा गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्न भवति ।
एवं परिभाषादेशे विध्युपस्थितिर्न युक्ता ।

२ किञ्च परिभाषादेशे विध्युपस्थितौ विधिदेशे वा
परिभाषोपस्थितौ न कश्चित् फले विशेषः ।

३ विध्याकाङ्क्षाया विध्युपस्थितिप्रयोजकत्वं च न लक्षणेन
पदकारा अनुवर्त्या इति न्यायाच्च युक्तम् ।

४ कथंचित् तस्याः प्रयोजकत्वाभ्युपगमेऽपि कस्य चित्
सचिहितस्योपस्थानेनाकाङ्क्षाशान्तौ सर्वेषामुपस्थाने
प्रमाणाभावः । नहीको यणचीत्यस्य किमुदाहरण-

What son, that father's senseless will, obey,
 In second childhood 'neath a woman's sway?
 Come, RÁMA, come, and, ere this plot be known,
 Accept my succour and secure the throne.
 Before thy face what man will dare to stand
 When thou art guarded by my good right hand?
 Nay, like the grisly monarch of the dead,
 Thine eye alone will strike the bold with dread.
 Or, if thou wilt, mine arrows and my bow
 Shall lay all dwellers in AYODHYA low:
 So shall the foemen find mine arm is strong;
 The patient ever are the prey of wrong.
 Nay, were it not that queen KAIKEYI's art
 Has swayed our father and destroyed his heart,
 My voice should now his ruthless hate arraign,
 And cry, The monarch shall be slain, be slain.
 Queen, by this bow and by my faith I swear,
 To thy dear RÁMA such the love I bear,
 Come life come death, our path shall be the same
 To the wild forest or the deadly flame.
 Come, try my love, and let me prove my might
 Before thy presence and in RÁMA's sight:
 Before my power thy woe shall flee away,
 As the night flees before the Lord of Day."
 "O RÁMA, hear him," thus, with streaming eyes,
 Cried sad KAUSALYA, "for his words are wise.
 Wilt thou, obedient to my rival's will,
 Please her who hates thee, and thy mother kill?
 If love and honour to thy sire be due,
 Hast thou no honour for thy mother too?
 My life were woe without thee, but how sweet,
 With thee, dear son, though grass were all my meat!
 But if no prayers thy firm resolve can bend,
 I fly to death, my hopeless woe to end;
 And thou, thy mother's murderer, wilt bear
 The punishment of Hell and torment there."
 "Forgive me, mother," thus the hero spake,
 "I have no power my sire's command to break.
 See, at thy honoured feet I bend me low:
 Once more forgive me, for I needs must go.
 Not I the first this path of duty tread,
 Of yore 'twas trodden by the mighty dead.
 Now let me hear, dear queen, thy kind farewell;
 But if I go in distant wilds to dwell,
 'Tis not for ever, mother, that I leave
 My home and thee. Again thou shalt receive
 Thy son with rapture, all his exile o'er,
 Then be thou comforted and grieve no more."
 "If thou wilt listen to no prayers of mine,
 Go forth," she cried, "thou best of RAGHU's line!
 Go forth, my darling, and return with speed,
 And tread the path where noble spirits lead.
 May Virtue ever on thy steps attend,
 And thee, her lover, from all woe defend.
 May all the Gods to whom thy vows are paid,

And all the mighty Saints afford their aid.
 The heavenly arms that VISWAMITRA gave,
 Thy precious life in hours of danger save!
 Thy filial love and meek obedience arm
 Thy soul, my RÁMA, like a mystic charm!
 May every shrine, where sacred grass is spread,
 And every altar where the flame is fed,
 Lake and wild mountain, bush and towering tree,
 Give ready succour, O my son, to thee.
 May VISHNU, BRAHMA, and the Sun befriend,
 And all the powers their high protection lend.
 The years, the seasons, months, and nights and days,
 And hours, watch over thee in all thy ways!
 Eternal Scripture and the Law revealed
 To ancient Sages be thy trusty shield!
 The War-God aid thee, and the moon on high,
 And wise BRIHASPATI be ever nigh.
 Thy help be NARAD and the sainted Seven,
 And the great liminary lords of heaven!
 Yea, these shall guard thee, when their praise I sing,
 The hills, the waters, and the waters' king.
 The sky and ether, earth and wandering air,
 Protect thee ever with their fostering care!
 Each lunar mansion be for thee benign:
 With happier light for thee the planets shine!
 Thou shalt not fear, by guardian angels screened,
 The savage giant or night-roving fiend.
 And may no flies or gnats thy slumbers break,
 Safe from the scorpion and the lurking snake.
 Before thy steps let cruel tigers flee,
 Let bears and lions never injure thee,
 And mighty elephants that wander wild
 Forbear to touch thy life, my noble child.
 May all thy ways be happy! may success
 With golden fruit thy hope and labour bless!
 Loved by all Gods around, above, below,
 Go forth, my son, my pride and glory, go!"
 Then on his knees before her RÁMA fell,
 Pressed her dear feet and said his last farewell;
 And, radiant with the light her blessings lent,
 To SITA's home his anxious steps he bent.
 As through his stately halls the hero passed,
 His eye was drooping and his brow o'ercast.
 And SÍTÁ rose and trembled, quick to trace
 The thought and sorrow on his darkened face;
 For his strong bosom could no longer bear
 The load of anguish that was heavy there.
 Soon as she marked the clammy drops that hung
 On his pale cheek, she cried, with faltering tongue:
 "What ails thee, O my lord? This happy day
 Should see thee joyful: all but thou art gay.
 Why does no royal canopy, like foam
 For its white beauty, shade thee to thy home?
 Where are the tuneful bards, thy deeds to sing?
 Where are the fans that wave before the king?"

Why doth the city send no merry throng
 To bring thee home with melody and song ?
 Why doth no gilded car thy triumph lead,
 With four brave horses of the swiftest breed ?
 No favoured elephant precede the crowd,
 Like a black mountain or a thunder-cloud ?
 No herald march in front of thee to hold
 The precious burthen of thy throne of gold ?
 If thou be king, ordained this day, then why
 This sorry plight, pale cheek, and gloomy eye ?
 Thus ŚÍRÁ questioned in her wild suspense,
 And RÁMA said : " My father sends me hence
 An exile to the forest : hear me tell
 The story, ŚÍRÁ, as it all befell.
 Of old, to queen KAIKEYI, bound by oath,
 Two boons he granted : now she claims them both.
 All was prepared for me : my father now
 Is forced by Duty's mightier law to bow ;
 So BHARAT sits upon the throne, and I
 For twice seven years to distant forests fly.
 Only to see thee ere I part, I came.
 And now, dear ŚÍRÁ, never praise my name
 In BHARAT'S presence : others' praise to hear
 Is never welcome to a monarch's ear.
 To him my father gives divided sway :
 Do thou with willing love his rule obey.
 With tender care the king's desire prevent ;
 Be ever gentle, humble, and content.
 I go : be firm and strong, my noble spouse,
 Keep well thy fasts and guard thy holy vows.
 Rise from thy bed when day begins to break,
 And to the Gods thy constant offerings make.
 Then let the king thy duteous thoughts engage,
 And cheer KAUSALYA worn with woe and age.
 Then to the consort-queens thy love be shown :
 They are my mothers even as mine own.
 And O, forget not, RÁMA'S brothers claim,
 Loved like his life, the love of RÁMA'S dame.
 And never vex king BHARAT'S soul, for he
 Is lord of all the land, our house, and thee.
 Then here, obedient to his will, remain :
 Honour thy king and all thy vows maintain."
 " Beseems," she cried, " this speech thy royal race,
 To thee a blot, to me a foul disgrace ?
 Master of weapons, lord of deadly strife,
 Hear thou the duty of a warrior's wife.
 Know that the father, mother, brother, son,
 Obtain the lot their former deeds have won.
 The wife alone her husband's fate must share,
 And in thy trouble I my part will bear.
 For not on father, mother, son, or friend,
 But on her husband, must the wife depend.
 And, if thou seek the wood, thy wife has sworn
 To smooth thy path, nor let thy feet be torn.
 No guile is in me : from thy bosom throw

The dregs of doubt, and give me leave to go.
 I spurn the terrace and the pleasant seat,
 Mine be the joy to guard thy cherished feet.
 Obedient ever to my parents' sway,
 I will not hearken if they bid me stay.
 I will go forth, the lonely wood to roam,
 The lion's dwelling and the tiger's home,
 Happy and heedless, from all terror free,
 Careless of empire, caring but for thee.
 With thee, delighted, will I wander where
 Blooms, dropping honey, scent the woodland air.
 Obeying thee and keeping still my vow
 I will not tremble by thy side, for thou
 Wouldst keep a stranger safe, and, sure, thine arm
 Will guard thy ŚÍRÁ from all fear of harm.
 I will not be a charge to thee : sweet fruits
 The trees will yield me, and the earth her roots.
 I will go first and, treading down the grass,
 Make the way pleasant for my love to pass ;
 On the soft turf disclose my gathered store,
 And sit and banquet when thy meal is o'er.
 O, how I long, dear lord, to gaze my fill,
 Guarded by thee, on lake, and wood, and hill ;
 See the red lilies in their native springs,
 And gay flamingoes with their rosy wings !
 And o'er my limbs those pleasant waters poured
 Shall banish languor, O my large-eyed lord.
 A thousand years would seem a single day
 If spent with thee, but, were my love away,
 Heaven would not charm me : O, be sure of this,
 Without my love there is no heaven, no bliss."
 Lost in deep thought awhile the hero stood,
 And feared to lead her to the lonely wood.
 With soothing words he strove her tears to dry,
 And gently answered with a moistened eye :
 " O virtuous daughter of a noble line,
 To hear my words thy tender heart incline :
 Here, duteous ever, still in peace remain :
 Life in the woods is nought but grief and pain.
 There roars the lion in his rocky cave,
 Loud as the torrents down the hill that rave.
 There savage beasts in horrid ambush lie,
 And rend the heedless wretch who passes by.
 Floods, where the crocodile delights to play,
 And furious elephants, the eye dismay.
 Then on the gale the wolf's long howl is borne
 Through a wide wilderness of sand and thorn.
 On the cold ground or on a scanty heap
 Of gathered leaves the homeless wretch must sleep.
 And quench his hunger with what fruit the blast
 Hurls from the branches for his sad repast.
 A coat of bark or skin his only wear,
 Rough and untrimmed must be his matted hair.
 Now on a snake the heedless foot will fall,
 Now in thy path a deadly scorpion crawl,

And slimy reptiles creeping from the lake,
 And clouds of gnats, thy troubled slumber break.
 Enough, dear love; the wood is full of fear :
 Remain, my SÍRÁ, and be happy here.”
 Then SÍRÁ spoke once more with weeping eyes,
 Her voice half mastered by her sobs and sighs :
 “The woe, the terror, all the toil and pain,
 Joined with thy love, to me are joy and gain.
 Lion and tiger, elephant and boar,
 And all the monsters thou hast counted o’er,
 Soon as my RÁMA’s glorious form they see,
 In trembling fear will turn away and flee.
 Not INDRA’s self, the ruler of the sky,
 Would dare to harm me when my lord is nigh.
 Long years ago I heard a sage foretell
 That in the woods should be my fate to dwell :
 The time is come : now make that promise true,
 And when thou goest take thy SÍRÁ too.
 O, let me go ; whate’er I may endure,
 Following thee, will make my soul more pure ;
 So joy shall crown me in the after life,
 For thou art God unto thy loving wife.
 Hear the high truth which saintly priests declare :
 The after life re-joins the wedded pair.
 But if thou wilt to no entreaties bend,
 Poison or flood or flame my life shall end.
 Fear not for me : when by thy side I go
 My happy feet will never weary grow.
 Though wild and rough the thorny ways I tread,
 They shall feel softer than a silken bed.
 When the wild wind with dust my raiment dims,
 I’ll call it perfume to refresh my limbs.
 And when with thee on grassy glades I lie,
 Watching the landscape with delighted eye,
 Till, by thy side, I gently sink to rest,
 What thing on earth shall be so richly blest ?
 The fruit thy dear hand gives me there to eat,
 Little or much, shall be, like amrit, sweet.
 Ne’er will I murmur at my lot, or grieve
 For mother, father, or the home I leave.
 My food shall be wild fruit, the flower, the weed :
 I will not vex thee by a word or deed.
 With thee is heaven, where’er thou art not, hell :
 O, lead me hence that I in heaven may dwell.”
 Then with a bitter cry her arms she flung
 Round RÁMA’s neck, and there in anguish clung :
 While from her eyes pure floods, as from a pair
 Of lotuses, poured down at every prayer.
 He gently held her, raised her drooping head,
 And stayed the sweet soul that had well nigh fled :
 “I knew not, love, the strength of thy fond heart ;
 Not heaven should bribe me from my wife to part.
 And hence in doubt thy prayer I first denied,
 Though nought can harm thee by thy RÁMA’s side.
 Yea, thou wast formed by Heaven my lot to share,

And soothe the woes thy banished lord must bear ;
 As powerless I to leave my love behind,
 As a high Saint his pity for mankind.
 And now my duty leads me far away :
 My sire commands it and I must obey.
 Whate’er the order that my parents give,
 I must obey it, or must cease to live.
 No, SÍRÁ, not the sacrificial blaze,
 True heart, or liberal hand, or lip of praise,
 Will with such lasting joy the spirit fill
 As prompt obedience to a father’s will.
 Come to the wood and aid my duties there,
 But first at home thy helping hand prepare.
 Arise, dear wife, nor let thy steps be slow,
 Scatter our treasures quickly ere we go.
 Bring forth thy corn and oil the poor to feast,
 Give gold and jewels to each white-robed priest ;
 Gems and rich raiment, all thou hast beside,
 Among thy maidens and the men divide.”
 Then LAKSHMAN’s eyes with generous tears o’erflowed,
 As his breast laboured with its grievous load.
 He with fond touch his brother’s feet caressed,
 And thus the hero and his wife addressed :
 “Is such the purpose of thy changeless mind ?
 I with my trusty bow will walk behind.
 Thy distant way through forest wilds will lead,
 Where many a bird and gallant stag may bleed.
 I would not leave thee to arise a God,
 Though heaven and earth and hell obeyed my nod.”
 “Dear as my life, my good and faithful friend,
 Mine own dear brother,” RÁMA cried, “attend.
 Then were SUMITRA of her hope bereft,
 And sad KAUSALYA with no guardian left.
 He who rains gifts, as INDRA rains above,
 Lies a poor captive in the snares of love ;
 And she, proud captor, now a queen indeed,
 Will reck but little of her rivals’ need.
 Thine be the sacred duty to protect
 Our honoured mothers from the queen’s neglect.”
 “O RÁMA, fear not :” LAKSHMAN thus replied ;
 “In BHARAT’s love and BHARAT’s care confide.
 If through his crime the kingdom suffer ill,
 My vengeful hand the traitor’s blood shall spill.
 Yea, though auxiliar worlds were ranged in aid,
 They should not save him : be not thou afraid :
 For queen KAUSALYA, from her ample stores,
 Can raise a host like me to guard her doors :
 Her thousand hamlets, rich with golden grain,
 Will keep her nobly and a regal train.
 Turn me not back : allow the earnest claim
 Which all will own and hardly thou canst blame.
 I shall rejoice, and thou wilt fain confess
 Thy brother’s presence makes thy labour less.
 For in my hand I’ll bear my shafts and bow,
 A spade and basket o’er my shoulder throw.

I'll go before thee, and with watchful care
 The way for SÍRÁ and for thee prepare.
 I'll fetch thee roots and berries, ripe and sweet,
 And the best fruits that gentle hermits eat.
 Thou shalt with SÍRÁ on the slopes recline,
 And all the labour shall be only mine."
 And RÁMA answered, joying at his speech :
 "Then seek thy friends and bid farewell to each ;
 And those two bows of heavenly fabric bring
 Which ocean's lord erst gave VIDEHA's king ;
 Those death-fraught quivers, coats of steel-proof mail,
 And swords whose flashes make the sunbeams pale."
Rámáyana II. 23—31.

ON

THE RELATIONS OF THE PRIESTS

TO THE OTHER

CLASSES OF INDIAN SOCIETY
IN THE VEDIC AGE.

By J. MUIR Esq.

(Continued from page 21.)

vi. 52, 1. "By heaven or by earth I approve not that, nor by (this) sacrifice, nor by these rites.¹ Let the strong mountains crush him ; let the priest (*yashṭá*) of Atiyája fall. 2. Whoever, O Maruts, regards himself as superior to us, or reviles our worship when performed, may scorching calamities light upon him ; may the sky consume that hater of devotion (*brahma-dvisham*).² 3. Why, O Soma, do they call thee the protector of devotion, or our preserver from imprecations ? Why dost thou see us reviled ? Hurl thy burning bolt against the hater of devotion (*brahma-dvishé*)." (These verses perhaps refer to the struggles of rival priests. Professor Aufrecht renders the words *atiyájasya yashṭá*, by "he who tries to outdo us in sacrifices." Sáyana, who is followed by Professor Goldstücker, makes *atiyája* the name of a rishi. Professor Roth takes it to mean "very pious.")
 vi. 53, 3. "Impel to liberality, O burning Púshan, even the man who wishes to give nothing. Soften³ the soul even of the niggard (*pañeh*). 4. Open up paths by which we may obtain food ; slay our enemies ; let our ceremonies be successful, O terrible god. 5. O wise deity, pierce the hearts of the niggards (*paññám*) with a probe ; and then subject them to us. 6. Pierce them with a goad, O Púshan ; seek (for us) that which is dear to the heart of the niggard (*pañeh*) ; and then subject them to us. 7. Penetrate and tear the hearts of

the niggards (*paññám*), O wise deity, and then subject them to us. 8. With that prayer-promoting probe (*brahmachodínám áram*) which thou holdest, O burning Púshan, penetrate and tear the heart of every (such man)."

vii. 83, 4. "O Indra and Varuṇa, unrivalled with your weapons, slaying Bheda, ye preserved Sudás ; ye listened to the prayers of these men in the battle ; the priestly office of the Tritsus proved efficacious. . . . 6. Both invoke you, Indra and Varuṇa, for the acquisition of spoil (as) in the conflicts where ye protected Sudás with the Tritsus, when he was assailed by the ten kings. 7. Ten unsacrificing (*ayajyavah*) kings did not, O Indra and Varuṇa, vanquish Sudás. The praises of the men who partake in the sacrificial feast were effectual ; the gods were present at their invocations. 8. O Indra and Varuṇa, ye gave succour to Sudás when surrounded in the battle of the ten kings, where the devout white-robed Tritsus, with knotted hair, worshipped you with reverence and prayer."

[In the first verse of this hymn Indra and Varuṇa are said to have slain both the Dása and Arya enemies of Sudás. His enemies were therefore in part Aryas, and the ten kings alluded to in the verses I have quoted were no doubt of this race. And yet it is to be observed that in v. 7 they are described as *ayajyavah*, "unsacrificing." If, therefore, this expression is to be taken literally, it would follow that these Aryan kings were not worshippers of Indra and Varuṇa. Perhaps, however, the epithet is only to be understood in a general way, as meaning "ungodly." If we are to take the indefinite word "both" (*ubhayásah*) in verse 6, as meaning "both the contending hosts," it would, indeed, result that not only Sudás but also the ten kings who were fighting against him offered supplications to the same gods ; but this would seem to be in contradiction to the literal sense of the word "unsacrificing" in the following verse ; and Sáyana understands "both" to refer to Sudás and the Tritsus who were his helpers].

vii. 19, 1. "Who (Indra) bestows on the man who offers many libations the wealth of the family which does not worship (him)."

viii. 2, 18. The gods love a man who offers oblations ; they do not approve sleep. The active obtain delight." (Compare viii, 86, 3.)

viii. 14, 15. "Thou, O Indra, a drinker of soma, who art supreme, hast scattered and destroyed the hostile assembly which offers no oblations."

viii. 31, 15. "Impetuous is the chariot of the godly man, and he is a hero in every battle. The sacrificer who seeks to please the gods overcomes the man who does not sacrifice. 16. Thou dost not perish, O sacrificer, nor thou, O offerer of libations, nor thou, O godly man."

¹ The sense of this is not very clear, unless, as Professor Aufrecht proposes, we understand the words as an oath.

² This verse occurs in a modified form in the A. V. ii: 12, 6, but without any perceptible difference of sense.

³ Or, "crush" (*vi mrada*).

e.g. in the case of the Government Colleges in Ireland.

gony," etc., p. 1. (pt 1.) In vi. 47, 16, Indra is said to be the enemy of the prosperous man (*edhamānadviṭ*), probably an Ārya who rendered him no service.¹

In two other passages we are even told that doubts were entertained by some in regard to Indra's existence; ii. 12, 5: "Have faith in that terrible being of whom men ask 'where is he?' and declare that he is not. He destroys the possession of the foe, etc. . . . 15. Thou art true, who being irresistible, continually providest food for him who pours out libations and cooks oblations."

viii. 89, 3. "Seeking food, present a hymn to Indra, a true hymn, if he truly exists. 'Indra does not exist,' says some one; 'who has seen him? whom shall we praise?' 'This is I, O worshipper (exclaims Indra), behold me here, I surpass all beings in greatness.'"

It seems evident from the preceding texts that the *pareus deorum cultor et infrequens* was by no means a rare character among the Āryas of the Vedic age, and that the priests found no little difficulty in drawing forth the liberality of their lay contemporaries towards themselves, and in enforcing a due regard to the ceremonies of devotion. It would even appear that the ministers of religion had to encounter a considerable amount of contempt and hostility from the ungodly, for such words as *brahmaḍvish*,² "hater of devotion," and *piyāru*, "despiser," which seem to be sometimes applied to irreligious Āryas, express something more than passive opposition. It may perhaps be further gathered from a few passages, which I shall now cite, that the recognized Āryan worship of the national gods, Agni, Indra, Varuṇa, etc., was not kept free from a certain admixture of demonolatry borrowed most probably from the aboriginal tribes; and it is indeed easy to conceive, or even a thing to be assumed as natural and necessary, that the religion as well as the language, manners, and customs of the Āryans should, in process of time, have undergone some modification from the close contact into which they must have been brought with these barbarous neighbours.³

¹ As however it is said in the same verse that Indra subdues the terrible, and brings forward others, it is possible that these expressions may be meant merely to declare Indra's absolute control over the destinies of men, and to describe the Nemesis that overtakes pride, with an indication of the Herodotean idea τὸ θεῖον φθονερόν. (Herod iii. 40; vii. 10, and 46.)

² This word *brahma-dvish* might mean either "hater of priests," or "hater of devotion," but in the R.V. it seems to have the latter sense. Sāyaṇa, on ii. 23, renders it *mantrāṇām brāhmaṇānam vā dveshtuḥ*, "hater of mantras (hymns), or of Brāhmaṇas;" and similarly, on v. 42, 9, *brāhmaṇa-dveshtṛin mantrā-dveshtṛin vā*, "hater of Brāhmaṇas or of mantras;" whilst on iii. 30, 17, he explains it by *brāhmaṇa-dvesha-kārine*, "hater of Brāhmaṇas," and the same on vi. 22, 8; vi. 52, 3, vii. 104, viii. 45, 23; and viii. 53, 1. The context of ii. 23, 4; v. 42, 9; vi. 52, 2, 3; x. 160, 4, seems to be in favour of the sense "haters of devotion," and the other passages contain nothing inconsistent with this interpretation. No use can therefore be made of this word to prove the importance of priests in the Vedic age.

³ The demons mentioned in the Rig veda are called by various names, such as *Rakshas*, *Yātu*, *Yātudhāna*, of which the feminine *Yātudhāni* is also found, and apparently also *Dasyu* and *Dāsa*. The word *piśāchi* (masculine) also occurs in R.V. i. 133, 5, and *piśācha* frequently in the

From the first text which I shall quote, and which is ascribed by tradition to the rishi Vasishṭha, it seems that that distinguished personage himself had been accused, whether truly or falsely, of worshipping false gods, of familiarity with evil spirits, and the practice of devilish arts. A charge of this kind could scarcely have been made with any chance of being credited, unless such demonolatry was commonly known to have been practised either by him, or by other members of the same community. The passage referred to (R.V. vii. 104, 12 ff.) is as follows: "The intelligent man can easily discern, (when) true and false words contend together, which of them is true, and which of them is correct. Soma protects the former, and destroys untruth. 13. Soma does not prosper the sinner, nor the man who wields royal power deceitfully. He slays the Rakshas, he slays the liar, they both sleep in the fetters of Indra. 14. If I am either one whose gods are false, or if I have conceived of the gods untruly;—why art thou angry with us, O Jātavedas; let slanderers fall into thy destruction. 15. May I die to-day if I am a Yātudhāna, or if I have injured any man's life. Then let him be separated from his ten sons, who falsely addresses to me (the words) 'O Yātudhāna.' 16. He who addresses to me who am no Yātu (the words), 'O Yātudhāna,' or who (being) himself a Rakshas says, 'I am pure';³ let Indra slay him with his mighty bolt; let him sink down the lowest of all creatures." Sāyaṇa in his note on v. 12 refers to a legend according to which a Rākshasa had taken the form of Vasishṭha and killed a hundred sons of that rishi, and that these verses were uttered by Vasishṭha to repel the charge of his having been possessed by the demon. This legend, however, which was no doubt manufactured to explain the verses, does not in reality answer this purpose. And it would seem, as I have above assumed, that Vasishṭha, or the speaker in these verses, whoever he may have been, had been charged with worshipping false gods, and with being under the influence of demons; and that while re-

A.V. The *Yātus* are conceived as of different kinds, *śva-yātu*, *ulūka-yātu*, *susulūka-yātu*, *koka-yātu*, *suparna-yātu*, *grdhra-yātu*, the dog, owl, vulture, etc. etc. formed *Yātus* (vii. 104, 22); and *śapharuj yātus* perhaps, such as wound with their hoofs (x. 87, 12). Indra and Agni are the destroyers of the *Yātus* who seek to disturb and vitiate the sacrifices and to slay these deities (vii. 104, 18 f.; x. 87, 9 ff.). The *Yātus* are described as devouring, insatiable, eaters of raw flesh, of the flesh of men and cattle, drinkers of milk, haters of devotion, maleficent, glaring-eyed, furious, the offspring of darkness (vii. 104 and x. 87 passim).

¹ *Anyta-devah*: i.e. *asatya-bhūta devā yasya*, "one whose gods are untrue, or unreal" (Sāyaṇa). Prof. Goldstücker s.v. interprets the word as meaning, "one to whom the gods are untrue." Prof. Max Müller renders the phrase, "If I had worshipped false gods." Prof. Roth who had originally s.v. taken the word to mean "a false prayer" withdraws this sense, and adheres to that given by Sāyaṇa, at the close of his article on *deva*.

² Roth s.v. explains the word *ayātu* as meaning, "not demoniacal, free from demoniacal (magic)." Goldstücker s.v. defines the word, "a no-demon, a being different from, or the reverse of a fiend."

³ See Prof. Goldstücker's Dict. s.v. *ayātu*.

PELLING the accusation, he here retorts upon his accuser by calling him a Rakshas.

Again in vii. 34, 8, the rishi says: "I who am no Yātu (undemoniacal) invoke the gods; fulfilling (the ceremony) in due form, I offer a hymn." In another place¹ (vii. 21, 5) it is said: Neither, O Indra, have Yátus inspired² us³ Let the lord (Indra) triumph over the hostile race; let no priapic (or long-tailed) demons,⁴ approach our ceremony."

In vi. 62, 8, a person characterized as *rakshoyuj* is devoted to the vengeance of the gods. The commentator explains the term as either "the lord, or the instigator, of demons, or a priest possessed of, or by, demons" (Rakshases).

In vii. 85, 1, the word *arakshas* is used in a sense perhaps akin to that of *ayātu*: "I consecrate (or polish, *punish*) for you twain an undemoniacal (*arakshasam*) hymn, offering a libation of soma to Indra and Varuna." The same word is also employed in viii. 90, 8, where the Aśvins are thus addressed: "Since we offer to you an undemoniacal gift (*rátim arakshasam*)" etc. Compare ii. 10, 5; v. 87, 9.

If we should assign to the words *Rakshaso devavitau* in R. V. v. 42, 10 (a passage quoted above), the sense of "the sacrifice offered to a Rakshas," the preceding conclusions would be still further confirmed.

If such demonolatry really existed to any extent among the Āryas, it is quite conceivable (I throw this out as a mere conjecture), that the intense hatred of the evil spirits whom, under the appellations of Yátudhānas, Rakshases, Asuras, etc., Agni, Indra, and other deities, are so frequently represented in the R. V. (i. 133; iii. 15, 1; vii. 13, 1; vii. 15, 10; vii. 104; viii. 23, 13; viii. 43, 26; x. 87; x. 187; 3, etc.) as destroying or chasing away from the sacrifices which they disturbed and polluted (vii. 104, 18; x. 87, 9, 11), may not have been

inspired by the dread which the superstitious worshippers entertained of those goblins, so much as by the fact that they were rival objects of adoration for whom their votaries claimed a share in the oblations, whilst the adherents of the gods described their patrons as triumphing by their superior power over the hostile intruders, and their magical arts (vii. 104, 20, 21, 24; x. 87, 19).¹

Is it possible to look upon Rudra as having been originally a demon worshipped by the aborigines as the lord of evil spirits, and subsequently introduced into the Aryan worship? And that he was then, as well as originally, supplicated to abstain from inflicting those evils of which he was regarded as the author, and flattered by being addressed as the great healer of those sufferings, which had their origin in his malevolence? (See the reference made to the late Rev. Dr. Stevenson's paper on the "Ante-Brahmanical Religion of the Hindus," and to Lassen's Ind. Antiq. in Sanskrit Texts, iv. 344). His malignant, homicidal, and cattle-destroying character (R. V. iv. 3, 6; i. 114, 10, Sanskrit Texts iv. 339), assimilates him to the Rakshases and Yátudhānas (though it is true that they are not, as he is, specifically described as the inflictors of disease and death); and he is described in the Satarudriya (Váj. S. xvi. 8, 20), as having attendants (*satvānah*), while in A. V. viii. 4, 27, all the Yátus are said to obey his commands, and in v. 23 of the same hymn he is declared to be death, and immortality, vastness (*abhvam*), and a Rakshas (*sa eva mṛtyuh so 'mṛtum so 'bhvam sa rakshah*); and in xi. 2, 30 f., reverence is offered to his wide-mouthed howling dogs, and to his shouting, long-haired, devouring armies. It is true that in the 11th verse of the same hymn he is asked to drive away dogs and shrieking female (demons) with dishevelled hair; that in A. V. iv. 28, 5, Bhava (a deity akin to, or identical with, Rudra) and Sarva are solicited to destroy the Yátudhāna who uses incantations (compare x. 1, 23) and makes men mad; that in Vaj. 16, 5, Rudra is besought to drive away Yátudhānas: that in A. V. xi. 2, 28, Bhava is asked to be gracious to the sacrificer who has faith in the existence of the gods, and in v. 23 is said to destroy the contemners of the deities who offer them no sacrifice;—all of these latter traits being common to him with the other Vedic gods. If, however, Rudra really represents a god or demon borrowed by the Āryas from the aborigines, it was to be expected that when adopted by the former he would be invested with the general characteristics which they assigned to their other deities, and that his connection with the evil spirits, of whom he was originally the chief,

¹ Perhaps, however, it is unnecessary to resort to this supposition in order to account for the dread and hatred of Rakshases which prevailed in the Vedic age. Such horror and hatred of demons appear to be natural to men in a certain stage of civilization. See Lecky's History of the Rise and Progress of Rationalism, i. 17 f.

¹ Quoted with its context in Sanskrit Texts, iv. 345.

² Or, "impelled," *jāyurak*. This is the sense given by Roth *s.v.* who explains the words thus: "Demons do not impel us;" i.e. "We are not in league with demons." Compare *deva-jāta*, "god-inspired," or "god-impelled," applied to Yisvāmītra in iii. 53, 9; and, on the other hand, *dasyajātayā* in vi. 21, 8, where it is said: "Indra does not bow to the strong nor the firm, nor to the bold man impelled by a Dasya (or evil spirit)."

³ The sense of the following words *na vandana vedyāhik* is obscure. *Śisnadevīh*. The same word occurs in x. 99, 3: "When, irresistible, he conquered by his force the treasures of the (city) with a hundred gates, slaying the priapic (or long tailed) demons." (See Sanskrit Texts, iv. 346). If this word *śisnadeva* is correctly rendered as above, the demons in question may have some affinity with the Gandharvas, who are represented as objects of apprehension in A. V. iv. 37, in consequence of their propensity for women, whom, though themselves hairy like dogs or monkeys, they attempted to seduce by assuming an agreeable form (vv. 11, 12). The author of the hymn accordingly wishes that they may be emasculated (v. 7). [Professor Aufrecht thinks that *śisnadevāh*, being a *bhuvrīhī* compound, must mean "lascivious" (*śisnam deva yeshām*).] These Gandharvas are also described (vv. 8, 9) as *bacir-ādan*, "eaters of oblations." In A. V. xviii. 2, 28, the Dasyus (who must here be demons) are spoken of as mingling with the Pitris under the appearance of friends, though they had no right to partake in the oblations; and Agni is besought to drive them away from the sacrifice. Compare the disputes regarding the admission of Rudra to a share in sacrifices, Sanskrit Texts, iv. 203, 241, 312 ff.

should as far as possible be kept out of sight and ultimately forgotten.

It is true that this theory leaves unexplained the connection of Rudra with the Maruts, in conformity with which he ought to be the god of tempests. (See the extract from Weber's Ind. Stud. in Sansk. Texts, iv. 334 ff.). But Rudra may be a composite character, and modified by the addition of heterogeneous elements in the course of ages.

There is no proof in the Rig-veda that the Introduction of the worship of Rudra, even if it was more recent than that of the other Vedic gods, was met with any opposition. But we find there are hints that the adoration of the Rudras or Maruts was regarded as an innovation. These deities are described in many places (see my paper, "Contributions to a Knowledge of Vedic Theogony," etc., p. 110), as the sons of Rudra and Prṣni, and might, therefore, be supposed to have had some connection with Rudra. In one passage, too, (R.V. vii. 56, 17), a cattle-destroying and homicidal character (*gohā nrhā vadho vah*), akin to his, is ascribed to them. On the other hand, they are frequently represented as in close relation with Indra; and in fact it is almost inevitable that these deities of the tempest should be associated with the Thunderer, who could scarcely fulfil his function as dispenser of rain without their co-operation. But there are some hymns, viz., the 165th, the 170th, and the 171st, of the first Maṇḍala, in which Indra is introduced as regarding them with jealousy, and as resenting the worship which was paid to them. Thus in i. 160, 6 ff., he boasts that he is quite independent of their aid, while they reply that their assistance had been of importance to his success in battle. (Compare viii. 7, 31, and viii. 85, 7; iv. 18, 11). Again, in i. 170, Indra, who complains (v. 3) that the rishi Agastya was despising him and neglecting his worship, is besought (v. 2) to come to terms with the Maruts, and to associate with them at the sacrifice (v. 5); and in i. 171, 4, the rishi asks forgiveness from the Maruts, because, through dread of Indra, he had discontinued the sacrifice which he had begun in their honour. From all this it would seem as if the worshippers of Indra had entertained some objection to the adoration of the Maruts, and ascribed to the god the aversion to it which they themselves entertained. If there is any truth in the hypothesis that Rudra may have originally been a deity or demon who was introduced from the worship of the aborigines into that of their Aryan conquerors, the same may have been the case with the Rudras or Maruts, the sons of Rudra. Only, if this be the fact, these gods have been transformed in character in the course of their reception into the Indian pantheon, and rehabilitated by the ascription to them of different functions and milder

attributes than those which belonged to them as deities, or demons of the aborigines.

The supposition which I have here made of the gradual transformation of Rākshasas into deities, is illustrated by the story told in the Mahābhārata of the Rākshasī Jarā, who is called a household goddess, and is represented as seeking to requite by benefits the worship which was paid to her. (See Sanskrit Texts, iv 247).

I have already quoted from the Atharva-veda (v. 17.) some evidence of the greater development which the Brahmanical pretensions had received subsequently to the age when the greater part of the Rig-veda was composed. Farther illustration of the same point may be found in the two hymns which follow the one just referred to, viz., A.V. v. 18, and v. 19, which have been already translated in my former paper, "Miscellaneous Hymns from the Rig and Atharva Vedas," pp. 34 ff.). There is another section of the same Veda, xii. 5, in which curses similar to those in the last two hymns are fulminated against the oppressors of Brāhmins. The following are specimens: "4. Prayer (*brāhmān*) is the chief (thing); the Brāhman is the lord (*adhipati*). 5. From the Kshattriya who takes the priest's cow, and oppresses the Brāhman, (6) there depart piety (*sīnṛta*), valour, good fortune, (7) force, keenness, vigour, strength, speech, energy, prosperity, virtue, (8) prayer (*brahman*), royalty, kingdom, subjects, splendour, renown, lustre, wealth, (9) life, beauty, name, fame, inspiration and expiration, sight, hearing, (10) milk, juice, food, eating, righteousness, truth, oblation, sacrifice, offspring, and cattle;—(11) all these things depart from the Kshattriya who takes the priest's cow. 12. Terrible is the Brāhman's cow, filled with deadly poison. . . . 13. In her reside all dreadful things and all forms of death, (14) all cruel things, and all forms of homicide. 15. When taken, she binds in the fetters of death the oppressor of priests and despiser of the gods." A great deal more follows to the same effect, which it would be tiresome to quote.

I subjoin some further texts of the Atharva-veda in which reference is made to priests (*brāhmān*) and Brāhmins, and as I suppose these two words had by this period become nearly synonymous, there will no longer be any sufficient reason for separating the passages in which they respectively occur.

iv. 6, 1. "The Brāhman was born the first, with ten heads and ten faces. He first drank the soma; he made poison powerless."

¹ I may mention for the benefit of any Indian Student who may see this article that this hitherto undiscovered variety of Brāhman, who was never anything but a "sky-flower," created by the prolific imagination of the author of this verse, was not again heard of, as far as I am aware, till he was resuscitated as Rāvana by the author of the Rāmāyana and his followers, who describe the enemy of Rāma and ravisher of Sītā as a monstrous Brāhman with ten heads.

In xix. 22, 21 (=xix. 23, 30) it is similarly said: Powers are assembled, of which prayer (or sacred science, *brahman*) is the chief. Prayer in the beginning stretched out the sky. The *priest (brahman)* was born the first of beings. Who, then, ought to vie with the *priest*?"

A superhuman power appears to be ascribed to the *priest* in the following passages,—unless by *priest* we are to understand Brhaspati:—

xix. 9, 12. "May a prosperous journey be granted to me by prayer, Prajapati, Dhatri, the worlds, the Vedas, the seven rishis, the fires; may Indra grant me felicity, may the *priest (brahman)* grant me felicity."

xix. 43, 8. "May the *priest* conduct me to the place whither the knowers of prayer (or of sacred science) go by initiation and austerity. May the *priest* impart to me sacred science."

The wonderful powers of the Brahmacharin, or student of sacred science, are described in a hymn (A.V. xi 5), parts of which are translated in my paper on the progress of the Vedic Religion, pp. 374 ff.

And yet with all this sacredness of his character the *priest* must be devoted to destruction, if, in the interest of an enemy, he was seeking by his ceremonies to effect the ruin of the worshipper.

v. 8, 5, "May the *priest* whom these men have placed at their head (as a *purohita*) for our injury, fall under thy feet, O Indra; I hurl him away to death" (compare A.V. vii. 70, 1 ff.).

A LYRIC OF JAYADEVA.

(From the extinct Benares Magazine, Vol. I. 1849.)

At page 183 of the 3rd volume of the Asiatic Researches, Sir William Jones remarks that *Jayadeva* "flourished, it is said, before *Calidas*, and was born, as he tells us himself, in *Cenduli*, which many believe to be in *Calinga*; but, since there is a town of a similar name in *Burdwan*, the natives of it insist that the finest lyric poet of India was their countryman, and celebrate, in honour of him, an annual jubilee, passing a whole night in representing his drama, and in singing his beautiful songs."

The four following stanzas from one of the most melodious of his lyrics, (which the women sing without understanding the meaning of them) have been attempted in something like the rhythm of the original. It is very difficult, however, in

"Our harsh Northern, whistling, grunting guttural,

Which we're obliged to hiss, and spit, and sputter all,"

to give any idea of the linked sweetness of *Jayadeva*.

[*Radhá*, deserted by *Hari*, complains to her friend:]

"*Lalita-lavanga-latá-parisílana-komala-malaya-samíre*," &c.

I.

Here, where the branches of the delicate *lavanga*

Dally with the breezes that come wooing,

Beneath the leafy canopy where, midst the hum of bees,

The *Kokila* his love-song is cooing,

Here *Hari* revels in the advent of the Spring:— [desolate

At the season when the pains of absence doubly grieve the

He dances with the maidens in a ring.

II.

The Mango-tree embraced by the tendrils of the creeper,

Like a damsel by her lover's arms, seems

Enraptured, in the forest of *Vrindavana*, whose borders

Are bathed by the *Yamuna's* streams;

And here *Hari* revels in the advent of the Spring;— [desolate,

At the season when the pains of absence doubly grieve the

Dancing with the maidens in a ring.

III.

At the season, when the wives of those far from their homes,

For the day that re-unites them are pining;

And the branches of the *Vakula*, beneath the double burden

Of the blossoms and the bees, are declining;

Here *Hari* revels in the advent of the Spring:— [desolate,

At the season when the pains of absence doubly grieve the

Dancing with the maidens in a ring.

IV.

Ah! sad days for the wanderer, far from his loved one—

To him, than his life, more dear,

Whom love's fever-fit seizes, as the sweet mingled song

Of the birds and the bees meets his ear:—

Yet *he* too, for a moment, may welcome the Spring,

If rapt meditation should persuade the fond thought,

For a moment, that her arms round him cling.

THE GIST OF THE VEDÁNTA—AS A PHILOSOPHY.*

Having reviewed the Hindú Classification of Things, as exhibited in the *Nyáya*, and probably the oldest systematised Hindú theory of the Origin of Things, as exhibited in the *Sáṅkhya*, we propose now to consider the *Vedánta*—the theologico-philosophical system—with a view to the correct appreciation of which the *Nyáya* and the *Sáṅkhya* are by many chiefly valued as furnishing a preparatory training.

The term *Vedánta*, as remarked by Mr. Colebrooke (*Essays*, vol. 1. p. 326), signifies "the end and scope of the *Vedas*." How far the doctrine, as at present current, may be entitled to the name, we are not now concerned with enquiring. We shall take the doctrine as we find it in the popular compendium the *Vedánta-sára* (the Marrow of the *Vedánta*) by *SADÁNANDA*, with its commentary the *Vidvānmano-ranjini* (the Stimulator of the Mind of the Learned) by *RÁMA-TÍRTHA*; and we shall regard it, for the present, not as the digested result of an alleged revelation, but simply as a philosophical theory. Since, even on this lower ground, the orthodox Hindús are quite ready to defend the system, it must needs be desirable that those who are concerned with assailing it should form an accurate conception of the character and the strength of the position which it there occupies. If the theory that we have to deal with prove to be one of the

* By the late Dr. Ballantyne: reprinted from the extinct Benares Magazine, Vol. IV. 1850.

shapes of Pantheism, it may be matter for consideration what notions, of a pantheistic tendency, are likely to occur to the mind of a heathen speculator; and such a consideration may profitably precede the attempt (—transcending the scope of our immediate design—) to determine what amount of correction would change the pantheistic formula, that, “God is all,” into the Christian doctrine, that, “in Him we live and move and have our being.”

Of the *Vedānta-sāra* three translations have been published—one by Mr. Ward, a second (in German) by Professor O. Frank, and a third (in English—in the Journal of the Asiatic Society of Bengal for 1845—) by Dr. Roer. To his translation—(which we have found useful even where we have seen fit to adopt another rendering) Dr. Roer prefixes an interesting exposition “intended to place before the reader the chief metaphysical topics of this work, and to compare the doctrines, explained in it; with those philosophical systems, Hindoo as well as European, with which it has an affinity in its principles.” Our immediate design is more limited than this. We are concerned only with the enquiry—what is the gist of the doctrine as at present held; how was the conception arrived at; and what legitimately follows from it—supposing it granted for the sake of argument. And first, something of our text-book and its arrangement.

With reference to the commencing of any scientific work, according to Hindú opinion, four questions present themselves—(1) what qualifications are required to render one competent to enter upon the study?—(2) what is the subject-matter?—(3) what connexion is there between the subject-matter and the book itself?—and (4) what inducement is there to enter upon the study at all? The answer to each of these questions is called an *anubandha*—a “bond of connexion” or “cause”—because, unless a man knows what a given book is about, and whether he is competent to understand it, and what good the knowledge will do him, he cannot be expected to apply himself to the study of the book instead of employing himself otherwise. Now, in the case of our Compendium, as the author tells us, any other replies to these questions are not to be looked for than those which are already notorious as regards the whole Vedānta literature whereof the Compendium itself is a portion. Here however—says his commentator—a doubt strikes the author, who may be supposed to soliloquize as follows:—

“But let us see:—any consideration specially calculated to lead to the study of any particular doctrine is notorious among those only who are versed in the doctrine, and not to those who [without knowing what branch of study will best repay them] are ambitious of becoming learned. How then shall *these* enter upon the study of this work, ignorant as they are as to such points as what it is that constitutes the subject-matter of the enquiry?—under this apprehension the author proceeds to set forth compendiously the *anubandhas* [or the considerations calculated to invite to the study] of this particular doctrine [the Vedānta].”

In other words—our author proceeds to state who it is that is qualified to study the Vedānta, what the Vedānta is all about, what is the relation between the Vedānta doctrine and the book, and what is the use of knowing the Vedānta doctrine.

In the first place, then, the qualifications required in a student of the Vedānta are stated as follows:—

“But [unlike the persons competent to the study, for example, of Law] the person competent [to the study of the Vedānta] is he who, by having gone over the Vedas and their appendages [the treatises on Grammar, Astronomy &c.] in the manner prescribed [that is to say—in such a manner as to be able to recollect, for example, the words of any passage on hearing the first few words of it quoted,] has attained to a rough notion of the sense of the whole Veda—&c. &c.”

Other requisites—such as penances, sacrifices, &c.—are dwelt upon tediously in our text book and still more tediously in its commentary. The “rough notion” of the sense of the Veda—the meaning “gathered hastily” (*āpātato dhigata*)—or, as the commentator paraphrases it, “without perfect ascertainment” (*parryyavadhānam antareṇa*)—it is the business of the Vedānta treatises to elaborate and perfect. It will then conform to that which constitutes the subject-matter of the work before us;—and what this is the author in the second place compendiously declares:—

“The ‘subject-matter is the fact—to be known for certain—that the Soul and God are one and the same—pure intelligence—for this is the drift of all treatises on the Vedānta doctrine—[and consequently of the one in hand].”

In the third place—he tells us—

“The relation between this demonstrable identity [of Soul and God] and the scriptural treatises which ascertain it, is the relation between that which is to be known and that which makes it known.”

One would think there needed no ghost to tell us *that*. The relation, to be sure, between the subject and the book, might seem to be different in the case of such a book as Berkeley’s “Querist”—where, it might be plausibly contended, the relation is that between “what is to be known, and what *asks* about it”; but even by his queries Berkeley was seeking to convey knowledge;—and so—avowedly—are all the Hindú doctors;—and why then state in this formal sort of way the relation between their books and the subjects thereof—as Euclid might have done had he chosen to state that the subject of his book was Geometry, and that the relation between Geometry and his book was this—that the one was to be explained and the other was to explain it? We put the question to a Pandit—a young Mahratta, deep in the Nyāya philosophy—and he replied. “The relation is obvious enough, and it is regarded as being, in this case, always the same. But we Hindús are in the habit of talking a great deal about *relation*—everything in the universe being regarded as holding some relation or other to every other thing:—so, for fear that hypercritical persons should object that the work must be incoherent because there is no evidence of the relation in question, the author mentions it—and there’s an end of it.” Acquiescing in this account, we may now go on to the fourth and last of the considerations—that of the “cui bono?”—in regard to which our author remarks:—

“But the end [which by its desirableness should move us to enter upon the enquiry] is the cessation of the *ignorance* which invades this demonstrable identity [of Soul and God] and the [consequent] attainment] by Soul of that bliss which is His essence.”

(To be continued.)

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 15.

Benares August 1st, 1867.

Vol. II.

॥ न्यायशुद्धिर्नाम ॥

॥ प्रकरणपञ्चिकायां शब्दनित्यत्वनिर्वचनपरं नवमं प्रकरणम् ॥ ६ ॥

अपौरुषेये संबन्धे शब्दः प्रामाण्यमृच्छति ।

स च नित्यत्वसिद्धौ स्यादिति तत् प्रतिपाद्यते ॥

यद्युच्चरितमात्रविनाशी शब्दो भवेत् तदा तस्य वृद्धव्यवहारेण स्वाभाविकी स्वार्थाभिधानशक्तिरवसातुमशक्या । भूयो भूयः प्रयोगदर्शने हि तत्तदस्वार्थपरिहारेण निष्कष्य स्वार्थाभिधानसामर्थ्यमवधार्यते । नचोच्चरितमात्रापवर्गिणः शब्दस्य पुनः पुनः प्रयोगदर्शनमुपपद्यते । स्वार्थाभिधानसामर्थ्यानवधारणे च प्रथमश्रुत इव शब्दो नार्थमवधारयितुमलं । अर्थे चानवबोधयतः प्रामाण्यमयुक्तमिति शब्दस्य प्रामाण्यमिच्छता युक्तमभिधानस्य नित्यत्वस्यापनमिति सप्रयोजनं । ननु वणिक्त्वे वर्णानां तत्तद्गवादिविषयवृद्धव्यवहारपूर्वकमेव संबन्धाध्यवसानमुपपद्यते किं नित्यत्वस्यापनयनेन । उच्यते । प्रत्युच्चारणं भिन्नेष्वपि वर्णेषु गत्वादिकं कल्पयितुं शक्यते भेदायहेणापि शुक्तिकारजतवदभेदप्रत्ययाभिमानोपपत्तेः । यत्र हि भेदमध्यवस्यत एवाभेदज्ञानं तत्रान्यथानुपपत्त्या सामान्याश्रयणं घटते । नचानित्यत्ववादिनो वर्णेषु प्रत्युच्चारणं साक्षाद्वेदाध्यवसानं संमतं । ननु च युक्तं शुक्तिकारजतादिषु भेदायहेणादभेदव्यवहार इति सामान्यासंभवा नैदं रजतमिति बाधकप्रत्ययोदयात् । इह तु सामान्योपपत्तेर्भ्रान्तिकल्पना निष्प्रमाणिकैव नायं गकार इति बाधकाभावात् । उच्यते । न बाधकमात्रायत्तैव भ्रान्तिकल्पना किंतु कारणदोषायत्तापि । दृष्टं चातिसादृश्याद्वेदायहेणाद्वान्तित्वमिति साक्षादनुपजातेऽपि बाधके युक्तमेव भ्रमावधारणम् । अतो न गत्वादस्तत्र संभवति ।

अभिव्यञ्जकवैधर्म्यादभिव्यक्तेरसंभवे ।

प्रयत्नानन्तरं दृष्टेरभिधानं प्रयत्नजं ॥

पुरुषप्रयत्नानन्तरं हि श्रवणं शब्दस्य द्वेधावकल्पते । प्रागजातत्वादनुपलब्धः प्रयत्नेन जनिता उपलभ्यतामापद्यते । अनभिव्यक्तत्वाद्वाभिव्यज्यत इति । तत्र न तावत् प्रयत्नस्य शब्दं प्रत्यभिव्यञ्जकत्वं संभवति । आवरणापायेन वा किंचिदभिव्यज्यते संनिधापनेन वा । नच शब्दस्यावरणमुपपद्यते । इन्द्रियसंबन्धप्रतिबन्धेन ह्यावरणं कुडादिना घटादेरुपलब्धम् । नच शब्दस्येन्द्रियसंबन्धः प्रतिबन्धं शक्यते नित्यत्वात् । उत्पत्तिनिरोधो हि प्रतिबन्धः । नचासौ नित्यस्योपपद्यते । आकाशो हि श्रोत्रेन्द्रियं शब्दवत्त्वात् । शब्दोऽपलम्भकतया च शब्दवत्त्वं चतुर्वत् । यथा चतू रूपोऽपलम्भकं रूपवत् । तथा श्रोत्रमपि शब्दवत् । आकाशश्च शब्दवानिति स एव श्रोत्रं तद्गुणश्च शब्दस्तस्मिन् नित्यसमवेत इति न तस्यावरणसंभवः । अतस्तदपनयेन नाभिव्यक्तिः । अत एव संनिधानस्यासंभवे नित्यसंनिधानादभिव्यङ्ग्यस्य । किंच । अभिव्यञ्जकाः सामानदेशस्थानेकेन्द्रिययाह्याः स्वैश्च युगपदेवाभिव्यञ्जयन्ति रूपादीनिव प्रदीपादयः । रूपं परिमाणं संख्येति सर्वं सङ्गदेव प्रदीपादिभिर्यज्यते । अतः सर्वशब्दोऽपलम्भो दुर्निवार एव । किंच । आकाशविशेषगुणत्वाच्छब्दस्य सुष्ठुस्थेनाभिव्यक्तः पाटलिपुत्रस्थेनाप्युपलभ्येत । सर्वदा चोपलम्भोपरमो न स्यात् । अथ श्रोत्रेन्द्रियसंस्कार एव शब्दस्याभिव्यक्तिरिष्यते । न । सोऽपि खल्विन्द्रियस्य संस्कारो न तावदुन्मीलनवदावरणापगमः । पूर्ववदावरणासंभवात् । न ह्यलोकेनेवाप्यायनं चातुषस्य रश्मेः कोष्ठानां वायूनामाकाशस्यावयवसंभेदासंभवात् । सङ्गच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रकाशयेत् । यथा घटायोन्मीलितं चतुः

पठमपि दर्शयति । तस्मादभिव्यञ्जकत्वेऽनुपपत्तेरिति प्रयत्नः कारकोऽपि न स्यात् तदा तदपेक्षोपलब्धिर्न संभवेत् । तेनैदमित्यमनुमानं प्रयोक्तव्यं । शब्दः पुरुषप्रयत्नात्प्राप्यते । तदभिव्यङ्ग्यत्वे सति तदनन्तरोपलब्धेः । यो यो यदभिव्यङ्ग्यस्तदनन्तरोपलब्धः स तस्योत्पत्तिः । यथा घटः कपालव्यापारस्येति । केन पुनः प्रकारेण प्रयत्नेन शब्द उत्पद्यते । तत्र केचिदाहुः । पुरुषप्रयत्नादीरितैर्विषयवयवैः स्थानविशेषाघातसंस्कारसंस्कृतैः सर्वतोदिक्कैः संयोगाख्यासमवायिकारणानुगृहीतैश्च स्वसमवेतः शब्द आरभ्यते वायोश्च गतिमत्त्वात् तदारब्धः शब्दोऽपि गतिमान् कर्णशष्कुलीमण्डलावच्छिन्नेन नभसा श्रोत्रभावमापत्तेन संयुक्तः सन्नुपलभ्यते । वेगाख्यसंस्कारनिबन्धना च वायोगतिरिति तदपगमे गतिविच्छेदादूरे यच्छ्रोत्रं तत्राप्रत्यासन्नत्वाच्छब्दो न श्रूयते । नचैतदुपपद्यते । वायवीयश्चेच्छब्दो भवेत् स्पर्शनेन बधिरैरुपलभ्यते । स्थानमत्र । अन्तर्भूतत्वात् स्पर्शनेनानुपलब्धिरिति । तत्र । प्रत्यक्षोपलब्ध्यावहात् । न ह्यसार्वाभिभूतजरच्छेदनेनोपलभ्यते । नच वाच्यं न स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यो वायुरिति तदनुविधानेन तदवगतिः । अथ मतं । स्पर्शमात्रं स्पर्शनेन्द्रियेणोपलभ्यते न वायुद्रव्यमिति । तत्र । स्पर्शव्यभिचारेऽपि द्रव्यस्य प्रत्यभिज्ञानात् । अन्ये त्वाहुः । संयोगाद्विभागाद्वा आद्यः शब्दो निष्पद्यते । यथा तात्त्वादिवायुसंयोगानुगृहीताद्वाख्याकाशसंयोगादाकाशे शब्दः संजायते तथा तात्त्वादिवायुविभागोपलब्धताद्वाख्याकाशविभागादाकाश एव शब्दः । स च शब्दः शब्दान्तरमारभते तदपि शब्दान्तरमिति कर्णशष्कुलीमण्डलावच्छिन्ने नभसि श्रोत्रभावमापत्तेरिति निष्पन्नः शब्दः श्रूयत इति ।

नानाभावे प्रयत्नस्य नानाभावोपलम्भनात् ।

वैलक्षण्ये च शब्दस्य वैलक्षण्येन कार्यता ॥

किंच । अभिव्यङ्ग्यत्वेत् प्रयत्नेन शब्दो न प्रतीयमानं भेदेनोपलभ्यते । न खल्वभिव्यञ्जकप्रदीपभेदेऽपि नानाभावेन भावानामुपलम्भः । कारकहेतुस्तु कार्यतो हेतुरिति सुप्रभेदः । अतः शब्दस्य प्रयत्नो जनयितेति निश्चीयते । अथ कारकवैलक्षण्यानुविधायिनी कार्यवैलक्षण्यसिद्धिरविहिता । वैलक्षण्येऽपि चाभिव्यञ्जकस्याभिव्यङ्ग्यवैलक्षण्यं न संभवति । शब्दस्तु प्रयत्नस्य मृदुत्वे बलवत्त्वे च मृदुबलवांश्चोपलभ्यमानस्तत्कार्यतां न जहातीति ।

शब्दे तत्प्रत्यये स्पष्टे नानाव्यञ्जनकल्पनात् ।

उपलब्धिव्यवस्थानुपपत्तं भविष्यति ॥

यदि शब्दामः शब्दस्य स्पष्टप्रत्यभिज्ञानमुपदर्शयितुं तदा प्रयत्नस्य कारकत्वे निषिद्धेऽभिव्यञ्जकत्वे च स्थिते उपलब्धिव्यवस्थानं व्यञ्जकबहुत्वेन वर्णयिष्यामः । श्रोत्रमेव संस्क्रियते

तत्संस्कारकताभिव्यञ्जकता । कोष्ठो हि वायुः प्रयत्नवदात्मसंयोगादुत्पद्यते । स नाभेदद्वन्द्वचक्षुरःप्रभृतिष्वष्टसु स्थानेष्वभिघातेन संस्कृतो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठमानः श्रोत्रमनुप्राप्तः शब्दोपलम्भानुगुणसंस्कारमारभते । तत्संयोग एव श्रोत्रसंस्कारः । वेगवत्त्वाच्च वायोः कर्मात्पत्तौ श्रोत्रविभागात् संयोगोपरमे शब्दस्यानन्तरमुपलम्भविच्छेदः । प्रयत्नभेदाच्च वायुकर्मभेदादुरःप्रभृतिस्थानसंयोगान्यत्वाद्यवस्थया शब्दश्रवणं । शब्दात्पत्तिवाद्यप्युत्पादकभेदमनुमन्यत एव । अन्यथा कार्यभेदासंभवात् । यत्तुपर्वणितं यथोन्मीलितसंस्कृतं चक्षुर्न समानदेशस्यानुपलम्भान् व्यवस्थयोपलम्भयतीति । तदयुक्तं । तत्रैकत्वादभिव्यञ्जकस्य । एकमेव ह्युन्मीलनं सर्वोपलम्भानुगुणनेत्रसंस्कारारम्भकमिति न तत् उपलब्धिव्यवस्थितिष्ठताम् । इह त्वेकत्वं संस्काराणामसिद्धं । नन्वभिव्यङ्ग्यस्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वेऽभिव्यञ्जकस्यैकतेव प्राप्नोति । ये समानेन्द्रियग्राह्यास्तेषामेक एवाभिव्यञ्जकः । यथाऽऽलोको घटादीनाम् । एकत्वे चाभिव्यञ्जकस्योपलब्धिव्यवस्था नोपपद्यते । अतोऽभिव्यञ्जकत्वासंभवे कारकत्वे व्यवस्थिते भेदाद्यहणनिबन्धनैव प्रत्यभिज्ञेति न्यायकल्पना । अत्रोच्यते । एकेन्द्रियग्राह्यतापि भवेदभिव्यञ्जकभेदोऽपिभवेदिति किमनुपपन्नं । स्वाभाविकी हि यस्य संबन्धव्याप्तिस्तस्य लिङ्गत्वमाशङ्क्य मानाशेषोपाधिपरिहारेण स्वारसिकसंबन्धव्याप्तिनिश्चयः । इह तु न शक्यते निर्णेतुं किमेकेन्द्रियग्राह्यतया घटादीनां तद्गतरूपादीनां चैकोऽभिव्यञ्जक उत रूपिद्रव्यत्वात् तत्समवायित्वाच्चेति । अतोऽनवधारितसंबन्धव्याप्तिकमेकेन्द्रियग्राह्यत्वं नाभिव्यञ्जकैक्यानुमानसमर्थम् । अतोऽभिव्यञ्जकत्वेऽपि प्रयत्नस्योपलब्धिव्यवस्थोपपत्तिः । ननु स्थिरवाय्वपनय एव संस्कारः । अपनीते च तस्मिन् सर्वशब्दोपलब्धिर्दुर्निवारः । उच्यते । नावरणापनयनं तस्याभिव्यञ्जकत्वं वायुना शब्दावरणासंभवात् । किं त्वदृष्टेन रूपेण । एवं चापनेतृकोष्ठवायुभेदात् स्थिरवायुविभागलक्षणयोर्वैगविनाशार्थम् । स्यात्तुद्रव्यसंयोगाद्वि वेगविनाशोऽन्यत्र प्रतीत इतीहापि तदर्थमेव स्थिरवायुकीर्तनं भाष्ये । ननु चैकत्वादाकाशस्य तस्य च श्रोत्रत्वात् तत्संस्कारे सर्वपुरुषेन्द्रियसंस्कारात् सर्वेऽपि शब्दमुपलभेरन् । नैष दोषः । धर्माधर्मोपरिजितकर्णशष्कुलीभेदात् । शष्कुलीसंस्कारो हि श्रोत्रसंस्कारः भिन्नाश्च प्रतिपुरुषं शष्कुल्य इत्यसंस्कृतशष्कुलीको न शब्दमुपलभते । अनुवातं च दूरादेव शब्दमुपलभते । बाह्यवायुनोदनानुगृहीतस्य कोष्ठवायुवेगस्य दूरगमनहेतुत्वात् । शब्दाच्छब्दान्तरारम्भपत्तेरनुवातस्य कश्चिदुपयोगः ।

अभिव्यञ्जकनानात्वाच्छब्दो नानेव लभ्यते ।

नेत्रवृत्तिविभेदेन चन्द्रस्तैमिरिकैरिव ॥

स्यष्टे तद्वहे नानाभावोपलम्भः शब्दे तावदसिद्ध एव । किंतु परस्परनिरपेक्षैरभिव्यञ्जकैः कोष्ठवायुभिर्नानावक्तृसमुत्थैर्नानाभूतैर्भिन्नं श्रोत्रसंस्कारमारभमाणैर्नानाभूतशब्दबुद्धिं जनयन्निर्ननेव शब्दो बुध्यते । चन्द्र इव तिमिरविभिन्नाभिर्नैत्रवृत्तिभिः ।

नानादेशोपलम्भे हि सर्वेषां भ्रान्तिसंभ्रमः ।

कर्णच्छिद्रगतस्यैव शब्दस्य श्रवणं यतः ॥

यदुच्यते कार्यत्वे शब्दस्य कारणदेशभेदाच्चानादेशो गगनं इति । तदयुक्तं । यद्यपि कृतकः शब्दस्तथापि संनिष्कृष्टविप्रकृष्टयोर्युगपच्छब्दोपलम्भनप्रसङ्गेन प्रतिवातानुवातयोश्चाविशेषापत्तेर्नेन्द्रियं प्राप्तस्योपलम्भकं । प्राप्तवापि नेन्द्रियं शब्ददेशमुपसर्पति प्रत्यक्षत्वाच्छ्रोत्रदेशे कर्णशष्कुल्याः प्रतिवातानुवातयोश्च तुल्योपलम्भापत्तेः । शब्दे तु श्रोत्रपथं प्राप्त उपलभ्यमाने देशभेदः प्रतीयते । अतो भ्रान्तिरेषा नानादेशेषु शब्द उपलभ्यत इति ।

किंनिबन्धना भ्रान्तिः । अभिव्यञ्जकदेशनिबन्धनेति ब्रूमः । तात्वादिस्थानाघातसापेक्षो हि कोष्ठो वायुरभिव्यनक्ति । अतो वक्तृदेशोऽपि भवत्यभिव्यञ्जकदेशः । तेन शब्दं शृण्वतस्तदभिव्यञ्जकदेशोऽपि न तदविनाभावोपकल्पितो बुद्धिस्यो भवति । शब्दाभिव्यक्तिविशेषेण च दूरासन्नत्वे तस्य कल्प्यते । प्रत्यक्षोपलभ्यमानवक्तृविषये च शब्दश्रुतिविशेषे दिग्विशेषो नियतमवधारितः । अतो दिग्विशेषकल्पनापि । यस्तु न तथा विवेक्तुमलं तस्याभिव्यञ्जकदेशं प्रति व्यामोहो दृश्यत एव । एवं चेन्द्रियाणां स्वानुभवासमर्थत्वाच्छ्रोत्रगतशब्दोपलम्भे तद्वेशयहणात् तदुच्चारणप्रदेशस्य प्रतीयमानत्वादतद्गतत्वात् प्रतिपत्तेश्च तत्तद्वेशगतशब्दव्यवहारं प्रवर्तयतीति घटत एवेयं भ्रान्तिः ।

वैलक्षण्यं स्वभावेन वर्णानां नच संमतं ।

नादाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां तथात्वभ्रान्तिसंभवात् ॥

स्यष्टे तद्वहे प्रयत्नस्तावदुर्णानां जनको नेति स्थिते तदनन्तरोपलम्भनियमे वाभिव्यञ्जकत्वेन निर्णीतेऽभिव्यञ्जकवृद्धिहासयोश्चाभिव्यङ्ग्यवृद्धिहासहेतुत्वाभावाच्च शब्दो वर्धते ह्रसते वा किंतु बलवति प्रयत्ने महान् वायुरुदयते तस्य च भूयोऽंशाः कर्णशष्कुलीमण्डलस्य नेभिभागैर्बहुभिः संबध्यन्ते ततश्चाभिव्यञ्जकसंयोगबहुत्वादुगपदुपलम्भबहुत्वात् तेषां च विच्छेदायहणान्महानिव शब्दोऽवभाति तरुणामन्तरालायहणादिव महद्वनं । यदा ते वाय्ववयवाः सहसा विलम्बेन वा संयुज्यन्ते तदोपलम्भो द्रुतो विलम्बितो वा यदा त्वेषामुच्चारणे तात्वादीनां संवृतत्वं भवति वा तदनुरोधेन वर्णोपलब्धिरपि मात्राकालैव भवतीति ह्रस्ववर्णव्यवहारसिद्धिः ।

यदा पुनर्विवृतत्वं वा तात्वादीनामेव संपद्यते तदा वर्णप्रतीतिरपि मात्राकालवृद्ध्या दीर्घादिव्यवहारसिद्धिः । वृद्धव्यवहारे तदनुरोधेनाप्यर्थाभिधानदर्शनात् तथैव प्रतिपादकत्वमप्याश्रीयते । नचैवमभिधानस्यानित्यत्वदोषस्तदुपाधिविशिष्टस्य वाचकस्य नित्यत्वात् । अतो वर्णानुपूर्व्यनित्यत्वे न कश्चिदोषः । आनुपूर्वीविशेषभाजां वर्णानां वाचकभूतानां नित्यत्वात् । नच शब्दस्याभिव्यक्तिरिति कथं तद्वहणसंभवः । उपलब्धे हि घटादिभावे तद्वशेन पूर्वानुभवाहितसंस्कारप्रबोधेन स एवायमिति प्रत्यभिज्ञादीयते । शब्दे पुनरुच्चारिततिरोहिते पुनरुत्तरकाले कथं प्रत्यभिज्ञादय इति तत्राह ।

नावश्यं तद्वहेणैव तत्संस्कारप्रबोधनं ।

तेन हेत्वन्तरोद्बुद्धात् संस्कारात् तद्वहोदयः ॥

यदि ह्ययं नियमस्तदुपलम्भ एव तत्संस्कारोद्बोधहेतुरिति यतो नोपपद्यते शब्दे प्रत्यभिज्ञा । संस्कारास्त्वनियतोद्बोधहेतव इति कारणान्तरवशेनोद्बुद्धात् संस्कारात् प्रथमसमागमसमय एव शब्दे प्रत्यभिज्ञा भविष्यति । ननु स एवायं गकार इति प्रसिद्धस्तद्वहः । न पुनर्भेदायहणमिति । कथमेष निर्णयः । दृष्टो हि शुक्तिकायां भेदायहणात् तदेवेदं रजतमिति प्रत्यय इति तत्राह ।

यदा भेदे प्रमा नास्ति शुक्तिारजतादिवत् ।

तदा प्रतीतिसंसिद्धस्तद्वहः केन वार्यते ॥

स्यष्टे हि शुक्तिारजतयोर्भेदावसायिनि प्रमाणे सादृश्याद्वेदानवबोधादभेदप्रतीतिरिति कल्प्यते । शब्दे तु प्रत्यक्षसिद्धः प्रत्युच्चारणं भेदः कथं न सिद्धः । ननु महत्त्वाल्यत्वाभ्यां विभिन्नो वर्ण उपलभ्यते । नैतदेवं । महत्त्वाल्यत्वे प्रतियतोऽपि वर्णप्रतीति महत्त्वाल्यत्वे एव भिन्ने अवभातो न वर्णाः । न वानुमानेनापि भेदोऽवगन्तुं शक्यत इति प्रागेव निवेदितम् । अतो भेदे प्रमाणाभावादभिन्न एवायं भिन्नावभास इति साक्षात्प्रतीतिबलेनैवावस्थापितम् । ननु च तद्वहबलेनैवानुमानं निरस्तं निरस्ते चानुमाने तद्वह इतातरेतराश्रयं । तत्राह ।

अनुमाननिरासेन तद्वहत्वं न साध्यते ।

स्वयं प्रतीतिसिद्धत्वाद्भ्रान्तिशङ्का निवार्यते ॥

भेदायहनिबन्धनेयं भ्रान्तिरिति शङ्का केवलानुमाननिरासेनापनीयते प्रतीतिबलसिद्धस्तु तद्वहो न कारणान्तरमपेक्षत इति कथमितरेतराश्रयता । ननु किमिति तद्वहबलाज्ज्वालायामपि भेदानुमानं न निराक्रियत इत्यत आह ।

ज्वालाभेदं विना भासो विततिर्नापपद्यते ।

भेदाज्ञानेन सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञा तु युज्यते ॥

अवयविनी ज्वाला । सर्वैश्चावयवी स्वावयवसंयोगजातस्तद्विनाशेन विनश्यति । तन्तुव्यतिषङ्गजनितो हि पटस्तन्तु-

विभागे विनाशी दृश्यते । प्रभा च गृहोदरादिवर्तिनी तैजसं रूपं । न च द्रव्याश्रिता रूपादयो द्रव्यं विरह्य वर्तन्ते । तेन तैजसाः परमाण्वो नियतमभिभूतत्वादनूपलभ्यमाना अपि प्रत्यक्षतो यावत् प्रभावितति संनिधीयन्त इत्यङ्गीकरणीयं । तेषु च देशान्तरमनुप्राप्तेष्वेतदाश्रयणीयम् । एतेषां संयोगा विघटन्त इति । विघटितेषु तेषु तदारब्धे द्रव्येऽपि नाशमुपेयुषि ज्वाला ज्वालान्तरमन्तरेण नोपपद्यते । भेदाग्रहणनिबन्धना तु प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः शुक्तिरजतादिषु दृष्टत्वादुपपन्ना ।

विना तु शब्दभेदेन न किञ्चिदुपपद्यते ।

उक्तेन नीतिमार्गेण तद्गृहोऽतोऽत्र संमतः ॥

प्रत्युच्चारणं भेदव्यतिरेकेणापि प्रयत्नोऽनन्तरोपलभ्यत्वादिकं तथोपपद्यते तथोक्तमेवेत्यप्रतिपत्ता प्रत्यभिज्ञा ।

सदसत्कारणत्वेन तस्माच्छब्दस्य नित्यता ।

एतदेव हि नित्यत्वं व्योमादिष्वपि संमतं ॥

शब्दस्य प्रयत्न एव कारणतया संभावितः । स च प्रत्यभिज्ञावलेन द्वितीयादिदर्शनेष्वभिव्यञ्जकतामापादित इति प्रथमदर्शनेऽप्यसावभिव्यञ्जक एव । अतः कारणरहितत्वेन सत्त्वाच्चित्त्यः शब्दो गगनादेरिव नास्यानित्यतेति ॥ :: :: ॥

एषा शालिकनाथेन शब्दनित्यत्वसाधनी ।

प्रभाकरगुरोर्दृष्ट्या न्यायशुद्धिः परीक्षिता ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रकृतौ प्रकरण-पञ्चिकायां न्यायशुद्धिर्नाम नवमं प्रकरणम् ॥ ९ ॥

॥ अथ कादम्बरीकथासारः ॥

तस्मिन्नवसरे बाला कादम्बर्यपि वेधसा ।

तच्चैवानीयतानेकमायावैचित्र्यकारिणा ॥ १ ॥

असौ हि पचलेखाया मुखात् केयूरकस्य च ।

मुक्तसंशयमायान्तं चन्द्रापीडं व्यबुध्यत ॥ २ ॥

ततः सकलविघ्नभ्रमयोग्यं विगतयन्त्रणं ।

महाश्वेताश्रमोपान्तं * प्रत्युद्गन्तुमियेष तं ॥ ३ ॥

वैशम्पायनविध्वंसवृत्तान्तसमनन्तरं ।

चन्द्रापीडमनःपीडां च यस्य विरहोऽद्भवात् ॥ ४ ॥

शङ्कमाना महाश्वेता तत्समाश्वासकारणं ।

कादम्बरीं समर्थ्याय तदानयनसत्त्वरं ॥ ५ ॥

तस्यास्तरलिकां गेहं शीघ्रमागम्यतामिति ।

संदिश्य प्राहिणोत् सा च तूष्णं गत्वा तथाऽवदत् ॥ ६ ॥

जातोत्साहा महाश्वेतासंदेशेन गरीयसा ।

गमनोत्कलिकां दधे बुद्धौ * कादम्बरी ततः ॥ ७ ॥

ताम्बूलपटवासादिसंविधानविधिज्ञया †

हृदयप्रख्यया सख्या सहिता मदलेखया ॥ ८ ॥

पचलेखां पुरस्कृत्य प्रियचर्याविचक्षणां ।

केयूरकं च तच्चैव दिने तां ‡ भुवमाययौ ॥ ९ ॥

आयान्त्याश्च तदा तस्या दुर्निमित्तपरंपरा ।

प्रादुर्बभूव बालाया हृदयोत्कम्पकारिणी ॥ १० ॥

महाश्वेताश्रमोपान्तमापदस्तंगते रवौ ।

उदिते च निशानाथे संतप्रकरणाहृदे ॥ ११ ॥

आसाद्य च तमुद्वेगं करुणं रोदनध्वनिं ।

वनान्तकन्दरोद्भूतप्रतिशब्दमथाश्लोत् ॥ १२ ॥

मन्ये सैव महाश्वेता वर्त्तनीयमुपस्थिता ।

इत्यसौ शङ्कमानेव विवेश दुतमाश्रमं ॥ १३ ॥

ततः प्रविश्य सापश्यत् प्राणनाथं तथा स्थितं ।

महाश्वेतां तु तामार्तनिनादं रुदतीं भृशं ॥ १४ ॥

महाश्वेतां तु सा वीक्ष्य विकसच्छोकविह्वलां ।

नितान्तताडितोरस्कां रुदतीं मोहमागमत् ॥ १५ ॥

पचलेखापि तद्रूपचन्द्रापीडविलोकिनी ।

मुमुचे संज्ञया सदाः प्रपतन्ती शिलातले ॥ १६ ॥

कादम्बर्यापि धैर्येण पृष्ठा तरलिका तदा ।

आचचचे यथावृत्तं सर्वं तं मरणक्रमं ॥ १७ ॥

तमाकर्ण्य विहायैव वैक्लव्यं स्त्रीजनोचितं ।

लब्धसंज्ञां महाश्वेतां मदलेखां च साब्रवीत् ॥ १८ ॥

संततस्थूलधारेण चिरात्प्रभृति रोहता ।

खिन्नाहममुना दग्धरोदनेन गरीयसा ॥ १९ ॥

पथा योग्येन गच्छामि न हि शक्नोमि रोदितुं ।

सखि मे दर्शितः पन्था नाथेनैव महात्मना ॥ २० ॥

अयं सुहृद्वियोगे § हि नारोदीद्विललाप वा ।

प्राणानेव प्रियानौज्झीत् स पन्थाः क्व गतो मम ॥ २१ ॥

* बुद्धा इति पाठान्तरम् ।

†-विदग्धया इति पाठान्तरम् ।

‡ दिनान्ते इति पाठान्तरम् ।

§-द्वियोगी इति पाठान्तरम् ।

*-श्रमं प्राप्तं पाठान्तरमेतत् ।

† वयस्यस्याचिरो- इति पाठान्तरम् ।

युक्तं सखि महाश्वेते तव जीवितमीदृशं ।
 योजिता देवताभिस्त्वं पुनस्तत्संगमाशया ॥ २२ ॥
 अहं सर्वप्रकारेण * विधिभग्नमनोरथा ।
 करोमि दुर्भगैः प्राणैः किं कल्याणबहिष्कृता ॥ २३ ॥
 मद्वियोगोपतापेन ततोऽम्बा स्वगृहे चिरं † ।
 मदलेखे ‡ तथा कुर्या यथा न धृतिमुज्झति ॥ २४ ॥
 स्वयमेवाधिशयेत मद्रासभवनं § त्वया ।
 यथा मणिगवाक्षेषु शेरते नार्णनाभयः ॥ २५ ॥
 कुमारस्तत्र चित्रस्थो मयैव लिखितः स्वयं ।
 रक्षणीयो यथा नान्तर्धत्ते सखि ततोऽप्यसौ ॥ २६ ॥
 शयनीयशिरोभागरत्नभित्तिनिवेशितः ।
 कामदेवपटः क्वापि निचेप्रव्यो वृथान्वितः ॥ २७ ॥
 क्रीडापर्वतको देयः प्रशान्ताय तपस्विने ।
 तत्रोषितं कुमारेण न हि सोऽन्यस्य शोभते ॥ २८ ॥
 दीर्घिकाराममध्ये मे पट्टिनीखण्डमण्डितं ।
 तत्रास्ते कृतवास्तव्यं राजहंसकदम्बकं ॥ २९ ॥
 धारायन्त्रैः प्रपूर्णा च क्रीडावापी तदन्तिके ।
 स्नेहान्मया स्वयं सिक्तमस्ति लीलावनं नवं ॥ ३० ॥
 तस्मिन् कृतनवोद्वाहा बहुले मालती लता ।
 मुक्तः कङ्कणको नास्या मोचनीयस्त्वयैव सः ॥ ३१ ॥
 मया पुत्रीकृतश्चासावशोकतरुबालकः ।
 वर्धनीयः स्वहस्ताम्बुसेकैः स्तन्यपयोनिभैः ॥ ३२ ॥
 गृहे मुहुरपश्यन्ती मामसौ चटुलेक्षणा ।
 नूनं हरिणिका यास्ते प्रापयेस्तां च काननं ॥ ३३ ॥
 शुकः सपरिहासो मे कालिन्दी सा च सारिका ।
 यथा न कलहायेते तथा कुर्याः प्रतिक्षणं ॥ ३४ ॥
 नित्यमेव मदुत्सङ्गपालिता नकुलाङ्गना ।
 स्वाङ्गे शाययितव्यासौ यथा याति न दूरतः ॥ ३५ ॥
 कृतं मे गृहकारुण्यचिन्तया दीर्घयानया ।
 संपादय चितामाशु प्रज्वलज्जातवेदसं ॥ ३६ ॥
 केयूरक चिरं किं मां दीनां दीनमवेक्षसे ।

* सर्वप्रकारं तु इति पाठान्तरम् ।

†-ऽम्बापि गृहेचितां पाठान्तरमेतत् ।

‡ मदलेखा तथा कुर्याद् पाठान्तरमेतत् ।

§-सितव्यं तु मद्रासभवनं इति पाठान्तरम् ।

॥-चित्तः इति पाठान्तरम् ।

उत्तिष्ठ चिनु काष्ठानि समाहर हुताशनं ॥ ३७ ॥
 लावण्याम्बुमयो देहः क्रियते कथमग्निसात् ।
 कुमारस्याप्रमादाय * पतामि वरमम्भसि ॥ ३८ ॥
 कुमारे मित्रदुःखेन तत्त्वणोज्झितजीविते ।
 इयतीमपि जीवन्ती वेलां लज्जेऽहमात्मनः † ॥ ३९ ॥
 द्रष्टव्यासि कदेत्येवमभिधायैष मां गतः ।
 सेयं चिरयतीत्येवमधुनाभिदधीत सः ॥ ४० ॥
 इति कादम्बरी सद्यो मरणव्यवसायिनी ।
 शिशिरज्योतिरप्याशु कम्पमान इवोदभूत् ॥ ४१ ॥
 येन दुग्धाब्धिकल्लोलप्लाव्यमान इवाभवत् ।
 प्रवृत्तदत्तवीणस्तु तत्रस्थः सकलो जनः ॥ ४२ ॥
 अथ दिव्याकृतिः कोऽपि पुरुषो गगनस्थितः ।
 गर्जद्घनघटाधीरगम्भीरध्वनिरभ्यधात् ॥ ४३ ॥
 त्वं हि वत्से महाश्वेते पूर्वमाश्वासिता मया ।
 मदन्तिके स्थितो § द्यापि पुण्डरीकस्तव प्रियः ॥ ४४ ॥
 चन्द्रापीडस्त्वयं कंचित् कालं सुप्र इव स्फुटम् ॥ ।
 अत्रैवाविचलत्कान्तिरास्तां कादम्बरीप्रियः ॥ ४५ ॥
 अनेन हि पुनर्लब्धनिरपायस्थिरायुषा ।
 गाढकण्ठग्रहानन्दं कादम्बर्याः करिष्यते ॥ ४६ ॥
 भवत्योरयमेवास्तु चित्ते संप्रत्ययो दृढः ।
 न स्पन्दयति विकारोऽयं यदेनं भूतभावनः ॥ ४७ ॥
 इत्युक्त्वा ज्योतिषा तेन सहसैव तिरोदधे ।
 सविस्मयस्तदा सोऽभूदखिलः कन्यकाजनः ॥ ४८ ॥
 पञ्चलेखा तु तेनैव ज्योतिषो वचनेन च ।
 लब्ध्वा चैतन्यमुत्थाय गत्वा द्रुततरैः पदैः ॥ ४९ ॥
 तमिन्द्रायुधनामानमश्वमादाय केसरैः ¶ ।
 तेनैव सहिताऽगाधं प्रविष्टा मध्यमम्भसः ॥ ५० ॥
 शङ्कितेवाथ तां वेगयातां तरलिकान्वगात् ।
 सा ददर्श पयोमध्यादुद्गच्छन्तं कपिञ्जलं ॥ ५१ ॥

*-प्रसादाय इति पाठान्तरम् ।

† महात्मनः इति पाठान्तरम् ।

‡-टोप- इति पाठान्तरम् ।

§-स्ति सो- इति पाठान्तरम् ।

॥ निद्रायप्राणवत् इति पाठान्तरम् ।

¶ केसरै इति पाठान्तरम् ।

प्रसृत्य चाचक्षे च यथालोकितमद्रुतं ।
 तेनापि विस्मयस्तासामवर्धततरां ततः ॥ ५२ ॥
 अथ विभ्रज्जटास्तन्वीश्च्युताम्बुकणविप्रुः* ।
 स्नानार्द्रवल्कलस्ताभिरदृश्यत कपिञ्जलः ॥ ५३ ॥
 स्वयमेवोपविश्याथ महाश्वेतामभाषत ।
 राजपुत्र्यपि नामायं प्रत्यभिज्ञायते जनः ॥ ५४ ॥
 अहं कपिञ्जलस्तस्य वयस्यो दयितस्य ते ।
 चिरागमनदौरात्म्यादुपालभ्योऽस्मि चां त्वया ॥ ५५ ॥
 कादम्बर्या त्वया चेमाः श्रुताश्चन्द्रमसो गिरः ।
 मदीयमपि वृत्तान्तमधुना शृणुतं युवाम् ॥ ५६ ॥
 अय्युत्तिष्ठ्य ततो नीते वयस्ये तेन तत्त्वणं ।
 गतो गगनमुत्पत्य तमेवानुसरन्नहं ॥ ५७ ॥
 ततोऽसौ दूरमुत्सृज्य† प्रविश्य शशिमण्डलम् ।
 अनन्तरं प्रविष्टुं मामवलोक्येदमब्रवीत् ॥ ५८ ॥
 कपिञ्जल मृगाङ्गं मां विद्धि सोऽहं तवामुना ।
 वयस्येन वृथा शप्नो हेमकूटं गते त्वयि ॥ ५९ ॥
 वोढव्या लोकयाचा हि लोकपालतया मया ।
 उदितोऽहं यथाकालमतः प्रविकिरन् करान् ॥ ६० ॥
 अयं मंदंशुसंस्पर्शप्रवृद्धाधिकमन्मथः ।
 कण्ठोपान्तचलत्प्राण उध्वं मां वीक्ष्य चाब्रवीत् § ॥ ६१ ॥
 यथैव विरहार्तोऽहमिह व्यापीडितस्त्वया ।
 मरिष्यसि तथैव त्वमिन्दो जन्मनि जन्मनि ॥ ६२ ॥
 प्रतिशब्दो॥ ममाप्येष त्वमप्येवं मरिष्यसि ।
 यद्वदेवेत्यनागस्कशापपातोदितक्रुधा ॥ ६३ ॥
 ततः प्रभृत्यसत्यो मे परिताप इवाभवत् ।
 जामातैष महाश्वेतासंबन्धादिति पश्यतः ॥ ६४ ॥
 कुर्यादत्र प्रतीकारं श्वेतकेतुर्महातपाः ।
 देहमेतस्य रक्षामि सामृतैरहमंशुभिः ॥ ६५ ॥
 इत्युत्तिष्ठ्य मयेहायमानीतस्त्वं च सत्वरं ।
 गत्वा निवेदयेमं तु वृत्तान्तं श्वेतकेतवे ॥ ६६ ॥
 इति चद्रमसो वाक्यं श्रुत्वाहं दिवमुत्पतम् ।

*-वर्षिणीः इति पाठान्तरम् ।

† न इति पाठान्तरम् ।

‡ द्रुतमुत्पत्य इति पाठान्तरम् ।

§ शप्नवान् इति पाठान्तरम् ।

॥ प्रति शप्नो इति पाठान्तरम् ।

त्वरितं प्रस्थितः कंचिद्वैमानिकमलङ्घ्यं ॥ ६७ ॥
 स तु मामशपत् कोपादश्वेनेव तपोबलात् ।
 त्वयाहं लङ्घितस्तस्मादश्व एव भविष्यसि ॥ ६८ ॥
 स मया प्रणिपत्योक्तो बन्धुशोकार्त्तचेतसा* ।
 प्रमादान्न† तपोदर्पान्मम तत् संहर्ष क्रुधम् ॥ ६९ ॥
 स त्वभाषत दत्तोऽयं शापो भवति नान्यथा ।
 तारापीडस्य पुत्रार्थमुज्जयिन्यां तपः स्थितेः ‡ ॥ ७० ॥
 स तु § यास्यति पुत्रत्वं चन्द्रमास्तन्निदर्शनं ।
 पुण्डरीकस्तदीयस्य शुक्लनासस्य मन्त्रिणः ॥ ७१ ॥
 तारापीडसुतस्य त्वं गत्वा वाहनतां ब्रज ।
 तस्यावसाने स्नात्वा तु शान्तशापो भविष्यसि ॥ ७२ ॥
 तदाकर्ण्यार्णवे तूर्णमपतं शापमूर्च्छितः ।
 ततोऽश्वीभूत एवाहमुदतिष्ठमयोनिजः ॥ ७३ ॥
 स्मृतिस्तुरगभावेऽपि न मे भ्रष्टा कदाचन ।
 मयैवायमिहानीतः किंनरश्रुतितः क्रमात् ॥ ७४ ॥
 द्वेषान्वितश्च शापोऽयं परस्परमभूत् तयोः ।
 द्वितीयजन्मयोगेन भवितव्यमतो ध्रुवं ॥ ७५ ॥
 तद्गच्छामि यथावृत्तमाख्यातुं श्वेतकेतवे ।
 द्वितीयजन्मग्रहणं क्व तयोश्चेति वेदितुं ॥ ७६ ॥
 कपिञ्जलकथाख्यातं ¶ वैशम्पायनविग्रहं ।
 पुण्डरीकमभिज्ञाय महाश्वेतान्वतप्यत ॥ ७७ ॥
 द्वितीयेऽप्यहमेवास्य जाता जन्मनि मृत्यवे ।
 शप्नो मदनुक्तोऽसौ मयेति विललाप सा ॥ ७८ ॥
 कपिञ्जलस्तदेत्येवं रुदतीं तामवारयत् ।
 अब्रवीच्चावधिः पूर्णः प्रायो दुःखस्य वर्तते ॥ ७९ ॥
 कालेनानतिदीर्घेण पुण्डरीकस्य संमताम्** ।
 अक्षमालां पुनः पाणिपल्लवे विनिधास्यसि ॥ ८० ॥
 कादम्बर्यपि माधुर्यस्निग्धस्मितसुधाञ्जितैः ।
 प्रसादयिष्यतेऽमन्दैश्चन्द्रापीडस्य भाषितैः ॥ ८१ ॥

* बन्धुशोकार्त्तचेतसः इति पाठान्तरम् ।

† प्रमादो न इति पाठान्तरम् ।

‡ तपस्यतः इति पाठान्तरम् ।

§ राज्ञो इति पाठान्तरम् ।

॥-रानुसृतिः- इति पाठान्तरम् ।

¶-कथातस्तं पाठान्तरमेतत् ।

** सस्मिता इति पाठान्तरम् ।

कादम्बरी तमद्राक्षीद्वगवन् क्व नु वर्तते ।
 पचलेखेति स प्राह मया नाज्ञायितद्वतिः ॥ ८२ ॥
 इत्युक्त्वोदपतञ्जोम रोमकूपाम्बुविप्रुषः ।
 अक्षोदविन्दु*संदिग्धाः किरन्निपि†कपिञ्जलः ॥ ८३ ॥
 तस्मिन् गते महाश्वेताकादम्बर्यौ तथैव तां ।
 सशोकविस्मयोत्कम्पकथया निन्यतुर्निशां ॥ ८४ ॥
 महाश्वेता यथावृते तत्राभ्यधिकनिश्चया ।
 कादम्बर्यः स्थितं तत्र संप्रत्ययमजीजनत् ॥ ८५ ॥
 अपरेदुरथ स्फोतस्फटिकोपलवेदिकां ।
 हृद्यामारोप्य कर्पूरतुषारकणदन्तुरैः ॥ ८६ ॥
 अभिषिच्य जलैः स्वच्छैरुलिप्य च चन्दनैः ।
 आनर्च चन्द्रापीडस्य देहं कादम्बरी चिरं ॥ ८७ ॥
 यदि सत्यो महाश्वासः ‡ सर्वे स्वच्छः § मथान्यथा ।
 क्व गतो मे तदा मृत्युरित्यन्तर्निश्चिन्नाय सा ॥ ८८ ॥
 जगाद च महाश्वेतामिदानीं ननु न चपे ।
 सखीति व्याहरन्ती त्वां दुःखसब्रह्मचारिणीं ॥ ८९ ॥
 विधिना विदधानेन समानसुखदुःखताम् ।
 आवयोश्चिरसंरुद्धं सखि प्रेम न दूषितं ॥ ९० ॥
 ततः प्रभृति सा मूर्तिमर्चयन्त्यथ तापसी ।
 चन्द्रापीडस्य चन्द्रार्धचूडस्येव दिवानिशं ॥ ९१ ॥
 दिवसेष्वथ गच्छत्सु निर्विकारशरीरतां ।
 चन्द्रापीडस्य पश्यन्ती स्थिरमाशां बबन्ध सा ॥ ९२ ॥
 ततः सेनान्यमाहूय बलाहकमभाषत ।
 विदितस्तव सर्वोऽयं वृत्तान्तो बहुविस्मयः ॥ ९३ ॥
 देहकान्त्यविनाशेन जातः संप्रत्ययश्च नः ।
 अहस्युज्जयिनीं गन्तुं प्रभोराश्वासकारणात् ॥ ९४ ॥
 सोऽब्रवीद्वै तत्रान्यं प्रज्ञातं प्रहिणोम्यहं ।
 युवराजमथो ¶ त्वृज्य मम गन्तुं न साम्प्रतं ॥ ९५ ॥

ततस्त्वरितको नाम राज्ञोऽनिकटवर्तिनः* ।
 प्रहितस्तेन लेखश्च स्वहस्तलिखिताक्षरः ॥ ९६ ॥
 स गत्वोज्जयिनीं प्राप्य सर्वं राज्ञे न्यवेदयत् ।
 राजा सान्तःपुरामात्यस्तदश्रौषीद्यथाक्रमम् ॥ ९७ ॥
 ततस्तनयहृदङ्गश्रुतिव्यामूढमानसः ।
 उक्ते तस्मिन् स† वृत्तान्ते न दृढप्रत्ययोऽभवत् ॥ ९८ ॥
 शुकनासस्तु तं प्राह कर्मवैचित्र्यवेदिनः ।
 श्रुतेतिहासशास्त्रस्य देव कोऽत्र तव भ्रमः ॥ ९९ ॥
 देवतानामृषीणां च मर्त्यदेहपरिग्रहः ।
 श्रूयते च पुराणेषु श्रुतावपि च पठ्यते ॥ १०० ॥
 चित्राश्चातिशयाः पुंसामभानुषजनेचिताः ।
 किमप्यलौकिकं बीजमनुमापयितुं क्षमाः ॥ १०१ ॥
 कुमारस्य गुणैरिन्दोरपि भेदो न विद्यते ।
 सा कान्तिराकृतिः शक्तिः क्व दृष्टान्यत्र पूरुषे ॥ १०२ ॥
 स्वप्ने देवीमुखे दृष्टश्चन्द्र एव तदा त्वया ।
 मयापि पुण्डरीकाङ्गो ब्राह्मणः समदृश्यत ॥ १०३ ॥
 शाप एव तयोरीदृगावयोश्च परो वरः ।
 देवताः पुत्रतां यान्ति यद्वेहे मर्त्यधर्मणां ॥ १०४ ॥
 कपिञ्जलमुनिस्तादृगविलुप्रगतिर्दिवि ।
 आचक्षीत महातेजाः कथं मिथ्या तु तादृशः ‡ ॥ १०५ ॥
 इदं क्वान्यत्र दृष्टं वा जीवितेनोक्तिताऽपि यत् ।
 याति पञ्चात्मको देहश्चिरादपि न विक्रियाम् ॥ १०६ ॥
 ब्रूयात् त्वरितको मिथ्या लिखेन्मिथ्या बलाहकः ।
 सुपरीक्षितभूतस्य नेयं शङ्का तवोचिता ॥ १०७ ॥
 विदधतमकृशोल्लसत्प्रमेदं §
 जगदचिरादबलोकयिष्यसि त्वं ।
 शशिनमिव विधुंतुदेन मुक्तं
 व्यपगतशापकदर्थनं कुमारम् ॥ १०८ ॥
 इति मन्त्रिवचांसि शृण्वतोऽपि

* नैशोदविन्दु— इति पाठान्तरम् ।

† चय इति पाठान्तरम् ।

‡ सत्यं मुनेर्वाक्यं पाठान्तरमेतत् ।

§ सत्त्वं स्वस्थ— इति पाठान्तरम् ।

||—निश्चयाशया इति पाठान्तरम् ।

¶ मिहो— इति पाठान्तरम् ।

* निकटसेवकः इति पाठान्तरम् ।

† उत्तरस्मिंश्च इति पाठान्तरम् ।

‡ कथं मिथ्या तुरगो वा क्व तादृशः

इति पाठान्तरम् ।

§—मसमोऽल्लसत्प्रसादं पाठान्तरमेतत् ।

स्वसुतस्नेह * विसंगुलस्य राज्ञः ।

न धृतिं प्रतिपद्यते स्म चेतो

गमने च व्यवसायमालम्बे ॥ ६ ॥

अथ सह महिषीभिर्बाष्पपूरे † क्षणाभि-

र्निजसचिवसमेतोऽगच्छदच्छोदतीरम् ।

शिथिलितसकलार्थ ‡ पार्थिवं तं च यान्तं

जनपदपुरलोकः सर्व एवान्वयासीत् ॥ १० ॥

तस्मिन् गतेऽथ विजनापणवीथिकान्ता

कान्तारभूरिव तदोज्जयिनी बभूव ।

याते दिवं सकललोकमनोऽभिरामे

रामे यथा हतसमृद्धिरभूदयोध्या ॥ ११ ॥

गत्वा नृपः सुतमवेक्ष्य चिरं रुदित्वा

तद्वद्विलप्य सह तत्र विलासवत्या ।

उत्सृज्य राज्यविभवं यतिवद्भ्यधत्

तत्रैव वल्कलधरः स्थितिमद्य यावत् ॥ १२ ॥

इत्युक्त्वा कृतजृम्भिकः § क्षणमिव स्थित्वाचक्षे पुन-

र्जाबालिर्भगवानहो बहुरसाद्रीर्घा कथा वर्णिता ।

तद्योऽसौ ॥ शुकनाससूनुरनया शोभा महाश्वेतया

वैशम्पायन एष सोऽद्य शुकतां तेनागतः कर्मणा ॥ १३ ॥

अपि वा विनयेन कोपितः

शुकनासोऽस्य पिता यदब्रवीत् ।

शुक एव वृथा स पाठितः

फलितं तद्वचनं च शापवत् ॥ १४ ॥

श्रुत्वैतां तु कथां तपोधनगणैः पृष्टः पुनर्विस्मितैः

को हेतुर्भगवन् यदस्य मदनस्तावन्मुनेरप्यभूत् ।

जाबालिः पुनराह नन्वभिहितं स्त्रीवीर्यतः केवला-

दुत्पन्नोऽयमतो रजस्वलतया नारीस्वभावोऽभवत् ॥ १५ ॥

विरतवचसि तस्मिन्नेवमुक्त्वा महर्षे

रजनिरपि समाप्तिं सा कथावत् प्रपेदे ।

तदनु मुनिजनेनाधायि पूर्वाह्नसंध्या

*-वियोग- इति पाठान्तरम् ।

†-पूर्ण- इति पाठान्तरम् ।

‡-र्थः पाठान्तरमेतत् ।

§-जृम्भणः पाठान्तरमेतत् ।

॥ तत्रासौ पाठान्तरमेतत् ।

समयसमुचितेषु ध्यानकार्येषु सिद्धिः * ॥ ११६ ॥
॥ इति कादम्बरीकथासारे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अथ मां श्रुतजाबालिगीताखिलकथाक्रमम् ।

अस्पृशद्वालभावेऽपि पूर्वजन्मस्मृतिस्तदा ॥ १ ॥

श्वेतकेतोः सुतो भूत्वा शुकनासात्मजोऽभवं ।

स वैशम्पायनोऽद्याहं जातः पुत्रः पतञ्जलिः ॥ २ ॥

उपजातस्मृत्यैव्यक्ता प्रावर्तत सरस्वती ।

मम प्रागजन्मविद्याश्च हृदयं प्रतिपेदिरे ॥ ३ ॥

यथैव चान्ये संस्काराः प्राक्तना मामुपागमन् ।

महाश्वेतानुरागोऽपि तेभ्यः पूर्वतरस्तथा ॥ ४ ॥

ततोऽभ्यधिकहारीतस्नेहसंवर्धितः क्रमात् ।

गगनाक्रमणे शक्तिमवापं जातपक्षतिः ॥ ५ ॥

दिवसेष्वथ गच्छत्सु समुपाहूठयौवनः ।

गन्तुमैच्छं महाश्वेतामुखदर्शनदोहदी ॥ ६ ॥

अकल्पयं च जन्मेदं विहगस्यापि यातु मे ।

महाश्वेताश्रमोपान्ततरुकोटरशायिनः ॥ ७ ॥

एकदा त्वथ जाबालेराश्रमं समुपाययौ ।

ताताज्ञया सुहृत्स्नेहपराधीनः कपिञ्जलः ॥ ८ ॥

स वै पप्रच्छ हारीतं क्व वैशम्पायनः शुकः ।

उत्पन्नप्रत्यभिज्ञोऽहमयमस्मीत्यवादिषं ॥ ९ ॥

ततश्चिरमरोदीत् स स्ववक्षसि निधाय मां ।

वयस्यपुण्डरीकस्य यदियं वर्तते दशा ॥ १० ॥

मया रुदित्वाप्युक्तोऽसौ किं रोदिषि कपिञ्जल ।

तवापि † मत्कृते दृष्टा सखे कष्टतरा दशा ॥ ११ ॥

क्व हेषा क्व जपाभ्यासः क्व पर्याणं क्व वल्कलं ।

कोपवीतं क्व वा वल्गा क्व मुनिः क्व तुरंगमः ॥ १२ ॥

इत्थं क्षणमिव स्थित्वा तातसंदेशमब्रवीत् ।

कपिञ्जलः समासेन पुनर्गमनसंत्वरः ॥ १३ ॥

तातस्त्वामादिशत्येवं वत्स दोषस्तवाच कः ।

रजोविकृतयो युक्ताः शुद्धस्त्रीवीर्यजन्मनाम् ॥ १४ ॥

अनायुषं § विदित्वापि जाते त्वयि न यन्मया ।

* बुद्धिः पाठान्तरमेतत् ।

† मयापि रुदतोक्तो- इति पाठान्तरम् ।

‡ त्वयापि इति पाठान्तरम् ।

§ अल्पायुषं पाठान्तरमेतत् ।

तव प्रतिक्रियाकारि तदालस्यं हि मामकम् ॥ १५ ॥
 अद्यायुष्कामयागस्तु प्रस्तुतः स समाप्यते ।
 न यावद्भवता तावन्न गन्तव्यमितः क्वचित् ॥ १६ ॥
 अहं त्वदन्तिके स्थातुमिच्छन्नपि निवारितः ।
 तातेन तव कर्मकदेशलेशाङ्गतां गतः ॥ १७ ॥
 इत्याख्याय परिष्वज्य क्रियास्वभ्यर्थं तव * मां ।
 क्रमेणामन्त्य स मुनिः प्रतस्थे दिवमुत्पतन् ॥ १८ ॥
 गृहीततातादेशोऽपि काले गच्छत्यहो† बलात् ।
 नीतोऽवारितवामेन कामेन वशमात्मनः ॥ १९ ॥
 अनुभूय चिरं तव चित्राः स्मरविभीषिकाः ।
 अबोधिष‡ मतिक्रान्तगुर्वाञ्चो गमनं प्रति ॥ २० ॥
 एकदा त्वाश्रमं शून्यं वीक्ष्य निःक्रान्ततापसम् ।
 एकाकी सहस्रोड्डीय प्रस्थितोऽस्म्युत्तरां दिशम् ॥ २१ ॥
 अदूरोड्डीन एवाहमनभ्यस्ताध्वलङ्घनः ।
 अतस्तृषावान् क्रान्त्या § च जलं क्वचिदतर्कयं ॥ २२ ॥
 ततः क्वापि पयः पीत्वा किञ्चिदादश्य चञ्चुना ।
 वीतातपे॥ परिश्रान्तस्तरोः कस्यापि कोठरे ॥ २३ ॥
 क्षणं तव विषण्णस्य तदा मे निद्रया मनः ।
 गाढया पाशपङ्क्त्या च शरीरं समगृह्यत ॥ २४ ॥
 अथ सुप्रोत्थितोऽपश्यमग्रतो नातिदूरगं ।
 कृतार्थमिव मातङ्गं युवानं मम बन्धनात् ॥ २५ ॥
 आकृत्या कर्मणा चास्य समर्थं पिशितार्थितां ।
 प्रार्थनापेशलं किञ्चिदात्ममोक्षार्थमभ्यधां ॥ २६ ॥
 भद्रं सौम्याकृतिस्त्वं हि न मांसार्थीव दृश्यसे ।
 न हि मांसार्थीनो युक्तं निद्राच्छेदप्रतीक्षणं ॥ २७ ॥
 ततो विमुञ्च मां भद्र ¶ मुक्तो यामि यथेहितं ।
 मया बद्धेन कोऽर्थस्ते किं** विस्तृष्टेन वा क्षतिः ॥ २८ ॥
 सोऽब्रवीन्न स्वतन्त्रेण संधृतोऽसि † मया शुक् ।

*—व्यावर्तनेन इति पाठान्तरम् ।

†—त्यहं पाठान्तरमेतत् ।

‡ अधां धिय— इति पाठान्तरम् ।

§ क्रान्तस्तृषा च ग्लान्या च इति पाठान्तरम् ।

॥ विश्रान्तये इति पाठान्तरम् ।

¶ तदुन्मुञ्चतु मां भद्रो पाठान्तरमेतत् ।

** का पाठान्तरमेतत् ।

†† संयतो- इति पाठान्तरम् ।

प्रार्थितस्त्वं हि जाबालेराश्रमे सुचिरे* स्थितः ॥ २९ ॥
 स त्वं गतो मम स्वामिदुहितुः कर्णगोचरं ।
 तन्नियोगाद् गृहीतोऽसि स कथं मुच्यसे मया ॥ ३० ॥
 पुनराख्यमिमं सौम्य युवासि स्मरवेदनां ।
 जानासि न प्रियोत्कण्ठाकृष्टं मां रोदुर्महसि ॥ ३१ ॥
 सोऽभाषत न भृत्येन तरुणेनापि शासनम् ।
 स्वामिनो लङ्घनीयं तत् कथं त्वां त्यक्तुमुत्सहे ॥ ३२ ॥
 अवोचं पुनरप्येनं शापाज्जातिस्मरो मुनिः ।
 शुकीभूतोऽस्मि मां मुञ्च परं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥
 स त्वाह न त्वां जानामि मुनिं गन्धर्वमेव च† ।
 राक्षसं वा पिशाचं वा नीत एवासि पक्ष्णं ॥ ३४ ॥
 इत्युक्त्वादाय पाणौ मामनैषीत् पक्ष्णं बलात् ।
 प्राविशच्च स चाण्डाल‡ कुमारीवेश्म कश्मलं ॥ ३५ ॥
 दृष्ट्वा तदाद्र्गोमांसवसात्कृपङ्गुपिच्छिलं ।
 प्रोच्छलत्प्राणि मत्प्राणैरक्षान्तमिव दुर्भगम् § ॥ ३६ ॥
 अथ मातङ्गकन्यायै स मामस्यै न्यवेदयत् ।
 स्वामिन्ययमिहानीतः स वैशम्पायनः शुचिः ॥ ३७ ॥
 साकूतमिव मां वीक्ष्य स्नेहबाष्पाद्र्या दृशा ।
 क्षणं वक्षसि धृत्वैषा प्राक्षिपद्वज्रपञ्जरे ॥ ३८ ॥
 ततोऽतिमहता दध्रे ¶ शोकेन हृदि मे पदं ।
 मुनिर्भूत्वा च चाण्डाल्या सोऽहं लीलाशुकः कृतः ॥ ३९ ॥
 व्यक्तां विदधता वाचं जातिं स्मारयता निजां ।
 अहो जाबालिना दिव्यदृष्टिनापकृतं मम ॥ ४० ॥
 अहो वत महत् कष्टमविषह्यमुपस्थितं ।
 ब्रह्मणेन मया नेयः कालश्चाण्डालवेश्मनि ॥ ४१ ॥
 भवत्वनशनेनैव त्यजामीह तु** जीवितं ।
 ताड्यमानोऽपि नाशनामि न वाचं विस्तृजामि च ॥ ४२ ॥
 एवमुद्वेजितैषा मां हन्याद्वा यदि वोत्सृजेत् ।
 भवत्युभयथाप्येवं पन्थाः श्रेयस्करो मम ॥ ४३ ॥

* सुचिरं पाठान्तरमेतत् ।

† वा इति पाठान्तरम् ।

‡-लः पाठान्तरमेतत् ।

§-स्तक्रान्तमिव दुर्भगैः पाठान्तरमेतत् ।

॥ शुकः पाठान्तरमेतत् ।

¶ चक्रं पाठान्तरमेतत् ।

**—मि हत- इति पाठान्तरम् ।

इत्युपाहृतसंकल्पमुपाहृतफलोद्यया * ।
 एषा चाण्डालकन्या मामाख्यन्मधुरया गिरा ॥४४॥
 फलान्यशान† पानीयमुपभुङ्क्त्व किमीक्षसे ।
 भग्नमौनव्रतोऽप्यद्य किं मौनमवलम्बसे ॥४५॥
 मुनिर्जातिस्मरो वा त्वं यदि कोऽपि तथापि ते ।
 तिर्यग्जात्युचिताचारवृत्तिरेवाद्य संमता ॥४६॥
 न तिर्यग्धिकारी ‡ हि शास्त्रे शास्त्रविदो विदुः ।
 तिरश्चांक्त्वा च संस्काराश्चैलोपनयनादयः ॥४७॥
 भक्ष्याभक्ष्यविचारादि यदि वाद्य चिकीर्षसि ।
 तत् किमुत्सृष्टशौचादि नाश्रमेऽप्याश्रितं त्वया ॥४८॥
 आपत्सु च द्विजातीनामप्यवद्यं न विद्यते ।
 अस्माभिर्देतमादत्ते विश्वामित्रः स्म जीवितुं § ॥४९॥
 कृतद्विचोपवासे हि जिहासुरिव जीवितं ।
 लक्ष्यसे वत्स मा मेवं कृथाः पिव फलोदके ॥५०॥
 इत्यचण्डालसदृशैर्वाक्यैरस्त्रीजनोचितैः ।
 तस्या विस्मयमानोऽहं चिरमेवमचिन्तयं ॥५१॥
 नूनमेषा न चाण्डाली मद्वत् केनापि कर्मणा ।
 मय्यां॥ गतिमिमां प्राप्ता मदर्थे वापि वा पुनः ॥५२॥
 विभर्त्युरसि मातेव पश्यति स्निग्धया दृशा ।
 वक्ति चैवमतोऽमुष्याः करोमि वचनं वरं ¶ ॥५३॥
 इति मत्वा ददां वाचमभवं भोजनोन्मुखः ।
 अभोजयच्च मामेषा जननीव दिने दिने ॥५४॥
 तत्त्वमस्याः परिज्ञातुमन्वहं प्रार्थनां व्यधां ।
 न त्वेषा प्रार्थ्यमानापि निजं तत्त्व** मदीदृशत् ॥५५॥
 नित्यमाशङ्कमानोऽहमेनां कामपि देवतां ।
 पोष्यमाणोऽनया कालमनैषं तव पञ्जरे ॥५६॥
 एकदा तु चियामान्ते राजन् मुक्तोऽस्मि निद्रया ।

*-दका इति पाठान्तरम् ।

† फलपर्णाच- इति पाठान्तरम् ।

‡-रं पाठान्तरमेतत् ।

§ हस्तादस्माकमादत्त विश्वामित्रः श्वजाघनीम्
 पाठान्तरमेतत् ।

॥ मन्ये इति पाठान्तरम् ।

¶ परं पाठान्तरमेतत् ।

** रूप- इति पाठान्तरम् ।

अद्राचं पक्कणं सर्वमार्यप्रायजनावृतम् ॥५७॥
 आत्मानं च नवोदारहेमपञ्जरवर्तिनं ।
 कन्यकां तादृशीं चैनां दृष्ट्वा देवेन यादृशी ॥५८॥
 ततः केयं किं तथाच चिरं पुष्टोऽहमेतया ।
 कस्य हेतोरिहानीत इति राजन् न वेदम्यहम् ॥५९॥
 इत्याकर्ण्य कथामेनां वैशम्पायनवर्णितां ।
 स राजा शूद्रकः सद्यो* गृहादङ्गणमागमत् ॥६०॥
 ससंभ्रमं च निर्गत्य तूर्णमानाययत् पुनः ।
 आस्थानावसरे प्रष्टुं † तां मातङ्गकुमारिकाम् ॥६१॥
 अथ सा प्रविश्य विततेन तेजसा ।
 दधतीव दिक्षु शरदिन्दुचन्द्रिकां ।
 जिततारवेणुरवभिन्नवल्लकी-
 ध्वनिना स्वरेण गदितुं प्रचक्रमे ॥६२॥
 हे रोहिणीरमण सर्वकलानिकेत
 तारापते रजनिनाथ सुधानिधान ।
 कादम्बरीरसगुणेषु निबद्धभाव-
 मात्मानमर्पितशरीरमनुस्मरेन्दो ॥६३॥
 मां च विद्धि शशकेतन श्रियं
 साहमस्य जननी दुरात्मनः ।
 पूर्वचेष्टितमवैत्वतो निज-
 मि‡ त्यमुं तव समीपमानयम् ॥६४॥
 अयमपि गुरुशासनं विलङ्घ्य
 स्मरपरतन्त्रमनाः प्रयातुकामः ।
 अविनयपरिशङ्किना तदानी-
 मविकलयोगदृशा व्यलोकि पिचा ॥६५॥
 तस्याज्ञयैवमनुभावयितुं विपाक-
 मासन्नमेव गुरुशासनलङ्घनोत्थं ।
 सद्योऽवतीर्य विपिने जनसङ्गभीत्या
 मातङ्गभङ्गिमवलम्ब्य तथा स्थितास्मि ॥६६॥
 गच्छन्तमेनं विनियम्य पाशै-
 स्तीव्राणि दुःखान्यनुभावयन्ती ।
 शापावसानं युवयोः क्रतोश्च

* शय्या- इति पाठान्तरम् ।

† दृष्टां पाठान्तरमेतत् ।

‡-मवेक्षते भवानि- इति पाठान्तरम् ।

समाग्रिमासं * चिरमीचमाणा ॥ ६७ ॥
 मुनेरवभृथावधिः पितुरमुष्य सिद्धः क्रतुः
 कृतस्त्वमपि संस्मृतस्वतनुरद्य† तच्छासनात् ।
 तदुद्धृतमलीमसेदृशशरीरयोगै युवां
 निजेन वपुषाधुनानुभवतां प्रियासंगमं ॥ ६८ ॥
 इत्युक्त्वोच्चैर्गमनरभसप्रश्लथीभूतबन्ध-
 मविस्मस्तैः कुसुमविदलैरर्चयित्वेव पृथ्वीम् ।
 दिक्चक्रं च प्रचलरसनानूपुरोत्थैर्निनादै-
 रामन्त्येव द्रुतमुदपतद् व्यामसौ दिव्यकान्तिः ॥ ६९ ॥
 स्वतनुकान्तितिरस्कृतचन्द्रिकां
 गगनमुत्पतितामवलोक्य तां
 सुचिरमूर्ध्वनिवेशितलोचनः
 कमिव‡ विस्मयमाप जनोऽखिलः ॥ ७० ॥
 अथास्य राज्ञो हृदि शूद्रकस्य
 निरस्तधैर्यद्विगुणप्रबन्धः ।
 कादम्बरीसंस्मरणानुबन्धा-
 ल्लव्यावकाशो मदनो जजृम्भे ॥ ७१ ॥
 न राज्यलक्ष्मीं बहु मन्यते स्म
 नेवीं न कीर्तिं न सरस्वतीं च ।
 असौ रसजीव इवाललम्बे
 कादम्बरीमेव नितान्तमन्तः ॥ ७२ ॥
 पराङ्मुखः स्पर्शरसेष्वजस्रं
 नादत्त कर्णौ § मधुरेऽपि स ध्वनौ ।
 जगाम निर्लक्ष्यनिविष्टलोचनः
 क्रमेण सर्वेन्द्रियवृत्तिशून्यतां ॥ ७३ ॥
 न गुरोरुपदेशमग्रहीद्
 बुबुधे वस्तु ततो न मूढधीः ।
 यतते स्म न तस्य सिद्धये
 न परिस्पन्दितुमप्यपारयत् ॥ ७४ ॥
 भूताभिभूत इव मूढ इव क्रमेण
 निःसंज्ञतां विरहवेदनयोपनीतः ।

*-मास्यां पाठान्तरमेतत् ।

† संस्मर स्वतनुमद्य पाठान्तरमेतत् ।

‡ कमपि पाठान्तरमेतत् ।

§ न दत्तकर्णौ इति पाठान्तरम् ।

भुक्ता मनोभवरुजः * सुचिरं स राजा
 प्राणान् मुमोच स तथैव विहंगमोऽपि ॥ ७५ ॥
 जीवात्मकं चान्द्रमसं च तेजः
 कृतास्पदं तच्च † तयोर्यदासीत् ।
 तदेव संक्रान्तमथापरच
 चिचा हि विश्वप्रकृतेर्विकाराः ॥ ७६ ॥
 अचान्तरे चिचरयात्मजाया-
 स्तनुं प्रियस्यान्वहमर्चयन्त्याः ।
 तत्रैव कालः सुमहानगच्छ-
 दच्छेदतीरे तपसि स्थितायाः ॥ ७७ ॥
 अथ मधुसमये विजृम्भिते सा
 मदनमहोत्सववासरे सरागं ।
 मलयजघनसारहारपुष्पै-
 स्तनुमतिमाचमलंचकार भर्तुः ॥ ७८ ॥
 तां वीक्ष्य तापसदशापि तदा जगाम
 कामस्य गोचरमसौ मधुजृम्भितस्य ।
 एकाकिनी सपदि दिवु निधाय चतुः
 कान्तं स्वपन्तमिव निर्भरमालिलिङ्ग ॥ ७९ ॥
 चन्द्रापीडं सा च जग्राह कण्ठे‡
 कण्ठस्थाने जीवितं च प्रपेदे ।
 तेनापूर्वं सा समुल्लासलक्ष्मी-
 मिन्दुस्पृष्टा § सिन्धुवेलेव भेजे ॥ ८० ॥
 शिलाशय्यां त्यक्त्वा तदनु चिरसुप्तोत्थित इव
 क्षणं स्थित्वा जृम्भालसवदनपङ्केरुहरुचिः ।
 बभाषे पीयूषद्रवनिवहसंस्पर्धभिरयं
 वचोभिस्तामुच्चैः सपदि परमानन्दविवशा ॥ ८१ ॥
 त्वममृतं ‖ भवेऽप्सरसां कुले

* विधन्मनोभवरुजं पाठान्तरमेतत् ।

† तत्र इति पाठान्तरम् ।

‡ चन्द्रापीडस्तां च जग्राह गाढं पाठान्तरमेत-
 दुत्तमम् ।

§-मिन्दुं स्पृष्टा इति पाठान्तरम् ।

॥-ततश्चन्द्रापीडः प्रहतमुखध्यानपटुना स्वरेण
 स्वेनैव स्मितमधुरमाह प्रियतमां पाठान्तरमेतत् ।

॥ तदमृत - इति पाठान्तरम् ।

द्युतनुजन्म * समर्थितवत्यसि ।
 यदमुना परिरम्भवलेन† ते
 सपदि जीवितमापदयं जनः ॥ ८२ ॥
 मामन्ववीभवदिमामियतीमवस्थां
 शापः कलङ्क इव कान्तिहरो द्वितीयः ।
 त्वद्विप्रयोगकृत एव बभूव ताप-
 स्तन्वङ्गि शूद्रकृतनोरपि मृत्यवे मे ॥ ८३ ॥
 संरक्षिता तनुरियं तु तव प्रियेति
 शापः कृशोदरि विराममवाप पापः ।
 अद्यप्रभृत्यखिलमेव हि चन्द्रलोकं
 शाधि स्वपादकृतमुद्रममुं च लोकं ॥ ८४ ॥
 सख्याः प्रियं पितृतपोभिरवाप्रदिव्य-
 जीवं कपिञ्जलकरार्पितपाणिपद्मं ।
 मन्मण्डलादवतरन्तमखण्डकान्ति-
 मापाण्डुगण्डमवलोकय पुण्डरीकं ॥ ८५ ॥
 कौतूहलात् सह मयैव गतेन्दुलोक-
 मालोकयिष्यसि कदाचन पचलेखां ।
 काचित् प्रिये सहचरी मम सा ततस्तु
 मा तेऽद्य भूत् तदनवाप्रिकृतो विषादः ॥ ८६ ॥
 श्रुत्वेति तस्य गिरमुत्सुकतां गतासौ
 रोमाञ्चकञ्चुकमकृचिममुद्रहन्ती ।
 कादम्बरी चरणयोर्निपपात पत्यु-
 रानन्दबाष्पकणशीकरितेक्षणश्रीः ॥ ८७ ॥
 उत्थाय त्वरितोपसृत्य च महाश्वेतां परिष्वज्य सा
 प्रत्यक्षीकृतपुण्डरीकपदवीं कृत्वा च लब्धोत्सवां ।
 दिष्ट्या‡ वर्धयितुं न्ययुङ्क्त रभसेनाहूय केयूरकं
 तारापीडतपोवने परिजनं पित्रोर्गृहे चापरं ॥ ८८ ॥
 तारापीडः परिणतिकृशोऽप्याययौ तच्च तूष्णं
 सानन्दान्तःपुरपरिजनामात्यवर्गानुयातः ।
 तस्मिन् काले तव सहचरः पुण्डरीकोऽपि नाकात्
 किञ्चिल्लज्जावनमितमुखो वल्लभाभ्यासमभ्यैत् ॥ ८९ ॥
 चन्द्रापीडः स्वामपि जानन्नथ मूर्ति

* सुतनु जन्म इति पाठान्तरम् ।

†-लवेन इति पाठान्तरम् ।

‡ इष्टा इति पाठान्तरम् ।

तारापीडं पुत्रवदेव प्रणनाम
 मूर्ध्ना तद्वत् प्रश्रयशीलः शुक्नासं
 दत्तानन्दोऽवन्दत सर्वाश्च सवित्रीः ॥ ९० ॥
 माया धातुरियं भवेद् भगवतः किं श्वेतकेतोर्दि-
 सामर्थ्यं तपसामथेन्द्रमहसामचेन्द्रजालायते ।
 संयुक्ता यदकारणादियमसावेकाऽपि तद्वन्धुभि-
 र्यच्चांसत पुण्डरीक इति ते तस्मिन् प्रदेशे स्थिताः ॥ ९१ ॥
 स पुण्डरीको मुनिरप्यपश्य-
 दात्मानमन्तः शुक्नासपुत्रं
 प्रणम्य भूपं पितरं क्रमेण
 मनोरमाख्यां जननीं * ववन्दे ॥ ९२ ॥
 अथ विलासवली समनोरमा
 सुतपयोधरविन्दुकणावली
 सुतवधूपरिरम्भमहोत्सवं
 फलितसर्वमनोरथमन्वभूत् ॥ ९३ ॥
 तारापीडस्तु पादावनतमपि मुहुः † प्रस्तुतानन्दबाष्प-
 श्वचन्द्रापीडं भुजाभ्यां कथमपि सहसोत्थाप्य कण्ठे गृहीत्वा ।
 शापेनाचावतीर्णो यदि तदपि भवानुत्तमो लोकपालः
 प्रख्याप्येति प्रतीपं प्रणततनुरसावस्य पादौ ववन्दे ॥ ९४ ॥
 तस्मै निवेद्य नृपचक्रमनिच्छतेऽपि
 यत्नात् क्रमोपचितया सह राजलक्ष्म्या ।
 अङ्गीचकार ‡ करसंभृतऽमाश्रमं स
 तत्प्रार्थितोऽपि महिषीसहितस्तदर्थः ॥ ९५ ॥
 आजम्भुस्तच्च वल्गुतुरगखुरपुटोद्भूतधूलीकडारै-
 श्चूडारत्नप्रवालैः †† ज्वलरुचिरचरैः शोभमानाः शिरोभिः ।
 चन्द्रापीडेन्दुसंदर्शनरसरभसोत्फुल्ललोलेक्षणाङ्गा निर्व्या-
 जोत्सुक्यसज्जीकृतनिरतिशयोपायनाः पार्थिवेन्द्राः ॥ ९६ ॥
 संकल्पाधिकहर्षलाभरभसोज्जृम्भाविलोलीभवद्ग-
 न्धर्वप्रमदाकदम्बककृतक्रीडारसास्फालनात् ।
 सार्धं चिचरथस्ततो मंदिरया हंसश्च गौर्या सह

* मनोरमाद्या जननीर्ववन्दे इति पाठान्तरम् ।

† पादानतमनवरत- इति पाठान्तरम् ।

‡ नोज्झांचकार इति पाठान्तरम् ।

§ नोक्तं चकार चिरसंभृत- इति पाठान्तरम् ।

॥-श्वतुर्थम् इति पाठान्तरम् ।

††-प्रतापो- इति पाठान्तरम् ।

द्रुं नृतमयीमिव व्यवसितामाजग्मतुमैदिनीं ॥६७॥
 ताभ्यामेत्य निरस्य तापसतनुच्छायां दुहिचोः कृते
 भास्वत्कौतुकमङ्गले नव वृहद्वेषे मनेहारिणि ।
 निर्वृते च सुमन्त्रहोमसुभगारम्भे विवाहोत्सवे
 तचान्योन्यसमागमप्रमुदिताः सर्वे समं रमिरे ॥६८॥
 इति विततविलासः पुण्डरीकेन सार्धं
 दिवि भुवि च विचित्रोद्यानलीलाविहारः ।
 अनुमित *फलसंपद्वर्धमानाभिनन्द-
 श्रियमभजत चन्द्रापीडमूर्तिर्मृगाङ्गः ॥ ६९ ॥
 इति श्रीभट्टजयन्तसूनोरभिनन्दस्य कृतौ काद-
 म्बरीकथासारेऽष्टमः सर्गः । समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ८ ॥
 * अभिमत— इति पाठान्तरम् ।

THE SÁHITYA-DARPAṆA, OR MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 18.)

TEXT.

No. 695. When objects in hand or others are associated with one and the same attribute it is Equal Pairing.

COMMENTARY.

a. 'Others'—i. e. those that are not in hand, or unconnected with the subject.

b. 'Attribute'—i. e. a Quality or Action.

c. The following are examples :—

"Unguent of Sandal, white flowers and candles and fair ones indignant against their lords were, by that darksome time (evening), lighted up, and love awoke that had long fallen asleep."

Here the description of darkness is in question, and the unguents &c., connected therewith, are associated with the same action of lighting up.

"Who that has perceived the softness of thy body feels not the hardness of the jasmine, the lunar streak and the plantain?"

Here the jasmine &c., that are unconnected with the subject, are associated with the same quality of hardness.

d. Similarly :—

"Charity from Affluence, Truth from Speech, Fame and Piety from Life, Beneficence to others from the Body—from unsubstantial things man ought to extract substantial good."

Here Charity &c., which are the objects, are associated with the same quality of substantialness, as also with the same action of extracting.

TEXT.

No. 696. When a thing connected with the subject, and another unconnected with it, are associated with the same attribute, it is termed the Illuminator; or when the same Case is connected with more than one Verb.

COMMENTARY.

a. For examples of these two sorts of the Illuminator in their order :—

"From a pride of power, he (Śísupála), desirous of victory, oppresses the world now as of old: the chaste wife and unchanging Nature come to the man even in succeeding births."

Here there is an association with the same action of accompanying, of unchanging Nature, which is connected with the subject, and the chaste wife who is not connected.

"When thou, life's lord, hast come to a distance, she, poor woman, pierced by the shaft of Love rises up fitfully and lies down and comes to thy dwelling-house, goes out and laughs and sighs!"

The stanza is mine. Here the same heroine is connected with the many actions of rising up &c.

b. In the present Figure, the three varieties, arising from the Quality or the Action being expressed in the beginning, middle or end, have not been formally defined, inasmuch as a thousand such varieties are possible in every ornament.

TEXT.

No. 697. Typical Comparison is when in sentences, or descriptions, of which the correspondence is implied, the same common attribute is distinctly expressed.

COMMENTARY.

a. For example :—

"Glorious art thou, daughter of Vidarbha, thou that by noble qualities hast attracted even the lord of Nishadha: what greater praise can be bestowed upon the Moon-light than that it agitates even the Ocean?"

Here the actions of 'attracting' and 'agitating,' though the same, are expressed by a difference of words, in order to avoid a repetition.

b. This Figure is also found in a series; as—

"Glorious indeed is the sun, pure the moon, the mirror is by nature brilliant, Śíva's mountain (Kailása) is closely akin to Śíva's laughter, and the virtuous man is essentially fair."*

* Full many a gem of purest ray serene,
 The dark unfathom'd caves of ocean bear:

Full many a flower is born to blush unseen
 And waste its sweetness on the desert air." Gray.

This stanza, in connection with the succeeding, may be given as twice instancing this Figure.

Here the words 'glorious,' 'pure' &c., are the same in their *ultimate* meaning.

c. The same figure under a negation of attribute ; as—

"The *chakoris* alone are expert in the act of drinking the moon-light: none, but the fair ones of Avanti, are skilled in the pranks of love."

TEXT.

No. 698. But Exemplification is the reflective representation of a SIMILAR attribute.

COMMENTARY.

a. 'Similar'—this distinguishes it from the Typical Comparison (§697).

b. This figure too is twofold, being founded upon a similarity or contrast. For examples in their order:—

"A good poet's song, though its merits have not been examined, pours a flood of honey into the ear: A wreath of jasmine ravishes the sight, though its fragrance have not been perceived."

"The stag-eyed lady ceases to feel the torments of Love when thou art seen: The assemblage of water-lilies has been seen to droop, (only) when the moon has not risen."

c. How can my heart, the affections of which are enchained to Vasantalekhā alone, turn to other lovely women? Does the bee, eager for the honey of the blooming jasmine, seek any other plant?"

The stanza is mine. Here since the phrases 'how can my heart turn?' and '(does the bee) seek any other plant?' terminate in conveying the same sense, we have but the Typical Comparison. Whilst in the example of the present Figure, the pouring of honey into the ear and the ravishing of the sight are similar, not the same.

d. When between the significations of a couple of sentences, one of which illustrates the other, there is the relation of genus and species, we have the ornament termed Transition (*arthāntara-nyāsa*—§709). Such being not the case in the Typical Comparison and the Exemplification, they are distinct figures.

TEXT.

No. 699. When a possible, or, as is sometimes the case, even an impossible connection of things implies a relation of type and prototype, it is Illustration.

COMMENTARY.

a. Of the two sorts implied in the text, we have Illustration under a Possible Connection of Things exemplified in the following lines:

"Who that vainly torments creatures in this mundane sphere enjoys prosperity for a long time?—telling this, the Sun, in a day, then reached the Western Mountain."

Here the connection of the sun, as the agent, in the act of intimating such a fact, is possible, inasmuch as the circumstance of his setting in the Western Mountain is capable of making such an intimation. And this connection implies the relation of a Type and Prototype between the sun's setting and the falling into adversity of those who oppress others.

b. The Illustration under an Impossible Connection of Things is twofold as being conveyed by one or more sentences. Of these, that conveyed by a single sentence; as—

"Her sidelong darting glance bears the loveliness of the blue lotus-garland; her under-lip the fairness of the tender leaf; her face the radiance of the moon."

Here the impossibility of the darting glances, for instance, bearing the loveliness of the blue lotus-garland—for how can a thing bear the property of another?—suggests a loveliness like thereto, and implies the relation of a Type and Prototype between the wreath of blue lotuses and the darting of a side-glance.

c. Or, for example:—

"At thy march, O Chief of monarchs, the face and feet of thy foeman's fair ladies forsook the fairness of the moon and the gait of the royal swan."

Here the setting aside, by the *fair ones'* feet, of the gait of the royal swan, with which they have no connection, being absurd, the connection is FANCIED, but this fancied connection being *actually* impossible implies a gait similar to that of the royal swan.

d. The same in more than one sentence (see §b.); as—

"The saint, who wishes to make this unfeignedly lovely frame fit for penance, surely resolves to cut the *Śamī* plant with the edge of the blue-lotus-leaf."*

Here the connection of identity between the significations of the sentences, respectively marked by the Relative *yad* and the Demonstrative *tad*, i. e. of the relative and correlative clauses, being absurd, terminates in the relation of type and prototype, thus—The desire of making such a frame fit for penance answers to the desire of cutting the *Śamī* plant with the edge of the leaf of the blue lotus leaf.

e. Or, if you refuse to count the relative and correlative clauses as distinct sentences (?)—take the following example.

"By my eagerness to secure the pleasures of the world, I have made my life void of fruits: Alas! I have sold the *invaluable chintāmaṇi* at the price of glass."

* In the Sanskrit, the relative and correlative clauses are always separate and are therefore here reckoned as distinct sentences.

Here the ultimate meaning is, that the wasting of life in pursuit of worldly enjoyments is like the selling of the *Chintamani* at the price of glass.

Similarly—

f. "The sun-born race, and the intellect of small compass to describe it—how vast the disparity! Ready am I, through folly, to pass, by means of a raft, the impassable ocean!"

The ultimate meaning, here, is that the description of the solar race by my intellect corresponds to the crossing of the ocean by a raft.

g. This variety may be also when the impossibility consists in a circumstance of an object compared, when said to belong to what is compared to, as—

"What sweetness was experienced in the under-lip of the deer-eyed lady—that same sweetness has been relished by the tasteful in the juice of the grape."

Here the attribute of sweetness, belonging to the under-lip which is in question, being impossible in the grape-juice, the sense, as before, terminates in similarity.

h. This occurs also in a series; as—

"Thou throwest a parrot at the teeth of a cat, thou committest a deer into the mouth of a hyena, thou drivest a horse upon the horns of a buffalo, setting thy heart on the enjoyments of the world."

i. In the present ornament we have not the consummation of the sense of the sentence, or sentences, apart from the intimation of the relation of Type and Prototype, whilst in the Exemplification (§698) we apprehend that relation from the context, after the complete meanings of the sentences have been understood. Nor is the present Figure the same with the Natural Inference (see §737), since in the latter, as in the example "Lo! the necklace rolls on the breasts of the fair ones," &c., (§737 h.), the meaning does not terminate in a comparison.

TEXT.

No. 700. When an object compared to another (1) excels or (2) falls short of it, it is Contrast, or Dissimilarity. This is single when the occasion is mentioned, and threefold when it is not mentioned. These four sorts are again sub-divided into twelve, from the idea of resemblance being conveyed by the word (i. e. directly see §649), by the sense (indirectly), or by intimation, and since each of these twelve sorts may consist even of a Paronomasia (§643), they become twenty-four. Each of the two cases thus containing twenty-four sorts, the Figure, on the whole, comprises forty-eight varieties.

COMMENTARY.

a. The 'occasion' in the case of the object compared excelling that compared to, is the point of superiority belonging to the former and the point of inferiority

belonging to the latter. When both of these are mentioned, there is one variety, and when one of these or either is not mentioned, there are three varieties. Thus the figure being fourfold, we have again twelve varieties, the relation of the compared and the compared to being expressed *directly* by the word, or indirectly through the sense, or being intimated. The twelve varieties being in the form 'even of a Paronomasia,' that is to say, occurring apart from a Paronomasia *as well as in a Paronomasia*, are sub-divided into twenty-four. In the same manner, the Figure (Dissimilitude) containing twenty-four sorts when the object compared is inferior to that compared to, it comprises altogether forty-eight varieties.

b. For example:—

"Her stainless face is not as (yathā) the sullied moon."

Here both the circumstances, viz. the stainlessness belonging to the object compared and the stainedness belonging to the object compared to, are mentioned. The comparison is Direct from the employment of the word 'yathā' (as). In this very example, instead of 'not as the stained moon' (न कलङ्को विधुर्यथा) if we read 'not like the stained moon' (न कलङ्कविधुर्यमम्) we should have an Indirect comparison, and if we read 'triumphs over the stained moon,' we should have an Intimated comparison from the absence, both of 'as' &c. and 'like' &c. the only terms that abstractly or concretely DENOTE similitude. In this very example again, on our leaving out the word 'stainless,' there would be the case of an omission of the circumstance of superiority (stainlessness) residing in the object compared; on leaving out the word 'stained,' we should have the case of the omission of the circumstance of inferiority residing in the object compared to; and if we leave out both the words, we should have the case in which both the circumstances are omitted.

c. This Figure in a Paronomasia; as—

अतिगाङ्गुणायाश्च नाञ्जवत्पद्मरा गुणाः

(The excellences (guṇa) of her with substantial merits are not as the frail fibres (guṇa) of the lotus.)

Here there is a Direct Comparison, from the employment of the affix '-vat' in the sense of 'iva,' and both the points of superiority and inferiority are mentioned, and the term 'guṇa' (meaning an excellence or a fibre) is paronomastic. The other varieties under this division are to be understood in the foregoing manner.

d. These (the preceding) are examples of the case where the object compared excels that compared to. The case in which the former falls short of the latter is, in part, exemplified in the following stanza:—

"The moon, waning and waning, waxes again, ever and anon: Forbear fair lady, be gracious; youth, when gone, is never to come back again."

e. With reference to this stanza, some say : "Since the instability of youth, which is the object compared, is greater in this example, the clause 'or *vice versâ*' is not required in the definition—'The Contrast is when what is compared is greater than what is compared to, or *vice versâ*.'" This opinion cannot bear a discussion, for what is meant by being greater or less is nothing but superiority or inferiority, and in the present example it is evident that youth is inferior to the moon, in *point of stability*. Admitting however, that my opponent's view may, in a manner, hold good in the present instance, how is he to deal with such a one as—

"Hanumat and others illumined the messenger's passage by their fame's white lustre, but , by my foemen's brilliant laugh !"?

So the clause 'or falls short of it' was properly inserted in the text.

TEXT.

No. 701. When a single expression, by the force of a term denoting simultaneity or conjunction, signifies two facts, it is Connected Description (*sahokti*), provided that a Hyperbole (§693) is what it is founded upon.

COMMENTARY.

a. The Hyperbole, again, must, in the present *figure*, be based (1) upon the introsusception of an object into an identity with another, or (2) upon the inversion of the sequence in a causation (see §694). That based upon an introsusception under identity, again, may rest upon a Paronomasia, or otherwise. For examples in their order :—

b. "In her youth, her lover is flushed (with love—*rāgabhāḥ*), together with the petal of her under-lip."

Here there is a Paronomasia in the term *rāga* (see §964 d).

c. "The beams of the nectar-rayed *luminary* shoot through every direction—awakening love along with the assemblage of the water-lilies, dispelling firmness of mind along with the thick shades of the night, and closing the heart (in the contemplation of the beloved one) along with the multitudes of lotuses."

The stanza is mine. Here the 'awakening' &c., are distinct, from the distinction of what they pertain to,*—not merely under a Paronomasia, as in the foregoing example where the two LITERAL senses of '*rāga*'—'redness' and 'affection' are identified.

d. The following are examples of the second division of the Connected Description, or that founded upon a Hyperbole consisting in the inversion of the sequence in a causation :—

* Thus ; in relation to love, 'awakening' (उल्लास) is 'exciting' and in relation to the assemblage of water-lilies, it is 'expanding'. These two significations, by the help of the phrase 'along with,' are identified from *similitude* not by a pun. So for the other participles.

"Together with the king, she fell upon the ground—her consciousness taken away by a deep swoon, as the spark of a lamp falls with the dropping oil.*"

e. This *Figure* is also possible in a series ; as in the preceding example—"The beams of the nectar-rayed luminary" &c.

f. In such a sentence as "Rāma, together with Lakshmana, went to the thick forests" there is not this figure, from its not being based upon a Hyperbole.†

TEXT.

No. 702. The Speech of Absence (*vinokti*) is when a thing, in the absence of another, is represented as (1) not disagreeable or (2) disagreeable.‡

COMMENTARY.

a. 'Not disagreeable'—not unsightly. Thus though the ultimate meaning of the phrase is 'agreeable,' yet the expressing of the quality of agreeableness through the negation of that of disagreeableness is intended to import that the *apparent* disagreeableness or loss of beauty of the object of description is the fault of the presence of another object, the former being indeed essentially fair. For example :—

b. "In the absence of the season of clouds, the moon obtained its unslumbering state, (or shone forth in its native brilliance) ; in the absence of summer's burning heat, the woods put on their *native* charms."§

c. The case where a thing is represented as disagreeable or not pleasant ; as—

"Well hast thou done, 'following thy lord that transcends all people : What is Day-beauty without the Sun, what is Night without the Moon ?"

d. "The days of the Lotus have passed in vain ; he saw not the orb of the Cool-beamed Luminary : Fruitless too was the birth of the Moon who never beheld the Lotus awakened."

There is a particular strikingness, in this stanza, from the reciprocation of the Speech of Absence. Although the very particle '*vinā*' (without) is not used here, yet the ornament is no other than the Speech of Absence, inasmuch as the sense of '*vinā*,' 'absence' or 'want,' is implied. Similarly is it to be understood that the Figure of Connected Description (§701) may occur without the actual employment of the word '*saha*,' the meaning of it being implied.

* The Commentator mistakes this for the similar stanza in the Raghuvansa, describing the swoon of Aja at the sudden death of Indumati his wife, of which the present is an exact counterpart.

† The Commentator justly asserts the propriety of admitting this ornament wherever this mode of speech may be striking, even apart from a Hyperbole, and cites the following line from the Kavya-prakāśa, सह मखिलयैर्वायधारा गलन्ति ।

‡ Read नासाध्यन्त for न साध्यन्त in Roer's edition of the original.

§ Lit.—became delightful.

(To be continued.)

RÁMA AND SÍTÁ.

VIII.

Their gold and gems among the Brahmans shared,
 The bows were brought, the swords and mail prepared,
 On which fair SÍTÁ, with her faultless hand,
 Set here a flower, there tied a silken band.
 Then to the palace walked the royal three,
 For the last time the aged King to see,
 Through crowds that filled, as far a festive show,
 Street, balcony, and roof, and portico.
 "Ah! look, our hero, ever wont to ride,
 Leading an army in its pomp and pride,—
 Now only LAKSHMAN, faithful to the end,
 And his true wife, his weary steps attend.
 Though his bright soul has known the sweets of power,
 Though his free hand poured gifts in endless shower,
 Yet firm in duty, resolute and brave,
 He keeps the promise that his father gave.
 And she, whose sweet face, delicately fair,
 Not e'en the wandering spirits of the air
 Might look upon, unveiling to the day
 Walks, seen of all, along the open way.
 Alas! her beauty! Ah! that tender form!
 How will it change beneath the sun and storm!
 How will the piercing cold, the rain, the heat,
 Pale her dear lips and stain her perfect feet!
 Come, all ye, mourners, share his weal and woe,
 And follow RÁMA wheresoe'er he go.
 Let us arise, our wives and children call,
 And leave our fields and gardens, homes and all.
 Our houses, empty of their store of grain,
 With grass-grown courtyard and deserted lane:
 Our ruined chambers, where the voice is still
 Of women singing as they turn the mill:
 Groves, where no children sport in thoughtless glee,
 Nor elders sit beneath the mango-tree:
 The falling shop, with none to buy or sell,
 The pond choked up with weeds, the broken well:
 Neglected temples, whence the Gods have fled,
 O'erun with rats, with dust and dirt o'erspread;
 Where floats no incense on the evening air,
 No hum of worship, and no Brahman's prayer:
 Where broken vessels strew the unswept floor,
 And the chain rusts upon the mouldering door:
 These let the greedy queen, KAIKEYI, gain,
 And triumph in her melancholy reign.
 Our town shall be a wilderness: where he,
 Our RÁMA, lives, the wood our town shall be.
 The snake shall leave his hole, the bear his den,
 And settle in the empty homes of men."
 Such were the words of sorrow that the throng
 Spoke loudly out as RÁMA passed along,
 And his hard fate in faithful love bewailed:
 Yet not for this his lofty spirit failed.
 On to the palace of the king he pressed,

And thus SUMANTRA at the gate addressed:
 "I pray thee, haste and let my father know
 That RÁMA craves a blessing ere he go."
 He lingered not, but hastened where the king,
 Lord of the world, lay sadly sorrowing;
 Changed, like the sun behind a misty cloud,
 Like the quencht flame which dust and ashes shroud;
 Like a broad lake with its sweet waters dried.
 With a slow faltering voice SUMANTRA cried:
 "Long be thy days, O king! Thy RÁMA waits,
 Thy lion-lord of men, before the gates.
 His weeping friends his last farewell have heard,
 Graced with a precious gift and pleasant word;
 And now he longs his father's face to see,
 And take a blessing ere he go, of thee."
 "Haste," cried the king, "my queens and ladies call,
 And bid my servants throng into the hall."
 Quick at the monarch's word he called each dame,
 And half seven hundred at the summons came.
 When all were present, at the king's behest,
 RÁMA and LAKSHMAN in their armour dressed,
 Came toward the hall, with anxious ladies lined,
 And gentle SÍTÁ meekly came behind.
 But the old king, ere RÁMA yet was nigh,
 Sprang from his throne, and with a bitter cry
 Ran forth to meet him: but his limbs gave way,
 And falling prostrate on the ground he lay.
 And RÁMA threw him by his father's side,
 And gently called him, but no voice replied.
 Then with a mighty wail the hall was rent—
 A thousand women, in one wild lament,
 Cried, RÁMA, RÁMA!, mid the silver sound
 Of tinkling ornaments their limbs that bound.
 The king, unconscious, on a couch was laid,
 And weeping SÍTÁ lent her tender aid,
 And with her healing care restored him: then
 RÁMA spoke, reverent, to the king of men.
 "O father, thou both sire and sovereign art:
 Bless me, I pray thee, for to-day we part.
 LAKSHMAN and SÍTÁ will not here remain:
 Counsel is useless and entreaty vain.
 Refuse them not, but grant thy kind consent
 That they may follow as their heart is bent.
 And now as kings dismiss their people, so,
 Grieve not, O lord, but bless and let us go."
 He stood expecting when the king should speak;
 Who answered: "RÁMA, I am old and weak,
 By Queen KAIKEYI's cruel guile misled:
 Rule thou AYODHYA in thy father's stead."
 And RÁMA cried: "A thousand years retain
 Thy sceptre, king: I have no wish to reign.
 I in the wild my destined years will spend,
 And clasp thy feet returning when they end.
 This populous land, which I this day resign,
 Let BHARAT rule, with all its corn and kine.

And from KAIKEYI do not thou withhold
 Aught thy tongue promised in the days of old.
 By thy good deeds and by thy truth I swear,
 I crave not heaven or all the glories there :
 Wealth, lordship, life are worthless in mine eyes ;
 One thing alone above the rest I prize,
 That thou, my king and sire, shouldst still remain
 Untouched in honour, without spot or stain.
 Weep not for me : thy troubled bosom still,
 Nor hope, with tears, to change my changeless will.
 My word is pledged as well as thine, for know
 KAIKEYI asked me, and I sware to go.
 Grieve not : the forest will have charms for me,
 Where sweet birds sing and wild deer wander free.
 Swift will the years of easy exile run,
 And thou once more shalt see restored thy son."
 "Make ready," cried the king, "a mighty force,
 With cars and elephants and foot and horse :
 Equip them nobly with the utmost care ;
 Silver and gold and priceless gems prepare.
 Let various traders, with the wealth they sell.
 Come from the city, and the concourse swell ;
 And singing-women, fair of form and face,
 The royal progress of prince RÁMA grace.
 Let every noble whom he counts his friend,
 Enriched with precious gifts, his lord attend.
 Let the best arms in many a ponderous wain,
 And skilful huntsmen, follow in his train.
 It may be that the banished prince may blunt
 Each sting of memory in the eager hunt,
 And, as he sucks the wild-bee's balmy spoil,
 Forget his kingdom and enjoy the toil.
 Let all my gold, and boundless wealth of corn,
 To the wild forest, where he goes, be borne.
 For it will sweeten the poor exile's lot
 To sacrifice in every holy spot :
 To give rich offerings as he roams, and meet
 Each saintly hermit in his lone retreat."
 And RÁMA answered : "Useless, Sire, to me
 The host, the riches, and the pomp would be :
 For I, the world and all its lusts resigned,
 Have left its pride and joys and cares behind.
 My home is now the wilderness, and there
 The hermit's life awaits, the hermit's fare.
 Give me no banners o'er my head to float,
 All I now covet is the hermit's coat."
 And queen KAIKEYI, with unblushing brow,
 Cried, "See, 'tis ready : take and wear it now."
 The hero took it from her hand, and threw
 His own fine robe upon the ground, and drew
 The rough bark mantle on. So LAKSHMAN braced,
 His dress removed, the bark around his waist.
 But modest SÍTÁ in her silks arrayed,
 Eyed the strange mantle trembling and afraid :
 As from KAIKEYI's hand the coat she took,

She viewed it with a startled wondering look,
 As, in the brake beside the stream, a deer
 Looks at the hunter's snare with doubt and fear.
 With weeping eyes, like a poor bleating lamb
 That runs with trembling feet to find its dam,
 She nestled closely to her RÁMA's side,
 And in her soft low faltering accents, cried :
 "Tell me how hermits, dwelling in the wood,
 Tie their bark mantles on." Perplexed she stood,
 Shrinking in modest dread, while one small hand
 Stroved at the neck to join the rugged band.
 Then, quickly hastening, RÁMA, first and best
 Of Virtue's children, o'er her silken vest
 Fastened the coat of bark. Then rose a cry
 From all the women, and each tender eye
 Dropt water : "RÁMA, leave us SÍTÁ ; she
 Shares not the cruel doom that falls on thee.
 Hear us, we pray thee ; let thy SÍTÁ stay,
 To bless our sight while thou art far away."
 Then spoke the sovereign's venerable guide,
 Sainted VASISHTHA, as he deeply sighed
 Looking on SÍTÁ in her coat of bark :
 "O cruel queen KAIKEYI, fell and dark
 In purpose, evil-hearted ; thou disgrace
 To thy great father and thy royal race :
 Deceiver of thy lord, thy plots are vain ;
 For still will SÍTÁ in her home remain,
 And sit as rightful ruler on the throne
 Prepared for RÁMA, till he claim his own.
 The pair who live in wedlock's sweet control
 Form but one heart and mind and self and soul :
 She, RÁMA's self, shall RÁMA's kingdom sway,
 And we with joy her gentle rule obey.
 If she resolve to share her husband's woes,
 We all will follow where our lady goes.
 Our wives and children, our young men and maids,
 Will roam with RÁMA through the forest glades :
 Nay, thy son BHARAT and SATRUGHNA, too,
 Will to AYODHYA bid a long adieu,
 Around their limbs the hermit's garb to fold,
 And serve their elder brother, as of old.
 Do thou, rejoicing in the people's bane,
 Enjoy, mid empty homes, thy lonely reign :
 For 'tis no kingdom where our king is not ;
 He makes an empire in the wildest spot.
 SUMANTRA, bowing with his reverent head,
 Upraised his suppliant hands, to RÁMA said :
 "My ready car, O royal prince, ascend,
 And where thou wilt, my rapid course I bend."
 With cheerful heart, her toilet task complete,
 The Rose of women rose* and took her seat.
 And RÁMA next and Lakshman true and bold,
 Sprang on the sun-bright chariot deckt with gold.
 SUMANTRA, mounted, urged each willing steed,

* *Áruraha varárahá.*

Of noble lineage, like the wind for speed.
 Then rose to heaven one universal shriek ;
 And the whole city, old, young, strong, and weak,
 Rushed toward the car, as, from the scorching sun,
 The panting herds to shaded water run.
 Before the chariot and behind they hung,
 And cried, with weeping eyes, as there they clung :
 "O check thy steeds ; drive slower, we implore ;
 And let us see our RĀMA's face once more.
 His mother's heart is, surely, barred with steel,
 Or it had broken with the pangs we feel.
 Sītā, well done ! VIDEHA's flower and pride,
 Still, like his shadow, by thy husband's side :
 Cheering his path with thy loved presence still,
 As the Sun never sets on Meru's holy hill.
 And thou, O LAKSHMAN, shalt have honour too,
 Serving thy brother with a love so true :
 Yea, noblest honour for thy noble deeds,
 For this the path to heaven and bliss that leads."
 Thus in their sorrow cried the weeping throng :
 "Drive on"; said RĀMA, "we delay too long."
 Perplexed, the driver could not both obey ;
 "Hasten," cried RĀMA : cried the people, "Stay."
 From the men's eyes the tears in torrents flowed,
 And laid the dust upon the royal road ;
 While, in the woe that rent their bosoms, all
 The women rained their tears, like drops that fall
 From the drenched lotus-leaves upon the lake,
 Which darting fish, glittering under, shake.
 The King, as RĀMA from his sight was borne,
 Fell, like a Sal tree by the roots upturned ;
 And the loud wailing cry that rent the skies
 Made RĀMA for a moment turn his eyes
 Where his sad mother and her train stood round
 His hapless father fainting on the ground.
 Then, as a young thing, in the meshes caught,
 Looks to its mother with a quick glance fraught
 With utter anguish, bound by duty's chain,
 Gazing in most intolerable pain,
 One long last look of love and grief he cast,
 Then urged the steeds till out of sight he passed.

THE GIST OF THE VEDA'NTA—AS A PHILOSOPHY.

(Continued from page 48.)

Here then—in the shape of the proposition which the rest of the book is taken up with expounding and demonstrating—we have the net result of the Veda according to the showing of its most generally accredited expositors. Soul and God are one—and God is bliss ;—and yet Soul is not bliss :—why ?—because of *ignorance* which stands somehow in the way. This *ignorance* (*ajñāna*) is the "pons asinorum" of the Vedānti system. To manage the subtleties respecting Non-existence which we dipped into when remarking on the Nyāya system, is a trifle compared with the grasping of the

strange conception that we have now to deal with. It is a nothing—and yet the cause of all that people usually look upon as everything. Let us see what our author says of it :—

"But Ignorance, they [the Vedāntis] declare, is a somewhat that is not to be called positively either entity or nonentity—not [as the Naiyayikas allege] a mere negation [—the mere absence of knowledge—] but the opponent of knowledge—consisting of the three fetters [the triple cord of pleasure, pain, and dullness]."

Let us consider the way in which this conception—this mysterious "what you will"—(*yatkinchit*)—that neither is nor isn't—may have come to occupy the place it occupies in the system under examination. Sir G. C. Haughton, in his reply to Col. Vans Kennedy's strictures on Mr. Colebrooke's Essay, (*As. Jour.* vol. xviii. p. 217) after quoting from different writers to show in what diverse fashion different persons have attempted to convey their conception of this feature in the Vedānti system, remarks as follows : "It must be, indeed, clear from all that has been said, that such a system, if it be even perfectly comprehensible, cannot be represented by language, but must be inferred by the mind from the principles already laid down." Very well :—let us attempt to present to the mind of the reader those principles, as much as possible divested of everything irrelevant, which seem to us to constitute the prerequisites for the inference.

Place yourself, then,—for the time being—in the position of the Vedānti, and try to view things as he does. Suppose—as the Vedānti does—that God, the essentially happy, omnipresent, omniscient, and omnipotent, exists. Suppose further—as the Vedānti does at all times, but as you need do for the time only—that nothing besides God exists. Suppose in the next place,—as held long in Europe and to this day in India—that "ex nihilo nihil fit" :—and suppose finally that God wills to make a world. Here you have the conditions of the problem ; and you must stick to them with something like the geometrical rigour of a Spinoza—for on no subject in heaven or on earth is vague declamation more easy and more idle. God, then, wills to make a world. Being omnipotent, He *can* make it. The dogma "ex nihilo nihil fit" being, by the hypothesis, an axiom, it follows that God, being able to make a world, can make it without making it out of *nothing*. The world so made must, then, consist of what previously existed—i. e. of God. Now, what *is* a world ? It is an aggregate of souls with limited capacity—for, were their capacities unlimited, these would be Gods)—and of what these souls (—whether rightly or wrongly we are not at present concerned with enquiring)—regard as objects—the special or intermediate causes of various modes of intelligence. Taking this to be what is meant by a world, how is God to form it out of Himself ? God is omniscient—and, in virtue of his omnipresence, his omniscience is everywhere. Where then is the room for a *limited* intelligence ? Viewing the matter (were that strictly possible) *à priori*, one would incline to say "nowhere" :—but the Vedānti, before he had got this length, was too painfully impressed by the conviction, forced upon him as on the rest of us by a Consciousness which will take no denial that

there are limited intelligences;*—and all that was left for him was to show how this mortifying but indisputable fact was reconcilable with the position already laid down. Holding—as a point beyond dispute—that the soul *is* God, and confronted with the inevitable fact that the soul does *not* spontaneously recognise itself as God—there was nothing for it but to make the fact itself do duty as its own cause—to say that the soul does not know itself to be God just because it does not know it—i. e. because it is ignorant—i. e. because it is obstructed by *ignorance (ajnána)*.

At this point in his speculation let us suppose that our speculator stopped; but that a disciple, with a lively imagination—or taste for the concrete—took up the matter at the same point, and set himself to make something more satisfyingly palpable out of the abstraction—Ignorance. Were it not—he argues—for this Ignorance—this *ajnána* of which my teacher speaks—soul would know itself to be God—there would be nothing but God—there would be no world. It is this *ajnána*, then, that *makes* the world; and, this being the case, it ought to have a name suggestive of the fact. Let it be called *prakṛiti*—the name by which the Sāṅkhyas speak of their unintelligent maker of worlds. Good—says another:—but recollect that this *prakṛiti* or “energy” can be nothing else than the power of the All-powerful—for we admit the substantial existence of God alone:—so that the *ajnána*, which you have shown to be entitled to the name of *prakṛiti*, will be even more significantly denoted by the name of *śakti*—God’s “power”—only by supposing an exertion of which can the fact be accounted for that souls which are God *do not know* that they are so. The reasoning is accepted, and the term *śakti* is enrolled among the synonymes of *ajnána*. Lastly comes the mythologist. You declare—says he—that this world would not appear to be a reality were it not for ignorance. Its apparent reality is the result, then, of *illusion*;—and, for the word *ajnána* you had better substitute the more expressive term *máyá*—“deceit, illusion, jugglery.” The addition of this to the list of synonymes being acquiesced in, the mythologist furnishes his *Máyá* with all the requisites of a goddess, and she takes her seat in his Pantheon as the wife of Brahmá the creator. Such we hold to be the genesis of *Máyá*—that conception which, explicitly, may be, as Mr. Colebrooke (Essays, Vol. I. p. 377.) taxes it—“no tenet of the original *Vedāntin* philosophy”—but which seems to us yet to be in such a way involved in the conception of *ajnána*—when once objectified—that it quite in due course became evolved therefrom in the later writings of the *Vedāntis*.

Passing over, as irrelevant to our immediate purpose, the curious details of the scheme according to which the mysterious principle of *ajnána* is described as carrying on its

* Our author says that the fact of there being what he calls Ignorance may be deduced “from the judgment [forced upon the consciousness of every man] that ‘I am ignorant’ :—and from various texts of Scripture. We have heard a Hindú remark, in corroboration of this, that if the man is *wrong* in saying ‘I am ignorant,’ then, by that blunder, the fact of Ignorance is established just as well as if he had said rightly.”

operations* we are now met by the practical question—what does the Vedānti deduce from the doctrine the essentials of which have been now stated;—and, holding him to be wrong, how are you to deal with him? Holding him to be wrong, you may question his theology, his metaphysics, or his logic:—that is to say, you may argue with him (1) on the supposition that his faith rests on what he holds to be a revelation—or (2) that his faith is what he would hold to, as a philosopher, even were there no revelation—the doctrine being, in his estimation, the most unexceptionable that the wit of man has yet propounded—or—(3)—waiving the merits of the doctrine—on the agreement that the question discussed shall be this—viz.—Hindú revelation apart, what follows from the doctrine? Under each of these aspects the question may be considered; and as, under each of these aspects, the question will in practice have to be treated, we would deprecate the treatment of it under all these aspects simultaneously and confusedly. Why? Because your opponent is pretty sure to be a man who could not for the life of him refrain from taking what might be called a Jesuitical advantage of any hitch in your dialectic procedure,—and when he baffles your attack by shifting discussion from one aspect of the question to another, he gains his victory—his victory being quite satisfactory to him so long as, by baffling you for the time, he maintains the “status in quo.”

Under which aspect, then, were it best to treat the questions first? For treating it under its theological aspect, people will be in a more advantageous position when the labours in which Dr. Müller and Professor Wilson are engaged shall have put the world in possession of the Vedas themselves. As regards the Metaphysical aspect of the question—if the theory necessarily led to the conclusion practically drawn from it, there would then be an urgent necessity that the theory itself should be first assailed, however arduous might be the nature of the required assault. But if the theory does not really necessitate the conclusion practically drawn from it, it might seem expedient in the first instance—waiving the discussion of the difficult ontological questions involved in the theory—to let our first step be the denial of the legitimacy of the conclusion practically drawn from the theory. This conclusion may be compendiously summed up in the allegation that man, being God, and being debarred from divine beatitude by Ignorance, can break his bars simply by the acquisition of Knowledge. In making this inference from his system—regarded as a philosophical theory (—and dogmatic assertions of the Veda are excluded under the present conditions of the debate—) we do not see how the Vedānti can rebut the charge of falling into what Whately calls the semilogical fallacy of Ambiguous Middle. His argument, stated syllogistically, runs (if we do him no injustice) thus:—

* In seeking to reproduce conjecturally the train of thought by which the Vedānta system arose, we have taken as the starting-point the conception of the Omnipotent, which the system contains, and not that logically antecedent conception of a fundamental unqualified unity supposed to lie still further back—a conception chronologically later, and furnishing a point, indeed,—but no starting-point. To this we shall have future occasion to revert.

"All obstacles in the shape of *ajnána* are to be got over by means of *jnána* :—

The obstacle to soul's identification with God is *ajnána* :—

Ergo—The obstacle to soul's identification with God is to be got over by means of *jnána*."

The argument is perfect if the term *ajnána* is employed in the same sense in both the premises. But is it? Let us see. In the major premiss the term *ajnána* means simply "ignorance" which is the "negation of *jnána* knowledge"—for if it means either more or less, then the assertion, instead of being, as it is intended to be, self-evidently true, begs the question in dispute. If the reasoning is to be valid, then, *ajnána* in the major premiss must stand for neither more nor less than the negation of *jnána*. But does it stand for neither more nor less than this in the *minor* premiss? Turn back to our textbook's definition of the *ajnána* which is alleged as the obstacle to man's beatitude, and you will find it expressly *denied* to be the "mere negation of knowledge:"—it is there spoken of as the "opponent of knowledge"—and it is there understood, and elsewhere declared, to be the Power of God—that power being regarded as manifesting itself in the production of that ignorance which consists in man's consciousness of a limited intelligence. The equivocation is palpable. It is the caricature of the Baconian equation "Knowledge = Power." A man bound is not released by having light thrown upon his fetters.* So long as the power of God—the power of the Being whom the theory speaks of as the Omnipotent and the Eternal—shall continue, so long—i. e. for ever if He wills it—must man continue to be, to all intents and purposes, a separately personal and limited intelligence—precisely as he is held to be on other theories than that of the Vedánta. Under the Vedánta theory, taken as a philosophical theory, man is precisely as dependent upon the power of the Almighty as he is under any other theory :—dependent, therefore, upon the Almighty for every ray of light upon his path.

Here we come round upon the question—through what channel, if through any, has the Almighty revealed His will—that will on which our mode of being, here and hereafter, depends? This great question—the question under its theological aspect—we have already said, is a separate one from that which we seek to get disposed of at the outset. We have done all that we aimed at doing for the present if we have indicated the fallacy in the Vedánti deduction—viz. that, because one may choose to give to one *result* of God's power the name of Ignorance, and then transfer that name to the *power* itself, therefore man's knowledge can avail against God's power—that, on the theory of the Vedánti, as opposed to the belief of the Christian, man's soul is less entirely dependent on the Power of God which caused it to be what it is.

* He would be—if *darkness* were his fetter, as it was in the case of Don Quixotte when he hung in terror all night, with his toes within three inches of the ground, over what he believed to be a fathomless abyss—chained by a delusion which the morning light dispelled.

In our next paper we propose to address ourselves more especially to points connected with the question under its second aspect—the "Ontology of the Vedánta."

K.

PUBLICATIONS RECEIVED.

Die Entstehung der A—Declination, and die Zurückführung ihrer Elemente auf das ihr zu Grunde liegende Pronomen, zugleich mit der Darstellung des Verhältnisses der a—nomina zu den derivierten Verbalformen. Ein Beitrag zur Geschichte der Wortbildung im Indogermanischen von A. Ludwig.

Vienna 1867.

An ingenious, learned, and instructive essay on the part played by an assumed pronominal suffix *at* in the formation of words in many of the Aryan languages. Herr Ludwig recognizes this suffix in its ramifications—*as—et—er—os—es—ep—op—ωp*; in its amplifications—*ato—atē—eto—etē; ap—o—ep—o—ale—o—al—o—el—o*; in *av—on—ev—en—on*; in the Greek, Gothic, and German infinitive, and in numerous other modifications in Sanskrit, Zend, Old Bactrian, Greek and other Indo-Germanic tongues. The work is a valuable contribution to comparative philology, and will be of special interest and use to the Greek scholar.

Vividhaviṇṇauavistāra. A Journal of Maráthí Literature for Ladies and Gentlemen. No. 1, Bombay, July 1867.

We welcome with pleasure the First No. of this literary Magazine. The Articles are well written, and evince signs of taste and scholarship. The journal is well printed, carefully edited and cheap.

The Venī-Saṅhāra, Act I, with the Commentary of Pandit Chhoṭu Rāma, Assistant Professor of Sanskrit, Pátná College.

Benares: Light Press, 1867.

This Drama is one of the text-books for candidates of the Calcutta University B. A. Examinations of 1869 and 1870, and no good Commentary on it is perhaps extant. Pandit Chhoṭu Rāma (who, we are glad to say, was educated in the Sanskrit and Anglo-sanskrit Department of this College) is very usefully and creditably labouring to supply the desideratum. From an examination of several passages, we can remark that the new Commentary, so far as it goes, is lucid and exhaustive and bears testimony to the diligence and scholarship of the Author. Further remarks may be reserved till the work is completed.

Rādhākānta-Nripateś-Charitra-Satakam Śrī Tārā-charaṇa Śarmanā virachitam.

Calcutta: Girīśa-Vidyāratna's Press, 1867.

Lovers of Sanskrit will peruse with interest this Elegy on the death of the illustrious Rājā Rādhākānta Deva. Although many of its conceptions are borrowed, the poetry is not altogether devoid of originality. The language notwithstanding some grammatical inaccuracies, is generally chaste and idiomatic, excepting, of course, the couplet one half of which consists of this huge and hideous hybridism—

तस्या नाइद कमैवङ् इष्टार् आप् इयिद्योपाधिम्

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

SIR,

The God Yama seems as if he had, this year, directed all his attention towards the most eminent of the Pandits of India. The tears of sorrow which we shed at the death of Pandit Premachandra Tarkavāgīśa had hardly dried up, when the knell tolled in another quarter and announced that Pandit Viṭṭhala Śāstrī was no more. Pandit Hīrānand Chaube who, for more than half a century, held the first place in the eye of the Public, as an eminent Sanskrit Scholar and a zealous antiquarian, also shared the lot of humanity on Sunday last. The death of this learned Pandit suggests a short retrospect of his career.

He was born in a village in the district of Goruckpore. His father died when he was a boy, without bequeathing to him the advantages of wealth or rank. As a poor Brāhmana he came to Benares to prosecute the study of the Sanskrit language; which he did with assiduity and success. He had to struggle with the difficulties which merit generally meets with when involved in poverty. But he was not to suffer these long. Pandit Śālagrāma Upādhyāya, on getting the post of Hindū Law Officer in the Sudder Court at Agra, recommended Pandit Hīrānanda to officiate for him in the College. He served in the Sanskrit College for more than twenty years as the Professor of Rhetoric. This connection with the College at once raised him from the recesses of obscurity. His uncommonly great talents, accompanied with his simplicity of manners and openness of heart, recommended him to the notice of the nobility of Benares. He cultivated their society (of course for gain's sake) with assiduity up to the time of his death.

There was yet a brighter prospect before the Pandit. He was chosen for the post of Hindū Law Officer at Agra. He discharged the responsible and onerous duties of this situation with integrity and honesty. The Officers in the Court were perfectly satisfied with him. He had all which could make a man happy in this

world—wealth, knowledge, influence. But his happiness was not without alloy. His eldest and the most promising of his grandsons died. This was too severe a trial for his old age. Fortunately for him the post which he held was soon abolished and he was allowed to retire on a moderate pension. The rest of his life he passed at Benares in devotional exercises.

This eminent scholar, I am sorry to say, left no published works to perpetuate his memory. He amused himself at his leisure with poetical compositions which he would sometimes read to his friends. These poems breathe the spirit of originality and have been pronounced by learned Pandits to bear the type of a true genius. He also wrote a treatise on Sanskrit Grammar which has not yet been published. It is however hoped, as his sons are in good circumstances, that it will be soon published. The critical remarks on it till then may be reserved.

As this reverend personage for a long time bore an honorable connection with the Sanskrit College of which the Pandit is a Journal, I hope you will not deny me a space in your columns for the insertion of these lines.

I remain

BENARES COLLEGE,)

Yours truly,

The 9th July 1867.)

AN ADMIRER.

ADVERTISEMENT.

"THE PURNAMASIYI PATRIKA." a monthly Sanskrit Journal to contain rare Sanskrit works will be published from the month of September.

RATE OF SUBSCRIPTION.

For one year,	Rs. 9 0 0
" 6 months,	" 5 0 0

All subscriptions to be paid in advance.

The Journal will be sold by Durga Sankara Mokerji, Akia Buttola, Benares.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be charged for according to the space occupied.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालादयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपञ्चद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 16.

Benares September 1st, 1867.

Vol. II.

॥ मीमांसाजीवरक्षा नाम ॥

प्रकरणपञ्चिकायां दशमं प्रकरणम् ॥ १० ॥

प्रभाकरगुरोर्भावं परिभाष्याभिधीयते ।

मीमांसाजीवरक्षेयं क्षणिकत्वनिराक्रिया ॥

तत्र सुगतमतानुसारिणः क्षणिकानेव सर्वपदार्थानभिदधति । किं पुनरेषां प्रमाणं । न तावत् प्रत्यक्षं क्षणिकतामीचितुं क्षमते स्तम्भादिभावविषये निपुणमपि निरीक्षमाणस्य क्षणिकत्वाध्यवसायाभावात् । स्यादेषा मनीषा क्षणिकता नाम भावस्वभावावहिर्भाविनी । तेन भावानुभावादेव प्रत्यक्षं क्षणिकतामपि साक्षात्करोतीति । तदिदं मनोरथमात्रं । तथाहि संविच्छिन्ना विषयव्यवस्थितय इति स्थितिरविवेकादा सकलवादिनां । तदियमपि क्षणिकता वस्तुस्वभावभूता सती संवित्संततिमधिरोहन्ती तदव्यतिरेकिणी व्यवतिष्ठेत नान्यथा । नच तथा संविदमनुदीयमानामुदीत्तामह इति कुतस्तस्याभास्वभावान्तर्भाविता । कुतस्तरां तदवबोधेनावबोधः । अथ मन्वीरन् क्षणिकता प्रत्यक्षमीक्षितापि न निश्चयपथमवतीर्णा तेनाहोतिवावभातीति, तथापि तस्यां न प्रत्यक्षं प्रमाणं । तत्र हि प्रत्यक्षस्य स्वभावतो विकल्पविरहितस्य तत्पृष्ठभाविना प्रत्ययव्यापारोऽनुगम्यते तत्र प्रत्य- ॥ :: ॥ ::

॥ प्रकरणपञ्चिकोपसंहरणम् ॥

अथायं मीमांसाजीवरक्षानामको दशमप्रकरणोपक्रमयन्त्यः पूर्वाङ्क एवाङ्कनाहोऽपि भाष्ययिमभागोपलम्भसंभावनया नाङ्कितः । यदा च बहुलपरिश्रमपूर्वकगवेषणेनापि नासादितस्त-

वेदानामीवशतयेयानेवाङ्कनेन प्रकाशितः । परंत्वेतदन्वेषणपरिश्रमेण श्रान्तानप्यस्मानेतच्चिबन्धराजशेषलिप्सा प्रकृतपञ्चद्वारा प्रचिकाशयिषा च न मुञ्चति । तेन च महाशयान् काशीविद्यासुधानिधिचकोरान् प्रार्थये यद्ययमवशिष्टांशः समयान्तरेऽप्युपलभ्येत तदाप्यत्र प्रकाशयिष्याम्येव युष्माकं प्रदर्शनायेति ।

अस्य च ग्रन्थस्य मीमांसाजीवरक्षाभिधादस्मात् प्रकरणादवश्यं परैरपि प्रकरणैर्भाव्यम् । मीमांसाप्रकरणग्रन्थान्तरेषु दृश्यमानानां निरालम्बनवादशून्यवादनिरीश्वरवादादीनामुपपादनस्यैषु प्रकरणेष्वनुपलम्भात् । “कार्यान्वितस्वार्थं पदानां शक्तिरिति सकललोकप्रसिद्धगुरुमतस्या,” च ग्रन्थे निर्भरेणोपपादनस्यैतावत्पर्यन्तमनुपलम्भा “ज्जातिशक्तिव्यवस्थापनस्य,” व्यक्तिकोषोपपत्तिप्रतिपादनस्य, “निषेधवाक्यानां प्रतियोगित्वेन धात्वर्थविशेषिताभावधर्मिकविध्यर्थकलकाराद्वयप्रकारकबोधतात्पर्यकत्वसिद्धान्तस्य,” “जात्यखण्डोपाधीतरधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकानां व्यक्तिशक्तिव्यवस्थापनस्य,” “कुञ्जशक्तिस्वरूपनिरूपणस्य,” चासत्त्वेन न्यूनताप्रसङ्गाच्चेत्यलमतिविस्तरेणेति शम् ॥

॥ सांख्यशास्त्राध्यापको वेचनरामशर्मा ॥

अथ वेदान्तादिनिबन्धेषु शैवमतस्य प्रायो निरूपणादिदं शैवमतमतिप्राचीन, मतिविरलप्रचारं च कालवशाज्जातं, तच्च वेदमवश्यं प्रकाशयोग्यमित्यस्मिन् महानिबन्धेषु गवेषमाणेषु श्रीमद्विरङ्गलसंस्कृतविद्याप्रधानाध्यापकैः प्रमदादासमित्राभिधानैर्महाशयैर्महता प्रयत्नेन देशान्तरागतान्ज्योतिस्वरूपनामककोविदाचरेश्वरपरीक्षाया निबन्धः सव्याख्योऽतिदुर्लभः काश्यामप्यनुपलभ्यमानः संपाद्यास्मिन् काशीविद्यासुधानिधौ प्रचिकाशयिषया संशोध्य समर्पितः ।

स चायमतिप्राचीनलेखशैलीसमनुगतो वेदान्तन्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसाबौद्धजैनशाक्यभिक्षुप्रभृतिवादनिराकरण-पुरस्सरं शिव एव ज्ञानक्रियाश्रयः सर्वेश्वर इति महतीभिर-तिविचित्रयुक्तिभिः साधयन्मृदुचरैतादृक्प्रबन्धो महानिबन्ध-शिरोमणिर्दर्शनमात्रेण विचारसङ्ग्रहयानां परमाह्लादको भवे-दिति संभाव्यते । एतच्चिबन्धनिर्माता, माधवाचार्येण स्वकृत-सर्वदर्शनसंयहे यदुक्तं सिद्ध्यगुरुभिरित्यभिधाय ॥

“कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्वि न कर्माद्यनपेक्षताः,

इत्येतत्प्रबन्धीयकारिकाधस्योपन्यस्तत्वात्, तदपेक्षयाप्य-तिप्राचीनः सिद्ध्यगुरुपदव्यपदेशोऽस्तीति निश्चीयते ।

टीका त्वस्य नारायणकण्ठसूरिसूनुभट्टभट्टरामकण्ठसूरि-विरचिता प्रकाशाख्या । सापि संदर्भपरिपाटीनिरीक्षणदति-प्राचीनैवेति मन्यते चेत्तः ।

सोऽयं नरेश्वरपरीक्षानामधेयस्तिभिः काण्डैः संपूर्णोऽङ्गो-ऽस्ति । तत्र प्रथमे काण्डे, ईश्वरपरीक्षाया जीवपरीक्षाधीन-त्वाज्जीवपरीक्षाभिहिता, तथा च, नरेश्वरपरीक्षागतकारिका ।

ज्ञाता कर्ता च बोद्धा च बुद्ध्वा बोध्यं प्रवर्तते ।

प्रवृत्तिफलभोक्ता च यः पुमानुच्यतेऽच सः ॥ १ ॥

इति । द्वितीये शंभुरेव भोगमोक्षविधाता सर्वेश्वर इति । तृतीये च पराभिमतेश्वरप्रतिक्षेपो मोक्षनिरूपणं चेति ।

तदिदमतिप्रौढं निबन्धनं विपश्चितां विचारारसिकानां मनोरञ्जनायेह प्रकाश्यत इति ह्यतः बहुवर्णनेनेति शम् ।

॥ सांख्यशास्त्राध्यापको वेचनरामशर्मा ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ नरेश्वरपरीक्षा ॥

तं शक्तिशक्तिमद्रूपं नत्वा नारीश्वरं परम् ।

नरेश्वरपरीक्षाया अन्तरार्थः प्रकाश्यते ॥

प्रकरणस्य तावदस्य प्रयोजनमाह ।

(१) अथ मेयाब्धिरक्षस्य शंकरस्यामितद्युतेः ।

परीक्षां लेखतो वच्मि पुंश्रीक्षापुरःसरम् ॥

अथेतीश्वरपरीक्षा वक्तव्यतयाधक्रियमाणाभिधेया, तस्याः प्रयोजनं तु परमेश्वरविषयज्ञानोत्पादः, परस्य श्रेयसः साधन-मिति वक्ष्यति प्रकरणसमाप्तौ । अत्र तु समस्ततत्त्वभुवनादि-प्रमेयसागरसारत्वेन, भगवतो रत्नरूपतया, शंकरपदेन तदेवाह, श्रेयस्करो हि सवश्चिन्तामणिरिव परीक्ष्यते । संबन्धश्चोपा-योपेयलक्षणोऽर्थसिद्ध इति । एवं सर्वस्य प्रेक्षावतोऽत्र प्रवृत्ति-सिद्धिः । अनेन दर्शनान्तरसिद्धानां हरिहरहरिण्यगर्भादीना-

मीश्वरत्वेऽप्यशंकरत्वाच्च प्रेक्षावन्तः परीक्षायां प्रवर्तन्त इति दर्शयति । अथ कथं तस्यैव तथाभूतत्वम् “यतोऽमितद्युतिः” । यस्तु प्रकृतिः प्रकृतेश्वरवादिभिर्ब्रह्म ब्रह्मविद्विन्नोपायो वा पाञ्चरात्रैरीश्वरो, जगदुपादानकारणत्वेन, कल्पितः, स, तत एव, मृदादिवदचेतनत्वप्रसङ्गे सति, मितशक्तिरेव । गुणात्मापि सांख्यैः प्रकृतेः कर्तृत्वाभ्युपगमादीश्वरो रहः कर्ताभ्युपगत एव, विकारेश्वरवादिभिरपि ब्रह्मणो हिरण्य-गर्भाख्यो महाविभूतिश्चातुरात्म्यलक्षणश्चेश्वरो योऽभ्युपगत-स्तस्य सर्गप्रलययोगान्मितशक्तित्वमुपगतमेव १ । यैरपि पुरुष-विशेषः, प्रकृष्टतरबुद्ध्यादियोगात् क्लेशादिभिरपरामर्शोच्चे-श्वरो वर्ण्यते, तैरपि बुद्ध्यादीनां व्यक्तत्वेनावश्यं विनाशात्, तस्य मितशक्तित्वमेष्टव्यम् । यैस्तु मनःसंयोगादीश्वरो गीयते तैर्मनसोऽप्यचेतन्ये सत्यनेकत्वाद् घटादिवत् कार्यत्वेनानित्य-त्वतोऽसावपि मितशक्तिरभ्युपगन्तव्यः । नित्यत्वेऽपि च मनसो, मुक्तात्मवत्, तत्संयोगस्यानित्यत्वात् तत्रैव प्रसङ्गो-निवार्य एव । “व्यापकत्वान्मुक्तात्मनामपि मनःसंयोगोऽस्तीति चेत्, तर्हि तेऽपीश्वरा इति स्वागमविरोधः, “संयोगेऽपि मनसोऽदृष्टवशात्, करणत्वमिति चेत्, ईश्वरस्य तदभावा-दनीश्वरत्वप्रसङ्गः, “ईश्वरस्य स्वशक्त्यैव सर्वदा मनोयोगः, इति चेत्, मनोयोगाच्छक्तत्वं, शक्तेश्च मनोयोगः, इतीतरेतरा-श्रयत्वाच्च किंचिदेतत् । अयं तु परमेश्वरो, वक्ष्यमाणनयेन, सर्वत्र सर्वदा चाप्रतिहतशक्तिरित्यमितद्युतित्वेन, शंकर उक्तः । अत एव नात्र प्रकरणान्तरोष्विव नमस्कारपूर्वं प्रवृत्तिः, तत्प-रीक्षाभिधानेनैव सर्वविघ्ननिवृत्तेः, प्रकरणकरणसामर्थ्यव्यक्तेर्वी-त्यादात्, तथा च श्रुतिः,

“यस्य तत् परमं तेजः शैवं हृदि विराजते ।

ब्रह्मादयोऽपि हि सुरा न तं हिंसन्ति साधकम्” ॥

इति । इयं च परीक्षा पुरुषपरीक्षापूर्विकैवोपपद्यते, यतः के-चित् “पुरुष एवेदं सर्वमतः किमीश्वरेणे”, त्याहुः, न्ये तु प्रतिवर्णं स्वरसत एवाथानामुत्पत्तिविनाशादधिष्ठातृशून्यत्वम्, परं तु “यावज्जीवं सुखं जीवे”, दिति, “कर्मादाधिष्ठेयाभावा यतस्तत् किमीश्वरेणे”, त्याचक्षते, इति पुरुषपरीक्षया विना तत्परीक्षा नोपपद्यत एवेति प्रथमं सैवोपक्रम्यते ।

(२) ज्ञाता कर्ता च बोधेन बुद्ध्वा बोध्यं प्रवर्तते ।

प्रवृत्तिफलभोक्ता च यः पुमानुच्यतेऽच सः ॥

ज्ञाता ज्ञानशक्तियुक्तो, न तु सांख्यभेदानामिव, नैयायिक-वैशेषिकाणामिव वा, नित्यानुमेयः, सर्वदार्थप्रकाशकत्वेनाप्य स्वतोऽवभासनात् स्वत एव स्वानुमेयत्वानुपपत्तिश्चेति वक्ष्या-मः । कर्ता क्रियाशक्तियुक्तस्तच्छक्त्यैव शरीरादौ स्पन्द्याद्यनु-

१ अभ्युपगतमित्यर्थः, इति ।

भूतिः न तु सांख्यानामिवाकर्ता, स्वानुभवविरोधात्, न च शक्तियोग एव परिणामितात्मनश्चिच्छक्तेरप्यभावतो नैरात्म्य-प्रसङ्गात्, अपितु स्पन्दो रूपान्तरापत्तिर्वा । सा चास्य तत्कर्तृत्वादेव न संभवतीति चिच्छक्त्येव क्रियाशक्त्यापि योगस्य न विरोध इति वक्ष्यामः । “चे”ति समुच्चितमेतदात्मनो रूपं, न प्रत्येकम् । अपिच बोधेनाध्यवसायात्मना बुद्धिरूपेण प्रत्यक्षेणैव “बोधं बुद्धा,” निश्चित्य, प्रवर्तते, न तु जैमिनीयादीनामिव, नित्यानुमेयेनैव, तथैवानुभवादिति वक्ष्यामः । “बोधं,” च व्यतिरिक्तं वस्त्वेव बुद्धा, न तु शून्यवादिनामिव ज्ञानं, बोदान्तभेदानामिव, वाऽवस्त्वेव, तस्य नीरूपाख्यत्वेन सर्वशक्तिविरहलक्षणत्वाद्बोध्यस्वभावत्वायोगः । तद्वोगे वा न तथात्वमिति । किंच “बोधं बुद्धे,”ति न बोध्यधर्मस्तद्वोधो, जैमिनीयभेदानामिव, तस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् सर्वबोद्धुबोध्यताप्रसङ्गात्, अपितु बोद्धृस्वभाव एव स्वप्रकाशात्मेति दर्शयति । “प्रवर्तते,” इत्येवंविधाभागमपूर्वं कार्यकरणादिक्रियां दृष्टफलामदृष्टफलां च कर्तुमारभते । तदकर्तृत्वपक्षे तु, प्रकृतेरेव कर्तृत्वाभ्युपगमात्, तत्प्रेरणया विना, विवशस्योन्मादादिनेव, कार्यकारणानि स्वत एवास्य यत्र तत्र प्रवर्तन्, इत्यनुभवसिद्धस्वात्मकर्तृकत्वविरोध इति सर्वमये व्यक्तीभविष्यति । अपिच “प्रवृत्तिफलभोक्ता चे,”त्यक्षणिक्, क्षणिकत्वे ह्यन्य एव दानादिक्रियानुष्ठाता, न्यश्च तत्फलभोक्तेति, सर्वदैकरूपस्थिरयाहकस्वसंवेदनात्मना सर्वव्यवहारहेतुभूतेनानुभवेन विरोध इति वक्ष्यामः । एवं विशेषणविशिष्टतया, प्रत्यात्मं, स्वसंवेदनसिद्धो यः पुरुषः सोऽत्रास्मिन् दर्शने सर्वान्यविप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपाद्यत इति प्रतिज्ञार्थः ॥

तत्रास्य तावत् प्रत्यक्षाविरोधमाह ।

(३) कर्त्तादिना चतुष्केण व्यवहारः समाप्यते ।

सर्वेण हि वादिनानुभवसिद्धत्वेनानादिप्रकृष्टो लोकव्यवहारोऽनुसर्तव्यः । स च सर्वा लवनपचनाद्यात्मकः । “कर्त्तादिना चतुष्केण,”त्युपलक्षणं, क्रियानिबन्धनेन कारकभेदेन यथासंभवं क्वचिदेकेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा षट्पर्यन्तैर्निष्पाद्यमानो दृश्यते । क्रियया हि विना, कर्तृकरणादयोऽर्था एव न तु कारकवैचित्र्यमासादयन्ति, सा च न तैर्विनेति ॥

“अथ किमनेन क्रियाकारकविशेषवादेन, सामयीलक्षणा हि बीजादयोऽर्थास्तत्तदवस्थायुक्ता एव विशिष्टमङ्कुरादिकार्ये, प्राग्भावमात्रेण कारणतया करिष्यन्ती,”ति कारणैकान्तवादिनो जैनाः । तदयुक्तं, यतः ।

(४) व्यवस्थापयितुं शक्यो नायमेकान्तवादिभिः ॥

एवं हि, हन्तृवध्ययोर्दातृयाचकयोर्वा, प्राग्भावमात्रेणैक-

स्मिन् वधलक्षणे, दानादिके वा कार्ये, कारणत्वमविशिष्टमिति समानफलत्वं भवतां प्रसज्येत । न, “स्वरूपभेदेन तस्या एव सामर्थ्या, आन्तरविशेषकतत्वा,”दिति चे, किंचिदेतत्, उभयोरपि दुष्कृतत्वात् कारणात्वाच्च । “हन्तुरिव वध्यस्याप्यसौ वधः पर एवं, स्वपरसंतानभेदापेक्षतयैतदुक्त,”मिति चेत् । अस्तु, उपयोगभेदस्तु नास्त्येव, “स्वपरसंतानभेदात्, सोऽपि कथंचिदस्ती,”ति चेत्, तर्ह्ययमेव कर्तृकर्मादिभेदात्मकः क्रियाकारकविशेषवादिभिर्न * व्यवस्थापयितुं शक्य इति तद्व्यवस्थापनाय, कारकवादोऽभ्युपगन्तव्य इत्यबाधः प्रतिज्ञार्थस्य । एतच्च दानादावप्यनुसंधेयम् ॥

ननु परमार्थतः सर्व एवायं भेदाश्रयो व्यवहारोऽसत्य एवैकस्यानन्दात्मनो ब्रह्मणः सत्यत्वात्, तदुक्तं, “नायं हन्ति न हन्यते,” इति । एतदप्ययुक्तम्, तथाहि,

(५) सर्वैकत्वप्रसिद्धौ तु प्रमाणं नास्ति किंचन ।

प्रत्यक्षानुमानयोरक्षिप्ताश्रयत्वेन, भेदविषयत्वतः प्रत्युत तद्बाधकत्वात् । “सत्तामात्रविषयत्वात् तयोरत्राबाधकत्व,”मिति चेत्, तर्हि प्रत्यक्षादिभेदासिद्धेः प्रमाणाभावः । अस्तु परमार्थेनाद्वयस्यैव शक्यत्वा, दिति चेत्, प्रमाणाभावेन तस्यैवासिद्धेरिति वक्ष्यामः ॥

अथात्र प्रमाणम् ।

(६) आम्नायश्चेत् ।

तथा च श्रूयते ।

“एकं ब्रह्म परं सत्यं नेह नानास्ति किंचन ।

इदं फेनो न किंचिद्वा बुद्धो वा न किंचन,” ॥

इति । “कार्येऽर्थे इव च सिद्धेऽप्यर्थे वेदस्य प्रामाण्यं नेपनिषद्वागस्य कर्मकाण्डवाक्यैकवाक्यतयार्थवादत्वमपितु प्रमाणत्वमेवात्रे,”ति चेत् ॥

(७) न, येनासौ वासनासंप्रकाशकः ॥

असावान्नायस्तावच्च सत्यभूतब्रह्माद्वैतप्रतिपादकत्वेन प्रमाणं, तस्य सर्वपरिकल्पनातीतरूपत्वतस्तद्विषयत्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वे त्वागमस्यापि सत्यत्वाद, सतोऽतद्विषयत्वेनाप्रमाणत्वात् सत्याद्वैतसिद्धिः । द्वैतनिबन्धनत्वात् प्रमाण-प्रमेयभावस्येति । यदि परमस्याः सकलभेदरूपायाः प्रतिपत्तेरविद्यावासनात्वप्रकाशकत्वेन प्रमाणमभ्युपगन्तव्यः, † पारम्येण तद्वैतात्मनि, यदाहुः, “नेति नेत्यात्मगति,”रिति, ततश्चावस्तुविषयत्वादस्यैव, बन्ध्यासुतो यातीत्यादिवाक्यजातस्यैव, प्रामाण्याभावात् पुनरप्यद्वैतासिद्धिरेव ॥

* क्रियाकारकविशेषवादो दृष्टादृष्टफलहेतुभूतो व्यवहारविच्छकारणैकान्तवादिभिर्न इति पाठान्तरम् ।

†—मभ्युपगन्तव्यम् इति पाठान्तरम् ।

“यदेवं भेदस्य सत्यत्वात् प्रतिशरीरमिव प्रत्यर्थं प्रति-
क्षणं च बाह्यस्यार्थस्यानहंकारास्पदस्याहंकारास्पदं प्रतिक्षणं
विज्ञानं भिन्नमेव याहकमनुभवसिद्धमस्तु, नान्यः कश्चिदात्मा
नामे,ति वैभाषिकाः, तस्यापलब्धिलक्षणप्राप्स्यानुपलब्धेः । अ-
नुपलब्धस्वरूपस्य च सत्ता दुःसाधैव, सत्यम् । अत एवेन्द्रिया-
दिरिव कार्यादात्मापीच्छात्मकादनुमीयते, इति नैयायिकाः ।
तदयुक्तम् । कार्याद्वि कारणमात्रं सदृशमेवानुमीयते, अतश्च
पूर्वं विज्ञानमेव पूर्वतरज्ञानजसंस्कारसहायमुभयत्रादिसिद्धं
नीलपीतादिज्ञानानामिवास्याः कारणमस्तीति कुतो विसदृश-
तरादृष्टहेत्वन्तरसिद्धिः, तदुक्तं,

“यस्मिन् सति भवत्येव यत् ततोऽन्यस्य कल्पने ।

तद्वेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः, ॥

इति । न, नीलादिज्ञानानामिवास्याः कार्यत्वासिद्धेः । इच्छा-
हि पूर्वानुभूतसुखसाधनत्वाद्यनुसंधानसामर्थ्यसिद्धतत्समान-
कर्तृज्ञानसहभाविनीति ज्ञानन्तरस्यैव शरीरविज्ञानान्तरादि-
भ्योऽपि कार्यत्वेन व्यावर्तमाना विशिष्टं ज्ञातारं स्थिरमनुमा-
पयतीत्यात्मसिद्धिः । “नहि य एवाहं द्रष्टा स एवेदेत्येतद-
न्यत्रोपपद्यते यतः, न, असिद्धत्वात्, नहि तत्समानकर्तृज्ञानस-
हभावित्वमस्याः सिद्धं, तत्सिद्धत्वे हि ज्ञानविषयत्वात्
प्रत्यक्ष एवात्मोक्तः स्यादिति नित्यानुमेयत्वाभ्युपगमविरोधः ।
“नन्वत एव तदपि सर्वात्मनां सुखसाधनत्वाद्यनुसंधानसाम-
र्थ्यतः साध्यतः, इत्युक्तं । किमिदं सामर्थ्यं येन तस्य सिद्धिः ।
“अन्यथानुपपत्तिरेव, सा कस्य, न तावदिच्छायाः, अनुसंधान-
ज्ञानत एवास्याः समुत्पादात् । “अथ तस्यैवानुपपत्तिरिति,
न, तस्यापि पूर्वानुभवसंस्कारत एव भवद्विरप्युत्पादाभ्युपग-
मात्, तर्हि “स एव संस्कारो नित्येन धर्मिणा विना नोपपद्यत
इति ततस्तत्सिद्धिः, न, अनित्यानामेवात्यन्तबीजानां लाक्षादि-
संस्कारस्तत्पुष्पाणिमादिना, सिद्ध इति विज्ञानसंततावेव
क्रमवत्यां स सिध्यति नान्यत्रात्यन्तासिद्धे इति न विद्वः ।
प्रयोगादम्बरव्यतिरेकेण कस्यासिद्धिः, येन तदपि हेतुविशेषणभूतं
ज्ञानं साध्यते । एतेन वैशेषिकोक्तमपि प्राणापाननिमेषोन्मेष-
जीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकारैः स्मृत्यादिभिरात्मानुमानं प्र-
त्युक्तं, तथाहि “तिर्यगतिस्वभावस्य वायोर्ध्वाधःप्रेरणं
नोपपद्यते । भस्त्राध्मातेव कश्चित् कल्प्यः । एवं निमेषोन्मेषा-
दीनां देहावयवाश्रितानामपि यन्त्रपुरुषवत् प्रयत्नोक्तोऽधिष्ठा-
ता जीवनस्यापि, धर्माधर्मकार्यतया, तदुणाश्रयभूतो मनसोऽ-
प्यचेतन्यादृशादेरिव, प्रयत्नवान् प्रेरको, दाडिमाद्यन्तररसफ-
लदर्शनेन, दन्तोदकात्मकरसनेन्द्रियविकारस्यानेकगवाचवत्,
सर्वेन्द्रियार्थानुसंधाता कश्चित् कल्प्यः । तच्च विज्ञानमेव
प्रवाहात्मकं संस्कारादिवशतः पूर्वाक्ताशेषार्थक्रियानिर्वर्तकमु-

भयवादसिद्धमस्तीति कुतोऽन्यः सिद्धतिः, । “यदपीच्छादी-
नामचानुपपत्त्यत्वाद्रसादिवद् गुणत्वे सत्ययावद्व्यभावित्वा-
च्छरीरादिविशेषगुणत्वप्रतिषेधेन परिशेषादात्मनो गुणिनोऽ-
नुमानं, तदपि दृष्टान्तासिद्धेर्व्याप्यभावादनैकान्तिकम् । नहि
रसादीनां गुणत्वमस्माकं सांख्यानामपि वा प्रसिद्धं, रूपरसा-
दिसमुद्रायव्यतिरेकेणान्यस्य कस्य चिदाश्रयफलादेर्धर्मिणोऽनुप-
लम्भात्, अत एवाग्नस्य रस इति भेदव्यपदेशः, समुदायैकदे-
शत्वव्यापनाय, वनस्य धवः शोभत इतिव, दुपपद्यत एव । “कस्य
तर्हीयमिच्छा, इष्टमागस्य कर्मणो यासादेरेव । अथ “हेतोः
कस्येत्युच्यते, यतोऽनन्तरं दृश्यते तस्य विशिष्टस्यैव ज्ञा-
नस्य पूर्वतरज्ञानजसंस्कारपरिपाकात्मनः । “कथं तर्हि देव-
दत्तस्येच्छेत्यादिकोऽत्र कर्तृत्वव्यवहारः, लौकिकः, कुतर्कदर्श-
नाभ्यासमूलोपहत एव, वितस्तायाः प्रवाह इतिवच्चाविशिष्ट-
ज्ञानप्रवाहसंबन्धिताप्रदर्शनार्थो युक्त एव । आत्मवादनामपि
वा देवदत्तस्य स्वात्मैवात्र प्रमाणमिति कथमसौ व्यवहारः प्र-
माणेनानुपपद्यमानः, “कल्पित एवे,ति चेत्, कृतं व्यवहारेण ।
प्रमाणमेव हि सत्येतरत्वव्यवस्थापनायानुसरणीयम् । तच्चे-
तरत्रापि समानमिति ज्ञानमेव विशिष्टमिच्छा । न तु गुणः
कस्य चित् । यदपि सांख्यैः “संहतानां पारार्थ्यं शयनादी-
नामिव कार्यकारणानां परसिद्धावनुमानं, मुपन्यस्तं, तदपि,
उभयवादसिद्धं विज्ञानमेव साध्यतीति सिद्धसाधनम् ।
“विज्ञानस्यानित्यत्वात् क्रमेण संहतत्वमिति ततोऽप्यन्योऽसं-
हतः परोऽनुमेयः, सत्यम्, यदि तथाभूतेन व्याप्तिः सिद्धा
भवेत्, संहतानां हि दृष्टान्ते संहतशरीरादिविषयमेव पार-
ार्थ्यं सिद्धमिति ज्ञानमेव तथाभूतं सिध्यति, अन्तेऽप्यनवस्था-
परिहारार्थं कस्यचित् तथा भूतस्यैवाभ्युपगमान्नान्योऽतथाभूतः ।
नहि यद् दृष्टान्तापरिदृष्टमसिद्धव्याप्तिकं वस्तु, तद्वेतुः स्वश-
क्त्यैव साधयितुं शक्नोति । ज्ञापकोऽयं न कारको यतः । नच
“ज्ञानमस्माकमसिद्धं, मिति वाच्यम् । अर्थप्रकाशो ह्ययं सकल-
लोकप्रसिद्धोऽनुभूयत एव । “नचासावर्थधर्मा, ऽर्थवैलक्षण्येना-
ध्यात्ममनुभवाद्, अर्थस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् सर्वप्रत्यक्षताप्रस-
ङ्गाच्च, नापि पुंस्वभाव, स्तस्यासिद्धेः, सिद्धौ चाप्रकाशात्मनो व्य-
तिरेकाभावात्, तस्याप्यप्रकाशरूपत्वमित्यायातमान्धमशेषस्य
जगतः । तदुक्तम्

“अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति” ।

इति । प्रदीपवत् स्वपरप्रकाशैकस्वभावत्वेन विशिष्टार्थ-
प्रकाशकं विज्ञानमनुभवसिद्धं नापहेतुं शक्यमिति, तदिदमुक्तं

“ज्ञानार्थो सहभावरूपतुलया जातो विभाषा मतः” ।

इत्यात्मना भोक्तादिरूपेणान्येन शून्याः स्वान्धाः, इत्यात्म-
शून्यवादिनः । अज्ञाचार्य आह ।

(८) नाभावः शक्यते वक्तुं प्रत्यये सर्वसाक्षिणि ।

शून्यता तेन सर्वेषां भावानां बोधवाधिता ॥

यदेवं सर्वार्थसाक्षात्करणप्रवृत्ते ज्ञानात्मनि ग्राहकस्वरूपे प्रत्यक्षसिद्धे सत्यभावो नात्मनः शक्यः प्रतिपादयितुं, मनुभव-सिद्धत्वात्, भोक्तृत्वं हि ज्ञानवृत्त्युच्यते, तदेव च पारमार्थिकमात्मनो रूपं तच्च भवद्विरप्यनुभवसिद्धमित्युक्तम् । अतः किमन्यत् साध्यमिति । “ननु च प्रत्यये प्रतिक्षणं च भिन्ने-वेदं ग्राहकरूपं विज्ञानमस्माभिः प्रतिपादितं, न त्वात्माभिधानः कश्चित् सर्वार्थसाक्षिभूतोऽर्थः, यदि च तदेवासावित्युच्यते, भवतु नाम भेदः, परं सर्वेण त्वात्मवादिना स्थिररूपोऽसौ दृशनीयः, इति चेत्, उच्यते, नात्र भवदभ्युपगमोऽङ्गत्वेनास्माभिरुक्तो, नहि प्रतिदर्शनं व्यवस्थापकानां सर्वप्रमातृणामनुभवभेदः संभवति, तस्य स्वभावसिद्धत्वात्, यदाहुः,

“ज्ञानं प्रत्यभिलापं च सदृशौ बालपण्डितौ,

इति । तत् स एवायं सकललोकप्रसिद्धः स्वानुभवो निरूप्यतां, “किं प्रत्यये प्रतिक्षणं चापूर्वाऽपूर्वः पूर्वोत्तराभ्यामनुभवाभ्यां भिन्नः क्षणमात्ररूपावभासो ग्राहकः प्रकाशते, उत सर्वदेवाभिन्नः, इति, तत्रायं स्थिररूपः प्रकाशः सर्वदेव ग्राह्योपाधिभेदेऽप्यनासादितस्वात्मभेदः कालत्रयेऽपि तिरस्कृतस्वगत-प्रागभावप्रध्वंसाभावो नानाविधप्रमाणान्नेकचित्तवृत्त्युदयव्ययसंवेदनेऽप्यक्रियततत्तद्ग्राहकस्यैववेदनो वृत्त्यनुरालेख्यविलुप्त्येतिः सुषुप्त्यादावप्यखण्डितस्वसंवित् सततमेव स्वप्रकाशत्वेन गम्यत्वादात्मपदप्रतिपाद्यः प्रतिपुरुषं स्वसंवेदनसिद्ध इति, किमत्रान्येन साधनेन, तामेव चाभिचामनपायिनीं चात्मसंविदमाश्रित्य सर्वैः कालान्तरफलानि कर्माण्यारभ्यन्ते । क्षणिकत्वे तु तस्याः सर्वव्यवहारप्रत्यस्तमयः । सर्वानुभवानां क्षणमात्रवेदनोत्तरकालं ध्वंसतां क्षणान्तरे संभवाभावात् कः प्रवर्तते, कुत्र किमर्थं वा, यतो नहि क्षणात्मवेदिनः क्षणान्तरेऽपि नाहं ममेति पश्यतः प्रवृत्तिर्घटत इति निरीहं स्वरूपमात्रप्रकाशनिष्ठं हेयोपादेयबुद्धिविजलमभिध्याजानं विचारबोधाद्यनेकज्ञानशून्यं जगदेतद्वेदिति सर्वानुभवविरोधः, स्थिरग्राहकप्रकाशपूर्वकत्वादेवमादेरिति ।

स्यादेतत् । अस्त्ययमेकरूपस्थिरग्राहकप्रकाशोऽनपहृवनीय एव, स पुनर्न स्वसंवेदोऽपि तु ग्राहकक्षणाप्रवाह एवानुभूयमाने तत्सादृश्यदर्शनभ्रान्तेर्विकल्पैरधारोपितोऽम्भःप्रवाहस्यैवैक्यमिति भ्रान्त एव, अत एवास्यात्मग्रहत्वात् सर्वानर्थमूलत्वेनोपशमाय भगवता सुगतेन तैरात्म्यविषयः प्रतिपत्तभावना-ल्लो विषयः प्रारब्धः, यदाहुः,

“मिथ्याध्यानोपहानार्थं यतोऽसत्यपि भोक्तरि, ।

इति, तदयुक्तम्, विषयवैलक्षण्येन कर्मतयाध्यात्ममस्य संवेदनात् । यदि ह्ययमारोपितः स्यादारोपकाद्ग्राहकरूपाद्दे-देन विषयवद्भासेत, देवदत्तबोधः स्थिर इतिवत्, नचैवमयमनुभवोऽपि तु विषयप्रकाशत्वेनान्तर्ग्राहकस्वभावस्तत्समारोपकाभिमतयहीतृरूपत्वेन तदापि स्थिर एव संवेद्यते, तस्यापि हि स्वतः क्षणमात्ररूपत्वेनाप्रतिभासनात् । तत्प्रतिभासित्वे ह्यारोपानुपपत्तेः, आरोपस्य पूर्वोपरपरामशंरूपत्वेन स्थिरबो-धनिवर्त्यत्वात् । नच क्षणात्मनोऽपि युगपत् पूर्वोपरकालयुक्त-दीर्घविषयत्वतः समारोपकत्वं, अयोजनात्मकत्वेनाविकल्पक-त्वादलातचक्रादिप्रतिभासवत्, अत एव युगपच्छब्दार्थविषय-त्वेऽपि योगिज्ञानमविकल्पकमित्युक्तं, भवद्विः । “योजितविषयं त”, इति चेत्, सर्वेषां क्षणिकत्वेन योजनानुपपत्तेर्न किंचिदे-तत्, अत एवानेकस्यापि क्रमभाविनो विकल्पक्षणास्यानारोप-कत्वमित्यारोपासंभवादस्तंगतस्तव, विकल्पः । नच ग्राहकात्मा ग्राह्यीकर्तुं शक्यते, येन स्वात्मन्यधारोपेण स्थैर्यमारोपितमि-त्युच्यते । स्वात्मन्यविकल्पको विकल्पो यतो, ऽत एवास्याहं-प्रत्ययविषयतापि न संभवति, अपि तु अहंप्रत्ययप्रकाशरूपतैव, तदापि तेन रूपेण स्थिरतयैव भासनात्, नहि कालत्रयेऽपि ग्राहकात्मनो ध्वंसः संवेद्यत इति युक्तं । यस्य हि प्रागभावः, स उत्पन्न उच्यते, यस्य तु प्रध्वंसः स नष्टः । यस्य पूर्वोत्त-रयोः कोट्योर्नास्त्यभावसंवित्, प्रतिक्षणं स समुत्पन्नो निरुद्धो वेति न शक्यते वक्तुं । नचास्वसंवेदः संविदुर्मा भवतीति वक्ष्यामः । तत् स्थूलसूक्ष्मयोरिव स्थिरक्षणिकयोः परस्पररूप-त्वाद्यथा विद्युदादौ क्षणिकत्वं प्रमाणसिद्धं सदक्षणिकत्वं व्यावर्तयति, एवं ग्राहकात्मन्यारोपासंभवात् स्थैर्यमवभास-मानमसंशयं क्षणिकत्वं व्यावर्तयतीति युक्तं, नच स्वसंवेदनस्य तथात्वे बाधः संभवति, बाधकाभिमतस्यापि तेनैव स्थिरात्मना संवेदनात्, अन्यथा बाधकत्वायोगाद् भ्रान्त्यभावाच्च । भ्रान्तमपि हि विज्ञानं सर्वमालम्बने भ्रान्तं, न स्वात्मनीति दर्श-यिष्यामः । नच प्रमाणसिद्धस्य बाधकमन्तरेणान्यथाभ्युपगमो मतिमावर्जयति विपश्चिताम् । “स्थिरस्यार्थक्रियानुपपत्तिरेव बाधक”, इति चेत्, तत्रैव तस्याः समुत्पत्तिरिति वक्ष्यामः । तदेवं सर्वदेकरूपस्थिरग्राहकप्रकाशात्मानारोपित एव, सर्वार्थसाक्षितया, येन प्रतिपुरुषं स्वसंवेदनसिद्धः, तेन, कारणात्म-शून्याः स्कन्धा इति पतः प्रत्यक्षनिराकृत एव । तद्विषया प्रति-ज्ञासूत्रान्तं ज्ञातेति पदं व्याख्यातं । यदेवं ग्राहकात्मनः सर्वान् प्रत्यविशेषांचीलस्येयं संविन्नपीतस्येति प्रत्यर्थं संवि-द्वेदासिद्धिः, नहि द्वावुपलम्भौ स्तः, एकोऽर्थस्यापरश्चात्मनः, आत्मीयपलम्भात्मके च विषयोपलम्भे सत्यात्मनोऽविशेषात् तस्याप्यविशेषः, ततश्चायं विशेषस्याप्यसिद्धेरनुभवविरोधः ।

“नन्वर्थवत् तत्प्रकाशभिन्नैव संवित् संवेद्यते,” यद्वेवमात्मान्तरासंवेदनाचैरात्म्यमेव, यदुक्तं.

“नित्यं प्रमाणं नैवास्ति वस्तुभेदव्यवस्थितः,” ।

इति । “नन्वात्मापि संवेद्यत एव,” तदयुक्तं, एकमेवेदं स-
विद्रूपं हर्षविषादाद्यनेकाकारविवर्तं पश्यामो यतः, तच्चेत
संवित्, कोऽन्य आत्मा, अथात्मैवासौ, कान्या संवित्तिः, नहि प्रति-
दर्शनं संविद्रूपमन्येति युज्यते वक्तुं, येन जैमिनीयानामेतदुभ-
यरूपमित्युच्यते, तस्य नीलपीतादिवद्रुस्तुशक्त्यैव सिद्धेः, प्रति-
पुष्टमन्यथात्वायोगात् । सत्यम्, एकमेवेदं संविद्रूपम्, अस्य
तु नीलमहं वेद्वीति परामर्शप्रत्ययबलादर्थवदात्मापि संवेद्य
इति ब्रूमः, अत एव “प्रत्ययान्तर्गतत्वेनाहमंशपरामर्शात् स-
प्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमेवात्मसिद्धौ, प्रमाणमिति,” प्राभाकराः ।

“यद्वेवं पलाशानां वनं माषाणां राशिरित्यादिप्रत्ययबलात्
पलाशमाषादिव्यतिरिक्तस्यापि वनराश्यादेरर्थान्तरस्याध्यक्षतः
संवेद्यत्वतः सत्त्वप्रसङ्गः,” न, “तद्व्यतिरिक्तान्यस्य तेनासंवेद-
नान्मिथ्यैव परामर्श” इति चेत्, तर्ह्यत्रानैकान्तिकत्वात् कृतं
परामर्शनं, संवेद्यतैव निरूप्यतां, किमर्थवदात्मनोऽसौ, अथ व-
नादिवत् कल्पितैवेति, नचार्थतद्वाहकसंविद्रूपेण व्यतिरेकेणा-
न्यः कश्चिदात्माभिधानः संवेद्यत इति कल्पितैव सा, संवे-
द्यत्वे च नात्मा, संविद्रूपत्वाद् घटादिवत् । “प्रमातृत्वयैव
संवेदनाददोष” इति चेन्न, इतरैतरविरोधात् । प्रकाशकत्वं हि
प्रमातृत्वं न प्रकाशयता, प्रकाशयत्वे च प्रकाशकतानुपपत्तिः, त-
त्प्रकाशकस्यैवात्मत्वात् । “अस्तु परमार्थतस्तस्य संविल्लक्षणत्वात्
फलादरूपान्तरत्वा” इति चेत्, तर्हि प्रतिकर्म तस्य भेदा चैरा-
त्म्यं, भेदे चार्थभेदासिद्धिरित्युक्तम् । एतेन “प्रत्यर्थमात्मनो वि-
शेषाभावेऽपि तत्समवेतं ज्ञानं भिन्नमेव प्रकाशकमुपपद्यते, ततो
न विरोध” इति नैयायिकवैशेषिकपक्षः प्रतिक्षिप्तः । ज्ञानस्य
तस्मादभेदे प्रत्यर्थं भेदाचैरात्म्यमेव, भेदे तु प्रकाशकत्वान्ज्ञान-
मेवास्तु, किमन्तर्गदुनात्येन, किं कुर्मः, तथाप्यनुमानात् सिध्य-
त्येव, न, उक्तत्वात् । “नन्वात्मा स्वयमपरोक्षतया गृहीतृत्वे-
नायं प्रत्यर्थमलब्धभेदः प्रस्फुरत्येव, तद्वलात् त्वर्थप्रकटताख्यो
धर्मः प्रत्यर्थं भिन्न एवेत्युच्यते, ततोऽर्थभेदसिद्धेरदोष,” इति
कौमारिलाः । तदप्युक्तम्, अर्थस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात्
सर्वात्मप्रकटता स्यादिति सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसङ्गः । “न, विशि-
ष्टात्मजन्यत्वात् प्राप्यकर्मवदस्ये,” इति चेत्, तदयुक्तं, तदप्रकाशे
तस्याप्यसिद्धेः, प्रकाशे तु ग्रामप्राप्तिवदुभयनिष्ठतेति संवित्पक्ष
एव, स च निराकृतः । नार्थधर्मत्वेऽपि स्वत्वतत्त्वादिवदुलूकादि-
परिहारेणालोकजनितार्थप्रकटतादिवद्वा, विशिष्टात्मसंबन्धसौ-
धर्मसत्तत्र भविष्यति, ततो नातिप्रसङ्ग इत्युक्तम् । अपिच
असावप्यर्थस्य प्रकाशात्मको वा स्यात्, प्रकाशविषयरूपो वा,

पूर्वस्मिन् कल्पेऽर्थः स्वत एव तदा प्रकाशेतित्यात्मनः प्राग्ब-
प्रकाशनादसिद्ध एव स्यात् । “नन्वधुना प्रकाशमानोऽर्थः
कथमसिद्धः,” । सत्यम्, आत्मान्तरवत् स्वत इत्यात्मान्तर-
स्यासिद्ध एव, न तु तद्वलात् प्रकाशत इति, किमतः, तस्य
तु न प्रकाशत इति सर्वदा परोक्ष एव । अथ द्वितीयः पक्षः ।
“तत्र त्वर्थस्य कः प्रकाश,” इति वाच्यं, “नन्वात्मप्रकाश
एव,” सत्यं, तस्य त्वविशेषात्, अतो विशेषव्यवस्था नोप-
पद्यत इति । अत्रैव दोषः स्थित एव ।

“नन्वर्थाहिताकारविशेषसंवेदनादात्मनोऽर्थविशेषव्यव-
स्थापकत्वम्,” अतो नैव दोष इति पञ्चाङ्गाधिकरणाः, यदाहुः,
“तद्वैयर्थ्यप्रतिबिम्बस्य ग्रहणं भोग आत्मनः,” ।

इति । प्रोक्तं च सौत्रान्तिकैरपि,

“अर्थेन घटयत्येनां नहि मुक्त्वार्थरूपतां ।

तस्मात् प्रमेयाधिगतेः साधनं मेयरूपता,” ॥

इति । अत्रापि किमात्मप्रकाशादर्थप्रतिबिम्बप्रकाशोऽन्य-
स्तदात्मक एव वा, अन्यत्वेऽर्थवत् प्रोक्त एव दोषः, अन्यत्वे
तु ग्राह्यग्राहकभेदस्य परमार्थतोऽसंभवेन स्वप्रादिप्रत्ययवत्
कल्पितत्वात्, ततोऽर्थस्याव्यवस्थितेः, कादाचित्कप्रत्ययानुपप-
त्तेः । स्वप्रादाविव वासनाद्युपपत्तेरर्थानुमितौ व्यभिचारादर्थ-
शून्यत्वेनापि क्रमेणानेकाकारप्रकाशान्यथानुपपत्त्या नैरात्म्यमे-
व, यदुक्तम्.

“अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्ययासितदर्शनैः* ।

ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते,” ॥

* अत्राप्याचार्य आह ।

(६) अर्थस्यापि नचाभावो यतोऽयमनुभूयते ।

न केवलमात्मशून्यतापक्षः प्रत्यक्षनिराकृतो, यावदर्थशून्य-
तापक्षोऽपि, इत्यपिशब्दार्थः, तदाह, यतोऽयमर्थोऽनुभूयतेऽनुभ-
वेन बहिर्देशसंबन्धितया प्रकाशत इति, ग्राह्यग्राहकद्वयप्रका-
शोऽनुभवसिद्ध इत्यर्थः । नहि प्रकाश एव प्रकाशकात्मा । तस्य
तत्प्रकाशकत्वेन प्रत्ययूपतया ततो भेदेनावभासनादित्युक्तम् ।
आत्मपरभावानुपपत्तेः सर्वव्यवहाराभावश्च । “सत्यम्, पर-
मार्थतोऽसत्य एवायं ग्राह्यग्राहकव्यवहारो वैकल्पिक,” इति
चेत्, कुत एतत्, “पूर्वाक्ताद्वाधकात् प्रमाणा,” इति चेन्न,
तस्याप्येवमसिद्धेः, द्वैतनिबन्धनत्वाद् बाध्यबाधकभावस्य ।
“तदपि परमार्थतः स्वात्मविषयमेव ततोऽर्थोद्भेदव्यवच्छेदक,”
मिति चेत्, सत्यं, यदि तथानुभूयते, भिन्नविषयमेव त्वनु-
भूयते । “अभेदे वा प्रामाण्याभावो, विकल्पादिज्ञानानामपि,
बाह्यासंभवेन स्वात्मविषयत्वात्,” सत्यम्, नीलमहं वेद्वीति
द्वयप्रतिभासात् तु तेषामप्रमाणात् । “तर्हि प्रतिभासमानत्वाद्

*-सनिदर्शनैः, इति पाठान्तरम्

द्वयमद्वयवत् सत्यमेव, असत्यत्वे हि प्रतिभासानुपपत्तिरसतो
भासानायोगात्, नाज्ञानात्मनोऽवभासनमुपपद्यत, इति हि
भवतां कृतान्तः, । सत्यम्, स्वप्रतिभासेऽनर्थोऽर्थोऽध्यवसायेन
प्रवृत्तेः । “तस्याप्रामाण्य”मिति चेत्, अस्त्यर्थे एवैतत्, स्वप्र-
तिभासे त्वस्य ग्राह्यात्मनि ग्राहकात्मवत् प्रकाशरूपतया
प्रमाणरूपतैवेत्यद्वैतानुपपत्तिः न, “तस्याप्यद्वयविषयत्वात्
परमार्थतः” इति चेत्, तर्हि निर्विकल्पादविशेष इति विकल्पा-
भावात् संसाराभावः, सर्वो विकल्पः संसार इत्यभ्युपगमात् ।
न, “स्वात्मन्यप्यद्वये द्वयाध्यवसायेन प्रवृत्तेर्विकल्पते” इति चेत्,
स्वात्मन्यस्याविकल्पत्वाद्, विकल्पत्वेऽपि द्वयस्याध्यवसेयत्वा-
ज्ञानरूपतैवेति कथमसत्यता । “ततोऽर्थक्रियानवाप्ते” इति
चेत्, दुःशिक्षितमेतद्ग्राह्यार्थवादिभ्यः, विज्ञप्तिमात्रसत्यत्वे
त्ववबोधव्यतिरेकेण काऽन्यार्थक्रियेति स्वप्नद्विचन्द्रादीनामपि
नासत्यता, नहि प्रतिभासप्रतिभासं भवतीति न्यायात्,
“अवबोधान्तरंजनम्” इति चेत्, तदपि तेषामस्तीति नास-
त्यता । “वासनास्यैवानुबन्धेन प्राबन्धिकी स्थिति” इति
चेत्, तर्ह्यनादिवासनानुबन्धित्वाद्विकल्पज्ञानप्रतिभासात्मनः
प्रबन्धप्रवृत्तस्य द्वयस्यैव सत्यता, न युष्मत्परिकल्पिताद्वयस्येति
न विरुद्धत्वं, “ननु पूर्वापरपरामर्शात्मकत्वेनासंनिहितार्थभे-
दावभासाद् विकल्पानामसत्यार्थतः” इति चेत्, यद्यसंनिहितोऽ-
सत्त्वात् कथं भासेत, भासते चेदद्वयवत् सत्य एव ।
बोधात्मकत्वमेव भवतां सत्त्वं, यतो न ग्राह्यार्थवादिनामिव,
ततोऽन्यदर्थक्रियातत्त्वमित्येवंप्रकारमत्रोच्यमानमसाधनं, बा-
ह्यार्थवादिनामेवास्य साधनत्वात् । “ग्राह्यग्राहकयोः परनि-
ष्ठत्वात् स्वरूपानवस्थितेरसत्यत्व” इति चेत्, कार्यकारण-
योर्वा कथं सत्यत्वं । “तयोरपि ने” इति चेत्, तर्हि भावनाभ्या-
सादिहेत्वभावादद्वयविज्ञप्तिप्रसंतरेपि देशकालप्रकृतिनियमा-
योग इति सर्वमसमज्जसम् । अथ “परापेक्षाव्यवहार्यस्य
विशिष्टस्यैव रूपस्य तयोरवस्थानाददोषः” इति, तदितरत्रापि
समानमिति नासत्यता । “बाह्यार्थवादिभिरसत्यार्थत्वेन
विकल्पस्याभ्युपगमा” इति चेद्, व्यभिचारी हेतुः, तदभ्युपग-
मस्य भवद्विर्बाधितत्वात्, अत्र बाधनेऽपि तत् एवाद्वैतासि-
द्धिर्द्वयस्यैव तत्र प्रतिभासनात् । “द्वयस्याभिधानमात्रमेवं
रूपत्वाद्विकल्पस्य, न तु प्रतिभासे, येन सत्यताप्रसङ्गः” इत्य-
भिनवशाक्याः, तदयुक्तम्, मनोराज्यादवस्थासु ज्वलद्वास्व-
रादेर्विकल्पाकारस्यान्यादिविकल्पेष्वनुभवात् । नचानुभवम-
पहृत्य व्यवस्था, व्यवस्थात्वमासादयतीत्युक्तम् । “ग्राह्याका-
रोऽवभासोऽसा” इति चेत्, न, तस्य विकल्पाकारभेदात्, भेदे
वा गच्छतस्तृणादिज्ञाताकारणामिव विज्ञानाव्यतिरेकेण
स्वसंवेद्यतया व्यवसायविषयत्वाभावात्, यदाहुः,

“यैर्यन्निश्चीयते रूपं तत् तेषां विषयः कथम्, ।

इति । “ननु विकल्पाकारस्यात्मत्वेनासत्यतया बाह्य-
त्वेन च व्यस्यानुपपत्तेरसंभवः” इति चेत्, यद्वैवं व्यवस्यानु-
पपत्तिरेवास्तु, नाऽसंभवोऽनुभूयमानत्वात्, भवेद्वा काचिद् व्य-
वस्येति तद्रूपतयैव, यदुक्तं, जरत्सौगतैः,

“न विकल्पानुविद्मस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता” ।

इति ।

“विकल्पो वस्तुनिर्भासाद्विसंवादादुपपन्नः ।

प्रत्यक्षाभः” इति च ।

ततो विकल्पस्यापि प्रतिभासनात्, प्रतिभासमानतयैव
सत्त्वाद् द्वयमेव सत्यमित्यद्वैतासिद्धिः, “तर्हि निर्विकल्पके तत्
सेत्स्यति” न, तस्यापि तथैवोपलम्भादित्युक्तम्, यदाहुः, शब्दक-
णिकादौ विततमतयः ।

“अन्तस्तत्त्वबहिस्तत्त्वरूपं युगलकं तु तत् ।

प्रतिपत्ता भवेत् किञ्चित् किञ्चित् कश्चित् तु वस्तुतः” ॥

इति । ततश्चाविभागोऽपि बुद्ध्यात्मै, त्येतदप्युक्तमेव,
नन्वेवमपि ग्राह्यग्राहकात्मना द्वयरूपं विज्ञानमेव सिध्यति,
न ग्राह्यस्यार्थता, यदाह,

“नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः ।

ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते” ॥

इति । न, ज्ञानवैलक्षण्येनार्थतया विशिष्टार्थक्रियासाधनत्वे-
नार्थमानतया च, तस्य प्रतिभासनात्, तत्प्राप्तावेव चार्थक्रि-
यासिद्धेः, तदप्राप्ता त्वयथार्थत्वं शुक्तिकारजतादिज्ञानानामिति
कथमस्य नार्थता, तदनभ्युपगमे तु दानादेर्हिंसात्मनश्च धर्मा-
धर्मात्मनः कर्मणोऽसिद्धेर्लोकायत एवोपास्यो भवताम् । “ज्ञा-
नाकारविषयत्वादवमादेरदोषः” इति चेत्, तर्हि मनोराज्यादौ
बहुतराण्यर्थाहरणदानादीनि शुभानि शत्रुवधादीनि च हिं-
सात्मकानि कर्माणि सिद्धानि स्युरिति । को हि नाम बहुतर-
रक्षेशाध्येषु सेवाकृष्यादिषु गजतुरगशस्त्रादिषु साधनेषु प्रव-
र्ततेत्यनुभवविरोधः, “तान्यपि विशिष्टज्ञानप्रतिभासात्मका-
न्येवे” इति चेत्, न, अर्थाभावेन तद्वैशिष्ट्यासिद्धेर्न किञ्चिदेतत् । इतः
परं परोपकारश्च धर्मा जिनस्याप्येवं न संभवति, परासंवेदनात्,
“सर्वज्ञत्वादस्य नैष दोषः” इति चेत्, स्वप्रादाविवास्यापि स्वा-
कारमात्रसंवेदनात् किञ्चिज्ज्ञतैवास्मिन् पक्षे न संभवति, कुतः
सर्वज्ञता, “न, अधिपतिप्रत्ययत्वेन सर्वस्य वेदना” इति चेत्, को-
ऽयमधिपतिप्रत्ययो नाम, संनिहितमात्रतैव; संनिहितोऽत्रा-
र्थो न वेति, जात्यन्येनेव कथं तेन गम्यते, नचैतदस्माभिः शक्य-
मवस्थापयितुं, यदाहुः शाक्यप्रवराः, भगवतां तु सर्वार्थप्रति-
पत्तिरचिन्त्येति, अत्यल्पमिदमुच्यते, सर्वमचिन्त्यं ह्यविदुषां,
विदुष एवात्राधिकारात्, “आकारद्वारेण वेत्ती” इति चेत्,

कोऽयं द्वारद्वारिभावः, तस्य स्वाकारमात्रवेदनतः स्वभाववि-
प्रकृष्टेष्विवास्मदादीनामर्थेष्वनुत्पन्नप्रतिपत्तित्वात् । “वस्तु-
तोऽर्थजन्यत्वात् तत्प्रतिभासस्य, तस्य च यथार्थवेदनादस्ति
द्वारद्वारिभावः, इति चेत्, तर्ह्यस्त्यर्थानुभवः । “न साक्षादपि
त्वेवमर्थानुमानेने, ति चेत्, न, तस्यापि ज्ञानत्वात् स्वाकार-
मात्रवेदेन तद्विषयत्वांनुपपत्तिः । “तर्हि निर्मलत्वात् स्वज्ञान-
शक्त्यैव सर्वं बाह्यं वस्त्वसौ जानाती, ति चेत्, यद्येवमनिर्मल-
त्वादन्वेषामसर्वार्थविषया तद्वदेव निराकारा सा भविष्यतीति
नार्थाभावः, “अस्तु वैभाषिकमतस्यैव मुख्यत्वा, इति चेत्,
ततश्च नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्तीति, एतदयुक्तमिति शून्यवा-
दनिरासः ।

“ननु भवतामप्यर्थवेदनस्यात्मवेदनादभेदात् तस्य च प्र-
त्यर्थं भेदाभावादर्थानुभवो नोपपद्यत, इति प्रोक्तनये नैष
प्रसङ्ग इत्युक्तं, न, संनिहितार्थप्रकाशकत्वात्, संनिहितार्थप्रका-
शकत्वं ह्यात्मनः स्वभावः, प्रदीपादेरिव तथानुभवात् सिद्धः,
तथाहि, यो यः संनिहितोऽर्थस्तं तं स्वशक्त्यैव प्रकाशयन्नयम-
नुभूयत इति, कुतोऽर्थविशेषासिद्धेरेष प्रसङ्ग इति । “ननु क-
थमेतदुपपद्यत, इति, तदयुक्तं, नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, न-
ह्यग्निर्दहति नाकाश, मित्यत्र तथा दर्शनादन्यदुपपत्तिकारणं
शक्यं वक्तुम्, अथ कस्तस्य संनिहितेनार्थेनोपकारः कृतः, न
कश्चित्, कथं तर्हि तमेव प्रकाशयति, तथा स्वभावत्वादित्यु-
क्तम् । उपकारोऽपि तदस्वभावस्य प्रकाशकत्वादृष्टेः “ननु तद-
संनिधौ तर्हि तदप्रकाशनात्मस्वभावोऽस्यास्ती, ति, न, कुत-
स्तत्स्वरूपाभेदात्, स्वरूपं ह्यस्यार्थप्रकाशात्मकत्वेनाविभिन्न-
रूपं सर्वदा विकल्पातीतं प्रकाशत इत्युक्तम् । तर्हि कथं न
प्रकाशयत्यर्थं, तस्यासंनिधानात्, संनिहितप्रकाशको हि कथ-
मसंनिहितं प्रकाशयेत्, कस्तर्हि नीलप्रकाशात् पीतप्रकाशस्य
भेदः, न कश्चिद्, युगपत् प्रकाश इव, तत्र हि तयोर्भेदविशेषा-
भावात्, तदवयवभेदेनापि भेद इति प्रतिपरमाणुभेदतश्चि-
त्रपटादिप्रतिभासाभावप्रसङ्गः, नच विकल्पधटितं तदिति वा-
च्यम्, षड्घाटितनेत्रस्य फटित्येव युगपत् तदवभासनात्,
तदानीं च विकल्पासंभवादसंवेदनाच्च, यदुक्तम्, “न चेमाः
कल्पना अप्रतिसंविदिता एवोदयन्ते व्ययन्ते वा, येन सत्या-
ऽप्यनुपलक्षिताः स्युः, इति । विकल्पज्ञानस्याप्येकत्वात् कथमने-
कात्मकश्चित्रावभासः । तद्यथा तत्र नीलपीताद्यनेकप्रकाश-
भेदेऽप्यनुभूयमानस्यैकस्य ज्ञानात्मनो न भेदो, नच तदभेदात्
तस्य नीलपीतादर्थभेदस्यासिद्धिः, ऐकस्यानेकप्रकाशनशक्तिसि-
द्धेर्भवद्विरूपोत्पत्त्यात्, तथा क्रमप्रकाशेऽप्यनुभवसिद्धस्यैकस्यैव
प्रकाशात्मनोऽनेकप्रकाशनशक्त्योगात् क्रमव्यवस्थितानेकप्रका-
शकत्वमनुभवसिद्धमेष्टव्यं । नच तदभेदादर्थभेदासिद्धिदोषः,

नहि दिक्क्रममावभासात् कालक्रममावभासस्य प्रकाशात्मनि
कश्चिद्वेदोऽनुभूयत इति । “ननु दिक्क्रमप्रकाशे प्रकाशात्मनो
भेदासंवेदनात् प्रदीपादेर्वैतदाहतेनक्षत्रपणप्रकाशस्वज्ञानजन-
नादिवेदकस्यानेककार्यकर्तृत्वेन विरोधाभावा, च्छक्तीनां समुच्-
चयो न विरोधः, कालक्रमे तु प्रकाशशक्तीनां परस्पराभावरूप-
त्वेन घटपटादिशक्तीनामिव भेदादुस्तुभेदकत्वं, यदाहुः,
“शक्तिर्हि भावाभावाभ्यां भिद्यमाना वस्तुष्वपि भिनत्ति न पुनः
कार्यभेदेने, ति । तदयुक्तमसिद्धत्वात्, नहि तत्रापि शक्तिभा-
वाभावभेदोऽस्ति, सर्वदैकरूपस्यैव प्रकाशात्मनोऽनारोपितरूप-
स्य संवेदनादित्युक्तम् । नच “कार्याभावाच्छक्तेरभावो, नावश्यं
करणानि तद्वन्ति भवन्तीतिन्यायात्, तदत्रापि वस्तुभेदासिद्धि-
स्तदुच्छक्तीनां समुच्चय एव युक्तो, न विरोधः । अपिच परो-
क्षस्य धर्मिणः कार्यभेदादिन्द्रियादेरिव शक्तिभेदतः स्वरूपभेदेन
प्रत्यक्षसिद्धिभेदस्य तस्य हि प्रदीपादेरिवैकस्यानेककार्यकर्तृत्वेन
भवद्विरूपोत्पत्त्यात् प्रत्यक्षसिद्धाभेदश्चात्मैत्युक्तम् । अतो न
तस्यापि शक्तिभेदाद्वेदः कल्पयितुं युक्त इति, युगपत् प्रकाश
इव न क्रमप्रकाशेऽप्यर्थभेदासिद्धिः । “कथं तर्हि ।

“घटज्ञानमिति ज्ञानं पटज्ञानविलक्षणं ।

घट इत्यपि यज्ज्ञानं विषयोपनिपाति तत्, ॥

इत्यादिलौकिकज्ञानभेदः, । न, याहकात्मभेदात्, तस्य
सर्वदैकरूपभेदप्रकाशात्मतया संवेदनात्, अपित्वध्यवसायभे-
दात्, अध्यवसाय एव च ज्ञानं बुद्धिगुणत्वाज्ज्ञानस्य, यदुक्तम्,

“बुद्धिरष्टगुणा स्मृता

लक्ष्यतेऽध्यवसायेन, ।

इति दर्शयिष्यामः । एवं बुद्धेत्यपि प्रतिज्ञापदं व्याख्यातमिति ॥

॥ परमेश्वरो जयति ॥

आसीत् खलु भोजराजमहीपालसमकालिकसूर्यनामधेय-
पतिकिशोरस्वकीर्तिकदम्बधवलितदिगन्तवृन्दविद्वद्गुणवि-
वेकसहृदय, हरिहरपदाभिधेयभूभर्तृसभायामनेकविद्याकुशलः
कविकुलावतंसो दाक्षिणात्यभूसुरो दिवाकरसूरिसूनुर्लालिम्ब-
राजो नाम । अनेन च प्राप्तयौवनदशेनापि निरपत्यस्वज्येष्ठ-
भ्रातृकृतसुतनिर्विशेषलालनेन चिरकालं विद्यामनभ्यस्यता
विषयासक्तमनस्कतया वित्तिप्रचिन्तेन भोजनसमय एव सदन-
मुपसर्पता धनार्जनार्थं देशान्तरेषु भ्राम्यतोऽयजस्य वियोगभ-
संतप्रमानसतत्पत्नीकरापहृतभोजनपात्रेण याहि दुर्विनीत वि-
फलमियत्कालं परिपोषितोऽसीति श्रुतहृदयभेदिदुर्वचसा तथा
व्यपादि, यथा विहायाखिलविषयानतिचिरसमयमधिककृत-
चित्ततयातिकष्टेन विविधविद्यासंपत्त्यर्थं सप्तशृङ्गेति प्रसिद्ध-
क्षिणदिग्भूधरोपरिविराजमानाष्टादशभुजमहिषासुरमर्दिनीभिः

वनमात्तबहलविश्वासमकारि । येन, निजजननिखिलमनीषित-
पूरणकरणदृढव्रतजगदम्बिकाकृता तथास्त्वितिवाक्यव्यञ्जिता
प्रसन्नतानेन स्वल्पेनैवानेहसासादीति जनश्रुतिः । ततः प्रभृत्य-
धेकघटिकान्तरालमुत्तमकाव्यपरिगणनीयशतपद्यनिर्माणसाम-
र्थ्यभागभूत् । तथा च तत्कृतवैद्यजीवनगतपद्यम्,

रत्नं वामदृशां दृशां सुखकरं श्रीसप्रशङ्गास्पदं
स्पष्टाष्टादशबाहु तद्गवतो भगस्य भाग्यं भजे ।

यद्वक्त्रेण मया घटस्तनि घटीमध्ये समुत्पाद्यते
पद्यानां शतमङ्गनाधरसुधास्पर्धाविधानोद्विगम् ॥ १ ॥

इति । न केवलमेतावदेव किंतु नानाविद्यापारावारपारी-
णतापि तथा च तत्रैव,

आयुर्वेदवचोविचारसमये धन्वन्तरिः केवलं
सीमा गानविदां दिवाकरसुधाम्भोधिचित्रियामापतिः ।

उत्तंसः कविताकृतां मतिमतां भूभृत्सभाभूषणं
कान्तोत्थाऽकृत वैद्यजीवनमिदं लोलिम्बराजः कविः ॥ १ ॥

इति । भोजराजसंलापपद्येनास्य तत्समयजीवनमवसीयते,
तत् पद्यं यथा,

भो लोलिम्बकवे कुरु प्रणमनं किं स्याणुवत् स्थीयते
कस्मै भोजनृपाल बालशशिने नायं शशी वर्तते ।

किं तद् व्योम्नि विभाति चास्तसमये चण्डद्यूतेर्वाजिनः
पादत्राणमिदं जवाद्रिगलितं खे राजतं राजते ॥ १ ॥

इति च । अथ प्राप्तभगवतीप्रसादोऽयमतिचमत्कृतिकारिका-
व्यामृतधाराप्रसारशक्तिमान् मनोहरान् काव्यवैद्यकनिबन्धान्
प्रणिनायेति । तत्र वैद्यके सुप्रसिद्धं वैद्यजीवनं नामैकमपर-
श्ववैद्यावतंसो नाम । काव्येषु तु केवलमस्य महाविपश्चितो
नन्दसद्गुणाग्रिमार्थ्यादुवसंदेशपर्यन्तं हरिलीलावर्णनपरं हरि-
विलासनामकमुपमेत्येत्तारूपकादिरमणीयालंकारभूषितमेकमे-
व नातिप्रसिद्धं कोविदजनमनोविनोदप्रमुपलभ्यते । मया च
महता प्रयासेन द्वित्रं सुस्तकमस्य कथंचिदासादितम् । तच्चेदं
काव्यं सुधीधीरञ्जनायातिचमत्कृतमितीह काशीविद्यासुधा-
निधौ प्रकाश्यत इत्यलमनल्पजल्पितेनेति शमिति ।

॥ सांख्यशास्त्राध्यापको वेचनरामशर्मा ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ हरिविलासकाव्यम् ॥

रचयति सहसा यच्चिचमेतत् प्रपञ्चम्
प्रशमयति च तद्वत् केनचित् कौतुकेन ।
अविदितमपरैस्तच्चण्डमुण्डादिनाना-
दनुजदलनदत्तं शर्वसर्वस्वमव्यात् ॥ १ ॥

यदपि मत्कविता गुणवर्जिता

तदपि साधुसुखाय भविष्यति ।

इह निमित्तमिदं यदुदीर्यते

हरिकथा कलिकल्मषनाशिनी ॥ २ ॥

रे रे खलाः शृणुत मद्रचनं समस्ताः

स्वर्गे सुधास्ति सुलभा नतु सा भवद्भिः ।

कुर्मस्तदत्र भवतामुपकारकारि

काव्यामृतं पिबत तत् परमादरेण ॥ ३ ॥

सुरासुरानुग्रहनिग्रहार्थम्

कृपावहं विग्रहमाददानः ।

श्रीकेशवः शैशवमेत्य नन्द-

गोपालगेहाभरणीबभूव ॥ ४ ॥

अङ्घ्रिपल्लवरुचानुरञ्जिता

रिङ्गितो भगवतो मुरद्धिषः ।

अङ्गणेषु निहिताः सितापलाः १

पद्मरागपदवीं प्रपेदिरे ॥ ५ ॥

परिस्फुरत्कैरवकोशकल्पः

कृष्णस्य पाणौ नवनीतगोलः ।

नीतां श्रियं याचितुमाननेन

समागतश्चन्द्र इवावभासे ॥ ६ ॥

भगवति यदुनाथे नन्दसद्भावतीर्णे

फलदलमुकुलश्रीः शाखिनां सर्वदासीत् ।

प्रतिदिनमधिकाभूद्गोधनानां समृद्धिः

क्षणमपि न बबाधे व्याधिराधिश्च कंचित् ॥ ७ ॥

सुकृतं किमकारि नन्दपत्न्या

किमु नन्देन वयं न तत् प्रतीमः ।

विजहार जगद्गुरुर्यदङ्गे

नवपङ्केरुहलोचनो मुकुन्दः ॥ ८ ॥

मुहुरिति विलपन्ती कुत्र पुनः प्रयातो

द्रुतगति बहिरन्तः पर्यटन्ती समन्तात् ।

मरकतमणिमह्यां नाविदन्नन्दपत्नी

स्फुटमपि घनकृष्णं बालकृष्णं कदाचित् ॥ ९ ॥

कस्याश्चिदालिङ्गितबालकायाः २

१ निचिताः सिताः शिलाः, इति पाठान्तरम् ।

२-माधवायाः, इति पाठान्तरम् ।

प्रतिप्रतीकं रसनिर्भरायाः १ ।
 कस्तूरिकालिप्रमिव प्रकामम्
 वक्तो मृगाद्याः क्षणमात्रमासीत् ॥ १० ॥
 मृगमदतिलकोऽस्य क्रीडतो धर्ममध्ये
 व्यरुचदमलसान्द्रस्वेदबिन्द्वन्तरस्थः ।
 उडुभिरिव निरुद्धो वक्त्रनक्षत्रभर्तुः
 कलितगिलनशङ्कैः सैहिकेयः समन्तात् ॥ ११ ॥
 नन्दश्चिदानन्दमयस्य तस्य
 मायानुरूपस्य परावरस्य ।
 आलिङ्गनाद्यत् सुखमापदन्त-
 स्तज्ज्ञानभाजोऽनुभवन्ति नान्ये ॥ १२ ॥
 कन्दुकद्वयमतीव सुन्दरं
 राधिकोरसि निरीक्षितं मया ।
 रन्तुमस्य मम तत् प्रदीयताम्
 स ब्रुवन्निति बहून्हासयत् ॥ १३ ॥
 निर्गुणोऽपि गुणिनामगोचरैः २
 स्वैर्गुणैर्जगदिदं चराचरम् ।
 मोहयन् विजयते स्म गोकुले
 गोपिकामस्तृणतस्करो ३ हरिः ॥ १४ ॥
 गोकुलान्निकट एव देवकी-
 बालकौ चिभुवनैकपालकौ ।
 लीलयानुचरवर्गवत्सलौ
 वत्सलौल्यवशतो विचेरतुः ॥ १५ ॥
 शयनाशनासनगमागमगीतम्
 कुरुतः स्म नन्दतनुजौ मनुजेन्द्रौ ।
 सह सर्वकालमिह किं नु विचिञ्चम्
 वपुरेव भिन्नमुभयोर्न तु चेतः ॥ १६ ॥
 पूतना हरिवधार्थमाययौ
 प्राप सैव वधमात्मनस्ततः ।
 यः परस्य विप्रमं विचिन्तयेत्
 प्राप्नुयात् स कुमतिः स्वयं हि तत् ॥ १७ ॥
 धरस्य धरणात् करे वनहुताशनप्राशनात्

१ प्रचुरोत्सवायाः, इति पाठान्तरम् ।

२-मतिप्रियैः, इति पाठान्तरम् ।

३ पुण्यवृक्षयनगोचरो, इति पाठान्तरम् ।

अरिष्टबकधेनुकप्रभृतिदानवध्वंसनात् ।
 इहाद्रुतमनुक्षणं शिशुरसौ सरोजेक्षणः
 क्षणक्षणविलक्षणो ललितलक्षणो व्यातनोत् ॥ १८ ॥
 उज्जितस्वतनया व्रजस्त्रियः
 कृष्णमेव रमयां वभूवरे
 चिञ्चमच किमु कुर्वते सदा
 तत्स्पृहामपि गतस्पृहा जनाः ॥ १९ ॥
 द्वादतदृष्टिरसकृन्मधुसूदनोऽसौ
 सद्ग प्रविश्य बुभुजे मस्तृणं समस्तम् १
 स्नानादिकर्मकरणाय कलिन्दकन्याम्
 माद्यन्मतंगजगतासु गतासु तासु ॥ २० ॥
 समीक्ष्य समुपागतां सपदि सद्गनः स्वामिनीं
 पलायनपरायणः स नवनीतचैरोऽभवत् ।
 रूपा तमनुयायिनी न भवति स्म धर्तुं क्षमा
 घनस्तनपरिश्रमादलसगामिनी कामिनी ॥ २१ ॥
 असकृत्प्रणतितकराम्बुरुह-
 स्तदुपद्रुतो द्रुतमुपेत्य रूपा
 इति नन्दगोपगृहिणीमवद-
 द्गजवासिधामनयनानिकरः ॥ २२ ॥
 अनुचितानि वचांसि व्रदत्यये
 क्षिपति वक्षसि चैष २ लघूपलान् ।
 अपिच पश्यति कैतवचक्षुषा
 गतनयस्तनयस्तव सर्वथा ॥ २३ ॥
 अस्मासु यातासु बहिः प्रयत्नाद्
 गृहान्तरं तस्करवत् प्रविष्टः ३
 सुतस्तवायं नवनीतदुग्ध-
 दधीनि भुङ्क्ते व्रजपालपत्नि ॥ २४ ॥
 दत्ते सखिभ्यश्च बहिःस्थितेभ्यः
 पाचाणि सर्वाणि भिनन्ति प्रश्चात् ।
 अन्यायमेतादृशमातनोति
 सदा मदान्नैष बिभेति किञ्चित् ४ ॥ २५ ॥

१ नवनीतजातम्, इति पाठान्तरम् ।

२ वक्षसिजेषु, इति पाठान्तरम् ।

३ प्रविश्य, इति पाठान्तरम् ।

४ किञ्चित्, इति पाठान्तरम् ।

एवं गोपीवाक्यमाकर्ण्य सम्यक्
 ताः प्रत्याह प्रेमपूर्वं यशोदा ।
 एतत् सर्वं मन्त्रिमितं क्षमध्वम् १
 यूयं यात स्वं गृहं भो सुवृताः ॥ २६ ॥
 इत्थं प्रसादं गमितासु सद्यो
 गृहं गतासु व्रजवल्लभासु २
 सुतं समालिङ्ग्य भयावलीनम्
 जगाद किञ्चिज्जननीजनाभ्याम् ३ ॥ २७ ॥
 किमिति गच्छसि वत्स परालयम्
 स्वगृहं एव रमस्व निरन्तरम् ।
 तव ददे मसृणानि दधीन्यहम्
 गतपयांसि पयांसि बहून्यपि ॥ २८ ॥
 इति तव चरितं निशम्य दुष्टम्
 दुरितपथैकपराङ्मुखो व्रजेन्द्रः ।
 अपि सुत यदि ताडनं विदध्या-
 दहह तदा किमहं चरीकरीमि ॥ २९ ॥
 अतिदुष्टकंसनृपसाध्वसयोगा-
 दिति शिञ्जितोऽपि बहुधा जनयिष्या ।
 पुनरप्यचूचुरदसौ नवनीतं ४
 न परोदितं हि कलयन्ति कुमाराः ॥ ३० ॥
 नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य
 श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभुजो नयोगात् ।
 चैलोक्यकौतुककरं क्रियते स्म काव्यम्
 लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ३१ ॥
 इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालङ्कारश्रीहरिहरमहाराजा-
 धिराजोद्द्योतितलोलिम्बराजकृते हरिविलासे महाकाव्ये
 कृष्णबालक्रीडावर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ :: ॥
 नन्दः स्वनन्दनमवेक्ष्य वयोविशेष-
 शोभायमान*वपुषं बहुयुक्तियुक्तः ।

वृन्दावने बहलबाललताभिरामे
 रामेण सार्धमव गास्तनयेत्यभाषीत् ॥ १ ॥
 ततः पुरस्कृत्य समस्तगोधनम्
 कलिन्दकन्यातटकाननस्यलीम् ।
 प्रभातकाले सखिसंघसंवृतः
 समाजगामागमदुर्गमो हरिः ॥ २ ॥
 विदलिताखिलपान्थपरिश्रमम्
 सुवयसां वयसां कलकूजितैः ।
 प्रविशति स्म वनं पशुजीवनं
 बहुबलेन वलेन समं हरिः ॥ ३ ॥
 वेणीव भूमृगदृशः स्फुटफेनविन्दु-
 श्रेणीच्छलेन धृतजातिलताप्रसूना ।
 आलोकिता सखिजनेन समं मुहूर्तम्
 निःपद्मपातममुना यमुना पुरस्तात् ॥ ४ ॥
 तदवलोक्य विलासकलोचितम्
 पवननर्तितवल्लि समन्ततः ।
 स्तवकचारुविचित्रमहीरुहम्
 प्रचुरमार*रमारमणः सुखम् ॥ ५ ॥
 तडिदम्बरमम्बुदाभिरामम्
 कृतकर्णाभरणं मयूरपिच्छैः ।
 मधुराधरशालिवंशवाद्यम्
 जगदाद्यं परमं महश्चकासे ॥ ६ ॥
 उपरि मुरलिकायाः प्राग्विम्बधाधरायाः
 करकमलनखास्ते बालकृष्णस्य तस्य ।
 निबिडमिव निखाता दन्तवस्त्रांशुमाला-
 मिलनबहलरागाः पट्टरागा विरेजुः ॥ ७ ॥
 अपि प्रचुरलालसा मधु मधुव्रता नापिबन्
 मुखात्तमपि नूतनं तृणचरास्तृणं नाचरन् ।
 मुरारिमुरलिस्वरामृतरसैकबद्धादरा
 न हंसपिककेकिनः किमपि कूजितं चक्रिरे ॥ ८ ॥
 विभुवंशरवश्रवणप्रवणो

१ सम्यक्तां प्रार्थयेहं, इति पाठान्तरम् ।

२-गामिनीषु, इति पाठान्तरम् ।

३ स्वानन्दपीनं जननी जगाद, इति पाठान्तरम् ।

४ मसृणान्यचूचुरदसौ भयहीनो, इति पाठान्तरम् ।

* आचारक्यङ्कन्ताच्छानच्, बोध्यः ।

१-वृणा-, इति पाठान्तरम् ।

* आप, इत्यर्थः ।

२ परमं गोपगतं मह- इति पाठान्तरम् ।

न भुजंगभुजो * बुभुजे भुजगान् ।
 निकटेऽपि गतागतकेलिकरान् ।
 मकरानपि नैव बकप्रकरः ॥ ६ ॥
 तुङ्गपीनकुचकुम्भशोभिता-
 द्वक्षसञ्चलितचैलपल्लवाः ।
 वेणुनादहृतचित्तवृत्तय-
 श्विचवच्चलदृशोऽवतस्थिरे ॥ १० ॥
 गोदोहनादिगृहकृत्यकृतादराणाम्
 नन्दब्रजाम्बुजसहोदरलोचनानाम् ।
 वेणुस्वनो यदुपतेः स्मृतमात्र एव
 वृन्दावनाभिगमनोत्सुकतां व्यतानीत् ॥ ११ ॥
 संभाव्य सौभाग्यमदं मनःस्थ-
 मन्तर्गतः सर्वचराचरस्य ।
 अनङ्गरूपः क्षणमङ्गनाना-
 मगोचरो गोकुलपालकोऽभूत् ॥ १२ ॥
 प्रेम नात्मतनयस्य न क्षणा
 भ्रातृभर्तृपितृजापि न क्षणा ।
 भीतिरप्यहह मार्गभोगिनाम्
 नैव तद्गमनविघ्नमातनोत् ॥ १३ ॥
 भगवति सहसैवान्तर्हिते संज्वरतां
 च्युतमतिरतिशयस्यान्वेषणार्थं समन्तात् ।
 शिव शिव वनमध्ये गोल्लुरक्षेत्रचार-
 क्षतचरणतला स्त्रीमण्डली ह्रिण्डते स्म ॥ १४ ॥
 पप्रच्छ काचन वधूरिति कृष्णसारं ।
 कृष्णः सरोजनयनो भवता न दृष्टः ।
 तस्या विलोचनविलासपराजितोऽसौ
 दुःखीव किञ्चिदपि नोत्तरयांचकार ॥ १५ ॥
 भो भो भूरुह ते दिशो दशगताः शाखाः शिरश्चाम्बरम्
 गोपः कोऽपि तमालकोमलरुचिः कञ्चिन्न दृष्टस्त्वया ।
 एवं ताभिस्दाहृतो बत मुहुर्वक्तुं वचोऽनीश्वरो
 मूर्ध्ना वायुचलेन चन्दनतरुः प्रत्युत्तरंदतवान् ॥ १६ ॥
 अयि तुलसि नमस्ते मुञ्च मेानं कृपातः

* इगुपधलक्षणः कः ।

१ अयं हृदि विदधाना विस्मयस्यावतारं गत-
 मतिष्ठति-इति पाठान्तरम् ।

कथय कथय कृष्णः काधुना वर्वृतीति १ ।
 भवति परमदुःखं तद्वियोगाग्निना मे
 कर्णमिति मुहुस्तां गोपिका काप्यवादीत् ॥ १७ ॥
 बह्वं गृहीतुमवतंसकृतेऽन्तिके ते
 प्राप्ते भवेद्विभुरसौ विदितस्त्वयैव
 तत् कथ्यतां सुभग केन पथा प्रयातः
 काचिन्मयूरमिति गोपगृहियपृच्छत् ॥ १८ ॥
 तटभुवि तरलाद्यो लक्ष्यते यः समन्ता-
 दिह वसति स धूर्तः शीघ्रमायात यूयम् ।
 असकृदिति वदन्ती कामिनी कापि बालम्
 बत कमपि तमालं गाढमालिङ्गते स्म ॥ १९ ॥
 यो वासो यमुनातटे विरचितो यच्च द्विजास्तोषिता-
 श्छायापल्लवसंश्रयैर्हिममरुद्वर्षादि सोढं च यत् ।
 अत्रैवास्य फलं बभूव सकलं किञ्चित्कुचानम्रया
 तन्वङ्ग्या यदये स्वयं दृढतरं दोर्भ्यां समालिङ्गितः ॥ २० ॥
 अनवेक्ष्य तमीश्वरं समन्ता-
 द्वचनागोचरदुर्दशाः स्त्रियस्ताः ।
 यमुनापुलिनं प्रति प्रयाता
 मधुमता इव मौग्ध्यमावहन्त्यः ३ ॥ २१ ॥
 अथ ता मदनानलेन दग्धा
 दिनदीनेन्दुमुखीर्दयासमुद्रः ।
 समजीवयदच्युतः समस्ताः
 सुदतीः स्वीयः समागमामृतेन ॥ २२ ॥
 ताभिर्युक्तः पद्मपक्षेणाभी
 राकाराचिस्वामिरम्याननाभिः ।
 तत्र प्रीत्या पुष्पधन्वेव साक्षा-
 द्रासारमं चक्रपाणिश्चकार ॥ २३ ॥
 तद्रासमण्डलविलोकनकौतुकेन
 देव्यो ययुस्तिदशवर्त्म सुवर्णवर्णाः ।
 उद्वीक्ष्य ता दृढमिदं निरटङ्गि लौकै-
 रभ्रं विनापि तडितः क्वचिदुल्लसन्ति ॥ २४ ॥
 सकलरागविचित्रविचारवित्

१ वावसीति, इति पाठान्तरम् ।

२ ये च, इति पाठान्तरम् ।

३ भूतले निपेतुः, इति पाठान्तरम् ।

४ सौख्यं-, इति पाठान्तरम् ।

सहजगाननिबद्धमृगीगणः ।
 नटवदुत्सवकृद्रजवल्लभा-
 व्रजगता जगतो विभुरावभौ ॥ २५ ॥
 निरयस्य निदानमुक्तामाद्यैः
 कुलटात्वं मनसापि सुन्दरीणाम् ।
 अमृताय बभूव तत् तु साक्षाद्
 व्रजसारङ्गदृशां १ विचित्रमेतत् ॥ २६ ॥
 रूपविभ्रमगुणोदयेन का
 मेनकामपि न गोपिकाजयत् ।
 केवला तदपि जीविताधिका
 राधिका भगवतो हरेरभूत् ॥ २७ ॥
 अपि परयुवतीप्सुः पापसंस्पर्शशून्यो
 दधदर्पि मनुजत्वं सर्वदैवैकनाथः ।
 अपि तनुतरमूर्तिर्व्याप्लोकाच्योऽसौ
 नवजलधरधामा नन्दधामाजगाम ॥ २८ ॥
 नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य
 श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभूजो नियोगात् ।
 चैलोक्यकौतुककरं क्रियते स्म काव्यम्
 लेलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ २९ ॥
 इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारश्रीहरिहरमहाराजा-
 धिराजोद्द्योतितलेलिम्बराजकृते हरिविलासे महाकाव्ये
 रासक्रीडावर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥ :: ॥
 इत्थं विधायातिरसेन रास-
 क्रीडां स वृन्दावनमध्यदेशे ।
 इच्छाविहारी सह गोपगोभि-
 र्गौवर्धनं गोधनमारुरोह ॥ १ ॥
 तदवेक्षणलोललोचनम्
 जगदानन्दकरं जगद्गुरुम् ।
 तमुवाच विचारचञ्चुर-
 श्चतुरं वाक्यमिदं हलायुधः ॥ २ ॥
 विरचयन्ति विहारमिहान्वहम्
 प्रणयिनीजनरञ्जितमानसाः ।
 रुचिरचित्रविहंगमवारिजा-

वृतवनेषु वनेषु वनेचराः ॥ ३ ॥
 अनुभवति वियोगं नात्र कोकः कदाचित्
 कलयति सह सख्यं चम्पकैश्चञ्चरीकः ।
 न विरमति विकाशो नीरजानां रजन्याम्
 जनयति जनचित्रं चन्दनः पुष्पमगात् ॥ ४ ॥
 तुङ्गत्वं नितरां निरीक्ष्य सहजं सौभाग्यमप्यदुतम्
 रम्यांश्चापि मणींस्तथा प्रतिभटान् दिग्दन्तिनां दन्तिनः ।
 अस्यानन्यसमस्य हन्त गिरयो लज्जाभराद्बुक्तरा-
 न्मैनाकप्रमुखा निपेतुरुदधौ ये निस्त्रपास्ते स्थिताः ॥ ५ ॥
 मुञ्चन्मदं निर्भरकैतवेन
 जेजीयतेऽसौ करिराजरूपः ।
 हेमाद्रिमुख्या गिरयः समस्ताः
 शावत्वमेतस्य विडम्बयन्ति ॥ ६ ॥
 इह प्रतिवनं मदान्मुदिरकालकालं विना
 नटप्रतिभटः सदा शिखियुवा नरीनृत्यते ।
 द्विपाधिपविदारणारुणनखास्रसंचासकृ-
 न्मृगाधिपभयंकरी न न दरीं दरीदृश्यते ॥ ७ ॥
 इतस्तत इहार्थिनां प्रियपरंपरापूरणा १
 जयन्ति जगतीरुहः सुरतरुदुहस्तत्त्वणात् ।
 हरन्ति च शुकाः स्फुरत्प्रथमपल्लवालीरुहः
 सुधामधुरबन्धुरध्वनिमुचः शुचः सुञ्जवत् ॥ ८ ॥
 समयऋतुसंपदा सततसंवृते सर्वतः
 सुरैः सह सुराङ्गनावलिरिहैव संतिष्ठते ।
 नच स्मरति तन्महामणिगणप्रभाभास्वरम्
 प्रसन्नतरकन्दरप्रकरमन्दिरं मन्दिरम् २ ॥ ९ ॥
 ये ये नृपाः प्रतिनृपालमहाभयेन
 नानासमृद्धिसुभगानि पुराण्यमुञ्चन् ।
 ते ते तपस्विन इवात्र निषेव्यमूल-
 कन्दोदकानि समयं गमयन्ति तावत् ॥ १० ॥
 क्रीडागृहन्ति लवलीलतिकानिकुञ्जा-
 स्तल्पन्ति बालमृदुलारुणपल्लवानि ।

१-पूरणाञ्- इति पाठान्तरम् ।

२ स्मरत्यपि न सर्वथा सुभगकन्दरं मन्दरं
 हरेरपि नचास्फुरत्कनकमन्दिरं मन्दिरम्
 इति पाठान्तरम् ।

भोगाः प्रसुप्रफणिनामुपवर्हणन्ति
 मञ्चन्ति चात्र दृषदः कुलटाङ्गनानाम् ॥ ११ ॥
 तपतपनमहेमिस्तापिते कुम्भयुग्मे
 युवतिकुचयुगशीधारिणि प्रेरयन्ति ।
 इह कति करीन्द्राः १ पुष्करालंकृतायां
 सरिति किमपि पीत्वा पुष्करैः पुष्कराणि ॥ १२ ॥
 अस्मिन् कदम्बकलिकाकलितावतंसा
 गुञ्जावलीवलितपीनपयोधराया
 दृष्ट्यैव २ कस्य वशिने विषयानुषक्तम्
 चित्तं चिरं वनचरी न चरीकरीति ॥ १३ ॥
 इत्थं शृण्वन्स्तस्य वाणीविलासान्
 पश्यन् रत्नश्रेणिशोभाविशेषान् ।
 प्रीतिं प्राप्नो गोदुहां चक्रवर्ती
 मन्दं मन्दं शैलमध्याहरोह ॥ १४ ॥
 स ततो विचरन्नितस्ततो
 वलभद्रेण समं शनैः शनैः ।
 करकङ्कावद्वसुंधरा-
 तलमालोकयति स्म माधवः ॥ १५ ॥
 अलंकृते पुण्यपयःप्रवाहै-
 र्विश्रान्तिदानोद्यतवृक्षवर्गे ।
 सिद्धाश्रिते श्रीपतिचित्तवृत्ति-
 स्तत्र प्रसादोदयमाससाद ॥ १६ ॥
 गिरिराजमसुं मनोरमं
 मधुमुख्या ऋतवः समाययुः ।
 अयं तस्य विधातुमर्चनम्
 रुचिराभिः सुमनःसमृद्धिभिः ॥ १७ ॥
 पुष्पाणि प्रथमं ततः प्रकटिताः स्वान्तोत्सवाः पल्लवाः
 पश्चादुन्मदकोकिलालिललनाकोलाहलः कोमलः ।
 इत्थं प्रादुरभूदुपेत्य ३ परितः प्राज्यप्रमोदप्रदः
 प्रोद्गमदुमराजिराजितवनचोष्णीमृतुक्षमापतिः ॥ १८ ॥
 प्रसूनकलिकाकुलैः किसलयैः करस्पर्धिभिः

१ इह मदवदिभेन्द्राः इति पाठान्तरम् ।

२ दृष्ट्यैव इति पाठान्तरम् ।

३ -त् प्रविश्य, इति पाठान्तरम् ।

स्फुरन्मधुमदभ्रमद्वमरकोकिलाकूजितैः
 इति क्रमसमुद्गतैरुपवनावलीमण्डली-
 ममण्डयदिव प्रियामृतुवसुंधरावल्लभः ॥ १९ ॥
 आहूढो मलयानिलद्विपवरं युक्तो विलासानुगैः
 पीतः पुष्पविलोचनैर्नवलतापौराङ्गनानां गणैः ।
 अभ्राम्यद्वनपतने मधुमहीपालस्ततः कोकिला-
 लीलालापमिलद्वमद्वमरिकाभाङ्गारभेरीरवैः ॥ २० ॥
 सुहृदस्तस्मिन् खल्लतानाम्
 प्रतिपक्षाः पथिकाङ्गनाजनानाम् ।
 दहनद्युतिदस्यवः समन्ताद्
 विपिने किंशुककुङ्कुला विरेजुः ॥ २१ ॥
 किंशुकचितिरुहां विलसन्तः
 कुङ्कुलाः कुटिलतां कलयन्तः ।
 पान्थवारणविदारणताम्राः
 कामकेशरिन्खा इव रेजुः ॥ २२ ॥
 वारस्त्रीव वनस्थली नवनवां शोभां वभारान्वहम्
 पान्थान् पीडयति स्म तस्कार इव क्रूरैः शरैर्मन्थः ।
 शृङ्गारः सगुणः क्षमापतिरिव प्राप्रः प्रतिष्ठां पराम्
 राचिः स्वीकुरुते स्म मुग्धललनालज्जेव काश्यं क्रमात् ॥ २३ ॥
 उपवनतरुन्त्याध्यापने लब्धवर्णो
 विरचितजलकेलिः पद्मिनीकामिनीभिः ।
 प्रियसुहृदसमेषोराययौ योगियोग-
 स्थितिविदलनदक्षो दक्षिणो गन्धवाहः ॥ २४ ॥
 प्राप्रः प्राज्यमिव अमं जलजिनीसौरभ्यभारं वहन्
 उद्गमस्तवकानमन्नवलतालक्ष्मीमिवालोकायन् ।
 स्वीकुर्वन्मदमन्थरानिव गतेर्वामभ्रवां विश्रमान्
 मन्दं मन्दमुपाजगाम पवनः पाटीरवाटीतटात् ॥ २५ ॥
 अतिमन्दचन्दनमहीधरवातम्
 स्तवकाभिरामलतिकातरुजातम्
 अपि तापसानुपवनं मदनार्तान्
 मदमञ्जुगुञ्जदलिपुञ्जमकार्षीत् ॥ २६ ॥
 कुपितापि मनःपतिना * सह का
 सहकारविलोकनजातरसा

* अतिप्रियेत्यर्थः ।

तरसा रमते स्म न हा रमणी
 रमणीयतनुः सुतनुः सुरभौ ॥ २७ ॥
 प्रस्फुरत्प्रचुरबालपल्लवा
 वीरुधश्च तरवश्चक्राशिरे ।
 क्रीडिता इव कुसुम्भवारिभिः
 काममित्रसमये समागते ॥ २८ ॥
 रूपसौरभसमृद्धिसमेतम्
 चम्पकं प्रति ययुर्न मिलिन्दाः ।
 कामिनस्तु जगृहस्तदशेषा
 ग्राहका हि गुणिनां कति न स्युः ॥ २९ ॥
 कति कति न वसन्ते वल्लयः शाखिनो वा
 किसलयसुमनोभिः शोभमाना बभूवुः ।
 तदपि युवजनानां प्रीतये केवलेऽभू-
 दभिनवकलिकालीभारशाली रसालः ॥ ३० ॥
 समवलोक्त्य विलासवनस्थलीम्
 न पथिकैः पथि कैः पतितं भुवि ।
 मलयजद्रुमसौरभमेदुरो-
 दरसमीरसमीरितवल्लरीम् ॥ ३१ ॥
 वकुलकुलमिलन्मिलिन्दमाला-
 मदकलकोकिलकूजितोदयेन ।
 अहह नियमिनोऽपि तत्त्वचिन्ता-
 च्युतमतयो मतयोषितो बभूवुः ॥ ३२ ॥
 विकसति सहकारे स्फारसौरभ्यसारे
 वहति धुतपटीरे मन्दमन्दं समीरे ।
 कलयति कलवाचं कोकिलोक्ते च रुष्टः १
 चणमपि न मृगाद्या वल्लभो दुर्लभोऽभूत् ॥ ३३ ॥
 कूजितानि कलयन् वनप्रियो
 न प्रियो विरहिणामजायत ।
 मन्मथाग्निरपि भस्मसा, दरम्
 सादरं मुनिमनोऽम्बुजं व्यधात् ॥ ३४ ॥
 विलासिभिरिवोन्मदै रचितरम्यगुञ्जारवैः
 प्रसूनसुरभीकृतैर्विगलितचपास्तापसाः ।
 अशोकशिखरस्थितैः सुनयनान्वितैः षट्पदै-

निरन्तरनिषेवितामितमधौ मधौ रोमिरे ॥ ३५ ॥
 दत्ते जनोऽसौ खलु विद्यमान-
 मविद्यमानं तु न कोऽपि तावत् ।
 वियोगिनां पुष्पनमन्नशोकः
 शोकप्रदोऽभूदतिचिचमेतत् ॥ ३६ ॥
 जगौ विवाहावसरे वनस्थली-
 वसन्तयोः कामहुताशसाक्षिणि ।
 पिकद्विजः प्रीतमना मनोरमम्
 सुहृर्मुहुर्मङ्गलमन्त्रमादरात् १ ॥ ३७ ॥
 आस्वादितं स्वादुमरन्दबिन्दु
 स्वच्छन्दमिन्द्रीवरसुन्दरीभिः ।
 माकन्दपुष्पं प्रमदाजनस्य
 प्रमोदमामोदभरैरकार्षीत् ॥ ३८ ॥
 पान्थानां प्रमदा इव प्रतिदिनं दैन्यं हृदिन्यो ययु-
 र्दृश्यन्ते स्म दिगम्बरा इव वने पञ्चोष्णिताः पादपाः ।
 निःश्वासा इव दुःसहा विरहिणां वाता बबुः सर्वतः
 पायं पायमिव प्रियाधररसं पाथः पपुः प्राणिनः ॥ ३९ ॥
 रेजे पुष्पैर्गोष्ममासाद्य मल्ली
 मल्लीं सद्यः संश्रयन्ते स्म भृङ्गाः ।
 भृङ्गैस्तचारम्भि हर्षेण गानं
 गाने लौल्यं लेभिरे योगिनोऽपि ॥ ४० ॥
 अथ नभसि निरीक्ष्य व्याप्रदिवक्त्रवालम्
 सजलजलदजालं प्राग्रहर्षप्रकर्षः ।
 विहितविपुलवर्हाडम्बरो नीलकण्ठो
 मदमृदुकलरकण्ठो नाट्यमङ्गीचकार ॥ ४१ ॥
 महीमण्डलीमण्डपीभूतपाथो-
 धरारव्यहर्षासु वर्षासु सद्यः ।
 कदम्बे प्रसूनं प्रसूने मरन्दो
 मरन्दे मिलिन्दो मिलिन्दे मदोऽभूत् ॥ ४२ ॥
 दृष्ट्वाडम्बरमम्बरे घनकृतं सौदामिनीनर्तकी-
 नृत्यारम्भमृदङ्गमङ्गलरवं श्रुत्वा च तद्गर्जितम् ।
 पुष्पपुष्पपुष्पभरानताङ्गणतरुस्कन्धावसद्वायस-

१-मुहुः, कूजितमन्त्रमादरात्, इति पाठान्तरम् ।

२ मदमृदुल- इति पाठान्तरम् ।

१ कोकिले साभिमानः, इति पाठान्तरम् ।

क्राणाकर्णसोत्सवप्रियतमं पान्या ययुर्मन्दिरम् ॥४३॥
 अभिनवयवसश्रीशालिनि द्मातलेऽस्मि-
 न्नतिशयपरभागं भेजिरे जिष्णुगोपाः ।
 कुवलयशयनीये मुग्धमुग्धेक्षणाया
 मणय इव विमुक्ताः कामकेलिप्रसङ्गात् ॥४४॥
 गण्यन्त्यवश्यमधुना हृदयाधिनाथा
 मुग्धा मुग्धा कुरुत मा विविधं विलापम् ।
 इत्थं शशंसुरिव गर्जितकैतवेन
 पाथोधराः पथिकपङ्कजलोचनाभ्यः ॥४५॥
 आकर्णितानि रसितानि यया प्रसर्प-
 त्प्रद्युम्नराजरथनिस्वनसोदराणि ।
 उच्चै रणच्चरणनूपुरया पुरन्ध्या
 क्षिप्रं प्रियं कुपितयापि तयाभि सन्ने ॥४६॥
 अम्भोवाहसुरद्विषो निवसनं ध्वान्ताद्रिदिव्यौषधी
 कन्दर्पस्य विलासचम्पकधनुर्वर्षालतामञ्जरी ।
 लेखा व्योमकषोपले विरचिता चामीकरस्य स्फुर-
 द्गाम्नः पान्यविलासिनीजनमनःकम्पाय शम्पाभवत् ॥४७॥
 प्रणतिभिरपि पत्युः प्रार्थनाभिश्च सख्याः
 क्षणमपि न मनस्तो मानिनी मानमौज्झत् ।
 तमसमशरशस्त्रीभूतगानप्रकारः
 फणिनमिव शिखण्डी किं न खण्डीचकार ॥४८॥
 घनसमयमहीभृत्पतनस्याम्बरस्य
 चिभुवनपतिचापं गोपुरत्वं प्रपेदे ।
 अपि विरसवचोभिः प्रापपङ्काभिषेकाः
 कुक्कय इव भेकाः खेदयन्ति स्म लोकान् ॥४९॥
 सद्गन्येव निरन्तरं निघसतिर्मिचाद्यनालोकनम्
 पन्याः पङ्कसमाकुलः कलुषता वारां सदा दुर्दिनम् ।
 एवं यद्यपि दूषणानि तदपि स्वर्भूजनोल्लासकृत् १
 शस्योत्पत्तिनिमित्ततैकगुणतः प्रावृट् प्रपेदे यशः ॥५०॥
 वृद्धाङ्गेनेव विजहौ सरिदुद्धतत्वम्
 वेदान्तिनामिव मतं शुचि नीरमासीत् ।
 चन्द्रे प्रभा युवतिवक्त्र इवाद्गुताभू-
 द्विद्वत्कवित्वमिव केकिरुतं न रेजे ॥५१॥

१-जनाह्लादकृत् इति पाठान्तरम् ।

मधुमधुरिमभङ्गी भेजिरे हंसनादा-
 स्तुहिनपटललीलां लेभिरे वारिवाहाः ।
 क्षितिरभवदपङ्का किंच रोलम्बवाला-
 वलिललितनलिन्यः शैवालिन्यस्तादासन् ॥५२॥
 स्फुटं स्फुटपलाशवत् सुभगभासि चञ्चुपटे
 विपाककपिशिकृताः कमलमञ्जरीर्विभ्रती ।
 बभौ दिवि शुकावलिः कुवलयच्छविर्जङ्गमा
 स्वभावहृदयंगमा विबुधचापलक्ष्मीरिव ॥५३॥
 चक्रे चण्डरुचा समं रणमसौ हेमन्तपृथ्वीपति-
 र्येये तत्र जिता दिवाकरकरास्ते तेऽमुना तत्क्षणात् ।
 कान्तानां कुचभूधरे निदधिरे मन्येऽहमेवं तदा
 नो चेन्मन्दकरः कथं दिनकरस्तप्रश्च तन्वीस्तनः ॥५४॥
 तपनस्तपति स्म मन्दमन्दम्
 ज्वलनोऽपि ज्वलति स्म किंचिदेव ।
 शरणं शिशिरेऽथ किंच यूनाम्
 युवतीनां स्तनयुग्ममाचमासीत् ॥५५॥
 अथ सुखमनुभूय भूधरेऽस्मिन्
 ऋतुनिकरेण विराजिते समन्तात्
 निकटमुपगते सहस्ररश्मौ
 चरमगिरेर्ब्रजमच्युतः प्रतस्थे ॥५६॥
 गोधनानि पुरतः समायु-
 गौदुहस्तदनु बर्हभूषणाः ।
 रेजतुर्मुलिकामनोहारौ
 तौ तदन्तरगतौ नटाविव ॥५७॥
 प्रापदस्तमयमुष्णादीधितिः
 कामिनीभिरसकृन्निरीक्षितः ।
 धूलिधूसरतनुश्च सायजः
 प्राविशद्वज्रमसौ जगद्गुरुः ॥५८॥
 नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य
 श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभुजो नियोगात्
 चैलोक्यकौतुककरं क्रियते स्म काव्यम्
 लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥५९॥
 इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारश्रीहरिहरमहाराजा-
 धिराजोद्द्योतितलोलिम्बराजकृते हरिविलासे महाकाव्ये
 ऋतुवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ :: ॥ :: ॥

RÁMA AND SÍTÁ.

IX.

MOUNT CHITRAKÚTA.

"Though reft of power and kingly sway,
 Though friends and home are far away,
 I cannot mourn my altered lot,
 Enraptured with this lovely spot.
 Look, darling, on this noble hill,
 Which sweet birds with their music fill :
 Tinged with a thousand metal dyes,
 His lofty summits kiss the skies.
 Here gleams a line of silvery sheen,
 There, a broad streak of emerald green ;
 And, next, a belt of gold is spread,
 Made glorious by a fringe of red ;
 While, higher as the peaks ascend,
 Sun-light and flowers and crystal blend.
 See, dear, the trees that clothe his side,
 All lovely in their summer pride,
 In richest wealth of leaves arrayed,
 With flower and fruit and light and shade.
 Look where the young rose-apple glows :
 What loaded boughs the mango shows !
 See, waving in the western wind,
 The light leaves of the tamarind ;
 And mark that giant peepul through
 Those feathery clumps of tall bamboo.
 That depth of shade, that open lawn,
 Allure the wood-nymph and the faun ;
 And, where those grassy glades extend,
 The spirits of the air descend
 To wile the summer night away
 With dalliance and mirth and play.
 Look, from the mountain's woody head
 Hangs many a stream like silver thread,
 Till, gathering strength, each rapid rill
 Leaps, lightly laughing, down the hill,
 Then, bounding o'er the rocky wall,
 Flashes the foamy water-fall.
 O, lives there one too cold to feel
 Delicious languor o'er him steal
 As the young morning breeze, that springs
 From the cool cave on balmy wings,
 Breathes round him, loaded with the scent
 Of bud and blossom, dew-besprent !
 See, round the hill, at random thrown,
 Those masses of primeval stone,
 Of every shape and many a hue,
 Yellow and black and red and blue.
 But all is fairer still by night :
 Each rock reflects a softer light,
 When the whole mount, from foot to crest,
 In robes of lambent flame is dressed ;
 When, from a million herbs, a blaze
 Of their own luminous glory plays,

And, clothed in fire, each deep ravine,
 Each pinnacle and crag is seen.
 Dear SÍTÁ, CHITRAKÚTA's height
 Transports me with such pure delight,
 With thee and LAKSHMAN here to dwell
 For many a year would please me well."

THE GANGES.

"Home of the heron and the swan
 See, lovely GANGÁ glides,
 With verdant isles to gem her breast,
 And flowers to deck her sides.
 With every tree of sweetest fruit
 And fairest bloom that springs ;
 And glorious as the lucid stream
 Where bathes the King of kings.
 How lovely are those shelving banks,
 Now dotted o'er with deer,
 That sully, as they quench their thirst,
 The waves that were so clear.
 Look, darling, to that point below,
 Those holy hermits mark,
 I know them by their matted hair,
 And by their coats of bark.
 See, on the river bank they stand,
 Their early bathing done ;
 Lifting their aged hands in prayer
 They reverence the Sun.
 O look, the merry wind is up,
 And scatters leaves around :
 The very mountain seems to dance,
 With bending forests crowned.
 See GANGA's wavelets white with foam
 As round the isles they whirl ;
 Here troubled by the bathing Saints,
 And there like orient pearl.
 Look, scattered by the morning breeze,
 What beds of blossoms lie,
 And chaplets, cast upon the wave,
 Are dancing swiftly by.
 Hark to the wild-duck's merry call,
 Amid the reeds at play :
 Hark to the joyous mallard's note
 Responsive far away.
 My life in fair AYODHYA's town
 Was not so sweet to me
 As gazing on this lovely flood,
 That glorious hill, and thee.
 Come, bathe in GANGA's wave, to her,
 With friendly love, repair,
 And pluck her lilies in thy play,
 And twine them in thy hair.
 This mount, with all its savage life,
 AYODHYA's city deem,
 And on this beauteous river look

As our own SARJU's stream.
O SÍTÁ, I am wild with joy,
So rare a lot is mine,
Cheered by a duteous brothers' care,
And loved with love like thine.
With hermit's food, and bathing here
At dawn and noon and eve,
I ne'er will mourn AYODHYA's towers,
Nor for my kingdom grieve."

TRUTH.

"Urge me no more : thy words are fair,
But virtue's garb they falsely wear.
With pleasing art thy tongue misleads,
And lures me to ignoble deeds.
For what is might or ancient race,
The pomp of wealth, the pride of place ?
'Tis virtue marks the line between
The great and good, the low and mean :
And he from virtue's path who strays,
To wander in forbidden ways,
Whate'er his birth, must hope in vain
The praises of the good to gain.
Shall I the righteous path forsake,
The laws of duty foully break ;
Be scorned by all the good and just,
And lay mine honour in the dust ?
Shall RÁMA stain his soul with sin,
And lose the heaven he lives to win ?
Nor would the crime with RÁMA end :
For countless lives on him depend.
The people in their prince behold
Their best example, guide, and mould,
And, by his vice or virtue led,
The path he walks they strive to tread.
That truth and mercy still must be
Beloved of kings, is Heaven's decree :
Upheld by truth the monarch reigns ;
Nay, truth the very world sustains.
Truth evermore has been the love
Of Saints below and Gods above ;
And endless bliss by truth is won
In BRAHMÁ's world beyond the sun.
For holy truth is root and spring
Of virtue and each lovely thing :
A mighty Lord, supreme on earth,
Peerless for beauty, power, and worth :
A crown of glory, still more fair
Than sacrifice and praise and prayer.
Shall I this heavenly gem despise,
Attracted by an earthly prize ?
Shall I, misled by lust of sway,
My father's order disobey ;
And, folly's dupe or passion's slave,
Force him to break the oath he gave ?

Shall I, to gain my royal right,
The clear command of duty slight :
With lying lips my glory stain,
And basely sin for paltry gain ?
For not alone by hand and thought
The soul of man with crime is fraught :
Sin's meanest tool I count the third,
The tongue that speaks the lying word.
No, brother ; urge this plea no more,
I still will keep the oath I swore :
Within the forest calmly dwell,
Contented with my hermit's cell,
Nor fail to give the Gods a share
Of offerings from my humble fare."

Rámáyana Book II. XCIV, XCV, CIX.

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

Queen's College,

Benares.

SIR,

A Hindu gentleman has recently delivered a lecture at the Benares Institute, consisting of remarks on Mr. Lingam Lakshmaji Pantlu Garu's lecture on the "Social Status of the Hindus," in which he has attempted to vindicate *idolatry* and the Hindu doctrine of *necessity*. The lecture is published, but the circulation is very limited. It is in fact a sealed pamphlet to the public, and hence its resemblance to that of the Freemasons. So, I think, it may not be improper to ask you to bestow a little space in your valuable journal entitled काशीविद्यासुधानिधि :* (one of the objects of which is "to offer a field for the discussion of controverted points in old Indian Philosophy, Philology, History and Literature") for a slight review of this sealed pamphlet, and consequently of the great questions of *idolatry* and the Hindu Doctrine of *necessity*.

The lecturer in the first place offers a criticism on Mr. Garu's notion of *idolatry*, who says that the very name of it is sufficient to "trumpet forth the grossness of our system of worship," and in another place "we regard every idol we worship as the Self-existent, Eternal, Supreme Being, who is the cause of everything and into whom everything is finally absorbed." To this latter sentence of Mr. Garu, the lecturer with great ingenuity attaches three distinct meanings which are as follows :—(1) "That all our notions of Godhead are limited to our idols ; it is our idols that are our divinities, and beyond our idols we have no divinity."—(2) "That we do believe in a Supreme Being, Infinite and Eternal, who is distinct from the idols, yet at the same time we believe him to be mere idols, or masses of matter inert, unthinking and

* काशीविद्यासुधानिधिः कथंभूतः "प्राच्यप्रतीत्यवाक्यपूर्वापरपद-
द्वयान्वितः"

perishable.”—(3) “That we believe that what is Real in the idols is the Supreme Being, that the stone or wood is a mere illusion, seeming to exist because of the sustaining presence of the Divine Spirit.” Then, “if by idolatry,” exclaims the lecturer, “is meant a system of worship which confines our ideas of the Divinity to a mere image of clay or stone, which prevents our hearts from being expanded and elevated with lofty notions of the attributes of God, we disclaim idolatry, we abhor idolatry and deplore the ignorance or uncharitableness of those that charge us with this grovelling system of worship.” Whether idolatry, by confining our ideas of the Divinity to a mere image, prevents us from having lofty notions of the attributes of God or not may be best known by appealing to the consciousness of any true Hindu idolater. If this be actually the case with the generality of the Hindu idolaters, the lecturer’s disclaiming and abhorring idolatry and deploring the “ignorance or uncharitableness of those that charge us with this grovelling system of worship,” is of no avail. His abhorrence of the system must give way before facts. If millions of Hindu men and women be really found unable to raise their minds to God, is not Mr. Garu quite justified in remarking that the very name of idolatry is “sufficient to trumpet forth the grossness of our system of worship.”? Be that as it may, the first meaning which the lecturer attaches to the sentence of Mr. Garu has no sense in it; for the Sanskrit word प्रतिमूर्तिः or प्रतिमा means a likeness or an image, and it is clear that there must be another thing besides the likeness or image, viz., the thing of which it is a likeness or an image. There must be at least two things for a likeness, or an image, and what is the second thing here must be a God. Thus the lecturer’s fondness for shewing ingenuity by attaching different meanings to the sentence of Mr. Garu has made him blind as regards the Sanskrit word for an idol and led him to the utterance of nonsense.

Neither the second nor the third meaning attached to the sentence of Mr. Garu is the true one, although the lecturer expresses full assurance that Mr. Garu must have meant it in the second sense. Mr. Garu is a representative of the people and consequently cannot invent three distinct meanings out of his own mind as the lecturer has done; neither has he so much power of invention.

Moreover as regards the second meaning it should be observed that no man can form two different conceptions of the same thing at one and the same time. In order to form two distinct ideas of a thing we require two distinct portions of time. A little consideration would have shewn the lecturer that the second meaning attached to the sentence of Mr. Garu is also nonsense.

For to believe a thing at one and the same time to be a “Supreme Being, Infinite and Eternal,” distinct from the idol, and also a mere idol, or mass of “matter, inert unthinking and perishable,” is impossible.

The fallacy of the lecturer is in supposing that there can be three and only three distinct meanings of the sentence of Mr. Garu, and he argued that as Mr. Garu cannot mean the first and the third which are respectively too foolish and too deep, he being an ordinary man must have meant the second. Little did the lecturer dream of the fact that a fourth and a true meaning can be attached to the sentence of Mr. Garu, which is as follows:—That we believe in a Self-existent, Eternal Supreme Being as distinct from the idol and that He is called into the idol at the time of worshipping by means of mantras. It should be borne in mind that Mr. Garu, here assuming the philosophic belief of the Hindus that the thirty-three crores of gods are all one and the same Being, shews the grossness of the system. This, I think, is the true sense of the sentence and that which Mr. Garu should, at least, he supposed to have meant, for we should, as justice requires, put the best construction upon it we can. Accordingly it has been said अमिहृष्यां च विस्वानां देवः सानिध्यमच्छति when an idol is beautifully made there comes the god (i. e. the particular god whom the worshipper invokes). Such being the case प्रतिमायां शिला-वुद्धिं कुर्वाणो नरकं व्रजेत् any man who thinks of the image of a god as a piece of stone goes to hell. If this be acknowledged to be the true sense of the sentence of Mr. Garu the third meaning of the lecturer, though plausible, must be confessed to be a forced one. Neither can the lecturer claim any originality for it, for the same defence is generally heard in the mouth of idolatrous cavillers.

As regards this third meaning it should be observed that the lecturer, without a shadow of proof, takes for granted the Vedantic conclusion, (ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः the only truth is Brahma, the universe is a delusion, even the animals are not distinct from Brahma) as true.

Is the lecturer not aware of the fact that there is a rival system of the Sāṅkhya propounded by the great sage Kapila* who says ईश्वरासिद्धेः (A. h. 93 book I.) “For there is no proof that there is a god”? The lecturer in order to establish his point should have at least refuted the Sāṅkhya Philosophy, for it does not at all inculcate the doctrine of the unreality of the external world (जगत्-

* Kapila is regarded by the Hindus as an incarnation of Vishnu and represented to have obtained by birth the knowledge of the twenty-five principles “पञ्चविंशतितत्त्वेषु जन्मना ज्ञानमाप्तवान्” तथाच भागवते

“पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविष्णुतं ।
श्रीवाचाहुरप्ये सांख्यं तत्त्वयामविनिर्णयं” ॥

सत्यमदुष्टकारणजन्यत्वाद्वाधकाभावात् aph. 52 book VI. "The world is real for it is the effect of an unobjectionable cause and because there is no one to refute this"). I fear the lecturer has not understood the Vedāntic tenet because he identifies it with Bishop Berkeley's idealism and Mr. Mill's 'Permanent Possibilities of Sensation.' True it is that Mr. Mill defines *matter* as a 'permanent possibility of sensation,' but the Vedānta goes further and positively affirms that the sensation itself is a delusion. As for Bishop Berkeley, he has never denied the existence of matter which we see and feel around us, but simply the noumenon or substance or substratum of it. "When Berkeley denied the existence of matter," says Mr. Lewes in his Biographical History of Philosophy, "he simply denied the existence of that unknown substratum the existence of which Locke had declared to be a necessary inference from our knowledge of qualities." But why resort to authorities when we have Berkeley's own words?—"I do not argue," says the Bishop, "against the existence of any one thing that we can apprehend either by sensation or reflection. That the things I see with my eyes and touch with my hand do exist, I make not the least question. The only thing whose existence I deny is that which philosophers call matter, corporeal substance;" so that the doctrine of the Vedānta can never be identified with the tenets of a Berkeley or a Mill. For the lecturer's consideration I give here the true view of the purport of the Vedānta in Sanskrit and in my own words.—यद्यपि हिन्दुजातयः सांख्यदि सर्वदर्शनानि ऋषिनिर्मितानि मन्यन्ते तथापीदानीं प्रायः सर्वे वेदान्तदर्शनसिद्धान्तान् विशेषरूपेणाद्विन्यन्ते अतः काश्चात् तद्वर्णनसिद्धान्तान् संवेपेयं यथाबुद्धिं निरूपयिष्यामः॥ वेदस्यान्तो वेदान्तो ब्रह्मजिज्ञासेति वेदान्तदर्शनस्योद्देश्यः। ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा। ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा। इत्याशयेन भगवान् बादरायणः शरीरकसूत्रग्रन्थे प्रथमं सूत्रयामास ॥ ते वेदान्तो ब्रह्मवादिनो न सांख्यवत् प्रकृतिमेव जगतां मूलकारणं मन्यन्त इत्यर्थः प्रत्तिमानि सर्वाणि दृश्यवस्तून् यत्कल्पितानि रज्जो सर्पत्वभ्रमवच्छ्रुत्या रजतत्वभ्रमवच्च । एवं प्रकारेण रज्जोर्वा शुक्ताः स्यान् जगत्प्रपञ्चं स्यात्पयित्वा जगत्त्वस्याध्यासे ब्रह्मणः ॥ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मेव नापर इति वेदान्तदर्शनसिद्धान्तज्ञाने पुनः परमपुरुषार्थं प्राप्नोतीति श्रुम् ॥ काशीस्थसभायाः ज्ञपादकः श्रीशशिधरसह्यालः ॥

Now it should be remarked that the lecturer's forced assertion: "it is not the image that we worship as the Supreme Being, but the Omnipresent Spirit that pervades the image as he pervades the whole universe," and its anticipated objection—"why do not you worship the Omnipresent Deity in any other material object than an image or symbol consecrated?" and its answer: "simply because no association has been established in our minds between it and the presence of God," is an example of logical nicety. What is the use of forming *fictitious* associations with the presence of God at all, as if the ex-

istence of God depended upon the lecturer's forming arbitrary association? A whimsical theory indeed! A true association must be inherent in human nature and therefore must be suggested by its own law. Hence Dr. Brown calls *association* the law of *suggestion*. Let the lecturer associate God with his own body, if he likes, and compassionately call others atheists "being incapable of thinking for themselves."

Another ridiculous argument which has been brought forward by the lecturer is that because we cannot conceive God and His Infinite attributes in the abstract therefore in order to avoid "practical" atheism, we should practise idolatry. It is not a fact that we cannot form abstract notions. On the other hand, I think it is *abstraction* alone that puts a perfect distance between men and brutes. To the effect that we can form abstract notions, I quote the following from Mr. Locke:—"The use of words then being to stand as outward marks of our internal ideas, and those ideas being taken from particular things, if every particular idea that we take in should have a distinct name, names must be endless. To prevent this the mind takes the particular ideas, received from particular objects, to become general; which is done by considering them as they are in the mind, such appearances separate from all other existences, and the circumstances of real existence, as time, place, or any other concomitant ideas. This is called 'abstraction,' whereby ideas taken from particular beings, become general representatives of all the same kind; and their names, general names, applicable to whatever exists conformable to such abstract ideas." Besides the lecturer, in attestation of his assertion that we cannot conceive God in the abstract, quotes Sir. W. Hamilton who says: "True therefore are the declarations of a pious philosophy, 'A God understood would be no God at all; to think that God is as we can think him to be is blasphemy.'" It seems to me that even Sir W. Hamilton, whom the lecturer acknowledges to be an acute and deep thinker, has fallen here into an egregious blunder. A little consideration would have shewn him that we cannot conceive the nature of God more than our faculties allow us to conceive. Our faculties are given and limited by Him. Consequently there can be no blasphemy in the conception of God who is revealed in the consciousness, however imperfect it may be.

Now let us see the harmony of the argument of Sir W. Hamilton when applied to idolatry. "True therefore are the declarations of a pious philosophy." 'A God represented by means of an image would be no God at all; to think that God is as we can represent Him by an image is blasphemy.' Sir W. Hamilton is correct when he expresses a somewhat similar (but by no means

the same) idea more scientifically. "The Infinite and Absolute are the names of two counter imbecilities of the human mind, transmitted into the nature of things, of two subjective negations transformed into objective affirmations." Further I quote some of the following authorized Hindu texts for the lecturer's consideration, from which it is clear that the learned should not worship idols:—

मच्छिन्नाधातुर्दावादिमूर्तावीश्वरबुद्धयः ।

क्रियन्ति तपसा मूढाः परां शान्तिं न यान्ति ते ॥

Those fools who think of God in an image of mud, metal, stone or wood only get bodily pain but no salvation.

ये मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमा त्मानमीश्वरं ।

हित्वार्चाम्भजते मादृग्दभस्मन्वेव जुहोति सः ॥

The man who having left me, the I who pervades every being, foolishly adores an idol, he offers *ghee* to ashes.

Lastly it should be observed that the idea prevalent among the Hindus is that in India there has been no change of creed. But certainly there is no foundation for such an assertion. How much the Vedic sentiments were changed in ancient times is clear from the following words of the Manduka Upanishad,—
"तत्रापरं ऋग्वेदायजुर्वेदः सामवेदाथर्ववेदः शिवाकल्योव्याकरणं निरुक्तं
इन्दोऽद्योतिषमिति । अथपरा यया तदक्षरमधिगम्यते" ॥ There must be some change in the progressive kingdom of God. When there began an enquiry into *one's self* and *God*, most men discredited the rites and ceremonies inculcated in the Karmakāṇḍa. Then they were dissatisfied with the worship of Indra, Varuṇa &c. There was a time when the Vedas were considered as all truth and nothing but the truth, and consequently oblations and sacrifices were worthy of being practised. But in the time of the Upanishads, literary men had no such faith in the mass of rites as they had before. From these considerations it is clear that the Vedas, not to say the Purāṇas, maintain contradictory doctrines and inculcate hero-worship. Therefore I cannot better conclude the first part of my review (viz., of the doctrine of idolatry) than by quoting the following memorable words of Francis W. Newman, for the lecturer's consideration.—"The glorifying of religious teachers" says the Professor "has hitherto never borne any fruit but canonizations and deifications, 'voluntary humility and worshipping of messengers,' vain competitions and rival sects, stagnation in the letter, quenching of the spirit."

By-the-bye it may be remarked that although the lecture signs himself a Hindu, still he, not being a Brahman, had the courage in a full meeting of the "Benares Institute" to utter Vedic texts, which is strictly forbidden in the Upanishads themselves, under

the penalty of the tongue being cut out of the utterer and molten lead being poured into the ears, of the audience.

Another time I hope to discuss the Hindu doctrine of *necessity*.

Yours truly,

SHASHISHEKHARA SANYALA,

Secretary Benares Association, and President of the Club Preparatory to the Benares Association.

ON THE ONTOLOGY OF THE VEDĀNTA.*

"Nothing seems of more importance, towards erecting a firm system of sound and real knowledge, which may be proof against the assaults of scepticism, than to lay the beginning in a distinct explication of what is meant by *thing, reality, existence*: for in vain shall we dispute concerning the real existence of things, or pretend to any knowledge thereof, so long as we have not fixed the meaning of those words."—*Berkeley*:—"Of the Principles of Human Knowledge," § 89.

At the end of a paper on "The gist of the Vedānta as a Philosophy" (*Ben. Mag.* Vol. iv., p. 325), in which we confined ourselves to disproving the legitimacy of the conclusion practically drawn from the Vedāntic theory, we intimated our intention to address ourselves, in a subsequent paper, "more especially to points connected with the question under its second aspect—the Ontology of the Vedānta." As regards this aspect of the question, we remarked,—*"If the theory necessarily led to the conclusion practically drawn from it, there would then be an urgent necessity that the theory itself should be first assailed, however arduous might be the nature of the required assault."* That the theory did *not* necessitate the conclusion practically drawn from it, we undertook to demonstrate; and a year has now passed without our having met with any attempt to shake the position that we then took up. What we hope *now* to show is this, that the evil is in the inference, and not in the theory,—and that the Indian Missionary will do well to reserve his strength for the combat with the deadly error, instead of wasting it upon a speculation which, whether philosophically just or not, is in no respect whatever incompatible with the reception of Christianity. In our attempt to show this, we claim an unprejudiced and an attentive hearing. We claim this on the ground that we have shown, by our previous papers, that we have at all events not spared pains to qualify ourselves for forming a judgment on the deeply important and generally very ill understood point which we are going to discuss.

To those who do not read Sanskrit, the sources generally available for acquiring a knowledge of the Vedānta are the Essay of Mr. Colebrooke, the criticism of Col. Vans Kennedy on that essay, the intended defence of Mr. Colebrooke by Sir G. C. Haughton, and the tracts of Rammohun Roy. We do not speak of Mr. Ward's work on the Hindoos, because the reader of that work, who imagines that he is therein reading the speculations of the Indian sages, is under a delusion. It appeared advisable, when we undertook to address

* By the late Dr. Ballantyne: reprinted from the Benares Magazine, Vol. VI. 1851.

those whose conception of the Vedānta is derived from the sources just mentioned, that we should first remove whatever of perplexity might result from the seemingly conflicting testimony of the parties, in regard to the question whether the Vedānta were a system of Materialism or of Spiritualism. We therefore, (in a first and Second Dialogue "On the Notions of the Hindús,"—*Ben. Mag.* Vols. v. and vi., pp. 422 and 863),—traced out the occasion of Col. Kennedy's misapprehension of Mr. Colebrooke, and showed that Mr. Colebrooke quite agreed with him and with the Hindú expositors in holding the system to be one of pure Spiritualism. We now propose to show, in accordance with this, that the *Ontology* of the Vedānta is the Ontology of Bishop Berkeley;—which being shown, it will follow that it must be something else than *this* against which our efforts require to be directed. It is labour worse than lost to argue against what does not stand in the way of your argument. In attempting to convince a European unbeliever in Christianity who held the doctrine of Berkeley, it would clearly be a waste of labour to argue against the doctrine of Berkeley, because we know, from Berkeley's own case, that the holding of that doctrine is compatible with the highest form of Christian piety. Let us show, then, that the doctrine of Berkeley is the Ontology of the Vedānta—*without the illicit inference deduced by the Vedāntists*,—and it will then be seen how we had better waste no longer, in assailing the impregnable or the impalpable, the strength that was given us for labours less Quixotic.

But, methinks, a smile of compassionate surprise has come over the face of the reader; and he ejaculates "Berkeley!" Good reader, if you know Berkeley, you must love him;—if you do not know him, pray listen to what we shall tell you of him. If you have borrowed your conception of his philosophy from Byron's lines—

"When Bishop Berkeley said there was no matter,
It surely was no matter what he said;"—

then, pray, revise your conception as you go along with us. If, again, you enrol yourself among those of whom Pope speaks when he says—

"And coxcombs vanquish Berkeley with a grin;"—

then lay aside our article;—it will profit you as little as you will profit the cause of evangelization in the educated division of Hindú society.

GEORGE BERKELEY was born in 1684. In 1724, when holding the Deanery of Derry, worth £1,100 per annum, he drew up a Scheme for converting the savage Americans to Christianity, by a college to be erected in the isles of Bermuda. The scheme included his resignation of his rich benefice, and his dedicating the remainder of his life to instructing the youth of America, on the moderate allowance of one hundred pounds yearly. Subscriptions having been raised for promoting "so pious an undertaking," as it is styled in the king's answer to the Address of the Commons relative to a grant of land for the use of the mission, Dean Berkeley sailed for Rhode Island, with his lady, in 1728.

It would appear that the minister of the day had never heartily embraced the project for which the dean had made such sacrifices;—obstacles were thrown in the way; and, the scheme on which Berkeley had expended much of his private fortune, and more than seven years of the prime of his life, having been thus rendered abortive, he returned to Europe. Before he left Rhode Island, he distributed what books he had brought with him among the clergy of that province; and immediately after his arrival in London, he returned all the private subscriptions that had been advanced for the support of his undertaking. At this time he preached, before the Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts, a sermon, which was printed at the desire of the Society. In this sermon occurs the following passage, to which we request the particular attention of the reader:—

"The metaphysical knowledge of God, considered in his absolute nature and essence, is one thing; and to know him as he stands related to us as Creator, Redeemer, and Sanctifier, is another. The former kind of knowledge (whatever it amounts to) hath been, and may be, in Gentiles as well as Christians, but not the latter, which is life eternal."

(To be continued.)

ADVERTISEMENT.

The *Hindu Commentator*, a Monthly Sanskrit Journal, will be published from September 1867. It will contain Sāma Veda, Sāma Hymns, with a commentary in Sanskrit and translation in Bengali, the Mīmāṃsā, and rare Sanskrit works. It will also contain articles bearing on the religion of the Hindus, and lives of eminent men of different countries.

Terms of subscription (in advance).

Per Annum	Rs 9	excluding Postage.
" Half-year	" 5	" "
" Single copy	" 1	including "

BENARES: } SATYA BRATA SAMĀŚRAMI,
1st Sept. 1867. } Editor.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be inserted at four annas per line.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीचवाक्यपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 17.

Benares October 1st, 1867.

Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

“ननु यद्यत् संवेद्यते तत् तत् संविद्रूपमेव, यथा नीलादिसंविद्धिः, संवेद्यते च नीलादिः, तस्मात् तदपि संविद्रूपमेवेत्यसंविदात्मनो बाह्यार्थस्यासंवेदनादर्शशून्यं सर्वमेव विज्ञानमिति प्रयोगान्तरेण शून्यवादिनः, यदाहुः,

“संवेदनं हि तादात्म्यात् तद्वद्भासनमेव तत् ।

इदमेव किमुक्तं स्यात् स बाह्योऽर्थोऽनुभूयते, ॥

इति, अत आह ।

(१०) प्रत्यक्षा बुद्धिरेवेति निर्निबन्धनमुच्यते ।

बोधो बोधान्तरग्राह्यो नेष्यते भवतापि यत् ॥

एतदप्युक्तं साधनधर्मासिद्धत्वादृष्टान्तस्य, “नहि तवापि नीलादिसंविदः संवेद्यत्वं सिद्धं”, चाणिकृत्वेन संविदन्तरोत्पत्तिकाले संभवाभावात् । नच दृष्टान्ते स्वसाध्यासिद्धसंबन्धो हेतुः साध्यं साधयितुं शक्नोत्यतिप्रसङ्गात् ॥

अथैतद्वैपक्ष्यात् संविदः संविदन्तरजननेन संवेद्यत्वमुच्यते, यदाहुः,

“भित्तकालं कथं याह्यमिति चेद् याह्यतां विदुः ।

हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम्, ॥

इति, अत्राप्याह ।

(११) याह्यत्वेऽपि न विज्ञानं सर्वमेव निरर्थकम् ।

यद्येवमनैकान्तिको हेतुः संविदः स्वतोऽसंविद्रूपाया अपि संवेद्यत्वात्, तद्वदर्थस्यापि संवेद्यत्वं भविष्यति यतः, “अथ संविद्रूपत्वेन संवेद्यत्वादिति हेतुः”, तर्ह्यसिद्धो नीलस्य संवि-

द्रूपत्वेन संवेद्यत्वासिद्धिरिति सर्वमेव विज्ञानमर्थशून्यमिति नैष प्रतिज्ञार्थो भवतः सिध्यतीति ॥

अत्र पराभिप्रायं दर्शयति ।

(१२) अथानुभवरूपत्वाद् बोधः प्रत्यक्ष इष्यते ।

नात्र संविदन्तरसंवेद्यत्वं हेतुरपितु स्वसंवेद्यत्वमेव, ततश्च न साधनधर्मासिद्धिरनैकान्तिकत्वं वा दोष इति ॥

एतदपि निराकरोति ।

(१३) नाभावः संमुखीनेऽर्थे ततोऽनुभवगोचरे ।

यद्येवमसिद्धो हेतुः, “नहि संविदस्वभावत्वं नीलादेः संवेद्यस्य सिद्धम्”, अपितु संवेद्यतैवेति, ततोऽसिद्धाद्वैतार्थं नीलाद्यात्मके संवेद्यतयेदं तानिर्दिश्यमाने प्रत्यक्षासिद्धे धर्मिणि नाभावो न बाह्यत्वनिरासः सिध्यतीति ॥

एतदेव प्रत्यक्षसिद्धमित्याह ।

(१४) अयमेव विधिर्ज्ञेयो भेदे बोधार्थयोः स्फुटं ।

पूर्वस्त्वनुभवाकार उत्तरश्चानुभूयते ॥

स्वपरप्रकाशरूपतया हि बोधात्मानुभवसिद्धः, तत्संवेद्यतयार्थाऽपीति, नातः शून्यत्वादसिद्धिः । “नस्त्वेवमात्मनोऽर्थस्य च द्वयोरनुभूयमानत्वे क आत्मेति न विदुः”, पशवोऽपि हि यावदात्मपरभावं प्रत्यसंमूढाः, सोऽयं पशोरपि पशुः कुदर्शनापस्मारगृहीतः शोध्य एव । कथं वा ज्ञानज्ञेयोः प्रकाशमानत्वे ज्ञानमेव भावानां शुद्धेऽर्थः, नत्वर्थ एवाहमर्थज्ञानयोराकारभेदानुपलम्भात् साधुः समर्थितः सुगतनयो, यदमेधाकारोऽप्येवं विनेयविनेयतयाभ्युपगतः, “ननुक्तं,

“प्रभासुरमिदं चित्तं प्रहत्याऽऽगन्तवो मत्ताः”, ।

इति, तदर्थमेवात्मपरभावः, इति नार्थज्ञानयोराकारभेदा-
नुपलम्भः सिद्धोऽपि तु भिन्न एवोपलम्भ इति, एतेन सत्त्वद्रव्य-
कारकत्वादिव्योऽचेतनानुमानमात्मनि प्रतिचिपं प्रत्यक्षनिरा-
हृतत्वात् ।

पुनः प्रयोगान्तरेण शून्यवादिनः ।

(१५) वस्तु विज्ञानतो भिन्नं नैव विज्ञानजन्मनः ।

पूर्वचायाह्यमाणत्वात्,

यस्य येन सहोपलम्भो नियतः, तस्य ततो नार्थान्तरत्वं,
यथा द्विचन्द्रज्ञानप्रतिभासमानादेकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयस्य,
नीलज्ञानेन सहोपलम्भनियमश्च नीलादेः, तेन विना ततः पू-
र्वापरयोः संवेदनाभावात्, अतस्तस्यापि ततो नार्थान्तरत्वमिति
नीलादेः संविद्रूपसिद्धितोऽर्थोद्वाह्यत्वनिरासः सिध्यति, यदाहुः,
“सहोपलम्भनियमाच्च भेदो नीलताद्वयोः,” ।

इति ॥

आचार्यस्तु नीलाभावेऽपि नीलप्रकाशकसद्भावस्य प्रतिपा-
दितत्वादिसिद्धमेतत् साधनम् । “अथ बोधाध्यवसायापेक्षयो-
च्यते,” तत्राप्यसत्यर्थं मनोराज्याद्यवस्थासु तस्य भावादिसिद्ध-
तैवेति मत्वा प्रमेयभेदेन तद्वेदमभ्युगम्याह ।

(१६) इत्यनेकान्तमुच्यते ।

इत्येवमभ्युपगम्यैतत् साधनमनैकान्तिकमुच्यत इत्यर्थः ॥
कथमित्याह ।

(१७) चतुर्व्यापारतः पूर्वं प्रकाशाच्च न गृह्यते ।

रूपं लोकेन तत् ताभ्यामभिन्नं संप्रतीयते ॥

चतुःशब्देनात्रोपलम्भप्रस्तावाद् गोलकमेवैतदुच्यते, तस्य
व्यापारो विस्फारावस्था, तेनालोकेन च सहोपलम्भनियमो
रूपस्य । नच चतुर्व्यापाररूपत्वमालोक्यत्वं वेत्यनैकान्ति-
कता, बाह्यनिराकरणाय च भवद्वारेण प्रयोगः समुपरिचितः १
इति, “न, आलोकादेरपि विज्ञानरूपत्वादनेकान्तिकपरिहारो
युक्तः,” तस्यात एव साध्यत्वेनासिद्धत्वात् ॥

“नन्वनालोकस्यापि रूपस्य प्राण्यन्तरैरलुकादिभिर्यहणा-
दालोकेन सहोपलम्भो नियतो नास्तीति नानैकान्तिकता,”
“कथं तर्हि तमसा वृतं पटेनेव तेऽपि रूपं पश्यन्ति,” नचा-
वस्तुत्वं तमसो भूच्छायात्मकत्वेन बाह्यार्थवादिभिरभ्युपग-
मादस्मदादेरपि ततो दर्शनप्रतीघातसंभवाच्च, वस्तुत्वे च
रूपावरणस्वभावं यावत् तदनिरुक्तं तावत् कुतो रूपोपलब्धिः,
“तच्चतुःशक्त्यैव तेषां रूपं प्रकाशत इति,” चेत्, तर्हि सैवालोका
रूपप्रकाशकत्वात्, “अथाप्रकाशात्मिका भविष्यतीति,” चेत्,
तर्हि कथं प्रकाशयति, नह्यप्रकाशात्मनः प्रकाशकत्वं तमस

१ संप्रतिचित इति पाठान्तरम् ।

इवोपपद्यत इति प्रकाशात्मिकैव सा शक्तिरभ्युपगन्तव्या, ततः
प्रकाशेन सहोपलम्भो नियतो रूपस्य, नच प्रकाशरूपतेत्यनै-
कान्तिकतैवास्य हेतोरिति, “ननु चतुर्व्यापारमालोकं च विना
रूपं योगिभिरुपलभ्यत इत्यत्र सहोपलम्भनियमाभावाच्चानै-
कान्तिकविषयता,” न, लोक इत्यत्र विशेषणात्, ततोऽस्म- १
दादिप्रत्यक्षत्वं सत्येषां सहोपलम्भनियमोऽस्त्येव, नचाभेद
इत्यनैकान्तिक एव । किंच शून्यवादिनां चिरतरप्रकृष्टो विहा-
रागमचैत्यादिभेदोऽनुभवसिद्धो नोपपद्यत इत्याह ।

(१८) नीलविज्ञानसंतानः पाण्डुरश्चेत्यनाकृतौ ।

आकारवति बोधेऽपि नियमो नाविशेषतः ॥

नीलशुकादिसंतानभेदोपलक्षितः सर्वोऽयं सरित्सागरपर्व-
तादिभेदो भिन्नार्थक्रियासाधनतया निश्चितो नाहेतुको देश-
कालप्रकृतिनियमायोगात्, यदाहुः,

“नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।

अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः,” ॥

इति, नापि विज्ञानहेतुकः, तस्याकारवत्त्वेनाद्ययावज्ज-
गत्यस्मिन्नसिद्धेः, आकारवति तस्मिन्नप्यभ्युपगम्यमाने विज्ञा-
नात्मनः सर्वत्र सर्वदा चाविशेषात् सर्वः सर्वाकारः सर्वत्र सर्वदा
च स्यादिति प्रागुक्तस्य जगद्वैचित्र्यनियमस्यासिद्धिप्रसङ्गः ॥

तमेव प्रसङ्गार्थमाह ।

(१९) एकाकारैव विज्ञप्तिः प्राप्ता विज्ञानवादिनः ।

यदाहुः,

“तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः,” ।

इति ॥

ततो यद्येनाभिचहेतुकं तत् तेनाभिचस्वभावं, यथैकस्मा-
दद्वयान्जः जवणाद् द्वितीयं तद्रूपं, यच्च तु भिन्नरूपत्वं नास्ति
तत्राभिचहेतुकत्वमपि नास्ति, यथा सुगतनये ज्ञानयोरभिच-
हेतुकं च विज्ञानवादिनां पर्वताकाराद्विज्ञानात् सरित्समुद्रा-
दिविज्ञानं, नचाभिचरूपमित्यनेकान्तः, अत्राह ।

(२०) नीलादिभेदो बोधस्य वस्तुभावे तु किंकृतः ।

नानैकान्तो, न हि बाह्यार्थवादिभिस्तेषां विज्ञानमात्रमेव
हेतुरिष्यतेऽपि तु संस्कारद्वारेण यथायथं बाह्यान्त्यपि वस्तूनि,
भवतस्तु बाह्यानां वस्तूनामभावाद्विज्ञानमात्रस्यैव सर्वत्र हेतुः
त्वमित्येष प्रसङ्ग उक्तः, नास्माभिरपि, वासनाभ्युपगमात्, तत्का-
तोऽयं भेदावभासो न ज्ञानमात्रहेतुक इत्यप्रसङ्गः, तदुक्तम्,

“ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च संस्कारो वासनोच्यते,” ।

इति ॥

अत्राप्याह ।

१ तत्तत्त्वम्, इति पाठान्तरम् ।

(२१) वासनाकृत इत्येतत् पवनेरितभाषितम् ।

उन्मत्तप्रलपिततुल्यम् ॥

कृत इत्याह ।

(२२) तत्त्वज्ञानतो नान्या वासना तव युज्यते ।

सापि हि वासना न तावद्विज्ञानादन्या विज्ञानव्यतिरेके-
णान्यस्य कस्य चिदिन्द्रियादेरपि भवद्विरनभ्युपगमात्, अपितु
पूर्वस्माद्विज्ञानतन्त्राज्ज्ञातं ज्ञानान्तरतन्त्रहेतुभूतं विशिष्टं ज्ञान-
मेव वासना, तच्चाविशिष्टत्वेनोक्तमेव, अतो न किंचिदेतत्,
अस्माकं तु स्थिरत्वाद्विज्ञानाधर्मान्तराण्यनेकान्यपि संभव-
न्तीति शरीरावस्थाविशेषं धातुसाम्यवैषम्यादि वा सुखदुः-
खफलं कर्म वा यथार्थप्रदर्शकं देवताप्रसादं वा विशिष्टवासना-
परिपाकहेतुमन्तरा विशिष्टाकारमुपपद्यत एव । “ननु क्षण-
िकस्यापि ज्वालादेस्तृणपर्णादिहेतुजनिता घण्डुत्वलौहित्या-
दिवासना दृश्यत एव,” न तत्स्वरूपत्वात्, स्वरूपं हि तत्
तृणजन्यं विशिष्टमेवास्याः, विशिष्टमेव च पर्णादिजन्यं, न
त्वनावस्थितायाः काचिद्वासनेति, “यद्येवं नीलज्ञानतन्त्रस्यापि
प्राक्तनस्य कस्यचित् तत्स्वरूपं विशिष्टमेवास्तु येन विसदृशं
पर्वताकारं रसाद्याकारं वा ज्ञानमनन्तरं जनयिष्यतीत्यप्रसङ्गः,”
न, तस्य सदृशतन्त्रजनकत्वेन धारावाहिकज्ञानेऽनभ्युपगमात्,
“ननु तन्त्रभेदादन्यदेव तन्नीलज्ञानमिति कार्यभेदः,” तर्हि
तन्त्रभेदाविशेषाच्च कश्चित् सदृशं कार्यं जनयेत्, इत्येकसंता-
नात्मनोऽस्य शरीराद्याकारस्यापि विज्ञानस्याभावप्रसङ्गात् स-
र्वव्यवहाराभावप्रसङ्गः, संतानभूलत्वाद्भवतां व्यवहारस्य, “ननु
नीलादिज्ञानतन्त्रः सदृशहेतुरपि भविष्यति,” न, तर्हि तन्त्रभेदात्
कार्यभेद इति पूर्वं प्रसङ्गः, न, नीलज्ञानतन्त्रात्मनापि भेदात्,
अन्यदेव ज्ञानं सदृशस्य तन्त्रस्य हेतुरन्यदेव विसदृशस्य । “की-
दृशं कस्येति वाच्यं,” यादृशाद्यादृशं प्रतीयते तादृशं तस्येति
प्रतीतिसमुत्पादवादिनः, तदिमे भृगुपतनस्थानस्यश्वान इवो-
पस्थितोपस्थितस्य निमित्तं कल्पयन्तः कुतः किं भवतीति हे-
योपादेयसाधनेष्वनुत्पन्नबुद्धयः प्रेक्षावद्विद्वरतः परिहार्याः तेषां
हिताहितप्राप्तित्यागायैव तत्साधननिज्ञासायां प्रवृत्तेः, “ननु
संतानविषया सा भविष्यति,” न, ज्ञानां जननासंभवेन तस्या-
संभवात्, तन्त्रप्रवाहात्मकत्वात् तस्येति सर्वानियमपरिहारा-
यानुभूयमानो बाह्योऽर्थः सत्यप्रकाशात्मनो भिन्नः प्रकाश्यस्व-
भावोऽभ्युपगन्तव्यः, तत्र सहोपलम्भमात्रेण स्यात्समादभेद इति,
“बोध्यम्,” इत्यपि प्रतिज्ञापदं व्याख्यातमिति ॥

किंच सहोपलम्भनियमादभेदेऽपि नात्माभाव इत्याह ।

(२३) आत्मन्यसत्त्वं नो युक्तमहंप्रत्ययगोचरे ।

अहंप्रत्ययस्य स्थिरवाहकपरामर्शरूपत्वेनात्मविषयत्वाद्-

स्येवाध्यवसेयेनात्मना सहोपलम्भनियम इति द्वयोरपि संविद्रू-
पत्वसिद्धेः सत्यत्वमिति नैरात्म्याभावः, “नन्वात्मनो विक-
ल्पातीतत्वेनोक्तत्वान्मोक्षकारिकास्वाचार्येण बुद्धिबोध्यत्वनि-
रासाच्चाहंप्रत्ययगोचरत्वं वादयसिद्धमेव,” सत्यम्, आत्मादि-
प्रत्ययवत् कथंचिददूरविप्रकर्षेण सोऽपि व्यवहारार्थं तद्विषयो-
ऽभ्युपगम्यत इति नासिद्धिः । “ननु चाध्यवसायस्यावस्तुवि-
षयत्वादस्माकमध्यवसायेन सह भावो न सिद्धः,” युक्तमेतत्
कदाचिद्वाह्यार्थवादिनो वक्तुम् । भवतस्त्वबोधोऽसंवेदा-
त्वादध्यवसेयस्यापि संवेदात्वेन बोधरूपतयाध्यवसायस्येव स-
त्त्वमिति नासिद्धिस्तेन सहभावस्येति, “तर्हि वादयसिद्धोऽयम-
हंप्रत्ययाभावेऽपि स्वसंवेदेननात्मोपलम्भाभ्युपगमात्,” सत्यम्,
अहमिति त्वध्यवसायेन सहभावोऽध्यवसेयतात्र हेतुः, सा च
तदानीं नास्तीति तेन सहोपलम्भनियमो नासिद्धः, अन्या
स्यध्यवसायपरामृश्यतान्या च संविद्रूपतेति बुद्धिसंवित्प्रविवेक-
प्रसङ्गेन प्रदर्शितं स्वायंभुवोद्योत एव, इह त्वनुपयोगाच्चाच्यते ।
भवद्विरप्युक्तम्,

“अशक्यसमये स्यात्मा चेतनानामनन्यभाक् ।

तेषामतः स्वसंविर्तिर्नाभिजल्पानुपहिणी,” ॥

इति, अत एवापयोगभेदादस्य नात्र एहीतयाहित्वमपितु

तावन्मात्रेण प्रमाणत्वमिति दर्शयिष्यामः ॥

“ननु गौरोऽहं कृशोऽहमित्यनात्मनि शरीर एवाहंप्रत्ययस्य
दृष्टेर्विद्वद्वे हेतुरित्यत आह ।

(२४) नचान्यस्मिन्नहंबुद्धिः क्वचिदृष्टा तु निर्गुणा ।

न, विशेषितत्वाद्, गौरादिभिः पदार्थान्तरैर्विशेषिता स्रहं-
प्रत्ययो माणवकादौ सिंहादिप्रत्ययवद् गुणवृत्त्या शरीरं वर्तते,
नैरविशेषितस्तु मुख्यतयात्मन्येव, स एव चात्र हेतुरुक्तो न
सविशेषण इत्यविरुद्ध एव ॥

“यद्येवं प्रत्ययव्यतिरेकेणान्यस्य कस्यचिदात्मनः प्रत्ययस्या-
नुपलब्धेर्वेनाद्येकत्वप्रत्ययवदहंप्रत्ययोऽपि निर्विषय एवेत्यसि-
द्धो हेतुः,” । अत्राप्याह ।

(२५) कर्तृकर्मावभासा च स्पष्टा दृष्टा क्वचित्मतिः ।

अहमेतत् प्रपञ्चामीत्यतः सिद्धं स्फुटं द्वयम् ॥

सत्यं, “स्याविर्विषयो यद्यात्मा सर्वार्थप्रकाशकतया स्वतो
नावभासेत,” स तु स्वसंवेदनेन विकल्पातीत एव सर्वदा भासत
इत्युक्तम्, तद्विषयश्चायं प्राक्तनयेनाहंप्रत्ययः क्वचित् “अहमेतत्
प्रपञ्चामि,” इत्यत्रादौ परामर्शविशेषे स्फुटः, सुस्फुटानुभव एव
दृष्टः, इति न वनाद्येकत्वाद्विप्रत्ययवत्त्रिविषयः, तत्रासिद्धिः
प्रागुक्तस्य सहोपलम्भस्येति, “यद्येवं सहोपलम्भनियमादात्मा-
द्वैतसिद्धिरितीष्टविधातः,” न, त्वत्पक्षेऽप्यप्रतिज्ञेयमेवात्मसं-

वेदनमित्येवंपरत्वादस्य, परमार्थतत्त्वत इति, "अहमेतत् प्रप-
श्यामि," इति परामर्शबुद्धेरप्यस्याः सकाशादात्मा सर्वार्थप्रकाश-
कत्वेन सर्वदा परामर्शनीयः । अर्थस्तु तत्प्रकाशयतया क्रमेण
प्रतीयत इत्यत्यन्तभिन्नमध्यवसीयमानत्वात् स्फुटमेतद्द्वयं
सिद्धमिति न भेदोऽप्युक्त इति नेष्टविघातः, तदुक्तम्,

"अयमेव हि विज्ञेयो भेदो बोधार्थयोः स्फुटम् ।

पूर्वस्त्वनुभवाकार उत्तरश्चानुभूयते," ॥

इति ॥

"नन्वयं घट इत्यादेरद्वयविषयस्यापि विमर्शस्य दर्शनाद-
त्र नैकान्तिकता," तदुक्तमित्याह ।

(२६) सर्वमेव हि विज्ञानं कर्तृकर्मभावसकम् ।

"अयं घट इत्याद्यापि विमर्शविज्ञानं न विमृश्यमात्रविष-
यमेव युक्तं, स्वात्मने विमर्शभावेन परविमृष्यस्येव तद्रूपत्वा-
सिद्धेः," स्वात्मनाप्यस्य तदानीं संवेदनाचासिद्धिरिति चेत्,
न, संवेदनस्याप्यविमृश्यस्य गच्छतां तृणादिविषयस्येव सिद्धेः,
यदाहुः,

"संविस्तिरपरामर्शाद्विद्यमानापि वस्तुतः ।

तृणादिवित्तव्यातुः सिद्धैवाविद्यमानवत्," ॥

इति' तस्मादात्मकर्तृक एव तेनासौ विमर्शनीयः, आत्म-
कर्तृके च विषये विमृष्टे स्वात्मापि तदुपसर्जनीभूतो विमृष्ट
एव सामर्थ्याद्भवति, इति सर्वमेव विमर्शज्ञानं कर्तृकर्मद्वयवि-
षयमेवेति नानैकान्तिकता ॥

अनुमानेनाप्येतत् सिद्धमित्याह ।

(२७) अयं संस्मर्यते यस्मात् तदहं तृप्त्वानिति ।

अयं घट इत्यादिविमर्शविषया स्मृतिर्भवन्ती कर्तृकर्मकर-
णविषया दृष्टेति कर्मकरणयोरिव पूर्वं कर्तुरप्यशब्दं विमर्शं
गमयत्येवेति सर्वा विमर्शा द्वयविषय एवेति, अत एव नाव-
स्तुविषयो विमर्शः प्रत्यक्षवद्वस्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधानात्,
अन्यैरप्युक्तम्,

"अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।

बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता, ॥

इति, "नन्वसत्यपि वस्तुनि घटादिविमर्शो मनोराज्यादौ
दृष्टः," सत्यम्, अत एव तयोर्वस्त्ववस्तुविषयत्वात् प्रत्यक्षत-
दाभासयोरिव भेदः, "ननु वस्तुविषयत्वेनाभिमतस्यापि स
एवायं घट इत्येवमादिः पूर्वदृष्टतया विमर्शस्य प्रवृत्तेरधुना च
पूर्वदर्शनाभावेन तदसंभवादवस्तुविषयत्वं," न, प्राग्दर्शनाभा-
वासिद्धेः, आत्मप्रकाश एवार्थदर्शनं, तच्च सर्वदास्तीत्युक्तम्,

अतः प्राग्दृष्टतापीदानो तत्र वस्त्ववेति नावस्तुविषयः, न,
घटादौ क्षणिकत्वस्यासिद्धेरिति वक्ष्यामः, "एवं तर्हि संतमसे
सृशतेऽप्ययं घट इत्यदृष्टानां रूपादीनामवमर्शोदवस्तुविषयो
मानस एव सान्तो विकल्प इति," न, तेषामेकसामयीप्रतिव-
द्वत्वेन विशिष्टात् स्पृशंलक्षणाल्लिङ्गादप्रत्यक्षाणामपि तदानी-
मनुमानात्, यदुक्तं भवद्विरपि,

"एकसामग्र्यधीनस्य रूपादेरसतो गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमन्धनविकारवत्," ॥

इति, "नचानुमानविमर्शोऽप्यवस्तुविषयः," वस्त्वन्वयव्य-
तिरेकानुविधानेन प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षतद्विमर्शवत्, तदुक्तं
भवद्विरपि,

"अर्थस्यासंभवे भावात् प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणात् ।

प्रतिबद्धस्वभावस्य तद्वेतुत्वे समं द्वयम्," ॥

इति, नाप्यस्फुटावभासत्वेनास्यावस्तुविषयत्वं, प्रत्यक्षस्या-
प्यर्थस्य दूरवर्तिनस्तत्संभवतोऽनैकान्तिकत्वात्, आगमोक्त्याऽपि
विमर्शस्तदागमप्रसादज्ञानद्वारेण वस्तुनि प्रतिबद्धत्वादवज-
कपित्रादिवाक्यश्रुतिजनितविमर्शवद्व्यथार्थ एव, तदुक्तं भव-
द्विरपि,

"दृष्टोऽयमर्थः शक्येतु ज्ञातुं सोऽतिशयो यदि," ।

इति, प्रत्यक्षानुमानागमबहिष्कृतस्तु विमर्शो मनोराज्या-
दिविमर्शवद्वस्तुप्रतिबन्धाभावादवस्तुविषयोऽस्तु, "अहमेतत्
प्रपश्यामि," इति तु विमर्शः संविदितात्मार्यविषयत्वाचावस्तु-
विषयः किंतु प्रोक्तनयेन प्रत्यक्षविशेषत्वात् प्रमाणामेवेत्यतोऽ-
प्यात्मसिद्धिः, ततश्च "बोधेन," इत्येतदपि प्रतिज्ञापदं व्याख्या-
तमिति ॥

तदेवमात्मनि साधकबाधकप्रमाणासदसत्ताभ्यां सद्भवहा-
राभावे निरस्तेऽपि लौकायतिकाः प्राहुः, "अस्त्वेवं शरीरा-
दिव्यतिरिक्तः सर्वार्थसाक्षितया स्वसंवेद्योऽहंप्रत्ययप्रत्येयत्वेन
चाभिरूप एवात्मा, स तु प्रयाणकाले विनश्यत्युत्पत्तिसत्त्वाद्
घटादिवदस्थिर एव, नचायमसिद्धो हेतुः शुक्लशोणितादिपरि-
णामविशेषभावे चैतन्यात्मनस्तस्योत्पत्तिदृष्टेः, तदभावे चादृ-
ष्टेर्वह्नाविव धूमस्य कार्यत्वं यदुं यतः, तदिदमुक्तम्, "चैतन्य-
परिपूर्णं हि कायो जायत इति," एतत् प्रतिक्षिपति ।

(२८) स्थिरत्वं चापि पुंसेऽच स्मरणादेव गम्यते ।

स्थिरत्वं जन्मनः प्रागपि सत्ताशुक्लशोणितादिपरिणामवि-
शेषादुत्पत्त्यभावः पुंसे जन्मसमनन्तरं स्मरणाद्देतोः प्रतीयते ॥
तत्र तावद्वेतारस्य व्याप्तिं साधयति ।

(२९) यतोऽन्येनानुभूतेऽर्थे तदन्यस्य न जायते ।

स्मरणं हि विशिष्टैकाधिकरणानुभवपूर्वकं स्वात्मनि

धात्यावस्थात उत्तरकालं निश्चितमेव यतः, पटीयसोऽनुभ-
वाद् देवदत्तादौ स्मरणं न दृश्यते इति स्मरणस्य विशिष्टै-
काधिकरणानुभवपूर्वकत्वेन व्याप्तिसिद्धिः ॥

पक्षधर्मत्वमप्याह ।

(३०) हर्षादि लक्ष्यते येन तज्जाते यौवनस्थवत् ।

अर्थानुभवसंस्कारतद्वाक्तिस्मृतिपूर्वकम् ॥

जाते लब्धशरीरजन्मनि पुरुषे जन्मनोऽनन्तरं मुखविका-
सादन्यथानुपपत्त्या येन कारणेन हर्षादि तावल्लक्ष्यते, आ-
दिग्रहणात् स्थानकरणाभिधातादि, यदाहुः,

“आद्याः करणत्रिधासः प्राणस्योर्ध्वं समीरणम् ।

स्थानानामभिधातश्च न विना पूर्वचेतनाम्, ॥

इति, तच्चोत्पत्त इव न वातादितोभजनिनं, तत्र तदना-
वृत्तेऽपि तदानौ सर्वस्मिन्ननुभवाद्, अपितु यौवनादिस्ये पुरुष
इव तदर्थस्याप्यमानस्य सुखादेस्तत्साधनस्य वा यो योऽनुभवः,
तेनाहिता यो बुद्धौ संस्कारः, तस्य प्रबोधाद्यत् स्मरणं तत्
तत्कारणकं लोके लक्ष्यते इति, यत्र हर्षादि तत्रावश्यं तथाभू-
तस्मरणमित्यतोऽनुमितानुमानेनास्य पक्षधर्मत्वसिद्धिरित्युक्तं
भवति ॥

“ननु सुखाद्यनुभवपूर्वकमपि यौवनादवस्थावति पुरुषे
हर्षादि दृश्यते,” इति तत् स्मरणसिद्धावनेकान्तिक्रमित्याह ।

(३१) नचाप्यनुभवस्तस्य लक्ष्यतेऽनुभवे यतः ।

यस्मादनुभवविषये तस्य पुंसः सुखाद्यनुभवस्तदानौ सुख-
साधनवीरपानाद्यभावद्वारेण न लक्ष्यते नास्तीति निश्चीयते,
ततः सुखाद्यनुभवाभावे सतीति विशेषितं हर्षादिहेतुत्वेन
प्रयुज्यमानमव्यभिचारविशिष्टं सुखादिस्मरणं गमयतीति नानै-
कान्तिम् ॥

ततः किमित्याह ।

(३२) भवान्तरमतिक्रान्तमतः पुंसोऽनुमीयते ।

अतो हर्षादिलिङ्गविशिष्टस्मरणाद्विशिष्टैकाधिकरणानुभ-
वपूर्वकत्वेन सिद्धव्याप्तिक्रान्तातस्य पुंसो भवान्तरमतिक्रान्त-
मनुमीयते, ननु शरीरेण सह जन्मति, यावपि शुक्लशोणित-
कार्यत्वेऽस्य तद्भावभावतदभावभावौ तावपि स्वतः प्राग-
भावप्रध्वंसाभावासंवेदनात् परचेतनस्य च परेण प्रत्यक्षीकर्तु-
मशक्यत्वाच्च संभवत इति, यथा च स्थानकरणादीनामप्यत्र
गमकत्वं तथा दर्शितमाचार्येण रौरववृत्तौ परमोत्तमिरासका-
रिकाभिः,

“जन्मान्तरानुभूतेऽर्थे स्मृतिर्जातेऽपि दृश्यते ।

अथनाय भवेत् सा च स्तन्यं प्रत्युपसर्पणात्, ॥

इति, तत एवावधार्यम् ॥

(३३) एवं चानादिका तस्य योक्तव्या जन्ममालिका ।

एवमनेन क्रमेणानादिजन्मप्रबन्धः पुंसः साध्यः, ततश्चा-
नादिधर्मयोगित्वादविनाश्यादिसंभवः, उत्पत्तिमत्त्वाद् घटा-
दिवदनित्यत्वमस्योक्तं भवद्भिः, तच्चानादिमत्त्वाच्च संभवती-
त्यविनश्वरोऽप्यात्मेति सिद्धम् ॥

“ननु चानादेरप्यस्य मोक्षे परमात्मलयादेव प्रदीपनिर्वाण-
वादिनामिव जीवात्मवादिनां चिनाशो भवति,” इत्याह ।

(३४) शुद्धे प्रमुक्तविज्ञाने सर्वोपप्लवहानितः ।

नास्माकमात्मनाशो मोक्षोऽपितु सर्वबन्धनिवृत्तिः सर्वज्ञ-
त्वाभिव्यक्तिश्चेति वक्ष्यामः,

तदेवं “प्रवृत्तिफलभोक्ता च,” इति प्रतिज्ञापदमामुत्रिकफल-
विषयतया व्याख्यातम् ॥

अधुना, ऐहिकफलविषयतया दर्शयितुं क्षणिको याहका-
त्मेति शाक्यपक्षो न केवलं प्राक्प्रदर्शितबाधकप्रमाणसद्भा-
वादयुक्तो यावत्साधकप्रमाणाभावादपीत्याह ।

(३५) क्षणिकत्वस्य नो मानं भेदादर्शनतोऽस्ति हि ।

तथाहि, अश्रावणः शब्द इतिवदयं पक्षः प्रत्यक्षनिराकृतः,
भेदादर्शनात्, स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणानारोपितस्य तदभेदस्य प्रोक्त-
नयेन प्रकाशनादित्यर्थः । किंच न सन्ति प्रमाणानि प्रमेयार्था-
नीतिवत् स्ववचननिराकृतः प्रमाणाभाव इवैतस्य क्षणिकत्वे
प्रतिज्ञावचनस्यानुपपत्तेः, पैर्वापर्यरहितो हि कालः क्षण इति
भवतामभ्युपगमः, अनेकक्षणनिर्वर्त्य चैतद्वचनं कथं क्षणो निर्व-
र्तयेदिति विरोधः, “सत्यम्, अस्माभिः पक्षप्रयोगो नेष्यते
त्रिरूपादेव लिङ्गात् साध्यसिद्धेः,” तदपि तर्ह्यत्र लिङ्गमुच्यते,
“ननु यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकं, क्षणिकत्वाभावे सत्त्वाभावः,
संश्व याहकात्मेति सत्त्वाख्यमेव,” यद्येवं विरुद्धोऽयं हेतुः,
सत्त्वस्याक्षणिकत्वेन सर्वत्र घटादौ दृष्टान्ते व्याप्तिसिद्धेः, “ननु
विद्युज्ज्वालादिरत्र दृष्टान्तः,” न, तस्याप्यस्मदादिगोचरत्वे-
नानेकक्षणरूपत्वात्, असर्वदृशां क्षणविषयव्यवहारस्य भवद्भि-
रप्यनभ्युपगमात्, क्षणरूपत्वे वानैकान्तिक एव, “ननु शुद्धं
सत्त्वमत्र हेतुः,” यद्येवमसिद्धः, नहि सत्त्वमात्रमक्षणिकत्व-
रहितं क्वचिदुर्म्यन्तरेऽपि सिद्धम्, “ननु विजातीयवृत्तिद्वारेण
प्रतिनियतभागाभिनवेशित्वाद्विकल्पानां घटादावपि लोहितो
मृण्मयः परिवर्तुल इत्यादिविकल्पान्तरविषयलौहित्यादिप-
रिहारेण सत्त्वविकल्पः प्रवर्तमानः सत्त्वं शुद्धमेव विषयीकरो-
तीति कथमसिद्धः, यदुक्तम्,

“यावन्तोऽश्रममारोपास्तचिरासेन निश्चयाः ।

तावन्त एव शब्दाश्च तेन ते भिन्नगोचराः, ॥

इति, युक्तमेतदुर्मान्तरविषयम्, नत्वक्षणिकविषयं, तेन विना विकल्पत्वानुपपत्तेः, सर्वा हि विकल्पः प्राग्दृष्टतया स एवायमिति प्रवर्तमानो विकल्पतामासादयति, योजना कल्पनेत्य-
योजकत्वेन निर्विकल्पत्वप्रसङ्गात्, योजनैव चार्थ इवात्मन्य-
क्षणीकृतानिश्चयः, नह्यात्मन्यपि क्षणिकत्वे सति विशिष्ट-
शब्दवाच्यतयायं घट इत्यपि योजनोपपद्यते, यदुक्तम्,

“तदृष्टत्वावेव दृष्टेषु संवित् सामर्थ्यभाविनः ।

स्मरणादभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते, ॥

इति, तद्योजनात्मकत्वाद्योजितव्यार्थवदात्मापि योजक-
त्वेन तदुपसर्जनीभूतोऽक्षणीकृतया निश्चित एव सर्वेण विक-
ल्पेन भवति, इति न धर्मान्तरं लौहित्यादिकमिव सत्त्वविकल्पे-
नाक्षणीकत्वमपि परिहर्तुं शक्यमिति, शुद्धः सत्त्वाख्यो हेतुर-
सिद्ध एवेति, यदि शुद्धोऽयं हेतुः, ततो नित्यानित्ययोरेकेना-
न्वितत्वादुक्तधर्मत्वेनोभयबहिर्भावायोगाच्च शब्दानित्यत्वा-
दौ श्रावणत्वादिवदसाधारणानैकान्तिकः, यथादृष्टान्वितस्तु
न शुद्धोऽतश्च विरुद्धः, इत्युक्तम्, सर्वस्य च सतः क्षणिकत्वेन
व्याप्तिप्रदर्शनतोऽक्षणीकस्य परमार्थसतो वैधर्म्यदृष्टान्तस्यानु-
पपत्तिः, विपक्षव्यावृत्त्यसंभवेन केवलान्वय्ययं हेतुः स्यादगमकः,
त्रिरूपस्य गमकत्वेन हेतोर्लक्षत्वात्, न विपक्षाद्वा वृत्तिहेतोस्तु-
तीयं रूपं, येनैव दोषः स्यात्, अपितु साध्याभावे साधनाभा-
वात्मव्यतिरेकः, अत एव ततोऽन्यस्तद्विरुद्धस्तदभावो विपक्षो-
ऽस्माभिर्लक्षः, स चास्यास्तीति न केवलान्वयित्वम्, तदुक्तं,

“तस्माद्वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोऽवश्यमिहाश्रयः ।

तदभावेऽपि तत्रेति वचनादपि तद्गतेः, ॥

इति, यद्येवं संदिग्धव्यतिरेकोऽयं हेतुः, वचनगम्यस्यार्थस्य
संदिग्धरूपत्वात्, निधिमानयं भूभाग इतिवच्चिचित्तरूपत्वे हि
प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेः किमनेनासिद्धेरुपन्यासायासेन,
‘ननु वैधर्म्यदृष्टान्ताभावेऽप्यस्य विपक्षे बाधकप्रमाणबलाद् व्य-
तिरेकनिश्चयोऽस्तीति न संदिग्धव्यतिरेकता, यद्येवं तदेव
बाधकं प्रमाणं प्रथममुपन्यसनीयं, तेन विना हेत्वभिधानस्या-
स्याभिधानसमानत्वात् । “नन्वक्षणीकस्य सतो विनाशहेत्व-
योगादिति, न, अस्य विरुद्धत्वात्, विनाशहेत्वयोगो ह्यविनाशं
साधयति नतु क्षणिकत्वम्, “एवं तर्हि दृष्टत्वेन विशेष्यते,
घटादीनां ह्यविनश्वरस्वभावत्वेन दृष्टस्य कृतकत्वादिनानुमि-
तस्य वा विनाशस्य हेतुरसमर्थ एव, विनश्वरस्वभावत्वे वा
व्यर्थः, स्वभावादेव विनाशसिद्धेः, स्वभावस्य चाविशेषात्
प्रतिषेधं सतो विनाशः सिध्यतीति, “यद्येवमसिद्धः, याहका-
त्मनो विनाशहेत्वदर्शनस्य प्रतिपादितत्वात्, दृष्टविनाशादेव
च विपक्षादनेनास्य हेतोर्व्यतिरेकः सिध्यतीति नादृष्टविना-
शात् परमाख्यादेः संभाव्यमानादिति पुनरपि संदिग्धविषय-

व्यावृत्तिरयमनैकान्तिक एव, नच विनाशहेतोरत्र सामर्थ्यमेव
वैयर्थ्यं वेति वक्ष्यामः, “तर्हि नित्यस्य क्रमयोगपद्व्याख्यामर्थ-
क्रियाविरोधादित्येतद्विपक्षे सर्वत्रास्तु बाधकं प्रमाणं, न, यात्र-
यासिद्धत्वाद्विदमप्यप्रमाणमेव, नहि नित्यः कश्चिदर्थो भव-
द्विरभ्युपगम्यते, यत्रायं हेतुः सिद्धः स्यात् “प्रतिवादिनः सिद्ध-
त्वाद्देतुरेवेति, चेत्, कथं तस्य सिद्धिः, “धर्मिणः सिद्धत्वादिति,
चेत्, स कुतोऽस्य सिद्धिः, “प्रमाणेन यदि, वादिनोऽपि सिद्ध
एव, वस्त्वधिष्ठानात् प्रमाणस्येति, कथं नित्यप्रतिषेधः,
“अथाप्रमाणादभ्युपगममात्रात् तस्य सिद्ध इत्युच्यते, यद्येव-
मसदेवासौ कथं वस्तु साधयेत्, वस्तुनो हि वस्तुसिद्धिरित्युक्तं,
“ननु यत्र क्रमयोगपद्व्याख्यामर्थक्रियाभाव इति धर्मयोर्व्याप्ति-
मात्रप्रदर्शनेन धर्मिणः कस्य चिदनाश्रयाच्चाश्रयासिद्धतात्रदोषः,
यदाहालंकारकारः,

“प्रसङ्गसाधनमिदं नाश्रयासिद्धता ततः ।

यद्येवं स्याद्विदमपि नचोभयमितीष्टता, ॥

इति, यद्येवमपक्षधर्मत्वेन न्यूनत्वादयमहेतुरेव, “कथमस्य
विपक्षव्यावृत्ति साधयेत्, नह्यन्यव्यतिरेकावेव हेतोलक्षणं,
त्रिरूपस्यैव हेतुत्वेनोक्तत्वात्, प्राग्बच्च व्याप्तिरप्यत्रासिद्धेति
दर्शयिष्यामः,

धर्मात्तरास्त्वाहुः, “सत्त्वं क्रमयोगपद्व्याख्यां व्याप्तमतः क्रम-
योगपद्व्याभावेन सत्त्वाभावोऽत्र व्यापकानुपलब्ध्या साध्यः,
तत्राश्रयासिद्धत्वम्, अभावस्यासत्यपि शशविषाणादाविव नि-
त्ये धर्मिणि सिद्धत्वात्, भावात्मनो हि हेतोस्तत्रैव दोष एव
प्रसङ्गविषययनिष्ठः प्रसङ्गहेतुरिति,

एतदप्युक्तं, भवद्विरपि स्वसाध्यप्रतिबद्ध एव हेतुस्यते,
यदुक्तम्,

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमः,

इति, नचाभावहेतोरत्यन्तावस्तुनः क्वचित् प्रतिबन्धः संभ-
वतीत्यहेतुता, यदाहालंकारकारोऽपि,

“अभावमात्रको हेतौ क्व किं केन प्रसाध्यताम्, ।

इति, प्रतिबन्धे हि नाभावरूपतेत्यसिद्धत्वमुक्तं, शशवि-
षाणादीनां तु विकल्पकल्पितत्वेनाभावव्यवहारादिमात्रविष-
यत्वं काल्पनिकमेव सिद्धं, नतु कस्यचित् सः धनतयेत्यविरोधः,
अत एवानुपलब्धेः प्रतिपत्त्यध्यवसायवशादभावसाधनत्वम्,
परमार्थतस्तु वस्तुनो विशिष्टाद्विशिष्टस्य वस्तुनः सिद्धेः स्व-
भावहेतुत्वैवेत्युक्तं भवद्विरैव,

“प्रयोगः केवलं भिन्नः सर्वत्रार्था न भिद्यते, ।

इति, न किंचिदेतत् ।

अन्ये पुनराहुः, “यद्येव सपक्षत्वेन घटादिनिष्ठं तदेव ताव-

द्विपक्षत्वेनापि, तच्चिष्ठं च बाधकं प्रमाणमिति कुतोऽस्याश्रयासिद्धता, “यद्येवं पुरुषेच्छाक्षतास्य सपक्षविपक्षाद्यवस्था, न वस्तुत इति पक्षसपक्षान्यतरत्वादेरिवानुमानाभासता, न च सपक्ष एव विपक्षः संभवति साध्यभावाभावयोरत्यन्तविरोधात्, न वस्तुतोऽस्य सपक्षत्वाद्, विपक्षत्वं तु घटादेरारोप्य बाधकेन प्रमाणेन निषिध्यते, यदि घटादेरक्षणिकत्वं स्यात्, ततोऽक्षणिकस्य क्रमयोगपदार्थाप्रमाणविरोधः स्यात्, करोति चार्थक्रियाम्, अतः क्षणिक इति, यथा यद्यत्र वर्जितं भवेद्भूमेऽपि न भवेत्, अस्ति च धूमः, तस्मादग्निः, इत्यविरोधाच्चाश्रयासिद्धता,

तदप्युक्तं, विरोधासिद्धेः, अक्षणिकस्यैव घटादेः क्षीरघृतधारणादर्थक्रिया क्रमेण प्रदीपादेश्च वर्तिताहृतैलक्षपणादिका युगपद् दृश्यत इति कुतस्तद्विरोधसिद्धिः । तस्यैव स्वभावत्वात् क्रमेणार्थक्रियाया अनुपपत्तेः सर्वाः कालान्तरिका अपि युगपत् कुर्यात्, न च ता युगपद् दृश्यन्ते, एवं च क्रमेणैवानेकार्थक्रियाननैकस्वभावः सिद्धः, न युगपदित्यविरोधः, “अथ किमर्थं क्रमेण करोति, तथा स्वभावत्वाद्युगपदिवेति वक्ष्यामः, तदेवं विपक्षे बाधकस्य प्रमाणस्य संभवादनेकान्तिकमेतच्च क्षणिकत्वस्य साधकं प्रमाणमिति ।

अभिनवशाक्यास्त्वाहुः, “नास्य विपक्षे बाधकप्रमाणवशादसत्तानिश्चयोऽपि तु वस्तुप्रतिबन्धाधिष्ठानाद्विचारादेव, सर्वं हि विचार्यमाणं तेजोरूपं दाहकत्व इव स्वभावप्रतिबन्धादेवाक्षणिकाच्चिर्वर्त्यमानं क्षणिकत्वे विश्राम्यति, इति वस्तुस्वरूपपर्यालोचनासिद्धमेतत्, अतो नाश्रयासिद्धतादिपूर्वाक्तदोषप्रसङ्ग इति, ।

यद्येवमर्थापत्त्यात्मकोऽयं विचारः प्राक्तप्रतिभात्मको वा, यथाहुर्वैयाकरणवृद्धाः, “नापूर्वं किंचिदिति, प्रमाणान्तरत्वादस्य प्रत्यक्षमनुमानं च प्रमाणमेवेत्यभ्युपगमविरोधः, अप्रमाणत्वे तु कथं ततो विपक्षाभाविनिश्चयः, सदसच्चिश्चयहेतौरेव प्रमाणत्वात्, “ननु वस्तुरूपपर्यालोचनयापि नयविदामसंनिहितार्थविषय कहात्मको निश्चयो दृश्यत एव, सत्यं, योग्यतानुमानादेवासौ नान्यतः, यदुक्तं भवद्विरपि,

“हेतुना यः समयेण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।

अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः, ॥

इति । अपिच प्रतिबन्धविचार इति कोऽर्थः, किं विचारात् प्रतिबन्धसिद्धिः, आहो स्वित् सिद्धे प्रतिबन्धे विचार इति, पूर्वस्मिन् कल्पेऽत्यन्तसंबद्धयोर्यदप्येव विचारात् प्रतिबन्धः स्यादित्यनवस्था । अथ द्वितीयः पक्षः, तर्हि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रतिबन्धस्य तेजोदाहकत्वयोस्त्वित्तरकालभाव्यं विचारः स्मृत्पूर्वव्यवहार एवोक्तः स्यादिति न ततोऽपूर्वार्थप्रतिपत्तिः, यदुक्तं,

“तद्वृष्टावेव दृष्टेः संवित् सामर्थ्यभाविनः ।

स्मरणादभिलाषेण व्यवहारः प्रवर्तते, ॥

इति, न च सर्वक्षणिकत्वयोः कथंचिदपि प्रतिबन्धः सिद्ध इति तद्विषयस्य विचारस्यानुपपत्तेः कथं ततोऽस्य हेतौर्विपक्षाद् व्यावृत्तिः, येन क्षणिकत्वसिद्धौ मानता स्यादिति ॥

अभ्युपगम्यापि क्षणिकपक्षमनिर्मातृप्रसङ्ग इत्याह ।

(३६) पुनर्भवप्रसङ्गः स्यान्निरनिमित्तं ह्युपप्लवे ।

ते हि दुःखात्मनोऽस्य संसारस्य समुदये निमित्तमविद्यावृष्णे गीयते, यदुक्तं,

‘दुःखे विपर्यासमतितृष्णाशावन्धकारणं ।

जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्मादि गच्छति, ॥

न च तयोर्निमित्तत्वमुपपद्यते, प्रतिक्षणं पूर्वस्यैव नीलपीतादिज्ञानक्षणात्मनः समनन्तरप्रत्ययस्यात्र निमित्तताभ्युपगमः, तोऽन्यस्यासंभवात्, तदुक्तं,

“यस्मिन् सति भवत्येव यत् ततोऽन्यस्य कल्पते ।

तद्वेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः, ॥

इति, ततो निमित्तान्तराभावेनैतावन्मात्रनिमित्तत्वादस्य संसारात्मनो विप्लवस्य प्राग्वत् पुनः प्रसङ्गान्मोक्षलक्षणस्य निरोधस्य तदुपायस्य च समुदयनिरोधमार्गाणां चतुर्णामप्यार्यसत्यानामसत्यतैवेति ॥

अस्तु वा पारंपर्याण्येतद्वागाविप्लवोऽस्यैव निमित्तं, ननु याह्ययाहकात्मन इत्याह ।

(३७) निमित्तं साधु वक्तव्यं मेयमानव्यवस्थितेः ।

नहि यत्र याह्ययाहकव्यवस्था तत्राविद्यावृष्णे भवतामपि सिद्धे वीतरागपुरुषाणां सर्वज्ञानां च तयोः संभवात्, असाध्ययुक्तमत्र तयोर्निमित्तत्वं ॥

“ननु याह्ययाहकव्यवस्थानिमित्तत्वमेतयोः स्वप्ने सिद्धम्, इत्याह ।

(३८) स्वप्नादिप्रत्यया येऽन्ये दृष्टान्तत्वेन ते मताः ।

वासनादिकृतास्तेऽपि सुस्थिराणोर्भवन्ति हि ॥

नहि तत्रापि तयोर्निमित्तत्वं केनापि प्रमाणेन सिद्धम्, अपि तु कर्मोपसंस्कृताया अनुभववासनाया एव, यथानुभवं रूपाद्यालोकनेन दुःखादिवेदनाज्जात्यन्थानां स्वप्ने रूपाद्यानवभासाच्च, वासनाश्च स्थिरात्मवादिनामेवोपपद्यन्ते न क्षणिकपक्षे इत्युक्तं प्राक् । “कथं तर्हि भ्रान्तिप्रतिभासा विषया द्विचन्द्राद्याकाराः, तस्या विचारात्, किंत्वध्ववसायवासनोपस्कृतबुद्ध्याकारविषया एवेत्युक्तम्, अन्यत्रावभासात्रासत्यविषयाः, असतो भासनायोगाच्च विपरीतार्थाः, तेन तेन रूपेण तस्यास-

त्यत्वतः, प्रोक्तदोषाच्चात्माकाराः, अन्तःकरणतत्त्वस्य भागा
बहिरिव स्थिता इति तेषामपि विप्रवर्तिमत्तता ॥

एतदेव दर्शयति ।

(३६) समस्तमेयमानादिगीतं धीवादिनापि हि ।

अन्तर्भावग्रहात्मत्वान्मिथ्यात्वमपि तस्य न ॥

नहि याह्ययाहकग्रहणात्मनो भेदस्यास्य विज्ञानवादिभि-
रभावोऽभिधातुं शक्योऽनुभवसिद्धत्वात्, अपितु विज्ञानस्व-
भावत्वमेव, ततो भावग्रहात्, विज्ञानरूपत्वेनाप्यस्य सत्त्वा-
न्मिथ्यात्वमुपपन्नरूपत्वं नोपपद्यते, अपितु बोधरूपतैवेत्यनि-
वर्त्यत्वादद्वयासिद्धेरनिर्मातृ एवेति ॥

“अनु याह्ययाहकप्रकाशस्य प्रमाणबाधितत्वादन्यात्मन्या-
त्मबुद्धेरिवोपपन्नरूपत्वमेव, न विज्ञानस्वभावता, तथाहि
प्रत्यक्षं सर्वमिदं घटादिग्राह्यं याह्यकाचं भिद्यते याह्यत्वात्,
भेदे हि देवदत्तयज्ञदत्तज्ञानयोरेव परस्परमग्राह्यता स्यात्,
अस्ति च सा, ततो द्रव्याभाव एवेति, यदाहुः,

“परमार्थेन न याह्यं याह्यं वा न किंचन ।

अविद्यानिर्मितः सर्गो विप्रबोऽयं जनस्य तु, ॥

इति, अत आह ।

(४०) प्रत्यक्षं ज्ञानमेवेति मिथ्यावाक्यं तदेव हि ।

सर्वं प्रतीयते यस्मान्न च बाधः कथंचन ॥

एतदपि परस्पराविरुद्धत्वाच्च बाधकं बाधकस्याप्यस्य ज्ञा-
नस्य बाध्यमानार्थविषयत्वात्, तदविषयत्वे तच्चिपेधानुपपत्ते-
र्बाधकत्वायोगः, इति ग्राह्यस्य सर्वस्याबाध्यत्वेन प्रतीयमान-
त्वान्नानात्मन्यात्मबुद्धेरिवोपपन्नरूपतेति, अत एव “प्रत्यक्षा
बुद्धिरेव, इत्यादिनात्र पौनरुक्त्यं, साध्यभेदात् ॥

किंच धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनोऽयं हेतुर्भवतामित्याह ।

(४१) ग्राह्यत्वादर्थबुद्धेरनवस्था प्रसज्यते ।

याह्यत्वाद्दीर्घत्वेऽर्थस्य ज्ञानस्यापि ज्ञानान्तरग्राह्यत्वे-
नैव संवेद्यत्वादस्वसंवेद्यताप्रसङ्गः, तस्यापि चासंवेद्यत्वे
तदग्राह्यत्वानुपपत्तेश्च तस्यापीत्यनवस्था ॥

नन्वज्ञातमपि ज्ञानमिन्द्रियमर्थवज्ज्ञानान्तरं गृहीष्यति,
ततो नानवस्थेति पूर्वोक्तवादेनाह ।

(४२) बुद्ध्यन्तरगृहीता धीर्मद्यर्थे संप्रवर्तते ।

स्यादसंस्था तयोर्वायवैवं दृष्टं कथंचन ॥

युक्तमेतच्चतुर्वादीनामर्थसाक्षात्कारं प्रति कारकत्वात्, ज्ञा-
यकानां लिङ्गशब्दादीनां स्वप्रकाशं विना ग्राह्यप्रकाशकत्वं न
कदाचिद्वृष्टमिति ज्ञानस्यापि ज्ञापकत्वात् स्वप्रकाशं विना ज्ञा-
नान्तरग्राहकत्वव्यवस्था नोपपद्यते इति सर्वप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः,

तदुक्तम्,

“अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति, ॥

इति ॥

किंच वादासिद्धोऽयं हेतुरित्याह ।

(४३) स्वांशं प्रत्यवसानं च विज्ञानं तेन कल्प्यते ।

विज्ञानवादिनाप्येकस्य विज्ञानस्य घटाद्यात्मनोऽनेकत्वं
परिकल्प्य, यदुक्तम्,

“एकं चेच्चित्रविज्ञानमिदं चित्रतरं ततः, ॥

इति, विज्ञानांशपरमाणुपर्यन्तभेदः कल्पनीय इति घटा-
देरर्थाभिमतस्य प्रत्यक्षत्वासिद्धेरित्यनुभवाविरोधश्च ॥

अपिच विज्ञानसंतानान्तरमपि न शक्यमेव कल्पयितुमिति
किमर्थं शास्त्रप्रणयनं दानादिसर्वव्यवहारप्रलोपोऽस्येत्याह ।

(४४) नचाप्यालम्बनं भिन्नं संतानान्तरमस्ति हि ।

स्वाकारं चेत्यमित्यस्मात् सर्वाभावः प्रसज्यते ॥

कायवागव्यवहारो हि स्वशरीरे विशिष्टविज्ञानपूर्वको दृष्ट
इति परशरीरेऽपि तद्दर्शनाद्विज्ञानमनुमीयते सर्वैरेव, विज्ञान-
वादिनां तु स्वाकारस्यैव सर्वस्य चेत्यत्वात्, स्वप्रवृत्त पर-
शरीरासिद्धेर्मिथ्यैव प्रतिभास इति कुतस्ततो ज्ञानसंतानान्तर-
सिद्धिः, सिद्धावपि न भिन्नमालम्बनं सिध्यत्यर्थवत्, तस्यापि
भिन्नस्य साकारेण निराकारेण वा ज्ञानेन विषयीकर्तुमशक्य-
त्वात्, इति तदपि स्वाकारात्मकमेव वेद्यं सिध्यतीति, यदुक्तं,
“बुद्धिपूर्वां क्रियां दृष्ट्वा स्वदेहेऽन्यत्र तदग्रहात् ।

जायते यदि धीश्चित्तमात्रेऽप्येष नयः समः, ॥

इति, तदप्ययुक्तमित्यतः कः कस्य किं कुर्यादिति सर्व-
व्यवहाराभावप्रसङ्गः, ततः सत्यभूत एव ग्राह्ययाहकभेदोऽभ्यु-
पगन्तव्य इत्यनिवर्त्यत्वाद यासिद्धेरनिर्मातृ एव भवताम् ।

अधुना यैर्वाह्यमभ्युपगम्य साकारमेव तस्य ग्राहकमिष्यते,
अर्थज्ञानयोराकारभेदं नोपलभामह इति वदद्भिः, तान् प्रत्यु-
च्यते ।

(४५) संगुप्रकारणस्येह योगिनो बुद्धिपटुतिः ।

अपास्तविषयाकारा दृष्ट्वा तस्मात् प्रतीयते ॥

शब्दादिविषयो योऽपि बोधः सोऽप्यतदाकृतिः ।

तत्परिच्छेदरूपोऽसौ तदाकार इति भ्रमः ॥

भवेदेतत्, यदर्थज्ञानयोराकारभेदो नोपलब्धो भवेत्, स
तूपलभ्यत एव, तथाहि समुपहृतसमस्तकरणवृत्तेरत एव
विनिवृत्ताखिलविषयाकारवेदनस्य संविन्मात्रयोगिनः शुद्धमेव
विज्ञानात्मरूपं प्रबन्धेन प्रकाशत इति भवदागमेऽपि दृष्टम्,
अद्वयस्यार्थानारूपितस्यान्यथा प्राप्त्यसंभवात्, प्रोक्तं चाध्यात्म-

कुशलैरपि, “तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्, इत्यर्थाकाराद्विच
एव याहकः सिद्धः; ततो भेदादेव शब्दादिपरिच्छेदकाले
तत्परिच्छेदकत्वमेव याहकात्मनोऽनुभवसिद्धत्वात् प्रत्येतुं
शक्यं, नतु शब्दाद्याकाररूपता, अनुभवविरोधात्, इति साकार-
पक्षोऽपि भ्रम एव ॥

एतदेव सूचयवाह ।

(४६) अर्थ एव हि साकारो यतस्तद्वान् स गृह्यते ।

अर्था ह्यनेकनीलपीताद्याकारभेदभिन्नो याहकात्मनः प्र-
त्ययूपेणाध्यात्ममनुभूयमानात् पुरो रूपत्वेन बहिर्देशसंबद्धः
साकार एव वेद्यत इति, ततोऽनाकारान्जानाद्विच एव युक्तः ॥

॥ हरिविलासकाव्यम् ॥

आकारणार्थं वसुदेवसूत्रो-
रक्षरमक्षरमुखं स्वभावात् ।
तच्चान्तरे प्रेषयति स्म कंसो
वीरावतंसो यमसद्व यास्यन् १ ॥ १ ॥
भावितद्वदमचन्द्रदर्शन-
प्रेमपूरपरिपूरितोदरः ।
रामकृष्णपदपांशुपावनम्
प्राप गोकुलमसौ कुलोवज्ज्वलः ॥ २ ॥
असंख्यगोसंख्यविराजमाने
दीपक्रियासादरसुन्दरीके ।
संवीक्ष्य नन्दस्य गृहे रमन्तौ २
मनोरमौ तौ रथमुत्सर्ज ॥ ३ ॥
निगदितनिजनामा वैष्णवायेसरस्तौ
रभसरभसयुक्तौ विश्ववन्द्यौ ववन्दे ।
प्रसूतभुजमुभाभ्यां गाढमालिङ्गितः सन्
शुक इव भवद्दुःखं नैव किंचिद्विवेद ॥ ४ ॥
आलिङ्गितोऽसौ परमेश्वरेण
रामेण विश्वैकमनोरमेण ३
हर्षाश्रुसंयुक्तविलोचनोऽसौ
धन्यं वपुर्मानयति स्म सर्वम् ॥ ५ ॥
नन्देन पश्चात् परिपूजितोऽसौ

दिव्यासनस्थो गलिताध्वखेदः ।
गोपाङ्गनाक्लेशकरं चिराय
वक्ता स वाक्यं वदति स्म किंचित् ॥ ६ ॥
नन्द ते तनुजदर्शनेनात्सुकः
कंसभूमिपतिरस्ति संततम् ।
तत् प्रगृह्य तनयावुभाविमौ
सद्य एव मथुरा विलोक्यताम् ॥ ७ ॥
तन्निशम्य वचनं तदीरितम्
तापमाप परमं व्रजाधिपः ।
माधवस्तु मुदमापदुद्धताम् १
दैत्यनिर्दलनसाधनोदयतः ॥ ८ ॥
उपसि यास्यति यादवनन्दनो
मधुपुरीं प्रति कंसकृतादरः ।
इति निशम्य वचो विषदुःसहम्
निजगदुस्तमरातिमिव स्त्रियः ॥ ९ ॥
अक्षर ते नामनि निश्चयेन
बली बहुव्रीहिसमास एव ।
अस्माकमात्मानममुं यतस्त्वम्
कृतान्तवन्नेतुमुपागतोऽसि ॥ १० ॥
ततः प्रभाते समुपस्थितोऽसौ
नन्दादिगोपैः सह शोभमानः ।
आरुह्य तत्स्यन्दनमादिदेवो
व्रजाद्वहिः किंचिदुपाजगाम ॥ ११ ॥
आगम्यतां कमललोचन शीघ्रमेव
स्नेहं न मुञ्च नच विस्मर दीनवन्द्यो ।
कृष्ण त्वदेकशरणा वयमत्र सर्वा
नार्यः सनीरनयना हरिमित्थमूचुः ॥ १२ ॥
अचागमिष्याम्यहमाशु तावत्
प्रयात यूयं गृहमिन्दुमुख्यः ।
इत्थं समादिश्य सधूरुदभूः
सदश्वीर्यौ हरिरुच्चाल ॥ १३ ॥
आगताः कथमपि व्रजं प्रति

१ धृतदुर्विचारः, इति पाठान्तरम् ।

२ वसन्तौ, इति पाठान्तरम् ।

३ पश्चात् परमादरेण, इति पाठान्तरम् ।

१-दुत्कटम्, इति पाठान्तरम् ।

वसन्तौ, इति पाठान्तरम् ।

प्राणनाथविरहाकुलीकृताः ।
 हन्त ता निजगृहेषु संस्थिताः
 संस्थिता इव सरोजलोचनाः ॥ १४ ॥
 नापाठयन्मृदुगिरः शुक्सारिकास्ता
 नालालयंश्च नकुलान् पृथुकानिव स्वान् ।
 किंचाम्बुदध्वनिमुचो मुरजस्य नादै-
 र्नानर्तयन् किमपि केलिकलापियूनः ॥ १५ ॥
 एषा सा यमुना तटे च तदिदं वृन्दावनं पावनम्
 क्रीडाकुञ्जगृहास्त एव सुमनःस्तोमाभिरामश्रियः ।
 तेनैकेन विना परंतु परमानन्देन गोष्ठौकसाम्
 गाढोद्वेगगतौजसां किमपि हा प्रीतिः पदं नाभवत् ॥ १६ ॥
 विरहहुतवहाकुलीकृतानाम्
 प्रतिदिवसं व्रजवामलोचनानाम् ।
 दिवसगणनयाकुलीदलानाम्
 तनु तनु हन्त समयमयमासीत् ॥ १७ ॥
 अपि रजनिषु निद्रादेन्यदूना दृगासी-
 दहह दुरतिवाहो १ वर्षवद्वासरोऽभूत् ।
 यदुतिलकवियोगव्याकुलानां वधूनाम्
 परभृतकृतजल्पः कालकल्पश्च जज्ञे ॥ १८ ॥
 हर हर विरहग्नौ प्रौढिमानं प्रयाते
 मलयजहरहाराहारसंसर्गसारात् ।
 व्रजजनतस्त्रिणां ताम्रधाम्नां ललाम्नाम्
 स्रगपि कुचतटस्याङ्गारतां गाहते स्म ॥ १९ ॥
 रतिनायकसायकप्रतप-
 व्रजनारीनयनाम्बुसिन्धुदम्भात् ।
 प्रतिसद्व्रजगाम भानुकन्या
 किमु कृष्णस्य विलोकनोत्सुकत्वात् ॥ २० ॥
 अमृतं गरलं वदन्ति य-
 द्विषजस्तन्मतमुत्तमं सखि ।
 वितनोत्यमृतद्युतिर्यतः
 परितापानिति काचिदब्रवीत् ॥ २१ ॥
 न शैवलं शैवलिनीषु किंचि-
 न्न पुष्करं पुष्करिणीषु तद्वत् ।

१ दुरतिवाहो. इति पाठान्तरम् ।

न वा मृणालानि मृणालिनीषु
 स्मरप्रतपप्रमदोपचारात् ॥ २२ ॥
 प्रथमाक्षरवर्जितानि तासाम्
 भवनानि व्रजसुभ्रवामभूवन् ।
 विषयप्रकरो यकारशून्यो
 न कदाचिच्च रतिर्विना विनाऽभूत् ॥ २३ ॥
 चक्षुश्च्युतप्रचुरपुष्करविन्दुवृन्दै-
 रार्द्राभवत्पृथुपयोधरभूधरायाः ।
 मुक्ताफलैर्वेदधारे चिपुरारिपूजाम्
 प्रापुं पुनः प्रियमिव व्रजवारिजाक्ष्यः ॥ २४ ॥
 पुण्यान्यपुण्यान्यपि पुष्कलानि
 व्रजप्रियाणामिति तर्कयामः ।
 सर्वेश्वरस्याद्रुतहर्षहेतो-
 र्योगो वियोगोऽपि बभूव यस्मात् ॥ २५ ॥
 आलिङ्गति स्तनयुगं हरिरादरेण
 बिम्बाधरं पिबति वस्त्रमपाकरोति ।
 वंशीरवेर्नवनवैश्च मुदं ददाति
 स्वप्ने कया न ददृशे सुदृशेति शश्वत् ॥ २६ ॥
 वृन्दावनं पुष्पभराभिरामं १
 गोवर्धनः कुञ्जकदम्बमाली ।
 कलिन्दकन्यापुलिनं २ च दृष्टं
 नवं नवं तद्विरहं चकार ॥ २७ ॥
 इति तद्विरहानलाकुला ३
 ललनाः क्लेशशतानि लेभिरे ।
 भगवान् विविधद्विजदुमान् ४
 पथि पश्यन् स शनैः शनैरगात् ॥ २८ ॥
 अनिमिषमसकृत् तद्वीक्ष्यमाणेन दूरा- ५
 द्रथचरणतुरंगोद्भूतधूलीभरेण ।

१ गोपकदम्बशालि, इति पाठान्तरम् ।

२ पतङ्गपुत्रीपुलिनं, इति पाठान्तरम् ।

३-कुलाकुला, इति पाठान्तरम् ।

४ भगवानपि वृत्तपक्षिणः, इति पाठान्तरम् ।

५ वियतिविहृतिभाजा वायुवेगेन विष्वय-
 इति पाठान्तरम् ।

गगनमभिगतेना १ लिङ्गितायां समन्तात्
 सुरसरिति पयोजेः पङ्कजत्वं प्रपेदे ॥ २६ ॥
 वीचिचञ्चलविहंगमावृताम्
 पद्मपाङ्क्तिसुरभीकृतोदकाम् ।
 प्राप तां भगवतीं विवस्वतो
 नन्दिनीं स किल नन्दनन्दनः ॥ ३० ॥
 बल्लवैः सह दिगीन्द्रवन्दितौ
 तौ स्थितौ पुलिन एव निर्मले ।
 स्नातुमम्भसि ततः श्रमक्रम २-
 ध्वंसकारिणि ममज्ज वैष्णवः ॥ ३१ ॥
 तमेव साक्षात् पुरुषं पुराणम्
 पुरारिमुख्यामरसेव्यर्मानम् ।
 स तच्च दृष्ट्वा बहिरन्तरस्थम्
 प्रेम्णा स्तवं तस्य ततान सम्यक् ॥ ३२ ॥
 अजामिल इलातले मलिनमूर्तिरासीन्महान्
 न तेन सदृशः श्रुतो नच विलोकितः कुचचित् ।
 अहो अपि तवामिधास्मरणतः स मुक्तोऽभवत्
 तदाप्रभृति माधव ३ त्वयि सुखं खलः खेलति ॥ ३३ ॥
 अपहाय भवत्पदारविन्दम्
 परमानन्दमरन्दशोभमानम् ।
 अधमाः कतिचित् कृपापयोधे
 विषकल्पान् विषयान् भजन्ति शश्वत् ॥ ३४ ॥
 मम सूनुरसौ मम प्रियासौ
 धनमेतन्मम मन्दिरं ममैतत् ।
 इति केशव केऽपि संगिरन्ते
 न पुनर्नाम तवामिराममेतत् ॥ ३५ ॥
 अनित्यसुखलब्धये क्रतुषु कर्मठाः केचन
 श्रुतेर्वचनमात्रतः पशुवधं सुखं कुर्वते ।
 परंतु परमार्थतस्तव पदारविन्दद्वयम्

१ अपिहितमिहिरेणा—, इति पाठान्तरम् ।

२ तदध्वज— इति पाठान्तरम् ।

३ स तु त्वदभिधायहात् त्रिदशमुख्यमुक्तः स
 तान् निरस्य मरुतोऽखिलान इति पाठान्तरम् ।

कृतान्तकमहाभयं हृदि न चिन्तयन्ति प्रभो १ ॥ ३६ ॥
 निरन्तरनिरादराः सुतसुहृत्सुदृक्सद्गु
 प्रसन्नमृदुमानसा गिरिगुहागृहावासिनः ।
 प्रतिक्षणभवत्कथाकलितकौतुकाः सार्थकम्
 नयन्ति मनुजाः अनुर्जनपदे गतं २ केचन ॥ ३७ ॥
 जलजन्तुधृतो महागजेन्द्रः
 पशुरप्येष भवत्स्मृतिं चकार ।
 सदसद्विदुरैरतस्त्वमेव
 स्मरणीयोऽसि विपत्सु विश्वबन्धो ॥ ३८ ॥
 गृहं सुरसमृद्धिमतं प्रियतमा रमास्पर्धिनी
 मतिर्गुरुगुरुत्वहृद्गुरुरहो सुखस्यास्यदम् ३ ।
 यशः शशिवदुज्ज्वलं ज्वलनवत् प्रतापः प्रभो
 समग्रमिदमाप्यते तव पदप्रसादोदयात् ॥ ३९ ॥
 भवज्वरनिवृत्तये पतितपावन त्वत्पद-
 प्रबालमिदमौषधं हृदि सकृत् सुधीर्धारयेत् ।
 अपथ्यमिह वर्जयेद्विषयवासनालक्षणम् ४
 वसेच्च विजने वने फलदलाम्बु संशीलयेत् ॥ ४० ॥
 पदाम्भोरुहाम्भो दधाति त्वदीयम्
 महेशोऽपि साक्षात् सदा मस्तकेन ।
 विधिस्तावदासीद्वन्नाभिपद्मा-
 दतः कः समस्ते समस्तेश्वरः स्यात् ॥ ४१ ॥
 यच्चादिकर्मैककृतादराणाम्
 गतागतप्राप्तिरवश्यमेव ।
 त्वन्नाम नारायण ये स्मरन्ति
 तरन्ति ते संसृतिसागरं द्राक् ॥ ४२ ॥
 अक्रूर इत्थं स्तुतिमीश्वरस्य
 श्लोकैरतिश्लोककरैरकार्षीत् ।

१ परंतु न शुकादिवत् समसमस्तभूताः प्रभो
 भवन्ति भवहेतवे भवति भक्तिमातन्वते, इति
 पाठान्तरम् ।

२ श्लाघ्यतां, नयन्ति प्रतिमज्जना जनपते जनुः,
 इति पाठान्तरम् ।

३ द्रुपुर्नङ्गभङ्गप्रदम्, इति पाठान्तरम् ।

४ अपि प्रियतमाजनानननिरीक्षणं वर्जयेत्,
 इति पाठान्तरम् ।

ततः प्रणामं शिरसाभिरामम्
 पुनः पुनः प्रेमसमुद्रमग्नः १ ॥ ४३ ॥
 भवविरक्तमना भगवत्प्रियो
 रविसुतासलिलाद्बहिरागतः ।
 विहितसर्वविधिर्हृदि विस्मितो
 रथमथो विदितर्जुपथोऽभ्यगात् ॥ ४४ ॥
 नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य
 श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभुजो नियोगात् ।
 चैलाव्यक्तौतुककरं क्रियते स्म काव्यम्
 लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ४५ ॥
 इति श्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारश्रीहरिहरमहाराजो-
 द्योतितलोलिम्बराजकृते हरिविलासे महाकाव्ये भगव-
 द्दर्शनं नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥
 संयुतं वाजिभिर्वायुवत् सत्वरैः २
 श्चामरैश्चारुभिः शोभितैः सर्वतः ।
 नोदयामास तं रामकृष्णान्वितम् ३
 गान्दिनीनन्दनः स्यन्दनं सुन्दरम् ॥ १ ॥
 अवलोकनलोलविलोचनयो-
 र्यदुनन्दनयोर्नवयौवनयोः ।
 पथि काचन काञ्चनचारुचिः
 प्रमदा प्रमदातिशयं विदधे ॥ २ ॥
 तन्मुखोद्गतकथाकदम्बका-
 कर्णनाविदितवर्त्मवेदनः ।
 माधवोऽथ सहस्रैव पेशलम् ४
 पश्यति स्म मथुरां पुरीं पुरः ॥ ३ ॥
 मुग्धाः प्रदीपपटलौ प्रशमं नयन्ति
 यस्यां रतेस्वसरे बधनाञ्जलेन ।
 अङ्गस्थभूषणमणिप्रकराः परंतु
 तासां वृथा विदधते वत चेष्टितं तत् ॥ ४ ॥
 पश्यन्ति यत्र यमुनाप्रसकृद्वाच-

१ ततः प्रणामं स करोति यावत् तावत्
 त्रिलोकीतिलकस्तिरोऽभूत्, इति पाठान्तरम् ।

२-द्वत्वरैः, इति पाठान्तरम् ।

३ श्रीपतेराज्ञया नोदयामास तं, इति पाठान्तरम् ।

४ माधवोऽपि सहस्रैवपेशलाम्, इति पाठान्तरम्

मागैर्मृगाङ्गवदनाः परिपूर्णतीराम्
 अम्भोविहारविहितादरवारिजाक्षी-
 वचोजवीक्षणविनोदिविटावलीभिः ॥ ५ ॥
 दिनकरकरजालैर्यत्र संशोषितेषु
 प्रलयदहनकल्पैः केलिवापीजलेषु
 अलिकुलपरिपीता अप्यमन्दा मरन्दा
 जलजजठरजाताः पूर्ववत् पूरयन्ति ॥ ६ ॥
 आरुह्य सौधशिखराणि नवातपानि
 पीनस्तनद्वयपरिश्रमतः कथंचित्
 प्रक्षालयन्ति वदनं वनिताः प्रभाते
 यस्यां सदा सुरसरित्सलिलैः सलीलम् ॥ ७ ॥
 अन्यत्र भिन्नलभते सुशीलो
 वपुर्वियोगे परमं पदं यत्
 यस्यां सदा मयमदप्रसक्ता
 वाराङ्गनास्तत् सुखमाप्नुवन्ति ॥ ८ ॥
 सरभसमवगाह्यते कथंचित्
 सुतनुजनेन विलासवापिकाम्भः
 ज्वलदतुहिनभासि मासि यस्याम्
 चलमकरं मकरन्दवत् सुजातम् ॥ ९ ॥
 अनुपमरचनानां यत्र लीलागृहाणाम्
 मरकतखचितानि प्राङ्गणत्मातलानि
 अविरलरसपानारब्धगानालिकान्ता-
 कुलकुसुमसुजातैः पारिजातैर्जयन्ति १ ॥ १० ॥
 रहसि विलिखितस्य प्राणनाथस्य चित्रे
 दृढतरपरिरम्भारम्भरङ्गैकभूमिः २
 चकितचपलचक्षुर्वीक्ष्य वक्रं सखीनाम्
 स्मितसुभगमुखश्रीर्लज्जते यत्र योषा ॥ ११ ॥
 अविरतभगवत्कथैकतानाः
 प्रमदजलाद्दृढशश्च्युतप्रपञ्चाः
 निमिषमिव दिनं नयन्ति यस्याम्
 कति कति भागवतोत्तमा न शश्वत् ॥ १२ ॥
 अथ पथि रजकं ददर्श कंचित्

१ मदनकलिकलावित्कामिनीमण्डनत्वं प्रचक्षुः
 सुमजातैः पारिजातैर्नयन्ति, इति पाठान्तरम् ।

२-शङ्कैकभीरुः, इति पाठान्तरम् ।

प्रभुषु वरो वसनानि तं ययाचे ।
 न स कुमतिरदात् ततः शिरोऽसा-
 बहरदुदयकरायमण्डलायः ॥ १३ ॥
 ततो वसित्वा वसनानि सम्यक्
 पीताम्बरोऽसावसिताम्बरश्च ।
 शेषायदाद्रोपकदम्बकाय
 तेषां तदा काचन कान्तिरासीत् ॥ १४ ॥
 धरणिर्मणमार्गे कंसदासी विवक्ता
 मधुमथनमलिम्यन्नारुणा चन्दनेन ।
 स सपदि हृदि हृष्टतां मनोन्नामकार्षी-
 न्न भवति महतां हि क्वापि मोघः प्रसादः ॥ १५ ॥
 आनन्दकन्द यदुराज यदि प्रसन्न-
 स्तन्मां सुखीकुरु विचित्रतिप्रकारैः ।
 इत्थं स्मरज्वरवशाद्बहु भाषमाणां
 तां साधु साध्विति हरिः प्रहसन्नुवाच ॥ १६ ॥
 पीताम्बरो जलदनीलरुचिः स कृष्णः
 श्यामांशुको जलजगौरतनुः स रामः ।
 इत्थं यथार्थमयथार्थविदे जनाय
 सूचीमुखेन सरलेन शशंस कश्चित् ॥ १७ ॥
 निरीक्षितः सौधशिरःस्थिताभि-
 स्तां राजधानीं पुरसुन्दरीभिः ।
 समशगोपावलिमथ्यवतीं
 विवेश कृष्णश्च सकृष्णवस्त्रः ॥ १८ ॥
 तमागतं भृत्यमुखान्निश्चय
 समस्तसैन्यैः सहितः समन्तात्
 कंसः कृतान्तप्रतिमल्लमल्ले
 रङ्गस्थले मञ्जुमुरीचकार ॥ १९ ॥
 यत्र स्थितः कंसमहीश्वरोऽसौ
 भटैर्वृतो हस्तगृहीतशस्त्रैः १
 स्थलं तदेवाभिससार शौरि-
 स्वासेन हीनः सह तैः सुहृद्भिः २ ॥ २० ॥
 जिघांसया तस्य समागता ये
 मल्ला मदन्था धरणीधकल्याः ।

१ वीरैर्वृतः शस्त्रसमेतहस्तैः इति पाठान्तरम् ।

२ सिंहो यथा कुञ्जरकुञ्जकेलि इति पाठान्तरम् ।

सर्वेऽपि ते तेन बलोद्धतेन
 नीताः पुरं प्रेतपतेः क्षणेन ॥ २१ ॥
 अथ परमलघिम्ना मञ्जुमारुह्य तुङ्गम्
 मृगपतिरिव शङ्खं भोगिभोगप्रभेण ।
 अहह तदसिना द्राक् पातयामास मह्यम्
 नलिनमिव मनोज्ञं कंसकं स प्रकोपात् ॥ २२ ॥
 प्रकटितधृतसाराः कान्दिशीकत्वभाजाम्
 तदनु तदनुगानां शस्त्रवस्त्राणि जहुः ।
 अपि पशुपतिदिम्भाः सोत्सवा निर्भयत्वा-
 न्मदकलकरिकल्पा रङ्गभङ्गं च चक्रुः ॥ २३ ॥
 महामहसमुद्रवाद्वजसदामधीशोऽभवत् १
 प्रफुल्लनलिनानः सह समशगोधुग्णैः ।
 हतेषु परिपन्थिषु प्रथितपौरुषेषु क्षणा-
 द्विपतितिमिरातुरोद्वरसूनुना सूनुना ॥ २४ ॥
 प्रभुमपि पशुपालने यदेनं
 व्रजपतिरादिशति स्म तत् प्रमाणम् ।
 सदुचितमथमाधमाय तस्मै
 व्यतरदहो यदसौ स्वरूपयोगम् ॥ २५ ॥
 एष यास्यति बतैककः कथं
 नाकनाथनगरीं स्वमातुलः ।
 प्राहियोदिति धियेव सत्वरम्
 सीरभृत् तदनु तस्य सैनिकान् ॥ २६ ॥
 कुसुमवृष्टिरकारि तदा सुरै-
 र्ननृतुरप्सरसश्च पुनः पुनः ।
 जगदिदं गतशल्यमभूत् सुखम्
 विदधिरे च तपांसि तपस्विनः ॥ २७ ॥
 अथ तत्र गतचपयैत्य गृहा-
 दतिनिर्दयताडितमस्तकहृत् ।
 परिगृह्य शिरः करयोः कुपते-
 र्विललाप विलासवतीनिकरः ॥ २८ ॥
 फुल्लदम्बुरुहरम्यलोचनं
 कर्णलम्बिकमनीयकुण्डलम् ।
 केन वज्रकठिनात्मना हृतं

१ महामहसमन्वितः समभवद्वज्रोदापतिः,
इति पाठान्तरम् ।

प्राणनाथ भवतः शिरः क्षणात् ॥ २६ ॥
 कोटिशः करटिनस्तवाङ्गणे
 लक्षशश्च ललितास्तुरंगमाः ।
 पतिरेव सुकुमारं हा कथं
 त्वं गतोऽसि भुवनान्तरं प्रति ॥ २७ ॥
 वीर हीनवसुदेवसूनुना
 त्वां निशम्य निहतं महोदयम् ।
 अद्य गोचजगणो गृहोदरे
 नैव मास्यति मुदातिमेदुरः ॥ २९ ॥
 रुचिरं वचनं दृशो सुदीर्घं
 बत निःशेषनिशेशवल्गु वक्रम् ।
 तनुता च तनौ स्तनौ च पीनौ
 प्रिय विश्वं न सुखं विना त्वयैतत् ॥ ३२ ॥
 हा प्रफुल्लनवकुन्दसुन्दरा-
 स्ते नचाप्रतिम भान्त्यमी रदाः ।
 यैर्भवान् व्यरचयद्गुणावलीः
 कोमलेऽधरदले पुनः पुनः ॥ ३३ ॥
 अयि सुभग विना त्वया पुरीयं
 वयमिव राजति हन्त नैव किञ्चित् ।
 अहह किमनया महासमृद्ध्या
 तृणवदसूनपि साम्प्रतं प्रतीमः ॥ ३४ ॥
 विश्वं विलोकयति विष्वगिदं समस्तं
 किं त्वं सुखं स्वपिषि भूमितले कठोरे ।
 उत्तिष्ठ वीरवर पाण्डुरधानि धानि
 पुष्पालिशालिशयने शयनं कुरुष्व ॥ ३५ ॥
 भोजनप्रसर एष भूपते-
 रेति नाद्य बहिरेव किं स्थितः ।
 सारिका यदि गृहे गदेत् तदा
 त्वं विपन्न इति को नु तां वदेत् ॥ ३६ ॥
 अयि चुम्बसि चेन्न वक्रबिम्बं
 कुचयोश्चेत् परिरम्भणं न दत्से ।
 चपयास्य जनस्य वार्यते हा
 किमु कोपो वरिवर्ति चक्रवर्तिन् ॥ ३७ ॥
 त्वं गमिष्यसि महेन्द्रमन्दिरं
 भोदयसे नवनवाश्च सुन्दरीः ।

हन्त दुःखमधुना क्षणे क्षणे
 सुन्दरेक्षणे न एव केवलम् ॥ ३८ ॥
 युक्तमेव दिवि गामिना त्वया
 तद्वाधायि तदुपेक्षिता वयम् ।
 ईदृशीं तव दशां निरीक्ष्य नो
 यन्न दग्धहृदयं विदीर्यते ॥ ३९ ॥
 रुदितैरुदितैश्च तत्र तन्वी-
 व्यथयन्तीरिति भूमिपालपत्नीः ।
 तमसः प्रशमोचितैर्वचोभि-
 र्दृढमाश्वासयति स्म वासुदेवः ॥ ४० ॥
 ततो व्यधात् पार्थिवमुग्रसेनम्
 बन्धं स्वपिचोश्च निराचकार ।
 तत्रासतश्चापगतान् दिगन्तान्
 सुहृद्गणानानयति स्म देवः ॥ ४१ ॥
 रुचिरकुचतटीनां नाट्यकाले नटीनाम्
 प्रतिगृहमय तत्र प्रत्यहं प्रादुरासीत् ।
 धिमिकिति धिमिधिक्षतां धिग्धिगितां धिगित्ताम्
 तगतगतगततत्त्येयिथेयीति शब्दः ॥ ४२ ॥
 अद्य वन्द्यचरणः सुरासुरै-
 रन्तुमिच्छति मया समं हरिः ।
 कंसदूतिरिति जातनिर्वृति-
 र्देहगेहसुषमां व्यरीरचत् ॥ ४३ ॥
 भूषांशुकाश्वगजराजविराजमानान्
 प्रस्थाप्य नाथहरिपालपतीन् समस्तान् ।
 कृष्णस्तया सह सहस्रदलायताक्षौ
 ज्योत्स्नाकृतस्मरजनिं रजनीं निनाय ॥ ४४ ॥
 प्राहिणोत् स सदयो व्रजाङ्गना-
 सान्त्वनाय मतिमन्तमुद्भवम् ।
 सोऽपि तं प्रति ययौ रथस्थिते ।
 विश्वविश्वधृतविष्णुभावनः १ ॥ ४५ ॥
 चरमाचलमौलिमण्डनत्वं
 द्युमणौ प्राप्रवति प्रभोर्भुजिष्यः ।
 अविशद्गजमुदुवाभिधाने
 युतमानो रजसा गवां समन्तात् ॥ ४६ ॥

१-कृतविश्वभावतः, इति पाठान्तरम् ।

अतिरतिपरितापात् पाण्डुगण्डस्थलीभिः
 प्रतिगृहकृततल्पं पल्लवैर्वल्लवीभिः ।
 विरतसुरतलीलालास्यहास्यप्रसङ्गम्
 ब्रजपुरमभवत् तन्नोद्धवोद्धवाय १ ॥ ४७ ॥
 सहसाङ्गणमागतं रमाया
 रमणस्यानुचरं स नन्दगोपः ।
 तरसा परिरभ्य सप्रहर्षम्
 गततर्षं विषयेषु विज्वरोऽभूत् ॥ ४८ ॥
 संपूज्य तं विधिवदुद्धवमासनाद्यैः
 सम्यक् समयविधिविद् विविधोपचारैः ।
 नन्दस्तमित्यमवदद् धननील २ मूर्ति-
 रास्ते स तत्र कुशली मुशली च तद्वत् ॥ ४९ ॥
 पप्रच्छ यद्यद्वज्रसार्वभौम-
 स्तत् तत् स तस्मै कथयांश्चभूव ।
 तस्मिन् क्षणे ताः स्मरदुःखदीना
 मन्दाक्षहीना जगदुस्तमित्यम् ३ ॥ ५० ॥
 कंषो हतः स्वसुहृदामपकारकारी
 प्रापं च राज्यममरेन्द्रप्रदानुसारि ।
 दास्यन्ति भूमिपतयः शतशः स्वपुत्री-
 रचागमो बत भवेदधुनास्य कस्मात् ॥ ५१ ॥
 याम्या वयं क्व पशुपालजनैकभोग्याः
 सर्वोत्तमः क्व कमलाकरजालिताङ्घ्रिः ।
 सङ्गोऽस्य यः समभवत् स घृणाचरस्य
 न्यायस्तदाप्रिरधुना शशशङ्कुतुल्या ॥ ५२ ॥
 अकृत सुकृतपुजैः स्वप्नमथोऽप्यलभ्याः
 परमपुरपुरन्ध्रीः प्रार्थयन्तीर्विहाय ।
 विदितरतिविशेषः श्रीपतिः प्राप्रराज्यो
 यदनुभवति द्वासीस्तन्न संजायटीति ॥ ५३ ॥
 आगमिष्यति कदाचिदच्युतः

१ ब्रजनगरमभूत् तच्चोद्धवस्योत्सवाय इति-
 पाठान्तरम् ।

२ पप्रच्छ गोपपतिरित्यमनङ्ग- इति पाठान्तरम् ।

३ तस्मिन् क्षणे गोपविलासवत्यो
 निरस्तलज्जा जगदुस्तमित्यम्
 इति पाठान्तरम् ।

कौतुकेन कृपयाथवा पुनः ।
 उद्धव ध्रुवमनेन हेतुना
 जीवति ब्रजविलासिनीजनः ॥ ५४ ॥
 अपि सुचरितदीनोद्धारकस्य विलोक्याम्
 सृजतु विरुदमेतन्मूलभूतं त्रयायाः ।
 वयमिह विरहान्नो दह्यमाना वियुक्ताः १
 सह स हरिणदृष्ट्या तत्र कोलं करोति ॥ ५५ ॥
 हन्त किं न वयमुद्धवदीना
 दीनबन्धुरपि किं न मुरारिः ।
 ह्रीरुदेति हृदि नास्मदुपेक्षां
 कुर्वतेऽस्य परमद्रुतमेतत् ॥ ५६ ॥
 अनृतमुद्धव मा घद सर्वथा
 भगवतः शपथस्तव वर्तते ।
 बत वयस्य सभासु कदापि नः
 किमपि स स्मरति स्मरसुन्दरः ॥ ५७ ॥
 यावदार्य बत जीवितमास्ते
 तावदेहि दयया परमात्मन् ।
 एवमेव घद तं बत २ गत्वा
 ब्रूमहे किमु वयं पुनरन्यत् ॥ ५८ ॥
 इतीरयित्वा विरराम रामा-
 कदम्बकं दृक्क्षलितास्रधारम् ३
 ततः स चाक्यं स्वयमावभाषे
 तन्मानसस्वास्थ्यकरं स्वभावात् ४ ॥ ५९ ॥
 उत्कर्षः क्रियते कथं कुमुदिनीबन्धोः प्रतिस्पर्धिनः
 कृत्वास्यं मलिनं विलोचनजलैः स्फारीभवत्कज्जलैः ।
 आयास्यत्यचिरात् करिष्यति सुखोद्रेकं स वः पूर्ववद्
 राकाकैरवबन्धुबन्धुरमुखः कृष्णाभिधानो हरिः ॥ ६० ॥
 इति मधुरवचोभिर्घोषसीमन्तिनीनाम्
 मनसि मनसिजार्ते स्वास्थ्यवासं वितन्वन् ।
 कतिचिदयमज्ञेयीत् तत्र रात्रींस्त्रिलोकी-

१ वियुक्ताः इति पाठान्तरम् ।

२ मति इति पाठान्तरम् ।

३ इति ब्रुवाणो विरराम रामा-

गणो गलङ्गोलङ्गोसरोजः इति पाठान्तरम् ।

४ दुःखद्रुमोन्मूलनकारितासाम् इति पाठान्तरम् ।

पतिगुणगणगानोद्धतहर्षाश्रुविन्दुः ॥ ६१ ॥
 उचितं न करोति कैटभारिः
 क्षणमप्येकमिहैति यन्न विद्वान् ।
 इति स स्वमनस्यमस्त तत-
 द्विरहक्लेशकृशत्वदर्शनेन ॥ ६२ ॥
 तत्समागमागमकृते बहु लौल्यं
 काश्यमप्यतिशयेन शरीरे ।
 वीक्ष्य सोऽप्यहह दुःखसहस्रा-
 दश्रुपूरपरिपूर्णदृगासीत् ॥ ६३ ॥
 सुजनवरयशोदानन्दसंदर्शनार्थं
 यदुपतिमिह गत्वा प्रेषयैकवारम् ।
 मुहुरिति मिलिताभिस्ताभिरुक्तो रथस्थः
 कथमपि हरिदासो गोकुलान्निर्जगाम ॥ ६४ ॥
 यद्यद्वभाषे सुमुखीसमूहो
 यद्यत् स तद्वैन्यमवेक्षते स्म ।
 तत् सर्वमागत्य गुणाकराय
 न्यवेदयद्गावतावतंसः ॥ ६५ ॥
 सरस्वदुदरे क्षणादलघु हेमहर्म्यस्फुर-
 च्चकार पुटभेदनं विगतवेदनं स्वर्गवत् ।
 इभाभ्रशशभृदसेन्दु (१६१०८) मितसुन्दरीभिः समम्
 स तत्र सुखमन्वभूद्यदुकुलावतंसो हरिः ॥ ६६ ॥
 ज्ञात्वापि गोपललनाः स्वसमागमोत्का-
 नो गोकुलं प्रति जगाम जगन्निवासः ।
 नानानरेन्द्रतनयाहृतचितवृत्ति-
 र्जीर्णं जलं नवजलैर्ह्रियते हि नद्याः ॥ ६७ ॥
 अनन्तः समं तासु कान्तासु लेभे
 खनागाभ्रचन्द्रर्तुभू (१६१०८०) संख्यसूनून् ।
 गुणज्ञानं गुणानां गणै रञ्जयन्तं
 जयन्तं जयन्तं कमाहुर्न तेषाम् ॥ ६८ ॥
 जनकृतकृतधर्मे तस्य राज्ये समन्ता-
 दगणितभुजशैर्यौदार्यरूढस्य शश्वत् ।
 गहनगहनमध्ये दस्युनामापि नासीत्
 चिदशतरुसमानो याचमानो जनोऽभूत् ॥ ६९ ॥
 अपि सवनसहस्रसंयुतोऽसौ
 स्वयमकरोद्भवहारमेकविद्वान् ।

क्षणमपि खलसंगतिं न चक्रे
 सुकविसभासुं सभासु नित्यमासीत् ॥ ७० ॥
 सदा सादरं सुन्दरीगीयमानं
 पुरयामकान्तारकुञ्जोदरेषु
 असौ माधवो दुःखवृक्षावलीनाम्
 लविचं पविचं चरिचं चकार ॥ ७१ ॥
 विश्वंभरोऽन्यांश्च निहत्य दैत्यान्
 विश्वंभराभारमपाचकार
 भवाब्धिमज्जज्जनतारकस्य
 प्रायोऽवतारो हि सदुत्सवाय ॥ ७२ ॥
 बाल्यमैच्युपगतं द्विजमेकम्
 दुर्बलं धृतसरन्ध्रपटार्धम्
 अर्चति स्म परिरभ्य स सम्राट्
 श्रीमदं न गणयन्ति कुलीनाः ॥ ७३ ॥
 त्वद्वाहोद्धतधूल्यः करिकरनिकरैः सीकराश्च प्रयुक्ता व्योम
 व्यापुः समन्ताद्यदुमुकुटमणे तत्र पङ्क्तोऽद्भुतोऽभूत् ।
 आगच्छद्भिः सुरैः क्षमां तव भजनकृते स्फाटिकीभिः शिलाभि-
 र्बद्धः पन्थास्तदानीं सुरसरिदिति तं मानवा मानयन्ति ॥ ७४ ॥
 श्रीकृष्ण त्वत्प्रतापेन
 प्रतप्राङ्गीर्दिगङ्गनाः ।
 दिग्गजा वीजयन्त्येव
 कर्णतालैः पुनः पुनः ॥ ७५ ॥
 वनेषु वनदेवता दिवि दिवौकसां वल्लभा
 भुजंगकुलकन्यका भुजगलोकलीलावने ।
 यशः समरसंचितं नरमृगेन्द्र गायन्ति ते
 प्रभाविजितकौमुदीकुमुदपाण्डुताडम्बरम् ॥ ७६ ॥
 यस्तातुं व्रजमुज्जहार सहसा गोवर्धनं क्षमाधरम्
 यस्तैलोक्यमदर्शयन्निजमुखाम्भोजे यशोदाकृते ।
 यः पुत्रं स्वगुरोर्यमालयगतं शक्त्याऽऽनिनाय क्षणाद्
 यो भूभारमपाचकार सकलं तस्मै नमः शार्ङ्गिणे ॥ ७७ ॥
 किं त्यक्त्वा वसतिं बले क्षितितले पातालमेवाश्रितम्
 भो भोगीश्वर हन्त तत्र सततं मां क्लेशयन्त्यर्थिनः ।
 आस्ते कोऽपि हरिर्गयाचलगिरौ क्षमापालचूडामणि-
 स्तेनार्थिप्रकरः कृतो धनदवद्गच्छाधुना त्वं सुखम् ॥ ७८ ॥
 श्रीमान् ह्यामरसोऽभवद् द्विजकुलालंकारचूडामणि-

गङ्गानिर्मलमौनिभार्गवकुले तस्माद्विः पण्डितः ।
आसीत् तस्य सुतः सुरासुरकृतिं येह्नाम्बिकायां चिरा-
त्क्षेमे श्रीहरिनाम रत्नमवनीमध्ये तदास्तां चिरम् * ॥७६॥

नानागुणैरवनिमण्डलमण्डनस्य
श्रीसूर्यसूनुहरिभूमिभुजो नियोगात् ।
चैलाक्यकौतुककरं क्रियते स्म काव्यम्
लोलिम्बराजकविना कविनायकेन ॥ ८० ॥

इतिश्रीमत्सूर्यपण्डितकुलालंकारश्रीहरिहरम-
हाराजाधिराजोद्द्योतितलोलिम्बराजकृते हरि-
विलासे महाकाव्ये कंसवधो नाम पञ्चमः सर्गः ॥
॥ हरिविलासःसंपूर्णः ॥ :: ॥ :: ॥

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ न्यायस्वरूपनिरूपणम् ॥

यद्वासा भाति विश्वं सकलमपि न यद्वासनाय क्षमन्ते
ज्योतींष्यन्थानि यच्च क्वचिदपि न धियो गोचरो नापि वाचः ।
तद्वस्त्वेकाद्वितीयं विद्यदनिर्मुखाकारनानाविवर्तं
प्रेम्णाऽस्मान् सूक्तियुक्तिस्फुरणवितरणेनानुगृह्णात्वजस्रम् ॥१॥

इह खलु लौकिके शास्त्रीये च वाग्व्यवहारे समीहिता-
र्थसिद्धयोद्बलनाय न्यायावलम्बनं बहुषु निबन्धेषु समीक्ष्यते
निबन्धकाराणाम् । तत् तेषामधिगतन्यायार्थानामभीप्सितं सं-
पादयदपि तत्स्वरूपादिकमविदुषां केषां चिदसमीक्ष्य प्रवर्तमा-
नानामस्थान एव तदुपन्यसनमुपहासायैव भूयसे । अपरैश्चे-
दानीतनैः पूर्वेषां पूर्वेषां विदुषां तत्तत्त्रायास्वरूपाणां विषया-
णां च परमप्रसिद्धत्वात् तैः स्वयन्त्येवप्रतिपादनेन तत्स्वरूपप्र-
भृतिपरिचयप्रेम्सुभिः प्रेक्षावद्विरप्यतिमहता प्रयत्नेन तेषु तेषु
निबन्धेषु तन्मार्गयमागौरप्यलभमानैर्भूयानेव खेदोऽनुभूयते ।
अतस्तेषां सर्वेषां न्यायानां स्वरूपप्रदर्शनार्थनिर्वचनोदाहर-

* किं त्यक्त्वेत्यारभ्य तदास्तां चिरमित्यन्तं पद्य-
द्वयं हरिविलासमुद्रणान्तावसरे श्रीहरिचन्दे-
ति प्रसिद्धमहाधनिकपुस्तकागारोपलब्धचतु-
र्थोदशादुपलब्धं ततश्च हरिहरमहाराजस्य
पितामहो हामरसशर्मा गयागिरिनिवासी मौ-
न्युपनामकोभार्गवगोत्रीयोऽवगतः ।

जननी च हरिहरमहाराजस्य येह्नाम्बिकेति भूमि-
कायामनुक्तमपि स्मर्तव्यमिति शमिति ॥ :: ॥

योपन्यासादिभिरेकत्र संयुक्त प्रकाशनमवश्यं सुधियां प्रमोद-
मुत्पादयेदिति चिररात्रायास्माकमेपाऽऽशा । तया च काशी-
विद्यासुधानिधिलाभेन चकोर्येव प्राप्तवसरया प्रेरिता वयं
तत्प्रकाशनाय यतामहे ।

प्रकृतन्यायपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकं च स्वघटितवाक्यघ-
टितवाक्यकदम्बप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदविशि-
ष्टो यः प्रतिपादयिष्या दृष्टः श्रुतो वाथो दृष्टान्तभूतः सन्
प्रकृतार्थसिद्ध्युपपत्त्यस्तत्त्वम् । भवति चापूपा निहिता न
दृश्यन्ते” मूषिकाश्च दण्डं भवत्यन्त ईक्षिताः” दण्डं भवत्यन्तं
चापूपभक्षणं सुसम्भाव्यमेवेति मूषिकैरेवाऽपूपा भक्षिताः स्युरिति
वाक्यकदम्बार्थस्य प्रदर्शितसंबन्धेन दण्डापूपपदविशिष्टस्य यं
भारं दुर्बलोऽपि वोढुं शक्नुयात् तद्भारवहनं बलिष्ठेन सुतरां
शक्यं कर्तुमित्यादिप्रकृतार्थसिद्धौ दृष्टान्तत्वेनोपपत्त्यस्तत्त्व-
मिति समन्वयः । अन्यत्राप्येवमेवात्रेयः ।

अत्र च लौकिका एव न्याया व्युत्पाद्यन्ते न तु मीमांसा-
स्यनिपादस्यपत्यधिकरणन्यायादयः । तेषां मीमांसानिबन्धेषु
न्यायमालाशास्त्रदीपिकाभाट्टदीपिकाप्रभृतिषु स्पष्टं व्युत्पादि-
तत्वेनात्र तद्व्युत्पादनस्य नव्यनव्यदर्शनरसिककाशीविद्यासु-
धानिधिकोरप्रीतिकरत्वसम्भावनाभावादिति ।

॥ १ ॥ ब्राह्मणवसिष्ठन्यायः ॥

एतस्य स्वरूपं निरूप्यते । यत्र ब्राह्मणानर्चय वसिष्ठं
चार्येत्युच्यते तत्र प्रथमवाक्येनैव ब्राह्मणत्वेन रूपेण वसि-
ष्ठस्याप्यर्चनस्य विधानसिद्धौ यद्वसिष्ठमर्चयेति-वाक्यान्तरं प्रयु-
ज्यते तत् पूर्ववाक्यघटकब्राह्मणपदोपात्तवसिष्ठेतरयावद्वाच-
त्तधर्मविशेषबोधनपरतया पर्यवस्यति । तथाहि । पूर्ववाक्येन
तावद् ब्राह्मणत्वावच्छेदेनार्चनस्य विधातुमशक्यत्वेनोद्देश्य-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव विधेयान्वयस्य वक्तव्यतया
कदाचिद् वसिष्ठार्चनस्यापि सम्भाविततया तदपाकरणाय
प्रयुज्यमानं वसिष्ठमित्यादिवाक्यं पूर्ववाक्योपात्तमेवार्थमवयु-
त्यानुवदद् वसिष्ठे वसिष्ठेतरयावद्ब्राह्मणव्यावृत्तप्राशस्त्यमेव
व्यक्तं व्यञ्जयत् तदर्थनस्यावश्यकत्वं ज्ञापयति । ततश्च समान-
कार्यविधानोद्देशेनोपात्तयोर्व्याप्यव्यापकभावापचधर्मावच्छिन्न-
बोधकयोः पदयोरेकतरस्य वैयर्थ्याकलनेन स्ववैयर्थ्यसम्पादक-
पदप्रतिपाद्या ये स्वतरे यावन्तस्तद्वाच्यतधर्मस्य स्वप्रतिपाद्यो
बोधनपरतया तज्ज्ञानासम्पाद्यफलविशेषोत्पादकस्वार्थज्ञाने-
त्यादनपरतया वा फलवत्त्वकल्पनमिति न्यायार्थः सिद्धयति ।

॥ अस्योदाहरणानि ॥

(१) यथा महाभाष्ये हलन्त्यमिति सूत्रे व्यवसितान्त्यं
हलित्संज्ञं भवतीति वक्तव्यमिति वार्तिकस्यव्यवसितपदं

व्याख्यातं, के पुनर्व्यवसिताः, धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाताग-
मादेशा इति, अत्र प्रातिपदिकपदेनैव प्रातिपदिकत्वेन रूपेण
निपातानामपि संखे सिद्धे ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन निपात-
पदोपादानमिति शेखरकारादयः । अर्वातदृग्भिः सुप्राग्वर्त्तिष्वेव
प्रातिपदिकत्वस्य व्यवहाराच्चिप्रातिपत्यश्च सुपोऽदर्शनेन प्रातिप-
दिकत्वाभावनिरूपणेन निपातान्त्यस्येत्यदवाच्यत्वं न ज्ञायेतेति
तान् प्रत्युपादीयमानं निपातपदं व्यक्तमेव निपातेतरप्रातिपदि-
कव्यावृत्तापरसमवेतप्रातिपदिकत्वाभावप्रकारकज्ञानविशेष्य-
त्वस्य निपातेषु व्यञ्जनामर्यादया बोधनेनार्थवद्भवतीति तेषा-
माशयः । यद्वा । निपातानां ज्ञानं येषां श्रोतृणां कमनीयका-
मिनीदर्शनमिव सुखजनकं भवति तान् प्रति निपातपदमुपादी-
यमानं निपातेतरप्रातिपदिकज्ञानान्न्यसुखविशेषोत्पादकनिपा-
तज्ञानजनकत्वेन फलवद्भवतीति कल्पनीयमिति ।

(२) यथा वा उपदेशेऽजनुनासिक इति त्र्योपदेशपदार्थ-
प्रतिपदिका प्राचीनवैयाकरणानां कारिका ।

धातुसूत्रगोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।

आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ।

अत्रापि सूत्रोपादानेन गोणापादानेन चोणादिलिङ्गानुशा-
सनयोर्धातोश्च लाभे सिद्धेऽपि लोकानामष्टाध्यायामेव सूत्र-
पाठ इति व्यवहारोणादिलिङ्गानुशासनयोस्तद्व्यवहाराभावेन
धातुपाठे च भ्वादिगोणा दिवादिगण इत्यादिव्यवहारसत्त्वेऽपि
गणपाठ इति व्यवहाराभावेनेणादिलिङ्गानुशासनधातूनामुपा-
दानस्य लोकबोधनफलकत्वेनार्थवत्त्वमुचीयते । प्रदर्शितदिशा
सुखविशेषजनकबोधोत्पादकत्वेन वा सफलत्वं कल्प्यते ।

(३) यथा वा दायभागप्रकरणे मितान्नरादिधृतं योगिया-
जवल्क्यवचनम् ।

भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धा द्वयमेव वा ।

तत्र स्यात् सदृशं स्वायं पितुः पुत्रस्य चैव हि ॥ इति ।

अत्रापि द्वयपदेनैव भूनिबन्धयोर्लाभे तदुपादानं स्वर्णरूप-
कादिष्वेव द्वयमिति व्यवहरतां व्यक्तं बोधनायैव । नच
द्रव्यादिपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकं भूमिनिबन्धादिसाधारणं न
भवतीति नैतदुदाहरणमिति भ्रमितव्यम् । अनुपपन्नं पितृद्रव्यं
क्रमादभ्यागतं द्रव्यं अतः पुत्रधनं पत्यभिगामीतिप्रभृतिवचनघटक-
द्रव्यादिपदैर्भूम्यादेरपि बोधस्य दायभागप्रकरणे सुप्रसिद्धत्वात् ।

(४) यथा वा देवादिप्रभेदेति साङ्ख्यसूत्रव्याख्याभूता का-
रिका ।

अष्टविकल्पो देवस्तैर्योगेनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥ इति ।

एतत्कारिकास्यतैर्योगेनस्य पञ्चधात्वं पशुपशुपक्षिसरी-
सृपस्यावरभेदेन निरूपितं वाचस्पतिमिश्राङ्गभार्यकारप्रभृ-

तिभिः । तत्रापि पशुभ्यो मृगाणां पृथङ्निर्देशो मृगेषु याम्यजनस्य
पशुत्वव्यवहाराभावात् तेषां व्यक्तं प्रतिपत्तय एव कल्प्य इति ।

एतत्समानार्थक एव शब्दान्तरघटितत्वेन विषयान्तराव-
लम्बित्वेन च भेदव्यपदेशं भजमानः,

॥ २ ॥ गोबलीवर्दन्यायः ॥

यत्र गाः कालय बलीवर्दं चेत्युच्यते तत्र गोपदेनैव बली-
वर्दबोधसिद्धौ बलीवर्दपदं दुर्दम्यत्वज्ञापनपरत्वेन सफलमिति
कल्प्यते । इति—

श्रीपरमेश्वराय नमः

॥ अथेन्द्रापतिपरीक्षायाः पूर्वप्रक्रान्ताया अवशिष्टांशः ॥

(१) क्ङिति चेति सूत्रस्यः कैयटः स्वरूपव्याक्रिययैव
पराहृतः ।

(२) निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन विध्यन्मूलकतया
निषेधानां प्राबल्यात् तत्रोपस्थितावपीतरत्र विधीनामुपस्था-
नमनुचितमेव ।

(३) क्ङिति चेति सूत्रे भिच्चादिषूपधार्थं तच्चिमित्यहं
कर्त्तव्यमित्युक्त्वा धातेरिति वर्त्तते धातुं क्ङित्यपरत्वेन विशेष-
यिष्याम इत्युक्त्वाऽथवा कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं
तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं
भवति क्ङिति नेत्युक्तं भाष्ये । भवद्गोत्या निषेधाकाङ्क्षया
यथोद्देशेपक्षेऽपि दोषवारणात् पक्षविशेषोपादानस्यासंगतिः ।

(४) विशेषप्रतिपत्तुः सञ्ज्ञादिविषये विध्याकाङ्क्षया तदु-
पस्थितौ विधिविषये चाकाङ्क्षया सञ्ज्ञाद्युपस्थितावन्त्या-
न्याश्रयः ।

(५) विधीनां प्राधान्यात् तत्रैव सञ्ज्ञादीनामुपस्थितैरौचि-
त्येन यथोद्देशेपक्षविलयापत्तिः । प्रथमत्यागे मानाभाव इत्या-
श्रयणे तु सञ्ज्ञादेश एव विध्युपस्थितौ तत एव लक्ष्यसंस्कारे
विधिदेशे फलाभावेनाधानादिवत् पुनः संस्कारानौचित्येन
कार्यकालपक्षस्यैव वा विलयापत्तिः ।

इत्यनुवादः ।

अथ प्रत्युक्तिः ।

(१) पुगन्तेति सूत्रस्य क्ङिद्वयस्यानवकाशत्वप्राचक्षणे
भगवानवश्यं निषेध्यभेदेन क्ङिति चेत्यस्य भेदमभिप्रेतीति
तदेतदुपपादयन्नुपाध्यायो यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय स-
न्विधीयमानानि गुणभेदं प्रयुज्जत इति ग्रन्थेन किमपराध्याति,
यत्र स्वरूपव्याक्रिययैव पराहृत इति मुख्यमस्तीति वक्तव्यम् ।

(२) अस्तु तेन न्यायेन निरवकाशत्वरूपेण वा बीजा-
न्तरेण निषेधानां प्राबल्यं तेन च बाधन्तां निषेधा विधीस्तथापि

निषेधदेशे विध्युपस्थाने हेतुतया प्राबल्योपन्यासस्य क उप-
योगः। प्राबल्यदौर्बल्ययोर्हि बाध्यबाधकभाव उपयोगो न तूप-
स्थितौ। या चोपस्थितावुपयुज्यते जिज्ञासा सा त्वितरसाधा-
रणीति किमनौचित्यमितरत्र विधीनामुपस्थाने।

(३) इदं महदाश्चर्यं यदव्यवहित एव भाष्यशून्यो नेत्यते।
भाष्यकारेण तु, अथवा कार्यकालमित्यादियन्येन, कार्यकालपक्ष-
उपधार्यत्वं तन्निमित्तयहणस्य निराहृत्यायवा यदेतस्मिन् योगे
कुडिद्वहणमित्यादिना यथोद्देशपक्षाभिप्रायेण तन्निराक्रियते।
इत्यमेव च यथोद्देशपक्षाभिप्रायेण भाष्यमित्यादिना कैयटेन
व्याख्यायते।

(४) यत्रान्यान्यस्यान्यान्यप्रयोजकत्वमन्यान्यप्रयोज्यत्वं वा-
ऽऽपद्यते तत्रान्यान्याश्रय इति व्यवहारो व्युत्पन्नानाम्। यथा
हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधस्येतदशक्तियहविधयाऽऽदिरन्त्ये-
नेत्येतद्वाक्यार्थबोधप्रयोजकत्वं हलपदशक्तिज्ञानात्मकतया चा-
दिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थबोधस्य हलन्त्यमित्येतद्वाक्यार्थबोधप्र-
योजकत्वम्। एवं हलपदेतदशक्तियहाधीनतया तज्जन्यशा-
ब्दबोधयोरन्यान्यप्रयोज्यत्वमपि। प्रकृते च गुणदेशीयविध्यु-
पस्थितिर्विधिदेशीयगुणोपस्थित्योः परस्परप्रयोजकत्वस्य पर-
स्परप्रयोज्यत्वस्य वाऽभावेन क्वान्यान्याश्रयापादनस्यावकाशः।
किञ्च सञ्ज्ञादेशे नागेशमतोऽपि न विध्युपस्थितिरिति प्रागेव
प्रकाशितमस्माभिरिति सञ्ज्ञादीत्यपि न युक्तम्।

(५) एतच्च बलवत् पौरोभाग्यं प्रकाशयति। उपन्यस्तयो-
र्विलयापत्तिबीजयोर्व्यासमात्रेणैव पक्षद्वयोपपादकत्वस्य स-
म्भवात्। अथैवमेकस्मिन् विधावेकपरिभाषाविषये पक्षद्वयाश्रय-
णमशक्यमिति चेत् का त्तिः। नैव तदाश्रयणमर्थवद्भुक्ति-
मर्च्येति दशमाङ्के विस्तरेण निरूपितमस्माभिः।

पर्याप्तमेतावतैव परीक्षणेनेति विस्तरभयादुपरम्यत इति शम्।

काशिकपाठशालायामेतस्य न्यायस्वरूपनि-
रूपणस्य च निर्मातारौ
राजारामशास्त्री बालशास्त्री

THE SĀHITYA-DARPAṆA,

OR

MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 64.)

TEXT.

No. 703. The Modal Metaphor (*Samāśokti**) is
when the behaviour or character of another is ascribed
to the subject of description, from a sameness of (1) Ac-
tion, (2) Sex (or gender), or (3) Attribute.

* Lit. 'a speech of brevity.' The figure answers to the English Per-
sonification, except that it includes its reverse, or the attribution of
the character of an inanimate thing to a sentient creature.

COMMENTARY.

a. Of the three sorts thus obtained, the ascription
of the behaviour of one not in question to the subject of
description, from a sameness of ACTION is exemplified
as follows:—

"Happy indeed art thou, Wind of the Malaya moun-
tain, who forcibly embracest every part of the frame of
the Lotus-eyed lady, having shaken off the vesture of
those breasts that bear the beauty of a couple of golden
jars."

Here we have the attribution of the behaviour of a
rough lover to the wind.

b. From a sameness of SEX, or gender; as:—

"How can the lofty-minded man think of woman, when
he has not satisfied his desire of victory? The sun (*rāvih*)
woos not the fair Evening (*sandhyā*), without having
careered, in triumph, over the whole world."

Here the characters of the lover and the beloved are
ascribed to the sun and evening, simply because of the
words being respectively of the masculine and feminine
gender.

c. The sameness of ATTRIBUTE may be in three
ways, (1) from a Paronomasia, (2) from Community, or (3)
as implying a Resemblance.

d. Of these three cases, the following stanza of mine
illustrates that in which the sameness of attribute is
based upon a Paronomasia:—

विकसितमुखीं रागासङ्गादलतिमिरावृतिं

दिनकरकरस्पष्टामेन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः।

जरठलवलीपागदुच्छ्रायो भयं कलुषान्तरः

श्रयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः॥

[Alas! the Luminary of the dewy beams resorts to
Varuṇa's Quarter (the West), very gloomy at heart and
pale like an old *lavalī* plant, as he beholds the East*
with a smiling face, with the mantle of darkness falling
off, from the rosy light of dawn (or warmth of affection),
—touched by the rays (or hands) of the Lord of day.]

Here the words मुख (face or extremity), राग (redness or
affection) &c., are Paronomastic. In this example, even
on our turning one portion into a metaphor, by reading
तिमिराङ्गकम् (vesture of darkness) instead of तिमिरावृतिम्
(cover of darkness), we should still have the Modal Me-
taphor, not the Partial Metaphor (§674). For, in that
case, the figuring of darkness as vesture would, from
their evident resemblance as covering, rest in itself, in-
dependent of the help of any other metaphor (the meta-
phorical figuring of the East, for instance, as a woman);†
so it could not preclude our recognition of the figure as

* Lit. Indra's Quarter.

† That is to say we should not be necessitated to recognize an im-
plied metaphor (*ripaka*), technically so called, in any of the other parts
of the description, by the single metaphorical expression, which may
stand quite apart and independent.

the Modal Metaphor. Where, however, the thing figured and the thing figuring it, or that with which it is metaphorically identified, do not bear an evident resemblance, there indeed the metaphor being absurd or unintelligible apart from another metaphor, we have to recognize an implied metaphor in another part of the description, though none be expressed. The following, for instance, is a case of the Partial Metaphor:—

“The Army (*senā**) of his foeman, as the monarch in that retreat of love†—the field of battle—holds in his hand the fair Sword (*maṇḍalāgralātā*), turns away from him, though at first passionately eager to meet him.”

Here the resemblance between the battle-field and the retreat of love is not evident.

e. In those instances too, where there is an expressed figuring of several objects, bearing evident resemblance to those under the character of which they are poetically disguised, and an implied figuring of only one portion, we have but the Partial Metaphor, inasmuch as the cognition of the metaphor, being copious or diffusive, prevails over that of the Modal Metaphor. ‘But then there is a clear resemblance between the battle-field and the retreat of love, in both of which the hero moves with ease.’ Truly said,—there is a clear resemblance, but dependent upon a consideration of the meaning of the whole sentence, not independently; for a battle-field and a retreat of love are not both, from their nature, places of easy loitering, as a face and the moon are from their nature charming.

f. From a Community (see §c.); as:—

“The Lotus smiled (or, was expanded—*smerā*), on the rise of the Lord of day,—with the bee charmed with the native fragrance, melodiously humming.”

Here the Lotus, under the common epithet‡ ‘with the bee charmed &c.’ is recognized under the character of a woman, by reason of the attribution of the action of smiling which belongs only to a human being: for without this attribution, it would be impossible to recognize the behaviour of a woman merely from a community of epithet.§

g. The circumstance of the common qualification implying a resemblance (§c.) again, is possible in three ways, according as a Simile, a Metaphor, or a Commixture|| of the two is included.

* Both of these words being feminine, *Maṇḍalāgralātā* is represented as the rival of *Senā*.

† In the original, *अन्तःपुर*—inner apartment or the apartment of women.

‡ I.e. the epithet equally applicable to a woman, for, as the Commentator observes, ‘native fragrance’ is such a thing as is frequently ascribed to the breath of a fair woman.

§ So, adds the Commentator, a common epithet, accompanied with the ascription of a peculiar attribute, is, in fact, the condition of the present division of the figure.

|| The Commixture, or confusion, of two or more figures, as also their Conjunction, or independent co-existence, in the same passage are counted as distinct ornaments (see §755 and 756).

h. Of these three cases, that implying a Simile is thus exemplified:—

दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

क्षेपपाशालिदन्तेन सुवेशा हरिणेक्षणा ॥

“With those flowers—the beams of the bright teeth, with those tender leaves—the hands, with that swarm of bees—the dark tresses, shines that deer-eyed lady in her beautiful dress.”

Here by reason of the qualification ‘in her beautiful dress,’ the composition of the epithet *danta-prabhā-pushpa-chitā* (‘with those flowers’ &c.) for example, is at first, to be interpreted to imply a Simile *danta-prabhāh pushpāniva* (the beams of her teeth are like flowers). Afterwards another way of analysing the compound being resorted to, viz. *danta-prabhā-sadriśaiḥ pushpāis chitā** (‘abounding with flowers looking like the beams of teeth’), we recognize the deer-eyed lady in the character of a creeper, by virtue of the qualifications, which (as shown in one instance) are common or are equally applicable, by a simple turn of interpretation, both to the lady and a creeper.

i. When a Metaphor is implied, we have the example of the stanza beginning ‘what clusters of bees—eyes of people— (§674).

j. The common qualification implying a Commixture; (§g.) as, for instance, if we read *परीता* (encircled ‘with that swarm &c.’) instead of *सुवेशा* (‘in her beautiful dress’) in the stanza beginning *दन्तप्रभापुष्प*— (§h), we have to resort to a Commixture, from the absence of any means of, or criterion for, settling that a Simile or a Metaphor is the ornament used here. The other way of analysing the compounds, according to which the lady is recognized as a creeper, has been shown before.

k. Of these three cases, there is the Modal Metaphor in the first and third, according to those who hold that a Simile and a Commixture cannot be partial; whilst the second is but an instance of the Partial Metaphor. On consideration, however, it would appear proper to recognize no other than the figure of Partial Simile in the first case. Otherwise, in such an instance as—

“Autumn, bearing on (her) pale cloud-breast (*payo-dhara*) the bow of Indra (the rain-bow) resembling the fresh wound of the nail, and delighting (or making clear of clouds*) the branded (or spotted—*sakalāṅka*) moon, increased the distress (or heat—*tāpa*†) of the sun.”—how should we recognize the autumn as behaving like a woman, when the breast of a woman bearing the rain-bow resembling a fresh wound of the nail is impossible?

* This is *madhya-pada-loṭī samāsa* (composition omitting a middle term), as *abhijñāna-Sakuntala*.

† My MS. probably rightly reads *प्रसादयन्ती* instead of *प्रमोदयन्ती* the reading in Roer's edition.

‡ Roer wrongly reads *पापम्*.

l. 'But then,' as somebody might object, 'the nature of what is compared to (*upamāna*), though, according to the letter, belonging to the wound of the nail, ought, in consideration of the things (*i. e. the spirit of the description*), to be transferred to the rain-bow; just as the *Vaidik* injunction of oblation, the proper object of which is ghee, is transferred to curd in such a representation as 'He makes an oblation of curd', when, in the absence of ghee, an offering cannot otherwise be made. Thus the clause, in question, will be understood to imply 'Bearing the fresh wound of the nail resembling (or rather, emulating) the bow of Indra.'

m. I answer—No, it is better to admit the Partial Simile here than to resort to such a far-fetched interpretation, in maintaining that the *Modal Metaphor* is the ornament employed. Granting, however, that this figure may somehow be recognized in the present example, we have no alternative but the admission of the *Partial Simile* in the example beginning 'Lake-beauties at every step—' Besides how can the *Modal Metaphor*, which consists in the attribution of the behaviour or action of an animated being to an inanimate thing or vice versa, have room in the Simile which conveys no idea of such action? To this effect it has been said: 'Since in the Simile, neither the identical action, nor the nature of the object compared to is understood to be attributed to that compared, there is no such thing as a *Modal Metaphor* resting upon a Simile,* but what is wrongly reckoned as such is evidently the *Partial Simile*. Thus the possibility of a *Partial Simile* and a *Partial Metaphor* being recognized, it is logically established that the *Modal Metaphor* has no room in a *Commixture* founded in the two former figures, and so, in fact, the *Modal Metaphor* does not admit of being sustained by an epithet implying a comparison. It is therefore twofold in the employment of a common qualification, as resting upon a *Paronomastic*, or a common epithet; and twofold as founded upon the sameness of Action or Gender (see text and §c.) So the *Modal Metaphor* comprises four varieties, of each of which the attribution of behaviour, or action, is the essential constituent.

n. This attribution of behaviour, again, is four-fold, according as the action of a being or thing pertaining to the ordinary world, or to science, is ascribed to another of the same sphere, or as the action of an object of the ordinary world is ascribed to one belonging to Science, or vice versa. Of these two classes of beings, that of the ordinary world is numerous, from the difference of Relish, (or the variety of the sentiments which the

constituents of the class are respectively capable of exciting) &c. Numerous likewise are the entities pertaining to science, such as those known or dealt with in the sciences of Logic, Medicine, Astronomy, &c. In this manner the *Modal Metaphor* is divisible into many sorts, of which a portion is exemplified as follows:—

o. In the stanza beginning "Happy, indeed, art thou Wind of the Malaya mountain," we have the attribution of the action, &c., of a violent lover, a being of the ordinary world, to another being of the ordinary world—the *Malaya wind*.

p. येरेकरुपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां

परयद्विभ्रव्ययमसङ्ख्यतया प्रवृत्तं ।

लोपः कृतः किल परत्वजुषो विभक्ते-

स्तेलक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥*

(They, I believe, have indeed obtained a sure knowledge of Thee, who, seeing thee the One unchangeable in all things, not to be exhausted, though infinitely energizing, have lost, O Supreme, all notions of duality.)

Here the properties of things, dealt with in the science of Grammar, are ascribed to the Being (God) known in the Scriptures. Similarly in other cases.

q. In the Metaphor, a thing not in question, by bringing in its own nature, covers over the nature of what is in question; whilst here, the former, by an attribution of its own character, distinguishes the latter from its original character, without hiding its real nature. It is for this reason that they speak of 'the ascription of behaviour' not 'the attribution of nature' in defining the present figure. In the Suggestion of Simile and in the *Paronomasia* of Sense (§705), the resemblance of the qualified too is implied, but here that of the attribute alone. In the *Indirect Description*, the being or thing in question, is intimated but in this figure, one not in question. Such is the distinction.

TEXT.

No. 704. A speech with a number† of significant epithets is held the *Insinuator* (*parikara*).

COMMENTARY.

a. As:—"Ho! monarch of Anga, commander of the forces, derider of Droṇa—Karna, do save this Duhśāsana from Bhīma."‡

TEXT.

No. 705. *Paronomasia* is the expression of more than one meaning by words naturally, or literally, bearing one signification.

* The meaning of the stanza, according to the signification of the grammatical terms used here, need not be rendered.

† The plural number, implying more than two, in the original, is, as the scholiast observes, purposely employed.

‡ Āśvatthāmā, in the *Veṇī-Sāhāra*, by these insinuations cries shame to Karna unable to defend Duhśāsana, though he bragged much of his power and derided his superiors.

* Here, instead of तत्रोपम्यं समासोक्तिः read तत्रोपम्यसमासोक्तिः in Roer's edition of the text.

COMMENTARY.

a. 'Naturally bearing one signification'—this distinguishes the present figure from the Paronomasia of Words (see §643). The term 'expression' *discriminates it* from a Suggestion.

b. For example:—

प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वीर्मालिन्यं हरितां हरन् ।

महसा भूयसा दीप्तो विराजति विभाकरः ॥*

["Occasioning the performance of good works, and dispelling the gloom of all quarters, the sun or the king, (vibhākara) shines resplendent with excessive glory."]

Here in the absence of such *means of determination* as the circumstances of the case or the like (see §25 a), both a king and the sun are expressly meant (see §25 e).

TEXT.

No. 706. When (1) a particular from a general, or (2) a general from a particular, (3) a cause from an effect, or (4) an effect from a cause, or (5) a thing similar from what resembles it, is understood, each of the former being in question, and the latter not so, it is Indirect Description, and is thus five-fold.

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

"A man that can be at ease even under an insult—better than he is the dust, that, struck with the foot, rises up and sits upon the head."

Here a 'man' in general, is spoken of, when *those in whose mouth is put the stanza* mean themselves in particular,—thus 'Even the dust is better than we.'

b. "If this wreath of flowers is destructive of life, why does it not kill me, when placed on my bosom? Even poison may sometimes be ambrosia, and ambrosia poison, by the will of the Lord!"

Here, the particular *things, poison and ambrosia*, are spoken of, whilst an injurious thing doing good and a beneficial thing doing evil, by the will of God, is what is intended in general. And so we have here the *figure of Transition* (see §709) based upon Indirect Description.

c. In the Exemplification (see §698), a notorious† object only is employed as a type, and since poison and ambrosia respectively turning into ambrosia and poison have not been experienced, that ornament has no existence in the present example.

d. "Alas, in the presence of Sítá, the moon is, as it were, besmeared with lamp-black; the eyes of does appear to have become motionless; the redness of the

* The words *mālinya* (gloom), *mahas* (glory) &c., literally or primarily mean only 'darkness' 'brilliance' &c., respectively, but secondarily 'sadness,' 'great prowess' &c. The word *vibhākara*, however, as the scholiast observes, literally denotes both the sun and a king, and hence the present is but a mixed example.

† Here, in Roer's edition, read *प्रव्यातं* for *प्रव्यानं*.

vidrumā leaf seems faint and the lustre of gold gloomy; the notes of the female cuckoo seem to speak the harshness of her throat, and the long tail of the peacock displays but its blemishes."

Here from the fancied effects of the moon being besmeared with lamp-black &c., is understood the cause, *viz.*, the pre-eminent beauty of the face &c., which is in question.

e. "The deer-eyed lady, when I said to her 'I depart,' heaved a swelling sigh, and glancing at me sideways with one of her eyes suffused with tears, spoke, in sad pleasantry, to the fondly nourished fawn—"Do thou now fix on my dear ladies that fondness thou hast felt for me."

Here the cause, *the lady's intimation that she would die*, is mentioned, when the effect, the prevention of the lover's departure, is in question.

f. When one thing being in question,* another like to it is described, the figure is twofold, as being founded upon a Paronomasia or on simple resemblance. The *variety* founded upon a Paronomasia again is twofold, according as there is a Paronomasia in the epithet alone as in the Modal Metaphor, or as there is a Paronomasia in the qualified word too as in the figure of Paronomasia itself. For examples in their order.

g. सद्दकारः सदाभोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।

समुज्ज्वलरश्मिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः ॥†

("The Mango tree, fair and fragrant, adorned with vernal graces and covered with exuberant blossoms, shines in resplendent beauty.")

Here a lover, the subject of discourse, is understood, by means of the epithets alone, from the description of a mango tree which is not in question.

h. पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि

यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।

अभ्युद्धरेत् तदपि विश्वमितीदृशीयं

केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥

("Though departing from the state of a male, as he did when he assumed the form of a beautiful woman to charm the demons to destruction, though going down to the infernal regions, as he did to raise up the earth submerged under water, though becoming low of stature as a dwarf to beg of the demon Balin land measured by three paces of his—paces which, to the demon's astonishment, measured the triple world—yet preserving the universe—such are the marvellous ways made out by that indescribable Purushottama.)

* For *प्रस्तुते* read *प्रस्तुते* in Roer's edition.

† The epithets *सदाभोदः*, *वसन्तश्रीसमन्वितः* and *प्रभूतोत्कलिकाकुलः* mean also respectively 'ever gay,' 'dressed in vernal attire,' and 'agitated with powerful love.'

Here from the qualified word too, viz., *purushottam*, which is paronomastic, is first understood Vishnu, because of its ordinary usage in that sense. From this, some personage, intended to be described, is understood.

i. *Indirect Description* founded on mere resemblance, as—

"There is but one young pigeon and a hundred hungry hawks are flying towards it; the heavens are fenceless; good gods! Divine mercy is the only refuge."

Here from the pigeon which is not in question, is understood somebody, the subject of discourse, whom a great number of men are bent upon persecuting.

j. This figure also occurs sometimes under a contrast; as—

"Happy, indeed, are the winds of the woods, cooled by contact with lotus-lakes, that touch, unobstructed, Rāma of the *indivara*'s* dark and lovely complexion."

Here, the subject of discourse, *oneself*, is understood under this contrast—"The winds are happy whilst I am unfortunate."

k. The figure again is three-fold, according as what is expressed is possible, impossible or both. Of these three cases, that of a possibility is illustrated by the above examples.

l. The case of impossibility; as—

"I am a *kokila* and your honour is a crow: blackness is common to both of us. But those who can appreciate soft melody will tell the difference."

Here, the dialogue† of a crow and a *kokila* is impossible, unless we superimpose upon them the characters intended, viz., those of two men externally alike but different as to their internal qualities.

m. The case of both a possibility and impossibility combined; as—

अन्तर्बिह्वलानि भूयांसि कपटका वहवो बहिः ।

कथं कमलनालस्य मा भूवन् भद्रा गुणाः ॥

["Why should not the fibres (or reputation) of the lotus-stalk be fragile (or short-lived), that has so many holes or failings within and so many thorns (or foes) without?"]

Here without understanding some person, as the subject of discourse, under the character of the lotus-stalk, it is impossible that the internal holes thereof should be the cause of making the fibres fragile, but it is possible in the case of the thorns which can rend the fibres. Thus we have both a possibility and impossibility combined.

n. That variety of this figure, which, under a Paronomasia, intimates an object, by describing one similar

* A sort of lotus of a dark-blue colour.—This is Dāsāratha's speech, says the commentator.

† For वाकोवाक्यं read वाकोपवाक्यं in Bæ's edition.

to it (§f), is distinct from a Suggestion of Matter founded upon the power of Words (see §257 b), inasmuch as it, like the Modal Metaphor (§703), has for its life an ascription of behaviour. In the suggestion of a simile, an object NOT in question is intimated, and in the Modal Metaphor and Paronomasia, both what is, and what is not, in question, are expressed. Thus the present figure is distinct.

(To be continued.)

TRUE GLORY.

To whom is glory justly due !
To those who pride and hate subdue ;
Who, 'mid the joys that lure the sense,
Lead lives of holy abstinence ;
Who, when reviled, their tongues restrain,
And, injured, injure not again ;
Who ask of none, but freely give
Most liberal to all that live ;
Who toil unresting through the day,
Their parents' joy and hope and stay ;
Who welcome to their homes the guest,
And banish envy from their breast ;
With reverent study love to pore
On precepts of our sacred lore ;
Who work not, speak not, think not sin,
In body pure and pure within ;
Whom avarice can ne'er mislead
To guilty thought or sinful deed ;
Whose fancy never seeks to roam
From the dear wives who cheer their home ;
Whose hero souls cast fear away
When battling in a rightful fray ;
Who speak the truth with dying breath
Undaunted by approaching death,
Their lives illumed with beacon light
To guide their brothers' steps aright ;
Who loving all, to all endeared,
Fearless of all by none are feared ;
To whom the world with all therein,
Dear as themselves, is more than kin ;
Who yield to others, wisely meek,
The honour which they scorn to seek ;
Who toil that rage and hate may cease,
And lure embittered foes to peace ;
Who serve their God, the laws obey,
And earnest, faithful, work and pray ;
To these, the bounteous, pure, and true,
Is highest glory justly due.

Bhīshma's Speech, Mahābhārata.

Śānti-parva, Section 110.

NOTICE OF BOOKS Etc.

We heartily welcome the appearance in this city of another Sanskrit journal, entitled *Pratna-Kamra-Nandini* or the Hindu Commentator. The first number of the periodical, very fairly got up both as to paper and type, contains the first portion of a commentary on the *Mīmāṃsā Sūtras*, the first chapter of the *Sarvadarśana-saṅgraha*, the beginning of an epitome of the *Mahābhāṣya*, and of a new Commentary on the *Kavi-kalpalatīkā* (a rhetorical treatise), and the first nine verses of the first hymn of the *Sāma-veda*, accompanied with *Sāyana's* Commentary, a Bengali translation, and the forms in which they are sung, with the modulations indicated by numerical and other marks. As we are sincerely interested in the prosperity of the journal, we would take the liberty of pointing out some of the imperfections of the first number with the hope to see them removed. In the first place, we would remark that the name *प्रतन कम् नन्दिनी*, as bearing scarcely any sense, ought to be changed. Words forming members of a compound must, at least, be joined by a hyphen, if they be not completely united. As to the plan of the periodical, we have earnestly to advise the editors chiefly to aim at bringing out valuable old works instead of new compositions, and to restrict themselves scrupulously to the printing of those only that have never been printed before. We have little doubt that the journal will meet with success, if conducted on the above plan which is that of our own. The *Sarvadarśana-saṅgraha*, as we suppose the editor of the journal is aware, has already been edited by Pandit *Iśwarachandra Vidyāsāgara*, and a new edition is hardly wanted yet. The *Saṁhitā* of the *Sāma-Veda* too has been edited by Professor Benfey, with notes, glossary and translation, and rendered into English by the Revd. Dr. Stevenson. European scholars however will gladly hail the appearance of another Indian in the field of Vaidik exegesis, especially if he gives a larger instalment in each succeeding month and takes a little more pains in correcting the press. The present rate of nine verses in a month will not bring us to the end of the *Saṁhitā* for the next eight years, and two misprints in these nine verses grievously offend our eyes.

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

Queen's College,
Benares.

SIR,

Every one is aware of the fact that among the Hindus there are six systems of Philosophy, besides a few others considered eminently heterodox. And as most of the

learned Europeans are now-a-days desirous of knowing the extent of Hindu learning and forming an accurate estimate of it, surely it is a duty on our part to present a summary view of all the Sanskrit philosophies, painted in their true colour, and then let them draw any conclusion they like. By saying this I do not mean that the Europeans have not as yet succeeded in getting any idea of our philosophies at all; but simply that their notion of our philosophies is a confused one. I am far from insinuating that the labours of such men as Mr. Colebrooke, Professor Wilson, Dr. Roer and Dr. Ballantyne are to no purpose. On the other hand I really believe that it is only through the labours of such men that the curiosity of Europe is excited concerning the Philosophy of India. That the Europeans have got some right notions concerning the Sanskrit language is clear from remarks like these:—

"The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more excellently refined than either."

Sir William Jones.

"The Sanskrit language, as a later principle of interpretation, stands as it were at the end of a whole series of languages, and these are by no means such as belong to a course of study which for practical purposes is in a certain degree unserviceable: on the contrary, they comprehend our own mother-tongue and that of the classical nations of antiquity, and consequently therefore the true and direct source of our best feelings and the fairest part of our civilization itself."

W. Von Humboldt.

"The world does not now contain annals of more indisputable antiquity than those delivered down by the ancient Brahmins."

Mr. Halted.

"So far as the etymological investigations of the Sanskrit have hitherto afforded satisfactory results, it may certainly be considered as the parent stock of all the known languages."*

Mr. Hammer.

But it is a singular fact that all the translations which have been made of some of the Sanskrit philosophical works are not at all accurate. This will no doubt appear at first sight too bold an assertion for a person of my ability. But I am sure that every one will be convinced of the fact if they take a little trouble of opening any page of any of the translations. For instance, let

* The difference of number in the tenses between the Teutonic verb and the Sanskrit which has been considered by Mr. Hammer a ground against the Northern and Western Asiatic languages being derived from the Sanskrit, is accounted for by Colonel Vans Kennedy from the experience we have "that a rude people prefer the use of auxiliary verbs for the formation of tenses, to the more artificial mode of inflecting the verb."

us take up the very first page of the celebrated translation of the Sāṅkhya Kārikā by Mr. Colebrooke and its Bhāṣhya by Professor Wilson.

The translation of the first line of the first Kārikā stands thus—"The inquiry into the means of precluding the three sorts of pain; for pain is embarrassment," while it should be translated thus—From the embarrassment of the three sorts of pain, there arises the desire of knowing the means of precluding them: the text being दुःखत्रयमिच्छातज्जिज्ञासा तदपचातके हेतोः । The word विहित्ता which occurs in the second line of the Bhāṣhya-sloka is rendered "imparted," while it means *framed, made*. It is here synonymous with निर्मिता.

The expression प्रमाणसिद्धान्तहेतुभिर्युक्तं which occurs in the third line of the Bhāṣhya-sloka is rendered "resting on authority, and establishing certain results" while it should be translated—together with proofs, dogmas and arguments.

Again in the translation of the eleventh line of the Bhāṣhya the word जिज्ञासमानाय is left out, which should be translated as *being desirous of knowing*.

Lastly I will mention one point which is important, because there is an explanation added from the translator's own mind, and by that addition the whole of the Sāṅkhya Philosophy is poisoned. I mean the translation of the word मुच्यते which occurs in a śloka quoted in the Bhāṣhya after the fourteenth line. The word is rendered "is liberated (from existence)." Liberated from what? From existence. An excellent interpretation of the Sāṅkhya indeed!!! Is final annihilation the sole object of the Sāṅkhya Philosophy? Does the great sage Kapila after all his earnest desire to deliver the "world (from the Slough of Despond in which he found it sunk), perceiving that the knowledge of the excellence of any fruit, through the desire (which this excites) for the fruit, is a cause of people's betaking themselves to the means (adapted to the attainment of the fruit),"* declare final annihilation the chief end of man? A little consideration would have made Professor Wilson careful enough not to hazard such an explanation. Was the Professor not aware of the fact that the Sāṅkhya holds (as every reasonable man must hold) that whatever is cannot be annihilated. Had he been satisfied with the word 'liberated' only, the translation would have been perfectly right. Such are some of the grand mistakes which are found, at a cursory glance, in the very first page of the celebrated translation of the Sāṅkhya Kārikā and its Bhāṣhya. Similar mistakes may be traced in Dr. Roer's and Dr. Ballantyne's translations. But I must for justice sake confess that these gentlemen being habi-

tuated in Metaphysical disquisitions did not fall into such blunders as Mr. Colebrooke and Professor Wilson.

Now because the best means of communicating the true view of the Sanskrit philosophies to a foreigner would be by translating them into his language, I therefore purpose to translate the elementary works of all the Sanskrit philosophies into English. Accordingly I begin with the Vedānta, solely because this system is held in the greatest esteem among the Hindus.* There are two elementary treatises on the Vedānta which are very popular, viz., the Vedāntaparibhāṣhā and the Vedāntasāra. Neither of these treatises enters into a complete exposition of the system. So I think it would be better to leave out the *pūrvapakshas* or *prima facie* arguments of the former work, because then the *siddhāntapakshas* or demonstrated conclusions of the Vedāntaparibhāṣhā together with the Vedāntasāra will form a completely systematic exposition. Accordingly I begin to translate the *siddhāntapakshas* of the Vedāntaparibhāṣhā, a version of which has never been attempted before.

॥ वेदान्तपरिभाषा ॥

A Summary Interpretation of The Vedānta, With Special Reference

To

The Technical Terms Employed in it.

॥ प्रथमः परिच्छेदः ॥

SECTION I.

यदविद्याविलासेन भूतभौतिकसृष्टयः ।
तं नोमि परमात्मानं सच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥
यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्निरस्ता भेदिवारणाः ।
तं प्रणोमि नृसिंहः ख्यं यतोन्दं परमं गुह्यम् ॥ २ ॥
श्रीमद्वेङ्कटनाथार्यान् वेलाङ्गुलिनिवासिनः ।
जगदुरुहं वन्दे सर्वतन्त्रप्रवर्तकान् ॥ ३ ॥
ब्रह्मवोषाय मन्दानां वेदान्तार्थवल्ग्वम्बिनी ।
धर्मराजाध्वरोन्देशे परिभाषा वितन्यते ॥ ४ ॥

I prostrate myself before the Supreme Being whose body is the eternal source of wisdom and happiness and who being acted upon by Ignorance the (five) elements (earth, water, fire, air, and æther) and the material objects (literally elemental, because matter is nothing more than a combination of the five elements) are produced. (And) I reverence the excellent sage and preceptor named Nrisiṅha whose lion-like pupils (as it were) shot the tearing elephants (that is, exploded the doctrines of those great men who maintained the reality of the external world, in opposition to the doctrine of the Vedānta that every thing is God.) (And) I salute the preceptor of the world, named the illustrious Venkata-

* "यद्यपि हिन्दुजातयः सांख्यादिसर्वदर्शनानि अपि निर्मितानि मन्यन्ते तथापि दात्रीं प्रायः सर्वे वेदान्तदर्शनसिद्धान्तान् विशेषरूपेणादिवन्दन्ते" Vide September No. of the Pandit.

* "जगदुद्विधीर्धर्महामुनिः कपिलः फलसौन्दर्यज्ञानस्य फलेच्छा-
द्वारा साधनप्रवृत्तौ कारणत्वं पश्यन् फलसौन्दर्यमाह" ॥

náth, an inhabitant of Belunguri and the author of all the sciences. I Dharmarājádhwarándra expand (this treatise, named) The Paribhāshá, which is based on the meaning of the Vedānta, for the comprehension of Brahma by the uninstructed.

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः । न स पुनरावर्तते इत्यादिश्रुत्या तस्यैव नित्यत्वावगमात् । इतरेषां त्रयाणां प्रत्यक्षेण तदायेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवासुत्रं पुण्यचितो लोकः क्षीयते इत्यादिश्रुत्या चानित्यत्वावगमाच्च ॥ सच ब्रह्मज्ञानादिति ब्रह्म तज्ज्ञानं तत्प्रमाणं च संप्रपञ्चं निरूप्यते ॥

From such texts of the Vedas as (*who is liberated*) *does not come back again* the knowledge which we have of the eternity of it (i. e. liberation) only, and also from the knowledge which we have of the transitoriness of the other three (viz., merit, wealth, and pleasure) by the evidence of the senses as well as from such of the Vedic texts (which declare that) *as those men who performed numerous religious acts here are destroyed, so also those who acquired virtue in another world are destroyed*, indeed in this world among the four human aims namely, merit, wealth, pleasure, and liberation, liberation is the chief end of man. And because that (i. e. liberation) is accomplished by the knowledge of Brahma, so I investigate Brahma, its knowledge and its evidence with copiousness.

Yours truly,

SHASHISHEKHARA SÁNYÁLA,

Secretary Benares Association, and President of the Club Preparatory to the Benares Association.

TO THE EDITOR OF THE PANDIT,

SIR,

In the portion of the Sáhitya Darpana and Commentary which appeared in the number of "The Pandit" for September 1866 occur the following śloka and translation:—

आदाय वकुलगन्धानन्वीकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥

"Wafting the perfumes of the Vakula, intoxicating the bees at every step, here blows softly and slowly the purifying breeze from the holy waters of the Kaveri."—Many of your readers will doubtless be as pleased and surprised as I was, on comparing with the śloka, the following stanza from Shelley's Lines "To a Sky-lark":—

"Like a rose embower'd

"In its own green leaves,

"By warm winds deflower'd,

"Till the scent it gives

"Makes faint with too much sweet these heavy winged thieves."

Yours &c.,

J. T. MARGÖSCHIS.

Vediarpuram Seminary.

Banks of the Kaveri.

Just Published. A new Edition, corrected and enlarged, of the LAGHU KAUMUDĪ, a Sanskrit Grammar, with an English version, commentary and references by Dr. BALLANTYNE, late Principal of the Sanskrit College Benares, re-edited by RALPH GRIFFITH M. A., Principal of the Sanskrit College, Benares.—Price Rs. 8.

"The Translation of the Laghu Kaumudī made by the late Dr. Ballantyne has enabled even beginners to find their way through the labyrinth of Native Grammar." Prof. Max Müller.

May be procured from Messrs. Trübner & Co., London, the English Publishers.

The SIDDHANTA ŚĪROMANĪ a TREATISE ON ASTRONOMY. By Bhāskarāchārya; with his own exposition the Vāsanābhāshya, edited by Pandita Bāpū Deva Sāstri, Honorary member of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Professor of Mathematics and Astronomy in the Sanskrit College, Benares.—Price Rs. 4-4.

Now ready.

A TRILINGUAL DICTIONARY; being a comprehensive Lexicon in ENGLISH, URDÚ and HINDÍ, exhibiting the syllabication, pronunciation, and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman character, by Mathurá Prasāda Miśra, Second Master Queen's College, Benares.

"After a thorough examination of Mathurá Prasād's Dictionary, I consider it to be a remarkable advance on any work of the same kind that has preceded it. Covering as it does, and very adequately, the ground of two leading Indian languages, it may be regarded as one of the most valuable linguistic helps to the Indian official that has appeared for many years; and it is, of course, equally valuable to the Indian Student of English." Dr. Hall.

May be procured direct from us, by Book post; from any bookseller in Calcutta, Madras, or Bombay; or from Trübner & Co., London.—Price Rs. 16.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR; all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be inserted at four annas per line.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 18.

Benares November 1st, 1867.

Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

एवं शाहकात्मापेक्षया उक्ताध्यवसायापेक्षयाप्याह ।

(४७) पूर्वं च गृह्यते वस्तु बोधः पश्चादिति स्थितिः ।

ऋटितीन्द्रियार्थसंयोगे हि प्रथममध्यवसायरहितं शुद्रमेव वस्तु पश्चात् तु घटोऽयमित्याद्याध्यवसायोऽपि संवेद्यत इति तदभेदोऽप्युक्तः । “ननु बुद्ध्याध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयत इति सर्वेषां बुद्धिपुरुषविवेकवादिनामभ्युपगमः, ततः पूर्वमध्यवसायः पश्चात् संवेदनमिति भवतां स्थितिर्युक्ता नत्वयं शाक्यदर्शनपरिदृष्टेति, सत्यं, स्मृतिप्रतिभादावेवासौ न सर्वत्रानुभवविरोधात्, नहि प्रतिदर्शनमनुभवभेदो युक्तस्तस्य वस्तुसिद्धत्वात्, नहि नीलं शाक्यानामेव नीलमार्हतानां तु पीतमिति शक्यमिति निपुणतरैरपि वक्तुम्, अनुभवो ह्ययं वस्तुसामर्थ्यसिद्धः प्रथममनध्यवसायात्मक एव संवेद्यमानः कथमन्यथा व्यवस्थापयितुं शक्यः, यदाहुः,

“अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्रवस्तुजम् ॥

ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यथा ।

बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमता, ॥

इति युक्तमुक्तमियमेव स्थितिरिति ॥

“ननु न कारणं विषयो ज्ञानस्यानवस्थाप्रसङ्गात्, कारणत्वे चेन्द्रियादेरपि प्रसङ्गात् तदाकारतैव युक्त्याह ।

(४८) वस्तुनो जनकत्वं हि बुद्धिं प्रत्युपकारिता ।

कर्मतेन्द्रियसंबन्धादादानं नाकृतेरतः ॥

बुद्धिं प्रति वस्तुनो जनकत्वमुपकारित्वं कर्मतायाह्यत्वमेवोच्यते यतः, ततो न तदाकारादानमुपपद्यते, नाप्यनवस्थेत्याह, “इन्द्रियसंबन्धात्, याह्यत्वाविशेषेऽपि यदेवेन्द्रियसंबद्धं वस्तु तदेव गृह्यते नान्यद्वतः, तदुक्तम्, “सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्यं तत् प्रत्यक्षम्, इति, अतो निराकारपक्षस्येवानुभवसिद्धत्वादबाधितत्वाच्च सत्यत्वमिति साकारपक्षो भान्त एवेति, अतश्च मुक्तावद्वयसिद्धिरित्युपसंहारः ॥

“नन्वेवमपि क्षणिकत्वं इवाक्षणिकत्वेऽपि याह्यस्य प्रमाणस्याभावात् क्षणिकत्वाक्षणिकत्वसंदेहादप्युपपन्नरूपम्, इत्यक्षणिकत्वं प्रमाणमाह ।

(४९) अतोऽपि प्रत्यभिज्ञानाद् व्यभिचारे तु सत्यपि ।

स्थैर्यं क्वचिद् गृहीतं यत् स्वभावत्वेन वस्तुनः ॥

न केवलं प्राक् प्रशितनयेन शाहकात्मन्येव स्थैर्यं यावत् तदशाह्येऽप्यर्थे प्रत्यभिज्ञानादिति, अयं घट इति स्थिरत्वेनैवाध्यवसायात्, नहि भवद्विरप्यध्यवसीयमानं स्थैर्यमर्थेष्वपह्नोतुं शक्यमिति दर्शितं प्रागेव, “ननु लूनपुनर्जातेष्विव केशनखादिषु सादृश्यनिबन्धना स्थैर्यप्रतिपत्तिर्भाविष्यतीत्याह, “क्वचित्, बाधकबलाद् व्यभिचारे तु सत्यप्यन्यत्राबाधिते विषये सत्यरजते रजताध्यवसायस्येव बाधकाभावादव्यभिचारः, “अत्रापि बाधकं प्रामाण्यं भाविष्यतीति चेत्, न, असंभवात्, इत्याह “गृहीतं यत्, इति, यस्मादिदं स्थैर्यं वस्तुयाहिण्यु प्रत्यक्षेण नीलादिवत् प्राग्गृहीतमेव, अगृहीते हि वस्तुरूपेऽध्यवसिते शुक्तिकारजतादेरिव केशनखस्यैर्याध्यवसायस्य बाधो भवत्येव, नतु गृहीते, नीलाध्यवसायस्येवानवस्थाप्रसङ्गात्, “ननु स्थैर्य-

स्यानेककालव्यापारात्मकत्वाद्वर्तमानमात्रयाहिणा प्रत्यक्षेण ग्रहणं न संवति, इत्याह, “स्वभावत्वेन वस्तुनः, इति, स्वैर्यमपि वस्तुस्वभावात्मकमेव, तदस्वभावत्वेन वस्तुनस्तदनुपपत्तेः, प्रणालिकायनिर्यत्स्वरिततरजलप्रवाहवत् प्रतिक्षणविनश्यद्रूपमेव सर्वं वस्तु दृष्टं स्यादिति प्रत्यक्षविरोधः, स्थिरात्मतयैव वस्तुनो ग्रहणात्, तदुक्तम्,

“रजतं गृह्यमाणं हि चिरस्यायीति गृह्यते, ।

इति, “नच सदृशापरापरोत्पत्तेः स्वैर्यप्रतिपत्तिर्भ्रान्तेति युज्यते वक्तुम्, तस्याप्यसिद्धेः, सिद्धे हि क्षणिकत्वे कदाचिदेतदुपपद्यते, अतश्चाद्यायावत् किमात्मकं केन केन प्रमाणेन सिद्धमिति न कस्यचित् सिद्धम्, “नच वस्तुस्वभावमपि वस्तुनि गृहीते न गृहीतमिति शक्यं वक्तुम्, अभेदात्, यदुक्तं भवद्विरपि,

“एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य स्वतः स्वयम् ।

कोऽन्यो न दृष्टो भागः स्याद्यः प्रमाणैः परीक्ष्यते, ॥

इति, “नापि च प्रत्यक्षं वर्तमानमात्रयाहि, तस्यापि स्थिरात्मकत्वात्, “इन्द्रियार्थसंनिकर्षस्तु वर्तमानो न प्रत्यक्षोऽर्थः, तत्संविद्धा, आत्मस्वभावत्वात् तस्याः, इति प्रतिपादितम् ॥

एतदेव दर्शयति ।

(५०) भूयो भूयो हि योऽर्थात्मा गृह्यते त्वेकया धिया ।

यदा तदा च तत्स्थैर्यं ब्रूत केन निवार्यते ॥

एवं हि बोधिसत्त्वानामपि पुनः पुनर्दृश्यमानेषु जायाजनन्यादिष्वर्थेषु गुरुदासादिषु चानुरूपो व्यवहार उपपद्यते, अन्यथा विपर्यय एव स्यात्, “ननु संतानस्य जननीत्वं जायारूपता वेति चेत्, न, तस्यापि संतानिन्यतिरेकेण वस्तुतोऽसंभवात्, संतानिनः क्षणस्यैव जननीत्वं यतो जातस्तस्यैवाभ्युपगन्तव्यम्, ततः पञ्चमस्य तु क्षणस्य “पञ्चमो मातृबन्धुः, इति समाचाराज्जायात्वं भवदविरुद्धमेव स्यात्, इति, जितं पशुभिर्भवदृशं न चेष्टानिष्टैरेव, कथं वा पर्वतादिषु सर्वदैकरूपावभासेषु न स्वैर्यम् ॥

“ननु पर्वतादिष्वपि हेमन्तशीष्मादिजनितशैत्योष्णतादिविरुद्धधर्मयोगादवश्यं तद्वेदेन भेदः, ततः स्वैर्यानुपपत्तिः, इत्याह ।

(५१) शीतादिभेदतो भेदो नहि भेदधियं विना ।

“नहि शीष्महेमन्ताद्यात्मकशीतातपादीनामिव तदभि-
व्यङ्ग्यस्य तज्जन्यस्य वा शैत्योष्णतादेः पर्वतात्मनः स्वभावस्य भेदः, युगपत् साकारज्ञान इवैकसामयीप्रतिबद्धे रूपादावि-

वाक्रमेण विचित्रैकस्वभावयोगात्, साकारं हि घटादिविज्ञानमेकमेकैकरूपमेकसामयीप्रतिबद्धं च रूपाद्यनेकोपकारस्वभावमभ्युपगतमेव भवद्विः, अन्यथा प्रतिपरमाणुभेदकल्पनया स्थूलाकारावभासस्यानेकोपकारायोगाच्च सामर्थ्यसंभवेन विशिष्टकार्यात्पादस्याभावप्रसङ्ग इत्युक्तं तथेहापि क्रमेणानेकरूपानेकोपकारस्वभावस्य चाभ्युपगमादविरोधः, “ननु यौगपदोनानेकस्य रूपस्यानेकोपकारशक्तीनां च तत्र समुच्चयाद्युक्तमैक्यम्, क्रमे तु परस्परपरिहारस्यावश्यंभावादत्र भेद एवेति, न, तत्रापि पृथुबुधोदराणामनेकोपकारशक्तीनां च परस्परपरिहारैश्चावस्थितेः, अन्यथा क्षणमात्रमेव पिण्डः प्रतिभासेत, रूपादिसामर्थ्येकमेव कार्यं कुर्यात्, इति सर्वमसमञ्जसम्, तद्वथा, तत्रैकमेकरूपम्, अनेकोपकारशक्तियुक्तं चैकं युगपत् तथास्वभावत्वादुपपद्यते, तद्वदिह पर्वताद्यापि क्रमेणानेकरूपमनेकोपकारशक्तियुक्तं चैकमेव तथास्वभावं स्थिररूपमनुभवतः सिद्धम्, इति विरुद्धधर्मयोगाच्च शीतादिभेदतो भेदः, अपितु यत्र भिन्ना बुद्धिः, तत्रैव घटपटयोरिव भेदः, यत्र त्वभिन्ना, तत्र घटाकारे विज्ञान इवाभेदः, यदुक्तं भवद्विरपि,

“अभिन्नवेदनस्यैकं यच्चकं तत् तु भेदवत् ।

सिध्येदसाधनत्वेऽस्य न सिद्धं भेदसाधनम्, ॥

इति ॥

अभ्युपगम्यापि शीतादिभेदेन भेदमाह ।

(५२) तदभेदादभेदश्च यावत् तावत् प्रसिध्यति ।

शीतातपादिभेदवत् तज्जनितशैत्योष्णतादिधर्मभेदेन पर्वतादिभेदेऽपि यावत्कालमभेदः शीतस्य हेमन्तात्मनो शीष्मरूपस्य चातपस्य तावत्कालमभेदः, पर्वतादावपि स्वैर्यं केन निवार्यते, विरुद्धधर्मयोगाद्वि भेदः प्रतिपादितो नच तावन्तं कालमसावस्तीति तावन्तं कालं स्वैर्यं सिद्धमेव ॥

“ननु परतः स्वभावादेव तेन नष्टव्यमित्यविशेषात् पूर्वमपि विनश्यदिति क्षणिकत्वसिद्धिः, इत्याह ।

(५३) विलक्षणस्य तूत्पादे कारणात् तन्निवर्तते ।

चिदात्मनः समुच्छेदो जन्म तस्याचिन्तोऽपि च ॥

शैत्यस्वभावात् तस्मात् पर्वतादेरातपादिसहकारिणस्तस्यौष्ण्यधर्मकस्यान्यस्यैव पर्वतादेरुत्पादे सति तत एवातपादे कारणात् तत् पूर्व शैत्यस्वभावपर्वतादि निवर्तते, अन्यव्यतिरेकाभ्यां तथावगतेः, ननु स्वभावमात्रात्, इति कुतः क्षणिकत्वप्रसङ्गः, यथा च विनाशहेतोरसामर्थ्यवैयर्थ्यादयो न दोषस्तथा वक्ष्यामः, तत एव च कारणात् तदानीं तत्र प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्यापि निवृत्तिः, तस्याचेतनस्य विलक्षणस्यौष्ण्यधर्म-

कस्य पर्वतादेर्जन्म यतः, इदमेव च धर्मपरिणामस्यैववादिनः समाचक्षते ॥

अथ कथमेकोऽसौ विलक्षणमेतत्कार्यत्रयं करोतीत्याह ।

(५४) स्वभावेन च सर्वत्र वैचित्र्यं न भवे भवेत् ।

यद्येवं नाभ्युपगम्येत तदा सर्वत्रास्मिन् संसारे स्वभावेन वैचित्र्यमनेककार्यकर्तृत्वं न कस्यचिदपि भवेत्, इति प्रदीपादिरपि वर्तिताहतेनैलक्षण्यकार्यमनेकं न कुर्यादिति प्रत्यक्षविरोधः, तत एतदवश्यमेष्टव्यम् ॥

किंच, क्षणिकपक्षे कार्यकारणभावो न ज्ञातुं शक्य इत्याह ।

(५५) पूर्वोत्तरक्षणाज्ञानात् कार्यकारणता कुतः ।

क्रियापलापनिबन्धनः क्षणिकवाद इति न क्रियाविशेषयोगात् कारणत्वं वद्वादेः, अपितु प्राग्भाव एव, पश्चाद्भावस्तु धूमादेः कार्यता, तौ च पूर्वोपरादिवत् पूर्वोपरभावौ परस्परसंबन्धिरूपत्वात्तैकैकक्षणग्रहणकाले गृहीतुं शक्यौ, नचोभयक्षणग्राहकं ज्ञानान्तरं भवतां संभवति, क्षणद्वयस्यितिविकलत्वेन भावानामभ्युपगमात्, ततः प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनः कार्यकारणभाव इत्येतदप्ययुक्तमिति, “ननु धूमहेतुस्वभावत्वाद् बहुक्षणस्य तद्गुणे गृहीतमेव तत्, “यद्येवं सर्वज्ञज्ञेयत्वमपि तस्यास्तीति तस्यापि तद्गुणे ग्रहणप्रसङ्गः, न, “ग्रहणेऽप्यनिश्चयादिति चेत्, न, क्षणैकत्वे निश्चयस्याप्यसंभवात्, इति न किंचिदेतत् ॥

अक्षणिकपक्षे तु नैष दोष इत्याह ।

(५६) सामर्थ्यव्यञ्जिका सिद्धा सामग्री सुस्थिरात्मनः ।

वह्न्यादिकारणसामग्री सुस्थिरा सती स्वात्मनः संबन्धिना धूमादिकायंजननसामर्थ्यस्य निश्चायिका सिद्धा, स्थिरायां सत्यां कार्यकारणतापरिच्छितिरूपपद्यते, न क्षणिकायामित्यर्थः ॥

एतदेव दर्शयति ।

(५७) व्यक्तसामर्थ्यकं वस्तु योग्यं कृत्यमपेक्ष्य तु ।

योग्यमक्षणिकमेव कार्यमपेक्ष्य कारणवस्त्वभिव्यक्तकारणसामर्थ्यं भवति ॥

(५८) स्थैर्ये सन्मानसंसिद्धे युगपत् क्रमशो यथा ।

दृष्टिस्तथाभ्यनुज्ञानं सामग्रीवशतः क्रिया ॥

स्थिरतरेण प्रमाणेन स्थैर्यं सिद्धे सति क्वचिद्वया नटमल्ल-प्रेतादौ गुणपददर्शनं गच्छतो विचित्राध्वविषयं च क्रमेणोपपद्यते, तथा क्रमेणोदम्, इदं तु युगपत् कार्यमित्यभ्यनुज्ञानं, कारणसामग्रीविशेषबलाच्च क्वचिदुपगदन्यत्र क्रमेणार्थक्रिया-प्युपपद्यते, नतु क्षणिकस्य, क्षणिकत्वादेव क्रमाभावात्, युग-

पदप्युत्पत्तेः प्रागसत्त्वादुत्पत्तिसमकालं चाभिन्नकालत्वेन कार्यसंभवादुत्पत्तस्य च नाशानन्तरितत्वादर्थक्रिया न संभवत्येव, “ननु द्वितीयस्मिन् क्षणे नाशवत् कार्यं ततो भविष्यतीति, यद्येवं नाशानन्तरितत्वात् तदेव तदेव तदिति क्षणिकत्वासिद्धेः, तदन्तरितत्वे त्वभावादुत्पत्तिर्द्वितीयस्य घटादित्थस्येत्यहेतुकत्वाच्चित्यसत्त्वमसत्त्वं स्यादित्युक्तम्, अतः क्षणिकस्य क्रमयोगपदवाध्यामर्थक्रियाऽयोगादवस्तुत्वप्रसङ्गः ॥

किंच प्रमाणप्रमेयभावाभावश्चात्रेत्याह ।

(५९) नच मानं परस्यास्ति स्वकृपार्थप्रसिद्धये ।

क्षणिकत्वे हि सर्वस्योत्पत्तिसमनन्तरमेव ध्वंसात् कस्य किं कुत्र प्रमाणमिति सर्वसिद्धिः, “ननु च तदुत्तरकालभावि-कल्पकल्पितानुमानिक्येवेयं प्रमाणादिव्यवस्था, न, क्षणिकत्वेन तयोर्ष्ययोगादित्युक्तम् ॥

अभ्युपगम्याप्याह ।

(६०) विकल्पादिं विना नार्थं लिङ्गं नाविषयत्वतः ।

अर्थं विना निरर्थकत्वेन भवद्विरभ्युपगमाच्च विकल्पादि, आदियहणादात्माधारोपरूपं क्षिप्तमपि च मनः प्रमाणं, नाप्यनुमानम्, निर्विषयत्वेनैव तस्यापि परमार्थतोऽभ्युपगमात्, नचाविषयं मिथ्याज्ञानवद् व्यवस्थापकमुपपद्यते ॥

“ननु

“सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेः, ।

इत्युक्तत्वाच्चास्माकं निर्विषयमनुमानम्, इत्याह ।

(६१) सामान्यवति संबोधस्त्वदुक्तादक्षतोऽपि हि ।

स्मृतेर्निश्चयतश्चेतदन्यथा नोभयं तु तत् ॥

एवं तर्हि सामान्यस्य प्रमाणविषयत्वेन स्वलक्षणवत् सत्त्वप्रसङ्गात् त्वदुक्तादक्षतोऽपीन्द्रियविज्ञानेनापि ग्रहणं स्यात्, तथैव तदर्थस्य स्मरणात्, अयं घट इति सामान्यविशेषात्मन एव च निश्चयात्, अन्यथा स्वलक्षणस्यापि सत्त्वासिद्धेस्तदुभयमपि सामान्यविशेषात्मकं वस्तु नेति सर्वसिद्धिः ॥

“ततः सामान्यमपि सदभ्युपगन्तव्यं किमतः, इत्याह ।

(६२) व्यक्त्यन्तरे गृहात् तस्य व्यतिरेको विवक्षितः ।

तेन व्यक्तिविनाशेऽपि तत् तावदवतिष्ठते ॥

तेन सामान्यत्वादेव व्यक्तिविनाशेऽपि तस्य व्यक्त्यन्तरे सतो ग्रहणात् तावत् स्थैर्यं सिद्धं, न यावन्मूषकादिसामान्यस्येव सर्वव्यक्तिविनाशो जातः, इति क्षणिकाः सर्वसंस्कारा इत्येतद् बाधितमेव ॥

“ननु परमार्थतः कल्पितमेव सामान्यम्, इत्याह ।

(६३) विरहय्य न सामान्यं व्यक्तिः पुंभोगसाधिका ।

द्विविधं सुखादिवैषयिकमाभिमानिकं च संवेदते, तत्र पूर्वं शीतादिस्पर्शजन्यं स्वलक्षणहेतुकमेव सिद्धम्, उत्तरं त्वभिमानस्याध्यवसायरूपत्वेन पूर्वोपरपरामर्शयोग्यार्थरान्यादिविषयं सिद्धम्, नच स्वलक्षणं तथाभूतं भवद्विरिष्यते, इति सामान्यहेतुकमेव, ततः सुखादिसाधकत्वात् स्वलक्षणवत् सामान्यस्यापि नावस्तुत्वम्, “ननु तज्ज्ञानस्य तत्र हेतुत्वं न तस्येति चेत्, न, स्वलक्षणविषयस्यैव सामान्यविषयस्यापि ज्ञानस्यैव सुखाद्यवभासात्मकत्वात् स्वात्मनि क्रियाविरोधाच्च विषयस्यैव हेतुत्वमिति ॥

अधुना यैर्विनाशहेत्वसामर्थ्यवैयर्थ्याभ्यां क्षणिकत्वं साध्यते तान् प्रत्याह ।

(६४) इतः कारणनाशदेर्भङ्गोऽर्थे न स्वभावतः ।

इतः पूर्वोक्तात् स्यैर्यात् प्रमाणसिद्धादुक्तोः कारणस्य नाशेन नाशोऽर्थस्य, यथा श्रेण्यादेर्नाशेन शैलैषिकस्य व्याधेः, आदि-यहणाच्चाशहेतोः, स क्वचिच्च कारणाच्चाशः, तेन नाशहेतोः सद्भावाद्, यथा घटादेर्मुद्गरादिभ्यः, नतु स्वभावादेव, येन स्वभावस्याविशेषात् प्रागपि नाशसिद्धेः क्षणिकत्वं सिध्येत् ॥

“ननु नाशहेतवः किमव्यतिरिक्तं व्यतिरिक्तं वा तस्य नाशं कुर्वन्ति, अव्यतिरेके भाव एव विनाशः, स च स्वहेतुनैव कृत इति वैयर्थ्यं तेषाम्, व्यतिरेकेऽपि अवस्तु वस्तु वा नाश इति वाच्यम्, तत्रावस्तुनोऽत्यन्तासत्त्वतः कर्तुमशक्यत्वादाकिंचित्कारत्वेनासामर्थ्यं तेषाम्, वस्तुत्वे तु घटस्यासौ घटादेरिवार्थान्तरत्वाच्च नाश इति प्रागवदुपलम्भप्रसङ्गः, “ननु घटनाशात्मनस्तस्य कृतत्वाच्चेष्ट प्रसङ्गः, न, घटस्य न कृतो यतः, “ननु ततोऽस्य विनाशो भविष्यति, न, तत्रापि स एव प्रसङ्ग इत्यनवस्था, तस्मादहेतुक एव विनाशोऽभ्युपगन्तव्यः, अहेतोश्च देशकालनियमायोगात् प्रतिक्षणं विनाशसिद्धिः, इत्यत आह ।

(६५) नचाप्यहेतुको नाशः कदाचिद्भावतोऽर्थवत् ।

न तावदहेतुको नाशो मुद्गरादिहेत्वन्वयव्यतिरेकानुविधानाज्जन्मवत्, अत एव नावस्तुत्वसौ, अपितु खर्पराद्यात्मको वस्तुत्वः, घटादेर्हि खर्पराद्यात्मता नाशः प्रत्यक्षसिद्धो नान्यः, तस्यावस्तुत्वेन प्रमाणगोचरत्वात्, तदुक्तम्,

“यथाहेः कुण्डलीभावो व्याघ्राणां वासमयता ।

तथैव जन्मनाशौ तु सतामेके प्रचक्षते, ॥

इति, यद्येवं कार्यमेव विनाश उक्तः स्यात्, न, विकारित्वात्, कार्यं ह्युदरुधारणादविकृतरूपस्यैव घटादेः सिद्धम्, नाशस्तु

रूपान्तरापत्तिलक्षणे विकारः, इदमेव प्रकृतिविकृतिभावं महामतयो मन्यन्ते, लोकोऽपि नष्टं वीरमस्त्रीभूतमित्याह । “ननु दध्युत्पादे वीरस्य किं जातं, येन तत्रोपलभ्यते, बाल-भाषितमेतत्, नाश एव नष्टत्वाच्चापलभ्यते, तत्राशात्मकं हि दधीत्युक्तम्, “ननु भावनिवृत्त्यात्मक एवाभावः, नास्तीह घट इत्यादावपि तथा दर्शनात्, सत्यं, नाशस्तु न तदात्म-कोऽपितु वस्त्वन्तररूपः प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तम्, भावनिवृत्ति-मात्रं त्वभावोऽत्यन्तावस्तुत्वाच्च प्रमाणविषयः, अपितु देश-दिनियतपदार्थान्तरसंसर्गध्वान्तिविवेकरूपो नास्तीह घट इत्यादौ व्यवहारमात्रफलो विकल्पकल्पित एव, यदुक्तं भवद्विरैव,

“रूपाभावादभावस्य शब्दरूपाभिधायिनः ।

नाशङ्का एव सिद्धास्ते व्यवच्छेदस्य वाचकाः, ॥

इति, न तस्य कार्यता, अपि त्वनर्थरूपस्यैवाभावस्य इति न विनाशहेतोरसामर्थ्यं वैयर्थ्यं वा दोष इति ॥

ये तु विनाशः स्वभाव एव भावस्य, ततो विनाशस्वभावादेव भावो नश्यति, नतु हेत्वन्तरात्, तेनाप्यतत्त्वभावस्य नाशयितुमशक्यत्वात्, अत एव च कृतकत्वानित्यत्वयोस्तादात्म्यादव्यभिचारः सिध्यति, नान्यथा, यदुक्तम्,

“अहेतुत्वाद्विनाशस्य स्वभावादनुबन्धिता ।

सापेक्षाणां हि धर्माणां नावश्यंभाविष्यते, ॥

इत्याहुः, तान् प्रत्याह ।

(६६) नाप्यर्थोदपृथग्यस्मादर्थवन्नोपलभ्यते ।

यो ह्यर्थस्वभावः स तस्मिन् निष्पत्ते निष्पत्ति एव, शिंशपा-त्व इव वृक्षत्वम्, नचार्थनिष्पत्तौ तत्राशो वस्त्ववस्तु वा तदात्म-न्युपलभ्यते, अत्यन्तविरुद्धत्वेन परस्परपरिहारेणावस्थानत-स्तादात्म्यासंभवात्, यदुक्तमाचार्येण परमोक्तनिरासकारिकाम्,

“विरुद्धावेककालस्यौ धर्मावेकाग्र्यं गतौ ।

इतरंतरनाशात् तौ कुरुतो लोपमात्मनः, ॥

इति, तच्चिपत्तावनिष्पत्तेर्नार्थस्वभावो नाशः, “ननु द्विती-यस्मिन् क्षणे स तस्य भवतीति कथमस्वभावः, अत एव कार्यवत्, “ननु

“हेत्वन्तरानपेक्षित्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः, ॥

इति, तर्हि सांशयिक एष स्वभाव इति न ततो वस्तुसि-द्धिः, अन्यथापि संभवतोऽनवस्थाप्रसङ्गादिति, कृतकत्वेन नाशस्य तादात्म्यप्रतिबन्धाभावात्, अतादात्म्ये चावश्यंभावा-नभ्युपगमादननुमानम्, तर्हि नाशयोग्यता कृतकस्य वस्तुनः स्व-भावो न नाशः, ततो नैव दोष इति ॥

यद्येवमस्मत्पक्ष एव, नच व्यभिचारोऽनुमानस्येत्याह ।

(६७) अभेदे कारकं यद्वदर्थसिद्धौ प्रवर्तते ।

तन्नाशाय तथैवेति नाशो जातस्य जायते ॥

यथैव सहकारि कारणं दण्डचक्रसूत्रादि घटादेरर्थस्य साधनाय प्रवर्तते, तथैव तस्य स्वपरादात्मकनाशकरणाय मुद्रा-
रादिसहकारि कारणं प्रवर्तते इति, यत् कृतकं तत् सहका-
रिसंनिधाववश्यं नश्यति, यस्तु न नश्यति नासौ कृतको यथा-
त्मादिरित्यन्वयव्यतिरेकसद्भावात् कृतकत्वेनानित्यत्वं शब्दा-
दावनुमातुं युक्तं न भवताम्, व्यतिरेकासंभवतः केवलान्वयि-
ज्ञोऽस्य गमकत्वासिद्धेः, “ननु नश्वरस्वभावस्य किं मुद्राराद्य-
पेक्षा, यदुक्तं तदयुक्तम्, मुद्रारादिसंनिधावेव तस्य रूपान्तरा-
पत्तिस्वभावत्वात्, “नन्वनुपकारिणोऽपेक्षायोगात्, मुद्राद्युप-
कारे तु स पूर्वः स्वभावत एव घटो नष्टोऽयमन्यस्तदुपकृतः
समुत्पन्न इति क्षणिक एव, न, तथास्वभावत्वादित्युक्तम्,
स्वहेतौर्हि स तथाभूतस्वभावो भावो भवति, यः सर्वदानुप-
कारकमुद्रारादिसंनिधौ विकारमुपयाति, नान्यथा, इत्यत्र तथा
दर्शनमेव प्रमाणम्, नच स्वभावा भावानां पर्यनुयोगमर्हन्ति,
एतेन तथाभूतसहकारिसंनिधावर्थक्रियाकरणस्वभावत्वात् स्थि-
रस्य क्रमेणार्थक्रियाविरोधः परिहार्यः, “ननु सहकार्यसंनिधौ
जनकाद्विचस्तस्य स्वभावो जननाभावादेव, न, तदापि सह-
कारिसंनिधौ कार्यकरणस्वभावत्वात्, तत्संनिधौ तु स एवेति
न भेदः, नह्यस्मात् स्वभावात् कालत्रयेऽपि तस्यान्यथाभा-
वः, सहकार्यसंनिधानात् तु न प्राक्कार्याद्वयः, इति तत्संनि-
ध्यसंनिधौ परं भिद्येते न वस्तुभेदः, “ननु संनिध्यसंनिधौ
तर्हि सहकारिणो भेदं विदधाते विदधतो विरुद्धस्वभावत्वात्,
न तत्रापि विरोधः, तस्यापि संनिधायकस्वसहकारिसंनिधौ
तत्संनिधिस्वभावत्वात्, तस्यापि स्वसहकारिसंनिधौ, तस्य-
तस्यापीति नानियमः, स्वभावनियमितत्वाद्भावानां वैश्वरू-
प्यस्येति, सहकारिणामपि चित्यादीनां बीजादिकारणसंनिधौ
तत्कार्यकारणात् त्वसौ तत्सदृश एव स्वभावः, येन तत्संनि-
धान एव तदङ्गुलादि कार्यं कुर्वन्ति नान्यदेति सर्वेषां तत्का-
रकत्वं स्वभावः परस्परसंनिधानापेक्षस्तु इति सर्वे कारकाः
सहकारिपदवाच्या नैकेकाः, नच तेषां स्वभावभेदः, सर्वेषां च
सामर्थ्येऽपि न कार्यनेकत्वप्रसङ्गः, परस्परसंनिधौ तदेकका-
र्यनिर्वर्तकस्वभावत्वात्, एवं नानाभूतार्थक्रियाकरणे नानाभूत-
तत्तत्सहकारिसंनिधौ नानाभूतानेककार्यकर्त्रेकस्वभावत्वात्
क्रमेण नानाभूतार्थक्रियाकरणेऽपि न स्वभावभेदः, यथैकस्यैव
चैत्रस्य लवनपचनभोजनाद्यनेककार्यकर्तृत्वात्तद्वारादिसहका-
रिसंनिधौ तत्तल्लवनपचनादिकार्यकर्तृस्वभावत्वात् क्रमेण लव-
नपचनादिभावेऽपि न स्वभावभेदः, तथाभूतस्वभावस्य तत्रा-
क्रमेणैव भावात् प्रदीप इव, प्रदीपस्य हि वर्तिदाहतेलवपण-

प्रकाशस्वज्ञानाद्यनेककार्यनिर्वर्तकः स्वभावोऽभ्युपगतो भवद्भिः,
नतु कार्यभेदेन स्वभावभेद इति दर्शितं प्रागेव, तद्वदत्रापि
सहकारिसंनिधौ तत्कार्यकर्तृस्वभाववियोगात् सर्वदैव, स्थिर-
स्वभावस्य सहकारिसंनिधानस्य तु क्रमिकत्वात् क्रमेणानेक-
कार्यनिर्वर्तनेऽपि न भेदः, तत्स्वभावाभेदात्, स्वरूपस्य तु भेद-
सिद्धौ हि नजर्यानुपवेशपरमास्त्रा बौद्धाः, नच सर्वदैकस्वभा-
वधर्माच्छादितानां संभवतीति न स्थिरस्य क्रमयोगपद्याभ्या-
मर्थक्रियानुपपत्तिरिति ॥

“नन्वकारण एव कारकान्तरात्मादेरपि विनाशो भविष्य-
तीति व्यतिरेकासिद्धेर्युष्माकमप्यनैकान्तिकोऽयं हेतुः, इत्याह ।

(६८) व्यतिरेकेऽपि विषयो यस्तस्यासौ न जायते ।

विरोधित्वेन किं कुर्मो दृष्टे बाधा न विद्यते ॥

व्यतिरेकानिमित्तं यस्तस्य व्यतिरेकस्य विषय आत्मादिस्त-
स्य नाशो नोपपद्यते, विरोधित्वादिति, अयमर्थः, यस्यैव यथा
नाशेन सह विरोधः प्रमाणेन सिद्धस्तस्यैवासौ विरुद्धत्वात्
शीतस्यैव कारणान्तरादभवदौष्ण्यमौष्ण्यस्य शीतं निर्वर्तकम-
नुमीयते, यदुक्तं भवद्भिरपि, “अविकलकारणस्य भवतोऽन्य-
भावे भावाद्विरोधगतिरिति, नाविरुद्धस्य करणाच्च घटादे-
रुत्पत्तिमन्तश्च हेतुमता नाशेन सह विरोधः प्रत्यक्षेण सिद्ध-
इति, तथाभूतस्यैवासावनुमानेन संभावयितुं युक्तो नानुत्पत्ति-
मतोऽहेतुक आत्मादेः, नहि प्रत्यक्षदृष्टस्य क्वचिदन्यथात्वं
युक्तम्, धूमदानामपि देशान्तरेऽनग्नितोऽपि भावसंभावनया
सर्वानुमानाभावप्रसङ्गात्, “अथ नातद्भाविनः सकृदपि ततो
भावादिति वस्तुव्यवस्थित इत्युच्यते, तर्ह्यकृतकस्यात्मादेर-
हेतुकनाशकल्पना कल्पनामात्रमेव, अतो व्यतिरेकोऽस्य सिद्ध-
इति नानैकान्तिकता ॥

एतदेव दर्शयति ।

(६९) विनाशहेतुः सद्भावव्याप्ते सर्वत्र वस्तुनि ।

कृतकत्वमनित्यत्वं नातो व्यभिचरिष्यति ॥

सतो भाव उत्पादस्तेन व्याप्ते सर्वस्मिन्नुत्पत्तिमति वस्तुनि
विनाशहेतुः शीतस्यैवौष्ण्यं यतो वास्तवेन प्रतिबन्धेन सर्वत्र
सर्वदा व्यापकत्वेन सिध्यति, ततः कृतकत्वाख्यो हेतुः शब्दा-
दौ धर्मिण्यनित्यत्वं साधयत्येव, नत्वेनैकान्तिकः, यथाहुः,

“अवश्यंभावनियमः कः परस्यान्यथा परैः ।

अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मं वासमि रागवत्, ॥

इति, यतो न वासस्यपि रागोऽनुमीयते, अपितु रागयो-
ग्यता, इत्यव्यभिचार एव, यद्येवं कृतकः कश्चिच्च विनश्येदपि
नात एव महाप्रलयसिद्धेः, अपिच, नाशयोग्यतास्य साध्या न
नाश इत्युक्तम्, तस्याश्चाव्यभिचार एव, यथा हि बीजस्या-

कुरजननयोग्यतानुमानेऽपि कदाचित् काकादिभक्त्यादिकुरज-
ननाभावेऽप्यनुमानमदुष्टमेव, घटादिवदत्यन्तायोग्यत्वनिराक-
रणफलत्वात् तस्य, तथेहात्मादिवदत्यन्तनाशयोग्यत्वनिरा-
करणाय घटादिरर्थस्य नाशयोग्यतानुमीयते, अत एव चार्थरक्षा-
दौ नीतिशास्त्राणां प्रवृत्तिः, नयविदश्च निपुणा दृश्यन्ते, ना-
न्यथेत्यदोषः, तदेवं याहकात्मनोऽपि क्षणिकत्वासिद्धेरैहि-
कफलविषयतयापि “प्रवृत्तिफलभोक्तृत्वं”, प्रतिज्ञासूत्रपदोपात्तं
व्याख्यातम् ॥

अधुना “यः पुमान्”, इति पदद्वयं व्याख्यातुं यैरिन्द्रियसंघ
एव चेतनो नान्यः कश्चित् पुरुषो नाम तत्रैवाहंप्रत्ययस्य
दृष्टेरित्युच्यते, तान् प्रत्याह ।

(७०) कान्तायामिव बोद्धव्या बोधोऽहमिति वै तनौ ।

जानात्येव पुमान् यस्मादियं मे बोधसाधिका ॥

चेतन्यं तावत् स्वसाक्षिकमनुभवसिद्धमित्युक्तम्, यदि च
सैवेन्द्रियसंहतिरूपा तनुः, इत्युच्यते, भवतु नामान्तरमेव तत्,
ततो नार्थान्तरम्, नच नान्नि विवादो विदुषाम्, “अथ रूपा-
दिसंवित्यन्यथानुपपत्त्या चेतनेन स्वात्मनः करणतया यश्चतु-
रादिसमूहोऽनुमीयते सेन्द्रियसंहतिरित्युच्यते, तदा करणत्वे-
नैव तस्याः सिद्धेः, न चेतनात्मककर्तृरूपत्वेन प्राक्प्रदर्शिताहं-
प्रत्ययविषयता युक्ता, अत्यन्तभेदात्, “ननु हन्त्यात्मानमा-
त्मनेतिवदभिचेऽपि कल्पितोऽत्र कर्तृकरणविभेदो भविष्यति,”
सत्यम्, यद्भेदश्चेतन्येनास्याः सिद्धो भवेत्, प्रोक्तानुमानेन तु
भेद एव सिद्ध इत्युक्तमेतत्, “ननु

“अहं चतुरहं श्रोत्रं सर्वेन्द्रियतनुस्त्वहम्”, ।

इत्यादिश्रुतिसिद्धोऽत्राभेदो भविष्यतीति,

“नाहं जाया ह्यहं पुत्रोऽहं गौरश्वधनान्यहम्”,

इतिवत् प्रत्यक्षादिविरोधात्, गौणत्वेनाप्यागमस्योपपत्ते-
रिन्द्रियचेतनिकपक्षेऽत्यन्तायुक्त एव ॥

भूतचेतनिकपक्षेऽप्याह ।

(७१) भिन्नलक्ष्मा तु चिद्भावः क्षमादेयौऽप्यचित्तेर्नहि ।

यदृष्टेर्विमतिः क्षमादेः पूर्वव्यक्तेः स्वसंस्थितः ॥

चिदात्मको भावचिद्रूपोऽर्थो नाचेतनस्य पृथिव्यादेः स्व-
भावो युक्तः, ततो भिन्नलक्षणे यतः, एतदुक्तं भवति, चेतना-
चेतनयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणत्वाद् घटतदभावयोरिव
नैकत्वम्, किंच यदास्मात् पृथिव्यादेर्यो संबन्धिनी दृष्टिः
पृथिव्यादिविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानं, तस्याः सकाशाच्चिद्भावस्य
विमतिः सत्तासंशयो दृश्यते, ततस्तयोनैकत्वम्, यो हि
यदात्मकः स तन्निश्चये निश्चित एव, यथा घटनिश्चये
मृदादिः, यस्तु यन्निश्चये विमत्यधिकरणभावापन्नो नासौ

तदात्मकः, यथा घटनिश्चये पिशाचः, शरीराकारपृथिव्यादि-
निश्चये च संदिग्धश्चिद्रूपोऽर्थ इति न तदात्मकः, नचाप-
मसिद्धो हेतुः, कायवाग्व्यवहारात्मनानुमानेन परचित्त्वभावः
सिद्धो यतः, स्वचित्त्वभावोऽप्युक्तनयेन याहकतया पूर्वा प्र-
त्यक्षरूपा यासौ तस्य व्यक्तिः प्रकाशस्ततः स्वत आत्मनैव या-
ह्यस्वभावात् पुरोरूपात् स्वशरीरात्मनः पृथिव्यादेर्भेदेन सं-
स्थितो धारणादिवृत्त्युपलक्षितात् स्वशरीराकारात् पृथिव्या-
दिभूतपञ्चकाद् याह्यात्मनोऽत्यन्तविलक्षणस्तदयाहकरूपोऽ-
यमर्थः स्वतः सिद्धो यतः, न भूतस्वभाव इत्यर्थः, अत एव
लौकायतप्रतिक्षेपेणास्य गतार्थता, तत्र हि भूतकार्यत्वेनानि-
त्यत्वं प्रतिक्षिप्तम्, अत्र भूतवन्नित्यत्वेऽपि तदात्मत्वमिति
भेदः ॥

अन्तःकरणचेतनिकाः सांकर्यपाञ्चरात्रास्त्वाहुः, “कल्प-
यित्वापि पुरुषं भवद्विधर्मज्ञानादिधर्माष्टकयुक्तमन्तःकरणम-
भ्युपगतमेव, तदन्तःकरणमिवोभयवासिद्धं ज्ञानरूपमात्म-
त्वेनेष्यताम्, तदव्यतिरिक्तस्याज्ञानरूपस्यात्मत्वात् सिद्धेः, ज्ञा-
नात्मत्वे च ज्ञानद्वयानुभवप्रसङ्गतः प्रत्यक्षविरोध इति, तान्
प्रत्याह ।

(७२) अचेतन्यान् विज्ञानं करणेऽन्तर्व्यवस्थिते ।

भवेदेतद्, यद्यन्तःकरणमपि चेतनमस्माभिरभ्युपगतं स्यात्,
तत् तु कार्यत्वाद् घटादिवदचेतनमेव, नच कार्यत्वमसिद्धम्,
भवद्विरपि महाविभूतिकार्यत्वेन तस्याभ्युपगमात्, अथ तस्मा-
दन्यदेव तन्नित्यमित्युच्यते, तर्ह्येवासाँ सिद्ध इति नान्तः-
करणचेतन्यवादः ॥

“कथं तर्ह्यन्तःकरणस्य ज्ञानं धर्मो भवद्विरुक्तः”, इत्याह ।

(७३) चैतन्यव्यक्तिभूमित्वात् तद्वृत्तिज्ञानमुच्यते ।

ज्ञायतेऽनया स्मृतिप्रभासादावसंनिहितोऽर्थः पुरुषेणेति
कृत्वान्तःकरणवृत्तिरूपचाराज्ज्ञानमुच्यते, नतु मुख्यतः, बोधा-
त्मनोऽपरिणामित्वेन संस्कारासंभवतस्तदानीमर्थसंभवाच्चा-
नुभूयमानाकारानुपपत्तेरन्तःकरणमेव संस्काराकाररूपमभ्युप-
गन्तव्यं यतः, एवं धर्मादिरूपत्वमप्यन्तःकरणस्य तत्संस्कार-
रूपतया नतु ज्योतिष्टोमादिक्रियात्मकधर्मादिरूपत्वेनेति विप-
ञ्चितमस्माभिः स्वायंभुवाद्व्योते, तत एवावधार्यमिति, अन्तः-
करणस्य धर्मादिमतो ज्ञानानभ्युपगमात् पुरुष एव ज्ञानात्मकः
सिद्ध इति । “यः पुमान्”, इति पदद्वयं व्याख्यातम् ॥

प्रागभेदसिद्धौ पुंसः प्रमाणं नास्तीत्युक्तम्, अधुना तु भेद-
सिद्धौ प्रमाणमाह ।

(७४) एकस्मिन्नेव काले यत् प्रतिलिङ्गं सुखोदयः ।
विभिन्ना उपलभ्यन्ते तेनाणुभिर्न इष्यते ॥

स्वसंवेदनेन हि प्रतिशरीरं स्वात्मा सुखाद्यनुभववृत्तेन, परशरीरचेष्टादिभिश्च दुःखादियुक्तात्मानुमावृत्तेन युगपदेव संवेद्यते, नचानुमेयोऽनुमाता, अनुमाता वानुमेय एव युगपदेव संभवति, अत्यन्तभेदादित्युक्तम्, अतस्तयोर्भेद एव युक्तः, नच परमात्मानुमावृत्तं तदानीमसिद्धमसत्यं वा युज्यते वक्तुम्, स्वसंवेदनसिद्धत्वात्, सुखादिप्रकाशकत्ववत्, नापि तदालम्बनोऽसावसत्यः, बाधकाभावात्, सुखादिवत्, इत्यात्मभेदः सत्य एव ।

अत्र वेदान्तविदः परस्याभिप्रायमाह ।

(७५) नानुभेदात् सुखादीनां किंतु साधनभेदतः ।
भेदश्चेत्,

प्रतिशरीरमेकत्वेऽप्यात्मनो यथा शीष्मातपदह्यमानवपुषोऽस्मात् संप्राप्तशीततरजलनिमगनाधःकायस्य युगपदेवातपजलादिसाधनभेदादूर्ध्वाधोभाविनोः सुखदुःखयोः संवेदनम्, एवं शरीरभेदेऽपि तस्य भविष्यतीति ॥

अत्रोत्तरमाह ।

(७६) सर्वदुःखादावेका संविद्वेत् ततः ।

यथा प्रतिशरीरमेकत्वादात्मनोऽनेकसुखदुःखादिविषयमेकमेव संवेदनं संवेद्यते, तथा यदि सर्वशरीरेष्वेक एवात्मा स्यात्, ततः सर्वदुःखसुखादिविषयमेकमेव संवेदनं स्यात्, तद्रूपत्वादेवात्मनः, इति सर्वस्य सर्वज्ञत्वप्रसङ्गः, परस्परं भेदाभावात्, सत्यम्, 'एकैव संविद् भ्रान्तिनिबन्धनस्तु भेद इति चेत्', न, असिद्धत्वात्, "ननु स्वप्नादावस्याः सिद्ध एव तच्चिबन्धनो भेदः, यदुक्तम्,

"न चेत् स्यात् स्वप्नपुरुषो भ्रमस्यास्य निदर्शनम् ।

सत्यं, तदन्यरूपेण प्रतिभातीति को वदेत्, ॥

इति, न, तत्रापि संविदः स्वात्मनि भ्रमाभावान्जायतीव प्रतिशरीरं सुखादिसंविद्वो भेदः सत्य एव, भ्रान्तं हि विज्ञानं सर्वमालम्बनं भ्रान्तं न स्वात्मनि, आलम्बनं ह्यन्यथा बहिःस्थितमन्यथा प्रतीयमानं भ्रमविषयतामापद्यते, यत् पुनर्बाधैकस्वभावं वस्तु, तदप्येव चकास्ति, तथैव सत्, अतस्वभावस्यासंवेद्यत्वात्, स्वसंवेद्यत्वे च तत्स्वभावत्वम्, इति स्वशरीरवर्तिन एव सुखादिवेदनस्याभेदः, नतु परशरीरवर्तिनोऽनुमानसिद्धस्य, अनुमावृत्तयैव ततो भेदेन संवेदनात्, इत्यात्मभेदः सत्य एवेत्युक्तम्, "नन्वितरेतराभावसव्यपेक्षत्वाद् भेदस्याभावाविषयत्वाच्च प्रत्यक्षस्य न भेदः स्वसंवित्प्रत्यक्षगम्यः, तदुक्तम्,

"आहुर्विधात् प्रत्यक्षं न निषेद् विपश्चितः"

इति, नेतरेतराभावसव्यपेक्षो भेदः किं तर्हि सिद्धे भेदे तदितरेतराभावासिद्धिः, सर्वस्य हि न कस्यचित् कुतश्चिदभावः, इति घटार्थो पटदर्शनात् किमिति निवर्तते, प्रमाणाप्रमाणविभागश्च न स्यात्, सर्वस्य सत्तामात्राव्यभिचारात्, इति स्वसंवेदनेन परात्मानुमावृत्तया स्वात्मभेदेन प्रकाशमानः सत्य एव, नहि स्वसंवित्सिद्धमवस्तु, अपरवेद्यत्वात्, ब्रह्मवत्, इति भिन्ना एवात्मान इति सिद्धम् ॥

परिणतवेदान्तविदः संहितापाञ्चरात्राश्चाहुः "सत्यं भिन्ना एव जीवात्मानः, ते तु परमकारणादनश्वराद् ब्रह्मपदवाच्याद् यदि वा नारायणाख्यादव्यापका एव, घटादिवत् स्वकारणलयस्वभावाश्चेत्युच्यन्ते, इति, तानप्यनुमानेन प्रतिक्षिपन्नाह ।

(७७) चैतन्यादेव पुरुषो न विकारी नचाविभुः ।

नियमेनाविभुर्यस्माद्विकारी चाप्यचेतनः ॥

यश्चेतनो नासावव्यापको लयस्वभावो वा, तद् यथा परमकारणम्, यस्त्वव्यापको लयस्वभावश्च, नासौ चेतनः, यथा घटादिः, चेतनश्च जीवाख्यप्राणसंयुक्तोऽयमात्मा स्वसंवेदनसिद्धो भवद्विरभ्युपगतः, इति नाव्यापको लयस्वभावश्च युक्तः, अपितु नित्यव्यापकस्वभाव एव, दिक्कालयोर्यहीतृत्वेन तदवच्छिन्नतया सर्वदैवावभासनाच्च, नहि शास्त्रेण घटादिना शाहकोऽवच्छेत्तुं शक्य इत्युक्तम्, नच दिक्कालयोरपि शाहतां मुक्तवान्यो शाहकैकस्वभावेनात्मना संबन्धः संभवति, तदिदमुक्तम्,

"अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्वेशकालतः ।

तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यते, ॥

इति, "नन्वेवं व्यापकतयात्मनो दूरेऽयमर्थ इति प्रत्ययो न स्यात्, नच शरीरापेक्षयति वाच्यम्, तस्याप्रमावृत्तात्, अत्यल्पमिदमुच्यते, सर्वसर्वज्ञताप्रसङ्ग एव वाच्यः, न, सूर्यातपादेर्मघादिवद् बोधस्यावरणसंभवात्, यद्वैवं कार्यकारणादिभिः स्वस्थान एव तद्व्युदासात् तस्याभिव्यक्तिः, इत्यभिव्यक्त्यपेक्षया दूरत्वादूरत्वप्रतिभासोऽप्युपपद्यत एवेत्यदोषः ॥

यदप्यव्यापको लयस्वभावश्चायमात्मा सर्वार्थदर्शनासत्त्वादसर्वज्ञत्वाद् घटवदित्यत्रानुमानं भवद्विरूपन्यस्तं तदप्युक्तमित्याह ।

(७८) व्यतिरेकस्य सद्देतावन्यव्यतिरेकिणि ।

सर्वार्थदर्शनासत्त्वात् संदिग्धमुभयं तव ॥

अन्वयव्यतिरेकवति सम्यग्धेतौ सर्वार्थदर्शनासत्त्वादित्यस्मिन्नभिमतं भवतां परं प्रति वैधर्म्यदृष्टान्तपरमकारणस्यासि-

द्वेरीश्वरमुक्तानां नित्यव्यापकस्वभावत्वेन स्वयमनभ्युपगमात्
संदिग्धो व्यतिरेकः तस्मिंश्च संदिग्धे संबन्धिरूपत्वात् पूर्वा-
परवदन्वयस्यापि संदेहाद् गोमानश्ववत्त्वादित्यादाविवानैका-
न्तिकतेत्यहेतुता, योऽपि कैश्चिज्जीवात्मनामव्यापकत्वे लय-
स्वभावत्वे च सत्यादिनान्वितत्वाद् घटादिवदिति हेतुरुक्तः,
सोऽप्यसिद्ध एव, आत्मनामन्वयासिद्धेः, अन्वयो हि शास्त्रस्य
कर्मतामापन्नस्य गृहीतुं शक्यः, नचात्मा स्वात्मन एव ग्राही १
भवति, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, स हि ग्राहकत्वेनैव प्रत्य-
क्षपतया सर्वदा भासते, इत्युक्तम्, “ननु तेनैव रूपेणास्यान्वयो
भविष्यतीति”, न, तस्यानेकग्राहकप्रकाशविषयत्वात्, “नचैकै-
कात्मसंवेदने ग्राहकान्तरसंवेदनं संभवति”, तस्य ततोऽन्यत्वेन
घटादिवत् परत्वात्, “न ह्यात्मनां परस्परं स्वसंवेदनमात्राः
संकीर्यन्ते”, सर्वस्य सर्वज्ञत्वप्रसङ्गादित्युक्तम्, प्रत्येकं च स्वा-
त्मवेदने कस्य कुत्रान्वयः, “यद्येवं सर्वज्ञः सर्वात्मनां शास्त्र-
त्वादन्वयं गृहीष्यतीति”, तदप्युक्तम्, सर्वज्ञात्मनैव व्यभि-
चारात् सोऽपि स्वसंवेदनेन परात्मनो भेदेनैव तद्गृहीततया
भासते यतः, नच गृहीतयन्वयः संभवतीत्युक्तम्, नच तस्य
सर्वज्ञत्वादेव विपरीतग्रहणं संभवति, तदाया, तेनात्मान्तरैभ्यः
स्वात्मात्यन्तान्वितरूपोऽसंभवन् भ्रमेण प्रत्यक्षेण गृहीतः,
तथैव परमात्मानः परस्परभिन्नाः समन्वयविषयभावमतिक्रम्य
वर्तमानास्तेन साक्षात्क्रियन्ते, इत्यदोषः, अत एवानुमेयोऽ-
प्यात्मनामन्वयो न संभवति, तदानीमनुमेयादनुमातुरनुमात्र-
रूपतया वैसदृश्येनैव भासनात्, स्वात्मवत् परात्मनामत्यन्त-
विसदृशतयैवानुमानात्, तर्ह्यसत्त्वात्मा सत्तयान्वितत्वादश्व-
विषाणवत्त्वाच्च सत्त्वान्वयात् सत्त्वम्, अपितु स्वरूपसत्त्वात्
सत्तावत् परमकारणवद्वा, तस्यापि हि सत्त्वान्वयात् कार्यत्वेन
परमकारणत्वाभावः, “कथं तर्ह्यन्वयाभावे सर्वात्मस्वात्म-
पदस्य प्रवृत्तिः सादृश्याद्दृश्यणीव परमात्मशब्दस्य, “ननु त-
दप्यशास्त्रस्वभावे स्वात्मनि नैव गृहीतुं शक्यम्, सत्यम्, वैस-
दृश्यपरिहारेण तु कथंचिददूरविप्रकर्षेण व्यवहारार्थं तत् तत्रो-
च्यते, न परमार्थः, यत् श्रूयते “नेति नेत्यात्मगतिः”, इति
दर्शितमस्माभिर्विस्तरेण रौरववृत्तिविवेकपरमोक्षनिरासकारि-
कासु, इति, तत एवावधार्यम्, तदेवमन्वयाख्यस्यास्य हेतोर-
सिद्धेर्नोव्यापकत्वं लयस्वभावत्वं चात्मनामनुमातुं युक्तम्, इ-
त्युक्तयुक्त्या नित्यव्यापकस्वभावा एव तेऽभ्युपगन्तव्या इति,
“यद्येवं सर्वशरीरेषु सर्वात्मनां संनिधानाद् भोगसंकरः”, न,
कर्मभिर्नियमितत्वात्, “ननु तेषामपि स एव दोषः”, न, कर्तृ-
भेदेन भेदात्, कर्तृत्वं हि चिकीर्षायोगात् प्रत्यात्मं भिद्यते,

१ शास्त्रे, इति पाठान्तरेण भाव्यम् ।

नान्यचिकीर्षया अन्यचिकीर्षा वोपपद्यते यतः, चिकीर्षयैव
तेषां कर्तृत्वमिति वक्ष्यामः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनाटकप्रस्तावना ॥

इह खलु भारते वर्षे संस्कृतभाषोपनिबद्धानां प्राचीनमौढ-
कविप्रणीतनाटकानामद्वयत्वे पठनपाठनयोर्विरलप्रचारतया
तत्पुस्तकानां दुःसम्पादत्वेऽप्यहं सततं प्राचीनोत्तमयन्यगवेषण-
तत्परोऽत्रैव काश्यां विदुन्मनोभूतमहापरिश्रमोऽनाधिगततदी-
यानेकश्लोकार्थः सुचिरं पुस्तकान्तरागवेषणपरो महता काले-
नात्रैव प्राप्तपुस्तकान्तरद्वयः समग्रमिदं पुस्तकं सम्यक् परि-
शोध्यं प्रथमाङ्गमुत्तमकाव्यरसास्वादोद्यतानां विदुषां मनो-
विनोदाय काशीविद्यासुधानिधिनामकपत्रद्वाराऽधुना प्रकाश-
यन् क्रमेणास्य संप्राप्यङ्गान् प्रतिपत्रमेकैकाङ्गमुद्रणेन सप्तभि-
र्मसैः प्रकाशयिष्यामि । अस्य नाटकस्य रचयिता महाकाव-
र्जयदेवोऽस्ति । यतोऽस्यैव प्रथमाङ्के नटं प्रति सूत्रधारोक्तिः ।

विलासो यद्वाचामसमरसनिखन्दमधुरः

कुरङ्गाक्षीबिम्बाधरमधुरभावं गमयति ।

कवीन्द्रः कौण्डिन्यः स तव जयदेवः श्रवण्यो-

रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः ॥

स च कविः कालिदासादिमहाकाव्येभ्योऽर्वाचीन एवेति
तत्रस्यादेवायिमात् सूत्रधारवचनरूपश्लोकात् स्फुटमवसीयते।
तथाहि ।

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणो

केषां नैषा भवति कविताकामिनी कौतुकाय ॥

इत्यमस्य संप्राङ्गघटितस्यात्तमनाटकस्य काशीविद्यासुधा-
निधिचन्द्रिकाचकोरायमाणानां सहृदयानामानन्ददायकतयैव
मदीयपरिश्रमं सकललोकानुकम्प्यो भगवानीश्वरः सफलकरो-
त्वितीहमानोऽस्म्यहं

गोविन्ददेवशास्त्री ।

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवं नाम नाटकम् ॥

॥ प्रथमाङ्कः ॥

चत्वारः प्रथयन्तु विद्रुमलतारक्ताङ्गुलिश्रेणयः
श्रेयः शोणसरोजकोरकरुचस्ते शार्ङ्गिणः पाणयः ।
भालेष्वब्रुवो लिखन्ति युगपद् ये पुण्यवर्णावलीः
कस्तूरीमकरीः पयोधरयुगे गण्डद्वये च श्रियः ॥

अपिच ।

आकल्पं मुरजिन्मुखेन्दुमधुरोन्मीलन्मरुन्माधुरी-
धीरोदात्तमनोहरः सुखयतु त्वां पाञ्चजन्यध्वनिः ।
लीलालङ्घितमेघनादविभवो यः कुम्भकर्णव्यथा-
दायी दानवदन्तिनां दशमुखं दिक्चक्रमाक्रामति ॥

अन्यच्च ।

नाभीपद्मवसच्चतुर्मुखमुखोद्गीतस्तवाकर्ण-
प्रोन्मीलत्कमनीयलोचनकलाखेलन्मुखेन्दुद्युतिः ।
सक्रोधं मधुकैटभौ सकरुणत्वेहं सुतामम्बुधेः
सोत्थासप्रणयं सरोजवर्सातं पश्यन् हरिः पातु वः ॥

नान्द्यन्ते सूत्रधारः परितो विलोक्य सहर्षम् । अये कथ-
ममी निजवदनशारदारविन्दनर्तितगिरिनन्दिनीनयनखञ्जनस्य
निखिलमुनिजनहृदयनन्दनस्य विकटजटापटलोत्संगताण्डवि-
तगङ्गातरङ्गनिकरस्य मन्दाकिनीचन्दनललाटिकायमानमुकुटो-
पनीतनूतनसुधाकरस्य त्रिभुवननलिननिर्माणनिर्मलबिसाङ्कुर-
स्य भगवतः शङ्करस्य यात्रायां परिमीलिता एव पार्षदाः ।
तदेतानुपगम्य निजकलाविलोकनप्रसादाय तावदभ्यर्थयामि ।
विमृश्य । अथवा किमभ्यर्थयनया । यतः ।

आकारेणैव चतुरास्तर्कयन्ति परेङ्गितम् ।

गर्भस्यं केतकीपुष्पमामोदेनेव षट्पदाः ॥

विलोक्य सहर्षम् । नूनमेतदभिसन्धानादेव सामाजिकस-
माजादितोऽभिवर्तते सखा मे रङ्गतरङ्गः ।

प्रविश्य नटः । भाव । इदं मन्मुखेनैव भवन्तमुदीरयन्ति
सामाजिकाः । यत् किल अये भरताधिराज इत्यर्थास्ते ।

सूत्रधारः कर्णो पिधाय । अहह असमञ्जसमसमञ्जसं
भवतु कार्यं तावदाकर्णयामि ।

नटः । भाव । अधुना मयैव भवत्सकाशादाकर्णनीयं कि-
मिदमसमञ्जसमिति ।

सूत्रधारः । नन्विदमेव यत् किल नन्दति ज्यायसि कनी-
यसि राजपदमुपन्यस्यते । अहं हि भरतमात्रक एव । मम
पुनरयजन्मा गुणारामनामा राजपदभाजनम् ।

नटः । कीदृगुणस्ते गुणारामः ।

सूत्रधारः । ननु नामैव दत्तोत्तरम् ।

नटः । विहस्य कथं नामैव गुणावगमः ।

सूत्रधारः । अथ किम् ।

गुणयामाभिसंवादि नामापि हि महात्मनाम् ।

यथा सुवर्णश्रीखण्डरत्नाकरसुधाकराः ॥

अपिच । किमिदं गुणारामे कथं नामैव गुणावगम इत्यु-
च्यते । यः खलु रतिजनकस्य राज्ञः सदसि हरचापारोपणं नाम
रूपकमभिनीय परितुष्टेन राज्ञा समर्पितं रङ्गविद्याधराख्यातिं
प्रियामिव समासादितवान् ।

नटः । स पुनः संप्रति कं देशमभिनन्दयति ।

सूत्रधारः । केनापि दाक्षिणात्येन नटापसदेन ममैवेदं गु-
णारामेति नामेति वदता रङ्गविद्याधराख्यातिरपहृतातदाकर्ण्य
गुणारामस्तामेव दिशं प्रचलितः । अधुना च श्रुतमस्माभिर्य-
त्सुकण्ठनान्ना गायकेन सह मैत्र्यो विधाय दाक्षिणात्यानां
भूभुजां सदसि तेन सह रङ्गसङ्गरमुपक्रान्तवानिति ।

नटः । अहो महानुपक्रमः ।

सूत्रधारः । उचितमिदम् । यतः

कीर्तिं मृणालकमनीयभुजामनिद्र-

चन्द्राननां स्मितसरोरुहचारुनेत्राम् ।

ज्योत्स्नास्मितामपहृतां दयितामिव स्वां

लब्धुं न कः परमुपक्रममातनोति ॥

तत् कथय कार्यम् ।

मारिषः । इदमेव यत् किल त्वयाभिनीयमानमवलोक-
याम इति ।

प्रत्यङ्गमङ्कुरितसर्वसावतार-

नव्योल्लसत्कुसुमराजिविराजिबन्धम् ।

धर्मेतरांशुरिववक्रतयातिरम्यं

नाट्यप्रबन्धमतिमञ्जुलसंविधानम् ॥

सूत्रधारः । तत् कथं पुनरवधारणीयं किं नामधेयं नाटक-
मिति । विमृश्य सहर्षम् । अये कथमहं निजशिरःशेखरशया-
ल्वपि नीलात्पलं रत्नाकरचपलवीचिमालापरिसरे विचारयामि ।
नन्विहैव श्लोकेऽष्टपङ्क्तिराल्लिखिते स्फुटमस्ति प्रसन्नराघ-
वं नामेति ।

मारिषः । तमेव श्लोकं पठित्वा सहर्षम् । अहो देव्याः
कविकुलकुसुदविकाशचन्द्रिकायाः प्रसादमहिमा सरस्वत्याः ।
यत्प्रसादादेवंविधाः कवीनां विचित्रमधुराः सूक्तयः समुल्लसन्ति ।

सूत्रधारः । एवमेतत् । नन्वेनेनैव कविनोक्तम् ।

वाणि त्वत्पदपद्वरेणुकाणिका या स्वान्तभूमिं सतां
संप्राप्ता कवितालता परिणता सैवेयमुज्जृम्भते ।
त्वत्कर्णेऽपि चिराय यत्किमलं सूक्तापदेशं शिरः-
कम्पभंशितपारिजातकलिकागुच्छे विधत्ते पदम् ॥

पुनर्बिभाव्य मम पुनः कविकमलसद्गुनि मुनौ वल्मीकज-
न्मनि मनः कौतुकितं यस्यैकमपि वदनारविन्दमासाद्य चतु-
र्मुखकमलवनविहारविनोदमनुभवति भारती नाम राजहंसी ।

नटः । एवमेतत् । त्रिभुवनाभोगेऽपि हि ।

भास्वद्वंशवतंसकीर्तिरमणीरङ्गप्रसङ्गस्वन-
ट्टादित्रयमध्वनिर्विजयते वल्मीकजन्मा मुनिः ।
पीत्वा यद्वदनेन्दुमण्डलगलत्काव्यामृताब्धेः किम-
प्याकल्पं कविनूतनाम्बुदमयी कादम्बिनी वर्षति ॥

विमृश्य । मम तु रामचन्द्र एव निर्भरमानन्दितोऽयं चि-
तचकोरः । यत्कीर्तिचन्द्रिकाबुम्बितोऽयं वाल्मीकेरपि सार-
स्वतसागरः समुल्लास ।

सूत्रधारः । इत्यमिदम् ।

चन्द्रे च रामचन्द्रे च कान्तानां च दृगञ्चले ।
नीलोत्पलसुहृत्कान्तौ कस्य नामोदते मनः ॥

अपिच ।

भक्तिरिति जगतीमागच्छन्त्याः पितामहविष्टपान्-
महति पथि यो देव्या वाचः श्रमः समजायत ।
अपि कथमसौ मुञ्चेदेनं न चेदवगाहते
रघुपतिगुणायामश्लाघासुधामयदीर्घिकां ॥

नटः । कथं पुनरमी कवयः सर्वे रामचन्द्रमेव वर्णयन्ति ।

सूत्रधारः । नायं कवीनां दोषः । यतः

स्वसूक्तीनां पात्रं रघुतिलकमेकं कलयतां
कवीनां को दोषः स तु गुणगणानामवगुणः ।
यदेतैर्निःशेषैरपरगुणलुब्धैरिव जग-
त्यसावेकश्चक्रे सततसुखसंवासवसतिः ॥

अपिच भोः ।

बीजं यस्य चिरार्जितं सुचरितं प्रज्ञा नवीनोऽङ्कुरः
काण्डः पण्डितमण्डलीपरिचयः काव्यं नवः पल्लवः ।
कीर्तिः पुष्पपरम्परा परिणतः सोऽयं कवित्वद्रुमः
किं वन्ध्यः क्रियते विना रघुकुलोत्तमप्रशंसाफलम् ॥

नटः । कः पुनरस्य कविः ।

सूत्रधारः । सप्रणयकोपम् ।

विलासो यदाचामसमरसनियन्दमधुरः
कुरङ्गाक्षीविष्याधरमधुरभावं गमयति ।
कवोन्द्रः कौण्डिन्यः स तव जयदेवः श्रवणयो-

रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः ॥

अपिच ।

लक्ष्मणस्येव यस्यास्य सुमित्रागर्भजन्मनः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजे भ्रमद् भृङ्गायते मनः ॥

नटः । कथमविदितचन्द्रमसश्चकोरकिशोरकस्य चरितम्-
नुसृतोऽस्मि । तेन हि मम हस्ते निजनाटकमर्पयित्वेदमुक्ता-
ऽस्मि रत्नणीयमिदं सूक्तिरत्नं चोरेभ्य इति । स च मया सवि-
नयमिदमुक्तः ।

कर्णे निधाय च पिधाय च कण्ठपीठे

धृत्वा च मूर्ध्नि नते हृदये च कृत्वा ।

चोरापहारचक्रितेन चिरं मयेष

त्वत्सूक्तिमौक्तिकगणः परिरत्नणीयः ॥

सूत्रधारः । केयमलीकशङ्का तस्य कवेः ।

सुललितवदनामुदारवृत्तां

कृतिमथवा युवतिं परस्य हृत्वा ।

तटमपि परमर्णवस्य गत्वा वद

कतरः सुखभाननं जनः स्यात् ॥

नटः । एवमेतत् । नन्वयं प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते । तदिह
चन्द्रिकाचण्डातपयोरिव कवितातार्किकत्वयोरेकाधिकरणा-
मालोक्य विस्मितोऽस्मि ।

सूत्रधारः । क इह विस्मयः ।

येषां कामलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती

तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयते ।

यैः कान्ताकुचमण्डले कररुहाः सानन्दमारोपिता-
स्तैः किं मत्तकरीन्द्रकुम्भशिखरे नारोपणीयाः शराः ॥

नटः । अपि नाम स्वयमेव कविताकोविदाः पारिषदा
अस्य सूक्तिभिर्विनोदिष्यन्ते ।

सूत्रधारः । नन्वनेवोक्तम् ।

अपि मुदमुपयान्तो वाग्विलासैः स्वकीयैः

परभणितिषु तोषं यान्ति सन्तः कियन्तः ।

निजघनमकरन्दस्यन्दपूर्णालवालः

कलशशलिलसेकं नेहते किं रसालः ॥

नटः । अहो अस्य कवेः सूक्तीनां सरलता कामलता च ।

सूत्रधारः । कचिदुक्रता कठिनता च

नटः । कथमेते अपि रमणीये

सूत्रधारः । कथं किम् ।

निव्यन्ते यदि नाम मृन्दमतिभिर्वक्त्राः कवीनां गिरः

स्तूयन्ते न च नीरसैर्मृगदृशां वक्त्राः कटाक्षच्छटाः ।

तद्वैदध्यवतां सतामपि मनः किं नेहते वक्त्रां

धत्ते किं न हरः किरीटशिखरे वक्त्रां कलामैन्दवीम् ॥

अपिच

अमृतजलधेः पायंपायं पयांसि पयोधरः

किरिति करकास्ताराकारा यदि स्फटिकावनौ ।

तदिह तुलनामानीयन्ते त्रयं कठिनाः पुनः

सततममृतस्यन्दोद्गारा गिरः प्रतिभावताम् ॥

नटः । नूनमस्य कवेः किमपि कौतुकप्रमोदमेदुरमन्तः-
करणं यदेवंविधाः सरसशीतलाः सूक्तयः समुल्लसन्ति ।

सूत्रधारः । उचितमिदम् ।

यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो-

भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः

केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥

अपिच

न ब्रह्मविद्या न च राजलक्ष्मीस्तथा यथेयं कविता कवीनाम् ।

लोकोत्तरे पुंसि निवेश्यमाना पुत्रीव हर्षं हृदये करोति ॥

नेपथ्ये । साधु भोः कुशीलवकुलोत्तंस साधु

सूत्रधारः । कथमयं भगवतो याज्ञवल्क्यस्य प्रियोऽन्तेवासी
दाल्भ्यायन इत एवाभिवर्तते । तदस्यानवलोकनीयचतुर्थव-
र्णस्य पुरतः स्यात्तुमनुचितमस्माकम् । तदेहि परतो गङ्गाव
इति निष्क्रान्ता ।

॥ प्रस्तावना ॥

प्रविश्य दाल्भ्यायनः । तमेव श्लोकं पठित्वा साकूतम् ।
साधूक्तमनेन । तथाहि । भूपतिरयं जनकोऽपि सकललोक-
लोचनारविन्दमार्त्तखण्डे क्वचिदपि पुरुषप्रकाण्डे निजां कन्यां
समर्पयितुकामोऽस्मद्रूपदिष्टायां ब्रह्मविद्यायां कुलक्रमाग-
तायां राज्यलक्ष्म्यां च शिथिलादरः संवृत्तः । पुनः कर्णं दत्त्वा
कथमयमाकाशे वीणाध्वनिः श्रूयते । तन्नूनमस्मद्रूपमभ्यागच्छता
समीरसंघट्टनकलक्वणद्वल्लकीगुणेन देवर्षिणा नारदेन भवित-
व्यम् । विलोक्य कथं ध्वनिसादृश्येन प्रतारितोऽस्मि । नन्वयं
गगनतलावलम्बिनोर्मधुकरयोरेव ध्वनिराकर्ण्यते । पुनः कर्णं
दत्त्वा सहर्षविस्मयम् । अहो भगवतो योगीश्वरस्य प्रसाद-
महिमा येनाहमेवंविधानामपि वचनावबोधमधुरां सिद्धिमा-
सादितवानस्मि । तदाकर्णयामि किमेतावालपतः । कर्णं दत्त्वा

एकः किमाह । सखे कलालाप कुत आगतोऽसि

अपरः किमाह । वयस्य मधुरप्रिय संततविकस्वराच्च-
न्द्रमौलिमन्दकिनीकुमुदकाननात् । अहो अनयोश्चतुरालाप-
पेशलता रुचिरनामधेयता च । पुनः कर्णं दत्त्वा

किमाह मधुरप्रियः । अस्ति नवीनः कोऽपि वृत्तान्तः ।

किमाह कलालापः । अस्ति । अचिरमेव कदापि खलु वलि-
नन्दनो बाणासुरः कमलमालया भगवन्तमिन्दुमौलिमभ्यर्च्य
सविनयमिदमूचिवान् । यत् किल भगवन्

कैलासाधिकसारं किमस्ति वस्तु महीतले ।

यस्मिन् सफलतामेति मम दोर्दण्डमण्डलम् ॥

ततश्च विहस्येदमाह च भगवानिन्दुमौलिः ।

अस्ति मे कार्मुकं दिव्यं न्यस्तं जनकभूभुजि ।

यस्य बाणानले तिस्रः पुरः प्राप्ताः पतङ्गताम् ॥

तदाकर्ण्य च तत् कार्मुकं विलोकयितुं स तत्र गतः ।
अहमिहागतः । कुतः पुनस्त्वमिह कथय कीदृशो वा तत्र
नवीनो वृत्तान्त इति

दाल्भ्यायनः । किमाह मधुरप्रियः । अहमागतोऽस्मि
नन्दनवनात् । अथच तत्र मया लङ्केश्वरानुचरस्य गर्जितमा-
कर्णितम् । आः कथं रे नन्दनवनस्य रक्षितोऽनर्चितचन्द्रचूड
एव निशाचरचक्रवर्तिनि लूनसकलप्रसूनं नन्दनवनमिति । तत-
स्तेरिदमुक्तो निशाचरः । जन्तव्यमेतत् । अद्य हि जनकराज-
कन्याकावीरस्वयंवरविलोकनकुतुकितसकलसुरलोकविमानम-
खडनाय महान् कुसुमोपयोगः । तदाकर्ण्य चेममेव वृत्तान्त-
मुपायनीकरोमि लङ्केश्वरस्येति प्रचलितो निशाचरः । अहमपि
कौतुकादिहागतोऽस्मि ।

दाल्भ्यायनः । सविषादम् । अहो महाननर्थाङ्कुरोद्वेदो
यदयं बाणरावणयोः कर्णान्तिकमपि विश्रान्तः सीतास्वयंवर-
वृत्तान्तः । अथवा अलमतिकातरतया । भमारोपिता अपि
भमरोक्तयः सम्भवन्ति । विमृश्य कुतो वा भमरसंभावना ।

मकरन्दरसस्यन्दसुन्दरोद्गारधारिणौ ।

श्रवणानन्दिनावेतौ बन्दिनाविव राजतः ॥

नेपथ्ये । साधु भगवन् विज्ञातं बन्दिनावेव खल्वावां ना-
नादिगन्तसमागतनृपतिचक्रवर्णेनाय जनकेन समादिष्टौ ।

दाल्भ्यायनः । अहो घुणावरन्यायो यदिदं भमरद्वयं प्रति
मयोक्तं बन्दिद्वयं प्रति फलितं वचः । भवतु तदिदं भमरवृ-
त्तान्तमस्मद्रूपे निवेदयामीति निष्क्रान्तः ।

॥ विष्कम्भकः ॥

ततः प्रविशति बन्दिद्वयम् ।

एकः । वयस्स मञ्जीर्य पेक्व पेक्व गदददसणसिणिद्वुस-
लाआसहस्सणिम्मिहेसु मंचएसु आसीणा इमे कुकुमकअङ्गराआ
राआणो अमलफडिआपासाअसिहरासङ्गिणो कणअसिंहा विअ
रेहन्ति । अमुदुदुदुसाअरलहरिसिहरावलम्बिणो अभिणवुग-

मन्त्राणिसागरविम्बप्रडिबिम्बा विम्र सोहन्ति * ।

मञ्जीरकः । सखे नूपुरक पश्य पश्य ।

स्वां स्वां दिशं श्रितवतां निवहेन राज्ञां

मञ्चावलीवल्लयमाकलितं विभाति ।

सीतास्वयंवरविलोकनकौतुकेन

पुञ्जीकृताकृति दिशामिव चक्रवालम् ॥

अपिच ।

नटति नरकरायव्यसूत्रायलग्न-

द्विपदशनशलाकामञ्चपाञ्चालिकेयम् ।

त्रिपुरमथनचापारोपणोत्कण्ठिताना-

मतिरभसवतीव त्माश्रुतां चित्तवृत्तिः ॥

नूपुरकः । वयस्स मञ्जीरक को इमो सीताकरगहवास-
नावसन्तलक्ष्मीविलसन्तपुलकमुलजालमण्डितं शिखरभुजसह-
आरसाहिजुगलं पुलोवन्तो चिट्ठिदि ।

मञ्जीरकः । स एष निजयशःपरिमलप्रमोदितचारणचञ्च-
रीकचयकोलाहलमुखरितद्विचक्रवालत्मापालकुन्तलालङ्कारो
मल्लिकापीडो नाम ।

नूपुरकः । इमो उण कदमो जो किल दूरावसारिककड-
अडिअधुगुणकिणकिसणलेहामण्डले भुजदण्डे पुलोवन्तो
चिट्ठिदि ।

मञ्जीरकः । सोऽयं कुबेरदिग्गजनाललाटतटविलासलंपटः
काश्मीरतिलकः ।

नूपुरकः । इमो उण को निजपडावदिणअरुगमपुव्वगिरि-
सिहरसहचरं दक्खिणभुजदण्डमुचमिअ वट्ठिदि ।

मञ्जीरकः । स एष निजप्रतापप्रभापटलपिञ्जरितमलया-
चलनितम्बतटः काञ्चीमण्डनो वीरमाणिक्यनामा नृपतिः ।

नूपुरकः । को इमो हरसुलसन्तपुलकविंसंतुलकपोलत्थल-
चलकुण्डलसरिसनिवेशणावदेसेण पञ्चद्विअहरसरासणकण्ठ-

* वयस्य मञ्जीरक पश्य पश्य गजेन्द्रदशनस्निग्धशलाकासहस्रनिर्मि-
तेषु मञ्चेष्वासीना इमे कुङ्कुमकटाङ्गरागा राजानोऽमलस्फटिकप्रासादशि-
खरासङ्घिनः कनकसिंहा इव राजन्ते । अमुग्धदुग्धसागरलहरीशिखरावल-
म्बिनोऽभिनवोद्भूतचक्रिशकारविम्बप्रतिबिम्बा इव शोभन्ते ।

† वयस्य मञ्जीरक कोऽयं सीताकरगहवासनावसन्तलक्ष्मीविलसन्तु-
लकुण्डलजालमण्डितं निजभुजसहकारशशिजुगलं विलोकयन् तिष्ठति ।

‡ अयं पुनः कतमो यः किल दूरावसारिककटकप्रकटितधनुर्गुणकिण-
कण्ठलेखामण्डले भुजदण्डे विलोकयन् तिष्ठति ।

§ अयं पुनः को निजप्रतापदिनकरोद्गमपूर्वगिरिशिखरसहचरं दक्षिण-
भुजदण्डमुचमय वर्तते ।

जरमनोरहो रहदि * ।

मञ्जीरकः । सोऽयमसमरणमहार्णवैकमकरो मत्स्यराजः ।

नूपुरकः । इमो उण को अमलमलयजरसधवलितभुजद-
ण्डविडम्बिअभुजगरायसिरी सिरीसकुसुमसुउमारं माररिपुस-
रासणं कलअन्तो विष्फुरदि ।

मञ्जीरकः स एष विमलमुक्तावलीविराजमानवत्तस्तदुत्तु-
भुजङ्गतरङ्गः सिन्धुराजः । तदलमनेन प्रकृतं तावदुपक्रमामहे ।
परिक्रम्य उच्चैः । अहो राजान आकर्णयत आकर्णयत ।

आकर्णान्तं त्रिपुरमथनोद्दण्डकोदण्डनटुं

मौर्वीमुर्वीवल्लयतिलकः कोऽपि यः कर्षतीह ।

तस्यायान्ती परिसरभुवं राजपुत्री भवित्री

कूजत्काञ्चीमुखरजघना श्रावनेत्रात्सवाय ॥

पुनः सकौतुकम् । सखे पश्यताममी ।

कामारिकार्मुकविकर्षणकौतुकोर्मि-

रोमाञ्चितद्विगुणपीवरबाहुदण्डाः ।

सीताकरयहमिलत्कुतुकातिमात्र-

विस्तीर्यमाणहृदयाः परितो नरेन्द्राः ॥

पुनः सहर्षम् । अये कथमुच्चलितमेव समसमयसंचरण-
मिलत्कपोलतलसंघट्टमसृणरणन्मणिकुण्डलेन राजमण्डलेन ।

नूपुरकः । पुलोवेहि पुलोवेहि इमाणं अण्णोणसंघट्टन-
केयूरसमुच्चलन्तकणअकणमिसेण पञ्चावागिणो विष्फुलिङ्गा
विअ दीसन्ति ।

मञ्जीरकः । विहस्य

पश्य पश्य सुभटैः स्फुटभावं ।

भक्तिरेव गमिता नतु शक्तिः ॥

अञ्जलिर्विरचितो नतु मुष्टिः-

मौलिरेव नमितो नतु चापः ।

नूपुरकः । कहां आरम्भरमणिज्जो जेव्व इमाणं संरम्भो ।

मञ्जीरकः । सविपादम् ।

आद्वीपात् परतोऽप्यमी नृपतयः सर्वे समभ्यागताः

कन्येयं कलधौतकोमलरुचिः किर्तिश्च लाभास्पदम् ।

* कोऽयं हर्षोल्लसत्पुलकविंसंतुलकपोलस्थलचलितकुण्डलसदृशनिवेश-
नापदेशेन प्रकटितहरशरासनकर्णपूरमनोरथो राजते ।

† अयं पुनः कोऽमलमलयजरसधवलितनिजभुजदण्डविडम्बितभुजङ्गा-
जयोः शिरीषकुसुमसुकुमारं माररिपुशरासनं कलयन् विस्फुरति ।

‡ विलोक्य विलोक्य एषामन्योन्यसंघट्टमानकेयूरसमुच्चलन्तकणकण-
मिषेण प्रतापान्नेर्विस्फुलिङ्गा इव दृश्यन्ते ।

§ कथमारम्भरमणीय एवैतेषां संरम्भः ।

नाहृष्टं न च टात्कृतं न नमितं स्थानाच्च न त्याजितं
केनापीदमहो धनुः किमधुना निर्वोरमुर्वीतलम् ॥

नेपथ्ये । आः कोऽयमलीकवैतालिको धनुर्मौत्रकेऽपि नम-
यितव्ये निर्वोरमुर्वीतलमुपदिशति ।

नूपुरकः । वज्रस्स कस्स इमो महीअल्लचलन्तराहुरहचक्कर-
वक्कसो कण्डधुणी सुणीअदि * ।

मञ्जीरकः । मयाप्ययमपरिचितः । तदेनं पृच्छामि तावत् ।
परिक्रम्य । अहो कः खलु भवान् यः सकलदेशदर्शिना ममापि
न विख्यातः

प्रविश्य पुरुषः । साटोपं परिक्रम्य सक्रोधम् । आः पाप
वैतालिकापसद कतिपयशामटिकापर्यटनदुर्विदग्ध कथं मामपि
दश इत्यर्धांते । स्वगतं कथं संवरणीयं विवरितमुपक्रान्तो-
ऽस्मि । भवतु इदमेव तावत् निर्वाहयामि । कथं मामपि
दशदिग्विलासिनीकर्णपूरीकृतकीर्तिपल्लवं त्रिभुवनवीरनाम-
धेयं कूपमण्डूक इव सागरमविख्यातमपदिशसि । तत्कथय
क तावत् कणान्तनिशमयगुणं कन्यारत्नं कार्मुकं च ।

मञ्जीरकः । इदं तावत् कार्मुकं कन्या तु चरमं लोचनप-
थमवतरिष्यति ।

पुरुषः । ससंरम्भम् । धिङ् मूर्ख कथं रे राशिनक्षत्रपाठका-
नां गोष्ठौ न दृष्टवानसि । तेऽपि कन्यामेव प्रथमं प्रकटयन्ति
चरमं धनुः ।

मञ्जीरकः । स्वगतं कथमयं वाचाटतां प्रकटयति । भवतु ।
अनयैव तावदेनं निवारयामि । प्रकाशम् । अये एतावति
वीरमण्डले भवानेव नक्षत्रविद्याकुशलः ।

पुरुषः । सक्रोधम् । आः कथं रे अहमेव नक्षत्रविद्यायामकुशलः

मञ्जीरकः । तत् कथं कार्मुकमन्तरेणैव कन्याविलोकनायो-
त्कण्ठसे ।

पुरुषः । साटोपं । परिक्रम्य कथं ममापि चापारोपणे संशयः ।

मञ्जीरकः । अथ किम्

पुरुषः । तदेव ममाभिसंभाव्यते । यदि

विनैवामोवाहं बहलरुचिलिप्राश्चरतलात्

तडिल्लेखा हेमद्युतिविततिरस्या विलसति ।

यदिवा

विनैव स्वर्गङ्गां नभसि रभसान्मुद्रशफरी-

परीवर्तैः साकं स्फुरति नवनीलोत्पलवनम् ॥

विलोक्य सविषादं कथमस्मत्प्रतिज्ञाभङ्गाय विपरीतं स-
ष्टिनैपुणं प्रणीतवान् विधिः । नन्विदं तथैव पश्यामि । वि-
श्रयः । अथवा क एष विधिरपि मद्विरोधाय ।

* वयस्य कस्यायं महीतलचलद्राहुरपरवक्कसः कण्ठध्वनिः श्रूयते ।

मयि क्षीरोदन्वविभृतमुरजिवाभिनलिनीं
निजक्रीडावापीजलकमलिनीं कर्तुमनसि ।

पदभ्रंशाशङ्की मधुरमधुरालापचतुरै-

श्चतुर्भिः स्वैर्वत्क्रैरनुनयपरोऽभूदयमपि ॥

पुनर्निपुणं निरूप्य । अये सादृश्येन प्रतारिताऽस्मि ।

तडिल्लेखा नेयं विलसति परं सौधशिखरे

वसन्त्याः कस्याश्चित् कनकरुचिरा गात्रलतिका ।

अपीदं नोन्मज्जत् कुवलयवनं मीनतरलं

परं तस्या एव स्फुरति नयनालोकललितम् ॥

विभाव्य नूनं तदेव सीताभिधानं कन्यारत्नम् । पुनः सहर्षम् ।

राजीव जीवसि मुधा न सुधाकरत्व-

मस्याः समः पदनखस्य कुतो मुखस्य ।

अये दृशोर्मृगदृशः कतमः कुरङ्ग-

स्तत् खञ्जन त्वमपि किं जनखञ्जनाय ॥

पुनः सरभसम् ।

कदली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्ति तुलामिटमूर्युगं न चमूरुदृशः ॥

मञ्जीरकः । सखे नूपुरक किमेतत् कस्याश्चिदपि हस्ता-
दादायसानन्दमालोकयत्यान्तःपुरिको जनः ।

नूपुरकः । अहमेरिसं सम्भावेमि जं किर गुरुभवणादो आ-
गदाए चन्दणिआए समपिदं चित्तपडं पुलोवेदित्ति * ।

मञ्जीरकः । स त्वया दृष्टश्चित्रपटः ।

नूपुरकः । भट्टदारिका दाव अण्णच्च कोवि णीलुप्पल-
दामसामलओ कुसुमसरसरिसरुओ कुण्डलीकिदहरंचावो
चक्कवट्टिकुमारो † ।

मञ्जीरकः । अहह मुग्धः खल्वबलाजनः । यदेवमपि कठोर-
प्रतिज्ञे राजनि किशोरवयसं जामातरमाशंसति । सखे
जानासि केन लिखितं चित्रमिति ।

नूपुरकः । जानामि । महेशिणो जणवक्कस्य दुहिअए
धम्मआरिणीए ‡ ।

मञ्जीरकः । सहर्षम् । इदानीमुद्विचो मम मनोरथाङ्कुरः ।
देवी हि मैत्रेयी सिद्धयोगिनी कालत्रयदर्शिनी सा नालीक-
मालिखति ।

नूपुरकः । सख्यं सम्भावीअदि जइ इमो जरठङ्गो इदो
ओसरदि § ।

* अहमीदृशं सम्भावयामि यत् किल गुह्यभवादागतया चन्दनिकया
समर्पितं चित्रपटं विलोकयतीति ।

† भट्टदारिका तावत् अन्यश्च कोऽपि नीलोत्पलदामश्यामलः
कुसुमशरसदृशरूपः कुण्डलीकतहरचापश्चक्रवर्तिकुमारः ।

‡ जानामि महर्षेर्जनकस्य दुहित्रा धर्मचारिण्या ।

§ सर्वे सम्भाव्यते यद्यप्यं जरठाङ्ग इतोऽपसरति ।

मञ्जीरकः । आः कोऽयं किमिदमेनमपसारयामि । अये कि-
मितस्ततो विलोक्यसे । नन्विदं शाम्भवं धनुस्तदिहैव
दीयतां दृष्टिः ।

पुरुषः । आः किमुच्यते दृष्टिरिति । नन्वियं मुष्टिरपि
दीयते । परिक्रम्य शेखरभ्रंशमभिनीय सविषादं विलोकयति ।

मञ्जीरकः ।

अये लङ्केश विस्मयशेखरालोकनेन ते ।

समयो याति तत् तूयं गृहाण हरकार्मुकम् ॥

पुरुषः । स्वगतं । कथमनेन विदितोऽस्मि विमृश्य । अ-
थवा घृणात्तरन्यायगतं शब्दसादृश्यमेतत् । प्रकाशं ससंरम्भम् ।

सावलेपकमनीयमुदस्य

क्रीडयैव विनिबध्य च मौर्वीम् ।

कृष्टमेव हरकार्मुकमेतद्

दृश्यमत्र सुदृशो हृदयं च ॥

धनुषि हस्तमर्पयित्वा स्वगतं कथं न चलत्यपि । भवतु
प्रकाशम् । अये धनुरिति वक्रः पथाः । तत् सरलेन करवाल-
धारापथेन सीतामानयामि ।

मञ्जीरकः । कथमतिप्रगल्भसे । न विलोकयसि ।

रोषारुणीकृतविलोचनकान्तिभिश्च-

भूभङ्गभीमघटितभुकुटीविटङ्गम् ।

उत्खातलीलकरवाललताकराल-

दोर्दण्डचण्डचरितं नरवीरचक्रम् ॥

पुरुषः । कृपाणमुद्राम्य परितो विलोक्य पश्यत पश्यत ।

निर्भिचवैरिकरिक्मभतटीविमुक्त-

मुक्ताफलप्रकरतारकिताम्बरश्रीः ।

यः कालरात्रिरिव भाति रणे स एष

रेरे नृपा मम कृपाकृपणः कृपाणः ॥

आकाशे कर्णे दत्त्वा । किं ब्रूय ।

एकः कथं बहुतरैः सुभटैः करोमि

संशामडम्बरमिति त्यज रे विषादम् ।

यं मन्यसे सुलभमत्र सहैव तेन

चेतो निधेहि समरे समरेख्यैव ॥

अहो धृष्टता मनुष्यकीटानाम् । तदेतान् निजमूर्त्यैव ता-
वद् भीषयामि । साटोपं निष्क्रान्तः । नेपथ्ये ।

मन्दाकिनीकनकपद्मविषाङ्कुराणां

किञ्चोयदिगजलसदृशनाङ्कुराणाम् ।

उन्मूलनैरलमनीयत शैशवं ये-

स्तेऽमी निजा मम भुजाः प्रकटीभवन्तु ॥

ततः प्रविशति निजरूपेण दशकण्ठः ।

नूपुरकः । वज्रस्स प्रेक्ख पेक्ख कोदूहलं जं एकस्सवि
माणुस्स दस मत्थआइं * ।

मञ्जीरकः । नैष मानुषो राक्षसराजः खल्वसौ दशकण्ठः ।

नूपुरकः । ता परित्ताअदु मं वज्रस्सो णं रक्खसमतो जेक्ख
सम्महपडिदं माणुसं चव्वेइ किं उणं रक्खसराओ ।

मञ्जीरकः । अलं कातरतया । सकलवीरवृन्दवन्दनीया
हि बन्दिजातिः । तत् कथमस्मद्विधेषु सकलभुवनैकवीरो वि-
परीतं वर्तिष्यते दशकण्ठः ।

नूपुरकः । सहर्षम् । जदि एरिसं ता किंपि इमं णीसङ्गे
पुत्तिस्सम् । उपसृत्य अये किंति एत्तिआइं मत्थआइं उव्वही-
अन्ति किन्तिवा एकं रक्खिअ उणं अवराइं जत्तकुत्तवि ण
णिक्खिप्पन्ति † ।

रावणः । आः पाप कथमस्याने शिरश्छेदवार्तायामङ्गलमा-
वेदयसि तदेष वैतालिक इत्युपेक्ष्यः ।

मञ्जीरकः । विहस्य स्थाने शिरश्छेदवार्ताऽपि भवतो
मङ्गलाय ।

रावणः । अथ किं ननु रे ।

विद्याधरप्रणयिनीकरपल्लवाय-

लीलाविमुक्तकुसुमप्रकरावकीर्णं ।

श्रीचन्द्रचूडचरणे च रणे च कामं

ह्रिचोऽपि मस्तकगणो मम मङ्गलाय ॥

नूपुरकः । जदि एरिसो तुमं ता किन्ति णिअरुअं सङ्गे-
विअ चोराव्व पविट्ठोऽसि § ।

रावणः । धिङ् मूर्ख न जानासि रे ।

ये चन्द्रचूडाचलचालनैक-

चातुर्यचिन्तामणयो भुजा मे ।

तैरेव भूयिष्ठतरैः प्रवृत्त-

श्चापाधिरोपाय कथं न लज्जे ॥

तत् कथय कुत्र जानकीति ।

मञ्जीरकः । सविषादम् ।

यस्याः स्वयं कुलगुरुः किल याज्ञवल्क्य-

स्तातः स एष जनको जननी धरित्री ।

सापि त्वमद्य वत दुर्विधिशैशवेन

वत्से निशाचरकराङ्गता भवित्री ॥

* वयस्य पश्य पश्य कोदूहलं यदेकस्यापि मानुषस्य दश मस्तकानि ।

† तत् परित्रायस्व मां वयस्य नूनं राक्षसमात्र एव सम्मुखपतितं मानुषं
चर्वति किं पुना राक्षसराजः ।

‡ यदीदृशस्तर्हि किमप्येनं निःशङ्कः प्रक्ष्यामि । अये किमिति इयानि
मस्तकानि कथ्यन्ते किमिति वा एकं रक्षित्वाऽपराण्ययत्रकुत्रचिन्न निक्षिप्यन्ते ।

§ यदीदृशस्त्वं तर्हि किमिति निजरूपं संगोप्य चोर इव प्रविष्टोऽसि ।

नूपुरकः । अपवार्य । अलं तावेण कंहं एत्तिअमत्तम्मि वीर-
मण्डले कोवि णत्थि जो इमस्स हठपउत्तस्स पुरदो होदि * ।

मञ्जीरकः । कुपितस्य दशकण्ठस्य कः संमुखे भवति चित्रय
अते सहस्रबाहोः कार्तवीर्यात्

नूपुरकः । सहर्षम् । जीविदस्स पेह्णं पत्तो सहस्सबाहू
किदवीरपुत्तो † ।

मञ्जीरकः । धिङ् मुखं जामदग्न्यकुठारधारानलनिमग्नः
क संप्रति कार्तवीर्यः । तनूनमयं बाणासुरो भविष्यति । हन्त
भोः तदिदमनर्थान्तरम् । विमृश्य । अथवा विपस्य विपमौपथं
भविष्यति ।

ततः प्रविशति बाणासुरः । परिक्रम्य साटोपम् ।

कैलासशैलशिखरादपि भूरिसारं
निःसीमभारमधुना धनुरिन्दुमौलेः ।

आलम्ब्य पुष्पसदृशं करपल्लवेन
स्फीतं भुजद्रुमवनं सफलं करोमि ॥

रावणः । अनाकर्णितकेन । कथमद्यापि नानीयते जानकी ।

बाणः । विलोक्य स्वगतम् । कथमिह दशकण्ठोऽपि ।
प्रकाशम् । अहो एतावति वीरलोके न केनापि तावदारो-
पितमैश्वरं धनुः ।

नूपुरकः । नारोपणीयं च
रावणः । कथमद्यापि नानीयते सीता । तदयं चन्द्रहास
एव मे बलादानयति ।

बाणः । विहस्य । यदीदृशं वीरडम्बरं तत् किमारोप्यैव
हरकार्मुकं नानीयते सीता ।

रावणः । आः कोऽयमलीकपण्डितः ।

उदृण्डचण्डिमलसदृजदण्डखण्ड-
हेलाचलाचलहराचलचारुकीर्तः ।
कीदृग्यशस्तुलितबालमृणालकाण्ड-
कोदण्डकर्षणकदर्थनयानया मे ॥

बाणः । सोऽयमशक्तिप्रकारः ।

रावणः । आः कथं दशमुखस्याप्यशक्तिसंभावना ।

बाणः । विहस्य । अये बहुमुखता नाम बहुप्रलापितायाः
कारणं विक्रमस्य बहुबाहुतैव ।

रावणः । आः कथं रे पलालभारनिःसारेण भुजभारेण
वीरमन्योऽसि ।

बाणः । सक्रोधम् । अये समरकलाकुण्ठ दशकण्ठ ममाऽपि
भुजभारं निःसारं व्यपदिशसि । न जानासि किं यतोऽत्रैव

* अलं तापेन कथमेतावन्मात्रे वीरमण्डले कोऽपि नास्ति योऽस्य
हठप्रवृत्तस्य पुरतो भवति ।

† जीविताः स्मः । पश्य प्राप्तः सहस्रबाहुः कर्तवीर्यभुजः ।

पितुः पादाम्भोजप्रणतिरभसोत्सिक्तहृदयः

प्रयातः पातालं न कतिकतिवारानकरवम् ।

सहस्रे बाहूनां वितिवलयमासज्य सकलं

जगद्गारोद्वेलां फणफलकमालां फणपतिः ॥

रावणः । अरे चलितनयवृत्तिरसि यदलीकविक्रमवर्णनया
सत्यविक्रमस्य मे पुरतः स्वात्मानं विडम्बयसि ।

बाणः । कथं त्वमेव सत्यविक्रमः ।

रावणः । अथ किम् ।

दोष्णां न मे विदितवानसि वीरलक्ष्मी-

प्रासादविभ्रमवतीं पदवीं गरिष्ठाम् ।

ये चन्द्रशेखरगिरौ करपल्लवाङ्क-

पर्यङ्कशायिनि दधुः कलशप्रतिष्ठाम् ॥

बाणः । अलमलीकवाग्वियहेण तदिदं धनुरावयोस्तारतम्यं
निरूपयिष्यति ।

मञ्जीरकः । अये बाणरावणौ किमिदं नरवीरैकसमर्पणी-
यसीतापरिणयमनोरथेन विफलमायास्यते चेतःपदवी ।

बाणः । किमेतावता

त्रिपुरमथनचापारोपणोत्कण्ठिताधी-

र्मम न जनकपुत्रीपाणिपद्मयहाय ।

अपितु बहुलबाहुव्यूहनव्यूहमाला-

बलपरिमलहेलाताण्डवाडम्बराय ॥

रावणः

उन्मीलितेन शिखरेण हराचलस्य

प्रागेव मे भुजवनस्य कृता परीक्षा ।

एषा विदेहतनयाकुचकुम्भकेलि-

कौतूहलाद्विरिशकार्मुककर्मदीक्षा ॥

नेपथ्ये

असुरसुरनिशाचरोरगाणा-

मपि नरकिञ्चरसिद्धचारणानाम् ।

नमयति यदि कोऽपि चापमेतन्-

मम दुहितुः स करग्रहं तनोतु ॥

रावणः

रे रे भुजाः कुतश्च चन्द्रकलाकिरीट-

कोदण्डकर्षणशोधवलां त्रिलोकीम् ।

अङ्गीकुरुध्वमचिराच्च विदेहपुत्री-

वत्ताजचन्दनरजःपरिधूसरत्वम् ॥

धनुरालोक्य स्वगतम् । अये दुर्विगाहमिदं तदलमनेन ।

प्रकाशम् । बाणत्वमेव तावदये धनुरारोपय । अस्माकमपि

नूतनागतत्वेन मान्योऽसि ।

बाणः । तथास्त्विति परिक्रामति ।

रावणः । स्वगतम् । अरे हृदय । अलं कातरतया । अयं तावत् कतरः कुण्ठीकृतदशकण्ठे शितिकण्ठकामुके ।

अन्योऽपि कोऽपि यदि चापमिमं विज्ञप्य सीताकरग्रहविधिं विदधीत धीरः ।

लङ्कां नयामि च गिरानुनयामि चैनं
द्रागानयामि च वशे जनकेन्द्रपुत्रीम् ॥

मञ्जीरकः । सखे पश्य

बाणस्य बाहुशिखरैः परिपीड्यमानं
नेदं धनुश्चलति किंचिदपीन्दुमैलेः ।

कामातुरस्य वचसामिव संविधानै-
रभ्यर्थितं प्रकृतिचारु मनः सतीनाम् ॥

रावणः । सविपादमात्मगतम् । कथमियं सीतानुनयप्रत्यू-
हपिशुनेव दुरूपश्रुतिः । प्रकाशम् । अये बाण अपि नाम ते
पलालभारनिःसारो भुजभारः ।

बाणः । कथं भुजमण्डलमिदमालोक्यन्नपि कटुभाषितां न
मुञ्चसि ।

रावणः । तत् किमनेन करिष्यसि ।

बाणः । यत् कृतं हैहयराजेन ।

रावणः । इदमसौ ते भुजवनं निजप्रतापानले निर्दहामि ।

बाणः । इदमहं त्वत्प्रतापानलमनेकरुदिरचापचुम्बितनि-
जबाहुबलाहकनिवहनिर्मुक्तनाराचधारासारैः शमयामि ।

रावणः

रे बाण मुञ्च मयि बाणशतानि पञ्च

नन्वस्ति मे करतले करवालवल्ली ।

रे पञ्चबाण विवृणु त्वमपि स्वबाणान्

नन्वेति सा युवतिलोकललामवल्ली ॥

नूपुरकः । अये बाणरावणा सत्रं जेव्व अण्णाणं वण्णन्ता
ण लज्जेथ * ।

रावणः । धिङ् मूर्ख कथमात्मैकशलाघ्यो दशकण्ठः ।
ननु रे ।

मन्दोदरीकुटिलकोमलकेशभार-

मन्दारदाममकरन्दरसं पिबन्तः ।

वीणानिनादमधुरध्वनिमुद्गिरन्तो

मद्विक्रमं मधुकरा अपि कीर्तयन्ति ॥

बाणः । कथमयं सुरतरकुसुमदामकमनीयकामिनीजनोप-
भोगसौभाग्यं विदध्वयति । तदिदानीम् ।

* अये बाणरावणौ स्वयमेवात्मानं वर्णयन्तो न लज्जेते ।

अमी मे दोर्दण्डास्तुलितहरशैलैकशिखरा-
स्तुरासाहं साहंश्रुतिकरतलन्यस्तकुलिशम् ।
पराभूय स्वैरं त्रिदशवनमुन्मूल्य सकलं
मम क्रीडोद्यानं सुरतरुमनोज्ञं विदधतु ॥

इति निष्क्रान्तः ।

रावणः । कथमयं निर्गतः । अहं तु

अनाहृत्य हठात् सीतां नान्यतो गन्तुमुत्सहे ।

न शृणोमि यदि क्रूरमाक्रन्दमनुजीविनः ॥

मञ्जीरकः । वत्से जानकि । अधुना दैवैकरक्षणीयासि ।

रावणः । कर्णे दत्त्वा । अये कस्यायमाक्रन्दः श्रूयते नभसि ।
निपुणं निरूप्य । नूनमनेन कस्यचित् नाराचपीडितेन कटोर-
माक्रन्दता गगनपथचारिणा मारीचेन भवितव्यं तदेनमाश्वा-
सयामि तावदिति निष्क्रान्तः ।

नूपुरकः । वअस्स दिट्ठिआ वघस्स विअ मुहादो कुरङ्गी
विअ इमस्स हत्यादो उच्चरिदा जाणई * ।

मञ्जीरकः । सखे एवमेतत् तदेहि वृत्तान्तमिमं जनक-
राजस्य निवेदयावः ॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ प्रथमोऽङ्कः ॥

* वयस्य व्याघ्रस्येव मुखात् कुरङ्गीवास्य हस्तादुर्वरिता जानकी ।

RÁMA AND SÍTÁ.

X.

As, when the sun and moon their empire leave,
Black night descends upon the widowed eve ;
So RÁVAN, watching for the lovely prize—
His form concealed in roaming Bráhma's guise—
Drew near to SÍTÁ, in the cottage left,
Far from her guardians, of all aid bereft.
All life was hushed, and, as the Fiend came near,
No leaflet stirred, the wind was still through fear ;
And his red eye held, powerless to flee,
The trembling waters of GODÁVERÍ.
Unholy guest in holy guise he came,
Close to the side of RÁMA's mourning dame :
Like a dark well with treacherous weeds o'ergrown,
Like SATURN when his baleful rays are thrown
Upon the fairest star of all the sky.
Thus the Night-rover with his evil eye
Looked on the lonely lady as she wept
Within her leafy home. Awhile he kept
His gaze upon her beauty, for it fed
Upon the splendour of white teeth, the red
Of luscious lips, the light of eyes that through
Their long soft lashes, moistened with the dew
Of weeping, glorified a face, fair-browed,
Pure as the moon shining without a cloud.

Then RÁVAN cried, pierced by Love's fiery dart :
"Speak, marvellous beauty, tell me who thou art :

All lonely here, in silken robes arrayed,
 Wearing a lotus wreath thy brows to shade :
 What heavenly being do mine eyes behold,
 Fairer and brighter than the finest gold ?
 Fame ? Beauty ? Modesty ?—No less I ween,
 Or sweet Desire, young Love's voluptuous queen ?
 Red are thy lips, thy teeth are small and white ;
 Thy tender eyes are large and soft and bright.
 No child of earth could wear a smile so sweet,
 And O, the wonder of thy perfect feet !
 Robes cannot hide the glories of thy breast,
 And fancy faintly pictures all the rest.
 Sweet queen, these eyes have never seen till now
 Sylph, Nymph, or Goddess half so fair as thou.
 This savage wood befits thee, lady, ill,
 Where wild Fiends roam, changing their form at will.
 On some smooth terrace should thy couch be spread,
 In gardens sweet with blooms thy feet should tread ;
 A royal robe thy peerless form should deck,
 And priceless gems sparkle upon thy neck ;
 The choicest wreath should bind thy glorious hair,
 A matchless lord thy bed of love should share.
 Who art thou, Goddess ? But no Heavenly Maid
 Loves this wild wood : beneath this gloomy shade
 No Nymph or gentle spirit seeks to roam ;
 This is the Giant's haunt, the lion's home.
 Dost thou not dread, so delicate and fair,
 The tiger near thee and the wolf and bear ?
 Whose and who art thou ? Tell me, whence and why
 Thou comest hither, with no guardian nigh,
 To the wild woods of DANDAKA, where stray
 Demons, and lions roaring for their prey."

He ceased. The lady, by his garb beguiled,
 With fearless innocence looked up and smiled ;
 She bade the seeming Bráhmaṇa to a seat,
 And gave him water for his weary feet ;
 And, still intent on hospitable care,
 Brought forth the choicest of her woodland fare.
 She by the cottage door expecting stood
 To see her lord returning through the wood ;
 But nought save boundless trees her gazes met,
 RÁMA and LAKSHMAN, lingering, came not yet.
 And then she told him what he sought to know,
 Her name, her lineage, all her weal and woe :
 The monarch's promise, and KAIKEYÍ's hate,
 The fatal oath, and grief that came too late.
 "And now," she said, "declare thy name and race,
 And why thou roamest to this gloomy place."

She spoke. The stranger thundered in reply :
 "Terror of men and Gods and worlds am I,
 RÁVAN, whose will the Giant hosts obey.
 Since I have seen thee, lovely one, to-day,
 Clad in silk raiment, bright as polished gold,
 My love for all my wives is dead and cold.
 Though countless dames of perfect beauty, torn

From many a pillaged realm, my home adorn,
 Come, fairest, come, my queen and darling be ;
 Among a thousand I will love but thee.
 My city, LANKÁ, like a glittering crown,
 Looks from the high brow of a mountain down
 On restless Ocean, who with flash and foam
 Beats in wild rage against my island-home.
 There pleasant gardens shall thy steps invite
 With me to wander when the moon is bright ;
 There in new joys thy breast shall ne'er retain
 One faint remembrance of this place of pain."

Then from her breast the noble fury broke ;
 With flashing eye and quivering lip she spoke :
 "Me, me, the faithful wife of RÁMA, him
 Before whose glory INDRA's fame is dim :
 RÁMA, who quails not in the battle-shock,
 Fierce as the Ocean, steadfast as the rock :
 RÁMA, the lord of each auspicious sign ;
 RÁMA, the glory of his princely line.
 Me, RÁMA's wife, the dear fond wife of him,
 Him of the eagle eye, the lordly limb ;
 Me dost thou dare with words of love to press,
 A jackal suing to a lioness ?
 As far above thine impious reach am I
 As yonder sun that blazes in the sky.
 Ha ! thou hast seen those air-drawn trees of gold,
 That sign of doom which dying eyes behold,
 If thou hast ventured, weary of thy life,
 To look with eyes of love on RÁMA's wife.
 Fool ! thou hadst better strive to rend away
 The serpent's venomous fang, the lion's prey ;
 To steal the blessed tree that blooms on high,
 To drink fell poison and not fear to die.
 Fool ! with a needle's point thine eye to prick ;
 Fool ! with thy tongue a razor's edge to lick.
 Thou, tempt the wife of RÁMA ! Better leap,
 A millstone round thy neck, from LANKÁ's steep
 Into the raging sea and strive to swim
 From shore to shore than tempt the wife of him.
 Thou, win his wife ! With lighter labour try
 To pluck the sun and moon from yonder sky ;
 Safer to wrap within thy robe the flame,
 Than woo to folly RÁMA's faithful dame.
 As the vast ocean to a trickling rill,
 As MERU's mountain to the meanest hill ;
 The feathered monarch to the skulking bat,
 The lordly lion to the crawling cat :
 As sandal perfume to the common mire,
 As gold, found perfect by the testing fire,
 To homely iron and dull lumps of lead :
 As the gay peacock, with his plumes outspread,
 To the shy moping solitary owl ;
 As the proud swan is to the meanest fowl
 That dips his wings, unnoticed, in the sea—
 So is my RÁMA to a thing like thee."

Out burst the Giant, with a furious frown :
 "Hast thou not heard of RÁMA's vast renown ?
 Ne'er heard the glory and the might of me
 Before whose face celestial armies flee ?
 Whom all the Gods, with INDRA at their head,
 Fear like the ruthless monarch of the dead ;
 Before whose eye the sun and moon grow pale,
 And silent horror checks the shuddering gale ;
 That every leaflet on the tree is still,
 Hushed every ripple of the babbling rill.
 Beyond the sea my glorious city stands,
 LANKÁ the famous, raised by giant hands :
 Like INDRA's city, beautiful and bright
 With golden walls and gates of lazulite.
 There every flower of rarest odour blows,
 And luscious fruit on loaded branches glows ;
 There is the sound of cymbal and of drum :
 Tarry not, SÍTÁ, but arise and come !
 Come, and with me all earthly pleasures share,
 Nay, heavenly joys, my love, shall bless thee there."

He ceased ; and, changing all his gentle guise,
 Stood before SÍTÁ in his native size,
 A monstrous Giant, terrible in form,
 Dark as a thunder-cloud that leads the storm.
 Ten-faced and twenty-armed, in every head
 Glared the wild eye-balls that his rage made red,
 As with a scowl upon each haughty brow,
 He cried : "Fair SÍTÁ, wilt thou scorn me now ?
 Lift thy sweet eyes, dear child of earth, and see
 A husband worthy of a queen like thee."

One eager hand her glorious tresses grasped,
 One mighty arm around her waist was clasped ;
 Aid her, ye Spirits ! Ah, all wild with dread
 Each Nymph and Faun before the Fiend had fled.
 Where, where is RÁMA ? RÁMA roams afar,
 And RÁVAN bears her to his magic car.
 With angry threats the Giant tried to still
 Her cries for aid, but very long and shrill
 Rang forth her lamentation through the air,
 As of one raving in her great despair :
 "Help, RÁMA, help ! O LAKSHMAN, were art thou ?
 Why, faithful champion, art thou heedless now ?
 My hero, wont the Giants' pride to tame,
 Tear from their impious hands thy brother's dame !
 She who drove RÁMA from his promised throne
 Will doubly triumph when this deed is known.
 Ye happy bowers, ye bloomy groves, farewell !
 My mournful fate to royal RÁMA tell !
 And thou GODÁVERÍ, dear stream, upon
 Whose bosom float the mallard and the swan,
 Forget not her who loves thee, but relate
 To royal RÁMA SÍTÁ's mournful fate.
 Ye gentle Fauns to whom this wood is dear
 Let RÁMA from your airy voices hear
 That RÁVAN tears me hence ! On you, on all

The countless life within these shades I call :
 Say that the Fiend has borne away his wife,
 His own true SÍTÁ, dearer than his life ;
 He will regain the spouse he loves so well,
 Yea, if they bore her to the depths of Hell."

Down to her feet her loosened tresses hung,
 As, like a creeper, with twined arms she clung
 To bough and branch, and, falling on her knees,
 Shrieked out for succour to the mighty trees.
 Then RÁVAN's giant hand, unused to spare,
 Seized her again by her long flowing hair :
 Vengeance on thee that cursed touch shall bring,
 And stain with gore thy hair, thou impious king !
 All nature trembled, faint and sick with dread,
 And sudden darkness o'er the world was spread ;
 The wind was hushed, dimmed was the glorious sun ;
 An awful voice that cried, The deed is done,
 Burst from the mighty Sire, whose sleepless eye
 Saw the fell outrage from his throne on high ;
 And the pure saints, with mingled joy and awe,
 Looked on the sinner and his doom foresaw.
 In vain she struggled, as the Giant threw
 His arm around her waist and upward flew.
 With yellow robes, far floating uncontrolled,
 And fair limbs glowing like the burnisht gold,
 The royal lady like the lightning shone,
 Too dazzling lovely to be looked upon.
 Touched by the glorious light the Giant's frame
 Showed like a mountain belted round with flame ;
 And from the lotus wreath that crowned her head
 Light falling petals on his limbs were shed.
 Widowed of RÁMA and of joy, her face
 Peered in its lovely sadness from the embrace
 Of her fell ravisher : So looks the Moon
 With pure light cleaving a dark cloud in June.

Rámáyana Book III., 46 and ff.

ON THE ONTOLOGY OF THE VEDA'NTA.

(Continued from page 92.)

We beg attention especially to the pregnant parenthesis.
 The metaphysical knowledge of God "*whatever it amounts to*,"—*this*, he says, "may be in Gentiles as well as Christians." It is not this, therefore, that is "life eternal ;" but neither can any such metaphysical conception, compatible, in the case of a Christian preacher, with the more momentous knowledge of a Redeemer and Sanctifier, amount to an exclusion of its Gentile holder from the possibility of receiving also that more momentous knowledge. Observe, that we are not at this moment considering what the metaphysical knowledge in question is ;—that inquiry will receive attention in due time :—but we seek to impress upon the reader the intelligent apprehension of our position, viz., that the metaphysical conception, of which we shall have to treat, does *not* amount to an obstacle in our way, unless we choose to run our heads against it.

In the same year that Berkeley preached his missionary sermon, he published his *Minute Philosopher*, in a series of dialogues on the model of Plato. Here he pursues the freethinker through the various characters of atheist, libertine, enthusiast, scorner, critic, metaphysician, fatalist, and sceptic,—with what success the reader who may chance not to have read the book may certify himself by a perusal, from which we promise him an enjoyment of no ordinary description. Southey, we observe from a passage in his "Life," was greatly delighted with this work, which he warmly recommended to his friends.

In 1734 Berkeley was made Bishop of Cloyne. He repaired immediately to his manse-house at Cloyne—being a determined opponent of non-residence,—and applied himself with vigour to the discharge of all episcopal and parochial duties. His zeal in the cause of revealed religion was not, however, confined to his diocese. Mr. Addison had given the bishop an account of their common friend Dr. Garth's behaviour in his last illness. It appears that when Mr. Addison went to see the Doctor, and began to discourse with him seriously about preparing for his approaching dissolution, the other made answer—"Surely, Addison, I have good reason not to believe those trifles, since my friend Dr. Halley, who has dealt so much in demonstration, has assured me that the doctrines of Christianity are incomprehensible, and the religion itself an imposture." The Bishop, therefore,—(in the words of the biographer from whom we cull these particulars)—"took arms against this redoubtable dealer in demonstration," and addressed *The Analyst* to Dr. Halley, with the view of showing, that mysteries of faith were unjustly objected to by mathematicians, who admitted much greater mysteries in science,—especially in the doctrine of Fluxions, now known as the Differential Calculus, &c. This led to a great commotion among the mathematicians, and to not a little controversy. Meanwhile the bishop employed his pen on "*Queries proposed for the Good of Ireland*," on his "Discourse addressed to Magistrates," which put a stop to an impious society calling themselves *Blasters*, on a "Letter to the Roman Catholics" of his diocese, and on another letter, to the clergy of that persuasion in Ireland, written with so much candour and moderation as well as good sense, that those gentlemen, to their own credit, in the *Dublin Journal* of Nov. 18, 1749, thought fit to return "their sincere and hearty thanks to the worthy author; assuring him, that they are determined to comply with every particular recommended in his address, to the utmost of their power." They add, that in "every page it contains a proof of the author's extensive charity; his views are only towards the public good; the means he prescribeth are easily complied with; and his manner of treating persons in their circumstances so very singular, that they plainly show the good man, the polite gentleman, and the true patriot." Lord Chesterfield—a judge of merit, whatever else he may have been,—had no sooner the disposal of patronage in Ireland than he wrote to inform Berkeley that the

see of Clogher, then vacant, the value of which was double that of Cloyne, was at his service. But Berkeley, though grateful for the offer, had no ambition in this way. He loved the place where he had been actively useful; and now his health was failing. He had derived great relief, in a distressing complaint brought on by his sedentary course of living, from the use of *tar-water*; and, being anxious that the benefit of the remedy should not be confined to himself, he composed, in recommendation of it, a work which he has been heard to declare cost him more time and pains than any other he had ever been engaged in. The work is entitled "*Siris, a Chain of Philosophical Reflections and Inquiries concerning the Virtues of Tar-water*." As his biographer remarks—"It is indeed a chain, which, like that of the poet, reaches from earth to heaven, conducting the reader, by an almost imperceptible gradation from the phenomena of tar-water, through the depths of the ancient philosophy, to the sublimest mystery of the Christian religion."

In 1752, Berkeley, in bad health, removed with his wife and family to Oxford, in order to superintend the education of one of his sons. Strongly impressed with the impropriety of non-residence, he had previously endeavoured to exchange his high preferment for some canonry or headship at Oxford. Failing of success in this, he wrote over to the Secretary of State to request that he might have permission to resign his bishopric, worth at that time at least £1,400 per annum. So uncommon a petition excited his majesty's curiosity to know who was the extraordinary man that preferred it. Being told that it was his old acquaintance Dr. Berkeley, he declared that he should die a bishop in spite of himself, but that he had free liberty to reside where he pleased. The Bishop, before leaving, made a handsome provision for the respectable poor of his district.

At Oxford he expired suddenly, the year following, on a Sunday evening, as he was reclining on a couch, in the midst of his family, listening to a sermon of Sherlock's which his wife was reading aloud. He seemed to be asleep, and his body was quite cold and his joints stiff, before his daughter, on offering him a dish of tea, first perceived his insensibility.

It was of Berkeley, that the discerning, fastidious, and turbulent Atterbury said, after an interview with him, "So much learning, so much knowledge, so much innocence, and such humility, I did not think had been the portion of any but angels, till I saw this gentleman." The friends that survived him, of all factions and parties, concurred in the dictum of the satirist—melted for the time into the encomiast—which ascribed

"To Berkeley every virtue under heaven."

Such was the man and the Christian whose ontological creed, we propose to show, was that of the Vedānta without its illicit deductions. In the notice of his labours which we have tacked together from the biography prefixed to his collected works, we have not mentioned his treatise "*Concerning the Principles of Human Knowledge*," from which we have taken our motto, nor his Three Dialogues "*In Opposi-*

tion to Sceptics and Atheists." It is from these that we have to take his ontological doctrine for comparison with that of the Vedānta. Of the vulgar estimate of Berkeley's system Mr. G. H. Lewes—though no sympathiser with Berkeley's highest aspirations—writes most justly,—“All the world has heard of Berkeley's Idealism, and innumerable ‘coxcombs’ have vanquished it ‘with a grin.’ Ridicule ‘has not been sparing of it. Argument has not been wanting. It has been laughed at, written at, talked at, shrieked at. That it has been *Understood* is not so apparent. Few writers seem to have honestly read and appreciated his works; and those few are certainly not among his antagonists. In reading the criticisms upon his theory it is quite ludicrous to notice the constant iteration of trivial objections which, trivial as they are, Berkeley had often anticipated. In fact the critics misunderstood him, and then reproached him for his inconsistency,—inconsistency, not with *his* principles, but with *theirs*. They force a meaning upon his words which he had expressly rejected; and then triumph over him because he did not pursue their principles to the extravagances which would have resulted from them.” Among those who spoke or wrote nonsense about Berkeley's Idealism, it is sad to find Dr. Johnson and Dr. Reid. However, Sir William Hamilton, by his annotations on Dr. Reid's collected works, has provided an antidote to the misrepresentations of the latter; and Dr. Johnson's kicking a stone, as a refutation of the theory, may continue to be preserved for the joke's sake.

But it is time that we proceed to show what Berkeley's theory of Being really is; to show what terms in it correspond, and how far, to what terms in the Vedānta philosophy; and to show how much of the Vedāntic theory, inasmuch as it is that of the good Bishop, it would be useless to overthrow, even granting it were possible to overthrow it. Having done this, it will remain to be considered—how we are to deal with the residue;—in other words—(the words of the Bishop's missionary sermon)—it will remain to be considered how the knowledge of God “as he stands related to us as Creator, Redeemer, and Sanctifier,” is, in the case of the Vedāntis, to be superadded to “the metaphysical knowledge of God, considered in his absolute nature and essence,” respecting which the Bishop and the Vedāntis are consentient.

The ugly word Ontology means “the science of *being*.” It proposes the inquiry,—“What do you mean by saying that a thing *is*,—and what is a *thing*,—and can a thing in any way be at all without *really* being?” Thus it aims at that, than which, according to Berkeley as quoted in our motto, “nothing seems to be of more importance, toward erecting a firm system of sound and real knowledge, which may be proof against the assaults of scepticism,”—viz., the “distinct explication of what is meant by *thing*, *reality*, *existence*: for in vain shall we dispute concerning the real existence of things, or pretend to any knowledge thereof, so long as we have not fixed the meaning of those words.”

According to the Vedānta,* “Existence or Being (*sattva*) “is of three kinds—(1) Being, in its highest sense (*para-mārthika*), (2) such as has to be dealt with (*vyāvahārika*), and (3) merely seeming (*prātibhāsika*). Of these, Being, in its highest sense, belongs to God [i. e. Soul or Spirit]; Being, such as has to be dealt with, belongs to the Ether [or Space], &c.; and merely seeming Being belongs to the [merely seeming] silver which is [in fact] mother o' pearl [mistaken for silver by a beholder].” The first of these is equivalent to substantial or independent existence, the second to phenomenal or dependent existence, and the third to deceptive appearance. Let us compare this with the views of Berkeley. In regard to the first kind of existence. Berkeley declares—“From what has been said, it follows there is not any other substance than *spirit*, or that which perceives.”† Here we have absolute existence. But such an existence as this, Berkeley concurs with the Vedāntists in denying to the objects perceived. To these (whose ‘esse’ he holds to be ‘*percipi*’), while he denies “an existence independent of a substance,”‡—contending that it is either a direct contradiction, or else nothing at all, to speak of “the absolute existence of sensible objects in themselves, or without the mind,”§—yet he by no means denies a *real* existence. He says, “I can as well doubt of my own being, as of those things which I actually perceive by sense: it being a manifest contradiction, that any sensible object should be immediately perceived by sight or touch, and at the same time have no existence in nature, since the very existence of an unthinking being consists in *being perceived*.”|| The third degree of existence, inferior to this, he assigns to dreams and the creatures of the imagination; for, in comparison with these, he says, “The ideas of sense are allowed to have *more reality* in them, that is, to be more strong, orderly, and coherent;”¶—and these, being impressed upon the mind “according to certain rules or laws of nature, speak themselves the effects of a mind more powerful and wise than human spirits.”**

While Berkeley and the Vedāntists, then, agree in holding that existence differs in its degrees, and also in allowing the first degree—viz. that of independent or substantial existence—to Spirit alone; they differ—apparently at least—in their application of the term *real*. In examining this part of the question, therefore, we may expect to come upon some difference of opinion such as shall involve, on one side or the other, an error requiring to be combated. But, before proceeding to investigate this, let us take account of what has been ascertained. We have seen that the Vedāntis, in allowing the rank of Substantial Existence to Spirit alone, hold the opinion which one of the most pious and thought-

* We quote from the *Vedānta-paribhāṣā*, Chapter 2.

† Principles of Human Knowledge, § vii.

‡ Ibid. § xci.

§ Ibid. § xxiv. It must be remembered that Mind and Spirit, in Berkeley's language, mean the same thing.

|| Ibid. § lxxxviii.

¶ Ibid. § xxxiii.

** Ibid. § xxxvi.

ful of Christian bishops advocated, not as merely harmless, but, as a grand bulwark of the truth against the assaults of a debasing Materialism. Verily there seems to be anything but an obligation upon us to insist that the Vedānti should give up this philosophical belief, and accept at our hands, as something indispensable to his further progress, a term denoting "an unknown quiddity, with an absolute existence,"—a term which, Berkeley adds, "should be never missed in common talk. And in philosophical discourses [he goes on to say] it seems the best way to leave it quite out : since there is not, perhaps, any one thing that hath more favoured and strengthened the depraved bent of the mind towards atheism, than the use of that general confused term."*

THE RÁJÁ OF BENARES AND THE DOVE.

----->>> O <<<-----

Chased by a hawk, there came a dove
With worn and weary wing,
And took her stand upon the hand
Of KÁŚÍ's noble king.
The monarch smoothed her ruffled plumes,
And laid her on his breast ;
And cried, "No fear shall vex thee here,
"Rest, pretty egg-born, rest !
"Fair KÁŚÍ's realm is rich and wide,
"With golden harvests gay,
"But all that's mine will I resign
"Ere I my guest betray."
But, panting for his half-won prey,
The hawk was close behind,
And with wild eye and eager cry
Came swooping down the wind :
"This bird," he cried, "my destined prize,
"Tis not for thee to shield :
"Tis mine by right and toilsome flight
"O'er hill and dale and field.
"Hunger and thirst oppress me sore,
"And I am faint with toil :
"Thou shouldst not stay a bird of prey
"Who claims his rightful spoil.
"They say thou art a glorious king,
"And justice is thy care ;
"Then justly reign in thy domain,
"Nor rob the birds of air."
Then cried the King : "A cow or deer
"For thee shall straightway bleed,
"Or let a ram or tender lamb

* Third Dialogue, between Hylas and Philonous. We beg leave to remind the reader that we are not professing ourselves a follower of Berkeley, nor urging any one to adopt his views. We are simply concerned to show which of the Vedānta tenets by being Berkeleian, are not in any way anti-christian, and not therefore the points against which it were wise to direct our efforts. Hence we are at present under no engagement to satisfy the reader in regard to all the difficulties which Berkeley's theory may, at first sight, appear to give occasion for. More objections than were likely to have occurred to any single objector, Berkeley himself has anticipated and replied to. His treatises are open to all and are not voluminous.

"Be slain, for thee to feed.
"Mine oath forbids me to betray
"My little twice-born guest :
"See, how she clings, with trembling wings,
"To her protector's breast."
"No flesh of lambs," the hawk replied,
"No blood of deer for me ;
"The falcon loves to feed on doves,
"And such is Heaven's decree.
But if affection for the dove
Thy pitying heart has stirred,
Let thine own flesh my maw refresh,
Weighed down against the bird."
He carved the flesh from off his side,
And threw it in the scale,
While women's cries smote on the skies
With loud lament and wail.
He hacked the flesh from side and arm,
From chest and back and thigh,
But still above the little dove
The monarch's scale stood high.
He heaped the scale with piles of flesh,
With sinews, blood, and skin,
And when alone was left him bone
He threw himself therein.
Then thundered voices through the air ;
The sky grew black as night ;
And fever took the earth that shook
To see that wondrous sight.
The blessed Gods, from every sphere,
By INDRA led, came nigh ;
While drum and flute and shell and lute
Made music in the sky.
They rained immortal chaplets down,
Which hands celestial twine,
And softly shed upon his head
Pure Amrit, drink divine.
Then God and Seraph, Bard and Nymph
Their heavenly voices raised,
And a glad throng with dance and song
The glorious monarch praised.
They set him on a golden car
That blazed with many a gem ;
Then swiftly through the air they flew,
And bore him home with them.
Thus KÁŚÍ's lord, by noble deed,
Won Heaven and deathless fame ;
And when the weak protection seek
From thee, do thou the same.

Bhishma's Speech, Mahabharata, Anuśāsana Parva, Sect. 32.
Calcutta Edition, Vol. IV., p. 72.

FEED THE POOR.

If thou wouldst win the dear reward
Which only virtue earns,

Waste not thy wealth upon the lord
 Who gift for gift returns.
 Not with the rich thy treasures share ;
 Give aid to those who need ;
 And, with the gold thy wants can spare,
 The poor and hungry feed.
 Be sure that those who would receive
 Deserve and crave thy care ;
 And ponder, ere thy hands relieve,
 The how, and when, and where.

THE WISE SCHOLAR.

I hold that scholar truly wise
 Who schools his heart and lips and eyes :
 Who can as worthless clay behold
 The treasures of another's gold :
 Who looks upon his neighbour's wife
 As upon her who gave him life :
 Who feels as for himself for all
 That live on earth both great and small.

Quoted in the Hitopadeśa.

TO THE EDITOR OF THE PANDIT,

Queen's College, Benares.

SIR,

From the strictures on Colebrooke and Wilson's translation of the Sāṅkhya-kārikā and Bhāṣya, made by a correspondent in your October number, who lays so much stress on accuracy, one might fancy that he would at least make an accurate *beginning* of his own proposed translation of "the elementary works of all the Sanskrit philosophies." It is strange, however, to find that out of the twelve lines and a half he has translated of the Vedānta-Paribhāṣā, not less than six lines, either entirely or in part, are grossly mistranslated. The first line यदविद्याविलासेन भूतभैतिकसदृशः is rendered "Who (the Supreme Being) being acted upon by Ignorance, &c." Ignorance acting upon the All-wise Deity!—an insult to the Vedānta Philosophy. The line means 'By the disportment of the Ignorance (or Mysterious Power) of whom &c.' सच्चिदानन्दविग्रहं is rendered 'Whose body is the eternal source of wisdom and happiness.' Has the Brahma of the Vedānta a body? Say 'Whose body, or nature, is Eternal Joy and Thought (in their identity) or, in other words, 'Who is the Eternal Intelligence, all, Bliss.'

यदन्तेवासिपञ्चास्यैर्निर्गता भेदिवाराणाः (whose pupils, as lions, overthrew those elephants, the dualists) is nonsensically translated into 'Whose lion-like pupils (as it were) shot the tearing elephants.'

सर्वतन्त्रप्रवर्तकान् (the promulgator or teacher of all philosophical systems) the epithet of श्रीमद्देवदत्तनाथाख्यान is thoughtlessly rendered 'The author of all sciences.'

परिभाषा वितन्यते is incorrectly rendered 'I expand (this treatise, named) The Paribhāṣā,' since, though the verb तन् is literally represented by 'to expand' or 'to stretch,' the English verb 'to expand,' when employed in connection with a book, means to comment upon, or to clear the sense by explanations and illustrations.

The Vaidik text तदयमेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवासुर पुण्यचितो लोकः क्षीयते,* rendered absurdly thus: 'As those men who performed numerous religious acts here are destroyed, so also those who acquired virtue in another world are destroyed,'—means: 'As Life here (in this world) obtained by work (done in a former birth) is destroyed, even so is Life hereafter, attained by meritorious deeds (performed here) destroyed.'

I would pass over the blunders in English, but one, which is the least pardonable of all, deserves being exposed, viz., the use of a noun without a verb or governing preposition, such as that of the noun 'knowledge' in the second line of the second paragraph of the translation.

I may be allowed to say, in passing, that it amused me not a little to remark the confidence and complacency with which your correspondent refers to the exposition, printed in your September number, of the Vedānta, "in Sanskrit and in (his) own words," so remarkable for its grammar and sense.

In conclusion, while giving due credit to your correspondent for the interest, so rare among Hindu youths evinced by him in the learning of his forefathers, I would at the same time advise him to acquire a more tolerable acquaintance with the elements of Sanskrit and a fairer knowledge of English before he ventures to enter upon the study of Hindu Philosophy, and to undertake the translation into English of all its elementary works. I cannot help also remarking that your correspondent ought not to have suffered his superficial knowledge of Indian Philosophy and inability to understand English phraseology to betray him into the gross and laughable presumption of condemning every page of every translation from Sanskrit philosophy made by any European Scholar.

Yours faithfully,
 A. B.

* This may be also interpreted thus: "As, in this world, the whole set of things such as a harvest and the like, acquired by labour, is consumed, even so &c."

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be inserted at four annas per line.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 19.

Benares December 1st, 1867.

Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

अधुना सांख्यं प्रति कर्तृत्वमात्मनः साधयितुमाह ।

(७६) कृतं मया करोमीदं करिष्यामीति बोधतः ।

वेदप्रामाण्यतश्चाणोः कर्तृशक्तिस्त्रिकालगा ॥

कर्तृत्वं तावदिदं सर्वान्यकारकप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेन स्वा-
तन्त्र्यात्मकं शरीरेन्द्रियस्यन्दं प्राणादिप्रयत्नं च विदधत् सर्व-
मेव कृष्यग्निहोत्रादि दृष्टादृष्टफलं कर्म कुर्वदनुभूयमानमात्मनो
न विदधते, इति न शक्यते वक्तुम्. शरीरादिकारकान्तरप्रेरकत्वेन
प्रत्ययूपतयाध्यात्मं ज्ञातृत्ववदनुभवात्, नहि ज्ञातृत्वस्याध्या-
त्मस्वभावत्वेऽन्यदतः कारणमस्तीत्युक्तम्, "ज्योतिष्टोमेन स्व-
र्गकामो यजेत," इति विशिष्टाधिकारिकर्तव्यतोपदेशकत्वेन
श्रुतेर्भवद्विरुपि प्रमाणत्वेनाभ्युपगमात्, नचाकर्तुः पापाण्युलस्य
कार्यतोपदेशः प्रमाणतामासादयति, तत्प्रमाणान्यथानुपपत्त्या-
पि च नाविद्यमानं पुंसः कर्तृत्वमिति शक्यं वक्तुम्, विद्यमानं
च तच्चित्यात्मस्वभावत्वात् कृतं मयेत्यादि सर्वकालगतत्वेन
च परामर्शविषयत्वाज्ज्ञातृत्ववच्चित्यमभ्युपगन्तव्यम्, "ननु प्रकृ-
तेरेव कर्तृत्वं तदविवेक्षात् त्वात्मनि तदध्यारोप इति सांख्यः,"
यद्येवं ज्ञातृत्वमपि तस्या एवेति कृतं व्यतिरिक्तात्मवादेन,
"ननु प्रकृतेरस्याः कार्यकारणादिरूपायाः सर्वदेव ज्ञेयत्वेन
सिद्धेर्ज्ञातृत्वं नापपद्यत एव," यद्येवं कार्यत्वेनास्यास्तथैव सिद्धेः
कर्तृत्वमपि नापपद्यते, न, स्वकार्यविषयस्य प्रकृतेः कर्तृत्वस्या-
भ्युपगमात्, यदुक्तम्,

"प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारः" ।

इति, न जडत्वेनोपादानकारणत्वं तत्र तस्या न कर्तृत्वम्,
अन्यद्वि उपादानकारणत्वं स्वरूपान्यथाभावरूपं, जडत्वं तु
स्वभावतयैव परिणामित्वाद्यव्यभिचारि वीरदध्यादिष्वध्यक्ष-
सिद्धम्, अन्यच्च कर्तृत्वं हिताहितप्राप्तित्यागफललिप्सया स-
र्वान्यकारकप्रवृत्तिनिवृत्तिकरणेन स्वातन्त्र्यात्मकं चिद्वस्त्वव्य-
भिचारि स्वसंवेदनसिद्धम्, इति कर्तृत्वस्यापि तत्रासिद्धेर्ज्ञातृ-
त्वस्येवात्मधर्मतैवेति, तदुक्तम्,

"प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च कारकाणां य ईश्वरः ।

अप्रवृत्तेः प्रवृत्तौ वा स कर्ता नाम कारकः," ॥

इति, "ननु कर्तृत्वस्याबोधरूपत्वेन स्वसंवेदात्वासिद्धेर्ध-
टादेरिव नात्मधर्मता," यद्येवं नित्यत्वव्यापकत्वादेरपि तदु-
र्मत्वेन सिद्धस्यैव प्रसङ्गः समान इति नैरात्म्यम्, "न, तस्य
सवितृप्रकाशादिवत् तस्मादभेदेनैव सिद्धेरिति चेत्," तर्हि
दाहकत्वमिव सवितृप्रकाशाद्बोधात्मनः कर्तृत्वमविभिचमेव
स्वसंवेदनसिद्धमिति नातत्त्वभावम्, तदुक्तं मोक्षकारिकासु,

"सर्वज्ञानक्रियारूपा शक्तिरेकैव शूलिनः ।

क्रिया त्रिधा तु वामाद्या गीता व्यापारभेदतः," ॥

इति ॥

अपिच ।

(८०) स्यातां बीजैककर्तृत्वे कृतनाशाकृतागमौ ।

जगदुपादानकारणस्य प्रकृत्यात्मन एवैकस्य कर्तृत्वे पाका-
दिव्यापारेणोदमोदनादि कृतं मयेत्यात्मगतत्वेन कर्तृत्वतत्प-
रामर्शयोरभावप्रसङ्गः स्यात्, अकृतस्येव चोदनादेः कुतश्चि-
दिन्द्रजालिकोपनीतस्येवागम इति सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र

प्रतिपत्तिः स्यात्, ततो दृष्टेऽपि कर्मफले प्रत्यभिज्ञाभावप्रस-
ङ्गतोऽनुभवविरोधः ॥

अत्र पराभिप्रायमाह ।

(८१) परिणामप्रसङ्गश्चेत्,

पुंसः कर्तृत्वे परिणमेत, स्पन्दात्मकत्वात् कर्तृत्वस्य ॥

एतत् प्रतिपत्तिपति ।

(८२) न, मण्यादावदर्शनात्,

न स्पन्दात्मकं कर्तृत्वं, क्रियारूपत्वात् स्पन्दस्य, नच
क्रिया रूपं कर्तुः, अपितु तत्र शक्तत्वम्, अयस्कान्तमणेरिवायः-
स्पन्दजनने, इत्युक्तमस्माभिरन्यत्र,

“जडस्पन्दक्रियायां या शक्तिः सा कर्तृतात्मनः ।

व्याप्तेरस्पन्दरूपेण सिद्धायास्कान्तवत् स्वतः, ॥

इति, “ननु जडत्वात्मण्यादीनां कर्तृत्वमपरिणामित्वं च
सिद्धमेव, सत्यम्, शक्तत्वेनैव कारकत्वं न स्पन्दात्मकत्वेनेत्ये-
तावन्मात्रत्वात्, अतोऽपत्तेरपस्यादोषः । तदेवं “कर्ता च,
इत्येदपि प्रतिज्ञापदं व्याख्यातमिति ॥

तद्विद्यता यथाप्रतिज्ञातस्यात्मनो दर्शनान्तरनिराकरणेन
सम्यक् परीक्षां विधायाधुना मुक्तिमपि तथा परीक्षितुं यैर्मुक्तौ शि-
वसमत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यास्यात्मनः सर्वज्ञत्वादुत्पद्यत इत्यु-
च्यते तान् प्रतिपत्तिपति ।

(८३) ज्ञातं मया विजानामि ज्ञास्यामीति प्रबोधतः ।

चिकालविषया पुंसो बोधशक्तिस्तदापि सा ॥

यद्यत्र नास्ति तत् तत्रोत्पद्यताम्, आमलकादाविव पश्चात्
पीतत्वम्, अस्ति च पुंसस्त्रिकालविषयं ज्ञत्वादि प्रागपीति न
तत् तदोत्पद्यते, तदेव तु सर्वज्ञत्वमिति, उत्पत्तिमत्त्वे च
घटादेरिवानित्यत्वान्मुक्तेरनिर्मातः ॥

“ननु सर्वविषयं ज्ञानमधुनानुपलभ्यमानत्वात् तदोत्पत्त्यते,
इत्याह ।

(८४) ज्ञानशक्तिस्तु चिच्छक्तिः सा व्यक्ता ज्ञानमुच्यते ।

व्यक्तिरावरणापाये पुंशक्तेरर्थसंगमः ॥

ज्ञानशक्तिरेव चिच्छक्तिः, सा च वक्ष्यमाणाविद्याद्यावरणा-
पायेऽर्थप्रकाशनप्रवृत्तौ ज्ञानमुच्यते, नच ते ज्ञानतच्छक्तयोर्भेदः,
सर्वदैकरूपेण ग्राहकात्मनः संवेदनाचार्यभेदेन भेद इत्युक्तम्,
अतो न तस्योत्पादस्तदेति ॥

“कस्तर्हि बहुबहुवस्योर्विशेषस्तस्याः, इत्याह ।

(८५) भवे पाशोपरक्ता सा मुक्तौ पाशाभिभाविता ।

नियतार्था भवे मुक्तौ सर्वार्था व्यञ्जकाश्रयात् ॥

चतुर्पुस्तमोलक्षणस्येवावरणस्य सद्भावासद्भावकृतो विशेषो-
ऽस्याः, विषयाल्पत्वमहत्त्वात्मकोऽपीदानीं कलादेर्मुक्तावीश्व-
रात्मनश्च व्यञ्जकस्याल्पत्वमहत्त्वकृतो नतु स्वरूपभेदकृत
इति मुक्तौ ज्ञानक्रिययोः सर्वविषयत्वस्याभिव्यक्तेरीश्वरसमत्वं
नतूत्पत्तेरिति ॥

“अथ त्रिकालविषयमेव चैतन्यं पुंसः प्राज्ञेयत इति,
तत्राप्याह ।

(८६) त्रिकालविषयं पुंसश्चैतन्यं यदि नेष्यते ।

कालादेरिव भेदस्तु ततस्तस्य प्रसज्यते ॥

सर्वस्यास्य मेयराशेः कालत्रयेण व्याप्तत्वात्, तस्य च
पूर्वापरादेरिव संबन्धिरूपत्वेनान्यतरग्रहणे ग्रहणासंभवात्
तद्व्याप्यस्याप्यस्य मेयस्यासिद्धेः कालकलादेर्मायीयस्येवाज्ञत्वं
पुंस इत्यवश्यं त्रिकालविषयं प्रागपि तस्य चैतन्यमभ्युपगन्त-
व्यम्, ततो मुक्तौ तस्याभिव्यक्तिरेव युक्ता नेत्युत्तिरिति ॥

“पाशुपतास्तु मुक्तस्येश्वरगुणसंक्रान्तेस्तत्समत्वमाहुः, “अ-
न्ये पुनरीश्वरगुणावेशादूताविष्टपुरुषवदिति, तान् प्रत्याह ।

(८७) विशेषः शक्तितश्चेति नान्योऽसौ पतिशक्तिः ।

क्रियाशक्तिर्यतोऽर्थानां दृष्टा या चिद्वतामपि ॥

प्राक्तनयेन मुक्तस्यायं सर्वज्ञत्वादिलक्षणे विशेषः परमे-
श्वरशक्तिश्च इत्ययमपि पक्षो न युक्तः, येनान्योऽसावात्मा
ताभ्यः शक्तिभ्यां भिन्नचेतनत्वेन पूर्वसिद्धेः क्रियाशक्तिस्तस्या-
पीत्युक्तम् ॥

किमत इत्याह ।

(८८) संज्ञानं भवतोऽप्यन्तस्तत्त्वसंज्ञमनश्चरम् ।

संस्कृतेः प्रतिपक्षः स्यात् संविदश्चाप्यसंभवात् ॥

तथाप्येतदन्तःसंविज्ज्ञानात्मकं ज्ञत्वकर्तृत्वरूपमात्म-
त्वाख्यमविनश्वरं तन्मुक्तौ संस्काराद्भेदोः प्रतिपक्षः स्यादश्वरं
भवेत्, संसारभाविन्या अपि संविदोऽस्याः क्रियायाश्चाभावात्
एतदुक्तं भवति, यत् तत्संसारावस्थायां तस्यात्मीयं ज्ञत्वकर्तृ-
त्वमभूत् तन्मुक्त्यवस्थायामपि यद्यस्ति, अमुक्त एव तदा, इति
किमीश्वरगुणसंक्रान्त्यादिना कल्पितेन, अथ विनष्टमित्युच्यते,
न तर्हि नित्यः पुरुषो ज्ञत्वकर्तृत्वयोर्विनाशात् तद्व्यतिरेकेणा-
न्यस्य पुंसोऽसंवेदनाच्च, इति स्वागमविरोधः ॥

सर्वागमविरोधश्चात्रेत्याह ।

(८९) महाज्ञानेषु सर्वेषु नित्याणोर्भाषिता चितिः ।

सर्वागमविरोधित्वात् तदस्यैव न युक्तिमत् ॥

नहि द्रष्टुर्दृष्टमेतुर्वा मतेः परिलोपो विद्यत इत्यागम-

निरस्तोऽयं पक्षः यदुक्तम्,

“एकस्य प्रतिभातस्तु कृतकाच्च विशिष्यते,” ।

इति ॥

युष्मदागमसिद्धेऽयमर्थो भविष्यतीत्याह ।

(६०) सर्वज्ञानक्रियाव्यक्तिमुक्तेः शैवेऽपि भाषिता ।

साध्येवं युज्यते पुंसां नित्ये ज्ञानक्रिये यदि ॥

यदुक्तं श्रीमद्भारवे,

“सर्वज्ञः सर्वकर्ता च शिवः शक्तिसमन्वितः,” ।

इत्यादि, विस्तरेण च संक्रान्तिपक्षनिरासः परमोक्षनिरास-
कारिकास्वाचार्येण दर्शित इति तत एवावधार्यः ॥

“योऽपि बुद्धिसुखदुःखिच्छाद्विषयव्यवधर्मधर्मसंस्काराणां
नवानामात्मगुणानामत्यन्ताभावो मोक्ष इति नैयायिकवैशेषि-
कैरुच्यते,” “यश्च प्रकृतिवियोगो मोक्ष इति सांख्यैरुक्तः,” सो-
ऽप्युक्त इत्याह ।

(६१) न ज्ञानरहिते मोक्षे तदुपाये प्रवर्तनम् ।

नहि कश्चित् पदार्थो मोहसिद्धौ प्रवर्तते ॥

सर्वा हि प्रेक्षापूर्वकारी हिताहितयोः स्वरूपं निरूप्य त-
त्प्राप्तित्याग्य साधनविशेषे प्रवर्तते, न व्यसन्नित्या, न च
स्वात्मनो ज्ञाननाशो मूर्च्छाद्यवस्था पापाणादित्युक्तं कस्य-
चिदनुमत्तस्य हितत्वेनावभासते, इति न कस्यचिदपि तदु-
पायभूते शास्त्रादौ प्रवृत्तिरूपपक्षत इत्यनर्थकमेव तत्, “ननु
निद्रायां प्रवृत्तिर्दृश्यत एव,” सत्यम्, स्वप्नप्रत्ययरूपत्वात् तस्या
न दोषः, यदाहुः, “वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः,” “प्रमा-
णविपर्ययविकल्पनिद्रासृत्तयः,” इति, सुषुप्तात्मकत्वेऽपि धा-
तुसाध्यादिजनितशरीरपुष्पात्मकान्तरस्पर्शहेतुकसुखदुःखात्युप-
लम्भात् सुखमहमस्वाप्समित्यादि परतः परामर्शात् प्राणप्रे-
णादिप्रयवविशेषयोगाच्चास्याः प्रत्ययरूपतैव, यदाहुः,

“प्रेरणाकर्षणे वायोः प्रयत्नेन विना कुतः,” ।

इति ॥

“नन्वत्यन्तदुःखाभितप्तानां भृग्वन्यनशनाम्बुभिर्मरणं दृ-
श्यते,” इत्याह ।

(६२) दुःखनाशाय नो युक्तं सुखं दुःखान्वितं वरम् ।

तेषामपि न दुःखनाशायैव तपसि तस्मिन् प्रवर्तनम्, अपितु
तस्मात् तपसो विशिष्टमामुत्रिकं सुखात्मकमपि फलमनुभ-
वितुम्, आगमतस्तथा प्रतीतेः, इति वरं संसारोऽस्मान्मोक्षात्, न
त्वज्जत्वम्, अपुरुषार्थत्वादप्रवृत्त्यङ्गं मोक्ष इत्यभ्युपगम्य चैतदु-
क्तम्, नत्वात्मस्वभावत्वात्, नित्यत्वव्यापकत्वयोरिव ज्ञानस्या-
भावो ब्रह्मणापि शक्यः कर्तुमित्युक्तं प्राक् ॥

“प्रदीपनिर्वाणवादिनस्तु शाक्याः सर्वे विज्ञानवासना
साक्षात् पारंपर्येण चाविद्यानृष्णानुबन्धित्वादुःखात्मिकैव, नतु
कदाचिदपि सुखरूपा, इति सर्वदुःखवासनाविच्छेदायैव प्रवर्त-
मानाः कारणनिवृत्तिद्वारेणार्थात् कार्यात्मनः स्वज्ञानसंतानस्य
परनिर्वाणाय मुमुक्षवः पर्यवस्यन्ति, अतः शून्य एव मोक्ष
इत्याहुः,” तान् प्रत्याह ।

(६३) वासना सर्वदुःखं स्यान्न भवदृशं विना ।

युष्मदृशं नित्यतिरेकेण कस्यान्यस्यैतत् सौभाग्यं यद्वचकाले
सर्वदुःखं शून्यस्त्वत्यन्ताभावो मोक्ष इति प्रत्यक्षानुमानवाधि-
तोऽयं पक्षः प्राक् प्रतिपादित इत्युपहासः, अनेकजन्मदुःखानु-
भवतत्परित्यागक्षैरपि लोकायतफलस्येव भवतां प्राप्यत्वात्,
तदुक्तमाचार्येण परमोक्षकारिकासु,

“मूढानां ज्येष्ठमल्लास्ते येषां स्वात्मा विनश्यति,” ।

इति, एष च प्रसङ्गो वेदान्तविदां पाञ्चरात्राणां च समा-
नः, तैरपि ब्रह्मणि नारायणाख्यायां च परस्यां प्रकृतौ जीवा-
त्मनां लये मुक्तिरभ्युपगता यतः तस्मात् प्रोक्तनयेन सर्वज्ञ-
त्वमनु कर्तृत्वाभिव्यक्तिरेव परपुरुषार्थभूतो मोक्षोऽभ्युपगन्तव्यो
नान्योऽसद्भावादिति ॥

“यदि मुक्तेः प्रागप्यस्ति पुंसः सर्वज्ञत्वादि ततः कथं कार्यं
न करोति,” इत्याह ।

(६४) सर्वदा सर्वभावेण पुंशक्त्योरप्रवृत्तितः ।

सिद्धमावरणं चान्यत् कर्माख्याद्वयवन्धनात् ॥

प्रमाणान्तरेण सिद्धसत्ताकस्य सूर्यमणोन्दिद्यादेरर्थस्यावर-
णकृतः कार्यानुपयोगः सिद्ध इति प्रागपि सिद्धसत्ताकस्य सर्व-
ज्ञत्वादेरावृत्ततां कार्यानुपयोगोऽनुमापयतीत्यावरणसिद्धिः,
तच्च न कर्म, अपितु कर्माख्याद्वयनादन्यत्, इत्युक्तं स्वायं-
भुववृत्तावाचार्येण,

“यद्यशुद्धिर्न पुंसोऽस्ति सक्तिर्भागेषु किञ्चिता,” ।

इति, अत्रान्तरं तत एवावधार्यम् ॥

भवबन्धनादप्यन्यदविद्यात्मकं मलाभिधानमित्युक्तं त-
त्रैव, “कर्मतश्च शरीराणि,” इत्यादिना, “किं तद्वयवन्धनम्,”
इत्याह ।

(६५) बन्धनानि गुणान्तानि सांख्यादौर्भाषितान्यथ ।

प्रधानादीनि चान्यानि शैवैरेवोदितानि तु ॥

भूततन्मात्रेन्द्रियाहंकारबुद्धिगुणपर्यन्तानि तावत् सांख्या-
दिदर्शनान्तरप्रसिद्धान्येवास्माभिरप्युच्यन्ते, अथानन्तरं गुणका-
रणं प्रधानं तदादीनि रागविद्याकलान्तानि दर्शनान्तराप्रसि-
द्धानि शैव एवोच्यन्ते, यदुक्तं सृष्टिक्रमेण,

“ततोऽधिष्ठाय विद्देशो मायां स परमेश्वरः ।

क्षोभयित्वा स्वकिरणैरसृजत् तैजसीं कलाम्, ॥

“कलातत्त्वाद्वागविद्धे द्वे तत्त्वं संभूवतुः ।

अव्यक्तं च ततस्तस्माद् गुणांश्चाप्यसृजत् प्रभुः, ॥

इत्येतानि तत्त्वभूतभुवनात्मकानि भवबन्धनानि ॥

“अथ किमागमेनैवैतानि दर्शनान्तरेऽप्यसिद्धानि भवतां सिद्धानि नानुमानेनापि, इत्याह ।

(६६) यः प्रोक्तः कापिलैरन्यायो जगद्गोणत्वसिद्ध्ये ।

आगमानुगृहीतत्वाद्यायः साधु स एव हि ॥

येनैव सांख्यैरचैतन्ये सत्यनेकत्वाद् बुद्ध्यादीनां घटादीनामिव कारणपूर्वकत्वानुमानेन गुणाः कारणमवस्थापिताः, तेनैव गुणानामचैतन्ये सत्यनेकत्वादव्यक्ताख्यं कारणमव्यक्तरागविद्यानां कालकलानामपि प्रतिपुरुषं भिन्नानां मायास्माभिः साध्यते, इत्युक्तं भोगमोक्षे,

“गुणानां कार्यतासिद्धौ यो हेतुरभिधास्यते ।

स चित्यादिकलान्तानां योज्यः कारणसिद्ध्ये, ॥

इत्यभिधाय,

“अचैतन्ये त्वनेकत्वसंख्यासंबन्धहेतुतः ।

तेषां कारणपूर्वत्वं सिद्धं बुद्धिघटादिवत्, ॥

इति, यथा चायं न्यायो न सांख्योपज्ञ एव, अपितु, अस्मदागमपरिदृष्टोऽपि, तथा दर्शितमाचार्येण रौरववृत्तौ,

“रागविद्याकलाव्यक्तगुणबुद्धिसमुद्भवम्, ॥

इत्येतत्सूत्रव्याख्यायाम्, तत एवावधार्यम् ॥

“ननु च परैः पुरुषाविद्यापरमाखाद्यन्यकारणजन्यत्वेऽस्य जगतो न्यायोऽन्यः प्रोक्त इति विरुद्धाव्यभिचारोव सत्प्रतिपत्तत्वादयं न्यायाभासः, इत्याह ।

(६७) अन्यकारणजन्यत्वे न्यायो य उदितः परैः ।

सर्वागमविरुद्धत्वान्न्यायाभासः स उच्यते ॥

यथा हि पुरुषादीनां चेतनत्वेन परिणामासंभवादविद्यायाश्चावस्तुत्वात् परमाणूनां वा चैतन्ये सत्यनेकत्वतः कारणान्तरपूर्वकत्वेन नित्यत्वासंभवाच्च जगत्कारणत्वमित्यनेनानुमानेन,

“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णं बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको नृपमाणाऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः, ॥

इत्यद्विदेतिहासपुराणादिभिश्चागमैर्बाधितत्वादयमेवान्यकारणजन्यत्वन्यायो न्यायाभासो न पूर्वप्रशितः, यथोक्तं भोगमोक्षे, तत एवावधार्यम्, ततश्चाप्रतिपत्तत्वादस्य सांख्यन्यायस्य न विरुद्धाव्यभिचारिण इव न्यायाभासता, अपितु

सम्यग्हेतुतैवेति ॥

“ननु सुखादीनामात्मगुणत्वेन प्रकृतिधर्मत्वासंभवाद्यथा गुणकारणतासिद्धौ जगतोऽस्य सुख्याद्यन्वयादिति सांख्योक्तो हेतुरसिद्धत्वाच्यायाभासः, तथायमपि भविष्यतीत्याह ।

(६८) सुखाद्यन्वयभावो हि नासिद्धः कापिलोदितः ।

भोग्यत्वादूपवद्यस्मात् पुंगुणा न सुखादयः ॥

यो यः कदाचित् प्रकाशते यथाज्ञत्वादि, कदाचित् सुखं कदाचित् दुःखं रागादयश्च कदाचित् प्रकाशन्ते, इति न तेऽप्यात्मगुणाः, किंतु प्रकृतिस्वभावा एवेति नासिद्धत्वादस्यापि हेतोर्न्यायाभासत्वमिति कुतोऽन्यस्याप्यस्य भवेत् ॥

“अथ सांख्यप्रद्वेषात् कारणान्तरकल्पनया विना दुःखमास्यते भवद्विः, तदान्वेवं तदित्याह ।

(६९) कारणान्तररूपौ वा यावच्छैवे प्रभाषितम् ।

कलादि कार्यजातं तु संस्थाप्यं तावदेव हि ॥

तदापि सांख्याभ्युपगमेनास्माभिरधिकं मायाख्यं कारणं कलादिगुणान्तस्य कार्यजातस्योक्तमिति नान्यद् व्यवस्थाप्यं प्रमाणाभावादिति ॥

अतश्चेदमर्थसिद्धमित्याह ।

(१००) एवं कृते कृतं विद्धि सर्वागमसमर्थनम् ।

अन्यथा क्रियमाणे तु शुष्कतार्किकता भवेत् ॥

आत्मनि हि व्यवस्थापिते सर्वे एव वेदादिरप्यागमः समर्थितो भवति, तस्य हि “आत्मा ज्ञातव्यः, इत्यादेरध्यात्मरूपस्य “ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः, इत्यादेश्च कर्मकाण्डात्मनः सर्वस्यात्मार्यत्वात्, तदसमर्थने तु नास्तिकपक्षाश्रयतः सर्वस्यागमार्थस्योपेक्षितत्वाद्बौद्धलौकायतादेरिव शुष्कतार्किकतैव प्रमाणबाधिताभ्युपगता भवेदिति ॥

नरपरीक्षापसंहारायेश्वरपरीक्षापक्रमाय च श्लोकः ।

(१०१) पुमानित्थं समाख्यातः शंकरं वचिं साम्राजम् ।

यतः स भगवान् पुंसां विधाता भोगमोक्षयोः ॥

पुरुषसिद्धिपूर्विका हीश्वरसिद्धिरित्युक्तम्, अत्र हेत्वन्तरं, यतः स एव पुंसां भोगमोक्षयोः कर्ता, ततः पुरुषपरीक्षापूर्वं तस्य परीक्षति, अत एव भोगमोक्षोपीश्वरपरीक्षा संक्षेपतो विहिता, अत्र तु विस्तरेणेत्यपौनरुक्त्यम् ॥

इति नारायणकण्ठसूनाभट्टरामकण्ठस्य हृत्तो

नरेश्वरपरीक्षाप्रकाशे नरपरीक्षा, प्रथमं काण्डं

समाप्तम् ॥ १ ॥ :: ॥ :: ॥

॥ अथ नरेश्वरपरीक्षायाः,

द्वितीयं प्रकरणम् ॥

अथ पुरुषपरीक्षानन्तरमीश्वरपरीक्षा, “ननु युक्तमेतत् तन्नान्तरीयाणां वक्तुम्, इह तु ज्ञत्वकर्तृत्वस्वभावे पुंस्यावरण-
भावाभावाभ्यां सवितरीवालम्पमहाविषयत्वे स्वसंवेदनयोग्य-
तानुमानाभ्यां पूर्वाक्तरीत्या प्रतिपादिते स्वल्पमहतोरीश्वरयोः
सिद्धिः स्थितैव, ज्ञत्वकर्तृत्वरूपत्वादीश्वरस्येति, किमन्यथा
तत्परीक्षया, सत्यमेतत्, जगद्वेतुभूतानादीश्वरपरीक्षा त्विय-
मन्यैवेत्यविरोधः, तथाहि “न तावदसावस्मदादीनामात्मवत्
स्वसंवेदनप्रत्यक्सिद्धः, भिन्नात्मरूपत्वेन तस्य ततोऽन्यत्वात्,
न ह्यात्मनां स्वसंवेदनमात्राः संकीर्यन्त इत्युक्तम्, नापीन्द्रि-
यप्रत्यक्षेण, परस्परस्वभावादेवेन्द्रियातीतत्वेन तेषां सिद्धेः,
तच्छरीराणामिन्द्रियानतीतत्वसिद्धावपि विशिष्टज्ञानक्रिया-
त्मनोरीश्वरैरतयोः सिद्धेः, यदाहुर्जैमिनीयाः,

“नच कौशिकसौ ज्ञातुं कदाचिदपि शक्यते ।

स्वरूपेणोपलब्धेऽपि स्रष्टृत्वं नावगम्यते ॥

नच तद्वचनेनैषां प्रतिपत्तिः सुनिश्चिता ।

अस्रष्टापि ह्यसौ ब्रूयादात्मैश्वर्यप्रकाशनात्, ॥

इति, किंतु कार्यव्यवहारादेः कुम्भकारादिरिव सोऽपि
स्वकार्याज्जगत्त्वत्वाद्देतेरनुमेय इति दर्शयितुं येन कदाचि-
दनीदृशं जगदिति वदद्भिर्जैमिनीयलौकायतैर्जगच्चित्यत्वाभ्यु-
पगमेनास्य हेतोरसिद्धत्वमुद्घात्यते, तांस्तावत् प्रतिक्षेपमाह ।

(१) द्वादेः सावयवत्वेन कुम्भवत् कार्यता मता ।

यत्र यत्र सावयवत्वं तत्र तत्र कार्यता, यथा घटादौ,
यत्र तु कार्यत्वं नास्ति, तत्र सावयवत्वं नास्ति, यथात्मादौ,
सावयवत्वं च सर्वस्यैव पृथिवीपर्वतादेः सनभश्चक्रस्य दृष्टां-
जन्मनो जगतः, अतः कार्यत्वमेव न नित्यत्वमिति वक्ष्यमा-
णस्य हेतोर्नासिद्धता, अत्र चोपादानकारणवत्तैव जगतः
साध्येति दर्शयति ॥

“यद्येवमिन्द्रियपरमाण्वादेर्जगद्भागस्य सावय-
वत्वासिद्धेर्भागासिद्धोऽयं हेतुः, इत्याह ।

(२) अचेतन्ये त्वनेकत्वादज्ञातप्रोक्तधर्मणः ।

प्रोक्तः सावयवत्वाख्यो धर्मो यस्यासौ प्रोक्तधर्मो, अज्ञात-
श्चासौ प्रोक्तधर्मो चेति, अत्र च रक्तः पटो न भवतीति न्या-
येन विशेषणांशसंचारित्वाविषयस्य प्रोक्तधर्मविषयमेवाज्ञानं
न धर्मिण्यपीत्यर्थाद्गम्यते । तस्याज्ञातप्रोक्तधर्मोऽसिद्धपूर्वा-
क्तसावयवत्वादिधर्मस्येन्द्रियपरमाण्वादेरपि जगद्भागस्याचेत-

न्ये सति प्रतिपुरुषं भेदेनानेकत्वाद् वृत्तवटादेरिव कार्यता
मतेति संबन्धः, अचेतन्येऽपि सति चित्रपटादेरिव चित्राव-
यवयुक्तस्य त्मादेर्जगतोऽस्य सौगतैरेकत्वेनाभ्युपगमादस्य हेतो-
रसिद्धत्वमिति पूर्वा हेतुः, ततश्च हेतुद्वयेन सावयवनि-
वयवात्मकं सर्वमेव जगदुपादानयुक्तं सिद्धम्, अतो न भागा-
सिद्धता, इति न कदाचिदनीदृशं जगदिति पक्षोऽनुमाननिराकृत
इत्यर्थः, “नच सामान्यादिभिर्व्यभिचारः, तेषामपि पक्षीह-
तत्वात्, “नाप्यस्य न कदाचिदनीदृशं जगदित्यभ्युपगमस्य
प्रयोजनमस्ति, एवमपि भगवतो भूतेश्वरस्य हेत्वन्तरेणाधि-
ष्ठातृतया सिद्धेः, यदुक्तम्,

“इदं भूतमयं विश्वमभश्यदुचितस्थिति ।

स्थितेर्व्यनक्ति चिद्रूपं हेतुं जीवच्छरीरवत्, ॥

इति, किंच न प्रतिज्ञामात्रादर्थसिद्धिरित्यत्र हेतुर्वक्तव्यः,
“ननु पृथिवीपर्वतादि जगच्च कदाचिदनीदृशम्, उत्पत्त्यभावयो-
रदर्शनात्, तथात्वे वा प्रमाणाभावात्, आत्मवत्, इत्यत्र हेतु-
रस्त्येव, नासिद्धत्वात्, नहि कल्पाद्यन्तर्भाव्युत्पत्तिविनाशाद-
र्शनमधुना सिद्धम्, अस्मदादेः प्रतिज्ञार्थैकदेशश्च तथाभूतैर्ह-
त्वादिभिरनैकान्तिकश्चेति, “एतेन स्थित्येकस्वभावत्वादद्य-
वदित्येवमादयोऽपि हेतवः प्रत्युक्ताः, “योऽपि कर्तुरस्मरणाद्
वेदवदिति हेतुश्च्यते, सोऽप्यस्माकमसिद्धः, “द्यावापृथिवी
जनयन् देव एकः, इत्यागमविबुद्धश्च, दृष्टान्तश्चायं साधन-
धर्मोऽसिद्धः, वेदस्य रचनापूर्वकत्वेनाभिनवकविवरचितवाक्य-
वदकर्तृकत्वासिद्धेः, इत्यलमसिद्धरूपस्यासन्निरासैरिति, “ननु
संनिवेशवशतः कस्यचिचित्यत्वाशङ्का केन वार्यते, धूमा-
देर्वह्नादिभ्योऽन्यतो भावशङ्केव संबन्धग्राहकात् प्रमाणादे-
वेति वक्ष्यामः । प्रोक्तं च भवद्विरपि,

“वत्सेतते हि यो मोहादज्ञातमपि बाधकम् ।

स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा त्रयं व्रजेत्, ॥

इति ॥

“ननु धात्रसिद्धोऽयं हेतुः, यतो मूलपृथक्त्ववादिभिः सांख्य-
भेदैः पृथिव्यादीनि तत्त्वानि नित्यानीष्यन्ते, तदन्तर्गताश्च
भवन्तः, इत्याह ।

(३) तत्त्वादि भुवनान्तं तु बालादिचान्तमीरितम् ।

शेवैः कार्ये हि तज्ज्ञातं कुम्भवन्न स्वभावतः ॥

उपादानादि तस्येष्टं विमतिः कर्तृकारके ।

अतः स साध्यतेऽस्माभिस्तत्कर्ता शंकरः स्फुटम् ॥

न केवलं परसिद्धं पृथिव्यादेव यावत् सर्वमेव तत्त्वभाव-
भूतभुवनात्मकं पृथिव्यादि कलामान्तं जगदस्माभिर्वृत्तघटादि-

वदेव कार्यमिष्यते, “हि, इति, यस्मात् तस्योपादानकारणं माया, आदियहणात् सहकारिकारणं कर्म प्रोक्तम् । अतो न मूलपृथक्त्ववादिभिरिव तत् स्वभावतो नित्यत्वेनास्माभिरिष्यते, अपितु मूलैकत्ववादितया घटादिवत् कार्यमेवेति, न वाद्वसिद्धता, ततश्चोभयवादिसिद्धादस्माद्धेतोर्वैत्यमाणनयनेश्वर एव साध्यः ॥

कथमित्याह ।

(४) अदृष्टकर्तृकार्यादि कार्यं प्रज्ञावता कृतम् ।

कुम्भवत्,

यद्यत् कार्यं तत् तद्विशिष्टज्ञानक्रियायुक्तकर्तृपूर्वं दृष्टम्, यथा घटादि, कार्यं च तनुकरणभुवनादादृष्टकर्तृकं सर्वमेव जगत् प्रतिपादितम्, तस्मात् तदपि विशिष्टज्ञानक्रियात्मककर्तृपूर्वकं सिद्धमिति, यस्तस्य कर्ता स परमेश्वरः सिद्धः, “अत्राहुः कार्यत्वस्य कर्तृपूर्वकत्वरूपत्वात् प्रतिज्ञार्थैकदेशोऽयं हेतुरिति, तदयुक्तम्, सांख्यसौगतेः कार्यत्वाभ्युपगमेऽपि जगतः कर्तृपूर्वकत्वानिष्टे, अत एवोपादानकारणवत्तैवात्र कार्यता विवक्षितेति दर्शितम्, “नाप्यनन्वयः, दृष्टकर्तृकेषु कार्येष्वनन्वयसिद्धेरदृष्टकर्तृकमेवात्र पक्षीकृतम्, “यस्त्वाह किमनेनानुमितानुमानेन, सावयवत्वादित्ययमेव हेतुः कर्तृपूर्वकत्वसिद्धौ कस्माच्चोपादीयत इति, सत्यम्, उपादीयेत यदि तावन्मात्रस्यैव जगतस्तत्साधयितुमभिप्रेतं स्यात्, निरवयवस्याप्यभिप्रेतमिति नैवमुपात्तम् ॥

नचात्र गृहान्तः प्रविश्य सूर्यरश्मिपूपलभ्यमानैस्त्रसरेणवादिभिरनैकान्तिको हेतुः, अदृष्टकर्तृपदेन धर्मिणो विशेषितत्वात्, इत्याह ।

(५) नाविपक्षत्वादनेकान्तस्त्रसादिभिः ।

विपक्षे हि हेतुर्वर्तमानो नैकान्तिकः प्रमेयत्वादिः, नचात्र त्रसादयः, आदियहणात् सिकतोपलादयो विपक्षाः, तेषामप्यदृष्टकर्तृपदेन पक्षीकृतत्वात्, अपित्वात्मादय एव, संदिग्धो हि धर्मः साध्यो न सिद्धो बाधितो वा, यदुक्तं भवद्विरपि,

“संदिग्धे हेतुवचनाद् व्याप्नो हेतुरनाश्रयः, ॥

इति, अदृष्टकर्तृकेषु च सर्वेष्वेव कार्येषु कर्तृपूर्वकत्वम्, तत् साधकवाधकप्रमाणाभावात् संदिग्धम्, परस्येति हेत्वभिधानविषयत्वात् त्रसादिष्वपि वास्तवपक्षत्वयोगात् साध्यमेव, इति ते विपक्षीकृता नतु व्यभिचारिभयेनेति, नच पक्ष एव व्यभिचारविषयः, धूमादन्यनुमानादावपि तथा प्राप्तेः सर्वानुमानाभावप्रसङ्गः, निश्चितसाध्याभावश्च वास्तवो विपक्षः, नच त्रसादिषु केनचिदपि प्रमाणेनाकर्तृपूर्वकत्वं निश्चि-

तमिति कुतो विपक्षता, कर्तुरदर्शनमात्रस्यात्सममठकूपादिभिर्यभिवचारात्, “कूपादाविव त्रसादिषु न कदाचिदस्माभिः कर्ता दृष्ट इति चेत्, अत एवास्मदाद्यगोचरोऽसावावेशादोपिशाचादिवत् तत्र संभाव्यमानः प्रमाणेन विना नास्तीति न शक्यते निश्चेतुमिति संदिग्ध एव, ततस्त्रसादिष्वविपक्षतां क्षपयितुं न निवारयितुं शक्यः, तर्हि तृणलतादीनां दृश्यमानेष्वेव पृथिव्यादिभ्यो हेतुभ्यो जन्मदृष्टेरदृष्टकर्तृन्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गादत्र विपक्षत्वमिति तैरनेकान्तः, यदाहुः,

“येषु सत्सु भवत्येव यत् तेभ्योऽन्यस्य कल्पने ।

तद्वेतुत्वेन सर्वत्र हेतुनामनवस्थितिः, ॥

“शस्त्रौषधादिसंबन्धश्चैत्रस्य व्रणरोहणे ।

असंबन्धस्य किं स्थाणोः कारणत्वं न कल्प्यते, ॥

इति, “कथं तर्हि तेऽपि कदाचिच्च भवन्ति, सहकारिणो वर्षातपादेरभावात्, “तस्यापि कथमभावः, “नन्वदृष्टवशात्, तर्हि तृणादीनां दृष्टेष्वेव कारणेषु सत्सु भावो न सिद्ध इत्यदृष्टस्याप्यप्रतिषेधाच्च विपक्षता, “नन्वदृष्टं कर्मैवास्माभिरिष्यत इति चेत्, न, विशेषे प्रमाणाभावात्, अदृष्टस्य पिशाचादेः कर्तुरभ्युपगमाद् हेतुर्कर्तृश्च क्वचिद्वैवतात्मानः, यदुक्तम्,

“येऽपि तन्त्रविदः केचिन्मन्त्रान् कांश्चन कुर्वन्ते ।

प्रभुप्रभावस्तेषां स तदुक्तं न्यायसिद्धितः, ॥

इति, “तस्यात्रापि संभवाच्चैव पिशाचादिरस्तीति जैमिनीयः, यदाहुः,

“प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न विद्यते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणाता, ॥

इति, तदयुक्तम्, प्रमाणनिवृत्तावप्यत एव भावासिद्धेः भूनिहितद्रव्यवत्, नचात्रापि प्रमाणं नास्त्येव पुरुषमात्रासंभविनोऽतीन्द्रियार्थस्याविसंवादिनस्तदानीं तत्र ज्ञानस्य सिद्धेः, “तदपि कर्मवशात् तदानीं पुंस आविर्भवतीति चेत्, युक्तम्, यदि तस्य तदाविर्भूतं भवेत्, सत्युपसृतेस्तदानीं मूढवेदन एव सिद्धः, नहीदं मम ज्ञानमिदं नेत्यत्र स्वानुभवव्यतिरेकेणान्यत् प्रमाणमस्ति, नापि गच्छतस्तृणादिज्ञानस्येव तस्य भवतोऽप्यनुपलक्षणं युक्तम्, निश्चयात्मकत्वात्, यदाहुः

“नच निश्चयविज्ञानं स्वात्मनैव न विद्यते, ॥

इति, ततः पुरुषवेदनानुपवेशाद्वैवदत्तादिज्ञानवत् ततोऽत्यन्तभिन्नं तत्संविन्नोहकर्तृस्तदानीं कस्यचित् सातिशयस्य पिशाचादेस्तज्ज्ञानमिति कार्यतोऽभ्युपगन्तव्यम्, न कर्मणां जडत्वादिति न पिशाचादेरस्मदाद्यगोचरस्यापि तत्र कर्तुरभावः, “ननु तथापि कर्मणस्तत्र हेतुत्वमस्त्येव, किमतः, कर्तुरदृष्ट-

स्यापि संभवात् तृणादावदृष्टकर्तृपूर्वकत्वसंशय इति न विप-
चता, अपितु प्रोक्तनयेन वास्तवं पक्षत्वमेवेति । न च कर्मणो-
ऽपि कृष्यादेरिव चेतनानधिष्ठितस्य कार्यजनकत्वमिति वक्ष्या-
मः । तत् तृणादीनां दृष्टहेतुत्वेऽपि परैरदृष्टकार्यत्वेनोपग-
मात् प्रत्युतात्र सपक्षत्वमिति मत्वात्र सादिभिरिव विपच-
त्वाशङ्कया नैकान्तिकत्वं परिहृतमाचार्येण नतु तैरपीति ॥

“नन्वसिद्ध एवायं हेतुः”, इति पराभिप्रायमाह ।

(६) धीमत्कृतं तु यत् कार्यं दृष्टं तस्यैव दर्शनात् ।

धीमतोऽनुमितिर्युक्ता देहादेर्न विपर्ययात् ॥

यदेव हि यस्य कार्यत्वेन सिद्धं तदेव तस्यानुमापकं न
कार्यमात्रम्, धूमादीवाग्यादेः, न शकटादिविशिष्टमेव घटपट-
प्रासादनगरादि कार्यं कर्तृजन्यं सिद्धमिति, तत एव विशिष्ट-
ज्ञानादात्मकर्तृनुमानं युक्तम्, नतु कार्यशब्दवाच्यत्वे तद्विजा-
तीयात् तनुभुवनकरणादेः कार्यान्तरात् तत्र तत्कार्यत्वादिति,
यदाहुः सौगताः,

“सिद्धं यादृगाधिष्ठातृ भावाभावानुवृत्तिमत् ।

संनिवेशादि तदुक्तं तस्मादनुमीयते ॥

धैस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसामान्यदभेदिनः ।

न युक्तानुमितिः पाण्डुद्वयादिव हुताशने ॥

अन्यथा कुम्भकारेण मृद्विकारस्य कस्यचित् ।

घटादेः करणात् सिध्येद्वल्मीकस्यापि तत्कृतिः ॥

जात्यन्तरप्रसिद्धस्य शब्दसामान्यदर्शनात् ।

न युक्तं साधनं गोत्वाद्वागादीनां विषाणवत्, ॥

इति ॥

एतत् प्रतिचिपति ।

(७) कार्यत्वादेव कुम्भादेर्देहादि न विलक्षणम् ।

कार्यं च न क्वचिद्दृष्टं प्रज्ञावत् कारणं विना ॥

न तावददृष्टकर्तृकेषु तनुकरणभुवनादिषु कार्यत्वमसिद्धं
भवताम्, येन दृष्टकर्तृकेभ्यो विजातीयत्वाभ्युपगमो युक्तः स्यात्,
जगतः सर्वस्यानित्यत्वेन समनन्तरप्रत्ययोपादानाभ्युपगमात्,
“नन्वाश्रयाणां भेदात् तदपि भिन्नमेव”, न, तेन रूपेण तेषाम-
प्यभिचत्वात्, शाबलेयबाहुलेयादीनामिव गोत्वेन शब्दघटा-
दीनामिव वा कृतकत्वेन, न ह्यन्यथा कृतकत्वेनानित्यत्वं घटा-
दिवच्छब्दादावनेककृत्यादिभिर्नानैकत्वं भूतकण्ठमालागुण-
वत् सामान्यादौ शक्यमुपपादयितुं भवद्भिः, तेन रूपेण तेषां
समानतैव, यदुक्तम्, “साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः सपक्ष-
इति, न, “कार्यत्वेनेति चेत्”, जितं निगीषुभिरभिनवैः प्रसिद्ध-
न्यायनिर्ह्वेनासिद्धताद्यान्यमुत्पादयद्भिः, कथं वा संनिवेश-

वतां सर्वेषां प्रमेयत्वमत्त्वकार्यत्वशून्यत्वानात्मत्वादिविभिरिव न
संनिवेशवत्त्वेनापि समानता, “ननु संनिवेशो नाम नान्यत्
किञ्चित् संनिविष्टेभ्यः”, बालभाषितमेतत्, सतोऽपि किमन्यत्
सर्वं कार्यत्वाकार्यत्वम्, सत्यम्, भिन्नानामपि तेषामेकविम-
शंजनकत्वेन समानतेष्यते, यदुक्तम्,

“एकप्रत्ययमशाख्यज्ञानाद्येकार्थसाधने ।

भेदेऽपि नियताः केचित् स्वभावेनैन्द्रियादिवत् ॥

ज्वरादिशमने काश्चित् मह प्रत्येकमेव वा ।

दृष्टा यथा वौषधयो नानात्वेऽपि नचापराः, ॥

इति, तर्हि संनिवेशवत्त्वेनापि सर्वसंनिवेशवतां समानत्वं
प्रतीयमानं तद्वदेव भविष्यतीति केषांचिज्जात्यन्तराभिधान-
मयुक्तमेव, अकर्तृपूर्वत्वसिद्धौ तेषां जात्यन्तरत्वमेकशब्दवा-
च्यत्वेऽपि स्यात्, उपादानकारणभेदसिद्धाविव पाण्डुत्वादेः-
पलभ्यमानाकारान्यत्वनिश्चये वा गोशब्दवाच्यानामिव वा-
गादीनां नवानाम्, नतु तत्संशये संबन्धग्रहणकाल एव महा-
नसदृष्टाद् धूमादतिदूरवर्तित्वेनादृष्टाग्निसंबन्धस्य धूमान्तर-
स्यैवाग्न्युपादानतायां संदेहमात्रादसिद्धेः, अदर्शनमात्रस्य च
संदेहफलत्वादित्युक्तम्, “तर्ह्यसिद्धत्वादेव तेषां दृष्टकर्तृभ्यो
जात्यन्तरता स्यात्”, न, अत एव तस्य साध्यत्वाद् धूमादेरि-
वाग्न्याद्युपादानता, न दूरवर्तिनि पर्वतादौ साधनस्य ह्य-
सिद्धता दूषणम्, साध्यस्य तु भूषणमेवेत्युक्तम् । “अथ व्याप्ति-
रसिद्धा कार्यमात्रस्य कर्तृमात्रेणेत्युच्यते”, घटादीनां विशिष्ट-
कृतत्वेनैव दर्शनात्, क्व वा धूममात्रस्य वह्निमात्रेण व्याप्तिः
सिद्धा भवताम्, धूमविशेषोऽपि हि कश्चिदेव महानसादा-
वग्निविशेषजन्यः सिद्धः, “ननु तार्णपार्णादीर्विशेषव्यभिचारेऽपि
ततो धूममात्रस्य दर्शनाच्च तदापि निर्विशेषस्य सामान्यस्य
प्रत्यक्षेणासिद्धेः स एव तदवस्थो दोषः”, सत्यम्, अत एवार्थ-
सामर्थ्यादनुमानतो वा सर्वत्राग्नियो धूमो धूमत्वात्,
महानसदृश्यधूमवत्, इत्यप्रतिष्ठितभेदस्याग्निसामान्यस्य व्याप-
कस्याप्रतिष्ठितभेदं धूममात्रं व्याप्यं लिङ्गतया प्रतीयते,
यदुक्तम्,

“सामान्यविषयं प्रोक्तं लिङ्गं भेदाप्रतिष्ठितेः, ।

इति, “यद्येवमिहापि घटपटशकटादिकार्येषु कर्तृविशेषस्य
कुम्भकारादेर्व्यभिचारादप्रतिष्ठितभेदमेव कार्यमात्रं कर्तृमात्र-
स्य व्याप्तं हेतुत्वेन सिद्धमिति न व्याप्तेरप्यसिद्धिः”, प्रतिबन्धमूलैव
हि व्याप्तिरिति व्याप्तिविदः, सत्यम्, यदि प्रतिबन्धो भवेत्,
दृष्टान्ताधीनैव तत्र व्याप्तिः, सा च तत्पुत्रादेः श्यामत्वानुमा-
नवद्वाभिचारिण्येवेत्यनुमानम्, इदमपि चिकित्सकोपदेशवत्
श्रद्धेयमेव, प्रतिबन्धो हि धूमान्यादेरिवात्रापि प्रत्यक्सिद्ध

एवं, धूमाग्न्याहिं कार्यकारणभावो न दृष्टान्तसिद्धप्रत्यक्षानु-
पलम्भमन्तरेण कृतकत्वानित्यत्वयोर्वा तादात्म्यमनेकवृत्त्यनेक-
त्वयोर्वा न्यतोऽवगम्यते, भवद्विरपि संबन्धसाधकप्रमाणविषय-
तया च दृष्टान्तमात्रयोगेऽपि श्यामस्तत्पुत्रत्वादित्येवमादेर-
नुमानावस्करस्य व्यभिचारिता, तदत्राप्युपादानकारणस्यैव
कर्तुरपि कार्येण सह कार्यकारणभावो दृष्टान्ते प्रत्यक्षानुपल-
म्भप्रमाणसिद्ध इति तद्वत्तादेव सर्वस्य कार्यस्योपादानेनेव क-
र्त्तापि व्याप्तिः सिद्धेत्यव्यभिचारः, “यद्येवं दृष्टकर्तृकेष्वेव
प्रतिबन्धसिद्धेः सा सिध्यति, नादृष्टकर्तृकेष्वन्यत्वात्, प्रलाप-
मात्रमेतत्, अन्यत्वमात्रस्य दृष्टकर्तृकेषु दृष्टाग्निसंबन्धेषु च
धूमादिषु दर्शनेनानैकान्तिकत्वात्, “अथादृष्टकर्तृकैव दृष्ट-
कर्तृकेभ्योऽन्यत्वमुच्यते, तदपि तथाभूतैर्घटादिकैरनैकान्तिक-
मेव, अथ तत्र घटादिरूपतयानन्यत्वम्, इहापि कार्यरूपतयेति
न विशेषः, “ननु यज्जातीयो यतः सिद्धस्तत एव तस्यानुमानं
युक्तम्, न विजातीयोऽयं वल्मीकस्तूपादेरिव कुम्भकारस्य, भिन्न-
जातीयं च दृष्टकर्तृकाददृष्टकर्तृकं कार्यमिति न ततः कर्त्तु-
मानं युक्तम्, न, तेन रूपेण तेषां भेदासिद्धेः, इत्युक्तम्, कृतकत्वे-
नेव शब्दघटादीनाम्, सत्त्वेनेव वा सर्वपदार्थानाम्, नहि कृत-
कत्वस्यानेकविजातीयवस्तुभिर्चेनानित्यत्वेन तादात्म्यं सत्त्वेन
वा क्षणिकत्वस्य भवतामुपपद्यते, “ननु तेन रूपेण तेषां समा-
नतैव न विजातीयता, “ननु विरुद्धमेतद् विजातीयमेव सजा-
तीयमिति, न, धर्मभेदाच्छाब्दलेखबाहुलेयाविव, गोत्वे च
तर्ह्येतदेव साधु, यस्य यथाभूतेन सह प्रतिबन्धः सिद्धः स
तथाभूतमेव प्रतिबन्धबलाद् गमयति, किमत्र सजातीयत्वे-
नेति, यदुक्तं भवद्विरपि,

“यदीदं स्वयमर्थानां रोचते तत्र के वयम्, ।

इति, अतश्च वल्मीकस्तूपादेः कुम्भकारव्यभिचारेऽपि चेत-
नायुक्तकर्त्रव्यभिचारोऽस्त्येवेति तत्रापि स एव साध्यः । किंच,
कात्र जातिरभिप्रेता, यदपेक्षया सजातीयत्वासजातीयत्वव्य-
वहारः, “ननु भवतामिव सदृशतैव, यद्येवं सत्त्वेनेव सर्वभा-
वानां कार्यत्वेन सर्वकार्याणां सदृशत्वमिति तदेवाविनाभा-
वात् कर्तृसिद्धौ हेतुव्यति इति यज्जातीयो यतः सिद्धस्त-
ज्जातीयो देवात्र कर्तानुमेय उक्तो न विजातीयोऽदृष्टा तच्छब्दमा-
त्रवाच्यादिति वा सिद्धता, “कथं तर्हि पाण्डुत्वादेरपि नाग्नि-
जन्यता, तदभावेऽपि मङ्गलादिषु तस्य दर्शनात्, सत्त्वस्यैवा-
कार्यभूतेष्वात्मादिषु, नचाकर्तृकं किंचित् कार्यं सिद्धं येन तत्र
वर्तमानस्यास्य हेतोर्व्यभिचारः संभाव्यते, पर्वततृणादेरप्य-
दृष्टकर्तृकत्वेन सिद्धेः कृतत्वात्, इति न पाण्डुत्वादेर्विज्ञान्य-
त्वमिव कार्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वमसिद्धमिति ॥

“अथ यथाभूतेनैव यस्य प्रतिबन्धः सिद्धस्तथाभूत एव तस्मा-
दनुमीयत इत्ययमेव गृहः, तत्राप्याह ।

(८) नच यद्वाक्संबन्धा व्यक्तिर्यैव संमता ।

तस्या एवानुमानं स्यात् पुनस्तदुपलब्धितः ॥

यद्येवं सकलसजातीयविजातीयव्यावृत्तेन स्वलक्षणैवैवा-
ग्न्यादिना महानसादौ धूमादेः स्वलक्षणस्यैव प्रतिबन्धः सिद्धः,
तस्य चाननुयायित्वाच्च धर्मान्तरेऽनुमानं संभवति, नापि तत्रैव
प्रत्यक्षसिद्धेरनुमानायोगात्, इति निवृत्तेदानीमनुमानवातां,
जितं प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिना, सामान्यविषय एवानुमानं प्रमाणं
कार्यमिहेत्यतोऽप्यस्य नासिद्धता ॥

“अन्ये तु शरीरयुक्तकर्तृपूर्वकत्वादिसाधनादुर्मविशेषविप-
रीतसाधनोऽयं विरुद्धः, शरीरयुक्तकर्तृपूर्वकत्वेनेव घटादौ
दृष्टान्तोऽस्य हेतोर्व्याप्तिरसिद्धेरित्याहुः,

“यथासिद्धेन दृष्टान्ते भवेद्वेतोर्विरुद्धता ।

अनीश्वरविनाश्यादिकर्तृकत्वं प्रसज्यते ॥

शरीरादेर्विना चास्य कथमिच्छापि सर्जने ।

शरीरादथ तस्य स्यात् तस्योत्पत्तिर्न तत्कृता, ॥

इति, एतदेव प्रतिक्षिपति ।

(९) सिद्धाद्यिषतां न्यायः साध्यधर्मविपर्ययम् ।

परेषां हि शरीरादेर्दृष्टेनेव निवार्यते ॥

साध्यधर्मस्याशरीरकर्तृपूर्वकत्वस्य विपर्ययं कार्यत्वादेवा-
स्माद्वेतोः साधयितुमिच्छतां परेषां तनुकरणादर्थमिच्छः स
विरुद्धसाधनन्यायः प्रत्यक्षेणैव निवार्यते, स्वकारणस्यन्ता-
देः कार्यस्य शरीरान्तरं विनैवेच्छायुक्तकर्तृपूर्वकत्वेनान्तरस्यार्थ-
नेन्द्रियस्वसंवेदनप्रत्यक्षाभ्यां सिद्धेः कार्यत्वं सर्वत्राविनाभावात्
तावन्मात्रमेवागमयति, नतु शरीरयुक्तकर्तृपूर्वकत्वमपि, व्यभि-
चारात्, तत्र धर्मविशेषविपरीतसाधनोऽयं हेतुरित्यर्थः, अन्यथा
कृतकत्वादयोऽपि शब्दादौ घटादिवत् पृथुबुधोदराद्यविना-
भावेनानित्यत्वं गमयेयुः, धूमादयश्च पर्वतादावपि महानसा-
दाविवापर्वतवर्तितं वह्निम्, इति सर्वस्य धर्मविशेषविपर्यय-
साधनत्वाद्वेतुत्वाभावप्रसङ्गः, अथ तत्र य एवाव्यभिचारी धर्मः
स एव साध्यो नान्यो व्यभिचारादित्युच्यते, तदिहापि समान-
मित्यविरुद्धता, “ननु क्षणिकत्वादर्थानामत्रापि पूर्वदेहक्षणा-
हकारिणो देहिना देशान्तरे देहक्षणाऽन्य एवात्पद्यते, नतु
कार्यं देहयुक्तकर्तृपूर्वकत्वं व्यभिचरतीति विशेषविरुद्ध एवाव्य-
मिति कश्चित्, यदाह धर्मकीर्तिरपि,

“तस्मात् पृथगशक्तेषु येषु संभाव्यते गुणः ।

संहतौ हेतुता तेषां नेश्वरादेरभेदतः” ॥

इति, सत्यम्, यदि क्षणिकत्वमस्य स्यात्, तत् तु प्रति-
क्षिप्तमात्मसिद्धौ, तत्प्रतिक्षेपमूलत्वात् तस्याः, अपिच शक्तता-
भिधानस्वभावस्यैव भवतः सर्वत्र तदभिधानं दौर्भाग्यमेव
प्रकाशयति, क्षणिकत्वे क्रियायाः संभवाभावेन कर्तृत्वस्याप्य-
सिद्धेः, कोऽसौ धर्मा यस्य विशेषविपर्ययसाधनतानिराकृते
हि क्षणिकत्वे सिद्धेऽभ्युपगते वात्मनि कर्तृत्वे वेश्वरपरीक्षा-
प्रस्तावो युक्तः, नान्यथा, तन्मध्ये तु क्षणिकाश्रयो विकल्पो-
ऽभ्युपगमनिराकृत एव, “ननु स्यैर्येऽपि तद्विपर्ययत्वात् स्पन्द-
क्रियायाः शरीरं तस्याभिज्ञानीयमेव, बालप्रलपितमेतत्, घटा-
द्विद्वि कार्यतया तदपेक्षणीयं ननु शरीरतया, “नन्वचलद्वस्तु
चलदवस्थानिवृत्त्यर्थं तदपेक्षणीयमेव, “नन्वशरीरस्य ज्ञानक्रि-
योरनुपपत्तिः, यदाह कुमारिलः,

“अशरीरो ह्यधिष्ठाता नात्मा मुक्तात्मवद्भवेत्, ।

इति, तदयुक्तम्, नहि दृष्टेऽनुपपत्तं नाम, तथा दृष्टान्तः
साध्यधर्मासिद्धः, मुक्तात्मनां सर्वज्ञत्वयुक्तेष्वसमत्वाभ्युपगमात्,
तर्हि विज्ञानकैवल्यादिवद्विषयि, न तेषामशरीरत्वं तथात्व-
हेतुरपि तु मल एवेत्युक्तमन्यत्र,

“योऽयश्चायमदेहत्वादिन्द्रियाद्यप्रसिद्धतः, ।

इति, एतदेव शब्दान्तरेणाह, तेनापि मीमांसकोपपत्त्यु-
पजीवित्वप्रसिद्धिः केवलं बौद्धानां प्रकाशिता भवति, नाधिकं
किञ्चित्, यदाहुः,

“पूर्वपक्षेषु तैरुक्ता या जघन्योपपत्तयः ।

ताभिर्दुर्लभलब्धाभिर्मता वलान्ति भित्तवः, ।

इति, कथं वा कार्यकारणाद्यभावे जिनस्य सर्वविषयं ज्ञा-
नमिष्यते भवद्भिः, “ननु तस्यापि शरीरमस्त्येव, तत् किं कर्म-
जमकर्मजं वा, कर्मजशरीरयोगेऽस्मदादीनामिवासर्वज्ञता, अक-
र्मजं तु शरीरमवज्ञादिभ्यो धूमादीव नियतकारणजन्यत्वाच्च
संभवत्येव, “ननु करुणया तस्य शरीरं भविष्यति, सत्यम्,
यदि तस्यास्तत्र हेतुत्वं प्रत्यक्षतोऽनुमानाद्वा सिद्धं, भवेत्,
“नन्वागमाद्विषयि, यदुक्तम्,

“तृतीयस्यानसंक्रान्तौ न्यायः शास्त्रपरिग्रहः, ।

इति, सत्यम्, यदि प्रत्यक्षानुमानविषयस्यानद्वयेऽस्य वि-
शुद्धिः स्यात्, सा तु नास्तीत्युक्तमात्मसिद्धौ, “ननु द्रयानुब-
न्धात् तस्यास्तुष्णादेरिव शरीरहेतुत्वम्, तर्ह्यविद्यान्वयात् पुद्ग-
लस्येव कारुणिकस्याप्यसर्वज्ञता, “ननु निर्माणशक्त्यैव तस्य
शरीरमिति बौद्धाः, न तर्हीश्वरासिद्धिः, “ननु तथापि तस्य
शरीरमस्त्येव यद्वर्षप्रतिपत्त्युपायतया, तर्ह्यस्मदादिवत् सो-
ऽपीन्द्रियादिपरतन्त्रबोधत्वादसर्वज्ञ एव, नहीन्द्रियाणां सर्वा-
र्थता संभवति, प्रदीपादिवत् परिमितार्थप्रकाशकत्वसिद्धेः,
“ननु भावनावलतो विनिवृत्तसमस्तचित्तदोषस्येन्द्रियानपेक्षयैव

सर्वार्थदर्शिनोऽप्यधिष्ठानमात्रे न शरीरमुपयुज्यत एव, यद्वेवं
कुड्यादेरविशिष्टं तत्र शरीरतामासादयति, यदाहुः,

“सान्निध्यमात्रतस्तस्य पुंसश्चिन्तामणेरिव ।

निःसरन्ति यथाकामं कुड्यादिभ्योऽपि देशनाः, ॥

शरीरानपेक्षयैव तस्य सर्वविषयं ज्ञानम्, इच्छामात्रेण च
निर्माणकायादौ कर्तृत्वम्, अन्यस्यापि च मञ्जुश्रीप्रभृतेः सा-
तिशयस्याभ्युपगतमेव भवद्विरिति, तद्वद्वगवतोऽपि विश्वा-
धिष्ठानाद्विश्वकार्यत्वसिद्धेर्न धर्मविशेषविपरीतसाधनता, ना-
पि कुम्भकारात्मनोऽनीश्वरत्वम्, ज्ञत्वकर्तृत्वात्मकत्वादीश्वर-
त्वस्य कुम्भकारादावपि स्वकार्यविषयस्य भावात्, नहि तस्य
तत्र ज्ञानाभावे कर्तृत्ववैकल्ये वा कुम्भकर्तृत्वं संभवत्यकुम्भ-
कारस्येव, नापि विनाशित्वमात्मनः, प्राङ्गित्यत्वस्य क्षाधित-
त्वात्, तत्र दृष्टान्तेऽप्यनीश्वरविनाश्यादपि सिद्धम्, अतो
नेत्यमपि विशेषविरुद्धता, एतेन,

“इच्छानन्तरवृत्तिस्तु दृष्टान्तेऽपि न विद्यते ।

अचेतनः कथं भावस्तादिच्छामनुवर्तते, ॥

इत्येतदपि प्रत्युक्तम्, स्वदेहस्यन्दादौ कुम्भकारादेस्तथैव
दृष्टत्वात्, “अथ शरीरादन्यो घटादिर्नैच्छानन्तरवृत्तिर्दृष्ट-
इत्युच्यते, तदप्युक्तम्, इच्छया विना तस्याप्यसिद्धेः, नह्य-
निष्कुरन्येच्छुर्वा कुम्भकारो घटं वर्तयन् दृष्टः, “नन्विच्छा-
मात्रस्य तत्राहेतुत्वम्, शरीरादेरप्यपेक्षणात्, किमतः, नहि
सहकार्यपेक्षा कारणस्य कार्यतां विहन्ति, कर्मणा धर्मादेः
सुखादाविव शरीरादपेक्षेति सैव सर्वत्राव्यभिचारिणीति कार्या-
दनुमीयते, “नच शरीरादन्येष्विच्छया कारणमसिद्धमेव, सिद्ध-
मन्त्राणामिच्छयैवाहि विषाग्यादिष्वन्यथाकरणदर्शनात्, इति
वक्ष्यत्याचार्यः स्वयमेवोत्तरकाण्डे, प्रोक्तं च सौगतैः,

“मन्त्राद्युपप्लुताक्षाणां यथा मृच्छालकादयः ।

अन्यथैवावभासन्ते तद्रूपरहिता अपि, ॥

यद्वा, ईश्वरः स्वशरीर एव स्वनिर्माणकायान्तराधिष्ठानेन
पूर्वं स्वशरीरमुपसंहृत्य जगत्कृत्यं संपादयति, अनादिर्हि तस्य
परपुरप्रवेशिन इव शरीरप्रबन्ध इत्यपि तत्रैवाचार्या वक्ष्यति,
अतश्च यदुक्तम्,

“अनेकान्तश्च हेतुस्ते तच्छरीरादिना भवेत् ।

उत्पत्तिमांश्च तद्वेहे देहत्वादस्मदादिवत्, ॥

इत्येतदप्यपहस्तितमेव, तच्छरीरस्य संनिवेशवत्त्वेऽपि नि-
त्यत्वानभ्युपगमात्, इति मायागर्भेश्वराणां च शरीरयोगेऽप्यैश्व-
र्यमिष्यत एव, यदुक्तमाचार्येण मोक्षकारिकासु,

“कलायोगेऽपि चावश्यः कलानां पशुसङ्गवत् ।

वश्यास्ताः पशुभिः सार्धं तेषां ते तदुपर्यतः, ॥

इत्याविरोधः ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

॥ ततः प्रविशति तापसः ॥

तापसः । समन्तादवलोक्य । अहो अयमनेकशुकशव-
कानुगमनिकामहरिल्लतावितानमनोरमरामणीयसंनिवेश-
प्रदेशः । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य कथमयं भिक्षुः । भिक्षो
इतद्वतः ।

प्रविश्य भिक्षुः । अपि कुशलं तापसस्य ।

तापसः । तेमस्माकं युष्माकं च कुशलम् ।

भिक्षुः । इदानीं विशेषतो भवद्दर्शनात् ।

तापसः । पुनः सप्रणयम् । ननु कीटवन् महीपर्यटनेन
श्रान्तो भवान् । तदिह मिथिलायां पञ्चरात्रनिवासेन श्रमा-
ऽपनेतव्यः । प्रसङ्गादयं च राजा जनको द्रष्टव्यः ।

भिक्षुः । किमस्माकं निरीहाणां राजदर्शनेन ।

तापसः । नूनमयं ब्रह्मविद्याविनोदकुशलः खलु सीरध्व-
जस्तेन द्रष्टुमुचित एव भवादृशम् ।

भिक्षुः । अये राजापि ब्रह्मविद्यावानिति सत्यमेतत् ।

तापसः । भिक्षो सत्यमेतत् । देवस्य दश इत्यर्द्धाङ्के देवस्य
शितिकण्ठस्याज्ञा ।

भिक्षुः । विहस्यालमपलापेन । विदितं मया राक्षसः
खलु भवान् ।

तापसः । तत् कथय विश्रब्धं को भवानिति ।

भिक्षुः । अहमपि भवादृश एव कोऽपि राक्षसः ।

तापसः । तदाकर्ण्यताम् । अहं हि सकलमन्त्रिमुकुटमा-
ल्येन माल्यवता प्रहृतस्ताटकावनम् । आकर्णितं हि तेन यत्
किल कोऽपि कौशिको नाम मुनी राजानमयोध्यापतिमेत्य
स्वमखरत्नणाय तस्य रामनामानं तनयं सानुजं याचितवान् ।
तेन चावश्यं माननीयो मुनिरिति निजनयनाभ्यामपि प्रियतमौ
निजतनयौ तस्य समर्पितौ ।

भिक्षुः । ततस्ततः ।

तापसः । ततस्तेन मुनिना पारितोषिकं ताटङ्कयुगमर्पितं
तस्य राज्ञः । उक्तं च राजन् दिव्यमिदं ताटङ्कयुगम् ।

तदिदं वीरमूर्खेण निवेशोचितमित्यसौ ।

अन्तःस्फुरन्ती रत्नानां वर्णमालेव शंसति ॥

तेन च कौशल्याकर्णयोर्निवेशनीयमिति । अनुमतं च राज्ञा ।
राजकुमारद्वयानुगतेन निजाश्रमपदं प्रति गतं च मुनिना ।

भिक्षुः । ततस्ततः ।

तापसः । तदिदमाकर्ण्य तत् ताटङ्कयुगं लङ्केश्वरजनन्या नि-

कपाया एव कर्णोचितमिति विचिन्त्य तदाहरणाय पूर्वमेव
ताटकां प्रति निजानुचर एकः प्रस्थापितः । अधुना च नूनं
ताटकया तत् ताटङ्कयुगमाहृतमिति विचार्य तदानयनाय
ताटकां प्रत्यहं प्रहितः ।

भिक्षुः । कथं पुनरिदं वृत्तान्तजातमाकर्णितं माल्यवता ।
तापसः ।

वार्त्ता च कौतुकवती विमला च विद्या

लोकोत्तरः परिमलश्च कुरङ्गनाभः ।

तैलस्य बिन्दुरिव वारिणि दुर्गार-

मेतत् त्रयं प्रसरति स्वयमेव भूमौ ॥

विशेषतश्च बहुतरप्रणिधिप्रणिधायी माल्यवान् ।

भिक्षुः । तत् कथं मिथिलोपवने भवान् ।

तापसः । आकर्णितं हि मया मिथिलामागतो लङ्केश्वर
इति । अतस्तद्विलोकनाय प्रथममिहागतोऽधुना च ताटका-
वनं यास्यामि । तत् कथय तावत् भवान् पुनः कतरः ।

भिक्षुः । अहमपि स एव यः प्रथमं ताटकां प्रति प्रहितो
मिथिलोपवनागमनकारणं समानमावयोः ।

तापसः । सहर्षम् । तत् कथय तावत् तत् किं सताट-
ङ्कमधुना ताटकावनम् ।

भिक्षुः । सताटकमिति तावत् पृच्छ ।

तापसः । क्व पुनः सम्प्रति ताटका ।

भिक्षुः । पुरीं प्रविष्टा ।

तापसः । तत् किं दशरथस्य ।

भिक्षुः । नहिनक्षन्तकस्य ।

तापसः । केन पुनः प्रतिहारयितमन्तकपुरीप्रवेशे तस्याः ।

भिक्षुः । रामबाणेनैव ।

तापसः । क एष रामः । विमृश्य नूनं स एव यः खलु
दशरथकुमारयोः रथजः । तत् कथय क्व पुनरधुना ताटकावनम् ।

भिक्षुः । सुबाहुस्तावत् ताटकामेवानुगतः । मारीचोऽपि
शिशुकीडोचितरामनाराचपीडितो जीवन्मुक्त इव दूरं क्षिप्तः ।

तापसः । तत् कथमिदानीं न कथितं केनापि लङ्केश्वरस्य ।

भिक्षुः । कथितमेव किलेदमाक्रन्दता मारीचेन ।

तापसः । तत् कथं कुपितो न लङ्केश्वरः ।

भिक्षुः । सीताभिलाषशीतले लङ्केश्वरचेतसि नाकृत एव
कोपपरीतापः ।

तापसः । क्व पुनरधुना रामलक्ष्मणौ ।

भिक्षुः । श्रुतं मया कौशिकानुपदं तदाश्रमात् मिथिलां
प्रति प्रचलिताविति । विलोक्य सत्रासम् । कथमिमौ तावत्
एवाभिवर्त्तते तदस्य निशाचरवैरिणो रामस्य पुरतः स्थानुम्-

नुचितमावयोरिति निष्क्रान्तौ ॥

॥ विष्कम्भकः ॥

ततः प्रविशते रामलक्ष्मणौ ।

रामः । वत्स लक्ष्मणं पश्यपश्यामरांमणीयकम् ।

लक्ष्मणः । आर्ये निसर्गरमणीयोऽयमारामः । अधुना तु मधुमासावतारेण नितान्तरमणीयः ।

रामः । सहर्षम् । कथमवतीर्णैव मधुमासलक्ष्मीः । विमृश्य एवमेतत् । तथाहि ।

इह मधुपवधूनां पीतमल्लीमधूनां

विलसति कमनीयः काकलीसंप्रदायः ।

इह नटति सलीलं मञ्जरी वञ्जुलस्य

प्रतिपदमुपदिष्टा दक्षिणेनानिलेन ॥

अपिच

मलयशिखरादाकैलासं मनोभवशासनाद्

भुवनवल्यं जेतुं वाञ्छन् वसन्तसमीरणः ।

विहितवसतिं कैलासाये भुजङ्गधरं हरं

मनसि विमृशन् भीतः शङ्के प्रयाति शनैःशनैः ॥

लक्ष्मणः । आर्याहं त्वेवं तर्कयामि ।

पथिपथि लतालोलाक्षीभिः स्रवन्मधुसूकरं

कुसुमनिकरं वर्षन्तीभिः सहर्षमिवाचिंतितः ।

मधुकरवधूगीतासक्तं कुरङ्गकमास्थितः

प्रसरति वने मन्दमन्दं वसन्तसमीरणः ॥

रामः । वत्सालमनेन । तद् यावदयं भगवान् विश्वामित्र-स्तत्रभवतो याज्ञवल्क्यस्य समागमसुखमनुभवति तावत् तदी-यसायन्तनदेवताचर्चनोचितानि कुसुमान्यवचीयन्ताम् ।

लक्ष्मणः । बाढमिति लताविटपान्तरितः कुसुमावचयं नाटयति ।

रामः । विलोक्य कथमिदमितश्चण्डिकायतनं । अञ्जलिं बद्धा मातः ।

करुणतरङ्गिणि विकसन्नयनामृतीर्मसीकरिणि ।

तरुणतुहिनकरचूडामणिरमणि त्वां नमस्यामि ॥

पुनरन्यतो विलोक्यं । अये इयमसौ मदकलकलहंसात्तंसि-तसितसरोजरानिराजिता सरसी सरसीकरोति मे चेतः । पुनः सकौतुकम् । अये कथमयं नलिनीवनविहारिणीं सहचरीमपि विहाय कलहंसपोतश्चूतविटपान्तरालमनुसरति । कथं दत्त्वा । अये क एष मदकलकरिकनकशङ्खलामणिरणितानुकारी मनो-हारी कोऽपि कलकलः समुल्लसति । विमृश्य । नूनं राजहंस-सिञ्जितहारि मञ्जरीगुञ्जितमेतत् । तदवश्यमिह सलील-चलच्चरणरणन्मणिनूपुरया पुराङ्गनया कयाचन चण्डिकाय-

तनमागच्छन्त्या भवितव्यम् । तदलमस्माकमितीऽवलोकनेन । परस्त्रीति शङ्कापि सङ्कोचाय रघूणाम् ।

नपथ्ये । भर्तृदारिके इतद्वतः ।

रामः । कथमियं राजकुमारिका । तदालोकयामि तावत् ।

विलोक्य सहर्षकौतुकम् ।

केयं श्यामोपलविरचितोज्ज्वलहेमैकरेखा-

लग्नैरङ्गैः कनककदलीकन्दलीगर्भगौरैः ।

हारिद्राम्बुद्रवसहचरं कान्तिपूरं वहद्विः

कामक्रीडाभवनवलभीदीपिकेवाविरस्ति ॥

ततः प्रविशति सीता सखी च ।

सीता । हला पेक्खपेक्ख अञ्ज इममुञ्जाणं वसन्तसह-अरेण सअं लेक्ख मम्महेणालङ्कितं विअ अतिमेत्तं रमणिज्जं पडिहादि * ।

सखी । अनवद्याङ्गेवमेतत् ।

रामः । अये सर्वानवद्याङ्गीति वक्तव्यम् । नन्वस्याः

बन्धूकवन्धुरधरः सितकेतकाभं

चतुर्मधूककलिकामधुरः कपोलः ।

दन्तावली विजितदाडिमबीजरानि-

रास्यं पुनर्विकचपङ्कजदत्तदास्यम् ॥

पुनर्निर्वर्ण्यं । अहो मुग्धाया अयस्याः प्रकृतिकमनीयप-दार्थपरिशीलनौचित्यचातुरी । तथाहि । इयं हि

पदाभ्यामुन्निद्रामधरयति शोणाम्बुजरुचिं

कराभ्यामादत्ते नवकिसलयानामरुणताम् ।

प्रवालस्य च्छायां दशनवसनायेण पिबति

स्मितज्योत्स्नापूरैरुपहसति कान्तिं हिमरुचेः ॥

सखी । भर्तृदारिके इदं तत् चण्डिकायतनम् ।

सीता । अञ्जलिं बद्धा । देवि ससहरमौलिदेहादुधारिणि

त्रिभुवणधरसुआसिणि णमोणमो दे ।

सखी । समुचितैव प्रणामपरिपाटी ।

सीता । सप्रणयकोपम् । अलमलीअजप्पिदेण † ।

सखी । अञ्जलिं बद्धा ।

कान्तमिन्दुमणिदामकोमले

कोमलेन्दुमुकुटाङ्गशायिनि ।

इन्दुचारुमचिरेण विन्दता-

मिन्दुसुन्दरमुखी सखी मम ॥

* हला पश्यपश्याद्येतदुद्यानं वसन्तसहचरेण स्वयमेव मन्मथेनाल-ङ्कृतमिवातिमानं रमणीयं प्रतिभाति ।

† देवि अश्वधरमौलिदेहाङ्गधारिणि त्रिभुवनधरसुवासिनि नमो नमस्ते ।

‡ अलमलीकजल्पितेन ।

रामः । अये कथमस्याः परिणयमनोरथप्रणयी सखीजनः ।
विमृश्य । उचितमेतत् वयःसन्धौ खल्वियं वर्तते ।
तथाहि ।

अपक्रान्ते बाल्ये तरुणिमनि चागन्तुमनसि
प्रयाते मुग्धत्वे चतुरिमणि चारुलेपरसिके ।
न केनापि स्पृष्टं यदिह वयसा मर्म परमं
तदेतत् पञ्चपोजयति वपुरिन्द्रीवरदृशः ॥

सखी । अयि देवि सत्वरं मे पूरय मनोरथं यावदियं न
दुर्मनायते सखी ।

सीता । सप्रणयकोपम् । किन्ति दुष्मणायिस्सम् * ।

लक्ष्मणः । अयि राजहंसकन्यके किमिति दुर्मनायसे । अयं
ते दूतविटपान्तरितः कान्तः ।

सीता । हला कस्स इमे करिकलहकण्ठनिघ्णोसमहुरो
कण्ठसद्वो सुणिआदि । ता निरुवेह्म † ।

रामः । सविषादम् । कथमियमन्तरितैव लतया । लतां प्रति ।

स्तनविजितस्तवकश्रीरधराधरितप्रवालनवलक्ष्मीः ।

अयि लतिके तिरयन्ती तरलदृशं नावलम्बसे लज्जाम् ॥

पुनः सहर्षम् ।

श्यामच्छवीनामियमन्तराले
प्रादुर्भवन्ती कदलीदलानाम् ।
कलेव चान्द्री नवनीरदानां
चकोरवत्मां मुदितं करोति ॥

पुनः कदलीं प्रति ।

हे बालहेमलतिके ध्रुवमीहसे त्व-
मूरुश्रियं कलयितुं तरलायताद्याः ।
एनां विलम्बय विलासवतीं चिरं हि
स्त्रीणां कलाः परिचिताः स्थिरतां प्रयान्ति ॥

सीता । हला को इमे कणअवणो सिहण्डिपिच्छमण्डि-
तकण्णपूरो मुदुत्तणविमुक्कलोअणविआरो कुमारो दीसदि ।
इमं पेक्खन्तीए मह णिअवच्छम्मि विअ वच्छत्तणपच्छालिअं
हिअअं वट्टदि ‡ ।

लक्ष्मणः । अये केयमस्यां सुमित्रायामिव मे सुचिरप्रवृत्ता
चित्तवृत्तिः ।

सीता । हला इमं कुमारं पुलोअन्तीए मह वच्छा उम्मिला

* किमिति दुर्मनायिष्ये ।

† हला कस्यायं करिकलभकण्ठनिघ्णोपमधुरः कण्ठशब्दः श्रूयते तन्
निष्ठपयामः ।

‡ हला कोऽयं कनकवर्णः शिखण्डिपिच्छमण्डितकर्णपूरो मुग्धत्ववि-
मुक्तलोचनविकारः कुमारो दृश्यते । इमं पश्यन्त्या मम निजवत्स इव
घातल्यप्रक्षालितं हृदयं वर्तते ।

चित्तमारुहति * ।

सखी । विहस्य । नूनमयं कस्य चिद् वत्सशब्दलाल-
नीयो भविष्यति । यं विलोकयन्त्या मे त्वमपि चित्तवृत्तिमा-
रोह्यसि । तत् पृच्छामि तावद् एवमिति परिक्रम्य । अये
राजकुमार कः खलु भवान् यस्त्वमेक एव मुग्धतयाऽपरिशि-
लितास्वपि वनभूमिषु विहरसि ।

लक्ष्मणः । धिङ् मूर्खे कथं मामयजेन परिसरवर्तिना राम-
चन्द्रेण नाथवन्तमप्येकाकिनमपदिशसि ।

सखी । सहर्षम् । कुसुमितस्तदधुना मे मनोरथदुःखः ।

सीता । हला किमेतत् अद्यात्ता एहि णिजघरं लेख व-
ज्जह्म † । इति किञ्चित् परिक्रम्य पुनर्व्यावृत्त्य हला एकं
विसुमरिदस्मि णं सो सहआरपादवो अवलोअणीओ जस्स
वासन्दीलदाए सह सङ्गमं अहिलसन्ति मह अम्बाओ ‡ इत्युभे
परिक्रामतः ।

रामः । सहर्षम् ।

मन्मनःकुमुदानन्दशरत्पार्वणशर्वरी ।

अहो इयमितो नूनं पुनरप्यभिवर्तते ॥

निर्वर्ण्य ।

वहत्यस्या दृष्टिर्विकचनवनीलोत्पलतुला-

मखण्डस्याभिख्यां वदन्मिदमिन्दोः कलयति ।

कुचौ किञ्चिन्मीलत्कमलतुलनां कन्दलयत-

स्तमःशोभां चित्रां चिकुरनिकुरम्बं हि कुरुते ॥

सखी । एष सहकारपादप इयञ्च वासन्ती लतेति तद-
न्तिकमनुसरतः ।

रामः । कथमिमे मे परिसरमनुसरतः । तत् किञ्चिदपस-
रामि तावत् ।

सखी । सहकारशाखां करे धृत्वा सकौतुकम् । हला पेक्ख-
पेक्ख इमेहिं नहसिहाविलिहिदिहं कोमलदलीहं सम्भावी-
आदि जं किर इअं वूदलदा केणावि विदट्ठेण णिअहत्येण
सम्भाविदेत्ति । अहवा णिअचावलदासङ्किदेण सअं म-
म्महेणैवेत्ति § ।

रामः । इत्थं सम्भावयति भवती मम पुनरन्यथा वितर्कः ।

मत्वा चापं शशिमुखि निजं मुष्टिना पुष्यधन्वा

* इमं कुमारं विलोकयन्त्या मम वत्सोर्मिला चित्तमारोहति ।

† हला किमत्रास्माकं तदेहि निजग्रहमेव व्रजामः ।

‡ हला एकं विस्मतास्मि ननु स सहकारपादपोऽवलोकनीयो यस्य
वासन्त्या लतया सह सङ्गममभिलषन्ति ममाम्बाः ।

§ हला पश्यपश्येतेर्नखशिखाविलिखितैः कोमलदलीः सम्भाव्यते यत्
किलेयं दूतलता केनापि विदग्धेन निजहस्तेन सम्भावितेति । अथवा
निजचापलताशङ्कितेन स्वयं मन्मथेनैवेति ।

तन्वीमेनां तव तनुलतां मध्यदेशे वभार ।
यस्मादत्र त्रिभुवनवशीकारमुद्रानुकारा-
स्तिष्ठो भान्ति त्रिवलिकपटादहुलीसन्धिरेखाः ॥
सखी । भर्तृदारिके इयं वासन्ती लता । इदं च पश्य
वासन्तीरसविन्दुं सुन्दरमिन्दिरा इह चरन्ति ।
चिरमन्दिरमरविन्दं मन्दमन्दं परिहरन्ति ॥
सीता । तदेव पठति ।
रामः । किमिदानीं लतान्तरवर्णनया । नन्विद्यमेव
निर्मुक्तशैशवदशा शिशिरा नवीन-
सम्प्राप्तयौवनवसन्तमनोरमश्रीः ।
उन्मीलितस्तननवस्तत्रका निक्काम-
मेणीदृशस्तनुलता तनुते मुदं नः ॥
सखी । भर्तृदारिके पश्य । इयमसौ वासन्ती लता स्वय-
मेव सहकारपोतमालिङ्गितुं पुरःसरति ।
सीता । सप्रणयकोपम् । अये अलीअजप्यिणि दाणीं तुह
परिसरं परिहरिअ अण्णदेा गमिस्सम्* ।
रामः ।
अमलमृणालकाण्डकमनीयकपोलरुचे-
स्तरलसलीलनीलनलिनप्रतिफुल्लदृशः ।
विकसदशोकशोणकरकान्तिभृतः सुतनो-
र्मदलुलितानि हन्त ललितानि हरन्ति मनः ॥
सीता । विलोक्य सकौतुकम् । अम्मो ।
विसदृपेसलुप्यलप्यलासपुङ्खसामलो
महेससोम्मसेहरप्फुरन्तसोमकोमलो ।
लदाघरम्मि को इमो अणङ्गुअखण्डणो
विलोअण्ण देइ मे सुहं सिहण्डमण्डणो† ॥
सखी । भर्तृदारिके कथय कथं लतालोकनाद्विरतासि ।
सीता । अनाकर्णितकेन । तदेव पञ्चमस्वरं पठति ।
सखी । उपसृत्य । कथमियमन्यचित्तेव लक्ष्यते । क पुन-
श्चित्तमस्याः । रामं दृष्ट्वा साकूतम् । अये इदमस्याश्चित्तगज-
वन्धनालानम् । पुनः सीतां हस्ते धृत्वा भर्तृदारिके प्रणय-
मधुरोऽपि सखीजनः किमवधीर्यते । अथवाचितमिदम् । अधुना
हि तवायं हृदयमधिवसति ।
सीता । स्वगतम् । कहं अवगदहि इमाए‡ इति लज्जां
नाटयति ।

* अये अलीकजल्पिनीदानीं तव परिसरं परिहृत्यान्यत्र गमिष्यामि ।
† अहो विकसितपेशलोत्पलाशपुङ्खश्यामलो महेशसोम्यशेखरस्फुर-
त्सोमकोमलो लताग्रहे कोऽयमनङ्गुअखण्डणो विलोचनयोर्ददाति मे सुखं
शिखण्डमण्डनः ।

‡ कथमवगतास्यनया ।

सखी । स्वगतम् । कथमियं लज्जते । तद् अन्यतो नयामि ।
प्रकाशम् । कथमद्यापि हृदयं न मुञ्चति ते प्रणयकोपः ।
सीता । स्वगतम् । कोवमुद्रिसिअ इमाए भणिदं ण उण
इमम् । प्रकाशम् । हला कहं तुह कुविस्सं केवलमण्णचित्त-
दाए ण सम्भाविदासि* ।

सखी । क तर्हि दत्तचित्तासि ।
सीता । आरामम्मि† ।
सखी । विहस्य । अहो ते चातुर्यं यत् आकारप्रकटनेनै-
वाकारगुप्तिं कृतवत्यसि ।

सीता । सलज्जमधोमुखी तिष्ठति ।

रामः ।

उत्तरङ्गय कुरङ्गलोचने
लोचने कमलगर्वमोचने ।
अस्तु सुन्दरि कलिन्दनन्दिनी-
वीचिडम्बरगभीरमम्बरम् ॥

सखी । सप्रणयस्मितम् । भर्तृदारिकेऽलमालिजनेऽपि हृद-
यापलापेन । ननु विदितं मया ।

अत्र ते सखि शिखण्डमण्डने
पुण्डरीकरमणीयलोचने ।
श्यामतामरसदामकोमले
रामनामनि मनो मनोभवे ॥

सीता । हला ऐक्यपेक्व

मअणवहूणेउरवरमणिज्जं किम्पिक्किम्पि कूजन्तो ।
माअन्दमुउलमहुरसमहुरमुहो महुअरो भमइ‡ ॥

पुनः स्वगतम् ।

अयि पिवह लोअण्णदे
पिअण्णवअणारविन्दमअरन्दम् ।
अयि तरलादे विआरह
पुणकह तुह्मे कह इमो अ§ ।

इति रामं नयनाञ्जलेन सलीलमालोकेते ।

रामः । निर्वर्ण्य ।

सर्वस्वं नवयौवनस्य भवनं भोगस्य भाग्यं दृशां
सौभाग्यं मदविभ्रमस्य जगतः सारं फलं जन्मनः ।

* कोपमुद्रिश्यानया भणितं न पुनरिमम् । हला कथं तुभ्यं कुपि-
ष्यामि केवलमन्यचित्ततया न सम्भावितासि ।

† आरामे

‡ हला पश्यपश्य । मदनवधूतुपुरवरमणीयं किमपि किमपि कूजन्
माकन्दमुकुलमधुरसमधुरमुखो मधुरो भवति ।

§ अयि पिवते लोचने प्रियजनवदनारविन्दमकरन्दम् । अयि तरले
विचारयते पुनः क्व युवां क्वायञ्च ।

साकूतं कुसुमायुधस्य हृदयं रामस्य तत्त्वं रतेः

शङ्कारस्य रहस्यमुत्पलदृशस्तत् किञ्चिदालोकितम् ॥

सीता । स्वगतम् । पुनस्तामेव गाथां पठति ।

सखी । अयि भर्तृदारिके पश्य ।

दलदमलकोमलोत्पलपलाशशङ्काकुलोऽयमलिपोतः ।

तव लोचनयोरनयोः परिसरमनुवेलमनुसरति ॥

सीता । सहर्षमात्मगतम् । अपि लोअणाई वदुसप्पदाई
णं सुहोपसुदीयम् * ।

रामः । सप्रत्याशम् ।

अमृतमयपयोधितीरकल्लोललोलेः

क्षपयति तरलाक्षी यत्र मां नेत्रपातैः ।

अपि भवतु सदायं सन्मुहूर्तः (विमृश्य सविषादम्)

कुतो वा मधुरविधुरमिश्राः सृष्टयो हा विधातुः ॥

प्रविश्य चेटी । भट्टदारिण भट्टिणीहिं आण्णत्तस्सि जं
किर वत्सा जाणई भत्ति घरमाणीअ विचित्ताहरणोहिं मण्डी-
अदु जेण तीए साणंदं वअणारविन्दं पुलोअस्स † ।

सीता । हण्डे कहं सियेहमुद्वाओ मह अम्बाओ ‡ ।

चेटिका । भट्टदारिण कहं ण मुद्वाओ तुह अम्बाओ § ।

सीता । कहं उण मुद्वाओ मह अम्बाओ ॥ ।

चेटिका । जा तुमं णिसगलावणचन्दलेहां येवच्छलच्छी-
लंछणेणालंकिदुमिच्छन्ति । तथा अ

अयि तुह मुहलेहा चन्दबिम्बे सण्णेहा

दसणकिरणलच्छी अच्छजोह्वासरिच्छी ।

कुवलयदलदोणीकन्दराए वहन्ती

तरलवहलमिट्टी दुदुधारेव्व दिट्ठी ॥

ता आअच्छ गच्छस्स णिअधरं जेव्व ¶ इति निष्क्रान्ताः स्त्रियः ।

रामः । सविषादम्, कथं नयनपथमतिक्रान्तैव कान्ता ।

पुनः सप्रत्याशम् ।

अप्याविरस्तु भूयोऽपि मम लोचनयोरियम् ।

दिवसेऽन्तर्हिता नतं चन्द्रिकेव चकोरयोः ॥

* अयि लोचने वदुसपदपदे ननु सुखोपयुतिरियम् ।

† भर्तृदारिके भट्टिनीभिराज्ञप्तास्मि यत् किल वत्सा जानकी भट्टिति
यहमानीय विचित्राभरणैर्मण्यतां येन तस्याः सानन्दं वदनारविन्दं विलो-
कयामः ।

‡ हण्डे कथं सेहमुग्धा ममाम्बाः ।

§ भट्टदारिके कथं न मुग्धास्तवाम्बाः ।

॥ कथं न मुग्धा ममाम्बाः ।

¶ यास्त्वां निसर्गलावण्यचन्दलेखां नेपथ्यलक्ष्मीलाञ्छनेनालङ्कृतुमि-
च्छन्ति । तथा च अयि तव मुखलेखा चन्दबिम्बे सखेहा दशनकिरण-
लक्ष्मीरच्छज्योत्स्नामृत्वा कुवलयदलदोणीकन्दरायां वहन्ती तरलवहल-
मट्टा दुग्धारेव दिट्ठिः । तदागच्छ गच्छामो निजगृहमेव ।

लक्ष्मणः । आर्येयमाविरस्ति ।

रामः । सहर्षं कथं पुनः प्राप्ता प्रेयसी । विलोक्य न
तावत् नूनं किमप्यन्यदभिसन्धाय तदिदमुक्तं वत्सेन । उच्चै-
र्वत्स केयमाविरस्ति ।

लक्ष्मणः ।

मुग्धस्य केलिविजितस्मरचापयष्टे-

रातन्वती रुचिमतीव सुधाकरस्य ।

रागोदुरा स्फुटमुदञ्चिततारकश्रीः

सन्ध्याविरस्ति ननु कापि पतिवरेव ॥

रामः । वत्सैवमेतत् । तथाहि

कृत्वा प्रलुटुकमलामखिलां त्रिलोकी-

मम्भेनिर्धेर्विशति गर्भमसाविदानीम् ।

अन्तःप्रसुप्तहरिर्नाभिसरोजबोध-

कौतूहलीव भगवानारविन्दबन्धुः ॥

लक्ष्मणः । आर्यं दृश्यतामयमीपन्मुकुलितराग इष गगना-
भोगः ।

रामः । एवमेतत् । इदानीं हि

प्राचीमालम्बमाने घनतिमिरचये

बान्धवे बन्धकीनां

सम्प्राप्ते च प्रतीचीं शशिकरनिकरे

वैरिणि स्वैरिणीनाम् ।

अर्धश्यामोपलार्धस्फटिकमिव दिशा-

मन्तरालं विधत्ते

कालिन्दीजङ्गुकन्यामिलदमलजल-

स्यन्दसन्दाहमैत्रीम् ॥

पुनः सहर्षमङ्गुल्या दर्शयन् ।

एतत् कोककुटुम्बिनीजनमनःशल्यं चकोराङ्गना-

चञ्चूकोटिकपाटयोर्घटितयोरुद्घाटिनी कुञ्चिका ।

दग्धस्यापि नवाङ्कुरः स्मरतराराद्रागसां प्रेयसी-

मानोद्गमगजाङ्कुशो विजयते मुग्धं सुधाशोर्वपुः ॥

लक्ष्मणः ।

कल्लोलक्षिप्रपङ्कजिपुरहरशिरःस्वःस्रवन्तीमृणालं

कर्पूरक्षोदजालं कुसुमशरवधूसीधुङ्गारनालम् ।

एतद् दुग्धाब्धिबन्धोर्गगनकमलिनीपत्रपानीयविन्दो-

रन्तस्तोषंनकेपां किसलयति जगन्मण्डनं खण्डमिन्दोः ॥

रामः । वत्सालमतिप्रसङ्गेन तदेहि सायन्तनत्रिदशार्चनो-

चितकुसुमोपायनेन भगवन्तं गाधिनन्दनमुपास्महे ।

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ न्यायस्वरूपनिरूपणम् ॥

—॥०१०१॥—

॥ ३ ॥ स्थालीपुलाकन्यायः ॥

अधिप्रीयमाणस्थालीपर्याप्तौदनैकदेशभूतोपरितनैकसिक्थ-
निपीडनजनिततत्पक्षतानिश्चयेन सर्वेषां पुलाकानां तत्स्था-
लीगतानां पक्षतां यथा पाचका निश्चिन्वन्ति, एवमधीतयन्य-
विशेषस्य कतिपयतद्वन्यीयविषयेषु परीक्षणं सकलतद्वन्यीयवि-
षयेषु परीक्ष्यस्य योग्यताया निश्चायकं भवति, एतदेव स्थाली-
पुलाकन्यायेन परीक्षणमिति व्यवहियते । ततश्च यत्किंचि-
त्समुदायैकदेशवृत्तिधर्मविशेषनिश्चयेन स्वघटिततत्समुदाय-
घटकेषु यावत्सु तद्वर्मेप्रत्ययो न्यायार्थः ।

ननु सकलपुलाकपाकाविनाभूतोपरितनसिक्थपक्षताऽनुमा-
ययेत् कृत्वसिक्थपक्षभावम् । एवमाग्रेकदेशरसास्वादनमपि
तदीययावदवयवसमवेतमधुरास्त्रभृतिरसनिश्चायकं भवेत् ।
सकलावयवसमवेतमाधुर्यादाविनाभावादेकदेशमाधुर्यादेः । प-
रन्तु येन केनचित् प्रयुक्तस्य वाक्यकदम्बस्य प्रामाण्यपरीक्षणाय
तद्वृत्तकतिपयवाक्यानां प्रमाणान्तरेण प्रामाण्यं प्रमाय सर्व-
स्य कदम्बस्य प्रकृतन्यायेन प्रामाण्यावगमो न सङ्गच्छते लौकि-
कानाम् । एवं तान्त्रिकाणामपि । तथाहि । गतिकारकोप-
दानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्य प्रामाण्यं
कुगतिप्रादयउपपदमतिङ्गितिसूत्राभ्यां सुष्यदाननुवृत्त्याऽसुब-
न्तेनैव समासविधानेनाचार्यव्यवहारेण प्रकृतन्यायेनैव प्रमी-
यते वैयाकरणैः । नहीदृशस्थले सकलपुलाकपाकाविनाभूतो-
परितनपुलाकपाक इव कतिपयवाक्यप्रामाण्यं तद्वृत्त्यघटित-
वाक्यकदम्बप्रामाण्याविनाभूतं येन तल्लिङ्गं स्यात् । लोहि-
तो वह्निः, पटः पृथ्वी, घटः प्रमेयः, पवनः स्पर्शवानिति केनचित्
प्रयुक्तस्य वाक्यकदम्बस्य वज्रैः लौहित्यस्य बाधेनाप्रामाण्येऽपि
तद्वृत्तकघटः प्रमेय इत्यादेः प्रामाण्यदर्शनेन स्वघटकप्रामाण्ये
स्वप्रामाण्यव्यभिचरित्वस्य स्पष्टत्वादिति चेत् ।

मैवम् । यत्र व्याप्तिनिश्चयादिघटितसामग्रीसम्भवस्तत्रै-
वैकदेशवृत्तिधर्मविशेषनिश्चयस्य समुदाये तादृशधर्मविशेषा-
नुमापकत्वोपगमात् । अन्यत्र तु सम्भावकत्वमात्रेणैव न्यायोप-
न्यासस्याभियुक्त्यवहारविषयतायाः स्वीकारात् । न्यायशरीरे-
ऽपि समुदायवृत्तिधर्मविशेषनिष्ठोत्कटविषयतानिरूपकत्वेनैव
प्रत्ययस्य प्रवेशेन सम्भावनाया अपि सङ्ग्रहस्य सुशक्तत्वात् । विष-
यतागतमैत्कट्यं च समानकोटिकसंशयीयविषयताव्यावृत्तः प्र-
वृत्तिनिवृत्त्यन्तरप्रयोजकतावच्छेदको धर्मविशेषः ।
सच सम्भावनाया अपि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकत्वेन तदीयविष-

यतायामपि सुलभ इति दिक् ।

अस्माच्यादादृष्टादृष्टान्याये यो विशेषः स तदुपपादनावसर
एव स्फुटीकरिष्यते ॥

॥ ४ ॥ देहलीदीपन्यायः ॥

शालाद्वयमध्यवर्तिदेहलीनिहितदीपः शालाद्वयं स्वकिरण-
मण्डितं करोतीति दृष्टान्तभूतो न्यायविषयः । दार्ष्टान्तिकभूतं
न्यायोदाहरणं च रामायणीयम् । तथाहि ।

अस्त्रेणापि हि वट्टस्य भयं मम न जायते ।

पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥

इति ।

अत्र रक्षितस्येत्येतत् पूर्वोक्तान्वयि । अन्यच्च । एकाच
उपदेशेऽनुदात्तादितिसूत्रस्यापदेशपदार्थस्यैकाचपदार्थेऽनुदात्त-
पदार्थं चान्वय इति । एवमुदाहरणान्तराण्यपि स्वयमुच्येयानि ।
अयं च न्यायोऽन्वयविषय एव प्राय उदाह्रियते वृद्धेरिति
बोध्यम् ॥

अनेन समानोदाहरणतया समानफलकोऽपि विषयान्तर-
मवलम्बमानः,

॥ ५ ॥ मध्यमणिन्यायः ॥

नासिकाभूषणमौक्तिकयोर्मध्ये संयोजितो लोहितको मणि-
मौक्तिके स्वप्रभया भूषयतीति प्रसिद्धम् । उदाहरणानि प्रद-
र्शितान्येव । इति ॥

अनयोरेतयाऽपर एव ईषद्विशेषशाली

॥ ६ ॥ काकाक्षिगोलकन्यायः ॥

काकस्यैकमेवाक्षिगोलकमुभाभ्यामप्यक्षिभ्यां चाक्षुषप्रत्यक्षो-
पजनने उपकारकं भवति । तत्र पूर्वापेक्षयायं विशेषो यत्
तदुपकाराय तत्रतत्र गोलकस्य गमनमपेक्ष्यते । दीपादिस्तु
निर्व्यापार एकत्र स्थित एवोभयोरुपकरोतीति । अत एवैकं नाने-
ति रीत्या यत्र नानाधर्मावच्छिन्नानाविशेष्यतानिरूपितैका
प्रकारता यथा घटपटादिव्यादौ नैयायिकमते द्वित्वस्य, यथा
वैकत्र नानेति रीत्या नानाप्रकारतानिरूपितैका विशेष्यता घटो-
ऽस्तीत्यादौ धात्वर्थनिष्ठप्रकारतया सङ्ख्यानिष्ठप्रकारतया च
निरूपिता घटस्य, तथाविधस्थले, घटः सुन्दरः, पटश्च, नीलो घटः
सुन्दरश्च, इत्यादावेव देहलीदीपन्यायमध्यमणिन्यायोर्वि-
षयः । ननु निरूपकविशेष्यतादिभेदेन नानाप्रकारतादिप्रयो-
जके चैत्रो गच्छति मैत्रश्चेत्यादौ । यथा वा ।

यथा शची महाभारा शङ्कं समुपतिष्ठति ।

अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥

इत्यादौ । ईदृशस्थले काकाक्ष्यनुस्नानस्य गोलकस्येव

निरूपकविशेष्यतादिभेदानुरोधेन स्वप्रयोजनविषयताभेदं प्रयो-
जयतः पदस्य काकाक्षिगोलकन्यायोदाहरणताया एवौचित्यात्।
निरूपकविषयतादिभेदेन विषयताभेदप्रयोजकत्वस्यैव व्यापा-
रस्यानीयत्वेन कल्पनात्। अस्य मूर्द्धाभिपिक्तमुदाहरणं तु

या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्या
यथा प्रदोषेषु च सागरस्या ।
तथैव तोयेषु च पुष्करस्या
रराज सा चारु निशाकरस्या ॥

इति ।

अन्यच्च

कृताश्च वैदूर्यमया विहङ्गा
रूपप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः ।
चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा
जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥

इति,

अत्रामध्यपतितस्यापि क्रियापदस्य सर्वत्र सम्बन्धः । अत्रा-
यमपि विशेषः पूर्वन्यायापेक्षयाऽवगन्तव्यः ॥ इति ॥

॥ ७ ॥ वृद्धब्राह्मणवरन्यायः ॥

आसीत् कश्चन जात्यन्योऽत्यन्तं दरिद्रेऽज्ञातविवाहे वृद्धो
ब्राह्मणः स च नानाविधैर्दुःखैर्बलवत् पीडितस्तीव्रतपश्चरणेन
परमेश्वरमाराधयामास । तस्य च तपसा प्रीतः परमेश्वरः
स्वाभीष्टमेकं वरं याचस्वेति तं प्रेरयामास । ततः स ब्राह्म-
णो यदि चतुष्पत्त्वं याच्यते तर्हि दारिद्र्यपीडा स्यादेव, तथा
भार्यायां याचितायामपि दारिद्र्यान्यत्वसन्तत्यभावाः पुनर्दुःखं
जनयेयुः, एवं धने याचितेऽप्यन्यत्वादीनीति, किं याचनीयमिति
चिन्तासमाकुलो भूयो विचार्यैदं प्रार्थयत्, स्वपौत्रं राजसिंहासन-
स्थितमीक्षितुमिच्छामीति । अथ च तस्य बुद्धिकौशलतः पर-
मप्रीतेन परमेश्वरेण वरप्रदानेनानुगृहीतो धनं चतुषी मनोज्ञां
भार्यां सन्ततिं च प्राप्यात्यन्तमाननन्देति भवतीतिहासः ।

ततश्च यत्किञ्चित्पदार्थसिद्धिनान्तरीयकत्वं यस्य पदा-
र्यस्य तेन तस्याऽऽक्षेपो न्यायार्थः पर्यवस्यति ।

अस्यादाहरणं न मुन इति सूत्रस्य महाभाष्ये नाभावे कृते मु-
भविनासिद्ध इत्येवार्थं तस्य स्वीकृत्य नाभावप्रवृत्तिप्रतिबन्ध-
कासिद्धत्वाभावकल्पनं विना कृतनाभावकलत्पस्यासम्भवेनासि-
द्धत्वाभावविधानानुपपत्त्या नाभावे कर्तव्येऽप्यसिद्धत्वाभाव
आविष्यत इत्यभिहितं, तदेकम् ।

अन्यच्च । प्राचीनवैयाकरणैर्भट्टोजिदीक्षितादिभिर्दृक् लोप
इति सूत्रेण ढक्परकपितृष्वशृशब्दान्यलोपविधानान्यथाऽनु-
पपत्त्या पितृष्वशृशब्दादुद्गाक्षिष्यते इति ।

यथावा ।

भर्त्ता प्रीतेन यद्वृत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् ।
सा यथाकाममश्नीयाद्दृष्ट्याद्वा स्यावरादृते ॥

इति प्रीतिदत्तस्याविभाज्यतां बोधयता वचनेन पितुरसा-
धारणं स्वत्वमाक्षिप्य दायमात्रस्य सप्रतिबन्धत्वमपवादितं
पूर्वपक्षिणा । तदेतदपि प्रकृतन्यायोदाहरणं भवितुमर्हतीत्यलम् ।

काशिकपाठशालायाम्
धर्मशा० राजारामशास्त्री
साङ्ख्यशा० बालशास्त्री

THE SĀHITYA-DARPAṆA, OR MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 115.)

TEXT.

No. 707. When from blame and praise expressed,
are understood praise and blame respectively, it is term-
ed Artful Praise (*vyāja-stuti*).

COMMENTARY.*

a. When praise is understood from *apparent* blame,
the etymology of the term 'vyāja-stuti' is to be explain-
ed thus 'vyājena stutih,' or praise BY an artifice; and
when blame is understood from *an apparent* praise, it
is to be interpreted 'vyāja-rūpā stutih' or praise CON-
SISTING in an artifice or trick.

b. For examples in their order :—

"With pearl-necklaces on their breasts (but, under
the pun,—with breasts divested of ornaments), with the
hairs of their bodies erect *from joy* (with their bodies
covered with thorns), the women of thy enemies, O king,
have become as secure (widowed) at thy anger as
ever."*

The stanza is mine.

c. "This, O Cloud, is but a false encomium I have
bestowed upon thee—'thy waters are the life of the
world.' But this indeed is a great praise to thee, that
thou renderest assistance to the Lord of Justice (Yama
—the god of death), by killing the way-farers *separated*
from their beloved."

TEXT.

No. 708. Periphrasis is when the fact to be intimat-
ed is expressed by a turn of speech.

COMMENTARY.

a. For example :—

"—Whose troops in the Garden of Bliss (*nandana*)
touched, with contempt, the flower-bunches of the *Pāri-
jāta* tree,—fondly cherished for the adornment of *Sachi's*
tresses."

* Here, observes the commentator, the apparent blame of the king
consists in representing him as causing pain to women, and the praise
intimated is that he is victorious over his enemies.

Here, what is in question and to be intimated, *viz.*, the fact, in the shape of a cause, of Indra's Heaven being conquered by Hayagrīva, is expressed through the effect *viz.*, the troops scornfully touching the flower-bunches of the *Pārijāta*,—for the purpose of giving particular strikingness to the description. Nor is it that variety of the Indirect Description in which a cause is understood from an effect (§706 d.), since in that the effect is not in question, whilst in the present figure the effect equally with the cause is in question, as indicating the greatness of the power of the subject of description.

b. Similarly :—

“He restored to the fair ladies of his foemen their necklaces without the binding thread, as he caused tears to trickle down their breasts in drops large like pearls.”

Here the effect—the tears of the enemies, as indicating the great prowess of the king who is the subject of description, is as much connected with the question as the intimated cause—the killing of the enemies : so the figure is no other than the Periphrasis.

c. “The princess, O king, does not teach me to speak ; the queens too are silent ; feed me hump-backed girl ; are not the princes and ministers taking their food yet ?”—thus, the royal parrot, of the enemy's palace, let loose from the cage by the passengers, speaks, one by one, to the pictured personages in the empty turret.”

Here, the *cause of this state of things* is in question, what is meant to be said being—‘The enemies have suddenly fled away, having heard your majesty was ready to march.’ *With respect to the present example, cited in the Kāvya-prakāśa in illustration of the Indirect Description*, some say that the effect too is in question, as being fit to be described *in connection with the subject-matter, the cause*. Others, however, declare that the figure is no other than the Indirect Description, inasmuch as the inexpressibly great prowess of the monarch in question is understood from the account of the royal parrot, *which is not connected with the subject*.

TEXT.

No. 709. When a general is strengthened by a particular or a particular by a general, and when an effect is justified by a cause, or *vice versa*,—either under a correspondence or a contrast,—it is Transition (*arthāntara-nyāsa*), and is thus eightfold.

COMMENTARY.

a. For examples in their order :—

“The meanest creature, assisted by one that is great, attains to the consummation of a deed. The rivulet of the mountain, united with a great river, reaches the mighty ocean.”

Here, the generality, implied in the first half of the stanza, is confirmed by a particular illustration, implied in the second half.

b. “Thus having discoursed in words that did not exceed the sense, Mādhava (Krishna) ceased ; for the great are, by nature, of measured speech.”

c. “Be firm, O Earth ! ; O Serpent sustain her ; thou, Royal Tortoise, uphold them both ; ye Elephants of the Quarters, exert your energy to support the three—my venerable brother is about to string Mahādeva's mighty bow !”

Here, the cause, or occasion, *viz.*, the stringing of Mahādeva's bow is what justifies the effect or consequence, *viz.*, earth exerting herself to be firm, &c.

d. In the stanza—“One ought not to perform an act rashly : indiscretion is the great resting-place of evils. And Prosperity, attracted by merit, chooses, of her own accord, the man who does prudently”—the effect, *viz.*, Prosperity's choosing the prudent man—justifies the cause, *viz.*, the opposite of heedless proceeding, or prudence. These are examples of the cases resting upon Correspondence (see text).

e. The cases of Contrast ; as—

“Served, as he is, thus, by us Deities, he (the demon Tāraka) still torments the triple world : It is evil requital, not beneficence, that pacifies the wicked soul.”

Here a particular is strengthened by a general, under a contrast. Similarly of others.

TEXT.

No. 710. When a reason is implied in (1) a sentence or (2) a word, it is termed Poetical Reason.

COMMENTARY.

a. Of these, the case of a reason being implied in a sentence ; as—

“The blue lotus, which was like thy eyes in loveliness, is now sunk under water ; that moon, my love, which imitated the fairness of thy face, is mantled over by clouds ; those royal swans too are gone (to the mānasa lake) whose pace resembled thine—alas ! the gods would not suffer me to derive a consolation even from thy similitudes—in this season of rains so tormenting to separated lovers.”

Here, the sentences forming the first three lines of the stanza imply reasons for what is affirmed in the fourth line—‘alas ! the gods’ &c.

b. The case of a reason implied in a word ; e. g. the following couplet of mine :—

“Śiva, afraid of the immense weight, bears not the Ganges on his head, muddy as it is with the heaps of dust raised by the multitude of thy horses (त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलौपटलपङ्क्तिः).”

Here, the one compound word, forming the first half, implies a reason for what is expressed by the second half.

c. The reason expressed by more than one word ; as in the following example of mine :—

‘O Sire, Gangá who flows through three ways *only*, (or Heaven, Earth and Pátála), conceals herself, through shame, on Mahádeva’s head, as she beholds the river *formed* of the waters *poured* in thy donations, streaming through innumerable passages (प्रयन्त्यसंख्यपथगं त्वद्धा नजलवाहिनी).”

d. Some writers, it is to be observed here, do not admit those cases of the Transition (§709. c. and d.) which rest upon the relation of causation, because, *they suppose*, they are superseded by the Poetical Reason residing in a Sentence. (§710 a.) This *opinion* is not right. For here in the province of Poetry, Reason is three-fold, as being Informative, Compleitive and Justificative (or Confirmative.) Of these *three sorts*, the Informative Reason is the subject of the figure of Inference, the Compleitive of the Poetical Reason, and the Justificative of the Transition: thus the Transition founded upon a causation is evidently distinct from the Poetical Reason. To illustrate: In the stanza beginning “The blue lotus—” (§710 a.), the sentences forming the first three lines are *indispensably* wanted for the *completion of the sense*, inasmuch as, without them, the sentence constituting the fourth line would be incomplete in its signification and therefore absurd. Whilst in the stanza beginning “One ought not to perform an act rashly” (§709 d.) the prohibition of heedlessly acting is fully intelligible in itself as being complete in its signification, just in the manner of a counsel such as—“Never ought any one to associate, I tell your honour the truth, with the wicked, who are busy in working harm to their fellow creatures. The circumstance, *added in the stanza*, of Prosperity’s choosing the discreet, only confirms or justifies the prohibition, *without being needed to be mentioned in order to the completion of its sense*. So the Transition resting upon a causation is clearly distinct from the Poetical Reason.

e. “Hara (Mahádeva), for fear of the immense weight, bears not the Ganges on his head: for it is muddy with the heaps of dust raised by the multitude of thy horses.”

Here, we have not the ornament in question, since the reason is made as clear, by the use of the particle ‘*hi*’ (for), as if we were to employ the formal expression *pañkīlatvāt* (from its being muddy), and it is strikingness that is the essence of ornament.

TEXT.

No. 711. The notion, expressed in a peculiarly striking manner, of a thing established by proof, is termed Inference.

COMMENTARY.

a. For example:—

“I believe, in the heart of this fair lady shines the moon-face of her beloved: for in the diffusive beams burst out, all her limbs look pale, and those lotuses, her eyes, are closed.”

Here the strikingness has its origin in the metaphor. b. Or we may take the following example:—

“Wherever falls the sight of women, there fall sharpened arrows; hence, I infer, Cupid runs before them with his bow furnished with shafts.”

Here the strikingness rests upon the boldness of the poet’s speech. In the figure of Poetical Fancy, the notion is attended with uncertainty, whilst in the present ornament it is attended with certainty: this is what makes their difference.

TEXT.

No. 712. When a cause is represented in identity with the effect, it is termed the Cause (*hetu*).

COMMENTARY.

a. As in my couplet beginning “She is the ecstasy of youthfulness”* (Chap. III §131 a.) the heroine, the cause of subjugation, is represented as the very subjugation of the minds of young men. In the expressions ‘ecstasy’ and ‘laugh,’ however, the ornament rests upon an introsusception (see §693 and 694).†

TEXT.

No. 713. The Favourable (*anukūla*) is when unfavourableness turns into a favour.

COMMENTARY.

a. For example:—

“When thou art angry, lady of the slender frame, wound him with thy nails, and tie his neck tight, with those fair cords, thy hands.”

The peculiar strikingness of such a mode of speech is properly counted as a distinct ornament, since it is perceived altogether different from all other figures.

TEXT.

No. 714. When something, really intended to be said, is apparently suppressed or denied, for the purpose of conveying a particular meaning, it is termed Hint (*ākshēpa*),‡ and is two-fold, as pertaining to what is about to be said or what has been said.

COMMENTARY.

a. Of these two cases, that pertaining to what is about to be said, has two varieties, inasmuch as something, wholly and summarily hinted at, may be suppressed, or something may be partially mentioned and partially omitted. The case pertaining to what has been

* “She is the ecstasy of youthfulness—the laugh of the abundance of excessive beauty—the ornament of the face of the earth—the subjugation of the minds of the young men.”

† The sentence is obscure in the original, and the scholiast, who mistakes even the name—*hetu*—of the figure to be *abhidhā-hetu*, gives an absurd interpretation of it.

‡ *Paralipsis* in Greek Rhetoric.

said, admits of two sub-divisions, inasmuch as the very character of a thing may be denied, or as the speaker may pretend to negative or cancel what he has already spoken. Thus the Hint has four varieties.

b. For examples in their order:—

"I would say something for the sake of my dear lady, pierced with a hundred shafts of Cupid—do thou, friend, stay here for a moment—nay, nay, what shall I say to one whose heart is devoid of compassion!"

Here the *pangs of separation*, felt by the female friend of the speaker, are hinted at in general, but the particulars, which were about to be spoken of, are suppressed.

c. "In separation from thee the stag-eyed lady, beholding now the new jasmine expanded, is, of a certainty, alas!—but oh, enough of such a cursed discourse."

Here the portion 'to die' is omitted.

d. "My boy, I am no go-between, my business is not to say that thou art beloved. She dies and thine will be the disgrace—these words of righteousness are what I have to say."

Here the character of a thing, or rather a person, is denied—that of the go-between.

e. "How can she of the slender frame pass the night in separation from thee—nay what is the use of talking to thee who art of so cruel a purpose?"

Here the very fact of speaking is, as it were, negatived.

f. In the first example, the particular meaning conveyed (see text) is 'My friend is sure to die;' in the second, what is particularly intimated, is the impossibility of speaking further or the like; in the third, speaking the truth in spite of being a go-between; and in the fourth, excess of misery. It is not to be supposed that a PROPER negation of what has been, or is about to be, said is what constitutes the present figure, for the SEMBLANCE of a denial is the essence of it.

TEXT.

No. 715. Another figure, also termed *Hint*, is held, likewise, to be an apparent permission of something, really unwished for.

COMMENTARY.

a. 'Likewise'—for the purpose of conveying a particular meaning, as in the preceding ornament.

b. For example:—

"Depart, my love, if thou art resolved to go—auspicious be thy paths, and may I be born again in the place where thou hast gone!"

Here the permission of going, which is so much unwished for, failing as it does, terminates in prohibition; and the particular meaning conveyed, is that the addressee ought ENTIRELY to desist from going.

TEXT.

No. 716. When an effect is said to arise without a cause, it is Peculiar Causation, and is two-fold, according as the occasion is, or is not, mentioned.

COMMENTARY.

a. The production of an effect, though represented as being without the *supposed sole* cause, must depend upon some other cause. This distinct cause, or occasion, as it is sometimes mentioned and sometimes omitted, makes the figure two-fold. For example:—

"In youth, the waist of the fair-browed lady is slender, though she has never toiled, her eyes are tremulous, but she is not affrighted, her body is heart-ravishing, yet it is not ornamented."

Here the occasion, viz. youth, is mentioned. In this very example, if we leave out 'in youth' by reading *vapur bhāṭi mṛigī-dṛiṣaḥ* (the body of the deer-eyed lady shines) instead of '*vapur vayasī subhṛvāḥ*' (in youth the body of the fair-browed lady), we should have the case of the Occasion being omitted.

TEXT.

No. 717. When, in spite of the existence of a cause, there is an absence of the effect, it is Peculiar Allegation, and is likewise two-fold.

COMMENTARY.

a. 'Likewise'—that is to say, as the Occasion is, or is not, mentioned. Of these, the case in which the Occasion is mentioned; as—

"Truly great are they, who though rich, are free from haughtiness, though young, are not fickle, and though possessed of power, do not give way to heedlessness in the exercise of it."

Here the Occasion, viz. true greatness, is mentioned. In this very stanza if, for the fourth line *mahā-mahima-sālinah* (truly great are they), we read *kīyantaḥ santi bhūtale* (few there are on earth), the Occasion would be omitted.

b. The case in which the occasion or cause is inconceivable, being only a variety of that in which the occasion is omitted, is not separately mentioned. The following is an example:—

"He of the flowery bow conquers the three worlds, alone, whose power was not destroyed by Mahādeva, though he destroyed his body."

Here, the cause of his power not being destroyed, notwithstanding the destruction of the body of Kāma, is inconceivable.

c. In the present figure, an effect is also intimated to be absent, by means of representing something as present, which is opposed to it. So also in the Peculiar Causation (§ 716), a cause is represented to be absent through speaking of something, opposed to it, as present.

Thus in the stanza (given under §2. o, Chap. I. & §187, Chap. III.), there is Peculiar Causation, because of the representation of circumstances opposed to the cause of longing, *which yet is ascribed to the heroine*—circumstances such as are implied in 'The bridegroom is the very youth who embraced me before marriage' &c.;* and there is the Peculiar Allegation, inasmuch as the lady is described as longing, whilst longing is opposed to the effect expected to be produced by such a cause as the circumstance of her gaining that very person for her bridegroom who enjoyed her before marriage.

Thus there is in this example the Commixture (see §757), of Peculiar Causation and Peculiar Allegation. A pure example of such a modification of the figure is to be sought out by the reader for himself.

MY DUTY TOWARDS MY NEIGHBOUR.

From the Church Catechism.

My duty towards my Neighbour, is to love him as myself, and to do to all men as I would they should do unto me. To love, honour, and succour my father and mother. To honour and obey the Queen, and all that are put in authority under her. To submit myself to all my governors, teachers, spiritual pastors and masters. To order myself lowly and reverently to all my betters. To hurt no body by word nor deed. To be true and just in all my dealings. To bear no malice nor hatred in my heart. To keep my hands from picking and stealing, and my tongue from evil-speaking, lying, and slandering. To keep my body in temperance, soberness, and chastity. Not to covet nor desire other men's goods; but to learn and labour truly to get mine own living and to do my duty in that state of life, unto which it shall please God to call me.

MY DUTY TOWARDS MY NEIGHBOUR.

From the Mahābhārata etc.

(1.) They who are dreaded by none and themselves dread none, regarding all mankind like themselves—such men surmount all difficulties.—*Mahābhārata, Śānti-parva, Chap. 110.*

(2.) To heaven shall those men go, who, friends to all, ever behave themselves with an equal heart to friend and foe.—*Ibid, Anuśāsana-parva, Chap. 144.*

(3.) Thou shalt not do to others what thou likest not thyself—this is duty in its sum-total, all else proceed from passion.—*Ibid, Udyoga-parva, Chap. 38.*

* Substitute this clause for 'There is that very husband who gained me as a girl' in the stanza in question. This mistake, and perhaps one or two more, were overlooked by me, in revising Dr. Ballantyne's translation.

(4.) That debt of gratitude is not to be repaid in hundreds of years which men owe to their father and mother for the pain they have suffered in bringing them up. Do thou serve them constantly and do thou serve thy spiritual pastor too, for if they are pleased with thee, all thy penance has been completed.—*Manu, Chap. 2.*

(5.) They who work or think harm to their tutor, or their father or their mother—greater is their sin than the killing of an embryo—a greater sinner there is none in the world.—*Mahābhārata, Śānti-parva, Chap. 108.*

(6.) Who should not honour him on whose ceasing to exist, mankind all around would cease to exist, on whose well-being ever depends the well-being of all?—*Ibid, Śāntiparva, Chap. 68.*

(7.) He triumphs in both the worlds who is steady in pleasing and doing good to his sovereign, who sustains a burden dreadful to all men.—*Ibid.*

(8.) That person who instructs thy ears in truth, removes thy unhappiness and leads thee to immortality—him thou shalt regard as thy father and mother, to him thou shalt never think evil.—*Nirukta.*

(9.) They who disrespect those who are to be honoured and they who insult their elders—all such men, O goddess, shall go to hell.—*Mahābhārata, Anuśāsana-parva, Chap. 145.*

(10.) Not to hurt any body by deed or mind or speech, and to be benevolent and charitable, are the eternal duty of the good.—*Ibid.*

(11.) Forgiveness and patience, keeping oneself from injuring any body, equality towards friends and foes, truthfulness and uprightness, chastity, energy, lowliness and modesty, gravity, generosity, absence of anger, contentment, kindliness in speech, absence of hatred and malice—the assemblage of these makes what is termed Self-control.—*Ibid, Śānti-parva, Chap. 160.*

(12.) They who always keep themselves from stealing, who are content with their own property and depend upon their own luck—such men shall go to heaven.—*Ibid, Anuśāsana-parva, Chap. 144.*

(13.) They who never utter a slanderous speech, or a speech that causes disunion between friends, but who speak what is true and friendly—such men shall go to heaven.—*Ibid.*

(14.) They who forbear from evil-speaking and avoid unfriendly talk, whose speech is always benevolent—such men shall go to heaven.—*Ibid.*

(15.) Thou shouldst not be altogether without food, nor shouldst thou eat too much.—*Ibid, Śānti-parva, Chap. 270.*

(16.) They who covet not the property of others, who avoid intercourse with the wives of others, who eat the food that is honestly earned—such men shall go to heaven.—*Ibid, Anuśāsana-parva, Chap. 144.*

॥ श्रीश्वरोजयति ॥

—०००—

- (1) येषां न कश्चिन्नसति न त्रसन्ति हि कस्यचित् ।
येषामात्मसमो लोको दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥
- (2) शत्रुं मित्रञ्च ये नित्यं तुल्येन मनसा नराः ।
भजन्ति मैत्राः संगम्य ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
- (3) न तत् परस्य सन्दध्यात् प्रतिकूलं यदात्मनः ।
संग्रहेण धर्मः स्यात् कामादन्यः प्रवर्तते ॥
- (4) यं मातापितरौ क्लेशं सहेते सम्भवे नृणां ।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचायस्य च सर्वदा ।
तेष्वेव त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥
- (5) उपाध्यायं पितरं मातरञ्च
येऽभिद्रुह्यन्ते मनसा कर्मणा वा ।
तेषां पापं भूणहत्याविशिष्टं
तस्माच्चान्यः पापकृदस्ति लोके ॥
- (6) यस्याभावेन भूतानामभावः स्यात् समन्ततः ।
भावे च भावो नित्यं स्यात् कस्तं न प्रतिपूजयेत् ॥
- (7) तस्य यो वहते भारं सर्वलोकभयावहम् ।
तिष्ठन् प्रियहिते राज्ञ उभौ लोकाविमौ जयेत् ॥
- (8) य आतृण्यवितथेन कर्णा-
वदुःखं कुर्वन्मृतं सन्मयच्छन् ।
तं मन्येत पितरं मातरञ्च
तस्मै न द्रुह्येत् कतमच्चनाह ॥
- (9) मान्यांश्चाप्यवमन्यन्ते वृद्धान् परिभवन्ति च ।
एवंविधा नरा देवि सर्वे निरयगामिनः ॥
- (10) षट्द्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुयहश्च दानञ्च सतां धर्मः नातनः ॥
- (11) तमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
इन्द्रियाभिजयो दास्यं मार्दवं द्वीरचापलम् ॥
अकार्पण्यमसंरम्भः सन्तोषः प्रियवादिता ।
अविहिंसाऽनसूयाचाप्येषां समुदयो दमः ॥
- (12) स्तेन्याचिवृत्ताः सततं सन्तुष्टाः स्वधनेन च ।
स्वभाग्यानुपजीवन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
- (13) पिशुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरं ।
चतं मैत्रन्तु भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
- (14) असत्प्रलापाद्विरता विरुद्रुपरिवर्जकाः ।
सौम्यप्रलापिनो ये च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
- (15) नानाशनः स्यान्नमहाशनः स्यादित्यादि ॥
- (16) परस्वे निर्ममा नित्यं परदारविवर्जकाः ।
धर्मलब्धाश्च भोक्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

RÁMA AND SÍTÁ.

XI.

Then RÁMA turning, with love-quicken'd pace,
Eager to look upon his SÍTÁ's face,
Came to his dwelling. But he found her not ;
Lonely and empty was the leafy cot,
Like a sad streamlet in the winter's frost
With all the glory of its lilies lost.

He searched, he called : no answering voice was heard,
But a faint shudder that the branches stirred ;
And sad with woe each tree and bird and flower
Mourn'd round the ruin of the lady's bower ;
And Nymph and Faun in shady thickets sighed.

And RÁMA lifted up his voice and cried :
" Where is my darling ? Dead, or torn away,
Or has she ventured in the wood to stray
Gathering flowers farther and farther still ?
Or has she sought the stream, her jar to fill ?"
Through grove and glade he ran with maddened brain,
Seeking her wildly where all search was vain.

From brook to brook, from hill to hill he ran,
Each tree to question and each lawn to scan :
" Tell me, Acacia, has that fairest she,
Who loved thy flowers so well, been seen by thee ?
Clad in pale silk and like thy clusters, fair,
If thou hast seen my darling, tell me where !
Thou Bel tree, laden with thy golden fruit
Round as my lady's breast, why art thou mute ?
Where is she, Heartsease ? 'Tis thy gentle part
To banish woe, come give me what thou art.

Thou Cassia, brilliant with thy pendent gold,
Tell me what shades my radiant SÍTÁ hold.
Palm, Mango, Jasmine, Amaranth, declare,
Where is my darling with the long soft hair ?
It may be that my fawn-eyed love has strayed
To sport with fawns beneath some arching shade.

I see thee, dearest : come, no longer seek
To hide thee in the grove ; come forth or speak !
I see thee, lady of the lotus eye,
Thou art not hidden, and 'tis vain to fly.

Stay if thou lovest me, my SÍTÁ, stay !
Too much already of this cruel play.

I see thy garment shimmer in the brake :
Stay, my sweet darling, for dear pity's sake !
Why art thou angry ? Have I done thee wrong ?
O, come, my love, for I have sought thee long !
Ah ! she is dead ; her mangled limbs the feast
Of wandering Ogre or some ravenous beast.

That moon-bright cheek, that pure and polish'd brow,
Red lips and dazzling teeth—what are they now ?
Tossing her arms—her spray-soft arms—in vain,
Shrieking for help, alas ! my love was slain.

Why wast thou left within thy bower alone,
For Fiends to rend thee, oh, mine own, mine own ?
My SÍTÁ lost, I will not live, but go

Hence to the after-world, weighed down by woe ;
 The mighty king, our Sire, will see me there,
 And sternly cry : False, perjured RĀMA, where,
 Where is thy faith, that thou, with evil speed,
 Comest from exile ere the time decreed ?
 Can I return from banishment to see
 Those chambers empty where my queen should be ?
 Can I return to hear my people cry
 Shame on the wretch who failed to save or die ?
 How can I meet VIDEHA'S King, and brook
 The speechless agony of the father's look ?
 How will these lips endure to tell him all ?
 These eyes, to see him start and faint and fall ?
 Now leave me here to mourn awhile and die :
 Do thou, dear brother, to AVODHYĀ hie,
 The beautiful city : thus to BHARAT say,
 With tender greeting : ' RĀMA bids thee sway .
 The righteous sceptre thou deservest well.'
 Then, after reverent salutation, tell
 With soothing words, my mother, his, and thine,
 The mournful tale of SĪTĀ's fate and mine."

Rāmāyana Book III., 60.

MARRIAGE.

Thrice blest are they with joy and peace
 Whom marriage bonds unite,
 Who see their home in wealth increase,
 And share each holy rite.
 The Wife is half the man : a friend,
 The wisest, truest, best ;
 On her, wealth, virtue, joy, depend,
 And hopes of heavenly rest.
 Call her, thy children's mother, Wife,
 Who tends thy house with skill,
 Who loves thee as her lord and life,
 And joys to do thy will.
 She comforts thee with gentle speech,
 And all a mother's care,
 Teaching, as pious fathers teach,
 Religion, praise, and prayer.
 Happy the man who, worn and tried
 By life's hard thorny way,
 Can find this angel by his side,
 His comfort, guide, and stay.

Mahābhārata.

ON THE ONTOLOGY OF THE VEDĀNTA.

(Continued from page 139.)

With regard to the third degree of Existence—that belonging to what presents itself in dreams, &c.—there is no occasion for our here remarking more than this, that the Missionary is not likely to quarrel with the Vedānti for calling such things, in general, illusions rather than realities. What we are more particularly concerned about is the second degree of Existence, which some of the Vedāntis professedly,

and the others too generally in fact, degrade to the level of the third. The second and third degrees are in effect reduced to much the same level by the employment of the term *vastu* to denote Spirit, and, on the other hand, its contradictory—a *vastu*—to denote all else. Now the word *vastu* means a "thing" or "substance,"—and, while a *vastu*, therefore, properly means "not a substance," the Vedāntis are all too much disposed to treat whatever comes under the name as being (in the familiar sense of the word) no thing,—as *unreal*. They are in fact not disinclined to own the impeachment, against which Berkeley has so repeatedly protested, of holding that the phenomenal universe is delusive, because phenomenal and dependent. The Vedāntis—as philosophers—[for at present we are viewing them as speculative ontologists and not as assertors of a revelation]—would seem to have been duped by the word *thing*, and its kindred term *real*. They chose to restrict the name of *thing* to Spirit, and then jumped to the conclusion that all else must be *nothing*—or nothing of any consequence.

Waiving the question of revelation, which, we repeat, does not fall within the present section of our argument, we would recommend, therefore, that, in reasoning with a Vedānti on his philosophical belief, he should be left in the undisturbed enjoyment of the opinion that there is no independent entity besides Spirit,—that opinion being one which need not prevent his becoming as good a Christian as Bishop Berkeley. We should also leave him to think, for the present, as he may choose in regard to dreams or waking misapprehensions; but we should press him with the unreasonableness of holding that the phenomena of waking existence are beneath the notice of the wise because, forsooth, they are not entitled to the name of *vastu*—the name of *substance*. If phenomena have an existence "that must be dealt with" (*vyāvahārika*), their importance will depend upon our relation to them; and if it so happen that our relation to them is to be *eternal*, it is idle to disparage their immense importance by dubbing them "insubstantial." Whether their relation to us is to be eternal, and what relation our spirits bear to that Great Spirit whom we agree with the Vedāntis in holding to be the sole independently existent—the Self-existent,—are questions to be answered only by a revelation. The replies afforded to these questions, on the one hand, by the books which the Vedāntis hold to be a revelation, and, on the other hand, by the book which we ourselves hold to convey the true revelation, we propose to take a future opportunity of comparing.

Confining ourselves, for the present, to the consideration of ontological theories and terminology, we now proceed to inquire what is the Vedāntic conception of the relation of the phenomenal to the real. The Vedāntists are commonly charged with holding that the phenomenal is the real,—in other words, with Pantheism. At the same time they are charged with the wildest extravagance, of an opposite description, in declaring that the Supreme is *devoid of qualities*,—or, in Sanskrit, *nir-guṇa*. With regard to the relation of the real and the phenomenal no point appears to have occur-

sioned more perplexity to those who were impressed with the baselessness of Vedántism than the employment of this term *nir-guṇa*—so frequently connected in the Vedántic writings with the name of the Supreme (Brahm). We find, for example, a zealous writer against Vedántism declaring, that, "in any sense, within the reach of human understanding he (Brahm) is *nothing*. For the mind of man can form no notion of matter or spirit apart from its properties or attributes." And the same writer calls upon his readers to admire the extravagant notion that Brahm exists "without intellect, without intelligence, without even the consciousness of his own existence!" Now, the reply to all this is, that the word *nir-guṇa* is a technical term, and must be understood in its technical acceptance. It means "devoid of whatever is meant by the term *guṇa*," and the term *guṇa* is employed (as remarked at p. 868 of this volume) to denote whatever is phenomenal. In denying that anything phenomenal belongs constitutively to the Supreme Spirit, the Vedánti speaks very much like Bishop Berkeley, and like other good Christians whom Milton's epic has not educated into a semiconscious Anthropomorphism. Berkeley expresses himself as follows:—"We, who are limited and dependent spirits, are liable to impressions of sense, the effects of an external agent, which, being produced against our wills, are sometimes painful and uneasy. But God, whom no external being can effect, who perceives nothing by sense as we do, whose will is absolute and independent, causing all things, and liable to be thwarted or resisted by nothing; it is evident, such a being as this can suffer nothing, nor be affected with any painful sensation, or indeed any sensation at all. We are chained to a body, that is to say, our perceptions are connected with corporeal motions. By the law of our nature we are affected upon every alteration in the nervous parts of our sensible body; which sensible body, rightly considered, is nothing but a complexion of such qualities,"*—and so on. The Vedánti, in like manner, denying that such 'qualities' belong to the Supreme, declares, "We ought not to ascribe to Almighty God proper ties, attributes, or modes of being, which are the peculiar characteristics of humanity, such as the faculty of vision,"† &c. In short, the Vedánti denies that the Supreme either has or requires senses or bodily organs;—and, holding that organs of sense or motion are made up of what he calls *guṇa* as we Europeans in general hold them to be made up of what we prefer to call *matter*, he asserts that the Supreme is *nir-guṇa*, in very much the sense that we Europeans assert that God is *immaterial*. We say, guardedly, "in very much the sense"—and not simply "in the sense,"—because the term *guṇa*, as we have shown before, denotes strictly—not the imperceptible quiddity 'matter'—but what Berkeley calls the sensible, or the sum of the objects of sense. Theologically, the Vedánti, asserting that the Deity is *nir-guṇa*,

and the Christian, asserting that God is *immaterial*, are asserting the very same fact in terms of separate theories,—just as two chemists might make each the same assertion in regard to some individual specimen, while the one spoke of it as destitute of Chlorine, and the other as destitute of Oxymuriatic Acid.

To say that "the mind of man can form no notion of matter or spirit apart from its properties or attributes," is therefore no *reductio ad absurdum* of the Vedántic dogma that nothing of what is technically called *guṇa* enters into the essence of God. Take away everything of what is comprised under that name,—that is to say, take away every thing that is perceived through the organs of sense, and every sense-organ, and all merely human feelings or mental processes, such as alarm, delighted surprise, recollection, computation, deduction,—take away all this, and there remains to the Vedánti, nor a mere-empty substratum, but the One Reality consisting of Existence, Thought, and Joy, in their identity as an ever-existing joy-thought. This, whatever else we may think of it, is something very different from a substratum evacuated to nonentity. We are accustomed to regard eternal existence, wisdom, and blessedness, as attributes of God. The Vedántis, on the other hand, instead of regarding these as attributes, regard them, in their eternal identity, as God Himself. Instead of holding, as they have been so often accused of holding, that God has no attributes in our sense of the terms, they hold in fact that he is all attribute,—sheer Existence, sheer Thought, sheer Joy—as a lump of salt is wholly of an uniform taste within and without." So far is the conception of Brahma from being reduced to that of a nonentity by the Vedántic tenet of his being *nir-guṇa*, that, according to one of Vyása's aphorisms, as rendered by Mr. Colebrooke—(Essays, p. 352).—"Every attribute of a first cause (omniscience, omnipotence, &c.) exists in Brahma, who is devoid of qualities." It is rather strange that the occurrence of this passage in Mr. Colebrooke's well-known essay should not have sufficed to awaken a suspicion that the term "devoid of qualities" must be employed in a sense other than that of an empty substratum—a nonentity. The Vedántis, seeing no occasion for any such a vehicle of the Joy-Thought, never postulated any such. The empty substratum, the "nothing," which they are supposed to place in the room of the Supreme, is precisely what, as a nothing, does not enter into their conception of the Supreme at all. It will readily occur to the reader that the Hindú conception of *Thought*, as the ultimate ground of all, independently of any substratum beyond it, anticipates Hume's extreme development of Locke.

The misconception to which we have been now adverting, furnishing, as it has done, seeming ground for a charge which has been reiterated against the Vedántis under all the varied forms of remonstrance, taunt, anathema, and virtuous indignation, has, we fear, done much harm. It has done much to confirm the modern Vedánti in his opinion that his European assailants are incompetent to appreciate his system, and in his belief that the creed urged upon his acceptance by such assailants cannot have any very strong claims on his attention. If it be asked why the Vedánti could not explain so simple a matter as this misconception

* Berkeley's Third Dialogue.

† The *Tattva-bodhinī patrikā*—the organ of the modern Vedántis—p. 113.

to the person who blamed him unjustly, we reply, that the asker had better reflect what intense confusion of mind has been again and again occasioned, in every part of the world, by a mutual misunderstanding of a term when the two parties were not aware that they really misunderstood one another. People are always too apt to fancy that it is in regard to some *opinion* that they differ, when they only differ in regard to the employment of a term. In a recent paper we analysed and exhibited a most notable example of logomachy, in regard to the very system that we are now engaged upon, originating in an unsuspected misunderstanding respecting a single term,—the parties in the case being men of no less note than Col. Vans Kennedy, Sir G. C. Haughton, and Rammohun Roy. Do you suppose that the misconception would have lasted ten minutes if the discussion had been carried on in the Rájá's presence in *Sanskrit*? No, truly;—and neither would the misconception to which we have been now adverting, have existed so long as it has done if the assailants of the Vedántic tenet in question had written in *Sanskrit* and English simultaneously. To prevent future logomachy, therefore, in regard to this point, we beg that any one who is dissatisfied with our explanation will express his dissatisfaction in parallel columns of *Sanskrit* and English and we promise to reply, if at all, in similar form.

In regard to the charge of Pantheism, we would observe, in the first instance, that some people are apt to be taken for pantheists when they really are not such; and that there is a great difference between the Pantheism which, in all that it sees, sees God alone, and the atheism (more properly called atheism) which, beyond what it sees, acknowledges no God. The heavy condemnation due to the grovelling system last mentioned, it were idly mischievous cruelty to hurl again the Vedánti. The man who believes that his spirit is in the same category with his digestion, that his soul is a function of his brain as the biliary secretion is a function of his liver, let us not, in common justice insult the Vedánti by mentioning in the same breath with him. If the Vedánti be a pantheist, he must be one of the other order,—a spirit of a far higher mood, erring though he be. Let us be cautious, however, lest in our zeal we too rashly condemn him on a charge what he repudiates. Two expressions, familiar in the Vedánta, are usually founded upon, in contending that the Vedánti confounds the Creator with the creature, viz., the test "All this is God," and the illustration of the spider spinning its web from its own body. The passage in the *Vedánta-sára* where the illustration of the spider occurs, we render as follows:—"Thought [i. e. Deity] located in "*ajnána* [i. e. in the aggregate of the phenomenal], which "has the two powers [of obscuring the light and of projecting "its own shadow], is, in virtue of itself, the efficient cause,— "and, in virtue of what it is located in, material cause; "as the spider is personally the efficient, and in virtue of its "body—[which body is not the agent but the locus of the "agent]—the material cause, as regards that product [which "we call] its thread." Now, as no one charges the man who says that the spider made its web from its own stores, with saying that the web is the spider; so we think that no one is justified in deciding that the Vedánti says "The world God," on the allegation that the Vedánti really does say

"God made the world out of stores of his own." What were those stores? We have already seen (at p. 329, Vol. iv. of the *Magazine*) that they are, in the creed of the Vedánti, just what amount to the sense of the word *Power*—the word *śakti*—the recognised synonyme for the aggregate of the phenomenal—for the *ajnána*—i. e. for that which is not God. We have discussed this again and again with learned Hindús; days and nights of earnest thought intervening between the discussions, and we declare our conviction that those who condemn the Vedántis as pantheists on this particular ground, would in like manner condemn St. Paul if,—not recognised as St. Paul,—he were to reappear, declaring what he meant by asserting of God that in Him "we live and move and have our being."

But, the reader will be ready to exclaim, how can we be said to be unfair in assuming that the Vedánti says "The world is God," when there is no dispute that a Vedánta text declares "All this is God"? We reply, that there is a distinction between "the world" and "all this," which, however it might be ridiculed in Birmingham as being wire-drawn beyond what there is any utilitarian occasion for, yet requires to be recognised where you have to deal with men who are not astonished at steam-engines, and who, however tenderly they may regard, will by no means consent to look up to, the man whose mind impatiently breaks down under the task-work of close thinking. "The world" is the display of the phenomenal. It is not *this*, as we have shown from the *Vedánta-sára*, that the Vedánti regards as God. But when he looks on the phenomenal, the Vedántist feels that an unchangeable Reality must *underlie* this changeable; he recognises, through the phenomenal veil, the one Reality; and if he exclaims "*All* is God," is the exclamation necessarily profane? Understood as we have put it—the phenomenal being ignored as a reality—we think it is not. He only says—"All that is *real* here is the God who is Invisible."

In making these remarks, as in our exposition of the gist of the Vedánta, we have regarded the system under this philosophical aspect, and we have therefore sought out data in the systematic treatises of the school. But there is a sect of Vedántists—an to our mind the most interesting among the followers of the Vedas—who deny the authority of the systematic treatises, and who allow of no appeal except to the Vedántic portion of the Veda itself. We cannot reasonably dispute their right to take up this position. The claim is not other than that which Protestants asserted at the Reformation,—the privilege of having Scripture as their rule of faith and not uninspired dictation. As we observed, indeed, when noticing the Rev. K. M. Banerjea's lecture, the removal of the contest from the *champ-clos* of the systematic treatises to the wide and diversified region of the Upanishads, is extremely inconvenient for those who would rather meet their man than hunt him. But the challenger cannot claim the choosing of the ground, and we must now set ourselves to survey the field where alone the Vedántists of modern Bengal will consent to be found. We have to deal next, then, not with a philosophy, but with what professes to be a revelation. We must try to take accurate account of THE UPANISHADS, K.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE

MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरशिमः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 20.

Benares January 1st, 1868.

Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

॥ द्वितीयं प्रकरणम् ॥

“ननु दृष्टान्तोऽत्र साध्यधर्मासिद्धिः, कार्यस्येश्वरकर्तृत्वेन दृष्टान्ते घटादावसिद्धेः, यथा सिद्धेन विरुद्धं चेत्युक्तम्, निर्मलत्वसर्वज्ञत्वेच्छामात्रकर्तृत्वादात्मकं ह्येश्वर्यमनीश्वरकुम्भकारादधिष्ठानं घटादौ यदि नेष्यते, नेश्वराधिष्ठितत्वं स्यात्, अस्ति चेत् साध्यहीनतेति, एतदप्युक्तमित्याह ।

(१०) मलादिपाशमुक्तत्वं सर्वज्ञत्वादधर्मता ।

स्वेच्छानन्तरकारित्वं कुलाले यन्न दृश्यते ॥

सर्वमेतन्महेशस्य सेत्स्यति ह्यर्थशक्तिः ।

नानुमानादितो नातः साध्यहीनं निदर्शनम् ॥

कुम्भकारादीनामपि स्वकार्ये निर्मलज्ञानता सर्वज्ञत्वं स्वेच्छाकारित्वाद्यपि चेश्वरत्वं सिद्धमेव, अन्यथा घटादिकरणासंभवात्, इत्युक्तम्, “अथ यथाभूतं तत् तनुकरणभुवनादिसंबन्धि साध्यं तथाभूतं न दृष्टान्ते दृष्टमित्युच्यते, वज्रादिरपि पर्वतसंबन्धी महानसादावदृष्टत्वाच्च धूमादिना साध्यः, इति सर्वानुमानाभावप्रसङ्गः, “ननु धूममात्रं वह्निमात्रे व्याप्तं सिद्धमेव, क्व तथा, न तावद् दृष्टान्ते, विशिष्टस्यैव महानसादौ धूमस्य विशिष्टादेवाग्नितो भावदर्शनात्, “ननु तदुत्तरकालभाविना प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण यद्द्वारा तद्भाविनः सङ्गदपि ततो भावात्, इत्यनुमानेन वस्तुशक्तिसामर्थ्येन वा सामान्यविषया व्याप्तिरवतिष्ठत एव, व्यवतिष्ठताम्, पर्वतवर्ती तु वह्निविशेषः कथं साध्यः, न ह्यस्माद् व्याप्तिसाधनादनुमाना-

देरपि तस्य सिद्धिः, विशेषव्याप्त्यभावात्, “ननु सामान्याग्निप्रो विशेष एवाप्रतिष्ठितभेदो व्याप्तिविषय इति चेत्, किं पर्वतवर्त्येवाथ सोऽपि, यदि पर्वतवर्त्येव, सिद्धसाधनता, व्याप्तिग्रहणकाल एव तस्य सिद्धेः, स्वानुभवबाधश्च, अथ सोऽपीत्युच्यते, तर्हि नियमोऽननुमेय एवेति सिद्धसाधनतैव, यदाहुः,

“सामान्ये सिद्धसाध्यता,

इति, देशान्तरवर्तिन्यनौ प्रवृत्तिप्रसङ्गश्चेति, “ननु पक्षधर्मताबलाचियतस्य धूमस्य ग्रहणाचियतो वह्निः प्रतीयते,

प्रमाणमनुमानं हि त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽयं दृक् ।

इत्यविरोधः, यदाह धर्मकीर्तिः, “सामान्यं च साध्यम्, नच सिद्धसाध्यता, तदयोगव्यवच्छेदस्यासिद्धेः, इति, यद्येवमिहाप्यप्रतिष्ठितभेदः कार्यविशेष एव कर्तृविशेषव्याप्तः सिद्धः, इति तनुकरणभुवनादेः कार्यात्मनोऽर्थस्य शक्त्या तत्कर्तुरपि विशिष्टस्य स्वकार्यविषयमलत्वसर्वज्ञत्वेच्छामात्रकर्तृत्वाद्यपीश्वरत्वं सिध्यति, इति न दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यदोषः, “तर्हि कुम्भकारादिवत् स्वकार्यादन्यत्र तस्याज्ञानमनीश्वरता वा स्यात्, कान्यत्र, तत्कार्यतनुकरणभुवनादिव्यतिरेकेणान्याभावात्, “नन्वन्यत्रास्तीति कुतः, “अस्तु तत् पुरुषार्थसाधनं चेत्, तत्कार्यमेव, तदसाधने तु तस्मिन् शशविषाणादाविव तस्याज्ञानं भूषणमेव, यदाहुः,

अर्थक्रियासमर्थस्य विचारैः किं तदर्थिनाम् ।

षण्डस्य रूपवैरूप्ये कामिन्याः किं परीक्षया ॥

इत्यविरोधः, “ननु कुम्भकारादिकार्यमेव तस्य कार्यादन्यत्, सत्यम्, कुम्भकारादिरचनान्यथानुपपत्तेस्तु तत्रास्या-

ज्ञानादि न संभवत्येव, नहि कुम्भकर्तृकर्तृत्वं कुम्भकारस्याहेतुकम्, अपितु ईश्वरहेतुकमित्युक्तम्, नच कुम्भाज्ञाने तत्कर्तृत्वचनः यतः ॥

“ननु यः कर्ता नासावीश्वरः सर्वज्ञो वा, यथा कुम्भकारः, कर्ता च तनुकरणादेर्भवद्विरभ्युपगतः, अतः सोऽप्यनीश्वरोऽसर्वज्ञो ब्रेत्यादिप्रतिहेतुप्रतिचिह्नोऽयं पक्षः, इत्याह ।

(११) कुलालसमतां पत्युः परस्य प्रोक्तहेतुतः ।

● अनुमित्सोर्विरुद्धो हि स्वराद्गुन्ते न जायते ॥

यदेवं यत्र धूमस्तत्रापर्वतसंबन्धी वह्निः, यथा महानसादौ, धूमश्च पर्वते, तस्माच्च पर्वतवर्ती तत्र वह्निः, इति न कचिदेवंविधस्य प्रतियोगावस्कारस्य निवृत्तिः, इति सर्वानुमानाभावा भवतां भवेत् ॥

अत्रापराभिप्रायः ।

(१२) तवैवायं विरोधश्चेत्,

यस्य हि भूयोदर्शनगम्या व्याप्तिस्तस्यैवायं विशेषान्तराश्रयो विरुद्धाव्यभिचारिप्रसङ्गदोषः, नास्माकम्, प्रतिबन्धनिबन्धनत्वात् तस्याः, सत्त्वधूमादयो हि हेतवस्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामनित्याग्निमात्रव्याप्ताः सिद्धाः, न तद्विशेषव्याप्ताः, तद्व्यभिचारादस्तुनो रूपान्तरासंभवाच्च, इति कुतस्तेषां विरुद्धाव्यभिचारिसंभवः ॥

आचार्य आह ।

(१३) न मानं साध्विदं यदि ।

अर्थशक्त्या निरुद्धत्वात् साधुत्वं चास्य तत् कुतः ॥ यदीदमनुमानमपि न साधु, न प्रतिबन्धमूलं भवेत्, भवेदेवास्यापि प्रतिप्रयोगसंभावना, यावतार्थस्य साध्यस्य कर्तुः शक्तिः कार्यजनकत्वम्, तथा व्याप्तत्वादस्यापि कर्तृत्वानुमानस्य साधुत्वं कार्यानुमानरूपता, इति तत्प्रतियोगोद्भावनं कुतः, नहि वस्तुबलप्रवृत्तेऽनुमाने प्रतियोगि संभवतीत्युक्तं यतः ॥

“ननु यथा विशेषाश्रयः प्रतिहेतुर्न संभवति, तथा साध्येऽपि विशेषो न स्यात्, ततश्च सामान्ये सिद्धसाध्यता द्रोष्टव्यः, इत्याह ।

(१४) अर्थप्राप्ता विशेषाश्च नाग्नेरनुमितस्य हि ।

विनिवारयितुं शक्या महतोऽपि प्रयत्नतः ॥

नह्यन्यदेशस्येन वह्निना तद्देशस्यो धूमो जन्यत इति देशकालाकारनियतधूमग्रहणसामर्थ्यादग्नेस्तद्देशकालाकारयोगव्यवच्छिन्ना विशेषा अनुमीयन्त एवेति न सिद्धसाध्यता दोषः, प्रमाणस्यैव विशेषनिष्ठत्वात्, नैवं प्रतिहेत्वाश्रितविशेषनिष्ठः

प्रमाणव्यापारः, तस्यानियतभेदाश्रयत्वेन सामान्याश्रयत्वादिति, तस्य विशेषाश्रयो दोषः कार्यसमाप्तातिः, इति नैयायिकाः, यदाहुः,

“साध्येनानुगमः कार्ये सामान्येनापि साधने ।

संबन्धिभेदाद्देदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः, ॥

इत्यदोषः ॥

“अन्येतु श्रावणः शब्द इतिवत् सिद्धसाधनत्वादयुक्तोऽयं पक्ष इत्याहुः, तान् दर्शयति ।

(१५) बीजकर्मणुभिः केचिदचाहुः सिद्धसाध्यताम् ।

“जगतः कर्तृपूर्वकत्वं हि भवद्विः साध्यते, स चोपादानकारणतया बीजशब्दवाच्यः प्रधानाख्यः सिद्ध एव, तत् किं साध्यते, इति सांख्यः, “एवं कर्मभिरैव जगत्, अतस्तान्येव कर्तृभूतानि सिद्धानि, इति जैमिनीयः, यदाहुः,

“कस्यचिद्वेतुमात्रत्वं यद्यधिष्ठातृत्वेत्येते ।

कर्मभिः सर्वबीजानां तत्सिद्धेः सिद्धसाधनम्, ॥

इति, “अणव एव दृष्टफलस्य कर्मणः कर्तारः सिद्धाः, तत् किं साध्यते, दृष्टफलेभ्योऽन्यस्य कर्मणोऽसंभवात्, इति लौकायतिकाः, यदाहुः, “चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः,

इति ॥

एतत् क्रमेण प्रतितिपति ।

(१६) न पूर्वाभ्यां विशिष्टत्वाद्विद्या साध्यस्य साभवेत् ।

न तावत् पूर्वाभ्यां बीजकर्मभ्यां सा सिद्धसाध्यता भवेत्, कुत इत्याह, “विशिष्टत्वाद्विद्या साध्यस्य, इति, सिद्धसाधनता हि पक्षदोषः, नचास्माभिर्जगतः कर्तृमातृपूर्वकत्वं साध्यते, अपितु विशिष्टबुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वमित्युक्तम्,

“अदृष्टकर्तृकायादि कार्ये प्रज्ञावता हतम्, ।

इति, नच बीजस्य कर्मणो वा बुद्धिमत्त्वम्, इति कुतः सिद्धसाध्यता, “ननु चेतनान्येव कर्मणि, इति सौगताः, दानादिचेतनाव्यातिरेकेण कर्मान्तरस्यानभ्युपगमात्, अस्त्येवं विशेषोऽर्जने, अनेकभावार्जितानां तु तेषामनेकवासनारूपत्वेनाविज्ञातानामपि सत्त्वाभ्युपगमाच्च किंचिदेतत् ॥

लौकायतानामप्येवाह ।

(१७) साध्यस्य धर्मिणोपाने! कार्यादेर्न परैरपि ।

“न परैरप्यणुभिः सिद्धसाध्यता, साध्यधर्मिणस्तनुकरणभुवः नादेरुपात्तत्वात्, नच भवतां तनुकरणादेरणवः कर्तारः सिद्धाः, सत्यम्, अत एव तेऽत्र दृष्टान्तीकृताः, “ननु जलबुद्बुदवज्जीवः विचित्रस्वभावेभ्यस्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाद्भवन्तीत्यनुमिः नुमः, न, असिद्धत्वात्, कारणस्य हि वेगेतरवातवर्षादेर्भेद

कार्याणां जलबुद्बुदादीनां महत्त्वामहत्त्वादिविशेषः 'सिद्ध एव,
नच जीवानां कारणभेदः सिद्धः, शुक्रशोणितादेरविशेषात्, का-
रणभेदमन्तरेण च कार्यभेदे विश्वस्याहेतुकत्वप्रसङ्गः, अहेतोश्च
देशकालाकारनियमायोगादित्युक्तम्, "ननु शुक्रशोणितादीना-
मपि स्वरूपभेदोऽस्त्येव,, "यद्येवं घटपटवद्विचत्वाद्विचरूपमेव
सर्वदा कार्यं कुर्युः, इति कार्याणां जीवतया समानरूपतानु-
पपत्तिः, न शुक्रशोणिताद्यात्मना, कारणानामपि सदृशत्वात्,
इति चेत्, तर्हि कार्याणामपि सदृशत्वं स्यात्, इति जीवाना-
मृद्धिमत्त्वेतरत्वादिविशेषो न स्यात्, "ननु सदृशत्वेऽप्ययस्का-
न्तमण्यादीनामिव तेषां केषांचित् कश्चिददृष्ट एव धनाद्या-
कर्षकः स्वभावेऽस्तीति,, "ननु सोऽप्यहेतुको न संभवतीत्यु-
क्तम्, "यद्येवमदृष्टहेतुको भविष्यति,, न तर्हि दृष्टकारण-
प्रतिषेधः, इति यत् किंचिदेतत्, एवं बीजादीनां कर्तृत्वमभ्यु-
पगम्योक्तम् ॥

अधुना तदेव न संभवतीत्याह ।

(१८) नाचेतन्यात् प्रवृत्तिः स्यात् स्वातन्त्र्याद्वीजकर्मणाम् ।

प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च कारकाणां य ईश्वरः ॥

स स्वातन्त्र्यात् कर्ता, इत्युक्तम्, नचाचेतनानां तत्र स्वा-
तन्त्र्यम्, अतः कारणत्वेऽपि न कर्तृता ॥

अचेतनस्यापि कर्तृत्वं दृष्टमिति पराभिप्रायमाह ।

(१९) पयोवच्चेत्,

यदाहुः सांख्याः,

"वत्सविवृद्धिनिमित्तं वीरस्य यथा प्रवृत्तिरजस्य
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य,, ॥

इति ॥

अत्रोत्तरमाह ।

(२०) न, साध्यत्वात्प्रमृत्पिण्डादेरदर्शनात् ।

नहि पयसा स्वातन्त्र्यं सिध्यति, अचेतनत्वात्, दण्डादि-
घत्, तदपि कर्तृप्रयुक्तमेवेत्युक्तम्, ॥

"ननु सत्त्वतमसोरक्रियारूपत्वे रजसः क्रियात्मकत्वेन
योगात् परस्परपकारस्वरूपत्वाच्च प्रदीपानामिव गुणानां
कर्तृत्वं भविष्यति, यदुक्तम्,

"प्रोत्यप्रोतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः,, ॥

इति,, एतत् प्रतिषेधुमाह ।

(२१) अङ्गाङ्गित्वं च सत्त्वादेः स्वाभाव्यान्नाक्तहेतुतः ।

अचेतनत्वादेव तेषां न स्वभावतः परस्परपकारः किंतु

प्रदीपादिवदेव चेतनकर्तृप्रयुक्तानाम्, इति नाचेतनस्य कर्तृत्व-
सिद्धिः ॥

किंच ।

(२२) स्थित्वा क्रिया च बीजस्य नाचितश्चेतनां विना ।

यो यः स्थित्वा प्रवर्तते, स चेतनाधिष्ठितः, यथा घटादिः,
समस्तविकारोपसंहारेण च महाप्रलये स्थितिमनुभूय सर्गादौ
प्रवर्तते प्रधानम्, अतस्तस्यापि चेतनान्तरेणाधिष्ठात्रा भवि-
तव्यम्, इतीश्वरसिद्धिः ॥

अत्र परः, ।

(२३) ननु ज्ञानं प्रधानेऽस्ति, ।

प्रधानकार्यस्य बुद्धेर्ज्ञानाभ्युपगमात् प्रधानमपि ज्ञानात्मकं
सिध्यति, इति किमन्यदनुमीयते, यदुक्तम्,

"अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मे ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् ।

सात्त्विकमेतद् रूपम्,,

इति,, ॥

एतदपि प्रतिषेधितम् ।

(२४) नाचेतन्यान्मृदादिवत् ।

तव युक्तम्, व्यक्ताव्यक्तयोरचेतनत्वेन भवद्विरुक्तत्वात्,

"त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानम्,,

इति ॥

"कथं तर्हि तत्कार्यं बुद्धौ ज्ञानं भवद्विरिष्यते,, इत्याह ।

(२५) अस्तु वा शक्तिरूपत्वादग्राहि तदसत्समम् ।

बुद्धौ जायतेऽनेनेति ज्ञानं प्रकाशात्मकमस्माभिरभ्युपगम्यते,
नतु शक्तिरूपमेव, तस्य पुरुषैकस्वभावत्वात्, तथाभूतमपि
तत्प्रधाने कारणात्मनि न व्यक्तम्, अपितु शक्त्यात्मनावस्यत-
मित्यध्यवसायात्मनः स्वकार्यस्याकरणादसत्समम्, ततश्चाध्य-
वसायात्मनोऽपि ज्ञानस्याभावाच्चास्य कर्तृत्वमिति कर्त्रन्तर-
सिद्धिः,

यदुक्तम्,

"स्थित्वा क्रिया च बीजस्य न चितश्चेतनां विना,, ।

इति ॥

"तदनैकान्तिकम्,, इति सांख्याः ।

(२६) स्थित्वा व्याप्तिगमात्वाच्छंभोरपि परेरणम् ।

नचाबीजस्य,

युष्मत्परिकल्पितस्यापीश्वरस्य स्थित्वा क्रिया च विवर्तते,
नच घटादिवच्चेतनाधिष्ठितत्वमिति ॥

कारिकाभागेनैकान्तिकत्वं परिहरति ।

(२७) नो साम्यं प्रज्ञावानीश्वरो मतः,

अत्र हि प्रकरणादचैतन्यं हेतुविशेषणं गम्यत इति नानै-
कान्तिकता ॥

“ननु कार्यानेकत्वं कर्त्रेकत्वेन व्याप्तमित्यत्रापि घटपटा-
देरिव तनुकरणभुवनादेः कार्यस्यानेकत्वात् पाचकादिवत् स्व-
परप्रयुक्तानेककर्त्रनुमानं प्रयुक्तम्, अतो नेश्वरसिद्धिरिति, यदाह
मण्डनः,

“संनिवेशादिमत् सर्वं बुद्धिमद्वेत्तु यद्यपि ।

प्रसिध्येत् संनिवेशादेरेककारणता कुतः,, ॥

इति,, परमतमुपक्षिप्य पराकरोति ।

(२८) अनेकं देवदत्तादि दृष्टं लोके धियान्वितम् ।

स्थित्वा प्रवर्तमानं हि पाकादावपरेरितम् ॥

परेरितमपीत्यस्मात् संशयो न महेश्वरे ।

भवेदेतद्, यदि परस्पराङ्गाङ्गिभावोऽस्य तनुकरणभुवनादेः
कार्यजातस्य सिद्धो न भवेत्, तस्मिंस्तु सति प्रासादाद्यवयवा-
त्मनः कार्यजातस्य स्यपत्यादिरेक एव सातिशयज्ञानादियुक्तः
कर्ता सिध्यति, न बहवः, इत्यदोषः । अतश्च “यदप्याह,

“रथाद्यवयवा नानातत्तन्निर्मापिता अपि ।

दृश्यन्ते जगति प्राय उपकार्यापकारकाः,, ॥

इति,, तदनेनैव प्रतितिप्रम्, एकबुद्ध्या विना नानाकर्तृनि-
र्मापितानामपि रथाद्यवयवानामुपकार्यापकारकभावासिद्धेः ॥
यद्येवं सोऽपि स्यपत्यादिवदन्यप्रयुक्तो भविष्यतीत्येतत्तिर-
स्कर्तये हेतुमाह ।

(२९) उपरिष्ठाद्यतो देवं वक्ष्यामोऽतिशयाङ्कितम् ।

यतस्तमेव परप्रकर्षयुक्तं प्रतिपादयिष्यामः, ततो नैष दोष
इति ॥

परोक्तं चोद्यद्वयमन्यदपि दर्शयति ।

(३०) आस्ते प्रतीक्षमाणस्तु सुप्ते जगति किं हरः ।

सर्वदा यो न सर्गादि स्वतन्त्रोऽपि करोति हि ॥

अनुकम्पापरत्वाच्च सुखाद्येव सृजत्वसौ ।

मोहदुःखादि यत् पुंसां कुरुते तन्न युज्यते ॥

प्रयोजनवशेन प्रेक्षावन्तः कार्यं कुर्वन्ति नवा, नच महाप्रलये
तस्य प्रजापतेः सर्गाकारणे प्रयोजनमुत्पश्यामः, यदाहुः,

“प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।

नच प्रयोजनं तेन स्यात् प्रजापतिकर्मणा,, ॥

इति,

“अथ दययैव सर्वदा प्रवर्तते नात्मप्रयोजनेनेत्युच्यते,
तत्राप्याहुः,

“सृजेच्च शुभमेवैकं सर्वकम्पाप्रयोजितः ।

अथाशुभाद्विना सृष्टिः स्थितिर्वा नोपपद्यते ॥

आत्माधीनाभ्युपाये हि भवेत् किं नाम दुष्करम् ।

जगच्चासृजतस्तस्य किं नामेष्टं न सिध्यति,, ॥

इति ॥

एतस्य तावच्चोद्यस्याभासत्वमाह ।

(३१) नहि समानसिद्धत्वादसत्त्वं परिकल्प्यते ।

चोद्यैरित्थं प्रकारैस्तु परैरुपहृतैरपि ॥

नहि प्रमाणसिद्धं वस्तु पुरुषकल्पनाभिरन्यथा कर्तुं शक्यम्,
तासां तत्प्रतिबन्धाभावेन तत्राप्रवृत्तेः, यदाहुः,

“अविकल्पमनुमानं विद्यते कर्तुं सिद्धौ

यदि चपलविकल्पैरीदृशैः कार्यसिद्धिः,, ।

इति ॥

तत्र प्रथमं चोद्यमपाकरोति ।

(३२) बीजानामङ्गुरकरं कालचेचाद्यपेक्षते ।

यथा कृषीबलो लोके तथैव परमेश्वरः ॥

पुंसां संभोगकालं च परिपाकं च कर्मणाम् ।

जगत् प्रसूतिकालं च जगद्योनेरपेक्षते ॥

अविरतानन्तभोगसाधनत्वेनापचिततरशक्तिकत्वात् प्रकृतेः
कार्यकारणानामिव क्षेत्रादीनामिव त्रावश्यं सर्वकार्यापसंहा-
रेण कस्यांचिदपि दशायां विश्रमः प्रलयाभिधानेऽभ्युपगन्तव्य
इति वक्ष्यामः, तत्र चास्य भोगसंविधानतत्त्वत्वात्पादनमेव
प्रयोजनम्, इति न निष्प्रयोजनता ॥

द्वितीयमपि चोद्यं परिहरति ।

(३३) येन यादृग्विधं कर्म कृतं तस्य तथाविधम् ।

विदधाति फलं पुंसः कर्मापेक्षितया विभुः ॥

नास्माभिरीश्वरात् सुखदुःखादि फलं पुंसामद्वैतवादिभि-
रिविष्यते, येनैष दोषः स्यात्, यदुक्तम्,

“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्,

जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्” ॥

इति अपितु ज्योतिष्टोमादेः फलं दृष्टं भवेत्, तत्रामुत्रिक-
फलं नैहिकम्, इति तस्यापि कार्यत्वे सति कालान्तरभावि-
त्वात् कृष्यादिफलस्येव संविधानरक्षादिकर्त्ता पुरुषमात्रस्य
वक्ष्यमाणनयेनासंभवात्, ततः सातिशयज्ञानादिमत्तान्येन भा-
व्यम्, इति कर्मसद्भावेऽपीश्वरसिद्धेरदोषः ॥

अथानन्तरं पुरुषकर्मफलसंविधानादावस्य प्रयोजनाभावात्
प्रवृत्तिरयुक्ता, यदाहुः,

“बहुव्यापारतायाश्च क्लेशो बहुतरो भवेत्,, ।

इत्यत्राप्याह ।

(३३) इदमेव दयालुत्वं यत् तथैवोपपादयेत् ।

अन्यथा कर्मवैफल्यं हरासत्त्वं इवापतेत् ॥

नात्र दययैवाप्राप्तानाथपालनं इव नृपत्यादेः प्रवृत्तिसिद्धिः,
अन्यथा प्रयोजनाभावात्, तस्यात्र प्रवृत्त्यनभ्युपगमे संविधाना-
दिकर्त्रा विना कालान्तरभाविफलानां कृष्यादीनामिव कर्मणां
वैफल्यमीश्वराभावपक्ष इव भवेत्, इति संसारस्याभावात्,
“नामिश्रं परिणामतः,, इति न्यायेन मलस्याप्यपरिणतेर्मोक्षा-
भाव इति सर्वाच्छेदप्रसङ्गः ॥

अत्र परः ।

(३४) अस्वातन्त्र्यप्रसङ्गः स्यान्ननु कर्माद्यपेक्षिणः ।

सापेक्षो ह्यसमर्थो भवति, यदाहुः,

“तथा चापेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिहन्यते,, ।

इति ॥

एतत् परिहरति ।

(३५) स्वातन्त्र्यान्याप्रयोज्यं यत् स्वयमन्यत् त्वपेक्षते ।

प्रयुक्ते करणादीनि तैश्च नैव प्रयुज्यते ॥

कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्वि न कर्माद्यनपेक्षिता ।

नृपत्यादीनां ह्यन्येन स्वतन्त्रेणाप्रयोज्यत्वं यद्, यच्च स्व-
यमेव गजतुरगादिसाधनानामाहरणम्, आहूतानां च यथोप-
योगं नियोगः, तत् स्वातन्त्र्यमुच्यते, नतु निष्ठाह्यानुयायककर्मान-
पेक्षयैव नियहानुयहकर्मानुष्ठानम्, उन्मादो हि स कथ्यते,
नतु स्वातन्त्र्यमिति, एवं भगवतोऽपि कर्मापेक्षितया न स्वा-
तन्त्र्यहानिः, अन्यप्रयोज्यत्वाभावादिति ॥

“अत्राहुः, यो यत्कर्तृत्वभावः स तत् करोत्येव, यथा व-
ह्निरैषण्यम्, नचेश्वरो महाप्रलये कार्यं करोति, इति न कर्तृ-
त्वभाव इति,, एतत् प्रतिक्षिपति ।

(३६) नच कृत्स्नोपसंहारेऽप्यास्ते सर्वक्रियोद्भिक्तः ।

जगच्छक्त्यात्मना धत्ते जगद्योनिं च निष्क्रियाम् ॥

विपाचयति कर्माणि पुंसे विश्रमयत्यपि ।

अनुगृह्णात्यनुग्राह्यान् निरोध्यान् निरुणद्धपि ॥

जगज्जन्मगमनादियुक्तं तत्त्वभावभूतभुवनात्मकं कलादि-
तित्यन्तं सर्वमेव व्यक्तिरूपतयोपसंहृत्य शक्त्यात्मना तत्प्रकृतिं
च तदानीमुपसंहृत्य जगद्ध्यापारान् धत्त इत्युक्तमाचार्येण, स-

त्कार्योपन्यासतो भोगमोक्षे कर्माणि च तदानीं मन्दवेगतया
प्रकृतिसंस्कारीभूतानि पाचयति, पुरुषांश्च भवरमणखिन्नान्
विश्रमयति, तदानीं परिणामलांश्च किंचिदनुग्राहयति, वि-
ज्ञानकेवलप्रलयबलयोरप्यनुग्रहस्य श्रुतत्वात्, निरोध्यांश्चापरि-
णतमनान् निरुणद्धि, इत्यसिद्धत्वाद्देतोरस्य नाकर्तृत्वसिद्धिरी-
श्वर इति, श्रीमन्मृगेन्द्रेऽप्युक्तम्,

स्वापेऽप्यास्ते बोधयन् बोधयोग्यान्

रोध्यान् रुन्धन् पाचयन् कर्मिकर्म ।

मायाशक्तिव्यक्तियोग्याः प्रकुर्वन्

पश्यन् सर्वं यद् यथा वस्तुजातम् ॥

इति श्रीनारायणकण्ठसूनोर्भट्टारामकण्ठस्य कृतौ नरेश्वर-
परीक्षाप्रकाश ईश्वरपरीक्षा नाम द्वितीयं काण्डम् २ ॥ :: ॥

॥ अथ नरेश्वरपरीक्षागतम् ॥

॥ तृतीयं काण्डम् ॥

—॥०॥—

श्रीम् । तदियता स्वदर्शनसिद्धमीश्वरं प्रमाणतः प्रतिपाद्य
परदर्शनप्रसिद्धेश्वरस्वरूपं यत् तत्प्रतिक्षेपायाह ।

(१) परात्मा सर्ववित् तस्मान्निद्विचिन्ति भवन्ति च ।

“सर्वज्ञः सर्वकर्ता च भवद्विरीश्वरः कथ्यते, स च परमा-
त्मैव समस्तचेतनाचेतनोपादानकारणभूतोऽस्तु, किं व्यतिरि-
क्तेनेश्वरेण,, इति परिणतवेदान्तविदः, तथा च श्रुतिः, “पुरुष
एवेदं सर्वं यद्वृत्तं यच्च भाव्यम्,, इति, “ननु चेतनानां नित्य-
त्वमुक्तमतः कथं ततो भावः,, सत्यम्, अभ्युपगम्य मयैतदुच्यते
इत्यदोषः ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(२) तस्मिंश्च बीजमुख्ये तु सर्वमुक्तमनुक्तवत् ।

युक्तमेतद्, यदि बीजतयोपादानकारणत्वेनासावभ्युपगतो
भवद्विर्न भवेत्, तथाभूते तु तस्मिन्भ्युपगते सर्वमेतन्नोपपद्य-
त एव ॥

तत्रैतावान् नोपपद्यते, इत्याह ।

(३) न निमित्तं विनैकत्वात् तद्वीजं कार्यकृन्मतम् ।

यद्वीजं तत् सहकार्यपेक्षया कार्यजननस्वभावम्, न केव-
लमेव, यथा शाल्यादिबीजम्, जगतो बीजं च परमात्मा भव-
द्विरिष्यते, नच तस्यान्यः सहकारी संभवति, “पुरुष एवेदं
सर्वम्,, इत्यभ्युपगमतो द्वैतपक्षस्य प्रतिविक्षत्वात्, ततो जग-
ल्लक्षणकार्यानुपपत्तिरेव, तदुक्तम्,

“नामिश्रं परिणामतः,,

इति ॥

नच कोशकारेणायमनैकान्तिको हेतुः, इत्याह ।

(४) यतो लालाकुविन्दोऽपि स्तम्भादिकमपेक्षते ।

सोऽपि हि लालामात्रेण कोशमभिरचयंस्तम्भाद्याधारम-
पेक्षत एव, यदुक्तं जैमिनीयैरपि,

“नच निस्साधनः कर्ता कश्चित् सृजति किंचन ।

नाधारेण विना सृष्टिरूपनाभेरिविष्यते ॥

प्राणिनां भक्षणाच्चापि तस्य लाला प्रवर्तते, ।

इति ॥

किंच, विरुद्धयोरेकोपादानता नोपपद्यत इत्याह ।

(५) चिदचिज्जनकत्वाच्च चिदचिदुर्मभाभवेत् ।

यथाभूतं हि कार्यं तथाभूतमेव तस्योपादानकारणम्, यथा
हेममृदादिस्वभावस्य घटादेः, चेतनाचेतनं च कार्यं परमात्मा-
पादानं भवद्विरिष्यते, इति तस्यापि चेतनाचेतनविरुद्धस्वभा-
वताप्रसङ्गः, न, अतथाभूतादपि सूर्यकान्तादेर्वज्राद्युत्पत्तिदर्श-
नतोऽनैकान्तिकत्वात्, न, तत्र सूर्यकान्तसंपृक्तविकिरणाना-
मेवोपादानतोपगमात्, एतेन चन्द्रकान्तादपां व्यजनादेश्च
पवनादीनामुत्पादे चन्द्रप्रभापवनादीनामेव चन्द्रकान्तव्यजना-
दिसहकारिणामुपादानत्वमनुसंधेयम्, अववरकादिष्वपि तूला-
दिभ्रमणतः पवनसत्तासिद्धेः, गोमयादेर्वृश्चिकोत्पादेऽप्यस्माकं
चेतनस्यानुत्पादात् तच्छरीरोपादानकारणसादृश्यमस्त्येव,
इत्यनैकान्तिकत्वाभावाच्च चेतनाचेतनविरुद्धस्वभावताप्रसङ्ग-
स्तदवश्य एव ॥

किमत इत्याह ।

(६) एकस्मिन्नेव काले च तद्विरोधान्न तद्ववेत् ।

विरुद्धयोश्च तयोर्विरोधादेव भावाभावयोरिव नैकत्र यु-
गपत् संभव एव, चेतनस्योपादानत्वाभ्युपगमेनैतदुक्तम् ॥

अधुना तु तदेव नोपपद्यत इत्याह ।

(७) उपादानत्वतस्तद्धि तत्त्वादिवदचेतनम्,

प्रयोजकमतः कार्यं प्रज्ञावन्तमपेक्षते ॥

उपादानकारणं ह्यचेतनस्वभावमेव, यथा मृदादि, उपादा-
नकारणं च परमात्माभिधानं भवद्विरिष्यते, इति तदप्यचेत-
नमेव, अचेतनं च चेतनाधिष्ठितं कार्यकरणस्वभावं मृदादि
निश्चितम्, अतस्तस्यापि चेतनेनाधिष्ठात्रा भवितव्यम्, इती-
श्वरसिद्धिः, कथं तर्हि “पुरुष एवेदं सर्वम्”, इति श्रुतिः, अत
एव तादर्थ्यादायुर्वृत्तमितिवदुपचारेणेत्यविरोधः ॥

“अन्ये तु,

“महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषाच्च परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः, ॥

इत्यादिश्रुतिसिद्धं पुरुषस्यैवानेश्वरत्वम्, अतः किमन्ये-
त्याहुः, तान् प्रतिक्षिपति ।

(८) आत्मानुत्पन्नदेहादिरभिन्नाव्यक्तदृक्क्रियः ।

बीजाद्यतो न जानाति नच कींचित् करोति च ॥

पुरुषोऽप्यनुत्पन्नकार्यकरणः स्वदेहदेहा हेतुर्वा स्यात्, उत्प-
न्नकार्यकरणो वा, तत्र बीजादव्यक्तादुत्पन्नं देहादि यस्य, अभि-
व्यतिरिक्ते अनभिव्यक्ते च दृक्क्रिये यस्य स यतः सुषुप्तावस्य-
नरवन्न किंचिज्जानाति, करोति वा, ततः कथं स्वदेहादेः कर्ता ॥

नापि द्वितीयः पक्षः, प्रत्यक्षविरोधात्, इत्याह ।

(९) नचापि लब्धदेहादिः स्वदेहादेः स कारणम् ।

संसिद्धमेव तत् तस्य कुतश्चिद् दृश्यते यतः ॥

नहि परपवेशिनो योगिन इवात्मनः सदेहस्य स्वदेहान्तर-
कर्तृत्वं दृष्टम्, नद्वेहादि तस्य पित्रादेर्हेत्वन्तरादेव दृश्यते यतः ॥
किंच ।

(१०) निमित्तफलजातीनां देहादेश्चाप्यबोधतः ।

बीजादीरणसामर्थ्यविरहान्न परस्य च ॥

यो हि कर्ता स कार्यस्य घटादेरिव मूल्यादिनिमित्तमुदक-
धारणादिफलं मृदाद्युपादानं शरीरचक्षादि तु सहकारिणं
जानन् कर्तृस्वभावः सिद्धः, नच पुरुषः स्वशरीरस्य निमित्तं
प्रागर्जितानि कर्माणि त्रिविचित्रभोगात्मकं फलं विशिष्टशुक्रशो-
णिताद्युपादानमाहाशदिसहकारिणं च ज्ञातुं शक्तः, इति
तदनवबोधाद्धेतोरस्य स्वशरीरनिमित्तबीजादिप्रेरणसामर्थ्या-
भावतः परस्यापि लब्धदेहस्य पुरुषस्याकर्तृत्वमिति स्वसिद्धेन
भवतामत्रानैकान्तिकत्वमिति परः ॥

(११) अदृष्टैव मनो यद्वन्नियुङ्गे पुद्गलस्तथा ।

नियोच्यते हि कर्मादीन्,

यथैवान्तःकरणं स्वरूपेणाज्ञात्वा पुरुषो नियुङ्गे, इति भव-
द्विरिष्यते, तथैव बीजकर्मादीनपि स्वशरीरहेतून्ज्ञात्वा प्रयो-
ज्यत इत्यज्ञातृत्वस्याकर्तृत्वसिद्धावनैकान्तिकता ॥

कारिकाभागेनैतत्परिहारः ।

(१२) असिद्धत्वान्न साधनम्,

भवेदनैकान्तिकः, यद्यन्तःकरणस्य दृश्यत्वमस्माकं सिद्धं स्यात्,
तत् तु वृत्त्यात्मना सर्वदा ज्ञानशक्तेर्जयमेवेत्युक्तं तत्त्वसंबन्धे,

“रविवत् प्रकाशरूपो यदि नाम महान् स्तथापि कर्मत्वात् ।

करणांतरसापेक्षः शक्तो ग्राहयितुमात्मानम्, ॥

इति, तस्यापि ज्ञातस्य प्रेयत्वाज्ज्ञानं विना कर्तृत्वानुपप-
त्तिरेव ॥

आभ्युपगम्यान्तःकरणस्यादर्शनमनैकान्तिकं परिहरति ।

(१३) तत्रापि प्रेरको ज्ञाता सर्वज्ञस्यामिनो यतः ।

कार्यत्वात् तस्यापि घटादिरिव चेतनेन प्रेरकेण भवितव्यम्, इतीश्वरसिद्धिः, तथा च श्रुतिः, “धिषो यो नः प्रचोदयत्”, इति, “नैयायिका अणुमनसोराद्यं कर्मादृष्टकारितम्”, इति, अत एवेश्वराधीनः पुमान् भोगेऽपि पठ्यते, तथा चाहुः,

“न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।

यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम्, ॥

इति ॥

अत्र चोदयति ।

(१४) पितरौ ननु पुत्रादेः कुरुतो भोगसाधनम् ।

माता च पिता च, तावेव यतः पुत्रस्य दुहितुर्वा शरीरमुत्पादयन्तौ दृष्टौ, अतः कथं नात्र पुंसः कर्तृत्वमिति ॥

इतत् प्रतिक्षिपति ।

(१५) न देहमात्रतः स्थूलाद् व्यतिरिक्तं कलादिकम् ।

तद्योगं वृत्तिलाभं वा नित्यव्यापकपक्षयोः ॥

अयोनिकौ च नाकार्यं कुर्यातां नो परस्य हि ।

स्थूलमेव देहं तावत्पादयन्तौ सिद्धौ, नतु व्यतिरिक्तमिन्द्रियादि, नापि शरीरेन्द्रियाभ्यां पुंसो योगम्, नापि च नित्यत्वाद् व्यापकत्वाच्चचात्मनः सर्वशरीरयोगेऽपि विशिष्टेनैव शरीरेण तज्जातक्रियोर्दृष्टिलाभं कुरुतः, नाप्ययोनिकं मषकमन्त्रादिशरीरं तौ कर्तुं संभाव्यते, “हि”, इति, यस्मात् तस्माच्च युष्मत्परिकल्पितस्यास्य बुद्ध्यादेः परस्य पुत्रकर्तृत्वमित्यध्याहारः, ततः कर्त्तृन्तरसिद्धिः ॥

एवं स्थूलशरीरकर्तृत्वमभ्युपगम्यैतदुक्तम्, तदेव तु नोपपद्यते, इति दर्शयितुं पराशङ्कामाह ।

(१६) पितरौ किं नु कुर्वाते शरीरात्पतये बुधाः ।

बीजसंबन्धमात्रं चेत्,

यथा बीजसंबन्धमात्रेणैव तयोः शरीरकर्तृत्वम्, एवमिन्द्रियादावपि भविष्यतीति कुतः कर्त्तृन्तरसिद्धिः ॥

कारिकाभागेनैतत् प्रतिक्षिपति ।

(१७) तावता नैव तत्कृतम् ।

कायादेः कार्यादन्यत्वात् तत्कारिकाबीजसंनिधानात्मनः कार्यस्य, तथाहि,

“मृच्चक्रमात्रयोगेन कलशो न कृतो भवेत्”, ।

नृक्षन्यस्मिन् कृतेऽन्यत् कृतं भवति ॥

तदेवानयोरन्यत्वमाह ।

(१८) रचना तत्र कर्तव्या नानार्थाराधनक्षमा ।

मृदेऽन्यदेवादकधारणादर्थकारिघटस्य स्वरूपं यतः ॥
दार्ष्टान्तिकेऽप्यन्यत्वं योजयति ।

(१९) तथा कायेऽपि रचना पुमर्थाराधनक्षमा ।

दृष्टा सातः परिज्ञेया कर्तुतः कुशलादुद्येः ॥

एवं बीजसंयोगरूपात् कार्यादन्यदेव नानाभोगमाधनं कार्यम्, इति तस्यैवैव सातिशयेन कर्त्ता भवितव्यम्, इति ॥

अत्र कारिकाभागेन पराभिप्रायः ।

(२०) विम्बत् सा चेत्,

“शुक्रशोणितयोः कललावस्थात्यागेन घनावस्था विम्बमुच्यते, तस्मादेवाहाराद्युपपन्नतात् सा रचना न कर्त्तृन्तरादिति परः, ॥

इतत् प्रतिक्षिपति ।

(२१) न, तत्रैव ह्यन्यादृगपि दृश्यते,

न विम्बमात्रात्, तस्याविशेषादिकल्पेन पुत्रादेः सर्वस्य रचना स्यात्, इति दृष्टविरोधः ॥

पुनः कारिकाभागेन परः ।

(२२) मरुतश्चेत्,

“पवनस्यैव सर्वत्र रचनाकर्तृत्वसिद्धेः”, ॥

आचार्य आह ।

(२३) न, तस्यापि स्वातन्त्र्यं चित्तिहानितः ।

पूर्वचापोदितं सम्यक् स्वातन्त्र्यं बीजकर्मणोः ॥

यथा बीजस्योपादानकारणस्य कर्मणश्चाचैतन्यात् कर्तृत्वं निषिद्धं द्वितीयस्मिन् कण्डे, तथा पवनस्यापि निषेद्धव्यमेव ॥ किंच ।

(२४) नचाप्येवंविधं कार्यं प्रकृष्टज्ञानवद्विना ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु त्वगादेर्येन न स्थितिः ॥

येषु येषु स्थितं तत् स्यादण्वर्थकृतये क्षमम् ।

नह्येवंविधलक्षणं शरीरादि कार्यं प्रकृष्टतरज्ज्ञानादियुक्तकर्त्ता विना संभवति, येन तेषु तेष्वत्र शरीरे श्रोत्रनेत्रादिषु नवद्वारेषु त्वगादेरपि ग्रहणाच्चेत्तादेः पादतलादिषु स्थितिर्न दृश्यते, येष्ववस्थितं पुष्पार्थाराधनाय समर्थं भवेत्, इति न किंचिज्ज्ञयोः पित्रोरत्र कर्तृत्वम् ॥

अत्र पुनः परः ।

(२५) स्वर्गाद्युद्देशतः कर्म कुर्वतैव नरेण तत् ।

प्रयुक्तं तच्च देहाद्यैर्न विना फलसाधकम् ॥

अतोऽमिसंधिमात्रेण पुंसां सर्वे कृतं त्विति ।

“न वयं साक्षात् पुरुषस्य शरीरादिसर्वकर्तृत्वं ब्रूमा येनैष दोषः स्यात्, अपितु “ज्योतिष्टोमेन यजेत”, इत्यादिश्रुतिसिद्धं स्वर्गादि कर्म कुर्वता तदपूर्वाख्यसंस्कारद्वारेण प्रयुक्तम्, तत् तु हरीतक्यादिविशिष्टपरिणामाक्षेपेण विरकादिफलमिव शरीराद्याक्षेपेण स्वफलं स्वर्गादि साधयति, इति फलाभिसंधानेन ज्योतिष्टोमादिमात्रमेव कुर्वता पुरुषेण तदाक्षिप्तं सर्वमेव तनुकरणादि कृतमुच्यते, न पुनः साक्षात्, कर्मणीव तत्रास्य कर्तृत्वं प्रमाणाभावात्, इत्युदाहरणः ॥

न, उद्देशस्यानैकान्तित्वात्, इत्याह ।

(२६) न व्यापकमिदं यस्मान्निरयादौ न विद्यते ।

नहि नरकदुःखाद्युद्देशेन ब्रह्महत्यादि कर्म पुरुषैः क्रियते, अपितु दृष्टफलानुसंधानेन, कामादिरिव, इति नरकफलाद्यनुपपत्तिस्तेषाम् ॥

“अथाघवीचौ नरके कल्पं वसेयुर्ब्रह्मघातकाः” इति श्रुत्यन्तरेण तत्कर्तृत्वं द्ववतीत्युच्यते, भवतृत्यादकस्त्वस्य न पुरुषः, अभिसंधानेन विना कर्तृत्वासिद्धेः, इति ततोऽन्यश्चैरस्य निग्रहादौ नृपतिवदीश्वरोऽभ्युपगन्तव्यः, तथाहि,

(२७) व्याप्तं यच्चापि कुम्भादि दृष्टं यद्वीमता कृतम् ।

तत् तावतैव तद्वच्च निरयादि भविष्यति ॥

यत् कार्यत्वेन व्याप्तं घटादि तद्वीमता कृतं सिद्धम्, अतस्तदपि तस्य नरकादिकार्यत्वेनैव घटादिवद्वीमता कृतमिति गम्यते, ॥

“नच व्यवहितफलोद्देशेनानुष्ठितानामपि कर्मणां कर्तृव्यापारान्तरानपेक्षया फलजनकत्वेन व्याप्तिः सिद्धा”, इत्याह ।

(२८) नवाप्युद्देशमात्रेण तृप्तिः स्यात् कर्षणादितः ।

क्रियान्तरं विना तस्मात् सामर्थ्यन्तरतो भवेत् ॥

तद्वद्वीमतादि कृतात् स्वर्गादि स्यात् क्रियान्तरात् ।

तच्चेश्वरं विना नेति संसिद्धः परमेश्वरः ॥

आहारफलाद्यर्थत्वेन हि कृष्यादीनि लोकः करोति न व्यसनितया, नच कृष्टिमात्रादेव तत् तेषां फलम्, अपितु तद्वर्धनरक्षणादेर्भाजनान्तात् कर्त्रन्तरव्यापारादपि, तद्वत् स्वर्गाद्युद्देशेनानुष्ठिताच्च ज्योतिष्टोमादेः कर्ममात्रात् स्वर्गः, अपितु तद्वैगुण्यशरीरादिवजननकर्मन्तरसापेक्षात्, इति तस्यापि कर्मन्तरकर्त्रा सातिशयेन भाव्यम्, इतीश्वरसिद्धिः ॥

“ननु सोऽपि पुरुष एव भविष्यति, यदाहुः”, “क्लेशकर्मविषाकाशयैरपराधैः पुरुषविशेष ईश्वरः”, इत्यत्राप्याह ।

(२९) पुंभिश्चापेक्ष्यमाणत्वात् स चानावृतदृक्क्रियः ।

ततश्चापास्तपुंभावस्तद्वैधर्म्याद्विनिश्चितः ॥

पुरुषाद्याविद्यावृतत्वात् किञ्चिज्ज्ञाः किञ्चित् कर्तारश्चोच्यन्ते, पुरुषाश्च शरीरावराणादिकार्यान्वयानुपपत्त्या त्वीश्वरः कल्प्यमानस्तद्विलक्षणोऽनावृतदृक्क्रियः सिध्यति, न पुरुषविशेष एव, तस्यापि पुरुषत्वात् तत्रासामर्थ्यात्, सामर्थ्यं वा न पुरुषत्वं यतः ॥

पुरुषेश्वरवादी सिद्धान्तवादिनं प्रत्याह ।

(३०) पुंस्त्वाद् ये कल्पयन्तीशं सर्वज्ञानक्रियोद्भिक्तात् ।

असिद्धहेतुतस्तेऽतः स्थिता ह्यात्मनि दर्शनात् ॥

पुंसः सर्वज्ञत्वादिविरहात् तनुकरणनिर्माणसामर्थ्यमित्यवश्यं तन्निर्माणसमर्थेन सर्वविद्यान्यन भवितव्यम्, इति यैः पुरुषविशेषवादिनामस्मदसिद्धादेव हेतोरौश्वरोऽन्यः साध्यते, तेऽपीश्वरबुद्ध्यात्मन्येव पुरुषविशेषे व्यवस्थिताः ॥

कथमित्याह ।

(३१) पुमानेव हि कस्मात् तैर्नष्टोऽनावृतदृक्क्रियः ।

महतापि प्रयत्नेन यदीशः परिकल्प्यते ॥

तनुकरणादिकार्यान्वयानुपपत्त्या हि तैः सर्वज्ञत्वादियुक्तः कर्ता कश्चित् कल्पनीयः, स च पुरुषविशेष एव कल्प्यो नान्यः, एवं हि न धर्म्यन्तरमपि कल्पितं भवतीति ॥

सिद्धान्तवादीत्याह ।

(३२) प्रमाणाभावतो नेष्टुः सर्वसर्वज्ञदोषतः ।

भवेदसिद्धहेतुर्यदि पुरुषविशेषस्येश्वरतायां प्रमाणं स्यात् तत् तु नास्ति, अस्मदादिवत् तस्यापि बुद्ध्यादियुक्तत्वेन भवद्विरभ्युपगमात्, तदयुक्तत्वे हि युक्त एवेश्वरः स्यात्, तत् तु पुरुषविशेष एवेत्यस्मत्पक्ष एव, बुद्ध्यादियोगाच्च सर्वज्ञत्वम्, तत् पुरुषान्तरेऽपि स्यादिति सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसङ्गः ॥

किमत इत्याह ।

(३३) न स्युस्ततश्च शास्त्राणि लोके चेत्साहक्यादयः ।

स्वात्मना पापकर्तृत्वं नहि सर्वार्थदर्शिनः ॥

युज्यते दृश्यते चास्य दुःखं नानाप्रकारजम् ।

ततः सर्वेषां सर्वज्ञत्वात् सर्वस्य शास्त्रपरोक्षाभिधानादेः स्वयमनर्थहेतूपसेवाया नानाप्रकारदुःखवेदनस्य चाभावप्रसङ्गः तदप्रसङ्गे ह्यसर्वज्ञा एव पुमांसोऽभ्युपगन्तव्याः, ततो नासिद्धो हेतुः, इति पुरुषव्यतिरिक्तेश्वरसिद्धिः, “कथं तर्हि”, “पुरुषान्तरं किञ्चित्”, इत्यादिश्रुतयः, तदुपकारायैव प्रवृत्तेरीश्वरादेरपि सर्वस्येत्युदाहरणः,

“शास्त्रमेवाकृतकं वेदाख्यं विधिनपेधात्मकस्वाज्ञाव्यति-

क्रमेण पुंसः प्रत्यवायफलं विदधदीश्वरो नान्येः, इति
जैमिनीयः,

(३४) शास्त्रतः कर्मनिष्पत्तिः कर्मतश्च कृतात् फलम् ।

शास्त्रं चाकृतकं तेन किं हरेणेति, ॥

एतत् कारिकाभागेन प्रतिक्षिपति ।

(३५) नार्थवत्,

नैतदुक्तम् ॥

कुत इत्याह ।

(३६) कर्मसाकल्यकरणमुक्तं शंभोः प्रयोजनम् ।

उपरिष्ठात् प्रवक्ष्यामः पुंमुक्तिकरणं परम् ॥

उक्तमेव यतो व्यवहितफलं कर्म कृष्यादिवच्चिदनधिष्ठितं
न कार्यं कर्तुं समर्थमिति, वक्ष्यामश्च ॥

“ननु दृष्टे सति नादृष्टकल्पना युक्ता, इत्यत्राप्याहं ।

(३७) स्वर्गादिसिद्धये यद्वत् स्थैर्यं क्लृप्तं तु कर्मणः ।

महेशः कल्प्यतां तद्वत् तं विना नापि तद्यतः ॥

यद्येवं दृष्टदेवतोद्देशादुद्देशो सोमप्रक्षेपाद्यात्मनो ज्योतिष्ठो-
मादेः पुरुषकर्मणोऽपवृत्तत्वादासुत्रिकफलस्य स्वर्गादिफलश्रुत्य-
न्यथानुपपत्त्या तददृष्टेन संस्काररूपेणानुपवृत्तमिति कल्प्यते,
तर्ह्यदृष्टस्यापि कल्पनासंभवादीश्वरोऽपि कल्पनीयः, तेन
विना तस्यापि फलजनकत्वासिद्धेरुक्तत्वात् ॥

अधुना रचनारूपत्वाच्छास्त्रस्याकृतकत्वं न संभवतीति
तत्प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्यावश्यं भवद्विस्तृप्तेतिश्वरोऽभ्युपग-
न्तव्य इति दर्शयितुं शब्दनित्यत्वं तावत् प्रतिक्षेपुमाह ।

(३८) नित्यं चेद्वर्णजातं स्यात् सर्वदा किं न गृह्यते ।

उपलभ्यस्वभावस्य हि नित्यत्वे स्वभावाविनाशात् सर्व-
देवोपलभ्यताप्रसङ्गः ॥

कारिकाभागेन परः ।

(३९) अव्यक्तत्वात् तु,

“न गृह्यते, इत्यनुवर्तते, व्यक्तस्य हि तस्य सर्वदेवोपलभ्य-
स्वभावतां, नाव्यक्तस्य, तेनाव्यक्तत्वान्न गृह्यत इति ॥

आचार्य आह ।

(४०) तद्व्यक्तेर्नित्यत्वे दोषनित्यता,

शब्दस्य व्यक्तिरपि यदि नित्या, ततः “सर्वदा किं न गृ-
ह्यते, इत्यस्य दोषस्य नित्यतानुपपत्तिरेव ॥

कारिकाभागेन पराभिप्रायः ।

(४१) अनित्या चेत्,

“अथैतदोषभयादनित्या व्यक्तिः शब्दस्येत्युच्यते, ॥

आचार्य आह ।

(४२) कुतो हेतोः,

केन प्रमाणेन भवद्विरनित्यत्वमवगतम् ॥

परः प्रमाणमाह ।

(४३) कदाचिद्व्यवतस्त्विति,

कदाचित्कत्वात् सा व्यक्तिरनित्या, विद्युदादिवत् ॥

अत्राप्याह ।

(४४) शब्देऽपि तत्समानत्वादनित्यत्वं न वार्यते ।

यद्येवं स्यानकरणाभिधातादेः स्वकारणस्य भावे शब्दः
कदाचिदुपलभ्यते, तदभावे च नोपलभ्यते, इति विद्युदा-
दिवदनित्योऽस्तु, किमन्यथा तद्व्यक्त्या परिकल्पितयेति ॥

“ननु तदभावेऽनुपलम्भः स्तिमितवायूपसृद्धुश्च तत्वात् पुंसे
वधिरस्येव शब्दविषयोऽन्यथा सिद्धस्तत्र वर्णानित्यत्वसाध-
नाय पर्याप्त इति, ॥

तदुक्तम्, यतः ।

(४५) मरुति स्तिमिते मानं न वर्णोवरके क्वचित् ।

स्यानकरणाभिधाताभावकाले विद्यमाना अपि वर्णाः
स्तिमितवायूपसृद्धुत्वाद्वाक्त्रेण न गृह्यन्ते, इत्यत्र प्रमाणं नास्त्ये-
व, उद्विक्ते हि वायौ तत्र शूलादयः स्युः, इति स्तिमितग्रहणम्,
किंच, श्रोत्रोपरोधस्याविशेषात् स्यानकरणाभिधातकालेऽपि
वर्णा न श्रूयेरन् ॥

“ननु तज्जेन मरुता तदानीमभिव्यक्तत्वात् श्रूयन्ते, इति,
न, असिद्धत्वादित्याह ।

(४६) पृष्ठस्थार्योयहान्नापि वर्णानां व्यञ्जको मरुत् ।

प्रकाशको हि व्यञ्जको नावरको विरुद्धत्वात्, वायुश्च
वर्णानामावरको दृष्टो यतः, तत्पृष्ठस्थानां वाय्वनुगतानाम-
र्णानां ग्रहणं नास्ति, निवाते हि शब्दग्रहणात्, ततो न वा-
योव्यञ्जकत्वसिद्धिः ॥

“अथ स्यानकरणाभिधातजेन मरुता येनैव दोषः स्यात्,
अपितु श्रोत्राभ्यासमागत्य श्रोत्रस्तैमित्यं निवर्तते, ततो वर्णो-
पलब्धिः, इत्यत्राप्याह ।

(४७) कम्पाद्यभावतो नासावायात इति गम्यते ।

स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गो हि वायुः, लिङ्गाभावे च वक्तृ-
मुखाद्वातोः श्रोत्राभ्यासमागच्छतीति कुतोऽवगम्यताम् ॥

किंच ।

(४८) कर्णोच्छिद्रे हि संपूर्णं सर्वार्णग्रहणं भवेत् ।

व्यञ्जकेन तेन श्रोत्ररन्ध्रे व्याप्ते सत्यावरणस्य निवृत्तत्वात्
सर्वशब्दग्रहणप्रसङ्गः ॥

अत्र परः ।

(४६) सामर्थ्यं व्यञ्जकस्येदृगम्यते कार्यतः किल ।

संश्लिष्टमपि नो वर्णान् व्यनक्त्येकस्य दर्शनात् ॥

नित्यत्वे हि शब्दस्य कदाचिद्गुणान्यथानुपपत्त्या स्थान-
करणाभिधातजस्य पवनस्य श्रोत्रोपकारद्वारेण व्यञ्जकत्वं यथा
कल्प्यते तथैवैकैकवर्णोपलम्भात् प्रतिनियतश्रोत्रशक्त्युपकारेण
प्रतिनियतस्थानकरणाभिधातजस्य वायोः प्रतिनियतवर्णव्य-
ञ्जकशक्तिकल्पनाच्चैष प्रसङ्ग इति ॥

एतत् प्रतिचिपति ।

(५०) संसिद्धे व्यक्तिकर्तृत्वे तस्येदं युक्तिमद्वेत् ।

व्यक्तिकर्तृत्वे व्यञ्जकत्वे तस्य वायोः सिद्धे कदाचित्
तस्य विशेषस्य वर्णविशेषव्यञ्जकत्वमुच्यमानं शोभते, तदेव
त्वसिद्धमित्युक्तम् ॥

अभ्युपगम्याप्याह ।

(५१) नचायं व्यञ्जको धर्मः प्रदीपादौ प्रदृश्यते ।

युक्तश्चतुःश्रोत्रादीनां व्यञ्जकानां रूपशब्दादौ व्यङ्ग्ये शक्ति-
भेदो विषयभेदात्, अस्य तु प्रदीपादे रूपादिवदेक एव शब्दो
विषय इति, तदवान्तरभेदेन शक्तिभेदकल्पनमयुक्तमेव ॥

किंच ।

(५२) सिद्धे स्थैर्ये तु वर्णानां व्यञ्जकं परिकल्प्यते ।

स्थैर्यं तेषां कुतो हेतोः,

संतमसे हि स्पर्शादिना घटादीनां सत्त्वे सिद्धे प्रदीपादि-
व्यञ्जकः सिध्यति, तदसिद्धौ हि मृच्चक्रदण्डादिः कारक
एवाक्तः, तदिहापि स्थानकरणाभिधातादीनामभावेऽपि वर्ण-
जातस्य सत्त्वसिद्धौ यदि प्रमाणं भवेद्भवेदेव तेषां तद्व्यञ्ज-
कत्वम्, तदभावे तु तत्कारकतैव युक्तिः ॥

परः कारिकाभागेनात्र प्रमाणमाह ।

(५३) प्रत्यभिज्ञानतस्त्विति,

स एवायं वर्ण इति स्थिरवस्तुविषयात् प्रत्यभिज्ञानाख्यात्
प्रत्यत्तादेव तेषां स्थैर्यमिति ॥

एतत् पराकरोति ।

संदिग्धं प्रत्यभिज्ञानं तदतद्वावदर्शनात् ।

शब्दे सम्यक्त्वमस्येति नैतद्वेत्यतः विना ॥

तदिति स्थैर्यम्, अतदित्यस्थैर्यम् तयोर्द्वयोरपि भावे तस्य
प्रत्यभिज्ञानस्य दर्शनाच्च विरमः, किमत्र पर्वतादाविव स्थैर्य-
विषयमेव तत्, उत धाराज्वालादाविव स्थैर्यविषयत्वाद्वातम्,
इति संदेहाच्च साधनम्, अतः स्थैर्यसिद्धये प्रमाणान्तरमेव
वक्तव्यम्, ॥

अथ क्वचिद् धान्तदर्शनेऽपि प्रत्यभिज्ञानस्य न सर्वत्र
धान्तता, अनुभूयमानार्थविषयत्वात्, आलोचनवत्, तदुक्तम्,
“स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति दृश्यताम् ।
नहि स्वतोऽसनी शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते, ॥

इति, अपितु बाधकसद्भावादेव, इत्यत्रापि बाधकं प्रमा-
णमाह ।

(५४) अनेकत्वमवर्णस्य गम्यते कपगादिवत् ।

समकालमनेकैस्तु नरैरुच्चार्यते यतः ॥

प्रतिपुरुषमकारादयो वर्णा भिन्नाः, युगपद् बहुभिरुच्चार्य-
र्यमाणत्वात्, कचटतपादिवर्णवत्, “ननु व्यञ्जकत्वादेषां का-
रकत्वमसिद्धमेव, सत्यम्, यदि तेषामभावेऽपि वर्णसत्त्वे प्र-
माणं स्यात्, तदभावे त्वभावसिद्धौ तेषां व्यञ्जकत्वम्, अपितु,
कारकतैवेत्युक्तम्, तत्रासिद्धता ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

॥ ततः प्रविशति वामनकः ॥

वामनकः । आत्मानं विलोक्य सविस्मयम् । अहो अङ्गणं
मे तुङ्गत्तणम् । अवि श्याम ईरिसेहिं अङ्गहिं एत्थ संवरन्तेण
मए दुआरसिहरं भञ्जीअदि ता खुज्जो भविअ संचरिस्सम् * ।
तथा करोति ।

प्रविश्य कुञ्जकः । वअस्स वामणअ दाणिं सअल्लगुणसं-
जुत्तोसि तुमम् † ।

वामनकः । कहं विअ ‡ ।

कुञ्जकः । पढं जेव्व वामणो दाणिं उण खुज्जत्तणं पत्तो § ।
वामनकः । सक्कोधम् । अए मुखस कहं अत्तणो खुज्जत्तणं
परस्मि आरोवेसि थं तुमं जेव्व खुज्जत्तो मए उण दुआरसि-
हरभङ्गसङ्किदेण अण्यस्मि खुज्जत्तणमारोविदम् ॥ ।

कुञ्जकः । विहस्य । कहं विअत्थिमेत्तण तुह अङ्गेण
दुआरसिहरं भञ्जिस्सदि । पुनः सक्कोधम् । अरे अलीअवा-
आल केण तुह कहिदं अहं खुज्जत्तोत्ति ¶ ।

* अङ्गणं मे तुङ्गत्वम् । अपि नामेदृशैरङ्गैश्च संवरता मया द्वारशि-
खरं भव्यते तत् कुञ्जो भूत्वा संवरिष्यामि ।

† वयस्य वामनकेदानीं सकलगुणसंयुक्तोऽसि त्वम् ।

‡ कथमिव ।

§ प्रथममेव वामन इदानीं पुनः कुञ्जत्वं प्राप्तः ।

॥ अये मुख्यं कथमात्मनः कुञ्जत्वं परस्मिन् आरोपयसि ननु त्वमेव
कुञ्जको मया पुनर्द्वारशिखरभङ्गशङ्कितेनात्मनि कुञ्जत्वमारोपितम् ।

¶ कथं वितस्तिमात्रेण तवाङ्गेन द्वारशिखरं भङ्ग्यते । अरे अलीकवा-
चाल केन तव कथितमहं कुञ्ज इति ।

वामनकः । शं इमिणा जेव्व दरिअवुसहकउदसरिसेणं पुठ्ठिद्वेण मंसत्थवण उव्वहिण * ।

कुञ्जकः । विहस्य । अए मदिसुण कहे इमो मंसत्थवओ अवि उण सोहगलच्छीए उवहाणणण्डओ † ।

वामनकः । साशङ्कम् । अरे सणिअं जण्य । अम्हारिसाणं अन्तेउरचारिणं सोहगवुत्तन्तमाअणिअ भट्टा कुविस्सदि † ।

कुञ्जकः । अलं भीरुत्तणेण दाणिं धाणघरम्मि वट्टदि भट्टा † ।

वामनकः । णहुणहु अज्ज किर कस्सावि पाहुणस्स महेसिणो आगमयं परिवालअन्तो बाहिरमण्डवे वट्टदि ॥ ।

कुञ्जकः । हा हदस्स ॥ ।

वामनकः । किंति ** ।

कुञ्जकः । शं पठमं जेव्व एक्केण महेसिणा जणवक्केण उव्वदिट्ठो इमो राआ अच्छिमीलणेहिं रत्तिओ गमेदि । दाणिं उण इमिणा उव्वदिट्ठो अन्तेउरं जेव्व परिहरिस्सदि । तदो किं इमो अह्नेहिं खवणेव्व कप्पडपेडणहिं करिस्सदि † † ।

वामनकः । सच्चं एदं जइ इमो महेसी अह्नाणं रणेणो उव्वेसत्थं आअदो भवे । इमो उण हरधणुदंसणत्थं † † ।

कुञ्जकः । किं इमस्स महेसिणो होमग्निधूमसामलिअलो-
अणस्स हरचावदंसणेण ता तक्केमि खत्तिअबह्मणो इमोति † † ।

वामनकः । विहस्य । कहं तणुव्व मदीवि तुह वड्डुणी जं ए-
व्वं तक्केसि सच्चं खत्तिअबह्मणो इमोति † † † ।

* नन्दनेनैव द्रुप्तवृषभकुकुदसदृशेन पृष्ठस्थितेन मांसस्तवकोनेन्द्रा-
हितेन ।

† अये मतिशून्य कथमयं मांसस्तवकोऽपि पुनः सौभाग्यलक्ष्म्या उप-
धानेन्दुकः ।

‡ अरे शनैर्जल्प्यास्मादृशानामन्तःपुरचारिणां सौभाग्यवृत्तान्तमाकर्ष्य
भट्टः कोपियति ।

§ अलं भीरुत्वेनेदानीं ध्यानगृहे वर्तते भट्टः ।

॥ नहिनस्य किल कस्याप्यतिथेर्महर्षेरागमनं परिपालयन् ब्राह्म-
णहरे वर्तते ।

॥ हा हतास्मः ।

** किमिति ।

†† ननु प्रथममेवेकेन महर्षिणा याज्ञवल्क्येनापदिष्टोऽयं राजा अवि-
भीकने राज्ञीर्यमयति । इदानीं पुनरनेनोपदिष्टोऽन्तःपुरमेव परिहरियति ।
ततः किमयमस्माभिः क्षणिक इव कर्षटपेटकैः करियति ।

‡ सत्यमेतत् । यद्ययं महर्षिरस्माकं राज उपदेशार्थमागतो भवेत् । अयं
पुनर्देष्टुर्दर्शनार्थम् ।

§ किमस्य होमग्निधूमश्यामलितलोचनस्य हरचापदर्शनेन तत् त-
र्कयामि क्षत्रियब्राह्मणोऽयमिति ।

॥ कथं तनुरिव मतिरपि ते वक्ता यदेवं तर्कयसि सत्यं क्षत्रियब्राह्म-
णोऽयमिति ।

कुञ्जकः । ता कोवि अणत्थो सम्भाविअदि जं किर चिर-
तवस्साकरिसिदो इमो तिच्चं पेक्खमाणो खत्तिअबह्मणो
रुजुमदिणो अह्नाणं राएसिणो रज्जं गहीदुं आअवेत्ति * ।

वामनकः । सन्तं पावं । ईरिसं मा जण्य । अअं हि चिर-
तवस्सापरितोसिदस्स बह्मणो वाआए खत्तिअत्तणं परिहरिअ
बह्मणत्तणं पत्तो † ।

कुञ्जकः । कहं तणुव्व मदीवि तुह वामणी जं एरिस-
अलीअलोअवुत्तन्तेवि पत्तिआअदि । जइ कस्सवि वाआए
खत्तिओ बह्मणो होइ ता मह वाआए तुमंवि बह्मणो होसि † ।

वामनकः । अरे वालिस कहं तुह गोमुहस्स भअवदो
चउम्मुहस्सवि णत्थि अन्तरम् † ।

कुञ्जकः । जइ इमो सुध्वअह्मणो ता किं इमस्स चावचि-
न्ताए ॥ ।

वामनकः । अत्थि कारणं तस्स पासम्मि तदो जेव्व गहि-
अचावविज्जा दाणि खत्तिअकुमारा वट्टन्ति ताणं दंसइस्सदि
चावन्ति ॥ ।

कुञ्जकः । ता सुध्वासओ इमो ** ।

वामनकः । अह इम् † † ।

कुञ्जकः । ता कहेहि दाव इमस्सिं अलीअदूसणारोवेण
शं मह पावं उप्पणं ण वेत्ति † † ।

वामनकः । पावन्ति किं भणीअदि शं महापावं उप्प-
णम् † † ।

कुञ्जकः । अरे मुखे ण आणासि धम्मस्स तत्तम् । सम्ब-
न्धिअणे परिहासवअणाइं ण हु पावकरणाइं † † † ।

* तत् कोप्यनर्थः सम्भाव्यते यत् किल चिरतपस्याकर्षिताऽयं तीव्रं
प्रेक्षमाणः क्षत्रियब्राह्मण शृजुमतेरस्माकं राज्ञो राज्यं गृहीतुमायात इति ।

† शान्तं पापं । ईदृशं मा जल्प । अयं हि चिरतपस्यापरितोषितस्य
ब्रह्मणो वाचा क्षत्रियत्वं परित्यज्य ब्राह्मणत्वं प्राप्तः ।

‡ कथं तनुरिव मतिरपि ते वामनो यद् ईदृशालोकं, लोकवृत्तान्तेऽपि
प्रत्याप्यते । यदि कस्यापि वाचा क्षत्रियो ब्राह्मणो भवति तर्हि मम वा-
चा त्वमपि ब्राह्मणो भवसि ।

§ अरे वालिश कथं तव गोमुखस्य भगवतश्चतुर्मुखस्यापि नास्त्यन्तरम् ।

॥ यद्ययं शुध्वब्राह्मणस्तर्हि किमस्य चापचिन्तया ।

॥ अस्ति कारणं तस्य पार्श्वे तत एव गृहीतचापविद्यो द्वौ क्षत्रिय-
कुमारौ वर्तते ताभ्यां दर्शयिष्यति चापमिति ।

** तत् शुध्वाशयोऽयम् ।

†† अयं किम् ।

‡ तत् कथय तावदस्मिन्नलोकदूषणारोपेण ननु मम पापमुत्पन्नं
नवेति ।

§ चापमिति किं भण्यते ननु महापापमुत्पन्नम् ।

॥ अरे मूर्ख न जानासि धर्मस्य तत्त्वम् । सम्बन्धिजने परिहासवच-
नानि न खलु पापकारणानि ।

वामनकः । कहं उण इमो तुह सम्बन्धिअणो * ।

कुञ्जकः । अरे ण आणासि अस्सवि दोणि कुमारा अह्माणं विदोणि कुमारीओ ता तक्केमि सम्बन्धिअणो हविस्सदित्ति † ।

वामनकः । विहस्य कहं अह्माणं हरिसं पुण्णम् ‡ ।

नेपथ्ये ।

ताटङ्किना भटिति ताडितताटकेन

रामेण पद्मरमणीयविलोचनेन ।

क्रीडाशिवखण्डकधरेण सलक्ष्मणेन

साकं मुनिः कुशिकसूनुरितिऽयमेति ॥

वामनकः । सहर्षविस्मयम् । अहो जा किर सञ्जललोअ-
भीसणा रख्खसी ताडएत्ति सुणीअदि सा इमिणा जइ ताडिदा
ता इमस्सिं हरचावारोवणं वि सम्भावीअदि । तू एहि इमं
कण्णसुहारहं भट्टिणीणं समप्यम् ॥ इति निष्क्रान्तौ ॥

॥ प्रवेशकः ॥

ततः प्रविशति रामलक्ष्मणानुगतो विश्वामित्रः । अङ्गुल्या
दर्शयन् वत्स रामभद्र ।

एतत् तर्क्य चक्रवाकहृदयाश्वासाय तारागण-

शासाय स्फुरदिन्दुमण्डलपरीहासाय भासां निधिः ।

दिक्कान्ताकुचकुम्भकुङ्कुमरसन्ध्यासाय पङ्केष्टो-

ल्लासाय स्फुटवैरिकैरववनत्रासाय विद्यातते ॥

रामः । अञ्जलिं वट्टा ।

लालयन्तमरविन्दवनानि

चालयन्तमभितो भुवनानि ।

पालयन्तमथ कोककुलानि

ज्योतिषां पतिमहं महयामि ॥

विश्वामित्रः । स्वगतम् । अपि नाम मयोपनीयमानं वत्स-
रामभद्रमचिरादेव जनकस्तनूजया सम्भावयिष्यति ।

लक्ष्मणः । आर्य पश्य ।

यावन् नीरनिधेः प्रभातसमयः प्रोदृत्य लोकत्रयी-

माणिक्यं रविविम्बमम्बरवर्णिगीथीपथे न्यस्यति ।

तावत् कर्तुमिवास्य मूल्यमुचितं पद्माकरेण स्वयं

लक्ष्मीर्लब्धविकाशपङ्कजकरन्यस्ता पुरः स्थाप्यते ॥

* कथं पुनरयं तव सम्बन्धिजनः ।

† अरे न जानास्यस्यापि द्वौ कुमारावस्माकमपि द्वे कुमारौ तत् तर्क-
यामि सम्बन्धिजने भविष्यतीति ।

‡ कथमस्माकमीदृशं पुण्यम् ।

§ या खलु सञ्जललोअभीसणा राजसी ताटकेति श्रूयते सा अनेन
र्याद ताडिता तर्हस्मिन् हरचापारोपणमपि सम्भाव्यते । तदेहिमं कर्ण-
सुधारहं भट्टिनीभ्यः समर्पयामः ।

विश्वामित्रः । सहर्षमात्मगतम् । अये वत्स लक्ष्मणेनैव दत्त-
मुत्तरम् । देवताधिष्ठितानि हि मुग्धवचनानि भवन्ति ।

रामः । मुनिं प्रति भगवन् कथमियं बहुनरकरितुरङ्गमतर-
ङ्गितापि राजधानी तपोवनभूमिरिव प्रशान्तपावनी विभाव्यते ।

विश्वामित्रः । क इह विस्मयः । नन्विह जनकः प्रतिव-
सति यस्यायं भगवान् याज्ञवल्क्यो गुरुः ।

रामः । सोऽयं भगवानस्य गुरुर्यः किल योगीश्वर इति
ख्यायते ।

विश्वामित्रः । वत्स स एवायम् ।

पादोपजीवनाद्धानोः प्रबोधमुपलभ्य यः ।

अभूद्योगीश्वरख्यातेः सद्गुणपद्ममिव त्रयः ॥

तदेहि राजभवनमुपसर्पाम इति निष्क्रान्तः । नेपथ्ये

पयोभिः सिच्यन्तां बहलविलसत्कुङ्कुमरसैः

प्रसूनैः कीर्यन्तां परिमलमिलल्लोलमधुपैः ।

चतुष्कैः पूर्यन्तामविरललसन्मौक्तिकगणै-

र्मुदा पौरस्त्रीभिर्नगरपथरण्याङ्गणभुवः ॥

विश्वामित्रः । नूनमस्मदभ्यागमनसानन्दस्य शतानन्दस्य
वाक्यपरिस्पन्दः । विलोक्य । अहो अस्य रभसातिशयो यदयं
कृतमपि नगरपरिष्कारं पुनरादिशति ।

प्रविश्य शतानन्दः । भगवन् अभिवादये ।

विश्वामित्रः । सौम्यायुष्मान् भूयाः ।

शतानन्दः । भगवन् अयमसौ जनको राजा भगवन्तं
प्रतीक्षते ।

विश्वामित्रः । विलोक्याये स एष जनकः ।

अङ्गैरङ्गीकृता यत्र पट्टिः सप्तभिरष्टभिः ।

त्रयी च राज्यलक्ष्मीश्च योगविद्या च दीव्यति * ॥

ततः प्रविशति जनकः ।

जनकः । कृताञ्जलिर्भूत्वा

यः काञ्चनमिवात्मानं निक्षिप्याग्नौ तपोमये ।

वर्णोत्कर्षं गतः सोऽयं विश्वामित्रो मुनीश्वरः ॥

उपसृत्य । भगवन् अयं ते समीहितसम्पल्लतासमुद्गमा-
रामः प्रणामः ।

विश्वामित्रः । राजर्षे वसुन्धरासुनासीर सीरध्वजाप्रतिहः
तमनोरथो भूयाः । इति यथोचितमुपविशन्ति ।

जनकः । भगवन् अधुना सुनासीरसाधारणत्वमधःकरणं मे ।

* शिवा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषं तथा । छन्दश्चेति षडङ्गानि
वेदस्याहुर्मनीषिणः ॥ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि चेति षड् राज्या-
ङ्गानि । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयश्चेत्यष्टौ
योगाङ्गानि ।

विश्वामित्रः । कथमिव ।

जनकः । सम्प्रति तदीयामपि पदवीमतीत्य वर्ते ।

गाधिनन्दन न नन्दनजन्मा

तादृशः स हरिचन्दनशाखी ।

यादृशो मम भवत्पदपद्-

द्वन्द्ववन्दनविधिः सुखहेतुः ॥

विश्वामित्रः । अहो ते प्रणयातिशयो यः सहजप्रमोदसु-
खाम्बुधिनिमग्नोऽप्यस्मत्समागमजन्मनः सुखशीकरान् बहु
ग्रन्थसे ।

जनकः । भगवन् अस्मद्विधानां राज्यरागोपरक्तचेतश्चन्द्र-
प्रसां कुनस्थोऽयं सहजानन्दचन्द्रिकोद्भेदः ।

विश्वामित्रः । मैवं भोः ।

ज्याघातः कार्मुकस्य श्रयति

करतलं कण्ठमोकारनाद-

स्तेजो भाति प्रतापाभिधमवनि-

तले ज्योतिरात्मीयमन्तः ।

राज्यं सिंहासनश्रीः शममपि

परमं वक्ति पद्मासनश्री-

र्येषां ते यूयमेते निमिकुल-

कुमुदानन्दचन्द्रा नरेन्द्राः ॥

शतानन्दः । सत्यमेतत् । एते हि

पाराङ्गनाकरतरङ्गितचामरोर्मि-

श्वेतातपत्रशतपत्रिणि राजहंसाः ।

क्रीडन्ति राज्यसरसि स्वरसं च धीरा

योगीन्द्रचन्द्रसुगमे पथि संचरन्ति ॥

लक्ष्मणः । अपवार्य । आर्य राजानोऽप्यमी ब्रह्मविद्याचतुरा
इति चित्रीयते मे चेतः ।

रामः । वत्स किमिह चित्रं ननु

क्षत्रच्छाया तिरयति न यद् यन् न च स्मष्टुमीष्टे

दृष्यद्गन्धद्विपमदमयीप्रङ्गनामा कलङ्कः ।

लीलालोलः शमयति न यच् चामराणां समीरः

स्फीतं ज्योतिः किमपि तदमी भूभुजः शीलयन्ति ॥

विश्वामित्रः । आङ्गिरसोचितमात्र्य राजहंसा इति । सक-
लकुवलयोत्तंसा राजहंसा अमी ।

जनकः । भगवन् इदमस्मत्प्राचीनेषु शोभते ननु मयि
कतिपयशामटिकास्वामिनि ।

विश्वामित्रः । मैवं भोः ।

अवनिमवनिपालाः सङ्क्षुशः पालयन्ता-

मवनिपतियशस्तु त्वां विना नापरस्य ।

जनक कनकगौरौ यत् प्रसूता तनूजां

जगति दुहितृमन्तं भूभवंतं वितेने ॥

जनकः । भगवन् नूतनशतभुवननिर्माणनिपुणस्य भगवंतः
कियतीयमभिनववचनचातुरी नाम । स खलु भवान् यस्य

शलाकीकृत्य स्वां दृशमसमकोपाखण्डिचं

सुरश्रेणीचित्रं गगनतलभित्तौ रचयतः ।

सुधांशोर्भानोश्च प्रथमरचितं विम्बयुगलं

सुधालासासान्द्रवभरितपात्रद्वयमभूत् ॥

शतानन्दः । राजर्षे सत्यमात्र्य । किमुच्यतेऽसौ भगवान् ।

त्रिशङ्कोः स्वर्लोकादवनितलपातं रचयितुं

सुनासीरे कोपाद्विकसितपदाब्जे विकसितः ।

यदीयोऽसौ नव्यत्रिदशनगरारम्भरभसः

सुरस्तोमे भक्त्या मुकुलितकराब्जे मुकुलितः ॥

लक्ष्मणः । अपवार्य । आर्य कथमेवंविधं भगवतः प्रता-

पितभुवनत्रयं तपोभिधानं तेजः ।

रामः । अपि न विदितं ते राजर्षेरिदम् ।

रोपाभिभूतपुरुहूतपदाभिभूतं

दृष्ट्वा त्रिशङ्कुमय कोपविपाटलश्रीः ।

आकुङ्कुलीकृतकराम्बुजराजिरम्या

सन्ध्येव दृष्टिरमरैर्यदुपासितास्य ॥

विश्वामित्रः । राजर्षे । अपि तावद् रत्नगर्भागर्भसम्भवं
कन्यारत्नमलङ्कृते त्वाम् ।

जनकः । भगवन् भवत्प्रसादादधुना जामातृरत्नमप्यलङ्कृ-
यते । राममवलोक्य सकौतुकं भगवन्

सकलजनविलोकनोत्सवाना-

प्रयमयनं कतरः पुरः कुमारः ।

हरितमणिमयूखहारिणो यः

कलयति कल्पतरोः प्ररोहलीलाम् ॥

शतानन्दः । भगवन् अयं च कतरो यः खल्वस्यैव

नीलनीरजदलोत्पलकान्ते-

रन्तिके स्फुरति काञ्चनगौरः ।

लोचनस्य सुदृशः श्रवणाये

सन्निविष्ट इव चम्पकगुच्छः ॥

विश्वामित्रः । नाना तावद्रामलक्षणावेतौ ।

जनकः । अहो कर्णामृतम् ।

शतानन्दः । निर्वर्ण्य भगवन्

एतयोरहमुदाररूपयो-

रुल्लसत्सहजसौहृदश्रियोः ।

कामपि स्वजनतां विभावये
कौस्तुभामृतमयूखयोरिव ॥

जनकः ।

एतयोः प्रकृतिरम्यरूपयो-
रुल्लसत्सहजसौहृदश्रियोः ।

आन्तरः स्फुरति कोऽपि सन्निधिः
प्रत्यगात्मपरमात्मनोरिव ॥

विश्वामित्रः । अयि योगीश्वरशिष्येदृशेषु गभीरेष्वभिनवा-
दन्तपीयूषवेशन्तेषु भवत एव मनो निमज्जति स्वजनभावे पुन-
रनयोर्वयमपि साक्षिणः ।

जनकः । तत् किं धातरावेतौ ।

विश्वामित्रः । अयं किम् ।

जनकः । सहर्षं निर्वर्ण्य

तनुश्रिया निर्जितचम्पकोत्पलौ
सुवर्णेनीलोत्पलकोशकोमलौ ।
अहो दृशामुत्सवदानदक्षिणौ
सुलक्ष्णौ लक्ष्मणलक्ष्मणायजौ ॥

पुना रामं विलोक्य । सकौतुकं भगवन् किमेतत् ।

यथाहं निःसीमात्सवसुभगभोगे भवकथा-
पथातीति चेतःप्रणयिनि रमे पुंसि परमे ।
तथैवास्मिन् बाले दलदमलनीलोत्पलदलो-
दरश्यामे रामे नयनपदवीमागतवति ॥

विश्वामित्रः । स्वगतम् । उचितमेतत् । न खलु सकल-
लोकलोचनानन्दकरः शीतकरः । शङ्करशिरःशयालोः कलानि-
धेरपरं तत्त्वम् । प्रकाशं राजर्षे स एष सौन्दर्यातिशयस्य महिमा ।

जनकः । कः पुनराभ्यां पुत्रवतां मौलिमाणिक्यमारोपितः ।

विश्वामित्रः ।

किं शीतांशुमरीचयः किम्

सुरस्रोतस्विनीवीचयः

किंवा केतकसूचयः किमथवा

चन्द्रोपलानां चयः ।

इत्थं जातकुतूहलाभिरभितः

सानन्दमालोकिताः

कान्ताभिस्त्रिदिवैकसां दिशि-

दिशि क्रीडन्ति यत्कीर्तयः ॥

रामः । वत्स नूनमयं सकलगुणावदातस्तातः प्रस्तूयते ।

लक्ष्मणः । अपि नाम भूयोऽपि प्रस्तोष्यते ।

विश्वामित्रः । अपिच

यस्योद्यदुजदण्डचण्डिमवलत्कोदण्डलीलायितै-

र्निष्पीते दनुजेन्द्रचन्द्रवदनाभूवल्लरीविभ्रमे ।

लक्ष्मीमस्रविपाटलचतमयीमालम्बते केवलं

पौलोमीकरजाङ्गुरव्यतिकरादाखण्डलीयं वपुः ॥

अपिच

तस्य पद्मवनबान्धववंशो-

त्तंसमांसलमहामणिमैलेः ।

कायकान्तिपरिभूतमनोज्ञौ

ताविमौ दशरथस्य कुमारौ ॥

जनकः । सहर्षम्

यद्वाहू वहतः पराक्रमहृतां प्रत्यर्थ्यसीमन्तिनी-

चतुःकज्जलकालिकामिव धनुर्मौर्वीकिणश्यामिकाम् ।

यद्देर्दुर्मदकर्मकार्मुकगुणप्रोत्तलकोलाहलै-

र्वैरिस्त्रीकलमेखलाकलकलाः पीता इवास्तं गताः ॥

अपिच

यस्येन्द्रारिजयश्रिया सह भगित्याकृष्य मौर्वीलतां

साकं भूवलयेन चापवलयं दोर्मण्डले विभ्रति ।

पौलोमीकुचकुम्भसीमनि रहः पश्यन् नवाङ्गं नवं

धत्ते चेतसि केवलं नतु करे कोदण्डमाखण्डलः ॥

तपनकुलशिरःकिरीटकोटि-

स्फुरदरुणोत्पलकुङ्कुलस्य * तस्य ।

दशरथनृपतेरिमौ मृगाङ्ग-

प्रतिमसुरेखमुखाब्जुजौ तनूजौ ॥

विश्वामित्रः । अयं किम् ।

जनकः । अहो धन्यता दशरथस्य यस्य द्वे अपि तनयाव-
लोकनशीतले दृशौ ।

शतानन्दः । दिशौ च ।

विश्वामित्रः । ननु दिश इति वक्तव्यम् ।

शतानन्दः । तत् किमन्यावपि कुमारौ दशरथस्याङ्गं भूषयतः ।

विश्वामित्रः । अयं किम् । यौ खलु भरतशत्रुघ्नौ प्रतिबि-
म्बाविवरामलक्ष्मणयोः ।

शतानन्दः । नूनममी शृण्वशृङ्गचरुभागानां विलासाः ।

जनकः । दशरथभागधेयानां च ।

विश्वामित्रः । एवमेतत् । अवधिः खलु भाग्यवतां राजा
दशरथः ।

जनकः । महात्मवतां च ।

* एतेन पूर्वं राजकिरीटकोटिखिन्दुविकास्यरुणोत्पलनिवेशनस्य सं-
प्रदाय आसीदिति स्फुटं प्रतीयते ।

विश्वामित्रः । तत् किमस्माभिरुच्यतां । भवतोर्महिम्नि
भवन्तावेव सावित्रौ ।

जनकः । कतरोऽहं दशरथस्य महिमाभोगमनुभवितुं का-
सार इव सागरस्य ।

विश्वामित्रः । शोभन्त एव विनयमधुराणामधरीकृतात्म-
महिमानः कामं सत्यविधुरा अपि वाचः । अथवा समुचित-
मेवैतत् । यतः

जज्ञिवान् दशरथः स हि राजा
राममिन्दुमिव सुन्दरमूर्तिम् * ।
लोकलोचनविगाहनशीलां
त्वं पुनः कुमुदिनीमिव सीताम् † ॥

लक्ष्मणः । अपवार्य आर्येन्दुकुमुदिनीदृष्टान्तेन किमपि
संविधानं सूचितं भगवता ।

रामः । सप्रणयकोपम् । अलमलीकालापितया ।

जनकः । स्वगतम् । कथमनया भङ्ग्या किमपि सूचितं
मुनिना तत् किमनेन रभसवशंवदेन विस्मृतमेव शाम्भवं धनुः ।
प्रकाशम् । भगवन्नेन भगवतो वक्रकमनीयेन वाग्विलासेन
द्वितीयेनेव हरकार्मुकेण किमपि कौतुकितोऽस्मि ।

विश्वामित्रः । स्वगतम् । कथमनया परिपाट्या हरचा-
पारोपणमुद्गावयति । भवतु प्रकाशम् । राजर्षे साधु स्मारि-
तोऽस्म्यतीव मे कौतुकं वृषभकेतुकार्मुकावलोकने । तेन
तद्वानयनायादिश्यन्तां पुरुषाः । अथवा किमन्यै रामभद्र
एवादिश्यताम् ।

जनकः । सविस्मयम् । भगवन् कथं मुग्ध इव दुग्धमुखमपि
राममिन्दुकिरीटकार्मुकानयनार्थमादिशसि । न जानासि किम्

एतत् तद् दुर्विगाहं तुहिनगिरिमयं कार्मुकं यत्र जज्ञे
मौर्वीं दर्वाकराणां पतिरुदधिमुतानायकः सायकश्च ।
दोर्दण्डेश्चन्द्रमैलेनेतमपि यदभूत्तत् कार्मुकाणां
बाष्पाभ्यामवृष्टये च त्रिपुरमृगदृशामैशमप्येन्द्रमासीत् ॥

विश्वामित्रः । जानामि ।

सेवायातसमस्तखेचरकरक्रीडाचलच्चामर-
श्रेणीमारुतपानपीननिविडज्यापन्नगार्कषिणा ।
गाढाकुञ्चनजम्भमाणतुहिनस्यन्दैर्यदीयैः श्रमः
संत्यक्तः पुरवैरिणोऽपि तदिदं शैलेन्द्रसारं धनुः ॥

* गात्रमिति पाठान्तरम् ।

† भगवान् त्रिकालदर्शी विश्वामित्रः श्रीरामचन्द्रसीतयोर्भावविवाहं
मनसि-कृत्वेव समुचितमिदं दशरथमाहात्म्योत्कीर्तनं जनकस्येति दृढीकुर्वन्
इदं श्लोकमधिजगौ । यतो वरवधूपक्षयोर्वरपक्ष एव श्रेष्ठ इतीदानीमपि
लोके प्रसिद्धः ।

जनकः । तत् कथमस्यानयनाय रामायादिशसि ।

विश्वामित्रः । न केवलमानयनाय किन्त्वानमनाय । रामं
प्रति वत्स बध्यतां परिकरः इदं च

मारीचमारीचतुरं सुबाहोरपवारणम् ।

न्यस्यन्तां लक्ष्मणकरे ताटकाताडनं धनुः ॥

जनकः । कथमसम्भावनीयमेवाद्वावयसि ।

विश्वामित्रः । कथमिदं न विदितं ते । अनेन हि

प्राप्यचापनिगमानितः क्रमात्

संप्रताप्य विशिखैर्निशचरान् ।

अस्मदीयमखरत्तणक्रिया-

दत्तैव * गुरुदक्षिणीकृता ॥

जनकः । विमृश्य निश्चयस्य च भगवन् अस्येतत् किन्तु

मारीचमुत्परजनीचरचक्रचूडा-

चञ्चन्मरीचिचयचुम्बितपादपीठः ।

अत्राभवद्विफलबाहुबलावलेपो

वीरः शशाङ्कुमुटाचलचालेनोऽपि ॥

विश्वामित्रः । किमेतावता । नन्वतएव राममादिशामि ।

रामं प्रति वत्सोत्तिष्ठ कुमुदिनीकान्तकलाकिरीटकार्मुकरोपण-
प्रवीणतया संप्रीणयास्मान् ।

जनकः । स्वगतं ।

यस्य ख्याता जगति संकले निस्तमिखा तपश्री-

मिथ्योत्कण्ठः कथमिह भवेदेष गाधेस्तनूजः ।

बालो रामः किमपि गहनं कार्मुकं चन्द्रमैले-

दालारोहं कलयति मुहुस्तेन मे चित्तवृत्तिः ॥

पुनः पृथिवीमालोक्य ।

रतिरिव जननेत्रानन्दिनी नन्दिनी ते

कुसुमशर इवायं रूपसारः कुमारः ।

यदि तु धनुरपीदं प्राप्तमेतस्य हस्तं

कुसुममयमिव स्यात्संभृतः सम्प्रदायः ॥

शतानन्दः । राजर्षे किमेतन् मूढ इव मुहुर्मुहुर्भोक्ते-

अनुवर्तस्व महर्षेर्वचनम् ।

जनकः । प्रकाशम् । अनुवृत्तमेव । रामं प्रति वत्सानु-

ष्ठीयतां गुरुवचनम् ।

रामः । उत्थाय परिकरं बध्नाति ।

प्रविश्य प्रतीहारी । जेदुजेदु देवो कोवि वत्सणो देवस्स
दंसणत्थी दुआरदेसम्मि चिट्ठदि ता किं पवेसीअदु † ।

* दक्षिणेनेति पाठान्तरम् ।

† जयतुजयतु देवः कोऽपि ब्राह्मणो देवस्य दर्शनार्थं द्वारदेशे तिष्ठति
तत् किं प्रवेश्यताम् ।

जनकः । आः इदमपि किं जनकः प्रष्टव्यः ।
प्रतीहारी । तथेति निर्गत्य तेन सह प्रविशति ।

जनकः । ब्रह्मन् प्रणम्यसे ।

मुनिः । राजन् सुमतिर्भूयाः ।

जनकः । स्वगतम् । अन्यादृशीयमाशीःपरिपाटी । भवतु
प्रकाशं मुने दहास्यताम् ।

मुनिः । संदेशहरः खल्वस्मि ।

जनकः । कस्यायं कीदृशो वा संदेशः ।

मुनिः ।

पीत्वा कज्जलकालिधानमखिलं त्वापालनारीदृशां
नीत्वा स्फीतयशोदृहासमहसा लोकत्रयं शुभ्रताम् ।
चण्डीशं चरितैरनेकविभवैरद्यापि यः सेवते
हे वैदेह स जामदग्न्यपरशुस्त्वामेतदाभाषते ॥

जनकः । स्वगतम् । अहो गर्वाङ्कुरस्य वक्रता । भवतु
प्रकाशं किं तत् ।

मुनिः ।

कस्मैचिद् देहि कन्यां नर-
प्रतिशिशवे दीर्घमायुर्लभस्व
व्यावर्तस्वामियावः पुरमग्रनः
धनुःकर्षणालापपाप्तात् ।
नोचेदन्योस्त्युपाग्रस्तव-
कलुषमशीपङ्कसंचालनायाः
मस्मद्विस्तारिधाराञ्चलवः
हलपयःपूरदूरावगाहः ॥

जनकः । विहस्य । तन् मयापि प्रतिसंदेशः कथनीयस्तस्य ।

मुनिः । कीदृशोऽसौ ।

जनकः ।

त्वं मित्रं मम जामदग्न्यपरशो तेनैतदाभाष्यसे
सम्प्रत्येव यथाप्रतिश्रुतमियं कन्या मया दीयते ।
तेनैव स्वयमेत्य धूर्जटिधनुर्धारयेदोःसम्पदो
जामातुः पुरतश्चिराय भवता धाराजलं त्यज्यताम् ॥

मुनिः । तथास्त्विति निष्क्रान्तः ।

जनकः । आङ्गिरसोपनिषत्स्वावदयं जामदग्न्येन निजको-
पानलस्फुलिङ्गः ।

शतानन्दः । क्रिमेतावता । अतिगम्भीरभुजसारकासारकै-
रखारामः खलु रामः ।

विश्वामित्रः । राजर्षे के पुनरमी परितः स्फुरन्मणिमौलयः
परःसहस्रा दृश्यन्ते ।

जनकः ।

श्रीकण्ठकार्मुकनिरस्तभुजावलेपा
नानादिगन्तजगतीपतयः किलामी ।
अभ्यर्थनां मम किमप्यभिवर्तमाना
गृह्णन्ति कानिचिदहानि नरेन्द्रपूजाम् ॥

विश्वामित्रः । वत्स रामभद्र तदेषामेव पश्यतां कैतुक-
मस्माकं पूरय ।

रामः । विश्वामित्रं प्रणम्य निष्क्रान्तः ।

जनकः । आङ्गिरसापरिशीलितसंनिवेशस्य वत्सरामस्य
भवता प्रत्यनन्तरीभूयताम् । आदिश्यतां कञ्चुकी च कर-
लितकमलमालाया जानक्याः स्वयम्वराङ्गणावतरणाय ।

शतानन्दः । तथास्त्विति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य कञ्चुकी । जयतु देवोऽनुष्ठित एव देवादेशः ।

विश्वामित्रः । विलोक्य सहर्षम् । आः कथमुद्गतमेव राम-
चन्द्रयशःप्रताकाकेतुदण्डेन * हरकोदण्डेन । पुनः सविस्मयम् ।
अये

राघवेण शिशुनापि किलायं

लीलयैव नमिता हरचापः ।

दूरमुल्लसति यस्य समन्ता-

दम्बरेऽपि गमिता गुणघोषः ॥

लक्ष्मणः । भगवन् एवमेतत् । तथाहि

पूर्णा एव पुरारिचापकपटद्वन्नाचलयामणी-

गूढान्तकगुहागभीरकुहरस्फारप्रतिध्वनिभिः ।

मौर्वीभूतभुजङ्गराजवदनश्रेणीविसेर्षदृचः-

मारब्धार्पयशःप्रशस्तिमदृशैर्ज्याघातघोषैर्दिशः ॥

जनकः । आः किमुच्यते दिशः पूर्णा इति । ननु

एतैः श्रीकण्ठकोदण्डचञ्चुर्नौर्वाभवै रवैः ।

चिरात् प्रतिज्ञया साकं पूर्णा मम मनोरथः ॥

प्रतीहारी । कञ्चुकिनं प्रति । अज्ज पेक्खपेक्ख कोदूहलं ।

सीदारामोहिं मिलिअ उण हराचारोवणं समणी-
करीअदि ।

कञ्चुकी । सकौतुकं कथमिव । विमृश्य विहस्य च ।

आ ज्ञातम् ।

करकिसलयलीलाचरु चण्डीशचापे

दशरथतनयेन स्वैरमाकृत्यमाणे ।

रससरसविकासी सीतया पुङ्खितोऽसौ

कुवलयदलदामश्यामकान्तिः कटाक्षः ॥

* केतुमण्डलेनेति पाठान्तरम् ।

† आर्य पश्यपश्य कैतुकं सीतारामाभ्यां मिलित्वा हरचापारोपणं
समपीक्रियते ।

लक्ष्मणः । भगवन् अत्यदुतं वर्तते । नन्वयम्

भिन्दन् निद्रां मुरारेः सकल-
भुजभृतां स्नानयन् शौर्यदर्पे
किन्दन् दिक्कुम्भिकर्णाञ्जलचल-
नकलां कम्पयन् कूर्मराजम् ।
आर्यश्लाघागभीरः प्रलय-
जलधरध्वानधिकारधीर-
ष्टाङ्गारः क्षुब्धमाणत्रिपुर-
हरधनुर्भङ्गभूराविरस्ति ॥

प्रतीहारी ।

तेल्लोक्कं लङ्घयन्तो गिरिगहिरगुहा * सुत्तजगन्तसीह-
प्पास्मिल्लन्तकण्ठत्तुण्णिदण्डिरवुगारपूरिज्जमाणे ।
बह्मण्डे भज्जमाणे कडुविडक्कडक्कारपभारभीमो
अम्मा भज्जन्तचण्डीसरधणुहटणक्कारओ उगमेइ †
कञ्चुकी । पश्य कौतुकम् ।

क्रीडाभग्नशृङ्गामैलिधनुषं सीतार्पितां वत्ससा
विभ्राणं कमलस्रजं निजहृदं शृङ्गारवीरप्रियोः ।
रामं व्रीडवशादवाञ्चितमुखं भूमीभुजां पश्यतां
चेतः क्लोधविषादविस्मयमुदामूर्तिः समालिङ्गति ॥

प्रविश्य शतानन्दः । राजर्षे विषीद वा प्रसीद वा इदं
यथादृष्टमुपवश्यते ।

न्यावल्लीं ललिताङ्गुलीकिसलयैराकर्णमाकर्षते
न मूर्ध्निगतां गता रघुशिरोभङ्गं धनुर्धूर्जटेः ।
नाहङ्कारतरङ्गितो ध्वनिरभूत् कण्ठेऽस्य दीर्यद्वु-
ष्टाङ्गारस्तु चकार तारतरलः शब्दाद्वितीयं जगत् ॥

जनकः । कथं पुनरेतावतीमतिभूमिमवगाहमानोऽपि व-
त्सोरामभद्रो भवता न निवारितः ।

शतानन्दः । कथंकारं वारयामः ।

यावत् कन्दुकलाञ्छनाञ्चितकरः शोणाञ्जनालाङ्गतिः
कौशल्यार्पितमङ्गलप्रतिसरो वत्सस्य दोःकन्दलः ।
किञ्चिच्च चञ्चति तावदेव हि दलच्यण्डीशचापोच्छल-
च्छब्दैर्कार्णवमग्नमेतदखिलं जातं त्रिलोकीतलम् ॥

जनकः । तदलं कालातिपातेन याच्यतामनुमतिर्भगवतो
विश्वामित्रस्य जानकीरामभद्रयोः पाणिसंघटनाय ।

शतानन्दः ।

* गुहासुत्तजगन्त इति पाठान्तरम्

† त्रिलोक्यं लङ्घयन् गिरिगभीरगुहासुप्तजायत्सिंहस्फरोन्मीलत्कण्ठस्त-
नितप्रतिरवोद्गारपूर्यमाणे । ब्रह्मण्डे भज्यमाने बहुविकटकटकारप्रागभार-
भीमः श्रोत्रो भज्यच्चण्डीप्रवरधनुष्टण्कार उद्गच्छति ।

सद्यो * विघट्टमानेन धनुषैव पिनाकिनः ।

ननु संघट्टितौ पाणी जानकीरामभद्रयोः ॥

तद् कर्मलालक्ष्मणयोरेव पाणिसंघटनाय भगवानभ्य-
र्यनीयः ।

विश्वामित्रः । विहस्य । अश्वेतत् परन्तु

पाणोन् जनककन्यानां पीडयद्भिः सहानुजैः ।

सीताया रामभद्रो मे पाणिपीडनं मिच्छति ॥

जनकः । सहर्षम् । कथं माण्डवीश्रुतकीर्तिभ्यां भरतशत्रु-
घ्नयोरपि परिणयमनुसंधत्ते भगवान् ।

विश्वामित्रः । अथ किम् ।

जनकः । तद् दृष्टीतमिदमधिशेखरमाज्ञाकुसुमं भगवतस्त-
दागच्छत समीहितं निष्यादयामः ॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

* सम्यक्संघट्टमानेनेत्यपि पाठान्तरम् ।

† पाणियहणमित्यपि पाठान्तरम् ।

THE SĀHITYA-DARPAṆA, OR MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 160.)

TEXT.

No. 718. When there is an apparent incongruity between a genus and *any* of the four beginning with genus (i. e. genus, quality, action and substance); between a quality and *any* of the three beginning with quality; between an action and another action or a substance; or between two substances—it is Contradiction, *occurring in these ten forms.*

COMMENTARY.

a. For examples in their order :—

“Separated from thee, the wind of the Malaya mountain is to her a conflagration; the beams of the moon are impregnated with heat; even the hum of the bee pierces her heart; even the lotus-leaf is to her the summer sun.”

b. “O king, the hands of the wives of the Twice-born (Brāhmins) hardened by the constant rub of the pestle and by manifold household work are, whilst thou reignest, soft like the lake-born flower (lotus).”

c. “Though Self-existent, yet Thou art born, though devoid of passion, Thou destroyest thy foes (the Demons), though in Thy deepest sleep, Thou art awake—is there the being who knows Thee in truth?”

* The Miltonic representation of the Deity “Dark with excessive light” should, perhaps, be ranked under this variety of the figure, i. e. the Contradiction of Qualities.

d. "To the deer-eyed lady, separated as she was from the lap of her beloved, the Lord of Night (moon), in his complete glory, was full of burning poison."

e. "O! this form, ecstatic to my eyes but hard to obtain even through imagination,—O! the one with drunken eyes gladdens my heart yet torments it."

f. "Śiva, afraid of the immense weight," &c.

g. In the stanza beginning "To the deer-eyed lady," if, in the fourth line, *instead of 'full of burning poison,'* we read 'the mid-day sun,' we shall have the Contradiction of Substances.

h. In the example beginning 'Separated from thee,—' 'the wind' &c., which, as denoting many individuals, are generic terms, seem, at first sight, to contradict 'a conflagration,' 'heat,' 'piercing the heart' and 'the sun,' which, respectively, signify a genus, a quality, an action and a substance. The apparent contradiction is explained by the fact that the state of things was caused by separation.

i. In the example beginning 'Though Self-existent,—' the quality of self-existence &c. is opposed to the action of being born &c., and the seeming contradiction is explained by the greatness of the power of God, *who, though unborn, can manifest himself as a human being born.*

j. In the verses commencing "Śiva, afraid of the immense weight," the contradiction may be expressed thus: Śiva himself, who ever bears the Ganges on his head, ceases to bear it &c.; and the boldness with which poets are privileged to speak is the explanation of it. The other illustrations are clear.

k. In the Peculiar Causation, an effect only, as represented without a cause, is seemingly nullified; in the Peculiar Allegation, a cause only, without an effect; and in the present figure, both the things represented are apparently nullified by each other. Such is the difference.

TEXT.

No. 719. When a cause and the effect are represented as locally separated, it is Disconnection.

COMMENTARY.

a. For example:—

"She is a girl, but it is our minds that want manly boldness; she is a woman, but it is we that are timid; she bears a couple of plump and lofty breasts, but it is we that are oppressed; she is charged with the weight of fleshy thighs, but it is we that are unable to move—marvellous it is that the faults belonging to another have deprived us of power."

b. This figure being counted as an exception, the ornament of Contradiction (§718) is left to rest in the mutual inconsistency of two things residing in the same place.

TEXT.

No. 720. When the *respective* qualities or actions of a cause and its effect are opposed to each other; or when an endeavour becomes fruitless and brings an evil result; or when there is an association of two incongruous things—it is held Incongruity.

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

"His sword, wonderful to say, dark as it is like the Tamála tree, in every battle, having obtained contact with his hand, engenders, at the very moment, a fame white as the autumnal moon, glorifying the triple world!"

Here, we have white fame arising from the dark sword, figured as the cause,—in opposition to the rule or theory that the qualities of the effect conform to those of the cause.

b. "O thou with eyes like the blue lotus-leaf, how ecstatic is the joy thou givest, yet Separation which has its origin in thyself—how fiercely it burns my frame!"

Here we have burning Separation originating in a joy-existing cause, *viz.*, a woman.

c. "A store-house, as it is, of treasures, I resorted to this ocean, eager to obtain riches. But far from obtaining riches, I had my mouth filled with salt-water."

Here, not only is the desired wealth not obtained, but, on the contrary, the mouth is filled with salt-water.

d. "The woods with barks of trees for ornament, and the glory of royalty admired even by Indra—how vast the disparity. Ah! how hard it is to bear the dealings of Fate, evil-disposed as he ever is."*

We have, here, the association of the woods and royal glory. The stanza is mine,

e. Or for example:—

"He, the Sleeper on the Ocean (Vishṇu), whose vast belly drank up the worlds at the consummation of the ages—that Deity was drunk in by one of the fair ones of the city, with a corner of one of her eyes, languid in love!"†

TEXT.

No. 721. The Equal is the commendation of an object fitly united *with another*.

COMMENTARY.

a. For example:—

"The moon-light has been wedded to the deer-marked luminary (moon), freed from clouds; Jahnu's daughter (Gangá) has come down to meet worthy Ocean"—such

* The commentator does not admit this as a proper example of the fourth variety of the figure, contending that Ráma, the subject of the stanza, was not a king when he went to the woods. The author, however, perhaps means to intimate that majesty was the hero's by nature, though he was not, at the time, inaugurated a king.

† Mallinátha, in commenting on this stanza (Māgha, xiii, 40), characterizes the figure as the Exceeding (see §723), and in so doing differs with the author of the Kāvya-prakāśa as well as with that of the present work.

were the words—harsh to the ear of the other monarchs—that the citizens, with one voice, spoke, glad at the union of that couple of equal worth.”

TEXT.

No. 722. The Strange is, when, for the attainment of an object, one acts contrarily to it.

COMMENTARY.

a. For example :—

“For the purpose of being elevated, he bows down; for the sake of his life, he parts with it altogether; for the sake of happiness, he subjects himself to misery—who is there a greater fool than the servant?”

TEXT.

No. 723. When of the container and the contained, one is represented as vaster than the other, it is termed the Exceeding.

COMMENTARY.

a. The case when the Container is vaster; as :—

“How shall we better describe the vastness of the Ocean than by saying that Vishnu sleeps upon him obscure, having thrown the worlds into his belly.”

The case when the Contained is vaster; as :—

b. “The Foe of Kaiṭabha (Vishnu) could not contain within himself the flood of joy caused by the advent of the holy saint—He in whose *divine* person the worlds did freely abide, when, at the consummation of a cosmic cycle, He had withdrawn within Himself all the created souls.”

TEXT.

No. 724. The Reciprocal is when two things do the same act to each other.

COMMENTARY.

a. For example :—

“She of the slender frame is graced by thee and thou art graced by her: The night gives glory to the moon and the moon lends lustre to the night.”

TEXT.

No. 725. When something that depends on another is represented as existing without it; or when one object is spoken of as being present in many places simultaneously; or when somebody, in doing an act, unexpectedly does another act, either unconnected with the subject, or otherwise; it is the Extraordinary, and is thus three-fold.

COMMENTARY.

a. For examples in their order :—

“Who would not glorify the poets, whose discourse—though they have gone to heaven—graced with infinite beauties—delights the world, generation after generation, until the end of creation?”

b. “In the forest, by the river’s side, in the mountain cave,—every where do thy foemen see thee standing in front, terrible like Death!”

c. “Wife, minister, confident, beloved disciple in the charming arts,—say, what has not merciless Death deprived me of, in depriving me of thee?” *Raghuvansha*.

TEXT.

No. 726. The Frustration is when by the same means that one employed in bringing a thing to a particular state, another brings it to an opposite state.

COMMENTARY.

a. For example, the stanza beginning ‘Them, who with a look.’* (§ 636 a.)

TEXT.

No. 727. Or when the contrary of a certain act is justified by the same reason, with facility.

COMMENTARY.

a. Supply ‘It is the same Frustration.’

b. For example :—

“‘Stay here, my love; after but a few days I shall speed to be here again—*stay here*, for thou art tender and canst not bear toil.’—‘Tenderness, fair youth, is rather a reason for my going with thee, for tender, as I am, I shall not endure the terrible pangs of separation.’”

Here, the hero mentions the tenderness of the heroine as a reason against her accompanying him, and the heroine, on the other hand, makes it, with still more facility, a reason for the same.

TEXT.

No. 728. When something mentioned first is spoken of as the cause of what follows, and this again of what comes next, and so on, it is the Garland of Causes.

COMMENTARY.

a. For example :—

“Knowledge is acquired from association with the learned; meekness from knowledge; the affection of the people from meekness; and what is it that is not obtainable from the affection of the people?”

TEXT.

No. 729. The Serial Illuminator, again, is when a number of objects is, in succession, connected with the same attribute.

COMMENTARY.

a. For example :—

“When thou didst come to fight, the bow obtained the arrows; the arrows, the foeman’s head; the foeman’s head, the earth; she again, thee; and thou, *immortal* fame.”

Here the action of obtaining is the attribute.

TEXT.

No. 730. When what is mentioned first is qualified, (1) affirmatively, or (2) negatively, by what follows and this again by what comes next, and so on, it is the Necklace, and is thus two-fold.

* “Them, who, with a look, recall to life the Mind-born God, who was burnt by a look—we glorify the fair-eyed women, the conquerors of the Fierce-eyed Divinity (Siva).”

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

“When (in Autumn) the lake is adorned with the expanded lotus, and the lotus is associated with the bee, the bee is perpetually humming and the humming is attended with the excitement of love.”

b. “There was not a lake that was not graced with fair lotuses, there was not a lotus in which there reposed not a bee, there was not a bee which hummed not melodiously, there was not a hum that ravished not the heart.”

c. Sometimes the qualified, too, is found successively to be affirmed or denied as qualification;* as—

“The lakes are pure, the lotuses bloom in the lakes, the bees fly to the lotuses, the musical hum is now uttered by the bees.”

So also in the case of a denial.

TEXT.

No. 731. A succession of things, gradually rising in excellence, is termed the Climax (súra).

COMMENTARY.

a. For example:—

“The most important thing in the requisites of royalty is a kingdom; in a kingdom, a capital; in a capital, a palace”—&c.

TEXT.

No. 732. The Relative Order is when a reference is made respectively to what have been mentioned.

COMMENTARY.

a. For example:—

“They bloom: ‘Pluck them with thy nails.’ ‘It blows: ‘Hedge it with the skirts of thy garment.’ ‘They enter the garden: ‘Scare them away with the tinkling of thy bracelets.’—thus, fortunate youth, do the female friends of thy love separated from thee, talk to each other by hints, touching the *vanjula* flowers, the southern breeze and the *kokila*.”

TEXT.

No. 733. When the same object (1) is, or (2) is made to be, in many places, in succession; or when many objects (3) are, or (4) are made to be, in the same place, in succession,—it is termed the Sequence (*paryáya*).

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

“Reposing for a moment on the thick eye-lashes, striking the delicate lips, split by the fall upon the breasts, rolling down the dimples in the skin—thus gradually did the first rain-drops reach the navel of Umá.”

* The reader will observe that the term ‘qualified’ (विशेष्य) is here used in the sense of *subject* and ‘qualification’ to denote a *member* of the predicate.

b. “Wolves, crows, and jackals run in thy foeman’s city, where walked gay women once, languid with the weight of hips.”

c. “That hand, the fingers of which were cut by the handling of the sharp-edged sprouts of the sacred grass (kuśa), she made a friend to the rosary—kept off from the under-lip which she had ceased to colour, kept off from the play-ball reddened by the unguent of her breasts.”

d. “Thy foemen’s wives now let fall thick drops of tears on those breasts where rolled the pure pearl-necklace.”

e. In these varieties, the Place or Places is either one or are several, and so also the Placed. To illustrate. In the stanza beginning ‘Reposing for a moment,’ the rain-drops are gradually in the places—eye-lashes &c.—which are several. In the example commencing ‘Wolves, crows and jackals,’ the ‘wolves’ &c., the placed, were successively in the foeman’s city, which is one place. So of the rest.

f. Since in the present figure one object is represented to be in many places only in consecution, it is distinct from the Extraordinary (§725); and it is different from the Return (§734), because of the absence of an exchange.

(To be continued.)

THE MESSENGER CLOUD.

I

Dark are the shadows of the trees that wave
Their pendent branches upon Rama’s Hill,
Veiling the stream where Sita loved to lave
Sweet limbs that hallowed as they touched the rill:
There a sad Spirit, whom his master’s will,
Wroth for a service he had rendered ill,
An exile from his happy home had torn,
Was sternly doomed for twelve long months to mourn
Of all his glories reft, of his dear love forlorn.

II

Some weary days, intolerably slow,
The listless exile all alone had passed:
The bracelet clung not to the arm that woe
Had withered, and the weeping and the fast;
When on a day of June he upward cast
His aching eyes, lo! on the mountain lay
A glorious cloud embracing it, as vast
As some huge elephant that stoops in play
To trample down the bank that bars his onward way.

III

Once and again his wistful eyes he raised,
Checking the tear-drop in her secret springs,
And on the jasmine’s sweet restorer gazed
The mournful servant of the King of Kings—
Mournful, for if the first seen rain-cloud brings
Trouble and doubt to him whose arms are pressed

Around his love, O, judge what torture wrings
His bosom far from her he loves the best,
A prey to longing love and fear and wild unrest.

IV

Then cheered by hope he culled each budding spray,
And the last blooms that lingered in the brake,
And hastened humbly to the Cloud to pray
With offerings, trusting for his darling's sake,
While, welcome, friendship's sweetest word he spake,
That he would waft his message, as a spell
Whence life and comfort the lone girl might take,
That he would calm her troubled heart and tell
That were she only present all with him were well.

V

Blame not the Spirit, if his wild despair
Urged his love-laden bosom to complain
To the dark Child of vapour, sun, and air :
Have ye ne'er learnt that hopeless love is fain
To shriek the lamentation, wrung by pain,
In nature's senseless ear ; to weep and moan
To valley and to mountain, and to rain
Tears on the flowers and call on stock and stone
To suffer with his woe and echo groan for groan ?

VI

"O thou of ever-changing form," he cried,
"I know thee, offspring of a glorious race,
The mighty counsellor : close by the side
Of royal Indra is thine honoured place.
By cruel fate torn from my love's embrace
I fly to thee for comfort in my woe :
Better to sue and be denied the grace
By one of gentle blood whose worth we know,
Than stoop to bear away rich guerdon from the low.

VII

Dear friend of all whom flames of anguish burn,
If thou hast power and pity, as of old,
On me, on me, thy tender glances turn,
Who mourn the anger of the God of Gold ;
To distant Alaká fly uncontrolled,
Where dwell my brethren in their stately halls,
There let my message to my love be told
Mid gilded palaces and marble walls
On which the silver light of Śiva's crescent falls.

VIII

Hence as thou mountest up, each lonely wife,
Tossing her tresses from her brow in glee
And drinking from the sight rapture and life,
Thy rapid course through realms of air shall see,
And whisper blessings as she looks on thee ;
For who at such a warning would not brave
Danger and death and to his darling flee,
Save the sad captive in his fetters, save
A prisoned wretch like me, a tyrant's helpless slave !

IX

As favouring gales thy airy course impel
The tuneful Rain-birds shall thy way attend,
A pomp of wreathing cranes thy state shall swell,
On silver pinions rustling round their friend ;
From many a stream shall lordly swans ascend,
When the glad thunder of thy voice they hear,
And wild with joy their eager course shall bend
To Mánas mountain lake, still following near
Till high Kailása's peaks, thy journey's end, appear.

X

Now with one brief adieu, one last embrace,
Turn from this steep, thine ancient friend, away,
Where Ráma's blessed feet once left their trace,
Though his hot tears will mourn thy shortened stay :
Yet, ere the message of my love I say,
Hear the long journey, mark each place of rest
Where thou wilt fain with weary wings delay
To gather strength upon some mountain crest,
Or drink exhausted from some gentle river's breast.

XI

Quick from this mountain, moist with verdure, rise,
And turn thee northward : in thy lofty flight
The Nymphs of air with eager upturned eyes
Shall look on thee in wonder and delight
And deem some hill rent from the mountain height
Rides on the furious blast. Then, sad with shame,
The warder elephants, whose peerless might
Upholds the skies, shall mourn their vanished fame,
And, far surpassed by thee, renounce their ancient claim.

XII

Then steering east, yon glorious gems that blend
Their light and shade in Indra's heavenly bow
To thy dark ground a softened light shall lend,
And make thee glorious with a borrowed glow ;
As the gay splendours of the peacock throw
New beauty, round the youthful Krishna spread.
Then to the plains of fruitful Málá go
Whose bright-eyed maids, with fond looks upward sped,
Shall bless their bounteous friend slow sailing overhead.

XIII

Thence northward speeding, with a lighter course,
Turn to the west, and, floating downward, seek,
A pleasant shelter to recruit thy force,
The shady summits of the Mango Peak.
He will relieve thee travel-worn and weak ;
Thy timely aid that oft has quenched the flame
That burnt his trees will in thy favour speak.
Friendship's sweet debt not e'en the base disclaim,
And far from noble souls be such disgrace and shame.

XIV

When thy dark glory rests above the gold
Of fruit, and green of boughs that wave around,
The maids of Heaven with rapture shall behold

New beauty stealing o'er the summit crowned
As with the tresses of a woman bound
Upon her fair head as a diadem.
And the bright mountain, swelling from the ground,
Like the full breast of Earth, shall ravish them,
When thou, dark Cloud, art there, that bosom's bud and gem.

XV

If worn and weary with thy lengthening way,
The famous hill of Chitrakúta woos
Thy friendly presence for a while to stay;
There, as the grateful rest thy strength renews,
Do not, for pity, gentle Cloud, refuse
To soothe his burning heat with thy soft rain.
Sweet mercy, watered with the kindly dews
Of virtue, is a seed ne'er sown in vain :
Soon will the generous act its worthy fruit obtain.

XVI

Linger an hour, then, launching lightly forth,
Leave the dark glades which Wood-nymphs wander o'er ;
Pursue thine airy journey to the north
With pinions swifter for thy minisht store.
Soon over Vindhya's mountains wilt thou soar,
And Reva's rippling stream whose waters glide
Beneath their feet, without their rush and roar,
In many a rock-barred channel, summer-dried,
Like lines of paint that deck an elephant's huge side.

XVII

Here, where the air is heavy with the scent
Of elephants that roam along the rill,
From the fair stream restore thy treasures spent
In travel, and thy wasted bosom fill,
Lest the rude wind drive thee about at will.
To cheer thy way, each bud shall lovelier grow,
And fragrant jasmine be more fragrant still,
The burning woods waft odours from below,
And clear-toned birds delight thy onward path to show.

XVIII

Each Sylph shall watch thee with observant eyes,
And mark the Rain-birds eager for the rain
Flocking to meet thee from the distant skies.
Then he will count, in ever lengthening chain,
Mounting from fen and field, crane after crane,
And, when thy voice of thunder, loud and clear,
Proclaims thee nigh, to his fond breast will strain
His darling, mingling with each kiss a tear
Drawn from his happy eyes by love's unreasoning fear.

XIX

Ah me ! in vain, 'mid lovely scenes like those,
I bid my friendly herald to be fleet ;
Will not each mountain woo thee to repose,
Where wild woods murmur and the flowers are sweet ?
Will not the peacock, as he turns to greet
Thy coming with love-beaming eye, prevail ?
Will not his tender looks my hopes defeat,
With too successful blandishment assail
Thy yielding heart, and cause thy promised truth to fail ?

XX

On, on, my herald ! as thou sailest nigh,
A green of richer glory will invest
DASÁRNA's groves where the pale leaf is dry.
There shall the swans awhile their pinions rest.
Then the Rose-apple, in full beauty dressed,
Shall show her fruit : then shall the crane prepare,
Warned of the coming rain, to build her nest,
And many a tender spray shall rudely tear
From the old village tree, the peasants' sacred care.

XXI

But rest not there ; thy steady course pursue,
And a town foremost on the rolls of fame,
VINÍŚA, seat of kings, will charm thy view,
And bless thee far above thy fondest aim ;
Where VETRAVATI, like an amorous dame
With arching brows, her rippling waves will show,
With every winning art thy love will claim,
Enslaving thee with the melodious flow
Of streams that kiss the bank, murmuring soft and low.

XXII

Thence to a lowlier hill direct thy flight,
And for a moment on its crest descend ;
Thy touch its faint Kadambas shall delight,
And through each spray new life and rapture send
That bud and blossom shall with joy distend.
These are the groves where youthful lovers meet
Their gold-bought beauties, whose rich perfumes blend
With the wild flowers till every dark retreat
Is loaded with the scent that fills the rocky seat.

XXIII

Rise with new vigour in thy wings, and look
Upon the fainting jasmine-buds that pine
Along the parched bank of the mountain brook :
To their mute prayer in pitying love incline,
And water them with those sweet drops of thine,
Shading awhile the heat-drop-beaded face
Of the young flower-girl as she hastes to twine
Her fragrant wreath, too languid to replace
The drooping lotus-bud she culled her ear to grace.

XXIV

Here bend a little from thy straight career,
And though thou speedest on to northern skies,
Turn and behold a wondrous sight, for near
Thy path Ougein's imperial domes arise.
Shouldst thou not see her women's glorious eyes,
That flash to love or kindle to disdain
In fire that with the lightning's splendour vies—
Those looks that bind the heart as with a chain—
Thy birth has been for nought, thy life is all in vain.

To be continued.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्यपूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरशिमः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्थजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 21.

Benares February 1st, 1868.

Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

एवमभ्युपगम्य प्रत्यभिज्ञानं बाधितत्वादसाधनमित्युक्तम्,
अधुना तु तदेव नोपपद्यत इत्याह ।

(५५) प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञानं नाद्यादुपरतादयतः ।

वर्णेषु वासनाव्यक्तिः स्मरणादनुगम्यते ॥

नात्र प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षम्, अपितु तदाभास एव, यतो
निर्विकल्पानन्तरत्वेन तद्विषयावसायतया तत् प्रमाणमिष्यते,
यदुक्तम्,

“अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥

ततः परं पुनर्वस्तु धर्मेर्जात्यादिभिर्यया ।

बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन संमताः ॥

इति, उच्चरितप्रध्वंसित्वेन चोपलम्भात् सर्ववर्णानामि-
न्द्रियव्यापारोपरतौ प्रत्यभिज्ञानं भवदयमिति पुरोऽवस्थितार्था-
संवेदनाच्च प्रत्यक्षार्थविषयम्, अपितु, अनुभवसंस्कारप्रबोधा-
त्मनः स्मरणादेवोपजायमानं स एवेति परामर्शसारत्वात् प्र-
त्यक्षाभासमेव, यदुक्तम्,

“यदि त्वालोच्य संमील्य नेत्रे कश्चिद्विकल्पयेत् ।

न स्यात् प्रत्यक्षता तत्र संबन्धानुसारतः ॥

इति ॥

“स्यादेतत्, प्रत्यभिज्ञान्यथानुपपत्त्या कतिपयकालावस्था-
यित्वं शब्दस्य भविष्यति, इत्याह ।

(५६) कालं नचापि तावन्तं स्थैर्यं शब्दस्य संभवेत् ।

स्थैर्यं वा सर्वनित्यत्वं प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् ॥

एवं धाराज्वालादेरपि सर्वस्य स्थैर्यकल्पनाप्रसङ्ग इति न
कश्चिदनित्यः स्यात् ॥

उपसंहर्तुमाह ।

(५७) इत्थमक्षरजातस्य नित्यत्वं नोपपद्यते ।

पदतद्योगवाक्यानां दूरोत्सारितमेव तत् ॥

एवं प्रयोक्तव्यञ्जकत्वासंभवनकारणत्वादुक्तानां तत्संयोगा-
त्मनश्च वाक्यव्रातस्याप्यनित्यत्वं सिद्धम्, इति वेदस्य प्रामा-
ण्यान्यथानुपपत्त्येश्वरः कर्ताभ्युपगन्तव्यः, यो बौद्धैः सर्वज्ञत्व-
दुःसाधतया भवद्विर्ने संश्रितः, नतु दोषदर्शनेनेति, यदुक्तम्,

“यदि त्वादौ जगत्स्रष्टा धर्माधर्मौ ससाधनौ ।

तथा शब्दार्थसंबन्धान् वेदान् कश्चित् प्रवर्तयेत् ॥

जगद्विज्ञाय वेदस्य तथा किञ्चिदुष्यति ।

सर्वज्ञवत् तु दुःसाधमिति तैस्तत्र संश्रितम्, ॥

इति ॥

अत्र परः ।

(५८) अस्यैर्यं पदयोगानां विज्ञातसमयं पदम् ।

नष्टमन्यदिदानीं स्यादर्थज्ञानं ततः कथम् ॥

पदानां तत्संयोगात्मनां च वाक्यानामस्यैर्यं सति विज्ञातः
समयः संकेतो यस्मिन् पदे तत् पदं सुवन्तादि नष्टम्, अन्य-
देवाभिनवकविविचितमुत्पन्नम्, इति ततोऽकृतसंकेतात् त-
स्मादर्थज्ञानाभावप्रसङ्गः ॥

उत्तरमाह ।

(५६) सादृश्यान्न नान्यत्वं साहचर्येण निवार्यते ।

किं कुर्मः शब्दनित्यत्वे न यतो मानमस्ति हि ॥

शब्दानां ह्यनित्यत्वे प्रमाणसिद्धेरर्थानामिव सामान्यनिबन्धनमर्थप्रत्यायनादि कार्यमुपपद्यत एव, सादृश्यं सामान्यमस्माकं सांख्यानमिवेत्यविरोधः ॥

अत्र पराभिप्रायः ।

(६०) अथास्मादेव नित्यत्वं शब्दानां परिकल्प्यते ।

अर्थप्रत्यायनान्यथानुपपत्त्या नित्यत्वं शब्दानामुच्यते ॥

तदयुक्तमित्याह ।

(६१) स्यात् ततोऽन्विनिकोचादेस्तत्तुल्यत्वात् तु नित्यता ।

अनित्यानामप्यन्विनिकोचकचाङ्कुशाभिघातादीनामर्थप्रत्यायनदृष्टेरस्यानैकान्तिकत्वात् ॥

एवमपि नेश्वरकर्तृकत्वसिद्धिरत्रेति परः ।

(६२) शास्त्रोक्तिरिति न कालोऽस्ति प्रलये नोपपद्यते ।

प्रभातमपि नैवातस्तेन शास्त्रमकृत्विमम् ॥

ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयः, गर्भोधानादिवैदिकसंस्कारसंस्कृतो ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः, इत्यार्यागमवैलक्षण्येनाधिकारिसंबलनयैव वेदस्य व्यवस्थितेर्बीजाङ्कुरादिप्रवाहवदनित्यत्वेऽप्यनिदं प्रथमत्वमित्यत एव शास्त्रशास्याद्युक्तिरिति प्रलयाभिधानस्य कालस्य तन्निर्माणादेश्चार्हन्मुखस्यासंभवाच्चेष्टाकर्तृको वेदः, तदुक्तम्,

“प्रलयेऽपि प्रमाणं वः सर्वोच्छेदात्मके न हि,”

इति, एतत् प्रतिविद्यते ।

“कोटिशो मरणं दृष्ट्वा जन्तूनामवसीयते ।

संभवत्येव कालोऽसौ यत्राशेषजनन्तयः,” ॥

मषकमत्तिकादीनामसंख्यानां जन्तूनां युगपत् सृष्टिसंहारौ च दृष्टाविति सर्वप्राणभृतां जन्तुत्वादेव कस्मिंश्चित् काले युगपत्सृष्ट्या संहारेण च भवितव्यमिति सर्गप्रलयसिद्धेरदोषः ॥

अत्र पराभिप्रायं कारिकाभागेनाह ।

(६३) कर्मातादृग्विधानं चेत्,

कर्मनिवन्धनो हि शरीरादेः संहारो नाहेतुकः, नच महाप्रलयनिमित्तं कर्म किञ्चित् श्रूयते, इति हेत्वभावादयुक्तः, तदुक्तम्,

“नचाप्यनुपभोगोऽसौ कस्यचित् कर्मणः फलम्,” ।

इति ॥

अत्रोत्तरं तद्वागेनैवाह ।

(६४) मरणं नैव कर्मणः । किंतु तत्त्वयतः,

शरीरोपसंहारोऽप्युपभोगाभावात्मकत्वाच्च कर्मफलम्, अपितूपभोगप्रदकर्मव्याप्तिस्त एव, तद्वत् सर्वोपसंहारोऽपीत्यदोषः ॥

“कथं तर्हि, “आयुष्कामो हिरण्यदक्षिणेन यजेत,” “मरणकामः सर्वसारेण यजेत,” इत्यायुष्यानायुष्यकर्मश्रुतयो भोगप्रदकर्मान्तरात्पतदुपसंहारार्था एव, नहि भोगं विना केवलमेवायु रूपपद्यते, भोगप्रदकर्मसद्भावे वा मरणं यतः ॥

“ननु तथापि महाप्रलयानुपपत्तिः, कर्मान्तराणां भोगदानां भावात्, इत्याह ।

(६५) स्वापोऽप्यन्यस्यापरिपाकतः ।

कर्मान्तरस्यापरिपाकत्वात् पूर्वस्य चापभुक्तत्वात् कियत्कालपरिपाकापेक्षात्पितः स्वापः सुषुप्ताभिधानोऽयं सिद्धो नतु कर्मफलम्, इति महाप्रलयस्यापि स्वापात् कर्मपरिपाकापितैव, न कर्मफलतेति, यदुक्तम्,

“नचाप्यनुपभोगोऽसौ कस्यचित् कर्मणः फलम्,” ।

इति, तत् सिद्धसाधनमेव ॥

“अथ तदानीं कथं कर्मणां विपाको विपाकहेत्वसामर्थ्यात्,” इत्याह ।

(६६) कोटिशो हि क्षयं दृष्ट्वा कर्मणामवसीयते ।

समकालं च सर्वेषां विपाकः संभवत्यपि ॥

असंख्यातानां हि मषकमत्तिकादीनां कादाचित्कः सर्गप्रलयश्च दृश्यमानस्तत्प्रकृतीनामत्यन्तमल्पत्वेन तावन्मात्रोपभोगतोपचितशक्तित्वात् सुकुमारवनितादेरिव कर्मान्तरात्पितभोगदानासामर्थ्यं विश्रामतश्च तद्दानसामर्थ्यं कर्मविपाकहेतुत्वेनानुमीयते, अन्यथा कालान्तरेऽपि मषकादीनां पितृणामिव भावः केन न स्यात् । “ननु कालविशेष एव तेषां हेतुः, किमतः, सोऽपि कर्मविपाकाविर्भावनयैव, तद्वत् प्रकृत्यन्तराणां महत्त्वेऽप्यनवरतानन्तपुरुषभोगसाधनत्वेनापचिततरशक्तित्वात् कर्मानुरूपभोगदानासामर्थ्यतः कर्मविपाककारणत्वाभावो विश्रामतश्च तत्परिपाकसामर्थ्यमनुमीयत इति महाप्रलयसिद्धिः, यदुक्तम्,

“नच कर्मवतां युक्ता स्थितिस्तद्वेगवर्जिता ।

सर्वेषां तु फलोपेतं न स्थानमुपपद्यते ॥

कर्मणां चाप्यभिव्यक्तौ किं निमित्तं तदा भवेत्,” ।

इति, तत् प्रतित्तिमेवेति ॥

अत्र पराभिप्रायः ।

(६७) अशेषकर्मनाशे च पुनः सृष्टिः कुतः स्थितिः ।

एवमपि महाप्रलयः कर्मविनाश एव पर्यवस्यतीति पुनः
संसाराभावप्रसङ्गः तदुक्तम्,

“अशेषकर्मनाशे च पुनः सृष्टिर्न युज्यते,” ।

इति ॥

एतत् परिहरति ।

(६८) देहान्तरफलं कर्म क्षीयते नैव मृत्युना ।

“नाभुक्तं कर्म नश्यति,” इति नियमाच्च महाप्रलयो देहान्त-
रपभोग्यानां कर्मणां क्षयहेतुः, अपितूक्तनयेन तत्परिपाकप्रयुक्त-
त्वात् तत्परिपाकहेतुरेव, इति नैव प्रसङ्गः ॥

इतश्च प्रलयसिद्धिरित्याह ।

(६९) द्वादेः साकारता प्रोक्ता जन्मनस्तस्य पूर्वतः ।

गम्यते जगतः स्वापस्तस्मात् प्राक् च जगत्क्षयः ॥

यत् साकारं कार्यं तत् तदाकारादुपादानकारणादुद्भव-
स्वभावम्, यथा वटादि वटबीजादेः, साकारं च जगत् पृथि-
व्यादि कार्यम्, अतस्तस्य जन्मनः पूर्वं तदविभागात्मना भा-
व्यमित्यपि प्रलयसिद्धिः ॥

अपिच ।

(७०) भविष्यत्प्रलयश्चापि कार्यत्वादेव गम्यते ।

कृत्स्ननाशोऽपि कार्यस्य देहादेः संप्रदृश्यते ॥

कृतकत्वादुवनादेः शरीरादिवत् सर्वात्मना नाशे भविष्य-
तोऽपि महाप्रलयस्य सिद्धेः शास्त्रोक्तिस्तस्यापि कालस्य संभ-
वादवश्यं तत्कर्त्रा भवितव्यम्, इतीश्वरसिद्धिः । “कथं तर्ह्य-
धिकारिसंबलना,, अत एव बीजाङ्कुरप्रवाहवत् तत्पूर्वैकैवे-
त्यदोषः ॥

शास्त्रस्येश्वरकर्तृत्वनिषेधाय परोक्तं हेत्वन्तरमाह ।

(७१) धर्मतः पत्युरैश्वर्यं धर्मधीः शास्त्रतस्ततः ।

शास्त्रं पूर्वच सिद्धं चेत्,

यद्यद्वैश्वर्यं तत्तच्छास्त्रार्थानुष्ठानात्मकादुर्मादेव, यथा
योगिनाम्, ऐश्वर्यं च जगत्कर्तुर्भ्युपगतं भवद्भिः, इति तदपि
धर्मादेव, इति धर्मावगमहेतोः शास्त्रस्यापि पूर्वसिद्धेर्नैश्वर-
कर्तृकता ॥

अत्रोत्तरं कारिकाभागेनाह ।

(७२) कल्पेऽतीते तदिष्यते ।

यद्यत्र शास्त्रपूर्वत्वमात्रमेव साध्यते, तत् सिद्धसाधनमेव,
प्रतिकल्पं सर्गवच्छास्त्रस्यापि सत्त्वात् ॥

अथेश्वरपूर्वत्वं साध्यते ततोऽसिद्धो हेतुरित्याह ।

(७३) किंत्वैश्वर्यं महेशस्य धर्मान्नेत्यभिधास्यते ।

यदि हि धर्मसाध्यत्वं तद्वैश्वर्यस्य सिद्धं स्यात्, स्यादेव
शास्त्रस्येश्वरात् पूर्वमपि सिद्धिः, नतु तदुर्मसाध्यम्, अपित्व-
नादीत्यथे वक्ष्यति ॥

अभ्युपगम्यापि प्रवाहनित्येश्वरवाद्यभिप्रायेणाह ।

(७४) अस्तु वा धर्मतस्तस्मादनित्यं नित्यतां व्रजेत् ।

अतोऽन्यदेव तच्छास्त्रं जाता तदुर्मधीर्यतः ॥

जगद्धिताय तेनान्यदिदानीं रचितं मतम् ।

प्रवाहनित्येश्वरवादिनां हीश्वरः सर्गवच्छास्त्रं निर्माय
तावदेव जगत्कृत्यं विधत्ते, यावत् तद्विहितशास्त्रादर्थानुष्ठा-
नेनेश्वरो ह्यन्यः सिद्धः, तस्मिंस्त्वागते नियोगिवत् स्वव्यापारं
सर्वं शास्त्रं चोपसंहृत्य स्वात्माराम एव भवति, ततः सिद्धे-
श्वरोऽसदास्यैवानेन जगत्कृत्यमुपसंहृतमित्यवगम्य निशा-
कालं प्रतीक्ष्य सर्गवच्छास्त्रं निर्माय जगत्कृत्यं रचयति, यावत्
पुनस्तद्विहितशास्त्रादनुष्ठानक्रमेणेश्वरोऽन्यः सिद्धः, इत्येवम-
न्योऽन्यश्च, इति सर्गसंहारवच्छास्त्रमनित्यमपि प्रवाहते
नित्यत्वादीश्वरकर्तृकमेव ॥

पुनरीश्वरकर्तृकत्वं शास्त्रस्यामृष्यमाणः परः ।

(७५) शास्त्रादर्थेषु विज्ञानमतो नो कृतकं हि तत् ।

कृतकाद्वचसो यस्माद्विवक्षा संप्रतीयते ॥

यदाह शाबरभाष्यकारः, “लौकिकाद्वि वाक्यादेवमयं पुरुषो
वेदेति भवति प्रत्ययो वैदिकात् त्वेवमर्थः,, इत्यर्थतो विवक्षा-
तिरस्कारेण यतः शास्त्रादर्थे एव प्रत्ययस्ततो लौकिकवचो
कृतमिति, नो निषेधे ॥

एतदपि प्रतिस्तिपति ।

(७६) नैतस्मादकृतत्वं स्यात् प्रत्यक्षादेव संभवात् ।

अकृतत्वं हि पुरुषस्योक्तनयेन प्रत्यक्षनिराकृतम्, अतो नाने-
नानुमानेन साधयितुं शक्यम् ॥

यदप्युक्तम्, “लौकिकाद्वचसो विवक्षा प्रतीयते,, इति,
तदप्यसिद्धमित्याह ।

(७७) वाक्याच्च पूर्वतः पूर्वमर्थे धीरविशेषतः ।

वैदिकादिव लौकिकादपि वाक्यादुच्चरितमात्रादेव विद्वि-
तपदपदार्थसंबन्धस्य प्रथममर्थे एव प्रतिपत्तिर्भवति, तत्रैवा-
न्तिकेन सामयिकेन वा संबन्धेन तस्याभिधाशक्तिसिद्धेः, न
ह्यभिधायकत्वे तयोर्विशेषः, यदुक्तं भवद्भिरपि, “य एव लौकि-
काः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था इति, पश्चात् तु
मुख्यार्थासंभवेन गौणो लाक्षणिको वेति,, तदिदमुक्तं भवद्भिरपि,
“पौर्वापर्यपरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुर्वते मतिम्,, ।

इति ॥

यस्य तु गौणलाक्षणिकयोरपि व्यभिचारः स इदानीं वक्तुर्विशिष्टं ज्ञानं गमयतीत्याह ।

(७८) व्यभिचारो न यस्य स्यादन्यार्थं तत् कथं कृतम् ।

कृतं लौकिकं वाक्यम्, “अतुल्ये हस्तिशतयूथमास्ते,” इत्यादिवाक्यवद्वदेव सर्वात्मना स्वार्थं प्रत्यक्षादिभिर्बाध्यते तदेव ततोऽन्यमर्थं वक्तुर्वचनाभिप्रायं भ्रान्तिज्ञानयोगं वा गमयति, यदुक्तं भवद्विरपि, “प्रमाणान्तरममुना बाध्यते न पुनर्हस्तिशतयूथमिति,” यद्युन्मत्तादिनाभ्यासक्रमेणान्यार्थप्रतिपादनाभिप्रायेण वा न प्रयुक्तं भवेत्, तैः प्रयुक्ते तु न तमपि, अपितु विवक्षामात्रकमेवेत्युक्तम्, यस्य तु प्रत्यक्षादिभिर्व्यभिचारो नास्ति तद्वाक्यं न वक्तुरभिप्रायं नापि विवक्षामात्रमपित्वर्थमेव प्रतिपादयतीति ॥

अत्र कारिकाभागेन परः ।

(७९) जातत्वात् संशयस्तत्र,

यद्येवमुत्पन्नत्वेनार्थप्रतिपादकत्वेन चाविशेषलौकिकवाक्य इव शास्त्रेऽप्यर्थविषयः संशयः स्यात्, नच भवति, तस्मादनुत्पन्नमेव तदिति ॥

भागान्तरेणैतत् प्रतिक्षिपति ।

(८०) अजातं तर्हि किं भवेत् ।

यदि रचनात्मकमपि तन्त्रं नानित्यम्, घटाद्यापि तथैव स्यात्, ततश्च सर्वस्य नित्यताप्रसङ्ग इत्युक्तम्, “कथं तर्हि न ततः संशयः, संशयहेतोः प्रतारकत्वस्याभावात्,” तदभावश्चाप्यप्रयुक्तत्वात् पित्रादिवाक्येष्विवेति वक्ष्यामः ॥

ये त्वाहुः, “नेह व्याकरणे वस्तुतोऽर्थः शब्दस्य, अपितु विवक्षित इति,” तान् प्रत्याह ।

(८१) पदार्थान्वयहीनश्च वाक्यार्थः स्यादलौकिकः ।

न पदं विद्यते यस्माद्विवक्षाप्रतिपादकम् ॥

नहि विवक्षा वाक्यार्थः, पदार्थस्य वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः, पदान्येव संबद्धानि वाक्यं यतः, नच पदस्यार्था विवक्षा, अपितु बाह्य एव, इति वाक्यस्यापि स एव युक्त इति, नातो वेदस्याकृतकत्वसिद्धिः ॥

पुनरीश्वरकर्तृकनिषेधे वेदस्य परो हेत्वन्तरमाह ।

(८२) परोचो ननु शास्त्रार्थो विशेषत्वादलौकिकः ।

लिङ्गसामान्यगमकं तद्व्याप्तं लिङ्गमिष्यते ॥

अविदित्वा च तत् कश्चित् कथं शास्त्रं करिष्यति ।

“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः,” स च कार्योत्पत्तिको न सिद्धस्वभाव इति न प्रत्यक्षनिमित्तः, यदाह सूत्रकारो जैमिनिः,

“सत्संप्रयोगे पुष्टस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपनतत्वात्,” इति, प्रत्यक्षपूर्वकत्वाच्चानुमानादिवत् संप्रत्ययनिमित्तत्वमिति भाष्यकारश्च, विशेषत्वाच्चानुमेयधर्मो हि ज्योतिष्टोमादिरैक एव सकलाध्यायिभिस्त्रयीतो ह्योत्रोद्गात्राध्वर्यकर्मभेदेन प्रतीयते, नहि प्रत्यक्षयिनमनुष्ठितारं वा त्रय्यास्तदर्थस्य वा ज्योतिष्टोमादेर्भेदः, शाखाभेदेऽपि तत्स्वरूपाभेदात्, यदुक्तम्, “सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म,” इति, एकत्वेन विशेषत्वान्न साध्यकर्मसामान्येन सपत्ते सिद्धा व्याप्तिः, अत एव साध्यधर्मसामान्यानुमातुर्लिङ्गस्याविषयः, इतीश्वराभ्युगमेऽपि तस्य चोदनाव्यतिरेकेण धर्मावेदकप्रमाणासंबन्धादविदितस्य चोपदेष्टुमशक्यत्वान्न चोदनाकर्तृत्वसिद्धिः ॥

एतत् पराकरोति ।

(८३) प्रामाण्ये तस्य संसिद्धे वक्तुं युक्तमिदं बुधाः ।

सिद्धमेव यतः कुर्यादचाद्यविषये मतिम् ॥

हेयोपादेयतदुपायपरिच्छेदकत्वं हि प्रमाणत्वम्, यदाहुः,

“हेयोपादेयतत्त्वस्य साध्युपायस्य वेदकः ।

यः प्रमाणसमाविष्टः,”

इति, तस्मिन्नीश्वरप्रामाण्ये सिद्धे नैतदुक्तं युक्तमिति काका दर्शयति । तच्च प्रामाण्यं तस्य वक्ष्यमाणसर्वज्ञत्वसिद्धौ सिद्धम्, इति चोदनावत् तज्ज्ञानमप्यज्ञाद्व्यतीतं भूतं भविष्यत् सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टम्, एवंजातीयकं सर्वमर्थमवागमयितुं समर्थमिति कथं न धर्मविषयमपि स्यात्, “ननु कार्यत्वादुर्मस्य तद्विषयत्वं न संभवतीत्युक्तम्,” न, फलादिना नैकान्तिकत्वात्, फलकर्मव्यतिरेकेण च कार्यान्तरस्यासिद्धे, “ननु नियोगात्मकमेव तत्, किमतः तस्यापि प्रेषणाध्यवर्णादिरूपत्वेन स्वाम्याद्याशयविशेषात्मकत्वतः प्रमाणान्तरगोचरत्वात् ततोऽन्य एवासावपौरुषेयविषयः प्रमाणान्तरगोचर इति चेत्, न, तथाभूते संबन्धग्रहणाभावेन शब्दादप्रतीतेः, नहि अलौकिकः शब्दार्थः संभवतीत्युक्तम्, “ननु प्रेषणाद्युपाधिद्वारेणास्त्येवात्र व्युत्पत्तिरिति चेत्, न, तर्ह्यलौकिकोऽसावुपाधिद्वारेण तेषां प्रमाणान्तरविषयत्वादिति, अत एव नियोगस्य नियोक्तृव्यापारात्मकत्वालौकिकवाक्यवद्देऽपि नियोक्ता भवितव्यमतीश्वरकर्तृत्वसिद्धिः ॥

एतदेवाह ।

(८४) नच बाधास्ति येनास्य तत्प्रामाण्यनिवारणम् ।

नच बाधकप्रमाणमस्ति, येनेश्वरस्य तस्मिन् धर्मे प्रामाण्यनिवारणमवेदकत्वं सिध्येत् ॥

“ननु साधकमपि प्रमाणं नास्ति,” इत्याह ।

(८५) इत्थंरूपं ततस्तर्हि साधुकारणजं हि तत् ।
तत एव तर्हि बाधकप्रमाणाभावात् सर्वज्ञस्यैतत्परं धर्मा-
वेदकमपि तज्ज्ञानं सिध्यति, तस्माच्च साधुकारणजं तदिति ॥
तदेव साधुकारणजत्वं तज्ज्ञानस्याह ।

(८६) त्रिकालार्थाविसंवादि ज्ञानं चेशोऽभिधास्यते ।
नहि त्रिकालामलवेदिनः कारणदोषो ज्ञानानुत्पादे संभ-
वति, "तर्हि कालत्रयानवच्छेदप्रतीतिर्नियोगस्य तदज्ञेयत्वा-
सिद्धिः," सत्यम्, यदि प्रतीयते "स त्वग्निहोत्रं जुहुयात् स्व-
र्गकामः," इत्यादिभिर्वाक्यैर्भूतवर्तमानतातिरस्कारेण भविष्य-
त्सामान्य एव प्रतीयते, यदाह शाबरभाष्यकारः, "भविष्यंश्चै-
वोऽर्थो न ज्ञानकालेऽस्तीति," अविरोधः ॥

अत एवेदमपि सिध्यतीत्याह ।

(८७) नचापि सर्ववित् कश्चिदल्पायुश्च करोति तत् ।
परस्परविरुद्धत्वमहदव्याहतत्वतः ॥

वेदस्य कर्तव्यनुमानतः सिद्धे परस्परविरुद्धार्थत्वेन तस्य प्र-
तीतिः शिष्टानिरुक्तप्रातिशब्द्याद्व्यङ्ग्यप्रत्यङ्गभेदेनातिमहत्त्वाच्च
सिद्धार्थप्रतिपादकानां तदेकदेशानां प्रत्यक्षादिविरोधसंभवेऽ-
प्यर्थवादादिनाप्युपपत्तितः प्रमाणान्तरव्याघातासंभवाच्च त-
त्कर्तव्यं तयाभूतज्ञानादतिशयसिद्धेः सर्वज्ञत्वानादित्वादित्-
सिद्धिः ॥

"ननु बहवः कथंचिदंशांशिकया तथाभूतमपि वेदं करि-
ष्यन्ति," इत्याह ।

(८८) बहूनां करणे न स्यात् प्रोक्तलक्षणसंगतिः ।

तदानो हि प्रोक्तानां मन्त्रब्राह्मणानां सर्वासां च शाखाना-
मङ्गप्रत्यङ्गादिलक्षणानां चान्वयो न भवेद्विचर्तृकत्वाद्वैद्व्या-
हृतशास्त्राणामिव ॥

"अथ बहुभ्यः समुपजीव्यैक एव तत्र कर्ता भविष्यतीत्यु-
च्यते," तत्राप्याह ।

(८९) एकस्य शक्तिकृपौ स्यात् प्रद्वेषः केवलो हरे ।
एवं हि पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं वेदं विदधानः स एवेश्वरः
सिद्ध इत्यविवादः ॥

एतदेव द्रष्टव्यमुमाह ।

(९०) महतो भूतपूर्वस्य लिङ्गमीश्वरनिर्मिते ।
चरितार्थं भवेत् तस्मादीश एवात्र युज्यते ॥

यदाहुः,

"कल्पितः कल्पनं हन्ति तत एवार्थसिद्धितः," ।
इति ॥

इतश्च साधुकारणजं तज्ज्ञानमित्याह ।

(९१) नच प्रतारकः शर्वो यस्मात् सर्वजगत्पतिः ।
प्रतार्य प्राणिनस्तेभ्यः किमपूर्वमवाप्स्यति ॥

प्रतारका हि रथ्यापुरुषाः केनचित् स्वप्रयोजनेन प्रतारयन्ति,
तस्य तु परार्थप्रवृत्तेः स्वप्रयोजनाभावात् कुतः प्रतारकता ॥
किंच ।

(९२) परार्थं मन्त्रवादाश्च येन सर्वविदा कृताः ।
सर्वश्रेयोयुताः सर्वे स कथं हि प्रतारयेत् ॥

परोपकारायैव येन मन्त्रवादा रसरसायनपातालगुडिकाः
सर्वस्य काम्यमानस्य श्रेयसः साधका बहवो विरचितास्तस्य
प्रतारकत्वं न संभवत्येव ॥

नचापि पुरुषाणामत्र कर्तृत्वमित्याह ।

(९३) परोक्षो मन्त्रवादाथो विशेषत्वादलैङ्गिकः ।

सेतिकर्तव्यताकोऽपि ज्योतिष्टोमादिवनृणाम् ॥

पुरुषाणां हि प्रत्यक्षसिद्धे हरीतक्यादेर्विरेकादाविवानुमा-
नसिद्धे वा चक्षुरादेः पाटलादिनिवृत्त्यादाविव शास्तृत्वं स्यात्,
नत्विन्द्रियातीति प्रोक्तनयेन विशेषत्वाच्चाननुमेये ज्योतिष्टो-
मादेः स्वर्गादाविव, मन्त्रवादशास्त्रस्य चार्थाऽङ्गवातेनेति कर्त-
व्यतया ध्यानधरणादिकया युक्तः फलसाधनत्वेन न प्रत्यक्ष-
सिद्धः, विशेषत्वाच्चाननुमेयः, इति न तत्र शास्तृत्वं पुरुषाणां
संभवतीतीश्वरस्य युक्तम् ॥

नच वेदाङ्गानामिव वेदकर्तृसिद्धौ कर्तृसिद्धिर्मन्त्रवादा-
नामित्याह ।

(९४) प्रसिद्धा संभवाच्चापि न वेदे गरुडादयः ।

कर्तारः सर्वविघ्नेषां गम्यतेऽनुग्रहैकधीः ॥

प्रसिद्धानादिप्रकृत्या त्रय्यामेव वेदता शाखाविशेषाणां
च वेदविशेषशाखात्वं न प्रमाणान्तरेण, नच वेदविषया मन्त्र-
वादानां प्रसिद्धिः, इति भिन्नशास्त्रत्वेन पृथक् तेषां कर्तृविशेष-
सिद्धौ प्रयत्नः कृतः ॥

अत्र परोऽसाधुकारणजमीश्वरस्य ज्ञानं साधयितुमाह ।

(९५) सर्वज्ञानक्रियाहीनो वक्तृत्वात् तर्हि शंकरः ।

वक्तृत्वादस्मदादिवदीश्वरः सर्वज्ञानादिरहितः ॥
तदयुक्तमसिद्धत्वादित्याह ।

(९६) वक्तृत्वं शास्त्रकर्तृत्वं नैतस्मात् प्रोक्तदूषणम् ।

नास्मदादिवद्वचनमात्रकर्तृत्वं वक्तृत्वं तत्र सिद्धम्, अपित्व-
न्यदेव तच्छास्त्रकर्तृत्वम्, नच तस्यासर्वज्ञत्वेन व्याप्तिः सिद्धा ॥
विरुद्धश्चायं हेतुरित्याह ।

(६७) अस्माच्च प्रत्युत्तेशानः सर्वज्ञः संप्रतीयते ।
शास्त्रं हि कुर्वता तेन सर्वमेव कृतं भवेत् ॥
फलजातं यतः पुंसां सर्वं शास्त्रात् प्रसिध्यति ।
तद्विदमुक्तम् ।

“नचाप्यसर्ववित् कश्चिदत्पायुश्च करोति तत्, ।

इति ॥

अत एवाह ।

(६८) चेद्यं चेदृक् कथं कुर्यात् प्रागुक्ताखिलमानवित् ।

अज्ञस्यैवैतच्चेद्यं ननु पूर्वोक्तप्रमाणसंस्कृतस्येति तदेवं सा-
धुकारणजनितत्वादीश्वरज्ञानं धर्मादिविषयमपि संभवतीति
शास्त्रस्य प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वाच्चेश्वरकर्तृकत्वासिद्धिरिति ॥

अत्र स्वयूच्याः ।

(६९) स्वमतस्यैव मानत्वे यत्नं सर्वः करोति हि ।

वेदस्यापि प्रमाणत्वे किं मुधैव कृतः श्रमः ॥

सर्वेण हि प्रेक्षावता स्वदर्शनस्यैवाप्रामाण्यशङ्काप्रतिपेयाय
यत्र विधेयः, न दर्शनान्तरस्य निष्प्रयोजनत्वात्, अविशेषतः
सर्वागमप्रामाण्यसमर्थनेनानवस्थाप्रसङ्गाच्च, इतीश्वरकर्तृत्वेन
वेदप्रामाण्यसमर्थनमेतद्व्युत्पन्नमुपपन्नमेव ॥

तदयुक्तम्, तस्यैवैहापेक्षणीयत्वाच्चागमान्तराणामित्याह ।

(१००) वेदं विना न कर्मास्ति कलादि च न तद्विना ।

छेतव्यदीक्षया सर्वं कर्मादीति प्रभाषितम् ॥

अनुज्ञाताश्च वेदोक्ताः शैवे वर्णाश्रमादयः ।

वेदस्यापि प्रमाणत्वे यत्रोऽस्माभिरतः कृतः ॥

यतोऽनेकजन्मसंभृतं धर्माधर्मात्मकं कर्म सर्वस्य कलादि-
क्षित्यन्तस्य तत्त्वभावभूतभुवनात्मनः संसारस्य हेतुभूतं दीक्षया
छेद्यमिहोक्तम्, नचाज्ञातस्य छेद्यत्वमुपपद्यते, नच वेदं विना
तस्याविकलस्य ज्ञानं संभवति, बौद्धोक्तस्य चैत्यशयनादेरप्या-
हंतोक्तस्य केशलुञ्चनादेर्धर्मस्य कथंचित् तदेकदेशत्वात्, यदुक्तम्,

“सर्वक्लेशो हि पापस्य क्षणे पर्यवस्यति, ।

इति, स्वेच्छकल्पितस्य तु परप्राणहरणात्मनो धर्मस्याप्य-
धर्मतया तेन व्याप्तत्वात्, यतश्चेह वेदोक्ता वर्णाश्रमस्थितिः
पाल्यत्वेन श्रूयते,

“इति वर्णाश्रमाधारान् मनसापि न लङ्घयेत् ।

यो यस्मिन्नाश्रमे तिष्ठेद्वीक्षितः शिवशासने ।

स तस्मिन्नेव संतिष्ठेत् शिवधर्मं च पालयेत्, ॥

इति, सर्वकर्मविच्छेदोपदेशान्यथानुपपत्त्या तद्वर्णाश्रम-
व्यवस्थापालनश्रुतेश्च वेदस्यास्माभिः प्रामाण्ये यत्रो विहितो
नागमान्तराणामिति ॥

“ननु तस्य प्रमाणत्वेन सिद्धेस्तथाप्यं यत्रो निष्कलः,
इत्याह ।

(१०१) वेदो मुमुक्षुभिश्चान्यैः प्रत्याख्यातो यतो भवेत् ।

यतो बौद्धाहंतादिभिर्वेदस्य प्रामाण्यं प्रत्याख्यातमेव,
ततोऽयं यत्रः सफल एव ॥

नच तत् प्रत्याख्यातुं शक्यमित्याह ।

(१०२) वेदं विना न जन्तूनां कुतो मोक्षो भवं विना ।

नहि हेयं संसारं तत्साधनं चापरिज्ञाय मोक्ष उपपद्यते,
नच वेदं विना तस्य सर्वरूपेण ज्ञानं संभवतीत्युक्तम्, अतो
मोक्षोपदेशान्यथानुपपत्त्या तैरपि वेदः प्रमाणत्वेनाभ्युपगन्तव्य
एवेति ॥

यद्येवं शान्तिं कुर्वतो वेतालोत्थापनमेतदिति परः ।

(१०३) वेदे मोक्षस्य सिद्धत्वात् किं शैवेन प्रयोजनम् ।

एवं हि वर्णाश्रमव्यवस्थादेरिव मोक्षस्यापि वेदादेवावगते-
रनुवादकत्वेनाप्रामाण्यमेव शास्त्रस्येति ॥

अथ परस्परानपेक्षयैकार्थप्रतिपादकत्वेऽपि शाखाद्वयस्येव
विकल्पतः प्रामाण्यमनयोर्भविष्यतीत्याह ।

(१०४) तत्स्थस्येहाधिकारित्वाद्विकल्पोऽत्र न युज्यते ।

युक्तं शाखाद्वयस्य विकल्पतः प्रामाण्यं समशिष्टत्वात्, इह
तूत्पत्तिशिष्टवेदसंविद्यवस्थितस्य ब्राह्मणादेरधिकाराद्वेदत-
वावगतिः प्रथममवश्यं भाविनी तस्येति विषमशिष्टत्वाद्विक-
ल्पानुपपत्तेरप्रामाण्यमेव ॥

अथ “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत,” “दर्शपौर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत,” इति वाक्ययोरैकस्वर्गफलत्वेऽपि प्रयोगभूय-
स्त्वात् फलभूयस्त्वेनैवात्रैतयोरगमयोरैकफलत्वेऽपि प्रयोग-
भूयस्त्वात् फलभूयस्त्वेन प्रामाण्यं भविष्यतीत्याह ।

(१०५) मतद्वयोक्ताकरणं फलभूयस्त्वतो न तत् ।

नैतद्युक्तं स्वर्गादेः फलस्येव मोक्षस्यातिशयासंभवात् ॥

इतश्चास्याप्रामाण्यमित्याह ।

(१०६) निर्युक्तिकश्च गदितः क्रियया कर्मसंक्षयः ।

ज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तिद्वारेण मोक्षस्य सिद्धिर्दीक्षात्मनः क-
र्मणा मोक्षहेतुत्वप्रतिपादकमेतच्छास्त्रम् “अग्निना सिञ्चते”
इति श्रुतिवदप्रमाणमेव, तदुक्तम्,

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते,”

इति, मीमांसकस्य चात्र पूर्वपक्षवादित्वात् कर्मसंक्षय एव
मोक्ष इत्युक्तम् ॥

इयत्परवचनं प्रतिष्ठेयमाह ।

(१०७) सर्वमुत्पद्यतमा गीता शिवता शिवशासने ।
फलेभ्यश्चापि सर्वेभ्यो विज्ञेया साधिकाधिका ॥

तावदेव दोषो यदि पुरुषतत्त्वावधिरेवात्रापि मोक्षो भवेत्,
अत्र तु शिवतत्त्वावाप्तिर्दर्शनान्तरानधिगतोऽपूर्व एव सर्वज्ञ-
त्वसर्वकर्तृत्वात्मकः श्रूयते, इति बौद्धवैशेषिकाहृतसांख्यपाञ्च-
रात्रवेदान्ताद्युक्तैः क्रमेण सातिशयेभ्यो मोक्षेभ्योऽतिशयेन
सातिशयो ज्ञेय इति कुतः पूर्वाक्तो दोषः, यच्छ्रूयते,

“बुद्धितत्त्वे स्थिता बौद्धा गुणेषु त्वार्हताः स्थिताः ।
गुणमूर्ध्नि स्थिताः सांख्या अव्यक्ते पाञ्चरात्रिकाः ॥
स्थिता वेदविदः पुंसि,

इत्यादि ॥

एतदेवाह ।

(१०८) अनुष्ठानातिरेकाच्च फलाधिक्यं विपश्चितः ।

अनुक्तमपि कल्प्यं तन्नाप्रामाण्यमसंभवात् ॥

अनुष्ठानहेतुत्वादनुष्ठानं ज्ञानमुच्यते, तस्यास्य सर्वान्या-
गमप्राप्यस्यानान्तरप्रदर्शनेन प्रोक्तक्रमतः प्रवृत्तेः सर्वांगमेभ्यः
सर्वविपर्ययत्वेनातिशयासिद्धितो हे पण्डिताः सर्वात्कृष्टमनु-
क्तमपि मोक्षात्मकं फलं कल्पनीयम्, किमुक्तं न संभाव्यते, इति
नात्राप्रामाण्यदोषः पूर्वाक्तः ॥

नापि द्वितीय इत्याह ।

(१०९) दीक्षयैवाप्यते सर्वं नैष्ठिकेऽप्युदितं क्वचित् ।

वेदाद्युक्तमतस्तत्र नैष्कल्याद्विनिवर्तते ॥

युष्मदागमेऽपि वेदादिविहितस्य कर्मणः क्रियया त्रय
उपनिषत्सु श्रूयते,

“यदात्तमाधिकारेऽस्मिन् दीक्षितो वेदविद्ववेत् ।

क्षीयतेऽस्य तदा कर्म सर्वं सुकृतदुष्कृतम्, ॥

इति ॥

न केवलं ज्ञानकाण्ड एव यावत् कर्मकाण्डेऽप्येतद्विहित-
मित्याह ।

(११०) शुभया क्रियया वेदे त्रयः पापस्य चोदितः ।

चान्द्रायणादिना प्रायश्चित्तकर्मणा दुष्कृतत्रयश्रुतेर्न निर्यु-
क्तिकः क्रियया कर्मसंज्ञयो भवतामिवागमसिद्धत्वात्, इत्यदोषः ॥

“ननु युक्तिरत्रानुमानमभिमतता चान्द्रायणादीनां दिव्येन
प्रत्ययेन धटादिना शुद्धिहेतुत्वनिश्चयात्, यदुक्तम्,

“अधर्मात् तमसो देहे गुरुत्वं यत् त्रयोऽस्य तु ।

धर्मतो लघुतोत्पादाद्दुष्टतः संप्रतीयते, ॥

इति ॥

(१११) दृष्टश्च तत्त्वयः शैवे क्रिययैव तुलादिना ।

इहापि धटदीक्षायामेवंविधा युक्तिरस्त्येवेति न निर्युक्तिकः
क्रियया कर्मसंज्ञयो गदित इति ॥

अपिच ।

(११२) दीक्षातो यदि नेष्येत कर्माभावः कुतोऽन्यतः ।

कर्मवादिभिर्हि कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्याभ्युपगमाज्ज्ञाना-
दिप्रतिपादकस्योपनिषद्वागस्य सिद्ध्यर्थत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गतः
स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादतया कर्मकाण्डान्वयतः प्रामाण्यसमर्थना-
ज्ज्ञानयोगात्मनोऽन्यस्यासिद्धेः क्रियाविशेषाद्विदुः कुतश्चित्
कर्माभावो नेष्येत, तदा वेदस्य मोक्षशास्त्रत्वाभावप्रसङ्गतो बौ-
द्धादीनामत्र प्रामाण्यप्रसङ्गः, इति मोक्षशास्त्रत्वान्यथानुपपत्त्या-
वश्यं कुतश्चित् क्रियाविशेषात् कर्माभावोऽभ्युपगन्तव्यः, यत-
श्चाभ्युपगम्यते सैव दीक्षेति न निर्युक्तिकः क्रियया कर्मसंज्ञयो ॥

अत्र परोऽन्यथा कर्माभावमाह ।

(११३) अकृतेरुत्तरेणं स्यात् पूर्वेषामुपभोगतः ।

तदिदमुक्तम्,

“नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया ।

मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोः, ॥

इति ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(११४) अनेकजन्मसंभोग्यान्त्येकस्मिन्नेव जन्मनि ।

कर्माणि कुरुते तस्माद्रभसाद्वृणितं त्विदम् ॥

भवेदेतद्, यदि प्रतिजन्मैकजन्मभोग्यान्त्येव पुरुषः कर्माणि
कुर्यात्, अनेकभवभोग्यानि तु ज्योतिष्टोमादानि नानाफलानि
ब्रह्महत्यादीनि कुर्वन् दृश्यते, इति पूर्वेषामुपभोगतः त्रयोऽ-
सिद्धः, नहि नरकस्वगादिफलयोगेकजन्मन्येवोपभोगः संभव-
ति, इति प्रमाणस्वरूपापर्यालोचनेनैतत् कथितं भवद्भिः ।

(११५) ततश्च यदि नामेह न कृतं कर्म जन्मनि ।

जन्मान्तरं तथापि स्यात् पूर्वस्मादेव कर्मणः ॥

पूर्वेषामुपभोगतः सर्वेषां त्रयस्यासिद्धेरस्मिन् जन्मनि प्रत्य-
वायफलहेत्वोरकरणेऽपि पूर्वतरकर्मभ्यो जन्मान्तराणि सन्त्य-
वेति,

“नित्यनैमित्तिके कुर्यात्,

इत्याद्युक्तो मोक्षसाधनन्यायोऽनैकान्तिकत्वादयुक्त एव
स्यात् ॥

एतदनैकभवभोग्यकर्मसंभवे यदेव तीव्रवेगं तदेव मन्दवे-
गान्यकर्मापभोगोपमर्देन स्वकार्यमभिनिर्वर्तयदेकस्यैव जन्मनो

हेतुः संपद्यते, इति कर्मान्तराणां तदुपमर्दादेव भावाभाव-
सिद्धेर्नानैकान्तिकताऽस्य हेतोः, इत्याह ।

(११६) अनेकभवभोग्यानि कर्माणि कुरुते पुमान् ।
तत्राप्येकस्य संभोगान्न नाशः सर्वकर्मणाम् ॥

तत्र तेष्वनेकभवभोग्येषु कर्मसु मध्यादेकस्य भोगाद्देतोर्न
सर्वेषां कर्मणां क्षयः, तद्वदेवाभुक्तत्वात्, यच्छ्रूयते,

“नाभुक्तं कर्म नश्यति,”

इति, अपितु तुहिनपाताद्युपरुद्धबीजवत् कालान्तरेण
फलदातृतया वासनात्मतया नावतिष्ठते, इत्यतीववेगानां
कर्मणां नाशासिद्धेस्तेभ्यो जन्मान्तराणि सन्त्येवेति नैक-
स्मिन् जन्मनि प्रत्यवायफलहेत्वोरकरणमात्रेण मोक्ष इति,
अथ प्रतिजन्मविषयमेतदित्युच्यते, तदयुक्तम्, चेच्छादिजन्म-
विषयत्वेनानधिकारतोऽसंभवात्, तन्नित्यानुष्ठानस्य च प्राणि-
वधादेर्निषेधत्वेन प्रत्युत जन्मान्तरहेतुत्वतो विरुद्धत्वात् ॥

“ननु यावत् सर्वकर्मक्षयो न तावन्मनुष्यजन्म, यदुक्तम्,

“आद्यो हि देहः पुरुषार्थमूलस्ततोऽप्यन्ये कर्ममूलाः
प्रपन्नाः, ।

इति, मनुष्यजन्मान्यथानुपपत्त्यानेकभवभोग्यानां सर्वेषां
कर्मणां क्षयसिद्धेर्भवत्येवास्मिन् जन्मनि प्रत्यवायफलहेत्वोर-
करणान्मोक्ष इति ॥

अत्राप्याह ।

(११७) अन्त्ये जन्मनि नो सर्वं कर्म संभुज्यते यतः ।

सुखदुःखादिभेदोऽयं जन्मन्यत्रापि दृश्यते ॥

यद्येवं मनुष्यजन्मनोऽकर्मफलत्वाद्द्वैविचित्राभावप्रसङ्गः, कर्म-
निबन्धनं हि सुखादिवैचित्र्यं पुंसामित्युक्तम्,

“इह ते कर्मणामेव विपाकश्चिन्तयिष्यति ।

अमुत्र भविता यत् ते तच्चिन्तय शुभाशुभम्, ॥

इति, ततश्च,

“आद्यो हि देहः पुरुषार्थमूलः,”

इत्यस्य बाधितत्वात् “अग्निना सिञ्चेत्”, इतिवदप्रामाण्य-
तोऽप्युक्तमेतत् ॥

स्यादेतत्, जन्मप्रयाणमध्यकृतं सर्वमेव शुभाशुभं कर्म प्रधा-
नोपसर्जनभावेन समूर्च्छितं युगपदेकमेव जन्म करिष्यतीत्येव-
मनेकभवभोग्यानां कर्मणामसंभवकल्पनया न प्रोक्तदोषोऽत्र
भविष्यतीत्याह ।

(११८) इन्द्रत्वादि फलं वेदे उच्यते तत् पृथक् पृथक् ।

आजन्म जनितेभ्योऽपि नैकं जन्म भवत्यतः ॥

“वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत, इति स्वाराज्यमिन्द्र-
त्वमेव तत्फलं कर्म, आदिशहणात् स्वर्गादिश्रवज्योतिष्टोमादि
ब्रह्महत्यादि च नरकफलं गृह्यते, तत् पृथक् पृथक् जन्म
करोति, इत्यध्याहारः, परस्परानपेक्षयैव श्रुतेर्विरुद्धफलत्वाच्च,
ततो न सर्वेषां प्रधानोपसर्जनभावेनैकजन्मकरणकल्पनोपपद्यते,
श्रुतिविरोधादिति ॥

उपसंहर्तुमाह ।

(११९) इष्टं च तदनेकेभ्यो येषां तत् कर्म ते भवे ।

अतोऽनेकभवहेतुकमनेकभवभोग्यं वा कर्मैष्टव्यम्, तद्वे-
द्यामस्ति, तेऽस्मिन् जन्मनि प्रत्यवायफलहेत्वोरकरणेऽपि संसारे
वर्तन्ते, इति,

“नित्यनैमित्तिके कुर्यात्,”

इत्यनेनापि प्रकारेण वेदस्य मोक्षशास्त्रत्वानुपपत्तेस्तन्नि-
र्वाहायावश्यं क्रियाविशेषः कश्चित् कर्मक्षपणाय भवद्विरभ्यु-
पगन्तव्य इति सूक्तम्,

“दीक्षातो यदि नेष्येत कर्माभावः कुतोऽन्यतः,” ।

इति ॥

केचित् तु,

“नाभुक्तं कर्म नश्यति,”

इति श्रुतेर्ज्ञानिनो योगबलात् सर्वकर्मभोगः, इत्येवं
ज्ञानकर्मसमुच्चयान्मोक्षं प्रतिपन्ना न दीक्षयति, तन्मतमु-
पन्यस्य दूषयति ।

(१२०) ज्ञानी योगबलाद्बुद्धे सर्वं कर्मेति नार्थवत् ।

कुत इत्याह ।

(१२१) अज्ञानादेर्विना कोऽयं दृष्टो भोगः सुखादिषु ।

वैराग्याद् विषयवैतृण्यात्मकं ज्ञानं रागानुबन्धाच्च भोगः
कर्मतः, इति ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धानुबन्धितत्वात् सम्यग्मिथ्याज्ञा-
नयोरिव समुच्चयासंभवाद्दवश्यं

“नाभुक्तं कर्म नश्यति,”

इति श्रुतिबलाज्ज्ञानिनोऽपि कर्म भोगेनैव क्षणीयम्, तद-
न्यथानुपपत्तेर्दीक्षयैव क्षणीयमिति,

“निर्युक्तिश्च गदितः क्रियया कर्मसंक्षयः,” ।

इति, “ननु तत्रापि भोगस्य संभवात् स एव तदवस्थो
दोषः,” न, चौर्यप्रयुक्तमन्त्रसामर्थ्यापहृतमोहादिनापि स्वप्नभोग-
वत् तदानीं ज्ञानिनोऽनुपपत्तेर्दोषः ॥

एवं कर्मक्षयान्मुक्तिमभ्युपगम्योक्तम्, इदानीं तु सैव नोप-
पद्यत इत्याह ।

(१२२) क्षीणेऽपि कर्मजाते स्यान्मलादेनैव संक्षयः ।

साधनं पाशविच्छिन्नं शिवोक्तं परिगृह्यताम् ॥

अस्तु विज्ञानयोगसंन्यासैर्भागाद्वा कर्मणः क्षयः, क्षीणेऽपि तस्मिन् मलस्यादियहणादीश्वरप्रेर्यत्वस्य च नैव क्षयः, इति विज्ञानकेवलित्वमेव तेषां न मोक्षः, यथा चाविद्यास्मृत्यादेः प्राकृताद् बन्धात् कर्मणश्च मलोऽन्योऽभ्युपगन्तव्यः, तथोक्त-
माचार्येण स्वायंभुवश्चैतौ,

“यद्यशुद्धिर्न पुंसेऽस्ति,

इत्यत्रान्तरे, व्याख्यातं च तद्विषयेऽस्मत्पित्रा तत्रभवता भट्टनारायणकण्ठेन इति तत एवावधार्यम्, तस्य च द्रव्यत्वाच्च ज्ञानाविवृत्तिः, अपितु चतुःपाटलादेरिव विशिष्टया क्रिययेति वक्ष्यामः, अतः,

“निर्युक्तिकश्च गदितः क्रियया कर्मसंक्षयः, ।

इत्यस्याप्यदोषत्वान्न प्रमाणान्तरेण बाधितत्वादप्रामाण्य-
मस्य शास्त्रस्येति वक्तुं युक्तमिति ॥

अधुना न केवलमनुमानतः स्वागमाच्चेश्वरसिद्धिर्यावद्व्य-
प्तागमादपीत्याह ।

(१२३) नित्यादनित्यतो वापि शास्त्रतश्चाधिगम्यते ।

ईश्वरकर्तृकत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं प्रतिपादितमस्तु, यदि वा पराभ्युपगतेनाकृतकत्वेन सर्वथेश्वरसिद्धौ नाप्रामाण्यमि-
त्यनवकृष्या दर्शयति, तथा च, “रौद्रं चरुं निर्वपेत् प्रजाकामः,”
“सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः,” इत्यादौ रुद्रो देवता-
स्येति देवतातद्विश्रुत्या रुद्रादिदेवतात्वेन चोद्यते, “ननु
कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यम्, न सिद्धे देवतादौ,” “कथं तर्हि
“दध्ना जुहोति,” “पयसा जुहोति,” इत्यादयो गुणविधयः,
तत्र हि, “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः,” इत्यतो भावार्था-
प्राप्तत्वेनानुवादतो विधानासंभवात् पश्वादयोऽर्थाः सिद्ध-
स्वभावा एव तत्साधनत्वेन विधेयाः, इति तद्विषयं प्रामाण्यं
केन निवार्यते, “ननु वस्तुस्वाभाव्यादेव भावार्थविषयो विधि-
रिति तस्य सिद्धेनार्थेन संबन्धासंभवादत्रापि दध्नादिसाध्य-
भावार्थविधिरेव, न दध्नादिविधिः, ततो न सिद्ध्यर्थविषयता,”
“कुतस्तर्हि दध्नादीनां तत्साधनत्वावगतिः,” कार्यमिवात्रापि
प्रमाणान्तरासंभवात् तदनुरक्तभावार्थविध्यात्तेषामर्थ्यात् प-
श्चेकत्वादीनामिवोपादानशेषत्वेन तदेवमस्तु, अलं प्रक्रियादौ-
स्थेन, अत्रापि देवतोपरक्तभावार्थविधानसामर्थ्याद्दध्नादेरि-
वोपादानशेषत्वेन देवताया अपि तत्कारकभूतायाः सिद्धि-
रिति नेश्वरसिद्धिः, देवताविशेषरूपत्वात् तस्येति ॥

अत्र कारिकाभागेन परः ।

(१२४) देवताशब्दमात्रं चेत्,

युक्तं दध्नादिपदानामत्र प्रमाणान्तरसिद्ध्यर्थविषयत्वेनोपा-
दानशेषभावयोग्यमर्थं प्रतिपादयतां तच्चोदनात्वम्, देवता-
पदानां तु प्रमाणान्तरसिद्ध्यर्थप्रतिपादकत्वेनासिद्धेर्न तथात्वम्,
इत्यानर्थक्याद्यादि परं सामसु स्तोभादीनामिव स्वरूपेणैव
कार्यान्वयो नार्थद्वारेणेति चोदनात्वासिद्धेर्न देवतासिद्धिरिति ॥

भागान्तरेणैतत्प्रतिक्षेपः ।

(१२५) नार्थं विज्ञानतो भवेत् ।

युक्तं स्तोभादीनामर्थप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावात् स्वरू-
पोच्चारणेनैव कार्यान्वयः, देवताश्रुतीनां तु “रौद्रः पशुरुपाक-
र्तव्यः,” “अम्बकं यजामहे,” ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत,” “विष्णु-
रुपांशुर्यष्टव्यः,” इत्यादिना विविधविभक्त्यर्थान्वयदर्शनाद्दध्ना-
दिश्रुतीनामिवार्थप्रतिपादकत्वसिद्धेरर्थ एव ज्ञानजननात् तद्-
द्वारेणैवान्वयसिद्धेर्भवत्येव देवतालक्षणार्थचोदनात्वमिति ॥

“ननूक्तं प्रमाणान्तरसिद्ध्यर्थप्रतिपादकत्वाभावादेषामनर्थ-
कत्वम्,” इत्यभ्युच्चययुक्तिमाह ।

(१२६) कारकत्वाच्च नो तस्मादपार्था कारकश्रुतिः ।

यागसंप्रदानकारकत्वेन तावदेवतालक्षणेऽर्थः श्रूयमाणो
दध्नादिवदुपादानशेषभावेन कार्यान्वयं भजत्येव, ततो यदी-
दंतया न प्रमाणान्तरसिद्धः, ततः “श्रुतिसिद्ध्यर्थमश्रुतोपलब्धौ
यत्नवता भवितव्यम्, न श्रुतिशैथिल्यमाचरणीयम्,” इति न्याये-
नात्र कारकश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या यूपहवनीयादिशब्दाव्यार्थ-
वच्छास्त्रसिद्धौऽभ्युपगन्तव्यः, इति तत्प्रतिपादकतया देवता-
श्रुतीनामनर्थकत्वासिद्धेर्देवतार्थत्वमेवेति ॥

अपिच ।

(१२७) ध्यानश्रुतेश्च सा भिन्ना शब्दतो गम्यतेऽन्यथा ।

प्रत्यक्षत्वेन शब्दस्य व्यर्थं स्याद् ध्यानचोदना ॥

“यस्यै देवतायै हविर्निरूप्यं स्यात् तां मनसा ध्यायेत्,”
इति श्रुतेः शब्दस्य प्रत्यक्षत्वेन ध्यानश्रुत्यानर्थक्याच्छब्दतो-
ऽन्यार्थरूपा देवतेति गम्यते ॥

किंच ।

(१२८) स्तोत्रतश्चार्थरूपासौ देवतेह यतस्तुतिः ।

अर्थं विशिष्टमुद्दिश्य विशिष्टगुणकीर्तनम् ॥

“याज्यानुवाक्याभ्यामिष्टां देवतां स्तुवीत,” इति श्रुतेर्गु-
णिना गुणाभिधानं च स्तुतिरित्यभ्युपगमादर्थ एव देवता न
तदभिधानात्मकः शब्द इति ॥

नापि वियहोऽस्या निराकर्तुं शक्यः श्रुतिसिद्धत्वादित्याह ।

(१२६) रूपभेदवती सा च चोद्यते यत् पृथक् पृथक् ।

तां वै ध्यायेत् श्रुतेश्चेति मनसा स्वे हि विग्रहे ॥

यद्यस्माद्, “रूपेणाकृत्या तेजसा प्रभावेण देवतान्तरेभ्यो भिन्नां देवतामभिध्यायेत्, इति श्रुत्यन्तरेण चोद्यते, अतः पूर्वस्या अपि श्रुतेः “तां मनसा ध्यायेत्, स्वशरीर एवेत्यर्थः संपद्यते, इति देवतायाः शरीरसिद्धिः ॥

अतः कीदृशं तस्यास्तरूपमिति विशेषाकाङ्क्षायाम् ।

(१३०) रूपं तस्याश्च विज्ञेयमर्थवादैः समर्पितम् ।

यथाहि, “अक्ताः शर्करा उपदधाति, इति श्रुतेः केनाक्ता इति विशेषाकाङ्क्षायाम्, “तेजो वै धृतम्, इत्यर्थवादाद् द्रव्यविशेषप्रतिपत्तिः, एवमत्रापि रूपविशेषप्रतिपत्तिः ॥

अत एव ।

(१३१) तद्रूपकथनेनैषां स्तुत्यर्थत्वं न हीयते ।

अर्थवादा ह्येवमर्थं विशिष्टं स्तुवन्तोऽर्थवादा इत्युच्यन्ते, अन्यथा निरर्थकत्वेन स्तोभादीनामिवार्थवादत्वायोगात्, अतश्च विधिवाक्यैरपेक्षितत्वात्,

“अर्थवादकृतश्चैष जनानां मतिविभ्रमः, ।

इत्यप्ययुक्तमुद्घोषते भवद्भिः ॥

येषामपि विधीनां नार्थवादतो विशेषस्तेषाम्,

(१३२) वेदप्रान्तेषु विज्ञेयं पुराणादिषु च स्फुटम् ।

देवतानां च सद्रूपमवैकल्याय कर्मणाम् ॥

एवं च वेदान्तेतिहासादीनां सिद्धार्यप्रतिपादकत्वेऽपि कर्म-
काण्डापेक्षितदेवताविशेषाकारप्रतिपादकत्वेन तदेकवाक्यतया
प्रामाण्यमित्यविरोधः, ततश्च यदुक्तम्,

“उपाख्यानादिरूपेण वृत्तिर्वेदवदेव हि ।

धर्मदौ भारतादीनाम्, ॥

इति, तदुक्तमेव, तेभ्यो भ्रान्त्यसंभवात् ॥

एवं च वेदान्तान्तर्भावेनाप्यस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यमित्याह ।

(१३३) तेष्वेव परमेशस्य रूपं विद्यात् परापरम् ।

यच्चापि परमं रूपं तच्छैवे तस्य कीर्तितम् ॥

यथा श्वेताश्वतरशाखादौ,

“ईश्वरो द्विविधः प्रोक्तः परश्चापर एव च ।

ताभ्यां परतरस्त्वन्यो यो निर्वर्तुं न पार्यते, ॥

इति, ततश्च तदपेक्षितपरतरेश्वरस्वरूपप्रतिपादकत्वेनास्य
तदेकवाक्यतया प्रामाण्यं भवद्विरप्यभ्युपगन्तव्यमेव ॥

“ननु वेदान्तानामात्मविषयप्रतिपत्तिकर्तव्यतानिष्ठत्वेना-
वगतेरीश्वरविषयत्वासंभवात् कुतस्तदेकवाक्यतयास्य प्रामा-
ण्यमित्याह ।

(१३४) आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिविधिश्वेश्वर एव हि ।
सर्वं शास्तृस्वरूपं वै श्रूयते यदनन्तरम् ॥

“तत्रापि, “आत्मा द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्यः, इत्यादावा-
त्मशब्देनेश्वर एव ज्ञातव्यतयोच्यते, यतस्तदनन्तरं सर्वेश्वरः
सर्वानुग्राहक इत्यात्मसंभवदीश्वरविषयत्वेन सर्वमीश्वरशास्त्र-
प्रसिद्धं तस्य स्वरूपं श्रूयते ॥

किंच ।

(१३५) अधिकारिण्यगौ शास्तुं प्रत्यक्षत्वादनर्थकम् ।

यदि तत्रात्मैव विवक्षितः स्यान्नेश्वरः, ततस्तस्मिन् वेदा-
न्तज्ञानाधिकारिण्यात्मनि प्रोक्तक्रमतो ज्ञातव्यत्वात् स्वसंवेदन-
सिद्धे “ज्ञातव्यः, इति शास्त्रं कृतकत्वेनानर्थकमेव, यच्छ्रूयते,
“यस्तत्र वेद किमृचा करिष्यति, य एतद्विदुस्त इमे समासते, ॥
इति, ततोऽत्रात्मशब्देनेश्वर एव ज्ञातव्यतयोपदिश्यत इत्यभ्यु-
पगन्तव्यम् ॥

अपिच ।

(१३६) नृसूद्रसंज्ञे चैकार्थं दृश्यते हि क्वचिन्मनौ ।

यथा भगवन्तरुद्रेष्वथर्वशिरसि “स एवात्मा स एवेश्वरः,
इत्यत्रात्मशब्दस्यैश्वरे प्रयोगो दृश्यत एव ॥

“किमतः, इत्याह ।

(१३७) क्रियार्थं साधनं दृष्टं तत्स्वरूपावभासकम् ।

अतश्च, “आत्मा ज्ञातव्यः, इत्यादेरीश्वरप्रतिपत्तिकर्तव्य-
तानिष्ठत्वेन तत्प्रयुक्तेश्वरस्वरूपप्रतिपादनैकवाक्यतयास्य प्रा-
माण्यं भवद्विरप्यभ्युपगन्तव्यमेव ॥

अत्र परः ।

(१३८) मूर्तिमत्त्वेन देवानां कृतत्वं ननु तद्ववेत् ।

यदाहुः,

“चर्मोपमश्चेत् सोऽनित्यः खतुन्यश्चेदसत्समः, ।

इति, ततः पूर्वाक्तकारकत्वानुपपत्तिरस्येति ॥

आचार्यस्तु मूर्तिमत्त्वमभ्युपगम्याप्येतत् प्रतिदिपति ।

(१३९) न शालादिषु तद् दृष्टं स्वरूपं प्रतिपादयेत् ।

नैतदनैकान्तिकात्वाद्, यथाहि, शालखदिरादीनामनि-
त्यानामप्यत्र खदिरे बध्नातीत्यादिश्रुतिभिः कारकत्वम्, एवं
देवतानामपि प्रोक्तश्रुतिभिर्भविष्यतीति को विरोधः ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

नेपथ्ये ध्रुवा * गीयते ।

मणिमयमङ्गलदीवो जगन्नरेन्दस्स मण्डवे जलद् ।

चण्डानिलोवि पत्तो यस्सिं विहलागमो होद् ॥

पुनर्नेपथ्ये । अरे तत्रिया अपसरत लोचनपथात् नन्वयम् ।

कुर्वन् कोपादुदञ्चद्रविकिरणसटापाटलैर्दृष्टिपातै-

रद्यापि तत्रकण्ठच्युतरुधिरसरित्सिक्तधारं कुठारम् ।

तीव्रैर्निश्वासपातैः पुनरपि भुवनोत्पातमासूचयद्वि-

गर्जन्मौर्वीकचापस्त्रिभुवनविजयी जामदग्न्यः समेति ॥

ततः प्रविशति जामदग्न्यः । साटोपं परिक्रम्य । अहो

धृष्टता जनकस्य यदयं हरचापारोपणेन कन्यादानं प्रतिजा-

नीति । परशुं विलोक्य ।

सकलनृपकठोरकण्ठपीठी-

बहलगलद्रुधिरौघधौतधारः ।

तदिदमजनकं जगद् विधत्ते-

परशुरयं जमदग्निनन्दनस्य ॥

विमृश्य ।

उदितोऽर्जुनभुजविपिने ज्वलितस्तुङ्गेषु नृपतिवशेषु ।

निमिकुलकमलकलापं कोपानल किं पुनः स्पृशसि ।

पुनर्विचिन्त्य । अलमस्मिन्नुपेतया मनोरथोपनीतजामातृ-

भुजबलावलेपदुर्ललितः खल्वयम् । तथाहि संदिष्टमनेनास्म-

त्परशोः । त्वं मित्रमित्यादि पठति । अहो अस्य दुरवलेपः ।

यस्योद्वद्घोरधाराञ्जलदलितगलद्वाहुशाखासहस्र-

प्रोद्गच्छद्रक्तधारानिवहजितनवोन्मीलदकींशुजालः ।

ह्मापालः कार्तवीर्यः सुरपुरसुदृशां पुष्पिताशोकशाखि-

भ्रान्तिं दत्त्वापि चित्ते निजपुरसुदृशां शोकशाखी बभूव ॥

अपिच ।

येनावध्यत नर्मदाम्बुनिवहः सङ्ख्ये च लङ्केश्वर-

स्तद्व्यस्मिन् निरमज्जदजुनभुजतोणीरुहां मण्डलम् ।

तत्रस्त्रीनयनाम्बुपूरमिषतः खेलन्ति यत्कलय-

स्तत्तादृक् परशुर्मेमायमधुना धाराजलं मुञ्चति ॥

विलोक्य । कथमयं शतानन्दशिष्यस्ताण्डायनः ।

* ध्रुवा हि नाम नाट्यस्य मुख्याः प्राणाः । यथाह कविराजो राज-
शेखरः स्वप्रणीतबालरामायणाख्ये नाटके । “ध्रुवा हि नाम नाट्यस्य
प्रथमे प्राणाः । तथाहि ।

प्रययति पात्रविशेषान् सामाजिकजनमनांसि रञ्जयति ।

अनुसंदधाति च रसान् नाट्यविधाने ध्रुवा गीतिः” ॥

प्रविश्य ताण्डायनः भगवन् अभिवादये ।

जामदग्न्यः । आयुष्मान् भूयाः कथय तावद् अपि नाम भ-
वदुपाध्ययजमानस्य निवृत्ता हरचापारोपणश्रद्धा ।

ताण्डायनः । निवृत्ता ।

जामदग्न्यः । सहर्षं निवृत्ता ।

ताण्डायनः । भगवन् निवृत्ता सहैव चापेन ।

जामदग्न्यः ससंभ्रमं किमात्य सहैव चापेन निवृत्तिति ।

ताण्डायनः । अथकिम् ।

जामदग्न्यः । स्फुटं कथय तावत् किं वृत्तमिति ।

ताण्डायनः । कस्यचित् ।

अखण्डचण्डिमोदृण्डभुजदण्डनिपीडितम् ।

भगवन् भृगुमातंण्ड भग्नं भग्नशरासनम् ॥

जामदग्न्यः । सक्रोधं कस्य ।

ताण्डायनः ।

सुबाहुमारीचपुरःसरा अमी

निशाचराः कौशिकयज्ञघातिनः ।

वशे स्थिता यस्य

जामदग्न्यः । अलमतः परं ज्ञातः खलु खलानामयणीर्नि-
शाचरयामणीः ।

ताण्डायनः । स्वगतं कथं दशकण्ठेन धनुर्भग्नमिति प्रतीतं
भगवता भवतु तावत् ।

जामदग्न्यः । सक्रोधम् । अयमयमिदानीम् ।

नृपशत * सुकुमारकण्ठनाली-

कदनकलाकुशलः परश्वधो मे ।

दशवदनकठोरकण्ठपीठी-

कदनविनोदविदग्धतां दधातु ॥

विमृश्य अथवा ।

यः कर्तार्जुनभूरुहादुतभुजाशाखासहस्रच्छिदां

दम्भोलैर्गिरिकूटपाटनपटोः शौण्डीर्यतो लज्जते ।

तस्यैतस्य परैतराजसदनद्वारः कुठारस्य मे

का श्लाघा दशकण्ठकण्ठकदलीकाण्डावलीखण्डने† ॥

पुनर्विचिन्त्य । तथाप्यनुचितमुदासितुमेतस्मिन् कृतागसि
रत्तसि तदिदानीम् ।

दक्षिणस्याम्बुधेर्मध्ये कृत्वा कोङ्कणमष्टमम् ।

मद्वाणजन्मा दहनो लङ्कातङ्काय जायताम् ॥

इति साटोपं परिक्रामति ।

ताण्डायनः । स्वगतम् । दिष्ट्या स्वस्ति तत्रियकुलाय ।

* नृपकुलसुकुमारोति वा पाठः ।

† छेदनइति वा पाठः ।

नेपथ्ये । अहो नियोगिनः कृतविवाहमङ्गलयोः सीताराम-
चन्द्रयोः स्वस्तिवाचनिका द्विजा आहूयन्ताम् ।

जामदग्न्यः । परिवृत्य सक्नोधम् । आः ब्रह्मबन्धो कथम-
लीकदशकण्ठकीर्तिदानेन प्रतारितोऽस्मि । नन्वयमन्यः कोऽपि
जनकजामाता ।

ताण्ड्यायनः । भगवन् मम को वापराधः । अर्धाक्त एव
भगवता भ्रान्तं मयापि संभ्रान्तम् ।

जामदग्न्यः । तन् निःशेषं तावत् कथय ।

ताण्ड्यायनः ।

शरायवर्तिनः प्रतापलेशस्य गताः पराभवम् ॥

तथैवाखण्डचण्डिमत्यादि पठति ।

जामदग्न्यः । कः पुनरयं मारीचदमनः ।

ताण्ड्यायनः ।

ये ऋष्यशृङ्गचरुभागभुवः कुमारः

संजज्ञिरे दशरथस्य वधूजनेन ।

तेषामयं निरुपमः प्रथमः कुमारो

रामाभिधः कुशिकराजतनूजशिष्यः ॥

जामदग्न्यः । क्षणं विभाव्य सामर्षम् ।

दुर्दृष्टाः सुरसिद्धकिचरनरैस्त्यक्तक्रमं वक्रतां

प्राप्ते यत्र विधातरीव तरसा तिस्रोऽपि दग्धाः पुरः ।

तद् भग्नं यदि राघवेण शिशुना चण्डीपतेः कामुकं

ताण्ड्यायनः । स्वगतम् । किमधुना वक्ष्यति जामदग्न्यः ।

तन् मर्न कुलमेव तर्क्य रघोर्मच्छस्त्रधाराम्भसि ॥

ताण्ड्यायनः । संरब्धोऽयं भगवान् तमिमं वृत्तान्तमुपाध्या-
यस्य कथयामीति निष्क्रान्तः ।

जामदग्न्यः । विलोक्य । अभिनवविवाहमङ्गलतया तर्क-
यामि स एष रामः सानुज इति । सहर्षं निर्वर्ण्य । अर्धमुग्धः
खल्वयं जने यदेनं काम इति वक्तव्ये राम इति जल्पति ।
पुनर्निर्वर्ण्य ।

सौन्दर्यं मदनादपि प्रथयति प्रौढिप्रकर्षं पुरां

भेत्तारं मदनारिमप्यधरयत्युद्गमदोःक्रीडितम् ।

मुग्धत्वं मदनारिमौलिशशिनोप्युत्कर्षमालम्बते

मूर्तैस्तत् किमसौ रसैर्विरचितः शृङ्गारवीरादुतैः ॥

ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ ।

लक्ष्मणः । सकौतुकम् ।

मौर्वी धनुस्तनुरियं च विभर्ति मौञ्जौ

बाणाः कुशाश्च विलसन्ति करे सितायाः ।

धारोज्वलः परशुरेण कमण्डलुश्च

तद् वीरशान्तरसयोः किमयं विकारः ॥

आर्यं किं पुनरिदं ब्रह्मवचनवर्णोत्पन्नं चित्रमिव स्फुरति ।
रामः । वत्स न विदितं ते । नन्वयं स भगवान् भार्गवः ।
वेधं क्रौञ्चमहीधरस्य शिखरं देयं धरित्रीतलं
प्रत्ययति तिस्रखण्डदण्डनविधिक्रीडाविधेयोऽम्बुधिः ।
जेयस्तारकसूदनो युधि करक्रीडाकुठारस्य च
च्छेद्यं यस्य बभूव हैहयपतेरुद्गमदोःकाननम् ॥
लक्ष्मणः । तर्हि विस्मयनीयशीलोऽयं भगवान् ।
रामः । विस्मयनीयशीलानां शिखामणिरिति वक्तव्यम् ।
अयं हि ।

एकः स्वर्णमहीधरां क्षितिमिमां स्वर्णकशङ्को यथा
गामेकां प्रतिपाद्य कश्यपमुनौ न स्वात्मने श्लाघते ।
किंच क्रौञ्चगिरिं गिरीशतनयस्याविद्वंशक्षितं
विद्वद्वा बाणगणैरुदारहृदयो वैलक्ष्यमालम्बते ॥

उभौ परिक्रामतः ।

रामः । अञ्जलिं बद्धा भगवन् भृगुकुलशिरःशेखरशिखण्ड-
क एष सानुजस्य मे परमोन्नतिरमणीयपरिणामः प्रणामः ।

जामदग्न्यः । समरविजयी भूयाः ।

रामः । भगवन् भृगुकुलमौलिमाणिक्य अनुग्रहीतोऽस्मि ।

भार्गवः । स्वगतं सकृदणम् ।

रामे चन्द्राभिरामे विनयवति शिशौ किं प्रकुप्यातिमानं
विमृश्य सक्नोधम् ।

हुं चापं चन्द्रमौलेश्चपलमतिरसावितुभञ्जं * बभञ्ज ।

पुनः सानुक्रोशम् ।

बाला वैधव्यदीप्ता जनकनृपसुता नाहंतीयं मदस्त्रात्
पुनर्विचिन्त्य सामर्षम् ।

आः शान्तो मे कुठारः कथमयमधुना रेणुकाकण्ठशत्रुः ॥
प्रकाशं दाशरथे इयमसौ मे त्वयि समुदाचारानुसारिणी
वागवृत्तिरेव ।

रामः । विहस्य मनोवृत्तिस्तु कीदृशी ।

भार्गवः ।

चण्डीशकार्मुकविमर्दविवर्धमान-

दर्पावलेपसविशेषविकाशभाजोः ।

बाह्वैस्तवाहमधुना मधुना समानै-

राराधयामि रुधिरैः कठिनं कुठारम् ॥

रामः । भगवन् नियहानुग्रहयोः स्वाधीनोऽयं जनः परं ते
कोपबीजं ज्ञातुमिच्छामि ।

भार्गवः । अहो दर्पान्धता यदात्मना कृतमस्माभिरुक्तमपि
नावधारयति निजदुर्विनयम् । ननु रे

* वितुदण्डमिति वा पाठः ।

येनोपदिष्टमद्यापि पुरस्त्रीविरहव्रतम् ।

न भुम्भं तत् त्वया भग्नं जगद्गुणशरासनम् ॥

रामः । भगवन् अलीकलोकवातेया निरपराधे मयि मुधा
कोपकलङ्कितोऽसि ।

भार्गवः । तत् किं स्वस्ति हरकार्मुकाय ।

रामः । नहिनहि ।

भार्गवः । तत् कथं निरपराधोऽसि ।

रामः ।

मया स्पृष्टं नवा स्पृष्टं कार्मुकं पुरवैरिणः ।

भगवन्नात्मनैवेदमभज्यत करोमि किम् ॥

भार्गवः । आः कथं रे चन्दनदिग्धं नाराचं निधाय हृदयं
मे शीतलयसि । तदलमनेन कुठारमुदाम्य ।

हे राम कामरिपुकार्मुकमर्मघात-

संजातपातक तवैष कुठारधारः ।

सीताकरव्यतिकरप्रतिकूलबन्धुः

कण्ठं पुरा विशतु निष्कृण्वः कुठारः ॥

तत् प्रवीरो भव ।

रामः ।

हारः कण्ठं विशतु यदिवा तीक्ष्णधारः कुठारः

स्त्रीणां नेत्राण्यधिवसतु नः कज्जलं वा जलं वा ।

संपश्यामो ध्रुवमिह सुखं प्रेतभर्तुर्मुखं वा

यद्वा तद्वा भवतु न वयं ब्राह्मणेषु प्रवीराः ॥

जामदग्न्यः । आः कथं मामपि प्रणतिपात्रं ब्राह्मणमात्र-
मिव मन्यसे ।

पुनः सामर्पम् ।

जानीषे नहि जामदग्न्यमपि रे यद्वीर्यदोःकन्दल-

द्वन्द्वास्कन्दितबाहुना रणभुविस्कन्देन मन्दौजसा ।

नास्त्राक्षीदुजसंपदं मम कथं वक्त्रानुसारादिति

कुट्टेनोदुतमैत्ति शङ्करकरन्यस्तं विधातुः शिरः ॥

पुनः सामर्पम् । किमात्य रे किमात्य न वयं ब्राह्मणेषु
प्रवीरा इति । कथं क्षत्रियजातिगर्वितो ब्राह्मणजातिं तृणाय
मन्यसे । तदिदानीमावयोः का गरीयसीति संश्रामतुलैव
निर्णय्यते ।

रामः ।

भो ब्रह्मन् भवता समं न घटते संश्रामवार्तापि नः

सर्वे हीनबला वयं बलवतां यूयं स्थिता मूर्धनि ।

लक्ष्मणः । जामदग्न्य एवमेतत् ।

यस्मादेकगुणं शरासनमिदं सुव्यक्तमुर्वीभुजा-

मस्माकं भवतां पुनर्नवगुणं यज्ञोपवीतं बलम् ॥

रामः । वत्सालमिह माननीये मुनौ दुर्विनयवैदग्ध्येन ।

जामदग्न्यः । अस्य को दोषः ।

दारैर्मुक्तकुचाङ्कुशैः परिवृत्तं प्राचीनमेपां नृपं

नाहिंसीद्वदसौ कुठारहतकस्तस्यैतदुज्जृम्भितम् ।

यन्नारीकवचान्वयप्रणयिनां क्षत्राधमानामिमा

दुर्वाचः प्रविशन्ति मे श्रवणयोर्धिक्ष क्षत्रगोत्रे ह्यपाम् ॥

रामः । अलमिह क्षीरकण्ठे कठोरकोपतया । तत् लम्प्यताम् ।

जामदग्न्यः । आः किमुच्यते क्षीरकण्ठ इति । विषकण्ठः
खल्वसौ ।

लक्ष्मणः । भगवन् शितिकण्ठशिष्येण विशेषतः क्षन्तव्यम् ।

जामदग्न्यः । आः कथं विषकण्ठनामसाम्येन त्वमपि मे गुरुः ।

लक्ष्मणः । विहस्य । भगवन्न्याभिसंधानेन मयेदमुक्तं यत्
किल ।

किरीटमधिरूढेऽपि बाले प्रालेयरोचिषि ।

शितिकण्ठस्य किं चित्ते धत्ते कोपाङ्कुरः पदम् ॥

तद्भवान् तदन्तेवासीति विशेषतः क्षन्तुमर्हति ।

जामदग्न्यः । स्वगतम् । अहो अस्य क्षत्रियवडोर्वोक्परि-
पाटोपाटवम् । भवतु प्रकाशम् । तदिदं क्षान्तमेव मयायं तु न
क्षमते प्रकृतिकठोरः कुठारः । शीलं न वेत्ति कथमस्य ।

क्रीडाविनिर्मितसुदुर्मददोर्विलास-

निःशेषराजकवधस्य परश्वधस्य ।

कीलालकीकसकचैः परितो विचिन्त्य

येन त्रिधापि विदधे पृथिवी त्रिवर्णा ॥

पुनः सामर्पम् । कथमस्य हरप्रसादपरशोः शीलमपरि-
शीलितं ते ।

यत्र क्रामति सङ्गराङ्गणभुवं दुर्वारधाराञ्चल-

क्षुण्णक्षत्रकिशोरकण्ठरुधिरैर्नीरेणुका भूरभूत ।

तादृग्वीरवरस्वयंवरपरस्वलौकिकन्याकर-

क्रीडापुष्करदामरेणुभिरभूद् द्वौरेव रेणूत्कटा ॥

लक्ष्मणः । भगवन् एतत् सत्यं यत् किल भवत्कुठारधा-
राञ्चलविलसितेन नीरेणुका भूरभूदिति ।

जामदग्न्यः । स्वगतम् । आः कथं रेणुकावृत्तान्तेन मर्म
विध्यति । भवतु प्रकाशम् । अये क्षत्रियपोतालमिह निरपराधे
भवति मुधा परश्वधपातेन । तदयं मे प्रकृतिकठोरभाषिणं
भवत्कण्ठमेव शातयति कुठारः ।

नेपथ्ये । अये जामदग्न्य कथमतिप्रगल्भसे । तदिदमिदानीं
भवच्छासनाय शरासनमानीयते ।

जामदग्न्यः । विहस्य । कथमयं जनकः । उच्चैः अये या-

ज्वलन्वशिष्य किं भवतः शरासनेन पद्मासनमेवावलम्बस्व ।
पुनः सोत्प्रासम् ।

युष्माकं भोः सुघटितबहुन्यस्तपद्मात्कण्ठा
मिथ्यात्कण्ठा किमिति समिति क्षत्रियश्रेत्रियाणाम् ।
तेऽन्ये चञ्चत्करतलचलच्चण्डनिस्त्रिंशधारा-
धौतारातिद्विपमदमपीपङ्कपुराः प्रवीराः ॥

तदलं भवता। एतावेव तावत् क्षत्रियस्कुलिङ्गैर्निर्वापयामि ।
पुनर्नेपथ्ये । अये जामदग्न्यः कथं तथा शमधनसमृद्धस्य
जामदग्नेस्तनयोऽपि शमदुर्गतेऽसि संवृत्तः ।

जामदग्न्यः । कथमयमाङ्गिरसः । उच्चैः अये शतानन्द
कथय तावदिदमेवंविधं शमाभिधानं कस्मादुपात्तं भगवतो
गौतमाद् वा गोत्रभिदो वा ।

नेपथ्ये । आः क्षत्रियापुत्र निजजननीकण्ठताण्डवितकुठार
कुलाङ्गार कथं तपस्तुङ्गमाङ्गिरसमपि कुलं कलङ्कयसि ।

जामदग्न्यः । आः पाप कुलपांसन पांसुलापुत्र कथं भृगूणा-
मये तपस्ताण्डवं मण्डयसि ।

रामः । भगवन् सकललोकाविख्यातमिदं भृगूणामाङ्गिरसां
च कुलम् । तपोविशेषतस्तु भर्गशिष्यस्य । अत एव विज्ञापयामि

तपःशान्तं चेतः स्फटिकमणिमालापरिकरः

कुशाः कुण्डो दण्डः सततमुटजावासनिरतिः ।

मुनीनामेतद्गः समुचितमुदयं न वचनं

न वक्तुमर्हन् न शरधनुषी नापि परशुः ॥

पुनः सविस्मयम् । भवानेव तावत् विचारयतु ।

क्व परशुरशुभस्ते कुत्र गोत्रं पवित्रं

क्व न धनुरिदमुयं निर्मलं कुत्र शीलम्

घनसमरकराला कुत्र नाराचहेला

कुशकिसलयलीला कुत्र वा पर्णशाला ॥

जामदग्न्यः । कथमन्यमिव मां प्रणतिपात्रं मुनिमात्रं म-
न्यसे । स एष जामदग्न्यः खल्वहम् ।

क्षुण्णक्षत्रकठोरकण्ठविगलत्कीलालधारासरिन्-

निर्वृत्ताभिषवस्य कृत्तशिरसां केशान् कुशान् कुर्वतः ।

शङ्खन् रक्तजलाञ्जलीन् पितृगणो यस्य क्षणं विस्मितः

सन्तोषेण जुगुप्सया करुणया त्रासेन हासेन च ॥

तदलमिदानीमपि ।

कृत्वा त्रिःसप्तकृत्वः समिति विशसनं पूर्वमुर्वीपतीनां

कृत्वान्यत् सप्तकृत्वः पुनरपि कदनं दुर्मदानां नृपाणाम् ।

निर्माय त्मापतीनां प्रतिसमरहृतैरुत्तमैरुत्तमाङ्गैः

कापालीमत्तमालां भटिति* भगवतो भैरवस्यार्पयामि ॥

* भगितीति वा पाठः ।

रामः ।

प्रसीद त्वं रोषाद्विरम कुरु मे चेतसि गिरं

चिरं यच्च चायासैर्बहुभिरिह वारैर्जितमभूत् ।

यशोवित्तं वृत्तं कितव इव वित्तोभतरलं

तदेतस्मिन् वारं भृगुतिलक मा हारय मुधा ॥

जामदग्न्यः । कथं रे हारयिष्यामि । विमृश्य । अथवा ।

किं नाम वाङ्म्वरपण्डितेषु

युष्मासु वाणीः प्रचुराः प्रयुज्जे ।

वाणान् रिपुप्राणहरान् मदीयान्

सर्वेऽपि यूयं सहिताः सहध्वम् ॥

रामः । क्रिमन्यैर्नन्वहमेव हरशरासनारोपणोपनीतजा-
नकीकरकिसलयलीलानिहितकमलमालिकामिलदलपटलको-
लाहलसंगीतयशःपरिमलेन वत्तस्थलेन सहिष्ये ।

जामदग्न्यः ।

ईशत्यक्तपुराणचापदलनप्रोद्भूतगर्वादृति-

व्यग्रस्त्वं कतरः स मे तव गुरुः सोढुं न शक्तः शरान् ।

तुष्टादिष्टवरप्रदाद्भगवतः पद्मासनात् सादरं

मन्त्राराचभयादयाचत किल ब्राह्मणो तनूँ कौशिकः ॥

रामः । स्वगतम् । कथं भगवन्तं विश्वामित्रमधित्तपति ।
तदतःपरं न सहिष्ये । प्रकाशम् ।

ईशत्यक्तपुराणचापदलनप्रोद्भूतगर्वादृति-

व्यग्रोऽहं कतरः स ते मम गुरुः सोढुं न शक्तः शरान् ॥

तुष्टादिष्टवरप्रदाद्भगवतः पद्मासनात् सादरं

त्वन्मन्त्राराचभयादयाचत किल ब्राह्मणो तनूँ कौशिकः ॥

इति पदव्यत्यासेन पुनः श्लोकं पठति । पुनः साटोपम् ।
अये जामदग्न्यः ।

तत् कोदण्डं कुलिशकठिनं भृगुमेतेन भग्नं

मग्नं शल्यं तव हृदि महद्भृगुमेतावता किम् ।

त्रैयसं वा भवतु यदि वा नाम नारायणीयं

नैतत् किञ्चिद्गणयति स मे दुर्मदो दौर्बलासः ॥

जामदग्न्यः । सहर्षम् । साधु रे क्षत्रियपोत साधु । यत्
किल जामदग्न्यनाम्नश्चण्डधाम्नः पुरतः खद्योत इव विद्यो-
तसे । किमात्य रे किमात्य ।

रामः । तदेव पठति नन्विदं भूयोऽप्युच्यते । पुनस्तदेव
पठति ।

जामदग्न्यः । साधु स्मारितोऽस्मि ।

रामः । किं तत् ।

जामदग्न्यः ।

कराघाताद्विष्णोस्तरलवनमालापरिमल-
भ्रमदृक्ध्वानद्विगुणितविकाशः समजनि ।
स यस्य न्याघोषः सुररिपुवधूर्वर्गहृदित-
ध्वनिस्वाध्यायानां प्रणव इव तत् कार्मुकमिदम् ॥

रामः ।

करपङ्केरुहक्रोडे क्रीडितं येन शार्ङ्गिणः । तदेतत् ।
जामदग्न्यः ।

अथ किं यदि शक्तेऽसि गृहाण विगृहाण वा ॥

रामः । गृह्णामि ।

जामदग्न्यः । तदेहि बाष्पायमानभवद्वन्धुजनबन्धुरां वसु-
न्धरामतिक्रम्य समरत्तमां क्षमामवतराव इति निष्क्रान्तौ ।

लक्ष्मणः । विलोक्य सहर्षं सकौतुकं च ।

मा शाम्भवं धनुस्विदमपि प्रयातु
भङ्गप्रसङ्गमिति मन्दचलदुजेन ।
आर्येण कार्मुकमपीदमहो सहेलं
चक्रीकृतं भगवतो गरुडध्वजस्य ॥

नेपथ्ये । अहो कौतुकम् ।

उद्विग्नश्चापचक्रादमरपरिहृतव्योमरन्ध्रावगाही
बाणोऽयं राघवस्य त्रिदशपुरगतिच्छेदकृद्भार्गवस्य ।
हंसीभूतः सुरस्त्रीकरकमलगलत्पुष्पसौरभ्यलुभ्य-
द्वङ्गीसङ्गीतभङ्गीपरिचलितयशः स्वर्गपर्यङ्कमेति ॥

ततः प्रविशतो रामजामदग्न्यौ ।

जामदग्न्यः । रामं विलोक्य निर्वर्ण्य च । स्वगतम् ।

त्रिलोकी कोकीयं मुदमुदयतानेन लभते
विकाशं वा धत्ते मुनिजनमनःपङ्कजवनम् ।
अये कोऽयं बालः कुवलयदलश्यामलतनु-
र्जगद्व्योनिर्ज्योतिः कथमिदमहो तत् परिणतम् ॥

पुनर्विमृश्य ।

आपूरणाय पुरवैरिशरासनस्य
बाणात्मना परिणतः * किल लोलया यः ।
आरोपणाय पुनरस्य स एव शङ्के
बालात्मना परिणतः पुरुषः पुराणः ॥

प्रकाशम् । वत्स इतः ।

रामः । सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति ।

जामदग्न्यः । उपसृत्य रामस्य चिबुकमुचमय किमिति
लज्जास्यानम् ।

कमल† बन्धुविलोचन यस्त्वया

* परिणतः पुरुषः पुराण इति वा पाठः ।

† जलजबन्धुरिति वा पाठः ।

स्वमहिमोन्नमनैरधरीकृतः ।

न किमसावधरीकुरुते नर-

स्त्रिदशकोटिकिरीटमणीनपि ॥

रामः । अञ्जलिं बद्ध्वा भगवच्चलमनेन । दुर्विनयपङ्कमलिनीकृत-
मात्मानं तावद्भवच्चरणनखकिरणतरङ्गिणीजलेन क्षालयामि ।

चण्डमेव किल तिग्मरोचिषः

सौम्यमेव किल शीतरोचिषः ।

चण्डसौम्यमिति कौतुकावहं

नौमि तावकमहं महन्महः ॥

इति पादयोः पतति ।

जामदग्न्यः । अयि कल्याणनिधे आशीरुक्तिरपि त्वयि पुन-
रुक्तिरेव । तथापीदमाशास्महे ।

यशःपूरं दूरं तनु सुतनुनेत्रोत्पलवनी-

तमस्तन्द्राचण्डातप तप सहस्राणि शरदाम् ।

इयं चास्तां युष्मच्छरशमितलङ्केश्वरशिरः-

श्रितोत्सङ्गा नन्दत्सुरनरभुजङ्गा त्रिजगती ॥

तदनुजानीहि मामिति निष्क्रान्तः ।

रामो लक्ष्मणं प्रति । ननु कथं नयनपथ्यमतिक्रान्त एव भगवान्
तदेहि भृगुकुलतिलकवियोगखिन्नमात्मानं बन्धुजनविलोकनेन
विनोदयावः ।

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ सिद्धान्ततत्त्वविवेकपरीक्षा ॥

यत् खलु

स्थिरं प्रत्यक् चलं भाति खस्यं प्राग्भूभ्रमाचूणाम् ।

प्रवहो व्यर्थ इत्यार्यभटोक्तेः शृण्वहोत्तरम् ॥

यत् सर्वतो निराधारं स्वार्धदेशगतं गुरु ।

स्वस्थान एव तच्चूनं पततीत्यपि निर्णयः ॥

असद्वृद्धमणं चैन्द्रामनार्पं स्वीकृतं तु यत् ।

भूमावपि ध्रुवायोगात् तत् तुच्छं प्रवहे गते ॥

इत्येवं धरणेः स्वाक्षं परितो ध्रमणस्य निरासाय कम-
लाकरोऽभिहितवांस्तदावहवायुसहितायाः सर्वसहाया आव-
र्तनमनवसायैव ।

एवं

अथात्र गोलपरिधेर्ज्ञानं व्यासावबोधतः ।

परिधिज्ञानतश्चैवं व्यासज्ञानं फलं तथा ॥

गणितादुत्पद्यं सूत्रं सूर्यसिद्धान्तसंमतम् ।
 यन्मानतः परिच्छिन्ने व्यासे ज्ञाते ततः किल ॥
 न जायते तत्परिधिश्चैवं परिधिबोधतः ।
 नैव विज्ञायते व्यासस्तन्मानेन कथंचन ॥
 सुसूत्ररीतितः प्राज्ञैर्वर्गपदवद्भुम् ।
 अतः कृपालुनात्र श्रीसूर्येणैवान्यथा कृतम् ॥
 व्यासवर्गादृशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत् ।
 व्यासः स्यात् परिधेर्वर्गाद्विभक्ताच्च पदं त्विह ॥
 रुद्राहतव्यासदलोत्थवृत्ते
 व्यासोत्क्रमज्या वशतः क्रमज्या ।
 या तत्समोऽयं परिधिः सुसूत्रो
 व्यासैकमानादृशमूलरूपः ॥
 दिक्संगुणा व्यासकृतिर्योः स्याद्-
 घातस्तयोर्योगदलोत्थवृत्ते ।
 तदल्पतुल्योत्क्रमशिञ्जिनीं च
 दत्त्वा क्रमज्यामितरेखिका या ॥
 स्यात् तत्समो वा परिधिस्त्वनेको-
 त्क्रमज्यायाप्यत्र स एव बोध्यः ।
 अनेकतद्वृत्तवशादुधेन्द्रै-
 स्तदेकधातोत्यपदप्रसिद्धा ॥
 समश्रुतेस्तुल्यचतुर्भुजस्य
 क्षेत्रस्य यस्यास्ति फलं खचन्द्राः ।
 तद्वाहुरेखासम एव रूप-
 व्यासेऽतिसूत्रः परिधिर्मदिष्टः ॥
 रूपव्यासे खङ्गतुल्यान् विभागात्
 कृत्वा वृत्तं भास्करीयैर्विलेख्यम् ।
 तत्र त्रिघ्नव्याससूत्रप्रमाणं
 वृत्तं त्यक्त्वा शेषकं यच्च तत्र ॥
 किंचिच्चूनैः सार्धनागै ८ । २९ । ४५ । ३६ विभागै-
 र्नातः सम्यग्भास्करोक्तः प्रकारः ।
 व्यासादृत्तस्योदितः सम्यगस्मा-
 दार्पोक्ता दिग्दिव्येखिकामूलरूपः ॥
 चक्रलिप्तावृत्तौ केचिद्वसाद्वाष्टाङ्ग ६८ ७६ विस्तरम् ।
 नियतं कल्पयित्वाज्ञाः सौरं स्थूलत्वदूषणम् ॥
 वदन्ति शिल्पवित् प्रोक्तवृत्तसंमापनादिह ।
 शुद्धसौरप्रतीत्यर्थं कुरु तन्मुखभञ्जनम् ॥
 व्यासस्य वर्गवर्गाच्च पञ्चघ्नादष्टभाजितात् ।
 पदं क्षेत्रफलं ज्ञेयं फलाद्व्यासो विलोमतः ॥
 अथवा परिधेर्वर्गवर्गात् खाङ्गेन्दुभाजितात् ।

पदं क्षेत्रफलं चास्मात् परिधिस्तु विलोमतः ॥
 पदं रेखात्मकं शास्त्रं वास्तवं यदि चान्तरात् ।
 पदस्यानयनं स्वेष्टं तर्हि तद्गणितात् कुरु ॥
 रामा नवाब्धयोर्योऽर्का ३१।८४४।१२ दशानां मूलमुच्यते ।
 रूपव्यासे तु परिधिर्दशमूलमितः स तु ॥
 दृष्टव्यासेन गुणितः स्वेष्टव्यासे प्रजायते ।
 शून्यं सप्तोऽब्धयस्तर्कदसा रामाः ०।४३।२६।३ फलं भवेत् ॥
 रूपव्यासे निजव्यासवर्गघ्नं स्वस्य तद्ववेत् ।
 शून्यं रामेपवः शून्ययमा वेदेपवो ०।५३।२०।५४ हताः ॥
 व्यासेन तत्क्षतिर्वात्र फलमेव मनेकधा ।
 कथंचिन्नियतव्यासे परिधिर्नियतो नहि ॥

इत्यनेन व्यासवर्गादृशगुणात् पदं परिधिर्भवतीत्यस्यैव
 प्रकारस्य सूत्रमत्वमुक्तं तदसत् । अस्य त्वतिस्यूलत्वात् । तथाहि ।

महदयुतादि व्यासार्धं प्रकल्प्य वृत्तशतांशादपि सूत्रवि-
 भागस्य ज्यात्यन्तिविधिना ज्या साध्या । यत्संख्याकस्य विभा-
 गस्य ज्या तत्संख्यया सा गुणिता सती परिधिर्भवति । यतः
 शतांशादपि सूत्रोऽंशो वृत्ते समः स्यादिति युक्तियुक्तोऽति-
 स्पष्टः श्रीभास्कराचार्योक्तः पन्था एव व्यासात् परिधयवगमाय
 शरणम् । तथाच कमलाकरेणैव तत्त्वविवेके स्पष्टाधिकारे
 संसाधिता षष्टिर्त्रिज्यायामेकांशज्येयं १।२।४९।४३।१५
 यावदयुतेन निहत्य षष्ट्या द्वियते तावदयुतव्यासार्धं एकांशज्या
 १७४।३१।२६।४८।२० एतावती लभ्यते । इयमुक्तयुक्त्या
 षष्ट्यधिकशतत्रयाहता ६२८२८।४०।५० अयुतद्वयव्यासे सूत्रं
 परिधिमानं भवेत् । तदपि वास्तवपरिधिमानात् किंचिदल्पं
 स्यात् । जीवायाश्चापतोऽल्पत्वात् । व्यासवर्गादृशगुणादि-
 त्यादिरौत्या तस्मिन् व्यासे परिधिमानं ६३२४५।३३।११।३२
 एतावल्लभ्यते । तदसत् । पूर्वलब्धपरिधिमानादत्यधिकत्वात् ।

ननु पूर्वलब्धपरिधिमानतोऽभ्यधिकं ६३२४५।३३।११।३२
 एतद्वास्तवं परिधिमानं भवितुमर्हति । परिधेः षष्ट्यधिकशत-
 त्रयतमस्याप्यंशस्य तज्ज्यकातः किंचिदधिकत्वाद्वास्तवपरिधि-
 मानस्य खाङ्गत्रिहततज्ज्यकातः सुतरामधिकत्वादिति चेन्न ।
 ६३२४५।३३।११।३२ एतन्मानस्य वास्तवपरिधिमानतोऽप्य-
 त्यधिकत्वात् । तथाहि ।

चापस्यैकप्रान्त एव परिधिं स्पृशतः सूत्रस्य तस्मात् स्पर्श-
 स्थानात् केन्द्रचापापरप्रान्तयोरान्नं सूत्रं यावत् खण्डं तच्चा-
 पच्छायाख्यं स्वचापतश्चापं च स्वजीवातो महद्भवतीति प्रथमं
 तावत् प्रदर्शयते । तत्र त्रीणि त्र्यस्राणि भवन्ति । तेष्वार्धे
 चापपूर्णज्या व्यासार्धं च भुजौ व्यासार्धं भूमिर्जीवा लम्बा
 व्यासार्धजीवयोर्धातार्धं च फलम् । द्वितीये वक्रत्रिभुजे व्यासार्धं

भुजौ चापं भूमिव्यासार्धमेव लब्ध्वा व्यासार्धचापयोर्धाताधं
फलम् । तृतीये च केन्द्राच्छायायपर्यन्तं सूत्रं क्वाया च भुजौ
व्यासार्धं भूश्चायैव लब्ध्वा व्यासार्धच्छायायोर्धाताधं फलम् ।
एतानि फलानि यथोत्तरं महान्ति । उक्त्यस्त्राणामुत्तरात्तरं
महत्त्वात् । अतस्तेषु फलेषु क्रमेण व्यासार्धदलेनापवर्तितेषु
जीवातश्चापं महत् ततश्च तच्छाया महतीति स्फुटमवसीयते ।
एवं कोटिज्याया भुजज्या लभ्यते तदा त्रिज्याया केत्यनुपातेना-
युतव्यासार्धं लब्ध्वाकांशच्छाया १७४ । ३३ । २ । २६ । ३ इयं
यावत् खाङ्गत्रिभिर्हन्त्यते तावत् फलमिदम् ६२८३८ । १४ । ३६ । ८
वास्तवपरिधिमानादधिकमेव स्यात् । क्वायायाश्चापतोऽधिक-
त्वात् । अस्मादधिकमानादपि व्यासवर्गादृशगुणादित्यादिप्र-
कारेणानीतस्य फलस्य ६३२४५ । ३३ । ११ । ३२ अत्यधिकत्वात्
स प्रकारोऽत्यन्तं स्थूल इति कमलाकरोक्तप्रत्यशजीवाद्वारैव
सिद्धम् ।

एवं वास्तवपरिधिमानात् किञ्चिदल्पस्यास्य ६२८२८ । ४० ।
५० । किञ्चिदधिकस्यास्य च ६२८३८ । १४ । ३६ । १८ योगार्धं
६२८३३ । २७ । ४३ । ८ अयुतद्वयव्यासे वास्तवपरिधिमानासत्तं
भवितुमर्हति । वस्तुतस्त्ययुतमितत्रिज्यायां ज्योत्पत्तिविधिने-
ककलायाः सूत्रमां जीवां संसाध्य तस्मादानीतं परिधिमानं
द्विकाम्यष्टयमर्तुं ६२८३२ मितमेव वास्तवमानात्यासत्तं सि-
द्धति । तस्मात् .

व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते

खवाणसूर्यैः परिधिस्तु सूत्रमः ।

इति श्रीमद्वास्कराचार्योक्तः प्रकार एव सूत्रमतर इति गा-
णितिकैः सम्यग् विभावनीयम् ।

एतेन रुद्राहतव्यासदलेत्यादिप्रत्येष्टविहिताः प्रकारा अ-
प्यत्यन्तस्थूलत्वाच्चितरां निरस्ताः ।

एवं

साधानि षट्सहस्राणि ६५०० योजनानि विवस्वतः ।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशती ४८० ॥
तितित्रस्याग्निबाणाद्विप्रमितस्त्रिलवान्वितः ७५४ । २० ।
दिगंशेनेपुवेदेन्दुप्रमितः १४४ । ५४ शशिजस्य च ॥
व्यङ्घ्रीपुदन्तवसवो ८३२४ । ४५ गुरोरथ भृगोस्तथा ।
विंशत्यंशानसाध्याग्निनन्दाब्धि ४८३ । २७ प्रमितस्तथा ॥
शनेः पञ्चगुणाकांशरसाद्रद्रीन्द्रसंयुतिः १४७७६ । २५ ।
विष्कम्भो योजनैरित्यमर्काव्युक्तिप्रमाणतः ॥

इत्यत्र गृहेन्द्रस्य भगवतो विवस्वतो विम्बगोलादपि गुरो-
विम्बगोला महान् ततोऽपि मन्दस्येति प्रदर्शितम् ।

ननु रविबिम्बगोलाज्जीवबिम्बगोलेन शनिबिम्बगोलेन द्वा-
वश्यमल्पेन भवितव्यम् । आकर्षणेऽल्पबिम्बगोलस्यैव बहुप-
कृष्टत्वादाकृष्टैव ग्रहफलोत्पत्तेः सिद्धान्तसंमतत्वाज्जीवफलस्य
शनिफलस्य च सूर्यफलतोऽतिमहत्त्वात् । सूर्यसिद्धान्ते च ।

महत्त्वान्मण्डलस्यार्कः स्वल्पमेवापहृष्यते ।

मण्डलाल्पतया चन्द्रस्ततो बहुपहृष्यते ॥

भौमादयोऽल्पमूर्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः ।

दैवतैरपहृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः ॥

इति जीवशन्योरल्पमूर्तित्वस्य स्पष्टमुक्तत्वादिति चेत् ।
उक्तश्लोकस्यमूर्तिशब्दस्य भारवाचकत्वादल्पभारवतः पिण्ड-
स्यैव बहुपहृष्टत्वादाकर्षणे परिमाणमहत्त्वस्याप्रयोजकत्वात् ।
इति कमलाकरपक्षीयाः समादधुः ।

वस्तुतस्तु

व्यासो भुवः खाद्वाहि ८७० योजनानि

रवेः खवाधाद्रिनव ८७००० प्रमाणि ।

सुधाकरस्याभ्रजिनैः २४० समानि

खात्ताब्धिसंख्यानि ४५० महीसुतस्य ॥

चान्द्रेः खवाणानल ३५० योजनानि

व्यासो गुरोः खेखिषुगो ८५५० मितानि ।

भृगोः खवाणेभ ८५० मितानि सौरैः

खवाश्वनाग्रमितानि ८७०० नूनम् ॥

इत्येतावन्त्येव व्यासयोजनानि सन्तीति सूत्रमन्त्रैरसङ्गद्वि-
द्वार्वाचीनैर्निरणायीत्यवसेयम्

एवम् ।

अथ सूर्योदिमते शाकल्यादिमुनिमते च ग्रहाणां योजनान्द्वौ
नीचोच्चकर्णौ

चं. नो. ४६७०५ । २५ । ५५ । चं. उ. ५५७५२ । ३४ । ५ ।

बु. नो. १३४७०५ । ५ । बु. उ. १६५१८४ । १८ ।

शु. नो. २६६१७४ । ७ । शु. उ. ५७३४५७ । ५३ ।

र. नो. ६५८८५४ । २७ । ८ । र. उ. ७१०८८५ । ३२ । ५२ ।

भौ. नो. ८७३०७२ । भौ. उ. १७०३२०६ ।

गु. नो. ७३१०८६८ । ५४ । गु. उ. ८६३५५४३ । ६ ।

श्री. न. १६०६४६७१ ४३ । ३० । श्री. उ. २१३०७५७४ । १६ । ३० ।

योजनाद्यान्यफलज्या च । मं. ८३०१३४ । बु. ६०४७६ । ५० ।
गु. १६२४६४४ । १२ । शु. ३०४२८३ । ४६ शं. २२४२८०२ । ३३ । भौमा-
दीनाम् । रवेः २६०१५ । ३२ । ५२ विधोश्च ४५२३ । ३४ । ५ ।

इति सर्वेषां ग्रहाणां नीचोच्चकर्णौ अभिहिताः । तत्र
भौमादीनां पञ्चानां प्रत्येकं मध्ययोजनकर्णस्य योजनात्मका
न्यफलज्यार्धस्य चान्तरेण तुल्यं नीचकर्णमानं योगेन तुल्य-
मुच्चकर्णमानं च यत् कथितं तदपि युक्तिशून्यमेव ।

एवम् ।

अथ सिद्धान्तशिरोमणौ सार्वभौमे च योजनाद्वौ यहाणां
नीचोच्चकर्णौ

चं. नो. ४६७०५ । २५ । ५५	चं. उ. ५५७५२ । ३४ । ५
बु. नो. १०४४६५ । १०	बु. उ. २२५४२४ । ५०
शु. नो. ११७०३२ । १४	शु. उ. ७२५५६६ । ४६
र. नो. ६५८८५४ । २७ । ८ ।	र. उ. ७१०८८५ । ३२ । ५२
भा. नो. ४५८००५ ।	भा. उ. २१९८२७३ ।
गु. नो. ६४६८५७६ । ४८ ।	गु. उ. ६७४७८६५ । १२
श. नो. १७६४३२२० ।	श. उ. २२४२६०२५ ।

इति जल्पितं तदसत् । शिरोमणौ गाले स्फुटगतिवास-

नाध्याये

एहस्य कृता चलकर्णनिघ्नी

स्फुटा भवेद्व्यासदलेन भक्ता ।

तद्व्यासखण्डान्तरितः कुमध्यात्

स भ्राम्यते हि प्रवहानिलेन ॥

इत्यनेन सूचितानां यहनीचोच्चकर्णमानानां पूर्वजल्पित-
मानेतरत्वात् । शिरोमणिमतेन यहनीचोच्चकर्णास्त्वमे

चं. नो. ४७०३६ । ३६ । ४ ।	चं. उ. ५६०६२ । २० । ५६ ।
बु. नो. १०५१५३ । ३६ ।	बु. उ. २२६९१० । २४ ।
शु. नो. १२०१५८ । १६ ।	शु. उ. ७२०७१ । ४४ ।
र. नो. ६६३२०६ । ५५ । १७ ।	र. उ. ७१५५४७ । ४ । ४३ ।
भा. नो. ४९६००० । १ । ४४ ।	भा. उ. २१७४२३७ । ५८ । १६ ।
गु. नो. ६६३२०८० । ४२ । १४ ।	गु. उ. ६७२०६६५ । १७ । ४६ ।
श. नो. २००६३३०३ । १६ । २० ।	श. उ. २०५४४८३८ । ४० । ४० ।

एतान्यपि कर्णमानानि युक्तिशून्यान्वयः । इति वदति

बापूदेवशास्त्री ।

THE MESSENGER CLOUD:

PARAPHRASED FROM KĀLIDĀSA.

(Continued from page 186.)

XXV

Now from the level of thine airy road
Glide gently down and amorously sink
Upon Nirvindhya's breast, which long has glowed
With love of thee: there cling, and kiss, and drink.
She, with the wild swans clamorous on her brink,
And their white wings around her for a zone,
From thy soft pressure will not coyly shrink.
Her trembling wavelets will her rapture own,
And testify her love by every gesture shown.

XXVI

Sail on, refreshed, my messenger, and look
With pity on the woes of Sindhu, pale
With the sere leaves shaken upon the brook
From her own trees by the hot summer gale.
For her sad shrunken waters well-nigh fail,

Thin as the length of hair which women braid
When their dear husbands' absence they bewail
O, pity her, thou gentle Cloud, and aid
The longing of her love by each fond look betrayed.

XXVII

Near thee a bright imperial city stands,
The blest Avanti or Viśālā, pride
Of all the earth; famed for its minstrel band
Who with the magic of their verse have vied
To spread the tender story far and wide
Of King Udayana: a glorious town,
Brought, by the happy Saints unsatisfied
With all that Paradise can offer, down,
To be their best reward, their virtue's worthiest crown.

XXVIII

The sweet soft zephyr, laden with the scent
Which every lotus opening to the air
Of morning from its rifled stores has lent,
Plays wooingly around the loosened hair
And fevered cheek of every lady there;
Then as it blows o'er Sīpra, fresh and strong,
Bids all the swans upon her banks prepare
To hail the sun-rise with their sweetest song,
And loves with its own voice the music to prolong.

XXIX

Rest on these flower-sweet-terraces, and feel,
From open casements where the women braid
Their long, soft locks, delicious odour steal.
Look on the polished marble where the maid
Her small foot, blushing with the dye, has hid;
There will the peacock with a joyous dance
Spring forth to greet thee from the mango's shade,
And hail his dear friend with a loving glance:
O' rest in this sweet spot, nor lose this blessed chance.

XXX

Hence to the temple of the mighty lord
Whom CHANPĀ loves and all the worlds revere;
There for a moment shalt thou be adored
By those who serve him, when thy hues appear
Like Śiva's neck, as though their God were near.
Then through the garden pleasant gales shall stray
From Gandhavati's fountain, crystal-clear,
Bearing the scent of lotus-blooms away
Shaken by lovely girls who in the water play.

XXXI

Stay till the hour of evening worship comes;
Stay while the Day-God lingers in the sky;
Then with low thunderings, for the call of drums,
Win precious guerdon from the Lord Most High.
Each dancing-girl, with rapture-beaming eye,
Shall thank thee as thy soft drops cool the ground,
While her faint hands the jewelled chowries ply,
And, as she moves her languid feet, around
Her slender waist the chimes of tinkling silver sound.

XXXII

Bhāvīnī's self, Śiva's imperial Queen,
 With grateful glance thy service shall behold;
 For when her lord thy dusky form has seen,
 Enamoured of the purple and the gold,
 He will not, in the dance of twilight, fold
 The elephant's hide around his limbs, for, lo!
 A mantle waits him fairer than of old;
 Thy skirts shall seem the skin, the trees below,
 The monster's limbs, his gore thy tints of roseate glow.

XXXIII

When the thick shadows of dark midnight fall
 Blinding the maidens in the royal street
 Who fain would fly where love and rapture call,
 O, let thy flashes guide their erring feet
 And lead them safely till their loves they meet.
 But check thy rain and still thy thunder, lest
 Their terrors force the maidens to retreat.
 Then with thy lightning bride, play-wearied, rest
 Where sleeps, high up the tower, the white dove in her nest.

XXXIV

Thence, with the rising sun, thy course pursue,
 For loving envoys ever shun delay;
 But hide him not, when mounting, from the view,
 For the false lover comes with coming day
 To the poor weeping girl, to kiss away
 The water from her eyes. So comes the Sun
 To cheer the lilies with his amorous ray,
 And kiss their drooping heads, till, one by one,
 They dry the dewy drops that down their petals run.

XXXV

Then will thy shadow for a moment sleep
 On the white bosom of Gambhīrā's stream,
 And thy dear image in her crystal deep
 Blend with the fancies of her maiden dream.
 Then will she wake to win thee with the gleam
 Of sunny darters for the lore of eyes.
 Steel not thy heart against her love nor deem
 Her lilies smile but to allure the prize:
 O, yield thee to her prayer, O, yield thee and be wise.

XXXVI

Ah, yes! I see thee in her loving arms—
 The feathery branches of the tall bamboo—
 And spread beneath thee are her yielded charms.
 And her smooth sides uncovered to the view.
 How could such loveliness unheeded woo?
 Who could resist her softly pleading smile,
 With heart all cold and dead, if e'er he knew
 What joy it is to kiss each breast-like isle?
 O, who would turn away, nor linger there a while?

XXXVII

Charged with the odours of the wakened earth
 Whom thy fresh rain has left so pure and gay,
 The wind of early morning, wild with mirth,
 Amid the branches of the grove shall stray

And woo each tendril to responsive play:
 Then waft thee on to Devagiri's height,
 Charming the ear with music on the way,
 Where languid elephants shall stay his flight
 And drink his balmy breath with wonder and delight.

XXXVIII

There gleams the temple, loved and honoured most
 By Skanda, Lord of War; who at the head
 Of the bright legions of the heavenly host,
 Embattled Gods to arms and conquest led—
 A wondrous Child, in flames of glory bred—
 O, crown the slayer of his demon foes!
 Turn to a cloud of living flowers, and shed
 O'er his young brows the lily and the rose.
 Bathed in the lucid stream through heavenly realms that flows.

XXXIX

Send forth thy thunder, till the glorious voice,
 By rocky dell and cavern multiplied,
 Bidding the peacock, in the shade, rejoice,
 Calls him to dance along the mountain's side:
 Majestic bird, whom Skanda loves to ride,
 Whom Skanda's mother holds so wondrous dear
 That when his moulted plumes, in all their pride
 Of starry radiance, fall and glitter near,
 She lifts them from the ground to grace her royal ear.

XL

Thy homage rendered to the Warrior-God
 Whose infant steps amid the thickets strayed
 Where the reeds wave over the holy sod,
 Speed on, but let thy course a while be stayed
 Till meet obeisance to that stream be made
 That sprang in olden time from sacred gore
 Of hecatombs by Rantideva paid,
 And through the lands her author's glory bore
 Enshrined within her waves, to spread for evermore.

XLI

In fear, each minstrel of the heavenly quire
 Shall see thee stoop those watery stores to drain,
 And fly thee trembling lest his darling lyre
 Be robbed of music by thy threatened rain.
 Then from his airy watch-tower will he strain
 His eager eyes the wondrous sight to view,
 As thy large lucid drops, in lustrous chain,
 Hang their long pendants o'er thy barrowed blue,
 A string of pearls that show the sapphire gleaming through.

XLII

That river past, to Dasapura fly,
 And with the shadow of thy coming rouse
 The beauties of the city till each eye
 Glances its welcome: till each maid and spouse
 Beneath the delicate bending of her brows
 Shows her dark pupil flashing wild with glee
 In her pure pearly eye-ball, and allows
 Short glimpses of a sight as fair to see
 As a white jasmine bud where sits the black wild bee.

XLIII

Then, speeding on to Brahmavartta's land,
 Hover awhile o'er Kuru's fatal field
 Rich with the blood of many a slaughtered band ;
 Where the proud banner waved, the war-cry pealed,
 Where the sword smote upon the helm and shield ;
 When godlike Arjunā, with arrowy hail,
 Laid low the heads of kings who scorned to yield ;
 As when the arrows of thy sleet assail
 The golden lilies' heads and strew them down the vale.

XLIV

Now to Sarasvati, whose waters roll
 Beside thy path, with due respect draw near ;
 And let her cleansing wave refresh thy soul.
 When Balarama, filled with noble fear
 Of kindred slaughter, could no longer cheer
 His sorrowing spirit with the sparkling wine
 That mocked the eyes of his own wife most dear,
 Revati, shining as they loved to shine,
 He sought this limpid flood and made the spot divine.

XLV

On to the place where infant Ganga leaps
 From the dark woods that belt the Mountains' King,
 Hurling her torrent down the rugged steeps :
 Those holy waters, as the sages sing,
 To Sagar's children bliss and heaven could bring.
 Fresh from her native sky, a sportive maid,
 On Siva's awful head she dared to cling,
 And with the laughter of her foam repaid
 His consort's jealous frown as with his hair she played.

XLVI

Drink, for the flood is living crystal ; drink,
 For the warm gale thy weary wings has dried :
 Come, gently bend thee o'er her rocky brink
 And tint her waves with azure as they glide :
 So when dark Jumna's tributary tide
 With kissing waves to blend with Ganga flows,
 The mightier waters beautifully dyed
 With borrowed azure to the sun disclose,
 Mixt with their pearly light, the sapphire's darker glows.

XLVII

See ! the proud parent of this heavenly child
 Wooes thee to rest upon his breezy height,
 Where herds of musk deer, as they wander wild,
 Enrich with odour every crag. Alight,
 And couched upon the summit robed in white
 Enhance his snowy beauty, as one speck
 Of sable shows more gloriously bright
 The skin of Śiva's Bull, and serves to deck
 The whiteness of his flank, the splendour of his neck.

XLVIII

Hark ! the gales whistling through the woods of pine,
 Urging to madness all the straining boughs
 That twist and chafe and bend and intertwine,
 The latent flame to wildest fury rouse,

Singeing the long hair of the mountain cows.
 Quick ! rain a thousand torrents on the crest
 Of the kind hill and cool his burning brows :
 With wealth of water thou art richly blest,
 And fortune's sweetest fruit is aiding friends distrest.

XLIX

Should Gryphon hosts, by mad presumption led,
 Vext by thy thunder, mount the realm of air
 To ride thee down beneath their impious tread,
 Laugh with thy rain to see them baffled there,
 And with the dashing of thy hail-stones scare
 Thy scattered foes. So let them learn how vain
 Is the wild enterprise they fain would dare ;
 That the fond strivings of ambition gain
 No guerdon but disgrace, no recompense but pain.

L

But stoop a little from thy pride of place :
 With circling motion reverently slow
 Around the rock where pilgrims still may trace
 The foot of Mahādeva, softly go.
 There saintly breasts with rapt devotion glow :
 There holy hands the flames of worship feed.
 There His good servants, saved from sin and woe,
 From the sore weight of earthly life are freed,
 Join his own heavenly band and gain a priceless meed.

LI

Hast thou no voice to laud Him ? Be not dumb ;
 But let thy thunder round the caverned hill
 Proclaim his glory like a mightier drum.
 The gales with melody each reed shall fill :
 The Maidens of the sky, whose bosoms thrill
 With holy rapture, shall rejoice and sing ;
 And all shall swell the glorious concert till
 Valley and mountain, earth and air shall ring
 Hailing with jubilant hymns the great victorious king.

LII

Skirting the mansion of eternal snows
 Compress thy form and winding round explore
 Where Krauncha's parted rocks a pass disclose
 Traversed by swans—those rocks that burst before
 The might of Rāma and the axe he bore.
 Then show like Vishnu's darksome foot, whose tread
 Measured the sky and earth's broad bosom o'er,
 When Bali with his proud heart filled with dread
 Confessed the Saviour God and bowed his impious head.

LIII

Now soaring upward, on Kailasa's crest—
 The crystal mirror of each Heavenly Maid—
 Linger a little as an honoured guest,
 And let thine airy pilgrimage be stayed.
 Once that high mountain shook and was afraid,
 Loosened by Ravan, Lord of Lanka's isle ;
 Now cleaving heaven, to all the lands displayed,
 The white peaks of the lily-radiant pile
 Flash on the world below, like Śiva's glorious smile.

LIV

I see the summits of the hill, that shine
Like new-cut ivory so purely white,
Gleam with fresh lustre as that form of thine
Descends upon them, and thy tint of night
Tips with a sable pall the snowy height.
So Balarama's limbs of silvery hue
Show fairer in their purple livery dight;
So from his chest and arms exposed to view
The heightened sheen beneath sets off the raiment too.

LV

High fate is thine should sportive Gauri list
In those sweet moments ere the close of day—
Untied the serpent-bracelet from her wrist—
Hand locked in hand, with Siva there to stray.
Come, aid with easy steps their upward way:
Thy stores of rain within thy breast confine,
And let the heavenly pair delighted lay
The blessing of their feet on stairs that shine
With gold caught from the sun, ruby and almandine.

LVI

Then will celestial maids with laugh and shout
Open their lovely arms thy form to seize,
And o'er their tresses force thy waters out
Which the light touch of kindred diamond frees.
But should too long restraint thy soul displease,
Send forth the thunder of thy voice, and they,
Fleeter through terror than the western breeze,
Will fly thee, e'en in their delicious play,
And seek their distant home in wonder and dismay.

LVII

Near is the goal, yet, ere thy course be run,
One sweet fresh draught of limpid water take
Where golden lilies opening to the sun
Stud the broad bosom of the Manas lake.
Deign for a while a friendly shade to make
For Indra's elephant; and, floating through,
With the soft fanning of thy pinions shake
The Heavenly Tree, and all her blooms renew
With the young morning's breath embalmed with silver dew.
(To be continued.)

THE PANDITS AND THEIR MANNER OF TEACHING.

BY DR. BALLANTYNE.

[From the Benares Magazine, March 1850.]

(Continued from p. 146 of Vol. I.)

We left the pandit and his pupil in the middle of the *Laghu Kaumudī*. Let us now suppose that they have finished it. If the pupil be an intelligent youth, his instructor will probably advise him to dispense with the perusal of the intermediate grammatical work—the *Madhya Kaumudī*—and to enter at once upon the unabridged and sufficiently voluminous *Siddhānta Kaumudī*—the “Moonshine on Established Grammatical Doctrine”—the title of *Kaumudī*—

moonlight—apparently implying that the work does not affect to shine by its own light, as an original authority, but only by the reflected beams of the prime luminary *Pāṇini*.

The pupil—a young brāhman of course—will probably at this time, if not before, have made up his mind whether he is to range at large through the fields of Sanskrit lore; or to confine himself to certain paths, or even to one alone. We shall suppose that his studious ambition (at starting) will permit him to contemplate, contentedly, nothing short of the whole range; and we shall accompany him as far as we conveniently can:—not bargaining, by any means, to follow him everywhere through thick and thin—

“Through bog, through bush, through brake, through brier,”

but purposing to ride quietly round by the gate when we find him bent on taking a “rasper”—and so rejoin him, if practicable on smoother ground.

Of all Pandits who confine their attention to a single branch of study, the most uninteresting, to our mind, is an Astrologer. Your mere astrologer makes a very perfunctory perusal of the grammar, if he looks into it at all before he devotes himself for life, and for a livelihood, to his own particular line of business. Dealing among the stars, he grows proud; and dealing among horoscopes and the old women who apply for them, he acquires a swaggering air of charlatanerie and bold forwardness, very different from the dignifiedly unpretending manner of the really learned. We speak of the mere astrologer—for there are pandits, versed in varied lore, with whom the mere astrologer can stand no comparison even in his own department. The mere astrologer we like not—even as the poet liked not “Dr. Fell”—though not perhaps quite so unreasonably.

Our desultory student is not, of course, deposed to undergo his eight or ten years of grammatical discipline—working his way through the long and thorny vista of treatises up to the “Great Commentary,”—without a glimpse of something more cheerful. With a view to understanding the poets, he will probably commit to memory large portions, if not the whole, of Pāṇini's Catalogue of verbal Roots (*the Dhātu-pāṭha*) with their significations, and of the *Amara-kośa*—the “Immortal Treasury” of synonymes, versified by *Amara-singha* in order to facilitate recollection. With or without these appliances he may commence upon the *Raghuvansā* of Kālidāsa—skipping, as “unlucky,” the first Canto, at the recommendation of his teacher, lest the description of king *Dilīpa*'s distress, from the want of a son, should too painfully affect his juvenile sensibilities. In the second Canto he will read how well that pious king played the part of lackey to a cow—a subject so edifying that we suspect it furnishes a more influential motive than that alleged by the pandit for advising the pupil to skip Canto first, and to commence where he may learn “to whom honour is due,” and how to render it—a lesson which, if he be a youth of virtuous tendencies, should make him burn with ambition to go and do likewise.

No inconsiderable portion of the poetical and dramatic literature of the Sanskrit has been rendered accessible to the occidental reader by the Latin versions of the Germans, the metrical English versions of Mr. Milman, and the fine rifacimenti of Professor H. H. Wilson in his "Specimens of the Theatre of the Hindús." The native student has no translations to refer to; nor is he set down, like an English school boy to construe a passage with the aid of a dictionary—the native dictionaries being constructed, not with a view to consultation in this way, but with a view to being conveniently got by heart. In the case of any book that may be in hand, passage after passage is explained to the pupil by his teacher; and, in the interval between the lectures he cons over, again and again, the portion that formed the subject of the previous lecture. In the case of various books he has the aid of convenient commentaries, written in a very simple style of Sanskrit corresponding to what at school we used to call "dog-Latin." The texts of several poems, with commentaries of this kind, have been printed in Calcutta. These are much valued by Native students. We annex, as a sample of the simple style of commenting employed in these books, a verse from the *Raghu-vaṇśa* with its comment.

V. 6th, Canto II.

"Stopping whenever she stopped—rising to follow when she went on—consistent in seating himself when she sat down—experiencing a desire for water when she drank water—like her shadow did this lord of the earth attend her."

Commentary.

"Stopping" &c.—'lord of the earth'—i. e. king:—'her'—i. e. the cow—'attend'—as a shadow attends a body. Again—accordingly as the cow stopped—stopping:—again—accordingly as she went on—rising to follow:—again—accordingly as the cow sat down—consistent in taking his seat:—again—accordingly as she became a taker of water—becoming desirous of water."

On the earlier verses the comment is still more full and explicit. As regards the wants of many readers, much of such a commentary must be superfluous:—but it is convenient to be able to refer to it for the recorded opinion of the republic of pandits as to the intended meaning of passages where the language chances to be ambiguous.

Among the poems generally read there is a curious one, by *Bhaṭṭi*, on the actions of *Rāma*, the design of which is to exercise the pupil in the rules of the grammar. With this view no part of the verb is employed throughout the first Canto except the 3rd preterite:—none in Canto second except the 2nd preterite—and so on. The work is accompanied by two commentaries, the one explaining the sense, and the other furnishing a synopsis of the grammatical rules employed in the formation of the words. It is noticeable that the tense to the exhibition of which the first Canto is devoted—the "praeteritum augmentatum multifforme" of Bopp—is, though far from the most useful, much the most troublesome of the tenses. Professor Monier Williams remarks on it (at p. 81 of his Grammar) as follows:—

"Fortunately for the study of Sanskrit the third preterite very rarely occurs in the earlier and better specimens of Hindu composition; and the student who contents himself with the *Rāmāyana*, *Mahābhārata*, *Hitopadeśa*, and *Laws of Manu*, and avoids the grammatical Poem of *Bhaṭṭi*, and the extravagant writings of more modern authors, will lose nothing by an almost total ignorance of this tense, or, at least, may satisfy himself with a very cursory survey of its character and functions."

The placing of something so impressively alarming in the very portal, is as characteristic of the more recent pandits as the preliminary hot-poker process is of the Freemasons—with whom after the first dread ceremony of initiation, it is all plane-sailing and whiskey-punch. The same arrangement in each case, would seem to have been contemplated, as that which Nature, in the cocoa-nut, offers to the monkey—who, when he has managed to gnaw through the shell—finds for his practised teeth, the kernel no very hard matter, and the milk mere child's play.

After having read some of the poets, the student may feel some curiosity to know the principles on which the critics hold one set of verses to be a poem, and another set of verses to be no poem:—but the professor of criticism (*Sāhitya*) will probably require that he shall come to this enquiry provided with some knowledge of the phraseology at least of the philosophical systems. He goes, therefore, through the *Tarka-Sangraha*, the text and a version of which were given some months ago in this Magazine; and then, finding that there is much which the meagreness of that compendium leaves without satisfactory explanation, he reads the memorial verses of the *Bhāṣā parichheda*—(the "discrimination of language" as employed by the *Naiyāyikas* in contradistinction to the followers of the *Mīmāṃsa*, &c. with the esteemed and popular commentary the *Siddhānta-Muktāvalī* (the "Pearl-string of established truths"). With some notice of this standard work we shall conclude for the present.

The memorial verses, and the commentary, are the work of the same author, *Viśwanātha Pañchānana Bhaṭṭa* who opens the commentary with the following invocation and announcement:—

"May that *Śiva* be auspicious, who, skilled in the sportive dance, has made a crest-gem of the Moon and a bracelet of the Sovereign of the Snakes!

Prompted by regard for my pupil *Rājīva*, let me, as a relaxation, illustrate, by the aid of the very succinct expressions of the ancients, my own work—the String of memorial verses."

In the *Dinakarī*, a commentary on our commentary, the propriety of each separate term in this benedictory invocation is voluminously (if not luminously) demonstrated. The writer there explains how the Moon, though no crest-gem, may yet without impropriety be spoken of as such—and the same of the snake-bracelet;—how the author whom he comments spoke of his work as a "relaxation" in order to soothe the apprehensions of the alarmed but yet possibly securable reader;—and how the mention of the "succinct" expressions of the ancients was designed to insinuate that the author, without compromising his character for modesty, might attempt to illustrate what the "succinctness" of his predecessors had left—to sight less keen than that of those predecessors—somewhat obscure. On the double meaning of the verses that follow, the *Dinakarī* expatiates satisfactorily but, our reader might think, tediously. We return to the *Muktāvalī*, where the author makes not a few reflexions on the benedictory invocation with which he commences his own memorial verses. The benediction is as follows:—

"Salutation to *Krishna*—to him—lovely as a fresh cloud—the stealer of the raiment of the young milk-maids—the seed of the world-tree!"*

We should like to transcribe, as a curious specimen of Hindu reasoning, the author's reflexions on the importance of commencing with a Benediction (*mangala*;) but we are considerate enough to forbear.

On the expression "the seed of the world-tree," he remarks as follows:—

The world is here spoken of as a tree—what springs from the earth. By speaking of the seed of that tree, a proof of the existence of the Deity is exhibited. That is to say:—such productions as a water-jar are produced by a maker, and so also are such productions as the herbs of the field:—and, to make these is not possible for such as we are:—hence the existence of the Deity, as the Maker of these, is established."

After combating objections to this argument, he cites the *Veda* to the following effect:—

"There is One God—the Maker of Heaven and Earth—the Creator of all—the Preserver of all."

He then propounds the Categories,—intimating that the whole are primarily divisible into those of Existence and Non-existence. The latter will furnish abundant matter for consideration in the present paper. Like the foil of the *maitre d'armes*, it is far from being so small an affair as it may, at first sight, appear in the eyes of the inexperienced. One might as well engage to fence with the *maitre d'armes* without knowing the difference between *quarte* and *tierce*, as venture to chop logic with a pandit without some conversancy with the manipulation of Non-existence.

Non-existence is the darling of the Indian logician. Like Izaak Walton, impaling a frog upon his hook, "he handles it as though he loved it." Like an epicure with a beccafico,—instead of gulping it at a mouthful—he makes four bites of his cherry. He first divides it into two—Mutual and Universal. The Universal he cuts into three—Antecedent, Emergent, and Absolute. The last of the three is the Benjamin of the family—nor is his coat less curiously variegated than that of any of his brethren. He makes his appearance at every turn;—and, even when he cannot altogether eject the others, it is ruled that he shall go shares—as we shall see when we come to the *vezata questio* of the baking of a water-jar in a brick-kiln.

But it may be necessary to satisfy the reader that there is such a thing as Absolute Non-existence; and we shall take it for granted that he holds "Seeing is Believing." Place a jar, then, on the ground,—and you see that there is a jar on the ground. Seeing "that there is a jar on the ground," is, in the language of our philosophy, seeing "the existence of a jar on the ground." Now, let the jar be removed—and what do you see then? Why, you see, or ought to see, that there is not a jar on the ground—or—by substitution, as an algebraist would express himself—you see the Non-existence of the jar on the ground.

But now comes the question—where was the Non-existence whilst the jar was there? On this point there exists—or ex-

isted—a difference of opinion. The generally received opinion now is, that of our author—viz: that the Non-existence was there all the time. The argument in support of this view runs thus. The Absolute Non-existence of the jar is one non-existence, and not a number of non-existences. In whatever spot of ground this may be, then, it cannot be destroyed even by the placing of the jar itself upon the spot—for, if it were thus destroyed, it could be found no where else—or, in other words, we should find the jar itself everywhere. That a jar should thus usurp the universe, being what neither gods, men, nor columns, could submit to, the hypothesis which would lead to such a state of things must needs be given up. The Non-existence, therefore, is not destroyed, but only *hidden*:—and this view of the matter may be summed up in the proposition that the Absolute non-existence of every thing is at all times present every where, and is only, for the time, there hidden where the thing itself happens to be. In proof of this, you have only to remove the jar, and you will find the Non-existence exactly as you left it. Moreover—our author contends—if you suppose another kind of non-existence, which is to be destroyed every time that the thing is brought, and re-produced every time that the thing is removed, your hypothesis is an un-philosophically cumbersome one—which can stand no comparison with the one here propounded.

In the case of the baking of a water-jar in a brick kiln, an attempt, as we intimated before, was made to secure the entire right of occupancy, as a Non-existence, for the Antecedent with the Emergent as his successor, to the exclusion of the Absolute. The attempt is generally admitted to have been a failure. The case stood thus. Before the earthen jar is baked in the kiln, it is a black jar; but, by the process of baking, it becomes a red jar. Now, a black jar is not red;—neither is a red jar black. Hence—argued the claimants—the case involves the Antecedent non-existence of the redness whilst it has not come into being, and the Emergent non-existence of the blackness when it has ceased to be;—and, the state of the case being thus completely accounted for, Absolute non-existence has no business here. To this it was replied, that there was no intention to eject the other parties, that there was room enough for all three, and that the respondent was entitled to be admitted as a joint occupant, seeing that all three ought to meet and shake hands fraternally at the turning point, the instant of change, when there is the Emergent non-existence (or Destruction) of the blackness, the Antecedent non-existence of the redness, and the Absolute non-existence of both—both colours being, at that instant, like a pair of Newtonian "prime and ultimate ratios," just equally predicable, and the simultaneous predication of both being absurd.

* Universal non-existence, it is to be observed, is, in its first subdivision, of two kinds—limited in some direction, and limited in no direction. The latter is our author's Absolute or Unlimited Non-existence (*atyantīkṛta*). The other may be limited by a definite beginning or by a definite ending. Thus the Antecedent non-existence of a jar, having had no beginning, ends when the jar is made. Its Emergent non-existence (as a jar) commences its endless course from the moment when the jar is shattered into potsherds.

* Conf. the tree *Igdrasil*—Carlyle's "Heroes and Hero-worship" p. 31.

† Were we debating the point with an opposing pandit, we should take the precaution to specify the requisite conditions—viz: that the sun, or some sufficient substitute, is shining;—that your spectacles are properly wiped;—that your eye-sight is not particularly worse than usual;—and that you, bona fide, look at the jar.

One of the nicest points in regard to absolute non-existence, is that involved in the question whether the Absolute non-existence of Absolute non-existence is a Non-existence or an Existence. Those who favour the latter view adopt the argument that two negatives make an affirmative. The opponents of this view contend that—as the non-existence of x , no matter what x may be, is the non-existence thereof—the non-existence of non-existence can be nothing else than a Non-existence. Where there is such a “very pretty quarrel as it stands,” it would be a pity to spoil sport by interfering with the settlement of it.

A pandit, desirous to make acquaintance, called upon us one day—eager to display his dialectical subtlety, and (like the Irishman of easy conscience who, to the remonstrance—“good gracious—you’re not going to take such an oath as that?”—replied—“I’d like to see the oath I would’nt take”)—prepared to take objection to any proposition however unimpeachable. Finding him no granter of propositions, we reverted, as a last resource, to Aristotle’s fundamental position—that it is impossible for the same thing at once to be and not to be. Our visitor was disposed as little to grant this as anything else,—and he had made some way towards demonstrating the perfect compatibility of “being” and “non-being” under certain circumstances, when fortunately another pandit came in—and to him we resigned the conduct of the argument. Quotations from all the most profound authorities on the subject of Non-existence were soon flying about our ears—each disputant screaming at the highest pitch of his voice—and, some other pandits having come in and seated themselves as spectators and judges, the contest raged so “fast and furious” that our little boy slunk out of the room in a state of alarm in which we ourself began rather to participate. At length the arguments on the side of Aristotle were found to be in accordance with the dicta of the authorities—whereupon the stranger gracefully gave in and was complimented on the vigour with which he had fought a losing battle.

It is but fair to observe that the pandits, except when regularly contending for victory, appear to be quite as capable of appreciating the whimsical side of such scholastic disquisitions as any European is. They set store by them as furnishing occasion for admirable discipline in the rigidly correct employment of language. It is a mode of mental gymnastics—an intellectual bout at fence. One—that is to say one decidedly practical and venerable—one who makes money and invests it judiciously—may question whether exercise in this kind of fencing is of any use. If fencing, bodily or mental, be of any use at all, the latter will not (by any one that we care to exchange words with,) be held the less useful of the two. The usefulness of the former, and of gymnastics in general, does not require to be demonstrated at this time of day.

For the present we quit our friend the student—hoping to meet him next in the field of “criticism.”

Just Published. A new Edition, corrected and enlarged, of the LAGHU KAUMUDĪ, a Sanskrit Grammar, with an English version, commentary and references by Dr. BALLANTYNE, late Principal of the Sanskrit College Benares, re-edited by RALPH GRIFFITH M. A., Principal of the Sanskrit College, Benares.—*Price Rs. 8.*

“The Translation of the Laghu Kaumudī made by the late Dr. Ballantyne has enabled even beginners to find their way through the labyrinth of Native Grammar.” *Prof. Max Müller.*

May be procured from Messrs. Trübner & Co., London, the English Publishers.

THE SIDDHANTA ŚĪROMANĪ, A TREATISE ON ASTRONOMY, by Bhāskarāchārya; with his own exposition the Vāsanābhāshya, edited by Paṇḍita Bāpū Deva Śāstri, Honorary member of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, Professor of Mathematics and Astronomy in the Sanskrit College, Benares.—*Price Rs. 4-4.*

Now ready.

A TRILINGUAL DICTIONARY; being a comprehensive Lexicon in ENGLISH, URDŪ and HINDĪ, exhibiting the syllabication, pronunciation, and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdū and Hindī in the Roman character, by Mathurā Prasāda Miśra, Second Master Queen’s College, Benares.

“After a thorough examination of Mathurā Prasād’s Dictionary, I consider it to be a remarkable advance on any work of the same kind that has preceded it. Covering as it does, and very adequately, the ground of two leading Indian languages, it may be regarded as one of the most valuable linguistic helps to the Indian official that has appeared for many years; and it is, of course, equally valuable to the Indian Student of English.” *Dr. Hall.*

May be procured direct from us, by Book post; from any bookseller in Calcutta, Madras, or Bombay; or from Messrs. Trübner & Co., London.—*Price Rs. 16.*

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be inserted at four annas per line.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 22.

Benares March 1st, 1868.

Vol. II.

॥ नरेश्वरपरीक्षा ॥

॥ तृतीयं काण्डम् ॥

(१४०) अथ नैषां क्रियार्थत्वं देवतास्वपि तत् समम् ।

अथ जातेरेव नित्यायास्तत्राङ्गत्वमित्यभ्युपगमादनित्यानां खदिरादिविशेषाणां कारकत्वं नेष्यते, तर्हि देवतात्मनोऽनित्यस्यैवाङ्गत्वं नतु तच्छरीराणां परपुरप्रवेशन इवोपादेयपरित्याज्यत्वेनानित्यानामिति सर्वं समानम्, अत एव यागसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या युगपद्विभिन्नदेशव्यवस्थितानेकाधिकार्यनुष्ठीयमानानेकक्रतुसाधनत्वं देवतायाः प्राकाम्यतोऽनेकनिर्माणकार्यरचनेन कल्प्यते, इत्यैश्वर्यसिद्धिः ॥

“नन्वत्र ब्रह्मेन्द्ररुद्रादीनां बहूनां देवतात्वेन श्रुतेर्मतिभेदसंभवादीश्वरासिद्धिः, इत्याह ।

(१४१) ईश्वरे तु विशेषोऽसौ तज्ज्ञानादेव गम्यते ।

श्रुतित एवेश्वरविषयो विशेषोऽसौ प्रतीयते, यतः श्रूयते,

“इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरयो दिव्यः स सुपर्णा गरुत्मान् ।

एकं सद्दिवा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः, ॥

इति, एक एवेश्वरोऽधिष्ठेयभेदादनेकत्वेन राजा योगिभेदेनैव व्यपदिश्यते, स च रुद्र एव, यच्छ्रूयते, “एक एव रुद्रोऽवतस्ये न द्वितीयः शतं शता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम्, इति, तस्यैव भगवतो रुद्रेषु वैश्वरूप्यप्रतिपादनात्, नच गुणत्वेन देवतायाः श्रुतेर्देव्यादीनामिव नेश्वरता, न, संप्रदानकारकत्वेन तस्याः प्रधानत्वात्, कर्तुरीप्सिततमेन कर्मणा यमभिप्रेति स संप्रदानं यतः । यद्वैवं सर्वस्यैव कर्मणो दाशपैर्य-

मासादेः, “ऐन्द्रं दध्यमावस्यायाम्, इत्यादिश्रुतिसिद्धेन्द्रादिदेवतार्थत्वाद् गुणकर्मत्वेन न विधिविषयता, तदुक्तम्, “यैस्तु द्रव्यं चिक्रीष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत, इति, न, आत्मन उपदेशवदातिथ्यवचोपपत्तेः, यथाहि “आत्मा ज्ञातव्यः, इत्यात्मकर्मक्रोऽपि भावार्थः, यथा च “अतिथये समभ्यागताय महोत्तं महाजं वाऽऽलभेत, इत्यतिथ्यर्थमपि कर्म चोदितत्वेनानुष्ठेयत्वाद्विधिविषयमिष्यते भवद्भिः, तद्वदेतदपि भविष्यतीत्यविरोधः, “कुतस्तर्हि फलम्, देवतात एव, भवतामिव वा नियोगतः यथाहि “यामकामो राजपुत्रसेवां कुर्यात्, इत्यादौ राजपुत्रसेवाविषयाद्राजनियोगतः फलम्, एवमत्रापि देवताराधनविषयाच्चियोगत एव फलमिति, “ननु राजपुत्रादावाराधनसंपत्तिः प्रमाणान्तरसिद्धा भवतु, इह तु शास्त्रसिद्धा तद्विकलक्रियाद्यनुष्ठानतः श्रद्धाप्राप्त्यायेन वा प्रतीयत इत्युक्तं महामतिभिर्देवताकाण्डे, त्रिकाण्डो हि वेदार्थविचारः क्रियाकाण्डदेवताकाण्डोपनिषत्काण्डभेदेन जैमिनिमुनिप्रभृतिभिः सूत्रकारैरारब्धः, स तु कर्मकाण्डमात्रदर्शिभिर्मामांसकैरज्ञानतः कर्ममात्रविषयत्वेन नीतः, अत एव त आहुः

“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानं कर्मसङ्गिनाम्, ।

इति,

आचार्यो देवताकाण्डसिद्धुवाक्यार्थविरोधेन कर्मकाण्डस्यापि देवताप्रामाण्यं योजयितुमत्रोक्तवान्,

“ईश्वरे तु विशेषोऽसौ तज्ज्ञानादेव गम्यते, ।

इति ॥

अत एवोपनिषत्काण्डदृष्ट्याह ।

(१४२) धर्मशास्त्रे विशुद्धिर्या परमा पुरुषस्य हि ।

ईश्वरप्रणिधानात् तद् योगशास्त्रेऽपि पठ्यते ॥

वेदान्ते हीश्वराध्यासकृतप्राणविराड्भूतेन्द्रियेषु मध्यादी-
श्वरोपासनयैव मोक्षः श्रूयते, स्मृत्यादावप्यग्निहोत्रादीष्टापूर्ता
धर्म ईश्वरसपर्यात्मकः ।

“पक्षेष्टकचितं सम्यग्यः करोति शिवालयम्,” ।

इति च श्रूयते,

“पूर्ते मोक्षं विनिर्दिशेत्,”

इति च, वायुपुराणादौ च,

“अनुपास्येश्वरं मोक्षो बहुस्येव कुतो भवेत्,” ।

इति, महाभारतादिष्वपीतिहासेषु कुण्डधारोपाख्यानादौ,

गीतासु च,

“यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।

असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते,” ॥

इति, ईश्वरोपासनयैव पातञ्जलेष्वपि मोक्ष इति न
तदभावोऽभ्युपगन्तव्यः, सर्वागमविरोधात् ॥

“ननु योगशास्त्रेष्वीश्वरप्रणिधानात् समाधिलाभः फलं
पठ्यते, न मुक्तिः,” इत्याह ।

(१४३) क्लेशयामस्य तनुता समाधिस्तत्फलं फलम् ।

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः क्लेशः, तत्समुदायस्या-
यचिततरत्वमुपशम एव, समाधिहेतुत्वात्, समाधियोगश्चि-
त्तजयात्मक इतीश्वरस्य तत्, इति मोक्षफलमेव समाधिल-
क्षणं फलम्, न ततोऽन्यदित्यविरोधः ॥

“नन्वेवं सति सावयवात्मनां मूर्तिमत्त्वेन वेदवेदार्थयोर-
नित्यत्वादप्रामाण्यम्,” इत्याह ।

(१४४) स्थिता संततिरूपेण देवता तत्र चाकृतिः ।

शब्दार्थयोरनित्यत्वं मूर्तिमत्त्वेन बाध्यते ॥

यतः परपुरप्रवेशिशरीरवदुपादेयपरित्याज्यशरीरसंतत्या-
त्मना देवता वेदार्थभूता व्यवस्थितेत्युक्तम्, यतश्च तत्र
शब्देऽर्थे च जातिः स्थिता, ततो मूर्तिमत्त्वेन यच्छब्दार्थयोर-
त्रानित्यत्वमप्रामाण्यसाधनायोक्तं तद्बाध्यते, जातेरिवात्र
स्थिरायाः प्रमाणप्रमेयत्वव्यवस्थापनात्, यदाहुः, “जातेरिवाङ्ग-
मिति,” मीमांसकाः ॥

उपसंहर्तुमाह ।

(१४५) एवं च कल्प्यमाने स्यात् को दोषो येन संश्रितम् ।

नास्तिक्यं देवताऽसत्त्वं गदद्भिः पण्डितैरपि ॥

एवं वेदस्य देवताप्रधानत्वेऽपि प्रामाण्यसिद्धेर्निष्प्रयोजन-
मेव देवताया अभावख्यापनेन मीमांसालोकैर्नास्तिकपक्षः सं-

श्रित इत्याचार्यः प्रायेण मौख्यान्मीमांसालोकैर्लोकायतीकृतां-
स्तानास्तिकपक्षे कर्तुमयं यत्नः कृतो मयेत्येतदपि दर्शयति,
यद्येवमीश्वरप्रणीतत्वेन वेदः प्रमाणम्, वेदाच्चेश्वरसिद्धिः,
इतीतरेतराश्रयदोषः, यदाहुः, “एवं वेदोऽपि तत्पूर्वः, तत्स-
द्भावादौ वचने साशङ्को न प्रमाणं स्यादिति,” ॥

एतत् प्रतिदिपति ।

(१४६) ईशोक्तत्वेन नैवेष्टा तत्कृतत्वेन मानता ।

अन्योन्याश्रयता तस्माद्वेषो नानित्यवादिनाम् ॥

नहीश्वरकृतत्वेन प्रमाणं वेदोऽस्माभिरिष्यते, तनुकरणादिभि-
रनैकान्तिकत्वात्, अपितु प्रमाणं सदीश्वरकृत इतीश्वरकृत-
त्वेऽपि शास्त्रस्य नान्योन्याश्रयदोषः ॥

“कथं तर्ह्यस्य प्रामाण्यम्,” इत्याह ।

(१४७) शास्त्रस्य मानता सिद्धा न्यायतः प्राक् प्रभाषितात् ।

तनुकरणभुवननादिवैलक्षण्येन प्रमाणशक्तिजनकत्वादेव प्र-
त्यक्षादेरिवास्य प्रामाण्यमित्युक्तम्,

“वाक्याद्वि सर्वतः पूर्वमर्थे धीरविशेषतः,” ।

इत्यादिना, प्रोक्तं च भवद्विरपि,

“स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यम्,”

इति, नित्यत्वमनित्यत्वं च प्रामाण्येऽनुपकारकमेव ॥

किमेवमीश्वरप्रयुक्तत्वमपि शब्दस्यात्रानुपकारकमेव, नेत्याह ।

(१४८) ईशोक्तत्वादमानत्वं जातुचिन्नोपपद्यते ।

कृतकत्वाद्व्यापुरुषवाक्यवदप्रामाण्यशङ्कास्य केवलमीश्वर-
प्रणीतत्वेन निवर्त्यते, रथ्यापुरुषाणां हि कामक्राधादियोगेन
दृष्टं विपरीताभिधानम्, ईश्वरस्य तु तदभावात् पित्रादेः
पुत्रादाविव सर्वत्रोपकारायैव प्रवृत्तेर्न तथात्वमिति ॥

“ननु निष्प्रयोजनमत्र वेदस्येश्वरकर्तृकत्वसाधनम्,” इत्याह ।

(१४९) समानत्वे ततः कृत्ये परितुष्टः प्रवर्तते ।

यो हि मोहाद्वेदस्य नित्यत्वेन प्रामाण्यमबुद्धा कृतकत्व-
नात्राप्रामाण्यमध्याप्य न प्रवर्तते, प्रवर्तमानो वान्येन निषि-
ध्यते, तं प्रति वेदस्यापि कृतकत्वं मतिशास्त्रसाम्यप्रतिपत्त-
ये उदीक्षितानां प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपाद्यते, इति न निष्प्रयोजनमे-
तदिति ॥

पुनः प्रयोगान्तरभ्रान्त्या कारिकाभागेन परः ।

(१५०) असर्ववित् कथं देवं जानाति,

यदाहुः,

“सर्वज्ञो ह्यह्यते तावच्चेदानीमस्मदादिभिः ।

नास्त्यतोऽनुपलभ्यत्वात् पुंसामश्वविषाणवत्,” ॥

इति ॥

एतदयुक्तमित्याह ।

(१५१) इत्युक्तमानतः ।

साक्षाच्चोत्सवनीयो हि योगस्तेनादरात् ततः ॥

खन्यवादादिसिद्धेन संस्कृताच्चोऽङ्गनादिना ।

यथा पश्यति सूक्ष्माद्यपीतरेषामतीन्द्रियम् ॥

संस्कृतात्मा तु योगेन तथा योगी प्रपश्यति ।

माहेश्वरेण वस्तूनि सर्वाणि परमेण तु ॥

आगमसिद्धवस्तुक्रमाभ्यासजेन परमेण योगेन समभिव्यक्त-
ज्ञानातिशयो योगी सर्वाण्येवातीन्द्रियाणीश्वरादीनि वस्तूनि
पश्यति, यथा सिद्धाज्जनादिना संस्कृतनेत्रः पुरुषः पुरुषमा-
त्रागोचराण्यत्यन्तव्यवहितानि निधानादीनि, इति योगिप्र-
त्यक्षसिद्धेश्वरेऽस्मदाद्यहणमसिद्धत्वाच्चाभावसाधनमिति ॥

“ननु योग एव तावच्च सिद्धः, कुतस्तेनेश्वरदर्शनादत्रासि-
द्धता”, नेत्याह ।

(१५२) दृष्टा च प्रातिभेनेह वाक्यार्थव्यापृतिं विना ।

मेये त्रिष्वपि कालेषु लिङ्गानि च विना मतिः ॥

प्रातिभस्य तथा योगी प्रकृष्टेन तु सर्वथा ।

मिनोति युगपत् सर्वं तत्सिद्धौ योगचोदना ॥

यथा श्वस्ते भ्राता गमिष्यतीत्यागमानुमानाभ्यां विना
प्रातिभेनैव योगेन प्रातिभस्य पुंसस्त्रिकालाविसंवादिनी मति-
र्दृष्टा, तथैव योगिनोऽपि योगेनैवेश्वरादिविषया भविष्यतीति
संभावनानुमानसिद्धत्वाद्योगप्रतिक्षेपस्तावदयुक्तः, चोदनासि-
द्धत्वाच्च, वेदान्तेषु हि,

“आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्वैवं पश्येन्निगूढवत्”, ॥

इत्यादयो योगचोदनाः स्मृतीतिहासपुराणादिषु च सन्ति,
इति योगिज्ञानमप्रतिक्षेपमेव ॥

नच तेषां चोदनाव्याख्यानामप्रामाण्यमित्याह ।

(१५३) व्यभिचारो न यस्य स्यादप्रमाणं कथं हि तत् ।

तच्चेदितक्रियाकर्ता तत्फलाग्रा च नो कथम् ॥

“अहुत्यये हस्तियूथशतमास्ते”, इत्यादौ व्यभिचारदर्शना-
लौकिकं वाक्यमप्रमाणमित्युक्तम्, नच चोदनाव्याक्यस्य व्यभि-
चारः कस्यचिदस्ति, इत्येतदपि प्रमाणमेव, चोदनासिद्धेश्वरा-
दिप्रमितिक्रियाकर्तारं मोक्षफले विशिष्टे योगात्मनि स्वाभिधेय
इति ॥

अन्यथा ।

(१५४) वेदोऽपि तत्समानत्वान्न मानं नापि भोगकृत् ।

विशेषाभावात् कर्मकाण्डप्रतिपादकस्यापि “ज्योतिष्टोमेन
यजेत”, इत्यादेर्वेदभागस्याप्रामाण्यं स्वर्गादिफलकर्तृत्वाभावश्च
प्रसज्यते, इति ॥

अत्र पराभिप्रायः ।

(१५५) इष्यतेऽचोभयं तच्चेत् ।

“अथास्मिन् भागे प्रामाण्यं स्वर्गादिफलकर्तृत्वं चेत्युभय-
मिष्यते”, ॥

आचार्य आह ।

(१५६) योगेऽप्येतत् तथेष्टताम् ।

न्यायस्य समानत्वाद्योगप्रतिपादकेऽपि वेदान्तादौ प्रा-
माण्यं मोक्षफलकर्तृत्वं च सिद्धमिति योगिनः प्रमाणसिद्धत्वात्
तज्ज्ञानस्येश्वरे प्रवृत्तिसिद्धेरस्मदाद्यदर्शनमसिद्धत्वाच्च तदभा-
वसाधनमिति ॥

उपसंहरति ।

(१५७) इत्थं सर्वप्रमाणानां गोचरो हर ईरितः ।

एवं चानुमानागमयोगिप्रत्यक्षैरीश्वरः सिद्ध इति तदभा-
वाभिधानादज्ञतैव भवतामिति ॥

अधुनेश्वरस्वरूपं विप्रतिपत्तिनिराकरणेन प्रतिपादयति ।

(१५८) स च स्वभाववैमल्यात् कर्ममायीयवर्जितः ।

तत्कार्यस्य कर्ममायीयस्य प्रवाहोऽनादित्वात् साऽपि
तत्कर्तृत्वादेवानादिसिद्धः स्वभावविमलत्वेनोक्तः, आदिसिद्ध-
स्य हि मुक्तात्मनः प्राग्बन्धसद्भावतः स्वभाववैमल्यासंभवात्,
ततश्च “ये कर्मविशेषानुष्ठानाच्छतक्रतुवदीश्वरं ये तु पातज्ज-
ला बुद्ध्यादिसामर्थ्येन नैयायिकवैशेषिकाश्च मनोयोगादाहुः”, ते
प्रतिक्षिप्ताः, तथाभूतस्य पुरुषवत् संसारित्वेनेश्वरत्वायोगात् ॥

“ननु मुक्तशिववत् तस्यापीश्वरान्तरादैश्वर्यमिति प्रवाह-
नित्येश्वरवादिनः”, तान् प्रतिक्षिपति ।

(१५९) परस्मात् तस्य वैमल्ये मुक्तात्मासौ ततश्च सः ।

कृत्यस्तु विमलो येन स्वभावविमलो ह्यसौ ॥

भवेदेतत्, यदीश्वरताया नाशः स्यात्, सतु नास्तीति वक्ष्या-
मः, ततश्चेत्याद्योऽप्यादकयोर्द्वयोरपीश्वरयोः संनिधानात् पूर्वः
पूर्वतरो वा स्वभावादिमलोऽभ्युपगन्तव्य इति कुतः प्रवाह-
नित्येश्वरवादः ॥

अत एव ।

(१६०) वैमल्यात् तस्य नो कर्मनिर्मलः कर्मकृन्नहि ।

मलकर्मविहीनत्वान्मायीयं नो कलादिकम् ॥

आणवस्य बन्धस्याभावात् कर्मस्याप्यभावः, तयोरभावा-
न्मायीयस्यापि, इति सर्वबन्धविहीनो भगवान् सिद्धः, कर्ममा-

भावेऽपि संस्कारतश्चक्रभ्रमवद् धृतशरीरत्वात् केषांचित् सम-
लानामेव मायीयो बन्धोऽस्तीति द्वयोरत्रोपादानम्, तदुक्तं
स्वायंभुववृत्तौ, "मलमायाख्ययुक्तानामप्यनुग्रहः संभवति," इति ॥

अत एव च,

(१६१) निष्कलत्वात् कलाद्युक्ता रागद्वेषादयः कुतः ।

मायीयबन्धाभावादेव तदात्मकानां तस्य रागद्वेषादी-
नामभावः सिद्ध इति पुरुषकृतकर्मानुसारेण सुखदुःखादिप्रद-
त्वं न रागद्वेषादिभिरित्युक्तम्,

"येन यादृग्विधं कर्म,"

इत्यादि ॥

"कथं तर्हि,

"सकलं चैव यो वेत्ति सदाशिवम्,

इत्यादावीश्वरः सकलः प्रोक्तः," इत्याह ।

(१६२) स लोकेशो महेशानो गीतः शक्तिकलान्वितः ।

सकलो हि सशरीरः कथ्यते, शक्त्येव तस्य शरीरमित्युक्तम्,

"ज्ञानक्रिये शिवः प्रोक्तः सर्वार्थे निर्मले परे," ।

इति ॥

किंच ।

(१६३) सकलोऽपि च शक्त्यैव सर्वं वेत्ति करोति च ।

सकलस्यात्मनोऽपि शक्तिरेव शरीरं तयैव सर्वत्रोपयोगात्
तदुपकारकत्वाच्चेदं बाह्यमुपचारेण शरीरमित्युच्यते ॥

ततः किमित्याह ।

(१६४) शक्तिस्तेन कलापिण्डः सकलश्च महेश्वरः ।

तेन शक्तिरेवानेकार्थोपयोगात् कलापिण्डः शरीरं पर-
मार्थतः कथ्यते, इतीश्वरः सकलः प्रोक्तः ॥

स एव तु ।

(१६५) शक्तिपिण्डकलावत्वाच्छक्तिमान्निष्कलः स्मृतः ।

शक्तिशरीरत्वादेव तस्य बाह्यकलाद्यात्मकं शरीरं नास्तीति
निष्कलः, यदुक्तं मोक्षकारिकासु,

"न कलादिकलापिण्डसंबद्धोऽसौ यथा पशुः ।

कदाचिदपि देवेशस्तस्माद्वीतस्तु निष्कलः," ॥

ततश्च सकलनिष्कलयोर्न परमार्थतो भेद इत्युक्तं भवति,
यदुक्तं तत्त्वसंग्रहे,

"अत्र च तत्त्वद्वितयं बोधध्यानादिसिद्धये गदितम्," ।

"अमूर्तिश्च तद्वांश्चेति च," लेशादुक्तिश्च शक्तिशक्तिप्रतीतिः,
इति ॥

अत्रैव मतान्तरमाह ।

(१६६) चेष्टावान् सकलः कैश्चित् तद्वियुक्तस्तु निष्कलः ।

"यदा स्थित्यादीनि कर्माणि विधत्ते तदा सकलः, समुप-
हृतक्रियस्तु निष्कलः," इति कैश्चित् सकलनिष्कलयोरवस्थाभेदेन
भेदः स्मृतो न वर्तुतः, तदिदमुक्तम्,

"ईशः सदाशिवः शान्तः कृत्यभेदाद्विभज्यते," ।

"यद्येवं पुरुषस्याप्येवं सकलनिष्कलात्मत्वसंभवात् ततः को
भेदोऽस्य," इत्याह ।

(१६७) विमलत्वाच्च सर्वार्थसंबद्धे तस्य दृक्क्रिये ।

दृक्क्रियावरकस्य मलस्याप्यभावादेव युगपत् सर्वार्थसंबद्धे
तस्य ज्ञानक्रिये, पुरुषस्य मलावृत्तत्वात् क्रमेणेति भेदः ॥

अपिच ।

(१६८) सर्वकर्तृत्वतश्चापि सर्वज्ञः सोऽधिगम्यते ।

न केवलं विमलत्वात्, यावत् प्राक् प्रदर्शितात् सर्वकर्तृत्वा-
दपीश्वरः सर्वज्ञः सिध्यति ॥

"कथम्," इत्याह ।

(१६९) कुम्भकारो यथा वेत्ति सर्वं सफलकारकम् ।

सर्वकर्ता तथा वेत्ति सर्वं सफलकारकम् ॥

यथा प्रागृहीतमूल्यसंशुद्धये मृदादिना तेन घटं करिष्या-
मीति कुम्भकारादिकर्ता स्वकार्यं सर्वज्ञः सन् कर्ता दृष्टस्तथैव
भगवानपि सर्वकर्तृत्वात् सर्वस्मिन् स्वकार्यं ज्ञः सिध्यतीति
सर्वज्ञः प्रोक्तः ॥

"यद्येवं कर्तृत्वस्य क्रमेण दर्शनात् ततो विज्ञानमपि क्रमे-
ण सिध्यतीति युगपत् सर्वज्ञत्वाभावस्तस्य," इत्याह ।

(१७०) मोक्षोत्पाद्योपसंहार्यनिरोध्यप्रेर्यवस्तुषु ।

एककालाभवेष्वेषु युगपत् कर्तृता मता ॥

क्रिया हि क्रमिका न कारकत्वम्, कुम्भकारादावपि युग-
पदनेकभोजनगमनादिक्रियासु कर्तृत्वसिद्धेः, इत्येषु मोक्षोत्पादेषु
कार्येषु निमित्तभूतेषु भवविषया भगवतो युगपत् कर्तृता यतः,
अतश्च ज्ञानमपि युगपदेव सिध्यतीति न विरोधः ॥

अत एव तस्य त्रिकालामलज्ञानसिद्धिरित्याह ।

(१७१) तच्च त्रिकालकं तेन यदित्यं वेत्ति शंकरः ।

अनेनेदं कृतं कर्म देयं चास्येदृशं फलम् ॥

एवं हि सर्वकृत्येषु त्रिकालविषयं हि तत् ।

बोद्धव्यं नान्यथा शंभोः स्याद्यतः कृतकृत्यता ॥

तदिदमुक्तम्,

"कुम्भकारो यथा वेत्ति," इत्यादिना ॥

अत एव ।

(१७२) प्रमाणं तच्च शैवाख्यं पशुमानविलक्षणम् ।

द्वारद्वारिकया कृत्यं साक्षाच्छ्रेष्ठं तु तत्फलम् ॥

यथावस्थितं सर्वमेव वस्तु तेन प्रमीयते यतः, अतः पशु-
मानविलक्षणं तत् प्रमाणम्, प्रयोजनं तु तस्यैश्वरज्ञानस्य वि-
द्वेश्वरादिद्वारेण पञ्चविधजगत्कृत्यसंपादनम्, साक्षाच्च वि-
द्वेश्वराद्वयानुग्रह इति ॥

पशुप्रमाणस्यैतद्विलक्षणं स्वरूपमाह ।

(१७३) सदाचलित्वाव्ययैश्च व्यक्तं ज्ञानं तु पौद्गलम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं च शाब्दं चेत्युदितं क्रमात् ॥

इन्द्रियाद्युपायत्रयभेदात् प्रत्यक्षानुमानागप्रभेदेन त्रिविधं
परिमितिप्रियं चेति ।

“अथ कथं तदेवोपायापेक्षं न पारमेशम्, इत्याह ।

(१७४) शैवं न व्यञ्जकापेक्षं ज्ञानमावृतिहानितः ।

गुरुभिः पशुमानेभ्यो गीतं तेन विधर्मकम् ॥

मलादिपाशैरनावृतत्वात् पारमेशं नेन्द्रियाद्युपायापेक्षम-
र्थं प्रवर्तते, इति पशुप्रमाणविलक्षणमुक्तम् ॥

अत एव ।

(१७५) न संदेहविपर्ययासरूपं तदनपेक्षणात् ।

ज्ञानमेतत् पशौ यस्माद्वृष्टं व्यञ्जकदोषतः ॥

पशुज्ञानवदिन्द्रियाद्युपायानपेक्षणात् तत्तत्संश्लेषदोषैर्मि-
थ्यात्वाज्ञानसंशयैर्युज्यते, इति तद्विलक्षणम् ॥

नापि गृहीतयाहित्वे स्मृतिरूपं तदित्याह ।

(१७६) सर्वदेवोदितत्वाच्च स्मार्तं तदपि नो भवेत् ।

याहकात्मनो ज्ञानस्य प्रथमकाण्ड एव नित्यत्वेनैकतया प्रति-
पादितत्वान्नाध्यवसायज्ञानस्येव स्मृत्यादिभेदः संभवतीति ॥

अतोऽपि तद्विलक्षणं किमत आह ।

(१७७) इत्थं च मानरूपेण विहीनं मानमेव तत् ।

अतश्च संशयादिरहितत्वे सत्यर्थसाक्षात्कारात्मकत्वादि-
न्द्रियप्रत्यक्षवत् तदपीश्वरप्रत्यक्षं प्रमाणमेव ॥

अत्र परः ।

(१७८) नन्वदेहस्य विज्ञानं न कर्तृत्वं च युक्तिमत् ।

शंकरस्य यतः पुंसां देहादौ सति दृश्यते ॥

विज्ञानस्य देहाविनाभावो देहपारतन्त्र्यमस्मदादिषु सि-
द्धम्, इत्यर्थादेहाभावेन सह विरोधसिद्धेन देवसर्वज्ञत्वं प्रयो-
गान्तरेणात्र निषिध्यत इत्यपौरुषेयम्, यदाह मण्डनः, “वि-
धिविवेके परतन्त्रं बहिर्मेनः, इति ॥

एतत् प्रतिक्षिपति ।

(१७९) न युक्तिमच्छरीरादिनिषेधे मानमीरितम् ।

सर्वज्ञत्वादिसिद्धौ च महेशस्य यतः स्फुटम् ॥

नैतद्युक्तम्, यतो मध्यमकाण्डे,

“कुलालसमतां पत्युः,,

इत्यादिना तस्य शरीरादि प्रतिषिद्धम्, अत्र च सर्वज्ञत्वं
प्रसाधितम्, इत्यशरीरत्वसर्वज्ञतयोर्विरोधाभावात् सहावस्या-
नानुपपत्तिः, इति न विरुद्धोपलम्भोऽयं सर्वज्ञत्वाभावसाधनः ॥

“ननु पारतन्त्र्यं बहिर्मेनोदृष्टान्तसिद्धम्, इत्याह ।

(१८०) संसृद्धत्वाच्च तत् पुंसां व्यक्तौ देहाद्यपेक्षते ।

यद्यत्र मनोऽन्तःकरणमभिप्रेतम्, तद्व्यधिकरणासिद्धौ
हेतुः, तस्य पारतन्त्र्यात् सर्वज्ञस्य कानुपपत्तिः, नहि मनोयो-
गात् तत्र सर्वज्ञत्वं पुरुष इवोपपद्यते, इत्याद्युक्तम्, प्रातिभयो-
गिनां च पूर्वनयेनेन्द्रियानपेक्षया स्वातन्त्र्येणैव मनसो बाह्यार्थे
प्रवृत्तिसिद्धेरनैकान्तिकश्च, अथ मनो याहकात्मैव विवक्षितम्,
तदिन्द्रियादिपारतन्त्र्यं भवतां परमात्मादावदर्शनादविद्याप-
रुद्धत्वेन सिद्धम्, इतीश्वरे तदभावात् तस्याप्यभाव इत्यदोषः ॥

“ननु रूपादियहणमिन्द्रियादिकरणकं पुरुषे सिद्धम्, इती-
श्वरे तदभावात् तस्याप्यभावः, इति कारणानुपलब्ध्या सर्व-
ज्ञत्वनिषेधोऽयं भविष्यति, इत्याह ।

(१८१) नचाप्येवंविधं कार्यं देहादौ सति दृश्यते ।

प्रतिपादितनयेन प्रातिभानां योगिनां चेन्द्रियं विना रूपा-
दियहणं मानसप्रत्यक्षेण चान्येषां दृष्टमिति न सर्वमेव रूप-
ग्रहणमिन्द्रयादिकरणकं सिध्यति, अपितु विशिष्टमेव, यदाहुः,

“संबद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना, ।

इति, ततश्चेन्द्रियाद्यभावात् तत्र तथाभूतस्यैव रूपादि-
ग्रहणात्मनः कार्यस्याभावः सिध्यति, न तदकारणस्य त्रिका-
लामलानन्तविषयस्यापीत्यदोषः ॥

ये त्वाहुः ।

“नास्तीश्वरो बुद्धादिभिः सर्वज्ञैरदृष्टत्वाच्छविषाणव-
दिति, तान् प्रत्याह

(१८२) प्रसिद्धमानगम्यानि वस्तून्यप्यन्यथैव ये ।

कथयन्ति स्म बुद्धाद्यास्ते कथं सर्ववेदिनः ॥

भवेदेतत्, यदि सर्वज्ञत्वं तेषां सिद्धं स्यात्, तत्तु प्राक्-
प्रदर्शितप्रमाणसिद्धात्मादिवस्त्वदर्शनात् तेषामसिद्धमेवेत्यसा-
धनम् ॥

तथा ।

(१८३) महाज्ञानबलाद्येऽपि ध्रुवान्तं कथयन्ति हि ।

सर्वज्ञानक्रियायुक्तं पृष्ठास्तेऽपि न शक्नुयुः ॥

निर्वक्तुं सर्वशब्दार्थमपवादविवर्जितम् ।

यावन्नः शैवसिद्धेशदृक्क्रियागोचरं बुधाः ॥

येऽपि महाव्रताः शैवाभिधानेन पृथिव्यादिध्रुवान्तानर्थान् सर्वमिति कथयन्ति, ते सर्वज्ञं पृष्टाः सन्तः सर्वशब्दार्थं निरपवादं वक्तुं नच शक्नुवन्त्येव, यतस्तैः प्रकृत्यादिकारणत्वेन कलैव ध्रुवपदेन प्रोक्ता, इति तदन्तस्यैव सर्वशब्दाभिधेयता, तावन्मात्रस्य ज्ञश्च सर्वज्ञो गीयते, न मायादेरपीति, ततो न यावदस्मद्दर्शनप्रसिद्धेश्वरगोचरं सर्वमेव शिवाद्यवनिप्रान्तं वस्तु पश्यतीत्युच्यते तावत् सर्वज्ञं प्रतिपादयितुं निरपवादं च सर्वशब्दार्थं व्यवस्थापयितुं न शक्यमेव, अतोऽस्मद्दर्शनप्रसिद्ध एव सर्वज्ञो न दर्शनान्तरप्रसिद्ध इत्यदोषः ॥

एवं सर्वकर्तापि स एवेत्याह ।

(१८४) मन्त्रमन्त्रेश्वरेभ्योऽपि महेशे महती क्रिया ।

मन्त्रमन्त्रेशानां सर्वज्ञत्वेऽपि मायाविषयसर्वकर्तृत्वयोगतः शुद्धेऽध्वनि कर्तृत्वासंभवाच्चेष्टावत् सर्वकर्तृत्वमिति तेभ्योऽपि विशिष्ट एव ॥

किंच ।

(२८५) मुक्तेभ्योऽपि विशिष्टोऽसौ स्वभावविमलत्वतः ।

मुक्तशिवानां सर्वज्ञत्ववदीश्वरतुल्यसर्वकर्तृत्वयोगेऽप्यनादिसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वाभावान्न तत्समत्वम् ॥

न केवलमनादरेव ।

(१८६) विभुश्चासौ यतस्तस्य दृक्क्रियालक्षणो गुणः ।

सर्वार्थगो विना नो यद्गुणिनो गुणसंनिधिः ॥

सर्वत्र तच्छक्तिकार्यस्य स्थित्याद्यनुग्रहान्तस्य दर्शनाच्छक्तीनामिव तस्यापि व्यापकत्वम्, शक्तिमता विना शक्तेरसंभवा यतः ॥

किंच ।

(१८७) नित्यश्च तं विना कालः कश्चित् संभाव्यते न यत् ।

नहीश्वररहितः कश्चित् काललवोऽपि संभावयितुं शक्यः, तत्कार्यस्य स्थित्यादेरनुपपत्तितः संसारस्य सामञ्जस्यप्रसङ्गात्, इत्यविनश्वरेश्वरसिद्धिः ॥

“ननु तदैवान्यो भविष्यतीति प्रवाहनित्येश्वरवादिनः, तान् प्रतिक्षिपति ।

(१८८) दृक्क्रियागुणवत्त्वाच्च कारणाभावतश्च सः ।

नित्य इत्यनुवर्तते, यो दृक्क्रियागुणयुक्तः स नित्यो यथात्मा, दृक्क्रियागुणयुक्तश्चेष्टा, तस्मादविनश्वरः, यश्चाकारणः स नित्यो यथात्मादि, अकारणश्चेष्टा, प्रोक्तः, ततोऽप्यविनश्वर इति न प्रवाहनित्येश्वरवादः ॥

“यदप्याहुः,

“जगच्च सृजतस्तस्य किं प्रयोजनमुच्यताम् ।

प्रयोजनमनुदृश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥

एवमेव प्रवृत्तिश्चेच्चैतन्येनास्य किं भवेत्, ।

इति, तत्राप्याह ।

(१८९) मलाद्यभावतस्तस्य चेष्टा न स्वात्मभूतये ।

युक्ता नापि स्वभोगाय सर्वज्ञत्वादियोगतः ॥

निर्मलत्वेन प्राप्तप्राप्तव्यस्य न तावत् तस्य पुरुषस्येव स्वात्मनो मोक्षार्था, सर्वज्ञत्वाच्च नापि भोगार्था प्रवृत्तिरुपपद्यते, भोगस्याज्ञानानुबन्धित्वेन सर्वज्ञेऽनुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥

नापि क्रीडार्थेत्याह ।

(१९०) क्रीडार्था युज्यते चेष्टा सा नोक्तव्यतिरेकतः ।

वर्तते तन्निषेधेन तस्यास्तेन निषेधतः ॥

क्रीडाद्यर्थमपि न तस्य चेष्टा युज्यते, तद्वेतुत्वेनोक्तस्य मलादेर्व्यतिरेकादभावतः, मलादिहेतुका हि पुरुषेषु क्रीडा दृष्टा, इति मलादेस्तत्र निषेधादेव तस्या अपि निषेधः, तदुक्तं भवद्विरपि,

“क्रीडार्थायां प्रवृत्तो तु विहन्येताकृतार्थता, ।

इति ॥

इतश्च न तस्य स्वार्था क्रीडाद्यर्था वा चेष्टेत्याह ।

(१९१) किंचेशे व्यापृते पुसां भुक्तिर्मुक्तिश्च दृश्यते ।

चेष्टातः पुंफलायैव स्वाभाव्यात् तस्य गम्यते ॥

प्रागुक्तक्रमेण च मोक्षस्येश्वरव्यापारं विनानुपपत्तस्तस्य परार्थमेव चेष्टा परोपकारस्वाभाव्यादेव प्रतीयते, नान्यतः ॥ मुक्तेरीश्वरकर्तृत्वं प्रतिज्ञातं साधयितुं स्वरूपमाह ।

(१९२) मुक्तिः परेशतुल्यत्वं मन्त्रमन्त्रेशतापरा ।

सर्वज्ञत्वकर्तृत्वं स्वभावः पुरुषस्येत्युक्तम्, अतस्तत्स्वरूपावाप्तिः परमेशतुल्यत्वं परा मुक्तिः, अपरा तु वक्ष्यमाणमन्त्रमन्त्रेशतुल्यतेति ॥

सा चेश्वरेण क्रियते नतु ज्ञानमोक्षवादिनामिव पुरुषेणेत्याह ।

(१९३) स्वयं करोत्यगुनैतां पाशरुदुबलत्वतः ।

“ननु ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानेन स्वर्गादिभोगवदात्मा ज्ञातव्य इत्याद्यनुष्ठानात् पुरुष एव मोक्षं करिष्यतीति पाशरुदुबलत्वस्य मोक्षकर्तृत्वेन सह विरोधासिद्धेरनैकान्तिकता, “कः पुनरत्र पाशोऽभिमतो भवताम्, “नन्वज्ञानमेव, “तत् किं वक्ष्यत्वस्तु वा, “अवस्तुत्वे तस्य शशविषाणादेरिव नित्यनिवृत्तत्वात् तन्निवर्तको ज्ञानानुष्ठानविधिरेषोऽनर्थक एव, वस्तुत्वे

यदि पुरुषस्वभाव एव, ततो नित्यत्वव्यापकत्ववदनिवर्त्यत्वो-
दनिर्मातः, व्यतिरेके त्वावरकस्वभावं चक्षुषः पटलादि-
वदज्ञानहेतुत्वादज्ञानशब्दवाच्यं द्रव्यान्तस्मेव तदभ्युपगन्त-
व्यम्, द्रव्यस्य चावरकस्य तमसः पटलादेरिव ज्ञाननिवर्त्यनि-
स्वभावसिद्धेः पाशरुदृबलत्वस्य मोक्षकर्तृत्वेन सह विरोधः
सिद्ध इति नात्रानैकान्तिकतेति, "तर्हि कृतप्रयोजनत्वात् पाशाः
स्वयमेव पुरुषं मुञ्चन्तीति सांख्याः, यदाहुः,

“रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।

पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशय विनिवर्तते प्रकृतिः, ॥

इति ॥

अत्राप्याह ।

(१६४) पाशा अपि न कुर्वन्ति यतस्ते तन्निरोधकाः ।

नचापि बन्धनं बन्ध्यं विमुञ्चदृश्यते यतः ॥

नह्यत्यन्तपरिपाकात् कृतप्रयोजनत्वेन निश्चितोऽपि पट-
लादिः स्वयमावरकत्वेन वा निवृत्तिस्वभावः सिद्धो येन मो-
क्षेऽप्येतत् कल्प्यमानमुपपद्यते ॥

यत एतत् तस्मात् ।

(१६५) बलीयान् पशुपाशेभ्यस्तन्मोचकतया हरः ।

स एव मोचकस्तस्मात् सर्वस्माद्भवबन्धनात् ॥

चक्षुरादेः पटलादिनिवृत्तावीश्वर एव हेतुः, नान्यः ॥

“ननु शुक्तिरजतादिभ्रमेण ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तौ पुंसां सा-
मर्थ्यं सिद्धम्, अतो मोक्षेऽपि तथैव भविष्यतीत्याह ।

(१६६) पुंसां सापेक्षशक्तीनां स चानावृत्तशक्तिः ।

युज्यते शक्त्यभिव्यक्तौ नेवाणां भानुमानिव ॥

इह प्रथमकाण्डोक्तज्ञानवदज्ञानमपि द्विविधमध्यवसाया-
त्मकमेव, विषयसादृश्याविवेकेन शुक्तिरजतादिषु विपरी-
तज्ञानात्मकमुत्पद्यते, इति युक्तैव तस्य प्रतिपक्षभूतात् सम्य-
ग्ज्ञानाच्चित्तिः, यत् पुनरनध्यवसायात्मकं तद् द्रव्यान्तरा-
दिष्टकाकारादेर्वाऽऽदित्यादेर्निवृत्तिस्वभावसिद्धम्, न प्रतिपक्ष-
ज्ञानात्, अनध्यवसायात्मकं च पौरुषमज्ञानं सुषुप्तावस्थास्वह
पूर्वं प्रतिपादितम्, अध्यवसायात्मनो बौद्धत्वात्, अतस्तदपि
स्वहेतुविपक्षभूतादीश्वरादेव वस्तुन्तराच्चित्तिस्वभावमनुमी-
यते, इति स एव मोक्षे हेतुः सिध्यति, नत्वात्मानः, तज्ज्ञानस्य
तत्र सामर्थ्यासिद्धेः, इत्यदोषः ॥

“कथं तर्हि “आत्मा ज्ञातव्यः, इत्याद्याः श्रुतयः, इत्याह ।

(१६७) एष्टव्यं चेदृशं तत्त्वं नान्यथा मुक्तिसंभवः ।

ता अथ्यत एवेश्वरप्रतिपत्तिकर्तव्यतानिष्ठा एवाभ्युपगन्तव्या
इत्युक्तम्, अन्यथा मोक्षायोगात्, ॥

“ननु वरममोक्षोऽस्तु नचेश्वरः, इत्यनिर्मातवादिनः,

यदाहुः,

“अनादित्वाद्वयः पुंसां न कदाचिच्चिवर्तते ।

ततः सुखासुखप्राप्तिनिवृत्तौ शास्त्रतः स्मृते, ॥

इति,

अत्राप्याह ।

(१६८) भवितव्यं तया पुंसां सर्वा व्याप्यर्हतां ध्रुवम् ।

सर्वावरणनिवृत्तिस्वभावाः पुरुषा आवरणप्रकर्षापकर्षाभ्यां
मूढाद्वयस्यास्वपक्षप्रकृततत्त्वरूपोपलम्भान्मोघावृत्तसवितृ-
वदिति नानिर्मातोऽभ्युपगन्तु युक्तः, तत्रेश्वरासिद्धिः, नच भव-
स्यानादित्वं कर्महेतुत्वाद्युक्तम् ।

“कर्मतश्च शरीराणि विषयाकरणानि च, ।

इति ॥

नचागमविरुद्धोऽयं पक्ष इत्याह ।

(१६९) ईशान्मोक्षोऽन्यथा नैव पुंसांमेतन्निरूपितम् ।

तथा च श्रीपौष्करे,

“न मोक्षं याति पुरुषः स्वसामर्थ्यात् कदाचन, ।

इति, श्रीमद्वीक्षोत्तरेऽपि,

“शिवादेवात्मनां मोक्षः, ॥

इति, ईश्वरव्यापारात्मकत्वाच्च दीक्षायाः श्रीमत्स्वायंभु-
वेऽपि निरूपितम्,

“दीक्षैव मोचयत्यूर्ध्वं शैवं धाम नयत्यसौ, ।

इति ॥

“नन्वेवमपि केषांचिदनिर्मातृदर्शनादीश्वरे रागद्वेषसंभा-
वना, इत्याह ।

(२००) न रागो नापि च द्वेषस्तस्येत्येतच्च युक्तितः ।

ईश्वरस्य रागद्वेषादभाव इति निरूपितं मध्यमकाण्ड एवे-
त्ययमपि न दोषः ॥

नचापुरुषार्थभूतत्वाद्देशिकादीनामिवायमपि मोक्षो न
केनचिदाश्रीयत इत्याह ।

(२०१) वाञ्छा चाणोः सदैवास्ति सर्वस्यैवोत्तमे पदे ।

अतस्तद्वीयमानं तु न कदाचिन्न मन्यते ॥

नहि सर्वबन्धनिवृत्त्या सर्वैश्वर्यप्राप्तौ कश्चिच्चिरभिलाषः
संभवतीति ॥

“यदोबमीश्वरस्य निरपेक्षत्वात् कथं न युगपत् सर्वेषां
मुक्तिः, इत्याह ।

(२०२) अएवमुहसामर्थ्यं सर्वथा चास्ति शंकरे ।

तथापि युगपन्मुक्तिर्नाणूनां तेन दृश्यते ॥

कुत इत्याह ।

(२०३) सृष्टौ योनेर्यथा कालं महेशानो व्यपेक्षते ।

प्रोत्सारणे तथा कालं मलस्यासावपेक्षते ॥

यथाहि मायातः सर्गनिमित्तं कर्मपरिपाककालापेक्षत्वेन भगवतो न युगपत् सर्वभोगप्रदत्वमित्युक्तं प्राक्, एवं मोक्षनिमित्तमलपरिपाकापेक्षित्वाच्च युगपत् सर्वेषां मोक्षप्रसङ्गो निरपेक्षत्वस्यैवासिद्धेः ॥

अत्र पराभिप्रायमाह ।

(२०४) अपरेऽपि स्वतन्त्रोऽसौ रोचते यो यथा यदा ।

तस्मै पुमांसो देवाय तेषां मुक्तिस्तदा तथा ॥

स्वतन्त्रो हि परमेश्वरः, शक्तत्वेनान्यानपेक्षणात् । अन्यापेक्षायां तु सापेक्षमसामर्थ्यं भवतीत्यसमर्थं एवेश्वरः स्यात्, अतो यो यथा परापरमुक्तिसंबन्धितया तस्मै रोचते तं तथैव योजयति, नतु मलपरिपाकादपेक्षयेति ॥

एतत् प्रतितिपति ।

(२०५) पुनर्भवप्रसङ्गः स्यात् स्वतन्त्रादिति नो यतः ।

नैतत्, यतो मोक्ष इव संसारेऽपि कर्तव्येऽसौ स्वतन्त्र एवेति मुक्तस्यापि पुनः संसारं कुर्यात्, दुष्कृतिनोऽपि स्वर्गं सुकृतिनश्च नरकमिति मोक्षशास्त्राणां सत्कर्मणुष्ठानानां चानर्थक्याल्लोकायत एवोपास्यो भवताम् ॥

“अथ तत्र कर्मविपाकापेक्षया नैव प्रसङ्ग इत्युच्यते”, यद्वैवम् ।

(२०६) स्वभावस्तस्य नैतादृक् प्रमितः शंकरस्य हि ।

न तर्ह्यनपेक्षस्वभावः सिद्धोऽसाविति भोगोऽपि कर्मविपाकमिव मोक्षे मलविपाकमपेक्षिष्यते, इति को विरोधः, नच कर्मादपेक्षितैवास्वातन्त्र्यमपित्वीश्वरान्तरायत्तता, सा च तस्य परमेश्वरत्वादेव नास्तीत्युक्तं मध्यमकाण्डे ॥

किंच, आगमविरुद्धोऽयं पक्ष इत्याह ।

(२०७) उक्तं च तेन मतुल्यः प्राप्नोति न भवान्तरम् ।

प्रतिपादयितुं शक्यं नापि सिध्यति तद्वचः ॥

तथाहि श्रीमत्स्वायंभुवादौ,

“अनाद्यशुद्धिशून्यत्वात् प्राप्नोति न भवान्तरम्”, ।

इति यदुक्तं तत् स्वतन्त्रशक्तिपातपक्षे नोपपद्यते, पुनर्भवप्रसङ्गस्य तत्रावश्यभावात्, इत्युक्तं यतः, नच पारमेश्वरं वचनमप्रमाणमित्युक्तं प्रागेव, ततः पुनर्भवप्रसङ्गासिद्धेर्न स्वतन्त्रः शक्तिपातोऽपितु मलपरिपाकापेक्ष एवेति न युगपत् सर्वेषां मोक्षप्रसङ्गः, यथा च मलपरिणतेरपि नैव प्रसङ्गस्तथोक्तमाचार्येण तत्त्वत्रयनिर्णय एवेति, तत एवावधार्यम् ॥

रूपान्तरेण स्वातन्त्र्यं शक्तिपातस्य समर्थयितुमाक्षिपति ।

(२०८) पत्न्या पुमर्थसिद्ध्यर्थं सृष्टा मन्त्राः सनायकाः ।

तेषामेकोऽपि तत् कर्तुं शक्नोति बहुभिस्तु किम् ॥

सप्रकोटिसंख्याता मन्त्रा अष्टावनन्तेशादयो मन्त्रेशा भगवता पुरुषार्थसिद्ध्ये निर्मिता इत्यागमार्थं एकैनेव तत्सिद्धेरयुक्त इति ॥

एतत् प्रतितिपति ।

(२०९) अनुग्रहोऽपि संभूतिस्तेषां चानुग्रहादरः ।

कृत्ये नियोगः शैवोक्तो नेत्यपि कृत्यसिद्ध्ये ॥

बहूनां हि तदानीं तुल्ययोग्यतयादरोऽनुग्राह्यमन्त्रमन्त्रेश्वरत्वेन युगपदनुग्रहो न त्वधिकारार्थमेवोत्पत्तिरित्युक्तौ तावच्च दोषः, “नन्वधिकारो भविष्यति”, न, अत एवात्र शक्तिपातस्य स्वातन्त्र्यासिद्धेरदोषः ॥

अत्र परः ।

(२१०) नन्वनुग्रहतः शैवाज्जातास्तुल्यबलास्तु ते ।

प्रेर्यप्रेरकभावो हि तेषां तेन न युज्यते ॥

मन्त्रमन्त्रेश्वराणां परमेश्वरानुग्रहान्मुक्तात्मनामिव शिवसमानत्वमेव, इति

तेऽधिकारं प्रकुर्वन्ति शिवेच्छाविधिचोदिताः ।

इत्यादिश्रुतिविरोधः ॥

तं परिहरति

(२११) सर्वज्ञानोदयस्तुल्यस्त्वाधिपत्यं विशिष्यते ।

नाभिव्यक्तं हि तत् तादृक् तेषां यादृङ्महेश्वरः ॥

अत एव शिवेच्छाविधिचोदितत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्त्या न तेषां मुक्तशिववत् क्रियाशक्त्यापि शिवसमत्वमभिव्यक्तमिति प्रतीयते, अपितु “सर्वज्ञज्ञानसंयुता”, इति श्रुतेर्ज्ञानशक्त्यैवेत्यविरोधः ॥

अपिच ।

(२१२) अधिकारो हि संस्कारस्तेषां शैवे विगीयते ।

यतः कृताधिकारास्ते व्रजन्ति शिवतुल्यताम् ॥

यतः परमेश्वरेणासावधिकारात्मकः संस्कारस्तेषां सावधिरेव विहितः, यत् श्रूयते,

“अनन्तोपरमे तेषां महतां चक्रवर्तिनाम् ।

विहितं सर्वकर्तृत्वं कारणं परमं पदम्”, ॥

इति, ततोऽपि न शिवसमानत्वम् ॥

अत्र मतान्तरमाह ।

(२१३) तुल्यत्वेऽप्यर्थनिष्पत्तिर्नान्यथेत्यपरे जगुः ।

शिष्या इव गुरोःशंभोस्ते तच्चित्तनियोगिनः ॥

“शिवतुल्येऽपि मन्त्रमन्त्रेश्वराणां तदीयाधिकारकारित्वे-
मिव शिष्याणां भविष्यतीति,, केचित्, तैस्तु दृष्टान्तेन सा-
म्यमत्र चिन्त्यम्, शिष्याणां हि गुरुसाम्येऽपि तदीयनियोगा-
करणात् प्रत्यवाययोग्यता, नतु तेषां शिवसमत्वं यतः ॥

प्राक् शरीरानभ्युपगमेनेश्वरस्य कारकत्वं प्रतिपादितम्,
अधुना तत्प्रतिषेधेणाह ।

(२१४) इच्छामात्रेण देवेशः कृत्यकृत् प्रयासतः ।

इच्छा च तस्य कृत्येषु न प्रतीघातमश्नुते ॥

मात्रग्रहणमवधारणार्थम्, इच्छयैवाव्याहतप्रसरया भगवतः
कर्तृत्वं न शरीरकरणादिप्रयासेनेति तेषामभावोऽनुपयोगात् ॥

“ननु यः कर्ता नासौ शरीरादिप्रयासानपेक्षः, अव्याहते-
च्छो वा, यथा देवदत्तादिः, कर्ता चेश्वरः, अतस्तथाभूत एव,
इत्यत्राप्याह ।

(२१५) प्रयासकरणात् पुंसामिच्छा व्याघातधर्मिणी ।

एशुत्वात् तच्च देवस्य निषिद्धं न्यायवर्त्मना ॥

सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वसद्भावेऽपि पुंसां मत्तावृत्तत्वात् कार्ये
शरीराद्यपेक्षित्वमनीश्वरत्वं चेत्युक्तम्, ईश्वरस्य तु तदभा-
वात् तयोरप्यभावः ॥

“नन्विच्छामात्रेण पुंसां कर्तृत्वमदृष्टम्,” इत्याह ।

(२१६) स्तोभादिकर्मसंसिद्धिरिच्छामात्रेण दृश्यते ।

पुंसां प्रकृष्टमन्त्रादिस्वभावाविद्वेचेतसाम् ॥

सिद्धमन्त्राणां हि विषादिकार्यमिच्छामात्रेण पुरुषाणामपि
दृश्यत एव ॥

एतदेव दर्शयति ।

(२१७) पशुबन्धनबन्धी स प्रभावातिशयाद्धि तत् ।

इच्छयैव करोतीशः कुर्यान्नेति किमदुतम् ॥

बन्धनानां विषादीनां बन्धः स्तोभादिः प्रागुक्तः, स यस्या-
स्ति स पशुः कार्यकारणयुक्तः प्रागुक्त एव, पुरुषो मन्त्रप्रभावा-
तिशयादिच्छामात्रेण तं स्तोभादिकं करोतीतीष्यते, नत्वीश्व-
रस्तथाभूतप्रभावातिशय इत्याश्चर्यम् ॥

यदप्याहुः केचित्,

“नचानिमित्तया युक्तमुत्पत्तुं हीश्वरेच्छया ।

यद्वा तस्य निमित्तं वस्तुद्वयानां भविष्यति,, ॥

इति, तत्राप्याह ।

(२१८) इच्छायाः कारकयामसृष्टाः केचित् प्रचक्षते ।

निमित्तं वस्तु मोच्यादि तज्ज्ञानं करणं त्विति ॥

मोच्यात्पाद्यादिवस्तुयोग्यतैवेच्छायाः समुत्पादे निमित्तम्,

अस्मदादौ तथैव सिद्धेः, करणं तद्विषयं कर्तुर्ज्ञानम्, इतीश्वरे-
ऽपि तथैवोपपत्तेर्न किंचिदेतत् ॥

एकानेकविभेदोऽपि तस्या नाहेतुक इत्याह ।

(२१९) एककालविनिष्पाद्येष्वेकरूपेषु वस्तुषु ।

एकैवेच्छा तथानेका कालरूपविभेदेषु ॥

स्थितिसंरक्षणादिविषयाकारभेदाभ्यां स्थित्यादावपि का-
लभेदाभ्यामस्या भेदाभेदाविति नाहेतुको ॥

सा च क्रियाशक्तेर्नान्येत्याह ।

(२२०) वामादिकः क्रियाशक्तेर्भेदो यः सोऽपि गम्यते ।

इच्छायाः सर्वकृत्यानि तथैवेशः करोति यत् ॥

यतः सर्वकार्येष्वस्मदादीनामपीच्छैवाविनाभाविनी कार-
कतया सिद्धेत्युक्तं मध्यकाण्डे, ततः सैव क्रियाशक्तिर्वामादि-
भेदैर्भिन्ना भगवतः शास्त्रे प्रतिपादितेत्यवगन्तव्यम्, न ततोऽन्ये-
ति, तस्या असिद्धेः ॥

सा च निरवयवत्वात्मस्वरूपाव्यतिरेकादात्मरूपाया ज्ञा-
नशक्तेरप्यभिचेति दृष्टान्तेन दर्शयति ।

(२२१) गुरुभिः कमलाश्लिष्टा यथैवार्कस्य दीधितिः ।

तत्प्रकाशं विकासं च करोतीति द्विधोच्यते ॥

तथैव शक्तिरेकैव संश्लेषादेव वस्तुषु ।

विज्ञप्तिं तत्क्रियां चैव करोतीति द्विधोच्यते ॥

यथा हि सवितुर्दीधितिः कमलेष्वाश्लिष्टा प्रबोधप्रकाशौ
विदधती द्विधोच्यते, तथैव भगवतः शक्तिर्वस्तुषु प्रकाशवि-
कासौ विदधतीति द्विविधा, इति कार्यभेदाद्वेदेन व्यपदिश्यते,
नतु परमार्थतो भेदोऽस्याः स्यादिति ॥

तथैव ।

(२२२) ज्ञेयाधिष्ठेयनिष्पाद्यभेदादेकापि भिद्यते ।

वामादिभिरनेकैस्तु भेदैः शक्तिर्न मुख्यतः ॥

ज्ञानशक्तेर्ज्ञेयभेदेनैव क्रियाशक्तेः कार्यभेदेन च भेद इत्युक्तं
पुरुषपरीक्षायां, ततश्च वामादिभेदोऽपि तस्याः कार्यभेदा-
पाधिको न मुख्यत इति ॥

येनैवमिच्छैव क्रियाशक्तिः ।

(२२३) प्रयासेन विनेशानः कृत्यकृत् तेन गीयते ।

तेन कारणेन स्वदेहस्यन्दादौ कुम्भकारादिरिवेश्वरोऽपि
शरीरान्तरप्रयासानपेक्षया जगति कर्ता प्रोक्तो नान्यथेति ॥

अत्र परः ।

(२२४) इच्छामात्रात् करोतीति नन्विच्छा नास्य विद्यते ।

युज्यत एतद्वक्तुं यदीच्छास्य संभवेत्, सा तु मनोवृत्तित्वा-
दस्य च कार्यकारणानभ्युपगमेन मनसोऽसंभवाच्च संभवतीति ॥

एतत् प्रतिचिपति ।

(२२५) शक्तेः प्रवृत्तिः कृत्येषु विशिष्टा प्रोक्तलक्षणा ।

व्यापारः कारणस्येच्छा तन्नियोगाय चोच्यते ॥

नेच्छा मनोवृत्तिः, अपितु कर्तुः क्रियाशक्तेः कार्याय प्रवृत्तिरिच्छा प्रोच्यते, सर्वव्यापारेषु पूर्वभावित्वेनास्याः सिद्धत्वादित्युक्तं यतः, शास्त्रेष्वपीश्वरस्य व्यापारतया व्यापारनियोगाय विद्वेश्वरेषु चोच्यते, यदुक्तम्,

“तेऽधिकारं प्रकुर्वन्ति शिवेच्छाविधिचोदिताः,, ।

इति ॥

“कथं तर्हीच्छा मनोवृत्तिः सांख्यादिभिर्गीयते,, इत्याह ।

(२२६) तादृग्व्यापारसंगीता शक्तिरिच्छा क्वचिन्मता ।

यथाहि, अध्यवसायादिना बुद्धिव्यापारेणोद्भूतलितत्वाज्ज्ञानशक्तिरेव बुद्धिबोध इत्युच्यते, नतु बुद्धिर्जडतया वस्तुतो बोधः संभवत्येवं क्रियाशक्तिरिवेच्छात्मिका मनोव्यापारेण मनोराज्याद्यवस्थासु सिद्धेनापूर्वनिर्माणत्वात्मानाभिव्यज्यमानत्वान्मनोवृत्तिरिति क्वचित् सांख्यादावुच्यते, नतु परमार्थतस्तस्यापूर्वनिर्माणशक्तिरुपपद्यते, निर्माणस्येश्वररूपत्वेन जडेऽनुपपत्तेरिति ॥

अस्मिंस्तु शास्त्रे ।

(२२७) अर्थान्तरं विना कृत्यं कुर्वती च प्रगीयते ।

मनोलक्षणांर्थान्तरं विनेश्वरस्य कार्यं कुर्वतीच्छा गीयते, सकलस्य तु मनोलक्षणार्थान्तरानपेक्षयेति च शब्दार्थः ॥

उपसंहरति ।

(२२८) एका सर्वार्थिणा शक्तिभिन्ना चेच्छा न जातुचित् ।

एवं च ज्ञानक्रियात्मिका शक्तिरेकैव, नैवेच्छा ततोऽन्येति सिद्धम् ॥

“ननु कार्यभेदादिच्छायास्ततः शक्त्यन्तरत्वमस्तु,, “यद्वेष्यमाणानां प्रकाशरूपत्वेन सुखादिप्रकाशानामिव बोधात्मकत्वाज्ज्ञानरूपत्वमेव न क्रियाशक्तिरूपता,, इत्याह ।

(२२९) शक्तावुक्तं यतोऽस्तीदं तेन नाधिककल्पना ।

क्रियाशक्तिसिद्धनिमित्तं यत् साधनमुक्तं तदेवेच्छायां यतोऽस्ति, तेन कारणेन न ततोऽधिका काचिदिच्छा, नापि ज्ञानरूपतेति, एतदुक्तं भवति, स्वदेहस्पन्द्यादिक्रियाहेतुत्वेन स्वसंवेदानात्मकसाधनसिद्धा क्रियाशक्तिरिच्छैव, वस्तुतश्च पुत्रादेर्ज्ञानशक्त्यवभासितस्य ममेदं स्यादित्यात्मसंबन्धितानिर्माणत्वभावत्वाच्च ज्ञानरूपा, अपितु क्रियाशक्तिरेवेति, तदिदमुक्तं मन्त्रवार्तिके, “शक्तस्य हि तन्मनसस्त्विच्छा ह्येषा क्रियाशक्तिरिति,, तदेवम्,

“इच्छामात्रेण देवेशः हृत्यष्टत्र प्रयासतः,, ।

इति सिद्धम् ॥

“ननु सिद्धसाधनमेतत्,, इत्याह ।

(२३०) नचापि विमतिर्नास्ति सर्वस्यैषा प्रसिद्धितः ।
नहि मीमांसकबौद्धलौकायतिकानामेतत् सिद्धमिति न सिद्धसाधनम् ॥

तर्ह्यसिद्ध एवायं पक्ष इत्याह ।

(२३१) तथापि विगतचान्ति ग्राह्यः पक्षो यथागमम् ।

यद्यपि विषयतामयं पक्षो भवद्विर्नीतः, तथापि विगतचान्ति, अचान्तिकं हत्वा, अस्मदुपदेशितस्यात्र हेतोरत्यन्तं परीक्षां विधाय ग्राह्यो नोपरोधेनेति, यदुक्तम्,

“परीक्ष्याचान्तितो ग्राह्यं मद्वचो नतु गौरवात्,, ।

इति ॥

“ननु सिद्धसाधनमेतत्, इति सांख्याः,, योगिनां सत्त्वात्मनः कर्मजैश्वर्यस्य तैरभ्युपगमात्, यदुक्तम्,

“धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्व्यवधर्मेण,, ।

“ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः ।

मध्येरजोविशालो ब्रह्मादिस्त्वम्बपर्यन्तः,, ॥

इति ॥

अत्राप्याह ।

(२३२) सर्वाधिपत्यमैश्वर्यं कर्माभावान्न धर्मजम् ।

अपास्तातिशयाच्छंभोस्तेन स्वेच्छाविधाय्यसौ ॥

अन्यदेव तद्योगिनां परिमितमैश्वर्यम्, कर्मजत्वात् तत् तयातिशययुक्तं च तैरिष्यते, अन्यदेव त्विदं सर्वार्थविषयमाद्यन्तरहित्वेन प्रतिपादितत्वादकर्मजमिच्छामात्रकारकत्वेन प्रतिपादितम्, इति न सिद्धसाधनता ॥

“ननु ततोऽपि प्रकृष्टैश्वर्ययुक्तोऽन्यो भविष्यति,, इत्याह ।

(२३३) स्वात्मैश्वर्यप्रभावेण तद्योनास्यातिशय्यते ।

महेश्वरः स एव स्यादयं नैवेश्वरस्तदा ॥

तर्हि स एव परमेश्वरोऽस्माभिरिष्यत इत्यदोषः ॥

नच ततोऽप्यन्यो भविष्यतीत्यनवस्येत्याह ।

(२३४) परिमाणवदैश्वर्यं सर्वचातिशयान्वितम् ।

क्वचिज्जातिशयापास्तं यच्च तत् स महेश्वरः ॥

योऽतिशयान्वितः स संभवन् क्वचित् प्रकृष्यपर्यन्तावस्थितिः, नत्वनवस्यायुक्तः, यथा परमाणुतो महान् महत्वातिशयान्वितः क्वचिदेव स्थितः परममहत्त्वान्तपरिमाणः, अतिशयान्वितश्चायमैश्वर्यविशेष इति सोऽपि संभवन् क्वचित् प्रकृष्यपर्यन्तावस्थितिः, यत्र तथाभूतः स एव परमेश्वरः, इति नानवस्था ॥

प्रकरणमुपसंहर्तुं प्रयोजनमस्यादावाह ।

(२३५) एवं सर्वान्तमं शंभुं ज्ञात्वा सर्वफलप्रदम् ।

यदालोक्यतः श्रेयः सद्यः सर्वं न चान्यथा ॥

एवमत्र प्रदर्शितसाधकबाधकप्रमाणसदसत्तानिश्चयपूर्व प्रो-
क्तनयेन दर्शनान्तरप्रसिद्धेभ्यः प्रकृतिपुरुषादिभ्य ईश्वरेभ्यः
सातिशयमीश्वरमत एव सर्वफलप्रदं ज्ञात्वा तमेव भावयत-
स्तत एव दीक्षाक्रमेणाविलम्बतः परं श्रेयो मुक्तिः सिद्धिश्च
भवतीति प्रयोजनसिद्धिरित्युक्तमस्माभिरन्यत्र ॥

“प्रणम्य शिवनाथं शाश्वतं शर्महेतोः

इतरविषयसेवादुर्यहं प्रोक्ष्य यत्नात् ।

न स भवति भवेऽस्मिन् नापि भूतो न भावी

तदितरनुतिता यः शर्मयुक्तः पुमान् स्यात् ॥”

इति ॥

अधुनोपसंहरति ।

(२३६) इत्थं शर्वपरीक्षां तु पुंपरीक्षापुरःसराम् ।

चकार मृदुबुद्धीनां हितायातिस्फुटामिमां ॥

सद्यो ज्योतिःसमानोऽयं शिवेन गुरुसत्तमः ।

कृपयैवानुजग्राह ह्यग्रज्योतिर्गुणाकरः ॥

एवं च पूर्वनयेनेश्वरपरीक्षोत्तिष्ठैव नरपरीक्षेति तत्प्रयोजने-
नैव सप्रयोजनेति सिद्धम् ॥

नरेश्वरपरीक्षणेऽतिगहनत्वतो नैव यद्

गतिर्जगति गम्यते विततबुद्धिवेगेष्वपि ।

इदं परहितेच्छया त्वतनु रामकण्ठस्ततः

कुतर्कतमसां नुदं विहितवान् प्रकाशात् स्फुटम् ॥ :: ॥

इति श्रीनारायणकण्ठसूनुभट्टभट्टरामकण्ठकृतौ

नरेश्वरपरीक्षाप्रकाशे परदर्शनप्रसिद्धेश्वरप्रतिषेपाख्यं

तृतीयं काण्डम् ॥ :: ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ :: ॥ :: ॥ :: ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

—*—

ततः प्रविशतो गङ्गायमुने ।

गङ्गा । सखि कालिन्दि किमिति दुर्मनायसे ।

यमुना । भगवदि भाईरहि अत्थि कारणम्* ।

गङ्गा । कीदृशं तत् ।

यमुना । एकं दाव अत्थि मह भादा सुगीवोत्ति† ।

* भगवति भागीरथ्यस्ति कारणम् ।

† एकं तावत् । अस्ति मम भाता सुगीव इति ।

गङ्गा । सकौतुकमात्मगतम् । अये कथमस्याः कपिकुलो-
त्पन्नोऽपि भ्राता । विमृश्य । उपपन्नमिदमनयोः खल्वेक एवायं
सविता प्रसविता । प्रकाशम् । अथ किं तस्य ।

यमुना । सोतिबलिष्ठेण दुष्टवलीमुहेण वालिणामहेण
परिहृष्टे एकदुर्गमत्तसरणे कइपन्नपरिवारो चिद्वृत्ति* ।

गङ्गा । नन्विमावपि भ्रातरौ तत् किमनयोरीदृशं वैरा-
यितमित्यर्थात् एव । अथवा

एकामिपाभिलाषो हि बीजं वैरमहातरोः† ।

इति ख्यातमेतत् तत् किमनेन । द्वितीयमपि कारणं
कथय तावत् ।

यमुना । कस्मिंश्चिदिच्छेदे गहीअतवस्सा विअ मम्महव-
सन्ता देवि तरुणा जटाहरा एक्का चक्कवाकत्थणी चन्द-
वयणा मं उत्तरिअ दख्खिणं चलिदुं उवक्कन्ता‡ ॥

गङ्गा । ततस्ततः ।

यमुना । तदो अ तीए खणं विलम्बिअ पणमिअ मुउलि-
अकरकमलजुअलाए अहमेरिसं विण्णत्ता । अयि देवि दिण-
अरणन्दिणि पुणेवि अिअकुटम्बस्स दंसणप्पसादं करेसुत्ति§ ।

गङ्गा । तत् कथं सम्भावयसि ।

यमुना । गङ्गायाः कथं एवमेवम् ।

गङ्गा । असम्भावनीयमिदम् । तन्नूनमावर्तशतभ्रमितदृष्टया
किमप्यलीकमनुभूतवती । विमृश्य । अथवा को जानाति विधेः
संविधानवैदग्ध्यम् ।

यमुना । जइ संवुत्तो ता कहं भन्नवदीए ण गोअरो इमो
वुत्तन्तो ॥ ।

गङ्गा । न किंचिदेतत् । मया हि ब्रह्मलोकादागतायाः
सरस्वत्याः समागमसुखव्ययचित्तया स्थितं तदेहीयमदूरे सर-
यूस्तेन हि तन्मुखादेव निरूपयाव इति परिक्रामतः ।

प्रविश्य सरयूः । देव्यो नमो वाम् ।

उभे । आल्यवितथमङ्गला भव ।

* सोतिबलिष्ठेन दुष्टवलीमुखेन वालिनामधेयेन परिभूत एकदुर्ग-
मात्रशरणः कतिपयपरिवारस्तिष्ठति ।

† तिलोत्तमाभिलाषो हि यथा सुन्दोपसुन्दयोरित्यथैतदर्थबोधकं कि-
मप्यन्यदेव श्लोकोत्तरार्धमत्रापेक्षितं पूर्णश्लोकलेखनस्यैव कविसंप्रदायस्य
बहुत्र दर्शनात् । परं मधुपलव्यपुस्तकत्रयेऽपि केवलं श्लोकपूर्वार्धस्यैवाप-
लभ्यमानत्वात्तदेवाहं व्यलिखम् ।

‡ कस्मिन्चिदिवसे गहीततपस्याविव मन्मथवसन्तौ द्वावपि तरुणौ
जटाधरो एका चक्रवाकस्तनो चन्द्रवदना मासुतीर्य दक्षिणं चलितु-
मुपक्रान्ताः ।

§ ततश्च तया क्षणं विलम्ब्य प्रणम्य सुकुलितकरकमलपुगलयाहमी-
दृशं विज्ञप्ता । अयि देवि दिनकरानन्दिनि पुनरपि निजकुटुम्बस्य दर्शन-
प्रसादं कुरुष्वेति ।

॥ यदि संवृत्तस्तत् कथं भगवत्या न गोचरोऽयं वृत्तान्तः ।

गङ्गा । सरयू हस्ते गृहीत्वा सखि कथं तापनिमग्नमङ्गकं ते ।
सरयूः । भगवति प्रतीपमाभापसे । ननु लज्जापङ्क्तिम-
ज्जनमनुभवन्त्या मेऽर्धावलम्बनेऽयमङ्गसंताप इति ।

गङ्गा । स्पष्टं तावदावेदय ।

सरयूः ।

बहलगलितैः संतापोष्णैस्तटान्तविहारिभि-
र्दशरथपुरीपौरस्त्रीणां विलाचनवारिभिः ।

उपचयवर्तो संतापोष्णां निजां दधती तनू-
मिह मुहुरहं मातर्लज्जां वहामि जहामि च ॥

गङ्गा । सातङ्कम् । किं पुनरासामश्रुष्टेः कारणम् ।

सरयूः । गङ्गायाः कर्ण एवमेवम् ।

गङ्गा । हा इन्दुमतीनन्दन हा सकललोकहृदयानन्दनच-
न्दन हा महाकोदण्डपण्डित हा आखण्डलप्रियसख हा निज-
तनयनिर्विशेषप्रीतिपरिपालितसकललोक हा रामभद्रैकजीवि-
तेति मूर्च्छति ।

सरयूः । स्वगतम् । अस्यैव विलसितमेतत् ।

गङ्गा । हा महाराज दशरथेति मूर्च्छिता पतति ।

यमुना । अंशुकाञ्चलेन वीजयन्ती भगवति समस्ससिहि
समस्ससिहि णं इमेहिं जेव्व गुणेहिं असोअणिज्जो सो राआ * ।

गङ्गा । सरयू प्रति सखि तवैव न केवलमयं तापः सर्वज-
नसाधारणः खल्वसौ । तदेनं रामभद्रच्छत्रच्छायापनोदयामः ।

सरयूः । निश्वस्य । भगवति न खल्वप्रेषितसलिलसेकः
कमलकेदारः परिशुष्यति ।

गङ्गा । स्पष्टं तावत् कथय ।

सरयूः । अधरस्फुरणं नाटयति ।

गङ्गा । अलमलं कथं दावानलशोषितायां तरुशाखायां
कुठारमारोपयितुमिच्छसि । अथवा कथय तावत् ।

सरयूः । स्वगतम् । अहो ।

न ज्ञातुं नाप्यनुज्ञातुं नेत्तुं नाप्युपेतितुम् ।

स्वजनः † स्वजने जातं विपत्त्यातं समीहते ॥

प्रकाशम् । रामभद्रमभिषेक्तुं कृतमनेरथं दशरथमेत्य कै-
केयी प्रथमं तावदिदमुक्तवती ।

इदमेव नरेन्द्राणां स्वर्गद्वारमनगलम् ।

यदात्मनः प्रतिज्ञा च प्रजा च परिपाल्यते ॥

गङ्गा । स्वगतम् । अनेनैव तावदकल्याणरूढी सूचिता
दुराशया । प्रकाशम् । चरमं च किम् ।

सरयूः ।

* समाश्रयसिंहसमाश्रयसिंहि नन्वेतरेण गुणैरशोचनीयोऽसौ राजा ।

† सुजन इति वा पाठः ।

त्वथा देयं यन् मे द्रव्यमभिहितं देहि तदिदं
वनं कौशल्येयो धिगन्तु युवराजोऽस्तु भरतः ।

गङ्गा । साद्वेगम् । ततः किं वृत्तम् ।

सरयूः ।

इतीदं कैकेय्या वचनमधिगम्याकुलमतेः

पितुः पादौ नत्वा मुदितहृदयोऽसौ वनमगात् ॥

गङ्गा । यमुने तदिदं यत् कथितवत्यसि । सविपादम् ।
हा रघुकुलकुटुम्बं निहतमिति ।

यमुना । भगवदिदं एव किं रघुकुलकुटुम्बं णं मिअमेहे-
सिवणदेवदाओ परिहरिअ सअलो जेव्व जीअलोओ रामच-
न्दमुहचन्दविलोअणविहीणतणेण णिहदो * ।

सरयूः । एवमेतत् ।

प्रेषितवति रजनिकरं बन्धुतया न खलु कैराण्येव ।

ज्ञायन्ति किन्तु सहसा भुवनान्यपि तमसि मज्जन्ति ॥

गङ्गा । एवमेतत् परं सखि सरयु कथय तावत् कीदृशी
वृत्तिः सीतालक्ष्मणयोर्वत्सरामभद्रे ।

सरयूः । तौ हि तस्य सदैव सन्निहितौ चन्द्रिकाप्रसादा-
विव चन्द्रमसः । अतो जानास्येव यादृशी चन्द्रिकाप्रसादयो-
रेव चन्द्रमसि ।

गङ्गा । स्वगतं सहपे कथं सहैव वनं गतावित्युक्तं भवति ।
प्रकाशम् । सखि जीवितास्मि तावदनेन वागमृतेन । त्वणमपि
हि रामचन्द्रविरहमनुभवितुमसहा मे वत्सा जानकी ।

सरयूः । एवमेतत् । रामचन्द्रेण हीदमुक्ता जानकी ।

अम्बाः शुश्रूषमाणा मे शरदः कतिचिन् नय ।

इदमाकर्ण्य तथा मूर्च्छिता जानकी यथा स्वजनकरोपनी-
तशीतशीकरासारसिक्तापि न प्रबुद्धा ।

यमुना । ता उण कहं पबुद्धा † ।

सरयूः ।

वनं घनजपत्राक्षि समागच्छ सहैव वा ॥

इत्यनेन रामवचनामृतेनैव ।

गङ्गा । उचितमिदं जानकीस्नेहस्य ।

यमुना । अवि णाम रामलखणाणं वि कोवि संवादो
संवुत्तो ‡

सरयूः । अथ किम् । इदमुक्ता हि रामचन्द्रेण लक्ष्मणः ।

* भगवत्येकं किं रघुकुलकुटुम्बकं ननु मगमहर्षिवनदेवताः परिहृत्य
सकल एव जीवलोकौ रामचन्द्रमुखचन्द्रविलोकनविहीनत्वेन निहतः ।

† तत् पुनः कथं प्रबुद्धा ।

‡ अपि नाम रामलक्ष्मणयोरपि कोऽपि संवादः संवृत्तः ।

गमय वत्स निमील्य विलोचने

कतिचिदत्र निमेषसमाः समाः ।

अपिच मामिव शीलसुशीतलं

शुभरतं भरतं परिशीलय ॥

इदमुक्तं च लक्ष्मणेन । अये रघुनाथ ।

त्वया समं मे चत्वारि यामा एव युगान्यपि ।

चतुर्दश समाः स्यातुं विना मन्वन्तराणि मे ॥

अपिच ।

त्वया मम समेतस्य कल्पा अपि समासमाः ।

भवता विप्रयुक्तस्य कल्पकल्पः क्षणोऽपि मे ॥

गङ्गा । अपि नाम कौशल्ययापि किञ्चित् शितितो
रामभद्रः ।

सरयूः । अथ किम् । सा हि अयि वत्स रामभद्र सीता-
मित्यर्धाक्त एव बाष्पक्षुब्धकण्ठीदमुक्तवती । अथवा वत्स लक्ष्मणे
रवितरि को भवान् सीतासमीक्षणस्य । तदिदं तावदभ्यर्थयामि ।

इह मुग्धमुखे वत्स लक्ष्मणे दक्षिणो भव ।

अपि राज्यापभोगेभ्यो यस्य त्वं सहजप्रियः ॥

इदमुक्तं च रामभद्रेण । अयि मातर्नजजीवितेऽपि दक्षि-
णेन भवितव्यमित्यपि शितणीयमेव ।

गङ्गा । तन् नूनं ततःप्रभृति सहजसौन्दर्यमेवाभरणं वत्स-
रामस्य ।

सरयूः । अन्यदप्येकं विमुञ्चन् सकलमाभरणजातमित्यम-
भ्यर्थितः कौशल्यया रामभद्रः ।

हस्तावलम्बदानाय सीतामाङ्गल्यसंपदः ।

इदं विमुञ्च मा वत्स राम रत्नाहुलीयकम् ॥

इदमन्यच्च ते कथयामि धीरा समाकर्ण्य ।

गङ्गा । कथमेतावदार्कणतवतीमपि मामधीरामाशङ्कसे ।

सरयूः ।

निकामं रामस्य प्रमुदितमुखाप्पोरुहस्ये-

र्जटावल्लीर्मल्लीमुकुलसदृशैर्बाष्पपृष्ठैः ।

निषिञ्चन् सौमित्रिः कथमपि वितेने खलु यदा

तदा जातं मातः करुणमयमेतत् जगदपि ॥

यमुना । अवि णाम तस्मिं समये सीदावि किंवि सिक्खिदा
बन्धुअण्णेण * ।

सरयूः अयि देवि विपरीतमालपसि ।

गहनविपिनवासात्कण्ठया संप्रयातं

प्रियतममनुयान्त्या तत्क्षणं राजपुत्र्या ।

* अपि नाम तस्मिन् समये सीतापि किमपि शितिता बन्धुजनेन ।

चरणकमलगुञ्जन्मञ्जुमञ्जीरशब्दैः

स्फुटतरमुपदिष्टा बान्धवाः साधु वृत्तम् ॥

इदं तु वृत्तम् ।

पुरः कान्तं यान्तं विपिनमनुयान्त्याः सरभसं

तदादौ सीतायाः किसलयनिभौ वीक्ष्य चरणौ ।

मुहुः शीतास्तप्ताः किमपि च मुहुर्वन्धुनयनैः

समं मुक्ता मुक्तासदृशरुचयो बाष्पकणिकाः ॥

गङ्गा । हर्षविपादयोर्विलसितमेतत् ।

सरयूः । इदं बन्धुजनेन शितितो रामचन्द्रः ।

बाला विदेहतनया तरलौ भवन्तौ

दिग् दक्षिणः च रजनीचरचक्रदुष्टा ।

तद् वत्स वत्सलतयेदमुदाहरामो

मा राम गच्छ नयदक्षिण दक्षिणाशाम् ॥

गङ्गा । ततस्ततः ।

सरयूः । ततस्तामेव दिशं प्रति ।

सुरमुरजगभीरधीरनाद-

द्विगुणगुणध्वनिचापदत्तहस्तः ।

पुरजननयनैः कृतं दधानः

कुवलयदाम जगाम रामभद्रः ॥

यमुना । को उण सो अत्रसरः सुरमुरअसद्वस्स * ।

गङ्गा । सखि न जानासि । गभीरं ध्वनद्विः खलु सुरमुरजैः
किमपि गभीरमेव ध्वनितम् । पुनः सविपादम् । हा दशरथ
सकलगुणसंपदां भाजनं भूत्वापि कथमेकस्य भाजनं न
जातोऽसि ।

यमुना । कहं उण सो राअ तस्सेहिं पसंसीअदि जेण
तारिसोऽवि तणओ तुणं विअ मुक्को † ।

सरयूः । शान्तं पापम् ।

नरेन्द्रः कैकेयीवचनपरिपाटीविगलितः

क्षणं मोहक्रेधप्रसरभरयोरन्तरचरः ।

सुतं चोरयस्तो मणिमिव करच्छं न कृपण-

स्तृणानीव प्राणान् पुनरयममुञ्चदृशरथः ॥

यमुना । अवि णाम भरदस्स णाणुमदमिदम् ‡ ।

सरयूः । अये भरतस्य मातुल्यहादागतस्य कैकेय्याश्च
संवाद एवोत्तरं दास्यति ।

गङ्गा । कीदृशः पुनरसौ ।

सरयूः ।

* कः पुनः सावसरः सुरमुरजशब्दस्य ।

† कथं पुनः स राजा युष्माभिः प्रशंस्यते येन तादृशोऽपि तनयस्तृण-
मिव मुक्तः ।

‡ अपि नाम भरतस्य नानुमतमिदम् ।

मातस्तातः कृयातः सुरपतिभवनं हा कुतः पुत्रशोकात्
कोऽसौपुत्रश्चतुर्णां त्वमवरजतया यस्य जातः किमस्य ।
प्राप्नोऽसौ काननान्तं किमिति नृपगिरा किं तथासौ बभाषे
मद्गुणबद्धः फलं ते किमिह तव धराधीशता हा हतोऽस्मि ॥
गङ्गा । सहर्षम् । वत्स भरत भवसि रामानुजन्मा ।

सरयूः ।

रामे प्राप्ते वनान्ते कथमपि भरतश्चेतनां प्राप्य तातं
नीत्वा देवेन्द्रलोकं मुनिजनवचनादूर्ध्वदेहक्रियाभिः ।
भ्रातुः शोकाभितप्तः स्वजनपरिवृतः पालयामास नन्दि-
यामे तिष्ठत्रयोध्यां रघुपतिपुनरागामिभोगापर्वरः ॥

यमुना । तदोतदो * ।

सरयूः । अहमेतावदेव जानामि । ततः परं तद्वृत्तान्त-
निरूपणाय निजजलकमलवनवासी कोऽपि कलहंसः प्रस्थापितो
मया ।

प्रविश्य कलहंसः । देव्य इदं नमो वः ।

तिस्रः । अपि कमलावतंस कलहंस मङ्गलमन्दिरं भव ।

गङ्गा । अये कथय तावत् वत्सानां मे प्रथमतः प्रभृति पथि
चरितानि ।

हंसः ।

विग्म्वानिवानुसरतो विनिवार्य पौरा-
नये स्वयं नय इवैष जगाम रामः ।
एनं विभूतिरिव सानु जगाम सीता
तां लम्पणस्तु सुखलाभ इवानुगच्छत् ॥

गङ्गा । ततस्ततः ।

हंसः । ततः कियत्यपि दूरे पथिकलोकेनेदमुक्तस्ते वत्सवर्गः ।

पन्याः समः सिकतिलो मृदुशादुला भू-
र्वतस्वती सरिदियं शिशिरा न दूरे ।
अये चक्रास्ति सरसी च कुमुद्वतीयं
कादम्बकूजितकरम्बितहंसनादा ॥

अन्यच्च ।

तस्यमृतः शीतच्छायः स्रवन्मधुशीकरः
सरिदियमृतः स्वल्पस्वच्छप्रवाहमनोरमा † ।
इदमिदमृतः स्निग्धामोदं मुहुर्मधुरध्वनन्-
मधुकरवधूभुग्धाभोगं वनं सरसीरुहाम् ॥

गङ्गा । अहो अध्वश्रमशमनानि पथिकजनवचनानि ।

यमुना । तदोतदो ‡ ।

* ततस्ततः ।

† मनोहरोत्पथि पठान्तरम् ।

‡ ततस्ततः ।

हंसः । ततः प्रियतममगुगच्छन्ती जानकी ।

भीतं विलोक्य हरिणं कण्ठाद्रचिता

पत्युर्निजेन पितृधे धनुरंशुकेन ।

केदारसीन्नि सदयं च यवप्ररोह-

मादाय साधु विदधे श्रवणावतंसम् ॥

अन्यच्च ।

तटभुवि सरसीनां सैकते निवृत्तानां

परिसरमपहातुं चक्रवाकी प्रियस्य ।

लणमपि न समर्था लोलमालोकयन्ती

पथि जनकतनूजा प्राप हर्षं शुचं च ॥

गङ्गा । एवमनुकम्पनीयवत्सला मे जानकी । पुनः सखेहम् ।

अपि तावत् पथिकनीतिशीतलानि मे वत्सानां शीलानि ।

हंसः । कीदृशी पुनः पथिकनीतिः ।

गङ्गा ।

यावत् कर्णे तपति तपनस्तावदेव प्रयाणं

विश्रामश्च प्रसरति रवेरंशुजाले कराले ।

यात्रोद्योगः पुनरपि रवेर्लम्बमाने विमाने

यावन् मीलित्यथ कमलिनी तावदावासबन्धः ॥

हंसः । भगवत्यनवस्थितमिदं नित्यपथिकानाम् ।

गङ्गा । हंत कथं कठोरातपस्यशर्मपि जानन्ति जानकी-
ललिताङ्गानि ।

हंसः । अलं कातरतया ।

अपि तपति पतङ्गे चण्डचण्डैर्मयूखैः

पथि जनकतनूजा नैव सन्तापमाप ।

गङ्गा । सकौतुकम् । कथमिव ।

हंसः ।

अपरिचितनिमेषालोकमालोकयन्ती

कुवलयदलदामश्याममङ्गं प्रियस्य ॥

गङ्गा । प्रियतमस्नेहशीलतया सीतया न केवलमात्मा वय-
मपि जीविताः ।

सरयूः । पालिताश्च ।

हंसः ।

अप्युच्चण्डैस्तपनकिरणैस्तापितायां पृथिव्या-

मप्यन्येषां कठिनवपुषां दुर्गमे मार्गसीन्नि ।

प्रेमाद्रेण प्रगुणितधृतिश्चेतसा शीतशीतान्

मेने सीता प्रियतमपदैरङ्कितान् भूमिभागान् ॥

यमुना । अपि ताद दिणश्च कथं शिथिलकुडम्बे विण्मूक-

णोऽसि संवृता * ।

* अपि तात दिनकर कथं निजकुटुम्बेऽपि निष्कण्ठोऽपि संवृतः ।

सरयूः । अयि देवि वसुधे कथं निजसुतायामपि सीतायामिव
निर्दयासि संवृत्ता ।

गङ्गा । विहस्यालमनयोरुपालम्भनेन न खलु स्नेहानुगुण-
प्रवृत्तयो महाभूतवृत्तयः ।

हंसः ।

कान्तेनाथ प्रणयमधुरं किञ्चिदाचञ्चलेन
श्रान्ताश्रान्ता जनकतनया वल्कलस्याञ्चलेन ।

चक्रे वीतश्रमजलकणस्निग्धमुग्धाननश्रीः

श्रान्तःश्रान्तः स पुनरनया लोचनस्याञ्चलेन ॥

गङ्गा । अहो कमनीयता विनिमयस्य ।

यमुना । तदोतदो * ।

हंसः । ततः ।

प्रत्यासन्ने भवति निलये संप्रयाता पुरस्तात्
तूर्णं त्रिप्रैः कतिपयपदैश्चापमादाय हस्तात् ।

श्रान्तं कान्तं नवकिसलयैः सानुजं वीजयन्ती

जाता सीता समुचितविधिप्रक्रियावैजयन्ती ॥

पुनः सकौतुकम् । इदमन्यच्च सरसपेशलं कथयामि ते ।

जनकतनयाहस्तन्यस्तेर्मुहुर्नवपल्लवैः

शिशिरमसृणस्तत्कालं यः समेति समीरणः ।

प्रशमममुना खेदोद्भूतं जगाम कपोलयोः

सलिलमनयोः शोकोद्भूतं शशाम न नेत्रयोः ॥

अपिच ।

कृतः स्थानेस्थाने विहितवरिवस्यापरिकरः

सुमित्रापुत्रेण श्रमशमनशीतो रघुपतिः ।

असावेतेनापि क्षणविरहबाष्पाञ्चितदृशा

कृतालोकश्चक्रे गलितसकलायासिशिशिरः ॥

सरयूः । कियतां पुनरन्हां परिवर्त्तनं रघुराष्ट्रमतिक्रान्तं बत्सैः

हंसः । अयि कथमजानती वर्तसे रघूणामाधिपत्यम् ।

एते हि स्वरसावनम्रनिखिलत्मापालमौलिज्वलन्-

माणिक्यस्फुरदंशुमांसलपदप्रैखन्नखज्योतिषः ।

दूरोन्मुक्तचतुःसमुद्रलहरीविलिप्तशुक्तिस्खलन्-

मुक्तापङ्क्तिविनिर्मितैः कवलं भूमण्डलं भुञ्जते ॥

उत्तरकोशलास्त्रिचतुरैरैवाहोभिरतिक्रान्ताः । अथ पुरमथन-
मौलिमालतीमालां मन्दाकिनीमचिरेण च कलिन्दगिरिकरि-

कपोलमदवारिधारां कालिन्दीमण्डतिक्रान्ताः ।

गङ्गा । यमुनां प्रति सखि तदिदं यत् कथितवत्यसि ।

तपनसुतया देव्या यद्वा भगीरथकन्यया

विपुलविपुलैर्वीचीहस्तैश्चिरादपि किं कृतम् ।

ललितलवलीभङ्गैरङ्गैर्वनं चलिता सती

जनकतनया पाणो धृत्वा न यद् विनिवारिता ॥

गङ्गा । विहस्य सखि कथं परोक्ष इव समक्षेऽपि नितान्त-
मुपालम्भसे ।

यमुना । तदोतदो *

हंसः । ततश्च शबरशरदलितविन्यकरिकुम्भतटीविमुक्त-
मुक्ताफलप्रकरतारकिततीरलतावितानपरिच्छदां शर्मदां नर्म-
दामतीत्याचिरेण चपलकर्णाञ्चलपरिमिलितमदकरिकपोलच-
लितसहचरसमागममुदितमधुकरवधूमधुरसरसकुसुमकेसरं गो-
दादरीपरिसरं प्रयाताः ।

यमुना । हट्टिहट्टि । तत्थ हि लङ्केश्वरभङ्ग्या कवणेण प्रमत्ता
सुष्यणहा ग्राम रक्वसी परिभमई† ।

हंसः । अतिप्रमत्तेति वक्तव्यम् । सा हि सौमित्रिशरद-
लितनिजनासिकारुधिरसीधुरसमास्वादितवती ।

गङ्गा । सातङ्गम् । तदाकर्ण्य किं प्रतिपन्नं जनस्यानवासिना
निशाचरचक्रेण ।

हंसः । करकलितकरालकुन्तकरवालकार्मुकेण निशाचरच-
क्रेण रामं प्रति प्रचलितम् ।

गङ्गा । ततस्ततः ।

हंसः । ततश्चेदं विज्ञप्तः सौमित्रिणा रामभद्रः । आर्याय मे ।

नक्तंचरेन्द्रभगिनीसुकुमारनासा-

निर्मुक्तललवल्लिप्तशितैकधारः ।

उत्कण्ठते कठिनराक्षसकण्ठजानां

पानाय कर्दमसृजामसृजां कृपाणः ॥

इदमुक्तं च रामभद्रेण वत्सास्त्येतत् किन्तु प्रकृतिभीरुः
खल्वबलाजनस्तेन हि ज्ञानकीसनाथगर्भां पर्यशालामेव समु-
त्खातकरवालः पालयतु भवानयमहमचिरादित्यर्थाक्त एव
निशाचरचक्रं प्रति प्रचलितः संमिलितश्च ।

गङ्गा । सत्रासम् । अनन्तरं किञ्चित् ।

हंसः ।

अथाहूतस्तादृक्समरजयसंरम्भभस-

प्रसर्पद्गम्भीरध्वनिगरिमगर्जद्दृशदिशम् ।

मुहूर्त्तः सौमित्रिः ।

सरयूः । तत् किं रामेण ।

हंसः । नहिनहि ।

सरयूः । अयि देवि भागीरथि त्रायस्व मां नूनं निशाचर-
चक्रेणेति वदयति ।

* ततस्ततः ।

† हा धिक् हा धिक् । तत्र हि लङ्केश्वरभगिनी क्षणेन प्रमत्ता शुष्यणखा
नाम राक्षसी परिभमति ।

* ततस्ततः

हंसः ।

विपिनचरनक्तं चरचमू-

वधक्रीडाकिञ्चिन्मुकुलितरूपा रामधनुषा ॥

सरयूः । दिष्ट्या जीवितास्मि । सेयं प्रथमदर्शिततीव्रातपा
पीयूषवृष्टिः ।

यमुना । तदोतदो * ।

हंसः । ततः प्रमुदितमुनिजनशतसमुद्भूतसाधुवादश्रवणवि-
नोदेन कतिचिदहानि नयन्ति स्म ।

अथाविरासीत् कुरुविन्दलोचनो

द्रुमान्तरे विद्रुमशङ्खशोभितः ।

विभक्तमुक्तामयचित्रमण्डनो

मनोपहारी हरिणो हिरण्यमयः ॥

गङ्गा । स्वगतं । नूनमयमनर्थाङ्कुरः । प्रकाशं ततस्ततः ।

हंसः ।

भूवल्लीविजितमनोजवास्वाप-

श्चापश्रीजितयुवतीमनोरमभूः ।

सीतायास्तमनु ससार लोचनान्तः

कान्तश्च स्फुरदसितोत्पलाभिरामः ॥

ततः ।

आसातुरेण हरिणेन सहैव तेन

दूरं प्रयाति हृदये जनकात्मजायाः ।

सौमित्रिराश्रमपदात् कृतचापपाणि-

द्रोङ् निर्जगाम च विवेश च कोऽपि भित्तुः ॥

गङ्गा । ततस्ततः ।

हंसः । ततः ।

इतो बाणं रामः लिपति हरिणे मुक्तकरुणः

सचापः सौमित्रिः स्वजनमनुयाति द्रुतमितः ।

इतः सीताभिन्नामुपनयति भित्तोः करतले

त्रयं व्योम्नि प्रेङ्खन् युगपदहमालोकयमिदम् ॥

सरयूः । ततस्ततः ।

हंसः । ततः ।

कनकहरिणगात्रे बाणपातावलोका-

द्रिमुखहृदयवृत्तिर्लोचने संनिमील्य ।

कथयितुमयि चेदं रामवृत्तान्तजातं

शरयु तव तटान्तं तूर्णमेवावतीर्णः ॥

तदनुजानीत मां देव्यः सलिलावगाहनाय आन्तो ऽस्मि ।

तिष्ठः ।

* ततस्ततः ।

विहंरास्मिन् रमणीये शुचिप्रयसि स्मेरनीरुजे सरसि ।
पुरतरुणीचरणरणैर्मणिनूपुरकूजितोत्कुतुकः ॥

हंसः प्रणम्य निष्क्रान्तः ।

गङ्गा । सखि सरय्वनेन वृत्तान्तक्रमेण कातरं मे मनः ।

सरयूः । अलं कातरतया । नन्वनेन हि नूपुरोद्भेदेन स्मृतं
मया यत् किल वनगमनोद्यतां जानकीमिदमुक्तवती करक-
लितनूपुरद्वया पतिव्रतासीमन्तिनीरवमरुन्धती ।

अधिचरणममू चमूरुनेत्रे

मृदुरागितौ मणिनूपुरौ विधेहि ।

अहरपि विरहं न यन्महिम्ना

हरिणदृशः सह वल्लभैर्लभन्ते ॥

कृतवती च तथा जानकी ।

गङ्गा । इदानीं किमपि निर्वृतास्मि । सत्यवादिनी हि मे
सखी वसिष्ठगृहमेधिनी । तदागच्छतेमं वृत्तान्तं रघुकुलवत्स-
लाय सागराय निवेदयाम इति परिक्रामन्ति ।

गङ्गा । सविस्मयमहो प्रवाहवेगातिशयात् तत्तत्तणादेव
दूरमुपयाताः स्मो यदयमदूर एव गोदावरीसहचरः सागरः
किमपि समालपत्रालोक्यते कल्लोलनीकान्तः । ततः प्रविशति
गोदावरीसहचरः सागरः ।

सागरः । ततस्ततः ।

सरयूः । कथमिहापि किमपि वृत्तान्तशेषः प्रस्तूयते ।

यमुना । अवि णाम तं जेव्व हविस्सदि जं किर हंसेण
णावगमम् * ।

गोदावरी । ततः ।

रामेन्मुक्तैकबाणप्रणिहतहृदयः काञ्चनाङ्गः कुरङ्गः

सद्यो मारीचनामाऽजनि रजनिचरः सान्द्ररक्ताक्तवक्ताः ।

भित्तुः सोऽपि क्षणार्धं मणिवचितचलत्कुण्डलश्रेणि-
शोभावीचीखेलत्कुपोलस्फुरितदशशिराः कुम्भकर्णायज्ञोऽभूत् ॥

गङ्गा । हा हतास्मि । विमृश्याथवास्ति तत् मणिनूपुरद्वयम् ।

सागरः । अपि नाम मम वधूटिका स्पृष्टा निशाचरेण ।

गोदावरी । न स्पृष्टा ।

सागरः । कथमिव ।

गोदावरी । तथाहि ।

रजनिचरकरायस्पर्शसंपातविघ्नं

रचयितुमनुसूयाहस्तदत्ताङ्गरागाम् ।

बहलमनलपुञ्जः पिञ्जरज्वातिरुग्रत्

कुवलयदलशीतां संवृणोति स्म सीताम् ॥

सागरः । अहो अत्रिपव्यास्तपः प्रभावः ।

* अत्रि नाम तदेव भविष्यति यत् किल हंसेन नावगतम् ।

गोदावरी । ततो वरुणमन्त्रचिन्तनाहूतनूतनबलाहकाञ्च-
लनिचुलितपाणिरस्पृशदेव ।

हा राम हा रमण हा जगदेकवीर
हा नाथ हा रघुपते किमुपेक्षसे माम् ।
इत्थं विदेहतनयां मुहुरालपन्ती
मादाय राक्षसपतिर्नभसा जगाम ॥

सरयूः । अयि भागीरथि कथमस्मदभागधेयादरुन्धतीवा-
चोऽपि मृषा भविष्यन्ति ।

गङ्गा । नहिनहि ।

सागरः । सविपादं ततः ।

गोदावरी । ततः शैलशिखराधिवासिना विहङ्गराजेन ज-
ठायुना पन्यानमवरुध्येदमुक्तो राक्षसेन्द्रः ।

आः पापिन् पश्यतो मे रघुतिलकबधूं चोरवृत्त्यापहर्तुं
सीतां शीतांशुलेखामिव गिरिशशिरःशायिनीमुद्रतोऽसि ।
एष क्लित्वा शिरांसि प्रखरनखमुखैर्दीप्तचूडामणीनि *
त्वामद्याहं गरुत्मानुरगमिव सुधाकाङ्क्षिणं संहारामि ॥

गङ्गा । स एष नूपुरप्रसादः ।

सागरः । सहर्षं ततस्ततः ।

गोदावरी ।

नखैस्तदीयैः कुलिशात् कठोरै-
र्भिन्दद्विरङ्गानि निशाचरस्य ।
रथः स हेमाभरणो बभञ्जे
न जानकीलाभमनोरथोऽस्य ॥

सागरः । ततः ।

गोदावरी । ततश्च निशितनखनिस्त्रिंशतिर्घातभैरवे समर-
संभ्रमे संभ्रमकातरायां रावणैककरस्थितायां जानक्याम् ।

तस्याः कण्ठे किमपि नूपुर एक एव
क्रन्दन्निवातिकरुणं चरणात् पृथिव्याम् ।

गङ्गा । हा अधुना निराशाः स्मः ।

गोदावरी ।

आस्तिष्ठतिष्ठ निहतोऽसि खलेति जल्पन्
दूरात् जटायुरपि खड्गहतः पपात ॥

सागरः । हा वत्से जानक्यधुना नीतासि निशाचरेणेति
मूर्च्छति ।

गङ्गा । उपसृत्यांशुकान्तेन वीजयन्ती अये रघुकुलवत्सल
समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

सागरः । कथमिह गङ्गापि ।

गङ्गा । यमुनासरय्वौ च ।

* दीप्तचूडामणीभिरिति पाठस्त्वपपादः ।

सागरः । तन् मां मिलिताः सर्वा एव धारयतायमहं
हतोऽस्मि शोकस्रोतसा ।

गङ्गा । अलमतिकातरतया । यतः ।

प्रायो दुरन्तपर्यन्ताः संपदोऽपि दुरात्मनाम् ।

भवन्ति हि सुखोदका विपदोऽपि महात्मनाम् ॥

सरयूः । सखि गोदावरि अपि जानासि नूपुरवृत्तान्तम् ।

गोदावरि । अथ किं कथितमेव वनदेवतया । तमादाय
कोऽपि कपिः ऋष्यमूकसंमुखं गत इति ।

सागरः । रामभद्रस्य तु को वृत्तान्तः ।

गोदावरी । रामभद्रोऽपि सीताविरहविह्वलः सौमित्रिणा
धार्यमाणस्तामेव दिशं प्रतस्ये ।

नेपथ्ये । सखि कालिन्दि वर्धसे ।

यमुना । का उण इमाहं सूर्यसलाआविष्टाहं मह गहाहं
अलत्तत्रसेण सिञ्चदि * ।

प्रविश्य तुङ्गभद्रा । जयतुजयतु नदीनाथः ।

सागरः । कथं पुनर्वर्धते कालिन्दी ।

तुङ्गभद्रा । भ्रातुः सुग्रीवस्य चक्रवर्तिपदलाभेन ।

यमुना । दाणिं चन्दनचण्डातपलिम्पन्तपासजुअला व-
ट्टामि † ।

सागरः । कथं पुनर्वालिपालितापि कपिराज्यलक्ष्मीः सुग्रीव-
मनुसंक्रान्ता ।

तुङ्गभद्रा । कथमद्यापि वालिकया ।

सागरः । कथमिव ।

तुङ्गभद्रा । ननु नूपुरप्रदानविश्वासितेन रामचन्द्रेणात्मानं
सुग्रीवं च समर्पयता हनूमता तथा व्यवसितं यथा ।

सहेलं हत्वेनं हरिणमिव हैमं रघुपतिः

कपीनां साम्राज्ये प्रणतमभिषिञ्चन् रविसुतम् ।

अपि ध्वंसात् शत्रोर्नृपतिमपि चक्रे फलभुजा-

मपि प्रीतं चक्रे निजकुलगरिष्ठं दिनकरम् ॥

सागरः । ततः किं वृत्तम् ।

तुङ्गभद्रा । ततः सुग्रीवेणापि ।

परिष्णानां मालामिव ललितसौरभ्यरहिता-

मपि स्थानेस्थाने विचिनुत वधूटौ दिनमणेः ।

इति स्दनैवेत्ताः कुमुदनलनीलाङ्गदमुखा

हनूमत्संयुक्ता दिशिदिशि नियुक्ताः कपिभटाः ॥

सागरः । इदानीमुज्जीवितोऽस्मि ।

* का पुनरिमानि सूदीशलाकाविद्धानि मम नखान्यलत्तकरसेन
सिञ्चति ।

† इदानीं चन्दनचण्डातपलिम्पमानपार्श्वयुगला वत्तं ।

‡ पत्युरिति वा पाठः ।

गोदावरी । किं भवानेव नन्विदानीमखिलोऽपि जीवितो
जनः ।

सागरः । एवमेतत् । सकलजनमनःसाधारणी हि रामच-
न्द्रमाधुरी नन्विहैव पश्य ।

नेदीयसी हि सरयूस्तपनोद्भव्यं

भागीरथीयमुदयः सगरान् ममापि ।

इत्यन्वयाद्रघुकुले यदि पतपात-

स्तद् वत्सला किमपि वामपि चित्तवृत्तिः ॥

ऊर्ध्वमवलोक्य सविस्मयम् ।

वितासैर्दम्भोलेर्दलितगरुतः सर्वगिरयः

स चैको मैनाकः पयसि मम मग्ना निवसति ।

अये कोऽयं शैलः स्फुरदमितगव्यूतिमहिम्ना

हिमाद्रिर्विन्ध्यो वा लघुतरगतिलङ्घयति माम् ॥

तदागच्छत निरूपयामस्तावत् कोऽयमिति ॥ इति निष्का-
न्ताः सर्वे ॥

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

THE SĀHITYA-DARPAṆA, OR MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 184.)

TEXT.

No. 734. The Return (*parivṛttili*) is the exchange
of a thing for what is (1) equal, (2) lesser or (3) greater.

COMMENTARY.

a. For examples in their order :—

"The fawn-eyed lady gave a glance and took my
heart, whilst I gave my heart but got the fever of love."

Here, in the first half there is an exchange for the
like, and in the second half, for what is lesser.

b. "The old Jātāyuh, translated to heaven—wherefore
should we lament him now, who, at the price of a de-
crepit body, bought a fame lustrous like the light of
the moon?"

Here we have an exchange for what is greater.

TEXT.

No. 735. When with, or without a query, something
is affirmed for the denial, expressed or understood, of
something else similar to it, it is Special Mention (*pa-
rīśaṅkhyā*).

COMMENTARY.

a. For examples in their order :—

"What is a lasting ornament here below?—fame,
not a gem. What is to be practised?—good deed done
by the great, not a crime. What is an eye unobstruct-
ed?—the intellect not the corporal eye. And who is

there besides thee who knows to discriminate good and
evil?"

Here, a gem &c., which are to be rejected or denied
as an ornament &c., are mentioned.

b. "What is ever to be practised?—virtue; what is
to be earnestly sought?—the company of the good. Who
is to be meditated upon?—the Lord Vishṇu; what is
to be desired?—the supreme abode, or final beatitude."

Here what are to be rejected, viz., sin &c., are under-
stood. In these two examples, the declaration is pre-
ceded by a query.

c. When it is not preceded by a query, we have the
following examples :—

"Devotion to God not to mammon; addiction to
Scripture not to woman, the weapon of Love; regard
for fame not for the body are often found in the great."

d. "His strength was for the purpose of quelling the
fear of the oppressed, his great learning was for the sake
of honouring the learned—not the wealth alone but the
perfections too of that sovereign were for the sake of
others."

e. When founded upon a Paronomasia, it is peculiarly
striking; e. g. "When that king, the conqueror of the
world, was protecting the earth, the mixture of colours
(or classes—वर्ण) was in painting, the want of the string
(or merits—गुण) was in bows" &c.

TEXT.

No. 736. The Reply is when a question is inferred
from an answer; or, the questions being given, when
there is a number of answers, unlooked for.

COMMENTARY.

a. For example, the following verses of mine :—

"My mother-in-law has lost her sight, my husband is
gone far away and I am a solitary girl, how canst thou
stay here?" *

From this is understood a traveller having asked for
lodging.

b. "What is most odd?—the decree of destiny. What
is to be sought out?—a man appreciating merit. What
is the source of bliss?—a good wife. What is hard to
be won?—a wicked man."

This is distinct from the Special Mention, because,
here, other things of a similar nature are not intended
to be disowned, or denied the respective predicates.
Nor is the first case of the present figure the same with

* The author probably means to represent the girl as tempting the
traveller, as we infer from similar stanzas of such indirect import. The
strikingness of this example, if there is any in it, as well as of that given
in the *Kāvya-prakāśa*, rests upon the indirect way in which the speaker,
in either case, expresses his or her meaning, and is quite independent of
the inference on our part of a query or request previously made. I do
not see why it should be counted a figure at all. It is indeed strange
to find the author of the *Kāvya-prakāśa* admitting this figure of speech,
when he is unwilling to recognise such a figure as the Cause (*hetu*), that
comes under the English Metonymy, and perceives no strikingness in
such an example of it as 'The Spring, the joy of the *kokila*, has arrived.'

the Inference (§711), since that is recognized only when what is inferred and the ground of inference, or the reason, are both mentioned,—and here the query is not mentioned. Nor is it Poetical Reason (§710), for the reply is not the source of the question.*

TEXT.

No. 737. When according to the Maxim of the Stick and the Cake, a fact is concluded from another, it is held the Necessary Conclusion (*arthāpatti*).

COMMENTARY.

a. The Maxim of the Stick and the Cake is one by which, a truth or fact being given, another truth or fact comes in through a necessary connection; for example, it being admitted that a mouse has eaten up a portion of a stick, the fact of its having eaten the cake, connected therewith, comes in as a matter of course.

b. The figure has two varieties, inasmuch as from a fact connected with the subject-matter, there comes in one unconnected with it, or *vice versa*.

c. For examples in their order :—

“Lo! the Necklace rolls on the round breasts of the fawn-eyed ladies. When such is the condition even of the pearls, free (*muktā*) as they are called, of what consequence are we, the slaves of love?”

d. “Forsaking his native fortitude, he bewailed, with his voice choked by weeping. Even iron, heated to excess, becomes soft, why speak we then of mortals melting under affliction?”

e. In the present ornament, there is a peculiar strikingness when the Necessary Connection is founded upon a Paronomasia, as in the example “Lo! the Neklace,” &c. This figure is not identical with the Inference (§711.), since the Necessary Connection has not the nature of a mere Relation, established by experience.†

TEXT.

No. 738. The Alternative is an ingenious opposition of two things of equal probability.

COMMENTARY.

a. For example; “Bend ye your heads or your bows; make our authority or your bow-strings the ornaments of your ears, *i. e.* yield to our authority or draw your bows.”‡

Here the bending of the heads and that of the bows are opposed to each other, being respectively marks of peace

* The *Kāvya-prakāśa*, whom the present work literally follows here, has, as it seems to me, failed to elucidate the distinction between the two figures. The following is the proper explanation: In the Poetical Reason, an epithet, a clause or a whole sentence is used by the poet as implying a reason or ground for an assertion or representation made by himself; whilst in the present figure the whole of what has been said by the poet serves as a reason for the reader in inferring a query supposed by the poet. The difference from the inference too is not rightly marked.

† We have here the recognition of necessary, or intuitive, truths, as contradistinguished from those established by experience.

‡ So Satan exhorts the fallen angels—“Awake, arise, or be for ever fallen.”

and war, which it is impossible to resort to at the same time. And this opposition terminates in the having recourse to one of the alternatives. The facts are equally probable, inasmuch as the bending of the bows and that of the heads are alike looked for by the speaker, through a pride of prowess. The ingenuity of the speech consists in its implying a comparison; * so also in the sentence ‘Make our authority or your bow-strings the ornaments of your ears.’ Similarly in the sentence “May the eyes or the body of Vishnu effect (*kurutām*) the cure of your worldly distresses,” the ingenuity consists in the use of the Paronomasia in ‘*kurutām*’ which, in one voice, is singular, and in another, dual. In the sentence ‘Let wealth acquired be given away to a Divinity or a Brahmān, there is no ornament, because of the absence of ingenuity.

TEXT.

No. 739. The Conjunction is (1) when notwithstanding the existence of one cause sufficient to bring about an effect, there are represented others producing the same, according to the Maxim of the Threshing-floor and the Pigeons; or (2) when two qualities or actions, or a quality and an action are simultaneously produced.

COMMENTARY.

a. For example, take the following stanza of mine :—

“Thou wast, O gentle Zephyr, begotten by the Mountain of the Sandal; pre-eminient art thou in the world in mild complaisance (or southernness—*dākshinya*), and intimate art thou with the holy waters of Godāvarī—if thou, alas! even thou dost burn my whole frame like a fierce conflagration, what shall I say to the black *kokila*, savage and intoxicated as he is?”

Here, notwithstanding the existence of one cause, *viz.*, the circumstance of being begotten by the Mountain of the Sandal, for the effect of burning, other causes such as the circumstance of coming from the South &c., are mentioned. All these causes being good things (since they are a source of delight to all, excepting the separated lover), we have in the above example a Combination of Good Things. In the fourth line of the same stanza, wherein the bad things such as madness &c., are joined together, we have a Combination of Bad Things.

b. To exemplify the Combination of Good and Bad Things.

“The moon dimmed by the day, a lovely woman whose youth has departed, a lake bereft of its lotuses, a fair form with an unlettered tongue, a master devoted to Mammon, a good man in perpetual misery, a wicked person seated in the court of a king—these seven are sore afflictions to my heart.”

* The sentence is obscure and the scholiast’s interpretation of it is still more so.

With respect to this example, some say that there is here the Combination of Good and Bad Things, inasmuch as the moon &c., are good and a wicked man is bad. Others, however, declare the same characteristic to rest upon the circumstance of the moon being by nature fair, and the dimness, *with which it is associated*, being foul. For, *they contend justly*, the strikingness of the example rests upon this peculiar way of pointing to the impropriety of *such foul states as* dimness &c., coming upon such good things as the moon &c. Besides, all the seven being summed up as afflictions by the sentence—'These seven are sore afflictions to my heart,' the clause 'a wicked person seated in the court of a king' bears the character of a fault, because of its violating the uniformity of the representation (see Chap. VII § 575, bb), in each of the other instances the subject, *and not the predicate*, being a good person or thing.

c. In the present ornament, all the causes are jointly introduced just as pigeons alight together upon a threshing-floor; whilst in the figure Convenience, notwithstanding the existence of a cause sufficient for the production of an effect, another cause is represented as operating BY CHANCE.

d. "No sooner had thy eyes, youthful lady, become red than the face of thy beloved became gloomy; no sooner, fair friend, hadst thou bent down thy head than the fire of love blazed up in his heart."

Here, in the first half there is a simultaneity of Qualities, in the second, that of Actions.

e. When a Quality and Action are simultaneous, take the following example:—

"No sooner, king of kings, had thy eyes, those fair brethren to the white lily, become, on a sudden, dismal towards thy foemen, than the fierce glances of *fell* Adversity distinctly fell on their frames."

f. We also see this figure respecting one and the same subject; as in "He brandishes his sword and diffuses his glory."* It is not an instance of the Illuminator, (see § 696), since these varieties of the Conjunction implying the simultaneity of quality and action, are, as a rule, † founded upon a Hyperbole consisting in the inversion of the necessary sequence of a cause and an

* Caesar made himself the subject of this variety of the figure when he wrote "I came, I saw, I conquered;" which Shakespear has associated with the following humorous instance of his own, illustrating the figure in a series:—

"For your brother and my sister no sooner met, but they looked; no sooner looked, but they loved; no sooner loved, but they sighed; no sooner sighed, but they asked one another the reason; no sooner knew the reason, but they sought the remedy:" *As You Like It*, Act V, Scene II.

† Here in the original, instead of समुच्चयप्रकारानियमेन, as read in Roer's edition, read समुच्चयप्रकारा नियमेन, though my own MS. sanctions the former by inserting the mark § of a rejected श्र.

effect; whilst the Illuminator has not for its foundation a Hyperbole.

TEXT.

No. 740. The Convenience is when what is to be effected becomes easy through the accidental operation of another agency.

COMMENTARY.

a. For example:—

"As I was about to fall at her feet to quell her indignation, happily, for my good, rose the roar of the clouds."

TEXT.

No. 740 a. The Rivalry (*pratyanika*) is when somebody, unable to avenge himself on his enemy, is represented as doing harm to what has a connection with him, which only proves his superiority *

COMMENTARY.

a. 'His'—i. e. the enemy's.—For example the following couplet of mine:—

"She of the slender waist has vanquished my waist with hers"—so thinking, the lion breaks the protuberances of the elephant's head that resemble the jar-like breasts of the lady."

TEXT.

No. 741. When things to which a comparison is generally made are (1) themselves turned into objects of comparison, or (2) declared to be useless, it is termed the Converse (*pratipa*).

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

"The blue lotus, which was like thy eyes in loveliness, is *now* sunk in water" &c. (see § 710. a.)

b. "When there is that face, all discourse of the moon is closed; alas! for gold, when there is that radiance; if there are those eyes, the blue lotuses are lost; that smile existing, what is nectar; fie! to *proud* Cupid's bow, if there are those eye-brows—nay why talk we so much when it is true that the Maker's rule of creation is opposed to superfluities."

Here the radiance of the moon &c., being eclipsed by that of the face &c., the former are rendered useless.

TEXT.

No. 742. When the pre-eminence of an object, greatly excelling in some quality, being at first declared, another is compared to it, it too is termed the Converse."

COMMENTARY.

a. For example:—

"Be not proud, O destructive Poison, to think that thou art the chief of direful things. Are there not in this world the words of the wicked as malign as thyself?"

* Roer erringly blends this with the foregoing Commentary.

In the first line of the stanza, i. e. in 'the clause *Thou art the chief of direful things,*' the pre-eminence of the object is declared, *though in evilness*. When it is not declared, we have not this ornament; as in such a sentence as 'Like Brahmá speaks the Bráhmañ.'
 TEXT.

No. 744. The Lost (*militu*) is when something is spoken of as concealed in another of a like quality.

COMMENTARY.

a. The thing of a like quality may be either inherent or borrowed.

b. For examples in their order :—

"Saraswatí saw not the mark on Vishnu's bosom of the musk that had perfumed Lakshmi's (her rival's) breasts—lost as it was in his lustre that shone like the dark-blue lotus."

Here, the dark-blue lustre is inherent in the person of the Divinity.

c. "In that city the faces of fair women, reddened, as they ever were, with the ray of the ruby ear-ring, excited no mistrust, even when glowing in anger, in the hearts of the youthful lovers."

Here, the redness of the ruby ear-ring is borrowed in the face.*

TEXT.

No. 745. The Sameness is when something in question is spoken of as having become identical with, or undistinguishable from, something else, through a likeness of properties.

COMMENTARY.

a. For example :—

"Fair women resorting to their beloved, went securely, undistinguished in the moon-light—their tresses covered with jasmynes and their bodies anointed with bright sandal."

b. In the Lost we have the eclipse of an object of an inferior quality by one of a superior quality; whilst in the present figure there is an absence of discrimination on account of both the objects possessing like properties.

TEXT.

No. 746. The Borrower (*tadguna*) is when an object is represented as quitting its own quality and assuming an excellent one.

COMMENTARY.

a. For example :—

"He spoke and the gleams of his radiant teeth whitened those honey-lickers—the black-bees—that hovered round that blooming lotus disguised as his face."

In the Lost, something in question is covered over by another, whilst in this figure, the quality of another is recognized as superinduced upon it.

TEXT.

No. 747. The Non-borrower is when something (in question) does not assume the quality of another, though there is a reason for it.

COMMENTARY.

a. For example :—

"How is it alas! that, seated in my heart glowing with ardent love, thou, though white with goodness, dost not reflect the glow?"*

b. Or for example :—

"White are the waters of Gangá and black are those of Yamuná—dipping in both, O royal swan, thy whiteness is the same—it increases not, nor does it decrease."

In the former *ex imple*, the beloved person, spoken of as 'white with goodness,' does not glow † *with answering love*, though it is proper that he should do so, having come in contact with an excessively glowing heart. ‡ In the latter example, though there is an Indirect description (see §706), *and the swan, therefore, absolutely speaking, is not the proper subject of the description*, yet it is a thing in question, in comparison with Gangá and Yamuná, *which are still more remote from the real subject, viz., a person of a steady character*. § The swan, in spite of its contact with Gangá and Yamuná, takes not the colour of either.

c. This figure is distinct from the Peculiar Allegation (see §717), being founded upon the peculiarly striking circumstance of not assuming a quality, *or colour*; and it is different from the Incongruity (§720), because a distinct colour is not said to be produced.

TEXT.

No. 748. When a delicate circumstance, indicated by (1) some appearance or (2) gesture, is intimated by any hint, it is termed the Subtle (*sūkshma*).

COMMENTARY.

a. 'Delicate'—i. e. not to be understood by one of a dull apprehension.

b. Of the two cases, that of Appearance; as :—

"Some female friend, observing the saffron ointment on the lady's neck divided by the continuous flow of heat-drops oozing from her face, drew, with a smile, the figure of a sword in her hand to intimate her masculinity."

* This is not a literal rendering of the original stanza, in which the figure rests upon the use of the word *rāga* which means both 'love' and 'redness.'

† Lit. Does not become red or affectionate.

‡ Lit. Excessively red or affectionate heart.

§ This remark is with reference to the qualification, bracketed in the translation of the Text, which our author intends to be supplied from Text No. 745. The qualification however seems needless and is virtually annulled by the first example of the present figure given in the *Kāvya-pratāsa*. Our author indeed modifies the example (see §a) to reconcile it to the qualification, though he forgot it while illustrating the foregoing figure, for the black-bees there spoken of are certainly not things in question.

Here the masculine action of a woman, indicated by the division of the saffron, is intimated by another, by drawing in her hand the figure of a sword, which is the token of a man.

c. The case of Gesture ; as :—

"Perceiving that her lover had his mind *anxious* about the time of assignation, the quick-witted dame closed the lotus-flower with which she was playing—whilst her laughing eye conveyed to it the import."

Here, the time of meeting which the lover inquired for by straining his eye-brows &c., is intimated by the close of the lotus which takes place at night.

TEXT.

No. 749. The Dissembler (*vyājokti*) is the artful concealment of a thing, though discovered.

COMMENTARY.

a. For example :—

"May Śiva preserve you!—that Deity who—as the Mountain-king joined his daughter's hand with his, in wedlock—thrilled by the touch and troubled by the distraction of his attention from the various ceremonials of marriage, cried out 'Oh! how cold are the hands of the Mountain of Snow,' and was beheld with a smile by the troops of the Divine Mothers standing in a circle in the inner apartment of Himālaya."

b. It is not the first Concealment (see § 683), as the object is not mentioned by the person who conceals it. Its difference from the second Concealment has been shown on the occasion of speaking of that ornament.

TEXT.

No. 750. The Description of Nature (*swabhāvokti*) is the description of such peculiar action or appearance of an object as is not easily perceived.

COMMENTARY.

a. 'Not easily perceived'—i. e. perceived by the poet alone.—'An object'—such as a boy or the like.—'Peculiar action or appearance'—i. e. such as characteristically belong to the object.

b. Take the following example of mine :—

"Lo! the angry hyena, with red and swollen eyes, scaring away the animals all around with his howling roar, traverses from forest to forest—behold, he lashes the earth repeatedly with his tail, rests upon it for a moment with his hind feet, then on a sudden shrinking into himself, he springs with fierce velocity in the air."

TEXT.

No. 751. When (1) a wonderful object, * or (2) something past or future, is represented as if it were present, it is termed the Vision (*bhāvika*).

* This variety is not recognized in the *Kāvya-prakāśa*, being our author's own invention, and an unreasonable one too, for it is either included in the second variety or has no meaning at all.

COMMENTARY.

a. For example :—

"Victorious is that prince of ascetics—Agastya of the mighty soul—who, in the hollow of one of his hands, saw the divine Fish and Tortoise (incarnations of Vishnu), as he drank up the ocean in one handful of water."

b. Or for example :—

"*Methinks* I see thy eyes with the black collyrium that was there ; I *seem* to perceive thy form with that profusion of ornaments that is yet to adorn it."

c. This figure is not one with the Merit named Perspectivity (see Chap. VII. 611), for the latter does not cause a thing past or future* to seem as if it were present. Nor is it the Marvellous flavour (see Chap. III § 37), for it occasions no wonder. † Nor is it the ornament of Hyperbole, because it implies no introsusception (see § 693). Nor is it the Mistaker, for what is past or future is mentioned as past or future. Nor is it the Description of Nature, for this consists in a faithful representation of the nice characteristics of a natural object, whilst the present figure rests upon the peculiarly remarkable circumstance of an object (*really past or future*) seeming to be present. If, however, in the description of the nature of an object, the above peculiarity does occur, then there is a Commixture of the two figures.

d. "Who is he that, without an umbrella, seems as if he were surrounded with white umbrellas ; who is he that, without a *chāmra*, is ever fanned with the *chāmra* of flickering graces ?"

There is not the present figure in the above example, inasmuch as what appears in itself to be present is here described. As the figure in question consists in *an object's* seeming to be present THROUGH the description, ‡ it has its proper place there where something not actually seeming to be present is so represented ; as in the example '*Methinks* I see thy eyes with the black collyrium that was there' &c.

TEXT.

No. 752. The description of super-mundane prosperity is termed the Exalted, or an action of one that is great, *represented* collaterally to the subject in hand.

* 'Or a wonderful object'—adds the Commentator.

† Read अद्भुतत्वात् for हेतुत्वात् in Rör's edition of the text. It seems odd to speak of the representation of a wonderful object causing no wonder.

‡ Cancel, here the stop (i) after स्वरूपत्वात् in Rör's edition of the text. The translation is according to the reading of my MS. viz. यत् पुनरप्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं &c. which, though the word पुनः seems superfluous, cannot but be preferred to Rör's reading, viz. यत् पुनः प्रत्यक्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं &c., which is simply unintelligible, and makes a distinction without a difference. The commentator seems indeed to support it and tells hard to make out a sense, but to no purpose.

COMMENTARY.

a. For examples in their order:—

"There, the pleasure-gardens are fed by the waters oozing from the roofs of the lunar stone (*śaśāṅkopula*) by the fall of moon-light—roofs that leave the sphere of the clouds beneath."

b. "Used to the slumber of blessedness after the consummation of a cosmic cycle, the Lord sleeps here (on the ocean), having destroyed the worlds—hymned by the First Maker (*Brahmā*) seated on the lotus that has risen from His navel."

TEXT.

No. 753. When (1) a Flavour (chap. III, §32), or (2) an Incomplete Flavour (chap. III, §245), or (3) Semblances thereof (§247), or (4) the Quelling of a sentiment (§249. a) are reduced to a subordinate condition, then they become Ornaments and are respectively termed the Impassioned (*ras w it*), the Lovely (*preyah*), the Impetuous (*ūrjaswi*) and the Allayment (*samāhita*)*

COMMENTARY.

a. 'Semblances thereof'—i. e. the semblance of Flavour and Incomplete Flavour. Of these *four kinds of embellishment*, the *Rasavat* (Impassioned) is so called from the association of *rasa*, Flavour, or passion.

b. For example—"This is that hand" &c. (see §266. b.) Here, the erotic is subordinate to the pathetic. So also of other Flavours.

c. The *Preyah* (Lovely) is so named from being loved by the best of critics. For example, the following stanza of mine:

"With eyes half-closed, in which the eye-balls were languid and motionless, with her soft creeper-like arms gently loosened as they clasped my neck, with her round cheeks suffused with heat-drops—that fair one as I remember ever and anon, my heart obtains no tranquillity."

Here 'Love in union' (see chap III, §225) is subordinate to the sentiment named Reminiscence or Recollection (§190), and this again to 'love in separation' (§212.)

d. The *Ūrjaswi* (Impetuous) is so designated from its implying *ūrjas* or impetuosity, in doing an improper deed. For example:—

"The savages of the forests, now betaking themselves to all the charming arts—singing, dancing &c.—enjoy thy foemen's ladies, having abandoned their own consorts."

Here the Semblance of the Erotic is subordinate to the sentiment of Love having a king for its object. So of the Semblance of an Incomplete Flavour.

* These four figures have quite different definitions in the *Kāvyā-darśa* of Dandin and the *śaṅkhita* there is what our author has denominated *samāhita*. The *Kāvyā-prakāśa* does not recognize these ornaments nor the succeeding three.

e. 'Allayment' denotes 'giving up', or rather, 'quelling.'—For example:—

"That pride of thy foemen which perpetually manifested itself in continuous blandishments of the sword, in frowns, in threats and in shouts of defiance, is gone in a moment—we know not where—at the very sight of thee." *

Here the quelling of the sentiment named Pride is subordinate to the sentiment of Love having for its object a king.

TEXT.

No. 754. And when there is an 'excitement' of a sentiment and a 'conjunction' and a 'commixture' of sentiments (see chap. III §249) in a subordinate condition, they are entitled the same.

COMMENTARY.

a. 'Entitled the same' i. e. the ornaments are named the Excitement of a Sentiment, the Conjunction of Sentiments, and the Commixture of Sentiments. For examples in their order:—

b. "Busy as they were in their carousal in company of their friends, those foemen of thine were reduced to a miserable condition, having somehow heard thy name."

Here Terror &c., the *sentiments excited*, are subordinate to the sentiment of Love having a king for its object.

c. "Longing for union with him who was her lord in her former birth, but modestly seated by the side of her female friend—may Pārvatī ever preserve us!"

Here the conjunction of Longing and Modesty is subordinate to the sentiment of Love having a divinity for its object.

d. "'O we may be seen. Move off thou wicked man. Why am I in a hurry? Nay I am a maiden. Do thou give me the support of thy arm. Alas! alas! for this transgression of the bounds of modesty. Where dost thou go?'—thus—bearing fruits and tender leaves upon which she lives—the daughter of thy foeman now abiding in a forest, speaks to somebody, O thou victorious monarch of the earth."

Here the Commixture of Apprehension, Resentment, † Equanimity, Recollection, Weariness, Dépression, Awakening‡ and Longing is subordinate to the sentiment of Love having a king for its object.

* Read तवेक्ष्ये क्षणात् for तवेक्ष्येक्षणात् in Roer's edition of the text.

† असूया. in the original, which means 'envy' or 'malice' (see §196), but असूय ('resentment' or 'indignation') incomprehensively rendered by Dr. Ballantyne into 'impatience of opposition' (see §184), is evidently the sentiment described here.

‡ The Commentator observes, with reference to the example, that excessive fatigue had brought a transient slumber on the maiden who, waking, regrets that she had passed beyond the bounds of feminine modesty by leaning upon the arm of a man.

With respect to these ornaments, viz. the *Impassioned &c.* some people say—'What subserve Flavour &c. by means of embellishing the form of sense or sound are alone ornaments. But Flavour &c., being what are subserved by sense and sound, they cannot properly be ornaments.' Others however affirm that the designation of Ornament given to such representations, merely because of their subserving Flavour &c., is tropical and is to be assented to, in compliance with ancient custom. Others assert that, strictly speaking, an ornament, such as a Metaphor or the like, is what simply subserves Flavour &c., and the circumstance of its embellishing the sense &c. is of no importance, being analogous to the nipple attached to the neck of a she-goat, *which serves no end*. But those who have thoroughly considered the matter are of opinion that a Flavour or the like which has become subordinate and which is itself subserved by word and sense that suggest it, properly obtains the denomination of Ornament, subserving, as it does, the Flavour or the like that is principal, through embellishing the words and the sense that suggest the latter. In the Modal Metaphor (see §703), it is the behaviour merely of a lover or the like that constitutes the ornament, not the Relish that is derivable from the representation, because, being itself ultimate, it wants the said condition of assisting a principal Flavour through ornamenting the words and sense suggestive thereof. Hence it is that the author of the 'Dhwani' has declared—'In that piece of poetry where a Flavour or the like is subordinate to another Flavour or a sense that is principal, the former Flavour or the like, is, in my opinion, an Ornament.' If the character of an ornament should be constituted by the circumstance of merely subserving the Flavour or the like, then it might be claimed even by plain or direct expressions or ideas, and there are such capable of exciting poetical relish. Similarly is refuted the opinion of those that affirm that the ornaments Impassioned &c. are, when the Flavour or the like is principal, and that when it is subordinate there is the second ornament named Exalted.

TEXT.

No. 755. If any of these very ornaments (*that we have treated of in this chapter*) are united together, then there arise two distinct ornaments, viz. the Conjunction and the Commixture.

COMMENTARY.

a. As material ornaments, when united together, obtain a distinct beauty, and are consequently counted as one distinct ornament, so the poetical embellishments that have been defined, when united together, become distinct ornaments and are designated the Conjunction and the Commixture. Of these—

TEXT.

No. 756. The existence of these independently of each other is termed the Conjunction.

COMMENTARY.

a. 'Of these' i. e. of ornaments of word and those of sense.—For example :—

देवः पायादपायात्तः स्मेरन्दोवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिःसूदनः ॥

(May Kāṁsa's Destroyer—the Deity of the smiling lotus-eyes—preserve us from destruction—the Glorious Sun in annihilating the darkness of the world.)

We have a Rhyme in *pāyādapāyāt* and an Alliteration in the line beginning *saṁsāra*; so there is the Conjunction of two ornaments of word. In the second quarter of the verse, viz. 'the Deity of the smiling lotus-eyes' there is a Simile and in the second half, a Metaphor; thus we have the Conjunction of two ornaments of sense. Both these Conjunctions residing in the same verse, we have here the distinct ornament of the Conjunction of the ornaments of word and sense.

(To be continued.)

Now ready.

A TRILINGUAL DICTIONARY; being a comprehensive Lexicon in ENGLISH, URDÚ and HINDÍ, exhibiting the syllabication, pronunciation, and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman character, by Mathurá Prasāda Miśra, Second Master Queen's College, Benares.

"After a thorough examination of Mathurá Prasād's Dictionary, I consider it to be a remarkable advance on any work of the same kind that has preceded it. Covering as it does, and very adequately, the ground of two leading Indian languages, it may be regarded as one of the most valuable linguistic helps to the Indian official that has appeared for many years; and it is, of course, equally valuable to the Indian Student of English." Dr. Hall.

May be procured direct from us, by Book post: from any bookseller in Calcutta, Madras, or Bombay; or from Messrs. Trübner & Co., London.—Price Rs. 16.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: all letters on business, to the Proprietors, Messrs. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be inserted at four annas per line.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीचवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 23.

Benares April 1st, 1868.

Vol. II.

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिण्या भूमिका ॥

अविताभावदाप्यत्यमपत्नीकृतविष्टपम् ।

वाचाप्रगोचरं वस्तु निस्तुलं भूतये ऽस्तु नः ॥

इह खलु संसारसागरे रत्नभूतानाममीपां भूतानां सावय-
वत्वतः कार्यत्ववतामस्मदाद्यल्पज्ञाकर्तृकत्ववतां च सकललो-
कविलक्षणैश्वर्यवान् कश्चन कर्त्ता ऽस्तीत्यत्र बहूनामविवादः ।
तत्रैतावान् विशेषोयत् कैश्चित् कौस्तुभभूषितवत्समिन्दिरया
सेव्यमानं नारायणपदव्यवह्रियमाणं लीलाविग्रहं दधानएव
सोऽन्ये ब्रह्मेन्द्रादयः सर्वे तस्य नियोज्यादिति मन्यन्ते, परे तु
जटाजूटलसद्गाङ्गशोभिषेखरोऽम्बिकेशोभगवान् महेश्वरपव
सोऽन्ये सर्वे तच्चियन्तणीयादिति मन्यन्ते, अन्ये चान्यदेव
शक्त्यादिकम् । तेषु च प्रथमे माध्वरामानुजीयसाङ्कर्षणपञ्च-
रात्रादिविविधमतमवलम्बमानाः सर्वे वैष्णवादिति प्रसिद्धा-
न्ति, द्वितीयाश्च शैवरसेश्वरपाशुपतप्रत्यभिज्ञाप्रभृतिसिद्धान्ता-
ननुसरन्तोमाहेश्वरादिति गीयन्ते, अन्ये च शाक्ताः सैरा
इत्यादि, । तत्र माध्वरामानुजीयादिसिद्धान्तयन्यानां बहूना-
मुपलम्भेऽपि शैवादिमाहेश्वरसिद्धान्तप्रतिपादकप्रौढनिबन्धा-
नामेषु दिवसेष्वत्यन्तं विरलप्रचारतया केवलं सर्वदर्शनसङ्ग-
हस्यतस्यांशिकतदुपपादनस्यैवोपलम्भेन तत्सिद्धान्तनिबन्धानां
बलवती दिदृक्षा विशेषतश्च प्रत्यभिज्ञाख्यातमेतत्प्रमतांपया-
दकनिबन्धस्य ममासीत् । अद्यत्वे च मत्परममित्रश्रीयुतप्रज-
दादासमित्रमहाशयैः स्वीयेन केन चित् सुहृदा काशीरदेशे
महता प्रयत्नेनासादितश्रीश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनीनामक-

प्रत्यभिज्ञासिद्धान्तोपपादकपरमप्राचीननिबन्धरत्नपुस्तकं प्राप्य
महं दत्तं, तच्च चन्द्रमसमिवाहं चकोरद्वोपलभ्यात्यन्तं प्रीतः
स्वमत्यनुसारेण भूयोविमृश्य काचित्कमलग्नमंशं श्री ६ मदुरा-
जारामशास्त्रिचरणेभ्योऽवगम्य संशोध्य विषमस्थलानि चास्य
यन्यस्यातिसंक्षेपतोविवृत्यैतत्पत्रद्वारा प्रकाशयितुमुत्सहे ।
प्रीयतां च तेन भगवान् महेश्वरइति सविनयं प्रार्थये ।

एतच्चिबन्धव्याख्येयसूत्ररूपश्लोकानां रचयिता श्रीमदुदया-
करपुत्रः श्रीसोमानन्दनाथशिष्यः श्रीमानुत्पलदेवः । व्याख्याता
च तत्प्रशिष्यः श्रीलक्ष्मणगुप्तशिष्यः श्रीमानभिनवगुप्ताचार्य-
इत्येतद्वन्यस्याद्यन्तपद्येभ्यः स्पष्टमवसीयते । सर्वदर्शनसङ्गहे
माधवाचार्याअपि प्रत्यभिज्ञामतोपपादनावसरएतद्वन्यस्यानेव
कतिपयान् सूत्ररूपश्लोकानुपन्यस्यैतद्वन्यानुसारेणैव तान् व्या-
ख्यन्, स्यानेस्याने चाभिनवगुप्ताचार्यस्य नामापि व्यलिवन्,
तेन चास्य निबन्धस्य परमप्राचीनता स्फुटमवधार्यते ।

अस्य च त्रीणि प्रकरणानि "ज्ञानाधिकारः, क्रियाधिकारः,
आगमाधिकारः, श्चेति । तत्र प्रथमे ऽष्टाववान्तरप्रकरणानि, तेषां
चाह्निकपदेन व्यवहाराद् भगवतोत्पलदेवेनाष्टाभिर्दिवसैस्ता-
वन्ति सूत्राणि निर्मितानीति गम्यते । तत्र प्रथमाह्निके प्रमानुः
सर्वज्ञ्यादिनिरूपणलक्षणउपोद्घातः । द्वितीये न सिद्धाति
स्थिरआत्मा नापि तस्य ज्ञातृत्वलक्षणमैश्वर्यमिति पूर्वपक्षः ।
तृतीये प्रमायाः स्वसंवेदनत्वव्यवस्थापनादिपुरःसरं पूर्वपक्षनि-
राकृतिः । चतुर्थे स्मृतिशक्तिनिरूपणम् । पञ्चमे ज्ञानशक्तिनि-
रूपणम् । षष्ठेऽपोहशक्तिनिरूपणम् । सप्तमे स्मृत्यादि-
शक्तिव्यवस्थाश्रयोज्ञाद्वयवृत्तः स्वच्छन्दोमहेश्वरोव्यवस्थापितः ।
अष्टमे तस्य स्वातन्त्र्यरूपमाहेश्वर्यस्योपपादनम् ॥ द्वितीये

चाङ्गिऋचतुष्टयात्मके क्रियाधिकारे क्रियाशक्तिर्निरूप्यते ॥
तृतीये चागमाधिकारे त्रिभिर्चाङ्गिकैः शिवादिधरणीपर्यन्तवि-
श्वनिरूपणमिति शम् ॥

काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्
सांख्यशास्त्रालशास्त्री

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी ॥

—ॐ—

निराशंसात् * पूर्णादहमिति पुरा भासयति यद्
† द्विशाखांमाशास्ते तदनु च विभङ्गं निजकलाम् ।

स्वरूपा ‡ दुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुष-
स्तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्यात्म निखिलम् ॥

श्रीत्रैयम्बकसदृशमध्य § मुक्तामयस्थितेः ।

श्रीसोमानन्दनाथस्य विज्ञानप्रतिबिम्बकम् ॥

अनुत्तरानन्यसाक्षिपुमर्थोपायमध्यधात् ।

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाख्यं ॥ यः शास्त्रं यत् सुनिर्मलम् ॥

तत्प्रशिष्यः करोम्येतां तत्सूत्रविवृतिं लघुम् ।

बुद्ध्या ऽभिनवगुप्ते ऽहं श्रीमल्लक्षणगुप्तः ॥

वृत्त्या तात्पर्यं टीकया तद्विचारः

सूत्रेष्वेतेषु ¶ यन्यकारेण ** दृढम् ।

तस्मात् सूत्रार्थं मन्दबुद्धीन् प्रतीत्यं

सम्यग् व्याख्यास्ये प्रत्यभिज्ञाविविक्त्यै ॥

सर्वत्रात्ममतौ यद्वा कुत्रापि सुमहाधियि ।

न वा ऽन्यत्रापि तु स्वात्मन्येषा स्यादुपकारिणी ॥

यन्यकारोऽपरोक्षात्मदृष्टशक्तिकां परमेश्वरतन्मयतां परत्र
संचिह्नमयिषुः स्वतादात्म्यसमर्पणपूर्वमविघ्नेन तत्सम्यग्मतिं म-
न्यमानः परमेश्वरोत्कर्षप्रहृतापरामर्शेशतया परमेश्वरतादा-
त्म्ययोग्यताऽऽपादनबुद्ध्या प्रयोजनमासूत्रयति ।

* पूर्णत्वं चानन्यापेक्षा । इदं चाहमित्याभासहेतुव्यञ्जकं स्वरूपविशे-
षणम् । विषयान्तरानवभासविशिष्टो य आत्मप्रकाश आत्ममात्रविश्रम इति
व्यवहियमाणः स एवाहमित्याभासः ।

† क्रमेण सदाशिवभट्टारकेश्वरभट्टारकाख्यदेवताद्वयाधिष्ठेयं यदहमि-
तोदमिति च शाखासदृशाभासद्वयं तद्योगिनीम् ।

‡ सृष्टिस्थितिसंहाराः ॥ आगमाधिकारावगमेन स्ववगम एतच्छ्लोकार्थः ॥

§ मुक्तामयी स्थितिर्यस्येत्यर्थः । प्राचुर्यं मयद् । यद्वा मुक्ता आमया
रागद्वेषप्रभृतयो यया यस्यां वा तादृशी स्थितिर्यस्येत्यर्थः ।

¶ उत्पन्नदेवः ।

¶ उत्पन्नदेवेन ।

** दृढीकृतम् । सन्दर्भशुद्धोपनिबद्धम् ।

(१) कथं चिदासाद्य महेश्वरस्य

दास्यं जनस्याप्युपकारमिच्छन् ।

समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं

तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि ॥

इह परमेश्वरं प्रति येयं कायवाङ्मनसां तदेकविषयतानियो-
जनालक्षणा प्रहृता सा नमस्कारस्यार्थः । सा च तथा कर्तुं मु-
चिता प्रामाणिकस्य भवति, यदि सर्वतो नमस्कारणीयस्यात्कर्षे
पश्ये, अन्यथा युक्तिमपरामृशतोऽपरमार्थरूपे ऽपि नमस्कारोद्वा-
तस्य सांसारिकपशुजनमध्यपातित्वमेव । यथोक्तम् ।

न विदन्ति परं देवं विद्यारागेण रञ्जिताः ।

इति । * तावति मायीयाशुद्रविद्यारागकलासञ्चार्य-
माणस्य पशुत्वमेव । † इतरापेक्षया तु कतिपयाध्वात्तीर्णतया
समुत्कर्षोऽपि स्यात् । तदुक्तम् ।

कस्य नाम करणैरङ्गिभिः

पश्यतस्तत्र विभूतिमत्तताम् ।

विश्रमादवरतोऽपि जायते

त्वां व्युदस्य वरद स्तुतिस्पृहा ॥

इति श्रीमद्विद्यापतिना । एतच्छागमकाण्डे निरूपयि-
ष्यामः । तस्मान्निखिलोत्कर्षपरामर्शनमपि तत्र स्वीकार्यम् ।
“यद्यप्यायातदृष्टेश्वरशक्तिपातस्य स्वयमेवेयमियती परमशि-
वभूमिरभ्येति हृदयगोचरं, न त्वत्र स्वात्मीयः पुरुषकारः को-
ऽपि निर्वहति, सर्वस्य तस्य मायामयत्वेनान्यतमसप्रत्यक्षा-
मायीयं शुद्रप्रकाशं स्वप्रतिद्वन्द्वनं प्रत्युपायताऽनुपपत्तेः
तथापि तदेव तथाविधं रूपं ‡ प्रख्यापाख्याक्रमेण स्वात्मपराव-
भासविषयभावजिगमिषया निःशेषोत्कर्षविशेषाभिधायिजय-
त्यादिशब्दानुबन्धेन परामर्शनीयमिति नमस्कारे जयत्यर्थं
आक्षेप्यः । जयपदोदीरणे ऽपि तादृशि समुत्कर्षातिशयशा-
लिनि स्वात्मानमप्रह्वीकुर्वणस्य तटस्थस्य परमनात्मोपकारि-
त्वमिति समुत्कर्षविशेषाक्षिप्येव नमस्कारोऽवश्यमभ्यन्तरी-
कार्यः इत्यनया युक्त्या जयनमस्कारैकतरप्रक्रमे ऽन्यतरस्यार्था-
क्षिप्यता ऽवश्यमङ्गीकर्तव्या । वन्दननमनस्मरणप्रधानप्रभृती-
नामपि नमस्कारजयत्यर्थमात्रपरमार्थत्वादियमेव वर्तनी ।
अत्र पुनर्यन्यकृता तादृक्प्रक्रम आश्रितोयत्र द्वयमपीदं स्व-
शब्दपरामृष्टमेव । एतच्च पदार्थव्याख्यानावसर एव प्रकटी-
भविष्यति । स्वशब्दपरामर्शश्च सर्वजनहितत्वाद्युक्तियुक्तः ।

* पुरुषतत्त्वपर्यन्ते ।

† महत्तत्त्वाद्यात्मत्वेनाभिमन्यमानापेक्षया ।

‡ स्वात्मसमवेतार्थप्रतिपत्तिहेतुः शब्दप्रतीतिः प्रख्या । परबोधोपयो-
गिशब्दप्रयोग उपाख्या ।

सहि सर्वस्यैव भटिति हृदयंगमः । अर्थात्तत्तु कति चि-
देव प्रति । स्वप्रतिभोदितत्वात्तत्त्वार्थसम्भवाद्वात्तत्त्वार्थम-
शून्यस्य च प्रकाशस्याप्रकाशकल्पत्वात् । एतच्चाये स्फुटीभ-
विष्यति । तदनेनाभिप्रायेण प्रसिद्धजननमःप्रभृतिशब्द*श-
य्यानाश्लेषेणमां सरणिमनुसरति स्म प्रत्यकारः । इह यद्यत्-
किं चन स्फुरति तत्तदुच्यमाणेश्वररूपस्वात्मप्रथामात्रम् । त-
त्रतूपायोपेयभावप्रभृतिः कार्यकारणभावेऽपि यथाप्रकाशं पर-
मार्थभूतएव, प्रकाशमानस्यानपह्नवनीयत्वात् । यदाह भट्ट-
दिवाकरवत्सा विवेकाज्जने ।

प्रकाशश्चैव भावानाम्

इत्यादि

न शापोक्त्या विलीयते

इत्यन्तम् । तत्र तु कार्यकारणभावेऽपि क्वचित् परिपूर्ण-
स्वातन्त्र्यलक्षणमाहेश्वर्यनान्तरीयकताक्रोडीकृतानन्तशक्तिचक्र-
बुद्धिभावभावितप्रधानत्ववधानं चकास्ति सतु मायो-
यत्वेन व्यवस्थापयिष्यते । जडचेतनाद्यवान्तरभेदशतसम्भिन्न-
श्चासौ तत्कृतश्च सर्वोऽयं निष्पाद्यनिष्पादकभावजाप्यजाप-
कभावभावभासोलोकव्यवहाररूपः । यत्र तु शुद्धस्वात्मप्रथा-
त्मकानुत्तरशक्तिशाले निरर्गलस्वात्मप्रकाशएव मायीयप्रथा-
न्तरव्यवधानबन्धोनिबन्धनं तत्र तस्यैव भगवतः कारणत्वम् ।
एष चानुग्रहलक्षणोऽन्त्यः पञ्चमः परमेश्वरः । कृत्यविशेषः
परमपुरुषार्थप्रापकस्तत्रिबन्धनत्वात्परमार्थमोक्षस्य । अन्यत्र-
त्योह्यपवर्गः कुतश्चिन्मुक्तिर्न सर्वत इति निःश्रेयसाभास इति
वक्ष्यामः । सचायं द्वितीयः कार्यकारणभावे लौकिकान्वय-
व्यतिरेकसिद्धप्रसिद्धकार्यकारणभाववित्तलणत्वात् स्फुटेन रूपे-
णासंचेत्यमानः कादाचित्कवस्तुमद्भावाऽवभासोन्नीयमानपर-
मार्थोऽतिदुर्घटकारिस्त्वलक्षणेऽर्थविजृम्भाभावितादुतभावः प्र-
थमकोटिसम्भावनाशून्यः । कालिकाकारस्वप्रकाशावरणनिराक-
रणमनोरथशतदुष्ट्यापदत्येवंप्रकारस्यमा द्योतकनिपातसहितेन
निरूपितः ।

कथञ्चिदिति । केन चिच्च प्रकारेण परमेश्वराभिन्नगुरु-
दरणसमाराधनेन परमेश्वरघटितेनैव । यथोक्तम् ।

सम्बन्धोऽतीवदुर्घटः ।

इति । आसाद्वेति । आसमन्तात् परिपूर्णरूपतया साद-
यित्वा स्वात्मोपभोगयोग्यतां निरर्गलां गमयित्वा । इयता वि-
दितवेद्यत्वेन परार्थे शास्त्रकारणेऽधिकारोदर्शितः । अन्यथा

तु प्रतारकतामात्रमेव स्यात् । पैर्वैकान्येन सामनन्तर्यमत्र
विवक्षितम् । अन्यथा त्वासादनतारतम्यप्राप्ते मायीयमलक-
लापसंस्कारप्रत्यये कथं परोपदेशः शक्यक्रियः । सम्भवन्ति हि
मायागर्भाधिकारिणो विष्णुविरिञ्चाद्व्यस्तदुत्तीर्णा अपि महा-
मायाधिकृताः शुद्धाशुद्धामन्त्रतदीशतन्महेशात्मानः । शुद्धा अपि
श्रीसदाशिवप्रभृतयस्ते तु यदीयैश्वर्यविप्रुद्धिरीश्वरीभूताः स
भगवाननवच्छिन्नप्रकाशानन्दस्वातन्त्र्यपरमार्थो महेश्वरः तस्य
दास्यमित्यनेन तत्प्रत्यभिज्ञोपपादनस्य महाफलत्वमासूत्रयति ।
दीयते ऽस्मै स्वामिना सर्वं यथाभिलषितमिति दासः । तस्य
भावइत्यनेन परमेश्वररूपस्वातन्त्र्यपात्रताक्ता । जनस्येति, यः
कश्चिज्जायमानस्तस्येत्यनेनाधिकारिविषयो नात्र कश्चिन्नि-
यमइति दर्शयति । यस्यस्य हीदं स्वरूपप्रथनं तस्यतस्य म-
हाफलम् । प्रथनस्यैव परमार्थफलत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकस-
म्मतैरप्रतिबन्धनीयत्वात् । नहि प्रथितमप्रथितमिति न्यायात् ।
तदुक्तम् ।

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतोभयात् ॥

इति । परमगुरुपादैरपि शिवदृष्टौ ।

एकवारं प्रमाणेन शास्त्राद्वा गुरुवाक्यतः ।

ज्ञाते शिवत्वे तत्रस्यप्रतिपत्त्या दृढात्मना ॥

करणेन नास्ति कृत्यं क्वापि भावनयाऽपि वा ।

सकृज्ज्ञाते सुवर्णे किं भावनाकरणादिना ॥

सर्वदा पितृमात्रादितुल्यदार्ढ्येन सत्यता ।

इति । जनस्येत्यनेनवरतजननमरणपरिपीडितस्येत्यनेन कृपा-
स्पदतयोपकरणीयत्वमाह । अपिशब्दः स्वात्मनस्तदभिन्नता-
माविष्कुर्वन् पूर्णत्वेन स्वात्मनि परार्थसम्पत्तिरिक्तप्रयोजना-
न्तरात्रकाशं पराकरोति । परार्थश्च प्रयोजनंभवत्येव, तल्लक्ष-
णयोगात् । नह्ययं द्वैवशापः स्वार्थेव प्रयोजनं न परार्थेइति ।
तस्याप्यतल्लक्षणयोगित्वे सत्यप्रयोजनत्वात् । सम्पाद्यत्वेना-
भिसंहितं यन्मुख्यतया ततएव क्रियासु प्रयोजकं तत्प्रयोजनम् ।
अतएव भेदवादेऽपि ईश्वरस्य सृष्ट्यादिकरणे परार्थेव प्रयो-
जनम् इति दर्शयितुं *न्यायनिर्माणवेधसा निरूपितं “यम-
र्थमधिष्ठित्य पुरुषः प्रवर्तते तत्प्रयोजनं”मिति । इच्छाविति ।
इच्छाविषयीकृतस्य फलस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वं शत्रा दर्शयति ।
इच्छाशक्तिश्चेत्तरोत्तरमुच्छ्वसनस्वभावतया क्रियाशक्तिपर्यन्ती
भवतीति दर्शयिष्यामः । उपशब्दः समीपार्थः । तेन जनस्य
परमेश्वरधर्मसमीपताकरणमत्र फलं ततएवाह । समस्तेति ।
परमेश्वरतालाभेहि समस्तास्सम्पदस्तत्रिष्यन्दमय्यः सम्पन्ना-

* शय्यातल्ये शब्दगुम्फे इति कोशः ।

† सट्टिस्थितिसंहारपिधानानुग्रहाख्यानि पञ्च कृत्यानि वक्ष्यन्ते ।

‡ मेघजालेऽपि कालिकेति कोशः ।

एव रोहणलाभे रत्नसम्पदइव । प्रमुर्षितस्वात्मपरमार्थस्य हि किमन्येन लब्धेन । लब्धतत्परमार्थस्यापि तदन्यत्रास्ति यदु-
ज्जनीयम् । यदुक्तं ग्रन्थज्ञैव ।

भक्तिलत्मीसमृद्धानां किमन्यदुपयाचितम् ।

एनया वा दरिद्राणां किमन्यदुपयाचितम् ॥

इति । एवं षष्ठीसमासेन प्रयोजनमुक्तम् । बहुव्रीहिणा
तूपायः सूच्यते । समस्तस्य भावाभावरूपस्य बाह्याभ्यन्तरस्य
नीलसुखादीनां सम्पत् सम्पत्तिस्तत्सिद्धिस्तथात्वप्रकाशः तस्याः
सम्पदगवाप्तिः तथात्वप्रकाशविमर्शरूढिः सैव हेतुर्यस्यां तत्प्रत्य-
भिज्ञायां, तथाहि स्फुटतरभासमाननीलसुखादिप्रमान्वेषण-
द्वारेणैव पारमार्थिकप्रमातृलाभइहोपदिश्यते । यदाहान्यत्र ।

इदमित्यस्य विच्छन्नविमर्शस्य कृतार्थता ।

या स्वस्वरूपे विश्रान्तिर्विमर्शः सोऽहमित्ययम् ॥

इति । तथा

प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरहम्भावो हि कीर्तितः ।

उक्ता च सैव विश्रान्तिः सर्वापेक्षानिरोधतः ॥

स्वातन्त्र्यमथ कर्तृत्वं मुख्यमीश्वरता ऽपि च ।

इति । इयता चोपायेनातिदुर्घटत्वाशङ्का पराकृता यदन्ते
निरूपयिष्यति ।

“सुघटएवमार्गानवः”

इति । तस्य महेश्वरस्य प्रत्यभिज्ञा प्रतीपमात्माभिमुख्येन
ज्ञानं प्रकाशः प्रत्यभिज्ञा प्रतीपमिति स्वात्मावभासो हि ना-
भूतपूर्वो ऽविच्छिन्नप्रकाशत्वात्तस्य सत्तु तच्छक्तयेव विच्छिन्नइव
विकल्पितइव लक्ष्यतइति वक्ष्यते । प्रत्यभिज्ञा च भातभास-
मानरूपानुसंधानात्मिका, स ग्वायं चैत्रइति प्रतिसंधानेनाभिमु-
खीभूते वस्तुनि ज्ञानम् । लोके ऽपि एतत्पुत्र एवङ्गुण एवरूपक
इत्येवं वा अंततोपि सामान्यात्मना वा ज्ञातस्य पुनरभिमुखी-
भावावसरे प्रतिसंधिप्राणितमेव ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेति व्यवह्रियते,
“नृपतिं प्रति प्रत्यभिज्ञापितोय,” मित्यादौ । इहापि प्रसिद्धपु-
राणसिद्धान्तागमानुमानादिभिर्विदितपूर्णशक्तिकस्वभावईश्वरे
सति स्वात्मन्यभिमुखीभूते तत्प्रतिसन्धानेन ज्ञानमुदेति “नूनं
सर्वेश्वरोह,” मिति तस्मिन्मुपपादयामीति, उपपत्तिः सम्भवस्तां
सम्भवन्तीं तत्समर्थाचरणेन प्रयोजकव्यापारेण संपादयामि ।
तथाहि संभवति तावदसावविच्छिन्नप्रकाशत्वात्, निरोधका-
भिमतमायाशक्तिसमपसारणमात्रमेव तु तत्रोपपादनम् । प्र-
त्यभिज्ञोपपत्तौ स्वपरविभागाभावे तदपेक्षं कर्त्रभिप्रायाद्वस-
म्भाव्यमिति परस्परपदप्रयोगः । इत्थं चात्र श्लोके योजना ।
महेश्वरस्य दास्यं समस्तसम्पत्लाभहेतुं कथंचिदासाद्य जन-
स्यापि कथं चित्तत्प्रत्यभिज्ञामासाद्य प्राप्य उपकारं समस्तस-

म्पत्लाभहेतुभूतं महेश्वरदास्यात्मकमिच्छंस्तामेव समस्तसम्प-
त्समवाप्तिहेतुकां तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयामि । आसाद्वेति ।
आवृत्तियोजने द्वौ णिवौ । इयति च व्याख्याने वृत्तिकृता भरोन
कृत, स्तात्पर्यव्याख्यानात् । यदुक्तं “संवृतसौत्रनिर्देशविश्रुतिमा-
त्रव्यापाराया, मिति । टीकाकारेणापि वृत्तिमात्रं व्याख्यातुमुद्य-
तेन नेदं स्पष्टम् । अस्माकं तु सूत्रव्याख्याने एवोदयम इति विभज्य
व्याख्यातम् । एवं सर्वत्र । एवमनेन श्लोकेन अभिधेयं प्रयो-
जनं तत्प्रयोजनं तत्प्रयोजनमधिकारिनिरूपणं गुरुपर्वक्रमस-
म्बन्ध इति दर्शितम् । तथाहि । समस्तसम्पत्लक्षणो व्याख्यातो
यो ऽर्थः पूर्वं पुण्यपापादौ संसारमूलकारणे हेतुः स एव प्रत्य-
भिज्ञायते ऽनयेति करणव्युत्पत्त्या उपाय इह लोकोत्तरमार्गं प्रति
निर्णीत इत्यतिदुर्घटकारित्वनक्षरणमैश्वर्यं “मार्गानवः,” इति
शास्त्रांति निरूपयिष्यमाणं सूचयता उपायः प्रदर्शितः अभिधे-
यत्वेन, अतएव तथाहीत्युपक्रमपूर्वं श्लोकान्तरं भविष्यति ।
प्रयोजनं च प्रत्यभिज्ञोपायज्ञानं, तस्य प्रयोजनं प्रत्यभिज्ञानं,
तस्यापि प्रयोजनं समस्तसम्पत्लक्षणपारमैश्वर्यैकरूपप्रथनं, ततः
परं तु नास्त्येव तस्य सर्वपर्यन्तफलत्वादंशांशिकया ऽपि यदुक्तम्
मयैव स्तोत्रे ।

फलं क्रियाणामथवा विधीनां

पर्यन्ततस्त्वन्मयतैव देव ।

फलेप्सवोये पुनरत्र तेषां

मूढा स्थितिः स्यादनवस्थयैव ॥

इति । एतद्वक्ष्यति “तदत्र निदधत्पद,” मिति पादद्वयेन ।
जनस्येत्यनेनाधिकारी दर्शितः । यच्चिगमयिष्यति । “अनिश-
माविश,” चिति । कथंचिदित्यनेन गुरुपर्वक्रमः । वक्ष्यति “महागु-
रुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा,” इति । एवं प्रतिज्ञात-
व्यसमस्तवस्तुसंग्रहेणेदं वाक्यमुद्देशरूपं प्रतिज्ञापिण्डात्मकं च,
मध्यग्रन्थस्तु हेत्वादिनिरूपक, “इति प्रकटित,” इति चान्य-
श्लोको निगमनग्रन्थ, इत्येवं पञ्चावयवात्मकमिदं शास्त्रं
परव्युत्पत्तिफलम् । नैयायिकक्रमस्यैव माथापदे पारमार्थिक-
त्वमिति ग्रन्थकाराभिप्रायः क्रियासम्बन्धसामान्येत्यादिपूट्टेषु
प्रकटीभवयिष्यतीति तावद्ग्रन्थस्य समस्तस्य तात्पर्यम् । सुज-
नश्च लौकिकेश्वरपरिचित ईश्वरविषये जनमनुजीविगुणोपपन्नं
प्रकाशयति, जनविषये चाभिगामिकादिगुणगणसम्पन्नमीश्वरं
प्रकाशयति, इतीयानर्थः सामान्येन शेषषष्ठीसमासेन दर्शितः
तस्य प्रत्यभिज्ञेति । एतच्छ्लोकाकार्कण्यसमये च शिष्याणामेतद-
र्थसंज्ञप्रशङ्कमेव परमेश्वरतादात्म्यमेवोपजायते तावत् । तथा
हि । जनस्येत्याकर्णनाद् वयं ते जननप्रणपीडिता अपर्युदस्त-
वृत्तयश्च अस्माकमयमुपकारमिच्छन् महेश्वरस्य दास्यासा-

द्य समस्तसम्पत्समवाप्तिहेतुं तत्प्रत्यभिज्ञामुपपादयति तत्ति-
श्वतत्प्रत्यभिज्ञामेवभूतां वयं प्राप्ताएवेति । इत्यमेव ह्यधि-
कारिण शास्त्रार्थस्य विम्बप्रतिबिम्बवत्संक्रान्तिर्लङ्घितादीनां
विषयीभवतीति प्रथमपुरुषार्थोत्तमपुरुषार्थं पर्यवस्यति, न तु
ताटस्थेनाधिकार्यनधिकारिणोः प्रतिपत्तौ विशेषाभावप्रसं-
गात् । आरोप्यकामाः शिवां सेवन्तं सेवध्वमिति वा वाक्यार्थस्य
सेवामहे इत्येवं रूपेणाधिकारिण द्वितीयकृत्यासंक्रान्तौ तृती-
यकृत्यायामेव भाविकोटिपतितामपि पुरुषार्थसम्पत्तिमकाल-
कलितस्वरूपानुप्रवेशेन स्वात्मीकृतामभिप्रत्यमाने ततएव वि-
ततसंवित्सुन्दरपरामर्शं पूर्णताभिमानप्रतिलम्भादन्यस्य त्वनेवं-
रूपत्वेनैवाधिकारिता ताटस्थप्राणेति तदास्तामवान्तरमेतद-
तिगहनं चेति स्थितमेतद् एतेन श्लोकेनेश्वरसाम्मुख्यं विनयेनां
प्रयोजनादिप्रतिपादनं च क्रियतइति ।

अनन्तभावसम्भारभासने स्पन्दनं परम् ।

उपोद्घातायते यस्य तं स्तुमस्सर्वदा शिवम् ॥

नन्वीश्वरस्य सिद्धिरेव कर्तव्या । केयं सिद्धिः “न ताव
दुत्पत्तिः, नित्यत्वात्, न.पीश्वरसिद्धिकारादयस्तस्योत्पत्तिं
विदधते, “ज्ञप्तिरिति चेत्, अनवच्छिन्नप्रकाशस्य प्रमाण-
व्यापारोपादेयप्रकाशात्मकसिद्धानुपयोगएव, । नन्वनवच्छिन्न-
स्तदीयः प्रकाशः इति * कथमेतत् घटसुखादिप्रकाशे हि तत्प्र-
काशः । † कुतः । ‡ तदप्रकाशेऽपि सुप्तमूकं दौ नतराम्, स्वप्र-
काशेऽपि वेश्वरे प्रमातृणां किं वृत्तं येन तेषां प्रमाणव्यापारा-
नुपयोगइत्याशङ्क्याह ।

(२) कर्तरि ज्ञातरि स्वात्मन्यादिसिद्धे महेश्वरे ।

अजडात्मा निषेधं वा सिद्धिं वा विदधीत कः ॥

इह क ईश्वरे कीदृशे कीदृशेन प्रमाणेनास्तीति ज्ञानल-
क्षणं सिद्धिं नास्तीति ज्ञानलक्षणं वा निषेधं कुर्यात् । “प्रमा-
तेति चेत्, सएव कः, किं देहादिर्जडः उत तदन्योवा
कश्चिद् आत्मादिशब्दवाच्यः, सोऽपि च स्वप्रकाशस्वभावोवा

* अथवसायाद्यात्मनः प्रकाशस्य बाह्याभ्यन्तरान्यतरविषयैकनिरूप्य-
तया तस्य च यं कं चन घटप्रभृतिविषयमवगाहमानस्याशेषविषयावलम्बि-
त्यलक्षणस्य विषयानवलम्बित्वलक्षणस्य वा अनवच्छिन्नत्वस्यासम्भवेन
तादृशप्रकाशान्तरानुपलम्भेन च न युज्यते पारमेश्वरप्रकाशस्यानवच्छिन्न-
त्वमिति भावः ।

† एतत् प्रतिज्ञेपुं सुप्तादिदशायां विषयानवगाहप्रकाशस्य सम्भव-
मभिप्रयन् पृच्छति कुत इति ।

‡ समादधन् प्रमाणाभावात् तदवस्थायां प्रकाशमात्रं प्रत्याचष्टे
नतरामित्यन्तेन ।

एवं प्रकारेण सरलव्याख्यानो भवत्ययं ग्रन्थ इति पुस्तकद्वये ऽप्युपल-
भमानो नितरामिति पाठउपेक्षितः ।

न वा, । “देहादिर्जड इति चेत्, सएव स्वात्मन्यसिद्धः परत्र
कां सिद्धिं कुर्यात्, आत्माप्यस्वप्रकाशो जड एव तत्तुल्ययोग-
क्षेमः, “स्वप्रकाशस्वभावइति चेत्, कीदृशेन स्वेन रूपेण भाति,
“यदि परिनिष्ठितसंविन्मात्ररूपेण, तदा संविदां भेदनं भेदि-
तानां चान्तरानुसन्धानेनाभेदनं न स्यात्, तेन स्वतन्त्रस्वप्रका-
शात्मतया तावत्सभासते तथा भासमानश्च कीदृशमीश्वरं
साधयेन्निषेधेद्वा “कर्तृज्ञातृस्वभावमिति चेत्, ननु स प्रमा-
तैव तथाभूतइति कोन्यस्सः “ननु सर्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वे प्रमा-
तुर्न स्तः, । न खलु सर्वशब्दार्थो ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोः स्वरूपं
भिनत्ति, * भेददर्शने ऽपीश्वरज्ञानचिकीर्षायवादेर्नित्यस्य वि-
षयेणाकारणभूतेना † नाधेयातिशयत्वात्, “प्रकाशमानतानय-
नमेव विषयत्वमिति चेत्, अप्रकाशस्वभावस्य तथात्वमनुचि-
तमिति वक्ष्यामः, प्रकाशमानस्वभावत्वे विषयोऽपि सर्वोत्तमा-
प्रकाशएव निम्न इति प्रकाशः प्रकाशते इत्येतावन्मात्रपरमा-
र्थत्वे कः सर्वज्ञासर्वज्ञप्रविभागः, । ‡ प्रमाणमप्येवं सिद्धत्वा-
सिद्धत्वाभ्यां पर्यनुयोज्यम् एवं सिद्धिरपि । तस्माद्विषयाभिमतं
वस्तु शरीरतया गृहीत्वा तावन्नभासमान आत्मेव प्रकाशते
विच्छेदशून्यः सुषुप्तमपि प्रति प्रकाशतएव, § अन्यथा स्मृत्य-
योगात् प्रकाशस्य च नित्यत्वाद्, विच्छेदहेतोरभावेनान्यप्रमात्र-
पक्षतया च प्रकाशमानत्वात्, स्वपरप्रमातृविभागस्य तत्सृष्टस्य
मायीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । सचायं स्वतन्त्रः । स्वातन्त्र्यं
चास्याभेदे भेदनं भेदिते चाभेदनमिति बहुप्रकारं वक्ष्यामः ।
तदेवायं पारमेश्वर्यं मुख्यमानन्दमयं रूपमिति पूर्वमुपात्तं
कर्तरीति तदेव तु स्वातन्त्र्यं विभज्य वक्तुं ज्ञातरीति पश्चाच्चि-
दिष्टं, ज्ञानपल्लवस्वभावैव हि सर्वा क्रियेति वक्ष्यते । तेन
सर्वक्रियास्वतन्त्रे सर्वशक्तिके इति यावदुक्तं भवेत्तावदेव कर्त-
रीति ज्ञातरीति । इयमेव चासौ संवित्स्वभावता संविदिति
तूच्यमाना विकल्पत्वेन प्रमेयतां सृशन्ती सृष्टत्वाच्च परमा-
र्थसंविदिति वक्ष्यामः । कर्ता ज्ञाता च महेश्वरइत्यभिधाने ऽपि
सएव प्रकाराप्रतीतिरिति यथायथा प्रमेयभूमिकापादनन्यकार-

* नैयायिकमते

† विषयोपप्लवे ऽपि कल्पान्ते विषयसत्तादशायामिव पारमेश्वरप्रमादेः
स्वीकारेण विषयस्य मित्यादिस्वरूपभेदकत्वासम्भवात् ।

‡ प्रमाणस्य प्रकाशान्तर्गतत्वसिद्धौ केदानीं प्रमाणस्य सिद्धिः प्रका-
शस्य कर्तव्यतया ऽवशिष्यते । अथ चेदसिद्धं तर्हि तदेवायातमप्रकाशस्व-
भावस्य तथात्वमनुचितमिति वक्ष्यमाणमिति ।

§ स्मरति हि सुप्तादित्यतः “सुखमहमस्वाप्सं, “गाढं मूढोऽहमस्वाप्सं, -
मित्यादि । तच्च स्मरणमनुपपद्यमानं स्वीपयिकीं सौषुप्तवृत्तिमतिर्निर्पति,
ततश्च सिद्ध्यति निद्रा नाम वृत्तिरिति स्पष्टं “मभात्रप्रत्ययानम्बना वृत्ति-
निर्दे, निपातज्जलसूत्रस्यसांख्यप्रवचनभाष्ये ।

कलङ्कपरिहारः शक्यस्तथातथा यावद्भूति यतिनव्यमिति भूत-
विभक्त्या निर्देशः कृतः । उपदेशावसरे हि सर्वात्मना तावत्सा
प्रमेयता ऽस्य परिहर्तुमशक्या । “स्वात्मनि, स्वस्मिन्ननपायरूपे
स्वभावे इत्यनेन वैशेषिकाद्याभिमतजडात्मवादनिरासः । “आ-
दिसिद्धे, इत्यविच्छिन्नप्रकाशइत्यर्थः । महेश्वरइति । एतदेवमाहे-
श्वर्यं यदनवच्छिन्नप्रकाशत्वेन ज्ञातृकर्तृत्वभारोपारोहः । अज-
डात्मैति । यस्य तु वैशेषिकादेर्जडात्मा ससिद्धिं करोत्वी-
श्वरविषयम् । अन्यस्तु सांख्यादिर्निषेधम् । सांख्यापि विषया-
वभासनरूपं ज्ञानं बुद्धिधर्ममिच्छन्नात्मानं वस्तुतो जडमेवोपैति ।
न च जडात्मा स्वात्मन्यपि दुर्लभप्रकाशस्वातन्त्र्यलेशः किं
चित्साधयितुं निषेधं वा प्रभविष्णुः पाषाणइव । न चाजडा-
त्मनोऽप्येतदुचितम् । तथाहि सस्वात्मनि सिद्धिमित्थं विदध्यात् ।
यद्यस्य सोऽभिनवत्वेन भासमानः पूर्वं न भासते अनाभासनं
चेज्जडतैव, । निषेधं चेत्यं विदध्यात् । यदि सन प्रकाशते
तथा च जडः न च जडस्यैतदुक्तमित्युक्तं नाप्यजडस्य । तस्मा-
त्संवित्प्रकाशएव घटादिप्रकाशः न त्वसौ स्वतन्त्रः कश्चिद्वा-
स्तवः ।

नीलं पीतं कुडामिति प्रकाशः केवलः शिवः ।

अमुष्मिन् परमाद्वैते प्रकाशात्मनि कोपरः ॥

तत्रतत्र कारकव्यापारवत्प्रमाणव्यापारोऽपि । नित्यत्व-
त्वप्रकाशत्वस्यापि तत्र भावात् ॥

ननु कारकव्यापारः प्रमाणव्यापारश्च यद्वीश्वरे न सम्भ-
वति तर्हि प्रत्यभिज्ञापयामीति योव्यापारोक्तः सकतमो व्या-
पारइत्याशङ्क्याह ।

(३) किं तु मोहवशादस्मिन्दृष्टेयनुपलक्षिते ।

शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञापददर्शयते ॥

सर्दश्वरस्वभावआत्मा प्रकाशते तावत्तत्र चास्य स्वात-
न्त्र्यमिति न केन चिद्वपुषा न प्रकाशते । तत्राप्रकाशात्मनापि
प्रकाशते प्रकाशात्मनापि । तत्रापि प्रकाशात्मनि सर्वथा प्रका-
शात्मना प्रकाशो भागशो वा ऽभागशः, प्रकाशने सर्वस्य व्यति-
रेकेणाव्यतिरेकेण वा, कतिपयस्य व्यतिरेकेणाव्यतिरेकेण वा,
उक्तप्रकारपरिपूर्णतया वा । तदमी सप्तप्रकाराः । तत्र प्रथमः
प्रकारो जडोल्लासः । अन्यः परमशिवात्मा । मध्यमाजीवा-
वभासाः । सैव भगवतो माया विमोहनी नाम शक्तिः । तदु-
शात्प्रकाशात्मतया सततमवभासमाने ऽप्यात्मनि भागेनाप्र-
काशनवशादनुपलक्षिते सर्वथा हृदयंगमीभावमप्राप्ते ऽतएव
पूर्णतावभासनसाध्यामर्थक्रियामकुर्वति तत्पूर्णतावभासनात्म-
काभिमानविशेषसिद्धये प्रत्यभिज्ञा व्याख्यातपूर्वा प्रदर्शयते ।
कथं शक्तेरीश्वरनिष्ठत्वेन प्रसिद्धाया दृष्ट्यात्मिकाया आवि-

ष्करणेन प्रदर्शनेन अभिमानसाधार्यक्रियाणां तदभिमानसि-
द्ध्या विना ऽसिद्धे, स्तथा च दृष्टान्तं दर्शयिष्यति । “तैस्ते-
प्युपयाचितै, रिति । एतदुक्तं भवति । न कारकव्यापारो भग-
वति नापि ज्ञापकव्यापारोऽयम् । अपि तु मोहापसरणमात्र-
मेतत् । व्यवहारसाधनानां प्रमाणानां तावत्येव विश्रान्तेः ।
घटोयमयगः प्रत्यक्षत्वादित्यनेन हि घटो न ज्ञाप्यते प्रत्यक्षेणैव
प्रकाशमानत्वात् । अन्यथा पक्षे हेत्वसिद्धेः केवलं मोहमात्र-
मपसार्यते । यश्चायं मोहस्तदपसारणं च यत्तदुभयमपि भग-
वतएव विजृम्भामात्रं न त्वधिकं किं चिदित्युक्तं वक्ष्यते च ॥

ननु परिदृश्यमाने भावराशौ किमीया शक्तिराविक्रियते
कं च प्रतीति । जडानां तावच्च ज्ञानात्मिका शक्तिरस्ति ।
क्रियात्मिकापि स्वातन्त्र्यप्राणा स्वातन्त्र्यव्यपगमादसम्भावना-
भूमिरेव, तथा च रथो गच्छतीत्यादावुपचारं के चन प्रतिपन्नाः
न च जडान्प्रति व्यवहारसाधनमुचितम् । अथाजडजीवज्जन-
ताधिकारेणोभयमपि तर्हि सर्वस्य स्वात्मा महेश्वर इति दूर-
तरं विप्रकर्षिता प्रत्याशा । तदेतदाशङ्क्य निरूपयति ।

(४) तथाहि जडभूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रया ।

ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं मतम् ॥

तथाहीति युक्त्युपक्रमं द्यातयति दृश्यतां क्लित्यर्थः ।
तथेत्यनेन साध्यं सूच्यते हिना च हेतुरित्यन्ये, प्रकृतं साध्यं
हेतुसिद्ध्यायत्तमुपक्रम्यते इत्यर्थः । तेनेति बुद्धिवर्तिना ऽतएव
स्मर्यमाणेन ग्रन्थेन वर्णयिष्यमाणेन प्रकारेण यस्मात्सर्वमेत-
द्युक्तमिति तथाहीति शब्दस्य वार्थः । इह तावद्वावराशिर्यथा
विमृश्यते तथास्ति । अस्तित्वस्य प्रकाशं शरणीकुर्वतः प्रका-
शप्राणितदेशीयं विमर्शमाश्रित्य समुन्नेषात् । अविमृष्टं हि
यदि वस्तु तत्र नीलं न पीतं न सत्त्वासदिति कुतइति पर्य-
नुयोगे किमुत्तरं स्यात् । तेन यद्यथा यावदबाधितं विमृश्यते
तत्तथा तावदस्ति, ततएव देशकालाकारविततात्मानोऽपि द्र-
व्यक्रियासम्बन्धादयः । एकत्वेनैव परमार्थसन्तइति वक्ष्यते
“क्रियासम्बन्धेत्यादिना, । ततश्च विनतमपीदं विश्वं संतेप-
विमर्शदशाधिरोहे जडं जीवश्चेत्येतावता द्वयरूपेणास्ति ।
तत्र जडाश्चपि विमृश्यमाना न स्वतन्त्रा भवन्ति विमृश्यमा-
नता हि तेषां न स्वशरीरविश्रान्तः कोऽपि धर्मः, जडत्वाभा-
वप्रसङ्गात् । मम नीलं भाति मया नीलं ज्ञायतइति तेषां जडभू-
तानां चिन्मयत्वे ऽपि मायाख्येश्वरशक्त्या जाड्यं प्रापितानां
जीवन्तं प्रमातारमाश्रित्य “प्रतिष्ठा, तत्प्रमात्राभिमुख्यनाव-
स्थानं, ततो जडानाम न पृथक् सन्ति । यथोक्तं ग्रन्थकृतैव ।

एवमात्मन्यसत्कल्पाः प्रकाशस्यैव सन्त्यमी ।

जडाः

इति । स एव हि स्वात्मा नासन्वक्तव्यः । यस्यान्यानुपहितं रूपं चकास्ति, न च भारूपानुपाहितं जडं नाम किं चित् तेन जडानां हि शक्तिराविक्रियते जडान् प्रतीत्येतत् तावन्नित्यान्मेव । ये त्वन्ये जडेभ्यो जीवन्तइति नाम प्रसिद्धास्तेषामपि शरीरप्राणपूर्यष्टकशून्याकारास्तावज्जडाएवेति तेषामपि किमुच्यते । एवं घटशरीरप्राणसुखतदभावरूपं सद्यल्लभं भाति तदेव जीवरूपभूतं सत्यं तस्यचाऽऽपाते यद्यपि बहुत्वं भाति तथापि तज्जडात्मकवेदशरीरादुपाधेः । ततस्तदपारमार्थिकमन्योन्याश्रयात् । जीवा हि जडभेदाद्वेदभागिनः जडाश्चजीवभेदाद् एतद्वेदोऽयमेतद्वेदोयमिति भेदमुपेयुः । नीलपीतादभेदस्तु प्रमातृसंलग्नतया ऽभेदभूमिमेव परमाकूटइति किं तेन । तदयं जीवानामभेद एव सम्पन्न इति जीवन् प्रमातेति जातम् । जीवन् च जीवनकर्तृत्वं तच्च ज्ञानक्रियात्मकं, योहि जानाति च करोति च सजीवतीत्युच्यते । तदयं प्रमाता ज्ञानक्रियाशक्तियोगादीश्वर इति व्यवहर्त्तव्यः । पुराणाग्रसिद्धेश्वरवत् तदप्रसिद्धावपि सर्वाविषयज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वस्वभावमेवैश्वर्यं तन्मात्रानुबन्धित्वादेव सिद्धम् । तदपि च कल्पितेश्वरराजादौ तथा व्याप्तिग्रहणात् । यो यावति ज्ञाता कर्ता च सतावतीश्वरो राजेव । अनीश्वरस्य ज्ञातृत्वकर्तृत्वे स्वभावविरुद्धे यतः आत्मा च विश्वत्र, ज्ञाता च कर्ता चेति सिद्धा प्रत्यभिज्ञा । ज्ञानक्रियाशक्ती एव हि स्वाभाविक्यौ अग्रकूटभेदादर्घं सदाशिवेश्वरौ, भेदस्य सामान्यतः प्ररोहे विद्याकले, विशेषतः प्ररोहे बुद्धिकर्मन्द्रियगण, इति भविष्यति जडाइति अजीवन्तः अन्ये च जीवन्त इत्यापाते तावद्भाति न तु संविदापाते भाति । जीवतामिति जडूमा एवामी इत्थं निर्दिष्टाः ॥

ननु ज्ञानक्रिये एव कथं सिद्धे यत ऐश्वर्यव्यवहारः प्रसाध्येतेति शङ्कां शमयितुमाह ।

(५) तत्र ज्ञानं स्वतः सिद्धं क्रिया कायाश्रिता सती ।

परैरप्युपलक्ष्येत तथा ऽन्यज्ज्ञानमूह्यते ॥

अहं जानामि मया ज्ञातं ज्ञास्यते चेति एवं प्रकाशाहंपरामर्शनिष्ठितमेवेदं ज्ञानं नाम । किं तत्रान्यद्विचार्यते । तदप्रकाशे हि विश्वमन्यतमसमेव स्यात् । तदपि वा न स्यात् । बालोपि हि प्रकाशमेव संवेदयते । तदुक्तं “विज्ञातारमरं केन विज्ञानीया, इति “तच्चिन्हवेकः प्रश्नः किमुत्तरं च स्यात्, इति । तत्र जानामीत्यन्तःसंरम्भयोगोपि भाति येन शुक्लादेर्गुणादत्यन्तजडाज्जानामीति वपुश्चित्स्वभावतामभ्येति सच

संरम्भो विमर्शः क्रियाशक्तिरुच्यते । यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिश्रीसोमानन्दपादैः ।

घटादियहकाले ऽपि घटं जानाति सा क्रिया ।

इति । तेनान्तरीयक्रियाशक्तिज्ञानवदेव स्वतः सिद्धा स्वप्रकाशा सैव तु शक्त्या प्राणपूर्यष्टकक्रमेण शरीरमपि संवरमाणा स्पन्दनरूपा सती व्यापारव्याहारात्मिका मायापदे ऽपि प्रमाणस्य प्रत्यक्षादेर्विषयः । सा च परशरीरादिसाहित्येनावगता स्वं स्वभावं ज्ञानात्मकं गमयति । न च ज्ञानमिदंतया भाति इदंता ह्यज्ञानत्वं न चान्यदन्येन वपुषा भातं भातं भवेत् । तज्ज्ञानं भात्येव परं भाति च यत्तदेवाहमित्यस्य वपुरिति परज्ञानमपि स्वात्मैव परत्वं केवलमुपाधेर्देहादेः । स चापि विचारितोयावच्चान्यइति विश्वप्रमातृवर्गः परमार्थतएकः प्रमाता स एव चास्ति । यदुक्तम् ।

एकः प्रकाशएवास्ति स्वात्मनः स्वपरात्मभिः ।

इति । ततश्च भगवान् सदाशिवो जानातीत्यतः प्रभृति क्रिमिरपि जानातीत्यन्तमेकएव प्रमातेति फलतः सर्वज्ञत्वं प्रमातुः । एवं कर्तृत्वे ऽपि वाच्यम् । यदुक्तमस्मत्परमेष्ठिभिः शिवदृष्टौ ।

घटो मदात्मना वेत्ति वेद्महं च घटात्मना ।

सदाशिवात्मना वेद्मि सवा वेत्ति मदात्मना ॥

इत्यादि । ऊह्यतइत्यनेन ज्ञानस्य प्रमेयत्वं निर्वहतीति दर्शयति । अन्यथा ह्यनुमीयतइति ब्रूयात् । तदेवं येषां तार्किकप्रवादपांसुपातधूसरीभावो न वृत्तोऽस्मिन्संवेदनपथे तदयत्नेवात्मानमीश्वरं विद्वांसो घटशरीरप्राणसुखतदभावांस्तत्रैव निमज्जयन्त ईश्वरसमाविष्टा एव भवन्ति ततोयमुपोद्घातः । उपइत्यात्मनः समीपे टड्ढुवदीश्वराभिज्ञानलक्षणउत्कर्षो हन्यते विश्राम्यते येन एतावदेव चास्य ग्रन्थस्य तात्पर्यमिति ततोप्ययमुपोद्घातः । उपांशु अविततं कृत्वा उदिति शास्त्रस्योर्ध्वएव हन्यते ऽपसार्यते प्रमेयविषयो व्यामोहो येनेति । गत्यर्थत्वाद्वा हन्तेज्ञानमर्थः ज्ञायते प्रमेयं येनेति । केचित्तु गतिं “स्त्रियं गच्छती, त्येतद्विषयामेव हन्त्यर्थमाहुः । एवं श्लोकचतुष्टयार्थभावनादाढ्यादेव लभ्यते परमशिव इति शिवम् ॥

इतिश्रीमदाचार्यात्यलदेवशिष्यश्रीमल्लत्पणगुप्ताचार्यदत्तोपदेशश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायां श्रीप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यामुपोद्घातः ।

॥ इति प्रथममह्निकम् ॥

* अन्तःकरणत्रयं प्रज्व तन्मात्राणि चेति पुर्यष्टकम् ।

† अविमर्शदर्शने ।

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ षष्ठाऽङ्कः ॥

—०००—

ततः प्रविशतो रामलक्ष्मणौ ।

रामः ।

सौमित्रे ननु सेव्यतां तस्मिन् चण्डांशुरज्जृम्भते
लक्ष्मणः ।

चण्डांशोर्निशि का कथा रघुपते चन्द्रेऽयमुन्मीलति ।

रामः ।

वत्सैतद् विदितं कथञ्च भवता

लक्ष्मणः ।

धत्ते कुरङ्गं यतः

रामः ।

क्वासि प्रेयसि हा कुरङ्गनयने चन्द्रानने जानकि ॥

पुनर्विलोक्य हन्त संतापेन प्रतारितोऽस्मि । कथमयं गगन-
तलाधिरोहो रोहिणीहृदयनन्दनश्चन्द्रः । चन्द्रं प्रति ।

रजनिकर करास्ते बान्धवाः कैरवाणां

सकलभुवनचेष्टाजागरूका जयन्ति ।

न कथयसि कथं तत् कुत्र सा जानकी मे

त्वमसि मृगसहायः किञ्च नक्तंचरोऽसि ॥

लक्ष्मणः । स्वगतं कथमयमभिषङ्गतरङ्गस्तरलीकरोत्यार्यमा-
नसं तदन्यतो नयामि । प्रकाशम् । आर्यायमितो विलोक्यतां
चपलचञ्चुपुटाचान्तशीतकरशीकरश्चकोरः ।

रामः । चकोरं प्रति ।

तन् मे विदेहतनयावदनं निवेद्य

भ्रातश्चकोर कुरु मां चरितार्थवृत्तिम् ।

पीता यद्रीयक्रमनीयकपोलकान्तिः

कान्तासखेन भवता शशिनं विहाय ॥

लक्ष्मणः । आर्ययमितो विलोक्यतां शरत्कशा निशाकर-
किरणानुकरितरङ्गा तरङ्गिणी ।

रामः । विलोक्य ।

कल्लोलिनि त्वमिव सापि कुरङ्गनेत्रा

नूनं किमप्यनुदिनं क्रशिमानमेति ।

एतावदस्ति भवतीह निसर्गशीता

सीता नुनर्वहति कामपि तापमुद्राम् ॥

लक्ष्मणः । इतो विलोक्यतामनिद्रनीलनलिनीवनविलीना-
ऽयमलिनीनाथः ।

रामः । विलोक्य । अये कोऽयं विहङ्गः ।

उन्मीलत्रयनान्तकान्तिलहरीनिष्पीतयोः केवला-
दामोदादवधारणीयवपुषोः कान्तासखेन क्षणम् ।
यत्कर्णोत्पलियोः स्थितेन भवता किञ्चित् ममुदुञ्जितं
भ्रातस्तिष्ठति कुत्र तत् कथय मे कान्तं प्रियाया मुखम् ॥

लक्ष्मणः । सातङ्गम् । अपीमं न विलोकयेदार्थः ।

रामः । विलोक्य । अये कोऽयं विहङ्गः ।

योऽयं बहिः कलितकुङ्कुमरेणुराग-

मन्तस्तु संभृतदयं हृदयं दधानः ।

पारैतरङ्गिणि मुहुः करुणं रटन्ती-

मालोक्ते सहचरी न तु संनिधत्ते ॥

विमृश्य नूनमयं वल्लभाविहविदारितहृदयो वराकश्च-
क्रवाकः ।

लक्ष्मणः । अहो * प्रमादः ।

रामः । नूनमयमेकः समदुःखतया समानशीलो मे ।
अथवा कुतोऽस्य मम च समानशीलता ।

अयमुदयति चन्द्रे विप्रयोगं प्रियायाः

अयति तपति सूर्यं सङ्गमङ्गीकरोति ।

मम तु जनकपुत्रीविप्रयुक्तस्य यातं

शतमधिकमपीदं चन्द्रसूर्यादयानाम् ॥

लक्ष्मणः । आर्यह तावत् मुकुलितक्रमलिनीपरिसरानुसा-
रिणि कलहंसे दीयतां दृष्टिः ।

रामः विलोक्य ।

निजनखाशिखालेखालीढस्फुरत्कमलस्तनौ

विरलं † मधुपश्रेणीगीतां चलन् कलहंसक- ।

अकरुणशशिप्रेङ्गुत्पादप्रहारविमूर्च्छिता-

महह नलिनीं क्लान्तक्लान्तां मुहुर्मुहुरीक्षते ॥

विमृश्य । वरमेवंविधानामपि सहचरीजनानुक्रम्यया क्रामन्
चेतो न तु निसर्गकठिनस्य रामस्य ।

लक्ष्मणः । स्वगतम् । कथमिदानीमप्यस्य चेतसि जानकी-
यमिन्द्रजालमुन्मीलति ।

नेपथ्ये । सखे रत्नशेखर चिराद् दृश्यसे ।

लक्ष्मणः । आकर्ण्य किमेतत् ।

पुनर्नेपथ्ये । वयस्य चम्पकपीडैवमेतत् । मया हीयन्तं
समयमखिलमायानिधेर्मयनाम्ना दानवस्य पुत्रीं निजसहोदरीं
मन्दोदरामनुवर्तितुं लङ्कायां कृतालयात् चित्ररूपनाम्ना दान-
वात् सकलमिन्द्रजालकलामाददानेन स्थितम् ।

लक्ष्मणः । नूनमयं कृतकर्णकौतुकामोदः कथारपि विद्या-

* धिक् प्रमाद इति वा पाठः ।

† निरतमधुपेति वा पाठः ।

धरयोः * संवादः ।

पुनर्नेपथ्ये । सखे रत्नशेखर तन् मे धारयसि निजकलादर्शनमिति ।

पुनर्नेपथ्ये । वयस्य चम्पकापीड ।

असुरसुरनिशाचरोरगाणा-
मपि नरकिन्नरसिद्धचारणानाम् ।

सकलजनविलोकनैकचित्रं
स्फुटमिह कस्य विजृम्भते चरित्रम् ॥

अथवा किमन्येन । लङ्कानुभूतमेव नूतनं किमपि सरसर-
मणीयं चरितमुपदर्शयामि ते ।

लक्ष्मणः । आर्येताऽवधार्यतां नन्विदमयत्नोपनीतं प्रेक्षणीयम् ।

रामः । अनाकर्णितकेन ।

देवि त्वदीयमणिनूपुरजृम्भमाण

कोलाहलोत्तरलहंसकुलाकुलासु ।

वैदेहि लक्ष्मणपदाम्बुजलाञ्छितासु

गोदावरीपुलिनभूमिषु देहि दृष्टिम् ॥

लक्ष्मणः । क्व पुनरिह वैदेही क्वा गोदावरी ।

रामः । विमृश्य । कथं प्रतारिताऽस्मि मतिविभ्रमेण ।

विचिन्त्य । अथवा कृतार्थोऽस्मि । अनेन हि मे ।

गोदावरीतीरतपोवनेषु

सौमित्रिसीतापरिपूर्णपार्श्वः ।

मुदा निमेषानिव यान्यनैषं

द्विनानि तान्येव पुनः स्मृतानि ॥

पुनः सप्रत्याशम् । अपि नाम ।

तान्येव पक्ष्मलदृशो वचनामृतानि

भूयोऽपि कर्णचुलुकैरहमापिबेयम् ।

यैर्मामदर्शयदसौ विकचप्रमोदा

गोदावरीकमलवीचिविचोष्टितानि ॥

नेपथ्ये ।

तुह सुहृद् उक्त्विवन्ती तरङ्गसिञ्चामरं रंहुमिञ्चङ्क ।

धवलकमलादपत्तं धारय गोलाण्डं सहत्येण† ॥

रामः । सहर्षम् । अये स एवायं प्रियतमायाः समालापः ।
तथाहि ।

परिमितकमनीयः कामलो वाग्विलासः

* पथिकयोरिति पाठस्तु न साधीयान् । रामं हस्ते धृत्वा लमिह सं-
भ्रमेण विद्याधरोपनीतमिन्द्रजालकं खल्वेतत् इति लक्ष्मणस्य श्रीरामचन्द्रं
प्रत्युक्तिरुपायिमग्रन्थस्य संगत्यापत्तेः ।

† तव सुभग उत्त्विवन्ती तरङ्गशीतचामरं रंहुमिञ्चङ्क ।
धवलकमलादपत्तं धारयति गोदानदी स्वहस्तेन ॥

सरसमधुरकाकुस्वीकृता कापि लेखा ।

ध्वनिरपि च विपञ्चीपञ्चमस्यानुवादी

श्रुतिरपि कलकण्ठीकण्ठसंवादभूमिः ॥

तत् कुत्र पुनः प्रेयसी । विलोक्य तत् कथमयमदृष्टचन्द्र-
लेखश्चन्द्रालोकः । ततः प्रविशति यथा निरूपयिष्यमाणा
जानकी ।

रामः । ससंभ्रमम् । प्रिये * प्राप्तासीति गन्तुमिच्छति ।

लक्ष्मणः । रामं हस्ते धृत्वा लमिह संभ्रमेण । विद्याधरो-
पनीतमिन्द्रजालकं खल्वेतत् ।

रामः । निर्वर्ण्य । अये क एष संनिवेशविशेषः । तथाहि ।

एकेनालम्बितेयं शिथिलभुजलताशोभिना शाखिशखा-

हस्तेनान्येन चायं दिनकरकिरणकान्तकान्तिः कपोलः ।

एष स्रस्तो नितम्बे लुलति कचभरस्त्यक्तकाञ्चीकलापे

नेत्रोत्सङ्गे च बाष्पस्तबकनवकणैः पक्ष्मला पक्ष्मलेखा ॥

नूनमियमशोकशाखिशखां सखीमिवालम्ब्य निद्रामुपा-
गता । तथाहि ।

आमीलन्नवनीलनीरजतुलामालम्बते लोचनं

शैथिल्यं नवमल्लिकासहचरैरङ्गैरपि स्वीकृतम् ।

पुनर्विमृश्य । नूनमनया हृदयप्रमोददायी कोऽपि स्वप्नो-
दृष्टः । तथाहि ।

आलापादधरः स्फुरत् कलयति प्रेङ्खत्यवालोपमा

मानन्दप्रभवाश्च बाष्पकणिका मुक्ताश्रियं विभ्रति ॥

सीता । उन्मील्य लोचने । हृदिहृदि अण्णारिसो मे जी-
अलोओ गोलाण्डं कहिं सा गोलुप्पलसामलो कहिं रामो
लङ्का कहिं कहिं वा हृदि रामैकजीविदा सीदेति मूर्च्छति† ।

रामः । अयि वसुधे ।

यां वै गर्भे त्रिजगदवलारत्नभूतां दधाना

लब्धार्थत्वात् जगति भवती रत्नगर्भा बभूव ।

तामुत्सङ्गे तव विलुलितां वीक्षमाणा च सीतां

द्राग् दीर्घासीन् न कथमथवा देवि सर्वसहासि ॥

तदेनामभ्यर्थयामि तावदस्याः समुद्बोधनाय । अथवा
किमभ्यर्थनया ।

निजामपि सुतां सीतां नेयमुद्बोधयिष्यति ।

निजेप्यपत्ये करुणा कठिनप्रकृतेः कुतः ॥

तदेनं तावदभ्यर्थयामि ।

* प्राप्तेयं प्रेयसीति वा पाठः

† हा धिक् हा धिक् अन्यादृशो मे जीवलोको गोदानदा क्व सा
नीलोत्पलश्यामलः क्व रामो लङ्का क्व क्व वा हा धिक् रामैकजीविता
सीतेति ।

स्निग्धाशोकद्रुम निजसखीं तूष्णमुद्रोदधयैनां
सित्त्वासित्त्वा किसलयकरसंसिना सीकरेण ।
एतस्याः किं नयनकमलस्यन्दिभिः सान्द्रसान्द्रै-
र्बाष्पात्पीडैरनुदिनमपि त्वं न सित्तालवालः ॥

कथमनाकर्णितकेन प्रत्याख्यातमनेन । अये कृतघ्नता पला-
शिनः । विलोक्य कथं प्रकृतिप्रियंवदाया मे प्रियायाः
सखीजनोऽपि न कश्चिदिह ।

प्रविश्य त्रिजटा । जानकि समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

सीता समाश्वस्य । कंहं पित्रसही मे तिअडा * ।

त्रिजटा । सख्यनया ते मधुरया मुखरेखया तर्कयामि यत्
किल प्रियं किमपि दृष्टवती भवती ।

सीता । अतिय दारिणिं हि मए सिविणअम्मि सअं गोला-
णईए सहत्यकलिततरङ्गचामरधवलकमलादवत्तारं परिचरि-
ज्जन्तो अज्जउत्तो दिठ्ठो † ।

त्रिजटा । तर्हि वर्धसे सुखस्वप्नः खल्वसौ ।

सीता । केरिसो मे रामेक्कचित्ताए सिविणअम्मि विस्सासो ‡ ।

त्रिजटा । तत् किं चिन्तास्वप्न इति संभावयसि । नहि ।
चिन्तास्वप्नोऽपि नैवमनुस्मितावगाही भवति ।

सीता । किं उण अचुम्बिदम् § ।

त्रिजटा । यन् न संभाव्यते ।

सीता ।

जं णहु संभावीअदि तंपि हला अतिय अत्य लोअम्मि ।

जं जीवइ जणअसुदा अपुलोअन्तीवि रामचन्दमुहम् ॥

ता किं इमिणा सिविणएण जीविदेण वा उवेक्खिदस्सि
अज्जउत्तेण ॥ ।

रामः । शान्तं पापम् । अयि प्रिये हृदयस्थितापि मे
कथमजानती वर्तसे हृदयवृत्तिम् ।

सीता । अथवा किंति हरमुडमिअके कलङ्कमारोपयि-
स्सम् । जाणामि अज्जउत्तो अज्जवि अकलितउत्तन्तो मे ¶ ।

रामः । प्रिये इदानीमुचितमनुसंदधासि ।

* कथं प्रियसखी मे त्रिजटा ।

† अस्तोदानीं हि मया स्वप्ने स्वयं गोदानद्या खल्वस्तकलिततरङ्ग
चामरधवलकमलातपत्रया परिचर्यमाण आर्यपुत्रो दृष्टः ।

‡ कीदृशो मे रामैकचित्तायाः स्वप्ने विश्वासः ।

§ किं पुनरनुस्मितम् ।

॥ यन् न खलु संभाव्यते तदपि हला अत्यन्त लोके ।

यत् जीवति जनकसुता अनालोकयन्त्यपि रामचन्द्रमुखम् ॥

तत् किमनेन स्वप्नेन जीवितेन वा उपेक्षितास्मार्यपुत्रेण ।

¶ अथवा किमिति हरमुकुटमगाङ्गे कलङ्कमारोपयिष्ये जानाम्यार्यपु-
त्रोऽद्याप्यकलितवृत्तान्तो मे ।

“ सीता । विमृश्य । कंहं ।

वाचालेणवि कर्हिदा णाहं णाहस्स णेउररण ।

अहवा विहिबिहुरबलात् तेणवि मूअत्तणं पत्तम् ॥

नेपथ्ये । अयं लङ्कानवासिनः सावधानमवस्थीयतां नन्वितः ।

प्राकारमुन्नतमसीमबलो विलंघ्य

लङ्कामयं विशति कोऽपि कपिप्रवीरः † ।

उभे आकर्ण्य त्रासं नाटयतः ।

पुनर्नेपथ्ये ।

तत्सम्मुखं प्रचलति स्वयमक्षनामा

नन्वेव राक्षसपतेः कुपितः कुमारः ॥

सीता कंहं उण सह महीअलेण वेवदिच्च असोअवणम् ‡ ।

त्रिजटा । विमृश्य ।

तुहिनकरमयूखैर्दीप्तकन्दर्पदर्प-

स्तपनकुलवधूटो त्वामयं मुक्तलज्जः ।

अयमयमनुनेतुं रामचन्द्रैकचित्ता-

मपि स विपिनवीथीमेति लङ्काधिनाथः ॥

सीता त्रासं नाटयति । ततः प्रविशति रावणः । सीता
पराङ्मुखी तिष्ठति ।

रावणः । अयि जानकि ।

कन्दर्पज्वरवेदनापरिपतद्वाप्यसुतिक्षालितं

स्वर्गश्रीकुचकुम्भकुङ्कुमरजस्तेयापराधोज्वलम् ।

एतत् त्वां सुरदन्तिदन्तशिखरोल्लेखाङ्गविष्यापित-

प्रस्फूर्जच्चतुरन्तविश्वविजयं वत्सकलं याचते ॥

सीता । अनाकर्णितकेन । अवि णाम पुणोवि रामचन्दमुह-
चन्दं पुलोवइस्सम् §

त्रिजटा । जानकि एवं प्रलापिनि लङ्केश्वरे कर्णावधानम-
पि तावत् देहि ।

रामः । साधु त्रिजटे प्रलाप इत्युक्तवत्यसि ।

रावणः ।

यत् संतुष्टवतः पुरा पुरभिदशकुन्दोत्सवच्छेदिनो

न क्रोधादनमचवोद्गतशिरःश्रेणौ नमन्त्यामपि ।

एतत् तद् दशमं शिरो मम नमत्त्वत्यादपायोजयो-

रव्याजं मिथिलेन्द्रपुत्रि भवतीं प्रेमातुरं याचते ॥

* कथम्

वाचालेनापि कथिता नाहं नाथस्य नेपुरवेण ।

अथवा विधिविधुरबलात्तेनापिमूक्तत्वं प्राप्तम् ॥

† प्राप्तो रूपाक्षितदृक् कपिवीर उच्चैरिति वा पाठः ।

‡ कथं पुनः सह महीधरेण वेयत इवाशोकवनम् ।

§ अपि नाम पुनरपि रामचन्द्रमुखचन्द्रं विलोकयिष्ये ।

सीता । संस्कृतमाश्रित्य ।

निजे पाणौ कृत्वा वकुललतिका † बालमुकुलं
ययोश्चक्रे गुञ्जन्मधुपमवतंसं रघुपतिः ।

अपीमौ कर्णौ मे वचनमिदमाकर्ण्य न कथं
विशीर्णौ युक्तं वा चरितमिदमन्तःकृटिलयोः ॥

रावणः । अयि जानक्यवलोकनमात्रेणापितावन् मां संभावय ।

सीता । अपि निशाचरैतावत्प्रार्थनाभङ्गलाघवात् कथं
राघवादपि न विभेषि ।

रावणः । अये क एष राघवो नाम यं किल जनो राम इति
जल्पति । विहस्य ।

कामः कियानसिलतानिहितैकबाहु-

क्रीडार्दितत्रिभुवनस्य दशाननस्य ।

रामस्तु केवलमयं सुमुखि त्वदर्थं

मां हन्ति हन्त न चिरान् निशितैः शरौघैः ॥

सीता । सत्यमेतत् ।

रावणः । स्वगतम् । कथमन्यदेव किमप्युक्तवानस्मि । तदेव
विपरीतं पठित्वायि जानकि तावन् मां जीवय नयनामृतेन ।

सीता । तदा त्वामपि लङ्केश विलोकयिष्यति जानकी ।

रावणः । सप्रत्याशं तत् कथय समयं । अयं हि ।

मन्दोदरीमपि विमुञ्चति राज्यमेत-

दप्युन्मदं तव पदाब्जतले करोति ।

किं जल्पितेन बहुना सुमुखि त्वदर्थं

स्वान्युच्छिन्नत्यपि शिरांसि पुनर्देशास्यः ॥

सीता । अपि खद्योतभासापि समुन्मीलति पद्मिनी ।

रावणः । सक्रोधम् । आः पापे यावत् किल तपनखद्यो-
तयोस्तावदेवान्तरं रामरावणयोः । तद् इयं हन्यस इति
खड्गमुत्पाटयति ।

रामः ।

हा जानकि त्वमधुनासि कथं भवित्री
सविचिकित्सम् ।

धिग् दैवतं तव सुदारुण एष पाकः ।

सक्रोधम् ।

आः पाप रावसकुलाधम संहृतोऽसि
ससंभ्रमम् ।

हे वत्स लक्ष्मण धनुर्धनुरेष कालः ॥

लक्ष्मणः । आर्य किमिदमैन्द्रजालिकविलोकनादलीकमेव
संभ्रम्यते ।

† कमललतिकेति वा पाठः ।

रावणः । अयि जानक्ययमसावुदीर्णकरालकरवालः काल-
भुजङ्गः । तदिदानीमपि दशकण्ठभुजाश्लेषभेषजमनुजानीहि ।
सीता ।

विरमविरम रत्नः किं मुधा जल्पितेन

सृशति नाहं मदीयं कण्ठसीमानमन्यः ।

रघुपतिभुजदण्डादुत्पलश्यामकान्त-

देशमुख भवदीयान् निष्कपाट्वा कृपाणात् ॥

रावणः । किमतः परं कालक्षेपेण । तदहमिदानीमस्याः
कण्ठरुधिरं कालिकामर्चयामीति खड्गधारां परामृशति ।

रामः । अहह ।

विधिरकरुणः स्फीतं स्फीतं तमः परिजृम्भते

जलधिसलिले मग्नं विश्वं युगं परिवर्तते ।

कुवलयदलसकसंश्लेषोत्सवैकपदे पदं

यदयमदयः सीताकण्ठे करोति कृपाणकः ॥

पुनर्विभाव्य हन्त भोः ।

चान्द्रौ लेखां दशति दशनैर्दोषणः सैहिक्ये

नव्यां वल्लीं दवदहनकश्चान्द्रौ दन्दहीति ।

अप्युन्मत्तः कुवलयमयीं मालिकामालुनीते

मूलादुन्मूलयति नलिनीं दुष्टहस्ती करेण ॥

सीता ।

चन्द्रहास हर मे परितापं

रामचन्द्रविरहानलजातम् ।

त्वं हि कान्तिजितमौक्तिकचूर्णं

धारया वहसि शीतलमम्भः ॥

रावणः । कः कोऽत्र भोः । सत्वरं मम करे कपालपात्र-
मर्ष्यतां येनास्याः कण्ठरुधिरं प्रतीक्षामीत्यशोकविटपान्तराले
हस्तं प्रसार्य कथं न्यस्तमेव केनापि मम करतले कपालम् ।
विलोक्य सचमत्कारम् । अये न कपालमेतत् किन्त्वशस्त्रच्छिन्नं
शिरएव कस्यापि । विमृश्य कस्य पुनरिदम् । नूनमत्रकुमारस्येति
मूर्छितः पतति ।

त्रिजटा । अयि लङ्केश्वर समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

रावणः । समाश्वस्य नूनमिदं तस्य दुष्टकपेर्विजृम्भितम् ।

तेन तमेव तावदयतः पातयामीति निष्क्रान्तः ।

रामलक्ष्मणौ । सहर्षमहो संविधानवैदग्ध्यो ।

त्रिजटा । सीतामालिङ्ग्य सखि पुण्येन जीवितासि ।

सीता । अपुण्येणेति भणिज्ज * ।

त्रिजटा । कथमिव ।

सीता कहं उण तं अपुणं ण होइ जं किर रामचन्द-

* अपुण्येनेति भण ।

सीता । संस्कृतमाश्रित्य ।

निजे पाणौ कृत्वा बकुललतिका[†] वालमुकुलं
ययोश्चक्रे गुञ्जन्मधुपमवतंसं रघुपतिः ।

अपीमौ कर्णौ मे वचनमिदमाकर्ण्य न कथं
विशीर्णो युक्तं वा चरितमिदमन्तःकुटिलयोः ॥

रावणः । अयि जानक्यवलोकनमात्रेणापितावन् मां संभावय ।
सीता । अपि निशाचरैतावत्प्रार्थनाभङ्गलाघवात् कथं
राघवादि न विभेषि ।

रावणः । अये क एष राघवो नाम यं किल जनो राम इति
नृत्यति । विहस्य ।

कामः कियानसिलतानिहितैकवाहु-

क्रीडादिदन्त्रिभुवनस्य दशाननस्य ।

रामस्तु केवलमयं सुमुखि त्वदर्शं

मां हन्ति हन्त न चिरान् निशितैः शरैर्यैः ॥

सीता । सत्यमेतत् ।

रावणः । स्वगतम् । कथमन्यदेव किमप्युक्तवानस्मि । तदेव
विपरीतं पठित्वायि जानकि तावन् मां जीवय नयनामृतेन ।

सीता । तदा त्वामपि लङ्केश विलोकयिष्यति जानकी ।

रावणः । सप्रत्याशं तत् कथय समयं । अयं हि ।

मन्दोदरीमपि विमुञ्चति राज्यमेत-

दप्युन्मदं तव पदाब्जतले करोति ।

किं जल्पितेन बहुना सुमुखि त्वदर्शं

स्वान्युच्छिनत्यपि शिरांसि पुनर्देशस्यः ॥

सीता । अपि खट्वातभासापि समुन्मीलति पद्मिनी ।

रावणः । सक्रोधम् । आः पापे यावत् किल तपनखट्वा-
तयोस्तावदेवान्तरं रामरावणयोः । तद् इयं हन्यस इति
खड्गमुत्पाटयति ।

रामः ।

हा जानकि त्वमधुनासि कथं भवित्री

सविचिकित्सम् ।

धिग् दैवतं तव सुदारुण एष पाकः ।

सक्रोधम् ।

आः पाप रातसकुलाधम संहृतोऽसि

ससंभ्रमम् ।

हे वत्स लक्ष्मण धनुर्धनुरेव कालः ॥

लक्ष्मणः । आर्य किमिदमैन्द्रजालिकविलोकनादलीकमेव
संभ्रम्यते ।

रावणः । अपि जानक्यमसावुदीर्णकरालकरवालः काल-
भुजङ्गः । तदिदानीमपि दशकण्ठभुजाश्लेषप्रेषजमनुजानीहि ।
सीता ।

विरमविरम रत्नः किं मुधा जल्पितेन

सृशति नहि मदीयं कण्ठसीमानमन्यः ।

रघुपतिभुजदण्डादुत्पलश्यामकान्त-

देशमुख भवदीयान् निष्कपाट्वा कृपाणात् ॥

रावणः । किमतः परं कालक्षेपेण । तदहमिदानीमस्याः
कण्ठरुधिरेण कालिकामर्चयामीति खड्गधारां परामृशति ।

रामः । अहह ।

विधिरकरुणः स्फीतस्फीतं तमः परिजम्भते

जलधिसलिले मग्नं विश्वं युगं परिवर्तते ।

कुवलयदलस्रक्संश्लेषोत्सवैकपदे पदं

यदयमदयः सीताकण्ठे करोति कृपाणकः ॥

पुनर्विभाव्य हन्त भोः ।

चान्द्रौ लेखां दशति दशनैर्दोहणः सैहिकेयो

नव्यां वल्लीं दवदहनकश्चान्द्रौ दन्दहीति ।

अप्युन्मत्तः कुवलयमयीं मालिकामालुनीते

मूलादुन्मूलयति नलिनीं दुष्टहस्ती करेण ॥

सीता ।

चन्द्रहास हर मे परितापं

रामचन्द्रविरहानलजातम् ।

त्वं हि कान्तिजितमौक्तिकचूर्णं

धारया वहसि शीतलमम्भः ॥

रावणः । कः कोऽत्र भोः । सत्वरं मम करे कपालपात्र-
मर्थतया येनास्याः कण्ठरुधिरं प्रतीच्छामीत्यशोकविटपान्तराले
हस्तं प्रसार्य कथं न्यस्तमेव केनापि मम करतले कपालम् ।
विलोक्य सचमत्कारम् । अये न कपालमेतत् किन्त्वशस्त्रच्छिन्नं
शिरएव कस्यापि । विमृश्य कस्य पुनरिदम् । नूनमचकुमारस्येति
मूर्च्छितः पतति ।

त्रिजटा । अयि लङ्केश्वर समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

रावणः । समाश्वस्य नूनमिदं तस्य दुष्टकर्षेर्विजृम्भितम् ।

तेन तमेव तावदयतः पातयामीति निष्क्रान्तः ।

रामलक्ष्मणौ । सहर्षमहो संविधानवैदग्ध्यो ।

त्रिजटा । सीतामालिङ्ग्य सखि पुण्येन जीवितासि ।

सीता । अपुण्येणेति भणिज्ज * ।

त्रिजटा । कथमिव ।

सीता कहं उण तं अपुणं ण होइ जं किर रामचन्द्र-

* अपुण्येनेति भण ।

† कमललतिकेति वा पाठः ।

विरहतावणिज्वापणीए चन्द्रहासधाराए उवेक्खिदस्सि । ता
किं इमिणा जीविदेण इह दारुसंचयम्मि अग्निं पज्जालेहि
जत्थ इमादं अङ्गादं सीअलअग्निम् * ।

त्रिजटा । शान्तं पापं । नन्वचिरादेव निजाङ्गकानाम् ।

हिमकरकिरणकरम्बितमरुतमयपीनपट्टकप्रतिमे ।

मलयजपरागरजसि रामोरसि तापमपहरसि ॥

सीता । हला किं इमिणा अलीअजप्पिदेण । सव्वं जेव्व
अणलपवेसेण विवसिदस्सि ता उवणेहि मे अंगालखण्डअं † ।

रामः । हन्त भोः । कथमपि शार्दूलमुखान् मुक्तायाः पुनरपि
शबरवागुरामवतीर्णायाः कुरङ्गवध्वाभङ्गीमङ्गीकृतवतीजानकी ।

त्रिजटा । निर्गत्य प्रविश्य चासुलभानलोयं प्रदेशः ।

रामः । सहर्षम् । त्रिजटे दिष्ट्या रक्षितस्त्वया रामः ।

सीता । संस्कृतमाश्रित्याशोकं प्रति ।

अलमकरुणं चेतः ‡ श्रीमन्नशोकवनस्पते

दहनकरिणिकामेकां तावन् मम प्रकटीकुरु ।

ननु विरहिणां संतापाय स्फुटीकुरुते भवान्

नवकिसलयश्रेणीव्याजात् कृशानुशिखावलिम् ॥

विलोक्य सहर्षम् । हला पेखपेख निवडिदं दाव इमस्स
सिहरादो अङ्गालखण्डअं § । इत्युपसृत्य गृहीतुमिच्छति ।

रामः । अये कथमशोकोऽपि ममायं शोकातां गतः ।

लक्ष्मणः । आर्यानुपपन्नमिदं यत् किल तरुशिखरमङ्गार-
खण्डकमुद्गरि ।

रामः । किं न संपादयेत् वत्स रामस्य विधिवैधुरी ।

सीता । अङ्गारखण्डं हस्तेनादत्ते ।

रामः ।

अनल नलिनकोमले करोऽस्याः

स्फुरदरुणोत्पलकुङ्कुलोपमः स्याः ।

विमृश्य ।

चरितमुचितमस्ति वा कृतस्ते

ननु भुवने विदितोऽसि कृष्णवत्सा ॥

सीता । हस्ते गृहीत्वा सविषादम् । कहं मह अपुण्णेण
अग्नीविं सीअलो संवृते । निपुणं निरूप्य सचमत्कारम् अये

अङ्गालखण्डअं ए हु एदं अवि उण पम्मराअरअणखण्डअम् * ।

त्रिजटा । अये पुण्यव्रतामग्निरेव रत्नं भवतीति प्रवादः
सत्य एव संवृतः † ।

सीता । पुनर्विलोक्य । कहं सा इमा रअणमुद्गिआ ‡ । पुनः
संस्कृतमाश्रित्य मुद्रिकां प्रति ।

या शैशवावधि मनोरमरामचन्द्र-

हस्ताङ्गुलिप्रणयिनी सुभगा सुवृत्ता ।

अन्येव सा जनक्राजसुता कथं नु

लङ्कामुपागतवती मणिमुद्रिकेयम् ॥

पुनः सादरं कराङ्गुलिकिसलयेन लालयन्ती । अये रअण-
हुलीअ अवि दाव कुसलं सलक्खणाणं रामचंदचलणाणं ‡ ।

पटाक्षेपेण प्रविश्य हनूमान् कुशलं देवि कुशलम् ।

सीता । अमिअमुह कोसि तुमं § ।

हनूमान् ।

तारापतेरनुचरो रघुनन्दनस्य

दूतः सुतोऽस्मि मरुतः प्रथितो हनूमान् ।

त्वां हन्तुमुद्यतवतो दशकन्धरस्य

न्यस्तं करे निभृतमक्षशिरो मयैव ॥

रामः । अहो कथमिदं हनूमन्नामधेयस्य मद्द्वान्यवस्य
विलसितमेतत् ।

लक्ष्मणः । अहो सचमत्कारता संविधानस्य ।

सीता । अयि भद्रमुह को उण इमो तारावर्द्ध ॥ ।

हनूमान् ।

यो वालिनः शौर्यनिधेरमित्रं

त्रैलोक्यबन्धोस्तपनस्य सूनुः ।

रामस्य पादाब्जतलाभिवर्ती

सुग्रीवनामा कपिचक्रवर्ती ॥

सीता । केण उण नरवाणराणं एरिसं सखिखतणं णिम्मि-
दम् ¶ ।

हनूमान् । रामवाणेनैव ।

वालिनं विसृजता धनुरङ्कं

नाकलोकललनाकुवकेलिः ।

* कथं पुनस्तत् अपुण्यं न भवति यत् किल रामचन्द्रविरहतापनिर्वा-
पया चन्द्रहासधाराया उपेक्षितास्मि । तत् किमनेन जीवितेन इह दारु
संचयेनिं प्रज्जालय यत्रेमान्यद्वापि सीतलयामि ।

† हला किमनेनालोकजल्पितेन सर्वमेवानलप्रवेशेन व्यवसितास्मि ।
तदपनय मेऽङ्गारखण्डकम् ।

‡ कुरु सकर्मां चेत इति वा पाठः ।

§ हला पश्यपश्य निषर्पितं तावदस्य शिखरादङ्गारखण्डकम् ।

* कथं ममापुण्येनानिरपि शीतलः संवृतः । अयेऽङ्गारखण्डकं न
खल्वेतत् अपि पुनः पटमरागरखण्डम् ।

† कथं सेयं रत्नमुद्रिका ।

‡ अये रत्नाङ्गुलीयक अपि तावत् कुशलं सलक्ष्मणयो रामचन्द्रचरणयोः ।

§ अमृतमुख कोसि त्वम् ।

¶ अयि भद्रमुख कः पुनरयं तारापतिः ।

¶ केन पुनर्नरवानराणां मीदृशं सखित्वं निर्मितम् ।

तारया सममदीयत चास्मै

वानरेन्द्रपदवीमणिमौलिः ॥

सीता । कहेहि दाव अवि णाम मह मन्दभाइणीए
किदे दुब्बलो दाणिं किंपि रहुणाहो * ।

हनूमान् । किमपीति किमुच्यते । इदानीं हि ।

बहुलपत्तशशीव दिनेदिने

रघुपतिः कृशतामुपयाति सः ।

सीता । हट्टिहट्टि † ।

हनूमान् ।

कुवलयप्रतिमद्युतिरस्य तु

प्रविकसत्यनुभाववशंवदा ॥

सीता । दाणीं किमपि उज्जोविदस्मि ‡ ।

हनूमान् । अयि देव्याकर्ण्य तावत् यत् संदिष्टं देवेन देव्याः ।

हिमांशुश्चण्डांशुर्नवजलधरो दावदहनः

सरिट्टीचीवातः कुपितफणिनिश्वासपवनः ।

नवा मल्ली भल्ली कुवलयवनं कुन्तगहनं

मम त्वद्विश्लेषात् सुमुखि विपरीतं जगदिदम् ॥

अपिच ।

कस्याख्याय व्यतिकरमिमं मुक्तदुःखो भवेयं

को जानीते निभृतमुभयोरावयोः स्नेहसारम् ।

जानात्येकं शशधरमुखि प्रेमतत्त्वं मनो मे

त्वामेवैतत् चिरमनुगतं तत् प्रिये किं करोमि ॥

सीता । लज्जते ।

त्रिजटा । सखि त्वमपि रघुपतेः किमपि सन्देशं प्रत्यभि-
ज्ञानं च समर्पय ।

सीता । इमो मे षडिसन्देसो ।

बहलगलन्तणअणजलणिभूरपज्जाउलावि मह दिट्ठी ।

तुह सुहअ वअणससहरलावणरसं पिपासेदि § ॥

चूडारवमाकृष्य हनूमतः करे समर्पयन्ती । अयि चूडारअण ।

विच्छालअ णिअमङ्गं रअणीअरदिट्ठिपंसुपंसुलिअम् ।

रहुवइपअणिम्मलणहरअणीअरजौहूनीरणिअरम्मि ॥ ॥

* कथय तावत् अपि नाम मम मन्दभाग्यायाः कृते दुर्बल इदानीं
किमपि रघुनाथः ।

† हा धिक् हा धिक् ।

‡ इदानीं किमपि उज्जोवितास्मि ।

§ अयं मे प्रतिदेशः ।

बहलगलन्तणजलनिर्भरपर्याकुलापि मम दृष्टिः ।

तव सुभग वदनशशधरलावणरसं पिपासति ॥

॥ अयि चूडारव ।

हनूमान् ! देव्यनुजानीहि त्वरयति मां रामचन्द्रचरणदर्श-
नोत्कण्ठा ।

सीता । सबाध्यगद्गदम् । अय्यकारणसिणिट्ट पडिगदे
तुस्सि पुणोवि को मह कहिस्सदि रहुणाहस्य पउत्तिम् * ।

हनूमान् । अयि देवि दिष्ट्या स्मारिताऽस्मि । नन्विदं ते
संदिष्टं देवेन देव्याः ।

मा ताम्य तामरसपत्रविशालनेत्रे

विख्याप्यते पुनरपि त्वयि मत्प्रवृत्तिः ।

सौमित्रिकार्मुकगुणध्वनिभिर्गभीरै-

स्तैः किंच राक्षसवधूहदितैरधीरैः ॥

नेपथ्ये ।

हत्वा कथं चिदपि राजकुमारमत्तं

रे वानरापसद कुत्र पलायिताऽसि ।

त्वां हन्तुमिच्छति दशाननशासनेन

दर्पाद्भुतो धृतधनुर्ननु मेघनादः ॥

हनूमान् । देवि कृतकार्योऽस्मि तदलमतः परमात्मापला-
पेन । तदिदं प्रणम्यसे आपृच्छसे च ।

सीता । अये पवणणंदण अणाआसेण इमं दुण्णिआअर-
साअरं अदिक्कमेहि † ।

हनूमान् । अयं मूर्ध्नि गृहीतो देव्याः प्रसाद इति निष्क्रान्तः ।

सीता । हला तिअडे खेअरी भविअ पेक्ख दाव इमस्स
उत्तन्तम् ‡ ।

त्रिजटा । तथेति निष्क्रान्ता ।

नेपथ्ये ।

बाणौघानेकवीरः कलयति च रूपा मेघनादेन मुक्तां
सर्वे हर्षे नाटयन्ति ।

नेपथ्ये ।

बट्टोऽयं राक्षसेन ज्वलदनलशिखादीप्तपुच्छः कृतश्च ।

सर्वे विषादं नाटयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये ।

क्लामचट्टालिकानामुपरि कृतपदो दन्दहीत्येष लङ्कां

सर्वे हर्षविषादौ नाटयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये ।

अपि क्षालय निजमङ्गं रजनिकरदृष्टिपांशुपांशुलितम् ।

रघुपतिपदनिर्मलनखरजनिकरज्यात्स्वनीरनिकरे ॥

* अय्यकारणस्त्रिंश प्रतिगते त्वयि पुनरपि को मम कथयिष्यति
रघुनाथस्य प्रवृत्तिम् ।

† अये पवननन्दन अनायासेनेमं दुर्निशाचरसागरमतिक्रमस्व ।

‡ हला त्रिजटे खेचरी भूत्वा प्रेक्षस्व तावदस्य वृत्तान्तम् ।

अकान्तोऽयं पयोधेः पयसि शमयति स्वाङ्गलनं कृशानुम् ॥
सर्वं हर्षं नाटयन्ति ।
पुनर्नेपथ्ये । अहो आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

वेलाद्रेरस्य हेलोकमणपरिणतस्तुङ्गमाक्रम्य शृङ्गं
मौलिं पूर्वाचलस्य द्युमणिरिव नभो लङ्घयत्यम्बुराशिम् ।
वेगप्रोद्भूतवातप्रतिहतसलिलोन्मुक्तगम्भीरगर्भ-
व्यक्तीभूतारगेन्द्रस्तुतिशतविकसत्कीर्तिहरो हनूमान् ॥
सीता । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । हला तिअडे अवति-
ण्णासि महीअलं ता पिअंवदाए तुह आलिङ्गेमि अङ्गाइ*
इति निष्क्रान्ता ।

रामः । प्रिये मामपि प्रतीक्षस्व ।

लक्ष्मणः । आर्य किमिदं लङ्कावृत्तान्तानुसारिणि विद्याधर-
प्रणीते महेंद्रजाले पुनः संभ्रम्यते ।

रामः । तर्हि दिष्ट्यास्माभिर्निजविक्रमकथापराङ्मुखस्यापि
हनूमतश्चरितरहस्यमाकलितम् ।

नेपथ्ये । अये रघुनाथ अयमसौ ।

दर्पाद्रुतं दधिमुखं तरसा निपीड्य

पीत्वा चिरं मधुवने स्वरसं मधूनि ।

* हला त्रिजटे अवतीर्णासि महीतलं तत् प्रियंवदायास्तवाल्लिङ्गयाम्य-
ङ्गानि ।

द्रष्टुं समेति भवतः पदपद्मलीलां

नीलाङ्गदप्रभृतिभिः सहिता हनूमान् ॥

रामः । वत्सार्कणितं तदागच्छ कृतकार्यं हनूमन्तं प्रत्युद्गच्छाव-
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

॥ पष्ठोऽङ्कः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अथ नरेश्वरपरीक्षोपसंहारः ॥

तदेवं सकलश्रुतिप्रमेयपरिवृंहितशैवसिद्धान्तनिरूपणपरो
निखिलविद्वज्जनमानसाह्लादैकजनको नरेश्वरपरीक्षाभिधो
यन्यः प्रयोजनानुकूलपरिमितार्थप्रकाशिकया प्रकाशाभिधानया
सद्व्याख्यया संवलितः पुस्तकान्तरालाभादूरीकृतैतदादर्शवर्ति-
पाठेन मया परमकाव्यरूपपरमेश्वरप्रसादादेव मुद्रणविधया
परिसमाप्तिं नीतः । मुद्रणावसरे एव चाधिवङ्गदेशीयात्तरमेक-
मादर्शान्तरं वामनशास्त्रिप्रयत्नवशादुपलब्धम्, परंतु तदपि
सर्वथा पूर्वापलब्धादर्शमूलभूतादर्शत एवावतारितमवधारित-
मिति तदवाप्यापि न मदीया मनस्तुष्टिरासीदिति न प्रायस्त-
द्रुरोधोऽकारि मयेति ।

अथैतत्पुस्तकपाठान् सातिशयमनुरुन्धता मया, कदाचित्
पुस्तकान्तरं प्राप्यायमेव पाठः पुस्तकस्योऽयं च बलात् प्रकल्पित
इति कश्चिन्मा वादीत्, इति भिया यथापुस्तकपाठस्यैव
प्रायः पाठाः स्यापिता न पुनरुपकल्पिता इति ।

अत्र च काण्डत्रयात्मके शैवसंदर्भे, प्रथमे काण्डे मूलभूत-
कारिकाः सार्धचतुःसप्ततिमिताः, द्वितीये काण्डे सार्धैकत्रिंश-
न्मिताः, तृतीये तु सार्धैकाशीतिशतं कारिकाणामिति, यद्यपि
तृतीये काण्डे मूलभूतकारिकातः प्राक्स्यापितानामङ्गानां
संकलनया संख्याद्वयन्यूनता भवति, तथापि कुतश्चित्
कारणाद्विंशतितमे काशीविद्यासुधानिधेः पत्रपुञ्जे त्रिपञ्चा-
शत्तममूलकारिकातोऽनन्तरम्, “संदिग्धं प्रत्यभिज्ञानम्,” इत्या-
द्वेका कारिका, तथैकविंशतितमे पत्रपुञ्जे द्विपष्ठितममूलकारि-
कातः पश्चात् “एतत् प्रतिपिध्यते,” इत्यवतरणानन्तरम्, “कोटि-
शो मरणं दृष्ट्वा,” इत्याद्वेका च निरङ्कुर्वे जाता, तत्संकलनया
चोक्तचरसंख्याका एव तृतीयेऽपि भवन्तीति ।

अथ चेदं कठिनमपि शैवदर्शनमनेककार्यव्यासक्तचेतस्कतया
प्रचुरावसरमलभमानेन मया टिप्पण्यादिना न व्याख्यायि,
समयसहस्ररश्मिनिपीतस्यैतस्य शैवसिद्धान्तसुधाकरस्य द्वित्रा-
दर्शकलावशेषस्य प्रकाशयिष्यमाणाभिर्बहुदार्शकलाभिः पूरयि-
तव्यत्वस्यैवमन्तात्पर्यविषयत्वात्, मूले रचिते शाखादिकं
सुरक्षितं भवतीत्यनन्तरमपि व्याख्यातुं शक्यत्वात् ।

अथातः परं सर्वजनमनोमोदनं चमत्कृतिसुधामयं संदर्भं
लब्धावसरे काशीविद्यासुधानिधौ मुद्रयिष्ये इति गुणैकपत्रपा-
तिभिः सुधीभिराकलनीयमिति शिवम् ॥

॥ सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापको वेचनरामशर्मा ॥

THE SĀHITYA-DARPAṆA, OR MIRROR OF COMPOSITION.

(Continued from page 234.)

TEXT.

No. 757. The Commixture again is, when of two or more ornaments united, (1) one is principal and the others are subordinate to it, * or (2) when they reside in the same place, or (3) when there is a dubiousness about them,—being thus threefold.

COMMENTARY.

a The case of the Principal and Subordinate Ornaments; as—

* The *Kāvya-prakāśa*, with much greater convenience, holds this variety to consist in the mutual subserving of ornaments. Our author's illustrations imply that one of the ornaments, in such cases, is ultimately the principal, the others being subordinate thereto.

"Under the form, methinks, of that mantling silk-white slough that had slipped, through the force of pulling, from the body of the royal Serpent (Vāsuki, employed as the string), long did love-quick Mandākinī cling to his feet* (in kneading them), as if to remove the pain that Ocean had suffered in the churning."

Here, the nature of Mandākinī (the celestial Ganges) is superimposed upon the slough, the real nature whereof is denied: so we have the Concealment (§683). This is subordinate to Paronomasia or Coalescence (see §643), inasmuch as it gives rise to, or implies, the verbal identification of the actual fact of Mandākinī's† clinging to a portion of the personified ocean, with clinging to its feet (by means of the pun in the word *pāda* which means 'part' as well as 'foot'). The Paronomasia is subordinate to the Hyperbole (§693), consisting in the said identification. The Hyperbole is subordinate to the Poetical Fancy (§686), contained in the clause—"as if to remove the pain that Ocean had suffered in the churning." The Poetical Fancy is subservient to the Modal Metaphor (§703), inasmuch as it implies Ocean and Mandākinī behaving *respectively* like a male and a female personage.

b. Or for example:—

"Fair Evening glows (with passion or redness—*anurāga*) and Day is *ever* before her, still,—O wonderful is the decree of fate—they are never united."

Here the Modal Metaphor is subordinate to the Peculiar Allegation (see §717).

c. The Commixture of Dubiousness; as—

"Lo!‡ the Lunar Orb shines in the air, dispersing the outspreading gloom, causing exquisite joy to the eyes."

Here, it is dubious whether there is a Hyperbole in the shape of the introsusception of a fair face into the moon; or a Metaphor consisting in the superimposition of the nature of the moon *upon a face* intimated by the pronoun 'this'; or an Equal Pairing (§695), a face (intimated by 'this') and the lunar orb being both subjects of discourse and associated with the same attribute of of discourse and associated with the same attribute of of destroying (internal or external) gloom &c.; or an Illuminator (§696§), the moon not being in question; or a Modal Metaphor (§703), the face being not in question and understood from a sameness of attribute; or an Indirect Description (§706), the face being in question, and understood through the description of the moon which is not in question; or a Periphrasis (§708), the time (night) that excites love being meant to be described through the description of the moon, the *rise* of which is the effect thereof. Thus, there being

* Or—with reference to the actual fact—to a part of the ocean, which the word पादमूले also means, according to the Commentator.

† Or, rather, the slough's, feigned as such.

‡ Literally 'this' (idam.)

a doubtful possibility of each of these several ornaments, we have here the Commixture of Dubiousness.

d. Or, to take another example (—if our dubious fancies with respect to the former one seem too far-fetched!—) in the sentence "I see the moon-face," it is doubtful whether there is a Simile, it being meant that the face is LIKE the moon; or a Metaphor, the meaning being that it IS the moon.

e. When however there is a reason for one of the ornaments, and another, against the others, or one only of such two reasons, there the doubt does not exist. For example, in the sentence "He kisses the moon-face," kissing being consistent with a face and inconsistent with the moon, it is a reason for our recognizing a Simile here, and against our admitting a Metaphor. In the example "The moon-face shines," the attribute of shiningness is a reason for the Metaphor, but being tropically possible in a face, it is not against the Simile. In the sentence "Lakshmi (Prosperity), O royal Nārāyaṇa, embraces thee firmly," a woman's embrace of one LIKE her lord being improper, the embrace of a king, *as such*, by Lakshmi is impossible and so thwarts a Simile, but the embrace of Nārāyaṇa (her lord) being possible, there is a Metaphor; that is to say, the king is not LIKENED to Nārāyaṇa but IDENTIFIED with him. Similarly in 'The lotus-face of the fawn-eyed lady shines with tremulous eyes,' the eye, which is possible (only) in a face, indicates a Simile and thwarts a Metaphor, being impossible in a lotus. So in such a phrase as सुन्दरं वदनाम्बुजं (the beautiful lotus-face) where the common attribute (*viz.* beauty) is mentioned, since the compound वदनाम्बुजं (lotus-face) cannot imply a similitude, according to the grammatical-rule उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे, *Paṇini* II, 1, 56, S. K. p. 356, (A word denoting an object compared is compounded with *vyāghra* &c., when the common attribute is not mentioned), the Simile is debarred, and consequently the compound implies a Metaphor, as belonging to that class which begins with the word *mayūra-vyāṇṣika* (*Pāṇi* II, 1, 72, S. K. p. 366).

f. The case of the Residence of Ornaments in the Same Place, or the Identical Position, is exemplified in the following stanza of mine:—

कटाक्षेणापीयत् क्षणमपि निरोक्षेत् यदि सा
तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः ।
सरोमाञ्ज्वलदञ्ज्वलकुचकलशनिर्भ्रमचवनः
परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः ॥

(If even for a moment she glances at me with the corner of her eye, ecstatic joy bursts forth in my heart and shuts out the consciousness of all external objects. What raptures then would flow from the embrace of her of the lotus-eyes, while the vesture falls off from those swelling breasts that quiver with joy.)

Here the *Chhekānuprāsa* contained in कटाक्षेणापीषत्त-
णमपि, and the *Vṛittyānuprāsa*, consisting in the compound
letters ञ (k-sh) occurring twice in this phrase and once
in निरोक्षेत्, have an identical position. So also there is in
this very example the identical position of Alliteration and
Necessary Conclusion (§737). Or, for instance, in the
phrase संसारध्वान्तविध्वंस &c. (§756.a.), there is the identical
position of Metaphor and Alliteration. Or, for instance
in कुरवका रवकारणतां ययुः, रवका रवका form one Rhyme (§640),
and वकार वकार another; so there is the identical position
of two Rhymes.

g. Or for example:—

“Festively do the peacocks with out-stretched necks
dance in these days, noisy with the roar of fresh clouds,
and gloomy like the traveller's heart (or with travellers
for spectators—पहित्र-सामाद्वसु)”

Here, in the same position, viz., the word पहित्र-सामाद्वसु,
there are the Simile पयिक-श्यामायितेषु (gloomy like the tra-
veller), and the Metaphor पयिक-सामाजिकेषु (with travellers
for spectators).*

Here ends the tenth chapter
of the
MIRROR OF COMPOSITION.

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

SIR,

Max Müller in his “Chips” says the Western coast of
India was inhabited by the *barbarus*, or the savage
aborigines, with woolly hair. Barbar in Sanscrit means
a blockhead and fool. I am not sure what is the origin
of the Greek word *barbaros*; is it not derived from Bar-
bary, and does it not prove that the coast as well as

* The Commentator rightly considers the above example as an in-
stance of the Commixture of Dubiousness, not of the Commixture
of the Identical Position, inasmuch as the Prākṛit expression पहित्र-सामा-
द्वसु does not admit of the two interpretations simultaneously or posi-
tively, but alternatively or dubiously. He evidently reading पयि-
त्र-रसितेषु instead of — सीतेषु, and महद् instead of सोहद्, renders the
couplet into Sanskrit thus:—

अभिनवपयोदरसितेषु पयिकश्यामायितेषु (or पयिकसामाजिकेषु) दिवसेषु ।
महति (उत्सवायते) प्रसारितग्रीवाणां नृत्यं मयूरवन्दनानाम् ॥

The term सामाजिक, applied to the travellers, implies a Metaphor, in-
asmuch as it properly means one of an audience at some regular festi-
vity, such as a dramatic entertainment. The peacock's dance is no festi-
vity in the proper sense of the word,—none, at all events, to the separat-
ed lover, to whom every merry sight is a source of pain.

It would not be uninteresting to illustrate some of these mixed
ornaments by an English example.

“Ye ice-falls! ye that from the mountain's brow
Adown enormous ravines slope amain—
Torrents, methinks, that heard a mighty voice,
And stopped at once amidst their maddest plunge!
Motionless torrents! silent cataracts!”—Coleridge.

In the 3rd and 4th lines, there is a Modal Metaphor (§703), subserv-
ed by a Poetical Fancy (§686). In the last line, there is the Commix-
ture, called Identical Position, of a Hyperbole (§697) and a Contra-
diction (§718). If we may look upon these five lines as forming one
distinct piece of poetry, there is here a Conjunction (§756) of these
two Commixtures.

Greece had an intercourse with that part of Africa? Webster says “the Greeks used the iterated syllables *barbar* to denote that a man was unintelligible in his talk;” now in Hindī we still use the verb *barbarāna* for chattering nonsense; but is not even this meaning attached to the word on account of the unintelligible (to the Greeks) talk of the inhabitants of Barbary? There are good grounds to believe that the whole Indian Peninsula was, at one time, colonized by the Egyptians, and that the doctrines of Buddhism came from that country. The Aryans did not shave their faces as the Persians (Aryans of Persia) did not; but the Buddhists shaved as the Egyptians did. Belief in transmigration of the soul and respect for animal life were common to both. Moreover Barbary under the name of *Babbar* which is the Prākṛit form of writing *Barbar* is mentioned in the Jain book, Śrīpāl Charitra quoted below: “भोभो जइ जल इंधण पमुहेहिं किंपि अति तुम्हायं । कज्जं ता कहह फुडं बब्बरकूलं समणुपत्तं ॥ ३० ॥” (meaning in sanscrit) भो भो लोका यदि युष्माकं जलेन्यनप्रमुखैः किमपि कार्यमस्ति तत् तर्हि स्फुटं प्रकटं यूयं कथयत यतो बब्बरकूलं समनुप्राप्तं बब्बरकूलाख्यं विदरम् सम्प्राप्तमस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ Again in the 8th adhyāya of the 9th skandha of the Bhāgavat *Barbar* is thus men-
tioned, with some other similar countries सगरश्चक्रवर्त्या-
सीत् सागरो यत्सुतेः कृतः । यस्तालजंघानं यवतानं शकान् हेहय-
बर्बरान् ॥ ५ ॥ अवधोदुर्गवाक्येन चक्रे विकृतवेषिणः ।

BENARES :

18th March, 1868.

ŚIVAPRASAD.

THE PANDITS AND THEIR MANNER OF TEACHING.

BY DR. BALLANTYNE.

[From the Benares Magazine, March 1850.]

(Continued from p. 210 of Vol. II.)

Let us now accompany, through some part of his course, our desultory student who is entering upon the study of the Hindū system of Poetical Criticism.

Among the Sanskrit texts printed at Calcutta under the authority of the General Committee of Public Instruction, there are two works the titles of which are given in English as follows:—

“*Kāvya prakāśa*; a treatise on Poetry and Rhetoric by MAMMATA ĀCHĀRYA. (1829).”

Sāhitya Derpana; a treatise on Rhetorical Composition by VIŚWANĀTHA KAVIRĀJA. (1828).”

Before reading either of these our student will have gone through the *Kavalayānanda*—fortunate if, instead of a half-decypherable manuscript, he shall have been able to get a copy of the nicely lithographed Poonah edition. The *Kāvya prakāśa*—the “Illustration of Poetry”—consists of a number of metrical rules (*kārikā*) interspersed with comments and

illustrative examples. The rules are founded on the Aphorisms of VĀMAṆA, who owed his knowledge of the subject to the divine sage BHARATA. The *Sāhitya Derpaṇa* also has memorial verses as its text; and the rules are frequently illustrated by the same examples as those employed in the earlier work. Both works are held in high esteem; but that of VIŚWANĀTHA—the more recent and the more copious of the two—is generally admitted as the standard of taste among the learned Hindūs. We propose to consider its arrangement—to dip into it here and there—and to note the more salient points of agreement and of disagreement in opinion between the author and European writers on kindred topics.

The term Rhetoric, as employed to denote the subject of the treatise in question, is liable—according to our view of the division and denomination of the sciences—to an objection the converse of that to which we hold the term Logic liable when employed to denote the all-embracing sphere of the Nyāya philosophy. In the *Sāhitya* we have but a part, and the least important part of what, according to Aristotle,* belongs to Rhetoric. In order to attain its specific end of convincing or persuading—between which we agree with Mr. Smart in thinking that there is more of a distinction than a difference—Rhetoric does not hesitate to avail itself of the graces of language which gratify the taste; but the *Sāhitya* confines itself to these exclusively;—"taste" (*rasa*) being here all in all. The difference between the political history of India and that of Greece or Rome so obviously suggests the reason why eloquence, in the two cases, proposed to itself ends thus different, that it would be idle to do more than allude to it in passing.

Of the etymology of the term *Sāhitya* two explanations are offered. According to the one, it is derived from *hita* 'benefit' and *saha* 'with,' because a knowledge of it is beneficial in all departments of literature. The other, with less appearance of reason, explains it as denoting the sum total of the various sections of which the system itself is made up.

The printed volume of the *Sāhitya Derpaṇa* the "Mirror of Composition"—is an octavo of between three and four hundred pages. The work is divided into ten sections—of lengths varying from eight or nine pages to eighty or ninety. The first section is introductory. The second treats of the various powers of a word. The third treats of taste. The fourth treats of the divisions of poetry. The fifth discusses more fully one of the powers of a word adverted to in section second. The sixth takes particular cognizance of the division of poetry into 'that which is to be seen,' and 'that which is to be heard.' The seventh treats of blemishes. The

eighth treats of style. The ninth treats of the varieties of composition resulting from the blending of styles, and the predominance of one or other of them. The tenth and last treats of embellishment. To the subject of this tenth section the *Kuvalāyānanda* of APYAYYA DĪKSHITA, with which the student usually commences, confines itself.

According to established custom the *Sāhitya Derpaṇa* commences with an invocation. "At the opening of his work (says the author—officiating as his own commentator)—desiring that he may complete without obstruction what he is about to commence, he thus propitiates the Goddess of Speech—seeing that everything that is made up of words lies within her jurisdiction."—

"May that Goddess of Language, whose light is fair as that of the autumnal moon, having removed the over-spreading darkness, render all things clear in my mind!"

He then proceeds to say that as his work is ancillary to poetry, its fruits can be no other than those which poetry bestows. These are declared to consist in the attainment of the four great objects of human desire—viz. Merit, Wealth, Enjoyment, and Salvation—which, "by means of poetry alone, can be obtained pleasantly even by persons of slender capacity." Salvation, it is to be remembered, or liberation from the liability to being born again, is the reward held out to its followers by each of the various systems of Hindū doctrine. Even the Grammarians claim for their own art (—more than was claimed for the kindred Grammar of the Dark Ages)—the power of leading the soul to bliss*; and it is scarcely to be wondered at that the poets should contend that the goal might be gained, as surely as by any of the more rugged routes, and much more pleasantly, by the "primrose path" of Poesy. Poetry is to conduce to this by setting before its votary such examples for imitation as that of Rāma, and for avoidance as that of Rāvana, and so training him up to virtue. After showing how all the four great objects sought after by the wise have been at various times obtained through conversancy with poetry, our author gravely disposes of the objection that the study of the Vedas renders the study of poetry superfluous, by asking where is the wisdom of seeking to remove by means of bitter drugs an ailment that can be cured with sugar-candy.

Having established the importance of Poetry, he proceeds to determine what it is that poetry consists in; and here he demurs to the opinion of the author of the *Kāvya Prakāśa* who says that the designation may be sometimes applied "where there is elegance of expression, even though ornament be wanting"—provided "the words and the sense are faultless." But, our author contends, if faultlessness in the words and in the sense be a necessary part of the definition, then the following verses from BHAVABHŪTI's drama, the *Vīra-charitra*, would not be poetry:—

* The main consideration being that of Arguments—τὰ δ' ἄλλα προσθήκαι—"but the rest mere out-work." *Rhet. B. I. c. 1.*
† "That common situation in life, *Vide meliora proboque, deteriora sequor*, proves indeed that there are degrees of conviction which yield to persuasion, as there are other degrees which no persuasion can subdue: yet perhaps we shall hereafter be able to show that such junctures do exhibit one set of motives outweighing another, and that the application of the term persuasion to the one set, and of conviction to the other, is in many cases arbitrary, rather than dictated by a correspondent difference in the things." *Sematalogy*—p. 175.

* According to the Grammarians—"A single word, perfectly understood, and properly employed, is, alike in heaven and on earth, the *Kāmadhuk*"—the marvellous cow from which you may "milk out whatever you desire"—including, of course, final emancipation if you wish it.

(*Rāvaṇa* loquitur) ——— “Foul scorn to me
That any one should dare to be my foe—
And now forsooth this anchorite defies me—
This slaughterer of the race of *Rakshasas* !
Ha !—can it be—doth *Rāvaṇa* yet live ?
Fie, fie, my son—thou conqueror of *Indra*—
What boots it now, that *Kumbhakarna* * wakes,
Or that these brawny arms of mine in vain
Have swoln with pride when they have borne away
The spoils of *Swerga* !”

Now these verses are chargeable with the fault (—to be discussed in section seventh—) of obscuring the predicate by wrapping it up in a long compound epithet applied to the subject :—for the subject of which the speaker here intends to say something is his brawny arms—and what he intends to say of his arms is this, that, so far as regards gaining the day against *Rāma*, their previous feats of strength, in the war with *Indra*, have been in vain :—and all this is made up into an epithet applied to the arms. According to the definition, then, this is not a case of poetry :—and yet, on the other hand, it is a case of the highest kind of poetry, if you go by the determination of the same authority, that the highest kind of poetry is that where the mind of the utterer is revealed not by the literal sense of the terms but by their suggestiveness ;—for the speaker here, for example, does not really entertain any doubt of his being himself alive—whilst his making a question of it suggests in a lively manner his astonishment :—nor is he speaking of a literal anchorite when he contemptuously indicates by that term the hero *Rāma* who had been dwelling in banishment in the forest. Hence the definition that we have been testing is too exclusive—seeing it excludes what it is agreed on all hands ought not to be excluded.

Our author next rejects an offered compromise between the two definitions which he holds to be inconsistent.

“But, it may be said,—‘There is only a portion faulty here, and not the whole.’ If you say this, then the part in which there is a fault furnishes a reason why it is not a case of poetry ; and the part where there is suggestiveness furnishes a reason why it is a case of first-rate poetry :—and so, being pulled both ways by the two parts, it will be neither poetry nor not poetry.”

He adds :—

“Nor do such blemishes as unmelodiousness and the like mar only a part of a poem but the whole (if any part of it—) that is to say—when there is no damage to the flavour (*rasa*)—which is the soul of poetry—or that in virtue of which alone poetry is poetry, then it is not conceded that these (viz. unmelodiousness and the other blemishes) are faults at all—as a great authority† declares,—when he says ‘And the blemishes, such as unmelodiousness &c. which have been exhibited, are not always blemishes ;—they have been instanced as what must be invariably shunned in erotic poetry only.’ Moreover if it were as you would seem to say, (that a blemish is always a blemish), then cases of poetry would be very rare, or rather none—for it is quite impossible that there should be faultlessness in every respect.”

So determined is our author to allow of no compromise that he goes on to say :—

* *Kumbhakarna*, the gigantic brother of the titanic *Rāvaṇa*,—named from the size of his ears which could contain a *kumbha* or large water-jar—had such an appetite that he used to consume six months’ provisions in a single day. *Brahmā*, to relieve the alarm of the world, which had begun to entertain serious apprehensions of being eaten up, decreed that the giant should sleep for six months at a time and wake for only one day, during which he might consume his six months’ allowance without trespassing unduly on the reproductive capabilities of the earth. When *Rāma* invaded the capital of *Rāvaṇa*, the titans, requiring all their forces, employed the most violent measures—and eventually with success—to awake the sleeping giant ; causing elephants to trample upon him, and assailing his ears with the noise of gongs—and even, according to a more recent authority, disturbing him with cannon.

† Always cited as the “author of the *Dharmā*.”

“If you contend that the word ‘no’ (is employed in the sense of ‘little’) then let us grant [for the sake of argument with the author of the *Kāvya Prakāśa*, that poetry is there—not where we have no fault, but ; that poetry is there where the faults, in sound or sense, are slight,—and it will follow that where there is no fault at all, there is no poetry.”

And not only this—but—

“Granting that there may be poetry where the faults, in sound or sense, are slight,—this is not to be mentioned in the definition of poetry ; just as in the definition of such a thing as a jewel, we omit such a circumstance as its being perforated by insects—(that circumstance not being what constitutes anything a jewel, though it may not cause it to cease to be regarded as such—) for certainly the boring of insects, and such like accidents, cannot deprive the jewel of its nature as a jewel, but can only affect its degree of value. In like manner here also unmelodiousness &c. affect that of poetry.

The rest of this unlucky definition finds as little mercy at the hands of our author as that portion of it of which we have followed the dissection. Here, however, let us leave our native student to force his way through the argument unattended by ourselves—the conduct of the argument being, as regards the student, all the thornier in so far as it turns upon the application of a variety of terms the explanation of which he will not meet with for a long time afterwards—the first half of the work, like many others in Sanskrit, requiring to be read by the light of the second. But there are illustrative snatches of poetry interspersed throughout the argument—so let us try if we can gather some of these flowers without “snapping” them in bits like Cowper’s rose. The following, according to the author of the *Kāvya Prakāśa*, is a case of poetry without anything in the shape of embellishment—the lady simply stating how she comes to be melancholy.

“Tis true thou art beside me, dear*
Companion of my youth ;
The autumn moon shines mild and clear,
The gale smells sweet in sooth—
All is as once when you and I,
On *Reva*’s bank so fair,
Made love beneath the trees :—I sigh—
Just—that we are not there.”

The author of the *Sāhitya Derrpaṇa* demurs to the assertion that this is unembellished,—and contends that as one of the embellishments of poetry, specially recognised in the tenth section, is the exhibition of “effects devoid of causes”—the mention of the melancholy of the lady, with her beloved beside her in the moonlight, is a glaringly poetical embellishment.

The next example is written in one of the rude dialects termed *Prākṛita*. Our author cites it as an example of “suggestiveness”—where the suggestiveness might seem to have reference, not as in one class of instances, to the words, nor as in another class to the sentiment, but only the matter, (*vastu*—*πράγμα*)—in which case, he contends, it would not be entitled to the designation of poetry. The

* The same verses have been rendered, under an apparent misconception of their drift, as a

“Lament of the Disconsolate.

Ah—where is he who stole my virgin heart ?
Again the autumn moon shines on my bower,
And full-blown *Mālatī*’s their sweets impart
To the bold breeze that shakes the *Kadamb*-flower.

I am the same to whom his troth he gave
When autumn’s moon, as now, so sweetly shone
On our secluded bower by *Reva*’s wave—
Yet not the same—I pine for pleasure gone.”

verses (which we omit here) suggest an assignation whilst seeming to forbid intrusion. The example, our author holds, while it has, "suggestiveness" is entitled to be called poetry in virtue of the consideration that what it suggests is a *semblance* (*ābhāsa*) of the genuine sentiment (*rasa*) of love, which can be genuine only where it is legitimate—semblances and realities being all alike as regards the category of taste. If—he contends—it be, as you allege, that there is poetry here because—apart from any consideration of sentiment—more is implied than meets the ear; then the sentence, "Devadatta goes to the village" must be poetry—because Devadatta (being a gentleman) is understood of course to take his servants along with him, although the circumstance is not explicitly set forth. And he adds, determinedly,—“if you say *be it so* [that the sentence ‘Devadatta goes to the village,’ is poetry because it implies more than meets the ear]—then I say, *No*—for I can consent to give the name of poetry to that only which has some flavour (*rasa*) in it.”

It is worth noticing here that the notion of reckoning *metre* among the circumstances that constitute poetry is not even hinted at by our critic. He denies that there is poetry in the assertion, "Devadatta goes to the village," simply because the assertion raises no emotion through anything that it is calculated to suggest. The fact that the learned of India are accustomed to put into verse almost all their driest treatises—on law, physic, divinity, &c.—affords a ready enough explanation why the accident of metre should not be mistaken by them for the essence of poetry. Their test of poetry, (under which title, as we shall see, they reckon "poetry in prose"—*gadya-kāvya*), coincides pretty closely, we shall find, with that specified by Whately when he says (Rhet. p. 344,)—"The true test is easily applied: that which to competent judges affords the appropriate *pleasure* of poetry, is "good poetry, whether it answer any other purpose or not: "that which does *not* afford this pleasure, however instructive it may be, is not good *Poetry*, though it may be a valuable *work*." The Archbishop, indeed, goes on to say, "Notwithstanding all that has been advanced by some French critics, to prove that a work, not in metre, may be a Poem, (which doctrine was partly derived from a misinterpretation of a passage in Aristotle's Poetics), universal opinion has always given a contrary decision. Any composition in *verse*, (and none that is not,) is always called, whether good or bad, a Poem, by all who have no favourite hypothesis to maintain." Now for our own part, we should have little objection, at times, to a hypothesis which so conveniently enables us to escape debating the question whether such a work as Macpherson's "Ossian" is poetry;—but really, if you wish to *astonish* a pandit, you have only to ask him gravely whether, for example, that terse *metrical* composition, the Nyāya compendium entitled the *Bhāshā-parichechheda*, is a *poem*. If, in holding it to be as far removed as anything well can be from poetry, he goes on a "favourite hypothesis," it is because the notion of an opposite hypothesis probably never occurred to him.

Our author, having demolished to his satisfaction the definitions of his predecessors, proceeds to give his own;—and he declares—with a brevity for which he atones by the copiousness of his subsequent explanations, that "A speech whereof the soul is flavour, is Poetry."* He adds—

"We shall discuss the nature of 'flavour' (*rasa*) afterwards—[in Section 3rd]. Flavour alone is the soul of it [Poetry]—being, in the most intimate way, the supporter of its very *life*—for without that [flavour] we do not allow that the case is one of poetry at all.

The words *rasa* 'flavour' is regularly formed from the passive voice of the verb *ras* 'to relish.' In it—[i. e. in the word *rasa*, on which the definition of poetry hinges]—are implied also 'veneration' (*bhāva*), and the 'semblance' (*ābhāsa*) of flavour."

He next illustrates these three implied senses by examples—and first he exemplifies flavour (or sentiment) by a case of the 'erotic'—(*śringāra-rasa*)—which we omit "by particular desire."

As an example of poetry where the sentiment of love, being directed towards the Deity, takes the name of 'Veneration' (*bhāva*), he gives the following synopsis of the ten incarnations of Vishnu—viz. (1) the fish (2) the tortoise, (3) the boar, (4) the man-lion, (5) the dwarf, (6) Paraśurāma, (7) Rāma, (8) Krishna, (9) Buddha, and (10) the deliverer yet expected by the Hindoos.

Lastly, as an example of the 'semblance' (*ābhāsa*) of sentiment—there being but the semblance of human sentiment in the feelings of the lower animals, he cites the following:—

"Within a single floweret's bell apart
The bee sipped honey with his loving spouse:—
Soothed by the fondling horn of her loved hart,
With eyes half-closed, the hind forgot to browse."

But it may be asked—if blemishes, as before asserted, do not annihilate poetry, have they no effect in regard to it at all? To this our author replies that "blemishes lower its character"—and what are to be reckoned blemishes he will state further on, as well as what are the beauties which elevate its character. Here ends the first section of the *Sāhitya Derpana*—and here we may break off for the present.

THE MESSENGER CLOUD:

(Continued from page 207.)

LVIII

There, by the mountain clasped in loving arms,
Alaka, City of the Blessed, lies.
Her bright feet bathed by Ganga's flood, she charms.
With marvellous beauty e'en immortal eyes.
Thou too, free rover, shalt her beauty prize,
And often wander to mine own dear town.
Nor shall sweet Alaka thy love despise,
But proudly wear upon her domes a crown
Of the pure drops of pearl thou pourest softly down.

* *Vākyaṃ rasātmaṇi kāvyaṃ.*

"He o'er whose scaly neck the ocean rolled;
Who bore upon his back the world of old;
Who raised upon his tusk the earth, and tore
With lion's claws the demon-chief of yore;
Who traversed, in three steps, heaven earth and hell;
Before whose wrath the Kshattria armies fell;
Whose arrow pierced the ten-faced Titan-king,
Fiend-slayer:—kind to every living thing;
He at whose advent the unjust shall quail—
Whate'er his name—to Him all hail!"

LIX

And she has charms which nought but thine excels :
 High as thyself her airy turrets soar,
 And from her gilded palaces there swells
 The voice of drums, loud as thy thunder's roar:
 Thy pearls are mocked by many a jewelled floor.
 Come, with the glories of thy bow compare
 The varied tints on arch and corridor—
 And, for thy lightning in the midnight air,
 Look in her maiden's eyes and own a rival there.

LX

Unmatched is she for lovely girls who learn
 To choose the flowers that suit them best, and bring
 The varied treasures of each month in turn
 To aid those charms which need no heightening—
 The Amaranth, bright glory of the spring ;
 The Lotus, gathered from the summer flood ;
 Acacias, taught around their brows to cling ;
 The Jasmine's fragrant white, their locks to stud ;
 And, bursting at thy rain, the young Kadamba bud.

LXI

O beauties, worthy of that beauteous place,
 That sweetest city which I know so well,
 Where mine own brethren of etherial race
 Blest with the love of those fair angels dwell
 In homes too beautiful for tongue to tell.
 Those homes by night a starry radiance fills
 Shot from the jewelled floors where breathes the smell
 Of roses, and while melting music thrills,
 They quaff the precious wine the Heavenly Tree distils.

LXII

The tell-tale sunbeam of the morning, thrown
 Upon the path each roving beauty chose,
 Falls on some faded flower, some loosened zone,
 A withered lotus or a dying rose,
 Or bracelet which her haste forgot to close ;
 Here a dropt diadem of orient pearl
 The fond impatience of its mistress shows ;
 And here the jasmine-bud that decked the curl,
 Lying upon the grass, betrays the amorous girl.

LXIII

There the coy nymph, too eagerly embraced
 By some young lover whom the night makes bold,
 Slips from the arm that stealing round her waist
 Has forced her, shrinking from its amorous hold,
 Her ruffled robe over her breast to fold ;
 Then armed with fragrant powder she will turn
 Where on high pedestals of gems and gold
 Bright torches with too clear a radiance burn,
 And hide the triumph of the love she will not spurn.

LXIV

There, driven by the ever-moving gale,
 The clouds, thy brethren, in an endless train
 Around each palace of the city sail ;
 Now easy access to the halls they gain,

And mar the painter's art with dewy stain.
 But when the traces of their steps they see
 They fear within those chambers to remain,
 In wreathing clouds of incense seek to flee,
 Glide through the lattice bars and once more wander free.

LXV

Dark is the sky behind thee ; but, whene'er
 The light wind moves thy sombre veil away,
 Again the moon, most excellently fair,
 With nought the glory of the light to stay,
 Shines on each chamber with a loving ray,
 Where beauty, waking from her amorous dream,
 Sees with delight the silver radiance play
 On hanging crystals where thy dew-drops gleam,
 And feels through all her frame returning vigour stream.

LXVI

Though Kama, Tyrant of the Soul, in awe
 Of Siva foe to Love, Kuvera's friend,
 Forbears in Alaka his bow to draw,
 Still mightier arms her merry maidens lend:
 What bow so lovely as the brows they bend ?
 What archer's skill so perfect as the art
 Of those bewitching eyes that love to send
 The arrows of their glances forth, and dart
 Those shafts that never fail, but pierce the lover's heart !
 (*To be continued.*)

Now ready.

A TRILINGUAL DICTIONARY ; being a comprehensive Lexicon in ENGLISH, URDÚ and HINDÍ, exhibiting the syllabication, pronunciation, and etymology of English words, with their explanation in English, and in Urdú and Hindí in the Roman character, by Mathurá Prasáda Mísra, Second Master Queen's College, Benares.

"After a thorough examination of Mathurá Prasád's Dictionary, I consider it to be a remarkable advance on any work of the same kind that has preceded it. Covering as it does, and very adequately, the ground of two leading Indian languages, it may be regarded as one of the most valuable linguistic helps to the Indian official that has appeared for many years ; and it is, of course, equally valuable to the Indian Student of English." *Dr. Hall.*

May be procured direct from us, by Book post ; from any bookseller in Calcutta, Madras, or Bombay ; or from Messrs. Trübner & Co., London.—*Price Rs. 16.*

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR : all letters on business, to the Proprietors, MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., to whom Drafts should be made payable. ADVERTISEMENTS will be inserted at four annas per line.

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 24.

Benares May 1st, 1868.

Vol. II.

॥ ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्याः ॥

॥ द्वितीयमाह्निकं तृतीयं च ॥

पूर्वपक्षतया येन विश्वमाभास्य भेदतः ।

अभेदोत्तरपक्षान्तर्नीयते तं स्तुमः शिवम् ॥

इह यत्परमार्थरूपं तदाशङ्क्यमानप्रतिपक्षप्रतिपक्षेण
निरूपयिष्यमाणं सुष्ठुतमां स्पष्टीकृतं भवति । यदाह भट्ट-
नारायणः ।

नमस्ते भव सम्भ्रान्तभ्रान्तिमुद्राव्य भिन्दते ।

ज्ञानानन्दं च निर्द्वन्द्वं देव वृत्ता विवृण्वते ॥

तत्रेहानात्मानेश्वरवादिनां भ्रान्तिभेदनपूर्वकं परमार्थे
विवरीष्यस्तदुद्भावनं तावदेकादशभिः श्लोकैः करोति । “ननु
स्वलक्षणाभासः, मित्यादिभिः “स्तेन कर्तापि कल्पितः, इत्यन्तैः ।
तत्र श्लोकद्वयेनात्मनो ध्रुवस्य दृश्यानुपलब्ध्या ऽभावउक्तः
प्रत्यक्षवादिनः प्रति । तत्र श्लोकत्रयेण स्मृत्यनुसन्धानं संस्का-
रात्सिद्धमित्यन्यथासिद्धत्वादात्मानुमानाय न पर्याप्तमिति
प्राक्तमनुमेयात्मवादिनः प्रति । तत्र श्लोकेन ज्ञानादिगुणैर्गु-
णिनि प्रतिपत्तिरित्यनुमानं निरस्तम् । एवमात्मानं निराकृत्य
ततो ज्ञानक्रियाशक्तिसम्बन्धरूपमैश्वर्यं निराकर्तुं ज्ञानस्य
स्वरूपमेव व्यतिरिक्तं वाद्यन्तरमते सांख्यमते चायुज्यमानमिति
निरूपितं श्लोकद्वयेन । तत एकेन क्रिया नाम न का चित्कचिद-
प्यस्तीति कथितं तत्र साधकं च प्रतिष्य बाधकं चोपन्यस्यति ।
ततः सम्बन्धस्य श्लोकेन नास्तित्वं प्रतिपादितं प्रमाणाभावं
वदता श्लोकेनैव तत्र बाधकं प्रमाणमुक्त्वा, नात्मा स्थिरो,
नापि ज्ञातृत्वलक्षणमस्यैश्वर्यं, मिति स्वपक्ष उपसंहृत इति
पूर्वपक्षस्य पिण्डार्थः ॥

अथ ग्रन्थो व्याख्यायते ।

(१) ननु स्वलक्षणाभासं ज्ञानमेकं परं पुनः ।

साभिलाषं विकल्पाख्यं बहुधा नापि तद् द्वयम् ॥

नित्यस्य कस्य चिद् द्रष्टुस्तस्याचानवभासतः ।

अहंप्रतीतिरप्येषा शरीराद्यवसायिनी ॥

नन्वित्याक्षेपे । “इहात्मा संवित्स्वभावः स्थिरइति ताव-
दयुक्तं, स्थिरस्य स्वप्रकाशस्याप्रकाशनात्, तथाहि । घट-
प्रकाशो घटविकल्पो घटप्रत्यभिज्ञा घटस्मृतिर्घटोत्प्रेक्षेत्या-
दिरूपेण ज्ञानान्येव प्रकाशन्ते भिन्नकालानि भिन्नविषयाणि
भिन्नाकाराणि च, तत्र नीलप्रकाशः स्वलक्षणाभासं ज्ञानं,
* “स्व,, † मन्याननुयायि स्वरूपसंकोचभाणि “लक्षणं,, देशका-
लाकाररूपं यस्य तस्या “ऽऽभासः,, प्रकाशनं ‡ मन्तुर्मुखं यस्मिन्
§ बहिर्मुखीनस्वरूपधारिणि ज्ञाने तदविकल्पकम्, । “एकं,,
विषयभेदे ऽप्येकजातीयं स्वरूपे तद्वैचित्र्यकारणाभावात् । वि-

* स्वलक्षणाभासमिति सौत्रं निर्विकल्पकलक्षणनिर्देशं व्याख्यातुमुप-
क्रमते । स्वमित्यादिना ।

† अन्याननुयायीति । अन्याननुयायं ह्याननुसरणम् । अन्यसंबन्धवैशि-
ष्ट्यानुरोधेन ज्ञानविषयीभवनमिति यावत् । विशेष्यं हि विशेषणेन संकु-
चितं ज्ञानविषयीभवद् विशेषणमनुसरतीत्युच्यते । एवं विशेषणमपि ।
यथा नीलो घटइत्याकारके ज्ञाने नीलासम्बद्धः शुक्लादिर्घटो घटासंबद्धः पटा-
दिर्वा नीलो न ज्ञानविषयतां स्पृशतः । इत्थं चानुयायं विशेष्यविशेषण-
भाववरूपतायामेव पर्यवस्यति । एवं च तदभाववरूपमननुयायित्वं विशेष्यवि-
शेषणभावानिरूपकज्ञानविषयेष्वेवेति ।

‡ अन्तर्मुखं चाहमित्याकारको विमर्श आत्ममात्रविषयः ।

§ बहिर्मुखीनत्वं च विषयप्रवणता विषयोन्मुखतेति यावत् ।

इत्थं ज्ञान्यासंकुचितेन स्वतोव्यावृत्तेन विषयेणान्तर्मुखप्रकाशे
स्वविषयोक्त्यान्मुखीकृते सति यत् स्वविषयकतामापन्नं ज्ञानमुदेति तद-
विकल्पकमिति पिण्डार्थः ।

कल्पे हि वैचित्र्यकारणमभिलापः। सचात्र नास्ति, न ह्यभिलापो नीलस्य धर्मः, * न च चतुर्थाहः, † ततोसौ प्राच्यः स्मर्तव्यः। अग्रबुद्धे च संस्कारे न स्मृतिः, तत्प्रबोधश्च वस्तुदर्शनात्थितइति वस्तुदर्शनसमये ऽभिलापस्मृतिर्नास्ति। ततः परं विकल्पकं ज्ञानं, सर्वस्य विकल्पस्य साक्षात्पारम्पर्येण वा निर्विकल्पकमूलत्वात्। परमिति चान्यरूपं सामान्यलक्षणं तस्य विषयः, स्वलक्षणे ऽतिसंकोचिनि विततविकल्पसाध्यस्य वृद्ध्यावहारिकस्योपदेशिकस्य वा संकेतस्य कर्तुं ऽमशक्यत्वात्, ॥ कृतस्यापि वैयर्थ्यात्,। तेन ह्यननुयायिना न पुनर्व्यवहारः। तच्च बहुभेदं, यतस्तदभिलापेन संजल्प्यात्मना शब्दनरूपेण सह वर्तते शब्दनं ॥ चेदमिति, तदिति, तदिदमिति, भवेद्विदमिति, इदं वेदं वेत्यादि बहुधा भिद्यते। तच्च ** न विषयपक्षे वर्तते अपि तु तस्य विकल्पस्य स्वरूपमेव विचित्रीकुर्वत प्रतिभातीति विकल्पो बहुभेदः। एवमनुभवविकल्पपरम्परा तावत् स्वप्रकाशत्वेन भाति। स्यादेतत्। “यल्लग्न्या ऽसौ परम्परा सोप्याभाती,”ति। तच्च, यतो द्रुमप्येतदविकल्पेतररूपं नान्यस्य कस्य चिदेतदतिरिक्तस्य द्रष्टुर्नुभवितुः सम्बन्धिः, दृश्यस्य तु भवतु बाह्यार्थवादे। अत्र हेतुः।

* स्वप्रत्यक्षजनकेन्द्रियेण हि स्वस्य धर्माजात्यादिर्गृह्यते। अयं चाभिलापः शब्दात्मा रूपवाहकचतुःसन्निकर्षाग्राह्यः श्रोत्रैकग्राह्यः कथं नीलस्य धर्मः स्यादित्युपपादयति। न च चतुर्थाहइति। चे हेतौ।

† ततइत्यादि। निर्विकल्पकपूर्वकालिकानुभवविषय इत्यर्थः।

‡ नास्तीति। नन्वेवं सविकल्पके ऽपि वैचित्र्यकारणमभिलापो वक्तुमशक्यः। यतः सविकल्पकविषयस्यापि नीलादेर्नाभिलापो धर्मा भवितुमर्हति। अतः सविकल्पककाले ऽप्यभिलापस्मृतिर्नास्तीति तुल्यमिति चेत्। न। सविकल्पकप्राक्कालिकनिर्विकल्पकेनैव संस्कारोद्बोध्यस्य संभवेन सविकल्पककाले स्मरणसंभवात्। यद्रूपपुरस्कारेण संबन्धिनो ऽनुभवाविषयत्वं तद्रूपपुरस्कारेणैवैकसंबन्धिज्ञानस्य संबन्धन्तरस्मरणोपयिकसंस्कारोद्बोधकत्वमिति नियमानुभूयमात्। अनुभवाप्रकाराप्रकारकज्ञानस्योद्बोधकत्वोपागमेनैव सकलातिप्रसङ्गभङ्गात्। नन्वेवं निर्विकल्पककाले ऽप्युद्बोधकान्तरवशादुद्बोधेन संस्काराभिलापस्मरणस्य संभव इति चेत्। न। स्वविषयविषयकेण स्ववृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमता च ज्ञानेनोद्बोधो यः संस्कारस्तज्जनितेन स्मरणेन विषयीक्रियमाणो योऽभिलापस्तेनैव साभिलापत्वस्य विवक्षणीयत्वात्। निर्विकल्पकप्राक्कालिकार्थान्तरप्रमित्युद्बोधसंस्कारजनितस्मरणव्यवच्छेदाय स्वविषयविषयकेणेति। निर्विकल्पकविषयविषयप्रकेणेव शाब्दादिनोद्बोधसंस्कारजनितस्मरणव्यावर्तनाय स्ववृत्तिजातिमत्त्वेन ज्ञानं विशेषितम्। अथ यादृशसविकल्पककाले प्रतिबन्धकवशात् कारणविरहाद्वा ऽभिलापो न स्मर्यते तत्र साभिलापत्वमव्याप्तमिति चेत्। न। साभिलापमित्यनेनाभिलापसमानाधिकरणजातिमतो विवक्षितत्वादिति दिक्।

§ अशक्यत्वादिति। पराक्षानुभवस्य सधर्मितावच्छेदककत्वनियमेन जात्यव्यवहारोपाधीतरस्य नीलादेः स्वरूपतो विशेषणतया भानासंभवेन च वृद्ध्यावहारजनितशक्त्यनुमितानुपदेशजनिते शाब्दबोधे वा न स्वरूपतो विशेष्यत्वस्य विशेषणत्वस्य वा नीलादेः संभवइति भावः।

॥ मानसस्य निर्द्धर्मितावच्छेदककस्यापि कथं चित् सम्भवमभिप्रेत्याह। कृतस्यापीति।

¶ इदमिति विकल्पात्मकानुभवस्याभिलापः। तदिति स्मृतेः। तदिदमिति प्रत्यभिज्ञायाः। भवेद्विदमित्युत्प्रेक्षायाः। इदं वेदं वेति संशयस्य।

** विषयस्य घटादेरेकत्वे ऽपीदमित्यादिनानाविधाभिलापस्य सत्त्वात्।

धतस्तस्य द्रष्टुः अतएव संवित्स्वभावतोपगमात् स्वप्रकाशतायोग्यत्वादापचोपलब्धिलक्षणप्राप्तेः, अत्र, एतद्वोधद्रुममध्ये, नास्त्यवभासः। “नन्वेत्येवावभासइत्यसिद्धा * दृश्यानुपलब्धिः। तथाह्यहं वेद्मि निश्चिनोमि स्मरामीदमिति विदादिप्रकृत्यर्थरूपाद् ज्ञानस्मृत्यादेः इदमिति कर्मरूपाद्विषयादतिरिक्तमेवाहमित्यनुयायिनि प्रकाशे ऽनुयायिरूपं भाति,। † कएतमाह भातीति। भानं ह्यविकल्पनं, अहमिति शब्दानुविद्धो विकल्पप्रत्ययः। “ननु तथापि † किमनेन विकल्प्यते,। शरीरसन्तानो वा कृशोहमित्यादिप्रत्ययात्, ज्ञानसन्तानो वा सुखहमित्यादिप्रतीतिः, मत्वर्ययश्च सन्तानमेव स्पृशति नातिरिक्तं, तदेतदुक्तमहंप्रतीतिरपीति। शरीरमादिग्रहणाद् ज्ञानमवस्यति सन्तानरूपतया विकल्पयत्यवश्यं सदृशपरापरभावभेदग्रहणसामर्थ्यवासनाविष्टत्वादिति। एषेति, नास्माभिर्निर्जुता, साभिलापं विकल्पाख्यमित्यनेन संगृहीतत्वात्। एतदुक्तं भवति। अहंप्रतीतिरेव तावचात्मा, तस्या अपि विकल्परूपत्वादस्यैर्याच्च, एतत्प्रतीतिप्रत्येयोपि नास्त्यन्यः शरीरादेः, भवन्नपि वा वेद्यपक्षपतितः स्यादिति तथापि संवित्संवेद्यव्यतिरिक्तस्यात्मनो न सिद्धिरित्येतदपिशब्देन द्योतितम्। एवं नास्त्यात्मा संवित्संवेद्यव्यतिरिक्तो दृश्यस्यानुपलब्धेरिति ॥

अत्रात्मवाद्यनुमानमुत्थापयितुमाह।

(२) अथानुभवविध्वंसे स्मृतिस्तदनुरोधिनी।

कथं भवेन्न नित्यः स्यादात्मा यदानुभावकः ॥

इह स्मृतिकाले सुस्मर्यते ऽर्थो भवतु ध्वंसतां वेति किमनेन, अनुभवस्तावद्रुस्त इत्यत्र सर्वस्याविवादः। तमेव चानुबन्धाना स्मृतिर्जायते। तथाहि स्मृतौ नार्थस्य ऽ प्रकाशः,

* अहं कृत्यः।

† कएवमाहेति। अयं भावः। ज्ञानस्य हि द्वौ संबन्धौ प्रकाशतइति व्यवहारप्रयोजकौ। विषयत्वं भेद्यत्वं च। तत्र भेद्यत्वं च स्वस्मिन्नेव संबन्धः स्वप्रकाशमितिव्यवहारोपपादकः स्वोत्तरकालिकस्वसंशयनिराकरणाय कल्प्यमानः। विषयत्वं च बाह्यार्थवादे बाह्येन मतान्तरे ऽविद्यया परिकल्प्यमानेन नीलादिना ज्ञानस्य संबन्धः। तत्र यद् विषयतया ज्ञानसंबन्धं तदेवाभिलप्यते। नीलादिसविकल्पकभेद्यतायाज्ञाने सत्त्वे ऽपि नीलमित्यभिलापवद् ज्ञानमित्यभिलापाभावात्। विषयतायाः सत्त्वश्च च वेद्यमित्यादभिलापात्। आत्मनि चाहमित्यभिलापस्य सत्त्वेन विषयतायाएव निश्चयेन न भेद्यत्वं सिद्ध्यति। विषयतायाश्च न पारमार्थिकसत्त्वसाधकत्वमपि तु भेद्यत्वस्यैव। असत्यपि स्वाप्तादिज्ञानविषयताया दर्शनात्। ततश्च न प्रदर्शितप्रत्ययस्य द्रष्टृसाधकत्वमिति।

‡ किमनेनेति। भेद्यत्वाभावाच्च न ज्ञानपक्षे वर्तते। ज्ञानकर्मत्वाख्यविषयत्वाभावाच्च न विषयपक्षे इत्यहमित्यभिलापस्य काविषयइति प्रश्नः।

यद्वा “न किमपीत्यतश्चात्मा ऽपि भेद्योक्तव्यः” इति श्रेयः। अयं चार्थः। न कोऽपि कदा ऽप्यहमस्मि न वेति सन्दिहानो भवतीति सर्वेषां ज्ञानानां स्वस्मिन्निवात्मन्यपि भेद्यता वक्तव्येत्यायातमात्मनोऽपि भेद्यत्वमिति।

§ निर्विकल्पकम्।

ना* ध्वसायः, नाप्यनुभवस्यार्थस्य चा† हुलिद्वयधत्, नाप्यनुभे-
वविशिष्टस्यार्थस्य ‡ दंष्टिवत्, । सर्वत्रायमितिप्रत्ययप्रसङ्गात् § ।
किं॥ त्वनुभवप्रकाश एव स्मृतौ प्रधानम् । अनुभवस्य त्वर्थप्रका-
शात्मकत्वादनुभवप्रकाशनान्तरीयकोऽर्थोवभास इति, सर्वथा
यदनुभवो ध्वस्तस्तदा तत्प्रकाशरूपा कथं स्मृतिस्तद्द्वारेणा-
र्थविषया स्यात्, तथा च सर्वो व्यवहारः क्रियमाणो दृष्ट,
इत्यसौ स्वरूपेणानपह्नवनीया सत्यनुभवस्य नाशे किं चिद-
विनष्टमावेदयति । तदेव चानुभवकर्तृ अनुभवविरूपमात्मा
ऽनुभावको नित्य इतीयदेव चात्मसिद्धेर्जीवितं, तत्तु नाधिक-
मिहैवोन्मीलितमाचार्येण वक्तव्यशेषविवक्षया पूर्वपक्षो मा ता-
वत्समापदित्याशयेन, “कथं भवे,” इति । अर्थस्तावत् तस्या-
॥ मर्कचित्करः अनुभवश्च ध्वस्त इति न केन चित्प्रकारेण
स्मृतिः स्यात् । तदभावे संकेतशब्दस्मृत्यायत्ता अप्यस्तंगताः
सर्वे विकल्पाः । निर्विकल्पं चान्यमूकबधिरप्रायमिति हन्त
निराकृतमवसीदेद्विश्वमिति ॥

इह कार्यव्यतिरेकेण तादृक्कल्पनीयं यत्कार्यसिद्धये पर्या-
प्नोति । न चैवमात्मा, अर्था हि तावत्स्मर्यते ** सचानुभवप्र-
काशमुखेन, अनुभवश्च ध्वस्त इत्युक्तं, यद्यात्मा कश्चिदस्ति
किं तेन, एतदपि हि वक्तव्यमाकाशमप्यस्तीति । “अथोच्यते
न केवलेनात्मनैतत्सिद्धयति अपि त्वनुभवसंस्कारो ऽप्यत्रोपयो-
गीति,, तर्हि सगवास्तु किमात्मना । एतद् दर्शयति ।

(३) सत्यप्यात्मनि दृङ्नाशात् तद्द्वारा दृष्टवस्तुषु ।

स्मृतिः केन

दृष्टेष्वनुभूतेषु वस्तुषु या स्मृतिस्तस्यामनुभवो दृगात्मा
द्वारमार्थांशस्यर्शः । स च सत्यप्यात्मनि नष्टो ऽनुभवः तस्य ह्यनाशे
इदमित्येष एवात्रुटितः प्रकाश इति का स्मृतिस्तदनुभविता
किं स्मृतेः कुर्यादिति ॥

(४) अथ यच्चैवानुभवस्तत्पदैव सा ॥

यच्चैव विषये ऽनुभवो वृत्तस्तदेव तस्याः स्मृतेः पदं स्मर्य-
माणम् । “तत्पदैति,, बहुव्रीहिः । “सेति,, स्मृतिः ॥

* विकल्पात्मा ऽनुभवः ।

† समूहात्मनो ऽनुभवः ।

‡ अनुभवार्थोर्विशेष्यविशेषणभावनिरूपको ध्वसायः ।

§ इष्यते तु स इति ।

॥ पातञ्जलभाष्ये ऽपि “किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्विद् विप-
र्यस्ये”ति विकल्पानुव्यवसायस्यैव स्मारकत्वाभिप्रायेणोभयविषयकत्वं सि-
द्धान्तितम् ।

॥ अर्थनाशे ऽपि स्मृतिदर्शनात् ।

** अयमेवानुव्यवसायात्मनो ऽनुभवात् स्मरणे विशेषो यदनुभवमुख-
त्वम् । अनुभवस्तु विषयमुखः । यतो ऽनुभूतो घट इति स्मरणस्याकारः
घटमनुभवामीत्यनुव्यवसायस्य । स्पष्टं चैतत् पातञ्जलभाष्यवार्तिकयोः ।

ननु ज्ञानान्तरस्य विषयेण कथं तस्या विषयवत्त्वाभिमान
इत्याशङ्क्याह ।

(५) यतो हि पूर्वानुभवसंस्कारात् स्मृतिसंभवः ।

अनुभवेन हि संस्कारो जन्यते स्वीचितः संस्कारश्च प्राक्त-
नरूपां स्थितिं स्थापयति आकृष्टशाखादेः चिर* संवर्तितस्य
† विवर्त्यमानस्य भूर्जादेः । तेनात्रापि संस्कारः तां स्मृतिं पूर्वा-
नुभवानुकारिणीं करोतीति तद्विषय एव स्मृतेर्विषयः ॥

(६) यद्येवमन्तर्गडुना कोऽर्थः स्यात् स्थायिना ऽऽत्मना ॥

एवं तर्हि अन्तर्गडुर्यथा ऽऽयासाय परं तद्वदात्मा स्थिरः
कल्पनायासमात्रफल इति किं तेन सर्वं हि संस्कारेण जगद्व्य-
वहारकुटुम्बकं कृतकरावलम्बमिति ॥

ननु तस्यैव संस्कारस्याश्रयो वक्तव्यः । स हि गुणत्वादा-
श्रयमपेक्षते, य आश्रयः स आत्मा स्यादित्याशङ्क्याह ।

(७) ततो भिन्नेषु धर्मेषु तत्स्वरूपाविशेषतः ।

संस्कारात्स्मृतिसिद्धौ स्यात्स्मर्ता द्रष्टेव कल्पितः ॥

इह संस्कारे जायमाने यद्यात्मनो विशेषः स तर्ह्यव्यति-
रिक्त इति न नित्य आत्मा स्यात् । अथ न कश्चिदस्य विशे-
षस्तेन तर्हि किम् । “अथ संस्कार एवास्य विशेषः, स्तर्हि न
व्यतिरिक्तो ऽसाविति पुनरप्यनित्ये ज्ञाने संस्कारइत्यायातम् ।
अनुभवाद्विशिष्टं विशिष्टस्मृत्याख्यकार्यकारि ज्ञानं परम्परया
जायते इतीयानेव संस्कारार्थः । अथ संस्कारात्मा व्यतिरिक्तो
विशेषस्तस्य, तर्हि किमसौ, सम्बन्धश्च व्यतिरिक्तो निराकारि-
ष्यते । एवं ज्ञानमुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मा अपि विकल्प-
नीयाः । एतदाह “तत इति,, आत्मनो भिन्नेषु धर्मेषु अङ्गी-
क्रियमाणेषु तेषु सत्स्वपि आत्मनः स्वरूपे विशेषाभावात्स
तावदात्मा स्मृतौ न व्याप्रियते, अस्मर्तृरूपासंस्कृतरूपादि-
प्राच्यरूपानपायादिति संस्कारादेव स्मृतेः सिद्धिरिति अहं
स्मरामीति यः स्मर्ता सोऽपि शरीरसंतानो ज्ञानसंतानश्चाध्य-
वसीयते यथा द्रष्टा । पूर्वं ह्युक्तम् ।

अहंप्रतीतिरप्येषा शरीराद्यवसायिनी ।

इति ॥

एवमात्मनि साधकं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानं च पराकृतं
बाधकं च सूचितम् धर्मयोगे नित्यताहानिरन्यथा किं तेन ।
तदुक्तम्

वर्षातपाभ्यां किं व्यामृश्वर्मण्यस्ति तयोः कलम् ।

चर्मोपमश्चेत्सोऽनित्यः खतुल्यश्चेदसत्समः ॥

* संकुचितस्य

† विकासमानस्य

इति । इत्यमात्मानं निराकृत्य तस्यैश्वर्यमपि निराकृतं
ज्ञानशक्तिमेव परीक्षितुमाह ।

(८) ज्ञानं च चित्स्वरूपं चेत् तदनित्यं किमात्मवत् ।

अथापि जडमेतस्य कथमर्थप्रकाशता ॥

पराभ्युपगमेन प्रसङ्गापादनमेतत्पूर्वपक्षवादी करोति प्रस-
ङ्गविपर्ययलाभो मे भविष्यतीति । तत्रात्मवादी नित्यत्वमा-
त्मन इत्यं ब्रूते, “इह कालो नाम इदंभावविशिष्टस्य वि-
शेषणतामवलम्ब्यमानस्तं विशिष्टीकुर्वन्तस्कोचादित्यं संपा-
दयति, आत्मनश्च चित्स्वभावत्वादिदमितिप्रथनाभावेन वि-
शेष्यत्वं नास्ति, विशेषणविशेष्यभावो हि योजकायतः न च
स्वप्रकाशे योजकान्तरमस्ति, स इत्यं ब्रुवाणः पर्यनुयुज्यते,
ज्ञानमपि तर्हि स्वप्रकाशमिति तत्राप्येव वार्तति तदपि
कस्माच्च नित्यम् । न च द्वयोर्नित्ययोः कश्चित्सम्बन्धः कार्य-
कारणभावएव ह्यसौ नान्यः । तत आत्मनो ज्ञानं शक्तिरित्य-
वसन्नमदः । “अथ न स्वप्रकाशं ज्ञानं, तर्हि परस्याप्यदो न
प्रकाशः । स्वप्रकाशरूपवेति ह्यसौ परस्य विदधद्बोधः प्र-
काशो भवति परस्यापि, ततः स्वपरप्रकाशताशून्यो नासावर्थ-
स्य प्रकाशः स्याद्वावाच्यवत् ॥

जडोऽप्यसावित्यमर्थस्य प्रकाशो भविष्यतीति सांख्यमत-
माशङ्कते ।

(९) अथार्थस्य यथा रूपं धत्ते बुद्धिस्तथा ऽऽत्मनः ।

चैतन्यम्

इह तावदर्थं जानामीत्यस्ति व्यवहारः तत्रार्थस्य प्रकाश
इत्येतावान्परमार्थः । तत्रार्थस्य स्वं रूपं सर्वं प्रति तथात्वप्रस-
ङ्गात् न कं चित्प्रति वेति सर्वज्ञमज्ञं वा जगत्स्यात् नाप्यर्थे
ऽन्यत् एतद्रूपमुपनिषत्तमेव एव हि दोषः स्यात् तन्नूनम-
न्यत्रैवायं धर्मस्तत्त्वान्तरे तत्रापि कथमर्थस्य प्रकाशः स्यादिति
नूनं तत्र तत्त्वान्तरे सोऽर्थः प्रतिबिम्बनेपसंक्रामति तत्तत्त्वान-
न्तरं सत्त्वप्रधानत्वात्प्रतिबिम्बोपग्रहयोग्यं तमसाच्छादित-
त्वात्सकलप्रतिबिम्बनतो व्यावर्तितम् भागे रजसा तमसोऽप-
सारणात्किं चिदेव प्रतिबिम्बकं गृह्णाति तदेव बुद्धितत्त्वमुच्य-
ते । अर्थप्रतिबिम्बोपग्रहश्च ज्ञानमस्य दृष्टिरूपं * पूर्वव्यपदेश-
तिरोधायकदध्यादिपरिणामविलक्षणपरिणतिविशेषात्मकम् ।
एव मर्थस्य तावद्रूपं बुद्धिर्धारयति । इयच्च सत्त्वादीनां

* परिणामो हि द्विविधः । पूर्वव्यपदेशतिरोधायकस्तदतिरोधायकश्च ।
तत्राद्यः पूर्वभावे विनष्टे सति तत्समवायिकारणवृत्त्यवमानो यथा दधि
क्षीरस्य । क्षीरे हि विनष्टे सत्येव तदारम्भका अवस्था दधिभावमापद्यन्ते
ततः क्षीरस्य नाशश्च दध्यवस्थायां क्षीरव्यवहारः । द्वितीयस्तु यत्र पूर्वा
भावो ऽप्यन्यपक्षे रूपान्तरं प्राप्नोति यथा तन्तवः पटभावं, तत्र तन्तूनां
नाशाभावाच्च तद्रूपदेशतिरोधानमिति भवत्येव तन्तुव्यपदेश इति ।

सुखदुःखमोहतया भोग्यत्वाज्जडमिति दर्पणवदप्रकाशं, न च
भोग्यस्याऽप्रकाशस्य तद्विरुद्धभोक्तृत्वरूपप्रकाशात्मकस्वभावसं-
भवो युक्त्यनुपातीति तद्विलक्षणेन भोक्ता भवितव्यम्, स च
प्रकाश इत्येतावत्स्वभावः, स्वभावान्तरं ह्यप्रकाशरूपं भोग्यं
कथं भोक्तुः स्वभावतया सम्भाव्येत, स च प्रकाशमात्रस्वभा-
वत्वेनैव यदि विश्वस्य प्रकाशस्तर्हि विश्वं युगपदेव प्रकाशेत
घटप्रकाशो ऽपि पटप्रकाशः स्याद् इति विश्वं संकीर्येत । स
चार्थादर्थप्रतिबिम्बात्तदाधाराच्च बुद्धितत्त्वादित्यः कथमर्थस्य
प्रकाशः स्यात् असम्बन्धात् । तस्माद्बुद्धिरेव स्वच्छत्वात्प्रकाश-
प्रतिबिम्बमपि परिगृह्णाति । ततः प्रकाशप्रतिबिम्बपरिग्रहम-
हिमोपनतप्रकाशवेशबुद्धितत्त्वावेशितप्रतिबिम्बकनीलादर्थ-
पर्यन्तसंक्रान्तेः प्रकाशवेशस्यार्थः प्रकाशते इति सिद्धो व्यव-
हारः । तदेवं ज्ञानं जडबुद्धितत्त्वाव्यतिरेकाज्जडमपि चित्प्र-
तिबिम्बयोगाद्विषयस्य प्रकाश इति * ॥

एतदेव तावदनुचितम् यत्प्रकाशात्मा पुमान्बुद्धौ प्रतिवि-
म्बमर्थयति । समानगुणे बिम्बकापेक्षया + विमले प्रतिबिम्ब-
संक्रान्तिदर्शनात् । रूपवत्यादर्शं घटरूपप्रतिबिम्बवत् । आत्म-
बुद्धोश्चातिवैलक्षण्यमात्मापेक्षया च न बुद्धिर्विमला, तद्वदनु
तावदेतदित्यथशब्देन सूचयति । किं तु प्रतिबिम्बवादेनापि
न किं चित्प्रतिसमाहितं भवेदिति ।

(१०) अजडा सैवं जाड्ये नार्थप्रकाशता ॥

चैतन्यप्रतिबिम्बयोगे यदि तावत्तत्प्रतिबिम्बकमपि मुख्य-
प्रकाशरूपमेव न भवति तेनापि न किञ्चित्कृतं स्यात् । नहि
प्रतिबिम्बितवद्भिपुञ्ज आदर्शो दाह्यं दहेत् । “अथ मुख्यप्र-
काशरूपमेव तत्प्रतिबिम्बकं त, तर्हि बुद्धेरव्यतिरिक्तमिति
मुख्यप्रकाशरूपैव बुद्धिर्जातेति यतो विरुद्धधर्माध्यासाद्वीरुभि-
रतत्कल्पितं स एव पुनर्जाज्वल्यमानं निजमोजो नृमयति ।
ततश्च सा बुद्धिरेव चिन्मयी स्यात् किं पुरुषेण । एवमर्थ
प्रतिबिम्बकद्वारेणार्थमयीत्यप्यायातो विज्ञानवादः । कुत एवा-
स्यास्तद्रूपमिति पूर्वकारणपरम्परात इत्युक्तं वाच्यम् । एवं
सैवं चेच्चिद्रूपा प्राग्वचित्प्रत्ययाप्रसङ्गः न चेच्चिद्रूपस्यापि नि-
त्यता तर्हि आत्मा न नित्यः कश्चिदस्ति यस्य ज्ञानं नाम

* सांख्यसिद्धान्तमनुसरन्तस्तु चेतने ऽपि कृत्याकारपरिणतबुद्धेः प्रति-
बिम्बमुपागच्छन्ति । तमेव च प्रोक्ष्येयबोधपदेन व्यवहरन्ति च । अर्थं च
प्रतिबिम्बः पूर्वाक्तात् परिणतिविशेषादन्यएवैवाधिकत्वव्यवहारं प्रति
प्रयोजकः सम्बन्धविशेषः स्फटिकइव जवालाहृत्यस्य । चेतनस्य कूटस्थ-
नित्यत्वात् । तथा च स्मर्यते ।

तस्मिंश्चिद्वर्षणीं स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटदुमाः ॥

इति ।

† इदं तु न युक्तमिति प्रत्येयि । बिम्बभूतविवक्षापेक्षया ऽविमले
ऽप्यादर्शं तत्प्रतिबिम्बदर्शनात् ।

शक्तिः स्यात् इति ज्ञानमात्रमेवास्ति यो ऽर्थप्रकाशरूपो बोधो
यश्च विकल्पः स्मृत्यादिरूपस्तावता ऽर्थव्यवहारसिद्धिरिति
प्रसङ्गविपर्ययलाभे ज्ञानं च चित्स्वरूपं चेत्यादिः श्लोकद्वयस्य
तात्पर्यम् ॥

एवं ज्ञानं परीक्ष्य क्रियां परीक्षते ।

(११) क्रिया ऽप्यर्थस्य कायादेस्तत्तद्देशादिजातता ।

नान्याऽदृष्टेः

इह परिस्पन्दरूपं तावद्गच्छति चलति पततीत्यादि यत्प्र-
तिभासगोचरः तत्र गृहदेशकदेवदत्तस्वरूपादनन्तरं बाह्यदे-
शकदेवदत्तस्वरूपमित्येतावदुपलभ्यते न तु तत्स्वरूपातिरिक्तां
कां चिदन्यां क्रियां प्रतीमः । देवदत्तो दिनं तिष्ठति इत्यत्र
तु प्रभातकालाविष्टदेवदत्तस्वरूपं ततः प्रहरकालानिङ्गितस्वरू-
पमित्यादि भाति, दुग्धं परिणमत इत्यत्र मधुरवस्तुरूपमन्त-
वस्तुरूपं द्रवरूपं कठिनरूपमित्यादि । एवं तद्देशतया तत्काल-
तया तदाकारतया भाव एव भाति । सादृश्याच्च तत्र प्र-
त्यभिज्ञाभिन्ने ऽपि कायकेशनखादाविव, देशाकारान्यत्वे
कालान्यत्वमवश्यं भावि, देशकालान्यत्वे ऽपि स्वरूपस्येव देश-
त्वात् कालभेदे च स्वरूपभेदाद्देशकालाकारा आकार एव
यदपि पर्यवस्यन्ति, तथा ऽपि स्थूलद्रष्टव्या ऽस्ति भेद इति ते
हि भेदेन बौद्धैरुच्यन्त इति तात्पर्यम् । एवं प्रत्यक्षेण न दृश्यते
क्व चित्क्रिया, तदभावाच्च तत्पूर्वक्रेणानुमानेन, कार्यं च शाम-
प्राप्ताद्युत्तरत्वरूपं तद्देशवस्तुरूपादीति कार्यान्वयानुपपत्त्या
ऽपि न सा कल्प्या । एवं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तस्या अदृष्टि-
रिति साधकप्रमाणाभाव उक्तः ॥

बाधकमप्याह ।

(१२) न सा ऽप्येका क्रमिकैकस्य चोचिता ॥

तत्र पूर्वापररूपता क्षणानां न तु स्वात्मनि किं चित्पूर्वम-
परं वा वस्तुमात्रं हि तत् । अतो विकल्पप्राणिनं पूर्वापरी-
भूतत्वं क्रमरूपता क्रिया वा लक्षणं न वस्तु किं चित्स्पृशति ।
ते हि क्षणा नान्यान्यस्वरूपाविष्टा इति कथमेका क्रिया
क्रमा हि भेदेन व्याप्तः, अभिन्नं तदभावात् । भेदस्य विशद-
मैक्यमिति कथं क्रमिका एका चेति स्यात् । “अथैकत्राशये
ऽवस्थानात् एका, तत्रापि तत्क्षणातिरिक्ता न कश्चिदाश्रयो-
ऽनुभूयते । क्षणा एव हि प्रबन्धवृत्तयो भान्ति । किं च तथा-
भूतैर्भिन्नदेशकालाकारैः क्रियाद्यद्येवाविष्ट आश्रयः कथमेकः
स्यात् । अतएव देवदत्तो ऽयं स एव शमं प्राप्त इति सादृश्या-
द्वधन्तो प्रत्यभिज्ञा नैक्यं वास्तवं गमयितुमलम् ॥

एवं ज्ञानं क्रियां च परीक्ष्य यस्मिन्सति ते सम्बन्धे सर्व-

* यस्मिन् सम्बन्धे उत्तीत्यन्वयः । “ते” ज्ञानक्रिये ।

ज्ञत्वसर्वकर्तृतारूपैश्वर्यप्रसाधनाय प्रभवतस्तं ध्वंसयितुन्तद्दि-
पयं प्रमाणाभावं तावदाह ।

(१३) तत्रतत्र स्थिते तत्तद्वचनीत्येव दृश्यते ।

नान्यन्नान्यो ऽस्ति सम्बन्धः कार्यकारणभावतः ॥

मृत्पिण्डे सति स्तूपकः तत्र सति शिविको यावद्दृढ
इत्येवम् भावतृणा एवोपलभ्यन्ते नाधिकं किं चित्प्रत्यक्षेणा-
वभासते नाप्यनुमानेनेति क्रियायामिव वाच्यम् । सर्वत्राधा-
राधेयभावादावयमेव पन्थाः पृथगरूपकुण्डबदरक्षणानन्तरं निर-
न्तरात्मकविशिष्टकुण्डबदरोदय इति । अयमेव च भावो
भावान्तरेण सह नियतपूर्वापरतया विकल्पेन व्यवहियमाणः
कार्यकारणभाव इत्याभिधीयते । न च ज्ञानक्रियाभ्यां सहा-
त्मनः कार्यकारणभावः । आत्मनस्तत्कार्यत्वाभावात्, ज्ञानस्य
च स्वसामग्रीकार्यत्वात्, क्रियायाश्चाभावात्, इति न ज्ञान-
क्रियासम्बन्धः यतो ज्ञातृताकर्तृत्वे स्याताम् ॥

एवं प्रमाणं पराकृत्य सम्बन्धे बाधकं सामान्यविशेषमुखेन
निरूपयति ।

(१४) द्विष्टस्यानेकरूपत्वात्सिद्धस्यान्यानपेक्षणात् ।

पारतन्त्र्याद्ययोगाच्च तेन कर्ता ऽपि कल्पितः ॥

सम्बन्धस्तावत्परस्परप्राप्तिरूपः, द्वयोः प्राप्तिभाजोरेकस्ति-
ष्ठतीति सामान्यलक्षणं तच्च कथं न ह्येकत्र विश्रमिताशेषशरी-
रसारो ऽन्यत्र विश्रमिषुमलम् । रूपभेदप्रसङ्गात् । एतेन संयो-
गसमवायौ तन्मूलाश्चान्ये ऽपि सम्बन्धाबाधविधुरांधुरमध्यारो-
पिता मन्तव्याः । यो ऽपि चेतनेषु तत्कल्पनया चाचेतनेषु पार-
तन्त्र्यात्मा सम्बन्धो व्यवहियते, तत्र सिद्धस्य न पारतन्त्र्यमस्ति
सिद्धत्वादेव असिद्धस्य नतराचिःस्वरूपस्य तादृर्म्ययोगात् ।
एवमपेक्षायामपि वाच्यम् । द्वे च रूपे कथं श्लिष्यतः । द्वयोरेक-
त्वानुपपत्तेः । एकत्वे वा कः श्लेषः । तस्मान्ज्ञानसम्बन्धा-
ज्जातेति यथा विकल्पकल्पितो ऽर्थो न वस्तु, तथा क्रियासम्ब-
न्धात् कर्तृत्यपि कल्पनामात्रमिति पूर्वपक्षः ॥ ११ ॥

आदितः सूत्रश्लोकाः १६ व्याख्याताः

इति श्रीमदाचार्यभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्र-
त्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां पूर्वपक्षविमर्शितः ॥

॥ इति द्वितीयमाह्निकम् ॥

विना येन न किं चित्स्यात्समस्ता अपि दृष्टयः ।

अनस्तमितसम्बोधस्वरूपं तं स्तुमः शिवम् ॥

एतस्मिन्पूर्वपक्षे यदुक्तं स्मृतेः संस्कारमात्रादेव सिद्धिरिति
तदेव दूषयितुं “सत्यं, मित्यादि” ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमा-
नित्यन्तं श्लोकसप्तकम् । क्रियायां सम्बन्धे च दूषणोद्धारणं

द्वितीये क्रियाधिकारे भविष्यति । यत्तु परेण व्यतिरिक्तं ज्ञानं काणादसांख्यादिदृष्टौ निराकृतं, तदभिमतमेवग्रन्थकृतइति तद्दूषणान्तमेव । तत्र श्लोकद्वयेन ज्ञानस्य स्वसंवेदनरूपतया ऽनुभवस्य स्मृतावप्रकाशत्वं दर्शितं, संस्कारजत्वे ऽपि । ततः श्लोकद्वयेन स्मृतेर्भ्रान्तिवशादुपपूर्वकं पराकृतम् । ततस्तृतीयेन प्रसङ्गात्सर्वाध्यवसायानामपि भ्रान्तिवशादुपशमिता । ततः सत्यपि संस्कारे स्मृत्यनुपपत्तौ व्यवहारोच्छेद इति श्लोकेनोक्तत्वा स्वपक्षे तदुपपत्तिरिति श्लोकेनोक्तमिति तात्पर्यम् ॥

यन्यार्थस्तु निरूप्यते ।

(१) सत्यं किं तु स्मृतिज्ञानं पूर्वानुभवसंस्कृतेः । जातमप्यात्मनिष्ठं तन्नाद्यानुभववेदकम् ॥

पूर्वपक्षमध्यात्मया तावद्बहुहीकर्तव्यमिति सत्यमित्यनेन दर्शितम् । यत्तु नाङ्गीकर्तव्यं तदुपपत्त्येतदुक्तं किं त्वित्यनेन विशेषाभिधायिना । इह स्मृतौ विषयमात्रस्य प्रकाशो न समर्थनीयो वर्तते, यः संस्कारादेव सिद्ध्येत् । किं त्वनुभवप्रकाशेन विना तद्वित्येवंरूपा कथं स्मृतिः स्यात् । कथं च तथा विना ऽभिलाषेण व्यवहारः स्यात् । अनुभवेन ह्यस्य सुखसाधनता निश्चिता । तत उपादानं, तत्र पूर्वानुभवजनितात्संस्कारादेतावज्जातम् । यद्यपि तज्ज्ञानं विषयेण न जनितां तथापि तद्विषयमिति न चैतावता किं चित् । आत्मनिष्ठे स्वप्रकाशज्ञाने विषयस्येवानुभवस्य प्राच्यस्याप्रकाशनात् ॥

ननु संस्कारजत्वादेव प्राच्यमनुभवमपि विषयीकुरुतां स्मृतिरित्याशङ्काह ।

(२) दृक्स्वाभासैव नान्येन वेद्या रूपदृशेव दृक् । रसे संस्कारजत्वं तु तत्तुल्यत्वं न तद्गतिः ॥

दृग्ज्ञानं, तच्च जडाद्विभिद्यते स्वप्रकाशैकरूपतया, जडो हि प्रकाशात्पृथग्भूतो वक्तव्यः, तेन दृक्स्वाभासा, आभासः प्रकाशमानता सा स्वं रूपमव्यभिचारि यस्याः स्वस्य चाभासं रूपं यस्याः सत्यपि बाह्ये तच्छरीरसङ्क्रान्तं न प्रकाशनं ज्ञानस्य रूपं भवितुमर्हति । * परप्रकाशनात्मकनिजरूपप्रकाशनमेव हि स्वपरप्रकाशत्वं ज्ञानस्य भण्यते । “ननु स्वाभासमेव सत्तदनुभवज्ञानं स्मरणे ऽर्थासिध्यते नेत्याह, । “नान्येन

वेद्या, परत्र यदि दृग्भासेत तर्हि न सा स्वाभासा * इदमेव हि स्वप्रकाशस्य लक्षणम् । स्वयं हि यदि प्रकाशते । तदा परेण सहासम्बन्धात्सम्बन्धप्राणा + कथं परचेति सप्तमी सङ्गच्छताम् । तथा च रूपज्ञानेन रसे दृयसविषयं ज्ञानं न वेद्यते । एवं हि चतुर्ष्वैव रसः फलतो गृहीत एव स्यात् । “ननु यदि नाभाति स्मरणे ऽनुभवः । किं तर्हि संस्कारेण कृतं स्यात् । रूपज्ञानं न रसज्ञानजातसंस्काराज्जातं तत्कथमयं प्रसङ्गः । तस्मात्संस्कारएव भवत्सम्भावितदोषभङ्गाय प्रभवेत्, । नैतत्, । यतोऽप्यसौ तत्संस्कारसंस्कृतात्समन्तरप्रत्ययादुत्थितः स्मृतिबोधः । तेन तत्सदृशो भवतु शाखासन्निवेश इव पूर्वसन्निवेशतुल्यः । न तु यो यत्संस्काराज्जातः स तस्य वेदनस्वभावे भवतीति युक्तं । सदृशत्वस्यापि गतिरवगमः कथम् । नह्यनुभवज्ञानं सादृश्यं गमयति नापि स्मृतिज्ञानं परस्परमसंवेदने द्वयनिष्ठसादृश्याध्यवसायायोगात् । अन्यस्य च तदुभयवेदनरूपस्याभावादिति संस्कारात्परं सविषयतामात्रं स्मृतेः सिद्धं, न त्वनुभवविषयत्वं नाप्यस्य विषयस्य पूर्वानुभवविषयीकृतत्वमिति निश्चय एषः ॥

ननु यदि स्मृतिज्ञाने ऽनुभवस्य सत्यतः प्रकाशः स्यात्तन्मुखेन च तद्विषयस्य तदा भवेद्बहुदुक्तेरवकाशः । यावता स्मृतिर्विकल्परूपत्वात्केवलमप्रकाशमानमेवानुभवं तद्विषयं चाध्यवस्यति । तदियं भ्रान्तिस्वभावा तत्र को ऽयं निर्बन्धः । तदेतद्दर्शयति शङ्क्यमानत्वेन ।

(३) अथातद्विषयत्वे ऽपि स्मृतेस्तदवसायतः ।

दृष्टालम्बनताभ्रान्त्या

न तद्दर्शनं नापि तद्विषयः स्मृतेर्विषयस्तथापि तूभयमध्यवसीयते धर्मरूपतया स्मृतेः ॥

एतन्निराकरोति ।

(४) तदेतदसमञ्जसम् ॥

अत्र कारिकयोपपत्तिमाह ।

(५) स्मृतिरितैव कथं तावद्भ्रान्तिश्चार्थस्थितिः कथम् ।

पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षा च किमिति ध्यते ॥

अनुभूतस्यानुभवप्रकाशितस्य विषयस्याप्रमोषो ऽनपहारस्तथैव प्रकाशनं यदेतत्स्मृतेरात्मीयं रूपं तथा प्रकाशनाभावे

* परप्रकाशनात्मकं यत्रिरूपं तत्प्रकाशनमित्यर्थः । तत्र परस्य प्रकाशने यः संसर्गः सविषयित्वव्यपदेशभाक् । यश्च तेन संसर्गेण विषयसंयुक्ते प्रकाशने स्वस्यैव संबन्धः स भेषितेत्युच्यते । ततश्च भेषित्वविषयित्वाभ्यां स्वेन विषयेण च संयुक्तत्वं प्रकाशनस्य स्वपरप्रकाशत्वमित्युक्तं भवति ।

† स्वप्रतियोगिकं स्वस्मिन् भेद्यत्वं ज्ञानान्तरभेद्यत्वेन न विरुद्धं, तेन स्वाभासस्यानुभवस्य स्मरणभास्यत्वं संभाव्यतइति भावः ।

* ज्ञानान्तरभास्यत्वासमानाधिकरणस्वभास्यत्वमेव स्वाभासत्वमित्याशयः । “ननु घटं जानामीत्यनुव्यवसायाभास्यत्वस्य घटइत्याकारकव्यवसाये स्वाभासे सत्त्वेताव्याप्तिरिति चेत्, मेवम् । व्यवसाये ऽनुव्यवसायविषयत्वस्यैव स्वीकारात्, अभिलाषदर्शनेन तस्यैवाचित्याद्, भेद्यत्वस्य कल्पकाभावादिति निरूपितं पूर्वपक्षविरुद्धिदृष्टव्याम् ।

† भेद्यत्वं च तादात्म्यतुल्ययोगक्षेममतस्तस्य नाधाराधेयभावनियामकत्वं संभवतीति भावः ।

विघटततमाम् । किं च भ्रान्तावसद्वात्माकारो वा प्रख्यातिः । न तु तयार्थः स्वीक्रियते, तस्याप्रकाशनात् इति तथा उच्यते । न व्यवस्थापित एव प्रकाशनात्मा हि व्यवस्थापना । ततश्च स्मरणादभिलाषेण कथमर्थविषयो व्यवहारः । न च तदप्रकाशने संस्कारजत्वेन किं चिच्छ्रित्यम् । तद्वि सादृश्यं लब्धुमवन्त्यते । न चानुभवेन विषयप्रकाशनात्मना स्मृत्यभिधानाया भ्रान्तेः किं चिदपि सादृश्यमस्ति सर्वथा विषयमसृष्टन्याः ॥

ननु यो अनुभवे यश्च तद्विषयः स यतस्तया अध्यवसीयते ततोऽशात्सादृश्यमनुभवेन स्मृतेः तत्सिद्धये च संस्कारपरिग्रहः । अध्यवसीयते इति किमुच्यते, प्रकाशयत इति चे, च भ्रान्तिर्वं न प्रकाशयत इति चे, त्युनरपि विषयो न स्पष्ट एवानयेति सादृश्यमपि शब्दगडुमात्रम् । तदेतद्वर्णयितुमाह ।

(६) भ्रान्तिर्वे चावसायस्य न जडाद्विषयस्थितिः ।

इह स्मृत्यन्यस्य वा भ्रान्तिबोधस्य स्वसंवेदनांशे प्रकाशमाने न भ्रान्तिता । तत्र वैपरीत्याभावात् । यस्तु तत्राध्यवसीयते स्वाकारः स विपरीततया उस्वाकारत्वेनार्थतयेति तत्रांशे भ्रान्तिता । स चांशोर्थलक्षणो न स्मृत्या अन्यथा वा भ्रान्त्या स्पृश्यते तत्रासौ तूष्णीकमिति बलादेव तत्रांशे जडत्वमस्या आयातम् । घटज्ञानस्येव पटे । न च जडेन विषयस्य किं चिच्छ्रितम् । ततश्चार्थविषयो व्यवहारो विलुप्येत ॥

(७) ततोऽजाडो निजाल्लेखनिष्ठानार्थस्थितिस्ततः ॥

अथ तु तमवसायरूपं स्वसंवेदनांशं स्वाकारं वा उवलम्ब्या जडत्वमस्याः । एवमप्यजाडो निजं स्वसंवेदनमुल्लेखश्च स्वाकार इतीत्येषा परिनिष्ठिता स्मृतिरिति विषयस्य नामापि गृहीतुमशक्नुवतः ततः स्मृत्यध्यवसायात्कथं विषयस्य व्यवस्थापनं व्यवहार्यत्वसम्पादनसामर्थ्यम् ॥

संस्कारे सत्यपि स्मृतिर्न कथं च न घटते, ततश्च परस्परसंगतिहीनानि सकलानि ज्ञानानीति यदुक्तं श्लोकपञ्चकेन तदिदानीं प्रकृते योजयति ।

(८) एवमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ।

ज्ञानानामनुसन्धानजन्मा नश्येज्जनस्थितिः ॥

जनस्य लोकस्य या का च न व्यवहारस्थितिः सा सर्वज्ञानानां यदनुसंधानं एकविषयभावोपपन्नस्मृतिताप्राप्तिरूपं तत्रायत्ता । तथाहि स्मरणनिबन्धनः सर्वो व्यवहारः । प्रथममपि हि प्रत्यक्षज्ञानमहमिति पूर्वापररूपानुसन्धानेन स्मरणानुप्राणितेन विना न घटते । प्रमातरि विश्रान्त्यभावादप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । एवं सुखादौ मन्तव्यम् । हानादानप्रेरणा-

भ्युपगमादयस्तु व्यवहारः स्मरणमया एव । एवं ज्ञानानां यदनुसन्धानं ततो जायमाना जनस्थितिः । एवमिति पराभ्युपगमे सति नश्यत् नश्यतीति सम्भाव्यते । कुत इति चेद्विशेषणद्वारेण हेतुमाह । अन्योन्यं तावद्विज्ञानि ज्ञानानि । अन्यदनुभवज्ञानं अन्यदिदानीन्तनं ज्ञानं विकल्पाभिमतमन्यस्मरणसंमतं ज्ञानं तदेतानि स्वविषयप्रकाशमात्ररूपाणि परविषये जडान्याः नेडमूककल्पानि । न चान्योन्यस्य प्रकाशरूपाणि । एवं न स्वरूपतो न वेदते वैक्रीभावरूपमनुसन्धानमस्ति । अन्योन्यं च विषयविषयिभावो नास्ति, न च तुर्यं ज्ञातेयनिबन्धनमनुसन्धानाधायि सम्भाव्यते इति ध्वंसेरन्यवहाराः, न च ध्वंसन्तामिति भवदभीष्टशापमात्रात् ध्वंसन्ते । प्रकाशन्ते यतस्ततएतदापद्यते । एतदेव समर्थयितुमुद्यन्तव्यमिति ॥

एतच्चास्मदभिमतप्रकारेण विना विधेरप्यशक्यसमर्थनमिति दर्शयति ।

(९) न चेदन्तः कृतानन्तविश्वरूपो महेश्वरः ।

स्यादेकश्चिद्वृत्तानुसन्धायोऽहंशक्तिमान् ॥

संवित्तावत्प्रकाशने इति तावन्न के चिदप्युच्यते । सा तु संविदादि स्वात्ममात्रविश्रान्ता । अर्थस्य सा कथं प्रकाशः । स ह्यर्थधर्मैव तथा स्यात् । ततश्चार्थप्रकाशस्तावत्येव पर्यवसित इति गलितो याज्ञयाहकभावः । अतोऽर्थप्रकाशरूपां संविदमिच्छता बलादेवार्थोपि तद्रूपान्तर्गत एवाङ्गीकर्तव्यः । स चार्थप्रकाशो यदन्यश्चान्यश्च तत्र स्मरणमुपपन्नमिति । अत एक एवासावित्येकत्वात्सर्वा वेदराशिस्तेन क्रोडीकृत इत्येतदप्यनिच्छता ऽङ्गीकार्यम् । एवमपि सततमेवान्मग्नेन निमग्नेन वा विश्वात्मना प्रकाशेत, तथा स्वभावत्वात् । न चैवम् । अतः स्वरूपान्तर्भूतमित्येवमपि भिन्नाकारमात्मनि परिगृह्य कं चिदेवार्थं स्वरूपादुन्मग्नाभासयतीत्यापतितम् । सैषा ज्ञानशक्तिः । उन्मग्नाभाससंभवं च चित्स्वरूपं बहिर्मुखत्वात्तच्छायानुरागाच्चनवं ज्ञानमुक्तम् । एवमपि नवनवाभासाः प्रतिक्षणमुदयव्ययभाज इति सैव व्यवहारनिवहहानिः । तेन क्वचिदाभासे गृहीतपूर्वं यत्संवेदनं बहिर्मुखमभूत् तस्य यदन्तर्मुखं चित्स्वरूपत्वं तत्कालान्तरेणवस्थासु स्वात्मगतं तद्विषयविशेषो बहिर्मुखत्वं परामृशतीत्येषा स्मृतिशक्तिः । यच्च तत्रैवं भासयति स्मरति वा तद्वस्तुनः संविदा विश्वमय्या तादात्म्यवृत्तीति विश्वमयं पूर्णमेवेति नवं न किं चिदाभा-

* अनेडमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशकितइत्यमरः ।

+ भुडनिमज्जने तुदाटिः । स्वरूपान्तर्निर्माणमित्यर्थः । बुडितमिति पाठे बुडसंवरणे इत्यस्य ।

सितं स्मृतं वा स्यादितिदमपि प्रवाहपतिर्मूरीकार्यम् । यत्किंल
तदाभास्यते तत्संविदो विच्छिद्यते, संविच्च ततः, संविच्च संवि-
दन्तरात्, संवेद्यं च संवेद्यान्तरात् । न च विच्छेदनं वस्तुतः
संभवतीति विच्छेदनस्यावभासमात्रमुच्यते । न च तदियता
ऽपारमार्थिकम् । निर्मायमाणस्य सर्वस्यायमेव परमार्थो यतः ।
एष एव परिच्छेदनात्परिच्छेद उच्यते । तदवभासनसामर्थ्य-
मपोहनशक्तिः । अनेन शक्तित्रयेण विश्वे व्यवहाराः । तच्च
भगवत एव शक्तित्रयं यत्तथाभूतानुभवितृस्मृतृविकल्पयितृ-
स्वभावचैत्रमैत्राद्यवभासनम् । स एव हि तेनतेन वपुषा जा-
नानाति स्मरति विकल्पयति च । यथोक्तमाचार्येणैव ।

यद्व्यर्थस्यितिः प्राणपुण्यष्टकनियन्त्रिते ।

जीवे निरुद्धा तत्रापि परमात्मनि सा स्थिता ॥

इत्यादि । एतासां ज्ञानादिशक्तीनामसङ्ख्यप्रकारो वैचि-
त्यविकल्प इति तत्सामर्थ्यं स्वातन्त्र्यमपराधीनं पूर्णं महदैश्व-
र्यं तन्निर्मितब्रह्मविष्णुरुद्राद्यैश्वर्यापेक्षयोच्यते । तदेव चिद्रूपि-
त्येवं कृत्वा इयदायातम् । विश्वरूपइति । तत एव च परि-
निष्ठितैकरूपजडभाववैलक्षण्यज्ज्ञानादिशक्तियुक्ततामाहेश्वर्य-
मुपसंप्राप्तः । एतदनुपगमे न किं चिदिदं भासेतेति प्रसङ्गः ।
भासेते तु । तस्मादेतदवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति प्रसङ्गाविपर्ययः ।
नश्येज्जनस्यितिः यद्येवं न स्यादिति प्राक्तनेन श्लोकेन सह
प्रसङ्गः चेदित्यनेन तद्विपर्ययः सूचितः ॥ ७ ॥

आदितः सूत्रश्लोकाः २३ व्याख्याताः

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचितायामीश्वरप्र-
त्यभिज्ञासूत्रविमर्शिन्यां परदर्शनानुपपत्तिः ॥

॥ इति तृतीयमाहिकम् ॥

॥ अथ प्रसन्नराघवनामकनाटकस्य ॥

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

—०००—

ततः प्रविशति पुत्रस्त्यशिश्वः । परितो विलोक्यापरिशी-
नितसचिवेशोऽस्मि । तत् कथं पृच्छामि तस्य भवनं पुनर्वि-
लोक्य कथमयं लङ्केश्वरमहामन्त्रिणो माल्यवतः परिचारकः
करालकः । उच्चैः सखे करालक इतइतः ।

प्रविश्य करालकः । मुने प्रणम्यसे ।

मुनिः । समीहितं लभस्व । कथय तावन् मे विभीषणस्य
भवनम् ।

करालकः । किं तत्र ।

मुनिः । आदिष्टोऽस्मि भगवता पुलस्त्येन कमपि संदेश-
मुपकेतुं यौचस्य ।

करालकः । न तावदिदानीमिह विभीषणः ।

मुनिः । कथय किमेतत् ।

करालकः । एकदाभिप्राणमतो विभीषणस्य करात् सकौ-
तुकं लिखिताक्षरपङ्क्तिपत्रमेकं गृहीतं लङ्केश्वरेण वाचितं च ।

उदकभूतिमिच्छद्भिः सद्भिः खलु न दृश्यते ।

चतुर्थीचन्द्रलेखेव परस्त्रीभालपट्टिका ॥

मुनिः । अहो प्रभुविजयिचातुरी विभीषणस्य ।

करालकः । ततो विहस्येकं लङ्केश्वरेणोक्तं नूनं केनापि
भीरुणा भाषितमेतत् । ख्यातं हि यत् किल ।

परस्त्रीकुचकुम्भेषु कुम्भेषु परदन्तिनाम् ।

निपतन्ति न भीरुणां दृष्टयः शरवृष्टयः ॥

मुनिः । अहो निजचित्तवृत्तिभित्तिभूमिकानुसारीणि वाक्-
चित्राणि लोकस्य ।

करालकः । ततः प्रणयकोपविषादमिदमाह लङ्केश्वरं वि-
भीषणः ।

यस्य चम्बकमौलिखेलदमलस्वलोक्तकल्लोलिनी-

लीलालङ्घनलम्पटेन यशसा दिग्भित्तयः तालिताः ।

सोऽपि त्वं जनकाधिराजतनयावद्व्याभिलाषः कथं

हा जातोऽसि पुलस्त्यसंततियशःशीतद्युतेलाञ्छनम् ॥

मुनिः । सकौतुकम् । ततस्ततः ।

करालकः । ततश्च ।

कोपपाटलितलोलदृष्टिना

किञ्चिदुन्नमितखड्गयष्टिना ।

रावणेन नयधर्मभूषण-

स्ताडितो हृदि पदा विभीषणः ॥

मुनिः । हन्त नूनम् ।

लङ्केश्वरेण दुष्टेन नयधर्मविभूषणः ।

विभीषणश्च न परं विभवोऽपि पदा हतः ॥

मुनिः । ततस्ततः ।

करालकः । ततः कतिपयपरिवारेण विभीषणेन लङ्केश्वरं
विहाय राम एव समाश्रितः ।

मुनिः । स्वगतम् । अनुष्ठितं तर्हि पुलस्त्यसंदेशरहस्यं
विभीषणेन । प्रकाशम् । भवान् पुनः किमधुना कर्तुंकामः ।

करालकः । अहमादिष्टोऽस्मि माल्यवता जानकीविरह-
विह्वलहृदयस्य लङ्केश्वरस्य मनोविनोदनाय केनापि चित्रकरेण
विरचितं चित्रमिदं दृग्गोचरीकरणीयमिति ।

मुनिः । विहस्य कथमित्यमासन्नश्चो लङ्केश्वरेण तादृशस्य
महामन्त्रिणो माल्यवत एवमुपचरितुमुचितं तन्नूनं प्रस्तुतोचि-
तमेव किमप्येतद्विष्यति । नेपथ्ये ।

रे चन्दनमिन्दुमण्डलशिलापट्टे समुद्रधृषतां
रे चामरमुज्ज्वलैः शशिकरैः श्वेतं विनिर्मयिताम् ।
रे बालमृणालतन्तुलतिकासूत्रेण पाथोजिनी-
पत्रस्थैरुदबिन्दुभिर्मणिमयो हारः समासूत्रिताम् ॥

मुनिः । सापहासमात्मगतम् । यादृशोऽयं शीतोपचार-
स्तादृश एव शीतोपचारो लङ्केश्वरस्य भविष्यतीति । प्रकाशम् ।
कथमिदं विरहतप्तस्य दशकन्धरस्य शीतोपचारार्थमादिश्यन्ते
निशाचराः ।

करालकः । खेचराश्च । इदानीं हि ।

अङ्गं लिम्पति चन्दनेन मृदुभिः शीतद्युतिः स्वैः करैः
किञ्चिच्चञ्चलतालवृन्तकलनव्यथो वसन्तानिलः ।
किञ्चायं नलिनीदलैर्वितनुते तल्पं प्रतीचीपति-
द्वैरित्यमनङ्गतप्तहृदयो लङ्केश्वरः सेव्यते ॥

मुनिः । स्वगतम् । अये अलीकवाङ्म्वरं निशाचरस्य ।

करालकः । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य कथमयं प्रहस्तो राज-
द्वारमुपसर्पति तदस्य हस्ते चित्रपटमर्पयिष्ये । भवानपि समी-
हितं साधयतु । इति निष्क्रान्तौ ।

विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति रावणश्चित्रहस्तः प्रहस्तश्च ।

रावणः । स्वगतम् ।

राजललाटफलका कमनीयकूजत्-
काञ्चीगुणप्रणयिनी धृतकेशपत्ता ।
हा किं करोमि मम सा हृदयं प्रविष्टा
नाराचयष्टिरिव पुष्पशिलीमुखस्य ॥

विमृश्य । अहो कथमद्यापि हठाहरणखिवां नितान्त-
रूपसराङ्गीमपि जानकीं जनस्थानस्थितामिवाहमखण्डमण्डनां
पश्यामि । अथवाचितमिदम् ।

आचान्तकान्तिरुद्विद्रैर्मयूखैरहिमत्विषः ।

धूसरापि कला चोन्द्री किं न बध्नाति लोचनम् ॥

प्रहस्तः । अयि देव इदमालोक्यतां चित्तविनोदनं चित्रम् ।

रावणः । किं पुनरिहालिखितम् ।

प्रहस्तः । अयं तावत् तरलतिमिनिकरकरालकल्लोलकोला-
हलोल्लागरः सागरः ।

रावणः । विलोक्य किमिदमुत्तरेण तरङ्गमालिनमनुतमा-
लखण्डमाखण्डलधनुःसहस्रानुकारि कपिशयूति गगनतलम् ।

प्रहस्तः । तदिदं सुयीवपालितं कपिकुलम् ।

रावणः । विहस्य । अयि वालिपालितमिति वक्तव्यम् ।
भवतु किं पुनरनेन । कौ पुनरिमौ कार्मुकधरौ ।

प्रहस्तकः । ताविमौ रामलक्ष्मणौ ययोरयजस्य बाणपात
विलसितेन सुयीवपालितमधुना कपिकुलम् ।

रावणः । अनाकर्णितकेन । कः पुनरयं नितान्तकृशकमनी-
यतनुरमन्दमन्दराघातनिर्मन्यनोत्थिततरलतरङ्गद्वारवित्तप्तशं-
करशिरःशेखराधिरोहणकुतूहली कलानिधिरिव तरङ्गमालिन-
स्तटभुवमधिसेते ।

प्रहस्तकः । स एव लङ्कागमनकुतूहली निजकुलगुरुं साग-
रमुपचरितुं कुशशयनविन्यस्तगात्रः प्रथमो दाशरथिः ।

रावणः । विहस्य कथमित्यमेव जानकीलाभकौतुको सो-
ऽयमस्मान्पुपचरिष्यति ।

प्रहस्तः । इतो विलोक्यतामयं रामनाराचनिर्मुक्तं * बह-
लानलहेलातरलदीनमीननिकरपरिवारः पारावारः ।

रावणः । कौ पुनरिमौ ज्येष्ठतापसस्य सादरं वानरवीरैः
पार्श्वपरिसरमानीयेते ।

प्रहस्तकः । अयं तावत् सागर एव । अयमपि देवस्यैव-
त्यर्थाक्ते । अथवा किमस्य बन्धुविरोधिने नामग्रहणेन ।

रावणः । कथमयं विभीषणोऽस्मद्विरोधेन राममाश्रयति ।
भवतु ।

निशाचरशिरोरवरज्जिताङ्घ्रिशिरोरुहः ।

प्रियोऽपि दशकण्ठस्य नैष दर्शनमेष्यति ॥

रावणः । सकौतुकम् । किं पुनरिदमन्तरपङ्क्तिद्वयम् ।

प्रहस्तः । नूनमिदं समुद्रविभीषणौ प्रति लक्ष्मणस्य वच-
नद्वयं भविष्यति ।

रावणः । एकं तावद्वाचय ।

प्रहस्तः । वाचयति ।

त्रासं मुञ्च समुद्र कोपदहनो रामस्य पास्यत्ययं

बन्दीभूतसुरेन्द्रसुन्दरदृशामत्तोरमुद्रं पयः ।

कामं ते मकरीगणो विहरतामेतस्य लङ्केश्वर-

स्त्रीगण्डस्थलपत्रभङ्गमकरीविध्वंसिनः सायकाः ॥

रावणः । अन्यदपि वाचय ।

प्रहस्तः । वाचयति ।

अद्यैवस्य विभीषणस्य शरणापन्नस्य मूर्ध्ना नते-

रानृण्यं विदधात्ययं रघुपतिर्लङ्काधिपत्यश्रियम् ।

एतस्यैव भुजाविह प्रतिभुवौ सुयीवराज्यार्पण-

त्रैलोक्यप्रथमानसत्यचरितौ सर्वे वयं साक्षिणः ॥

रावणः । अहो वाङ्म्वरैकसारता कनिष्ठतापसस्य । भ-
वतु किं पुनरिदं मध्येसमुद्रमालोक्यते ।

प्रहस्तः । स एव कपिकुलोन्मूलितशैलशिखरनिर्मितः का-

* रामनाराचनिवहबहलानलेति वा पाठः

कुत्स्यकुलकीर्तिप्रसक्तिप्रबन्धः सेतुबन्धः ।

रावणः । अहो चित्रकरस्य चातुरी यदलीकमपि सत्यमिव दर्शितवान् ।

प्रहस्तकः । कथमद्यापीदमलीकमिति संभावना देवस्य । नेपथ्ये कलकलः ।

रावणः । किमेतत् ।

प्रहस्तः ।

एषामयं रामचमूचराणां
दर्पोद्गतानां कपिकुञ्जराणाम् ।
नवोद्गतानामिव नीरदानां
कोलाहलः कोऽपि समुज्जिहीते ॥

प्रहस्तः । तदिदं शङ्कितव्यं प्रतिविधातव्यं वा ।

रावणः । आः किमिह शङ्कया प्रतिविधानेन वा । अनेन हि ।

कोलाहलेनोल्लसता कपीनां
मनो मदीयं मुदमेव धत्ते ।
मन्दोदरीभूषणनूपुराणां
महामणीनामिव शिञ्जितेन ॥

प्रविश्य मन्दोदरी । जेदुजेदु देवो * ।

रावणः । देवि इत आस्यताम् ।

मन्दोदरी । यथोचितमुपविश्याधोमुखी तिष्ठति ।

रावणः ।

भुग्नलकं स्मितपराजितचन्द्रलेखं
दृग्लीलया कुवलयश्रियमादधानम् ।
एतन् मुखं दिविषदामिव दुर्निरीक्ष्यं
तन्वङ्गि मामिव मुधा किमधः करोषि ॥

प्रहस्तकः । देव कपिसेनाकोलाहलचिन्तयैव नूनमधरी-
कृतमुखी देवीति तर्कयामि ।

रावणः । आः क एष चिन्ताविषयः ।

इयं लीलालोलाङ्गदभुञ्जलता नीलचिकुरा
समुन्मीलितारा कुमुदहसिता चारुनयना ।
प्रवङ्गानां सेना युवतिरिव तारापतिमुखी
ममाये कन्दर्पं प्रकटयितुमद्य प्रभवति ॥

मन्दोदरी । देव अण्यपि अत्यि कारणं अज्ज हि मए
देवस्स सउण्णिरूवणत्थं गिरिसिहरगहणगम्भट्ठिहां सबरपल्लीं
पट्टाविदा णिअपरिआरिआ ताए अ कीए वि सबरकुडुंबिणीए
णिअघरपेरन्तवासिणं केसरिकिसोरअं उल्लावअन्तीए एरिसं
वअणमाअण्णदम् ।

* जयतुजयतु देवः ।

मा, हाहि णाअवदुणो परिहवमेत्तेण गव्वणिव्वूढो ।
वसुहमिमं गिरिसंकडं मदन्द सरहस्स णन्दणो पत्तो * ॥
रावणः । किमिह विषादस्यानमस्मान् प्रत्युदासीनमेवैतत्
तथाहि ।

मा भव नागपतेः परिभवमात्रेण गर्वनिर्व्यूढः ।

वसुधामिमां गिरिसंकटमयीं मृगेन्द्र शरभस्य नन्दनः प्राप्तः ॥

प्रहस्तकः । देवान्यथा घटमानमिदम्

मा भव नागपतेः परिभवमात्रेण गर्वनिर्व्यूढः ।

वसुधामिमां गिरिसंकटमयीं दशरथस्य नन्दनः प्राप्तः ॥

रावणः । आः केयं निसर्गनिःशङ्के लङ्केश्वरे मयि शकुनो-
पश्रुतिपरीक्षा ।

नेपथ्ये ।

हेलास्फालितरामलक्ष्मणधनुर्ज्यावल्लरीभल्लरी-

भाङ्गारप्रसरप्ररूढपुलकप्रभाभारनीरन्धिताः ।

व्यावलात्कपिकण्ठकाण्डकदनक्रीडत्कपाणाञ्चल-

स्फूर्जद्दुर्जयदोर्बलैकचपलाश्चञ्चन्ति रात्रिचराः ॥

रावणः । सहर्षम् । अये निशाचरवीरविजयोत्तरः समरः ।

पुनर्नेपथ्ये ।

अयेसरी रघुपतेः परिणट्टपाक-

किम्पाकपाटलमुखी कपिवीरसेना ।

निःशेषमापिबति राक्षसवीरचक्रं

प्रातः प्रभेव तपनस्य तमिस्रजालम् ॥

रावणः । आः कथमुत्कण्ठायितं मर्कटैः । उच्चैः कः

कोऽत्र भोः । मदाज्ञया ।

कृत्वा विनिद्रमपनिद्रभुञ्जावलेपः

प्रेट्प्रामरामसमराय स कुम्भकर्णः ।

आदिश्यतां निजभुजार्दितवज्रपाणि-

रद्वैव लक्ष्मणरणाय च मेघनादः ॥

पुनर्नेपथ्ये । देव भवदाशयविदा महामन्त्रिणा माल्यवता
पूर्वमेव संविहितमिदम् । इदानीं हि ।

रामेण सार्धमयमुद्रुतबाहुदर्यः

संयामभूमिमधिधिष्ठति कुम्भकर्णः ।

रत्तःशिखण्डिहृदयोत्सवमेघनादः

सौमित्रिणा सममसावपि मेघनादः ॥

* देव अन्यदप्यस्ति कारणं अद्य हि मया देवस्य शकुननिरूपणार्थं
गिरिशिखरगहनगर्भस्थितां शबरपल्लीं प्रस्थापिता निजपरिचारका तथा च
कस्या अपि शबरकुटुम्बिन्या निजगृहपर्यन्तवासिनं केसरिकिशोरकं लाल-
यन्त्या ईदृशं वचनमाकर्णितम् ।

मा भव नागपतेः परिभवमात्रेण गर्वनिर्व्यूढः ।

वसुधामिमां गिरिसङ्कटां मृगेन्द्र शरभस्य नन्दनः प्राप्तः ॥

पुनर्नपथ्ये ।

यदृष्ट्वावज्रघातैः समिति विदलिताः शैलकल्पाः कपीन्द्राः ।
यन्नाराचाम्बुवर्षैर्देवदहनसमाः शामिता वानरेन्द्राः ।
वीरोऽसौ कुम्भकर्णः स च समरकलाकौतुकी मेघनादः
संजातौ

रावणः । किमतः परं वदिष्यति ।

पुनर्नपथ्ये ।

हा पतङ्गे दशरथसुतयोदोरुणे बाणवन्द्ये ॥

मन्दोदरीरावणौ मूर्च्छतः ।

प्रहस्तकः । देव समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

रावणः । समाश्वस्य देवि समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

मन्दोदरी । समाश्वस्य । परित्ताग्रदु मं अञ्जउत्तो एसा

णिमगामि सोअतिमिरे* ।

रावणः । अय्यलं कातरतयायं चन्द्रहासचन्द्र एव शोक-
तिमिरादुद्वुरिष्यति भवतीम् । पुनरुत्थाय खड्गमुद्राम्य पश्या-
यमसौ मे ।

भिन्नप्रभिन्नसुरकुञ्जरकुम्भमुक्त-

मुक्ताफलप्रकरकैः † कलिताधिवासः ।

अद्यैव खेचरनिशाचरलोचनाना-

मुन्मीलयन् मुदमुदञ्चति चन्द्रहासः ॥

इति प्रहस्तेन सह निष्क्रान्तः ।

मन्दोदरी । अये अच्चरिअं समरसंरम्भविलोअणविस्मय-
त्यिमिदमिदं विज्जाहरमिहुणं किमि मन्तेदि तेण हि अञ्ज-
उत्तस्स विजअत्थं अहंपि णिअकुलदेवदाओ अच्चिदुं गच्छस्मि‡ ।
इति निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति विद्याधरमिथुनम् ।

विद्याधरी । अञ्जउत्त को इमो रणरहसविअसन्तपुलअ-
भरकुडुमलिदभुअवणो कविचमूचकमहिबट्टदि § ।

विद्याधरः । प्रिये स एष रामसमरकौतुकी दशकण्ठः ।

विद्याधरी । कोउण इमो अंजणपुंजच्छविसरीरो कविवीरो
तस्स सम्मुहं परावट्टदि॥ ।

विद्याधरः । प्रिये स एष विचित्रसमरशीलो नीलः ।
विलोक्य सविस्मयमहो ।

* परित्रायस्व मामार्यपुत्र एषा निमग्नाऽस्मि शोकतिमिरे ।

† मुक्ताफलैर्विचलितैः कलिताधिवास इति वा पाठः ।

‡ अये आश्चर्यं समरसंरम्भविलोकनविस्मयस्तिमितमिदं विद्याध-
रमिथुनं किमपि मन्त्रयति । तेन हि आर्यपुत्रस्य विजप्रार्थमहमपि निजकु-
लदेवता अर्चितुं गच्छामि ।

§ आर्यपुत्र कोऽयं रणरहसविलसत्पुलकभरकुडुमलितभुजवनः कपिचमू-
चक्रमभिवर्तते ।

॥ कः पुनरयमञ्जनपुञ्जच्छविशरीरः कपिवीरस्तस्य संमुखं परापतति ।

वत्तस्यले भगिांत * नीलकरोञ्जितेन

नीलाचलस्य शिखरेण कृतप्रहारः ।

लङ्केश्वरः स्मरति नूनमसौ वसन्त-

नीलात्पलप्रहरणं हरिणैश्चणानाम् ॥

पुनः सकौतुकं पश्यपश्य ।

नीलोऽयं दशमुखपाणिपङ्कजाना-

मङ्केषु भ्रमरतुलां भ्रमन् बिभर्ति ।

अप्येको दशसु किरीटपीठिकासु

द्राक् प्रेङ्खन्नुभवतीन्द्रनीललीलाम् ॥

विद्याधरी । को उण इमो णिसाअरेन्द्रेण समं समरसा-
हसमङ्गीकरिअ चिट्ठदि † ।

विद्याधरः । स एष स्वामिपत्तपाती बिभीषणः ।

विद्याधरः । सविपादं हन्त भोः ।

येयं बिभीषणे शक्तिर्मुक्ता क्रूरेण रत्नसा ।

विद्याधरी । अह किं ताए‡ ।

विद्याधरः ।

लक्ष्मणेन गृहीतेयं प्रियेव निजवत्तसा ॥

विद्याधरी । हट्टिहट्टि § ।

विद्याधरः ।

वर्षन् नैव समन्ततो दशमुखं चापच्युतैः सायकैः

सौमित्रिं च विसंजमङ्कुनिहितं नेत्रच्युतैरम्बुभिः ।

एतत् तर्क्य हर्षशोकरलाः कुर्वन् कपीनां दृशो

रामश्चामलकेलिवीरकरुणाव्यामिश्रतां गाहते ॥

विलोक्य । कथमपगत एव रामबाणपीडितो दशकण्ठः ।
नेपथ्ये ।

हा वत्स लक्ष्मण विकासय नेत्रपट्टे

मागादिदं युगपदेव समस्तमस्तम् ।

भाग्यं दिवाकरकुलस्य च जीवितं च

रामस्य किंच नयनाञ्जनमूर्मिलायाः ॥

विद्याधरः । हन्त सोऽयमनुजवत्सलस्य रामस्य विलापः ।

नेपथ्ये । देव समाश्वसिहिसमाश्वसिहि ।

विद्याधरी । कहं सुगीवेण समासासीअदि रामचन्दो
ता किं दाणीमालविस्सदि ॥ ।

विद्याधरः । आकर्णयामस्तावत् सुगीवेण समाश्वास्यमा-
नः किमाह रामः ।

* किमपीति वा पाठः ।

† कः पुनरयं निशाचरेन्द्रेण समं समरसाहसमङ्गीकृत्य तिष्ठति ।

‡ अथ किं तस्याः ।

§ हा धिक् हा धिक् ।

॥ कथं सुगीवेण समाश्वास्यते रामचन्द्रस्तत् किमिदानीमालपिष्यति

नेपथ्ये । सखे सुधीव कथमाश्वास्यते ।

अयि राघवाविति सुधामधुरं
विनिपीय पौरमुनिलोकवचः ।
अयि राघवेति गरलप्रतिमं
कथमद्वय रामहतकः पिबतु ॥

अपिच ।

कनीयस्या मातुः कृतचरणपातः कथमहं
सहिष्ये मत्याश्वं विफलपरिवर्तं नयनयोः ।
अये शान्तं पापं कठिनं इव चेज्जीवितुमना
विना वत्सं रामः पुनरयमयोध्यां प्रविशति ॥

विद्याधरः । अहह करुणैर्कार्णवो वर्तते । विमृश्य । कः
पुनरिह प्रतीकारः । विचिन्त्य । अथवा का प्रतीकारकथा
वक्तो हि विधिः ।

विद्याधरी । वक्त्रदरोति भणिज्जं । इदं पेक्ख णं इमो
वाणरो जेव्व कोवि लङ्केसरकिदसंधाणे करकलितसैलसि-
हरो मयसिमुहं जेव्व परिवट्ठदि * ।

विद्याधरः । कर्णे पिधाय शान्तं पापम् । अयि मुग्धे मैवं
वादीः । अयं हि ।

महौषधीनामाधारं भूधरं गन्धमादनम् ।

आदाय लक्ष्मणप्राणत्राणायाभ्येति मारुतिः ॥

पुनर्विलोक्य । सहर्षम् ।

आमोदमाघ्राय महौषधीनां
सौमित्रिहन्मीलितपद्मनेत्रः ।
भूयोऽपि चक्रीकृतचारुचापः
करोति रामं परिपूर्णकामम् ॥

विद्याधरी । कहं पुणोवि रामरणकोदूहलफुल्लन्तभुञ्जम-
ण्डलो णिसाअराखण्डलो परावडिदोजेव्व † ।

विद्याधरः । प्रिये तदिदानीं सावधानं विलोक्य तुला-
धिरोहः खल्वयं वीरलक्ष्म्याः । यचाम रामरावणयोः समर इति ।

विद्याधरी । कहं उण सअललोअवीरस्स रामचन्दस्स
अनेकवीरपरिहूदस्स रावणस्स तुलाधिरोहो वीरलक्ष्मीण
इविस्सदि ‡ ।

विद्याधरः । प्रिये न जानासि । कथं दशकण्ठं विना ।

* वक्त्रदरोति भणिज्जम् । इदं पश्य नूनमयं वानर एव कोऽपि
नङ्केसरकृतसंधानः करकलितशैलागवरो रामसंमुखमेव परिवर्तते ।

† कथं पुनरपि रामरणकोदूहलफुल्लन्तभुञ्जमण्डलो निशाचराखण्डलः
परापतित एव

‡ कथं पुनः सकललोकवीरस्य रामचन्द्रस्यानेकवीरपरिभूतस्य रावणस्य
तुलाधिरोहो वीरलक्ष्म्या भविष्यति ।

विन्यासं नाकनारीकुचकलशलसत्कुङ्कुमस्यासकाना-
मस्यप्राप्तार्जुमासीदसिकलहृक्लाकोविदः कोविदग्धः ।
भिचस्वर्गभङ्गमस्यलबहलगलन्मौक्तिकव्यक्तहासः
कस्याक्रीडत्करायेत्रिदशपतियशस्वन्द्रहास्वन्द्रहासः ॥

अपिच ।

किं ब्रूमी दशकन्धरं निजचमूरत्ताकपाटीभव-
द्वृत्तः पीठपतत्कठोरकुलिशाघातेषु जातस्मितम् ।
व्यामाभोगसरोविलासिनि वने यत्पाणिपङ्कुरुहां
कैलासेन शिरःस्थितेन्दुकलिकात्तसेन हंसायितम् ॥

नेपथ्ये ।

हेलान्मूलितचन्द्रचूडगिरयस्त्रैलोक्यदत्तापदो
लङ्कातङ्कहराः पुनन्दरपुरस्त्रीवृन्दबन्दीकृतः ।
वैदेहीकुचकुम्भकुङ्कुमरसव्यासङ्गबट्टस्पृहाः
सात्कर्णं दशकन्धरस्य जयिनः खेलन्ति दोःकेलयः ॥

पुनर्नेपथ्ये ।

हेलान्मूलितचन्द्रचूडधनुस्त्रैलोक्यदत्ताभया
लङ्कातङ्ककराः पुनन्दरपुरस्त्रीवृन्दबन्दीमुचः ।
वैदेहीकुचकुम्भकुङ्कुमरसव्यासङ्गबट्टोत्सवाः
सात्कर्णं रघुनन्दनस्य जयिनः खेलन्ति दोःकेलयः ॥

विद्याधरः । नूनमयं राक्षसवानरयोर्निजस्वामिवर्णनानु-
सारी व्याहारः ।

विद्याधरी । कहं उण रहट्ठिदेण रावणेन समं भूमिद्वि-
दस्स राहवस्स समरो हविस्सदि * ।

विद्याधरः । प्रिये पश्यानीत एव मातलिना पुरुहूतरथः ।
अधिष्ठितश्च विनयाभिरामेण रामेण ।

नेपथ्ये । अये कथं ।

पूर्वमेव प्रयातानां खरमारीचवालिनाम् ।

सौजन्यमुग्धः पन्थानमधिवर्तितुमीहसे ॥

विद्याधरः । आकर्णयामस्तावदनेन रामवचनेन पीडितः
किमाह रावणः ।

नेपथ्ये ।

खरः कीदृक् वाली कपिरपि च मारीचहतकः

कुरङ्गस्तान् हत्वा कथमपि कथं दृष्यसि मनाक् ।

अयं पश्य प्राप्नो दशवदननामा सुरपुरी-

करीन्द्राणां हेलारचितकदनः पञ्चवदनः ॥

अथवा ।

* कथं पुनः रथस्थितेन रावणेन समं भूमिस्थितस्य राघवस्य समरो
भविष्यति ।

कालीकेशरिकेशराज्वलसटासाटोपसंपादित-

क्रीडाचामरकोमलानिललवाचान्त्रमाम्भःकणः ।

श्रीमानेप दशाननो विजयते तस्यास्य पञ्चानन-

ध्यापारप्रतिपादनैरपि यशः कीदृक् समुन्मीलति ॥

विद्याधरः । अये दशवदनवचनकुपितः किमपि वक्तुकाम

इव लक्ष्यते लक्ष्मणः ।

नेपथ्ये । किं ते पञ्चाननतया दशाननतया वा । त्वमिदानीम् ।

दूरोन्मुक्तमदो विभीषण इव न्यज्वच्छिरःशेखरः

स्वच्छन्दं चरणारविन्दयुगले रामस्य भृङ्गो भव ।

रे नक्तं चर कुम्भकर्ण इव वा कर्णात्तचक्रीभव-

ज्वापोत्सङ्गविमुक्तबाणदहने सद्यः पतङ्गो भव ॥

विद्याधरी । पेक्खपेक्ख इदो सरन्धकारं वित्यारअन्तेण

णिमामुहायितं दसमुहेण * ।

विद्याधरः । नन्वितस्तदेव त्रिजविशिखमयूखधारया विति-

धारयता चन्द्रायितं रामचन्द्रेण । पुनः सकौतुकम् । अये नूनमयं

दिव्यास्त्रलीलया प्रतिहतदिव्यास्त्रं निरुक्तचापं रावणं किमपि

वक्तुकाम इव रामः ।

नेपथ्ये ।

निरुक्तचाप इति मा संतोभतरलो भव ।

शस्त्रमन्यदपि स्वरं ननु रे समरे कुरु ॥

विद्याधरी । आकण्णियदु दाव किं दाणीं भणदि रावणो † ।

नेपथ्ये ।

आकर्णितस्तव दशानन बाहुदण्ड-

श्रीखण्डकाननफणी नवचन्द्रहासः ।

येन स्वनामभवसाम्यहपेवं पीतः

स्वलोकोलनयनामुखचन्द्रहासः ॥

विद्याधरः । लीलादलितचन्द्रहासः सोत्प्रासः किमधुना

वदति रावणं रामचन्द्रः ।

नेपथ्ये । अयि तावदधुना लङ्केश्वरः खिद्यते ।

विद्याधरी । किंपि दाणीं जाण्यस्सदि रावणो ‡ ।

नेपथ्ये । कथमद्यैव लङ्केश्वरः खिद्यते । ननु रे ।

विध्वस्ता दशभिर्भुजैर्दशदिशः प्रत्यक्रमते पुन-

भौरायैव दशापरे मम गिरिप्राग्भारभाजो भुजाः ।

आराध्यः शशिमौलिरम्बुधिजले निद्राति नारायणः

किं कृतव्यतयानयानुदिवसं लङ्केश्वरः खिद्यते ॥

विद्याधरी । वअणमेत्तं दाणीं * ।

विद्याधरः । नहिनहि । पश्यपश्य नन्वयमिदानीमपि ।

धनुर्नेस्त्रिंशादिप्रहरणगच्छेदकुपितो

दशास्यः स्वान् मूर्धा रघुपतिशरश्रेणदलितान् ।

करैरेकैरेकैर्भसि भृशमादाय युगपत्

तिपचन्येरन्यैः सफलयति दौर्विंशतिमपि ॥

पुनः सकौतुकम् ।

एतात्पश्य यथायथा सुविशिलैः कृतानि रक्तःपते-

रुद्रच्छन्ति शिरांसि भीतिपुलकैः साकं दिवैःकःपतेः ।

उन्मीलन्ति तथातथा रघुपतेरन्तः प्रमोदोर्मयः

कण्ठच्छेदविनोदकौतुकभरव्ययोभवच्चेतसः ॥

विद्याधरी । कहं अज्जावि णिसाअरेन्दवन्दीकिदसुरसु-
न्दरीणं दंसणं दुल्लहं जं इमस्स सीसाइं पुणोपुणोवि
उन्मीलन्ति † ।

विद्याधरः । अलं तापेन क्रीडति खलु रामः सह रावणेन
न पुनरद्यापि कुप्यति पुनर्विलोक्य ।

विद्याधरः । सकौतुकं प्रिये पश्यपश्य ।

अन्तः सान्द्रवहन्महेश्वरशिरः शीतांशुलेखोल्लसत्-

पीयूषद्रवशीकरव्यतिकरप्राग्भारभाजामिव ।

क्षिचानामपि रामचन्द्रविशिलैर्भूयः समुद्रच्छतां

काप्यन्यैव निशाचरेन्द्रशिरसां कान्तिः समुज्जृम्भते ॥

पुनः सकौतुकं विहस्य । अहो अस्य चित्तवृत्तिः ।

अयं यावदावत् पृथुङ्गदयपीठो रघुपतिः

शिरश्छेदासक्तो न दशवदनस्य व्यथयति ।

अयं तावत्तावद्वहति मुदमुच्चैर्दशमुखः

किलैतस्मिन् देवी जनकपतिपुत्री निवसति ॥

नेपथ्ये । अयि प्रिय राम ।

किं क्रीडसि शरस्त्रोमैर्नन्वेकैव पत्रिणा ।

परिपूरय नः कामं यशसा च जगत्त्रयम् ॥

विद्याधरः । नूनममो दिवौकसस्त्वरयन्ति रामचन्द्रं त-
च्चृण्वन् किमधुना वक्ष्यति रावणः ।

नेपथ्ये । रेरे मम भुजाः ।

मुक्तवैकां हरशेखरप्रणयिनीं पीयूषभानोः कलां

दिक्पालावलिमौलिमण्डनमणीन् गृहीत सर्वानपि ।

तैः काञ्चीं रचितां चिराय वहतु श्रोणीतटे जानकी

गायन्तीं कमनीयशिञ्जितभरैर्मदिक्रमाडम्बरम् ॥

* वचनमात्रमिदानीम् ।

† कथंभद्यापि निशाचरेन्द्रवन्दीकृतसुरसुन्दरीणां दर्शनं दुर्लभं यद्
अस्य शीर्षाणि पुनःपुनरपि उन्मीलन्ति ।

* पश्यपश्येतः शरान्धकारं विस्तारयता निशामुखायितं दशमुखेन ।

† आकर्णयतु तावत् किमिदानीं भणति रावणः ।

‡ किमिदानीं कल्पिष्यति रावणः ।

विद्याधरः । विहस्य लङ्केश्वर समयज्ञोऽसि यद् भुजानेव
नियुक्तवानसि । अधुना हि भुजमण्डलमेव परिवारवर्गस्ते ।
विलोक्य साकृतम् । अये कथमनेन दशाननवचनेन किञ्चित्
कुपित इव दृश्यते जानकीकान्तः । पुनः सहर्षविषादं हन्त भोः ।

विकचकुसुमस्तोमाकीर्णं परागविभूषितः
शशिमणिशिलातल्पेऽनल्पे सलीलमंशेत यः ।
अयमयमसौ रोषारूढे त्वं रघुनन्दने
भुवि दशमुखः शेते धूलिच्छटापरिधूसरः ॥

विद्याधरी । सहर्षम् । ता दायाँ जेव्व जणअणंदिणी
रामचन्द्रेण समं संगमिस्सदि * ।

विद्याधरः । अयं किम् ।

उद्दामहेतिवलयेः परिदीपिताशं
पश्य प्रविश्य जनकेन्द्रसुता हुताशम् ।
प्रत्युद्गता समधिकां द्युतिमावहन्ती
प्रभुर्नर्मयूखकलिकेव दिवाकरस्य ॥

विद्याधरी । पेक्खपेक्ख इमो असमसमरकअत्थिदं पदेसं
अवतरइं रामचन्दो† ।

विद्याधरः । तदेहि कर्णामृतं पुलोमजायै निवेदयाव इति
निष्क्रान्तौ ।

ततः प्रविशति रामः । सीतालक्ष्मणौ सुग्रीवविभीषणौ
च । अये कथमुपगत एव भगवानम्बरमणिश्चरमाचलचूडम् ।
लक्ष्मणः । पश्चिमपयोधिवेलां च । नन्विदानीम् ।

उद्दामदिग्विद्वरदचञ्चलकर्णपूर-
गण्डस्थलाच्चलदलिस्तवकाङ्क्षतीनि ।
मीलचभांसि मृगनाभिसमानभांसि
दिक्कन्दरेषु विलसन्तितमां तमांसि ॥

रामः । अये कथमुज्जृम्भितमेव निशाचरचक्रानुकारिणा
तिमिरनिकरेण ।

विभीषणः । नन्वितोऽपि समुन्मीलितमेव रामनाराचानु-
कारिणा तुहिनकरकिरणप्रकरेण ।

सुग्रीवः । एवमेतत् । अमी हि ।

तीराब्धिलंहरीषु फेनधवलाश्चन्द्रोपलेषु स्रवत्-
पायःसीकरिणा विकासिकुमुदक्रोडे रजःपिञ्जराः ।
उन्मीलन्ति चकारचञ्चुगहने द्विचप्ररूढाश्चमत्-
कुर्वन्तः प्रियविप्रयुक्तरमणीगात्रे सुधांशोः कराः ॥

विभीषणः । एवमेतत् । इदानींहि ।

शंकरार्धतनुबटुपार्वती-

कुङ्कुमाक्तकुचकोरकाङ्क्षतिः ।

सूच्यते कमलिनीभिरुचमत्-

पद्मकोशकरलीलया शशी ॥

लक्ष्मणः । सकौतुकमेवमेतत् । अहो ।

ध्वान्तौघे शितिकण्ठकण्ठमहसि प्राप्ते प्रनीचीमुखं
प्राचीमञ्चति किञ्च दुग्धलहरीमुग्धे विधोधाप्रनि ।
एतत् कोकचकोरशोकरभसञ्ज्ञानप्रसञ्जाल्लसत्-
दृक्यातोर्मिकदम्बचुम्बितमिव त्रैलोक्यमाभासते ॥

रामः । वत्सैवमेतत् । इदानीं हि ।

शीतांशुस्फटिकालवालवलयद्रागुल्लसत्कौमुदी-
वल्लीनूतनपल्लवाञ्चितमिव प्राप्य त्वं ताम्रताम् ।
चञ्चन्मत्तचकोरचञ्चुघटनाच्छिन्नायकाण्डस्रुत-
तीरस्यन्दनिरन्तरागुतमिव श्वेतं वियद्भासते ॥

पुनर्विलोक्य सकौतुकं वत्स लक्ष्मण

पश्येदिति वियोगिनां दिनमणिः शङ्करदीप्तामणिः
प्रौढानङ्गभुजङ्गमस्तकमणिश्चण्डीशचूडामणिः ।
तारामौक्तिकहारनायकमणिः कन्दर्पसीमन्तिनी-
काञ्चीमध्यमणिश्चकोरपरिषिञ्चितामणिश्चन्द्रमाः ॥

लक्ष्मणः । एवमेतत् । अयमसौ ।

स्वैरं कैरवकोरकान् विदलयन् यूनां मनः खेदय-
न् चम्पोजानि निमीलयन् मृगदृशां मानं समुन्मीलयन् ।
ज्योत्स्नां कन्दलयन् दिशो धवलचन्द्रलेपयन् वारिधीन्
कोकानाकुल्यन् तमः कवलयन्निन्दुः समुज्जृम्भते ॥

विभीषणः । सखे सुग्रीव पश्य ।

मयूषनखरचुटतिमिरकुम्भिकुम्भस्थलो-
च्छलत्तरलतारकाकपटकीर्णमुक्तागणः ।

पुरन्दरहरिद्वीकुरहरगर्भसुप्तोत्थित-
स्तुषारकरकेसरी गगनकाननं गाहते ॥

सुग्रीवः । सखे विभीषण पश्य ।

यः श्रीखण्डतमालपत्रति दिशः प्राच्याः स्मरत्मापतेः
पाण्डुच्छत्रति दन्तपत्रति वियल्लक्ष्मीकुङ्कीदृशः ।
केलिश्वेतसहस्रपत्रति रतेः किञ्च तपायोषितः
क्रोडाराजतसीधुपात्रति शशी सोऽयं जगन्नेत्रति ॥

रामः । निर्वर्ण्य ।

सितकिरणकपोलीमालिमालोकयन्ती
तिमिरविरहतापव्याकुलां व्यामलक्ष्मीम् ।
रजनिरमलताराशीकरैः सितमस्याः
परिमलयति गात्रं चन्द्रिकाचन्दनेन ॥

* तदिदानीमेव जनकनन्दिनी रामचन्द्रेण समं संगमिष्याति ।

† पश्यपश्यायमसमसमरकदार्थितं प्रदेशमवतरति रामचन्द्रः ।

पुनर्विमृश्य स्वगतम् ।

इन्दुरिन्दुरिति किं दुराशया
विन्दुरेव पयसो विलोक्यते ।

नन्विदं विजयते मृगीदृशः

श्यामकौमलकपोलमाननम् ॥

पुनः । सीतां प्रत्यपवार्य ।

तन्वि त्वद्वदनस्य विभ्रमलवं लावण्यवारानिधे-

रिन्दुः सुन्दरि दुग्धसिन्धुलहरीविन्दुः कथं विन्दतु ।

उत्कल्लोलविलोचने क्षणमयं शीतांशुरालम्बता-

मुन्म्रीलचत्रनीलनीरजवनीखिलन्मरालश्रियम् ॥

सीता । लज्जां नाटयति । विलोक्य सहर्षम् । अहो क-
हमिमो उम्मीलितो जेव्य * ।

मुउलीकितारविन्दो माणवर्द्धमाणवारणमन्दो ।

तिहुअण्णअणारविन्दो रअणीमुहचन्दणो चन्दो ॥

रामः । सखे सुग्रीव पश्यपश्य ।

इन्दोरस्य त्रियामायुवतिकुचतटीचन्दनस्यासकस्य

व्योमश्रीचामरस्य त्रिपुरहरजटावल्लरीकोरकस्य ।

कन्दर्पक्षोणिपालस्फटिकमणिगृहस्यैतदाखण्डलाश-

नासामुक्ताफलस्य स्थगयति जगतीं कोऽपि भासां विलासः ॥

सुग्रीवः । अये रघुनाथ पुनरुक्तमिदमाचष्टे । चन्द्रमसः

किरणविलासः ।

रामः । कथमिव ।

सुग्रीवः । नन्वत एव ।

कर्पूरादपि कैरवादपि दलत्कुन्दादपि स्वर्णदी-

कल्लोलादपि केतकादपि चलत्कान्तादृगन्तादपि ।

दूरोन्मुक्तकलङ्कशंकरशिरःशीतांशुखण्डादपि

श्वेताभिस्तव कीर्तिभिर्धवलिता सप्राणवा मेदिनी ॥

रामः । अलं तुच्छप्रायजल्पितेन ।

विभीषणः । देव तुच्छप्रायमेव जल्पितं सुग्रीवेण यदुक्तं
मेदिनीधवलितेति । अनु त्रिलोकीतलमेव धवलितमिति
वक्तव्यं संप्रति हि ।

समुच्चतधनस्तनस्तबकचुम्बितुम्बीफल-

क्षणन्मधुरवीणया विबुधलोकावामधुवा ।

त्वदीयमुपगीयते हरकिरीटकाटिस्फुरत्-

तुषारकरकन्दलीकिरणपूरगौरं यशः ॥

* कथमयमुन्मीलित एव ।

मुकुलीकितारविन्दो मानवतीमानवरिणमगेन्द्रः ।

त्रिभुवननयनारविन्दो रजनोमुखचन्दनश्रवदः ॥

रामः । अयि लङ्केश्वर भवानपि किञ्चिन्धानाथमतमेवा-
नुगतः । पुनर्विलोक्य सहर्षं सुग्रीवं प्रति ।

संरम्भोद्विक्तनक्तंसमयदशमुखोच्चखण्डदोर्दण्डहेला-

कैलासः सप्रलोकीजयमुदितमनोजन्मवादित्रशङ्खः ।

लोलाक्षीगण्डपालीलवणिमजलधेरुद्रतः फेनपिण्डः

पश्य व्योमावकाशं विशति विरहिणां दत्तशङ्खः शशाङ्कः ॥

निर्वर्ण्य स्वगतम् ।

अयं नेत्रादन्नेरजनि रजनीवल्लभ इति

ध्रुमः कोऽयं प्रज्ञापरिचयपराधीनमनसाम् ।

सुधानामाधारः स खलु रतिविम्बाधरसुधा-

रसासेकस्निग्धादजनि नयनात् पुष्पधनुषः ॥

लक्ष्मणः । आर्ये जानकि पश्यपश्य ।

आनन्दं कुमुदादीनामिन्दुः कन्दलयत्रयम् ।

लङ्घयत्यम्बराभोगं हनूमानिव सागरम् ॥

सीता । अये सुलखण लखण सो उण दाणीं कहिं
रहुउलकुडुम्बसन्तावसमणचन्दणो पवणणन्दणो * ।

लक्ष्मणः । आर्ये स एव रामचन्द्रेण बन्धुमानिन्दितुमयो-
ध्यायां प्रहितः ।

सीता । ता अह्नेहिं किंति विलम्बीअदि† ।

रामः । विभीषणमुखमालोकते ।

विभीषणः । निर्गत्य प्रविश्य च । इदं तत् पुष्पकाभिधानं
विमानरत्नमारुह्यताम् । सर्वे विमानावरोहणं नाटयन्ति ।

रामः । सकौतुकम् । अये तदिदं विमानरत्नं यत् किल
त्रिभुवनैकवीरः कुबेरानुजः कुबेरादाजहार ।

लक्ष्मणः । सामर्षम् । कथमयं किञ्चिन्धामाहिष्मतीपति-
भ्यां समभागविभक्तलक्ष्मीकोऽपि त्रिभुवनैकवीर इति व्यप-
दिश्यते ।

रामः । विहस्य वत्सैवमेतत् ।

तादृक्कठोरभुजयन्त्रनिपीडनेन

निःशब्दतामुपगतैर्दशकण्ठकण्ठैः ।

यत्कीर्तिघोषणमकारि चतुःसमुद्र-

वेलासु किं स वचसां विषयः कपीन्द्रः ॥

अपिच ।

कोपप्रदीप्रनिजलोचनदीपवह्नि-

निर्भ्रंक्षसान्द्रतिमिरि स दशाननेऽपि ।

काराकुटीरकुहरे वसतिस्म यस्य

सोऽप्येष हैहयपतिर्विषयो न वाचाम् ॥

* अये सुलखण लक्ष्मण स पुनरिदानीं क्व रघुकुलकुडुम्बसन्तापशमन-
चन्दनः पवननन्दनः ।

† तदस्माभिः किमिति विलम्ब्यते ।

किंतु परिभावय वत्स ।

यस्य द्राक्करवालकृत्तशिरसः कण्ठालवालस्यर्त्नी
बूडाचन्द्रमसं निषीड्य निबिडं सिञ्चन् सुधानिर्भरैः ।
स्वां मेने दशखण्डमण्डन इति ख्यातिं कृतार्थं हरः
पन्थानं दशकन्धरः स च कथंकारं गिरां गाहते ॥
निर्वर्ण्य । अये किमु व्यतेऽस्य खलु त्रिकूटगिरिशिखरकण्ठी-
रवस्य दशकण्ठस्य लोकोत्तराणि चरितानि ।

यद्वेःशायिनि चन्द्रशेखरगिरौ भारवतारोचम-
चागाधीशफणावलीमणिरुचां पूरे समुन्मीलति ।
जातास्तुत्यमकालबालतपनातामाश्वतप्तो दिशो
देवस्यापि रुपा तुषारकिरणोत्तंसस्य तिस्रो दृशः ॥

लक्ष्मणः । आर्य ।

• यष मे मनसि भासतेऽधुना
मूर्तिमानिव मनोरथो रथः ।
नास्ति नो यदधिरोहलीलय
— दूरमागतवतामपि श्रमः ॥

रामः । एवमेतत् । तथाहि

उल्लङ्घ्य नीरधिमतीत्य च वण्डकानि
नद्यौ च मेकलकलिन्दसुते व्यतीत्य ।
प्राप्ताः शिखण्डिशतखण्डिशतशिखण्ड-
मेते वयं शिखरिणं ननु चित्रकूटम् ॥

सीता । तिर्यग्विलोक्य । अहह कलिन्दणन्दिणि सच्च-
प्रसादासि जं पुणोवि शिअकुटुम्बस्स दिण्णदंसणासि *
रामः । अयि तदिदं निर्मुक्तविरोधश्चापदं भगवतो भारद्वा-
जस्याश्रमपदम् ।

लक्ष्मणः । एवमेतत् । अत्र हि ।

व्याजृम्भमाणवदनस्य हरेः करेण
कर्षन्ति केसरसटाः कलभाः किलैके ।
अन्ये च केसरिकिशोरकपीतमुक्तं
दुग्धं मृगेन्द्रवनितास्तनजं पिबन्ति ॥

अपिच ।

क्रीडन्मणवकाडिताडनशतैरुज्जागरस्य क्षणं
शार्दूलस्य नखाङ्कुरेषु कुस्ते कण्डूविनोदं मृगः ।
चञ्चच्चन्द्रशिखण्डितुण्डघटनानिर्मौकनिर्मौचितः
किंचायं पिबति प्रसुप्तनकुलश्चासानिलं पत्रगः ॥

रामः । अये कथमयं संप्राप्त एव चक्रवाकरमणीसंरम्भस-
मयः प्रभातसमयः । तथाहि ।

* अहह कलिन्दनन्दनि सत्यप्रसादासि यत् पुनरपि निजकुटुम्बस्य
दत्तवर्धनासि ।

एते केतकधूलिधूसररुचः शीतव्युतेरंशवः

प्राप्ताः संप्रति पश्चिमस्य जलधेस्तीरं जराजर्जराः ।
अप्येते विकसत्सरोरुहवनीदृक्पातसंभाविताः
प्राचीरागमुदीरयन्ति तरणेस्ताण्डयभाजः कराः ॥

लक्ष्मणः । सकौतुकम् ।

सद्यः संघटमानकोकमिथुनव्याजेन पीनस्तन-
द्वन्द्वव्यञ्जितयौवनोज्ज्वलरुचो निर्माय दिक्कन्यकाः ।
दुर्देवाक्षरमालिकामिव भगित्याकृष्य भृङ्गावलीं
लक्ष्मीमम्बुजिनीजनस्य तनुते देवस्तिवषामीश्वरः ॥

सुयीवः । विभीषण पश्यपश्य ।

उन्मीलन्ति निशानिशाचरवधूप्रोच्छाट * नामान्विकाः
सायं सालसमुपपङ्कजवज्रोद्धोधवैतालिकाः ।
फुल्लत्पङ्कजकोशगर्भकुहरप्रोद्धूतभृङ्गावली-
भाङ्गारप्रणवोपदेशगुरवस्तीव्रव्युतेरंशवः ॥

विभीषणः । एवमेतत् । तथाहि ।

आयान्त्या दिवसश्रियः पदतलस्यशानुभावादिव
व्यामाशोक्तरोनवीनकलिकाशुक्लः समुज्जृम्भते ।
आतन्वचवतंसविभ्रममसावाशाकुरङ्गीदृशा-
मुन्मीलत्तरुणप्रभाकरकरस्तोमः समुद्रासते ॥

रामः । प्रिये ।

एतत् तर्क्य चक्रवाकसुदृशामाश्वासनादायिनः
प्रौढध्वान्तपयोधिभग्नजगतीदत्तावलम्बोत्सवाः ।
दीप्तांशोर्विकसन्ति दिङ्मृगदृशां काश्मीरपङ्कोदक-
व्यात्युत्तीचतुराः सरोरुहवनश्रीकेलिकाराः कराः ॥

अपवार्य । पश्यपश्य ।

शिथिलयति सरागो यावदकौ नलिन्याः
कमलमुकुलनीवीयन्यमुद्रां करेण ।
प्रविक्रसदलिमालागुञ्जितैर्मञ्जुशब्दा
जनयति मुदमुच्चैः कामिनां कामिनीव ॥

सीता । विहस्य विलोक्य च । कहं इमो उन्मीलिद्रो जेव् ।

पुष्पगिरिधोम्मराओ प्रअड्डीकिदणअणशीअलसहाओ ।
कुङ्कुमकिअङ्गराओ नलिणीजणवल्लहो देवो † ॥

रामः । प्रकाशम् । अये जानकि पश्य ।

* निर्वासनामान्विका इति वा पाठः ।

† कथमयमुन्मीलित एव ।

पूर्वगिरिपद्मरागः प्रकटीकृतनयनशीतलस्यभावः ।
कुङ्कुमकृताङ्गरागो नलिनीजनवल्लभो देवः ॥

तरलतररङ्गभङ्गला-
बहलविलासविलोहसमाला ।

अमरपुरतरङ्गिणीयमम्बा
सुरनरमङ्गलकारिणी न दूरे ॥

सीता । सहर्षं तदेव पठति संस्कृतं प्राकृतं च

रामः । सहर्षं वत्स लक्ष्मण । इयमदूरे रघुकुलमङ्गलाङ्कुर-
प्ररोहकेदारधरणीतरङ्गिणी सरयूः । इयं च सरयूतरङ्गशीकर-
शीतलीकृतपरिसरा नगरीसीमन्तमणिर्योध्या ।

लक्ष्मणः । सहर्षम् । अयमसौ भरतानुयातस्त्वदभिषेककृ-
तमतिर्भगवानरुन्धतीपतिः ।

दिलीपकुलमाणिष्यं सकलाशाविकासकम् ।

आविर्भवन्तं भास्वन्तं भवन्तं संप्रतीक्षते ॥

तेन पुष्पकादवतरामः ।

रामः । वत्स प्रतीक्षस्वेद्वै तावत् सुलभसकलमण्डलालो-
कमाखण्डलाशामण्डनं भगवन्तं चण्डमरीचिं नमस्यामः ।
अञ्जलिं बद्धा ।

प्राचीकुङ्कुमतिलकं पूर्वाचलरोहणैकमाणिष्यम्* ।

त्रिभुवनगृहैकदीपं वन्दे लोकैकलोचनं देवम् ॥

नेपथ्ये । अये वत्स रामभद्र ।

रामः । अहो अद्भुतम् ।

विकासयन्ती नितरां पद्मानीव मनांसि नः ।

प्रभेव भारती कापि भानुबिम्बाद्विजृम्भते ॥

नेपथ्ये ।

यशःपूरं दूरं तनु सुतनुनेत्रोत्पलवनी-
तमस्तन्द्राचन्द्रातप तप सहस्राणि शरदाम् ।

इयं चास्तां युष्मद्गुणकवचपीयूषपटल-

श्रितोत्सङ्गानन्दसुरनरभुजङ्गा त्रिजगती ॥

रामः । अनुगृहीतोऽस्मि ।

पुनर्नेपथ्ये । अन्यच्च ते किमाशास्महे ।

सुग्रीवः । अये तात दिनकर परिपूर्णमनोरथ एव राम-

भद्रः । अनेन हि ।

प्राप्ता निर्भरमुन्नतिर्निजगुणैराज्ञा पितुः पालिता
सुग्रीवश्च विभीषणश्च परमां राज्यश्रियं प्रापितौ ।

संग्रामे दशकन्धारः सुररिपुर्नीति यशःशेषतां

दृष्ट्वा बन्धुजनस्य हर्षविगलतुष्यैल्लसल्लोचनः ॥

तथापीदमस्तु ।

आबालादृष्ट्वास्त्रुजे तनुभृतां सारस्वतं जृम्भतां

देवे कौरवभ्रात्रि च न भुक्तेऽद्वैता मतिः खिलतु ।

* पूर्वाचलशेखरेकमाणिष्यमित्यपि पाठान्तरम् ।

वाग्देव्या सह मुक्तवैशसरसा देवी च दीव्यादियं
शेषस्येव फणाञ्चनेषु सततं लक्ष्मीः सतां सद्गु ॥

रामः । तदागच्छत पुष्पकादवतीर्य गुहं बन्धुजनं पौरा-
श्चानन्दयाम इति सर्वे पुष्पकादवतरन्ति ।

जायन्तामविरामरामचरितक्रीडाभिरामाः सता-

मुन्मीलचवमालिकाविरचितस्रग्दामरम्या गिरः ।

याः कण्ठेऽपि निवेश्य पेशलधियो रोमाञ्चलीलाञ्चिताः

कान्ताबाहुलताविलासमहिमाश्लेषान् तृणं मन्वते ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ इति श्रीजयदेवविरचिते प्रसन्नराघवनाम्नि नाटके ॥

॥ सप्तप्रोऽङ्कः समाप्तः ॥

॥ समाप्ताऽयं ग्रन्थः ॥

इन्दुप्रकाशाश्रनेकवाक्तापत्रमुद्रितशुभसमाचारं दृष्ट्वातिप्रस-
न्नेन चेतसा दयासागरं सर्वशक्तिमन्तं जगत्स्रष्टारं विश्वेशं
धन्यवाटपूर्वकं भूयोभूयः प्रणम्य तत्समाचारं स्वीयसर्वसुहृज्ज-
नकृष्णोत्तिथिं कुर्मः । तथाहि । अद्यत्वे परमेश्वरो जगद्भिनाय
एकं भिषयत्तं मुख्य्याख्यपत्तने पश्चिमाशायामपरं भास्करमिव
उदायियत् । सच भिषग्वरो भाजदाजीतिविख्यातनामा इड-
ग्लण्डीयचिकित्साशास्त्रेऽतिप्रवीणोऽपि महोत्साहतया भार-
तवर्षीयचिकित्साशास्त्रेऽतिपरिश्रम्याभिनवान् नानाविधानौ-
पधपथ्यपरिहारादिप्रकारानकल्पयत् । यथा भगवान् याज्ञ-
वल्क्यः सहस्ररश्मिमुपास्याश्रुतपूर्वं श्रुतिराशिं जगति प्रकाश-
यामास । तत्र महाघोरस्य वातरक्ताख्यस्य मृत्योरिव महा-
रोगस्य समूलनिवर्तकमेकमौषधं बुद्धिसुधासिन्धुमन्यनादमृत-
मिव निर्माय देवादीननेकजनान् प्राशयत् । तेन चाद्ययावद्-
शावराः प्राणिनोऽमरकल्पा बभूवुः । तन्मध्ये पाठशालाध्यापकः
प्रसिद्धवैयाकरणष्टोकेकरबालशास्त्री देवः । सचैतन्महारोगया-
हदंष्ट्रापतितो यमदंष्ट्रापातमनिशमिच्छन्नप्यतिबीभत्सगलदवय-
वकशरीरवृणयेव मृत्युनापि दूरादेव त्यक्तः । परन्तु प्रोक्तेन
भिषङ्मुकुटमणिना कृपाकटाक्षपातवशात् स्वसमीपमाहूय स्वौ-
पधैरेव पुनर्नवकायः शशीव प्रायः पद्मान्तराल एव रोगभयान्मो-
चितः । सच वैयाकरणस्तस्य महानुभावस्य सदृशानुकूलं प्र-
त्युपकारं केवलात् तद्वशोगानाद्भगवतः शुभाशीःप्रार्थनाच्चा-
न्यं न कश्चपि कर्तुं शक्नोमीति पत्रे मुद्रयामास । इदं तु परम-
दुतं, यदीदृशात्तद्यकल्पस्य महारोगराजसस्योच्छेदायौषधं सु-
स्वादु सुपानं पथ्यपरिहारौ चात्यल्पतया सुकरौ । कालोऽपि
स्वस्थतायै ऋतुदुयाचाधिकोऽपेक्ष्यतइति । नूनमस्मै वैद्यराजाया-
गृध्रत्वामानित्वश्रमसहिष्णुत्वभूतदयादिसद्वैद्यलक्षणैर्योग्यत-
यायुर्वेदरहस्यमादिगुणोपदेष्टुमारब्धम् । गुणविप्रतर्पितु-

गंतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैरिति स्वधर्मनिरतस्य तस्य
चिकित्सकवरस्य सर्वसमाचारपत्रेषु प्रशंसायोग्यस्य सद्गुणा एव
द्विगन्तान् प्राप्ता आतुरानाहूय रोगबन्धनान्मोचयिष्यन्ति। अधु-
नाऽस्माभिरियदेव करणीयत्वेनाध्यवसीयते यदेतदीयेदृक्-
परोपकारपाटवरूपलिङ्गदर्शनेनानुमितानामप्यन्यसर्वसद्गुणानां
सामान्यत एव ज्ञाततया विशेषतः स्तोतुमशक्यत्वेन तस्य
सत्पुरुषस्य स्तुतेः प्रति तन्निर्मातुरीश्वरस्यैव पुनःपुनस्तुति-
स्ततश्चैतत्प्रार्थनं यदसौ देवद्विजप्रसादाद्वीर्यायुर्भूयादिति शम्।

बाणदेवशास्त्री टोंकेकर
राजारामशास्त्री कार्लेकर
बालशास्त्री रानडे
गोविन्ददेवशास्त्री टोंकेकर
शिवरामगोविन्द रानडे

THE MESSENGER CLOUD:

(Continued from page 254.)

LXVIII.

Now close beneath thee thou wilt see my home,
Where, flashing forth, the jewelled archway's glow,
North of my lord Kubera's royal dome,
With hues of glory mocks the heavenly bow.
There my love's flowers in dazzling beauty blow :
There in the midst the tall Mandara see
Bending the burden of her branches low
To touch her lady's hand : no child might be
Nurtured with tenderer care than that her darling tree.

LXIX.

There girt with emerald steps a bright lake gleams,
Where the gold lotus fires the lily's white :
The swans that sail upon its silver streams
Shall hail thy coming with renewed delight,
And love the cool waves better for the sight
That bids them linger near the pleasant shore,
Without a wish to seek in distant flight
The mountain lake that seemed so dear before,
That lovely mountain lake now scarce remembered more.

LXX

Deckt with smooth sapphires, rising from the fount,
A spot beloved by my young bride of old,
Sacred to rest and pleasure, stands a mount,
Which a thick plantain grove belts round with gold.
E'en now, dark cloud, as these sad eyes behold
Thy sombre mass girt by thy lightning's sheen,
They see the spot of which my tongue has told :
Back to my soul comes fresh that glorious scene,
The plantains' circling gold, the hillock's velvet green.

LXXI

Sweet clustering trailers, and each fairest flower
That charms the sense or captivates the eye,
Give grace and odour to my lady's bower.
The bright Asoka and the Kesar vie
For her caresses as my love walks by :

That asks the pressure of her foot, and this,
Wild for the joy for which I vainly sigh,
With me aspiring seeks a higher bliss,
To touch those perfect lips with a long amorous kiss.

LXXII

See, on a pedestal of crystal placed,
A golden column, very tall and fair,
With richest gems, like budding cane-shoots, graced,
Towers o'er the waving trees ; and gleaming there,
The blue-necked peacock drinks the evening air ;
And when my darling wanders forth alone,
He tries each art to drive away her care,
Dispreads his plumes and dances to the tone
Of the melodious chime made by her tinkling zone.

LXXIII

Led by these tokens thou wilt surely know
The once bright dwelling of my love and me,
When our glad lives were strangers yet to woe :
But altered now that happy spot may be,
Since the stern vengeance of my lord's decree
Has torn me far from all I loved away :
The lotus glories in the sun, but he
Leaves his sad mistress at the close of day
To mourn with folded blooms the light that made her gay.

LXXIV

Gently descending, on that hillock fall,
Not in full glory lest that form of thine
In all its splendour, all its might, appal
My timid lady. Let thy lightning shine
Like sportive fire-flies in a flashing line,
And to thy friendly eyes my darling show.
She stands within her chamber, most divine
Of all the works of God, with rosy glow
Of lips, with teeth of pearl, eyes of the startled roe.

LXXV

O, see her silent there, my second life,
Like a poor love-bird mourning for her mate,
My lonely, weeping, miserable wife,
Weeping at early morn, at evening late,
With bitter tears her banisht husband's fate.
Where hast thou seen a nymph so soft of mould,
So tender, loving, and disconsolate ?
Sure the sad lady's spirit dwelt of old
In some frail lotus flower that shrank from rain and cold.

LXXVI

See, on her hand her faded cheek reclines,
Long hanging tresses veil her drooping head ;
Swollen with tears her eye no longer shines,
And the bright colour of her lip is fled,
For dewy sighs have washed away the red.
Like the cold moon is she, sad, feeble, pale,
When o'er its face thy pall, dark cloud, is spread,
And all the silver beams, imprisoned, fail
To penetrate the shroud, to pierce the sombre veil.

LXXVII

Now as the sight of thee renews her woe,
She turns to sacrifice : from her wild eyes,

That picture forth my form, new torrents flow,
To see my mournful wasted image rise.
Then to her favourite bird she sadly cries;
'Dost thou remember, pet, when thou wast free?
And is the mate, with whom, from summer skies
Down sailing, in the well-known roosting tree
'Twas once thy lot to rest, still dearly loved by thee?'

LXXVIII

Or she will touch her lute with careless grace,
And with her low soft voice prepare to sing
Some little ballad of mine ancient race:
But soon the tears that flow from memory's spring
Mar the sweet music of the silver string.
Her thoughts will wander from the cherisht lay,
The notes of triumph will no longer ring,
And her melodious voice will die away
In some wild wailing strain meet for the evil day.

LXXIX

Then bravely struggling with her dark despair,
She turns away, and fondly numbers o'er
The faded garlands which her pious care
Twines every month that comes, above the door,
Counts to the happy day that will restore
Her husband; and the thought, so passing sweet,
Brings light and rapture to her eye once more:
Her bosom swells, her pulses wildly beat,
And fancy hears the step of my returning feet.

LXXX

These cares by day assuage the mourner's grief,
But, Oh! the night-brings only woe and pain:
Be this the season for my love's relief;
Till then, dear Cloud, thy soothing voice restrain,
And give thine aid when other help is vain.
When all is dark and still float softly near,
And ready access by her lattice gain,
Breathe thy sweet message in her sleepless ear,
And in the weary night my widowed darling cheer.

LXXXI

Then on her lonely couch, thin, anguish-worn,
Watching and weeping still she sadly lies,
Pale as the waning moon that flies the morn
When first the sunbeams fire the eastern skies.
She slowly counts 'mid tears and deep-drawn sighs
The long long weary hours that used to be
Like moments, praying that the sun may rise
To chase the lingering night that wont to flee
Like a quick flash of joy when it was passed with me.

LXXXII

But should my love her weary eyelids close,
Lulled by sweet thoughts and many a hopeful sign,
Let not thy thunder break her soft repose,
Nor sudden bid her wreathing arms untwine
Lest in her dreams they should be clasping mine:
Still let such dreams her aching bosom bless:
Then, when the sunbeams on her lattice shine,
With thy deep-soanding words the dame address,
And thus my longing love and tender hope express:

LXXXIV.

'O lonely mourner, from thy lord I speed
And to his distant home fond greetings bear.
'Tis mine the exile's weary steps to lead
In safety back to soothe his bride's despair:
'Tis mine, with thunder rolling through the air,
To wake the sigh for all he left behind,
The well-loved cot and wife still weeping there,
And urge his trembling fingers to unbind
The mourner's braid of hair for his long absence twined.

LXXXV.

Thy faithful lord on Rama's wood-crowned hill
Mourns the sad lot that severs him from thee;
And in fond fancy he is with thee still
Though far away by hostile fate's decree.
Wasted with woe, he seems thy form to see
Worn, like his own, with tears that ever roll
From orbs that with his weeping eyes agree:
He feels the longing of thy kindred soul,
And counts thy sighs in those his breast can ne'er control.

LXXXVI.

He bids me now his loving message speak,
For far is he from all he holds most dear,
But O, what joy, might he but touch thy cheek
And softly whisper thus into thine ear:
'O peerless creature in my prison here
Signs of thy beauty meet me every hour:
I see the graces of thy form appear
Faintly reflected in each fairest flower
That twines her tender shoots around my lonely bower.

LXXXVII.

When from my path the startled roedeer run,
Their eyes, sweet love, thy gentle glance recall:
The peacock's glories, gleaming in the sun,
Show like thy tresses glittering as they fall:
I see thine arching eyebrow in the small
Ripple upon the brook: the moon, ah me!
Brings back thy pure pale cheek: in these, in all
The fairest sights that nature boasts, I see
Faint emblems of the charms that meet in none but thee.

LXXXVIII.

Oft my love-guided hand essays to paint
Thy portrait on the rock with mineral dyes;
And soon as fancy fondly sees a faint
Resemblance of thy well-loved face arise,
I fall upon the ground with eager cries
Of transport: but e'en here an envious veil
Fate interposes, and the vision flies;
Gone is the form I wildly thought to hail,
And dim with blinding tears my loving glances fail.

LXXXIX.

The spirits of the grove, believe me, weep
As I lie tossing on my lonely bed;
Their pearly tears steal gently down, and steep
The green leaves that o'er canopy my head,
As, in a dream of thee, they watch me spread

My arms, enlacing in their eager strain
Nought but the yielding air of night instead
Of that delicious form they would detain :
Then see me start and sigh and wake to woe again.

XC.

A welcome herald from my darling comes
The breeze that from the snowy mountain springs,
Loaded with fragrance from the oozing gums
Of pine-buds rifled by its balmy wings :
To me it whispers such delicious things,
For it may be its breath has fondly played
Over my lady's bosom, whence it brings
Diviner fragrance, tenderly has laid
A kiss upon her lips, and fanned her in the shade.

XCI.

But yield not, love, to dark despair, nor think
That changeless, never ending, is our doom,
Or in the strife thy gentle soul will sink :
Some friendly stars the moonless night illumine,
Some flowers of hope amid the desert bloom :
Life has no perfect good, no endless ill,
No constant brightness, no perpetual gloom ;
But circling as a wheel, and never still,
Now down, and now above, all must their fate fulfil.

XCII.

Four months remain, and when that age is fled,
Then ends my banishment and all our pain :
When Vishnu rises from his serpent bed
Where lapped in sleep the Bow-armed God has lain,
Thy lover speeds to home and thee again :
The moon of autumn with serener glow
His silver influence on our nights shall rain,
And our rapt souls with joy shall overflow
More exquisitely sweet for all remembered woe.

XCIII

Once more I see thee, but no more alone,
Thy senses steeped in dews of slumber, lie
With thy fond arms around thy husband thrown.
Thou startest, weeping, and I ask thee why
Thy soul is troubled when thy lord is nigh.
'Traitor,' thou sayest, as a smile and tear
Plays on thy lip and glistens in thine eye,
'Faithless I saw thee in my dream appear,
Whispering tales of love into another's ear.

XCIV

But, dark-eyed beauty, rest thou ever sure
That, with a constancy that nought shall bend,
Through woe and absence shall my faith endure.
To slanderous tales forbear thine ear to lend :
Store in thy heart the message which I send,
And soothe thee with the trust that love like mine
Will live unchanging on till time shall end ;
Burn with a flame that ne'er shall know decline,
But, fed with hope, each day shall yet more brightly shine.'

XCV

'Wilt thou, dear Cloud, through regions far away,
This loving message to my darling bear ?

Silent art thou, yet not in vain I pray ;
For when the Rain-birds, in the sultry air,
Crave the cool shower of thee, thou dost not care
To speak in answer, but sweet drops descend
And their faint strength and flagging wings repair :
So comes the aid the good delight to lend,
Deeming the granted wish best answer to a friend.

XCVI

Thus, faithful herald, having cheered her heart
Who mourns in joyless solitude her fate,
From the high forehead of that hill depart
Where the celestial Bull, who bears the weight
Of Siva, rends the rock with joy elate :
Return to me, and let my spirit know
Some comfort, hearing of my darling's state,
Ere my soul sink beneath its weight of woe,
Like a frail Jasmine-bud scorched by the summer's glow.

XCVII

So shall my thanks repay thy gentle deed,
And evermore my blessings follow thee :
So by the breezes wafted, shalt thou speed
To pleasant regions where thou fain wouldst be,
There rest delighted or there wander free ;
May the sweet rain ne'er fail thee ; and thy bride,
The splendid lightning, mayst thou ever see
Close to thyself in dazzling beauty ride,
Flashing upon thy breast or sporting at thy side."

XCVIII

The mourner ceased : the airy envoy heard ;
And the fond speech, by love made eloquent,
Kubera's breast with soft compassion stirred.
His ear in mercy to the tale he bent
That led his yielding spirit to relent,
And made him, ere the term was nigh, restore
The exile languishing in banishment,
And freely bade him, all his trials o'er,
Live with his love again with joy for evermore.

PUBLICATIONS RECEIVED.

Riju-vyākhyā, or a Commentary on the Sanskrit Riju-pāṭha, part III, in Sanskrit by Rāmagati Nyāyaratna. Second Edition.

We are glad to see this useful little school-book printed, this time, in the Devanāgarī character, which has made it universally accessible to Sanskrit Students. We have already given credit to the author for the scholarlike manner in which he has executed the work.

A Madras correspondent asks where he can find an account of Vasishṭha's seeking a wife, in vain among the Twice-born Castes, and then espousing a Śūdrānī, Arundhaṭī. We regret to be unable at present to give the reference required. Can any correspondent assist us?

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS
AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

